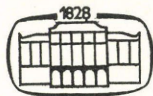

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXIV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1978

TARTALOM

A. MOLNÁR FERENC: Jöszte 83. — Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveihez	399
ANTAL LÁSZLÓ: Hans Hörmann, Meinen und Verstehen. Grundzüge einer psychologischen Semantik 494. — Oswald Szemerényi, Richtungen der modernen Sprachwissenschaft. Teil I: Von Saussure bis Bloomfield, 1916 — 1950.	360
BALÁZS JÁNOS: Fabricius-Kovács Ferenc 376. — P. Hidvégi Andrea	505
BALOGH LAJOS: Lizanec P. M. három könyve a magyar — ukrán nyelvi kapcsolatokról 244. — Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika	44
BARTÓK JÁNOS: Hernádi Sándor, Beszédművelés	372
BENKŐ LORÁND: Benkő Loránd közli 127. — A legkorábbi magyar szövegmélcsoport: A hangállapot 13. —	144
BERNÁTH BÉLA: Balra hagyja bicskét és megfordítja a szekercét	469
B. LŐRINCZY ÉVA: Az új magyar protestáns bibliafordítás néhány nyelvi-stilisztikai problémája	390
BOKOR JÓZSEF: Az <i>l</i> -ezésnek és a szótagzáró <i>l</i> kiesésének állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában	93
BÜKY BÉLA: Pesty Frigyes 1863-i beadványa a Helytartótanácshoz	120
D. BERENCSI MARGIT: Szabó Lőrinc címadása a Tücsökzenében	464
DIENES ERZSÉBET: Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről	208
D. MÁTAI MÁRIA: Der Münchener Kodex IV.	363
E. ABAFFY ERZSÉBET: A mediális igékről	280
É. KISS KATALIN: A határozott főnévi csoport pronominalizációja	445
ERDŐDI JÓZSEF: Lófő	76
FABIÁN PÁL: Tompa József, Anyanyelvi olvasókönyv	109
FABÓ KINGA: Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben	453
FEHÉRTÓI KATALIN: A <i>Vidikes ~ Videkus</i> személynévről	339
FÜR JÓZSEF: A <i>bocskor</i> közmondásainkban és népdalainkban	104
GREGOR FERENC: Nyugati és keleti szláv eredetű átvételek Bercsényi Miklós leveleiben	413
GUSZKOVA ANTONYINA: A tegezés, illetőleg tegeződés a mai magyar nyelvben	303
G. VARGA GYÖRGYI: Mondatok szó értékben	440
HAJDÚ MIHÁLY: A XXV. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól 355. — Névélettan egy úriszéki pörben	74
HAJDÚ PÉTER: Közművelődési lehetőségek az uráli nyelvészetben	3
HERMAN JÓZSEF: A saussure-i gondolatrendszer és napjaink nyelvtudománya	136
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai észrevételek 470. — Основы финноугорского языкознания	241
IMPLOM JÓZSEF: A szarvasmarhanemek 122, 252,	382
IMRE SAMU: Ország László 70 éves	255
JUHÁSZ JÓZSEF: Igények és törekvések a szovjet nyelvtudományban	129
KAKUKK ZSUZSA: Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van	491
KÁLMÁN BÉLA: Kálmán Béla írja 384. — Ország László, Angol eredetű elemek a magyar szókészletben	107
KÁROLY S. LÁSZLÓ: Jajgat, kiabál, ri	472
KÁZMÉR MIKLÓS: Egy új típusú névtani szótárról 116. — A magyar és a szlovák történeti kartográfia forráskiadványairól	498
KESZLER BORBÁLA: A <i>fésű — fésül, köpű — köpül</i> stb. helyesírásáról	354
KISS JENŐ: Wolfgang Schlachter 70 éves	117
KOCSÁNY PIROSKA: Apró adalék a melléknév szemantikájához és jelentésváltozásaihoz	204
KORENCHY ÉVA: Zsilka János, A jelentés szerkezete (A jelentésmozgás egysége)	112
KOVALOVSKY MIKLÓS: Vita a nyelvtudomány jövőjéről	248
K. PALLÓ MARGIT: Palló Margit közli 128. — Kőpöcs	480

KRISTÓ GYULA: Szentkirály	475
KULCSÁR PÉTER: Szótörténeti adatok	508
KULCSÁRNÉ SZ. ZSUZSA: ö-zés a Pozsony vidéki szenci nyelvjárásban	229
LAKÓ GYÖRGY: Fokos-Fuchs Dávid búcsúztatása	1
LÁSZLÓ GYULA: László Gyula írja	127
LIGETI LAJOS: Régi török eredetű neveink	257
LIZANEC PÉTER – KÓTYUK ISTVÁN: „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szerkesztési elveiről	433
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN: Kaptány	213
MIZSER LAJOS: Átkozódás Cserépfalun 358. – Ferenc 81. – Vilmos	216
MOLNÁR JÓZSEF: Az időtartam és a magyar magánhangzó-rendszer 424. – A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége	175
NAGY J. JÓZSEF: A szófajok gyakorisági jellemzői a 8–10 éves tanulók nyelvhasználatában	186
NÉMETH K. BÓDOG: XVII. századi iratok 379. – Zablatint	217
NYÍRI ANTAL: Az <i>aszó</i> -ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai 163. – Hozzá	84
NYOMÁRKAY ISTVÁN: A <i>ban-, ben-</i> ragos határozó	37
PÁSZTOR EMIL: A Magyar Nyelvőr és Arany János igazsága	228
P. BALÁZS JÁNOS: Putnoky Imre	378
P. EÖRY VILMA: Az <i>is</i> kötőszó megengedő mellékmondatbeli használatáról	489
PUSZTAI FERENC: A magyar irodalom és a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténete	385
RÁCZ ENDRE: A történeti nyelvtudomány kérdéseihez	66
RÁSONYI LÁSZLÓ: Török jövevényszavainkhoz	180
REUTER CAMILLO: A <i>Tarlós</i> és <i>Szötlös</i> helynevekről	56
R. HUTÁS MAGDOLNA: A <i>rá</i> igekötős igék kötött bővítménye	69
RÓNAI BÉLA: A nemzetiségi nyelvek földrajzi neveinek gyűjtése és lejegyzése	86
SCHEIBER SÁNDOR: Idők kovászai	85
S. HÁMORI ANTÓNIA: Popri — purpián 79. – Tábit — tabin	211
SZABÓ GÉZA: A málna neve nyelvjárásainkban	344
SZABÓ T. ATTILA: Sietős polgár	348
SZALAMIN EDIT: A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez	293
SZATHMÁRI ISTVÁN: Sauvageot professzor nyolevanadik születésnapjára	250
SZEGFÜ MÁRIA: Szövegmutatvány Tápéról	102
SZEMERE GYULA: Az ikerszó fogalmának alakulása szakirodalmunkban 27. — Koválovsky Miklós, Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség	237
TAKÁCS LAJOS: Komp, kompol, kompolás	349
TATÁR BÉLA: Bertók Imre, A szlovák és a magyar esetrendszer kontrasztív vizsgálata	501
TIMKÓ GYÖRGY: A kis és a nagy kezdőbetűk használatának időszerű kérdései	480
TOMPA JÓZSEF: Tól — ig (Mai nyelvtani kategóriaváltásaink egyik fajtája)	274
T. URBÁN ILONA: A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód időszerű kérdései	217
ÚRHEGYI EMILIA: Danzei József Villebald	506
WÉRTES O. ANDRÁS írja	383
ZEMAN LÁSZLÓ: A tudományos nyelvhasználat	316
ZILAHY LAJOS: A regionális köznyelv fogalma a nyelvtudományi szakirodalomban	333
ZSILINSZKY ÉVA: Susan Gal, Language Choice and Its Social Determinants in a Bilingual Community	370
Kisebb közlemények	66, 204, 339, 464
Szó- és szólásmagyarázatok	76, 211, 344, 469
Nyelvjárások	86, 229, 355
Nyelvművelés	217, 354, 480
Szemle	107, 237, 360, 491
Különfélék	117, 250, 276, 505
Nyelvtörténeti adatok	122, 252, 279, 508
Levélszekrény	127, 283
Társasági ügyek	255

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van fölvéve a következő cikkek anyaga: BENKŐ LORÁND: A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport: A hangállapot. (144–63); D. BERENCSI MARGIT: Szabó Lőrinc címádása a Tücsökzenében (464–9); E. KISS KATALIN: A határozott főnévi csoport pronominalizációja (445–52); LIZANEC PÉTER–KÓTYUK ISTVÁN: „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szerkesztési elvei (433–40); R. HUTÁS MAGDOLNA: A rá igekötős igék kötött bővítménye (63–73); TOMPA JÓZSEF: Tól–ig (Mai nyelvtani kategóriaváltásaink egyik fajtája) (274–80); valamint a Nyelvtörténeti adatok, Nyelvjárások, a Szemle, a Különfélék, a Társasági ügyek és a Levélszokrány rovata.

adz (zürjén) 172

Almîş (török) 257, 265

Álmos 257–74

almîş (köztörök) 266

ami | ~ egész mondatra vonatkozó 302–3

Anonymus név-etimológiai 258–60

archaizmusok | ~ fordítása a Bibliából 391–3 | grammatikai ~ fordítása a Bibliából 393

astur (vulgáris latin) 260–1 ;

asz- 164

aszó 163–75

A^ttāb (arab) 212

avan (csuvas) 184

āz (észti) 172

azah 170

bala (török) 182

balra hagyás 470

-ban, -ben ragos határozó 37–44

Bernstein 50

beszédszintindex 52

beszélt nyelv 293–5

bibliafordítás (új magyar protestáns ~ 390–98

bieske 469–70

bissel (délnémet) 414

bisserl (osztrák) 414

Bokros 74–6

capcănă (román) 213–4

cerkom (szlovák) 417

cerkózik 417

csapka 417

determinologizálás 333

egyéni alkotások – szó értékben 444

Erdy Kódex | ~ elemzése 208–11

eredetmitoszok 258–62

Ермяк (kozák vezér) 180

erős szájú 411–2

Esküllő 259

etimológiai észrevételek: alszik 471, fázik 471, fejt 471, hany 471, haszon 472, hosszú 472, két 472, szopik 472

Fabricius-Kovács Ferenc 376–7

Ferenc 81–2

fésű – fésül 354–5

Finnugor Kongresszus 5

Fokos-Fuchs Dávid 1–3

fonéma | ~eltérés 53 | ~redukció 53

fonetikus írásmód 217–28

„forradásos ikerítés” 35

frazológiai egységek szó értékben 441–5

funkciós nyelv 321

genç (oszmán) 181

Gfirtner, Franz 52

gyakorító képzők | ~ helye a nyelvi rendszerben 453–6 | ~ csoportosítása 456–63

gyermek 180

gyümölcs 268–71

gyümölcsény 271–74

hajde 417

hangjelölés | ómagyar kori ~ 144–63

hangváltozás | ómagyar χ ~ h 13–5 | ómagyar β 15–9 | ómagyar ζ 19–20

| ómagyar ty 20–1

határ 353

himpér 344–5

holya 'hegyi legelő' 418–9

Horváth János 385–90

hozzá 84–5

idegen ikerszók 37

idők kovászai 85–6

igen 184–5

ikerszó 27–37 | idegen ~ 37

imen (kun) 184

írásbeliség és szóbeliség viszonya 386–90

irodalmi nyelv 317–20 | ~ünk fejlődése 385–6 | ~ünk kialakulása 388–90

jaigat 472–4

jermäk 182–3

ĵimišen (török) 273

Jordánszky Kódex | ~ elemzése 208–11

jöszte 83

känč (ujgur) 181

kapkan (oszmán) 214–5

kaptány 213–6

kelmenevek 79–81

kezdőbetűk | kis és nagy ~ használata 480–9

kiabál 474

klopeci 419

kód | kidolgozott ~ és nyelvjárás 50–1
| korlátozott ~ és nyelvjárás 50–1

komp 349–53

kompol, kompolás 349–53

kő – helynevekben 177

kőeső – jégeső értelemben Balassinál 399

köpcős 480

köpű – köpül 354–5

kötőszó | *is* ~ megengedő mellékmondat-
beli használata 489–91

közmondások – szó értékben 442

közművelődési törvény 4

Kuhn, Hugo 51

küp – *kön* (csuvas)

laakso (finn) 166

Lázár-térkép 175–80

lipták 419–20

ló – mint számnév 77

lófő 76–9

luku (finn) 77

lu-wu_i (mari) 78

magánhangzó | időtartam és a magyar ~
rendszer 424–32 | a magyar ~ szinte-
tikus előállítása 425

málna 344–8

mássalhangzó | ómagyar kori ~rendszer
13–27

mediális igék 280–93

melléknév | ~ szemantikája 204–8 | ~
jelentésváltozásai 206–8

mellérendelő összetétel 32

Mén-Marót 259

miş (török) 266–8

monoszémia | a szakszavaké 329

mondatátszövődés 295–303

motiváltság | a szakszavaké 327–29

mozzanatos képzők | ~ helye a nyelvi
rendszerben 453–6 | ~ csoportosítása
463–4

muffedli 414

mufferl (bécsi) 414

Munkács 259

neboscik (szlovák) 420

népetimológiák 258–9

nevezéktan 332

novinka (szlovák)

nyeboscsik 420

nyelveredet-elméletek 7–8

nyelvi | ~ jel önkényessége 141–44 | ~
közhelyek szó értékben 442–3 | ~
norma kialakulása 386–90 | ~ stílusok
320–6 | ~ tudat 6–7

nyelvjárás kutatás és szociolingvisztika
44–55

nyelvtani kategóriaváltás 274–80

nyelvtudomány | történeti ~ 66–8
nyist 'semmi' 420–1

olvas 77

ordít 474

oroszlán – helynevekben 177–80

osztódásos ikerítés 35

pajtás 185–6

papa 'kenyér' 415

párductejjel nevelt 408–11

piszli 414

piszlicsár (szerb-horvát) 414

pletka (szlovák) 416

πορπίρα (görög) 80

popri – *purpián* 79–81

potsztaroszta 422

pronominalizáció | határozott főnévi
csoport ~ja 445–52

prostá vármedá (szlovák) 415

purpura (latin) 80

purpurinus (latin) 81

rá- igekötő 69–73

regionális irodalmi nyelvek 334–6
| ~ köznyelv 333–8

Rein, Kurt L. 51

rétégnyelvek 318–26

rí, rívás 475

roncos, roncosos 400

ruda – érc 421

Saks, E. V. 10

sarmak (csuvas) 181–2

sás, sös, saš (vogul) 170–80

Saussure 136–44

sietős 348–9

slahta 421

stiliztikai norma 389–90

stílus | ~réteg 322 | ~tartomány 322
| ~típus 325

sumerológia 8–11

szájára bocsát 411–2

szájon viseldegél 411–2

szállóige-szerű kifejezések – szó értékben
442

Szarvas Gábor 228–9

szeder 344–5

Szentkirály 475–80

Szerencs 259

szociolingvisztika és nyelvjáskutatás 44–
55

szóismétlődés 34

szólások – szó értékben 441–2

Szólsó 56–66

sztaroszta 422

tabin 211–3

tábit 211–3

tagadó szerkezetek – szó értékben 444

Tarhacsia 57

Tarhos 57

tarló 58
Tarlós 56–66
Tarlóslapos 61
Tarrós 57
tegezés, tegeződés 303–16
terminológia 326–33
tisztességben járó dolog 412
tovaris 422–3
tököncs, tököncse 345–8
tökös szilva 346–7
transzformációs analízis 68
tudományos nyelvhasználat 316–33
turul 260–1

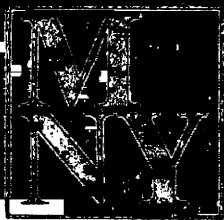
ukáz 423
указ (orosz) 423
urálistikai kongresszus 5
Úrtarló 58

vesling 414
Vid 343
Videk 343
vidékes 339
Vidikes, Videkus 339–44
Vilmos 216–7

zablatint 217
žena 423

zsámolyul vet 412
zsena 423

yaš (török) 181
yemiš (török) 268–71
yetmiš (köztörök) 266
Σαλμούντζης 263–4

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIV.

ÉVFOLYAM

1978.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Lakó György</i> : Fokos-Fuchs Dávid búcsúztatása	1
<i>Hajdú Péter</i> : Közművelődési lehetőségek az uráli nyelvészetben	3
<i>Benkő Loránd</i> : A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport: A hangállapot	13
<i>Szemere Gyula</i> : Az ikerszó fogalmának alakulása szakirodalmunkban	27
<i>Nyomárkay István</i> : A <i>-ban</i> , <i>-ben</i> ragos határozó	37
<i>Balogh Lajos</i> : Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika	44
<i>Reuter Camillo</i> : A <i>Tarlós</i> és <i>Szölös</i> helynevekről	56
Kisebbségi közlemények. <i>Rácz Endre</i> : A történeti nyelvtudomány kérdéseire. — <i>R. Hutás Magdolna</i> : A <i>rá</i> igekötős igék kötött bővítménye. — <i>Hajdú Mihály</i> : Névélettan egy úriszéki pörben.	66
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Erdődi József</i> : Lófő. — <i>S. Hámori Antónia</i> : Popri — purpián. — <i>Mizser Lajos</i> : Ferenc. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Jöszte. — <i>Nyíri Antal</i> : Hozzá. — <i>Scheiber Sándor</i> : Idők kovászai.	76
Nyelvjárásook. <i>Rónai Béla</i> : A nemzetiségi nyelvek földrajzi neveinek gyűjtése és lejegyzése. — <i>Bokor József</i> : Az <i>l</i> -ezésnek és a szótagzáró <i>l</i> kiesésének állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában. — <i>Szegfű Mária</i> : Szövegmutatvány Tápérről. — <i>Fűr József</i> : A <i>bocskor</i> közmondásainkban és népdalainkban.	86
Szemle. <i>Kálmán Béla</i> : Országh László, Angol eredetű elemek a magyar szókész- letben. — <i>Fábián Pál</i> : Tompa József, Anyanyelvi olvasókönyv. — <i>Korenchy Éva</i> : Zsilka János, A jelentés szerkezete (A jelentés-mozgás egysége). — <i>Kázmér Miklós</i> : Egy új típusú névtani szótárról.	107
Különfélék. <i>Kiss Jenő</i> : Wolfgang Schlachter 70 éves. — <i>Büky Béla</i> : Pesty Frigyes 1863-i beadványa a Helytartótanácshoz.	117
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : A szarvasmarhanévek.	122
Levélszekrény. <i>László Gyula</i> írja. — <i>Benkő Loránd</i> közli. — <i>Palló Margit</i> közli.	127

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.)

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIV. ÉVF.

1978. MÁRCIUS

1. SZÁM

Fokos-Fuchs Dávid búcsúztatása*

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzom Fokos-Fuchs Dávid professzortól mint embertől, mint Társaságunk tagjától és alelnökétől. Noha az elhunyt Társaságunk legtöbb tudományos érdemet szerzett, legjelesebb tagjai közé tartozott, elsőnek az embertől búcsúzom, mert az a nézetem: lehet valakinek bármennyi tudása, a közösség javát csak az olyan tudós szolgálja igazán, akiben a tudományosság igaz emberséggel párosul. Fokos-Fuchs Dávid ilyen tudós volt!

Hogy lényegében mi volt Fokos-Fuchs Dávid élete mint emberé, úgy vélem, meg tudom mondani egyetlen szóval: s z o l g á l a t, — szolgálata a magyar és az általános nyelvtudománynak, szolgálata a Magyar Tudományos Akadémiának és szolgálata a közösségnek. S hogy milyen volt e szolgálat, könnyű e kérdésre is felelnünk: hosszú tartamú, önzetlen és jelentős. Emberi mértékkel mérve hosszú tartamú volt, hiszen csaknem hét évtizeden át tartott. Önzetlen volt, mert teljesítője érte nemcsak anyagi, hanem még erkölcsi elismerést sem kívánt, s — valljuk meg — nem is sokat kapott. Jelentős volt e szolgálat, mert nemcsak mennyiségre volt sok, hanem minőségi szempontból is kifogástalan.

Szolgált Fokos-Fuchs Dávid a magyar nyelvtudományt, mert értékes cikkeinek hosszú sorával járult hozzá a magyar nyelv jelenének és múltjának megrajzolásához — olyan magyar folyóiratokban, mint a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Nyelvtudományi Közlemények, a Keleti Szemle, az Acta Linguistica stb. Szolgált az általános nyelvtudomány célkitűzéseit, mert kisebb-nagyobb dolgozataival, külföldön megjelent monográfiáival és szövegkiadványaival nemcsak a magyar, hanem a többi uráli nyelv, az altaji és az indoeurópai nyelvek meg a héber nyelv jobb megismeréséhez is hozzájárult, s így része van abban, hogy a nyelv mivoltát és életét ma tisztábban látjuk, mint korábban tehattük. Szolgált a Magyar Tudományos Akadémiát — nemcsak folyóiratai tartalmának gazdagítása útján, hanem azáltal is, hogy körülbelül egy évtizedig vállalta és végezte az Akadémia idegen nyelvű nyelvészeti folyóiratának, az Acta Linguisticának a technikai szerkesztését, s ennek során gondoskodott arról, hogy e folyóirat nyelvi és alaki szempontból egyaránt hibátlanul kerüljön a külföldi szakkörök kezébe. Maga mondta el nekem, hogy e folyóirat valamennyi cikkének minden kefelevonotán újra és újra végigment, feláldozva ezáltal munkaidejének igen tetemes részét, melyet egyébként tanulmányok írására és általuk saját tudományos hírnevének öregbítésére

* Elhangzott temetésén, 1977. július 17-én.

fordíthatott volna. S végül szolgálta elhunyt tagtársunk egy jóval nagyobb közösség, a magyar nép céljait is. Hiszen bizonyára mindnyájan egyetértünk abban, hogy nyelvünk múltjának és jelenének kutatása útján legdrágább kincsünknek, a magyar nyelvnek mineműsége, szépsége táruul fel előttünk, s ennek folytán megnő szemünkben anyanyelvünk értéke, — azé a nyelv, melynek helyes vagy helytelen használatától, megbecsülésétől vagy elhanyagolásától bizonyos mértékben népünk fennmaradása is függ.

Szolgálta Fokos-Fuchs Dávid a közösséget számos évtizeden keresztül mint középiskolai tanár is rendkívüli tudásával, didaktikai képzettségével, igényességével és alaposágával. Sajnos csak igen rövid ideig, volt alkalmunk arra is, hogy tudását az Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatóinak is átadja. Hogy ez az idő rövid volt, nem rajtunk, tisztelőin múlt. Hogy az egyetemen végre is lehetőséget kapott tudásának az egyetemi ifjúság körében történő gyümölcsösztetésére, az az Eötvös Loránd Tudományegyetem minden nyelvész oktatóját őszinte örömmel töltötte el. Az a kevés számú hallgató pedig, amelyik abban a szerencsében részesült, hogy Fokos-Fuchs Dávid tanítványa is lehetett, máig is hálával gondol vissza előadásaira.

Mi jellemezte még azt a szolgálatot, melyet Fokos-Fuchs Dávid több mint egy fél évszázadon át teljesített? Röviden azt mondhatom: a hűség erénye. A hűség a közösségi érdekű célkitűzésekhez; ez fáradhatatlan, lan-kadatlan munkában mutatkozott meg nála. A hűség a tudományhoz, mely munkára készítette akkor is, amikor annak — nehéz időkből, a felszabadulást megelőzőleg — a Nyelvtudományi Társaságon kívül más tudományos szerv nem tulajdonított megfelelő értéket, s amely nyelvészeti kutatások végzésére ösztönözte még életének nyolcadik évtizedében is, noha ekkor már nyugodt lelkiismerettel megengedhette volna magának a pihenést. A hűség mesteréhez, Munkácsi Bernáthoz, amely arra indította, hogy életének néhány esztendejét a Munkácsi-hagyaték votják szöveganyagának a kiadására fordítsa. A hűség a magyar finnugrisztika úttörőjének, Reguly Antalnak az emlékéhez, mely arra lelkesítette, hogy a Reguly-hagyatékból rendkívüli szellemi erőmefeszítéssel két kötetnyi oszttják (chanti) hőséneket sajtó alá rendezzen. Példamutató volt hűsége az igazsághoz, melyet szigorú etikai elvek érvényesítésével egész tudományos munkásságában képviselt. Ez az igazság iránti hűség mutatkozott meg nála például abban, hogy tisztelte a nyelvi tényeket, értékelte az adatokat, s fantáziájának szárnyalásához mindenkor alapul vette őket. Bámulatos gonddal figyelte és vette számba műveiben mások tudományos megállapításait. Ha valaki valaha hozzászólt olyan tudományos kérdéshez, mellyel egyik vagy másik értekezésében később Fokos-Fuchs Dávid is foglalkozott, bizonyos lehetett afelől, hogy nevét ott találja az utóbbi művében a szóban forgó kérdéssel kapcsolatos irodalmi hivatkozásokban.

Fokos-Fuchs Dávid nem volt harcos lélek, nem kereste a vitát; még kevésbé volt barátja az egyéni célokra hajszoló bírálatoknak. Ám ha a tudományos igazság úgy kívánta, véleményét nem rejtette véka alá, s tapintatos formában helyreigazította a tévedéseket. Gondosan kerülte a vitának azon fajtáját, amelynek nem valamely tudományos igazság megvédése a célja, hanem voltaképp egyik vagy másik tudományművelő személye a célpontja. Vitázó jellegű megnyilatkozásaiból mindig pontosan kiderült vitapartnere álláspontja. Vitapartnere személyének megsértését, kicsinyítését is mindig gondosan kerülte.

Elhunyt kedves kollégánk egy további emberi jellemzője érzelmi természetű volt, s ez nem más volt, mint a szeretet. Akinek valaha része volt

abban a szerencsében, hogy átléphette otthona küszöbét, annak lehetetlen volt észre nem vennie azt, hogy olyan otthonba lépett, melynek levegőjét a szeretet, a tapintat és a gyengédség érzése hatotta át. De a szeretet vezérelte őt munkatársaival, tanítványaival való viszonyában is. Meleg barátsággal viszonozott minden közeledést, s osztozott mindenkinnek gondjában-bajjában, aki közel állt szívéhez. Meghallgatott mindenkit; nem sietett elítélni senkit sem, de mindig együtt érzett azzal, akit valamilyen méltánytalanság ért. Segítő készsége közismert volt, de azt mindig finom tapintattal, végtelen szerénységgel párosította.

Távozó kedves kollégánk társaságunknak, a Nyelvtudományi Társaságnak a célkitűzéseivel mindig egyetértett, s azok megvalósítását értékes munkával vitte előbbre. Annak érzékeltetésére, hogy mennyire közénk tartozott, elég csak arra a gyászbeszédre hivatkoznom, melyet 1955-ben Társaságunk volt elnökének, Zsirai Miklósnak a sírjánál tartott. Mindannyiunk számára, akik hallottuk, feledhetetlen ez a beszéd. Az emberi hála olyan őszinte, megkapó kifejezésével, az emberi és tudósi érdemek olyan átérzett méltatásával, amilyen ez a beszéd volt, ritkán találkozhatunk.

Fokos-Fuchs Dávid professzor Társaságunknak alelnöke volt, s amíg ereje, egészsége engedte, e minőségben is lelkesen vett részt Társaságunk életében. Ám a Nyelvtudományi Társaság nem az egyetlen tudományos társaság, amelynek Fokos-Fuchs Dávid távozása súlyos veszteséget jelent. Noha értesülésem még nem lehet róla, bizonyos vagyok benne, hogy elvesztését őszintén fájjalja a helsinki Finnugor Társaság és a göttingai Societas Uralo-Altica, melyeknek tiszteleti tagja volt. Gyászolja Fokos-Fuchs Dávidot a komi nép nagynevű tudósa, V. I. Litkin, s tisztelettel emlékezik rá a komi nép valamennyi tudományos intézménye, tudva azt, hogy személyében olyan tudós távozott el az élők sorából, aki talán minden külföldinél többet tett e távoli rokon népünk nyelvének és kultúrájának a megismertetése érdekében.

Szolgálat, hűség és szeretet! Mindazok, akik e hármasságot értéknek tekintik, fájdalommal búcsúznak Fokos-Fuchs Dávidtól, az embertől és a tudóstól. Nem kell fogadkoznunk, hogy emlékét megőrizzük, mert hiszen munkái nélkül szaktudományunk művelését elképzelni is nehéz volna. Akik pedig a közösség szolgálatát a hűség és szeretet jegyében életcéljukul vállalják, sokszor fognak visszagondolni azokra a kellemes órákra, melyeket e nagy tudósunk otthonában vele együtt tölthettek, s gondolatban vissza-visszatérnek e sírhoz, hogy a közösség szolgálatához, a tudományhoz való hűségük megőrzéséhez és a szeretet gyakorlásához a sírban nyugvóra emlékezve erőt merítse-
nek.

LAKÓ GYÖRGY

Közművelődési lehetőségek az uráli nyelvészetben*

I. A három évvel ezelőtti közművelődési párthatározat nyomán intézményes szervek, szervezetek, különféle társadalmi testületek, de az egész magyar társadalomnak egy igen széles rétege tette magáévá az abban foglal-

* Előadás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1977. évi közgyűlésén (június 15.).

takat, s különböző módokon próbálta feladattervekben és más egyéb dokumentumokban meghatározni a legsürgősebb tennivalók szerteágazó körét. Az országos méretekben folytatott megbeszélések után időszerűvé vált az alkotmányosan biztosított közművelődés tartalmának, formáinak részletesebb kifejtése, külön törvénybe iktatása, amely azután az 1976. évi V. törvény megalkotásával és a múlt év őszén történt kihirdetésével érvénybe is lépett. A közművelődési törvény valamennyi művelődési tevékenységet folytató intézmény feladatává teszi a művelődés iránti igény felkeltését, annak kielégítését. Ezen belül kiemeli a törvény a nemzeti és az egyetemes kultúra, különösen pedig a szocialista kultúra eredményeinek közkinccsé tételét, néphagyományaink ápolását, az anyanyelvi műveltség és közízlés fejlesztését. A feladatok további részletezése mellett az egyes intézménytípusok teendői is meg vannak határozva. A törvény 26. § (1) bek. szerint pl.: „A tudományos intézetek és egyesületek a közművelődési tevékenységhez a korszerű, tudományos világkép terjesztésével, a természettudományos és műszaki, valamint a társadalomtudományi és művészeti kultúra eredményeinek megismertetésével, a tudomány útján való nevelés lehetőségeinek felhasználásával járulnak hozzá. Népszerűsítik az új kutatási eredményeket, részt vesznek a tudományos ismeretterjesztő tevékenységben, hozzájárulnak az ismeretterjesztés korszerű módszereinek kidolgozásához és terjesztéséhez.”

A közművelődési törvény életbe lépése időszerűvé teszi, hogy a tudományok egy kis szelvényén belül leltártartsunk annak számbavételére, hogy mi történt eddig az urálistika eredményeinek az általános műveltségbe való átültetése terén, és milyen további feladatok és lehetőségek várnak reánk a jövőben ilyen vonatkozásban. Itt szükséges azonban máris megjegyeznünk, hogy az urálistikát voltaképpen interdiszciplináris tudománynak is felfoghatjuk, amely a nyelvészet, etnológia, folklór- és irodalomkutatás, történettudomány, régészet, zenetudomány, történeti embertan és esetlegesen más tudományágaknak (paleozoológia, paleobotanika stb.) az uráli nyelvek és népek kutatására specializálódott ágazataiból tevődik össze. Az interdiszciplinaritás persze főleg bizonyos meghatározott esetekben nyilvánul meg: a legkézenfekvőbbben például az uráli őstörténeti kutatásban, ahol az egyes részterületeken elért eredmények összeötvözése, integrálódása révén jutunk el a kutatási végeredményhez. Másfelől viszont diszciplináris kutatások formájában jelenik meg mindaz, amit az uráli stúdiumok körébe sorolhatunk, mert a nyelvészetnek, néprajznak, régészetnek és még több fentebb említett tudománynak van egy olyan speciális formája, amely az uráli nyelvek és népek anyagával dolgozik, ezeket mint az általános emberi nyelv, illetve kultúra egy-egy sajátlagos formáját idézi elénk, s amely ekképp végső soron a nyelv és a kultúra általános kérdéseivel foglalkozó diszciplináris tudományok körébe tartozik. Nem az a célom, hogy tudományrendszertani fejtegetésekbe bocsátkozzam, mindezt mégis előre kellett bocsátanom ahhoz, hogy érthetőbbé váljon, miért hozom olykor-olykor szóba az urálistika tágabb — interdiszciplináris — területeit is, holott előadásom címe az uráli nyelvészet közművelődési lehetőségeinek számbavételét ígéri.

2. Ezek sorában mindenekelőtt az urálistika szakterületeit, feladatait kell közismertté tennünk, s azt a kérdést is, hogy miben különbözik vagy egyáltalán különbözik-e a *finnugor* néven ismert tudományi szakágazatoktól. E kérdésre itt nem szándékozom bővebben kitérni, hiszen már több helyen nyilatkoztam az urálistika tartalmáról, tematikai és módszerbeli többleteiről

a finnugrisztikához képest. Mindössze azt kell itt hangsúlyoznom, hogy a több évtizedes múltra visszatekintő, általánosságban mégis új terminológia szaktudományunk megnevezésére bizonyos ellentmondások, sőt néha félreértések vagy éppenséggel félremagyarázások forrása. Ez persze nem elvetése mellett szól, hanem ellenkezőleg: jó érv az *uráli* jelző általánosabb bevezetése, megmagyarázása és használata mellett. Mindjárt egy példát is említek. Közismert, hogy az uráli tudományok művelőit periodikusan összehozó nemzetközi összejövetelek neve Finnugor Kongresszus, melyek közül a legutóbbit 1975-ben Budapesten tartottuk. Az elnevezés kettőssége és az a tény, hogy az *urálistikai kongresszus* elnevezés gondolata e találkozón valóban felmerült, alapot adott egy a tényeket nem jól ismerő — vagy éppen rosszul tájékozott — újságírónak arra, hogy politikai töltetű petárdát helyezzen el tárgyilagosságnak tűnő beszámolójában. A Frankfurter Allgemeine Zeitung 1976. március 27-i számában jelent meg ez a vállveregető és felületen beszámoló VIKTOR MEIER — a FAZ bécsi tudósítójának — tollából „Das gemeinsame Pferd” címen, s ebben többek között a következőket írja: „Der letzte finnisch-ugrische Kongreß fand letzten Herbst in Budapest statt; der nächste ist in zwei oder drei Jahren an einem noch unbestimmten Ort [sic!] geplant. Die Budapester Veranstaltung mündete prompt in einen Streit um den eigenen Namen. Der ungarische Professor Haidu [sic!] schlug vor, die Benennung der ganzen Gruppe in »uralisch« abzuändern, da diese die gemeinsame Urheimat im Uralgebirge und damit das verbindende Moment besser betonen würde. Aber er fand wenig Gegenliebe. Die Sowjets scheinen nicht begeistert, da sie für ihre Nationalitäten lieber Völkernamen als geographische Bezeichnungen verwenden — sonst könnte noch jemand auf den Gedanken kommen, regionale »Nationalitätenfront« in der Sowjetunion ins Leben zu rufen.”¹

Ez az idézet szinte annyi számárságot és megtévesztő állítást tartalmaz, mint ahány mondatból áll. Egyetlen helytálló megállapítása az első mondat; az, hogy a legutóbbi finnugor kongresszus Budapesten volt. Mellékes dologokról nem szólva le kell szögeznünk, amit a legtöbb kongresszusi résztvevő tud, hogy én nem terjesztettem elő névváltoztatási javaslatot: ezt más vetette föl — egy nem nyilvános ülésen —, de az én javaslatomra döntött a kongresszus nemzetközi vezető testülete úgy, hogy a hagyományra való tekintettel egyelőre megtartja a kongresszus indító nevét. Úgy gondolom, hogy az urálistikai szóhasználat bevezetése mellett éppen a szovjet kollégák is állást foglaltak volna, ha éppen vita alakul ki e kérdésben. Erre abból lehet következtetni, hogy a szovjet urálisták (pl. SZEREBRENNYIKOV, ARISTE, KÜNNAP, HELIMSZKIJ és mások) elismerik az *uráli* terminus létjogosultságát, és igen gyakran, vagy éppenséggel azt használják (gyakrabban mint pl. Finnországban). Sőt: az MTA és SzUTA közötti egyezményes megállapodásokban is mindig uráli nyelvek kutatásáról esik szó: ez tehát elfogadott és hivatalos állásfoglalásnak tekinthető. Az

¹ Magyarul: „A legutóbbi finnugor kongresszust a múlt év őszén Budapesten tartották; a következőt 2–3 év múlva eddig ismeretlen helyre tervezik. A budapesti rendezvény azonnal a saját neve körüli vitához vezetett. A magyar Hajdú professzor azt javasolta, hogy az egész nyelvcsoporthat »uráli«-nak nevezzék, mert ez az Ural hegységben levő őshaza tényét és az összekötő mozzanatokat jobban hangsúlyozná. Javaslatára kevés viszonzásra talált. A szovjetek nem nagyon látszanak lelkesedni ezért, mert ők nemzetiségeik számára szívesebben alkalmaznak népneveket, mint földrajzi elnevezéseket — különben még valaki arra a gondolatra juthatna, hogy regionális »nemzeti frontokat« hozzon létre a SzU-ban.”

uráli jelző egyébként nem azért került használatba, mert a nyelvek őshazája az Urál-hegységben volt (ez prekonceptió lett volna névadó elődeink részéről; egyébként sem ott volt az őshaza), hanem azért, mert a legtöbb rokon nép az Urálhoz közel eső vidékeken lakik. Ilyen értelemben beszélünk — és beszélnek a szovjet nyelvtudományban is földrajzi megnevezéssel — altaji, kaukázusi, balti vagy éppen távolkeleti, jéniszeji nyelvekről (amelyeknek mint gyűjtőfogalmaknak a használata nem szorítja ki természetesen az egyes nyelvek népi elnevezéseit). Az, hogy a tényeket egy külföldi újságíró nem ismeri, számunkra — ha nem is közömbös — de elnézhető. Kérdés azonban, hogy hazai közönségünk tájékozottabb-e e dolgokban, mint Viktor Meier? Az a gyanúm, hogy nem, annak ellenére, hogy éppen a kongresszus előtt vagy azzal egy időben sok hiánypótló és a közművelődés lehetőségének jó alapot teremtő mű jelent meg az uráli népekről, kultúrájukról. E művek száma példátlanul nagy volt, s szuggesztív hatásuk miatt számottevő érdeklődés is nyilvánult meg irántuk [elég, ha a „Medveének”, „A vízimadarak népe”, az „Uráli népek” című kiadványoknak, a „Népek meséi” sorozat 3 új (votják, osztják és szamojéd) kötetének, illetve FODOR ISTVÁN kiváló őstörténeti összefoglalójának a könyvpiacról való gyors eltűnésére utalok]. E művek a terminológiai tájékoztatáson kívül nyelvünk, népünk múltjába is elkalauzolnak. Lehetséges persze, hogy a tudományt közkinccsé tevő kiadványaink szerzőinek állásfoglalása bizonyos pontokban eltér egymástól. Ez azonban nem feltétlenül negatív jelenség, amikor a legfontosabb kérdésekben egyetértés alakult ki, és amikor pl. az ún. uráli őshazát illetően a régészet és a nyelvészet is azonos álláspontra jutott, a tudománytörténet folyamán először.

3. A tudomány eredményeit persze nem lehet rákényszeríteni művelődni vágyó embertársainkra. A kételkedés jogát nem szabad megvonnunk tőlük, hiszen azt a tudós a saját maga részére is fenntartja. A módszerességet, a tudományos apparátus megbízhatóságát és a logikus gondolatmenetet azonban mindenféleképpen kristálytisztán kell dokumentálnunk, mert ez a legjobb meggyőző eszköz eredményeink elfogadtatására. Az igazi tudós azonban — főleg őstörténeti kérdésekben — gyakran óvatosan fogalmaz, maga is látja a bizonytalan, további megerősítésre váró pontokat, s műve ezért nem látszik mindig végleges érvényűnek, ami a szélesebb közönség egy részében bizonytalanságot kelthet, hiszen a tudóstól azt várják, hogy biztos legyen dolgában, és minden kérdésre képes legyen határozott választ adni. E magatartás veszélyeire világosan rá kell mutatnunk, ti. ez az oka annak — egyebek között — hogy a demagóg, nagyhangú tudomány alatti „elméletek” bizonyos sikert könyvelhetnek el maguknak. A frappáns, meglepetést keltő, szenzációs felfedezések eleve nagyobb hendikeppel indulnak, mint a tudomány munkásainak szolid és a bizonytalanságokat sem véka alá rejtő munkái. Ezért arra is rá kell vezetnünk művelődni törekvő embertársainkat, hogy megtanulják méltányolni a „talán”-okat, a „feltehetőleg”-eket is, és hogy az eléjük tárt bizonyító anyag alapján maguk is dönteni tudjanak az olvasott mű igazság-értékéről.

4. Az uráli nyelvészeti — és általában a nyelvészeti — közművelődés elsődleges célja a helyes nyelvi tudat kialakítása. Nyelvi tudaton a nyelvről szerzett és egymással rendszert alkotó képzetek, fogalmak összességét értjük. Tágabb értelemben az anyanyelvről és az idegen nyelvekről alkotott ismeretek egyaránt a nyelvi tudat alkotó részei, ezek mint az általános emberi nyelv különféle változatai szerepelnek tudatunkban. Nyilvánvaló azonban, hogy az

anyanyelv kiemelkedő szerepű, megkülönböztetett fontosságú a nyelvi tudatban. Szűkebb értelemben tehát az anyanyelvre vonatkozó információk együttese az, amit nyelvi tudatnak mondunk, s ebbe beleértendő a nyelv helyes használatára vonatkozó szabálygyűjtemény éppen úgy, mint a szép kifejezésre, a helyes beszédre való tudatos törekvés és a nyelv eredetére vonatkozó ismeretanyag, illetve tudásszerzési készség. Ilyen értelemben tehát voltaképpen a nyelvi műveltség központja, forrása a nyelvi tudat.

De vajon a nyelv származásának számontartása eredendően hozzátartozik-e a nyelvi tudathoz, vagy pedig csak későbbben — mondjuk a nemzeti nyelvek kialakulása korában — ébredező igény? Ismert tény, hogy az összetartozás képzete: a társadalom-lélektani „mi”-tudat egy fajtája, amely kezdetleges formában az egyszerűbb társadalmi alakulatokban is megvan. A formálódó etnikumok lényeges szubjektív eleme a közösségtudat, aminek a legkézzelfoghatóbb, sőt jóformán egyetlen objektív ismérve a közös nyelv, az, amely a csoport tagjait egymáshoz fűzi.

Hadd említsek példát távolabbi rokonaink, a szibériai szamojédok köréből, ahol még nemrégiben is a számos nemzetség (*jerkar*) megkülönböztetésével egyidejűleg a közös nyelv egyesítő erejének konkrét nyomai vannak: a nemzetségen felüli etnikai alakulatra külön terminust használtak (*tens* = kb. 'nép'), s az egész nyelvterület lakóinak, illetve nyelvének megjelölése is nagyjából egységesen történt (átalában az 'igazi, valódi ember' vagy egyszerűen csak 'ember' jelentésű kifejezést használják népnévként, akárcsak az eszkimók vagy egyes afrikai, illetve indiai népek). Kiegészíti e képet a szamojéd mitológia teremtés-mondája is. E szerint a szamojédok a világ teremtésétől fogva léteznek, s kezdetben az egész emberiség szamojédul beszélt. Később elhatározták, megkérik istenüket, hogy különböző törzsekre, nyelvekre ossza szét őket. Létrát kezdtek hát építeni föl az égbe, hogy kérésüket előterjessék, de hirtelen szél támadt, a hatalmas égi hágsó összedőlt, s romjai alatt elpusztult az emberiség. Csak négy ember élte túl a katasztrófát, de többé ők sem értették meg egymás nyelvét: különböző helyeken telepedtek hát meg, s az ő utódaik a szamojédok, az osztjákok, a zürjének és az oroszok. — Ezen a történeten kétségtelenül a bibliai Bábel-torony motívum hatása érződik, de egy másik — eredetibbnek látszó — szamojéd elbeszélés szerint is az emberek kezdetben nem oszlottak törzsekre, valamennyien szamojédul beszéltek, s élt közöttük egy nagy erejű sámán. Ez egyszer fölment a felső világba (az égbe), és hét évig tartózkodott ott, majd a földre visszatérve villámot szórt embertársai fejére. Attól fogva nem értették egymás szavát, mindegyik külön vidékre költözött, így keletkeztek a nyelvek.

Az efféle eredetmítoszok — ha más-más formában is — kifejezik a közös őstől származó csoportok egységének alapvető tényét, a nyelvek különbözőségének és a saját nyelv kitüntetett szerepének tételét. S ha a vogul és az osztják mitológiában arra találunk utalást, hogy vogulok, osztjákok és oroszok a föld teremtésétől kezdve léteznek, akkor a szamojéd legendáktól való lényeges eltérés ellenére is azt kell megállapítanunk, hogy — más formában — itt is az etnocentrizmus megnyilvánulásával állunk szemben, amely a saját etnikum jellegzetességeit állítja a tudat középpontjába: a mi nyelvünk a teremtés kezdetén már megvolt (s nemegyszer közlik e mítoszok, hogy a többi ismert nyelv is az ő nyelvükből vált ki).

Eredetmítosza minden népnek van (vagy volt) valamilyen formában, s ezeknek a történeteknek a társadalmi funkciója eredetileg az volt, hogy a

közösség „törvényes alapokmányául” szolgáljon. S mint látható, némelyikben a nyelv származásának magyarázata külön is teret kap, dokumentálva azt, hogy a nyelv-eredet kérdése a nyelvi tudatban mélyen benne gyökerezik.

Ez a magyarázata annak, hogy a magyar nyelv rokoni kapcsolatainak tisztázása sem pusztán a tudósok több nemzedékét foglalkoztatta, hanem a nyelv kérdéseivel nem hivatásszerűen foglalkozó nem szakemberek tucatjait is.

A szibériai eredetmítoszokéra emlékeztető — immár tudatosabb — etnocentrizmus fellelhető néhány XVII—XVIII. századi magyar nyelvtaníró és történelemíró munkásságában, akik nyelvünket büszkén származtatják a bábeli nyelvzavarban keletkezett nyelvek ősanjától, a hébertől (SYLVESTER JÁNOS, GELEJI KATONA ISTVÁN, K. CSIPKÉS GYÖRGY, PERESZLÉNYI PÁL, OTROKOSI FÓRIS FERENC, KALMÁR GYÖRGY, BEREGSZÁSZI NAGY PÁL stb.). Nem is szólva a múlt század elején működő HORVÁT ISTVÁNról, aki 1835-ben „Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből” című munkájában a magyart a világ legősibb nyelvének hirdeti: pusztán nevek hasonló hangzásából kiindulva Perziában, Görögországban, de még a paradicsomban is mindenütt a magyarok őseit véli felfedezni.

A nemzeti tudat alakulási időszakában még érthető és magyarázható az a romantikus hazafiúi felbuzdulás, amely a magyarság származását a nemzeti szempont hamis értelmezésével minél ragyogóbb glóriával óhajtottta övezni, és a valóban tudományos igényű nyelveredeztetési kísérleteket — pl. a XVIII. század végén SAJNOVICSET és GYARMATHIÉT — elhallgatja vagy gúnyolódás céltáblájaként állítja. A hajdani eredetmítoszok naív etnocentrizmusa helyén HORVÁT ISTVÁNÉK munkásságában tudatosan érvényesül az a romantikus-nacionalista szándék, amely a magyar múlt mérték nélküli, szertelen fölértékelésére törekszik. Ez a holdvilágos, illúzió-kergető nyelvrokonítás ma már csak elnéző mosolyt válthatna ki, ha a népünk eredetével kapcsolatban oly szépen elképzelt és kiszinezett fata morgánát nem idézné fel napjainkban is amatőr nyelvészek és őstörténészek serege. A délibáb még most sem oszlott szét, sokan ma is hisznek benne, sőt az emigrációban serényen tevékenykedő eredetkutatók olyan harsány propagandával terjesztik nézeteiket, hogy valószínűségi szellemi epidémia terjed a külföldre vetődött magyarság körében, sőt már-már hazánk határain belül is teret nyer.

Aránylag ismeretlenség fedi azokat a szerzőket, akik nyelvünket az etruszkkal, a hettitával, a keltával, a latin-amerikai kecsua, az afrikai bambara nyelvvel vagy a távoli maorival, illetve hawaiiival rokonítják.

Interkontinentális méretű mozgalommá vált azonban a sumer rokonság gondolata, amelyet bővebben ismertetni felesleges. Itt pusztán két dologra szeretnék ezzel kapcsolatban rámutatni. A sumer—magyar nyelvrokonosság szószólói szívesen hivatkoznak a sumerológia nagy nevű régebbi (főleg múlt századi) művelőire, RAWLINSONRA, LENORMANTRA, OPPERTRA, SAYCERE, SAYOUSRA és másokra, akik a sumer és az ún. „turáni” nyelvek rokoni kapcsolatát lehetséges kutatási feladatnak tekintették; elméleteik hazai felújítói rájuk hivatkozva kívánják nyelvrokonító törekvéseik tudományos jellegét megalapozni. Csakhogy RAWLINSONÉK kezdeti állásfoglalását az magyarázza, hogy ezek a valóban nagy nevű kutatók a sumer nyelv felfedezésekor megkísérelték besorolni azt valamelyik ismert nyelvcsalád rokonságába, így többek között az uráltaji (vagy „turáni”) nyelvekkel is kapcsolatot kerestek a múlt századi nyelvtudományi módszerek birtokában. Ámde hamarosan kiderült, hogy e vállalkozások nem járhatnak sikerrel (a sumer nyelvnek más nyelvcsaládokkal való

rokonításában sem), ezért az ékírásban és a sumer nyelv meg kultúra szakemberei hamarosan felhagytak a sumer rokoni viszonyainak felderítésére irányuló kísérleteikkel, pláne hogy az általuk alkalmazott nyelvhasználati eljárások nem voltak elégségesek, és időközben hitelüket is veszítették.

A sumer—magyar nyelvek közötti (rokoni) kapcsolatkeresés tehát a múlt században néhány éven keresztül lehetett még tudományos probléma, ma már azonban semmiképpen sem az: a tudomány fejlődése túlhaladta, időszerűtlenné tette ezeket az elméleteket, s minden mai próbálkozás a sumer—magyar rokonság mellett az áltudomány birodalmába tartozik.

A mai „hívek” persze néha meglepő bizonyítékokkal állnak elő. Így pl. egyik helyen (egy olvashatatlan aláírású és közelebbi cím nélkül nekem küldött s így gyakorlatilag anonym levélben) a fejemre olvasnak egy idézetet MUNKÁCSI BERNÁRTÓL, amely a következőképpen szól: „Úgy látszik . . . , hogy az ural-altaji népcsalád keleti ágának a sumir nép volt a műveltségben ősmestere s hogy a sumir ékíratokban maradtak fenn az ural—altaji nyelvek legrégebb emlékei.” (Egyet. irod. tört. Szerk. HEINRICH GUSZTÁV IV, 41). Levélíró azonban nem vesz tudomást azon egyszerű tényekről, hogy: 1. MUNKÁCSI műveltségi hatásról (s nem nyelvrokonságról) beszél; 2. ráadásul: műveltségi hatásról az ural—altaji népek keleti ágában, amelyen ő egyértelműen az altaji nyelveket és népeket érti a töröktől a japánon és koreain keresztül az ajnuig (l. uo. 37); 3. MUNKÁCSI az idézett helyet megelőző lapokon hosszabban foglalkozik továbbá a sumer rokonság ügyével, s a leghatározottabban leszögezi, hogy miután külföldön a sumir—altaji—uráli nyelvrokonság eszméje teljesen hitelét veszítette, akkor irányult rá hazánkban a figyelem, de az ez alapon létrejött irodalmi munkásság számbajöhető eredménnyel ismereteinket nem gazdagította (főleg GALGÓCZY JÁNOS, FERENCZY GYULA és SOMOGYI EDE műveire utal itt: uo. 39). Sorra is cáfolja a rokonság bizonyítékait (ezt egyébként egyebütt is megteszi), s végső konklúziója ez: „. . . ezek szerint egészen téves irányú volt a kutatás, mely a sumir nyelv rokonságát az ural—altaji nyelvcsaládban kereste . . .” (i.m. 40), ennek ellenére lehetségesnek tart néhány akkád, sumer és altaji szóösszefüggést, melyeket történeti kapcsolat fölvetelével (vagyis: kölcsönzéssel) magyaráz.

Tehát MUNKÁCSI az idézett helyen egészen más dolgokról beszél, mint amire a levélíró hivatkozik. Az összefüggésekből kiragadott idézetek ilyen felhasználása általában jellemző a sumer—magyar nyelvrokonság hirdetőinek munkásságára. A tisztánlátás érdekében az ilyen „módszertani” trükkökre (vagy éppen hamisításokra) is rá kell mutatnunk, hiszen olyan közműveltségi szint elérése lenne az ideális számunkra, amikor a források helyes használata széles körben elterjedté válik. (Az én igen tisztelt levelezőm esetében persze ez még távoli idea, mert előbb célszerű volna a magyar helyesírás alapelemeit elsajátítania: jelenleg ugyanis a *bulytat* szót *ly*-nal, a *hájog*-ot viszont *j*-vel írja, nem szólva fogalmazási gyarlóságairól).

Más szóval tehát a sumer nyelvrokonítás ügye azok közé a teóriák közé tartozik, amelyek száz évvel ezelőtt még éppenséggel fölvethek voltak a tudományos kutatásban, ma már azonban semmiképpen sem, s ha fölvetik: az önámítás, csalás, szemfényvesztés, üzleti vagy politikai érdek.

A dolog ilyen vonatkozásairól aránylag kevés szó esett. A sumer—magyar nyelvrokonítók hamisításait KOMORÓCZY GÉZA szemléletesen illusztrálta ugyan, s a sovinszta, nacionalista önámítás ténye szintén ismert. Mindazonáltal úgy érzem, hogy eddigi felvilágosító tevékenységünk inkább a sumero-

sok áltudományos nézeteit igyekszik feltárni, s arra már kevesebb gondot fordítunk, hogy a mozgalom üzleti jellegét és politikai céljait is figyelembe vegyük.

Könyvelésükbe természetesen nem tekinthetünk bele, de az a tény, hogy e mozgalom kiadványai jó papíron, sokszor díszes külsőben és igen nagy számban jelennek meg, meg hogy folyóirataik szinte minden lapon közlik a pénzbefizetések, átutalások módját, arra utal, hogy anyagilag jól megalapozott vállalkozásról van szó.

Az is nyilvánvaló, hogy a magyarság eredetével foglalkozó sumerkutatók napjainkban politikai meggyőződésből is aktuálisnak tartják és vallják ezeket a régés-régen a tudomány lomtárába került nézeteket. Így pl. az egyik ilyen „elmélet” (hiszen a sumerista tábor ma már megosztott, többféle — egymással marakodó — irányzat is van) azt hirdeti, hogy a sumer a magyarnak ősi formája. E felfogás szerint a finnek, észtek és a többi rokonok is „magyar származású” népek, amelyek egyik képviselőjük szerint nem is közvetlenül Mezopotámiából érkeztek Európába, hanem Egyiptomból. Véleményük szerint az Európába délről behatoló magyar néprészek voltak Európa első állandó lakói, a magas kultúra meghonosítói, az ún. Európa-I. megteremtői. „Hogy Európa-I. tisztán és kizárólag a magyar nyelvű népek — régibb szóhasználatul élve: finnugor népek — alkotása, ezt az elsődrendű világtörténeti felismerést tőlünk függetlenül egy észt tudós is megtette” — írja az Európa-I. gondolat propagátora. A szövetségesül hívott észt E.V. SAKS azonban korántsem tudós, hanem az emigrációban jól ismert szovjetellenes politikus, akinek fantazmagóriáit így lehetne összefoglalni: Európa őslakói a jégkorszaktól kezdve finnugorok (pontosabban észtek-finnek) voltak, akik Nyugat felől népesítették be a kontinentst. Az őseurópai észt-finn kultúrát később a beözönlő kelta, görög, római, germán és szláv népcsoportok fokozatosan eltüntették. Szó sincsen tehát nála sumerokról, magyarokról, egyiptomiakról, de pánfinnugor gondolköre így is teljesen egyértelmű: egyfajta prehistorikus atlanti koncepciót terjeszt azt állítván, hogy minden művelődés Nyugatról áramlik Kelet felé. A Baltikum és Nyugat-Európa jégkorszaki nyelvi és etnikai egységének zavaros tételével pedig hamis és zavaros történeti képet fest, amely a múltra utalással rendkívül alkalmas provinciális sovíniszta szenvedélyek és revizionista politikai elképzelések szítására. Dehát a sumer—magyar rokonság hirdetői SAKSban talán nem is a tudományos, mint inkább a politikai partnert becsülik, hiszen végeredményben az ősfinn, illetve ősmagyar európai „predecessio” (= ősiség, őshonosság) és kontinuitás dolgában egy követ fújnak, politikai szándékuk, stratégiájuk voltaképpen azonos.

A politikai-ideológiai háttér még inkább kiviláglik az Ősi Gyökér című lap által képviselt irányzatból, amely a magyart nem tartja európai népnek, hanem a sumer—magyar azonosság alapján egyenesen sumernak ítéli a mai magyar nyelvet, s a Kárpát-medence és az i. e. IV. ezredi Mezopotámia kultúrájának egységét hirdetve a sumer—magyar nyelvű és fajti azonosságot teszi alaptételévé. Párosulnak azután e képtelenségek egy rendkívül figyelemreméltó (bár derűt keltő) kísérlettel: Badinyi Jós Ferenc, ennek az elméletnek kidolgozója a „judaista Vatikán”-tól függetlennek nyilvánított Magyar Egyházat szervezett, melynek külön liturgiája van (pl. végvárokban fejti ki tevékenységét, az igehirdetéskor a papi funkciót gyakorló illetékes „testvér” bíborpalástot, újabban cifraszűrt ölt magára stb.), s amely Jézus Krisztust magyarnak tartja, egyházi ünnepévé pedig október 23-át deklarálta. Mindezek sokat

mondó jelenségek. Ráadásul: a Magyar Egyház alapítója kinevezte az Egyház Kormányzóját, rá következőleg néhány hónpra ez a Kormányzó pedig Egyházfőnek nyilváníttotta a mozgalom alapítóját. A XX. századi ellenpápa tehát nem Avignonban, hanem Buenos-Airesben székel, és innét irányítja akcióit, melyek közül említést érdemel pl.: az MTA elnökségéhez intézett nyílt levél, az „Amerikai Nagybácsik Mozgalom”, mely minden újszülött magyar kisgyermeknek tiszteletbeli amerikai nagybácsit keres, a „Csína-barát Mozgalom” (amely a „Magyar Egyház” szovjetellenességéből kiindulva Peking felé kacsintgat), vagy a „Magyar Kultúrforradalom Mozgalom”. Ez utóbbi szerint: 1. „El kell pusztítani Magyarországon minden olyan tudományos elméletet, amelyik a magyarság kárát . . . szolgálja. Elsősorban azokat kell tűzre vetni, amelyek hamisak. Ilyen a finnugor rokonság-elmélet is. 2. Követnünk kell az előttiünk 127 esztendővel már megkezdett Magyar Kultúrforradalom vezérének, a Magyar Mao Tse Tungnak — Kossuth Lajosnak irányelveit . . .”.

A folyóirat következetesen fellép és agítál a helsinki záróokmány ellen, és betetőzi tevékenységét azzal, hogy két legfőbb munkatársának találkozásáról ekképp számol be: „Ketten vagyunk Pali bácsi, akik megtartották régi álláspontjukat. Te megmaradtál Szállasi [!] eszméinek hűségében — én pedig a régi »8 Órai Újság« szellemében, aminek szerkesztője voltam. . .” „. . . Valóban megható volt a két régi ellenfél ölekezése, amikor egyetértettek a Magyarország mai szolgálatában és főleg a Kelet felé való orientálódás szükségességében.” (Ósi Gyökér 1976/4. sz. 179—80).

Ilyen egyértelmű ideológiai alapra építik tetszetős és szenzációs elméleteiket, a kritika és önkritika teljes kikapcsolásával, a kontrollálatlan fantázia légvárait, sőt végvárait. Számunkra ezek az elméletek menthetetlenül idealisták, elfogadhatatlanok, nagy részük egyenesen reakciós és ellenséges napi politikai kurzust propagál. Akármelyik változatáról is van szó a sumer—magyar nyelvrokonságnak, közös tulajdonságuk az, hogy valamennyi változatuk káros, mert dezorientálják az érdeklődő közönséget, hamis illúziókat kergetnek, korszerűtlen, elavult történelmi tudatot terjesztenek, és alkalmasak a magyar őstörténeti kutatás tekintélyének a lejáratására is. Mindezt nem szabad elhallgatni szemérmességből vagy rosszul értelmezett liberalizmusból a közművelődés érdekét szolgáló munkákban.

Meggyőződésem, hogy az őstörténeti őslények természetrajzáról érdekes és hatásos cikkeket, műveket lehet írni, de kívánatos volna, ha ebben a munkában a fiatal nemzedék tagjai is részt vennének, hiszen időrabló és sok energiát igénylő feladat ez, amelyet jobb volna minél több aktív résztvevő között megosztani.

5. Természetes azután, hogy az urálistika pozitív eredményeinek bemutatásával is alakíthatjuk a helyes nyelvi tudatot. De foglalkoznunk kell a közművelődési igények szerteágazó természetének megfelelően tudományágunk belső problémáival is. Megvan a maga haszna annak, ha a tudomány vitás kérdéseit is a szélesebb nyilvánosság elé visszük. Természetesen csak az elvi kérdésekre gondolok, nem személyiekre. Kétségtelen tény, hogy jobb a szilárd, általánosan elfogadott eredményeket népszerűsíteni, ennek viszont az a hátránya, hogy a tudományos eredményeket végleges, változhatatlan színben tünteti föl, és a legújabb tendenciákat nem teszi közismertté. Ezért bizonyos mértékig indokolt a tudományág fontosabb vitáiról is tájékoztatni a közönséget, természetesen a módszerek, a koncepciók, az elvek körüli vitákra gondolok most elsősorban.

Vegyünk ismét egy példát. Az 1975. évi Nemzetközi Finnugor Kongresszusról számos elismerő értékelés jelent meg a sajtóban, az ott elhangzott vitákról (ha volt ilyen) nem emlékeztek meg a tudósítók. Éppen ezért sokaknak feltűnő lehet az a hiányokat is észrevevő, lényegében mégis igaz és okos értékelése kongresszusunknak, amely AIMO HAKANEN turkui professzor tollából jelent meg a *Sananjalka* 1976. számában (XVIII. 175—9). Az „Utógondolatok a budapesti kongresszusról” (Jälkimietteitä Budapestin Kongressista) című cikkben többek között arról olvasunk, hogy az egyik plenáris ülésen elhangzott nyelvészeti főelőadás bizonyos mértékben polemikus és defenzív hangnemben sorolta elő a hagyományos kutatás fő produktumait, amelyek értéket képviselnek a finnugor nyelvészetben. Ennek kapcsán meggyőző példákkal illusztrálta az előadó, hogy a hagyományos finnugor nyelvtudomány nem pusztán hangtani vagy nyelvtörténeti vizsgálatokkal foglalkozott, ahogy néha állították, hanem foglalkoztak az elődök mondattani kérdésekkel, sőt leíró kutatásokkal is. A beszámoló azután így folytatódik: „Az előadó törekvése láthatólag az volt, hogy sorra megcáfolja a finnugrisztikával kapcsolatos kritika érveit, amelyek az ő véleménye szerint főleg a kritizálók hozzá nem értéséből származhatnak.

Az előadást követő vita — talán az előadás időpontja vagy a kongresszusi résztvevők hasonló állásfoglalása miatt, vagy egyéb okból — aránylag lanya maradt. A finnugrisztika tárgyyszerű védelme természetesen jogos, de a dolgokat így nyomatékosan bemutatva azok aránya könnyen félrebillenhet. Aligha van olyan kutató, aki a mai feltételekből kiindulva lebecsülné a maga korában vezető tudósok közé tartozott finnugristák vitathatlan érdemeit, vagy mértéktelen egyoldalúsággal és atomizálódással vádolná az egész tudományágat. Valószínűleg senki nem hiszi, hogy bizonyos új nyelvészeti elméletekre támaszkodva olyan eredményeket lehetne lélni, amelyek egy szempillantás alatt felforgatnák a tudomány egész eddigi építményét. Másrészt a finnugrisztika sem nézhet mindig csak hátra a múltba, a már elért eredményekre, és nem részeshíthet előnyben bizonyos régebben sikeresnek vélt kutatási területeket mások rovására, hanem lépést kell tartania — mint általában minden tudománynak — a nemzetközi fejlődéssel, el kell sajátítania és alkalmaznia kell új elméleteket és módszereket a saját céljainak megfelelően és a saját feltételeihez adaptálva őket. Csakis ilyen módon tarthat lépést a finnugrisztika a tudományterület nemzetközi fejlődésével, és csak így módon válhat tudományterülete előrevivő erejévé — mint régebben is.

Kétségtelen — írja a továbbiakban HAKANEN —, hogy a finnugrisztika jogos kritikával is illelhető, amiből megszívlelendők az alábbiak: a hiányosságokat és mulasztásokat pótolni kell, a kutatási módszerek fejlesztendők, és a kutatási célok felülvizsgálandók. Az efféle finnugrisztika dinamikus védelmének hangsúlyozottabb emlegetését vártuk volna az előadás vitája során.”

A kissé hosszabb idézet arra utal, hogy a Magyarországon korábban elhangzott kritika ezúttal Finnországban ismétlődik meg, ami a bírálat időszerezését és jogosságát kiemeli, s ez a körülmény egyrészt újabb önvizsgálatra serkent, másrészt arra is, hogy az urálistika megújulási törekvéseiről — a szakmai viták folytatásával együtt — a szélesebb közönség is értesüljön.

6. Áttekintésem vázlatos volt. Nem tudtam szólni arról, hogy az uráli nyelvészet konkrét eredményei közül még milyen kérdések szolgálhatják a közművelődés ügyét. Nem tudtam szólni arról, hogy a rokon népek irodalmainak és népköltészetének megismertetése során milyen nagyszerű feladatok

előtt állunk, s hogy a megújult uráli régészeti, etnológiai és folklorisztikai stúdiumok eredményeit is hozzáférhetővé kell tennünk: ez a munka is megindult már és szép sikerrel folyik. Szeretném azonban felhívni az illetékesek figyelmét arra, hogy az eddigi írásos lehetőségek mellett a közművelődés egyéb formáinak kialakítását is szorgalmaznunk kell.

HAJDÚ PÉTER

A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport: A hangállapot*

A mássalhangzó-olvasatok

1. Emlékeink olvasatában elsősorban azok a mássalhangzó-változások, illetőleg következményeikként jelentkező váltakozások okoznak nehézségeket, amelyek az ómagyar kor mássalhangzó-rendszerének néhány fonetikailag vagy fonológiailag kérdéses elemével, a χ (χ), β , ξ és ty hangokkal kapcsolatosak. Ezeken a kulcskérdéseken kívül olvasati magyarázatot kívánnak bizonyos kapcsolódási, egymáshatási, valamint időtartam-jelenségek is. Vegyük mindezeket sorra.

2. Hogy az ómagyarban a $\chi \gtrsim h$ változás és váltakozás jelenségével, illetőleg a χ -nak még a jelenlétével számolnunk kell vagy legalábbis lehet, az hangtörténeti irodalmunkban elfogadott nézetnek vehető (I. BÁRCZI, Htört.² 110, 121, 133). Ezt az egyébként sok oldalról valószínűsítendő alátámasztható sommás megállapítást azonban az emlékek hangállapotára, még inkább egyes hangelfordulásaira bontva vajmi nehéz konkretizálni. Pedig ha „olvasni” akarunk, akkor ezt szükséges megtenni, s az is nyilvánvaló, hogy ehhez az általános hangtörténeti ismeretanyagot kívül emlékeinkben kell tényanyagot, fogódzókat keresni.

A $\chi > h$ változás emlékeinket megelőző folyamatának, főként kronológiájának nem kielégítő ismerete miatt alapvető kritériumul nem szolgálhat ugyan, de számításra kívül sem hagyhatók az emlékeinkkel kapcsolatos etimológiai előzmények. Szövegeinkben viszonylag nagy az általában szóeleji $k > \chi$ -ra visszamenő ősi tömorfémák száma, ide sorolva természetesen a toldalék-morfémává lett *-hat/-het-et* és *-hoz/-höz/-höz-t* is. A két „egyszerűbb” képző-morféma közül a HBK. *helhezie* alakjának második spiransa szintén $k > \chi$ előzményű (I. HORVÁTH KÁROLY: MNyTK. 61. sz. 34), a GyS. *ehezeu[cnek]* alakjában pedig a tőszó végén feltehető képzőelőzmény (I. TESZ.) szintén χ -ra mutathat. A többnyire még nem hosszú magyar előéletre visszamenő jövevényszavak és -nevek (HB.: *achscin, michael*; KTSz.: *mihudnec, bethle[hembe]*, valamint onomatopoetikus elemek (ÓMS.: *Vh*) is részben bizonyosan, részben valószínűen eredeti χ -t tartalmaznak. A HBK.: *kegilmehel*, ÓMS.: *fuhazatum*, GyS.: *scemehel* hiátustöltője, valamint a HB. *zumtuchel, szumtuchel* hiátusos helyzetből elvonódott hangeleme szintén utalhat χ -ra, tekintve ennek a hiátussal kapcsolatban ugyancsak fontos szerepet játszó γ -s korrelációját is. — Mindezekkel szemben kimondottan *h*-s előzményre emlékeinkben egyetlen esetben sem gyanakodhatunk.

* L. MNy. LXXIII, 288—302.

A HB. *archangelt* és a HBK.: *iochtotnia* alakja már előzményeiben is különleges problémákat vet föl, melyek az eddigi χ -s és k -s olvasatok váltakozásában is tükröződnek; pl.: SZINNYEI: *árkányélt, jochtotniá ~ joxtotniá* (MNyTK. 23. sz. 16); MÉSZÖLY: *árkányélt, joxtotniá* (ÓmSzöv. 111); PAIS: *árkányélt, joxtotniá* (MNy. XXXVIII, 160, 161). Hosszabb fejtegetéseket és így külön cikket kívánna annak az ügynek részletezése, mért tartom előzmény-, illetőleg kölcsönzésbeli, jelölés- és kiejtéstörténeti szempontból valószínűbbnek a χ -s olvasatot mindkét szóalakban, nem vetve el a k -s lehetőséget sem. Lényeges az, hogy a mindenképpen főnnálló k -s kapcsolatok — melyek e szavak magyar utóéletébe is döntő módon bejátszanak — egykori spirantikus kiejtés esetén csak χ -s és semmiképpen nem h -s fonetikai realizációt engednek meg. Ugyanez okokból nem valószínű — a t előtti helyzet ellenére — a *iochtotnia* $\acute{\chi}$ -s olvasata sem.

Ami a kérdéses hang puszta jelölési problematikáját illeti, ott a négy emlék közül háromban (KT. és Sz., ÓMS., GyS.) kivétel nélkül h -s a jelölés, ha csak a KTSz.-nak több ide vonatkozó levágott részében, például a leginkább gyanús *Bethle[hembe]* alakban nem volt ma már nem rekonstruálható *ch* jelölés; vö. MünchK. 8vb: *bethlechēmebèn, bethlechēm, bethlechembe* stb. Rögtön meg kell mondani, hogy a h -s írásmód önmagában egyáltalán nem zárja ki a χ -s kiejtés lehetőségét, hiszen e hang h -s jelölése helyesírás-történetileg jól ismert tény (1.: KNEZSA, HírTört. 84, továbbá 17, 21 stb.; BÁRCZI, Htört.² 110), — ha persze nem is bizonyíték mellette. Az elvi lehetőségeken kívül azonban van még egy olyan írástörténeti körülmény, amely jelzi, hogy a h -s írásmód mögött könnyen rejtőzhet χ hangérték. Mindegyik emlétkben vannak ugyanis olyan h -s jelölések, amelyek ez időben aligha lehetnek h hangértékűek, hanem minden bizonnyal $\acute{\chi}$ -s kiejtést tükröztenek: KT. és Sz.: *rohtonc, iduzuht*; ÓMS.: *kyniuuhad*; GyS.: *tonohtuananac*; — vö. még HB. *zoboducha*. Ezek világosan vallják, hogy a h betű jelölési skálája eléggé széles volt, a h -tól a χ -n keresztül a $\acute{\chi}$ -ig tartott. Az egykori nyelvérzék számára a χ -nak a $\acute{\chi}$ -val való fonológiai azonossága egyébként sincs kizárva (1.: LAZICZIUS: MNy. XXVI, 270; KÁLMÁN: MNy. LXI, 383), még akkor sem, ha a $\acute{\chi}$ később legtöbbször j fonémában folytatódott. Ez a körülmény a h jelben való egységbe foglalást még érthetőbbé teheti. Hogy a $\acute{\chi}$ később hogyan vált j -vé (1. LAZICZIUS: i. h.), az most számunkra másodlagos kérdés.

A HB. és K.-ben — mint jól ismeretes — a h és a *ch* jelölés gyakran váltakozik, némelykor még azonos szóelemben (*holz ~ choltat, mulchotia ~ hotolm*) is. Annak a betűfetisizmusnak semmiképpen nem volnék híve, mely a korábbi olvasatokban rendszerint úgy jelentkezik, hogy a *ch* betűt eléggé szigorúan χ hangnak, a h betűt pedig abszolút kizárólagossággal h hangnak veszik (1. pl.: SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 5, 12, 15—6; PAIS: MNy. XXXVIII, 161; BÁRCZI: MNyÉletr. 87). Azt azonban magam is úgy vélem, hogy a *ch* jelölés sorozatos előkerülése, illetőleg h -val való gyakori váltakozása a HB. és K. szövegében a χ -s kiejtés igen valószínű jelenlétére, illetőleg a χ és h kiejtésbeli váltakozására mutat, s ez a szövegnek lényegében minden e körbe tartozó, tehát akár *ch*-val, akár h -val jelölt hangjára egyaránt vonatkozhat. A *ch* betűnek a HB. és K.-ben χ -s kiejtésre utaló voltát — az imént mondottak értelmében — a *zoboducha* is erősíti, sőt talán az is több a véletlennél, hogy az emlékek mind a három χ -s előzményű jövevény-eleme *ch*-s írásmódú: *achscin, michael, archangel* (latin íráshatásra ugyan a két utóbbinál gyanakodhatnánk, de az *achscin*-nál természetesen nem).

Ha a χ -s és a h -s kiejtés mód ingadozásának arányait magától értetődőleg nem is lehet meghatározni, a fenti megfontolások értelmében ennek a még folyó változást tükrözőtető fonetikai jellegű váltakozásnak a lehetőségét végeredményben egyik emlékünknél szövegében sem lehet megtagadni. A számbavehető fogódzók alapján azonban valószínűnek látszik, hogy a HB. és K. beszélt változatában a χ -s ejtés mód erősebb pozíciót foglalt el a másik három emlékhöz viszonyítva. Észérte χ -s és h -s olvasataimnak, ha emlékenként nem teljesen azonos jelleggel és különböző valószínűségi fokon is, de lényegében általános váltakoztatását az éppen zajló változási folyamat alapvető egységének, de a fonetikai realizációkat tekintve könnyen lehetséges részletkülönbségeinek jegyében kell tekintetni.

Hogy a χ -nak volt-e zöngés párja a legkorábbi szövegemlékeink képviselte hangrendszerben, annak sem pozitív, sem negatív bizonyítására nincs lehetőségünk. A γ meglétével ugyan elvileg nemcsak a γ/χ korreláció miatt, hanem kronológiailag is számolhatnánk, hiszen a velaris zöngés spirans emlékeink korát, ha már halódó jelleggel is, de megérhette (vö. BÁRCZI, Htört.² 111, 122, 134); szövegeinkben azonban történetesen nincs egyetlen olyan helyzet, illetőleg jelölési sajátosság sem, amely γ -re mutathatna. Ahhoz azonban alig fér kétség, hogy a $\chi > h$ fejlődés, illetőleg a χ fokozatos pusztulása, amely emlékeink szövegének hangos változatában minden bizonnyal számos kiejtésbeli ingadozást, átmenetet okozott a velaris és a laringalis minőség között, a γ eltűnésétől nem volt független fejlemény (l. még KÁLMÁN: MNy. LXI, 394).

A χ kérdésére a morfológiai problémák tárgyalása során, a felszólító mód jelével kapcsolatban még visszatérek.

3. Az újabb magyar hangtörténeti irodalom meglehetősen biztossággal tisztázta a β egykori, általánosabb meglétének a kérdését (l.: PETROVICI—BÁRCZI—DEME—TAMÁS—GÁLDI—BAKOS—KÁLMÁN—BENKŐ: MNy. LII, 6—26; TÖRÖK GÁBOR: MNy. LIII, 368—75; BENKŐ: MNy. LIV, 20, Nyjtört. 77—8; SZABÓ T.: MNy. LVI, 31—43; NYÍRI: Népr. és Nytud. XIX—XX, 291—300; vö. még BÁRCZI, Htört.² 109, 113, 127). Ezek alapján — úgy hiszem — vajmi kevés kétség támad afelől, hogy az ómagyarban, közelebről vizsgált szövegeinkben még a bilabialis és nem a dentilabialis ejtés módot jogos fölteni. Ehhez az általános képhez megint csak annyit kell itt hozzáadni, amennyit legkorábbi szövegemlékeink sajátosságai alapján a kérdésről még külön is mondhatunk, mégpedig a β továbbfejlődésének két főtípusa: a vokalizációs és a dentilabializációs szembenállás viszonylatában.

E tekintetben elsősorban a HB. és K. rejt magában tanulságos fogódzók többféle vonatkozásban is. A legérdekesebb itt nyilvánvalóan azoknak a szó- és szótagvégeknek az ügye, amelyekben eddig — MÉSZÖLY (Nytört.Fejt. 78) és újabban NYÍRI (i. h.) kivételével — szinte általánosan diftongikus ejtés módot kerestek (l. pl.: SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 4, 7; PAIS: MNy. XXXVIII, 161; BENKŐ: NyK. LIV, 46 kk.; BÁRCZI, Htört.² 91 kk.). Mint olvasatomból látható, én ma már ezekben a bilabialis zöngés spirans jelenlétét tartom valószínűbbnek, s a vokális-diftongusos kiejtést csak másodsorban, több vagy kevesebb lehetőséggel számításba veendőnek. A HB. és K. hangjelölési rendszerében ugyanis e feltevést támogató sajátosságokat látok. Mint ahogy ez a rendszer sok más tekintetben is kiemelkedik pontosságával, következetességével, az *u*, *v*, *w* (*vv*, *uw*) betűjelek használatát illetően sem annyira ingadozó és törvényszerűségek nélküli, mint ahogy azt a felületesebb szemlélő gondolná,

vagy a régi magyar helyesírásról szóló korábbi vélemények tükrözik. Erről egy kis statisztika is bőven meggyőzhet. Ha ugyanis azt vizsgáljuk, hogy mi az *u*, *v*, *w* hangértéke rövid vokális \sim konzonáns viszonylatban, akkor a következő képet kapjuk: rövid vokálist (*u*-t, *ü*-t, esetleg *o*-t, *ö*-t) a szöveg írója *u*-val 101 esetben, *v*-vel 6 esetben jelöl; konzonáns jelölésére viszont 10 esetben használ *u* jelet, 20 esetben *v*, 1 esetben *w* jelet. Megjegyzendő, hogy e statisztikában számításán kívül kellett hagynom egyrészt a hosszú vokálisok jelölését, mert ezek a vizsgált jelenség $\beta \sim$ rövid vokális korrelációja miatt nem lehetnek mérvadók, másrészt az eddig diftongikus kapcsolatoknak értékelt hangelemek jelölésmódját, mert hiszen éppen ezeknek a jelölési rendszerhez való viszonyát kell megvilágítani. Nos, a közölt statisztika így „nyersen” is mond valamit: a vokálisok *u*-s jelölése az emlékből rendkívül erősen domináns, a *v*-s jelölés viszont jóval nagyobb mértékben konzonáns minőséget takar (e jelenség, bár kevésbé polarizálódva és következetesen, de a másik három emléket is megmutatkozik). Ha mármost ezzel szembeállítjuk a HB. és K.-nek azokat a szó- és szótagvégeit, melyek kettős betűkapcsolatukban elvileg diftongikus jellegűek is lehetnek, a jelölési összefüggések érdekes képet nyújtanak. Szövegünk ide tartozó esetei a következők: *chomuv*, *miv*, *uolov*, *keseruv*, *miv*, *tiv*, *iarov*, *bovdug*, *ovdonia*, *ovga*, *iv*, *iovben*, *iov*, *tiv*. Csupa *v*-s jelölés, mely az előbb közölt statisztika fényében a konzonáns minőség bizonyítékául számításba vehető, hiszen vokális minőség esetén tiszta vagy legalábbis túlnyomó többségű *u*-s jelölést várhatnánk, ilyen *v*-s egyöntetűséget azonban kevésbé.

Persze fölmerülhetne itt olyan kétség, hogy vajon a szóban levő *ov*, *uv*, *iv* jelölések nem pusztán írássajátságok-e, illetőleg nem hosszú vokálisokat jelölnek-e. Mivel azonban az itt számbajöhető hangkapcsolatokban a második hangelem etimologikus előzménye minden esetben konzonáns, s mivel az emlék hosszú vokálisként valószínűsíthető hangelemei két eset (*vvl*, *uvv*) kivételével egy betűs jelölésűek, nyomós ellenérvül e körülmény nemigen szolgálhat.

A diftongusos kiejtési lehetőséggel szemben a vokális + β -s realizáció mellett további érvül szolgálhat a HB. *chomuv* és *keseruv* írott alakja. Az *uv* írásmódot a régebbi magyar hangtani felfogás általában *uy*, illetőleg *üü* diftongus jelének tartotta, s a HB. és K. olvasataiban is így adta vissza (SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 4, 15, 16; PAIS: MNy. XXXVIII, 161; BÁRCZI, MNyÉltr. 87). Már régóta azon az állásponton vagyok (l. NyK. LIV, 58), hogy az ilyen, mindkét elemében teljesen azonos kettőshangzó feltevése elméletileg és gyakorlatilag egyaránt képtelenség, s ezt a véleményemet ma is tartom. Tehát ha a *v* előtti vokálisban *u*-t, illetőleg *ü*-t olvasunk, akkor a *v*-t ugyanennek olvasni nem lehet. Marad tehát két lehetőség: a betűkapcsolat vagy hosszú vokálist jelöl, vagy vokális + β hangkapcsolatot. Az előbbi mondottak értelmében s erősen beszámítva azt is, hogy a *v* betű mögött valószínűleg mindkét esetben etimologikus hangelem (képzőmorféma) áll (l. TESz. *hamu*, *keserű*), az utóbbi feltevés a valószínűbb.

És van a HB. és K. szövegében még egy fogódzó ez alakok konzonánsos kiejtémódjának valószínűsítésére, amit már MÉSZÖLY észrevett (ÓmSzöv. 171; vö. még: TÖRÖK GÁBOR: MNy. LIII, 368; NYÍRI: Népr. és Nytud. XIX—XX, 291). Ez az *ovga* alak, melynek egy *g*-s jelölése — szemben az emlék igen pontos hosszúmássalhangzó-jelölésével — a felszólító módú mássalhangzó-összeolvadás rövid kiejtésére vall, ami viszont csak mássalhangzós környezetben

indokolt (másként, aligha helyesen BÁRCZI: MNy. XXXIX, 340), tehát a ζ előtt konzonánsra utal.

MÉSZÖLYnek az a meglátása, hogy az említett esetekben zárt, mássalhangzós végű szótaggal kell számolni, még akkor igen fontos, ha ő ez alakokban — az akkori hangtörténeti felfogás értelmében — nem β -t, hanem v -t olvas (*óvgya, járóv, keserűv* stb.), s olvasatát kizárólagos érvényűnek is tartja (vö. ÓmSzöv. 111). Mai értelmezésünk szerint persze e szó- és szótagvégek mássalhangzója a β felé mutat, annál is inkább, mivel a vokálisos—diftongikus ejtés-móddal nem a v -s, hanem a β -s kiejtés áll korrelációban, mint ahogy ez alakok későbbi, kettőshangzós kiejtése is a β vokalizációja folytán keletkezett: *joβ > jou, miβ > miü* stb.

A β -s kiejtés lehetőségével szemben ellenérvként kínálkozik, hogy a tárgyalt alakok egy részében γ -s előzménnyel kell vagy lehet számolni (pl. a *való, járó* igenévből bizonyosan). A γ és a β váltakozására azonban a magyar hangtörténetben sereg példa van (l. a *bő, sző, ró, visz, tesz, iszik, jó* fn., *év, tíj* stb. előéletét: vö.: HAJDÚ, UrNyt. 98, 107; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 35; TESZ.; MSzFgrE.), s ismeretes jelenség ez rokon nyelveinkben is, a vogulban meg éppen közönséges (l.: MÉSZÖLY, NyTörtFejt. 80; KÁLMÁN: NyK. LXVII, 320, ChrestWog.² 12). Ugyanez a jelenség a γ -vel változási összefüggésben levő η előzmények esetében is tapasztalható (l. a *hó 'hónap', tő, nő* fn., *ó ~ agg, ő, avik, hív* stb. előéletét: vö.: HAJDÚ i. m. 102; LAKÓ i. m. 51; TESZ.; MSzFgrE.). Hogy ezek a képzésbelileg viszonylag távol eső hangok hogyan kerültek a β -vel változási korrelációba, arra ugyan több lehetőség is kínálkozik (közel eső akusztikai benyomás, hiátusos helyzetbeli csere, $u, ü$ -n keresztül való összefüggés), de ennek magyarázata a ténnyel szemben tárgyunk szempontjából már csak másodlagos fontosságú. Egy mozzanatra az utalás azonban mégsem hagyható el. A HB. és K. kérdéses alakjainak többsége olyan helyzetben kerül elő a szövegben, amikor utána bilabialis mássalhangzó következik: *chomuv uogmuc, keferuv uola, miv vogmuc, iarov vogmuc, iv uimadsagucmia, iovben, tiv bennetuc*; sőt fonológiai okokból (l. később) a követő dentilabialis is számbaveendő: *iov felevl*. Ez feltehetőleg szintén több a véletlennél, s arra mutathat, hogy a β -knek ilyen fonetikai helyzetben való fennmaradása, illetőleg nem vokalizálódása a rákövetkező labialis mássalhangzó „tartósító” hatásának is köszönhető. Vagyis arról lehet itt szó, hogy az etimologikus diftongus második elemeként álló $u, ü$ és a szó- és szótagzáróként szereplő β csupán fonetikai alternánsai egymásnak, és hangszín-realizációjuk „ad hoc” helyzetüktől, környezetüktől függ. Én e lehetőséget a HB. és K. olvasatában a variációk közti különbségekkel tekintetbe is vettem. A másik három emlék szövegében azonban nincsenek olyan mértékű fogódzók, melyek ebben a sajátos helyzetben a β -s kiejtést a HB. és K.-hez hasonlóan valószínűsíték, úgy hogy ott már a diftongikus kiejtémódot megokolt volt előnyben részesítenem. — A nem zárt szótag végi helyzetek természetesen nem tartoznak közvetlenül ebbe a jelenségkörbe, ezekben mind a HB. és K.-ben, mind a többi emlékekben a diftongusos—monof-tongusos olvasatvariáció állhat csupán egymással szemben (l. a magánhangzók tárgyalásában).

Ez a zárt szótag végi problematika azért is kulcsfontosságú a β kérdésének megítélésében, mert — ha az okfejtés helyes — szinte fölöslegessé teszi a mai v helyén álló β -s kiejtés meglétének további bizonyítását. Hogy más helyzetekben: szó kezdetén, továbbá szó belsejében intervokális meg mássalhangzó utáni pozícióban szövegeinkben β és még nem v olvasandó, tehát az ómagyar

helyesírás v (u , w) betűje a latin hang-, illetőleg írásrendszer alapján való szokványos helyettesítés, arról — mint előbb utaltam rá — ma már vajmi kevés kétségünk lehet. Két olyan fogódzót azonban mégis megemlítenék, melyek magából emlékeink szövegéből is fölmeríthetők.

Ha egybevetjük a HB. folyamatos múltjainak velaris hangrendű alakjait, akkor ilyen szembenállást kapunk: *tilutoa*, *mundoa* ~ *Hadlaua*. Ebből világos, hogy ahol a β a szóalakban jelen van, ott a tőnek eredetileg alsó nyelvéllású magánhangzója megmaradt, ahol viszont a β nincs meg, ott a tőhangzó záródott. Ugyane záródott tővéghangzót mutatja egyébként a HB. *hazóá* alakja is, s legalábbis nem mondanak neki ellent a többi emlék β -hiányos, hiátusos alakjai sem; pl.: KTSz.: *kuetsegum*, *kuetsegem*; ÓMS.: *keseruen*, *buol*, *bua*: stb. (a HB. *halaláád*, ÓMS.: *kynaal*, *fyaal* stb. formák természetesen más kategóriába tartoznak, a hiányzó β előtti vokális nem tővéghangzó, hanem funkcióval bíró morfológiai elem). A fenti szembenállás ugyanakkor azt is jelzi, hogy a HB. palatalis hangrendű *terumteve*, *feledeve*, *veteve*, valamint *elevé* alakjaiban a β előtt nyílt tővéghangzót kell olvasni, a *Heon*, *heon* alak e betűje viszont már csak ezért is zártabb hangot jelöl. A hiátusos záródás jelensége egyike az ómagyar nyelv leggyakoribb sajátosságainak (*luász*, *rousz*, *hoas*; *tüe*, *küér*, *kües* stb.), s természetes fonetikai magyarázatát nem a v , hanem a β kieséses — beolvadásos ráhatása adja (BENKŐ: MNy. LII, 24, Nyjtört. 78). Megjegyzendő, hogy a HB. e tárgyas ragozású alakjait MÉSZÖLY *tilutová*, *mundová*, *házová*-nak, illetőleg velük szemben *Hádlává*-nak olvasta (NytörtFejt. 84, ÓmSzöv. 111, 167), mely jelzi, hogy a megelőző vokális problémájának lényegét érzékelt. Abban persze már aligha volt igaza, hogy az *oa* betűkapcsolatok mögött — latin íráshatásra gondolva — nem hiátusos, hanem spiranssal kitöltődött kiejtésmodot keres (l. MNy. XIV, 257 kk., ÓmSzöv. 167 kk.); a hiátusos és nem hiátusos helyzetek előbb érintett törvényszerű hangkörnyezetbeli különbségei ezt igen határozottan cáfolják (vö. még BÁRCZI, Htört.² 50).

A másik jelenségre éppen csak utalok: KTSz.: *iduzleg*, *iduzuht*. A konzonánsnak a vokálisba való felszívódását, amely — az előbbi esetekkel szemben — ilyen sorrendben nem jár a magánhangzó törvényszerű záródásával, szintén a kiesett spirans bilabialis jellege magyarázhatja legkézenfekvőbben (vö.: BENKŐ: MNy. LII, 24; BÁRCZI, Htört.² 110).

Ezek a megfontolások csak még jobban alátámasztják azt az előbb már jelzett általános tételt, hogy szókezdeten, valamint szó belsejében intervokális helyzetben és mássalhangzó után, tehát olyan esetekben, ahol a későbbi folytatató rendszerint v , szövegeinkben általában β -t olvashatunk. A β dentilabialiszációs átalakulása, mely természetesen $\beta \sim v$ kiejtésbeli ingadozással járt együtt, időben már alkalmasint túlmegy tárgyalt szövegemlékeink korán. Ilyenformán emlékeink hangrendszerében a zöngés—zöngétlen korrelációs fonémapár még a β/f lehetett, az f -nek tehát nem volt közvetlen fonetikai megfelelésű zöngés (v), a β -nek pedig közvetlen fonetikai megfelelésű zöngétlen (φ) párja, illetőleg ilyenek csak egyes hasonulásos esetekben ad hoc fonetikai jelenségként jöhettek elő esetleg (l. később). (Bár hogy a szókezdő p -ből lett ősmagyar φ mikor vált f -fé, azt bajos volna meghatározni; vö. még HAJDÚ i.m. 112.) Nyilvánvaló, hogy ez a bizonyos mértékben felemáz helyzet erősen közrejátszhatott a β -k dentilabialiszációjában, különösen azután, hogy az ősi örökségként csak szó elején álló f más, a β pozícióival azonos fonetikai helyzetekben is kezdett jelentkezni (vö. még KÁLMÁN: MNy. LXI. 396). Legkorábbi szövegemlékeinkben mindenesetre figyelemreméltó, hogy az f -re viszonylag szép

számú szókezdő jelentkezése mellett egyetlen más helyzetű példánk sincs (vö. KTSz.: *Josefnec* is), jeléül annak, hogy ezek az emlékek nyelvünknek e tekintetben is eredetibb állapotát tükrözik.

4. Hangtörténeti irodalmunkban az ómagyar kori ξ (*dʒs*), esetleg csupán ξ (*dzs*) meglete már jó ideje fölvetődött, de csak újabban kapott többoldalú bizonyítást és megerősítést (l. pl.: BÁRCZI, Htört.² 119—20; KNEZSA: MNy. LVIII, 310; KÁLMÁN: MNy. LVIII, 310). Olvasati téren azonban ez a felfogás még nemigen realizálódott, s nem is könnyű vele boldogulni, mert egyrészt az itt számbavehető nagyon különböző hangtörténeti előzmények bonyolítják a helyzetet, másrészt a variálatlan, mindig *g*-s jelölésmód sem nyújt megfelelő finomságú fogódzókat (persze a *g*-s írásmód maga is az egykori ξ -s kiejtés jelentékeny bizonyítéka). Habár szövegeink ξ -s kiejtését így jobbára azok az általános hangtörténeti megfontolások támogatják, melyekre fentebb utaltam, mégis van egy-két olyan, a *gy*-vel szemben a ξ -t előtérbe helyező körülmény is, melynek hivatkozási alapját legkorábbi szövegcsoportunk maga is képezheti.

A következőkben még szólni fogok róla, hogy szövegeink hangrendszeréből a *ty* fonéma hiányzik, illetőleg csupán igen kis valószínűséggel tehető föl. Eszerint persze nemigen volt meg a későbbi zöngés—zöngétlen *gy/ty* fonémakorreláció sem, ami legalábbis gyöngíti a *gy* akár fonetikai alternánsként való meglételének esélyeit. Volt ellenben emlékeinkben bőven *cs*, s így a ξ (ξ)/*cs* zöngés—zöngétlen korreláció létrejöhetett, ami a palatalis zöngés affrikáta jelenlétének támasztéka lehet. Valószínűleg ennek maradványai az ilyen mai kettősségek: *agyar*: *acsarkodik*, *vigyorog*: *viczorog* stb. E tekintetben nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy egyes keleti és nyugati perem-nyelvjárástípusainkban a köznyelvi *gy/ty* korreláció helyét ma is ξ /*cs* foglalja el, mely — legalábbis fejlődési kiindulásait tekintve — nagy valószínűséggel megőrzött régiség. A lezajlott $\xi > gy$ változásban mindenesetre a *ty*-nek a magyar hangrendszerben fonémaként való megjelenése és bizonyos mértékű elszaporodása is szerepet játszhatott (vö. még KÁLMÁN: MNy. LXI, 394).

Később, a magánhangzók tárgyalásában, majd a morfológiai kérdések taglalásában lesz szó arról, hogy bizonyos jelenségek mind a négy korai szöveg-emlékünknek a nyugati magyar nyelvterületről való származását sejtetik. Talán ez a körülmény is erősítheti emlékeink olvasatában a ξ -nek a *gy*-vel szemben való előnyben részesítését, tekintve, hogy több jel mutat a ξ -nek a nyugati magyar nyelvjárásokban való hajdani erősebb érvényesülésére (l. BÁRCZI, Htört.² 119).

Vizsgált emlékeink szövegében a ξ jelenlétét tehát külső és belső érvekkel egyaránt lehet támogatni. Ennek ellenére olvasatomban ezt a lehetőséget sem abszolútizálom, tehát nem veszek minden *g*-s írásmódú hangot kizárólag ξ -s kiejtésűnek, hanem legalábbis a további olvasati lehetőségekben a *gy*-s kiejtési mód kétféle valószínűségi fokát is szerepeltetem. Ennek oka, hogy a kérdéses hang többféle előzményét nemigen lehet számításán kívül hagyni.

A legtöbb nehézséget okozó kategóriák a következők: 1. A *d* végű igék felszólító módú alakjai: HB. *vimagguc*, *oggun*; ÓMS.: *maraggun*, *Keguggethuc*; stb., melyekben az igevégi *d* a módjelet képviselő konzonzánssal olvad össze. 2. Az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v*-tövű igék felszólító módú alakjai: HB.: *legenec*; KTSz.: *legen*, *ueged*; ÓMS.: *Wegh*, *leg*; stb., melyeknek ma is eléggé homályos eredetében még mindig közvetlen *j*-s előzményük affrikálódása jöhet leginkább számításba (l.: BUDENZ, Ugal. 362; BEKE: NyK. LII, 306; BÁRCZI, Szótöv. 58). (Mindkét kategória módjelének kérdésére l. még a morfológiai fejtegetéseket.)

3. A HB. *ge* írásmódú kötőszója, melynek korszonánsa itt aligha őriz eredetibb állapotot, hanem jóval valószínűbben a *de* forma másodlagos, palatalizációs fejlődménye (l. már KT.: *de*; ŐMS.: *de*). 4. Mindazok a viszonylag nagyszámú szóalakok, melyekben a kérdéses hang több-kevesebb valószínűséggel eredetibb *l* > *ly*-re megy vissza: HB.: *vogmuc*, *hug*; KT.: *ug*; KTSz.: *iegufe*[*huz*]; ŐMS.: *eggen yg*, *owog*; GyS.: *keguffege*; stb.

Mindezeknek a kategóriáknak a *g*-vel jelölt hangja bizonyos előzménybeli ellentétben áll szövegeink azon szóalakjaival, melyekben a *g* jel ősi (< fgr. *-*ŋ* stb.) vagy idegen nyelvi *ǰ* előzmény közvetlen folytatója; pl.: HB.: *gimilfnek*, *angelcut*; KTSz.: *hu[ga]*, *germuk*; stb. Azok az affrikációs, palatalizációs folyamatok ugyanis, melyek a *d* + palatalis spirans, továbbá a *d*, *j*, *ly* előzményeknek az említett kategóriákbeli továbbfejlődését eredményezték, elvileg, illetőleg a pusztá fonetikai relációkat tekintve *ǰ*-be és *gy*-be egyaránt torkollhattak. Hogy ilyen kettősség kialakult és fennállott-e avagy sem, azt csak akkor tudnánk meghatározni, ha biztosak lehetnénk abban, hogy már az ősmagyarban és az ómagyar legelején minden valószínűség szerint létező *ǰ* fonéma mellett volt-e hangrendszerünknek *gy* fonémája is avagy nem, vagy legalábbis volt-e a *ǰ*-nek *gy*-s fonetikai variánsa avagy nem. Mivel azonban ennek megállapításához biztos kritériumunk nincs, sőt a különféle típusú hangtörténeti előzmények a kérdést erősen bonyolítják, a *gy*-s olvasati lehetőségeket elsősorban az említett kategóriák vizsgálatában nem lehet elmellőzni. Ezért — noha a *ǰ*-s olvasatnak e fonéma általános érvényesülési lehetőségére gondolva előnyt is adtam — a *gy*-s variációk kizárásával nem merévithettem el olvasatomat. Ha a *ǰ* mellett *gy*-s fonetikai alternánsok valóban régtől fogva éltek, az fontos lenne számunkra azért is, mert a *gy* *ǰ* fölé kerülésének, majd teljes uralomra jutásának indító okait és körülményeit jobban fogni tudnánk, figyelemmel természetesen a *ty* megjelenésével kapcsolatos korrelációs összefüggésekre is.

Itt jegyzem meg: HAJDÚ szerint (i. m. 112) kétséges lehet, hogy az „ősmagyar *ǰ* jésítettsége fonológiai szempontból fontos jegy volt-e, s hogy egyáltalán szükséges-e e hang jésítettségét jelezni”. A kérdés első részére én inkább nemmel felelnék, hiszen a *ǰ* jésítettsége csak ősmagyar *ǰ* fonéma megléte esetén, azzal szemben volna érdekes, *ǰ* — *ǰ* fonológiai kettősségre pedig nincs okunk gondolni; esetleges *ǰ* — *gy* fonológiai kettősség esetén (l. fentebb) viszont a két hang képzésmódjának egyéb eltérései lehetnének fontosabb jegyek. A kérdés második részére azonban igent mondanék; fonetikai szempontból a *ǰ* jésítettsége fontos jellemző, mégpedig azért, mert általa érthető meg későbbi *gy*-vé és nem *ǰ*-vé, *ǰ*-vé stb. válása, illetőleg a *ǰ*-nek és *gy*-nek egy ideig csupán csekély képzéskülönbségű fonetikai változatokként való együttélése.

5. A *ty* kérdése még erősebben átvezet szövegeink mássalhangzó-kapcsolatainak témakörébe, annál is inkább, mert kapcsolódásos jelenségek nélkül is előfordulható *ty*-re szövegeinkben mindössze egy, több mint kétséges példánk lehetne: KT.: *atia* (erről l. alább). Ismerve a *ty*-nek a magyar hangrendszerben elfoglalt igen kis arányszámát — a mai magyarban is csak 0.14 % (VÉRTES: NyK. LIV, 108) — s ezen belül is jobbra *t+j* összeolvadásából keletkezett voltát, hangkapcsolaton kívüli előfordulását szövegeinkben abban az esetben sem nagyon remélhetnénk, ha ez időben fonémaként már teljesen megállapodott lett volna. Ezen a téren azonban még akkor is komoly kétségeink lehetnek, ha az ómagyar kor első felének írásos emlékeiben szórványosan olyan jelölések is mutatkoznak, melyek mögött *ty*-s kiejtésre gyanakodhatunk (vö.:

KNIEZSA, HírTört. 45; BÁRCZI, Htört.² 112, 120), hiszen ezek könnyen lehetnek rendszerbelileg, illetőleg területileg elszigetelt jelenségek.

A kételyeket nagy mértékben fölerősíti az az előbb említett körülmény, hogy *ty* hangunk kialakulásának legfontosabb lehetőségét a *t+j*, illetőleg *t+ǰ*-s kapcsolat adhatta meg, márpedig egyrészt tudjuk, hogy ezek emlékeink korát megelőzően más irányba (*cs, ccs, ss*) fejlődtek (l. BÁRCZI, Htört.² 112), másrészt és főként vizsgált emlékeink sem utalnak *tty*-s összeolvadásra. Igaz ugyan, hogy emlékeink *ti* jelöléseit (HB.: *latiatuc, zokoztia* stb.) hosszú időn keresztül általában *tty, ty*-vel olvasták (SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 6, 12; PAIS: MNy. XXXVIII, 160; MÉSZÖLY, NyTörtFejt. 4, ÓmSzöv. 111; BENKŐ: MNy. XLIX, 19; B. LÓRINCZY, KT. és Sz. 67; stb.), KNIEZSA emlékezetes cikke (MNy. LVIII, 305–12) azonban e tekintetben tiszta vizet öntött a pohárba. Érvelését szinte minden ponton meggyőzőnek tartom, s különösen két vonatkozásban tárgyunk szempontjából perdöntőnek. Egyrészt a HB.: *uimaggonoc, oggun*; KT. *fellen, vífelled*; ÓMS.: *illen, Keguggethuk*; stb. alakjai más morfológiai természetük miatt semmiféle hivatkozási alapul nem szolgálhatnak a HB.: *mulchotia*; HBK.: *tumetivc*; KT.: *latiuc, syrotiatu[c]*; stb., valamint a KTSz.: *tamadatia, fugatotianoc*; ÓMS.: *hullothyia, olelothyia*; GyS.: *arulatia, vadulatia*; stb. kiejtésének meghatározásához. Másrészt a palatalizációnak *i*-vel való jelölése teljesen ismeretlen a magyar helyesírás korai idejében. Ezért a szóban forgó alakok *i*-je külön kiejtett, össze nem olvadt *j*-t jelöl, s a *j* előtti *t* vagy saját fonetikai mivoltában maradt meg, vagy legföljebb a *j* előtti helyzetben bizonyos mértékű alkalmi palatalis színezetet kapott.

E kérdéskör további részleteire egyfelől a mássalhangzó-hasonulások, összeolvadások olvasati problémáinak tárgyalásában, másfelől az e körbe vágó morfológiai jelenségekkel kapcsolatos megjegyzéseimben még visszatérek. Ami a kérdésből ide vonatkozóan lényeges, az mindössze két mondatban összefoglalható. Mind a *mulchotia*, mind a *tamadatia*-féle alakokban csekély lehetősége van összeolvadás eredményét tükrözőtő *tty*-s olvasatnak, de még külön álló *j* előtt esetleg alkalmilag palatalizálódott *t(t)* *ty* fonémává szilárdulásának is. Ha viszont a *ty* kialakulásának ez az egyetlen igazán szélesebb nyelvi bázisú, számottevőbb lehetősége kiesik, akkor a más helyzetben valószínűleg elő sem fordulás tényén túlmenőleg is erősen kérdésessé válik, hogy emlékeink hangrendszerében egyáltalán lehet-e vele számolni. Olvasataimban ezért szorul a *ty, tty* annyira a variációs lehetőségek periferiájára.

Az előbb szóba került KT.: *atia* alak tómorfémájának konszonánsa eredetileg nyilvánvalóan depalatalis volt, későbbi—mai palatalisos változata (*atya*) keletkezési idejében meg nem határozható, másodlagos fejlemény (l. TESz.); fonematikus értékű *ty*-vel való olvasata tehát a hangelőzmény oldaláról nem támogatható. Az *atia* alak *i* betűje természetesen az említett helyesírástörténeti tényeken túlmenően azért sem jöhet szóba a *tó* konszonánsa hangszínének jelölőjeként, mert kétséget kizáróan a hiátusos helyzetből elvonódott *j*-s birtokos személyrag tartozéka. A birtokos személyrag *j*-je — az *anya* párhuzam feltehető analógiája mellett — persze szerepet játszhatott a szóban végbement *t > ty* változásban, de e változás a *ty* szövegeinkbeli helyzetéről mondottakhoz nem ad semmiféle kronológiailag megfogható ellenbizonyítékot.

6. A szomszédos mássalhangzók egymásra hatásának témaköre a magyar hangtörténeti vizsgálatoknak meglehetősen elhanyagolt területe, pedig ezek számarányuknál fogva is a szövegek hangzásbeli arculatának elsőrendű meg-

határozói, s megannyi olvasati problémát rejtenek magukban. Olvasataim magyarázataként ezért szükséges velük tüzetesebben foglalkoznom.

Az alkalmi jellegű mássalhangzó-ráhatások, illetőleg az ezek eredményeként jelentkező módosulások között számbeli arányainál fogva is mindenkéltől a zöngés—zöngétlen hasonulás kérdése vetődik föl. Hogy a magyarban ez a mássalhangzó-jelenség nem eredeti, azt az uráli—finnugor—ugor „alapnyelv”-re kikövetkeztethető mássalhangzó-rendszer zöngés—zöngétlen viszonyai nyilvánvalóvá teszik. Belső fejlődésményként való kialakulása mindenképpen összefügg mássalhangzó-rendszerünk ősmagyar—ómagyar kori változásaival, közelebről a zöngés—zöngétlen fonéma-pároknak az explosiva, spirans és affrikáta-osztályokban való kifejlődésével (vö. KÁLMÁN: MNy. LXI, 393).

Elhagyva az előzmények rendszerbeli és kronológiai lehetőségeinek taglalását, minket most közelebről az érdekel, hogy vizsgált szövegeinkben mennyiben lehet számolni e jelenséggel. Meglétének vagy hiányának bizonyítására, valószínűsítésére vonatkozóan két fogódzónk lehet: 1. a szövegeink alapján kikövetkeztethető mássalhangzó-rendszer zöngés—zöngétlen korrelációiból adódó lehetőségek; 2. az írástények számbavétele.

Ami az első vonatkozást illeti, ott válaszunk eléggé határozottan igenlő lehet, hiszen szövegeinkben a zöngés—zöngétlen korrelációs párok jelenléte már oly mértékű, hogy az alkalmi hasonulás ökonomikus működésének tág teret enged. Ennek nemigen mondhat ellent az a tény, hogy néhány viszonylatban fonematikus szinten nincsen közvetlen korreláció. Szövegeinkben ugyanis efféle kapcsolatok is feltűnnek: HB. *ig fa, hug turchucat*; KT.: *ug scolanoc*; KTSz.: *yg fiodum, Wegh halal*; stb.; HBK.: *iov felevl*; KTSz.: *[h]yu fulgam*; ÓMS.: *fidou fyodumtul*; stb.: — HB.: *gimil/ben*. Ha ezekben a ξ (vagy akár *gy*), valamint a több-kevesebb valószínűséggel föltehető β zöngétlenedett, a hasonulás fonetikai eredménye *cs* (*ty*), illetőleg φ lehetett; a *cs* hasonulása viszont ξ -t hozott létre. A *cs* és az φ azonban fonéma szinten aligha voltak meg szövegeink hangrendszerében, a ξ jelenléte is — láttuk — igen kérdéses; a *cs* és az *f*, valamint a ξ fonetikai variánsaként azonban megvalósulhattak. Hogy pedig a *cs* és az φ alkalmi fonetikai variánsból a hasonulás lehetőségek viszonylag nagy száma ellenére sem léptek elő a fejlődés későbbi során állandósult fonémává, annak oka zöngés fonetikai korrelációs párjuknak, a ξ -nek és a zárt szótag végi helyzetben levő β -nek már szövegeinkben is érzékelhető s utánuk hamarosan bekövetkező pusztulása (az φ fonematizálódásra kevésbé alkalmas voltáról l. még KÁLMÁN: MNy. LXI, 392).

Ami azoknak a kapcsolatoknak a hasonulásos jelenségeit illeti, melyekben az akkori hangrendszernek már kétségkívül meglevő zöngés—zöngétlen korrelációi szerepelnek, bökkenőnek látszik, hogy a szövegek helyesírásában szinte semmi nyoma nincs zöngésülési, illetőleg zöngétlenülési folyamat végbementének; az írásmód nagyszámú esetben következtesen „szabályos”: HB.: *milof/ben*, *mend paradifumben* stb.; KT.: *vymad [agu]t*, *Bezzug [egut]* stb.; ÓMS.: *werud hullothya, wylag felleyn* stb. E megoldások érvényesülésében még azt is tekintetbe kell venni, hogy kódexeinkben s közöttük már a koraiakban is tetemes számban találhatók olyan helyesírási „hibák”, amelyek jelentékeny hányadukban a zöngés—zöngétlen egymásrahatás fonetikailag híu jelölései (l. pl. TRÓCSÁNYI: MNy. XII, 298). De többek között éppen ez a körülmény is, hogy tudniillik kódexeink tanúsága szerint a későbbi ómagyarban a zöngés—zöngétlen alkalmi hasonulásos folyamat már széles spektrumú kifejlődésben,

a mai magyarral lényegileg azonos jelleggel mutatkozik, szintén arra utal, hogy legkorábbi szövegeinkben meglévő alkalmi változást fed el előlünk az írás. A jelenség magyarázata minden bizonnyal az, ami oly sok más viszonylatban is megmutatkozik: vizsgált szövegeink nyelvi és írásbeli állapota korukhoz képest rendkívül fejlett, sok tekintetben erősen felette áll a későbbi középkori szövegek legtöbbszörének. Szövegeink írói — másolói igen jó nyelvi, közelebb-ről fonológiai és morfológiai érzékkel vetették papírra e hangkapcsolatoknak kiejtésükben már nyilván érvényesülő jelenségeit, pontosan követve az írásnak a szókép állandóságára irányuló törvényeit, s ugyanakkor mellőzve alkalmi változások feltüntetését.

Egy apró dolog azonban alkalmasint mégiscsak árulkodik a másoló nyelvi és írásbeli érzékének megtévedéséről és a mögötte rejtőzhető hasonulások jelenségről. Az ŐMS. *sccegegkel* alakjáról van szó, amely ugyan típusára nézve a teljes hasonulás körébe vág, a *k* helyetti *g*-s tévesztés azonban zöngés—zöngétlen viszonylatra utal, s e körben túlkompensációs jelenségnek látszik. Az ŐMS. másolójának munkájáról következtethetők alapján az se nagyon lehet véletlen, hogy ez az árulkodó tévesztés éppen vele esett meg.

A zöngétlen—zöngés korrelációban az *s/zs* fonémapár már minden bizonnyal megvolt szövegeink hangszerkezetében. A *zs* jelenlétét több idegen nyelvi *ž*-s előzményű jövevény-elem igazolja, melyekben az írásmód ellenére aligha kell a zöngétlen pár hanghelyettesítéses szerepére gondolni: HBK.: *yfaac*; KTSz.: *Jofepnec*; ŐMS.: *sydou*, *Sydou*; GyS.: *Jerusalem*. Így a zöngés mássalhangzók előtti *s* alkalmi hasonulása is teljes értékű *zs*-t eredményezhett: HB.: *ef bulſcaffa*; HBK.: *Scerelmef bratijm*; KTSz.: *ef bormuc*; stb. Sőt e kapcsolatok viszonylag gyakori volta nagyban segíthette a magyar hangrendszerben ekkor még fiatal *zs* fonologizálódását és ezzel idegen nyelvi megfelelőinek zavartalan átvételét.

A mondottak értelmében tehát szövegolvasataimban mindazon hangkapcsolatok első tagjának aláhúzásos jelölése, melyekben zöngés—zöngétlen alkalmi hasonulásra lehetőség nyílt, nagy valószínűséggel magában rejti e fonetikai jelenség valóságos tényeit.

A részben alkalmi, részben állandósult hasonulások egy másik csoportjában: a képzés helye szerinti hasonulások között az *n*-nek bilabialisok előtti és az *m*-nek a velaris—alverlaris tartomány s benne főként a *k*, *g* előtti képzésmódosulásai is figyelmet érdemelnek.

Szövegeinkben eléggé nagy számúak az efféle kapcsolatok: HB.: *paradifumben uolov*, *achſcin mariat* stb.; KT.: *lean fiot*, *tiftan maradhaffun* stb.; KTSz.: *menuen*, [*hi*] *tuan puſtobe[l]* stb.; GyS.: *fan figeu*, *Iſten fianach* stb. A hangzásbeli ökonómia jegyében itt is megvolt a lehetőség az *n*-nek a kiejtésben bi- és dentilabialisok előtti *m*-mé módosulására. A fegyelmezett írás ezt az ad hoc jelenséget sem tükrözteti — egy olyan kivétellel, mely ugyan egy már akkor is elhomályosult vagy elhomályosulóban levő morfológiai jelenséghez kötődik, de a szóban levő hasonulás meglévő voltát világosan feltételezi. Ez az ŐMS. *egembelu* adata, a maga eredeti *-n* határozóragjával. Íme, itt is a Mária-siralom szövege árulkodik a hasonulásnak a kiejtésben élő, ható voltáról, melyet aztán kódexeink gyakori *ellemen*, *azomban*, *külömben* típusú írásformái bőségesen mutatnak, még ha a magyar helyesírás fő vonala ezekben a morfológiailag elhomályosult formákban máig sem vette figyelembe a jelenséget.

A HB. egynémely adata mintha arról tanúskodna, hogy az imént vázolt jelenségnek bizonyos mértékben fordított, de csak állandó hasonulásokban

kifejlődött „párhuzama”, az *m* módosulása még nem lenne élő, hatékony kiejtésbeli jelenség: *uromc* (kétszer), *uromchuz*. Ezek az alakok azonban nem vonják alapvetően kétségbe az *m* ilyen helyzetben képzésbelileg módosuló voltát, mivel az alkalmi – állandó viszonylatban eltérő jellegesen túlmenően is világos magyarázatuk van. A HB. és K. beszélt szövegében ugyanis – talán inkább nyelvjárási, mint időbeli ellentétben a másik három emlékekkel – éppen folyamatban levő változás volt az érintett morféma *m*-jének és *k*-jának egymás mellé kerülése, illetőleg még ingadozó volt a köztük levő vokális jelenléte és hangereje; vö.: *ifemucut*; vö. még *vogmuc*, *uimagg(om)uc*. A vokálisok végleges eltűnése és ennek következményeként is az *m* morfológiai előzményének, egyes számú személyrag-megfelelőjéhez való viszonyának elhomályosulása a HB. és K. nyelvi típusának folytatójában is hamarosan létrehozta, sőt egyes esetekben állandó jelenséggé emelte a hasonulást, mint ahogy az pl. a KT.-ben már bekövetkezett voltában mutatkozik is: *rohtonc*, *nekunc*, *hjrunc*. Hogy morfológiai kötöttségek nélkül, pusztán fonetikai téren *k* és *g* előtt *n* (sőt *ŋ*) volt az ökonómiának megfelelőbb realizáció, azt számos tény mutatja a HB. kora előtti viszonylatban is: a szláv nasalisok ilyen helyzetű feloldódása (l. pl. HB.: *muncaf* is), az inetimologikus járulékhangok ilyen helyzetű betoldódása (l. pl. HB.: *urduŋ* is) stb.

Alveolarisok előtt az *m* *n*-né módosulása a magyar nyelvi fejlődésben még inkább csak potencialitás volt, bár realizációja sem ritka (l. pl. a *bomlik* : *bont* típust). A HB.-ben e viszonylatban is találunk eredetibb *m*-es formát a később állandóvá szilárdult *n* helyében: *emdul*. A jelenség oka ez esetben is hasonló az iméntihez: az *m* és a *d* között megvolt, kiesett vagy éppen kieső vokális magyarázhatja (vö. MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 187). Mindezek azonban már egyre erősebben a magánhangzók problematikája felé mutatnak.

A képzés helye szerinti hasonulások között nagy figyelmet érdemelnek azok az alkalmi módosulások, amelyek a *j* előtti depalatalis (palatalizálódható) mássalhangzókon mentek, mehettek végbe. E problémakör bizonyos vonatkozásairól a *ty* kérdéséről tárgyalva már szót ejtettem, jelezve a *tty*-s (pl. HB.: *Latiatuc*, KTSz.: *tamadatia*), illetőleg *ty*-s (pl. HB.: *zocoztia*, KTSz.: *tartia*) összeolvadások csekély valószínűségét. Ugyanez vonatkozik a *j* előtti *n*, *d*, *l*-re is: mindazokban az esetekben, amikor a *j* hiátustöltő eredetű – tehát a tárgyias igeragozásban és a birtokos személyragozásban –, szintén nem történt összeolvadás, a helyesírás világos tanúsága szerint (vö. KNEZSA: MNy. LVIII, 309, 312): KT.: *Tudyuc*; KTSz.: *kiuania*. (Feltehetően nem történt összeolvadás a KTSz.: *aniahuz*-ban sem, de itt a *j* előtti mássalhangzó etimologikusan is palatalis.)

Az összeolvadásos palatalizáció nem érvényesülése azonban nem jelenti azt, hogy a *j* az előtte álló, palatalizálódható mássalhangzóra nem volt alkalmi fonetikai hatással. Ez a ráhatás azonban – melyet olvasatomban szintén aláhúzással jelöltem – még aligha eredményezett teljes fonetikai értékű *ty*, *gy*, *ny*, *ly* hangot. KNEZSA a *t* + *j*-ről szólva így fejezi ki ezt: „Természetesen a *t* palatalizáltságának foka még aligha volt azonos a maival” (MNy. LVIII, 309).

E helyzetekben a teljes értékű palatalizálódásnak – és ennek következményeként az összeolvadásnak – több gátló tényezője is volt. A *ty* és a *gy* fonémának valószínű hiánya mellett például olyan tényező is közrejátszott itt, amely szövegeinkben szintén tetten érhető. A huzamosabb előzményű, állandóbb, erősebb jellegű ráhatást az etimologikusan depalatalis jellegű mással-

hangzó és a *j* között részben még meglévő vagy kiesőfélben levő vagy nemrég kiesett vokálisok akadályozták, ugyanúgy, amint előbb a személyrag *mk-s* formájának időleges fennmaradásában is láttuk; vö. pl. ezeket a birtokos személyragos alakokat: HB.: *kinzotviatul*, továbbá: HB.: *intetvinec*, *ildetuitvl*; KT.: *kezdetuitul*; GyS.: *ielenetuiben*. Ezek alapján például az olyan típusú alakokban, mint a GyS.: *arulatia*, *vadulatia*, *fugadatia* stb. a *t* és a *j* között még akár csökkent értékű tövégi vokalist is feltehetnénk, de éppen kiesettet mindenképpen (a tárgyias ragozású alakokra vonatkozóan is l. még a morfológiai kérdések tárgyalásában).

Vannak szövegeinkben olyan birtokos személyragos alakok is, melyekben a tövégi depalatalis mássalhangzó későbbi és mai *j* előtti helyzetével szemben még *j*-tlen, tehát magánhangzó előtti helyzetet mutat; pl.: ÓMS.: *kymaal*; GyS.: *quina*. Itt a későbbi és mai kiejtés hosszú palatalisával szemben magától értetődően semmi okunk a palatalizáció bármilyen mértékű feltevésére.

Az itt tárgyalt hasonulások *t-s*, *d-s* jellegű fonetikai realizációi természetesen már csak az ide vonatkozó esetek nagy száma miatt is erősen hozzájárulhattak a *ty* és a *gy* fonetikai megerősödéséhez, majd fonologizálódásához. Az *ny*-nél és az *ly*-nél már az ősmagyarban is fonéma voltuk miatt e folyamat ugyan nem hozott ilyen látványos eredményt, de arányuk növekedésében — mely különösen az *ly*-nél volt számottevő — mindenképpen közrejátszott.

Egymás melletti mássalhangzók eredetibb különállását, tehát későbbi teljes és állandó hasonulások, valamint összeolvadások végbe nem menetelét természetesen más alakokban is szép számmal tapasztalhatjuk, illetőleg kikövetkeztethetjük szövegeinkben, sőt e jelenséget vizsgált szövegeink egyik sajátosságának tarthatjuk. A szomszéd mássalhangzók feltehető különjeztés önállósága jórészt morfológikus jellegű, a morfémahatárokon jelentkezik. Egy részük szintén a *tő* véghangzójának tárgyalt korunkra áthúzódó, éppen zajló eltűnésével kapcsolatos; pl.: KT.: *mufia*; KTSz.: *huz[i]jad*, *ufve*; stb. Másik részük későbbi toldalékelemek még friss, illetőleg nem teljes tapadásában leli magyarzatát; pl.: HB.: *uimad[sagucmia]*; KTSz.: *scobod[sagut]*, *cuet[sagum]*; stb. Hogy ezekben nem egyszerű morfológikus, szóelemző írássajátságról van szó, hanem az írás kiejtésbeli egybe nem olvadást takarhat, arra a KT.-ben és a KTSz.-ban az emlék egyik kezére teljesen jellemző megoldás: a képzővé váló *ság|ség* elemnek a különírása is rámutathat; itt ugyan az illeszkedés végbementele már tapadásra vall, a következetes különírás viszont még a korábbi különjeztés tükröztetője lehet: KT.: *scuz segnec*; KTSz.: *vymad [sagu[t]*, *setit segeb[e]*. Az előbbi esetekkel szemben az egyetlen számba jöhető kivétel a hasonulás végbement voltára a GyS.: *egeffege* 'egészsége' alakja. Ezt látszik támogatni mindenekelőtt a helyesírás, hiszen az emlék jelölési rendszerében az *sz* hang jele általában *sc* és *z*. Egy valószínűleg *sz* hangértékű kivétel mégis akad: *tiftef*, amit ugyan a szövegi *s* analogikus ráhatása is magyarázhat éppen, de az *egeffege sz-s* hangkapcsolattal olvasásához mégis szolgáltat némi alapot. A teljes hasonulásos, *ss*-es olvasat lehetőségét támogathatják továbbá az emlék első szakasza szövégeinek analógiái: az első sor *keguffege* alakja, melyben az *ss* azonos hangok morfémahatáron való találkozásának eredménye; és a második sor *keguffe* tévesztése, amely maga is szókép-ráhatásból keletkezett. — A morfológikus eredetű mássalhangzó-különállásokon kívül van néhány, tőmorfémban jelentkező, etimológikus előzményre visszamenő nem hasonulásos forma is; pl.: HB.: *Hadlawa*, *achscin*. Az utóbbi szó több emléünkben már hasonult: KTSz.: *affcu[n]noc*; GyS.: *ascunnac*. Nem hasonult és hasonult

alakok szembenállása más — morfológikus — eredetű esetekben is fennáll: HB.: *zumtuchel*; KTSz.: [*ma*]loftual ~ ÓMS.: *fcegegkel, valallal, halallal*. Igen valószínű, hogy itt sem elsősorban időbeli, hanem sokkal inkább területi — nyelvjárási különbségek tanúi vagyunk (e szembenállás is megvan nyelvjárásainkban egészen máig).

Vizsgált szövegeinkben a fentebb tárgyalt *t, d, l, n + j, ž* kapcsolatokon kívül számos más hangkapcsolat is van, amely az előforduló palatalis — depalatalis mássalhangzók ilyen vagy olyan minőségét adott helyzetben fonológikus értékkel is befolyásolta. Ezek kiejtési törvényeiben — bizonyos mértékben függően etimológiai előzményeiktől — mássalhangzó előtt a depalatalis realizációt lehet feltennünk: HB.: *vvl keseruw*; HBK.: *helhezie*; KTSz.: [*bi*]sun[agut, [hi]tuan puftobefle], *leanhuz*; stb.; magánhangzó előtt pedig a palatalis minőséget tarthatjuk uralkodónak: HB.: *Menyi*; KTSz.: *fenus*; GyS.: *tonohtuananac*; stb., még ha ez utóbbi esetekben a helyesírás a palatalizáció tényét legtöbbször nem is jelöli (vö. KNEZSA, HírTört. 27, 29, 31 stb.). Az írásmód mindennemű különbsége nélkül is depalatalis — palatalis szembenállást kell föltennünk szövegeink egyik többször előforduló tömorfémájának, az *asszony*-nak különböző helyzetű, típusú előfordulásaiban is: HB.: *achscin mariat*; KTSz.: *affcu[n]noc*, GyS.: *ascunnac* ~ KTSz.: *afun[a]huz*. Olvasatom palatalis — depalatalis viszonyainak további részleteit már nem indokolva utalok arra a szabályszerűsége, amelyet más alkalommal (LyTört. 39, 42) tüzetesebben kifejtettem.

7. Legkorábbi szövegmélekeink helyesírása a mássalhangzók időtartamának jelölésében szinte abszolút pontosságot, következetességet mutat. A nagyon sok ide tartozó eset közül mindössze egy olyan van, ahol kétségtelen tévesztésre — talán másolói hibára — kell gondolnunk: KTSz.: *afun[a]huz*, mivel itt a *χsz* előzmény teljes hasonulása rövid hangot nemigen eredményezhetett. Minden más esetben a később ismert helyzettől való eltérésnek világos magyarázata van; ezek közül néhányra még visszatérek. Az e tekintetben való nagyfokú jelölésbeli megbízhatóság szövegeinknek — például a korai kódexekkel szemben is — jellemző, feltűnő sajátossága, és egyszersmind szilárd alapot ad arra, hogy az olvasatban a mássalhangzók egy, illetőleg két betűvel írott értékére a legnagyobb mértékben támaszkodni lehessen.

Szövegeink helyesírása a hosszú mássalhangzóknak a későbbi és mai állapothoz képest jelentékenyen csekélyebb mértékű érvényesülésére mutat. Ennek a helyzetnek két fő eredője van. Az egyik a lehetséges teljes hasonulások és összeolvadások nagy részének előbb tárgyalt meg nem valósulása. A másik az eredetileg, etimológikusan rövid mássalhangzós tő- és toldalékmorfémáknak szövegeink idejében még eléggé nagy mértékben ilyenként való megmaradása; pl.: HB.: *ig, munhi*; KTSz.: *teles, menyun*; ÓMS.: *yg*; GyS.: *vnuun, figeu*; stb. — HB.: *eneyc, tiluvt*; KT.: *levt*; KTSz.: *aldrut, mutrut*; GyS.: *mundut*; stb. Néhány esetben a hasonulás és az összolvadásos nyúlást a rá következő mássalhangzó akadályozza, a helyesírás világos tanúsága szerint is: KTSz.: *tamag Gabri[el]*; ÓMS.: *thez turuentelen* (ezekben az alkalmi változást olvasatomban szintén aláhúzás jelzi).

A mássalhangzós szókezdet szóvégi geminációt akadályozó voltát egyetlen kivétel keresztezi: ÓMS.: *hioll wyzeul*. A Siralom írója vagy inkább másolója szokásos bizonytalankodásainak egyikével állhatunk itt szemben. — A HB.: *meret num*; KTSz.: *aldut wog*; stb. kapcsolatok első tagjainak végződése ter-

mészetesen nem csupán, sőt nem is elsősorban a rájuk következő tag mássalhangzós kezdete miatt rövid mássalhangzós, hanem az előbb említett etimologikus előzmények miatt; l. pl. GyS.: *mundut ígenek*, ahol a *t* az intervokális helyzet ellenére is rövid.

Mindezen okok, tényezők miatt szövegeink hosszú mássalhangzóit — néhány említett, éppen kialakulóban levő hasonulásos változás (*asszony* stb.) kivételével — csupán három típus képviseli. Az egyikbe az igei felszólító módok összeolvadásos esetei tartoznak: HB.: *oggun* stb. (ezekről l. a morfológiai magyarázatokban). A második típust a morfémahatáron találkozó azonos mássalhangzókból képződött gemináták alkotják: KT.: *lean nac*; KTSz.: *iftennec*; ÓMS.: *fymeonnoc*; GyS.: *ascunnac*; stb. A harmadik, legnépesebb csoportot az intervokális gemináció esetei képezik tő- és toldalékmorfémákban egyaránt: HB.: *unutte*; KT.: *sciluttet, illethet*; KTSz.: *[m]uncallec, bezzug, allata, [ek]ef-fen*; ÓMS.: *hullothya*; stb. Hogy itt bizonyos kategóriákban, például a befejezett múlt *-t ~ -tt* jelében vagy a locativusi *-t ~ -tt* ragban abszolút szabályszerűség van, azt szövegeink több azonos vagy rokon etimonú alakpárja is hüen jelzi: HB.: *odutta ~ odut hotolm*; HB.: *erette ~ meret num*; HB.: *ben-netuc*, KT.: *benne ~ HB.: gimilfben* stb.; stb. Igen szépen jelentkezik ez a szabályosság az *egy* számnév különféle alakjaiban is: HB.: *igg ember ~ ig fa*; ÓMS.: *eggen yg fyodum, eggedum*, jeléül az írók—másolók kiejtést hüen visszaadó, kitűnő fonetikai érzékre valló eljárás módjának. Mindez élénk jele annak, hogy az intervokális gemináció a szövegeink képviselte hangrendszerekben már meglehetősen előrehaladott állapotú, kifejlődött jelensége a magyar nyelvtörténetnek. A hosszú mássalhangzók egész rendszere azonban ez időben még messze van mai fejlettségi állapotától.

(Folytatjuk.)

BENKŐ LORÁND

Az ikerszó fogalmának alakulása szakirodalmunkban

1. Az ikerszók természetével, jellegével foglalkozó szakirodalomnak alig van olyan terméke, amely ne utalna a nyelvnek szókészletünk említett elemeiben megnyilatkozó játszi kedvére, sőt PAIS szerint magának az ikerítés jelenségének alapokát is „az emberi lélek játékösztönében kereshetjük, mégpedig a játékösztönnek olyan irányú hajlamában, hogy változatosságot teremtsen az egységben” (MNy. LVI, 311). A játékosság, a tréfás hangulat nemcsak a *csireg-csörög, tereferé*-félékben jelentkezik, hanem — mint B. LŐRINCZY ÉVA rámutat — „még a *dúl-ful, szöröstül-böröstül*-féle jelentésváltozások álikerszókban is megmaradt” (MMNyR. I, 434). Az ikerszók jelentéstartalmának ez az érzelmi velejárója természetesen eleve meghatározza stilisztikai felhasználhatóságukat, s így kellő magyarázattal szolgál arra nézve, hogy az ikerszóalkotásnak korai nyelvemlékeink időszakában is minden bizonnyal gazdag terméséből miért jutott be csak néhány szó az egykorú irodalomba. Természetesnek kell tartanunk — mondja PAIS —, „hogy középkori egyházi vonatkozású, a latin stílus előképeihez tapadó irodalmunk a maga komoly hangulatú stílusában nem alkalmazhatta őket; de nem is igen volt rájuk szüksége a maga

emelkedett tárgyú képzet- és érzésvilágának a tükröztetésére” (i. h. 312).¹

Ikerszavaink írásos adatainak egyre fokozódó gyarapodását — mint az irodalom világhódoltságával együtt járó téma- és stílusváltás következményét — a XVI. század második felétől követhetjük nyomon. CALEPINUS tizenelvű dictionariumában (1585.) a származékok figyelmen kívül hagyásával tizenöt olyan adatot találunk, amely ikerszónak tekinthető (*Agas bogas, Tsatepate, dulofulo, Hahahurian* [o: *Habahurian* 'praecipitanter'], *Horgas borgas, Tóldozot fodozot, Zúr zavar* stb.), de SZENCZI MOLNÁR ALBERT már ötvennél többet jegyzett föl szótárába (1604.) Tinódi, Heltai, Bornemisza Péter, Balassi Bálint, Magyar István korának ikerszavai közül, köztük számos olyant, amely ma is él nyelvünkben: *cserere, csigabiga, diddáb, diribdarab, hébe-hóba, ímmelámmal, ingó-bingó, locspocs* stb. Az ő ikerszavai azután 1708 és 1874 között részben ismétlődnek, részben újakkal bővülnek PÁPAI PÁRIZ, BARÓTI SZABÓ, SÁNDOR ISTVÁN, SIMAI KRISTÓF, KRESZNERICS, KASSAI és CZUCZOR — FOGARASI szótárában.

2. Ikerszavaink korai szótári számbavételét jó ideig nem követte grammatikai megvizsgálásuk. GELEJI KATONA a „Magyar Grammatikáská”-ban (1645.) az *izgágálkodik* és *gullyog-félék* mellett még a szerkezeti különbségre vonatkozó utalás nélkül említ néhány ikerszót (*gézen-guz, kótyon-fitty, geze-mize, kozi-bozi, tsig-big, kákom-bák*) azok között a „guggoló és tsúfoló értelmetlen szók” között, „a’ mellyeket az emberek az *affectu*stól indittatván tsak hirtelenében gondolnak” (CorpGr. 323). Csaknem másfél évszázad múlva történik először említés nyelvtanirodalmunkban a „kettőztetett” szókról. FÖLDI JÁNOS 1790-ben írt grammatikájának első részében a „Rávető szó”-k [= melléknévek] és főleg az „idő szó”-k körében beszél róluk (LII., illetőleg LXXXVII. §). „Vagyon . . . egy különös Hajtogatófok a’ Magyaroknak — mondja az utóbbi helyen —, mellyben mindenkor két idő szókat foglalnak egybe, és azokat párofon együtt hajtogatják, mint: *dül, fül, zár, zavar, tfereg, tfattog, pereg, patfog* ’sa’t. Ezek többnyire Hármoniás idő szók [= hangutánzó igék] . . . és mindenkor arra valók, hogy a’ dolognak természetét, mellyről a’ szó vagyon, hangokkal is mintegy elevenen kifejezzék. Bővlegefek ezek a’ Magyar beszédben, és két félek, úgy mint: I. Vagy mind a’ két egybe foglalt idő szó, értelmes és külön is találtatható idő szó, mint ezek: *Dül-fül, hány-vét, pereg-patfog, tfereg-tfattog, lotfog-fetseg, teng-leng, tóld-föld, tforog-tfepeg, üt-vér, zeng-peng, zörög-morog*. 2° Vagy az egyik érthetetlen, és tsak a’ hang kedvéért vétetett-fel, mint: *is-vís, ireg-forog, izeg-mozog, lót-fut, sürög-forog, tipeg-topog, tfeng-bong*, mellyek közzől tfak az egyik, és az utóffón kívül mindenkor a’ végfő érthető és magánofon találtatható idő szó.” — GYARMATHI SÁMUEL „Okoskodva tanító magyar nyelvemester”-ében (1794.) elsősorban nem grammatikai szempontból tárgyalja a „meg-kettőztetett” szavakat. Így ír: „Felenen vagynak a’ Magyar nyelvben olyan szók, a’ mellyek meg-vagynak kettőztetve. Ezeknek egy része tréfálkodó, más része tsufolódó Szó, és ezek majd mind verfes egyenlők: (*Cadentiáfok*). Vagynak köztök Határizók, és más bezed réfzeire tartozók-is. Tsak ez az oka nevezetelebben, hogy ezen Szókat ide

¹ Kódexirodalmunk ikerszavai közül — a NySz. és a TESz. nyomán — a következőket említjük példaként: JókK. (1372 u./1448 k.): *Dereblefadarablaftbalol*; SermDom. (1456 k.): *zanabanatol*; JordK. (1519): *Byefbayofyth; dwnak fwlnak; yyatok ffyatok*; KeszthK. (1522): *agath bogath*; TelK. (1525—31): *tóri maria*; ErdyK. (1527): *chonkaat bonkaat; chwz maz; yzeet byzeet; sywassal reewaassal; zannya bannya; zegeet bogaat*; ÉrsK. (1531): *czetepate*; ThewrK. (1531): *Habahuriak*.

ölvze gyűjtöttem, hogy a' magyar nyelvnek a' Cadentiázásra való különös kedvit, hajlandóságát elmérteflem az által" (i. m. 356). 143 egységből álló, betűrendes listáján a *csonkabonka*-félék mellett *egyes-egyedül*, *nőttön-nő*, *várván vártam*, *lassan-lassan* típusú kettőztetéseket találunk teljes differenciálatlan-ságban.

A FÖLDITŐL említett és GYARMATHITÓL a szóismétléssel kiegészített „kettőztetett” szavak határozottabb rendszerbe foglalása terén 1795-ben a DebrGr. teszi meg az első lépéseket. Négy jelenségsoportot különböztet meg:

„1. Néha két olyan ízót telfzünk egygyüvé, a mellyeknek az egygyike semmit sem téfzen, tsak hangal hasonlít az elsőhöz. p. o. *ringyrongy*, *zegzug*, *tarkabarka*, *izegmozog*, *téblább*, *gizgaz*, *diribdarab*, *tsinnyabinnya*, *lotspots* 's a t.

2. Néha ugyan azon egy ízó, kétfzer tétetvénn, neveli a ízó' értelmét. p. o. *kettődönketté*, *egygyesegyedül*, *nőttönő*, *helyyelhelyyel*, *kérvekeréte*, *szemtől-szembe* 's a t.

3. Néha két egymáshoz hasonló dolgot jelentő ízők tétetvénn-ölvze, hathatósabb értelmű ízó lefzlv belőlők, mint: *húzavona*, *agybafőbe*, *hébehóba*, *nyakrafőre*, *ötölhatol*, *sebbellobbal*, *ütivéti*, *úzifúzi*, *tfúszmász*, *éllelféllé*; *tenyeres-talpas*, *szemfűl*. 's a t.

4. Néha különvéve, egygyik sem telfzen semmit: ölvzetétetve pedig, hathatós jelentésűek mint: *dérdúr*, *díbdáb*, *fántomfánt*, *hejjehejja*, *hebehurgya*, *intzenpintz*, *tséltsap*. 's a t.” (178—9.)

3. A DebrGr. rendszerezése azért is figyelmet érdemel, mert emlékeztet a mellérendelő összetételű szavak osztályozásának újabb, sőt legújabb nyelv-tanainkban (MMNyR., MMNy.) is érvényesülő módjára: a 2. csoport a szóismétlés, az 1. és a 4. az ún. valódi ikerszó, a 3. az önállóan is használatos tagokból alakuló összetett szó halvány előképének tekinthető. A pontosabb differenciálás — az ikerszónak a „szókettőztetés” egyéb fajtáitól való elválasztása azonban még hosszú ideig nem következik be. FOGARASI JÁNOS a „kettőztetett vagy hasonló hangú ízó” példái között ilyeneket említ a „Művelt magyar nyelvtan elemi részé”-ben (1843.): *főfő*, *dinomdánom*, *dűlfűl*, *összevissza*, *csiribiri* stb. (i. m. 306—6). Még inkább vegyülnek az összetétel típusai az AkHJ. 1856.-ban, az Akadémia Nyelvtudományi bizottmányának a helyesírás reformjára vonatkozó javaslatában. Ez az előterjesztés az összetételnek két fajtáját különbözteti meg: a „valódi vagy saját összetétel”-t és a „sajátlan összetétel”-t. Az utóbbihoz sorolja az „összeolvadás”-t s ennek egyik nemeként az „ikerszó”-at is.¹ Ezeknek a tagjai „egymást nem határozzák, csak a kifejezés hatályát nevelik a szóbeli vagy fogalmi [!] esmétlés által, péld. *főfő*, *egyegy* men-demonda, *díbdáb*, *búbánat*, *rendszer*, *dúsgazdag* stb.” (13).²

Az eddigieknél részletesebben foglalkozik az „ikerszó” problémáival CzF. „Előbeszéd”-e (I [1862.], 147—8). A szerzők szerint „Az összetett szók egyik külön nemét teszik az ikerszók, melyek ugyanazon fogalmat, ugyanazon

¹ Az *ikerszó* mint a korábbi „(meg)kettőztetett szó”-t felváltó terminus technicus itt jelenik meg először. — Az 1095 óta adatolt és régi szójegyzékeinkben is megtalálható 'gemellus' jelentésű *iker* — PP. szerint „székely”, SZIRMAI, Magyarázat szerint „régí avúlt” — szót a nyelvújítók elevenítették föl és tették újra közmagyarrá. (Vö.: MELICH: NyF. 46. sz. 178; SzófSz.; TESz.)

² A nagy tekintélyű tudós testületnek az ikerszó mibenlétére vonatkozó állás-foglalása szó szerint azonos fogalmazásban jelentkezik a következő évtized egyes nyelv-tanaiban is; így SZVORÉNYI JÓZSEF 1861-i „Magyar nyelvtan tanodai s magánhaszná-latra” című munkájában (234) és RIEDL SZENDE 1864-i „Magyar nyelvtan”-ában (68—9). Az utóbbiban még a példák is azonosak.

szónak ismétlésével vagy némi változtatásával fejezik ki, s mintegy szószaporítva, ismétlést, sokasítást, nagyítást, vagy játszi eszmehasonlítást jelentenek.” Az így felfogott „ikerszó”-nak hét fajtája van: a) Az „emberi nyelv első nemzódési csecsemőkorára” emlékeztető gyermek- vagy dajkanyelvi szavak (*baba, bibi, ciczi* stb.); b) az „ugyanazon önálló szó” ismétlésével keletkezők (*megy-megy, másmás, egyegy* stb.); c) a „két rokon vagy azonos fogalmat két rokonértelmű szóval” kifejezők (*ágbog, búbáj, cserebere* [!] stb.); d) azok, amelyekben „csak az önhangzó változik, s ekkor jobbra az első alak vékonyhangú és kicsinyező értelmű, a második vastaghangú” (*billegballag, gigaz, retyerutya* stb.); e) az olyanok, amelyekben „az első önhangzóval, a második mássalhangzóval, s leginkább ajkival kezdődik” (*ákombákom, ekczemonecza, illegbilleg* stb.); f) azok a szavak, amelyekben „az elülálló mássalhangzók változnak” (*csecsebecse, horgasborgas, suttogbuttog* stb.); végül g) az ellentétes jelentésű tagokból állók (*élhal, errearra, hegyvölgy* stb.). — Feltűnő, hogy ebben a rendszerben nem jutott hely a régebbi munkákban — FOGARASI, MNyt. kivételével — mindig megemlített *egy-es-egyedül, nőttön-nő* típusnak, melyben az előtag hangalakja némileg más, mint az utótagé.

A CzF. Előbeszédében foglaltaknak minden bizonnyal jelentős szerepük volt abban, hogy a nyelvtani szakirodalomban egyre szokásosabb lesz a szóismétlést az ikerszóval azonosítani, pontosabban: az ikerszó egyik fajtájának tekinteni. SIMONYI a szavak összetételéről írt első nagyobb tanulmányában nem foglalkozik ugyan egyik kategóriával sem, de a „nem valódi összetételek” között — amelyek „úgy származnak, hogy a nyelv vagy 1) két ellenkező, de egymend, vagy 2) nyomósítás végett két rokon-értelmű szót összefoglal, hogy mind a két esetben egy egységes képzetet jelöljön” (Nyr. IV, 148) — a *felebarát, jár-keleléktől* való megkülönböztetés nélkül néhány *ág-bog* típusú alakulatot is megemlít. (Mint hogy összetételen i. h. 103 „két vagy több szóból összeforrt nyelvi egység”-et ért, *csigabiga* vagy éppen *terefere*-féle ikerszókról természetesen nem is beszélhet.) 1879-ben írt „Magyar nyelvtan”-ában ellenben már azt tanítja, hogy „leginkább olyan rokonértelmű szavakat szoktunk összekötni, melyek hangzásukra nézve is hasonlítanak egymáshoz, s az ilyeneket aztán *ikerszóknak* nevezzük” (78). Példái között nemcsak *csillogvillog, csonkabonka*, sőt *díbdáb* típusúakat találunk, hanem *néha-néha* és *telides-teli*-féle ismétléseket és *kénye-keve, éjjel-nappal*-féle alakulatokat is. Ugyanígy értelemben szól az „egyenlő rangú iker kifejezések”-ről a szintén 1879-ben megjelent *Antibarbarusban* (40—1) és „A magyar nyelv” című, tíz évvel későbbi keltezésű munkájában (II, 89—91) is.

Az ikerszók problémájával foglalkozó első önálló tanulmányt KÚNOS IGNÁC írta 1881-ben (Az ikerszókról: TanEgyMNyTárs. I/3, 245—56). Mik az ikerszók? — veti fel a kérdést, s így válaszol rá: „Játszi, páros kifejezések, melyekben rokonhangzású és jelentésű szók vannak egymásmellé téve. Leggyakrabban a nép nyelvében találhatók; önkénytelenül termettek a nép ajkán, midőn két rokonhangzású és jelentésű szóra talált s ezeket vagy úgy tette össze, hogy az egyik szónak kezdő hangját módosította, vagy úgy hogy a magas hangú szót mélyhangúvá változtatta” (i. h. 245). E kategorizálás után azt várnánk, hogy KÚNOS elhatárolja az ikerszót a szóismétléstől és a másfajta mellérendelő összetett szótól. Elméletének azonban ellentmond gyakorlata. Mintegy 480 egységből álló példatárában ugyanis ilyen „ikerszók”-kal is találkozunk: *ára-böcse* [!], *bú-bánat, jobban-jobban, rosszabb-rosszabb, végedes-vegig, telides-teli, merős-merőbe, unos-untig* stb.

Az eddigiekben ismertett helyzetkép csak egy ponton változik KIRÁLY PÁL „Rendszeres magyar nyelvtan”-ában (1889.). Ez a mű a főnevek, a melléknevek, az igék és a határozószók szófaji tárgyalása során szól a megfelelő kategóriákba tartozó „ikerszók”-ról, s ilyeneknek tekinti a *súgás-búgás*, *mendemonda* és *dérrel-dúrral* mellett a *szemre-főre* és a *tűzzel-vassal* kapcsolatot (35), a *hébe-hóba* és az *ímmel-ámmal* mellett az *alig-alig* és *olykor-olykor*-féle szóismétlést (140), de nem ikerszónak, hanem csak „mellérendelő összetételű határozó szó”-nak minősíti az *únos-untalan*-t (uo.), s „társas jelző”-nek a *réges-régi*-t és a *telides-teli*-t (60).

4. Több évtizeden át meghatározó szerepe volt az ikerszóra vonatkozó nézetek alakulásában a TMNy.-nak (1895.). Ennek a szóösszetételt tárgyaló fejezetét BALASSA JÓZSEF dolgozta ki. Az ikerszóval részint a mellérendelő összetétel szakaszában (356—8), részint az összetett igék, az összetett főnevek, az összetett melléknevek és az összetett határozószók témakörében (359—60, 364—5, 368, 370) foglalkozik. Megállapítja, hogy a mellérendelő összetételnek „leggyakoribb neme az úgynevezett *ikerszavak*. Ezek leginkább hasonló vagy ugyanazon jelentésű szók ismétlődéséből alakulnak s bennük az élő nyelvnek alkotó képessége a legszebben nyilatkozik. . . . Az ikerszónak egy másik, számra nézve sokkal kisebb csoportja ellentétes jelentésű szók kapcsolatából keletkezik. [Lapalji jegyzetben:] Vannak összefoglaló ikerítések is, minők *hébe-hóba*, *fűnek-fának*, *tejbe-vajba*, *borúra-derűre*, *tővel-hegygyel*; — továbbá osztó, distributív jelentésűek, minők *egy-egy*, *hatan-hatan*, *ki-ki* . . .” (356.) Az ikerszók alakulásának három fő módját különbözteti meg: a) ugyanaz a szó ismétlődik (változatlanul: *megy-megy*, vagy különféle változásokkal: *billeg-ballag*, *gidres-gödörös*, *ingó-bingó*, *titye-totya*; *telides-teli*, *végestelen-végig*); b) hasonló jelentésű szavak kapcsolódnak össze: *dúl-fúl*, *hírnév*, *tenyeres-talpas*; c) ellentétes jelentésű tagokból keletkezik az összetétel: *ad-vesz*, *étel-ital* [!], *hegyes-völgyes* (357—8). Mindezekre még sok példát említ az összetett igék, főnevek, melléknevek és határozószók köréből a korábban említett helyeken.

BALASSÁNAK az ikerszó mivoltára vonatkozó nézeteiben két feltűnő vonás van. Az egyik az, hogy noha bevezetőben az ikerszóról csak mint a mellérendelő összetétel *l e g g y a k o r i b b* neméről szól, a részletes tárgyalásban teljesen a *z o n o s í t j a* vele: nincs olyan (valódi) mellérendelő összetett szó, amelyet ne lehetne besorolni a fenti típusok valamelyikébe, s így voltaképpen szinonim műszók használatával van dolgunk (vö. PAPP ISTVÁN: MNyj. IX, 18). A rendszerezés másik sajátossága, hogy a *merődön-merő*, *tisztádon-tiszta*, valamint az *aligon-alig*, *véges-végig*, *únos-untalan*-félék az ismétléses ikerítéssel keletkezett melléknevek, illetőleg határozószók között szerepelnek benne (368, 370), a *nőttön-nő* típus ellenben az alárendelő összetételű igékhez sorolódik (359). — Meg kell jegyezni, hogy BALASSA későbbi műveiben — így tankönyveiben — is az ismertetett szemlélettel tárgyalta az ikerszókat, s csak „A magyar nyelv könyve” című munkájában (1943). változtatott felfogásán. Itt nemcsak az ellentétes, hanem még a hasonló hangalakú, rokon jelentésű tagokból álló kapcsolatokat is kiiktatja az ikerszó fogalmi köréből, ha tagjaik önállóan is használatosak. Eszerint az *ámul-bámul*, *súg-búg*, *ág-bog*, *csúszó-mászó* mellérendelő összetett szó, az *izeg-mozog*, *csigabiga*, *ringy-rongy*, *bidres-bodros*, *elegy-belegy* ikerszó (215, 218, 219).

A TMNy. hatását két mű tükrözi legjellegzetesebben. Az egyik APOR DEZSŐ munkája: „Az ikerszók” (1906.). „Ikerszónak azokat az összetételeket

nevezzük — mondja a szerző —, amelyek nem olvadnak annyira össze (értelmileg), mint az alárendelő összetételek, hanem egymást mintegy kiegészítve teszik szemléletessé a dolgot, amelyet ki akarnak fejezni. Ezért mellérendelő összetételnek is nevezzük . . .” (3.) Az ikerszóalkotásnak BALASSÁTÓL említett háromféle módját — a változatlan alakú és a bizonyos típusokat magában foglaló alakváltozós szóismétlést, a rokon jelentésű szavak összetételét és az ellentétes értelműek összekapcsolását — egy negyedikkel egészíti ki: a „rokon alakú szók kapcsolatát”-val (20). Ezt a kategóriát a *nyal-fal* ige szemlélteti. (Itt meg kell jegyezni, hogy a TMNy. is említi a rokonalakúságot, de csak az ikerigéknél, s közöttük is csupán a *billeg-ballag*, *csontkit-bonkit*-féllel kapcsolatban. A *nyal-fal* nem található a TNMy. példaanyagában; ha szerepelne, ugyanott volna a helye, mint a *dúl-fúl*, *ken-fen*-félleknek: a „hasonló jelentésű” szavakból alakult kapcsolatok között.) — Még erősebben érezteti BALASSA hatását — mégpedig nemcsak szemléletében, hanem helyenként fogalmazásában is — KIS-ERŐS FERENC „A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva” című könyve (1915.). Szerzője az ikerszókat külső alakjuk és jelentésük szerint osztályozza (231–2). Az előbbi szempont alapján változatlan szóismétléseket (*megy-megy*, *alig-alig*) és olyan alakulatokat különböztet meg, amelyekben az egyik tag a másiknak valamilyen alakváltozata (*kipked-kapkod*, *bidres-bodros*, *girbe-görbe*; *elegy-belegy*, *tarka-barka*; *telides-teli*), a jelentés alapján kialakuló csoportokba pedig a hasonló jelentésű (*dúl-fúl*, *tenyeres-talpas*), az ellentétes jelentésű (*ad-vesz*, *hegyes-völgyes*) és a magukban értelmetlen tagokból álló összetételek (*ákombákom*, *lárifári*) tartoznak. Említésre érdemes, hogy KIS-ERŐS elhatárolja az ikerszótól a „szókettőzés”-t, amelyen *egy-két*, *egyik-másik*, *ötször-hatszor*-féle kapcsolatokat ért (203).

A mellérendelő összetétel különféle módjain létrejövő alakulatok ikerszóvá minősítésének a CzF. Előbeszédével kezdődő időszakában egyedül áll véleményével SZINNYEI JÓZSEF. A középiskolák I. osztálya számára 1884-ben írt „Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon” című tankönyvében ezt mondja: „*Járás-keles*, *bú-bánat*; *adás-vevés*, *forró-hideg*. Itt olyan szavak vannak összetéve, a melyek vagy rokonértelműek, vagy ellenkező jelentésűek . . . Ezeket mellérendelő összetételeknek nevezzük. [Bekezdés.] *Csillog-villog*, *nyal-fal*, *csörög-pörög*, *cseng-peng*, *csattog-pattog*, *ámul-bámul*, *szánom-bánom*, *süg-büg*, *sí-rí*, *ken-fen*, *told-fold*. Itt olyan szavak vannak összetéve, a melyek hangzásukra nézve is hasonlóak; ezeket i k e r s z a v a k n a k nevezzük. [Bekezdés.] Vannak olyan ikerszavak is, a melyeknek egyik fele magában nem is érthető, csak párjával együtt, pl. *dirib-darab*, *sitteg-suttog*, *kipked-kapkod*, *csere-bere*, *csiga-biga*, *giz-gaz*, *csiszeg-csoszog*, *dirmeg-dörmög*, *girbe-görbe*, *gyim-gyom*, *izeg-mozog*, *ringy-rongy*.” (115.) Az ikerszónak a mellérendelő összetett szótól való határozott elválasztása után meglepő, hogy későbbi tankönyveiben megváltoztatja felfogását. A középiskolák felsőbb osztályai számára készült „A magyar nyelv” című, először 1897-ben megjelent, majd sok kiadást megért tankönyvében ezt olvassuk: „A mellérendelő összetételeknek legnagyobb része ú. n. i k e r s z ó, vagyis olyan, amelynek a tagjai nemcsak rokonértelműek, hanem hasonló hangzásúak is. Ilyen tömértelen sok van, pl. *szánom-bánom*, *csillog-villog*, *ámul-bámul*, *toldoz-foldoz*, *sírás-rívás*. Némelykor a két tag nem is rokonértelmű, csak a hangzásuk hasonló, pl. *nyal-fal*, *ken-fen*, *dúl-fúl*. Némelyek ugyanannak a szónak a megkettőztetéséből állanak, pl. *már-már*, *néha-néha*, *alig-alig*, *igen-igen*. Az egyik tag némelyekben a másiknak csak elváltoztatott alakja, pl. *ripeg-ropog*, *kipked-kapkod*,

gyim-gyom, giz-gaz, csonka-bonka, tarkabarka, csigabiga. Olyanok is vannak, amelyeknek a tagjai magukban értelmetlenek, pl. *ákombákom, dinomdánom, terefere.*” (Így még 1935.¹⁵ 26 is.)

Noha GOMBOCZ 1925-ben megjelent Alaktanában (105. §) csak a *csigabiga, terefere, ken-fen*-féléket mondja ikerszónak (példái között ugyan ott van a *zúg-morog* és az *ország-világ* is), tehát kirekeszti e fogalom köréből a szóismétlésnek minden fajtáját, a 20-as, 30-as évek tankönyvírói többnyire ragaszkodnak a már kialakult hagyományhoz. Így például NAGY J. BÉLA (Magyar nyelvtan a fiú- és leányközépiskolák II. osztálya számára. 1928. 35) a *lassan-lassan, néha-néha*-félékben az ikerszó egyik típusát látja, s ezt a véleményét később sem változtatja meg. (Vö. Magyar nyelvkönyv a gimnázium és a leánygimnázium VII. és VIII. osztályának. 1941. 83.)

5. „Szempontok az ikerszók vizsgálatához” címen rendkívül alapos tanulmányban foglalkozik témánkkal KELEMEN JÓZSEF (MNY. XXXV [1939.], 236–47). Dolgozatában az ikerszó fogalmának tisztázására s ezzel a mellérendelő összetett szavaktól és a figura etymologicától való elhatárolására vállalkozik.

Mindenekelőtt azt kívánja igazolni, hogy nemcsak a *diribdarab* és *tarka-barka*-félék tekintendők ikerszónak, hanem a *nőttön-nő* és *túlon-túl*-félék is.

Mielőtt idevágó érveit ismertetnénk, meg kell említenünk, hogy a *nőttön-nő* típus előtagjáról mint a folyamatos vagy ismétlődő cselekvést jelölő elemről már régi grammatikusaink is szólnak — így SZENCZI MOLNÁR ALBERT (Gr.: CorpGr. 279) és KÖVESDI PÁL (ELLH.: CorpGr. 582) —, és a szóban forgó típust — mint jeleztük — GYARMATHI SÁMUEL is (Nyelvm. 357–8), a DebrGr. is (179) a „megkettőztetett” szavak között tartja nyilván. Arra is utaltunk fentebb, hogy ez s a vele rokon *egyes-egyedül*-féle alakulat kimarad a CzF.-beli Előbeszéd ikerszavai közül, majd BALASSA az utóbbi szótípust — számos más-sal együtt — ismét ikerszónak, a *nőttön-nő*-féléket ellenben alárendelő összetételű igének nyilvánítja a TMNy.-ban.

KELEMEN a *nőttön-nő* típust a jelentés, a hangulat, a szórend és a keletkezés azonos mozzanatai alapján sorolja az ikerszó kategóriájába. Ezek szerint a *nőttön-nő*-félék és a *tarka-barka*-félék jelentése és hangulata egyaránt „fokozottabb, nyomatékosabb, mint az alapszóé”; tagjaik kötött szórendben „csak közvetlenül egymás mellett állhatnak”; legalább egyik tagjuk a másiknak alakváltozataként keletkezett, s a két tagnak „egy közös alapszóra való utalása . . . napjainkig megmaradt . . . a magyar kollektív nyelvtudatban is” (i. h. 238–9). Kétségtelen, hogy bizonyos ikerszóknak és bizonyos mellérendelő összetett szavaknak vannak közös vonásaik is: hasonló a stiláris hatásuk, gyakran ritmikus tagolásúak, jelentkezik bennük „bizonyos elmosó jelentéstágítás”. Mindezeknél szembeutóbb azonban az ikerszók és a mellérendelő összetett szavak lényegbeli eltérése. Az ikerszók tagjai „szétválaszthatatlan egységet alkotnak, s a két tagot egyetlen-egy mondatrésznek érezzük”, a *fúr-farag, evés-ivás*-félék „két tagjában pedig inkább érezzük a két tagnak megfelelő két állítmányt vagy két alanyt” (240). Ennek oka kialakulásuk különbözőségében van. Az ikerszók esetében a meglevő tag „irányítólag hat a másik keletkezésére, amennyiben csak bizonyos fokú és bizonyos irányú változtatást enged meg . . . , s rendszerint csak egyféle, de feltétlenül mindig csak korlátolt számú és meghatározott alakú tag járulhat egy adott taghoz. . . . A mellérendelő összetételek kialakulásánál, illetőleg — helyesebben — a többtagú mondatrészeknél a szó alakja általában nem irányadó abban a tekintetben, hogy hány

és milyen alakú szó társuljon vele a mondatban” (241.) Az összetétel „a nyelv-érzék számára . . . synthetikus (összetevő), az ikerszó megalkotása, az ikerítés pedig elsősorban analitikus (elemző) és csak másodlagosan synthetikus szóalkotás” (243).

Amikor KELEMEN az ikerszó és a figura etymologica különbségének legfőbb jegyét abban állapítja meg, hogy „a figura etymologica . . . különböző mondatrészek felismerhető viszonya alaktani funkció nélkül, az ikerszó pedig egyetlen-egy mondatrészben . . . jelenlevő közös eredetű elemek felismerhető alaktani viszonya, mondattani viszonyítás nélkül” (245–6), a *figura etymologica* műszót eredeti értelmében, vagyis az olyan szóismétlés jelölésére használja, „amelyben valamely ige az ugyanabból a tőből származó főnév tárgy esetét veszi maga mellé” (SZATHMÁRI, A magyar stilisztika útja 432). Minthogy a *halált hal*-féle kapcsolatokat sem a régebbi, sem az újabb szakirodalom nem tekinti ikerszónak, a tanulmánynak idevágó szakasza nincs közelebbi kapcsolatban témánkkal. Annál inkább a végkövetkeztetése. Eszerint ikerszónak „azt a származékszót nevezzük, amelynek tagjai . . . ugyanazon alapszó változataiként élnek a kollektív nyelvtudatban”, ikerítéssel pedig „az ikerszók sajátosság, jellemző alkotásmódját értjük, mely abban áll, hogy valamely szó (szórész vagy szólam) hangtéstét meghatározott változtatással megismételve alkotunk új származékszót” (246).

Némileg meglepő, hogy abban a tankönyvben, melyet KELEMEN társ-szerzők közreműködésével írt (KELEMEN JÓZSEF—NÉMETH SÁNDOR—SOMOS LAJOS, Magyar nyelvkönyv a líceum és leánylíceum I—II. osztálya számára. 1939.) csak részben érvényesül az ikerszó fentebbi szemlélete. Itt ezt olvassuk: „Az ikerszók szerkezetileg átmenetet alkotnak az egyszerű és összetett szók között: csak egy szó van bennük, s azt vagy változatlanul [!] megismételjük, pl. *néha-néha*, vagy pedig a szó megváltoztatott és változatlan alakját kapcsoljuk össze, pl. *nőttön-nő, dirib-darab, csinja-binja, ici-pici*” (i. m. 50). — Az ikerszónak és az összetett szónak ebben a fogalmazásban is kifejeződő megkülönböztetését TOMPA JÓZSEF is szükségesnek tartja: „Az ikerszók valójában nem összetett szavak”, mert „nem állnak két önálló jelentésű részből. A *tarkabarka, dirmeg-dörmög, csigabiga, cserebere, lim-lom* egyik tagja csupán alakváltozata a másíknak, mégpedig hol az előtag az utótagnak, hol megfordítva. Ez a játékos szóalkotásmód, az ú. n. i k e r í t é s, számtalan változatot hozott létre” (Magyar nyelvismeret. 1948. 85.)

6. Az ikerszók sokrétű problémáival számos nagy jelentőségű tanulmányban foglalkozott PAIS DEZSŐ. Témánk szempontjából minden bizonnyal legfontosabb közülük egyetemi előadásainak anyagából összeállított, „Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához” című értekezése (MNy. XLVII, 135–54). Ennek a mellérendelő összetételről szóló szakasza tartalmazza az ikerszó mibenlétére vonatkozó nézeteit is. Megállapítja, hogy nyelvünkben gyakoriak „az olyan kételeműnek felfogott alakulatok, amelyek a r é s z l e g e s z ó i s m é t l ő d é s benyomását keltik” (146). Ha a *giz-gaz, irul-pirul, ázik-fázik*-félüket mondjuk vagy halljuk, „két elemüket bizonyos hangzásbeli mozzanatoknál fogva egymásra vonatkoztatjuk, és ebből a hangzásbeli egymásra vonatkoztatásból támad velük összefüggésben a részleges ismétlődés érzése. Az ilyen részleges ismétlődés-alakulatokat illetjük mi az »i k e r í t é s« névvel, mégpedig azon az alapon, hogy az ikerszülöttek nem pontosan egyeznek, csak többé-kevésbé erősen hasonlítanak egymáshoz. Vagyis a »k e t ő z t e t é s« és »i k e r í t é s« műszóval különböztetjük meg a teljes és a részleges

ismétlést. . . . Az ikerszók a mellérendelő néven jelölt főtípusnak olyan típusaként különíthetők el, amelyben az alakulatai hangtani vonatkozásban vannak egymással.” (Uo.)

PAIS keletkezés módjuk szempontjából két csoportba sorolja az ikerszókat. Azokat, amelyek egy szóból, „a szó önmagának való mellérendeléséből” alakultak (*mendemonda, billeg-ballag, idres-bodros* stb.), „osztódásos ikerítésesek”-nek, azokat pedig, amelyek „két önállóan élő, illetőleg élt szó összeforradásából” jöttek létre (*ázik-fázik, csigabiga, tutyi-mutyi* stb.), „forradásos ikerítésesek”-nek nevezi (147—8).

Lényegében véve PAIS DEZSŐ tanítása alapján a mellérendelő szóösszetétel szakaszában tárgyalja az ikerszó problémáit B. LŐRINCZY ÉVA a MMNyR. I. kötetében (431—4). Terminológiai egyértelműsége törekedve a szóösszetétel egész területén különbséget tesz a szóalkotás módja és eredménye között: gondosan megkülönbözteti tehát egymástól az „összetétel”-t és az „összetett szó”-t, a „kettőztetés”-t és a „szóismétlés”-t, az „ikerítés”-t és az „ikerszó”-t. Megállapítja, hogy „Az ikerítés . . . mint folyamat úgyszólván semmi rokonságot nem mutat a szóösszetétellel. . . Csak termékeinek, az úgynevezett valódi vagy osztódásos ikerszóknek némely sajátosága teszi megokolttá, hogy e sajátos szóalkotási módot a nyelvtani hagyomány mintájára a szóösszetétel és alkotásait ismertető fejezet körében tárgyaljuk” (431). Ezek a sajátosságok a szerkezeti kételeműség, a (szoros és laza szerkezetű) mellérendelő összetett szavakéval megegyező hangsúlyozás és toldalékolás. A szóösszetétel jellegzetes alkotásaitól kétségtelenül azok a valódi ikerszók állnak legtávolabb, amelyekben az egyik tagnak sincs „önálló értelme és léte”. Ezek „általában hangfestő vagy hangutánzó jellegűek, mint például a *cókmók, csip-csup, csíhi-puhi*” (432). A valódi ikerszókhoz „alaki és jelentésbeli tekintetben igen hasonló származékok keletkeznek a szó legszorosabb értelmében vett összetétellel, vagyis két önálló alakú és jelentésű szó egybekapcsolásával”. A *dúl-fúl, csillog-villog*-féle áll- vagy forradásos ikerszók összetevői „mindig rokon értelműek, ami összekapcsolódásukat . . . nagymértékben elősegíthette” (433—4).

Állást foglal B. LŐRINCZY a *nőttön-nő, véges-végig*-féle alakulatok hovatartozásának kérdésében is. Elutasítja a régebbi szakirodalomnak (így a TMNy. nak) azt a véleményét, hogy alárendelő összetett szavak, de KELEMEN nézetét sem osztja: nem tekinti őket ikerszóknak. Módosított alakban való szóismétléseket lát bennük, a kettőztetésnek olyan termékeit, „amelyek nem a tagok lassanként való összetapadásával, hanem bizonyos alaki kitevőknek (így például a *-ton~-tön, -s, -telen* toldalékoknak) az alkalmazásával, tehát egyszerre, rövid idő alatt jöhettek létre, valahogy olyanféleképpen, mint ahogy a valódi ikerszavak még mai nyelvünkben is keletkeznek” (i. m. 429—30).

7. Az ikerszó mivoltát legutóbb PAPP ISTVÁN vizsgálta „A szóalkotás problémái” című értekezésének (MNy. IX, 3—31) egyik szakaszában. Az ikerítést az alaktani természetű szóalkotás olyan módjának tekinti, amelynek során „egy nevet annak egy önálló hangváltozatával kapcsolunk egybe, s így idézünk fel egy olyan új jelentést, amely hangulati velejárójában különbözik az eredeti szó jelentés tartalmától” (i. h. 13). Az így keletkező ikerszó szerkezetének és nyelvi funkciójának három fő jegyét különbözteti meg: a morfológiai kéttagságot, az elő- és utótag közötti hangtani vonatkozást és az érzéstartalékot.

Mint az ikerítés fenti értelmezéséből következik, PAPP csak azt az alakulatot minősíti ikerszónak, amelyet PAIS osztódásos, B. LŐRINCZY valódi vagy osztódásos ikerszónak nevez. Sajátos magyarázatát adja azoknak az ikerszónaknak, amelyeknek egyik tagja sem használatos önállóan. Véleménye szerint ezekben „az alaptag nincs nyelvileg kifejezve, hanem — mondhatjuk — az imaginárius nyelvi síkból irányítja a két változat alakulását. Ilyen például az *incifinci* ikerszavunk, amelynek *inci* előtagja és *finci* utótagja egyaránt változat, mégpedig a nyelvtudatban homályosan felöltő *kicsi* vagy esetleg *pici* alapszónak ikerítő változata” (13).

KELEMEN tanulmányát úttörő jelentőségűnek tartja, de a *nőttön-nő*, *túlontúl*-féléknek az ikerszók körébe vonásával nem ért egyet. Ezek ugyanis nem ikerszók, hanem „alakmásható szóösszetételek” (20). Ebben a kérdésben tehát látszólag B. LŐRINCZYVAL van egy véleményen. De ez valóban csak látszat, mert olyan alakulatoknak tekinti őket, amelyeknek két tagja „világosan önálló szóként él a közösség tudatában — annyira, hogy határozott mondattani viszonyban fogjuk vagy foghatjuk fel a tagok egységét: *hogyan nő? nőttön-nő* (módhatározói viszony); *min túl? túlontúl* (azaz: még a *túl*on is *túl*: helyhatározói viszony)” (20). Világosan meg is mondja, hogy a *nőttön-nő* típusú összetételeket mellérendelést értelmelni „tisztára önkényes és erőszakolt eljárás” (21). (Eszerint BALASSA TMNy.-beli nézetéhez csatlakozik.)

PAIS rendszerezésében azt kifogásolja, hogy a jelenségek elhatárolásában teljesen figyelmen kívül hagyja a jelentéses oldalt, ezért „a *csillog-villog*-féle alakulatok egy csoportba [!] kerülnek az *irul-pirul*-félékkel” (21). Egyébként is az ikerszónak a mellérendelő összetett szók körében való meghagyása „elsősorban a nyelvtani hagyományhoz való ragaszkodással magyarázható” (uo.). Ezt, a hagyománynál való megrekedést veti szemére B. LŐRINCZY ÉVÁNAK is, bár elismeri, hogy „lényeges pontokon túlment a mester felfogásán” (22): a MMNyR.-ben a forradásos ikerszók „új nevet, az álikerszók nevet nyerték, s ezzel a terminológiai változtatással azok teljesen átértékelődtek: lényegileg elszakadtak az igazi ikerszóktól, s visszakerültek oda, ahova minden elfogulatlan szemlélő számára tartoznak, a mellérendelés egyéb, azaz igazi megnyilatkozásmódjai közé” (23).¹

8. Történeti áttekintésünk végén a következőket állapíthatjuk meg:

Ökvetlenül szükséges, hogy az ikerszók kérdéseit tárgyalva B. LŐRINCZY nyomán mindenkor határozott különbséget tegyünk az „ikerítés” és az „ikerszó” között, mert az előbbinek az utóbbi szinonimájaként való használata meddő vitákat kiváltó félreértések forrása lehet. Az ikerítés és az összetétel a szóalkotásnak vitathatatlanul más-más módja (az *irul-pirul*-félék esetében az összetételnek éppenséggel a „reciprok műveletéről” van szó), ennek a ténynek azonban elsősorban történeti-etimológiai szempontból van jelentősége. A szóalkotás eredménye szempontjából azonban az *irul-pirul* és a *dúl-fúl* egyaránt ikerszó, azaz ikerszó ikerítéssel és összetétellel egyaránt keletkezhet (ha az utóbbi módon ma már nemigen keletkezik is efféle;

¹ Ebben a mondatban két tévedés is van: 1. Az *álikerszó* nem „új” terminus technicus 1961-ben; BÁRCZI GÉZA már 1951-ben használja a szóban forgó jelenségek megnevezésére (Bev.¹ 73). 2. Az „ál- vagy forradásos ikerszók”-nak a mellérendelő összetett szavak közé való „visszakerüléséről” csak akkor lehetne szó, ha valamikor is kiváltak volna ebből a körből. PAIS félreérthetetlenül közli idézett tanulmányában: „Ezek [ti. a forradásos ikerszók] is mellérendelő összetételek, de elemeik hangzásbeli összecsengésénél, alakbeli egymásra vonatkozásánál fogva egyszersmind ikerszók is” (148).

vö. B. LŐRINCZY: MMNyR. I, 434). Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szókészlet ilyen elemeinek alakítani megítélésében nem mindig vág egybe a mai nyelvtudat ítélete és a történeti vizsgálat eredménye. A *hébe-hóba* például eredeti 'mindenkor, bármikor' jelentésében olyan mellérendelő összetett szó volt, mint a mai *télen-nyáron* vagy *éjjel-nappal* poláris kifejezés (vö. ZOLNAI GYULA: Nyr. XXI, 100). Attól kezdve azonban, hogy tagjai jelentésének fokozatos elhomályosulásával 'néha-néha' jelentésben bukkan fel (a TESz. 1621-ből említi rá az első adatot), majd lesz általánossá, szerkezetének „forradásos” jellegét is másképp ítéli meg a nyelvtudat: ma ugyanolyan „valódi” ikerszónak minősül, mint — mondjuk — a *hepehupa*. A *tipeg-topog* esetében éppen fordított a helyzet. Ez eredetileg „osztódásos” ikerszó, előtagja, a *tipeg* belőle vonódott el és lett önállóvá (l. TESz.). A *tipeg-topog* alakulatot ma „forradásos” ikerszónak tekintjük, hiszen mindkét tagja önállóan is élő szó. És így tovább.

A mondottak alapján a nyelv adott állapotában ikerszónak tekinthető minden olyan kételeműnek érzett, vagyis két részre tagolható alakulat, amelyben a két rész között jelentős hangalakihasonlóság mutatkozik, olyan hasonlóság, melynek az előtagot és az utótagot felépítő fonémákra vonatkozó ismérveit több-kevesebb részletességgel CzF. óta ismereteti a szakirodalom. Ilyen képződmények azonban nemcsak ikerítéssel és összetétellel jönnek létre; ikerszavaink állománya más úton-módon is gyarapodik. A gazdagodás egyik forrása az idegen ikerszók átvétele: *cakkpakk*, *cikcakk*, *hókuszpókusz*, *krikszkraksz*, *lárifári*, *mismás*, *rizibizi*, *tinglitangli* stb. Ritkán az is előfordul, hogy az egyszerű idegen szónak egyik darabjából lesz ikerszói előtag, s ehhez társul megfelelő utótag: N. *denaduna* (SzamSz.: 'denaturált szesz'), N. *recefice* (MTSz.: 'recepisz, recept'; vö. SIMONYI, MNyelv.¹ II, 90); vagy a szó egésze oszlik ikerszói elő- és utótagra: *handabanda* (feltéve, hogy KERTÉSZ MANÓ: Nyr. XXXIV, 493 helyesen eredezteti a lat. *andabata* szóból). Az ikerszóalkotásnak az utóbbi példákban jelentkező módja nem azonos, csak rokon az ikerítéssel.

SZEMERE GYULA

A *-ban*, *-ben* ragos határozó

Határozóink közül a *-ban*, *-ben* ragos határozó funkciója talán a legsokrétűbb. Éppen ez a sokrétűség igényli, hogy megkíséreljük rendszerezni funkciókörét. A rendszerezés munkája igen érdekes és hasznos. Érdekes elsősorban azért, mivel sok új, effajta módszerrel még nem vizsgált árnyalattal találjuk szemben magunkat, s hasznos azért, mivel az ilyen vizsgálódás módszerével és eredményeivel egyaránt segíthetjük az általános- és középiskolai anyanyelv-oktatást, sőt közvetve az idegen nyelvek tanítását is, hiszen megteremthetjük a szemantikai alapon nyugvó kontrasztív oktatás feltételeit is.

A *-ban*, *-ben* ragos határozó funkciójának legfontosabb adatai megtalálhatók az MMNyR.-ben és egyetemi leíró nyelvtani tankönyveinkben is, irodalmi és köznyelvi példákkal szépen illusztrálva, ám ezek az adatok szinte elveszni látszanak a határozók rengetegében, a sokféle kategória között, s így aki arra lenne kíváncsi, hogy ragunk voltaképpen hány határozófajta kifejezéséül szolgál, hasztalan keresgél nyelvtanainkban. Ezt a tényt HADROVICS LÁSZLÓ műve,

„A funkcionális magyar mondatban alapjai” tudatosította bennem, s ez adta az ösztönzést is az effajta kutatásra. A most következő rendszerezésben általában megtartottam a hagyományos kategóriákat, megkíséreltem azonban az átmenetek és a kategóriaváltások behatóbb vizsgálatát. Munkám egyúttal szókincsvizsgálatot is igényelt, ezt az ÉrtSz. alapján végeztem el. A példaanyag saját gyűjtésem. Legtöbb példám Mikszáthtól való, de merítettem Móricztól, Kosztolányitól és a mai magyar írók közül Ottlik Gézától és Örkény Istvántól. Az irodalmi és a köznyelvi példák között egyetlen elavult sincs.¹

1. A legalapvetőbb funkció a konkrét (belső) helyviszony jelölése: „... némi kalandozás után *Marienbadban* talált alkalmazást...” (Ottlik 6); „... nekem a *pítvarban* van dolgom, kilenc kenyere a *kemencében*” (Mik. VIII, 80).

Nem vehetjük azonban a fentiekkel egy kalap alá azokat az eseteket, mikor a rag csak látszatra jelöl belső helyviszont, a valóságban inkább az *előtt* vagy *mellett* névutó funkcióját veszi át: „... rendesen ott üldögélt a *boltajtóban*, rezes pápaszemmel az orrán...” (Mik. VII, 98); „Az utolsó leckeóra után már ott várta az iskola *kapujában*” (Mik. VII, 50); „Nehéz gépkocsi fékezett a kórház *kapujában*” (Ottlik 222). Nyilvánvaló itt a már említett névutó-szerep, hiszen Münczné a boltajtó *előtt* ülhetett, Kupeczky mester is az iskola kapuja *előtt* várt tanítványára, s a gépkocsi is a kórház kapuja *előtt* fékezett s állt meg. Aki egész nap az *ablakban* ül, az az ablak *mellett* vagy *mögött* üldögél, úgy néz ki az utcára.

Nem tartom fontosnak itt a *faluban* – *falun*, *irodában* – *irodán* alakváltozatok taglalását, minthogy nyelvtanaink ezzel behatóan foglalkoznak, s ugyancsak nem térek ki a *-ban*, *-ben* rag funkciójában szereplő népies (vagy már csaknem köznyelvi?) *-ba*, *-be* változatra sem.

2. Hely- és eredetképzet. Még mindig konkrét síkon maradunk, ha ezt mondjuk: „érdekes műsort láttam a *televízióban*”, vagy: „tegnap Illyés Gyula beszélt a *rádióban*”. Azonban ezekben az esetekben már az eredetképzet is jelen van, hiszen a televízió néző vagy rádióhallgató számára az érdekes műsor forrása a televízió, a költő beszéde is a rádióból származik, ered, válik számára hozzáférhetővé. Ha nem mint intézményt, hanem mint eszközt tekintjük elsősorban a rádiót és a televíziót, akkor erősen előtérbe kerül a hely- és eredetképzet mellett az eszközképzet is, hiszen a rádió számomra nemcsak az a „sípláda”, amiből hangok jönnek ki, nem is csupán információim forrása, eredete, hanem egyszersmind eszköz is, eszköze annak, hogy valamely műsor hozzám is eljusson. Még szembezőköbb az eredetképzet szerepe, ha megvizsgáljuk a következő mondatpárokat. Az első mondatban a határozó csak helyet, a másodikban eredetet is jelöl: „jó darabot láttunk tegnap a *színházban*” (hol?); „ezt a viccet a *színházban* hallottad” (nemcsak ott hallottad, hanem számodra a tréfa eredete, forrása a színház, a színdarab volt, nem te találtad ki!). – Tegnap egész délelőtt a *könyvtárban* dolgoztam” (hol?); „ezt az adatot a *könyvtárban* találtam” (adatam onnét származik, ered, számomra az adat forrása a könyv-

¹ A következő rövidítéseket használom: Mik. kötet/lap = Mikszáth Kálmán Összes Művei (kritikai kiadás). – Móricz = Móricz Zsigmond: A fákllya. Légrédy-testvérek kiadása, Budapest, 1918. – Koszt. = Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. – Ottlik = Ottlik Géza: Minden megvan. Magvető Kiadó, 1969. – Örkény = Örkény István: Időrendben. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972. A köznyelvi példáknál nincs jelzés.

tár). A határozók funkcióját tehát mindig egy adott közlésben (mondatban) kell vizsgálnunk, csak így tudunk közel férkőzni a közlés lényegéhez, s csak így deríthetjük fel a ragok szerepét is. Az eszközképzet kerül előtérbe a *figyeli, nézi, nézegeti, szemléli (magát)* és ezen igék érzelmileg színezett szinonimái után álló *-ban, -ben* ragos határozókban: „*Kézitükrében szemlélgette magát*” (Koszt. 45). A tükör, a tó vize vagy a könyvszekrény üvegje egyaránt hely is, ahol tükörképünk megjelenik, de eszköz is, melynek segítségével külsőnket ellenőrizhetjük.

3. H e l y- é s o k k é p z e t. Kiinduló mondatunk: „Behenczy Károlyt Estella egy *zsákban* szöktette meg”. A *-ban* rag ebben a mondatban első sorban helyet fejez ki. Behenczy tudniillik tényleg benne volt a zsákban. Másod sorban eszközt is kifejez, hiszen a zsák egyúttal megszöktetésének eszköze is. Nézzük azonban a következő mondatot: „Majd megfúltam ebben az átkozott *zsákban*” (Mik. VI, 42); az eszközfunkció értelmetlenné vált, a helyképzet továbbra is megmarad, de megjelenik az okképzet, hiszen a kellemetlen közérzet, a levegőtlenesség oka a zsák. A következő két mondatban jól megfigyelhető a helyképzet elmosódása, majd eltűnése, s ezzel párhuzamosan az okképzet dominálóná válása: „... minduntalan megbotlott a földből kimosott *fagyókerekben* ...” (Mik. VII, 171). A *fagyókerekben* határozó nagyon általánosan még jelöl helyet, s hogy az okképzet még nem kizárólagos, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy nem helyettesíthető a közlés lényegének csorbulása nélkül *miatt* névutóval. (A *megbotlik* ige után álló *-ban, -ben* ragos határozót nem tekintem vonzatnak.) A másik mondat határozója nyugodtan helyettesíthető *miatt* névutóval vagy okot kifejező más raggal (pl. *-tól, -től*-lel), itt tehát már úgynevezett „tisztá” okhatározóval van dolgunk: „Indult volna, de a hosszú uri *szoknyában* nem tudott mozogni” (Mik. VI, 40). Figyeljük meg a következő szembeállításokat: „sokszor sétálok az *erdőben*” : „az *erdőben* mindig félek”; – szeretek ebben a *faluban* nyaralni” : „ebben a *faluban* betegedtem meg”; – „a kis *teremben* szép koncertet hallottunk” : „a kis *teremben* csaknem rosszul lettem”. Ha a határozó olyan ige bővítménye, mely érzelmileg színezett közlést tartalmaz, vagy csak a legcsekélyebb mértékben is igényli az okra való rávilágítást, akkor mindjárt az okképzet lesz elsődleges. Az ok átcsaphat megengedésbe is, ha hatástalan. Lássuk a következő mondatokat: „a kis *szobában* sokáig elbeszélgettünk” (hely) : „a kis *szobában* megfájdult a fejem” (már ok is): „jól megvagyunk ebben a kis *szobában*” (hely és megengedés is: azért, hogy a szoba kicsi, noha a szoba kicsi, jól megvagyunk benne). Hasonlóképpen kaphat szerepet a megengedés az állapot kifejezésében is: „*Kimerültségében* is nyugodtnak, majdnem derűsnek látszott” (Örkény 232) (bár kimerült volt, kimerültsége dacára ...).

4. I d ő k é p z e t. Legegyszerűbbek azok az esetek, melyekben a *-ban, -ben* rag valamely időpontot, korszakot, évszakot, hónapot vagy napszakot jelentő főnévhez járul: „Jobb *esztendőkből* azonban nyolcra is tehető a halálesetek száma” (Mik. VII, 16); „A vaskos iratsomót *augusztusban* vitte fel” (Ottlik 221); „... csak *hajnalban* kerekedett aztán nagy lárma ...” (Mik. VI, 114); „Az öreg úgy *déltájban* gyomorgörcsökről kezdett panaszkodni” (Mik. VII, 55). A *most* határozószóhoz képest a *mostanában* kevésbé pontosan körülhatárolt időpontot fejez ki: „... suttogtak, ahogy *mostanában* megtanulták” (Koszt. 47). Az *íziben, hamarjában, hirtelenében, azon nyomban, nyomban* típusú határozók esetében a rag funkciója a pillanatnyi, azonnali időpontra való utalás: „... *ízében* csörtetett a városházára, miután ő vállalkozott elsőnek a lánykáról

gondoskodni . . . ” (Mik. VI, 75); „ . . . *nyomban* egy professzort hozatott hozzá Turócszentmártonból . . . ” (Mik. VI, 63); „ . . . de az őrnagyot *nyomban* elfogta a kacagás” (Mik. VIII, 206); „ . . . *hirtelenében* nem is értettem” (Ottlik, 12). A *-korban*, *-koromban* utólagos időhatározók hosszabb időszakot jelölnek: *diákkoromban*, *katonakoromban*, „boldogult *úrfikoromban*” : „*Diákkoromban* nekem is volt gyűjteményem” (Mik. VII, 138). Az időhatározó érintkezik a körülményhatározóval a *jelenlétében*, *jöttében*, *elmentében*, *távollétében*, *távostában* típusú kifejezésekben: „Báthory úr gondoskodott arról, hogy *távollétében* hátvédeket teremtsen magának . . . ” (Koszt. 127). A *-ban*, *-ben* ragos határozó utalhat az *állapotra* is a *felkelőben*, *lemezőben*, *leszállóban* típusú határozókban, melyek időpontot jelölnek ugyan, de az alany állapotára is vonatkoznak: „Az est *leszállóban* mintha sötétszürke folyadékkal öntené be a távoli hegyeket, mezőket” (Mik. VIII, 46).

5. A l k a l o m. Az időmeghatározáshoz nagyon közel áll az olyan esemény (vagy események sora), amely meghatározott ideig tart, a más eseményeknek mintegy alkalmul, de egyúttal időkeretül is szolgálhat. Hasonlóan ahhoz, ahogy a *perc*, *óra*, *év*, *század*, *kor* stb. szavak *-ban*, *-ben* raggal szerepelhetnek (mint pl. ebben a *percben*, a múlt *században*, az *ókorban*), ugyanúgy lehet időhatározásra használni az olyan szavakat, mint *lakodalom*, *búcsú*, *mulatság*, *vásár*, *vadászat*, *háború*, *szabadságharc* stb. Pl.: „*lakodalomban*, *búcsúban*, *mulatságban* könnyen esik verekedés”; „*vadászatban* kilőtték az egyik szemét”; „az első *világháborúban* hadifogságba esett”; „a *szabadságharcban* mint százados gyakran vezette rohamra csapatát”. Az ilyen használatot legmegfelelőbbben alkalomhatározónak lehet nevezni. (Mint ok is szerepelhet.)

6. A z a b s z t r a k t s í k h a t á r o z ó i. A határozóragoknak és névutóknak a térvizonyokról az idővizonyokra való átvitele is már a tárgyi világtól való elszakadást jelenti. De ezt a használatot mégsem érezzük annyira absztraktnak, mint az alább tárgyalandó kategóriákat. Időképzeteink ugyanis a helyképzetek mintájára alakultak ki, s így az időhatározók természetes módon ismétlik meg a helyhatározókat, ha nem is teljes gazdagságukban. Az absztrakt síkon való alkalmazás valójában ott kezdődik, amikor a cselekvés, történés, tulajdonság stb. csak „gondolatban” valósul meg, s ennek a „gondolati térnek” a „helyviszonyait” kell meghatározni. Itt aztán a fejlődés többféle absztrakt irányban vezethet.

Főként a *gondolatban*, *képzeletben*, *elvben*, *lelkében*, *lélekben* határozók esetében – melyeket nyelvtanaink állandó határozóknak minősítenek – érdekes megfigyelnünk a cselekvés, a történés új értékének körülhatárolását. Az említett határozók elsősorban azt tudatosítják, hogy a cselekvés csak az álom, a gondolatvilág, a képzelet síkján valósult meg, valaki vagy valami csupán elvben végez el valamit, tölt be valamilyen funkciót, a gyakorlatban nem: „Egy óra-szerkezet *elvben* örökké pontosan mutatja az időt” (Órkény 227); „*Látta képzeletében* a kiaszott hullát, a sovány kezeket . . . ” (Mik. VI, 81). Kosztolányi regényhőse, aki a proletárdiktatúra alatt állandó félelmében terítetlen asztalnál vacsorázik, „*gondolatban* kívánta a fehér abroszt, a rózsás porcelántányérokat” (Koszt. 56). Gondolatban már kívánta, jóllehet kimondani még nem is merte. Ha valakinek ezt mondjuk: „*gondolatban* veled vagyok”, azt jelenti, hogy bizonyos mértékig egyetérttek, együttérzek talán veled, de ez részemről sem szóban, sem tettekben nem nyilvánul meg. Eszünkbe juthat az a kissé tréfás közhely is, mellyel a nemszeretem invitálásokat akarjuk egy mosoly kíséretében elhárítani:

„lélekben köztetek leszek”. A következő Mikszáth-példa is jól szemlélteti az elmondottakat: „Elhatározta *lelkében*, hogy nagyon jó lesz” (Mik. VII, 37). Móricz mondja „A fáklya” című regényének főhőséről: „Miklós egész *lelkében* remegve nézett keresztül rajtuk . . .” (Móricz 159). Egész lelkében remegett, jóllehet fizikailag még tudott uralkodni magán. Ugyanez a szerepe József Attila híres sorában is az *álmában* határozónak: „*álmában* tiszta kötényt hordott . . .”.

Az absztrakt síkon az ilyen körülhatárolásból magyarázható a *-ban, -ben* ragnak az a további szerepe, amikor az állítmány jelentéskörét erősen leszűkíti, s csak bizonyos szempontból, megszorítással, csupán bizonyos tekintetben tartja érvényesnek. Ez a hagyományos tekintethatározó: „Tudod, milyen István, *erkölcsben* szigorú, *lélekben* tiszta” (Mik. VI, 96); „Ostoba föltevés volt, — az Ancsuráék kezén nem lehetett a pénz, mert lett volna látszatja *egyben-másban* legalább a fiúnál” (Mik. VII, 70); „Már egyesültek *améltánylásában*” (Koszt. 126); „Az eset egyébként csak évek múlva nyert *jelentőségében*, mikor már senki sem emlékezett rá” (Mik. VII, 55); „. . . nagyon jól el volt látva, rendes lakás, élelem, sőt bizonyos *viszonylatban* fizetség is járt neki . . .” (Ottlík 19).

7. A módhatározói funkció a *-ban, -ben* rag egyik leggyakoribb szerepköre. Az állítmány érzelmileg színezetlen ige, semmiféle oki magyarázatot nem várunk, s nincs a tekintethatározóra jellemző leszűkítés és korlátozás sem: „A kovácsműhely előtt *nagyban* kalapácsoltak a glogovai papék eltört kocsiján” (Mik. VII, 159); „Rögtön befogatott, nagy *lőhalálában* ment . . .” (Mik. VII, 63); „Bűnnek tartotta, hogy a fontos kérdést *kutyafuttában* vitassa meg . . .” (Koszt. 53); „*Látatlanban* csak a szegény ember adta el azt az ördögnek, amiről nem tudott, és aztán nagyon megsajnálta” (Mik. VII, 116); „Ilyenkor Kupeczky is eltűnt a városból nagy *titokban*” (Mik. VII, 49); „—Te ismered az Annát? — csodálkoztak az asszonyok *kórusban*” (Koszt. 129); „. . . szigorúan ráparancsolt, hogy magyar *szellemben* kell nevelni a kis Apolkát” (Mik. VI, 63).

8. Állapot és ok. Ha a *-ban, -ben* rag konkrét (pl. *soványság, láz, betegség*) vagy elvont állapotot jelentő (pl. *zavar, gyanútlanosság, magány*) főnévhez járul, s a mondat állítmánya érzelmileg színezetlen, magyarázatot nem igénylő cselekvést, létezést, történést fejez ki, akkor állapothatározóról beszélünk: „Klivényiné már hetek óta beteg volt, negyven fokos *lázban* feküdt” (Mik. VI, 77); „. . . mintha örökös *készenlétben* lenne . . .” (Ottlík 9); „Láttad, kérlek a Kegyelmezt? *Jókedvében* van ma? (Koszt. 82); „Ez jól esett neki, mert úgy fogta fel, hogy a lány röstelli a minapi nagy összeveszést és *zavarban* van miatta” (Móricz 288); „Szóval nagyon cudar, sovány *állapotban* volt, mikor az új pap megérkezett” (Mik. VII, 14); „—Hogy *magában* maradhasson, ebben a boldog *magányban* . . .” (Móricz 265); „De mindhárman a legjamborabb *gyanútlanosságban* haladtak a kibontakozás pillanata felé” (Ottlík 75). Ha megfigyeljük mondataink állítmányát, észrevesszük, hogy azok létigék, vagy olyan „közömbös” igék, mint *fekszik* vagy *halad*. Ha azonban például a *lázban* állapothatározó más állítmány bővítmenye, mint a következő Mikszáth-mondatban: „. . . betegségem alatt azt *képzelttem a lázban*, hogy lelőtt valaki” (Mik. VI, 119), akkor a domináns állapotképzet mellett szerepet kap az okképzet is. Annak tudniillik, hogy lázas állapotomban valamit (bármit, nemcsak olyan fantasztikus dolgot, hogy valaki lelőtt) képzeltem, annak a *láz* az oka. Figyeljük meg most az állapotból az okságba vezető átmenetet. Első két példánkban még az állapotképzet uralkodik: „. . . ha pedig valaki *türelmetlenségében* rálepet az úttestre, annak büntetésből csak másnap kézbesítette a leveleit” (Örkény 195); „Egy szelindek feküdt keresztbe a lépcső alján, édesdeden szundikált. Moronyi *szóra-*

kozottságában rálépett” (Mik. VIII, 25). A türelmetlenség, illetve a szószakozottság állapotában levő alanyok voltaképpen semmi különöset, szokatlant, ami határozottan igényelné az ok megmagyarázását, nem tesznek. Az okképzet benne rejlik ugyan ezekben a határozókban is, de csak másodlagosan az állapotképzet mögött.

Az okképzet különböző módon nyer fokozott jelentőséget a következő három árnyalatban: A) Az okképzet már erősen érvényesül a *szégyenletében*, *zavarában* típusú határozók esetében akkor is, ha az állítmány olyan (gyakran képes) kifejezés, amelyben nem valósul meg valamely (szokatlan vagy váratlan) cselekvés, csak az állapotból következő, véghez nem vitt, képletes-potenciális cselekvésre történik utalás, mint pl.: *azt sem tudta, hová legyen, majd megbolondult, majd megpukkadt, majd elsüllyedt*, s hasonlók: „Szegény Malinákné *majd meghogya meg nem bolondult szégyenletében*” (Mik. VI, 129); „A segédek *majd megpukkadtak neveltükben* a buta emberen” (Mik. VIII, 39); „A szegény Janó *majd a föld alá süllyedt zavarában, szégyenletében*” (Mik. VIII, 199). — B) Még mindig jelen van az állapot, de szintén erősebb az ok abban az esetben, ha a *-ban*, *-ben* rag erős emóciót jelentő főnévhez kapcsolódva (*öröm*, *bánat*, *szenvedély* stb.) olyan állítmány determinánsaként szerepel, mely — ha nem is túl feltűnő, de fizikailag is érzékelhető — érzelemtől fűtött cselekvést fejez ki. A cselekvés annak ellenére, hogy nem különösen szokatlan, éppen az érzelmi töltés miatt magyarázatot igényel: „Szinte *nem tudott betelni örömeiben* a sáfrányvörös virágfürttel” (Mik. VI, 65); „Mikor Apolka meglátta a bogarat, *oda lett szenvedélyében*” (Mik. VI, 66); „Veronka vidáman bólintott a fejével, és már-már szedegette a tenyereit, hogy *tapsolni fog örömeiben*” (Mik. VII, 123). — C) Az okképzet fokozatosan lesz egyre lényegesebb és az állapot mellett elsődleges, ha a rag erős érzelmet kifejező főnévhez járulva olyan állítmány bővítményeként szerepel, mely különös, feltétlenül magyarázatot kívánó cselekvést, történést fejez ki. Például: „Mi aztán *leugrottunk nagy rémületünkben*, nekem semmi bajom se lett, de a szegény madame megütötte magát” (Mik. VII, 120); „A plébánosnak *ijedtében torkán akadtak* a megszentelés mindenható szavai, és heves rosszullet fogta el” (Örkény 249); „Ancsura *kezzeit tördelte kétségbeesésében*” (Mik. VII, 61); „Miss Mary pedig haragosan szegte le kis fejecskéjét, és a *kendőjét harapdálta zavarában*” (Mik. VIII, 200). Már csaknem egyedül az okképzet uralkodik a *megbolondul*, *megőrül*, *megtébolyodik*, *eszét veszti*-féle igék után álló *-ban*, *-ben* ragos határozókban. Itt az ige által kifejezett jelentéstartalom elsődleges, a kiváltó ok magyarázatát váró tény, s így az állapotképzet — noha még megvan — erősen háttérbe szorul: „... amiatti fölháborító *bánatában megőrült* és a bolondok házában halt meg Budán ...” (Mik. VIII, 11).

9. O k é s k ö r ü l m é n y. A cselekvő alany valamilyen körülmények között hajtja végre a cselekvést, ugyanakkor azonban ez a körülmény a cselekvés (vagy véghez nem vitt cselekvés) oka is: „Az időpontra meg, nagyon természetesen, bajos pontosan emlékezni ily *zürzavarban*” (Mik. VIII, 49), ti. zürzavaros körülmények között, de a zürzavar miatt is); „Az volna, fiacskám, a nagy pénzpocsékolás, ha dolgoznál, s kemény *munkában* rontanád a karcsú derekadat” (Mik. VI, 75); „Aztán a sok *kóstolgatásban* egy idő óta másra támadt kedve” (Mik. VI, 63); „... pácolódtunk a *dohányfüstben*” (Ottlik 211); „A *háborúban* tönkrement” (Koszt. 57). Ez az utolsó példa is világosan mutatja, hogy ha olyan igék mellett áll a *-ban*, *-ben* ragos határozó, melyek az okra való utalás szükségességét is magukban hordják, akkor szintén előtérbe kerül az okképzet. Illusztráljuk ezt még egy mondatpárral: „Ez az ország nem vett részt a *háború-*

ban” : „Ez az ország a *háborúban* súlyos veszteségeket szenvedett”. (Vö. az 5. ponttal.)

10. A *-ban, -ben* ragos határozó kapcsolódhat a megvalósulást, létrejövését kifejező *-ba, -be* (ritkábban *-vá, -vé; -ra, -re*) határozókhoz: „a levelet *darabokra* tépte, és apró *darabokban* szétszórta az utcán”; „a szénát *boglyákba* rakták, a széna már *boglyákban* áll”; „*szokásba, divatba* jön” : „*szokásban, divatban* van”; „*bámulatba, dühbe, izgalomba* esik, jön” : „*bámulatban, dühében, izgalomban* cselekszik valamit, történik vele valami”; „jó *kedvre* derül, jó *hangulatba* jön” : „jó *kedvében, jó hangulat(á)ban* van, cselekszik valamit”; „*könnybe* lábad a szeme, *vérbe* borul a szeme” : „*könnyben* úszó szemmel, *vérből* forgó szemmel mond, tesz valamit”; „*tisztába* hoz, tesz valamit, *tisztába* jön valamivel” : „*tisztában* van valamivel” stb.

Vegyes példák: „... ki a hadjáratok történetét irogatta tornyos cellájában, szép kalligrafikus betűkkel, pergamen levelekre, úgy, mint régesrégén *volt szokásban*” (Mik. VI, 15); „A pap egyre nagyobb *bámulatba gurult*” (Mik. VII, 27); „Mindjárt az öreg Kasztrinerék, akiknek ötölte-hatolva előadta az anyja kérését, lázas *izgalomba jöttek*” (Örkény 194); „A becsületes szűcs nevetett a saját megjegyzésén, s mert ez jó *hangulatba ejtette, e jó hangulatában* megint engedett öt forintot” (Mik. VII, 107); „... arca vörös lett, szeme *vérbe borult*” (Mik. VIII, 34); „Isten ments, azt *nyomatásba szedni*” (Mik. VII, 133); „Elküldtek hozzá előbb egy parlamentert, a Fekete Gyurit, aki *tisztába hozza* a kérdést, miért nem ül át” (Mik. VIII, 33).

11. Az MMNyR. által számállapot-félének nevezett határozó azt közli, hogy a cselekvők hányan végzik együtt a cselekvést: „*Hármasban* folytattuk a *reggelit*” (Ottlik 212).

12. A cselekvés, történés intenzitásának egy másik fajtáját is kifejezhetjük *-ban, -ben* ragos határozóval. Legjobb példa rá József Attila verssora: „*Csomókban* hull a hajaszála . . .”. Hasonlóak a *csapatokban, rajokban* típusú határozók, melyek magyarázatával szintén nem szükséges bővebben foglalkoznunk, hiszen nyelvtanaink behatóan ismertetik őket.

13. **V o n z a t o k.** A vonatokat számbavéve két nagyobb csoport alakul ki: A) Azok a szavak, melyek állítmányként azt jelentik, hogy az alany cselekszik valamit, viselkedik valamilyen módon, általában vagy alkalmilag jellemző rá valamilyen tulajdonság. Ezek után a szavak után csak *-ban, -ben* ragos határozó áll. Ilyenek: *autentikus, dilettáns, jártas, járatlan, otthonos valamiben; bővelkedik, szűkölködik, szükségét lát, szükségét szenved valamiben; valamiben való bőség, szükség, hiány, fogyatékoság; érdekelt, dönt, részt vesz valamiben; kedvét leli, gyönyörködik valamiben.* A felsorolt típusú igék, főnevek és melléknevek után mindig ki kell tenni a *-ban, -ben* ragos határozót, mivel ennek kitétele nélkül csak abban az esetben adnak értelmes közlést, ha a hallgató tudati tartalmában elevenen él az, amire a cselekvés, történés, állapot vagy tulajdonság vonatkozik. Ha efféle közlést hallok: „Pista biztosan *részt fog venni*”, akkor vagy a beszélgetés folyamán, vagy azelőtt feltétlenül szó esett róla, hogy miben, s ezért a beszélő szükségtelenül tartja még egyszer elismételni. Vannak olyan igék, főnevek és melléknevek, melyek általános, esetleg szokássá is vált cselekvést, tulajdonságot, állapotot jelentenek, s csak abban az esetben követelnek határozót, ha jelentéskörüket konkretizálni akarjuk, leszűkítjük. Ilyenek: *ártatlan, bűnös, hibás, vétkes valamiben; eligazodik, megnyugszik valamiben; diadalt*

arat, győz, versenyez, vereséget szenved valamiben; kitűnik, kiváló, példát mutat valamiben; bízik, reménykedik, hisz, kételkedik, csalódik valamiben; valamiben való kétség, bizalom, hit. — B) E csoport igéi után a *-ban*, *-ben* ragos határozó csak úgynevezett másodlagos (vagy megszorító, szűkítő) vonzat. A cselekvés vagy történés irányulása szerint három kisebb csoport alakítható ki: (1) A cselekvésnek tárgya van: *segít, támogat, akadályoz, gátol valakit valamiben*; (2) az igének *-val*, *-vel* ragos határozója van: *egyetért, együttműködik, véleménykülönbségen van valakivel valamiben*; (3) az igének *-tól*, *-től* ragos határozója van: *különbözik valakitől (valamitől) valamiben*.

Meg kell jegyezni, hogy a vonzatok felsorolása nem teljes, csupán a főbb kategóriák alakultak ki. Különösen hasznos lehet a hasonló értelemben vett vonzatok feldolgozása a többi határozót illetően is s összevetésük valamelyik idegen nyelvvel. Az említett vonzatok összehasonlítása orosz nyelvi megfelelőikkel sok hasznos tanulsággal szolgált, s úgy tűnik, hogy az ilyen feldolgozások jelentősen megkönnyíthetik az idegen nyelvek tanítását is.

14. Végezetül említést kell tennem néhány *-ban*, *-ben* ragos megmerevedett kifejezésről, melyeket szándékosan (éppen az idegen nyelvekkel való összevetés lehetőségét is szem előtt tartva) nem soroltam a vonzatok közé. Ezek: „*helyeslésben, tapsviharban tör ki*”; „*valaminek a hírében áll*”, „*valaminek az értelmében*”, „*mi járatban*”; „*A tömeg tomboló tapsviharban tört ki*”; „*Mivelhogy az Istenben boldogult apjával, Flinta Andrással, aki nagy tolvaj hírében állott, valóságos csoda történt*” (Mik. VII, 24); „*Nos, tehát bevárjuk őket a hadi szokások értelmében*” (Mik. VI, 101); „*... aztán kiszemeli tolettejeiből az úti ruhát, a mákszínűt, a legasszonyosabbat: ne ösmerjék meg a vasúton, mi járatban van*” (Mik. VIII, 221).

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika

1. A fenti címben egymás mellé került a nyelvtudománynak egy régi, száz évnél is hosszabb múltra visszatekintő szakterülete, a nyelvjáráskutatás és a viszonylag nem nagy hagyományokkal rendelkező új irányzat, a szociolingvisztika. Azt hiszem, nem kell különösképpen bizonygatnom, hogy a kettőnek sok köze van egymáshoz, hiszen ha végignézzük az utóbbi néhány év nyelvjárási szakirodalmát, lépten-nyomon találkozunk olyan nézetekkel, amelyek a népnyelvkutatásban is a szociológiai szempontok szélesebb körű alkalmazását sürgetik. (L. például az Általános nyelvészeti tanulmányok VIII. kötetében IMRE SAMU, KOVÁCS FERENC és MANHERZ KÁROLY cikkét.) Nem alaptalan tehát az a feltételezés, hogy a dialektológia területén a nemzetközi és hazai vonatkozásban is nagy eredményeket felmutató nyelvföldrajzi vizsgálati szempontot kiegészíti, változatosabbá teszi a társadalmi rétegződést nagyobb mértékben figyelembe vevő szociolingvisztikai kutatási módszer. Ez a korszakkiváltás annál is inkább várható magyar viszonylatban is, mert a hagyományos értelemben vett nyelvjárási, mint a falu nyelvének uralkodó, sztenderd változata nálunk is erősen eltűnőben van. A két szélsőséges pólus, a nyelvjárási és a köznyelv között a mindennapi beszédhasználat során igen sokféle változat jön létre. Ezeknek a társadalmi, kulturális viszonyoktól erősen determinált

nyelvváltozatoknak a vizsgálata aligha képzelhető el a szociolingvisztika módszereinek kiterjedt alkalmazása nélkül.

Dialektológiai szakirodalmunk felismerte tehát az új vizsgálati szempontok szükségességét, de egyúttal azt is el kell mondanunk, hogy mélyreható elemző tanulmányok, monografikus feldolgozások a falun belül megváltozott társadalmi viszonyok nyelvi következményeiről még eddig nem készültek. A késlekedésnek — véleményem szerint — több oka is van. A kutatói kapacitás hiányán kívül elsősorban az, hogy nagyon sok probléma tisztázatlan még mind az adatfelvétel, mind pedig a feldolgozás tekintetében. Egyrészt a nyelvészeknek is meg kell ismerkedniük a szociológia kutatási módszereivel (l. CSEH-SZOMBATHY—FERGE, *A szociológiai felvétel módszerei*. Bp., 1968.), másrészt pedig a nyelvi adatok értékeléséhez, az említett nyelvváltozatok objektív összehasonlításához újszerű eljárásmodok kidolgozására van szükség. Gondolok itt például a beszédszintmérés kérdéskörére, amelyről később még részletesebben is szeretnék szólni.

2. Először talán egy rövid tudománytörténeti kitérőt tennék. Közismert, hogy a szociolingvisztika modern változata viszonylag nem régen, az 1950-es évek végén BASIL BERNSTEIN angol szociológus fellépésével bontakozott ki. (L. B. BERNSTEIN, *A Public Language: Some Sociological Implications of a Linguistic Form: British Journal of Sociology* X [1959.], 311—26; *Uő.*, *Language and Social Class: uo. XI* [1960.], 271—6.) Nem hallgathatjuk el azonban azt a könnyen bizonyítható tényt, hogy a nyelvtudományon belül éppen a nyelvjáráskutatás volt az, amely a mai szemléletmódot jóval megelőzve, szinte kezdetől fogva eléggé szociális kötöttségű, mondhatnánk úgy is, nyelvészociológiai vizsgálatokat végzett. Különösképpen illik ez a megállapítás a magyar dialektológiára. Magyar nyelvterületen ugyanis sajátos történelmi fejlődés következményeként a földrajzi tagolódást mutató tájnyelv majdnem teljes egészében egyetlen társadalmi osztály, a parasztság nyelve volt, és lényegében még ma is az. A városi polgári réteg ugyanis a hosszú ideig konzervált feudális viszonyok miatt nálunk csak későn alakult ki, abban az időben, amikor a nyelvi integráció folyamata már előrehaladottabb állapotban volt, amikor már többé-kevésbé létezett a nyelvjárások fölé terjeszkedő irodalmi nyelv és annak beszélt változata, a köznyelv. A polgárosodó városok értelmiségi rétege tehát nem kényszerült arra, hogy átvegye környezetének nyelvét, a helyi tájszólást, hiszen a művelt társalgás nyelveként megfelelőbbnek kínálkozott a finomabb, választékosabb irodalmi nyelv.

Talán ez az oka annak a mindmáig meglevő különbségnek, amely a nyelvjárások társadalmi bázisát, elterjedtségét illetően köztünk és a polgárosultabb nyugat-európai országok között fennáll. München, Basel, Hamburg, Berlin és Bécs városi nyelve sokkal nagyobb mértékben provinciális az irodalmi nyelvhez viszonyítva, mint mondjuk a hazai vidéki városoké: Pápáé, Szombathelyé, Szegedé vagy Debrecené. Bár nincsenek még kielégítő felméréseink az említett magyar városok regionális köznyelvéről, mégis úgy sejtjük, hogy ezek inkább közelebb állnak a köznyelvhez, mint a nyelvjárásokhoz. Lényeges a különbség tehát abban a vonatkozásban, hogy az érintett nyugati országokban többé-kevésbé azonos nyelvváltozatot használ a bizalmas, hétköznapi beszédtevékenység során a földműves, a városi és falusi kisiparos, a hivatalnok, az orvos, sok esetben még a tanító és a tanár is. Nálunk viszont erősebben kötődik a tájnyelv egyetlen osztályhoz, a parasztsághoz. Kisebb mértékű kivételként talán csak a nyelvterület északi részét, a palóc nyelvjárást említeném. Ez a sajátos egység

annyiban képez kivételt a többféle magyar nyelvjárástípus közül, hogy jellegzetes hangtani sajátysága, az illabialis *á* és a hosszú labialis *ā* révén elterjedt és használatos a többnyire falvakban élő bányászok, munkások körében is. A nagyobb alföldi parasztvárosokban — Ceglédén, Kecskeméten, Debrecenben, Szegeden, Hódmezővásárhelyen — viszont a helyi tájszólást nagyobb részben szintén a városszéleken élő parasztság őrizte meg. A központi területekre, az értelmiség és a polgárság körébe a főbb tájnyelvi sajátosságok — az *ö*-zés, az *i*-zés, a diftongálás — csak szelidebb formában és változatban jutottak el.

Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy nálunk a nyelvjárásgyűjtők szinte kezdettől fogva figyelembe vették a társadalmi rétegződést, azáltal hogy vizsgálati anyagukat a helybeli születésű, földműves lakosságtól jegyezték fel. De kisebb mértékben készültek rétegenyelvi tanulmányok a gazdasági cselédek, a kubikusok, a falusi kisiparosok szókincséről és nyelvhasználati szokásairól is. Csak örömmel üdvözölhetjük azt a tényt, hogy most egy modern irányzat, a szociolingvisztika mindezeket a szempontokat új megvilágításba helyezte, és fokozott mértékben hangsúlyozta a rohamos mértékűvé vált társadalmi átalakulás nyelvi következményeinek a vizsgálatát.

3. Erről az átalakulásról, főleg a falusi lakosság foglalkozásának, életmódjának megváltozásáról is sok szó esett már a nyelvészeti szakirodalomban. (Adatszerűen l. SZABÓ JÓZSEF: MNy. LXXII, 101.) Ezért én most csak a változások főbb jellegére utalnék, illetve számadatokkal is megpróbálom alátámasztani az eddigi megfigyelések helyességét.

Először is nyilvánvaló, hogy a migráció, egyes területeken a lakosság nagyobb arányú vándorlása és kicserélődése nem kizárólag a mai kor szüleménye, hanem igen jelentős tényező volt egyes korábbi történelmi korszakokban is. Gondoljunk például a török hódoltság utáni nagyarányú telepítésekre, amelyek során az ország középső részein, főleg a Duna—Tisza közén igen erősen összekuszálódott a nyelvi kép. De még az archaikus nyelvjárást legjobban őrző peremterületeken is mindig volt valamiféle kisebb mozgás. Jött néha egy-egy betelepülő a faluba, nem uralkodott mindenütt az endogámia, ezért 15—20 kilométeres körzetben gyakran házasodtak más községből a fiatalok. Bár meg kell jegyezni, hogy ez utóbbinak — a házasság miatt létrejött keveredésnek — a tömeges telepítésekhez viszonyítva elenyészően csekély volt a nyelvi következménye. Először is azért, mert nem nagy távolságból jött az új asszony vagy férfi a házhoz, így tehát kisebb eltéréssel alapjában véve ő is ugyanazt a nyelvjárást beszélte, mint a család vagy a falu többi tagja. De még számottevőbb tájnyelvi különbség esetén is előbb-utóbb létrejött az asszimiláció, mégpedig szinte mindig egyoldalúan, úgy hogy a beszármazott vette át a faluközösség általános nyelvi sajátosságait (l. DEME: NytudÉrt. 40. sz. 68—9).

Az utóbbi 15—20 év azonban más természetű változásokat hozott a falu lakóinak társadalmi tagolódásában, életmódjában, kulturális viszonyaiban. Nemcsak arról van szó, hogy megszűnt a hagyományos értelemben vett paraszti gazdálkodás, nagyüzemi módszerek alakultak ki a mezőgazdasági termelésben, hanem emellett jelentős mértékben csökkent a földműveléssel foglalkozó paraszti lakosság száma. A Központi Statisztikai Hivatal az 1970. évi népszámlálás alapján közzétette az ország lakosságának foglalkozási adatait. A közleményben 1930-ig visszamenőleg nyomon kísérhetjük a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők százalékszámának alakulását. A munkaképes aktív keresőknek 1930-ban 54,5 %-a, 1949-ben 53,9 %-a, 1960-ban 38,7 %-a, 1970-ben pedig már csak 25,7 %-a, tehát lényegében egy negyede dolgozott a

mezőgazdaságban (KSH. 1970. évi népszámlálás, 24. Foglalkozási adatok I. Bp., 1973. 20). A legnagyobb arányú csökkenés 1949 és 1970 között következett be, amikor húsz év alatt a mezőgazdasági dolgozóknak vagy azok keresőképessé vált gyermekeinek több mint a fele más területeken talált munkát magának. Az iparba történő átáramlás következtében ma már falun is számottevő ipari munkás él, akik többnyire nem helyben dolgoznak, hanem a közelben levő nagyobb településeken, és naponta utaznak lakóhelyükről a városi munkahelyekre. 1949 és 1970 között a községek lakóinak, illetve a falun élő aktív keresőknek a foglalkozási összetétele a következőképpen alakult:

	1949	1960	1970
Ipar, építőipar	12 %	23,8 %	36,3 %
Mezőgazdaság	76 %	59,5 %	42,2 %
Egyéb	12 %	16,7 %	21,5 %

(KSH. i. m. 61)

Nagyjából ugyanezt a képet kapjuk akkor is, ha az aktív keresőkhöz még hozzáadjuk az általuk eltartott családtagok számát. Ezzel ugyan az abszolút számok duplájára emelkednek, mert minden keresőre általában egy eltartott jut, de a százalékos megoszlás a különböző népgazdasági ágak között így sem módosul jelentősen.

A jelenlegi reális helyzet tehát az, hogy napjainkban a falun élő lakosság-nak nem egészen fele, pontosan csak 42,4 %-a foglalkozik mezőgazdasággal, a túlnyomó többség, 57,8 % nagyobb részben az iparban (28,6 %) és építőiparban (7,7 %), kisebb részben pedig a szállítás (6,3 %), a kereskedelem (5,5 %), az egészségügy (4,9 %), a szolgáltatás (0,9 %), a közigazgatás és egyéb (3,9 %) területeken helyezkedett el (KSH. 1970. 24).

Ez persze az országos átlag, amelytől területenként mind pozitív, mind negatív irányban jelentős eltérések lehetnek. Kevésbé iparosított megyékben nyilvánvalóan nagyobb a mezőgazdasággal foglalkozók száma az országos átlagnál, egyes ipari központok körzetében viszont, ahol jó munkalehetőség kínálkozik, alacsonyabb. Ebben a vonatkozásban Szombathely környékének példáját említeném, mégpedig azért, mert erről a területről állnak rendelkezésünkre feldolgozott adatok. Szombathely közvetlen környékén, az ún. belső agglomerációs gyűrű 12 községében a mezőgazdaságban dolgozók százalékszámára 1900-tól a következőképpen alakult: 1900-ban 77,3 %; 1930-ban 70,9 %; 1949-ben 67,1 %; 1960-ban 54,4 % és 1970-ben 38,2 %. Tehát a belső gyűrűben, ahonnan viszonylag sokan járnak be szombathelyi munkahelyekre, a paraszti foglalkozásúak százalékszámára jelenleg 4 %-kal alacsonyabb az országos átlagnál. Nézzük meg most ugyanezt a képet az ún. külső gyűrű 34 községében: 1900-ban 81,6 %; 1930-ban 79,6 %; 1949-ben 76,3 %; 1960-ban 63 %; 1970-ben 49 %. Itt viszont 1970-ben a paraszti foglalkozásúak százalékszámára 6,8 %-kal volt magasabb az országos átlagnál, minden bizonnyal azért, mert messzebbről már kevesebben vállalják a napi utazgatás terhét, és inkább a helyi mezőgazdasági üzemekben keresnek munkát (l. KOVÁCS TIBOR: Vasi Szemle 1973: 459).

A fent említett statisztikák nyilvánvalóan csak egyik oldalról, a foglalkozási összetétel szempontjából mutatják a falun belüli társadalmi rétegződés

minőségi és mennyiségi változását. Ezen kívül azonban számos olyan tényezőnek is szerepe van a szociológiai összkép kialakításában, amely statisztikailag nehezen fejlehető ki, például az életmód változása, bizonyos urbanizációs jelenségek elterjedése: villany, vízvezeték, fürdőszoba, mosógép, hűtőgép, televízió, autó és ezzel együtt az iskolázottság, a kulturálódás, a művelődés iránti igény. Ez utóbbiak terén azonban nem elég gyors az előrehaladás, amit bizonyos fokig a közép- és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők számarányának alakulása is mutat. A mezőgazdaságban dolgozó aktív keresőknek 1960-ban 1,1 %-a rendelkezett érettségivel, 1970-ben pedig 4,1 %-a, tehát csak 3 %-os a növekedés. A diplomás szakemberek száma pedig 10 év alatt 0,4 %-ról 1,5 %-ra emelkedett (KSH. i. m. 28).

4. Úgy gondolom, hogy ha valóban komolyan vesszük kutatásunk tárgyát, a nyelvet, és a tájnyelvi vizsgálatok során is a mai nyelvi valóság sokoldalú feltárására törekszünk, akkor nem felesleges időtöltés a társadalmi háttér széles körű elemzése, hanem ez is szerves részévé válik a nyelvészeti kutatómunkának. Nem érdektelen kérdés ugyanis az — most már a nyelvi tények felől közelítve meg a problémát —, hogy egy-egy beszélő nyelvhasználatát milyen mértékben határozzák meg a szociális körülmények. Milyen rétegből, korosztályból kerülnek ki azok az emberek, akik még ma is lényegében a hagyományos nyelvjárást beszélik, és kik azok, akik számára eléggé természetessé vált a köznyelv, akik a szituációtól függően könnyedén váltanak át az otthoni, familiáris tájnyelvről a köznyelvre vagy annak táji sajátosságokkal színezett változatára, a regionális köznyelvre.

A fent említett változásoknak — a foglalkozási struktúra átalakulásának, az életkörülmények urbanizálódásának — egyik fő nyelvi következménye szerintem az, hogy homlóban van a falun élő lakosság nyelvi stabilitása. A korábbi homogén társadalmi közösségnek nagyjából egynemű volt a nyelve is, a hagyományos, viszonylag stabil, archaikus nyelvjárás. Ezek a hagyományok a család körében még ma is igen erősek, éppen ezért a falun felnövekvő új generáció anyanyelvként lényegében még most is a tájnyelvet sajátítja el. Iskolába kerülve azonban lassan megtanulják a köznyelvi beszédhasználat főbb normáit, és felnőtt korban, ha városi munkahelyre kerülnek, már tulajdonképpen két nyelvi kóddal rendelkeznek. Az átmenet a hagyományosról az újra persze nem ugrásszerűen történik, hanem különféle közbülső fokozatokon át megy végbe. Ebből a fokozatos átmenetből az következik, hogy ma már egy-egy faluközösségen belül sokféle külső tényezőtől, az egyéntől, a partnerektől, az alkalomtól és a szituációtól függően a beszédváltozatoknak igen széles skálája jön létre, vagyis a nyelvjárásiasság foka és mértéke ugyanannak a beszélőnek többféle megnyilatkozásában lényegesen eltérő lehet. Elsősorban erre gondoltam, amikor azt említettem, hogy a társadalmi változások egyik fő következménye a felbomló nyelvi stabilitás.

A jelenkori körülmények között tehát a nyelvjáráskutatásnak szükség-szerűen kettős feladata van. Egyik kutatási területként a már eddig is jól bevált, hagyományos vizsgálati szempontokat említeném. Vizsgálnia kell a dialektológiának azt, amit még megőrzött a régi nyelvallapotból akár az egyik, akár a másik generáció vagy társadalmi réteg. Még ma is van *é*-zés, *ő*-zés, *í*-zés, diftongálás, kiesik a szótagzáró *l*, a tájszavak sem pusztultak el teljes egészében, ezért számos hangtani, alaktani és lexikális jelenség kutatható továbbra is a dialektológia hagyományos vagy éppenséggel modern módszereivel. Ebben az esetben nem az egyszerűt, nem az alkalmi megnyilatkozást vesszük figye-

lembe, hanem az általánost, a tipikust keressük, vagyis valójában a langue és annak rendszere síkján folynak a vizsgálatok. Egy nagyon egyszerű példával is szeretném a fentieket megvilágítani. Az említett nézőpontból nem az a kutatás tárgya, hogy egy adott faluban kik, mikor, milyen körülmények között ejtik a *szép* szót *é*-vel vagy *í*-vel, hanem az, hogy a nyelvjárás archaikus, sztenderd változatában a *szép í*-ző-e vagy sem. Az ilyenfajta kutatáshoz a legjobb adatközlők ma már az idősebb, 50–70 év körüli generációból kerülnek ki, azokból, akik szülőfalujukban laknak és paraszti foglalkozásúak.

A másik terület az, amelyre tulajdonképpen ez a mostani cikk is nagyobb mértékben szeretné ráirányítani a figyelmet, a falun belül megváltozott társadalmi rétegződés, életmód és kulturális viszonyok nyelvi következményeinek a vizsgálata. Valójában tehát a nyelvjárás és a köznyelv közötti átmeneti változatok kutatásáról van szó, beszédvizsgálatról, amelynek lényeges szempontja egy adott szövegben a nyelvjárás fokának megállapítása, a beszédszintmérés. Ezen a vonalon kapcsolódik össze igazában a nyelvjárás kutatás a mai, modern értelemben vett szociolingvisztikával, mégpedig úgy, hogy nem elégszik meg csupán a nyelvi tények megállapításával, hanem keresi a mögötük meghúzódó szociális indítékokat is. Lényegében erre a kettős feladatra utalt már korábban VÉGH JÓZSEF, amikor azt írta, hogy „a nyelvjárásleírás vagy az atlasz használóját nemcsak az archaikus alakok érdeklik, hanem a nyelvjárás mai állapota, annak bonyolult, szövevényes volta, új és régi együttes élete és harca” (ÓHA. Bp., 1959. 75).

Azt hiszem, a fentiekből eléggé egyértelműnek látszik, hogy az említett két terület, a hagyományos értelemben vett dialektológia és a beszédváltozatokat a szociolingvisztika módszereivel feltáró nyelvjárás kutatás sok vonatkozásban különbözik is egymástól. Csak a leglényegesebbet említeném, tudniillik azt, hogy az előbbinél a nyelv (langue), a másikonál viszont a beszéd (parole) a kutatás tárgya, mert az egyiknél a nyelv, a másikonál pedig egyelőre még csak a beszéd szintjén lejátszódó jelenségeket akarunk megfigyelni. Az átmeneti változatok elemzését, leírását nem csupán azért soroljuk a beszédvizsgálatok közé, mert a nyelvjárásoknak gyakorlatilag nincs írott változatuk — ettől még funkcionálhatnak úgy, mint nyelvek és rendszerek —, hanem főként a megközelítési mód miatt. A régi és az új harcában ugyanis nehezen fogható meg az általános, a tipikus, ezért inkább az egyszeri, alkalmi beszédmegtárgyalást vizsgáljuk, tehát az előző példánál maradva azt, hogy ki, mikor, hol, milyen körülmények között ejti a *szép* szót *é*-vel vagy *í*-vel.

Az ilyen jellegű problémák tanulmányozásához természetesen nem elég, ha csak a paraszti foglalkozásúakat és azon belül is egyetlen generációt kérdezünk meg. Figyelembe kell venni azokat is, akik más munkaterületre tértek át, a helybeli születésű és ott lakó munkásokat, kisiparosokat, értelmiségieket, a közigazgatásban dolgozó beosztottakat és vezetőket. Itt válik ketté a feladatok szintjén is mindaz, amire korábban már DEME (NytudÉrt. 40. sz. 68), újabban pedig KISS JENŐ (A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Kandidátusi dolgozat kézírata. Bp., 1977. 9) utalt, hogy különbség van a falu nyelvi képe és nyelvjárás képe között. Valóban, ha csak az archaizmust, a régi nyelvállapotot keressük, akkor a köznyelvi kiejtésre leginkább hajlamos rétegeket hagyjuk a vizsgálatból, a falu mai nyelvi képébe viszont beépül és beletartozik az összes lakos mindennapi beszédhasználata. Nem ok nélkül bonyolultabb tehát ez az új feladat a hagyományos nyelvjárás kutatásnál. Nemcsak azért, mert a változás módjainak és mértékének a megállapítása

nehezebb, mint egy viszonylag stabil rendszer szinkron leírása, hanem a nyelven kívüli vizsgálati szempontok sokrétűsége miatt is. Ha kiválogatjuk az anyaggyűjtés során a falun belüli társadalmi rétegek reprezentáns képviselőit, tekintettel kell lennünk még a korosztályra, iskolás kortól egészen a legöregebbekig, a beszélők nemére, férfiak-e vagy nők és mindenképpen a kommunikatív helyzetre, a szituációra.

Tekintélyes szakirodalom foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a különféle beszédshituációkat hogyan lehetne osztályozni, kisebb-nagyobb azonosságok alapján valamiféle rendszerbe foglalni. A müncheni egyetemen folyó szociolingvisztikai kutatások során — amelyekről röviden még később is esik szó — a hétköznapi beszédshituációkat az alábbi négy csoportba osztották: a) nyelvhasználat a családon belül; b) a barátok, ismerősök és szomszédok között; c) beszédkapcsolat a hivatalokban és üzletekben; d) a munkahelyen. Számításba vettek azonban olyan kommunikatív kapcsolatokat is, amelyek nem sorolhatók az egyszerűbb beszédhasználat esetei közé. Ilyenek például a falugyűléseken, a politikai és egyéb előadásokon történő nyelvi megnyilatkozások, az ifjúsági szövetségek megbeszélései, az egyház és az iskola nyelve stb. (I. KURT L. REIN és MARTA SCHEFFELMANN-MAYER, Funktion und Motivation des Gebrauches von Dialekt und Hochsprache im Bairischen: Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 1975: 270—9; vö. még G. VARGA GYÖRGYI, A köznyelv és a nyelvjárások hangtani kapcsolatainak vizsgálatáról: ELTE Nyelvtud. Dolgozatok 6. sz. Bp., 1971. 71—8).

A falu nyelvállapotát felderítő szociolingvisztikai felméréseknek nemcsak nyelvtudományi haszna van, hanem nagy jelentőségük lehet az általános közművelődés, az iskolai oktatás, a nyelvi nevelés gyakorlati feladatainak kidolgozásában is. Tulajdonképpen a BERNSTEIN által elindított irányzat is azt a célt tűzte ki maga elé, hogy felszámolja a korlátozott kódból származó nyelvi hátrányos helyzetet, különös tekintettel azokra az iskolás gyerekekre, akik szociális származásuknál fogva nem rendelkeznek kielégítő nyelvi ismeretekkel. Ha már ennél a témánál tartunk, akkor nézzük meg röviden, hogy BERNSTEIN korlátozott és kidolgozott kód elmélete milyen dilemma elé állította a szociolingvisztikával foglalkozó nyelvjáráskutatókat.

5. Legelőször az a probléma merült fel, hogy BERNSTEIN kutatási eredményei, amelyeket a brit és az amerikai angol viszonyok elemzése során kapott, mennyiben érvényesek a más nyelvi és szociális feltételekkel rendelkező német nyelvterületen. Gyakorlatilag itt arról van szó, hogy az alsóbb nyelvi rétegnek nevezett korlátozott kód hogyan viszonylik a nyelvjáráshoz, ahhoz a nyelvjáráshoz, amely Dél-Németországban, Ausztriában és Svájcban az elsődleges, sok esetben pedig szinte egyedüli nyelve a lakosság túlnyomó részének. Különösen Bajorországban erős a tájnyelv társadalmi bázisa, hiszen az Allensbachban működő demográfiai intézet felmérése szerint a bajorok 71 %-a nyelvjárásban beszél, ami meglehetősen magas szám az észak-német tartományok 46 %-ához viszonyítva, de még az NSzK 57 %-os átlagával szemben is elég jelentős eltérést mutat.

A német nyelvi korlátozottság kutatásának kezdeti szakaszában, amikor BERNSTEIN módszereit és azok alkalmazásának lehetőségeit kritikailag még nem vizsgálták felül, az alsóbb nyelvi réteget, a korlátozott kódot, hallgatólagosan azonosították a nyelvjárással. U. OEVERMANN írt egy részletes tanulmányt „Sprache und soziale Herkunft” (Berlin, 1972.) címen, amelyet falusi gyerekek iskolai dolgozatai alapján állított össze. Nála még egyetlen egyszer sem merült

fel az a kérdés, hogy a megállapított korlátozottság milyen mértékben vezethető vissza a nyelvjárási rendszer interferenciájára. OEVERMANN tehát a tájnyelvi eredetű hibákat is a korlátozott kód következményének tulajdonította.

Közben a müncheni egyetemen is végeztek szociolingvisztikai kísérleteket nyelvjárásban beszélő iskolai tanulókkal. Ezek során nagyon hamar bebizonyosodott, hogy mivel a bajor nyelvjárás nem szorítkozik az alsóbb néprétegekre, hanem a szociális hierarchián meglehetősen magasra nyúlik fel, ezért a nyelvjárásban beszélő tanulók sem sorolhatók egyértelműen a hátrányos helyzetűek közé. Sőt kedvező esetben, különösen akkor, ha már a kétnyelvűség szintjére is eljutottak, a nyelvjárás és a köznyelv ismerete miatt átlagon felüli adottságokkal és intelligenciával rendelkeztek.

Nagy vita következett ezután a szakirodalomban. 1973-ban a tübingeni dialektológiai központban tartott megbeszélésnek is az volt a témája, hogy vajon nyelvi korlátozottságot jelent-e az, ha valaki csak tájnyelven vagy tájnyelven is beszél. Ettől kezdve azonban egyre inkább szaporodtak az olyan tanulmányok, amelyekben a szerzők a tájnyelvet elválasztották a korlátozott kódtól, a nyelvjárásiaság eseteit az elemző felmérések során külön kérdésként kezelték.

Ez a leválasztás azonban a problémákat nem oldotta meg, hanem inkább új lehetőségeket nyitott abban az irányban, hogy a szociolingvisztikai kutatásokat sokkal inkább a tájnyelv területére koncentrálták. Ennek következményeként fogadta el 1974-ben a Deutsche Forschungsgemeinschaft azt a több lépcsős kutatási programot, amelyet HUGO KUHN, a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem Germanisztikai Intézetének tanára és KURT L. REIN marburgi professzor állított össze. Ennek értelmében először reprezentatív felmérésre került sor a német nyelvjárások mai állapotáról, a használat kiterjedéséről, a nyelvjárás és a regionális köznyelv viszonyáról, továbbá arról a nálunk eddig még nem nagyon vizsgált kérdéskörrel, hogy milyen az egyének szubjektív viszonya a nyelvjáráshoz, foglalkozás szempontjából hova tartoznak azok az emberek, akiktől a nyelvközösség egyértelműen megköveteli az irodalmi nyelv ismeretét és használatát, például a tanártól, paptól, orvostól stb. A másik lépcső az iskolákban folyó kutatás, amelynek során adatokat gyűjtenek a köznyelviesség fokáról, és beszédszint-elemzéseket végeznek a különböző szociális helyzetű, nyelvjárásban beszélő tanulók körében. A harmadik szakaszban kerül sor az eredmények gyakorlati alkalmazására, amelynek során többek között alapvető didaktikai segítséget nyújtanak az iskolában tanító tanároknak. Ennek célja nem a nyelvjárás minél gyorsabb felszámolása és kiirtása, hanem az, hogy megkönnyítsék a nyelvjárást beszélő iskolai tanulók számára a köznyelv elsajátítását. (Az 5. pontban elmondottakat l. bővebben REIN—SCHEFFELMANN-MAYER idézett cikkében.)

6. A hátralevő részben még egy lényeges módszertani problémát szeretnék érinteni, amely a kutatásokkal kapcsolatban felmerült, a már korábban többször is emlegetett beszédszintmérés kérdését, tudniillik azt, hogy a szociális helyzet és a szituáció által determinált különféle beszédváltozatokat, mint kész szövegeket, a nyelvjárásiaság szempontjából hogyan tudjuk objektív mércével értékelni. Az ilyenfajta mérés igénye jogos, hiszen nem elég csak azt megállapítanunk, hogy a vizsgált szöveg átmeneti változat a nyelvjárás és a köznyelv között, hanem el is kell helyeznünk azt valahol a viszonylag széles szórási sávban.

Bizonyos fokig bonyolítja az objektív mérési módszer kialakítását az a tény, hogy az eltérések a két szélső pólus, a különféle nyelvjárások és a köznyelv között területenként nem egyformák. VÉGH JÓZSEF szerint például az őrségi és a hetési nyelvjárás jobban különbözik a köznyelvtől, mint például az északkeleti vagy az alföldi (ŐHA. 75). Nyilvánvaló, hogy ahol nagyobb az eltérés, ott szélesebb az átmeneti sáv, tágabb lehetőség nyílik a nyelvjárásiasság vagy a köznyelvi hatás szempontjából a különböző erősségű fokozatok kialakulására. Éppen ezért az északkeleti nyelvjárásokban a valóban csekély különbség miatt nehezebben tudjuk kimutatni, hogy miképpen hatol be a köznyelv a falusi lakosság körébe. Még az említett beszéd szintmérés sem teljesen megbízható ebből a szempontból, hiszen a nyelvjárások különbözősége miatt elképzelhető, hogy például egy szombathelyi tanár szövegének beszéd szintindexe magasabb fokú nyelvjárásiasságot mutat, mint mondjuk egy Zemplén megyei falusi parasztemberé, azért mert a Vas megyei nyelvjárás jóval távolabb áll a köznyelvtől, mint az észak-magyarországi, és ennek hatásaként elvben a szombathelyi köznyelv is több regionalitást tartalmazhat. (IMRE SAMU részletes statisztikai kimutatást készített a nyelvjárások köznyelvtől való eltéréséről, a főbb típusok eltéréseinek mértékéről, l. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 234—40.)

A különböző beszédváltakozatok nyelvjárásiasságának mérésére a német szociolingvisztika kutatói több módszert is kidolgoztak. Közülük a legegyszerűbbet, FRANZ GFIRTNER beszéd szintindexét mutatom most be, amely a német nyelvjárások egyetlen, de nagyon lényeges sajátosságán, a szótagredukción alapszik. Ennek lényege az, hogy összehasonlítja a kísérleti korpusz szótagszámát a köznyelvre rekonstruált változatáéval, és minél nagyobb a mennyiségi eltérés a szótagszámok között, annál nyelvjárásosabb a szöveg, illetve a beszéd és a beszélő.

$$\frac{\text{dees hams ma ja no net gságt}}{\text{das haben Sie mir ja noch nicht gesagt}} \frac{7}{10} = 0,70 \text{ SN-Index}$$

A fenti rövid példában a tájnyelvi felső sor 7, a köznyelvi alsó pedig 10 szótagot tartalmaz, ezért a mondat SN-Indexe (Sprechniveau-Index) 0,70. A tapasztalatok szerint körülbelül 250 szótagnyi korpusz elegendő bármely szövegből a köznyelvtől való eltérés mértékének megállapításához. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a 0,70-es mutatószám már elég erős nyelvjárásiasságnak számít, mert általában 0,95—0,90-es értékhatár között még irodalmi nyelvi, 0,90—0,80 között regionális köznyelvi, 0,80 alatt pedig nyelvjárási beszédváltozattal számolnak. Az egyik falugyűlésen például a polgármester üdvözlőbeszédének 0,92, a hozzászóló tanácsstagének 0,90, a plébánosénak pedig 0,95 volt az indexértéke.

F. GFIRTNER módszerét elsősorban abból a szempontból bírálták, hogy nem elég sokoldalú, csupán egyetlen jelenség alapján dönt, holott a tájnyelvi beszédnek igen sok más hangtani, alaktani és lexikális összetevője is van. Éppen ezért U. AMMON kidolgozott egy ennél jóval bonyolultabb eljárást, amelyben a többi összetevőt is figyelembe vette, de ennek az ismertetését most mellőzzük. Véleményem szerint annyiban igaz van GFIRTNERnek, hogy a jó módszer kialakítása szempontjából alapvető fontosságú a karakterisztikus jelenség megtalálása, hiszen ha valaki abban megőrizte a táji sajátosságokat, akkor a többiben sem nagyon törekszik a választékosságra. (A német beszéd szintmérés kísérleteit is lásd REIN—SCHEFFEMANN-MAYER i. m. 264—5.)

Nem könnyű annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az említettekhez hasonló méréseket a magyarban hogyan tudnánk készíteni. A magyar nyelv-járásokban nincs szótagredukció, ezért minden bizonnyal más úton kell keresnünk az értékmérő kialakításának lehetőségét. Valószínűleg nálunk is a szöveg, mégpedig a magnetofonra felvett és arról lejegyzett élő nyelvi szöveg a legmegbízhatóbb vizsgálati anyag. Még ennél is továbbmenve, úgy gondolom, hogy a mi nyelvi viszonyaink között is a ténylegesen elhangzott beszédmű és annak köznyelvi rekonstrukciója közötti különbségre kell koncentrálnunk, és megtalálnunk az eltérés kifejezésére a legmegfelelőbb mércét. A módszer kidolgozásához persze elég sok kísérletre van szükség. Fonémastatisztikai vizsgálatok céljaira nemrég készítettünk elemzést az MTA SzTAKI R-20-as számítógépén egy 17 perc 20 másodperc időtartamú szombathelyi regionális köznyelvi szövegről, amelynek eredményeit később külön tanulmányban szeretném közzétenni. A kapott számadatok azonban — úgy látom — beszéd-szint-meghatározásra is alkalmasak, ezért röviden két vizsgálati lehetőséget most itt is bemutatnék.

Említettem, hogy a magyar nyelvjárásokban nincs szótagredukció, de kisebb-nagyobb fokú fonémaredukció szinte minden nyelvjárásban előfordul, gondoljunk csak például a szótagzáró *l* gyakori kiesésére, egyes szóvégi más-salhangzók elhagyására: *azér* 'azért', *mer* 'mert' stb. Az elemzett szombathelyi szöveg 10 327 beszédhangot tartalmaz, irodalmi nyelvi rekonstrukciója pedig 10 427-et, éppen 100-zal többet. A beszédhangredukció indexe tehát 0,96 %, vagyis a teljes hangmennyiség 0,96 %-a esett ki a regionális beszédváltozatban. Valószínűleg itt is igaz az a megállapítás, hogy minél nagyobb az indexszám, annál nyelvjárásosabb a szöveg.

Ennél a csak hangkiesést figyelembe vevő értékmérőnél azonban sokkal megbízhatóbb eredményt kapunk akkor, ha a mutatókat egy bonyolultabb jelenségre, a hangtani-fonológiai változatok szinte teljes egészét érintő fonéma-eltérésekre alapozzuk. Más szóval, ha azt vizsgáljuk a számadatok tükrében, hogy hány köznyelvi fonéma helyén van valami más fonéma — vagy ideértve az előbbi szempontot is, fonémahiány — a nyelvjárási szövegváltozatban. (Nemrég KISS JENŐ készített ilyen statisztikai elemzést, de nem szövegen, hanem egyedi morfémaelemeken a mihályi nyelvjárásról szóló monográfiájában. Kézirat, 1977.) Ez a vizsgálati mód mindenféle jelenségre kiterjed, a sok morfémát érintő *ö*-zésre, *i*-zésre, *á* utáni *o*-zásra éppúgy, mint a ritkábban előfordulóakra, *tyúk* ~ *tík* stb. Nézzük most már, mit mutat ilyen szempontból a szombathelyi kísérleti szöveg.

A köznyelvi változat 10 427 beszédhangja közül 807 esetben volt valami más (vagy hanghiány) a regionális köznyelvi változatban. A helyi tájnyelvi sajátságoknak megfelelően ezek az eltérések az alábbi hangok helyén jelentkeztek:

a kny.-i	<i>a</i> hang helyén más hang	2 esetben
”	<i>cs</i> ”	1 ”
”	<i>e</i> ”	454 ”
	ebből zárt <i>ë</i> =	453
”	<i>é</i> ”	1 ”
”	<i>gy</i> ”	1 ”
”	<i>ggy</i> ”	1 ”
”	<i>i</i> ”	70 ”
”	<i>j</i> ”	23 ”

”	<i>k</i>	”	7	”
”	<i>l</i>	”	20	”
”	<i>ll</i>	”	1	”
”	<i>m</i>	”	3	”
”	<i>n</i>	”	67	”
”	<i>ny</i>	”	1	”
”	<i>ó</i>	”	13	”
”	<i>ő</i>	”	6	”
”	<i>r</i>	”	3	”
”	<i>s</i>	”	11	”
”	<i>sz</i>	”	2	”
”	<i>t</i>	”	45	”
”	<i>tt</i>	”	2	”
”	<i>ty</i>	”	2	”
”	<i>ú</i>	”	51	”
”	<i>ű</i>	”	18	”
”	<i>v</i>	”	2	”

A beszédhangeltérés indexe tehát 7,74 %. Sajnos, nincs több szövegről mérési eredményünk, ezért nem tudjuk megmondani, hogy ez a szám vajon nagy-e vagy kicsi. Úgy gondolom azonban, hogy az ilyen fokú különbség mögött azért már jelentős mértékű regionalitás rejtőzik. A számadatok azonban egy súlyosabb problémát is felszínre hoznak, és ez a zárt *ē* kérdése. Amint fentebb láttuk, az eltérések tekintélyes részét az általam felvett kny.-i *e* : nyj.-i *ē* megfelelés teszi ki (807 eltérésből 453 az *e* ~ *ē* viszonyból adódik). Ha abból a megfontolásból indulunk ki, hogy a köznyelv is zárt *ē*-ző, akkor az eltérések száma jóval kevesebb lesz (354), és ennek következményeként alacsonyabb a beszédhangeltérés indexszáma is (3,4 %). Hosszabb fejtegetésre lenne szükség ahhoz, hogy megindokoljam, miért tekintjük inkább nyílt *e*-zőnek a köznyelvet akkor, amikor a nyelvjárásokat a köznyelvhez viszonyítjuk. Hely hiányában ezért inkább csak az eddigi gyakorlatra hivatkozunk: IMRE SAMU is kny.-i *e* : nyj.-i *ē* megfelelést vett fel a nyelvjárások fonémarendszerének elemzése során (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 212), könyvében azonban kny.-i *ē* : nyj.-i *ē* megfelelésről sehol sem esik szó. Ezért a most bemutatott indexszámok közül én is a 7,74 % os mutatót tartom reálisnak, azt, amelyik a zárt *ē*-zés eseteit is tartalmazza, azokat is figyelembe veszi a nyelvi regionalitás mértékének megállapításához.

A beszédszintmérésekkel kapcsolatban egészen röviden a köznyelvi rekonstrukció, illetve egy-egy nyelvjárási szöveg köznyelvre történő átírása kérdésében szeretnék még néhány szót szólni. Úgy gondolom, hogy ebben az irányban — tehát a nyelvjárásról köznyelvre — különösebb nehézség nélkül megoldható az átírás. Fordítva azonban már nem, köznyelvi szöveget egy adott nyelvjárásra még a helyi tájszólást értő, kompetens beszélők sem tudnak átalakítani. Lényeges viszont, hogy a fonémastatisztikai vizsgálatok szempontjából különbséget kell tennünk a hangtani jelenségek átírása és a morfológiai, lexikális természetű eltérések átírása között. Erre is lássunk három példát.

a) hangtani eltérések:

nyj.-i <i>gondúta</i>	<i>g o n d t a</i>		<i>ú ő</i>
	↓ ↓ ↓ ↓ ↓ ↓		↓ ↓
kny.-i <i>gondolta</i>	<i>g o n d t a</i>		<i>o l</i>

b) alaktani eltérések:

nyj.-i <i>erdős</i>	<i>e r d</i>	<i>ő s</i>
	↓ ↓ ↓	
kny.-i <i>erdész</i>	<i>e r d</i>	<i>é sz</i>

c) lexikális eltérések:

nyj.-i <i>piszke</i>	<i>e</i>	<i>p i s z k</i>
kny.-i <i>egres</i>	<i>e</i>	<i>g r e s</i>

A fenti három szóban a függőleges választóvonal bal oldalán levő fonémák mindkét változatban azonosak, csak a jobb oldalon levőknél mutatkozik az eltérés. Statisztikai és nyelvi szempontból egyaránt elfogadható az a megoldás, hogy a *gondol* ~ *gondul* esetében a kny.-i *o* fonéma helyén a nyelvjárásban *ú* van, az *l* helyén pedig nincs semmi, mert kiesett a szótagzáró *l*. Az *erdész* ~ *erdős* szó azonban már más problémákat vet fel. Nem állíthatjuk ugyanis, hogy itt a kny.-i *é* fonémának a nyelvjárásban *ő*, az *sz*-nek pedig *s* felel meg, mert az eltérés nem hangtani, hanem alaktani természetű. Valójában, az *-ész* képzőmorféma helyett van a nyelvjárásban *s* morféma, és ezen kívül még a toldalékolás során a szótó is változatlanul marad. Az *egres* ~ *piszke* esetében is csak egészen véletlen, hogy egy hang — az *e* — egyezik. Mivel két különböző lexikális elemről van szó, semmiféle hangmegfelelésről nem beszélhetünk.

Az elmondottakból nyilvánvalóan az következik, hogy a fonémastatisztikai rekonstrukció számára csak a fonémák szintjén lejátszódó jelenségeket szabad köznyelvre átírni, az alaktani és lexikális eltéréseket viszont nem. A szombathelyi regionális köznyelvi szövegemben nem volt egyetlen ilyen átírható alaktani vagy lexikális eset sem, de valódi nyelvjárási szövegekben nyilván számolnunk kell az előfordulásukkal. Mi legyen ezekkel az átírható morfémaelemekkel? Úgy gondolom, a fonémastatisztika szempontjából talán praktikusabb, ha kihagyjuk őket az elemzésből. 10 000 beszédhangon felüli szövegben ugyanis nem okoz különösebb zavart az a 30–40 fonéma, amit átírhatatlanság miatt mindkét változatban figyelmen kívül hagyunk.

7. Befejezésül csupán arra szeretnék még utalni, hogy cikkem bizonyára nagyon sok vonatkozásban kiegészítésre, helyesbítésre szorul, hiszen nem tudtam teljes egészében figyelembe venni mindazt, amit az elmúlt évtizedekben — akárcsak a hazai szakirodalomban is — a társadalmi rétegződés nyelvi következményeiről, a köznyelvi hatás érvényesüléséről már eddig elmondtak. Kevés volt az érveléshez a meggyőző példa, a konkrét eredményekre alapozott módszertani útmutatás. Inkább a problémákon való töprengés vezetett el ahhoz az elhatározáshoz, hogy néhány gondolatot, módszerbeli elképzelést még kidolgozatlanul is megvitatásra ajánljak, segítséget és tanácsot várva mindazoktól, akik a dialektológia területén vagy más nyelvészeti, szociológiai ágazatokban hasonló nehézségekkel küszködnek. Lehet, hogy az elmondottak során kissé egyoldalúan inkább a szövegvizsgálatokat helyeztem előtérbe, de talán nem is véletlenül. Úgy gondolom, hogy a két meglehetősen új és modern irányzat, a címben is szereplő szociolingvisztika és a szövegvizsgálat igen sok segítséget adhat a dialektológiai kutatások megújulásához. A cél mindenképpen az, hogy minél többet tudjunk meg a mai nyelvi valóságról, amelyhez viszont nagyon sok konkrét leírásra, sokoldalú elemző vizsgálatokra, a módszertani eljárások tüzetes kidolgozására van szükség.

BALOGH LAJOS

A * *Tarlós* és *Szölös* helynevekről*

A helynevek ügye két tudomány határ-szélén áll, ezen a határon kell hogy nyelvészek és történetírók kezét fogjanak azon célra, miszerint a szellemi munka e téren minél gyümölcsözőbb, minél sikeresebb legyen.

PESTY FRIGYES 1878.

A gondolatot, hogy a napjainkban felszínre került témáról írásban adjak hangot — PESTY FRIGYES megállapítása mellett — az adta, hogy most már több évtizedre terjedő névtudományi munkásságom során az idézetben kiemelten hangsúlyozott nyelvész és történetírói közösségek tagjaitól — kivétel nélkül — a legmesszebbmenő támogatást élveztem, kaptam. Másrészt mindenkinek, aki a névtudomány iránt érdeklődést mutatott, csekély tehetségemhez mérten, de az általam gyűjtött gazdag anyaggal magam is segítségére voltam és siettem.

GYÖRFFY GYÖRGYnek „A honfoglaló magyarok települési rendjéről” című tanulmánya (ArchÉrt. XCVII, 191–242) megjelenése óta pezsgésben, erjedésben tartja a téma iránt érdeklődőket itthon és külföldön. — Természetes és nyilvánvaló, hogy a szerzőtől javasolt megoldásnak vannak lelkes pártolói és heves ellenzői, mint minden, az aktualitást érintő kérdésnek. Az érdeklődőket legfeljebb vérmérsékletük sorolja a lelkes és heves irányzattól a nyugodtan szemlélők és tépelődők soráig.

A kétséget ébresztők közül — a névtudományi oldalt hangsúlyozva — SOLYMOSSI LÁSZLÓ történész „Árpád-kori helyneveink felhasználásáról” című cikke (MNY. LXVIII, 179–90) adott számomra indítást, hogy meglehetősen határozott megállapításai mellett, névélettani szempontból kíséreljem meg megvilágítani azt a kérdést, amely körül a megoldhatatlannak látszó vita folyik.

Mint minden tudomány műveléséhez, a névtudományban is nagy szükség van a gyakorlatra, a beleélésre és nem utolsósorban — szellemi erőfeszítésként — a megérzésre. Tapasztalatom, hogy a névtudomány olyan kollektív tudományág, amelynek művelője sok-sok érintkező és határtudománynak ismerője legyen, s a kínálókozó lehetőségek közül, hasonlóan a többismeretlenű matematikai egyenletek megoldásához, a valamennyit kielégítő helyest válasz-sza ki. Nem megnyugtató az a szó- vagy névfejtés, amely a szót vagy nevet érintő v a l a m e n n y i tudományág kívánalmait nem elégíti ki. Hiába találunk rá megoldást a nyelvi (nyelvészeti) törvényszerűségek összességének kielégítésével, ha viszont ellentmondásba keveredünk a szóval (névvel) legszorosabban összefüggő más tudománnyal, például a művelődéstörténettel, az orvostudománnyal, sőt egészen elvonatkoztatott lehetőségként például a hidrológiával vagy jármű-történettel.

Számos tanulmány foglalkozott újabban névtudomány-rendszertani kérdésekkel. Ezeknek olvasása bennem — a szellemi erőfeszítés keltette elismerésen és tiszteleten kívül — mindig azt ébreszti fel, hogy a millió és millió színes mozaik kövecskéből összetevődő magyar helynévadásnak még mindig

* E tanulmány 1973-ban került benyújtásra. A szerkesztőségben történt halálesetek miatt hagyatékba került, majd annak feldolgozása során — az újabb irodalom figyelembevételére végett — a szerzőhöz kiegészítésre.

csak igen kis részeit — elsősorban a legfelszínen levő újkori rétegeit ismerjük, amelyeket erősebben korrodált a népetimológia, mint gondoljuk. — S ha valaki ismeretek birtokában a mélybe bukik, s onnan szokatlanul csillogó eredményekkel tér meg, az eredményeit nem mindig tudjuk elhelyezni a nagy szellemi erőfeszítéssel, még több igyekezettel felépített hipotetikus rendszerekbe. Ilyenkor az a meglátásunk keletkezik, hogy nem a fáradságosan felépített rendszerben, hanem az adatban van a hiba.

Ma mindennél fontosabb az adatgyűjtés, mert bölcselkedésünket egy — a régmúltból — felbukkanó hiteles adat halomra döntheti. Okoskodhatunk majd akkor, ha helynévkincsünk már a kezünkben, a felszínen van. SZABÓ T. ATTILA mélyértelmű igazságát — amelyet egy tudós élettal igazolt (bár szellemi pihenésként ő is tett kirándulást a rendszerezés mezejére — de az általa gyűjtött páratlan forrásanyag segítségével) — használok fel saját bölcselkedésem befejezésére.

A kérdés, amely a két szerző között felmerült, az, hogy lehetséges-e, van-e **Tarlós* helynevünk?

Ha azonban a kérdést tudománytörténeti megvilágításban, más oldalról is vizsgáljuk, azt látjuk, hogy SOLYMOSI tulajdonképpen nem is GYÖRFFYvel, hanem egy általa pregnánsan képviselt — másoktól is elfogadott — tudományos elmélettel száll perbe.

A „Dömösi adománylevel földrajzi nevei” című dolgozatában már SZABÓ DÉNES is ezt a gondolatot képviselte (MNyTK. 85. sz. 6) nyelvtudományi oldalon, ha nem is vont le olyan határozott megállapítást, mint GYÖRFFY (i. m.), illetőleg HECKENAST GUSZTÁV (Ért. tört. tud. köréből 53). — Nem kívánok mélyebben belebonyolódni ebbe a többektől megnyugtató módon indokolt elméletbe, hanem visszatérek **Tarlós* helynevünk létezésének kérdéséhez.

GYÖRFFY dolgozatában a legidősebb Árpád-fi, *Tarhos* emlékét keresi a Fadd melletti elpusztult *Tarhacsia* (1436: *Tarhachya* < *Tarkaču*), majd az elméletnek megfelelően a mai Baranya megyei *Tarrós* falu nevében. Ezt írja: „Bár ennek neve magyarázható a *tarlós* szóból is, több szempont szól a falunév személynévi eredete mellett: 1. A Torontál megyei *Tarras* [ma *Tiszatarros*] falu neve Anonymusnál *Torhus* alakban jelentkezik. 2. Más *Tarras* és *Tarros* falu e kettőn kívül az egész országban nem található, holott *tarló*val tele volt Magyarország. 3. A *tarló* általános volta miatt a *tarlós* szó nem alkalmas falunévnek, mert nem jellemző egy falura sem, ami minden falura érvényes.” (I. m. 203.)

Ha a felvetett kérdéseket vizsgáljuk és revízió alá vesszük, megerősítő és módosító tényezőket találunk a közöltekkel szemben, de amelyek — ha ellenkező irányból is — támogatják és megerősítik a SZABÓ és GYÖRFFY által is képviselt nézetet a falunév személynévi eredete mellett.

Az a tény, hogy helységünk neve csak a XV. század elejéről datált, Baranya megye ismert okleveles anyagának roppant szegénysége mellett, döntő érvként a helységnév régisége ellen fel nem hozható. Ezt a vitában résztvevők sem hozták fel, s jómagam is eleve elhárítom — a jövőre vonatkozólag is. *Tarros* általam ismert adatai a következők: 1475: *Tarros* (CSÁNKI III, 453); 1542: *Tharros*, Vázsnokkal együtt említik (OL. Dica A 2664 II. Tolna m. XLIIIb); 1554: *Tarós* (MNyTK. 103. sz. 200. tétel); 1559/1564: „*Tharros* in pertin. castri Dombo” (OL. Dicalis összeírás); 1565: *Tarós* (MNyTK. 103. sz. 200. t.); 1687: „In distr. Nadasd . . . *Taros*” (OL. U. et C. fasc. 56, nr. 41, 88. tétel); 1733: poss. *Tarross* (BmL. Ö. 19, Conscrip.); 1745: „poss. *Taros* . . . in

Baranyiensi” (Pécsi kápt. hh. lt. fasc. 8, nr. 8); 1783: *Tarros* (II. József-féle felv. X/28. szelv.); 1786: *Tarrosch* (KORABINSKY, Lex. 750); 1804: *Taros* (KORABINSKY, Atlas portat. XXXIV. tábla); 1806: *Tarros* (OSzK. Fol. Lat. 3469. fol. 5); *Taros* (LIPSZKY, térkép); 1808: *Tarros* aliis *Taros* (LIPSZKY); 1836: *Tarrós* (FÉNYES, Mo. . . állapotja . . . Pest, 1836. I, 62).

E vitatott név alakulását vessük össze az említett, s vitán kívüli, Tiszatarros névadataival [részben CsÁNKI nyomán]: Anonymus: „terram magnam iuxta Thysciam nomine *Torhus*” (SRH. I, 92); 1332–7: *Tarhus* (CsÁNKI II, 128); 1341: „poss. *Tarhus* (HazOkl. 235); 1422: *Tharhus* (CsÁNKI i. h.); 1429: „Laurentii Blasii, rect. par. eccl. S. Nicolai de *Tarhos*, acol. Cenad. dioc.” (LUKCSICS, XV. sz.-i pápák okl. I, 1205. tétel); 1439: *Tharhos* (CsÁNKI i. h.); 1439: „poss. *Tharhos*” (ZichyOkl. XI, 267); 1786: „*Tarasch* im Banat” (KORABINSKY, Lex. 748); 1804: *Tarás* (KORABINSKY, Atlas portat. XLIX. tábla); 1848: *Tarras* (GÖRÖG, Atl.²); 1864: *Taras*, *Tarras* (HORNYÁNSKY, Geogr. Lex. 370); 1882: *Tarras* (Hnt.); 1926: Tiszatarros, *Taras* (Hnt.).

Az adatsorból azt látjuk, hogy a két név fejlődése a XV. század végétől azonos tendenciát mutat, s mai szláv neve a régi magyar névalakból fejlődött, s megállt, míg a magyar nevek fejlődésében az *r* hangzó megkettőződött. Egyik adatsorban sem találunk *l*-es adatot.

Most vizsgáljuk a magyar *tarló* szót, amelynek ótörök származtatása elfogadott (TESz. III, 855), és eredeti jelentése ’szántóföld’ volt. 1234-ben „*rus Bissenorum quod uulgo dicitur Beseneuthorlou*” (OklSz. 962) egyenértékű megnevezést találjuk; a SchlSzj. 2127., 2140. tétele *tarló* ’arista’ értelmezést nyújt. Két XV. századi adat is arra mutat, hogy a *tarló*-nak maitól eltérő jelentése lehetett. 1477-ben Gyón határában ítéletlevél alapján történő osztzkodáskor említik: „*Ceterum pratum iuxta metas possessionis Esew habitum Vrtharlohoztharthozo nuncupatum*”, illetőleg „*aliud pratum sub monticulo Vrtharlohegh aliter Harumwezewrethe dictum*” (B. SZABÓ, Pest megye okl. emlékei 275). Az *Úrtarló* név fentiek szerint már helynévi feladatot látott el, mert más, felosztásra kerülő rétet hozzá viszonyítva határoztak meg. A *tarló* e feladatra – mai jelentésében – nem lenne alkalmas. Ha most a népnyelvi adatokat vizsgáljuk, a jelentések érdekesen alakulnak: OrmSz.: *tāró* ’1. letarolt gabonamező vagy rét a maga egészében; 2. letarolt gabona vagy fű megmaradt töve’, *réttāró* ’lekaszált rét’. SzamSz.: *tallou* ’1. kalászos növény hegyes töve, amelyről a növényt levágták; 2. tarlómező’. SzegSz.: *talló* ’learatott, lekaszált mező’. Meg kell említenem a SzegSz. *tallóra vált* (birkát) kifejezést is, amelynek jelentése ’aratás után behajtja a birkákat a homoki járásokról a feketeföldi tarlókra’. Úgy vélem, itt kereshetjük azt a jelentésfejlődést, amely Baranyában is alkalmassá tette a *tarló* szónak helynévi felhasználását (lásd REUTER, Magyareregny földr. nevei: Márétarló). Tájnyelvi gyűjtéseink csak a *tarló* szót ismerik, ennek továbbképzésére, a **tarlós*-ra adatom nincsen.

Míg GYÖRFFY szerint a *tarlós* szó nem alkalmas falunévek (tehát tulajdonképpen nem létezőségében kételkedik, nem a képzés nyelvi szabálytalanságát emeli ki), addig SOLYMOSI (i. h. 189) ennek lehetőségét messzemenően biztosítottnak látja a magyar helynévadásban, hivatkozva a *Szántó*, *Szóllós* helységnevek sokaságára.

Mielőtt a kérdésben állást foglalnánk, tegyünk kísérletet arra, megállapítható-e, hog a *tarlós* szó előfordul-e helynévadásunkban a feltételezetten annak tartott Baranya megyei *Tarros* néven kívül? – GYÖRFFY véleményének kialakításakor – SOLYMOSSIVAL szemben – kétségtelen előnyel rendelkezett e

téren, hiszen Árpád-kori helységnévanyagunknak szinte teljes birtokában van, az újkorinak jelentős része is keresztülment kezén. Így ha nem is rendszerezésből, de tapasztalás útján — kellő megfigyelés mellett — megszerezte a szükséges tájékozódást. Ezért a negatívummal való érvelését érdemileg feltétlenül vizsgálni kell. Nem elegendő vele szembe szegezni a *Szántó*, *Szőlős* képzésű hely(ség)neveket, hanem bizonyítani szükséges más **Tarlós* hely- vagy helységnevekkel. Ezt sajnos SOLYOSI nem tette meg, nem téve azt sem meg, hogy *Szőlős* helységneveinket alapos vizsgálat alá vegye, aminek szükségességét HECKENAST GUSZTÁV (i. h.) is nyomatékosan hangsúlyozta, amikor a *Szőlős* helységnevek tárgyalását — bizonyítékként — elhagyta.

Alábbiakban kísérletet teszek ennek pótlására. Az eddig feltárt magyar történeti és élő helynévanyag vizsgálata roppant érdekes eredményt ad, amely — a vitán kívül is — tanulsággal szolgál. Ezért a probléma felvetőinek külön köszönettel tartozunk. Elsősorban azért is, mert hely- és helységnév-gyűjtéseink kiadott anyaga most már a nagy számok törvényszerűsége alapján egyes elméleti viták eldöntésére is alkalmas. Sajnos azt is tapasztaljuk, hogy a gyűjtött anyag feltártsága viszont az ilyen irányú igénytől elmaradt. Előre kell bocsátanom, hogy természetesen én is csak a hozzáférhető közölt anyagra, valamint saját történeti és újkori anyaggyűjtésemre, feltárásaimra támaszkodhatom.

Megbízható forrásul — az időtrabló végigolvasást kiejtve — csak azok a kiadványok használhatók, amelyek olyan tüzetes mutatóval rendelkeznek, amelyek a tárgyalt egy- és többtagú helynevek valamennyi tagját utalással felsorolják. Az ilyen kiadvány, sajnos, igen-igen ritka, míg a gyűjtések más része csak egyszerű szómutatóval (sőt gyakran azzal sem) rendelkezik. Itt csak azokat a *tarló* és *tarlós* helyneveket lehetjük fel, ahol a névösszetétel első tagjában szerepelnek. A nagyszámú, mutatóval nem rendelkező gyűjteményeket pillanatnyilag nem használhattam, kivéve egy-kettőt, amelyhez alkalmilag magam már tüzetes mutatót készítettem.

Ilyen — tüzetes mutatóval feltárt — gyakorlatilag három áll rendelkezésünkre. Az első a „Zala megye földrajzi nevei”, a másik a „Somogy megye földrajzi nevei”, a harmadik az „Egri járás (Heves megye) földrajzi nevei” című kiadvány. Jómagam ilyen utalós névsorrendbe szedtem „Hosszúhetény földrajzi nevei” című dolgozatomat (Pécs, 1968.). Rendelkezésemre állt ezenkívül KÁZMÉR MIKLÓS „Alsó-Szigetköz földrajzi nevei”-ből készült munkájának ZALAVÁRY GYULÁTÓL készített tüzetes mutatója. Használtam továbbá R. VARGA MÁRIA feldolgozásában MAKSAI FERENC „A középkori Szatmár megye” című munkájának adattárához készült személy- és helynévmutatót. Tudom, hogy ez a magyar helynévanyaghoz viszonyítva csekély, de ha abszolút számként kezeljük a rendelkezésünkre álló névmennyiséget, mégis kapunk útmutatást.

Somogy megyei gyűjtés	50 000 db.
Zala megyei gyűjtés	30 000 db.
Egri járási gyűjtés	12 000 db.
Hosszúhetényi gyűjtés	600 db.
Alsó-Szigetköz névanyaga	2 500 db.
Szatmár megye középkori anyaga	2 500 db.
Összesen mintegy	<hr/> 97 600 db.

Ha ezt a közel 100 ezerre becsülhető helynévanyagot megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy az élő névanyagból egyetlen *tarlós* helynév sem (összetételben sem!) került elő; viszont a *tarló* szóra már akadt. A Somogy megyei gyűjtésből (149/399, 151/88, 96) két adat kerül elő, az egyik ?*Huszi* ~ ?*Hosszu Tarló* Kaposvár határából mint ma már nem is ismert XIX. századi történeti adat, a másik Baté határában *Becsketáru* élő nyelvi és *Betsketarló* történeti, írásbeli adat. Feljegyezték ezenkívül az élő nyelvi *Becske tarlói rétek* helynevet is. A többi – feltárt – élő nyelvi gyűjtésből idézni nem tudok. A szatmári Jánk határából közlik az 1342. évi *Gemustoro* [olv. *Gémöstóro?*] helynevet. Nyilvánvaló, hogy ennek – a magyar nyelvterület különböző részein (bár zömben dél-dunántúli van) – jelentkező hiánynak valami oka lehet.

További helynévgyűjteményeink egyszerű mutatóit átnézve az eredmény hasonlóan sovány – de egyben roppant értékes! – Ugyanis csak MEZŐ ANDRÁS „A baktalórántházi járás földrajzi nevei” című munkájában találtam két *Tarlóslapos(a)*, de – mint alábbiakban kimutatom – alapjában véve egyik tekintendő helynevet. Hogy mekkora lehet ez az átnézett névanyag – számra – nem tudom, de az előzők alapján legalább szintén 50 ezerre becsülhető. Az eredmény tehát szintén sovány! – A birtokomban levő – elsősorban baranyai – mintegy 45 ezerre becsülhető élő és történeti helynévanyagomban a következő adatokat leltem: *Hegytarló* (Baranyajenő), *Hódoskovácstarló* (Vásárosdombó), *Kistarló* (Botyka, Rózsafa), *Kölestarló* (Nagycsány), *Máretarló* (Magyaregregy), *Rozstarló* (Bános) és *Tarlóföld* (Drávaszabolcs). – CSÁNKI nagybecsű munkájából ismerem a szerémségi *Árpatarló* és a bihari *Széltarló* helységneveket. Oklevéltárból emeltem ki – a már előbb említett – XV. századi monticulus *Úrtarlóhegy* és pratum *Úrtarlóhozartozó* neveket Gyön határában. – Vagyis a legalább 200 ezerre becsülhető, átvizsgált névanyagból mindössze tucatnyi, a *tarló* szóval összetett hely(ség)nevet leltem, s meglátosom szerint nem lehet véletlen az, hogy ezek közül is két somogyi és nyolc baranyai van! *Tarlós* névvel pedig csak egyetlen egy összetételben találkoztam.

Itt kell kitérnem arra, hogy a baranyai *-tarló* összetételű helynevekben szónkat a magyarság *tāro* ~ *tóro*-nak ejti. Nemcsak a mai nyelvben mondják *Mátétóro*-nak a magyaregregyi közismert dűlőnevet, hanem a XVIII–XIX. század fordulóján készült térképen is: „Vallis vulgo *Hegy Tóó* [o: *Tóro*] ~ *Hegytarlo*; később és ma is *Hegytóro* (sz, e). Az OrmSz. is *tóro* alakban jegyezte fel a *tarló* szó kiejtését. Nem messze *Tarros*-tól, Vásárosdombó határában 1962-ben jegyeztem fel a *Hódoskovácstáro* helynevet. Nyomatékosan támogatja megfigyelésemet Baranyában az, hogy *Magyarsarlós* község nevét, annak magyar népe és a környéké is csak *Sóros*-nak ismeri. 1733: poss. *Magyar-Sóros* (BmL. Ö. 19 Conscriptio), 1806-ban *Magy:[ar] Sorós* (OSzK.Fol.Lat. 3469. fol. 4), majd KASSAI (I, 293) *Sooros* módon jegyzi fel nevét. LIPSKYNÉL *Magyar-Sóros*, FÉNYESNÉL 1836-ban *Sóros* (I, 28), 1882-ben *Magyar-Sóros* (Hnt.), s így is marad a helységnév-rendezésig, amikor *Magyarsarlós* lesz; a helybéli sokác lakosság feljegyzésem szerint 1960-ban *Sáros*-nak ejtette, amit megerősít KÁLDY-NAGY 1554. évi idegen feljegyzésű *Sáros* adata (MNyTK. 103. sz. 35. tétel) és az 1710 k. feljegyzett *Flasky Saros* [értsd: Vlaski = rác] változat (OL. U. et C. 37: 47, 302. t.). Ezekről az adatokról különbözik az 1542 évi dicalis összeírás *Sarros* írásváltozata (OL.).

Ha tehát *Sarlós* helység nevét és a *tarló* szót Baranyában mai napig *Sóros*-nak, illetőleg *tāro* ~ *tóro*-nak ejtik, várható, hogy egy **Tarlós* hely(ség)-névből is **Tarós* ~ **Tóros* lesz. Ennek pedig nyoma sincsen.

Vegyük szorosabb vizsgálat alá MEZŐ ANDRÁS „A baktalórántházi járás földrajzi nevei” című munkájában lelt két *Tarlóslapos(a)* helynevet. Az egyiket Besenyőd községben, a belsőségtől K-re találjuk *Tallóus laposa* néven fellejegyezve, szántó művelési ágban, azzal a névmagyarázattal, „hogy jó búzatermő föld, sokszor termeltek itt búzát”. — Besenyődről „Szabolcs—Szatmár megye történeti etimologiai helységnévtára” (MEZŐ A. — NÉMETH P. szerk., Nyíregyháza, 1972. 11, 34) azt tartja, hogy „X—XI. századbéli törzsi helynév, amelyek a fejedelmi hatalom megerősödése idején a várispánságok katonáskodó népeinek szálláshelyei voltak.”. NÉMETH PÉTER szíves levélbeli tájékoztatása alapján tudom, hogy a *Talloyslapos(a)* helynévre történeti anyagot nem ismer, és sem Besenyődről, sem távolabbi környékéről nem került elő eddig semmiféle honfoglaláskori lelet, jöllehet e terület a X. században megszállásra került.

MEZŐ ANDRÁS (i. m. 49) másik adata Levelek községből származik, a belsőségtől DDK-re találjuk a *Tallóus-lapos* nevet, és „A sík szántó neve’arra utal, hogy gyakran vetettek bele kalászoszt”. A név és területe szorosan ízüli Besenyőd község Ny-i határához. — Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy nem lehet véletlen az, hogy a 200 ezerre becsült, átvizsgált névanyagból most egymás melletti két községben bukkanunk rá — két azonos — **Tarlós lapos(a)* helynévre. Nyilvánvaló, hogy a két helynév azelőtt egy területet jelölt, s megtelepítése besenyőkkel (a XI—XII. században) szakította ketté a helynevet és területét.

Még érdekesebbé válik e jelenség — amelyről GYÖRFFY GYÖRGY i. m.-ben sem tudott —, ha azt a szerző dolgozatának „Hercegi szállások a dukátus bihari területén” címet viselő 8. térképén elhelyezzük, s következő mondatát idézzük: „*Tarhos* halálával *Üllő* került a bihari dukátusba. A Nyírségből az Érmellékre vezető érnél Encsencs mellett feküdt *Üllő* falu (1321: *Illeu*) (MEZŐ — NÉMETH i. m. 44 a Kraszna közelében keresi) Heves megye Tisza-balparti részén pedig két *Üllő* helynevet találunk, az egyik *Kis- és Nagy-Üllő (lapos)* Kunmadaras mellett, a másik pedig *Üllő* tó (1349: piscina *Illev*) Tiszabura határában.” „... de egy *Tarhos* fertő található Tiszafüred Zám felé eső határában.”.

Ugyanis *Talloyus lapos(a)* GYÖRFFY i. m.-nek 8. térképén *Üllő* és *Tas* — Árpád-fi — szálláshelyek között féltúton fekszik az említett érnél. E területek pedig mindig Szabolcs megyében feküdtek (vö. MAKSAI, A középkori Szatmár megye c. munkájához csatolt térképet), tehát a dukátushoz tartozásuk vitathatatlan. Feltétlenül figyelmet érdemel az is, hogy a bemutatott *Talloyus lapos(a)* helynév mellett ismerjük a *Kis- és Nagy-Üllő (lapos)* azonos szerkezetű helynevet. A *lapos* szónak a tájnyelvben van ’legelő’ jelentése is (MTsz. I, 1294), ha úgy látszik is, hogy e jelentés visszaszorult.

Természetesen MEZŐ ANDRÁSTól a helynévre gyűjtött névmagyarázatok népetimológiák, amelyek a **Tarhos laposa* nevet *Talloyus laposa*, azaz *Tarlós laposa* értelemben örítették meg, „jó búzatermő föld” magyarázat mellett.

Helynevünk előfordulása — az átvizsgált névanyagban — páratlanságán kívül arra vonatkozólag is igen jelentős, hogy pont ott kerül elő, ahol — a helynév ismerete nélkül — GYÖRFFY az Árpád-fik szállásait jelzi és keresi. Az adatok ilyen pontos összeesése — különböző szerzők műveiből — kizárja a véletlen lehetőségét; hiszen az adatot MEZŐ ANDRÁS gyűjtő-együttese 1964 körül gyűjtötte, tagjainak pedig bizonyára nem volt ismeretük a csak 1970-ben megjelent GYÖRFFY GYÖRGY-féle felfogásról.

A GYÖRFFYTól kidolgozott elgondolás „A honfoglaló magyarok települési rendjéről” című dolgozat nyomán — mint már említettem — tovább gyű-

rűzött. A *Tarhos* – *tarlós* kérdésben GYÖRFFY annyiban lépett tovább, hogy Somogy megye múltjából (Levéltári évkönyv 1. Kaposvár, 1970. Kny. 15. lap és 23. lap térképe), majd Kaposvár Várostörténeti tanulmányok (Kny. h. n., é. n.) dolgozataiban elgondolását fenntartotta, majd kimutatta (TörtSz. 1972: 312–3), hogy az Árpád-fiak nevéből képzett helynevekből a szálláshelyeikre való következtetés történészek munkája nyomán több mint egy évszázada merült fel, s ezt inkább példákkal, megerősítő véleményekkel szaporították, mint tagadták. Körülbelül így volt a kérdés SZABÓ DÉNES 1954. évi állásfoglalásáig, aki a baranyai *Tarrós* nevéől GYÖRFFY előtt hasonlóan így nyilatkozott. Az 1958-ban volt Névtudományi Konferencián PAIS DEZSŐ előadásában e községünk nevéől így szólt: „Aligha a szóban forgó Árpádfi nevének a fenntartója, hanem eredetileg *Tarlós* lehetett.” Elgondolását – kedvenc török etimologizálása során a *Termacs(u)* ~ *Tormás* névről – kiegészíti azzal, hogy „Ha ez a megfelejtés a helyes [a felemlített 5–6 közül], akkor emez Árpád-ivadék nevének nem lehet folytatója a Tolna megyei *Tormás* helynév.” Ismerve a Baranya–Tolna közötti határváltozásokat, nem egyértelmű, hogy a középkori Tolnára érti-e, s ekkor a mai baranyai *Tormás*-ról van szó, vagy a mai Tolna megyei *Kistormás*-ról. PAISnak ez a – per tangentem – előadásbeli névemlítése meglátásom szerint ennél mélyebb kutatásra ösztönöz, előadása is inkább a személynevek megfelejtésére irányult, s bölcs önismerettel a kritikát saját magára is kiterjesztette (NévtVizsg. 97–8).

Legújabbán KRISTÓ GYULA fordult azután érdeklődéssel e téma felé s először munkatársaival gyors adatgyűjtést végzett (KRISTÓ GY. – MAKK F. – SZEGFŰ L., Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. Szeged, 1973–1974.), majd összefoglalta álláspontját „Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához” (Szeged, 1976.) című dolgozatában. Már az adatgyűjtésnél hivatkozva KANDRA KABOS – szerintük negatív (szerintem inkább mérsékeltre intő, vö. ifj. RÉSŐ ENSEL SÁNDOR, A helynevek magyarozója. 1. füz. Pest, 1861. délibáboskodó névfejtéseivel, amely kritikátlanúság szinte MELICH és GOMBOCZ fellépéséig tartott a névfejtés terén) állásfoglalására. Nem tévesen, szándékosan hivatkoztam MELICHre, akit KRISTÓ szintén mint a kritikust említi. MELICH HonfMg.-a a felizzott nacionalizmus korában jelent meg, s bölcs önmérsékeltre intette a küzdő – tudományos – feleket. Közismert vitája MOÓR ELEMÉRrel utóbbit mindjobban egy szélsőséges állásfoglalás felé sodorta, amelynek emberi és tudósi tragikumát a MIKESY SÁNDOR írta nekrológiból ismerhettük meg. Akkor tehát, amikor egy-egy tudós életműből idézetet ragadunk ki érveink mellett vagy mások véleménye ellen, feltétlenül ismerünk kell, méltányolnunk kell azokat lélektani motivációkat is, amelyek azt feltehetően sugalmazták.

Úgy látom tehát, hogy a kérdésben – megnyugtató módon – nem idézetekkel lehet és kell elsősorban küzdeni, hiszen a régi megnyilatkozóknak annyi adat sem állt rendelkezésre, mint a mai vitatkozóknak, hanem hangyaszorgalmú adatgyűjtéssel.

KRISTÓ – miközben hibásnak tartja szinte valamennyi eddigi nyelvész (MELICH, KNEZSA, BÁRCZI, KÁZMÉR stb.) helyneveinkre vonatkozó időrendiségét – megkérdőjelezi azt is, hogy „egy javadalom neve önmagában a birtoklás jogcíme lett volna”. Itt csak megemlítem azt, amire „Ányás. Egy földrajzi névadás tanulmányozása” című dolgozatomban (A Veszprém megyei múzeumok közleményei. Veszprém, 1970. 35–40) rámutatok, hogy az *Anianus* ~ *Ananias* nevek keveredése tette lehetővé, hogy a hamis 1092. évi oklevél készí-

tői (készült 1389–1390-ben, l. ERDÉLYI, A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Bp., 1906. 86) a tihanyi apátság birtokának mondja a tiszamenti *Ányás*-t. Az apátság hallhatott a tiszamenti *Ányás*-ról (lehet, hogy tudtak a zalavári apátság Szentadorjánmártély birtokáról), s az általam kimutatott s Dunántúlon élő *Anianus* = *Ananiás* téves névazonosítás alapján jogot tartottak rá, s a hamisított oklevélben — egy régen elveszett ugyancsak tiszamenti birtokhoz — Morotvához, amely a tatárjárás után már nem volt az apátság kezében, és most szintén visszaszerezni gondolták — igyekeztek kapcsolni. Hasonló esetre GYÖRFFY is felfigyelt, amikor megemlíti, hogy a XIV. század elején Becsei Imre, aki magát a XII. században élt *Both* ispán leszármazottjának tekintette, Baranya, Bodrog, Csanád és Fejér megyékben gyűjteni kezdte a *Bot* ~ *Bat* nevet tartalmazó birtokokat. Például: *Batida*, *Battonya* (< *Both Anya*), *Botteremhelye*, *Botmonostora* stb. (GYÖRFFY I,² 702, 842).

A magyar nyelvterület történeti és mai területén végzett kísérleti portya a *tarlós* helynevek után — abban az értelemben, ahogy SOLYMOSSI LÁSZLÓ feltételezi — tehát nemleges eredménnyel járt. — Kísérleljük meg, hogy az általa javasolt *Szöllős* hely(ség)nevek milyen eredményt nyújtanak. Az általa egyidőben felvetett *Szántó* helynév az -s képzős *tarlós*–*szöllős* névcsoporttól külön tárgyalandó, nem térek ki rá. *Szöllős* hely(ség)nevünk ezenkívül azért is figyelmet érdemel, mert HECKENAST GUSZTÁV „Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban” (Bp., 1970. 123) című munkájában a *Szöllős* helynevek tárgyalásától eltekint, arra hivatkozva, hogy a „*Szöllős* inkább növényzetre, mint foglalkozásra utaló földrajzi név is lehet”, és „*Szöllős*, *Nádas*, *Cseresnyés* földrajzi nevek ma is keletkezhetnek”. Tegyük szorosabb vizsgálat tárgyává azt a helynevet, amelyet — miután elgondolását támogatta — SOLYMOSSI habozás nélkül, HECKENAST alapos megfontolás után és részben a növényzetre utaló helynevek közé sorol, s ezért óvatosságból felhasználásától művében eltekint.

Szöllős hely(ség)neveink közül elsősorban kizárandók azok, amelyek az úgynevezett helységréndezés során keletkeztek, történeti múlt nélkül, különböző igazgatási funkció egyszerűsítése érdekében (például *Szöllősegres*, amely Nagyszöllős szomszédsága miatt kapta e megkülönböztető jelzót, vagy területünkről a legújabbat: Kótaj községhez tartozott *Kótaji szőlők* nevű külterületi lakott helyből 1922-ben Nyírszöllős néven szerveztek önálló községet. Utóbbi MEZŐ–NÉMETH i. m. 93 nyomán.

GYÖRFFYt HECKENAST indította kutatásra a fejedelmi (királyi) szolgálonépek kérdésében, s a szerzőt több oldalról ért kritika arra vezette, hogy újra vizsgálat alá vegye e kérdést. „Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez” (TörtSz. 1972: 261–320) című dolgozatában tette ezt meg, reflektálva SOLYMOSSI (MNY. LXVIII. 179–190) vitaindítására is, amelynek alapja 1971-ben Nagyvázysonyban hangzott el (Helynevek és történettudomány: A magyar középkor kutatóinak nagyvázysonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém, 1973. 105–12). Igen jelentős hányada az előadásoknak foglalkozott itt a GYÖRFFY és HECKENAST említett megállapításaival, ami azok jelentőségére mutat.

GYÖRFFY e munkájában sort kerített a HECKENASTtól csak érintett *Szöllős* hely(ség)nevekre. S meglátásom szerint is helyesen mondja ki, hogy „A *Szöllős* helynevet nem tekinthetjük olyan növényföldrajzi elnevezésnek, mint a *Nyáras* és a *Nádas*, egyrészt mert a szöllős helyet *szöllő*-nek nevezték (Oklsz. 938) és nevezik ma is.”. Igazolt megállapítása gyakorlatilag SOLYMOSSI

meg nem alapozott állítását – amelyet a *Szölös* névre mint állítólagos növény-földrajzi névre alapított – megdönti, egyúttal elhárítja HECKENAST fölös óvatosságát a *Szölös* nevekből levonható következtetésekre. Adatgyűjtést is végzett (i. m. 304–5), s a HECKENASTtól mellőzött hely(ség)nevet ezzel megérdemelt helyére tette.

Magam részéről – KNEZSA helynévtani kutatásai nyomán – megállapítandónak tartom, hogy GYÖRFFY adatgyűjtése nyomán egy névhármasunk is rendelkezésre áll. GYÖRFFY (i. m. 266) említi, hogy Bajorországban 'szölös' foglalkozásnévből *Weinarn* helységnév is alakult. Nyugatmagyarországnak, elsősorban Pozsony környékének német nyelve a [IX?]-X-XI. században e német nyelvjáráshoz tartozott (vö. KNEZSA, Mo. népei a XI. sz.-ban. Bp., 1938. Kny. 443, 445). A Pozsony melletti Pozsonyszölös németül *Weinern*, szlovákul ma *Vajnory* (1786: *Weinern, Szölös, Pracsa, Wajnor*: KORABINSKY, Lex. 822; 1882: *Weinern, Vajnor, Szölös*, postai elnevezése: *Prácsa*: Hnt.) névhármas, a postai elnevezés: *Prácsa* a falu Árpád-kori neve. A helység *Szölös* ~ *Weinern* neve magyar – német párhuzamos helynévadás, míg a *Vajnor* ~ *Vajnory* a német névből átvétel. Annyiban igazítanám GYÖRFFYt, hogy nem fordítás, de nyilvánvaló igazolása a *szölös* = *vinitor* megfelelésnek (i. m. 278). Gyanítom, hogy dolgozatában a „fordítás” szó csak elírás lehet, mert ugyanakkor a *Hodász* ~ *Bobrovnik*, *Bana* ~ *Zsarnószeg* neveknél magyar – szláv párhuzamos helynévadást mond (i. m. 296, 305–6), elfogadva a tőlem is említett KNEZSA-féle megállapítást.

Nem ismételem GYÖRFFY – szerintem is elfogadható – *Szölös*-ök felsorolását, de úgy látom, hogy – az általa is említett *Szölös*sárdó, ahol a *szölös* kitétel jelző (Hídvég-, *Szölös*- és Korotnokardó megkülönböztetése) további vizsgálatot kíván, mert gyaníthatólag a jelző népetimológiát takar. Hangsúlyozom – mint Nagyvácszonyban is KNEZSA nyomán –: egy adat nem adat, de ugyanígy egy adat kiesése negyvenhét közül nem bizonyíték a nagy számok igazolása ellen (SOLYMOSSI-féle *Jutas*-probléma).

Adataim a következők: 1324: *Sceleusordo* (ZichyOkm. I, 256); 1337/1348: *Zeuleusordo* (uo. II, 332); 1423: *Zeuleusardo* (uo. VIII, 94); 1430 k.: *Sczylesardo*, 1487: *Zeulesardo* (CSÁNKI I, 237); 1694: „*Szölös* Ardó falujának szőlőkerülőinek hitinek formája” (OklSz. 940, 942, 1203). Nevének egyes alakjai még magyarázhatók lennének a török eredetű *szőlő* szónak a teljes hangszínbeli illeszkedés irányába való törekvéssel (BÁRCZI, Htört.² 103–4; 1383/1386: „in loco *Ozeleu*: VeszpReg. 791), de az 1430 k.-i *Sczylesardo* változat már gyanút kelt, bár 1350 után a zártabbá válásnak is akadnak tanúi (BÁRCZI i. m. 147). Egy erdőóvó település nevében jelzőként használt *szölös* kitétel (ha nem népetimológia *széles*-ből) nem a szolgáltatásra vonatkozhat, ha még olyan korán is jelentkezik (vagy szolgáltatás-módosítás történt?).

Hámosfalva határjárásában (ILA, Gömör m. III, 322) *Scelusberuk* ~ *Zylusberuk* szerepel 1258/1334-ben, amelyet 1354-ben *Zeuleusberek*-nek írnak le. A könyv mutatójában *Szilusberek* olvasatban tárolják (i. m. IV, 258). Valószínű, hogy e szűk kis mellékvölgyben az említett berek csak *szélös* volt (így olvassa az OklSz. 906 is). – Amint látjuk, HECKENAST GUSZTÁV óvatos fogalmazása helyénvaló volt, hiszen *Szölös* hely(ség)neveink (és összetételei) láthatóan egyedileg bírálандók el. Ezért kellő óvatosság és gondosság mellett a szolgáltató népek településrendjébe beépíthetők.

Másrészt a magyar ember a *szőlőhegy*-ben tartja borát, de azért 1401-ben a *Zeuleusheg* nevet OklSz.-unk (942) *Szölöshegy*-nek olvassa – tévesen. Másrészt

1620 k. és 1648-ban *Szőlősi* eösvén-t említenek (Mátyfalva, illetőleg *Szőlős*-, régen Feketeardó), amely viszont nem a *szőlőhegy*-be, hanem Nagyszőlős-re vezetett (SZABÓ, Ugcsoa m.).

De honnan kerül elő akkor a *szőlőskert*? (1619: „Egy nagy lugasos *zebleős kert*”, 1695: „Szürüskertekből csinált *szőlőskertek*”, 1726: „*szőlős kert*et osztanak”: OklSz. 942, a pécsi *Szőlőskert* vendéglő; de vö. 1542: „az *zeoleo kert* felől”: OklSz. 1203). — Ennek gazdaságtörténeti fejlődés és tulajdonjogi, adózásbeli megkülönböztetés az oka. Legutoljára az a szőlődézsnaváltság (1868: XXIX. tc.) során játszott szerepet, amikor az úrbéri telek állományához nem tartozó földeken akár a földesúr beleegyezésével (*szőlőhegy*), akár anélkül (*szőlőskert*) szőlőt telepítettek. Az úrbéri telekhez nem tartozó szőlőkön a bordézsmat és hegyvámot a szőlőbirtokosnak kellett megváltani, s ez az említett törvény értelmében kötelező volt. Ez a lényeges gazdaságtörténeti különbség okozta e név (*szőlőskert*) helynévi fennmaradását napjainkig (Révai Lexikon XVII, 719, 722). De az idő és nyelv szokás itt is működik. Abádszalókon van (1961.) Abádi *szőlőkert* és Szalóki *szőlőkert*, de PESTY gyűjtője 1864-ben még Öreg és Új *Szőllőskert*-et jegyzett fel (Abádszalók földje, népe, kultúrája. Szolnok, 1961. 24, 26). Vagyis a ma élők nem ismerve az adóztatásbeli különbséget, a *szőlőhegy* irányító hatása alatt már *szőlőkert*-et ismernek csak. Ezt a gazdaságtörténeti fejlődést őrizheti jelentésében a Pered (Nyitra m.) magyarságától feljegyzett adat: *szőlős* 'szőlőföld': „Kerbő csinálunk *szőlőst*” (Nyr. LXXXIV, 466).

SOLYMOSI LÁSZLÓ érvelésének vizsgálata vetette fel előttem azt, hogy *Szőlős* hely(ség)neveink között jobban körülnézzek. — A *Tallous lapos(a)* helynévtől nem messze, MEZŐ ANDRÁSTÓL és NÉMETH PÉTERTŐL munkájukban (11) hangsúlyozottan kiemelt X–XI. századi Óvári helység közelében két *Szőlős*-t is lelünk. Helységneveink élete azután nagyon szépen példázza és mutatja, hogy a szolgáltató népek rendszerének elavulása (pusztulása) a hely(ség)név változását (módosulását) is maga után vonja, hiszen a hely(ség)név az elpusztult gazdasági rendszerrel jelentését, értelmét veszíti. Így lesz az egyik *Szőlős*-ből 1319-re t. seu p. *Zeuleus* a. n. *Apayteluke*”, a másik meg 1427-ben már csak „pr. *Phylepalyazewles*” módosult (kiegészült értelmű) változatban maradt ránk. Az elpusztult vár gazdasági háttere is szétbomlott, a birtokok új gazdára letek, s a magyar helynévadás hatóerői más irányból működtek közre, más szemszögből alkottak (vagy csak módosítottak) új hely(ség)nevet. (Megállapításomon nem változtat az a tény, hogy a szerzők művükben nem egyöntetűen foglalnak állást. A térképen *Szőlős* helységek szolgáltató népek falvai, míg a szövegben (egyiknél feltételelesen) a *szőlő* mint növénynév szerepel névadóul. Ez inkább pillanatnyi figyelem-rövidzárlat lehetett, mint szándékoság, esetleg a HECKENAST GUSZTÁVTÓL is feltett óvatosság visszhangja a *Szőlős* hely(ség)nevekkel kapcsolatban.

Íme a párhuzam. Az elavult gazdasági rendszer-maradvány — *szőlős* 'vinitor' (vö. SchlSzej. 1481.: „vineator [v: vinitor] — *zeles*”) és *szőlőskert* 'a földesúr beleegyezése nélkül telepített szőlő' — egyaránt hasonló sorsa jut, az egyiket -s képzője irányítja a valamivel való ellátottságot jelentő szavak sorába, és jelentése felé, a másikat a gyakoribb irányító szó, a *szőlőhegy* fosztja meg -s képzőjétől, s lesz *szőlőkert* a névhasználatban. Azt a gondolatot keltve, hogy sík területen van a *szőlőkert*, hegyvidéken a *szőlőhegy*.

Úgy látszik tehát, hogy a *szőlő* szó -s képzős alakjai valóban tüzetes vizsgálatot érdemltek, mind nyelvi, mind gazdaságtörténeti szempontból. Ez azonban messze vezetne eredeti célunktól, de annyit eddig is igazoltak, hogy

nem szabad *Szőlős* helyneveinket jelentésanilag messzemenően azonosítani más -s ellátottságot jelentő képzővel ismert hely- és helységneveinkkel, hanem egyenként vizsgálándók. Nem vehetők tehát egy kalap alá más növény-, állatnevekből képzett -s képzős nevekkkel (*Szilos, Bükkös, Ebes, Macskás* stb.).

Nem lenne teljes, ha nem mutatnék arra rá, hogy a *Tarlós* név vezetéknév-anyagunkból a legújabb korig hiányzott, s az első névváltoztatások során (1800 – 1893.) is egyetlen esetben *Tallos* ejtésváltozatban használták fel (Századunk névváltoztatásai. Bp., 1895. 226). Ennek az idegenkedésnek nem csak lélektani, hanem értelmi oka is volt. Ugyanígy a *Szöllős* vezetéknévet is csak egyetlen család választotta 1869-ben (uo. 224).

MIKESY SÁNDOR volt szíves közölni velem, hogy *Tarlósi* vezetéknévet a Bács megyei Doroszló községből ismer, viselője vele nevéből annyit közölt, hogy a csallóközi *Tallós* községből települtek ősei a Bácskába, innen a nevük.

Sajnos e *Tallós* község neve elég rejtélyes. Árpád-kori adatunk nincsen rá (GYÖRFFY GYÖRGY szíves tájékoztatása), a középkorban sem ismert (HÁZI JENŐ Pozsony megyei adattára nyomán volt szíves közölni). Első adatunk rá a XVII. századból van. Ez a másik – *Tallouslapos(a)* néven kívül –, amelyben *Tallós* ~ *Tarlós* név kereshető lenne, ha névkörnyezetéről vagy legalább nevének régi írásmódjáról valami tudomásunk lenne.

Azt hiszem, sikerült összefoglalással reámutatnom arra, hogy a baranyai *Tarrós*, a Tisza menti *Tiszatarros*, a Fadd melletti elpusztult *Tarhachya* (amelyet én inkább *Tarhacsa* alakúnak olvasok, s egy ritka, de nem páratlan *cs* hangjelölésnek tartok), és az általam bemutatott, MEZŐ ANDRÁSTÓL gyűjtött *Tallouslapos(a)* nevek mind személynévi eredetűek.

Másrészt bemutatam azt, hogy *Szőlős* helyneveink kibogozása sem félelmetes, s nem pendülnek valamennyien egy húrton egyéb és más -s képzővel ellátott növény- és állatnevekből keletkezett hely(ség)neveinkkel. Íme példája annak, hogy az első pillanatra roppant egyszerűnek látszó, közönségesnek gondolt helynevünk (*Szőlős*) sem használható fel alapos környezettanulmány nélkül valamely elmélet bizonyítására, mert elgondolásunk könnyen visszajára fordul.

REUTER CAMILLO

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A történeti nyelvtudomány kérdéseihez*

Amikor a Nyelvtudományi Intézet jubileumi ülészaka – korunk követelményeinek megfelelően – az alkalmazott nyelvészetén kívül két olyan fontos tudományszakot állít megbeszéléseinek középpontjába, mint a történeti nyelvészet és a jelentésan, az embernek óhatatlanul eszébe ötlének azok a nem éppen szerencsés szavak, amelyek tizenhárom évvel ezelőtt, ugyanezen a helyen hangzottak el. Idézem őket: „A nyelvészetnek az a feladata, hogy a strukturalista vizsgálatokat maximáli-

* Hozzászólás BENKŐ LORÁNDnak „A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről” című előadásához (NyK. LXXVII, 327–44). Az előadás és a hozzászólás az MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának huszonötödik évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakon hangzott el.

san felvirágoztassa, hazánkban első feladatként a magyar nyelv strukturális elemzését, tehát egy valóban modern magyar nyelvtan létrehozását jelenti. Milyen legyen az eljövendő magyar strukturális nyelvtan? Én két alapvető követelményt támasztanék vele szemben. Az egyik az, hogy következetesen szinkronikus síkon mozogjon, és ne tegyen egy jöttányi engedményt sem a . . . történetiségnek. A másik, hogy a formális elemzésen alapuljon, és ne tegyen egy jöttányi engedményt sem a jelentésnek.” (I. OK. XVIII, 54; az én kiemeléseimmal.)

Ez a megjegyzés már akkor is élénk vitát váltott ki; a leghatározottabban BENCÉDY JÓZSEF fogalmazta meg ellenvéleményét: „a nyelvtudomány marxista művelésére törekedvén magam is, eleve kételkedéssel szemlélek egy olyan új módszert, amely vizsgálódásában — az adott rendszertől meghatározottan — a formát és tartalmat elválasztja” (uo. 111).

De nem is kellett marxistának lenni hozzá: a nyugati iskolákon belül is hamarosan kiderült, amint KIEFER FERENC ülészakunkon oly világosan elmondotta (NyK. LXXVII, 359), hogy a jelentést nem lehet kiszorítani a nyelv szférájából s a szemantikát a nyelvtudományból. Sőt mintha — szinte antitézisként — olykor már a szemantika kétségtelenül fontos szerepének a túlbecsülése ütne fel a fejét (erre is utalt KIEFER).

Ám a marxista igényű nyelvtudomány azt a másik kérdést is jól látja, hogy noha a szinkrón és a diakrón kutatás egy bizonyos határig élesen elválasztandó egymástól, szintézisük nélkül elképzelhetetlen a nyelvnek lényegbevágó vizsgálata és helyes szemlélete. Tudvalevő, hogy a szinkrón nyelvi állapot minden időben a megelőző történeti fejlődés eredménye, őrzi a lezajlott nyelvi változások vetületét; elemei között vannak elhalóban és kialakulóban levők, sőt a szinkrón rendszer maga is mozgásban van, s belső mozgása nemegyszer tényleges történeti fejlődést reprodukál.

Érthető tehát, hogy a magyar nyelvészeti kutatások legfőbb szervezője, a Nyelvtudományi Intézet — mint a HAJDÚ PÉTER által vázolt oly rokonszenves programból is kiderült (NyK. LXXVII, 317) — a marxista magyar nyelvtudomány megteremtése érdekében vállalt sokoldalú és sokszínű tevékenységének közepette kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a nyelvtörténeti vizsgálatok föllendítésének.

Kétségtelen, hogy az utóbbi időben — éppen a leíró nyelvészet iránt megnyílvánuló örvendetes érdeklődés részbeni következményeként — a nyelvtörténeti kutatások háttérbe szorultak, s míg a Nyelvtudományi Intézet több mint tíz évvel ezelőtt létrehozta az első nagyszabású leíró magyar nyelvtant, a történeti magyar nyelvtan nyomasztó hiánya mindmáig rendkívül hátrányosan befolyásolja a grammatikai vizsgálatokat, sőt a grammatika korszerű iskolai oktatását is.

BENKŐ LORÁND ugyan éppen az iskolai oktatást meg a nyelvművelést említette mint olyan területeket, ahol a nyelvtörténet a közvetlenül társadalmi hasznosságú alkalmazott nyelvészettel a legszorosabban érintkezik, az igazság azonban, sajnos, az, hogy a nyelvtanoktatásból szinte teljesen kiszorult a nyelvtörténet, a nyelvhelyességi ismeretek pedig — amelyek a gerincében állnak az anyanyelvi nevelésnek — az iskolai keretekben úgyszólván elveszítették azt a bázisukat, amely SIMONYI idejében, majd a későbbi lezülles után a LŐRINCZE LAJOS irányította megújulásában a tudomány rangjára emelte a nyelvművelést, s ez a bázis nem más, mint a nyelvhelyességi kérdéseknek a nyelvfejlődés törvényei alapján való szemlélete. Hozzáteszem, hogy ez a szemlélet újabb tudományos ihletést kapott a kommunikációelmélet eredményeiből, amelyeknek segítségével sok esetben igen érzékenyen rá lehet tapintani a nyelvi fejlődés törvényeinek a rugóira. — Amikor az iskolai nyelvi nevelés reformjáról beszélünk, ilyen vonatkozású adósságainkról se feledkezzünk meg.

A referátum sokoldalúan és meggyőzően bizonyította, hogy bár a magyar nyelvtörténeti kutatások szilárd alapját az újgrammatikus iskola, sőt az egész magyar nyelv-

tudománytörténet óriásának, SIMONYI ZSIGMONDNAK a munkássága vetette meg, s ennek értékes hagyományaira ma is büszkén hivatkozhatunk, mindez korántsem értendő úgy, hogy történeti nyelvészetünk meg is rekedt ezen a fokon. Hasonló vád egyébként a mai klasszikus leíró nyelvtannal kapcsolatban is elhangzott, ami annál képtelenebb dolog, mert az újgrammatikus korszakban a tudományosság fokára eljutott nyelvleírásról még egyáltalán nem is beszélhetünk.

Azok közül a tényezők közül, amelyek a történeti kutatások tematikáját és módszerét fokozatosan gazdagították és korszerűsítették, s amelyeket BENKŐ LORÁND oly körültekintően számba vett, magam — a korábban megpendített gondolatnak megfelelően, de most az ellenkező oldalról nézve a dolgot — a szinkrón vizsgálatok felfrissülésével kapcsolatos összefüggéseket húznám alá és egészíteném ki. Ismeretes, hogy milyen ideális alapot szolgáltatathatna a történeti fejlődésnek rendszerszerűségében való ábrázolásához egzakt szinkrón metszetek készítése egymáshoz lehetőleg minél közelebb eső korszakok nyelvi rendszeréről vagy valamely részrendszeréről, majd ezeknek a metszeteknek egymásra vetítése. Ám azt is érezzük, hogy ez sok tekintetben — főleg a régebbi korokra vonatkozóan — meglehetősen utopisztikus kíváncsi. Mindamellett az egyes rendszer-metszetek szembesítése még így sem merítené ki a nyelvtörténész feladatkörét, hiszen csak ez után következik a tulajdonképpeni kutatás, a lényegbevágó munka: a kimutatott változások okának megfejtése, útjának-módjának a megrajzolása. De az is kétségtelen, hogy a modern leíró nyelvészet ígéretes eredményeinek a tekintetbevétele, az ott bevált módszerek elsajátítása alapvető feltételül szolgál a történeti kutatások sikerének is.

E korszerű eljárások sorából különösen kiemelném a transzformációs analízist, amelyről BENKŐ LORÁND szintén megemlékezett. Az a körülmény, amire már utaltam, tudniillik hogy a szinkrón rendszer belső mozgása gyakran tényleges történeti fejlődést reprodukál, mindenekelőtt a transzformáció segítségével mutatható ki. Ehhez az általánosan ismert tételhez a magyar nyelvtörténet kutatása, a magyar nyelvtörténeti és leíró nyelvtani vizsgálódások szintézise nemcsak újabb illusztrációkkal szolgálhat — bár a mi számunkra az idevágó eredmények természetesen jóval többet jelentenek az egyszerű illusztrációnál —, hanem az elméleti újítás, a továbbfejlesztés, a finomítás lehetőségének a reményével is kecsegtet.

Ismeretes, hogy egyik kutatónk élesen ellenezte még a legklasszikusabb értelmezőnek, a *kutyát, fehéret* típusúnak is a jelzők közé való besorolását, azt mondván, hogy a jelző levezethető az állítmányból, de az értelmező nem (ÁNTAL: MNy. LX, 61). Meglepő állítását azonban nem sikerült igazolnia, s a korszerű leíró nyelvtani kutatás bizton épít arra a történetileg is igaz megállapításra, hogy mind a minőségjelzőt, mind a neki megfelelő értelmezőt szabályszerűen le lehet vezetni a névszói állítmányból. Hozzátenném azonban, hogy a birtokos jelző és a neki megfelelő értelmező esetében a generatív grammatika általában idegenkedik a hasonló levezetéstől. Márpedig a magyar nyelv törvényei szerint nagyon is világos, hogy az *én könyvem, a diák könyve*-féle jelzős szerkezet a *könyv az enyém, a könyv a diáké* típusú predikatív szerkezetből, tehát a birtokos jelző szintén a névszói állítmányból vezethető le, nem is beszélve a birtokos jelzőnek megfelelő értelmezőről (*a könyv, az enyém; a könyv, a diáké*), ahol az említett transzformáció még könnyebben hajtható végre (vö. TOMPA: MNy. LX, 430—1), s ráadásul történetileg is „hiteles”.

Más példákkal is lehetne igazolni, hogy a strukturális és generatív grammatikai kutatások bizonyos módszerei a történeti nyelvtanban is hasznosíthatók lesznek, úgy, ahogy a klasszikus leíró nyelvtanba is beépíthetők, mégpedig — mint másutt (MNy. LXX, 385) kifejtettem — az eklekticizmus veszélye nélkül, a sajátos tudománytörténeti előzmények alapján, s elsősorban éppen az újgrammatikus iskola haladó hagyományainak a megőrzése következtében.

A rá igekötős igék kötött bővítménye

Az igekötős igék igekötőjüktől meghatározott bővítményének kérdésére az elmúlt húsz évben újra felfigyeltünk. J. SOLTÉSZ KATALIN „Az ősi magyar igekötők” (Bp., 1959.) című dolgozatában már megállapítja, hogy az „igekötő igen gyakran megváltoztatja az ige szintaktikai szerepét”, és „az irányjelentésű igekötők és a helyhatározóragok között bizonyos párhuzamosság van” (166). De ez a megállapítás nemcsak az ősi igekötőkre érvényes. Már PAIS DEZSŐ utalt az újabb igekötők problémáira (MNy. LV, 181–4). H. MOLNÁR ILONA pedig a vonzatok kérdéskörében jut el ahhoz a gondolathoz, hogy az igekötő határozóragot vonzó természetével foglalkozni kell. Már legelső tanulmányában egy ősi és egy később kifejlődött igekötőre irányítja figyelmünket. A *bele-* (*be-*) és a *rá-* igekötős igék *-ba*, *-be* ragos, illetőleg *-ra*, *-re* ragos vonzataival kapcsolatban arra a lehetőségre is gondol, „hogy az ilyen határozók nemcsak vonzatok, hanem a *le-g-n-yel-v-t-a-n-i-b-b-a-k* is a vonzatok között, mivel létüket közvetlenül az ige nyelvtani szerkezete határozza meg” (ÁNyTan. IV, 159). A szerző megvizsgálta a *vissza-* (i. h. 159–65) és az *át-* igekötő (Az ige grammatikája és szemantikája. Bp., soksz. 36–44) vonzaskörét, majd később megállapította, hogy az „igei struktúra-megkülönböztető jegyek között a tárgyon és a tárggyal rokon határozókon kívül még egy fajta bővítményt találunk: az igekötős igéknek igekötőjüktől meghatározott bővítményét. Ilyenek: *belesik vmibe*, *rálép vmire*, *kihull vmiből*, *átlép vmin*, *visszamegy vhonnan*. Az igekötő némelykor magát a határozóragot is meghatározta, például *belesik vmibe*, máskor csak az irányt” (ÁNyTan. VI, 240). „Igen fontos szerepet játszik, másrészt, az igekötős ige és vonzata az igekötő nélküli igei struktúráinak megkülönböztetésében. Megfigyelhetjük, hogy a magyarban az irányosulást jelentő igekötő bizonyos feltételek mellett elmaradhat az igekötő mellől. Például *Pista föláll a székre — Pista székre áll*; *A labda beleesett az árokba — A labda az árokba esett*.” (Uo.). Fontos megállapítása még az is, hogy ezek a vonzatok a tárgyias szerkezetekben is megtalálhatók.

Mindezek a gondolatok annak felismerésére vezettek, hogy ha a magyar igék struktúrájában megtalálhatók ezek a szerkezetek, akkor valószínű, hogy a régi magyar igei szerkezetekben is azonos vagy hasonló struktúráknak kell jelentkezniük. Kísérletképpen a *rá-* igekötős igéket s azokon belül is a *-ra*, *-re* vonzattal rendelkezőket vizsgáltam, és különös figyelmet fordítottam a tárgyias szerkezetűekre. Anyagomat a NySz.-ből gyűjtöttem. A NySz.-ban megvizsgáltam minden *reá-* igekötősnek minősített ige és azokból képzett igenév, illetőleg főnév címszavát. Összesen 176 ilyen jellegű szócikket találtam. Ebből azonnal kiemeltem azt az ötvenhárom címszót, amely csak egyszerű utalás a régi szótárakra, mert az ilyen adatok feldolgozása más természetű munkát igényel. Az így maradt 123 címszó minden egyes példamondatát megvizsgáltam, s kiemeltem közülük a *rá-* (igekötő) + *-ra* vonzattal rendelkező szerkezeteket, valamint olyan példamondatokat is, amelyek a határozószóból raggá, illetőleg igekötővé való fejlődés szempontjából tanulságosak lehetnek. Néhány esetben a „Szólások” köréből is nyertem adatokat, hiszen a NySz. szerkesztői az igevonzatot szólásnak tekintették, ahogyan ezt O. NAGY GÁBOR megállapította (Az ige grammatikája és szemantikája. Bp., soksz. 44). Felfigyeltem arra is, hogy a NySz.-ban az igekötővel nem rendelkező igei szócikkeiben is található már tölem gyűjtött adatokhoz hasonlóakat, de csak egyetlen ige (a *bizik* ige) példamondatait elemeztem, hiszen nem akartam az egész szótárt feldolgozni. Jól tudom, hogy a *reá* és *rá* példatárában a határozószó, névutó, rag és igekötő együttes szereplése több szintaktikai és szemantikai kérdést vet fel. Fejlődésvonal megrajzolására nem törekedtem, ennek a feladatnak az elvégzésére ez az anyag talán nem is elegendő. Mégis a TESz.-nek és a NySz.-nak a vonzatokra vonatkozó korai adatai arra bátorítottak, hogy megkíséreljem egy grammati-

kai kötöttség meglétét igazolni. Anyagomat természetszerűleg az igei tárgyatlanság (intranzitivitás) és a tárgyasság (tranzitivitás) szempontjából osztályozom. Ezen belül az igék eredeti és átvitt értelmű használatát különböztetem meg.

Tárgyatlan (intranzitív) igék.

Mozgást kifejező igék eredeti, illetőleg konkrét helylyel kapcsolatos jelentésben: *rágyülekezik vmire* határozói igeként jelentkező formában: „Az sebesvári katonák *reá gyülekezvén* tegnap az vásárra, az katonákban hármat vagy négyet lecsapkodtak (MonTME. VI. 228)”. — *ráigazodik vmire*: ’dirigor’ jelentéssel: „Zent Mark hayoya choda keppen *reea ygazodeek* nagy hertelen az mas *hayora* es ottan el tőree az oldalat (ÉrdyC. 271)”. Átvitt értelemben igekötő nélkül is. — *ráleh[el] vkire*: „A pap a keresztelkedő *emberre reia leeh* (Agend 7)”. — *rámegy (rěá-mén) vkire* vagy *vkire*; több bizonytalan adat között néhány biztos példa: „3) intervenio C. [erscheinen] Az *tőruwen napra reia* nem *menth* [nem jelent meg] (RMNy. II. 73). Jelente hog az tőruent ez ez jőwő penteken hatta wolna, *kire* w neki *rea* kellene *menny* (321). 4) invado MA . . . *reaiok* akarnac *menni*” (Helt: Krón. 56); „Hogy az nép *rejámenne Kehilára* ut *populusad pugnám* descenderet in Ceilam (MA: Bibl. I. 267)”. Ezenkívül átvitt értelmű használata is van. — *ráragaszkodik vmire*: „Mikent ez a kis halacska *reá ragaszkodik* az *hajóra*, meg állattya (Pázm: Kal. 16)”. — *rászakad vkire*: „*Kyre reach zakada* a Syloe tornya (JordC. 574). *Rea zakada* a ferdo haz (Helt: Bibl. I. b4)”. — *rászáll vkire*: a NySz. szócikkében a 3. ’obsido’ jelentésárnyalatként regisztrált több szabad bővítményt tartalmazó adat végén: „Paranczolta, hogy a nép *rejá szállana Dávidra* és az ő *embereire*: praecipit, ut *populus* obsideret David et viros ejus (MA: Bibl. I., 267)”. — *rátámad vkire*: „— ottan *rea* tamadanak és *reaya* veteek hŵ kezdket (JordC. 442). Az őrdég *Adamra* és *Euara reia tamada*, meg is chala őket (Helt.: Bibl. I. b3)”. — *rátekereshzik vmire*: „Mint borostyán fával öszve kapcholódik, mint kigyó *oszlopra reá tekereshzik*, ennyi mód két phoenix öszve-chingolodik (Zrinyi II. 29)”. — *rátékint vkire* vagy *vmire*: „Myndnyayan *rea* tekenthwen, *kyk* az tanaczban *ylnek* vala, *lataak* hŵ *zyneeth*, *mykeppen* angyaloknak *zyneeth* (JordC. 726). *Reea tekenth* zenth Demeternek angyal *zynew* *zeep orczayara* (ÉrdyC. 594)”. — *rátér vmire*: a NySz. szócikkének 1. és 2. jelentéskategóriájában felvett adatokban nincs vonzat. A 3. jelentésárnyalatra (’capio; hinein gehen, raum haben’) közölt példában pedig kitapintható a vonzat jelentésmegkülönböztető szerepe: „Az tikmonyat *törd* meg *tiszta* edényben, az *penig* oly edény legyen, *kire reá térjen* az húsnak a leve (Radv: Szak. 14)”. — *rátódul vkire*: „. . . *Reiaia tuduluan* az *apostolra* meg fogaak (DebrC. 202). Erössen *rea tudulnac* a *firfiura Lothra*: *vimque faciebant* Lot *vehementissime* (Helt: Bibl. I. H2)”. — Végül ebbe a csoportba kell sorolnom egy igen érdekes, minden szempontból figyelemre méltó adatot: „A *dolgokra* erős *rea emlékezése* vagyon az ebnek (Misk: Vkert 193)”.

Mozgást kifejező igék átvitt jelentésben: *rááll vmire*: „Hozzaia *hyuatha* the *nagysagod* hogy *fyat* tonoytanam. Mely *magzatyanak tanoytasara* en *rea alleek* (Komj: SzPál. 4). *Beszedere reia allot* (Mon: Kép. 26)”. — *ráhajol vmire*: „Ez *bezedre* mynd *reea hajlanak* az doktorok (ÉrdyC. 190)”. A szócikkben ezenkívül található még három vonzat nélküli adat. — *rámegy (rěá-mén) vkire* v. *vmire*: „*Redment* Herodes *királyra* és az ő *szabad* erkölcsit meg-feddette (Illy: Préd. I. 54)”. Ezenkívül még egy példában a NySz. 2. jelentéskategóriaként felvett adatok között: „Hogy a *szakadásokat* el-távoztathatnák, *reá-mentenek arra*, *hogy* elsőséget s nemü némü méltóságot is engednének (Bod. Pol. 2)”. Lásd konkrét értelemben is. — *rárohan vkire*: „Az eztelen *papy feyedelmek reea rohannak* az zent *apostolokra* (ÉrdyC. 599)”. Ugyanitt igekötő nélküli határozós szerkezetek is találhatóak. Vonzat nélkül konkrét értelemben is. — *rászorul vmire*: „Csak ismét *reászorulok* és minden *voxommal* az

oaciruciumra (Bercs: Lev. 143) . . . *Rászorúlunk* mi erre, majd mikor kevesebben telünk (607). A kit a szerencse okossággal megszeretett, inkább kívánja, hogy adósi utóbb is *reá szorulván* tiszteljék (Fal: VE 364). Mint viszi bőséget azoknak számára, kik *r'á szorultanak tárházára*" (Orczy: KöltSz. 54)". — *r á v i g y á z v m i r e*: a NySz. az l. 'observo, beobachten' jelentéssel idézi: „*Szolnokra is reávigyázhatna* s dirigálhatná az egész hadakat (Bercs: Lev. 343).” A 2. 'caveo; acht geben' jelentéssel már vonzat nélküli adatokat sorol fel. — Sőt találtam még egy szintagmát, amellyel érdemes foglalkoznunk. A NySz. *reá-jut* szócikkében az egyik példa szótári adat: „*Reá-jutni a dologra*: venire in rem * praesentem PPBI.”; a másik azonban már szöveg: „Ezekből ezennel *rea iuthatunc*, honnet esmerhessec meg az farkast az baromtól (Mon: Apol. 10)”. E két adat feltehetővé teszi azt a gondolatot, hogy élt a *rájut vmire* szerkezet.

T á r g y a s (t r a n z i t í v) i g é k .

E r e d e t i j e l e n t é s b e n : A *r á*- igekötős tárgyias igék között jelentős számú *r á* (igekötő) + *t* (tárgyrag) + *-ra* (vonzat)struktúra található. Természetesen előfordul az is, hogy a tárgy csak implicit, mert vagy az összetett mondat másik tagjában, vagy valamilyen szövegelőzményben volt megnevezve. Maga a vonzat is kifejeződhet mellékmondatban. — *r á b o c s á t v m i t (v k i t) v m i r e (v k i r e)*: két, illetőleg három vonzattal nem rendelkező kódexadatot követően: „*Bochata reia Noet az hus etelre* (Tel: Fel. 106)”. Átvitt értelemben is. — *r á d a c s a p p a n t v m i t v m i r e*: „Nagy követ hengerite az koporso ajtajára, 's mi végre? hanem hogy *reá csappantaná arra*, a ki tolvajul szaggatta azon szent testét (Land: UjSegits. I. 848)”. — *r á h a j t v m i t (v k i t) v m i r e*: két vonzat nélküli adat társaságában: „Hogy *reá-haythassa* a tisztnek *felvételére* (MA: Bibl. I. 50)”. — *r á h í (v) v k i t v m i r e*: a szótári és kódexadatokon kívül: „Aletode hogy az kősegetis *rea* köl *hínia* az *gyülesre* (Zvon: Osiand 93)”. — *r á k e r e s v k i t v m i r e*: érdekes példa arra, hogy az igekötő + vonzatos szerkezetből hogyan maradhat el a vonzat: „Janos therwenyel akarya *rea keresny Gabrielh* ez *dologra* (RMNy. II. 166). Jobbagyat senki törvény nélkül meg nem ölheti: mert az orzag *directora reá keresheti*, mint nyilván való gyilkost (Ver: Verb. Szt. 5)”. A NySz. a *reá-keres* szót így értelmezi: „aliquem alicuius rei: belangen”. — *r á n y o m v m i t v m i r e (v k i r e)*: „Az petset nyom *rea nyomja* az *jelt* az *viaszra* (Gyarm: Fel. 273)”. Átvitt értelemben jóval korábbi adatunk is van. — *r á r é s z e g í t v k i t v m i r e*: „Beste vitíz, szaladó kurafiai, csak az pályinkátúl vitíz, de *reáreszegétem* *őköt Sellyére* (Bercs: Lev. 281)”. Ez az egyetlen adat áll csak rendelkezésünkre, de ebből a forrásból több hasonló szerkezetet idéz a NySz. — *r á (r e á) r o p p j a (a t á n c o t) a m u z s i k á r a*: a közölt szótári és szövegből merített adat egy frazeológiai egység születését tükrözteti: „*A musikára reá-ropni* a *táncot*: *ludere in numerum PPBI. *Reá ropni* a *musikára*: numerose soltare PPB. A békességet járják, gondolom, hogy itt is *reá ropják* (Mik: TörLev. 422)”. Itt jegyzem meg, hogy a *r á*- igekötős igei struktúra általában bizonyos frazeológiai egységek kialakulására is szolgált. Az itt felsorolt példák közül a *rámegy vki vmire, rájut a dologra, rávesz vki vkit vmire* stb. — *r á s e g í t v k i t v m i r e*: „Többre is *reá segít* az úr isten (RákGy: Lev. 241) Isten s szerencse *mindenekre reásegét* (Bercs: Lev. 174)”. Szép példát nyerhettünk itt arra, hogy a kötött bővítmény is ingadozhat: „Minekutánna isten *reásegétené* az földvári sáncznak valamely úton-módon való *kézhöz-vételéhez*, intézheti generális uram operatioit (366, 135)”. Itt valószínű, hogy a *segít* ige ingadozó vonzata bontotta meg a struktúrát. — *r á s z a b a d í t v k i t v m i r e*: „Minden *latorságra reá szabadittia* *őket* (Mel: Sz. Ján. 405). Hogy szűkölködő katona élhel meg ne hallyon *reá szabadittják* minden *prédára, lopásra* (Fal: NA 215)”. Átvitt értelemben is. — *r á s z e g v m i t v m i r e* szerkezetre egy bizonytalan és egy biztos adatunk van: „E vitez nag haraggal az *aytot reá zege* (GuaryC. 45). Moses *reá szegi* az *istápot* az megbizonyosodott bűnőrsre (MA: Scult. 921b)”. — *r á v a k a r v m i t v m i r e*: „Az reszelék közöttül az port kifúván *vakard* az poris vesszeiből *rea* az *müre* (Kecsk: ÖtvM. 321)”. —

r á v á r v m i t v m í r e: „Engem biztat valami operatióra, *kire* ugyan *r á várom* már az *ingenyireket* és Besztercezerül az bumbákot (Bercs: Lev. 502)”. Lehet, hogy ez tömörítő szerkezet, bár van még egy vonzat nélküli adat is a forrásban. — *r á v e r v m i t v m í r e* a NySz. *reá-ver* 'impello; antreiben'-nek értelmezett címszavának befejező részeként feltüntetett „Szólások” között: „Csak isten Nagyságodat hozza minél előbb, bizony *ráverem* közel *harminczezerre* Nagyságod *táborát* (Bercs: Lev. 152)”. — *r á v e t v m i t v m í r e*: „Im küldtünk lakatot, hogy mikoron történik valamely jobbágyodnál megszállanod, mindjárt *rávethsd az ajtóra* (Nád: Lev. 26). Ez *szerszámokat vedd rá* az erdeinek *húsára* (Radv: Szak. 65)”. A „Szólások” között átvitt értelemben is található adat. — *r á v i s z v m i t v m í r e*: „*Reáviszlec tégedet arra az seregre*: ego ducam te ad cuneum istum (MA: Bibl. I. 275)”. A „Szólások”-ban is van adat: „talan 150, 000 *frtra reávihetem* és vagy 6000 fehér *pénzre* (Bercs. Lev. 379)”. — *r á v o n v m i t v m í r e*: „Az paytha felewl jwtték be zablyayok fel *kewthwe* es az *pioskara reá wonwan az gementh* (RMNy. II, 189)”. Csak az ismétlődés elkerülése végett hiányzik a vonzat: „Hámozd meg a csukát, az tölteleket, az hun *kiszeded*, az helyébe tölts, az *bűrit* ismét *reá vond* (Radv: Szak. 110)”.

Átvitt jelentésben: *r á b o c s á t v m i t v k í r e*: „Meg lehet, hogy isten *rea bochatia emberre*, hogy hitiben meg ne langhagion (Mon: Apol. 375)”. Konkrét értelemben is. — *r á b í z v m i t v m í r e* a NySz. *bíz* címszavában, annak 2. jelentésárnyalataként feltüntetett példamondatok között: „Sokkal inkább *reá kel biznyio*k az *anyaszentegyházra* (Pázm: Kal. 518)”. Vö. MNy. LXXII, 293–300. — *r á l á z a s z t (v k i t) v m í r e*: „Mást beszédgyével fel-ültet *valamire reá-lázasszt* (SzD: MVir. 481)”. Ez az egyetlen adat, s lehet, hogy tömörítő szerkezet. — *r á n y o m v m i t v m í r e*: „Nagy jo tétéménye istennec, hogy az teremtett *allatokra* is ő diczőségénc *jelenségét rejá nyomta* (MA: Bibl. Előb. 1)”. Konkrét jelentésben is. — *r á s z a b a d í t v m i t (v m í r e)*: „Isten-is, minek előtte *reá szabadítsa a sátánt*, hogy eretnek konkolyt hínsen valamely tartományba, fel-arattya az istenfélő sz. embereket (Pázm: Préd. 296)”. — *r á s z o r í t v k i t v m í r e*: a NySz. szócikkének 2. 'permoveo; bewegen' értelmezésű jelentéskategóriájában lelhető fel a bennünket érdeklő adat: „Gyakorta magunk haszna *reá szorít bennünket*, hogy elszenvedjük azokat, kiktől várunk (Fal: VE 447)”. — *r á t ö r v m i t v m í r e*: „*Elmédet erre* tehetteképpen *reá törjed* (MHeg: TOSzl. II. 116)”. — *r á v e s z v k i t v m í r e*: „Nehéz a méltóságos *fejedelmet akármire* és akármivel *redvenni* (Bercs: Lev. 59)”. Vonzat nélkül még több adat. — *r á v e t v m i t v m í r e*: „*Reiah veteh* az *ördögre* az *kerdes tetelt* (DebrC. 7)”. Konkrét értelemben is.

Hogy ez a kötöttség mennyire erős volt a magyar nyelvben, talán az bizonyítja a legjobban, hogy az igekötős igék (példatárunkban természetesen csak az adott igék) egyrészt a szenvedő szerkezetben, másrészt a visszaható névmásos szerkezetben megőrizték *-ra* vonzatukat. A szenvedő szerkezetekben: a *reá-satol* címszóban: „*Mellyre* a *fejedelem öreg pecsétje rá* volt *sutólva* (Szal: Krón. 107). Erössen *rejá sotultatik* az *emberre* a nyomosuságnak nehéz bálványu sajtoja (SzPóóts: PrédRédF. 12)”. A visszaható névmásos szerkezetekben: „Test szerint minden *nyaualyakra reá erzte ő magat ön* kéjen a *Cristus* (Born: Préd. 241)”. A *reá-vesz* címszó I. jelentésében: „... *valamire reá venni magát*: *appellere animum ad aliquid; *nem vészem magamat reá*, hogy elhiggyem: non abducar ut rear PPBl. Meg-zördíti a remete ablakját és mondgya: Kérlek hallgasd meg gyónásomat, *kire rá vészi* a remete *magát* (Hall: HHist. II. 98)”. KÁROLY SÁNDOR más vonatkozásban erre a kérdésre már régebben felhívta a figyelmet (ÁNYTan. I, 184–5).

Az itt felsorolt adatokban rejlő problémaözünből csak egyetlen kérdést, az igekötő-vé válás folyamatának kérdését szeretném kiemelni. PAIS DEZSŐ határozottan elutasította azt a gondolatot, hogy olyan határozószók, amelyek „hajlanak a személyi vonatkozás formai feltüntetésére”, összetételt alkothatnak, s ebből következően igekötők sem lehetnek (*alá, belé, jelé, fölé, hozzá, mellé, neki, reá* vagy *rá, rajta, utána*) (MNy. LVII, 269). Valóban,

amíg egy határozószó ragozható, ragozott alakja nem nevezhető igekötőnek (vö. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 398), s a mi példatárunkban is több olyan adat található, amely a NySz. címszólistája ellenére sem értékelhető igekötőnek. De azt sem állíthatjuk, hogy a *rá* (*reá*) ma vagy akár csak a NySz. adataiban nem igekötő. Maga PAIS egy korábbi cikkében elfogadta a *rá* határozószó igekötőnek való értékelését, sőt bizonyos magyarázatát is adta e funkció kifejlődésének: „Szerepet játszhattak az igekötők kifejlődésében a határozói alakú főnevet nyomosítás kedvéért mellérendelő viszonyban követő határozószók is. Ilyenekre gondolhatunk: *A szobában benn | találta | Palit. Az ebek a juhokat | az akolba be | hajtották. Az árpát | a szarán rajt | hagyta. A lóra rá | tette | a nyeret.* PeerK. 128: »*Mária | földre lee | esek*«, ami így is tagolható: *Mária | földre lé | esik*” (MNy. LV, 184). Már PAIS példájában: *A lóra rátette a nyeret megtaláljuk azt a kötöttséget, amelyre BUDENZ és H. MOLNÁR ILONA irányította a figyelmünket, s amelynek a XVI. századtól való meglétét az előbbieken igyekeztünk bizonyítani. Hogy a *rá* igekötővé válásának folyamata a PAIS DEZSŐTŐL feltételezett úton vagy esetleg más nyelvi folyamat következtében ment végbe* (vö. BALÁZS JÁNOS: NytudÉrt. 40. sz. 32—3), annak eldöntésére további kutatások szükségesek, de azt a gondolatot bátran megkockáztatjuk, hogy a *rá* (*reá*) akkor vált igazán igekötővé, amikor kialakult a kiemelés végett egy új szórendű, szoros vonzatkapcsolat. Sőt — azt gondolom, hogy — hosszabb ideig csak ennyire kötött szerkezetben nevezhető igekötőnek: *rászakad vkire a torony, rááll a tanításra, rávet szerszámot* ('fűszert') *a húsrá, rászabadít a prédára, rávét az ördögre a kérdéstételt.*

Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy nemcsak a *bele*, illetőleg a *be* és a *reá*, majd *rá* igekötőnek van kötött bővítménye, hanem a *neki* és a *hozzá* is igekötő lett, és ugyanúgy kötött bővítménnyel rendelkezik, mint az előzőek (vö. BUDENZ: NyK. II, 172—3, III, 305). Néhány példa a *neki* igekötős intranszitiv igék közül: *nekiáll vminek, nekibuzdul vminek, nekidől vminek, nekiered a futásnak, nekiesik vminek és vkinek, nekifog vminek, nekifohászódik vminek, nekifut vminek, nekiindul vminek, nekiüramodik vminek, nekikészül vminek, nekikezd vminek, nekilát vminek, nekilendül vminek, nekimegy vminek, nekirohan vminek, nekiront vminek, nekiszalad vminek, nekítámad vminek, nekiugrik vminek, nekiül vminek, nekiütődik vminek, nekiindul vminek, nekivadul vminek, neki-veselkedik vminek.* A tranzitív igék: *nekiereszt vkit, vmit vkinek, vminek, nekifeszít vmit vminek, nekiveti magát vminek.* A *hozzá* igekötős intranszitiv igék közül egy-két példa: *hozzá-edződik vmihez, hozzáér vmihez, hozzáér vkihez, vmihez, hozzájárul vmihez, hozzájut vmihez, hozzákezd vmihez, hozzálát vmihez, hozzánő vmihez, hozzászokik vmihez, hozzátapad vmihez.* A tranzitív igék közül: *hozzáad vmit vmihez, hozzácsap vmit vkihez, hozzáerősít vmit vmihez, hozzáfűz vmit vmihez, hozzáilleszt vmit vmihez, hozzárak vmit vmihez, hozzátámaszt vmit vmihez, hozzátesz vmit vmihez, hozzávarr vmit vmihez.* Hogy ennek a négy igekötőnek a szintaktikai viselkedése hasonló, sőt bizonyos esetekben azonos, nem lehet véletlen. Tulajdonképpen mind a négy esetben nemcsak az igekötővé válás, hanem a vonzattá válásra való képesség tanúi lehetünk. De ez sem egyedi tulajdonság. Mind a négy igekötő ősi határozószóból keletkezett úgy, hogy előzőleg helyhatározórag is fejlődött belőlük (vö. TESZ.). Mind a négynek a határozóragja már a korai nyelvművekben igevonzatként is szerepel. A határozószó, határozórag, illetőleg ennek vonzatként való felhasználása és az igekötő kifejlődése azonos igei struktúrát hozott létre. Természetesen fordítva is feltehetjük a kérdést: mind a négy ősi határozószóban azonos grammatikai (szerkezeti) feltételei lehettek-e annak, hogy a határozószóból határozórag, igevonzat és igekötő fejlődjön ki, illetőleg határozószóként is fenn tudjon maradni. Azonban annak a kifejtése és nyelvtörténeti igazolása, hogy melyek voltak vagy lehettek ezek a feltételek, különös tekintettel a *be* igekötő eredete körüli problémákra, már szétfeszítenék a cikk kereteit.

R. HUTÁS MAGDOLNA

Névélettan egy úriszéki pörben

A XIX. század elején általánossá vált a földesurak saját kezelésben levő, úgynevezett allodiális földjeinek kiterjesztése a jobbágyok által használt urbáriális földek, rétek, legelők, erdők stb. rovására. Ilyen tárgyú pör folyt a Pest—Pilis—Solt vármegyei úriszék előtt Szigetbecse jobbágyi község és a ráckevei császári-királyi uradalom között 1843-tól 1847-ig, amelynek egyik pontja egy bizonyos legelőterületnek az elnevezése körül, a név jelentése, illetőleg a földterület művelési ága körül zajlott. A pör anyaga a Pest megyei Levéltár úriszéki iratai között levő IV. 165-a/63. számú, számozatlan levelekből álló irat-csomóban található, s valamennyi alábbi idézet onnan való.

Az események azzal kezdődtek, hogy a ráckevei uradalom Szigetbecse község közlegelőjére juhokat hajtatott legeltetésre, és egy árokkal körülvett birkahodályt kezdett ott építtetni, ami ellen a becseiek panasszal fordultak egy 1843. április 5-i keltezésű levélben az alispánhoz a szolgabírón keresztül. Többek között ezt írták: „... bátorkodunk a Tekintetes Első Al Ispány Urnak alázatosan esedezve könyörögni, hogy az Uradalmi Birkának a határunkban való legeltetésüket, és a Legelőnken munkába vett Birka Istálonak felépítését el tiltani méltoztasék.” Az uradalmi ügyész erre 1843. június 6-án kelt válaszában ezt írta befejezésül az eljáró szolgabírónak: „... Ehez járúl, hogy a' kérdésbe vett nyári istálló nem is a' Közlegelőn hanem az uradalomnak »Bokros« nevezetű saját allodiális erdecskéje tövében allitattott fel.”

Itt kezdődik tulajdonképpen a „névtani” vita a község és az uradalom tisztviselői között. 1843. július 3-án ezt írják Szigetbecse előljárói: „Az Uradalmi Tekintetes Fő Ügyész Úr azt állítja, hogy a Birka Istálló az Uradalom allodiális erdecskéje tövébe építetett; ha ámbár a Legelőnken egy néhány tölgyfa imitt amott széjjel találhatik, melyekhez az Uradalom Jussát tartja, de atyáinktól sem hallottuk, hogy ezen Fák vágattak, vagy plántáltattak volna, sőt Tanukkal is bizonyíthatjuk ezt . . .” Mellékelik hat tanúnak a néhány nappal előbb, 1843. június 28-án kelt meghallgatási jegyzőkönyvét is, melynek harmadik kérdése így szól: „Tudja é a' Tanu, hogy az Uraság az úgy nevezet Betsei bokrost, hol most az Akla ál, valaha tilozta [tiltotta] volna, akár mint legelőt, akár mint vágást, vagy kaszállót.” A tanúvallomásokból egybehangzón kiténik, hogy kizárólag a becseiek legelője volt már akkor a Bokros. Idézzük egyikük, Pap Mihály, 62 éves makádi lakos vallomásának följegyzését: „A' Bokrost semmi féle szín alatt soha az Uraság nem használta, hanem a' Tanu bizonyos tudománya szerint mindenkor a' Betseiek marháikkal, vagy pedig birka nyájaikkal legeltették le, annélkül, hogy abból bár mikor is akár milyen Urasági Tiszt, vagy tseléd által ki tiltattak volna.” Ugyanebben az iratban leírják a legelő kialakulásának történetét is: „... a mi pedig a Legelőt illeti, azt mondjuk, hogy mi után, a héjján rétjeinkre nyert 75 1/2 hold pótlás szántó földeket, (:mert 14 5/8 telekre 175 1/2 kaszálló rétesik, és mi Urbarium szerint 100 kaszálló réttel birunk:) és az Urbéri erdőtskeinknek egy részét (:mellyeket most plántálni nem lehet vég képpen elpusztulnak:) a mi atyáink Legelőnek hagyták . . .” Ezen kívül a folyamodványukhoz csatoltak még egy szerződésmásolatot is, amelyben azt bizonyítják, hogy 1761-ben az uradalom a belső ingatlanát eladta, s így legeltetési joga sincs. Ebben ez olvasható: „A' leg Fennségesebb Császári Királyi Ráczkevi Uradalom, a' Császári Királyi Uradalmi Becse Helységében találtató Urasság házáat, most uradalmi Majorságnak nevezvén, melyly délfeli a helység végén, és az ottani Uradalmi erdőhez nem messze fekszik . . . eladva átengedi . . .”

A szolgabíró az 1843. augusztus 28-án kelt fölterjesztésében a becsei jobbágyoknak adott igazat, s a vitatott névről ezt írta: „... Szemlélésünk után is tapasztaltuk, sem a' kérdéses sem pedig a' körülötte lévő helyeket, erdőnek mondani nem lehet, mivel ott csak nagyon ritkán el szorva találtatnak néhány vén tölgyfák, melyek ugyan az Uraságéi, de

alattok a' legelőtt mindég a Község használta, és a' Tanúk állítása szerént, ember emlékezetétül fogva mint erdő mivelve soha sem volt . . . ”

A vármegyei közgyűlés 1843. szeptember 4-én a csatolt okmányok és a szolgabíró jelentése alapján a becsei jobbágyok javára döntött, de az uradalmi tisztek semmibe sem vették ezt az ítéletet. Ugyanennek az évnek októberében a szigetbecseiek újból kérték az eredeti állapot visszaállítását, káraik megtérítését, amit a szolgabíró november 15-én kelt levelében a közgyűlési ítélet alapján meg is ígért. Erre gyorsan hosszú levelet írt november 23-i keltezéssel az uradalmi fiskális, s ebben többek között éppen a becseiek által adásvételi szerződést hozza föl bizonyítékul a *Bokros* nevű hely uradalmi erdő voltára: „ . . . Hogy pedig Betsei határban van, és volt mindig allodiális erdeje az Uraságnak, azt maga a' felperesek A. alatti okiratjuk bizonyítja azon szavakban »das Herschaftthaus — gegen den dasigen Herschaft Wald unweit lieget« az pedig nem más mint a' Bokros.” Ugyanebben a periratban egy másik névadatra is hivatkozik az uradalmi ügyész azt bizonyítandó, hogy az uradalomnak van földje Szigetbecse határában, s ennél fogva legeltetési joga nem szűnt meg a belső telek eladásával. A Becsei-sziget nevű földet a neve alapján Szigetbecse határában állítja lenni, s a becseieknek a ráckevei előljáráságtól kellett bizonyítványt szerezni, amely többek között ezt tartalmazza: „ . . . Raczkeve Mező Városa a Betsei Szigetet, vagy helyesebben Betse mellett fekvő Szigetet ember emléket túl haladó időtől fogva sajátjának, 's határában fekvőnek tartja . . . ”

Az úriszéki ítélet sem vette a névhasználatot bizonyító erejű érvnek, s így fogalmazott erről a kérdésről: „ . . . Uradalmi Fiskális Ur 3 számú feleletében, azon minden ok írat nélküli nyilatkozatát adja elől, hogy a' Felperes közönség a' kérdésese helyet maga Uradalmi erdőnek nevezi . . . azonban a' Felperesi Tanuk vallomásai, és a' gyakorlat által is, mellynél fogva a' kérdéses elfoglalt helyet a' Község folytonossan, háboríthatatlanul legeltethette, az Uradalomnak pedig csak a' Fákhoz lévén joga mint erdőt soha nem műveltethette . . . Uradalmi allodiális erdőnek nem tekintethetik . . . ” A területet visszaitélte a községnek, az építmények elbontását, az árok betemetését és a becseiek kárának megtérítését rendelte el. Mondani sem kell talán, hogy a császári—királyi urasági tisztek ebbe nem nyugodtak bele. „Legfelsőbb helyre” írhattak, de ezt a levelüket nem találni az iratok között, csupán a jobbágyoknak magához a császárhoz címzett levélmásolatából lehet erre következtetni: „ . . . midőn az Ítéletnek felolvasása után tetteleg visszahelyeztetnünk kellett volna, az Uradalmi ügyvéd ellenmondása által, és utóbb mi-előtt a' megyétől kért hatalomkar kirendeltetett volna, felfolyamodásával, és ennek következtében a' dolognak épségben tartása iránti záradékkal ellátva le érkezett Udvari Rendelvény erejénél fogva, foganatba vétetni szándékoltt visszahelyeztetésünk meghiúsított, 's a' megye is az Udvari Rendelvény záradéka értelmében bennünket oda utasított, hogy ügyünk legfelsőbb elintéztetéséig az Uradalom birkáit határunkban megszenvedjük.”

Mindezek után még a község egy keltezés nélküli iratban kéri a kizárólagos legeltetési jogba való visszahelyeztetését a megyétől, s ebben az iratban ismét szó kerül a legelő nevééről. „A' Legelőnkön immitt amott szejjel álló tölgyfákat, mellyekhez az Uradalom Jusát tartja, Uradalmi allodiális erdőnek mi még eddig el nem esmertük, mert még ezen Nevezetet a' jelen iratokon kívül soha sem hallottuk, sőt az Uradalmi Tiztségtől és Vadászoktól mind ekkorig Német szoban »Ausstok Wald« vagy magyarul ki irtott erdőnek halottuk nevezni, mert ha allodiális erdőnek esmerte volna az Uradalmi Tiztség, már régen plántálta volna, de tudván hogy ahoz semmi igaza nintsen, nem tette, — fellyebb A. betű alatt mellyékelt Szerződésben olvasható, hogy az el adott Majorsági ház, a' Falu végén dé felé az Urasági erőhez nem messze fekszik, e szerint a 1761^{ik} Évben még erdő lehetett, de már az 1770^{ik} Évben készült Urbariumnak 3^{ik} Pontja így szol: »Pascuum in Contignitate Possessionis, et ejusdem circum ferentia sufficiens Conspeximus« az Uradalom által el adott Majorsági ház, a' telkes Gazdáknak belső Fundusokhoz öszve ragasztva most is a'

falu végén található, ha ezen ház nem messze az Uradalom erdőjéhez fekszik, tehát az Uradalom erdejének a' Falu mellett kellett lenni, már pedig az 1770^{iki} Urbarium szerint a Legelő ott adatott nekünk, mellyet mi mindekkoraig minden háborgatás nélkül használtunk, ebből világossan ki tetszik, hogy az 1770^{ik} Évből már az Uradalom erdeje ki volt irtva, és a községnek Legelőnek át adatott, és csak az egynehány Fa maradt a Község Marhái számára árnyéknak, ha már az 1770^{ik} Évből ki volt irtva, és már nem volt az Uradalomnak allodialis erdeje, hogy lehet most azt annak nevezni?"

Az ügy folytatása a névtudományt már nem érdekli, de föltétlen érdemes megjegyezni, hogy a „legfelsőbb hely” megváltoztatta a megye ítéletét, és az uradalomnak (saját uradalmának!) jogot adott a további legeltetésre. Erre a jobbágyok „dorongokkal” fölfegyverkezve a bíró vezetésével egy emberként verték ki több ízben a birkákat a legelőről. Szabályos zendülés lett a vége: nemcsak az uradalmi juhászokat és intézőket, hanem a rendteremtésre kiküldött szolgabírókat katonáival együtt kikergették a határból. Így fölporosókból alpörösök lettek, sokan pedig fenyítő eljárás alá kerültek, s az uraság birkái tovább legeltek a volt közlegelőn.

Névélettani szempontból számunkra az az érdekes, hogy a *Bokros* nevet a jobbágyi iratok nem használják, de nem is cáfolják. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy *Bokros* nevű uradalmi erdő a szomszédos Makád határában tényleg volt. Másrészt pedig ezt a legelőt valóban nevezték *Bokros*-nak, mint ahogy ezt egyéb iratok bizonyítják. Abban valószínűleg a jobbágyoknak van igazuk, hogy az erdő kiirtása a XVIII. század közepe tájára esett. Erre utal mind az írtás utáni állapotra jellemző *Bokros*, mind pedig az uradalmi erdészek és vadászok által használt német *Ausstock Wald* név. Továbbá a XVIII. század első felében megindult szervezett és gyors lakosságtelepítés is ezt erősíti meg, hiszen az addig majdnem teljes területén erdős sziget az új községeknek építőanyagot, termőterületet, az állatoknak legelőt csak az erdők rovására adhatott. Az *Uradalmi erdő: Herrschaftlich Wald* → *Bokros: Ausstock Wald* → *Közlegelő: Legelő* névváltozás is tanulságos, de gyakran megfigyelhető folyamat. Legkülönösebb az, hogy a neveket magukat próbálják fölhasználni az úriszéki pörben érvként — az igazság ellen.

HAJDÚ MIHÁLY

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Lófő. (Mari és manysi, valamint tatár megfelelői.) Nyelvünk *lófő* szavának az etimológiája ismeretlen (TESz. II, 781b). Azt tudjuk, hogy összetett szó: *ló* + *fő*. De mi az összetétel egy-egy tagjának a jelentése? Világos az, hogy nem fogadhatjuk el GYALLAY DOMOKOS véleményét. Szerinte *ló* + *fi* 'lófia' rejlik benne (MNY. LV, 224.). De azt sem fogadom el, hogy az összetétel első tagja mai *ló* szavunk, amely arra utalna, hogy a gyalog harcoló közszekelyektől eltérően a lófők lovon harcoltak volna. Erre a státuszszimbólumra nincs utalás a régiségben, még kevésbé bizonyították. Valahogy mondaisították a lófőt, annak tisztségét megemelték, nem vizsgálták meg a szó jelölte fogalomnak valóságos értékét. Éppen ezért nem láthatunk neki az etimologizálásnak, ha nem utalunk a történelem feljegyzte adatokra, amelyeket maga kutatásával és mások nyomán GYÖRFFY GYÖRGY állított össze és magyarázott (Századok 1958: 80 k.). A szerző elmondja, hogy a székely társadalom sajátos szervezete 3 nemből (genus) tevődött össze. Ezek: 1. a tehetősebbek (potiores, primores); 2. a primipili, köznyelven lófők (vulgo *Loffew*), és végül 3. az egyszerűek, a közösségbe tartozók, a másoknak alávetettek (simplices . . . et subditi aliorum). Ez a három nem közösen birtokolja a közös javakat, de sem a potiores, sem a primi-

pili nem uralkodnak a többiekben. Verancsics érsek (1504—1573.) így említi a három csoportot: 1. genus summum, 2. genus medioere, 3. genus infimum. És ezen latin jelölések megmagyarosodnak egy 1569—1571. körüli periratban: „ez a három nem az zekelssegen, tudnij illik feo ember, Lo few, Keosseg” (SzékOkl. II, 283). GYÖRFFY szerint „a lófő régi neve ágszáz” (82. l.). Továbbá: „a lófők teszik az ágakból kiállított századot”, azaz fegyvereseket tartoztak állítani (uo.). De „polgári tisztség” is volt: „Ez keet ember mellett lo feiek voltak kikel itiltenek” (az említett 1569—1571. évi periratban).

Felhívom a figyelmet GYÖRFFY azon megállapításra, hogy a nemeknek ilyen hármasszervezete török, pontosabban oguz mintára utal (84). Nem lévén az effajta kérdések ismerője, nem időzöm bővebben ennél a megállapításnál, hanem lefrom a magam nyelvészeti megállapítását. Az nyilvánvaló, hogy a *lófő* összetétel második tagja a *fej* ~ *fő* szó, méghozzá 'vezető, parancsnok' jelentésben. A testrészt jelölő szónak efféle jelentésváltozása sok-sok nyelvben megtalálható; vö. lat. *caput*, fr. *chef*, ném. *Haupt*, or. *голова*, török *baş* stb. Mi lehet azonban az első tag? Szerintem ez egy, mai nyelvükből homofónia és homográfia miatt már eltűnt, finnugor eredetű szó. Ez a *ló* szó számnév, jelentése '10', a rokon nyelvekben megfelelői: manysi *low*, mari *lu*, ezen számnevek jelentése 'tíz', de finn megfelelőjük, a *luku* szó általában számot jelöl. Maga a szócsalád (vö. fi. *lukea* 'olvas, számol', md. E. *lovoms*, mari *ludaš*, udm. *лӧдӧжӧнӧ*, komi *лӧдӧжӧнӧ* 'ua.', manysi *lowinti* 'számolni', hanti O. *лӧрӧйтӧ* 'számolni, olvasni', magy. **lovasni* > *olvasni*) indo-európai eredetű kereskedelmi műveltségsszó (vö. ERDŐDI, A finnugor és az indogermán népek legrégebb érintkezései. Bp., 1932. 5. l.). Megjegyzem, hogy többen nem fogadják el *olvas* szavunknak az említett finnugor szavakhoz való tartozását (vö. SKES. II, 307b, amely kérdőjellel bár, de említi a metatézissel alakult magyar *olvas* igét). Hadd fűzzem még hozzá, hogy a finn *luku* 'szám' szó lapp megfelelői, pl. lpN. *lokke*, K. *лӧккӧ* stb., megőrizték az egykori finnségi 'tíz' jelentést.

A lényeg tehát az, hogy volt egy finnugor 'tíz' jelentésű számnév, amelynek folyamányait megtaláljuk a rokon nyelvek többségében (pl. fi. *luku*, md. M. *luw* 'szám, mennyiség', komi *лӧд*): hozzánk legközelebb a manysi *low* '10' esik. Ennek magyar megfelelője *ló* hangalakú volna, ha megőrződik. Véleményem szerint ez az eltűnt számnév a *lófő* összetétel előtagja, és az összetett szó jelentése 'tíz + fő', azaz 'tizedes, tíz ember (raj) vezetője'. De azt is láttuk, hogy a székelységben a *lófő* hivatali tisztséget is viselt, afféle ülnök volt a bíró mellett.

Mivel bizonyítom, hogy a *lófő* előtagja számnév volt? Két rokon nyelvből származnak adataim.

Az első a manysi. Az igaz, hogy az újabb szótárak nem ismerik ezt az összetételt (BALANGYIN A. NY. és VAHRUSEVA M. P. manysi—orosz szótára, Leningrád, 1958., ill. JE. I. ROMBANGYEJEVA orosz—manysi szótára, Leningrád, 1954.). De megleltem egy régi kis szótárban: *loupen* (eredeti cirillbetűs alakban *лоупенъ*, 8. l. КОНСТАНТИНЪ СЛОВЦОВ, Опыт русско-вогульского словаря. Тоболскъ, 1905.), jelentése orosz szóval 'десятник', azaz 'tizedes', magyarrá fordítva, a helyzetnek megfelelően afféle kisbíró. (Ügyeljünk arra, hogy a manysiban a magyar *ló* szó megfelelője ebben a szótárkában *lū*, лy 15. l., a tíz jelentésű **ló* szóé pedig *louw*, лyвз 31. l., az említett összetételben pedig *lou*, 8. lap.)

A manysi adat értékes, de egymagában nem meggyőző.

Midőn БЕКЕ ŐDŌN mind a mai napig kiadatlan mari nyelvjárási szótárát sajtó alá rendeztem, felfigyeltem arra, hogy anyagában megtalálható a *lófő* szó szemantikai megfelelője: *lū-wuj* '10' + 'fő'. Akkor nem publikáltam megfigyelésem (ennek több mint 20 esztendeje), mivel vártam feltételezésem megerősítő adatokra. Most megtaláltam a manysiban. Mivel szinte ismeretlen anyagról esik szó, hadd idézzem БЕКЕ adatait a maguk teljességében, hiszen a jelentésmező megállapítása céljából erre szükség van. Az

összetétel számos nyelvjárásban megtalálható: UP., UJ., CK., Č., JT., JO., K. *lu-wuŋ* 'kisbíró', tehát majd az egész mari nyelvjáróterületen, a keleti rész kivételével, az erdei és a hegyi mari nyelvben. БЕКЕ mindenkor mondatokkal igazolta a szó használati módját és értelmezését; pl.: UP. *lu-wuŋlan šoyem* 'beállók tizedesnek' (én a szót ebben a mondatban 'Dorfschulzengehilfe'-nek értelmeztem, БЕКЕ jóváhagyta); JT. *lu-wuŋšto šolyem* 'tizedes vagyok' (tkp. 'állók'); JO. *lū-wuŋšštā šalyem (luwuŋ o lam)* 'ua.' (itt БЕКЕ az orosz *десятник* szóval értelmezte). Egészen bőszéges magyarázatot a következő két példamondat ad: UP. *lu-wuŋ sowètāškā aštaren košteš išilā pört isā; jenlaklan kalasā*: „sowètāškā nū! — maneš 'a kisbíró a tanácsülésbe küldve [az embereket] jár házról házra; [azt] mondja az embereknek: „menj a tanácsülésbe!” — mondja —, „vidd be az adót!” — mondja; JT. *lu-wuŋ sola wokten pokten Gošteš tsālā kālāškām sowetāš sowet štaš; wuj-oksam poktā, kātš-kārā*: „wuj-oksam naŋGaŋdā!” — maneš 'a kisbíró végigjárja a falut, minden embert [tkp. az egész népet] a tanácsülésbe hajtja tanácsot tartani [tkp. csinálni]; a fejadót hajtja (be), kiáltozik: „Vigyétek a fejadót!” — mondja'.

БЕКЕ ÖDÖN szótári anyagában ennek az összetételnek más, továbbképzett alakját is megtaláljuk: UJ. *jal-lu-wuŋ* 'falusi kisbíró' (a *jal* török eredetű jövevényszó, jelentése 'falu').

Egy, a jaranszki nyelvjáróterületről (JO.) származó példamondatban БЕКЕ részletesen megadja a tizedes feladatkörét. Mellőzzük a mari szöveget, csak a fordítást idézzük: bármikor bármi történik a faluban, bárkinek bármije elveszik vagy ellopják, aztán az egyenest a kisbíróhoz jön, aztán elmondja; a kisbíró aztán az egész népet összegyűjti a faluban, kutatni kezdenek; [ha] írás jön, a kisbíró kézbesíti (tkp. adogatja) az írást.

A mari nyelvből idézett adatok azt mutatják, hogy a *lu-wuŋ*-nak közigazgatási segédfeladatai vannak csak. Ezt nemcsak БЕКЕ adatai mutatják, hanem V. M. VASZILJEV mari nyelvész szótárának az egyetlen adata is: erdei mari *luwui* (луууй) (Марий мутэр. Москва, 1928. 109b lap).

Ismeri a szót az 1956-ban kiadott mari—orosz szótár is: 'десятский, десятник', de hozzáfűzi: уст., azaz elavult (Марийско-русский словарь 297b). Jellemző, hogy az 1966-ban, tehát alig tíz évvel később kiadott orosz—mari szótár már meg sem említi.

A szó régi voltát azon adattal igazolhatjuk, amelyet SZILASI MÓRICZ említ csere-misz szótárában: *luwui* (= *lu-wui*) 'tizedes; vorgesetzter über zehn mann; десятник' (120. l.). SZILASINAK az adata ТРОИСКИНАK a szótárából került, azaz a XIX. sz. végéről való. ТРОИСКИJ az orosz *десятник* szóval értelmezi, az 1956. évi mari—orosz szótár azonban két szóval: *десятский, десятник*.

Ebből a hármas előfordulásból (magyar, manysi, mari) nem szabad arra következtetnünk, hogy valami ősi összetétel került szemünk elé. Csupán olyan esettel állunk szemben, amilyenre a m. *fohagyma* összetétel származását kutatva figyelmeztetünk, mondván: külön-külön keletkezett török mintára a mordvin, a mari és a magyar nyelvben. Véleményünk: török (tatár) hatásra alkották ezt a terminust a három finnugor nyelvben időben és területileg eltérően. Valószínű, hogy a tatár katonai és közigazgatási szervezet némely funkciójának az átvétele készítette a különböző népeket szervezeti formák átvételével egyidőben tisztségmegjelölések utánzására, azaz jelentésfordítással alkotott tükörszóval van dolgunk. Mintája talán a tatár nyelvben található, vö. *un bašlyŋi* 'tizedes a faluban, vorgesetzter über zehn mann', tkp. 'tíz fője' (Sz. BÁLINT GÁBOR, Kazáni tatár nyelvtanulmányok. II. Kazán—tatár szótár. Вр., 1876. 34) és *ун баишы* уст. воен. 'десятник' azaz: 'elavult, katonai' [műszó] (Татарско-русский словарь. Москва, 1966. 589a).

Noha a tatár nyelvből idéztünk adatot, aligha hiszem, hogy a székelységben alkalmazott *lófő* tisztségjelölés feltétlenül tatár eredetű kifejezés. Talán történéseink feladata, hogy az ő magyarázataik nyomán általam megtalált megfejtés eredetét pontosabban meg-

határozzák. Én csak egy apró lépéssel vittem előbbre az etimológiát, inkább az egykori helytelen érvelés cáfolata formájában. Nyelvész lévén tovább nem haladhatok.

Összefoglalóan megállapítom: íme, még egy török nyelvi mintára keletkezett jelentésfordítás, ezúttal összetett szó alakjában. Evvel is gazdagítottuk azt a csoportot, amelyre már utaltunk, és amellyel bővítettük a MUNKÁCSI BERNÁT tanulmányaiban említetteket: *farkas, házas* 'nős', *foghagyma, nélkül, tyúkvakság, fényes bogár* 'szentjánosbogár', esetleg a *Sarlós Boldogasszony* elnevezés *sarlós* előtagja (vö. MNy. LXXII, 214). Valószínűleg ide sorolható még *fejfa* szavunk; vö. csuv. *puš jupi* 'fej-fa' (*пуш юпи* 'намогильный столб': Чувашско-русский словарь. 295a).

ERDŐDI JÓZSEF

Popri — purpián. Azonos nyelvi forrásra visszavezethető jövevényszavaink olykor egymástól függetlenül, különböző nyelvek közvetítése révén válnak szókinszünk elemeivé. A fejlődés során némelyikük olyan alaki és jelentésbeli változáson megy át, hogy etimológiai összetartozásukat (esetleg éppen azonosságukat) a magyar szótörténet alig vagy egyáltalán nem árulja el. Az átvételnek ilyen típusát mutatja két régi kelme-nevünk, a *popri* és a *purpián*. Mindkettő jelentése 'bíborszövet'. — A *popri*-ra igen kevés szótörténeti adatunk van. Ezek: 1286: „Item quatuor pecias de dorni et unam de *popri*” (MonStrig. II, 211); 1339: „Quinque brachya de panno *popreng*” (Oklsz.); 1353: „Tria stamina panni de *popring*” (Oklsz.); 1355: „Vnum stamen panni de *papring*” (Oklsz.). E latin nyelvű idézetekben a *popri*, *popring* a *pannus* 'szövet' jelzője, annak fajtáját jelöli meg. Pontosabb jelentése, illetőleg a kelme fajta tulajdonképpeni mivolta, anyaga, színe a szövegkörnyezetből nem derül ki. A *purpián*-ról ennél valamivel többet tudunk meg. A legkorábbi, jelentősebb adatok: 1522: „Panni *purpian* una ulna vendatur” (Oklsz.); 1524: „Pannum *purpian* coloris zewkfyzyn” (Oklsz.); 1529: „Egy tegla zyn *purpian* [o : ? pwrpian] zoknya” (Radv: Csal. II, 5); 1531: „*Purpian* oroslanzwn . . . *Purpian* pasytwn *Purpian* zwrke” (Oklsz.); 1534: „miscellaneo panno *purpian* dicto, coloris orozlan zyn” (Száz. XL, 204); 1539: „Egh zeweke *purpian* zoknyä” (RMNy. II/II, 34); 1549: „Azzonyom zoknyaya kebelere premezny egh seng *purpian*” (Oklsz.); 1577: „Eg Veg mak zun *purpian*” (Oklsz. vég a.); 1590: „Sandicinus: Test szin. *purpiä* Szin.” (SZIKSZF. 109); 1708: „*Purpián*: Purpureus, a, um”, „*Purpián* paláft: Palla purpurea” (PP.); 1750: „Purpureus . . . Bárfonyból-való, *purpián*: von Purpur” (WAGNER, Phras. *Purpureus* a.); 1763: „*Purpian*: Purpurfarbe” (ADÁMI, Wb. 64: NSz.). Valószínűleg ide tartoznak ezek is: 1620: „Egy király színü, viselő, *perpetuana* szoknya” (Radv: Csal. II, 223); 1759: *peruwián* (Ethn. XLIX, 296). A felsorolt adatok valamennyire érzékeltetik, hogy a *popri*-nál későbbben megjelenő *purpián* anyagnév annál gyakrabban s valamivel hosszabb ideig használt elnevezés volt. A XVI—XVII. századnál tovább azonban ez sem igen volt eleven, csak a szótárakban őrződött meg. (Utolsónak KRESZNERICS szótározta.) Jelentése a latin és magyar nyelvű szövegek alapján valamilyen 'drága, színes kelme fajta' volt, amelyet a hazai latinság szótára és régi szótáraink egyaránt a bíborszövettel azonosítottak. A régi szótárakban melléknévi jelentéssel is szerepel. — E két szó irodalma igen csekély, s elsősorban a *purpián*-ra vonatkozik. TAKÁTS (Száz. XL, 204), ZOLNAI GYULA (Nyr. XXXV, 203), ZOLTAI (Ethn. XLIX, 296), valamint MÁTRAY (Szin. 47) főként a *purpián*-ban végbement anyagnév → színnév jelentésféjlődést vizsgálja, a szó etimológiájával nem foglalkozik. A *popri*-val foglalkozó egyetlen megjegyzés viszont etimológiai vonatkozású: BARTAL a magyarországi latinság szavai közt tartja számon, s »talan« megszorítással a francia *pourpre* 'bíbor' szóból eredeztetni. Magam ezt a véleményt kissé módosítanám. Mivel a *popri* nem vezethető vissza közvetlenül sem klasszikus, sem középkori latin előzményre, a hazai latinba (ha odatartozása szóba jöhet) a magyarból kerülhetett. A szót elsősorban a magyar szókészlet régi szavai közt kell számontartanunk, így jár el az Oklsz. is. Ezt az el-

Járását az *ng*-re végződő *popring* ~ *papring* változat is indokolttá teszi. A szó eredetét illetően viszont helyes irányba mutat BARTAL megjegyzése: a francia *pourpre* valóban összetartozik *popri* szavunkkal, — sőt mint ez a szó családjába tartozó más nyelvi adatokból kitűnik, a *purpián*-nal is.

A *popri* és a *purpián* közös végső forrása s egyben a *popri* egyik legkorábbi előzménye a tisztázatlan eredetű görög *πορφύρα*, amelynek eredeti 'bíboresiga' jelentése 'a bíborcsigából nyert festék' → 'ezzel a festékekkel megfestett ruhaanyag' → 'bíborszövet' → 'ilyen anyagból, bíborszövetből készített ruha mint az uralkodók, vezető személyek méltóságjelölője' jelentésfejlődésen ment át (vö.: FRISK, GrEtWb. II, 581; WARTBURG, FEW. IX, 617). A görög szót a többi európai nyelvbe a latin közvetítette; vö. lat *purpura* 'ua.' (WALDE—HOFMANN, LatEtWb.³ II, 390). A középkori latin *purpura* jelentésében már elsősorban a 'bíborszínű ruhaanyag; bíborszövet; méltóságot jelölő bíborruha; ruhadísz' jelentésárnyalatok uralkodnak (vö.: DuC. VI, 575; FORCELLINI IV, 1008). A kelmenév a középkorban széles elterjedtségű, számos származékot alkotó műveltség szó lett. Megfelelő — részben a latinból való nyelvi örökségként, részben kölcsönzés révén nyert jövevényként — több nyelvből kimutathatók. Ezekre (a régi nyelvi adatokat is tekintetbe véve) vö.: óangol *purpre*, 1225: *purpre*, 1275: *purpres*, 1340: *pourpre*, XIV. sz.: *porpere*, ang. *purpur* (OxfEnglDict. *Purpur* a.); gót *paurpaura*, *paurpura*, ófn. *purpurá*, kfn. *purper*, *purpur*, ném. *Purpur* (GRIMM, DtWb. VII, 2256): 'bíboresiga, bíborfesték; bíborszövet; bíborruha'. A szó adatoltsága a franciában a legnagyobb; vö.: ófr. XII—XIII. sz.: *purpure* 'bíborszínű anyagból készült drága ruházat', *porpre*, *propre* 'színes anyagból készült ruházat'; 1170 k.: *purpre*, *porpere* 'ua.'; 1240 e.: *propre*; 1170—XIII. sz.: *purpre* 'violaszínbe hajló vörös'; XIII. sz.: *pourpre*, *porpra* 'drága ruhaanyag', *pourpre* 'bíborszínű anyag', *porpre* 'vörös'; 1316 e.: *popre* 'drága ruhaanyag', 1340 k.: *pourpre* 'vörös' (WARTBURG, FEW. IX, 616); vö. még ófr., kfr. *pope*, *pourpre*, *pople*, *polpra*, *porpre*, kfr., fr. *pourpre* 'bíborszínű szövet' (WARTBURG, FEW. IX, 616). Az olaszból vö. XIV. sz.: *pórpora*, *pórpore*, ir. ol. *porpora* (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. IV, 3024); a spanyollból: 1268: *pórpola*, R. *púrpora*, *porpora*, ir. sp. *pórpora* (COROMINAS, DicecRitEt. III, 928): 'bíboresiga, bíborszövet, bíborruha, bíborszínű'. A cseh *purpur* 'ua.', valamint az or. *nýprny* 'ua.' kései átvételek a németből (vö.: MACHEK, EtSlČ.² 500; VASMER, RussEtWb. II, 466). — A középkori latin *purpura* eleveféle származékok létrehozásában is megnyilvánult. E származékok megjelenése a magyar nyelv szempontjából nem csupán a szó fontosságát, továbbélését biztosítékát, s így a magyarba kerülésének lehetőségét, nagyobb valószínűségét jelentette, hanem konkrét nyelvi eredményt is hozott. Ugyanis az egyik melléknévi képződmény, a *purpureus* 'bíborszövetből való, bíborszínű', illetőleg ennek újabb, k. latin kicsinyítő képzős *purpurinus* 'ua.' (FORCELLINI IV, 1010) fejleménye egyaránt végső forrása lett mind a *popri* szó *popring* ~ *papring* változatának, mind pedig a *purpián*-nak, s így e két szó etimológiai kapcsolatában összekötő láncszemmé vált. E *purpurinus* melléknév — alapszavához hasonlóan — szintén több nyelvbe bekerült. Megfelelő legfőképpen régi nyelvi adatokból mutathatók ki. Vö. pl.: óang. *purpurin*, ang. R. 1300: *purprin*, 1400—1450: *purperyn*, 1530: *purpurin* 'bíborból való' (OxfEnglDict. † *Purpurin* a.); ném. R. 1519: *purpurianisch* 'bíborból való' (DIEFFENBACH 808), R. *purpurin* 'vörös szövet, bíbor' (SANDERS, DtWb. II, 378); ófr. *purprin*, *porprin* 'bíborszínű', 1180 k.: *porprin* 'színes szövet', 1200 k.: *porprine* 'ua.' (WARTBURG, FEW. IX, 616), *propin*, *porpin*, *pourpin* 'bíborszínű' (GODEFROY, VI, 305), ol. R. XIV. sz.: *porporino*, 1437: *porporina* 'ua.' (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. IV, 3024); sp. R. *purpurino*, *purpurina* 'ua.' (COROMINAS, DicecRitEt. III, 928). Vö. még h. lat *purpurian* 'bíborszövet', (*pannus*) *purpianus*, *purpian*, *popriam*, *purpian*, *prian*, *purperianusch* (BARTAL). A *pannus* 'szövet' jelzőként álló h. latin szavak jelentése BARTAL (i. h.) szerint 'bíborszínű'. Feltehető viszont, hogy a vele jelölt kelmének nemcsak színére, hanem fajtájára is vonatkozott (vö. a más

nyelvi megfelelőket, továbbá m. *sája*, *purgamál* stb.), s így 'bíborból való <szövet>' jelentése is volt. A k. latin *purpurinus* melléknévi 'bíborszövetből való; bíborszínű', valamint az egyes nyelvek (ófrancia, német, hazai latin) megfelelő szavaiban mutatkozó főnévi 'bíborszövet' jelentése jelzős kapcsolatokban végbement jelentéstapadással magyarázható.

Összevetve végül egymással a *popri* ~ *popring* és *purpián* szótörténeti adatait, valamint a kiterjedt szócsalád más nyelvi megfelelőit, a következtetések szinte önként kínálkoznak. Először: a *popri* (~ *popring*) a legvalószínűbben az ófranciából kerülhetett a magyarba. A *popri* közvetlen forrásaként a k. lat. *purpura* alapszó ófrancia fejleménye tekinthető. E származtatásnak sem időrendi, sem művelődéstörténeti, sem pedig jelentéstani akadályai nincsenek. Bizonyos hangtani problémák vannak ugyan, de elháríthatók. Az ófrancia alakokban mutatkozó mássalhangzó-torlódás a magyarban ejtéskönnyítő magánhangzóval, illetőleg hangátvetéssel küszöbölődhetett ki. Hasonló jelenségekre: a szókezdő és szóbelseji *p-rpr*, *pr-pr* helyén fellépő *p-pr* mássalhangzópárookra egyébként már az ófrancia változatokban is találunk példákat. A szóvégi *i* szintén ejtéskönnyítő elem, amely a magyarban tapadt a szóvéghoz, a francia szó hangsúlytalan (s ezért a XIII. sz. óta már nem ejtett) szóvégi *e*-jének helyébe. — Másodszor: a szóbelseji *n*-t mutató *popring*, *papring* változatok *n*-je arra utal, hogy ezek az alakok külön átvételek lehetnek. Közvetlen átadóként a k. lat. *purpura* származékának, a *purpurinus*-nak ófrancia fejleményei jöhetnek számításba. Tekintheznénk ugyan e szóbelseji *n*-t a magyarban fellépő szeretlen járulékhangnak is, de a hangkörnyezet, a szó átvételének koraisága, valamint a forrásul adódó megfelelők hangalakja sokkal inkább az előbbi feltevés mellett szól. E változatok szóvégi *g*-je viszont valóban magyar nyelvbeli alakulás lehet: nyomósító elem, mint ez más *n*-re végződő (gyakran jövevény-) szavakban is fellép; vö. *rozmaríng*, *tulipáng*, *N. csaláng*, *azutáng* stb. Eszerint tehát *popri* ~ *popring* szavunkat olyan kettős átvételű jövevényciónak tarthatjuk, amely végső soron egymással alapszó : származékszó viszonyában álló megfelelőkre, illetőleg ezek fejleményeire vezethető vissza. — Harmadszor: a *popring* változat etimológiailag azonos a magyarba más úton átkerült *purpián* kelmenévvél is. A két szó etimológiai azonosságát közös végső forrásuk, a k. lat. *purpurinus* melléknév igazolja. — Végül: a k. latin *purpurinus* > m. *purpián* fejlődés a fent idézett hazai latin alakokon keresztül ment végbe. Művelődéstörténeti okokból aligha gondolhatunk arra, hogy e hazai latin formák a *purpurinus*-nak közvetlen folytatói vagy átvételei lehetnek. Szembeötlő bennük egy (másutt nem mutatkozó) szóbelseji *a* megjelenése, s ezzel a ném. R. *purperianisch* 'bíborból való' (GRIMM, i. h.) melléknévvél való alakí és jelentéstani egyezésük is. Ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a hazai latin alakok egy eredetibb *purperianus* változattól fejlődtek, ez pedig a kereskedelem útján átkerült ném. R. *purperianisch* melléknév latinositása lehet. A *purperianus*-ból alakrövidüléssel, összevonással a szóvégi *-us* elhagyásával jöhettek létre a különböző változatok. A hazai latinságban így gyökeret vert szó elsősorban írásbeli úton: levelezés, jószágfelsorolások révén terjedhetett, s válhatott a magyar *purpián* forrásává.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Ferenc. Ezt az évszázadokon át népszerű nevet háromféleképpen magyarázzák.

SZILASI MÓRIC (Nyr. VII, 247) a német *Franz* közvetlen átvételének tartja. MELICH JÁNOS (MNyTK. 15. sz. 6) könnyedén cáfolja ezt a véleményt. Az igaz ugyan, hogy a németben van egy *Frentz* név is, csak hogy ez nem tartozik ide: „Aber Frentz(en) Frenssen (Holstein) meint Lafrenz = Laurentius!” (HANS BAHLOW, Deutsches Namenlexikon. München, 1967. 145). Egyes német kutatók a magyar *Ferenc*-et a német *Franz*-ból vezetik le (GÜNTHER DROSDOWSKI, Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968. 81. és KARL PAUL, Das kleine Vornamenbuch. Leipzig, 1967. 22).

A második vélemény (és ez az általános) az egyházi latin *Franciscus* névből származtatja. A *Franciscus* (pontosabban: *Francesco*) nevet először GIOVANNI BERNARDONE, a későbbi Assisi szent Ferenc viselte, így helyesen látja KALLÓS EDE (Nevek és napok. 1943. 128), hogy a *Francesco* eredetileg „szólító név” volt. Nem osztjuk OTTO WIMMER véleményét, hogy a *Franciscus* „latinisierter Form von Franco, Frank . . .” (Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck, 1959. 211). *Francesco* d’Assisi valószínűleg származása révén kapta ezt a nevet — attól függetlenül, hogy a keresztségben a *Giovanni* nevet kapta. Magyarországon a ferencrendiek kevéssel a tatárjárás előtt telepedtek le (PallLex. VII, 120), tehát ez időtől várható a *Ferenc* név elterjedése. S valóban, a *Franciscus* gyakorivá válik, különösen sűrűn találkozunk vele az 1290-es években. A magyar *Ferenc* név kialakulásának az útja HORGER ANTAL szerint a következő: *Franciscus* > *Franc* > *Frenc* > *Ferenc* (MNy. XXII, 131). JUHÁSZ JENŐ cáfolja ezt a véleményt: „. . . a *Ferenc* szónak sem **Franc*, sem **Faranc* alakja a magyar nyelvben nincs kimutatva” (MNy. XXXIII, 315). E megállapításnak csak a fele helytálló, mert a *Franc* eléggé gyakran előfordul, *Faranc* alakra viszont a leggondosabb kutatással sem bukkantam.

A harmadik vélemény szerint (pl.: CzF.; MÁTRAY JÁNOS, Keresztneveink, szentek, vértanúk, névnapok. Ecclesia, 1960. 95) a német *Frank(o)*-ból vezethető le a *Ferenc* név. Való, hogy az Árpád-korban a *Frank(o)* név is gyakori. Valószínűleg a X. században élt wormsi püspök nevének az átvétele.

Hogy a *Ferenc* eredetének és kialakulásának a kérdését pontosan eldönthessük, kísérvük figyelemmel a nevek felbukkanásának az idejét! 1075/1194/1217: *Francone* (MonStrig. II, 301), 1081–1101: *Francone* (Gombos, Cat. I, 668), 1230: *Franco* (ÁÜO. VI, 485). A XIII. században gyakran találkozunk a *Franko* névvel. Sőt, még latinisították is: 1291: *Franceus* (MonStrig. II, 301) és helynévként: 1296/346/408: *Franchiseusfeldy* (GYÖRFFY, I, 303). A latinosítás nyilván korábban végbement, mint ahogy az adatok mutatják, mivel a *Franceus*-ból elvonták a latin végződést (így a szó végén már *c-t* ejtettek és nem *k-t*): 1286: „*Franch* filius *Franchonis*” (SMT. I, 52).

A *Franciscus* név korai magyarországi adatai kizárólag Assisi szent Ferencre vonatkoznak, először 1215-ben (Gombos, Cat. II, 1299). A *Franciscus* mint keresztnév általánossá válásakor már megvolt a *Franc* < *Franceus* < *Frank* nevünk. Ebből következik, hogy eredetileg nem a *Franciscus* rövidüléséről volt szó. Az csak véletlen, hogy a Magyarországon latinosított *Franceus* és az egyházi latin *Franciscus* első betűi megegyeznek. A *Franciscus* fokozatosan kiszorítja a *Frank*-ot, bár ez még 1409-ben is előfordul: „*frank* de Ewzeudfalua” (ÓMOLv. 234).

A XIV. század elején találjuk az első *Ferenc* ~ *Frenc* adatot: 1318: „Thoma filio *Ferench*” (OL. DI. 84769), 1319: „Thome filij *French*” (OL. DI. 84771), 1322: „Thomas filius *Ferench*” (AnjOkm. II, 22), 1332: „Thomas filius *Ferench*” (OL. DI. 74793). Így tehát az Anjou-kortól számíthatjuk a mai *Ferenc* formát.

Áttekintve e nevünk történetét, az első véleményt teljesen kizártnak tekinthetjük. A német *Franz* valóban a *Franciscus* rövidülése. Európa nyelveiben általában a *Franciscus*-ból vezethetők le a nevek (pl. spanyol *Francisco*, szlovák *František*, angol *Francis* stb.).

Nálunk két név találkozott. A *Ferenc* kialakulásának az útja tehát a következő: *Frank(o)* 'Franke, Freie' > *Franceus* (a *c*-vel való ejtést a *Franciscus* megerősítette) > *Franc* > *Frenc* > *Ferenc*. A latinosságban a két hasonló hangalakú név közül a *Franciscus* teljesen kiszorította a *Franceus*-t, illetve magába olvasztotta. Ez utóbbi nem történt meg a németben és a franciában: a *Frank* és a *Franz*, illetve a *Franc* és a *François* külön névnek számít. Az igaz, hogy a *Franz* és a *François* aránytalanul gyakoribb, mint a *Frank* és a *Franc*.

Jöszte. Ezt a 'jössz (ide)' (ÉKsz.) jelentésű szót BERRÁR JOLÁN kérdőjellel a *jössz ide*-ből eredezteteti (TörtMond. 137), HORGER (MNY. XXXVIII, 195) a **jöszte te*-ből, SIMONYI (NYT. XLVIII, 150) ugyanebből vagy a **jö-sze-té*-ből. BERRÁR elgondolásának hangtani nehézségei vannak, s nyelvi adatokkal sem igen tudjuk támogatni. Szerintünk is a *te* az egyes szám 2. személyű személyes névmással azonos, ugyanis az ezzel való nyomósítás gyakori a népnyelvben, s a régiségben is megvan: *Zsiga te!, tola te!, tüled te!, hajsz te!* (CzF. *sze* al.); *ne(né) te ne(né)!* (KRIZA, Vadr. 510; ÉrtSz.); – Debreceni disputa. 1570–71: „Halgas, te Vak Paraszt, mert nem tucz te ehez.” (Régi Magyar Drámai Emlékek I, 665); Sztárai: Az igaz papságnak tiköre. 1557: „meg pökied te” (RMDE. I, 608); stb. Egy Kisküküllő-völgyi népmesében a *nette* (< *ne* + *te*, ?*nézd* + *te*) 'nézd te, no csak' szó is előfordul: „Ejnye, hogy a farkasok, *nette!* Nem viszed a hírt a szomszédba,” (ŐSZ JÁNOS–FARAGÓ JÓZSEF, Az élet vize. Bukarest, 1969. 139, vö. még ui. 165; Ősz: Csudatáska. Bp., 1941. 67). SÁNDOR ISTVÁN példái szintén azt mutatják, hogy az igéhez a személynévmás járult: *Jöfzte, Gyöfzte, Gyövez te, Gyöfze te, Jöfztide, Gyöfz te ide, Gyövez te ide, Gyövsze te ide* (Sokféle XI, 137). Nyelvemlékeinkben sem találjuk azokat az alakokat, amelyek a *jössz ide*-ből a *jöszte*-hez való átmenetet igazolnák, mindenütt világos a *te* elem. Például Bornemisza 1558-ban írt „Elektrá”-jában: *Iuzte, Iúzte, Iúzte* (RMDE. I, 800, 812, 826). A „Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról” című darabban pedig elemismélteléses forma van: 1566: „Iözte te Iosa deac.” (RMDE. I, 628.) Az NySz. egy adata is arra vall, hogy a *jöszte*-hez nem szabad feltétlenül hozzá kapcsolni az 'ide' jelentést: 1779: „*Jöszte* ki velem egy pár pisztóra” (Kónyi: HRom. 5 181).

Láthatjuk, hogy a SIMONYI és HORGER föltette alakok sem kerültek elő azóta. Ezért úgy véljük, hogy a *jöszte*-ben a névmás az erős felszólítást tartalmazó kijelentő mód egyes szám 2. személyű formához (vö. *jössz ide!*; *mész ki!*) járult. A *jön* ige imperatívusi alakjai helyett álló *gyer(e)* és *jer(e)* is valószínűleg módjel nélküli alak (TESz.).

Az egybeforrott *jöszte*, mint sajátos imperatívusi forma, egyedül áll, több más igénél hasonló funkcióban a *-sza*, *-sze* partikulát használjuk: 1568: „*Jöszte ide*, slashacza a mit mutatok” (Mel: SzJán. 176: NySz.) | 1647: „*Nosza jösztetek ide* közelebb hozzám” (GKat: Vált. II, 1264: NySz.) | *jöszte-sze bé* (CzF. *sze* al.) | *gyösztesze* (MTsz. *jöszte* al.). A *sza*, *-sze*-nek és a *te*-nek ez az azonos szerepe vezetett arra, hogy az 1975-ös Finnugor kongresszuson elhangzott és később megjelenő előadásomban szóljak többek között egy hipotézisről. Már a CzF.-ban olvasható, hogy a *-sze* némelek véleménye szerint a *te*-ből származik. Ez esetben nyilván ilyesfajta fejlődési sorokat – majd ezekből való elvonást – kellene elképzelnünk: *nézd, nezd + te* > *neszte* (CzF.) > *nessze, nesze*. Mivel azonban a magyarázatnak hangtani nehézsége van, csak óvatos hipotézisként kezelendő. Mindenesetre meg lehetne vizsgálni, hogy a *-sza*, *-sze* nem keletkezett-e belső fejlődéssel, például az említett módon vagy a kijelentő mód egyes szám 2. személy *-sz* személyragjának és az *e* partikulának az összetapadásával.¹ Különben a *jössz + sze* a kiejtésben félreérthető lett volna, összeesett volna a *jössz-e?*-vel.

Névmások simuló szócskává válására a finnből hozhatunk példát, a *-han*, *-hän* az egyes 3., a *-ma*, *-mä* az egyes 1. személyű személyes névmásból rövidült, a *-s* pedig a *sinä* (*sä, sa*) 'te' vagy a *se* 'ez, az' szóból (PENTTILÄ, Suomen kielipöpi. Helsinki, 1963. 119). A *s* ilyesfajta szerkezetekben fordul elő: „*kuinkas sinä jaksat* 'hát te hogy vagy?'; *mikäs nyt* 'hát/na most mi lesz?'; *onkos se totta* 'igaz-e, igazán?'; *näes mitä löysin* 'nézd már/csak, mit találtam!'; *tules tänne* 'gyere csak/már ide!' ” (PAPP, FinnMSz.)

A. MOLNÁR FERENC

¹ Erre az utóbbi föltevésre még visszatérünk.

Hozzá. A TESz. a hozzá eredetéről a következőket mondja: „Megszilárdult ragos alakulat: az -á lativusraggal keletkezett. Önállóan nem adatosható *hoz* alapszava ősi örökség az ugor korból; vö. osztj. V., Trj. *kūtoη* 'közelség, hely valami mellett', O. *χόζα* 'hoz, -hez, -höz', DN. *χατ: εἰχάλιο·η* 'tizenegy' (*εἰ* 'egy', *ἰοη* 'tíz'). Az osztj. -á lativusrag, az -(ε)η denominális főnévképző. Az osztj. DN. szó jelentése tkp. 'egyhez tíz'. Az ugor alapalak **kučz* lehetett 'valaminek az oldala, széle' jelentéssel. Az ugor *č* ~ *m*. *z* megfelelés ritka; vö. mégis *iz, hoz, szúz*. A régi nyelvi adatok szóbeljei *j* hangjának eredete nincs tisztázva.”

A TESz.-nek ezzel a megállapításával egyet kell értenünk. Amit a TESz. a *hozzám* stb. tövének ugor eredetéről mond, a MSzFgrE. megfelelő cikkének megállapításán nyugszik, amire a TESz. hivatkozik is.

BUDENZCEL (MUSz. 118–9), SIMONYIVAL (TMNy. 668) és B. LŐRINCZY ÉVÁVAL (A Königsbergi Töredék és Szalagjai 152) szemben a TESz. rámutat arra, hogy a *hozzá* > *hozzá* stb. eredeti töve nem lehet **huzj-* > **hozj-*, hanem csak *huz-* > *hoz-*, vagyis a *j* nem tartozott hozzá eredetileg a szó tövéhez. A MSzFgrE. szerint „A R. és N. *j*-s adatok és a *hozzá* gemináta -zz-je arra utal, hogy a -*j*- már nagyon korán csatlakozott a tőhöz (vö. B. LŐRINCZY, KTSz. 152).” — Ez a megjegyzés a B. LŐRINCZY ÉVA megállapítására való hivatkozással azt jelenti, hogy a MSzFgrE. nem tartja lehetetlennek ennek a *j*-nek a tőhöz tartozását. — Erre jegyzi meg a TESz., hogy a *hozzá j* hangja „a rokon nyelvi adatokban előforduló *t, z* hang palatális voltával nem függ össze”, tehát ennek eredeti töve nem lehet **huzj-* > **hozj-*, hanem csak *huz-* > *hoz-*.

Mivel azonban, mint a TESz. mondja: „A régi nyelvi adatok szóbeljei *j* hangjának eredete nincs tisztázva”, amit a MSzFgrE. így fejez ki: „A R. és N. adatokban jelentkező -*j*- eredete nem világos” —, meg kell állapítanunk ennek a *j*-nek az eredetét.

A *hozzám, hozzád, hozzá, hozzánk, hozzátok, hozzájuk* közvetlen előzménye így hangzott: *en hoziam* (MK. 9vb14) | *te hoziad* (BK. 109₆), *hoziad* (MK. 8va20) | *φ hozja* (MK. 9va5), *hozia* (MK. 10ra3) | *hozyank* (WinklK. 341) | *tü hoziatoc* (MK. 13va15) | *φhoziaioci* (BK. 19₂₄) | *φ hoziaioc* (MK. 90va17).

Az egyes 3. személyben az *δhozzá* személyragosan is előfordul: *δhozzá-ja; φhoziaia* (BK. 10₁₃), a többes 3. személyben is: *φhoziaioci* (BK. 19₂₄).

A MSzFgrE. és a TESz. helyes megállapítása szerint a *hoz-j-á-m, hoz-j-á-d, hoz-j-á* stb. *á* hangja lativusrag; de akkor az -*á* lativusrag előtti *j*, amely tehát a *hoz-* (< *huz-*, vö. HB. *wromchuz*, KT. *aniahuz*) szótőre következik, nem lehet más, mint az ósm. **χuzu* > óm. **huzu* > **hozu* tövégi magánhangzója után következő hiátustöltő, mely a tövégi magánhangzóra végződő szó meg az immár magánhangzós -*é* > -*á* lativusrag között fejlődött ki. Tehát: ósm. **χuzu-é* > **χuzu-á* > **χuzu-j-á* > óm. **huz-já* > *hoz-já* > m. *hozzá*.

Az -*é* > -*á* lativusrag, mely eredetileg tövéghangzó + **-k* > tövéghangzó + **-γ* fejleménye, már az ósmagyar kor végének egyes nyelvjárásaiban -*é* > -*á* alakúvá fejlődhetett, és így a rövid tövéghangzós szóhoz járulhatott (vö. MÉSZÖLY, A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai 5).

Az itt előrebocsátott hangtörténeti és alaktörténet fejlődést a következő tények is igazolják.

A mélyhangú igék determinált (tárgyas) ragozású kijelentő módú jelen idejű egyes 3. sz. személyragos alakja: *vár-ja, tud-ja, lát-ja; -ja* személyragjának *j* eleme előtt a tövéghangzók meglétének korában (**várs, *tuds, *láts*) tövéghangzó volt, és ezért fejlődött ki a tövéghangzós igező meg az igei személyrag között az inetimologikus *j*, mely azután — a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése következtében — a mássalhangzós igező elé került, és az igei személyragnak alkotó elemévé lett: **várs-é* > **várs-á* > **váru-j-á* > *vár-ja; *tuds-é* > **tuds-á* > **tudu-j-á* > *tud-ja* (ejtve: *tuggya*); **láts-é* >

*láts-á > *látu-j-á ≧ lát-ja (ejtve: láttya; MÉSZÖLY, A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai 63).

Az -at képzős látat főnév még ma is közkeletű szó ebben a kifejezésben: „Nincsen annak semmi látatja”. — Akkor mondják Szentesen, de másfelé is, ha valaki sikertelenül, eredménytelenül tesz valamit.

Ez a látat a KT.-ben a XIV. században 'in visione' jelentésben így hangzott: látotuben; ennek nominativusa a tövéghangzós korban így volt: *látotu; egyes 3. személyű birtokos személyjeles alakja: *látotu-j-á ≧ látatja (ejtve: látattya); HB. kinzotviatul (olv.: kinzotujátúl) > kinzatjátúl (ejtve: kinzattjátúl). — Az ÓMS. „the werud hullothya en iu(n)hum oloethya” — hullotja 'hullása', olélotja 'alélása' -ja személyjele csakis úgy magyarázható, hogy az ÓMS. hullot- 'hullás' és olélot- 'alélás' szavának eredetibb alakja *hullotu és *olélotu volt, melyhez a 3. személyű, magánhangzós alakú birtokos személyjel magánhangzó-torlódást bontó j-vel járult hozzá: *hullotu-é > *hullotu-á > *hullotu-j-á ≧ hullotja (ejtve: hullottya); *olélotu-é > *olélotu-á > *olélotu-j-á ≧ olélotja (ejtve: olélottya). (Mindezekre I. MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd hangtörténeti és alak-tani sajátosságai 25., kk.; Uő., ÓmSzöv. 215–8; BERRÁR, TörtMondt. 46.)

Az itt előadottakkal összhangban van az a tény is, hogy az 1506-ból való WinklK.-ben „Az -at végű főnevek egyes sz. harmadik személyben mindig -ja személyragot vesznek fel: akarattya, alattya [= állatja fn.], illatyawal, gondolatya” (NYÍRI, A Winkler Kódex hangtana és szótana 30). Kódexeinkből tovább is szaporíthatnánk ezeket a példákat, és ezek az adatok az itt előadottakat hosszú sorban támogatnák.

A *hizu-j-á-m, *hizu-j-á-d, *hizu-j-á > hoz-j-á-m, hoz-j-á-d, hoz-j-á alak-történeti szempontból ugyanolyan fölépítésű, mint az el-é-m, el-é-d, el-é. A kettő között az a különbség, hogy a mélyhangú *hizu- névszótóhoz hiátustöltő j közbejöttével az -é-ből illeszkedett -á lativusrag járult hozzá: *χuzu-é > *χuzu-á > *hizu-j-á > hoz-j-á, az el-é-m, el-é-d, el-é alakhoz ellenben, mint MÉSZÖLY arra több alkalommal is rámutatott, még a -γ lativusrag járult a tövéghangzós alakhoz: ósm. *elē-γ ≧ el-é.

Arra, hogy mélyhangú főnévhez hiátustöltő j-vel járult a lativusi -á, a fá-j-á 'fává' alakot idézem; MünchK. 72rb19, Lukács XIII, 19: „... τ lot nag fava . . .” = et factum est in arborem magnam = JordK. 575: „... es nagy faya lezen . . .”

A névszótó + hat. rag + személyjel sorrend ősrégi lehet (vö. SZINNYEI, FgrSprw.² 102–3); vö. mell-ett-em, hoz-j-á-m.

Az is a hoz-j-á-m, hoz-j-á-d, hoz-j-á nagy régisége mellett szól, hogy az egyes 3. személyben eredetileg ∅ morféma jelzi a határozó személyét: hoz-j-á-m, hoz-j-á-d, de: hoz-j-á, ∅ személyjellel; a hoz-j-á-ja (> hoz-zá-ja) személyragozott alak viszonylag újabb, mint a személyjel nélküli, még akkor is, ha a személyjeles hoz-j-á-ja már a XV. századból is adatható; vö. MünchK. 9va5: ρ hozia; BécsiK. 10₁₃: ρhoziaia stb., éppen úgy, mint ahogy a régibb mell-é alaknál újabb a mell-é-je.

Különben az őhoz-j-á-ja, hoz-j-á-ja (> őhoz-zá-ja, hoz-zá-ja) jól mutatja azt is, hogy a lativusragnak éppen úgy alkotó elemévé válhat a hiátustöltő j, mint a hiátustöltő v (fá-j-á, *hizu-j-á > hoz-j-á; fá-v-á > fá-vá), továbbá: mint ahogy a birtokos személyjelnek is (látat-ja, hoz-j-á-ja) meg a determinált (tárgyas) igeragozás kijelentő mód jelen ideje egyes 3. személye -ja igei személyragjának (vár-ja).

NYÍRI ANTAL

Idők kovászai. Adynak „A bélyeges sereg” című versében (Budapesti Napló. 1906. XII. 8.) a z s i d ó k jelzői: „Örök bolygók, örök riasztgatók, | Idők kovászai.” Már korábban, 1905-ben, megfogam benne a gondolat: „Vivjátok a dühös szerelmi harcot Áron nyughatatlan népével. Ebben a gyilkos ölekezésben biztunk eddig. A semita élesz-

tőben. A zsidó segítségben” (Morituri: Figyelő 1905: 633–35; Ady Összes Prózai Művei. VII. Bp., 1968. 16).

Bródy Sándor — talán éppen Adytól befolyásoltan — így aposztrofálja a zsidóságot: „Oh emberiség kovásza, magyarság kötő ereje” (Lárvák. Bp., é. n. [1910.] 61). — Szabó Béla 1958-ban írta „A család kedvence” című regényében: „A zsidóságnak a világ népei között ugyanaz a szerepe van, mint az élesztőnek a kenyértésztában. A növekedést, a fejlődést segíti elő” (A menyasszony. A család kedvence. Bratislava, 1976. 236). — Száraz György hasonlóan fogalmaz: „Összességükben: Kovászai lettek a kornak s úttörői a kor eszméinek” (Valóság XVIII/8, 72).

A fogalom nem szorítkozik magyar területre. G. Hauptmann mondta: „Egy zsidó nélkül elképzelt Európa mennyit veszítene *kelesztő*, mozdító értékéből” (Keserű órán: Antológia. Bukarest, 1974. 99). — A héber íróknál is megtalálható. I. L. Peretznél: „A népek kiválasztottjai vagyunk, kovász a tésztában”; E. Steinmannál: „Legyen ez a maradék a következő nemzedékek tésztájában kovász” (A. Even-Sosan: Hámmillon Hechadás. VII. Jerusalem, 1970. 2585). — Ch. Weizmann egyik beszédében 1923-ból ez fordul elő: „Jews are not only the 'salt of the earth', they are also an extremely valuable ferment” (J. L. Baron: A Treasury of Jewish Quotations. New York, 1956. 273. No. 478. 5).

A m a g y a r s á g r ó l hasonló nyilatkozatok járnak, ezeknél korábbiak. Tolnai Lajos azt vallja egyik novellájában: „Mi vagyunk a társadalom kovászai” (Az én ismerőseim. Bp., 1872. 194). — Balog István költeménye így adja vissza (Újabb költeményei. Bp., 1889. 75.): „Mi kisdad, kicsiny nép ott, hol a sors ujja | Szeszélyes kedvvel a nagy népeket gyúrja, | Csak kovászok vagyunk.” — Csuka Zoltán szavait idézi Várkonyi Nándor emlékirata: „Van néhány lelkes ember, kovászai a vajdasági magyar kultúrának” (Pergő évek. Bp., 1976. 299.).

A további gyűjtés bizonyára számos más adattal gyarapítja a fentieket. Ady szóhasználata szempontjából nem érdektelen az ismeretük.

SCHIEBER SÁNDOR

NYELVJÁRÁSOK

A nemzetiségi nyelvek földrajzi neveinek gyűjtése és lejegyzése

A magyarok és a velük együtt élő népek évszázados kapcsolatainak számos maradványra van. A gazdasági és társadalmi érintkezés a nyelvi kölcsönhatásoknak is fontos indítéka. Nem kevés azoknak a földrajzi neveknek a száma, amelyek e sokrétű interferencia emlékét őrzik.

A földrajzinév-gyűjtemények nem önmagukért készülnek. Köztudott, hogy a névtan csak megbízható adattárak segítségével képes megoldani tudományos feladatait. Ebből az igényből szinte szükségképpen következik a földrajzinév-kutatás alapelve, fontos követelménye: a gyűjtés teljességére való törekvés.

Ez azt jelenti, hogy egy földrajzi egység, egy adott terület (község, járás, megye) valamennyi elnevezését össze kell gyűjteni, tekintet nélkül e nevek jellegére, illetve nyelvi hovatartozására. A teljesség követelménye a vegyes nemzetiségű, többnyelvű területekre is vonatkozik. Ezért a magyar névtudomány, a magyar névkutatás a magyar neveket az idegenekkel együtt kötelese számba venni. Ellenkező esetben joggal érhetné a tudománytalanság, a nemzeti elfogultság vádja.

KNIEZSA ISTVÁN, SZABÓ T. ATTILA és mások szerint a vegyes lakosságú területeken az egynyelvű gyűjtés szükségképpen torzít, vagyis az egynyelvű gyűjtésből nem vonhatók le megnyugtató tudományos következtetések. A párhuzamos helynévadás például csak a teljesség igényével összegyűjtött névanyagon vizsgálható.

A teljesség követelményét támasztja alá, s erőteljesen hangsúlyozza a következő két szempont: a) A magyar nyelvterületen előforduló más nyelvű névanyag elsősorban a hazai névkincs fejlődésére gyakorolt hatása miatt értékes és nélkülözhetetlen. — b) Az is lényeges, hogy a magyar névadási módok, valamint a magyar nyelvi környezet milyen nyomokat hagyott az idegen nyelvi neveken, illetve hogyan hatott a többnyire később kialakult, ezért másodlagosnak tekinthető idegen nyelvi névanyagra.

Ez a szemlélet jellemzi — mutatis mutandis — SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942. és SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA, A dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946. stb. gyűjteményeket, kiadványokat. — Külföldről E. SCHWARZ és SMILAUER munkásságát, valamint a Szász Tudományos Akadémia 1956-ban indult sorozatát említhetjük követendő példának (Deutsch—Slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte). P. LIZANEC a NytudÉrt. 70. sz. 276. lapján sorol fel példákat.

Az eddig mondottakat összefoglalva: a magyar névtudomány is csak akkor lesz képes feladatainak megoldására, ha a hazai többnyelvű területeken előforduló valamennyi, különböző nyelvű földrajzi nevet együttesen vizsgálja. A többnyelvű tájegység földrajzinév-anyaga szorosan összefüggő rendszert alkot, amelyben az egyes nyelvek névkincse csak e rendszer belső, egymást feltételező elemeiként fogható fel.

Az elmondottak annyira nyilvánvalók nemcsak a névtudomány kiemelkedő képviselői számára, hanem a földrajzinév-gyűjtés szervezői számára is, hogy minden gyűjtési útmutatóban külön fejezetként megfogalmazva találkozunk velük. Hadd hivatkozzam a somogyi, a tolnai, a baranyai és a Bács—Kiskun megyei útmutatóra. Ezért csak részben igaz és helytálló a következő megállapítás: „Sajnálatos, hogy a vegyes lakosságú területeken végzett névgyűjtés sajátos metodikai problémáival útmutatóink általában nem foglalkoznak” (POGÁNY IRÉN—ZEILLIGER ERZSÉBET, Több nyelvű településeink földrajzinév-anyagának gyűjtése és lejegyzése: MNy. LXVIII, 400—12, az idézet a 401. lapról).

A zalai és a somogyi gyűjtési útmutatók valóban nem foglalkoztak részletesen a megyék területén előforduló idegen nyelvi nevek összegyűjtésének metodikájával, illetve átírási módszereivel. A nyelvi valóságot azonban igenis tudomásul vették, s a teljesség követelményének szem előtt tartásával folyt a gyűjtés, és történt a közzététel.

A „Zala megye földrajzi nevei” bevezetésében ez olvasható: „A horvát anyanyelvű községekben olyan munkatársak végezték el a gyűjtést, akik maguk is beszélnek az illető nyelvet, illetőleg annak ottani nyelvjárását. A nevek lejegyzésében kikértük Hadrovics László akadémiai levelezőtag véleményét is. A horvát községek adattárának hasábkorrektúráját is megmutattuk neki.” (17.) Anélkül, hogy a tekintély elvét túlértékelném, HADROVICS véleményét — a szlavisztikában és a névtudományban elért jelentős eredményei miatt — elfogadhatónak, sőt iránymutatónak tartom.

A gyűjtésnek és a lejegyzésnek ezt a vonatkozását nem tekintem lezártnak és elintézettnak — később még visszatérek rá —, de már most fölteszem a kérdést: Ha a Zala megyei kötet horvát névanyaga és közlési módja megfelel a délszláv nyelvekkel és nevekkel foglalkozó tudósok igényeinek, kell-e, érdemes-e ezen változtatni?

A somogyi kötet (Somogy megye földrajzi nevei) bevezetője — lényegét tekintve — megismétli a zalai információt: „A déli szláv neveket a gyűjtők és az ellenőrzők olyan pedagógusok vagy más közreműködők segítségével jegyezték föl, illetőleg ellenőrizték, akik jól beszéltek az illető déli szláv nyelvet”. (14.)

Az említett két megye földrajzi neveinek összegyűjtése és közzététele után készített útmutatók (a tolnai, a baranyai és a Bács—Kiskun megyei) a nemzetiségi nevek gyűjtésére

és lejegyzésére vonatkozóan valamivel részletezőbbek, igényesebbek, sőt mintha helyelközzel némi túlzásba esnének.

Ez az igényesség jórészt POGÁNY — ZELLIGER már említett tanulmányának érdeme. A fentebb idézett részlet után ez olvasható: „... nincs sem elvileg, sem technikailag kidolgozva az idegen nevek fonetikus lejegyzése. Különösen fontos lenne e kérdések mielőbbi tisztázása az országos névgyűjtő mozgalomra való tekintettel, hiszen ennek az óriási munkának a további kutatás számára pontos és minden szempontból megbízható, egymással összevethető alapanyagot kell szolgáltatnia” (401).

Vegyük most sorra a gyűjtésre, majd a nevek lejegyzésére vonatkozó tanácsokat, javaslatokat, igényeket! Vizsgáljuk meg, mi valósult meg belőlük, s mi az, aminek a megvalósítására törekednünk kell! Kiinduló tételünk: Az idegen nyelvi nevek gyűjtésére általában ugyanazok a szabályok érvényesek, amelyeket a magyar névanyag gyűjtésében alkalmazunk (vö.: VÉGH JÓZSEF: *NyudÉrt.* 58. sz. 391 — 5; SEBESTYÉN ÁRPÁD: *MNyj.* XIII, 29 — 55; PAPP LÁSZLÓ: *SzótTan.* 55 — 76).

Roppant egyszerűnek és evidensnek tűnik ez a tétel; követésében, gyakorlati megvalósításában azonban annál több a kétség, bizonytalanság, ellentmondás.

A gyűjtés szervezőinek tudniuk kell, hogy mely településben, mely községben, városban számolhatnak idegen nyelvi földrajzi nevekkal.

Tudjuk, hogy a többnyelvű települések semmiképp sem tekinthetők homogénnek. Ugyanis mindegyikben más lehet a településtörténeti háttér, a nemzetiségi nyelvet anyanyelvüként beszélő lakosság számaránya a magyar anyanyelvűekhez viszonyítva; a kétnyelvűség, a bilingvizmus más és más fokán állhatnak a nemzetiségi nyelvet beszélők. Ezek azonban csak a legáltalánosabb tények, amelyeket a gyűjtés szervezőinek, de mindenekelőtt a gyűjtőknek ismerniük kell. — Az utóbbi fél évszázadban, de főként a II. világháború után olyan nagyarányú — részben irányított, kisebb részben spontán — migráció ment végbe, amelynek a hatása nyilvánvaló a település nyelvi összképére, illetve a teljes, valóságos névanyagára.

Álljon itt egy-két példa saját ellenőrző gyakorlatomból! Medina szerb település Tolna megye szekszárdi járásában. Azt várná az ember, hogy ez a tény a földrajzi neveken is erőteljesen tükröződik, s föltétlenül érvényesül a szerb nevek dominanciája. Az elmúlt 50 év történetéből azonban kiderül, hogy a falu szerb lakóinak jelentős része az I. világháború után repatriált Jugoszláviába, az ittmaradtak viszont nem voltak mentesek az asszimilációs hatásoktól. A közben kialakuló kétnyelvűség a földrajzi neveken elvezetett a párhuzamos névismerethez. Mint ellenőrzőnek az volt az érzésem, hogy a szóban forgó falunak 50 évvel ezelőtt homogénabb, a szerb nevek javára eltolódó arányú volt a földrajzinévi-rendszere.

Nyilván a gyűjtő és az ellenőrző akkor jár el helyesen, ha a vizsgált község történetében végbement minden változást tényként regisztrál, mert csak így maradhat mentes a szélsőségektől: attól, hogy egy korábbi nyelvállapot rögzítésére törekszik, vagyis archaizál; illetve nem hajlandó számolni a múlt nyelvi, névtani örökségével, s ezért a megbízható adatközlők által ismert szerb névanyagot is csak véletlenül, esetlegesen fogja fel.

A következő példám Kistormás. Valamikor szintizta német falu volt Tolna megye szekszárdi járásában. A gyűjtő mindössze tizenhét nevet jegyzett föl, s német egyetlen egy sem volt közöttük. Csak az ellenőrzés alkalmával kaptam rá magyarázatot. A falu régi német lakosságából egyetlen család sem maradt, kivéve egy idős házaspárt. A férj azonban más faluból származott, s csak házasságkötéskor került Kistormásra. Az elöregedés és az ezzel összefüggő egészségi okok miatt nem mindig voltak szóra bírhatók. Ezért több alkalommal kíséreltük meg a pótlógyűjtést, illetve az ellenőrzést. Végülis kikerekedett a kis határu község névanyaga: 76 számozott s java részében német név került az adattárba.

Sokat gondolkodtam, mit tehattünk volna az esetben, ha az említett házaspártól nem kapunk megfelelő információkat. Vagy: a nevek szembevetendő szegénységének magyarázataképpen a falu lakosságának teljes kicserélődését mint történelmi tényt kellett volna megjegyezni az adattárnak a községre vonatkozó első bekezdésében; vagy azt kellett volna kinyomozni, hogy a közelben, tehát Tolna megyében hol élnek Kistormásról elköltözött német anyanyelvű családok, s őket kellett volna megkérnünk az adatszolgáltatásra.

Az említett példa kétségtelenül ritka és egészen rendhagyó. Ha teljesen azonos esettel nem is, de ehhez hasonlóval más gyűjtő, illetve ellenőrző szintén szembe találhatja magát.

A harmadik példám Alsónána, egykori szerb (Rácánána), majd német falu Tolna megye szekszárdi járásában. A német lakosság túlnyomó többsége elköltözött a faluból a II. világháború után. Helyükbe jórészt spontán módon 63 különböző helyről költöztek be mai lakói. Ez a frissen verbuválódott, új összetételű lakosság még a hétköznapi együttélés szempontjából is roppant izgalmas szociológiai rejtvény, a község földrajzinév-anyagát tekintve pedig különösen az. A gyűjtés és az ellenőrzés idejére ugyanis az új lakók a gazdálkodás, a határhasználat közismert kényszeréből kialakították a maguk toponimiai rendszerét, nyilván a régi német lakosság primátusának, hegemoniájának kényszere nélkül. Bár igen nagy figyelemmel voltunk idős német anyanyelvű adatközlőinkre, a község névtani képe mégis más, mint ha az eredeti lakosság közreműködésével és jelenlétében rajzolhattuk volna meg.

E néhány példával semmiképp sem érzelmi hatások keltése volt a célom. A tudománynak a tényeket kell vizsgálnia, regisztrálnia. A tények mögött azonban sokszor olyan jelenségek húzódnak meg és munkálnak, amelyek erősen befolyásolják a pusztán tények számbavételét, csoportosítását.

Összefoglalva: A tények rögzítéséhez kívánatos a több nyelvű községek társadalmi struktúrájának alapos ismerete. Ez pedig olyan embertől remélhető és várható el, aki otthon van a településben, beszéli az idegen nyelvet, illetve annak helyi nyelvjárását. Az ilyen emberek megkeresése és az ügynek való megnyerése megéri a fáradságot, mert ha az alapelvek és szempontok ismeretében hajlandók elvégezni a gyűjtőmunkát, eleve sikerül kiküszöbölnünk csaknem minden hibalehetőséget.

A napjainkban végzett gyűjtésekre bizonyosan érvényes POGÁNY és ZELLIGER következő megállapítása: „A vegyes településű községek mindegyikében kizárólag magyarul tudó lakosokat is találunk, a bilingvizmus különböző fokozatain álló idegen anyanyelvűek mellett” (402.). Majd így folytatják: „A gyűjtést e két csoportban külön-külön célszerű végezni”; „. . . Általában azzal a réteggel érdemes kezdeni, amelyik feltehetően több nevet ismer, vagy amelyikről tudjuk, hogy a névadásban elsődleges szerepet játszott” (402). — Ezeknek a szempontoknak az érvényesítésére nyilván csak az alapos helyismerettel rendelkező — fentebb már jellemzett — gyűjtő képes.

Tegyük föl, hogy így kezdünk hozzá a munkához. Az eredmény: a legjobb esetben a község, a település magyar és idegen nyelvi (német, szlovák, horvát, szerb, szlovén, román, ukrán) névanyaga. Ebből azonban csak az derül ki, hogy mely tereptárgyaknak, földrajzi objektumoknak van csak magyar, melyeknek csak nemzetiségi neve; melyeknek van magyar és nemzetiségi neve is, melyeknek van közös nevük: vagy magyar, vagy nemzetiségi, s végül melyeknek van közös, de se nem magyar, se nem azon nemzetiségi, hanem egy harmadik nyelvi nevük. Például a Baranya megyei Bikalon a magyar és a német lakosság egyaránt az *Otovica*, *Saskovica*, *Sztára-bodó* stb. szerb neveket használja. Ezért nincs is se magyar, se német megfelelőjük. (Vö. PESTI JÁNOS, Baranya megye földrajzi nevei. Gyűjtési útmutató. Pécs, 1973.).

A „Somogy megye földrajzi nevei”-t azért érte elmarasztalás, mert az összegyűjtött és közzétett nevek közül ismeretüknek, illetve használatuknak ezeket a kölcsönöségeit, kapcsolatait vagy egyáltalán nem, vagy csak nehezen lehet megállapítani.

Hogyan kerülhetjük el ezt a hibát? Hogyan léphetünk előre? Rövidítve jelöljük ugyan az idegen nyelvi nevek német (n.), horvát (h.), szerb (sze.) stb. voltát, ez azonban nem elegendő. A név után feltétlenül utalni kell arra, hogy például a magyarok is ismerik, használják, vagy a magyarok is így nevezik, s természetesen megfordítva: hogy a nemzetiségi nyelvűek is a magyar névvel élnek. Például: *Sáskovicá* : *Sáskovic* (a szerbek nyelvében). *Sáskovica* (a magyarok nyelvében); — *Sáse* (szerbek) : *Ásék*; *Ásék* (németek) : *Sásos*, *Sársos*, *Sásas*, *Sársas* (magyarok) (PESTI i. m. 18).

Célszerű a magyar és az idegen nyelvű adatközlőktől gyűjtött nevek megkülönböztetése. Csak így derül fény egyrészt a tényleges névhasználatra, másrészt a nyelvi kölcsönhatásokra. — Ne erőszakoljuk ki a magyar nevek idegen nyelvi megfelelőit, főként akkor ne, ha a magyar az általánosan használt forma a nemzetiségi nyelvűek körében is. Ez fordítva is érvényes: ne akarjunk mindenáron magyarra fordíttatni idegen nyelvi neveket, névváltozatokat, mivel ezek nagyrészt a magyar lakosság névkészletébe is bekerültek. (Vö. PESTI i. m. 19.)

Még egy részletkérdés vár tisztázásra ezzel kapcsolatban. Nem ritka az olyan, idegen nyelvűek használta magyar név, amely csak fonetikai tekintetben tér el a magyartól, mégpedig az idegen nyelv fonémarendszere szerint. Például: a magyar *Dögtemető* a németek ajkán *Téktemető*; a magyar *Zód-sás* a németben *Szét-sás* : *Szölt-sás*; a magyar *Főnökház* a németeknek *Fénék-hász*. Kérdés: Írjuk-e ki az idegen nyelvűeknek e hangtani névváltoztatit? Ha az adattárakat csak a névtudomány alapanyagaként fogjuk fel, akkor elég a szemantikai és főként a morfológiai tanúságtétel. Ha azonban a dialektológia igényeit is figyelembe vesszük, akkor igenis föl kell jegyeznünk minden hangtani változatot. Ugyanis a magyar nevek idegen ejtése, illetve az idegen nevek magyar ejtése — főként ha a lejegyzés megbízható — értékes hangtani tanulságokkal szolgálhat.

A nemzetiségi nyelvet és annak helyi nyelvjárását ismerő gyűjtő lehetőleg az adatközlők nyelvén végezze munkáját. Mivel nem összefüggő szöveget veszünk fel, a kérdező nyelve lehet a magyar is. De sok torzítást, félreértést elkerülhetünk az adatközlők nyelvének használatával.

Nagyon erőteljesen kell hangsúlyoznunk a következőt: Az irodalmi nyelv hatására ne korrigáljuk a nyelvjárási névalakokat! Célszerű viszont a név nyelvjárási alakja vagy alakváltozatai mellé leírni a köznyelvi megfelelőjét, szótározható alakját, így: n. *Kherihavált* : *Khirihevált* (*Kirchenwald*), vagy így: n. *Torfvíze* (falurét); vagy h. *Pod básčēmē* (kertek alatt). — De ez nem lehet a gyűjtő vagy a közzétevő etimológiai állásfoglalása. — Több olyan névvel is találkozunk, amelynek a köznyelvi megfelelőjét nem tudjuk pontosan megadni, illetve csak fáradságos, gondos szófejtéssel juthatunk el hozzá. Például a Baranya megyei Bicalon: n. *Tukáu*, sze. *Gránári*, *Otovica*, *Sásē* stb.

A bevezetésben megfogalmazott alapelvből, a teljesség elvéből következik, hogy lehetőleg minden nevet és e nevek minden alakváltozatát gyűjtsük össze a hozzájuk fűződő minden magyarázattal, megjegyzéssel együtt.

Az ellenőrzést és a nevek megközelítő pontosságú leírását megkönnyíti, megbízhatóbbá teszi az idegen nyelvi névanyag magnetofon segítségével való rögzítése. Érdemes szorgalmaznunk.

A legfrissebb útmutatók szükségesnek tartják a településnevek hol? honnan? hová? kérdésre felelő idegen nyelvi megfelelőinek összeírását is. Ebben a kérdésben állást kell foglalnunk. A zalai és a somogyi gyűjtemény adós maradt ezzel, s tudtommal a tolnai is csak részben tett eleget ennek a kívánságnak.

Szervesen kapcsolódik ehhez a kérdéskörhöz a nevek, névváltozatok sorrendezése. „A nevek sorrendjét minden esetben a szociális érvényesség döntse el!” (PESTI JÁNOS, A Baranya megyei földrajzinev-gyűjtés ellenőrzésének módszere: Névtud. tanácskozások Pécsen. A Dél-Dunántúl magyar nyelvjárásai 1. füzet. Pécs, 1973. 1974.

57.). Ez a javaslat nemcsak az egynyelvű nevek variánsainak sorrendjére vonatkozik, hanem a magyar és idegen nyelvi nevekére is. Tehát nem minden esetben a magyar név kerül előbbre. Ha az idegen nyelvi név a jobban ismert, elterjedtebb, általánosabb használatú, azaz a szociális érvényűsége nagyobb, azt tegyük az első helyre. Pl. n. *Klávált* : *Kis-erdő*; n. *Undrkász* : *Ásó utca*; sze. *Sztári-brdo* : *Öreg-hégy*; sze. *Popovina* : *Paplak*; stb. A tolnai gyűjteményben következetesen a magyar nyelvi névváltozat került az első helyre. A fentebb említett szempontnak ellene mond tehát a tolnai gyakorlat. Hogyan tovább?

Magyar névtani szempontból ügyelnünk kell arra, hogy szintagmatikus neveknél egységesen grammatizált alakokat jegyezzünk fel, mert — elsősorban — a német flektált alakjai különben félvezethetők a gyűjtőt.

A német *Roter Berg* 'Vörös-hegy' típus szövegben való megjelenési formái a következők lehetnek: *Róuda Pëag* 'Roter Berg'; névelővel: *ta Róudi Pëag* 'der Rote Berg'; esetragosan: (*əm*) *Róu'n Pëag* 'am (auf) dem Roten Berg'. Az első változatot jegyezzük fel, ti. az rögzíti egyértelműen az alaptag nemét és számát. A második többes szám is lehet. A harmadik elmosza a határt az összetétel és az esetragos alak között (*Róu'npëag* = 'Rotenberg'). (Vö. POGÁNY—ZELLIGER: i. h. 402—3).

Azzal, hogy ragaszkodunk a hely- és nyelvismerettel bíró gyűjtő munkatárs személyéhez, eleve teljesítettük azt a hangsúlyozott követelményt, hogy ne menjünk tájékozatlanul a terepre. De ez azt is jelenti-e vajon, hogy dialektológiai előtanulmányokat folytassunk, s ha igen, akkor milyen részletesen, milyen mélységig?

Nem hiszem, hogy a megbízható gyűjtésnek ez elhanyagolhatatlan feltétele. Magyar anyanyelvű gyűjtő esetében magyar nyelvű községben való gyűjtéshez elegendőnek tartjuk, ha beszéli a helyi nyelvjárást. Az idegen nyelvi nevek gyűjtőitől se követelhetünk többet. A POGÁNY—ZELLIGER által felsorolt és ajánlott — elsősorban német, utána szlovák és délszláv — dialektológiai tanulmányok ismerete mindenképpen előnyös, de ebből nem következik, hogy a magyar földrajzi nevek összegyűjtése is csak akkor lesz megbízható, ha a gyűjtő előzőleg megismerte a település nyelvjárási sajátosságait a magyar dialektológiai szakirodalomból. Ahhoz, hogy valaki például egy szlovák nemzetiségű és nyelvű község földrajzi neveit összegyűjtse, nem kell feltétlenül ismernie a szlovák nyelvjárások rendszerét.

Sokan és sokszor megfogalmazták a gyűjtővel szemben támasztott fő követelményt: „Azt írja le, amit hall!” Ehhez nem szükséges a dialektológiai szakirodalom tüzetes ismerete, csupán fülének ráhangolása az adott, vizsgált nyelvjárásra. Ti. a fentebbi követelmény teljesítésének az a feltétele, hogy a gyűjtő „azt hallja, amit mondanak”, illetve „úgy hallja, ahogy mondják”.

Külön pontban kívánom érinteni az idegen nyelvi névanyag lejegyzését, a lejegyzés módját. A nyelvjáráskutatók (DEME: MNyj. II, 18, 21; BÁRCZI: MNyj. II, 38 kk.; IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 28 kk.) szerint az idegen nyelvi nevek tudományos hasznosítása csak akkor lehetséges, ha egyezményes hangjelöléssel rögzítjük őket. Az egyezményes hangjelölés azért is indokolt, mert több, rendszerében egymástól eltérő idegen nyelv magyarországi névkincsét kell lejegyezni. A kölcsönhatások, azonosságok és eltérések csak úgy állapíthatók meg, ha az egyes idegen nyelvi neveket egymással és a magyarral is egybevetjük. Ez viszont csak az egyezményes hangjelölés segítségével lehetséges. Ezzel hozzhatjuk őket „közös nevezőre”.

Az egyes idegen nyelvek kutatási célokra kidolgozott saját átírásainak alkalmazása (germanisztika, szlavisztika, romanisztika) igen megnehezítené az anyag feldolgozását. Meg az önkéntes gyűjtőktől aligha várhatjuk el az idegen nyelvek saját átírási rendszerének ismeretét és használatát. — Felvethető az APhl. használatának kérdése is. Az idegen nyelvi neveket közös nevezőre hozhatnánk ugyan vele, a magyar hangok leírására azonban már kevésbé alkalmas (vö. MOLNÁR JÓZSEF, A magyar beszédhangok atlasza. Bp., 1970.

31). Hasonló munkálatokban külföldön sem alkalmazzák, s az önkéntes gyűjtőket túlságosan megterhelné. A magyar és az idegen fonetikai átírások keveredése ($s = \delta$, $cs = \epsilon$, $e = \epsilon$, $i = \tilde{i}$ stb.) fölöslegesen bonyolítja munkánkat. Ezért a legjárhatóbb út: az egyezményes magyar hangjelölés következetes alkalmazása.

Ha az egyezményes magyar hangjelölési rendszert az érdekelt idegen nyelvenként kiegészítjük néhány közismert vagy könnyen elsajátítható fonetikai jellel, amelyek az illető nyelvek neveinek visszaadásához elengedhetetlenül szükségesek, akkor minden hazai, nem magyar földrajzi nevet le tudunk írni úgy, hogy az egyes nyelvek szaktudósai is fel tudják használni őket. — A magyar neveket az egyszerűsített átírási szabályok szerint írjuk le (vö. VÉGH JÓZSEF, Hangjelölési útmutató az önkéntes nyelvjárási gyűjtők számára: Nyr. XCIV, 94—8). Ez az útmutató — helyesen — mellőzi a magánhangzók hangsín-áryalatainak és a diftongusoknak a jelölését. A 4. pontja azonban szerintem is vitatható. (Vö. POGÁNY—ZELLIGER: i. h. 405). Ugyanis a gyűjtőre bízva annak eldöntését, hogy melyik hangkapcsolat és milyen mértékben tér el a köznyelvi normától, melyeknek a jelölése fontos, és melyeknek a jelölése hanyagolható el nyelvészeti szempontból.

Az idegen nyelvi nevek esetében is a hangkapcsolatok ejtés szerinti leírását tartjuk helyesnek, függetlenül a kínálózó etimológiáktól és a kikövetkeztethető morfémahatároktól. Főlősleges például a hallás után lejegyzett szerb: *Iszpot púta* illetén elemzése: *Iz + pod put + a*, vagy a magyar elemeket tartalmazó: *Pokolléhyszki pút* ilyen átírása: *Pokolléhyszki pút*.

Összefoglalva: Az idegen nevek átírásának legfőbb követelménye, hogy minél pontosabban vissszaolvashatók legyenek mindazok számára, akik az alapvető fonetikai jeleket ismerik, még akkor is, ha a szóban forgó idegen nyelvnek nem szakemberei. Ebből az következik, hogy minél inkább eltér az idegen nyelv hangrendszere a magyartól, annál több fonetikai jelenség írásos rögzítésére van szükség.

Ezután vegyük sorra az egyes nemzetiségi nyelvek földrajzi neveinek leírását, s a bennük követendő szempontokat, eljárásokat. Kezdjük talán a kvantitás alapján első helyre kívánczó német nyelvű nevekkel!

A magánhangzók nagy része a magyar magánhangzokat jelölő betűkkel egyértelműen jelezhető. A zárt *ë-t* a magyar köznyelvi helyesírás nem jelöli ugyan, a magyar földrajzi nevek leírásában mégis élünk vele. Szükségesnek tartjuk pl. a *Meggyes* név alakváltozatainak megkülönböztetését. Nem mindegy, hogy *Meggyes*, *Mëgyyes* vagy *Mögyyes* alakban hangzik. Az *ë* hang zártságának jelölése ezért a német nyelvi nevekben sem okozhat gondot. — Ugyanezt mondhatjuk el a rövid illabialis *á* hangról. A palóc nyelvjárásokban a magyar nevek leírásában is élünk vele. Ragaszkodnunk kell használatához, mert vannak olyan hazai német nyelvjárásaink, amelyekben különböző mértékben labializálódik az *á*, esetleg ez a tendencia együtt jár a zártabbá válással is (*o*). Vagyis nem célszerű az *á*-kat *a*-val jelölni abban a meggyőződésben, hogy a névtár használója úgyszólván illabializálja őket.

Foglalkoznunk kell a tökéletlenül képzett magánhangzó jelölésével. Bár fonéma volta vitatott, jelölését szükségesnek tartjuk. Igen gyakori és jellegzetes hang, amely csak mellékhangsúlyos helyzetben fordul elő: *Khërihekrövä*.

POGÁNY—ZELLIGER szorgalmazza a diftongusok jelölését. Fölsorolnak több mint húsz diftongust. Megjegyzik, hogy az *aj*, *ej*, *oj* hangkapcsolat mindig diftongus, azaz = *ai*, *ei*, *oi*. Szerintem elfogadható, ha a gyűjtő a *Khäizër* ~ *Kheizër* előtagú neveket így írja le: *Käjzër* ~ *Khejzër*. A „Somogy megye földrajzi nevei”-ben nem jelölték sem az *a-t*, sem a diftongusokat, sem a tökéletlenül képzett magánhangzót: *Rájdlbrunne*, *Klájnhajzlërvald*.

A mássalhangzók jelöléséről szólva, az ún. zöngétlen mediák jelölését ne szorgalmazzuk: *Hútvád* ~ *Hútvád* ~ *Hútvát*. „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak adataiban is sok gondot okozott e hangok jellegének megállapítása. — Az aspirált hangokat jelöljük

bátran *h*-val: *Kház* (= Geiss). — A *v* : *β* megkülönböztetése fölösleges. — A német fonetikusok minden bizonnyal pontosan meg tudják állapítani, hogy a *h* variánsai hol fordulnak elő, milyen fonetikai helyzetben. Ezért nem tartom szükségesnek sem az *ichlaut* (*χ*), sem az *achlaut* (*χ*) jelölését. — A német fonetika fontos tétele, hogy a nazálisok és a liquidák mellékhangsúlyos helyzetben — a magyartól eltérően — szótagalkotók is lehetnek. Ennek jele a betű alá tett kis kör: *η̇*, *l̇* (*Prindl*). Nem kell! — Egy másik fontos fonetikai tétel: gyakori az *l*, kisebb mértékű az *m*, *n* hangok előtt a *b*, *d*, esetleg az *r* kiesése. Kérdés: jelöljük-e hiányjellel? (*Kruš'm*). Véleményem szerint erre sincs szükség.

A szlovák és a szerb-horvát–szlovén nevek leírása a magyar egyezményes hangjelölés segítségével viszonylag könnyen megoldható.

A román nevek átírásában SZABÓ T. ATTILA és munkatársai, az ukrán nevek átírásában a P. LIZANEC által említett dialektológusok és névtanosok munkái nyújtanak tájékoztatást, adnak hasznos támpontokat.

Minden idegen nyelvre érvényesek a következő javaslatok: A hangképzésben mutatkozó árnyalati különbségeket melléklelekkel ne jelöljük! — A fonematikus lejegyzés elvéből következik, hogy diftongust csak olyan névváltozat esetén jelöljünk, ahol annak jelentésmegkülönböztető szerepe van (*lieŋ* = *lügen*, de: *liŋ* = *liegen*). — Ha olyan hangot hallunk, amelynek nincs közösen megállapított jele, jelöljük tetszés szerint, de következetesen, és a jelet világosan magyarázzuk meg. — A hangsúlyviszonyok jelölésére akkor van szükség, ha belőlük (ti. a hangsúlyviszonyokból) két egymás mellett élő nyelv kölcsönhatására lehet következtetni. (Pl. a másik nyelv hangsúlyozásának átvétele egyes nevekben, illetve az erre való törekvés valamilyen megnyilvánulása.) Ilyenkor a hangsúlyos szótagot aláhúzzuk.

A jelölés legfontosabb követelménye a következetesség.

Az eddigi gyakorlat igazolta, hogy az egyezményes magyar hangjelölés minden magyarországi idegen nyelv neveire alkalmazható, ezért a fonetikus lejegyzés szintjeinek minden idegen nyelv földrajzinév-anyagában megközelítően azonosnak kell lennie. Nem lehetünk tehát igénytelenebbek a magyar nevek fonetikus lejegyzésében, mint bármelyik idegen nyelv neveinek átírásában. Ha valamelyik idegen nyelv kutatóinak, szakembereinek fontos tudományos érdeke fűződik egy-egy gyűjtemény névanyagának pontos, fonetikus lejegyzéséhez, akkor ezt a munkát a gyűjteménynek egy külön fejezetében, vagy az egyes, idegen nyelvi neveket tartalmazó községek adattára utáni függelékben elvégezhetik. Erre lesz példa a „Tolna megye földrajzi nevei” című kötet, amelyben a német névanyagnak a német névtan és dialektológia szempontjai szerinti átírását MÁRVÁNY JÁNOS végezte el.

RÓNAI BÉLA

Az *l*-ezésnek és a szótagzáró *l* kiesésének állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában

1. Az *l*-ezés és a szótagzáró *l* kiesése a sopronkövesdi nyelvjárás archaikus állapotának a két legfeltűnőbb, nagy hatású mássalhangzó-jelensége. E hangtani sajátágok szülőfalum helyi nyelvjárásában egészen a közelmúltig viszonylag erősen tartották magukat. Az elmúlt egy—másfél évtizedben azonban a köznyelv ismert egységesítő hatására az említett két jelenségnek is megszűnt az egyeduralma. Ennek eredményeként a korábban következetesen *l*-ező, illetve *l* nélküli szavak, morfémák újabban több, legkevesebb két hangalaki változatban tűnnek fel nyelvjárásunkban.

A nyelvjárások változásáról, pusztulásáról nemrég is többen elmondták véleményüket, tapasztalataikat (vö. pl.: IMRE SAMU: *ÁltNyTan.* VIII, 85—104; KISS JENŐ:

Nyr. XCVII, 217–28). A köznyelvi hatás eredményeit legutóbb SZABÓ JÓZSEF ismertette Nagykönyiből származó szövegfelvételei és passzív megfigyelései alapján (MNY. LXXII, 100–13). Ebben a dolgozatban én azt tűzöm ki célul, hogy a sopronkövesdi nyelvjárás anyagán a fenti két jelenség kapcsán — nyelvészociológiai és statisztikai szempontok figyelembevételével — megpróbáljam megvizsgálni, feltárni a köznyelv hatásának mértékét, a két jelenség változásának irányát, jellegét, illetve előrehaladottságát; azaz: a mai szinkronián belül az *l*-ezésnek és a szótagzáró *l* kiesésének állapotát és mozgását az egymás mellett élő nemzedékek nyelvhasználatában.

Ezt a célt természetesen nem a két jelenség anyagának teljességre törő leírásával kívánom elérni. Arra nem is gondolhatok, hogy a vizsgálatba a lehetséges példák összességét bevonjam. De erre nincs is szükség. A fontos a reprezentatív minta: olyan szóanyag összeválogatása, amely a vizsgálandó jelenségeknek minden lényegesebb vonását hordozza, mutatja. Dolgozatomat egy ilyen elképzelés tudatában összeválogatott szóanyag vizsgálatára építettem föl. E munka elvégzésében is követhetőnek, sőt követendőnek éreztem, amit DEME LÁSZLÓ írt a nyelvatlasz kérdőfüzeteinek összeállításáról: „A teljességre törekvés kielégíthetetlen igényét a vizsgálandó jelenségek s az azokra adott példák jó megválasztásának megvalósítható törekvésével kell helyettesítenünk” (Nyatl-Munk. 50).

2. A gyűjtéshez kérdőívet készítettem anyanyelvjárásom ismerete és mások hasonló tárgyú közleményei alapján (vö. pl.: IMRE: MNY. LXI, 368–74, uő.: MNY. LXVI, 109–14; BALOGH LAJOS: MNY. LXIV, 355–61; KISS: MNY. LXIV, 99–101, uő.: uo. 361–4; SZABÓ: MNYj. XVI, 19–27, uő.: MNY. LXVIII, 482–90). Kérdőívembe a fentieknek megfelelően 57 szót vettem föl. Kérdéseimet kellő pontossággal igyekeztem megformulázni, hogy válaszként mindig a kívánt beszédhelyzetben levő szóalakot kapjam meg. A kérdéseket azután úgy állítottam sorrendbe, hogy az azonos helyzetű nyelvi jelenség vizsgálatát szolgáló szavak lehetőleg ne maradjanak egymás közvetlen közelében (vö. G. VARGA GYÖRGYI: Nyr. LXXXVII, 183–4).

Azért, hogy anyagomat az életkor szerinti különbségeknek megfelelően is vizsgálhassam, 12 adatközlőmet három nemzedék képviselői közül válogattam: 50 év felettieket, 25 és 50 év közöttieket, 25 év alattiakat. Az adatközlők kiválasztásában némileg módosítva azokat a javaslatokat tartottam szem előtt, amelyek a regionális köznyelvi kutatások kapcsán újabban körvonalazódnak (vö.: IMRE: MNY. LXIX, 258; DEME: uo. 262–3). Adatközlőim a következők lettek: 50 év feletti: 1. Gy. S.-né htb., 82; 2. R. J.-né tsz-járadékos, 81; 3. H. S. tsz-tag, 64; 4. B. J.-né konyhai alkalmazott, 51 éves; 25 és 50 év közöttiek: 5. F. I. tsz-tag, 42; 6. S. F.-né segédmunkás, 39; 7. B. F. segédmunkás, 36; 8. P. Gy.-né htb., 36 éves; 25 év alattiak: 9. T. M.-né szakács, 21; 10. S. F. ipari tanuló, 16; 11. Cs. Gy. tanuló, 14; 12. Cs. Sz. tanuló, 14 éves. (Adatközlőimet a továbbiakban csak sorszámukkal szerepeltetem.)

Anyagomat a nyelvatlasz munkálataiban jól bevált aktív indirekt módszerrel gyűjtöttem. Az adatközlők válaszait kazettás magnetofonnal rögzítettem, hogy élhessek a többszöri újrakhallgatás, a pontosabb lejegyzés lehetőségével.

3. Az összegyűlt teljes anyagot természetesen csak szelektálva és megfelelően rendszerezve tehetem közzé. Ezért alább az értékelésben és a megállapításokat illusztráló konkrét nyelvi adatok közlésében két szempont érvényesítését tartom különösen fontosnak: 1. kiemelni a nemzedékek szerinti statisztikai összesítések (kevesebb adat esetén a pusztán adatfelsorolások) tanulságait; 2. bemutatni az adott nyelvjárási jelenség állapotára vagy mozgására nézve a legjellemzőbb morfémák hangalakváltozatait. Ami az első szempontot illeti, tudom, hogy a három nemzedék szerinti különbségtevés magában rejti a sematizálás veszélyét. De azt is vallom, hogy legalább tendenciaszerűen föltét-

lenül kell jeleznie a köznyelv hatásának mértékét, az egyes nyelvjárási jelenségek visszaszorulásának várható alakulását (vö. SZABÓ: MNy. LXXII, 101).

4. A z *l*-e-z-és. — Az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípus fontos sajátóságaként Sopronkövesd nyelvjárása erősen *l*-ező. Ez azt jelenti, hogy a nyelvjárási archaikus állapotát tekintve a köznyelvben *j*-vel ejtett *ly*-ek helyén *l* (*ll*) mutatkozik szó elején: *lán, lík*; szó belsejében: *baqla, ellesmi* ~ *illesmi, folik, gulás, hüle, k^uóvátog, pálló, ullán* ~ *ollán* stb.; szóvégen: *akadál, borbíl* ~ *barbíl, hel, m^léll, szemíl, tartál* stb.; de szabályosan megjelenik az *l* (*ll*) + *j* hangkapcsolatok helyén is: *hátulla, kazallok* ~ *kazalgyok, meneküllünk, törüllő* stb. Az *l*-es megoldás Sopronkövesden annyira tipikus, hogy a fenti és a hozzájuk hasonló esetekben az *l*-nek *j*-vel való váltakozása csak jóval kevesebb szóban figyelhető meg, mint a nyelvterület közelebbi-távolabbi, bár szintén *l*-ező pontjain. A *karval, komol, mula, pulka* stb. szavaknak például nyelvjárásunkban egészen a közelmúltig nem voltak *j*-z-ő alakjai (vö.: KISS: MNy. LXIV, 101; SZABÓ: MNy. XVI, 20; IMRE: MNy. LXVI, 110).

Most pedig nézzük, mit mutatnak az *l*-ezés állapotáról és mozgásáról legfrissebb adataink!

A) Szóeleji helyzetben. — E helyzetben az *l*-ezést kérdőívemből 2 szó kutatta: *lányok, lyuk*. A köznyelvnek és nyelvjárásunknak egymáshoz való viszonyát figyelembe véve e két szóra nyert adataimat külön-külön kell értékelnem. A *lyuk* szóban (A/ 1.) a kny. *j* (*ly*): nyj. *l* ~ *j* megfelelés így alakul: *lík* (2–4, 6) ~ *tuk* (1, 5, 7) ~ *juk* (8–12); a *lányok* szóban pedig (A/ 2.) kny. *l*: nyj. *l* megfeleléssel van dolgunk: *lányok* (1–3, 11, 12) ~ *lányok* (4–10).

Az A/1. helyzetű háromféle adat 58,33%-ban *l*-ező, 41,66%-ban *j*-z-ő. Ez az arány még az *l*-ezésnek kedvez, s főleg a középső nemzedék vonatkozásában határozottan a megszokottabb régieshez való ragaszkodást mutatja. — Az A/2. jelű adatok a köznyelvvél való természetes egybeesést tükrözik; azt, hogy a *lány* szó köznyelvi *l*-je történetileg ugyanannak a depalatalizációs jelenségnek az eredménye, mint a nyugati nyelvjárások *l*-ezése a *lány* vagy a *lyuk* szóban.

B) Szóbelseji helyzetben. — Itt az *l*-ezést kérdőívemből 12 szó kutatta: a nyelvjárásban röviden *l*-ező *émelyeg, gombolyít, gömbölyű, kályha, mosolyog, pelyva, petrezselyem, selyem, skatulya* (B/ 1.); illetve a hosszan *ll*-ező *bélyeget, pálya, vályú* szó (B/ 2.).

B/1. helyzetben a kny. *j* (*ly*): nyj. *l* ~ *j* megfelelés az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>j</i> (<i>ly</i>) nyj. realizációi	
		<i>l</i>	<i>j</i>
I.	1–4	36	
	%	100,00	
II.	5–8	23	13
	%	63,88	36,11
III.	9–12	3	33
	%	8,33	91,66
I–III. összesen:		62	46
%		57,40	42,59

A táblázat az *l*-ezésnek viszonylag lassúbb, egyenletes bomlását tükrözi. Efelé látszik mutatni egyrészt a II. nemzedék *l*-ező adatainak eléggé magas aránya, másrészt a III. korosztály három *l*-es adata.

A legkövetkezetesebben *l*-ezőnek a *pelyva*, illetve a *skatulya* szó maradt: *pëlva* (1, 2, 5) ~ *pëlva* (3, 4, 6, 7, 9, 11) ~ *pějva* (8, 10, 12); *iskátula* (2) ~ *katula* (3–5, 7) ~ *skatula* (1, 6, 8) ~ *katuja* (12) ~ *skatuja* (9–11). A *j*-zésben a legmesszebbre a *kályha* morféma jutott: *kájha* (8–12) ~ *kájhq* (5–7) ~ *kálho* (1–4). Fele-fele arányban kaptam *l*-ező: *j*-ző választásokat a *mosolyog* morféma esetén: *mosolog* (1–6) ~ *mosojog* (7–12). A többi kikérdezett szóban az *l*-ezés: *j*-zés aránya még 7 : 5 maradt.

B/2. helyzetben a kny. *j* ~ *jj* (*ly*) : nyj. *ll* ~ *jj* ~ *j* megfelelés az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>j</i> ~ <i>jj</i> (<i>ly</i>) nyj. realizációi			
		<i>ll</i>	<i>jj</i>	<i>j</i>	<i>j</i>
I.	1–4	12			
	%	100,00			
II.	5–8	6	2	3	1
	%	50,00	16,66	25,00	8,33
III.	9–12	1	3	4	4
	%	8,33	25,00	33,33	33,33
I–III. összesen:		19	5	7	5
%		52,77	13,88	19,44	13,88

E statisztikából az *ll*-ezésnek lassú, szabályos mozgás kísérte bomlása tükröződik. Ezt mindenekelőtt a *jj*-s, *j*-s és *j*-s adatok abszolút és százalékos értékeinek a II. és a III. nemzedék közötti arányos növekedése bizonyítja. De az is a nyelvjárásiasság egyenletes pusztulására vall, hogy az *ll*-ező adatok mennyire arányosan mutatják nemzedékről nemzedékre a csökkenés tendenciáját. — Amikor itt most a köznyelviesség mértékének kérdését érintjük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a szóban forgó morfémáknak — a nyelvjárásoktól nyilván nem függetlenül — a köznyelvi kiejtésében is lehetnek különbségek a *j* időtartamára nézve. Kiejtési norma hiányában viszont azt nincs jogunk kimondani, hogy a kikérdezett szavak esetén csak a rövid *j*-s realizáció a köznyelvi helyes. Sőt: regionális köznyelvi szinten egyértelműen a félhosszú *j*-s ejtés elsőségét hirdeti a fenti statisztika.

A legtöbb *ll*-ező adat a *vályú* szóról maradt: *vállu* (1–7, 11) ~ *vájju* (12) ~ *vájju* (9, 10) ~ *vájju* (8); a legkevesebb a *pálya* morfémáról: *pája* (10, 12) ~ *pája* (8, 9) ~ *pája* (11) ~ *pájja* (6) ~ *pájja* (7) ~ *pállo* (2, 4) ~ *pállo* (1, 3, 5). Az *ll* : *jj* : *j* : *j* aránya a *bélyeget* szóban 6 : 2 : 2 : 2.

C) Szóvégi helyzetben. — Itt az *l*-ezést kérdőívemből 11 szó kutatta: az abszolút szóvégi helyzetű *bagoly*, *király*, *kristály*, *pisztoly*, *persely*, *tavaly*, *tengely*, *ünnepély* (C/1.); az ugyancsak abszolút szóvégi helyzetű, de a nyelvjárásban *l* nélküli formájában általános *jászol* és *ráspoly* (C/2.); illetve az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag előtti helyzetben szereplő *kastélya* szó (C/3.), amely kissé önkényesen került ebbe a kategóriába.

C/1. helyzetben a kny. *j* (*ly*) : nyj. *ll* ~ *j* megfelelést a következő lap táblázata szemlélteti.

A táblázat szerint a fejlődés a nyelvjárás *l*-ező állapotából igen sokat haladt előre a köznyelvinek megfelelő *j*-zés felé. Az előrelépés szembetűnően a II. és a III. nemzedék adatai között nagy. Összességében ugyan még itt is az *l*-ezés javára billen a mérleg nyelve, de a III. generációnak már nem maradt egyetlen *l*-es adata sem, sőt a II. nemzedék két fiatalabb adatközlője között szinte kettévált a kikérdezettek mezőnye: az idősebb *l*-ezőkre és az ifjabb *j*-zőkre.

A legerősebben *l*-ező a *persely* szó: *pörsöl* (1–8) ~ *pörsőj* (12) ~ *pörsěj* (10) ~

Nemzedék	Adatközlők	A kny. j (ly) nyj. realizációi	
		l	j
I.	1-4 %	32 100,0	
II.	5-8 %	23 71,87	9 28,12
III.	9-12 %		32 100,00
I-III. összesen: %		55 57,29	41 42,70

pęrsęj (9, II). A j-zés felę a leginkább a *pisztoly* és az *ünnepęly* szó mozdult el: *pisztoj* (7-12) ~ *pisztol* (1-6); *ünnepęj* (7-12) ~ *ünnepıl* (1-6). A többi vizsgált morfęma 7 : 5 arányban még inkább l-ezõ.

C/2. helyzetben a kny. j (ly) : nyj. ø ~ l ~ j megfelelés így alakul: *jászu* (1-3, 5, 11, 12) ~ *jászu* (4, 7, 9, 10) ~ *jászol* (6, 8); *ráspu* (3, 6) ~ *ráspu* (1, 2, 4, 5, 7-9, 11, 12) ~ *ráspoj* (10). — Ezúttal a százalékos értékeléstõl eltekintek, hiszen a fenti hatféle adat nyilván más elbírálás alá esik, mint az eddigi kategóriák tényei. E két morfęma máig erõs fokú nyelvjárásiasságában megítélésem szerint a ritkább használatnak van elsõdleges szerepe. Ebbõl következhet, hogy a kollektív nyelvtudat számára szinte a *jászu*, *ráspu*-féle alakokban lexikalizálódtak.

C/3. helyzetben a *kastęly*a szóban a kny. j (ly) : nyj. ll ~ lgy ~ l ~ j ~ j megfelelés így alakul: *kastęlla* (1, 3) ~ *kastęly*a (4-6) ~ *kastęla* (2) ~ *kastęja* (11) ~ *kastęja* (7, 8) ~ *kastęja* (9, 10, 12). Ezek az adatok arról árulkodnak, hogy a *kastęly*a szó — jól lehet a legrégiesebb alakváltozatai sem kicsi megterheltségük — 41,66%-ban j-zõ, 8,33%-ban j-zõ statisztikájával nagy utat tett meg elõre a köznyelviesség irányában.

D) L-ezés az l + j hangkapcsolat helyén. — E helyzetben az l-ezést kérdõívemben 9 szó kutatta: *alja*, *állj fel*, *álljon fel*, *beljebb*, *fordulj meg*, *forduljon meg*, *hátulja*, *ülj le*, *üljön le*. A válaszokat újra nem értékelhettem együtt. Különválasztottam az l + j hangkapcsolat sorsát szó belsejében (D/1.), valamint szõvégen (D/2.). Ha az *állj fel*, *ülj le* igealakokra kérdezve egyesek a hosszabb alakot adták válaszul, akkor az efféle adatokat is a szóbelseji helyzetük közé soroltam.

D/1. helyzetben a kny. jj (l + j, ll + j) : nyj. ll ~ jj ~ j ~ lj ~ lj megfelelés az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. jj (l+j, ll+j) nyj. realizációi					
		ll	jj	j	lj	lj	lj
I.	1-4 %	24 100,00					
II.	5-8 %	16 64,00	6 24,00	1 4,00	1 4,00		1 4,00
III.	9-12 %		22 78,57	2 7,14	3 10,71	1 3,57	
I-III. összesen: %		40 51,94	28 36,36	3 3,89	4 5,19	1 1,29	1 1,29

E táblázat arra vall, hogy a nyelvjárás *ll*-ező állapotából a köznyelvi *jj*-zés felétán D/1. helyzetben a legkevésbé problémátlan az átmenet. Egyrészt magas a bizonytalanságot, esetenként a finomkodást érzékeltető válaszok aránya. Másrészt: amíg a II. nemzedék viszonylag szilárdan tartja magát az *ll*-ezéshez, a II. és a III. nemzedék egymáshoz viszonyított adataiból dinamikus mozgás kísérte nagy fejlődés látszik. — Úgy vélem, azt hangsúlyoznunk kell, hogy itt nemcsak a beszélt köznyelv hatásával van dolgunk, hanem az eddigieknél jóval nagyobb mértékben az íráskép hatásával is. Az *l + j* hangkapcsolat helyén jelentkező *ll*-ezés ugyanis a fiatalok szemében már annyira feltűnő nyelvjárási sajátosság, hogy kerülésére mind nagyobb gondot fordítanak. Úgy látszik azonban, nem mindig könnyű kiválasztaniuk a leghelyesebbet a több kínálkozó lehetőség közül.

A legkevesebb gondot a *beljebb* szó okozta: *bejjebb* (7, 10–12) ~ *bejjébb* (9) ~ *bejjébb* (8) ~ *bellebb* (6) ~ *bellebb* (1, 2, 5) ~ *bellebb* (3, 4). A leginkább *ll*-ező az *alja* szó maradt: *alla* (1–7) ~ *ajja* (9, 10, 12) ~ *alja* (8, 11). Az írásképnek megfelelő kiejtésre törekvés példái: *alja* (8, 11), *hátulja* (11), *hátulja* (12), *áljon fél* (7), *forduljon még* (12).

D/2. helyzetben az *állj fél, fordulj meg, ülj le* szavakban a kny. *jj ~ j* (*l + j, ll + j*): nyj. $\emptyset \sim jj \sim j \sim j \sim lj \sim lj$ megfelelés így alakul: *á föl* (1–3) ~ *á föl* (4–6) ~ *áj föl* (8) ~ *áj fél* (11) ~ *áj fél* (12) ~ *álj fél* (7); *fordú még* (1–6) ~ *forduj még* (8, 10, 11) ~ *fordulj még* (9) ~ *fordulj még* (7, 12); *ü lē* (1–3) ~ *ü lē* (4–6) ~ *üjj lē* (7, 11) ~ *ülj lē* (12). — Ezekből az adatokból az derül ki, hogy D/2. helyzetben a II. nemzedék már többször kerül a nyelvjárási alakváltozatok használatát, mint D/1. helyzetben kerültre; a III. nemzedék viszont a köznyelvi alakokat még nem tudta teljesen uralomra juttatni. E generáció 25%-nyi *lj*-s adatával újra nagyfokú bizonytalanságot árul el, pedig igékről lévén szó a teljes hasonulás törvényének érvényesítése a kiejtésben nem okozhatna ekkora gondot. Itt megint számolnunk kell az íráskép hatásával. A kibontakozó regionális köznyelvi kiejtés hangalakja szempontjából egyébként figyelmet érdemel, hogy a *j*-s megoldás látszik mind a II., mind a III. nemzedék esetén a legmegterheltebbnek a nem is nyelvjárási, nem is betűjejtésre hajló három realizáció közül.

5. A szótagzáró *l* kiesése. — Sopronkövesd nyelvjárásában a mássalhangzók kiesésének — igaz, sok kivétellel, de — régtől máig a leggyakoribb esete a szótagzáró *l* kiesése. Az *l* hiánya az archaikus nyelvjárási állapotot tekintve megfigyelhető szó belesjében: *h^uogat*, *k^uöccsön* 'kölcson', *nⁱékü*, *páco* stb. (de: *elnök*, *öldöz* stb.); tőszavak végén: *dí*, *kaz^uó*, *rëggē* stb. (de: *bal*, *hel*; *bival*, *vonal*; *bál*, *szⁱél*; *fül*, *talál*; *füel*, *tanul* stb.); toldalék előtti helyzetben: *átok* 1. 'álltok', 2. 'álltak', *inékünek*, *legⁱétet*, *táncúsz* stb. (de: *inékülök*, *tánculunk* stb.); toldalékokban: *észⁱé*, *finomu*, *mongyá*, *padru* stb. (de: *asszonnyal*, *szeke^rrel* stb.).

Ahogy a példák is mutatják, az *l* eltűnése, illetőleg megmaradása az ismert fonetikai helyzeteken kívül többé-kevésbé függvénye a szófaji jellegnek, a toldalék fajtájának, a szótagszámnak, sőt az *l* előtti magánhangzó nyelvlállás és időtartam szerinti sajátosságainak is (vö. IMRE: MNy. LXI, 369). E szempontokat kérdőívem összeállításában igyekeztem messzemenően tekintetbe venni, de minden lehetséges esetre a túlságos elaprózódás veszélye nélkül nem választhattam példaanyagot.

Ezek után nézzük, mit mutat a szótagzáró *l* kiesésének állapotáról és mozgásáról az összegyűjtött anyag!

A) Szóbelseji helyzetben. — Itt a szótagzáró *l* kiesését kérdőívemben 6 szó kutatta: rövid magánhangzó után a *bolha*, *dolgozik*, *szalma*, *szilva* (A/1.); hosszú után az *álmos* és a *szálka* szó (A/2.).

A/1. helyzetben a kny. *l*: nyj. $\emptyset \sim l$ megfelelést következő lapon levő táblázat szemlélteti:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>l</i> nyj. realizációi	
		<i>ø</i>	<i>l</i>
I.	1–4 %	16 100,00	
II.	5–8 %	11 68,75	5 31,25
III.	9–12 %		16 100,00
I–III. összesen: %		27 56,25	21 43,75

Ez a táblázat arról tanúskodik, hogy A/1. helyzetben a fejlődés az *l* kiesésének stabil állapotából sokat haladt előre az *l* megmaradása, a köznyelvnek megfelelő nyelvhasználat felé. A mozgás itt igen szélsőséges értékeket teremtett. A nagy előrelépést a III. nemzedék tette meg. Amíg a II. generáció *l* nélküli adatainak még magasan a gyakorisági mutatója, a III. korosztály *l* nélküli alakokat már egyáltalán nem ejtett. (Megjegyzem, hogy az *l* előtti magánhangzóval nem foglalkozom, mert ez szinkronban van az *l* sorsával; ha az *l* nem esik ki, akkor a nyelvjárásnak az egyébként nyúlás, zártabbá válás vagy mindkettő érte magánhangzója helyén is a köznyelvvvel azonos hang áll.)

A köznyelviesség útján a legmesszebbre a *szilva* szó jutott: *szilva* (7–12) ~ *szíva* (1–6). A másik három kikérdezett szóban az *l* nélküli : *l*-es alakok aránya még 7 : 5 maradt.

A/2. helyzetben a kny. *l* : nyj. *ø* ~ *l* megfelelés így alakul: *ámos* (1–5) ~ *ámos* (6) ~ *álmos* (7, 10) ~ *álmós* (8, 9, 11, 12); *száko* (2–4) ~ *száko* (1, 5) ~ *száka* (6) ~ *száka* (10–12) ~ *szálka* (7) ~ *szálka* (8, 9). — E tízféle adat szerint A/2. helyzetben a megőrzött nyelvjárásosság sokkal nagyobb fokú, mint A/1. esetén. Bár a II. nemzedék már fele-fele arányban adott *l* nélküli, illetve *l*-es válaszokat; a III. korosztály adatai között feltűnően magas százalékban maradt *l* nélküli forma is.

B) Tővégi helyzetben. — Itt a szótagzáró *l* kiesését kérdőívemből egy szó, a sajátos viselkedésű *kazal* morféma kutatta. E szóban a kny. *l* : nyj. *ø* ~ *l* megfelelés így alakul: *kazø* (4) ~ *kazøu* (1–3, 5) ~ *kazal* (6, 7, 9–12) ~ *kazál* (8). — Látható, hogy a *kazal* morféma esetén a nyelvjárásosság minden eddiginél nagyobb mértékű bomlásával van dolgunk. Ez a kirívó nyelvjárásosság nyilván azért van gyorsabb pusztulásra ítélve, mert nyelvjárásunkban kevés a tővégen *l* nélkül használatos szavak száma.

C) Toldalék előtti helyzetben. — E helyzetben a szótagzáró *l* kiesését kérdőívemből 9 szó kutatta: *álldogálnak*, *asztalról*, *délre*, *dobolt*, *éjféltkor*, *kapáltak*, *kívülről*, *könyökölve*, *találtam*. Közülük az *álldogálnak* szó kétszer vehető, minthogy az *l* eltűnését képző előtt is, rag előtt is mutatja. C) helyzetben a kny. *l* : nyj. *ø* ~ *l* ~ *l* ~ *l* megfelelés eszerint:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>l</i> nyj. realizációi			
		<i>ø</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>
I.	1–4 %	38 95,00	1 2,50	1 2,50	
II.	5–8 %	25 62,50		15 37,50	
III.	9–12 %	10 25,00	6 15,00	23 57,50	1 2,50
I–III. összesen: %		73 60,83	7 5,83	39 32,50	1 0,83

Ez a táblázat a szótagzáró *l* kiesésének a már nem érintetlen állapotát, a köznyelvvivel egybeeső *l*-es állapotnak pedig még a megszilárdulatlanlanságát mutatja. A mozgás itt kisebb, a fejlődés szabályos úton halad. Az átmenet fokozatosságát a III. nemzedék félrövid *l*-es adatai tükrözik a legszebben. A szótagzáró *l* kiesésének máig nagy hatóerejét bizonyítja az, hogy a köznyelvnek megfelelő ejtés az összes alakváltozatnak csak a harmadára terjedt ki.

Az egyébként, hogy az *l* mikor esik ki, mikor marad meg, elsősorban a tömorfémától függ, nem a toldalék fajtájától. Az én anyagomban az *l* a legtöbbször az *álldogálnak* szó *-dogál* képzője előtt maradt el: *ádigánok* (2, 3, 8) ~ *ádigánok* (4–6) ~ *ádigánok* (1) ~ *ádigánok* (9) ~ *ádogálnok* (7) ~ *ádigálnak* (10) ~ *áldogálnak* (11) ~ *áldogálnak* (12). Ezt követően a legtöbbször azokból a morfémakapcsolatokból esett ki, amelyeknek toldalék nélküli alakjairól is elmaradhat: *díre* (1–3, 5, 6) ~ *díre* (4) ~ *dére* (9) ~ *díre* (7) ~ *díre* (8, 12) ~ *déire* (10, 11); *ífiékor* (3) ~ *ífiékor* (1, 2, 4–6) ~ *éfiékor* (9) ~ *ífiékor* (8) ~ *ífiékor* (7) ~ *ífiékor* (12) ~ *éfiékor* (11) ~ *éfiékor* (10); *kívürü* (4, 6) ~ *kívürü* (2, 3) ~ *kívürül* (1, 5) ~ *kívüröl* (9, 11) ~ *kívüröl* (8) ~ *kívüröl* (7, 10, 12). Csaknem ugyanilyen arányban tűnt el az *l* az *-l* végű igék múlt idejű alakjaiból és mássalhangzós kezdetű személyragjai elől: *dobút* (1–7, 9) ~ *dobólt* (8) ~ *dobolt* (10–12); *kapítok* (2–6) ~ *kapátok* (1, 11, 12) ~ *kapátak* (9, 10) ~ *kapáltak* (7, 8); *talátom* (3) ~ *talátom* (1, 2, 4–6) ~ *talátom* (12) ~ *talátam* (10, 11) ~ *talátam* (9) ~ *találtam* (7, 8); továbbá I. fentebb még egyszer az *álldogálnak* szót. A legkevesebbszer viszont az *asztalról* szóból esett ki: *asztáru* (2, 3, 5) ~ *asztáru* (6) ~ *asztáru* (4) ~ *asztalu* (1) ~ *asztalrul* (7) ~ *asztalról* (12) ~ *asztalrol* (9, 10) ~ *asztalról* (11) ~ *asztalról* (8).

D) Toldalékokban. — E helyzetben a szótagzáró *l* kiesését kérdőívemből 9 szó kutatata: *asztalról*, *bolból*, *ettél*, *fárol*, *igylál*, *kívüröl*, *tanácsnál*, *várnál*, *vettél*. De ha az *állj fel*, *ülj le* igealakokra kérdezve a felszólító mód hosszabb alakját kaptam válaszul, akkor alakváltozataikat ide is be kellett sorolnom. D) helyzetben a kny. *l* : nyj. *ø* ~ *l* megfelelés mindezt figyelembe véve az alábbi:

Nemzedék	Adatközlők	A kny. <i>l</i> nyj. realizációi	
		<i>ø</i>	<i>l</i>
I.	1–4	29	7
	%	80,55	19,44
II.	5–8	14	23
	%	37,83	62,16
III.	9–12	2	38
	%	5,00	95,00
I–III. összesen:		45	68
%		39,82	60,17

Ebből a statisztikából az derül ki, hogy a szótagzáró *l* kiesése mint nyelvjárási sajátság D helyzetben erősen bomlóban van, de a köznyelvnek megfelelő *l*-es állapot még nem szilárdult meg teljesen. A mozgás itt szélsőségektől mentesebb. A köznyelv egységesítő hatása — főként a többi táblázathoz viszonyítva — ezúttal szinte minden számadatból kiolvasható.

Az *l* a köznyelvnek megfelelően összességében a legtöbbször az egyes szám 2. személyű igei személyragban jelent meg, itt is az egyik leggyakoribb használatú szóban: *ettél* (7) ~ *éttél* (12) ~ *éttél* (9, 11) ~ *éttél* (8) *éttél* (10) ~ *éttél* (1, 2, 5, 6) ~ *éttél* (3, 4). Az igei személyraggal ellentétben a legtöbbször esett ki az *l* a *-ból* és a *-nál* határozó-

ragokból a *bolból* és a *tanácsnál* szóból: *b^uódbu* (1–5) ~ *b^uódbu* (6) ~ *b^uódbu* (7) ~ *boldbol* (9, 12) ~ *bóldból* (8, 10) ~ *boldból* (11); *tanácsná* (1–6, 8) ~ *tanácsnál* (11, 12) ~ *tanácsnál* (7, 9, 10).

6. A sopronkövesdi nyelvjárás két mássalhangzó-jelenségének visszaszorulását, a köznyelviesség folyamatát ennyiben kívántam felvázolni. A beszélt és írott köz- és irodalmi nyelv hatására végbement változásokat, a mozgást a vizsgált szóanyagban azokban a hangalakváltozataiban véltem felismerni, azokkal próbáltam meg bemutatni, amelyeket a jelenlegi népszerűség különböző korcsoportjainak képviselőitől, az egymást követő három nemzedék adatközlőitől nyertem. Befejezésül főbb tapasztalataimat összegezem még egyszer. Melyek ezek?

Az *l*-ezést és a szótagzáró *l* kiesését illetően a vizsgált anyag alapján kirajzolódhattak előttünk a főbb generációs különbségek. Az első nemzedék *l*-ezése kivétel nélküli, igen erős. Ma már ennyire még a szótagzáró *l* kiesése sem általános az idősebbek körében. Összességében mégis az a jellemző, hogy e két hangtani jelenség kapcsán az idősebb korosztály még az idegenekkel való beszélgetésben is meglehetősen határozottan ellenáll a köznyelv egységesítő hatásának. — A legfiatalabbak nyelvhasználatát ennek az ellenkezője jellemzi. E nemzedék *l*-ezése erősen visszaszorult. Ha csak az *l*-es : *j*-s realizációk között áll fenn a választás lehetősége, akkor minimálisan alacsony az *l*-ező alakok gyakorisága. Ha viszont lehetőségek egyébe realizációk is, akkor a legtöbb bizonytalanság a harmadik nemzedék adataiban nyilvánul meg. Ettől eltér némileg a szótagzáró *l* sorsának alakulása. E téren a köznyelvi hatásnak valamivel kisebb a végső eredménye: a szótagzáró *l* kiesésével ugyanis a legfiatalabbak nyelvhasználatában is többször találkozhatunk. — Az a hatás, amelyet a köznyelvi *j*-zés és a szótagzáró *l* megléte gyakorol a nyelvjárásra, a középső nemzedék beszédén mérhető a legbiztosabban. Ez a korosztály tudniillik a mindennapok tényleges beszédgyakorlatában hangalaki tekintetben olyan nyelvet beszél, amely az elavulóban levő régít és a keletkezőben levő újat egyaránt tartalmazza, csupán a régi és az új arányaiban mutat jelenségenként eltéréseket. A nyelvjárásias és a köznyelvi hatásra keletkezett alakváltozatok arányai természetesen a vizsgált két mássalhangzó-jelenségben sem esnek egybe. Ami az *l*-ezést illeti, ma még a középső nemzedék minden helyzetben inkább *l*-ező, mint *j*-ző. Kitűnt, hogy az *l*-ezésnek legjobban a szóvég kedvez. Nem ítéhető meg ennyire egységesen a szótagzáró *l* sorsa. Igaz ugyan, hogy a szóbelseji és a toldalék előtti helyzetben az *l* kiesése még az *l*-ezésnél is valamivel nagyobb arányú; toldalékokban azonban már a középső nemzedék is csaknem kétharmad részben a köznyelvnek megfelelő nyelvhasználattal él.

Az is szót érdemel továbbá, hogy a nyelvjárás mai állapotában a két jelenség bomlása, mozgása következményeként a vizsgált szóanyagban nemcsak az *l* : *j* (*ll* : *jj*), illetve a *ø* : *l* szembenállások figyelhetők meg, hanem vagy a fonetikai helyzettől függően (pl. az *l* + *j* hangkapcsolatban), vagy bizonyos konkrét morfémák esetében (pl. *bélyeg*, *pálya*, *vályú*, *kastély*) három, négy, esetleg öt hangalakváltozatot is kialakított a köznyelvi hatás. Ilyenkor ezekben az átmeneti — már nem nyelvjárási, de még nem is egészen köznyelvi — formákban egyrészt, kisebb mértékben a nyelvjárásias kiejtés továbbélő hatását kell látnunk; másrészt, nagyobb mértékben a köznyelvnek nevezett ejtés-mód bizonytalanságainak jelét. Egyébként néhány eset kivételével a köznyelvi hangalak irányába mutatnak, sőt sokszor azonosak is vele azok az újabb hangalakok, amelyek fel-felváltják a nyelvjárás szóképzésében az egyes morfémáknak az *l*-ezést, illetve a szótagzáró *l* kiesését tükröző, tipikusan nyelvjárásias formáit (vö. IMRE: ÁltNyTan. VIII, 93).

Legvégül felhívom még a figyelmet a két jelenség pusztulására vagy továbbélésére befolyásoló egyéb tényezőkre. Megfigyelhető ugyanis, hogy a nyelvjárásiaságot egyrészt azok a morfémák őrzik a legkövetkezetesebben, amelyek a nyelvjárásban már-már

szinte egy sajátos alakváltozatban lexikalizálódtak, mint a *jászol*, *ráspoly*, *szálka*, *álldogál*, *dél*, *éjjél* nyelvjárásos formái; másrészt azok, amelyek ma már ritkább használatúak, mint pl. a *pelyva*, *vályú*, *persely*, *skatulya*, *dobolt* stb. Igaz, ugyanakkor arra is felfigyelhetünk, hogy a gyakoribb előfordulás esetleg kedvezhet a köznyelviesülés folyamatának (pl. *asztalról*, *ígyál*, *vettél* stb.). Mindent egybevetve az *l*-ezés és a szótagzáró *l* kiesése egyelőre mégsem szűnik meg máról holnapra. Szűkebb környezetben, a kevésbé igényes társalgás nyelvében, kevesebb morfémában feltehetően még sokáig találkozhatunk velük falunkban.

BOKOR JÓZSEF

Szövegmutatvány Tápérol

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékei 1976. november 8-án és 9-én nyelvjárásgyűjtő kirándulást szerveztek a Csongrád megyei Tápéra. A gyűjtőút előtt a „Tápé története és néprajza” (Szerk. JUHÁSZ ANTAL, Tápé község Tanácsa. 1971.) című monográfia alapján előadást hallottunk a falu történetéről, néprajzi sajátosságairól, nyelvjárásáról.

A tiszta nyelvjárást az idősebbek körében is egyre kevesebben beszélik. Szeged közelsége, a tömegkommunikációs eszközök elterjedése megbontotta a nyelvjárás egységét, Tápén ma már általános a kétnyelvűség.

A lejegyzést az eredeti szöveggel HAJDÚ MIHÁLY vetette egybe.

Kéröm szépen én ezzer, | ezernyóácskilencvéhébe születtem, | október három. | Hát | gyerökkoromba, hát s | gyerö|kösköttem, vagyis iskolába jártam. Bizg hát szégényék vótunk, qsztán hát | a né, öt, hatodik, a hatodik osztájt má maj nem birtam ki, kà, | körösztitánúlni, mer hát | szégényék vótunk. Az apám mökhált | kiléncszászkiléndzbe. Elmarattam az apámtú, qsztá hãd bizg | neköm köllött qsztán | fopgolózni, hogy, hogy | mindg valahogyan, valahogy jobbam mënyjën. Hát asztán hát így | halat a a a az élet tofãb. | Hãt így, | útyhogy asztán | én kerzsgtettem az anyámnak, | hát az anyám is má akkó ötvenën fölül járt, | idjs neni vót aj is, qsztán hát. | Útyhogy | tizeöt, | tizeöt, kiléncszásztizeöt | október tizenötödikém má bemëntem katonánqk. Mer akkó még tizen|hétéves múltam ë, mikó | katona|sörba kerültem. Kiléncszásztizeödbë, | kiléncszásztizeöt | október tizenötödiké vonúltam be katonánqk. | Három éviã | vótam a a frontoⁿ, | asztán akkó még, | mikó më meg^ggyütem három em utã, kiléncszásztizenennyödzba, | mikó vége lött a háborúnak, hát | én is együttem haza. | De bizgⁿ qsztá hát | nem nagyon vót itq | harapnivaló, | mëni köllött az élelöm utã. | Hãt mics csinãjqkã? | Vërbuvãltqk itg a katonasãgot újra, hát, | nem vót önnivalója, csak annyi vót, ami az anyámnak jó vót, | hát osztã akko úgy gondóltam, hogy | fölcspok mögin katonánqk. | A Kãrol Mihãj vót az élön akkor, | gróf Kãroli Mihãj. | Hãt akkor osztãⁿ bevonúltam újra katonának kiléncsz|tizenkiléndzbe. | Kiléncsztizenkiléndzbe. | Újra katona löttëm, akkó | két-három hónapig ottan bejãrtam, | vagyis katona vótam. | Útyhogy fölszeréltek bennünket, és, | nem tudom má esztet pontosg, | tizen|kilénc^s, hussz, | nem tudom má mő tájg, | kiléncsztizenkilenc utofãn, a | év utójãn, akkó kimöntünk à | demokráciãs vonãlra. | Asztán | Tótvãrãra, | hát nem tudom, hogy is híjják csak eszt a, | hatãrvãros most, | nem Zãhony, hanem. | Öleg a hozzã, hoty Tótvãradon ottan vótam. | sztãn ot vót a | frontunk. | Útyhogy onnan asztãn, ot vótunk három hónapig, | kiléncszhúsz tavaszãig|ot vótunk. | De bizgⁿ asztãn azután a|a románok túleröt kaptak, | útyhogy nekünk asztãn újra | mënni köllött, mënekülni köllött onnan. | Asztãn | akkor mög | mán a franciják^s | utánunk vótak. Aradg, | Aradon vót, | vótak a franciják, | mün^s mög be vótunk | ña Soborsin, | teccik tu, | hallottak má rõla, | Maros mentin vg. | Hovã valók, ha szabat kérdözni? [Mi pestiek vagyunk] Pestijek. Na! Hãt a | a a rádiójóbból is töpször löhet hallani, vagyis a vízállãsrú. | Maros mentin van ez a Soborsin,

hát ez vót az utolsó | falunk ottan. | *És hát | elölrő a románok gyűttek, utána a hátunk mögött a franciják vótak, asztán akk^o nem is tuttuk, hotyhát | műtévdők légyünk.* | *Nem vót | összeköttetésünk a többi csapatokká, mink vótunk ottan | éty^f csapat | katonasák körül, | útyhogy | ez^dren nem vótunk, kilencázvalahányan vótunk ott^a | összeég. Égy útek tűzörség vót, és többi gyalogosok vótak velünk.* | *Hát egy ákalommá^{sz} kaptuk a parancsot, hogy | menekülni köll.* | *Mindönki mönyön a vasútálmásra.* | *Má akk^o a vonatok be vótak áltva, | három szerélvénnyé főpakd^tunk az összes ujcünket, a portékánkat, asztá | nekiindúltunk vonatq.* | *Vót két páncélos vonatunk^c, | asztán égygik elől vót, | a szerélvénynek az elején, másik a hátúján^{vot}, így földözet|be vótunk.* | *Hát, ami lössz, nem is tuttuk, hogy mi fog velünk történni, | hát majd ahoty csikerül.* | *Égyöttünk | közel | Radnához, mán még nem vótunk Radnána, hát | ecör jött égy | lovas járőr, | francija járőr.* | *Hát persze léávitották a vonatot.* | *Hát asztá | akk^o | léált az összes vonat, | akk^or tágyáltak ottan a vezetők, | ho^{ly} műtévdők légyének, hogy, mint vannak, | hát asz monták, hotyhát | űk körösztüengeñek bennünket, ha | nem | csinálunk sömi zavart sē. Hát münk vőáltuk, | hoty^f | ha münket nem bántanak, akko münk sē bántunk s^{ankit}.* *Nekünk má | menekülés az|az első.* | *Asztán akkor | így be is mēntünk Radnára.* | *Franciják lérakták a fegyvert, | a hídon ə slípán, | a hídon min tele volt katonaságga, francija katonaságga, gúlába vótak a fegyverék, és hát^f | mink még bemēntünk.* | *Hát akkor osztán vót | dohányunk, cigaréttánk vót szűké, únekik mők talán nem vót annyi, | mer asztán gyűttek, hotyhát : jesz tabak, jesz tabak, | hát má asztám montuk, hogy va, hát attun^k nekik. De | kikap-tuk a parancsot, hogy mindénki készenlédbe légyēñ, | úty hoty hát ha lősz valami, hát akk^o | tuggyuk magunkat védeni.* | *Eis akkor nem lét osztán | ijen, | sēmmisē lét.* *Szépeⁿ ők asz monták, hotyhát | űk körösztüengednek, de űk | felelőségöt nem vállalnak miértünk, | Ra, izé Aradq ha körösztü birung gyünni, körösztü, ha nem, akk^o nem.* | *Hát asztá körösztügyüttünk | Radnáⁿ, | Gyomáⁿ, | vagyis Gyorokon, | Gyorokon léáltunk ęs kivagonírosztunk.* | *Mert asz monták a iz², | a vezetők, hotyhát | nem löhet | ijen erőnek nekimēñni, | nem tuğyuk, hogy mi fog velünk történni.* | *Útyhogy, | me vót még égy út nekünk, | ahun ē tuttunk menekülni.* | *Gyorokq kivagonérosztunk, | asztá neki Gyománqk.* | *Akkor mēgi | gondoskodak a vezetők, | hotyhát^f | valahun állást köllene foglalni.* | *Émentünk Ószentanna, Újszentannára.* | *Ez égy ijen két falu, égyik Újszentanna, másik Ószentanna.* | *Itten állást fogláltunk, | asztán | akk^or nem lét sēmmisē, | akko mēntünk továb. Bemōntünk, látod mostan, mostan, | de valahogy jó mondom így, | mer tévedők má én is, | tévedők, hát ugyē messze va ez az idő, mán | távolabb.* | *Mikor onnan eljüttünk Újszentannára, akko bemōntünk égy újra égy másik, Borosjenő, Borossebes, ezēñ a vonalon mōntünk be mēgiñt.* | *Egészzen Hōctőjig.* | *Hōctőné ot vótu, | ot fogláltunk állást.* | *Ot vótunk égy darabig, nem tudom én, | körülbelöl éty hónapig.* *Hát a románok megincsak | erőlkötek, asztán akkor anyira erőlkötek, | hotyhát nekünk mōgiñt szalanñ köllött.* | *Ekkor osztá mink | [érthetetlen nyelvbotlás] hājnalonként, izé | úty hājnalba, | vót ami lőszerünk vót, | asztat élüvődösztük, főkapcsol, | na én a tűzérségné vótam, | asztán főkapcsótuk, asztán | menekültünk.* | *Hát mik^o münk a túl, | a falunak a túlsó végirú | gyüt-tünk, | hát mán még a falunak a dērēká is | a másik úcágbu má gyűttek a románok befelē, asztá akk^o | lüvődöszték ránk, | de hát ming mōg osztán hát.* | *Mind lovasok vótak, | mōg | hát ā, | mōg az ágyúná akik űltek, úty hogy | abba a menekülézsbe égy embőr veszteségünk lét.* | *Hát valahogy élē, | elérte a gojó, lēfordút az ágyúrú.* | *Akko mōntünk továb.* | *Menekültünk.* | *Hōctőné mōgáltunk | röggelizni, | dē nēm | szeréltünk lē, | csak² | mōgáltunk.* | *A | a vezetők főhadnagy vót, az mōg ben vót az álmáson.* | *Akk^o vót égy másik | úteg, | égy másik csapat, az mōg lē vót lágérozva | ott abba a faluba.* | *Asztá étyszē gyün a izé, | a főhadnagy, | intőget, | tutuk, hogy mit jelēnt az : | lóra, | indúj, | vákta előre.* *Hát asztán akk^o, | akk^o mink mind minygyá lóra űltünk, | akko mōntünk így.* | *Itt vót éty híd, | ezön körösztü köllöt nekünk szalanñ, | oszt újra gyünni | ezön a vonalon.* *De itten vót az álmás, | itt a hídná vót az álmás | hát it vót a | a falu.* *Mik^o idegyüttünk, akko má mōgin mōktámalak benünket | egész rájvonálba a románok.* | *Egész rájvonálba gyűttek a románok Honctőné. Ott asztán | mink emēnekültünk.*

| Két ágyú, | három ágyú, | a negyedik ágyú | má nem bírt együnni, má akko möglepték a románok. | Édarabolták az istrángokat, | csak akkó vöttük észre hotyhát | émarai egy ágyúnk, mikó má a lovak, azok együttek utánunk. | Gyüttek a lovak utánunk. | Hoszták a szerszámot, mindönfélét magukká. | Ők mög, | a szeméjzet, asz pejig mönt egy vonat, ot mellette vót éppen, | mind āra fölgrátak, | asztán | azok mög úgy mők tuak emenekülni. | Mer hisz éppen | egy vonat mozgásba vót ottan, hotyhát aki még menekülni akár, | hát fölméhet a vonatra. | Íty tuttunk aszt onna | kimenekülni Hóctóné. | Ako jöttünk Borossebős, Bors, | Borossebős, Borosjenő. | Hát visszagyüttünk egészen | Gyuláig. | Gyuláig. | Gyulán fővagonírosztunk újra, | osztán | Csabáig | gyüttünk. | Ez mán kilencszázszázba vót. | No tudom, Natypéntökön vótunk ott | Békécsabán | beálva. | Akkó má asztán akkó gyüttek a | a Kum Bélának a csapatyaji, | ezek mán gyüttek | segítségünkre, de hát asztán | nem bírták megálítani a románokat sēhotysē. | Mjnk | asz montuk, hogy mjnk | tovább má nem , | nem fogunk harcōni, | hát így nem löhet harcōlni, hotyha nem tudnak | élātni bennünket, | nem tuñak biztosítani, | asztán akkó így | ottan lēszerēltünk. | Lēattuk a ágyújainkat, | lovajinkat | Békécsabán. Akkor mjnk emēntünk, | ēvitt a vonat bennōnket | nna | Túrkevére. | Túrkevére. | Túrkevéen ott vótunk üreēg, éppen csak | tá | hat, hét lovunk vói az egész, ijen kis lo, | me ém mög izé vótam, | ijen lovas küldōnc vótam akkó. | Asztán | emōnt, | ot vótunk | ēty pár hétig, | hát akártuk, hotyhát szerējének lē bennjñket, | de a | zōrnagy asz monta, hogy | nem. | A pēszt, ami jár, | nem tudom, tán | kéccászhatvan forint járt, lēszerelési kōcēség, | aszt kifjuzették, de igazōlványt nem athatott. | Mer hát | asz monta, hogy | ha ā | izé, asz monták neki, hogy | ha lēagya az igazōlványt, | hát akkó az életivē fog jāccani. | Katonasāgot nem szabad elengenni. | Így asztán, ot vótunk tán két hétig, | ētycō mjgjn jōnnek a románok. | Akkor osztán mjgjn bevagonērosztunk Túrkevéen, neki | Mezőtúrnak. | Mezőtúrtú asztán vonattā möntünk Kecskemétig. | Kecskemétig. | Miko Kecskemétōn möntünk a laktanyāba, | ott asztán ālāst foglāltunk. | Ot kaptunk asztán ijen igazōlványokat, | mījet 's. | Vörös igazōlvānt, úgy mondom má, | vörös igazōlvā. Ottan kaptunk csak elōszōr vörös igazōlványokat.

A magnófelvételt készítette az ELTE Magyar Nyelvészeti Tudományos Diákköre 1976-ban. Az adatközlő 79 éves, adatait a magnófelvétel nem rögzítette.

SZEGFŰ MÁRIA

A bocskor közmondásainkban és népdalainkban

A bocskor lábbelivel és magával a szóval számtalan közmondás keletkezett, ezek is azt mutatják, hogy a bocskor nagyon fontos és elterjedt lábbeli volt a XV. és XIX. század között. A magyar nép nyelvében a *bocskor* szó igen változatos gondolattársítással jelentkezett, közmondás, találós kérdés, tréfás mondóka, verses formában, amely gyakorta népdalaink szövegét is átszőtte.

K ö z m o n d á s o k, s z ó l á s o k: A legjobb kutyának alig jut valami a bocskortákból. (Nem enivaló.) Alul derül, bocskor merül. Amint kötötte bocskorát, úgy járt. Apja se töltötte bocskorába a bort. Belépett az ördögök bocskorába. (Rossz fát tett a tűzre.) Bocskora a sárban maradt. (Szerencsétlenül járt, felsült valamivel.) Bocskorban gyűjthetel, csizmában költhetel. Bocskorban kell keresni a hat ökröt. Bocskorban kereste, csizmában gyűjtötte. Délről derül, bocskor merül. (Ha délen derül, eső lesz.) Elnyújtotta a bocskort. (Meghalt, megdöglött.) Ember bőrből fűzné bocskorát. (Embertelen.) Felkötötte a duri bocskort. (Megharagudott.) Felkötötte a nyulak bocskorát. Fel sem fűzhette bocskorát. (Elszaladt.) Ha csizmad nincs, köss bocskort. Hegyes, mint a tót-bocskor. Jól fel-fűzte bocskorát. (Ügyesen elintézte valamely dolgát.) Kiáll bocskorából a lába. Ki-ki legjobban tudja, hol szorítja bocskora. (Mindenkinek maga tudja, hogy mi a baja.) Lyukas bocskor

kor téiben. Megint fűzik már a bocskorát. (Nincs nyugta, maradása valahol, szeretne már indulni, menni, kóborolni.) Nem illik bocskorra a sarkantyú. (Nem való a szegény embernek uraskodnia.) Nyútt bocskor. Ritka bocskor ták nélkül. Útnak vált, mint a göllei ember bocskora. (Somogy megyéből: Megszökött.) Vén bocskor. (Vén asszony.) (MARGALITS, Közm. II.) — Arca bőre bocskorták. Csissz el, csossz el, bocskor. (Csoszogó öreg emberre mondják.) Előddződött a bocskorszija. (Henceg a bátorságával, de aztán elszökik az alkalom elől, ahol megmutathatná.) Felhúzta a bakancsot, isten hozzád bocskor. (Katoná nem paraszt.) Hozd, uramisten, hozd, csak bocskoros ne legyen! (Jöhet akárki, csak a legalábbivaló ne legyen!) Isten hozzád bocskor. (Parasztból lett úr kevélyebb.) Kinek csizmája nincs, bocskort kössön. Lábhoz szokott bocskor jobb a legújabbnál. (ERDÉLYI, M. közm.) — Bocskorbőr orcája nem könnyen pirul. Bocskoroz. (Elillan, eltalpal, elhordja az irháját.) Elrúgta a bocskort. (Felvitte az isten a dolgát, felkapaszkodott az uborkafára.) Felkötö a bocskort. Felkötötte a telekes (szíjas) bocskort. (Elbízta magát, kevélyly lett.) Hegyes, mint a harmathasító bocskor. Tüsszög, mint a bocskor, mikor nagy a por. (Egymás után sokszor tüsszöl valaki.) Uccu bocskor, majd megpocskol. (Megmocskolja.) Uccu bocskor, ne tüsszögj v. ne suttojj! a) Hallgass te senkiházi! b) Bocskort viselő ember csúfolására. c) A talphoz tapadó sár v. más ragadós test, különösen vadásznyelven, midőn a nyúlnak, ázott talajon szaladva, szőrös talpaira ragad.) (CzF. I, 686, 687.) — Az angyalát láti szőrös-bocskorba. (Olyanra mondják, aki mosolyog, de nem mondja meg, v. maga sem tudja, hogy miért.) Bagaria az orcája. (Bocskorbőr.) Bocskorosnak bocskoros a párja. (Mindenki magához való párt válasszon.) Bocskort csinálók a füledből. (Kitépem a füledet.) Csizmában kereste, bocskorban végezte. (Könnyműségből szegénységre jutott.) Felszítja a bocskorát. (Elszaladt.) Félre bocskor, jön a csizma! (Térj ki az utamból!) Fűzött bocskor (Tisztesség.) Ha csizmad nincs, bocskort hordhatsz. Lesz mé aratás, kell mé az bocskor. (Azt jelenti, hogy bármennyire fitymáljuk, kicsinyeljük, haszontalannak és fölöslegesnek is tartunk valamit, idejében bizony csak ráfanyalodunk.) Oldja a bocskor. (Szabadulni próbál ígéretében vállalt kötelezettségtől.) Olyan, mint a bocskorszija. (Megrághatatlan kemény hús.) Oly vastag az arcbőre, mint a bocskorták. Szájas, mint a telekes (szíjas) bocskor. (Nagy hangon beszél, szájaskodik.) Szorítja a bocskor a lábát. (Mondják, ha valaki hangosan és hamisan énekel.) Szőrös bocskor. (Tehenség, azaz lustaság.) Szuszog, mint a tót-bocskor. Tőzött bocskor. (Kevélység.) (VÁRNAI, Közm. és szólás. bőrip. VII, 155—62.) — Bocskorban jár. Bocskorbőr a pofája. (Arcátlan, szegyetelen.) Bocskor-madzaga se vagyok. (Valakinek a nyomába se léphetek, annyira különb nálam.) Bocskorszijat hasítok a hátadból! (Kegyetlenül ellátom a bajodat!) Eb a ták a bocskorban. Ördög bújjon a bocskorodba! (Tréfás átkozódás.) (SzegSz. I, 162, 163.) — Bocskor-dió. (Hosszú dió.), Bocskor-szajú. (Nagyszajú.), Bocskor-tojás. (Berántott savanyú lébe vert tojás.) Bocskor-zsír. (Megromlott zsíradék.) (MTsz. 143.)

T a l á l ó s k é r d é s: Olyan bocskorom van, ha egyet lépök vele, az egész város meghall. (Harang.) (SzegSz. 162, 163.)

T r é f á s m o n d ó k á k: Bocskor, bocskor, majd mögpocskol. Bocskoromon van egy ták, az alatt egy nagy peták. (Rosszalló, gúnyos értelemben: olyan személy, aki a jobb módról tanúskodó csizma helyett szegénységre valló bocskort visel; innen: szegény, néha: műveletlen, elmaradott.) (BÁLINT, A szegedi v. cs. p. mesterség.) — Hopták! Tele has! — Bocskorták. Üres kas. (MNY. XXXIV, 329.)

N é p k ö l t é s z e t ü n k és műköltészetünk is tartalmazza *bocskor* szavunk társadalmi vonatkozásait. Irodalmunk kellő példát ad e vonatkozások összefüggésére: Árt a víz a csizmának, kisasszony papucsának, | A paraszt bocskorának, hát az ember gyomrának. (ERDÉLYI, Népd. mond. I, 16, 112.)

Finnugor rokonaink különböző fakéreg bocskorokat hordtak még a legutóbbi időben is, ami nálunk a honfoglalás körüli időkben volt használatos, feltételezhető, hogy a

közös Volga-menti őshazában alakult ki ez a viselet. Ezt bizonyítják a regős énekeink, melyek számtalan, még a pogány ősvallásból való elemet őriztek meg; s e mellett fenntartották a nyír-, cser-, bükkfabocskorok emlékét is. Regős ének csak egyes nyugat-dunántúli és erdélyi megyékben ismeretes. Erdélyből nem kerültek elő minket érdeklő adatok, Dunántúlról azonban annál több: Regulóm a gazdát, a gazdaasszonyt, cserfa | bocskorát, hajdina köntösét. (MNGy. IV, 96.) — Ha beeresztenének cserfa nadrágomba, bükkfa bocskoromba. (MNGy. IV, 89.) — Szilfa köntösünk, cserfa bocskorunk. (MNGy. IV, 123.) — Cserfa a bocskorom, répahéj a talpa. (MNGy. IV, 123.) — Nemesladányban „szilfa a bocskorunk, cserfa köntösünk”-ket énekelnek, néhány faluval odébb, Sajtoskálón megfordítják: „cserfa bocskorunk, szilfa köntösünk”-et hallunk. (MNGy. IV, 126.) — Retek a bocskorom, krumpli a sarka | Répahéjj a szijja, hársfahéj a talp. Ej regü rejtem. (MNGy. IV, 170.) — Ugyancsak Vasból való: „Bükkfa bocskoromnak répahéjj a szijja, krumpli a sarka. (MNGy. IV, 85.) — A legtöbb regősének-változat Zala megyéből került elő, itt cserfakéreg, hársfakéreg, nyírfakéreg, bükkfakéreg bocskorokat jegyeztek fel. — Elsziszegünk-csoszogunk, hajdina a köntösünk, | cserfakéreg bocskorunk. (MNGy. IV, 158.) — Nyírfakéreg a bocskorunk, úgy sziszegünk-csoszogunk. (MNGy. IV, 158.)

Regős énekeink után vegyük sorra a népdalainkat, mit mondanak a bocskorról: Van bocskoros tarisznyám, kostököstől a pipám. (KRIZA I, 145.) — Ha szűröm lesz, bocskorom, bizony megházasodom. (MNGy. I, 85.)

A bocskor formája két ízben bukkan fel: Megismerni a kanászt hegyes bocskoráról, | Disznószírral jól kipedrett pörge bajuszáról. (MNGy. II, 192.) — Telekes bocskor, gyönygös kapca, járd meg tubám, járd meg, | Megjárom én a kopogóst, tubám te is járd meg. (Pálóczi Horváth 277.)

Legtöbb adatot a bocskorfűzésről találjuk: A szeretőd Jancsi nevű, furcsa legény, de jó kedvű, | Szépön kötve a bocskora, jól csattog az ostora. | Édösapám sokszó mondta, | Mikor a bocskorát fonta, | Héj fiam, nem érünk jót, | Dárágán mérik a sót. (KRIZA, I, 64.) — A bocskorszj megkötése nemcsak a lábhoz való szorítást szolgálta, hanem a kapcát is azzal kötötték a lábszárhoz. Idővel a célszerűség mellett szépségre is törekedtek, amit részben a szjnak különböző feltekerésével, részben díszítésével értek el: A bocskorom madzagja fluturval van megrakva. (FARAGÓ—JAGAMAS, Moldvai csángó népd. 167.) A *flutur* a *flitter* szóval rokon, pillangót, csillogó fémlapot jelent. — Ez a kicsi aranybocskor lábamhoz van fagyva. (Moldvai csángó népd. 167.) Az *aranybocskor* elképzelés szerint szintén hasonlót jelenthetett, aranyosan csillogó, talán rézlapocskákkal díszített szjkat; valószínűleg az *aranykariká*-n is ezt kell értenünk: Főfűszte a bocskorát aranykarikára. (BERZE NAGY, Baranyi magyar néph. 529.)

A szj megkötésének mesterei lehettek a pásztorok, elsősorban a kanászok, róluk találjuk a legtöbb népdalt: A szeretőm pakulár, a hegyeken furulyál, | A bocskorát úgy köti, hogy az utcát megsöpri. (MNGy. VII, 256.) — Megismerni a kanászt ékes járásáról, | Űzött, fűzött bocskoráról. | — Mőgismerni a kanászt | Még a járásáru, | Tűzött-fűzött bocskoráru, | Tarisznyaszijjáru. (KISS, Ormányság 106—7.) — Megismered a kanászt ékes járásáról, | Angyal-fűzött bocskoráról tarisznyaszijjéről. (MNGy. II, 192.) — Többször olvassuk, hogy a kanászt megismerni még: „tűzött-fűzött bocskoráról” (BERZE NAGY 525), ennek romlása a sokkal többször előforduló „űzött-fűzött” bocskoráról vessor.

A következő szövegekben társadalmi ellentétet is hallunk kicsengen: a bocskorban járókat alacsonyabbrendűeknek, kisebb értékűeknek tartja a csizmát hordóknál; gondoljunk a *bocskoros nemes* kifejezésre is: A csököli legényeknek bocskorik van szegényeknek | A bocskorik csak úgy szuttog, de a leány még sem kuttog. (KRIZA I, 96.) — A lapádi legények, bacskarasak szegények | A bacskort is úgy kötik, hogy az utcán elvesztik, | Rózsájuknak elviszik. | Nesze rózsám pogácsa! ez a bocskorom tákja. (MNGy. VII, 23.) A *ták* foltot jelent, ha a bocskor talpa kilyukad, ezt teszik bele. — A Feketekőrös-völgyi románok

már így készítik a bocskorukat: a talp és a sarok alá előre felvarrják a *ták*-ot: Tudtad, tudtad mégse mondtad, hogy a bieskorom kilukadt | Tákot tettem volna bele — hányja szemére a legény kedvesének. — Akkor még én katonának, mikor lányok verbuválnak | Akkor sem még én bocskorba: sárga sarkantyús csizmába. (MNGy. II, 37.) — Katonának húzták karmazsin csizrát, | Néköm is igen kapca bocskorát, | Haj a víg kedvem, víg akaratom, | Még sem hagy ingem bánatba esnöm, bánatba esnöm.

Az alábbi tréfás vőfélyversben említett *kanca bocskor*-on (KRIZA I, 18—9) olyan házilag szabott bocskort értenek, melynek nincsen feje, csak talpa; elhasznált, puha csizmaszárból készítik: Sokszor himlőhelyes bőrrömet megnyúztam | Kanca bocskoromat sokszor nyársra húztam. (ERD. I, 112.) — Még azt mondják bort iszik a báró | Többet iszik egy bocskorban járó! | Én is ittam teljes életemben, | A pénz penészt nem kap a zsebemben. (MNGy. VIII, 312.) — Tápén vagyon jó lakás, jó lakás, | Nem hallik a kopogás, kopogás, | Csak a bocskor csoszogós, csuszogás, | hej, csak a bocskor csuszogás. (BÁLINT, A szegedi v. cs. p. mesterség.)

FÜR JÓZSEF

S Z E M L E

Országh László, Angol eredetű elemek a magyar szókészletben

Nyelvtudományi Értekezések 93. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 176 lap

A könyv szerzője hazai anglisztikánk legkiemelkedőbb alakja, a magyar szótártudomány megalapítója, számos kétnyelvű (angol—magyar és magyar—angol) szótár szerzője és a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb vállalkozásának, „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak (hét kötet: 1959—1962.) szerkesztője. Részt vett az egy kötetes „Magyar értelmező kéziszótár” szerkesztésében is.

Mint mindkét érintett nyelv kitűnő ismerője és az esetleges közvetítő nyelvekben (német, francia) is jártas tudós, a szerzőnél jobb szakember keresve sem akadt volna a címben jelzett tárgykör első, úttörő, átfogó feldolgozására. Noha már régóta tudunk több angol eredetű szavunkról, eddig még senki sem ismerte az angol hatás terjedelmét, mélységét és kronológiáját. Az etimológiai irodalom arra az — egyébként jogos és védhető — álláspontra helyezkedett, hogy jövevényszavainkat ahhoz a nyelvi réteghez sorolta, ahonnan közvetlenül átvettük, tehát az európai műveltségyszavakat általában a német vagy még gyakrabban határozott állást nem foglalva „nemzetközi szó” vagy „vándorszó” névvel illette. Már az első világháború előtt is kerülhetett azonban a magyarba szórványosan k ö z v e t l e n ü l i s angol jövevényszó vagy irodalmi úton, vagy pedig hazatért „amerikás” magyarjainktól. A közvetlen átvétel lehetősége századunk folyamán egyre növekedett, az utóbbi másfél-két évtizedben pedig már alig van más, mint közvetlen átvétel. Így tehát teljesen igazat adok a szerzőnek, mikor azt írja: „Nem lehet már tudomásul nem venni őket” (5).

Mélyen igaza van a következő bekezdésben is: „Tanulmányozásuk minőségi vonatkozásban is tanulságos. E szavak ugyanis anyanyelvünk történetének legfiatalabb és ezért leggazdagabban dokumentálható korszakában léptek be a magyarba, úgyszólván tegnap és ma. A befogadó nyelvben való változatos sorsuk, beilleszkedésük vagy kivettetésük, köznyelvesülésük vagy perifériára szorulásuk, azaz társadalmi mozgásuk ennek folytán igen jól megfigyelhető. Hangtörvények működése, a morfémakészletben végbe-

menő alakulások, jelentésváltozások s a nyelv életének egyéb jelenségei szinte in statu nascendi tanulmányozhatók és viszonylag pontosan keltezhetők e szavakon. Különösen alkalmassá teszi erre angol vendégzavainkat (de más nyelvekből a közelmúltban érkezett jövevényeket is) korlátozottabb társadalmi érvényűk, szembetűnő voltuk és némelykor egészen rövid élettartamuk a befogadó nyelvben” (uo.).

A bevezetésben áttekinti Ország a kérdés korábbi — elég szerény — hazai irodalmát, és megemlíti számos olyan monográfiát és részlettanulmányt, amely egy-egy európai nyelv (francia, német, holland, szerb-horvát, lengyel, olasz, dán, norvég, spanyol, román) angol eredetű szókészletével foglalkozik. Szól módszeréről, forrásairól, megmagyarázza közlési technikáját. Meghatározza, mit tart angol eredetű elemnek a magyarban: ősi germán, az angol (amerikai) nyelv külön életében keletkezett szavakat, a — főleg franciából átvett —, de az angolba beilleszkedett formákat mutató jövevényszavakat, a nemzetközi szavak közül a latin (állatin) — görög elemekből, de angol nyelvterületen keletkezett terminusokat, valamint olyan exotikus (kelta, indián, afrikai és ázsiai) nyelvekből átvett szavakat, amelyek angol közvetítéssel terjedtek el. Nem veszi fel művébe általában a tulajdonneveket, a származékokat, a magyarban keletkezett összetetteket stb. Elhárítja már eleve magától a teljesség igényét minden szempontból: „Művét [a szerző] úgy tekinti mint szókészletünk angol elemeinek első, s ezért csupán vázlatos és ideiglenes jellegű leltárfevételét erősen körülhatárolt keretekben” (6).

Ennél természetesen jóval több ez a pompás összefoglalás, tömérdek új ténnyel bővíti ismereteinket. Nem szótárszerűen közli az ezernél több angol eredetű magyar szót, hanem korszakokra és ezeken belül tárgykörökre is bontja anyagát. Korszakolása a következő: a reformkor előtti (1610—1820.), a reformkor (1820—1849.), 1850—1920., 1920—1945., 1945—1975. A főbb tárgykörök: államszervezet, társadalmi élet, tudomány, művészetek, ruhák és anyagok, ételek és italok, állatok és növények, épületek, közlekedés, sport stb.

Izgalmas fejezetben vázolja a meghonosodás folyamatát: az írásképi, a hangtani, alaktani és jelentésbeli beilleszkedést és a közvetett nyelvi hatást. A függelékben közli a rövidítéseket, a könyvészetet, az angol és álangol szójegyzéket, a név- és fogalomköri mutatót.

A tárgyalt szavak száma jóval túl van az ezren, megközelíti az 1200-at. A szerző szerint ebből mintegy 320 elavult. Én mintegy 380-at tartok elavultnak vagy ismeretlennek a köznyelvben, tehát körülbelül egyharmadát. Nem mindig ugyanazokat, mint a szerző, ez is mutatja, mennyire képlékeny, éppen beilleszkedőben levő anyaggal van dolgunk. Én például a *bob*, *bukméker*, *biznisz* szavakat a köznyelv egy szűkebb rétegébe sorolnám, de élőknek venném, nem ismerem viszont az *affidavit*, *bendix*, *bukkolás* kifejezéseket.

Néhány kisebb megjegyzésem a lapszámok sorrendjében: 25: Jelezni lehetett volna, hogy a *skalptroz* szót a XIX. század végén fölváltotta a *skalpol* alak. — 39: A *bólé* utolsó hosszú magánhangzója népetimológias a magyarban. — 52: A *dzsörzsi* változat valószínűleg sajtóhiba (*dzsörzi* h.). — 53: A *bricsesz* és a *szvetter* benne voltak a MNyA. címszavai közt, és igen sok érdekes hangtani változatot mutatnak a nyelvterületen (térképük eddig még nem jelent meg; a *szvetter* néhány nyelvjárási változatára l. MNyelvj. III, 128). — 59: Népetimológias jelentésváltozás történt a *hallucináció* szóban, mert ma a szót használók jelentős része tévesen csak a hallási képzelődéseket érti a szón. — 62: A *hobby*-t gyakran hallani *hobi* alakban is. — 66: A *jorksíri* disznófajtának ismeretes nyelvjárásokban a *joksíri*, sőt a szótagban is rövidítő *joksi* változata is. A fekete angol disznófajtára szélteben-hosszában ismeretes volt falun a *berksíri* ~ *beksíri* elnevezés, ezeket a szerző nem említi. — Uo.: A *gorilla* 'civilruhás testőr' jelentése hozzánk is átkerült az amerikai angoltól. — Uo.: A *pullman* szónak egy tréfás használatára emlékszem

a 40-es évek végéről. A személyszállításra befogott és padokkal ellátott marhavagonokat hívták akkor a közlekedésügyi miniszterről *Gerő-pullman*-nak. A Nak és Inámpusztá (Tolna m.) között közlekedő lóvasutat nevezték a második világháború után is még *lórénak* — népetimológiásan. — 67: Népies-nyelvjárásias alakváltozatként él a *bicigli* is. — 71: Szóvégi mássalhangzója miatt a m. *sampon* német közvetítésű. — 72: Tapasztalatom szerint a *termosz* nem „már csak az idősebb nemzedék aktív szókészletében él”, hanem a fiatalabbaknál is gyakoribb, mint a *hőpalack*. — 73: A *telefonál* ma gyakoribb ige, mint a szerzőtől említett *telefonoz*. — 78: Diákkoromban a 'les' neve a szombathelyi reáliskolában *opszajd* volt. A CSAPÓtól idézett *obszejd* ejtésű alakban kételkedem, a *b* ejtés ilyen hangtani helyzetben gyanús. — 79: A lap első és a következő bekezdés második szava helyesen: labiális, ill. labdajátékok. — 80: A szerzőtől némileg eltérő 'lendület' jelentéssel használják a *röss* szót egyes sporttudósítók, pl. „X nagy *rössel* indul neki a labdának”. — 91: A szerző nagyon jól emlékszik, mi is már *morzézunk* kisdíák korunkban a 20-as évek elején. — 93: A *konnektor* szónak *konyektor* ejtési változata sem ritka. — 94: Szerintem a *cipzár* (németes) alakváltozat gyakoribb. Aligha véletlen, hogy ez lett a TESz. címszava. — 98: A *dzsóker* mellett az összetétel első tagja is önállósult. Hallottam a *dzsoli* szót nemcsak kártyalapként, hanem 'mindenre alkalmas személy' jelentésben is. A kártyafigura neve az ötvenes években éledt újra, mikor a römivel azonos kártyával játszott *kanasztá* jött divatba, de ma már ezt is kevesen ismerik. — 99: A *vikendez* mellett él a *vikendezik* alak is. — Az angol *juice* szó magyar ejtésváltozataiként a *dzsúsz* és ritkábban a *dzsujsz* alakokat ismerem. — 101: A *cola* kiejtését nem közli a szerző. Megfigyeléseim szerint *kóla* az általános ejtése, a *plymouth* baromfifajé (102) pedig *plimút*. — 111: Érdekes volt megtudnom, hogy az S. O. S. „feloldása” későbbi eredetű, mint a segélyjel. — 112: A szerző igen derűlátó, ha úgy véli, hogy a *szinekúra* ma már ismeretlen fogalom. — 116: Lehet, hogy a művelt fővárosban a *plesztik* ejtés a gyakoribb, én majdnem mindig a betűejtéses *plasztik* változatot hallottam. — 117: A *dzsinfisz* italnevet már az ötvenes évekből ismerem. — 122: Az almanevek közül a szerzőtől közölt *golden delicesz*-t én a hatvanas évektől kezdve ismerem, de csak egyszerűen *delicesz* alakban, és úgy tudom, hogy a szabólesz-szatmári almavidéken is a rövidebb nevét használják. — 129: A 'tizenéves' jelölésére sokszor hallottam a szerzőtől említett *tinész* mellett a *tinédzser* ejtésváltozatot is.

Nyelvművelési szempontból Országh László nem foglal állást. Néhány kis megjegyzésből azonban megállapíthatjuk, hogy nem purista (100), de nem is barátja az idegen szavak gátlátalan beözönlésének (115).

Munkája a nagy magyar jövevényszó-monográfiák sorát egy új és értékes művel gazdagította, amely további részlet-kutatásokra ösztönöz.

KÁLMÁN BÉLA

Tompa József, Anyanyelvi olvasókönyv

(Rendszer és mozgás mai nyelvünkben)

Gondolat, Budapest, 1976. 392 lap

Nyelvművelő kötetek megjelenése sohasem csak belső nyelvtudományi esemény, hanem mindig társadalmi ügy is; sőt elsősorban az. Ezek a művek, amelyek a spontán nyelvfejlődési folyamatokat a helyesség-helytelenség szemszögéből vizsgálják, bírálják, egyrészt a gyakorlati nyelvművelésnek nélkülözhetetlen segédeszközei, másrészt (és ez

még lényegesebb!) közönségünk anyanyelvi tudatának formálói. Korántsem a véletlen játékból, hanem a nyelv művelők korábbi vetésének beéréseként az utóbbi két évben (1976-ban és 1977-ben) gyors egymásutánban több kiválóan sikerült nyelv művelő könyvet vehettünk kezünkbe; az egyik TOMPA JÓZSEF tanulmánykötete.

A szerző ebben régebbi és újabb írásainak egy részét tette közzé, három nagyobb témakörbe rendezve anyagát: I. Nyelvi eszközeink világából (szótörténet, leíró nyelvtani jelenségek); II. Nyelvhelyességi kérdések (egyes nyelv művelő problémák, nyelv műveléstörténet); III. A nyelv a művész tollán (nyelvi szövegmagyarázatok, stilisztikai kérdések). Ez a vázlatos felsorolás is sejtetheti a kötet témagazdagságát, mégsem a változatosság, hanem az egység érzése az egyik maradandó benyomás a kötet elolvasása után. A sokféleség emez egységének titkát három tényező harmóniájában látom.

Az egyik (s úgy vélem, a három közül legfontosabb) vonás, amely a kötet minden egyes cikkét, tanulmányát áthatja, az a szerző nyelv szemlélete. Ezt magánál Tompa Józsefnél jobban aligha tudnám jellemezni. Idézem ezért a könyv önvalomásszerű előszavának néhány részletét: „az egyidejűségben való kutatást sohasem szakítom el az előzmények vizsgálatától, ill. a mai nyelv rendszertani összefüggéseit már szintén mozgásukban kívánom leírni. A mostani állapotban csak a nyelvtörténetnek egyik fázisát látom, de azt, amelyet modern eszközökkel és szinte korlátlanul feldolgozhatunk, s amely számunkra minden korábbinál fontosabb. A történetiség érvényesítése egyúttal a társadalmi háttér állandó figyelembevételét is jelentette.” (7. lap.) Szervesen következnek ebből a tanulmánykötetet jellemző nyelv szemléletnek egyéb vonásai is, amelyekre szintén maga Tompa mutat rá: „az egyidejű nyelvi kategóriákban is hosszú évtizedek óta kiemelem a belső rétegződést; az átmeneti típusok természetesen voltak, olykor az ingadozást, sőt az ellentmondó vonások lehetőségét is tárgyalom. A nyelv társadalmi szerepéhez illően meg szoktam vizsgálni az eszközök közlésbeli szerepét, információbeli értékét, különösen ha a helyes és a helytelen kérdésében kellett állást foglalnom” (uo.).

A kötet bármelyik cikke, tanulmánya idézhető lenne annak példjaként, hogy Tompa nemcsak vallja a nyelv sokoldalú és dialektikus szemléletét, hanem eszerint jár is el mai és régebbi nyelvünk jelenségeinek leírásában, értékelésében. Mégis kiemelném a könyv néhány (nekem különösen tetsző) darabját: „Zsörtölödhetnékem” van (100—11); Amit neki is tudnia illenék jól alkalmazni(a)? (127—9); „S a sirt, hol nemzet süllyed el, Népek veszik körül” (186—95); Régi és új nyelv szokás mezzsgyéjén (223—6); Az égen elhatározó és égen változata (227—31); A Szózat *viszály* szavának „viszályai” (291—3); Nyelvi régiességek a művészi archaizálásban (337—75).

Úgy érzem, itt kell szóvá tennem a szerintem nem szerencsés cím ügyét. — Mint-hogy Tompát a nyelv mozgása, átrendeződése, „mélytengeri áramlásai” érdeklik minde-nekelőtt, s ezeket akarja olvasóinak megmutatni, joggal adta volna könyve címének ezt: „Rendszer és mozgás mai nyelvünkben” (vö. 5. l.). A címlapon ezzel szemben „Anyanyelvi olvasókönyv” áll (nyilván a kiadó akaratából), s az eredeti címszándékból csak alcím lett a belső címlaldalon. Ez fejezi ki pedig, ez tartalmazza sűrítve a könyv fő mondanivalóját; amivel megjelent, az csak arra utal, hogy nem valamiféle nyelv művelő kézikönyvről van szó, hanem olyan műről, amelyet az *olvasás* szó igaz és nemes értelmének megfelelő lélekkel, a tanulni vágyás szándékával kell kézbe venni.

Tompa — mint említettem — több évtizedes nyelvtudósi és nyelv művelő munkái-ból válogatta össze kötetének anyagát. Az első közlés szövege a legtöbb esetben változatlanul bekerülhetett a gyűjteménybe, ami korábbi állásfoglalásai helyességének, időálló voltának meggyőző bizonyítéka. Tompa ugyanis rendkívül szigorúan, önkritikusan viszonyult régebbi önmagához: egykori véleményét mindig revízió alá vette, ha saját vagy mások kutatásai alapján ennek szüksége mutatkozott. Jellemző erre a magatartására egyik nyelv helyességi cikkének címe („Csak a tudományos igazsághoz híven”) és tar-

talma: a közel ezer típusú kifejezés elfogadhatóságát bizonyítja be a szerző, cáfolva saját korábbi véleményét (vö. 150—5). Írásait más vonatkozásokban is időszerűsítette: hivatkozik az újabb szakirodalomra, bedolgozza a TESz. adatait stb.

A nyelvész körök előtt jól ismert az a gond, lelkiismeretesség és körültekintés, amellyel Tompa József bizonyító anyagát munkáiban felsorakoztatja, a problémákat felveti és következtetéseit levonja. Ez az alapos és fegyelmezett munkamódszer a könyv másodíknak említhető jellemvonása. Tompa — jóllehet nem szakmabelieknek szánta ezt az összeállítást — általában megtartotta cikkeinek, tanulmányainak eredeti tudományos apparátusát. Ez a lépése meglehetősen merész újításként értékelendő a nyelvészeti (főként nyelvművelő) tudománynépszerűsítésben, amely elvszerűen tartózkodni szokott (korántsem indokolatlanul!) a részletező adatolástól, az aprólékos bizonyító eljárástól; inkább az eredményre, nem pedig az ennek eléréséhez szükséges előzményekre irányítva az érdeklődők figyelmét. Szerintem Tompa igen nagy és jó szolgálatot tett a nyelvészet és különösen a nyelvművelés ügyének azzal, hogy vállalta a „formabontás” kockázatát, hogy írásainak tanulmányozóit végigvezeti azon a teljes logikai láncolaton, amelynek a végén a tanulság, a szabály, a korábbi felfogás módosítása stb. már szükségszerűen következik az előadottakból. Sokakat meggyőzhet ezzel — reméljük — arról, hogy a nyelvi-nyelvhelyességi szabályok, tanácsok nem valamiféle nyelvész-nyelvművelői önkény születtei, hanem magából a nyelvből következnek.

Az „Anyanyelvi olvasókönyv” olyan tudományos ismeretterjesztő könyv, amelyet úgy jellemezhetünk jól, ha a hangsúlyt a tudományos jelzőre vetjük, de arról sem feledkezünk meg, hogy szerzője pedagógus, aki akkor sem tudott elszakadni „leginkább szívéhez nőtt hivatásától”, amikor már kutató nyelvészként dolgozott (vö. 5. lap). A tanítani, nevelni akarás a harmadik jellemzője „Tompa tanár úr” könyvének, s ezt a szerző nem is rejteti el olvasói előtt: „Hajlalomhoz és múltamhoz ennek a kötetnek az összeállításakor sem lettem hűtlen — írja az Előszóban. — Magyar nyelvészeti tanulmányaimból és tudománynépszerűsítő írásaimból olyanokat válogattam össze, amelyek nemcsak tárgyuk színessége szerint felelhetnek meg az anyanyelv iránt érdeklődő olvasók várakozásának, hanem amelyek a rájuk fordított fáradság fejében ahhoz is hozzásegíthetik őket, hogy a mai magyar nyelvet elméletileg magasabb fokon, árnyaltabban, valószerűbben ismerjék meg, hogy tisztábban értsék nyelvtani rendszerünk s mai gondolkodásformáink némely összefüggését” (6. l.). Az ismeretek átadásának és bővítésének szándéka megnyilvánul a nyelvtörténeti előzmények gyakori megvilágításában, az idegen nyelvekkel való összevetésben is. S a nyelv meg a rajta termett irodalom kapcsolatának állandó figyelésére, boncolására részben szintén magyartanár volta készíteti Pompát. A tanári pálya minden fokozatát végigjárt nevelőnek, a gyakorlott ismeretterjesztő előadónak nagy tapasztalata természetesen megnyilatkozik az anyag feldolgozási módjában is; pl. abban, ahogyan hosszabb tanulmányait elképzelt olvasói igényeihez alkalmazza (anélkül, hogy a tudományosság kárt szenvedne, vagy a tárgyalás szigorú rendje lazulna). Ebben a nagyközönségnek szánt kötetben derül ki igazán, mekkora értéket jelentenek Tompa tudományos prózájának régóta ismert olyan erényei, mint a mindig világos stílus, az áttekinthető szövegszerkesztés, az idegen szavak mértéktartó használata.

Tanulmánygyűjteményét Tompa József természetesen nem tankönyvnek vagy valamiféle oktatási segédletnek szánta. Mégis: a nyelv dialektikus szemlélete, a gazdag anyag, a kitűnő módszer, a szerző példaadó tudósi és tanári egyénisége egyaránt alkalmas-sá teszi a könyvet arra, hogy — különösen a felsőoktatásban — címének ez esetben megfelelően a n y a n y e l v i o l v a s ó k ö n y v legyen az ifjúság kezében. Bizonyos vagyok benne, hogy az is lesz.

Azt hiszem, TOMPA JÓZSEF ennek fog örülni a legjobban.

FÁBIÁN PÁL

Zsilka János, A jelentés szerkezete (A jelentés-mozgás egysége)

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 262 lap

A különféle strukturális, a nyelvi rendszert szinkrón szempontból vizsgáló („leíró”) iskolák képviselői hosszú ideig úgy szemlélték a nyelvi rendszert, mint üres mondatformáknak az összességét. Azzal ugyan tisztában voltak, hogy a mondatformák mindig csak tartalommal telítődve jelennek meg, de ezt a tartalmat — tulajdonképpen a nyelvi formák jelentését — nem vonták bele a nyelvi leírásba. Csak az ötvenes években döbbenek rá arra, hogy a nyelvi rendszer sajátosságai nem érthetők, nem magyarázhatók meg a jelentéskutatás bevonása nélkül.

A jelentéstan (szemantika) berobbant a nyelvi leírásba. Módszerbeli merevségek miatt azonban többnyire nem válhatott annak szerves részévé. A nyelvészeknek ugyanis a formális — nevezzük így: szintaktikai — és a jelentéstani — szemantikai — leírás eredményeit nem sikerült egymásban tükröztetniük. ZSILKA JÁNOS elsősorban a generatív grammatikában látja kicsúcsosodni ezt a hibát: „A generatív grammatika mechanikusan kettéválasztja a mondat szintaktikai és szemantikai elemzését.” (32.)

Kérdés: mi kellett volna ahhoz, hogy a szemantikai leírás szerves része legyen a nyelvi leírásnak? A válasz: föl kellett volna oldani az eddig kidolgozott formális leíró szabályokat, beléjük kellett volna építeni a jelentésvizsgálatok tanulságait, s ily módon tenni elérhetővé azt, hogy a nyelvi forma és annak jelentése a leírásban összefonódjon.

Zsilka János könyve példa arra, hogy ezt az összefonódást valójában meg lehet teremteni. Zsilka legfőbb törekvése: eljutni oda, hogy a nyelvi rendszert a tartalom és a forma dialektikus egymásra hatásában lássuk. Könyvében lépésről lépésre, fokról fokra tágítja kutatási körét. A mű megírásának ez a módszere, vagyis az egyre táguló kutatási köröknek gondos egymásra építése ugyanakkor pontosan jelképezi a könyvben foglalt mondanivaló lényegét is.

A könyv főbb fejezetei: Előszó (11—4); A jelentés aspektusai (15—22); I. A jelentés mikro-struktúrája (23—30); II. A jelentés szerves struktúrája (ugyanannak a jelentésnek a belső mozgása) (31—70); III. A különböző jelentések összefüggései (71—254); IV. A mikro-rendszer és a szerves rendszer összefüggései (a mikro-rendszer mint a szintaktikai összefüggések összesűrűsödése) (255—60); V. A jelentés aspektusai (261—2).

A fejezetek tartalmi ismertetése helyett talán célravezetőbb lesz, ha Zsilka gondolatmenetét próbálok megragadni és bemutatni, pontosabban szólva azt a gondolatmenetet, amely a könyv olvasása közben számomra volt követhető. Két okom van rá, hogy ezt az eljárást válasszam. 1. Így talán jobban megtámogathatom azt a már említett észrevételemet, hogy Zsilka olyan módszerrel dolgozott, amely lehetővé tette számára, hogy már a könyv felépítésével, vonalvezetésével is sugallja a könyv tartalmának a lényegét. 2. Zsilkának ez a könyve logikusan ráépül ama korábbi három munkájára, amelyekben szintén a nyelvi rendszerrel, annak belső mozgásával foglalkozik (pontos bibliográfiai adataikat lásd a jelen könyv jegyzetanyagának első pontjában). A szerző továbbviszi az azokat kiformált gondolatsort, de egyúttal újra fel is eleveníti azt. Tehát ha sikerül „A jelentés szerkezete” gondolatmenetét megragadnunk, az előző könyvek gondolatvilága is — bár csak nagy vonalakban — kirajzolódhat előttünk.

Zsilka — könyvének leglényegibb tartalmát tekintve — a tárgyias mondatszerkezetek igéinek jelentését vizsgálja. Gondolatmenetét pontokba foglalva mutatom be.

1. A nyelvi rendszerben a mondatok levezethetők egymásból. A legkonkrétabb mondatokból kiindulva bonyolultabb tartalmú mondatokhoz jutunk el. (A „konkrét” szó jelentése itt: tárgyyszerű, nem átvitt és nem elvont tartalmat kifejező.)

2. Mi magyarázza, illetőleg teszi lehetővé ezt a levezethetőséget? Az, hogy tulajdonképpen a mondatok formáit, a mondatformákat vezetjük le egymásból, s ennek a levezetésnek a során egyre elvontabb mondatformákat kapunk. Az elvont mondatformákba pedig a valóságnak tágabb körű és bonyolultabb tartalmai épülhetnek bele, mint a levezetés kiindulási pontján álló „konkrét” mondatformákba. A kifejezhető valóság tartalom egyenes arányban bővül a mondatformák elvontsági fokának növekedésével.

3. Az elvontabb mondatformák adta lehetőségek e mondatformák igéjének jelentésvilágában is szükségszerűen érvényesülnek. A konkrét mondatok igéjének jelentése meglehetősen kötött, a benne kifejezett cselekvéssel csak szűk valóságterületen cselekedhetünk. Az elvontabb mondatok, illetőleg a belőlük kiszűrhető elvontabb és — esetleg legelvontabb — mondatforma igéjének jelentése már nem pusztán jelentés, hanem jelentéskör, amelynek lehetnek átvitt (metaforikus) jelentésmozzanatai is. A nyelv mondatainak formális leírása tehát szorosan összesimul szemantikai leírásukkal, s ebben az összesimulásban az igék jelentéstartalmának alakulása is megmagyarázható lesz.

4. Az eddig vázolt folyamat nyelvi folyamat. De ha a kérdést logikailag vizsgáljuk, tisztában kell lennünk azzal is, hogy az elvontsági „létra” legfelsőbb fokán levő mondatforma ugyanakkor ott van minden alsóbb fokon álló mondatforma és mondatai mögött, s azoknak mintegy alapjává is válik. Ily módon a legfelsőbb absztraktból levezethető a legalsóbb konkrét is.

5. A létra legfelsőbb fokáról szemlélődve a valóság legszélesebb horizontjai nyílnak meg előttünk. Úgy is mondhatjuk: a legtágabb kör centrumában vagyunk. De ebben a körben ott rejlenek az alsóbb, kisebb körök is. Ezeket nem okvetlenül látjuk, de tudjuk, hogy ott vannak. Zsilka a nyelvi mozgásformák dialektikájáról szólva ezt a tényt úgy fogalmazza meg, hogy a nyelvi rendszerben a felsőbb szintek mintegy megszüntetve megőrzik magukban az alsóbb szinteket (erről lásd részletesebben: 59—61).

6. Az előző pontokból talán kiviláglott, hogy Zsilka úgy véli: a mondatot szemantikailag csakis dialektikus szemléletű szintaktikai elemzésből kiindulva írhatjuk le. A 3. pontban foglaltak azonban egy olyan problémát jeleznek, amelyet a szerző — a könyv címében megadott kutatási tárgynak megfelelően — a legfontosabbnak tekint. Mi is ez a probléma? Az igének a szintaktikai levezetésekből előálló tág jelentésköre föltehetőleg egy ponton függetlenedhet a mondatformák rendszerbeli mozgásától. Másképpen megfogalmazva: kialakulhatott az igének egy belső, saját — mozgási — törvényekhez igazodó jelentésrendszere, jelentésszerkezete. Valóban lehetséges ez? A szerző válasza: igen, lehetséges. Zsilkának ez a válasza őt magát újabb kérdés föltevésére ösztönzi: hathatnak-e egymásra a különféle, „függetlenedett jelentésszerkezetű” igék úgy, hogy módosíthatja az egyik ige a másiknak a jelentésköréről alkotott képet? A válasz ismét: igen.

Az elmondottakat megkísérlem most a könyvből vett példán is szemléltetni. Előbb azonban felhívom a figyelmet arra, hogy a Zsilka-féle mondatok nem magyarosan csengő, nem „nyelvszerű” példamondatok. Nem is lehetnek azok, hiszen tulajdonképpen — jól meggondolt kutatási elv és módszer alapján fölépített — mondatszerkezetek, még ha tartalommal vannak is megtöltve. Mivel Zsilka az igére — mégpedig a tárgyias mondat-szerkezetek igéjére — összpontosítja figyelmét, mondataiból egyszerűen elhagyja az alanyt, első helyen szerepelteti az állítmányi funkciót betöltő igét, ehhez szorosan odavonja a tárgyat, és csak utána következhetnek a határozók.

Például ezt a mondatot: *a könyvkötő prést szorít a könyvre*, Zsilka így írja le:

I F₁ F₂
szorítja + a prést + a könyvre. (I: ige; F: főnév.)

Maradjunk is ennél a példánál. Ezt a mondatot — szerkezetileg — átalakíthatjuk (transzformálhatjuk) úgy, hogy jelentése változatlan maradjon:

I F₁ F₂
szorítja + a *préssel* + a *könyvet*.

A jelentés változatlan ugyan, de az úgynevezett transzformációs csoport második tagjának szerkezete kibővíthető, mégpedig egy újabb helyhatározó odakapcsolásával, vagyis erre a mondatra rákérdezhetünk így: hová szorítja (préssel) a könyvet? Válaszoljuk talán ezt:

szorítja + (a préssel) + a könyvet + az asztalra.

Az elvonatkoztatás létrájának fokain fölfelé lépdelő nyelvi tudat eljuthat arra a pontra, hogy az alapmondat tárgyát felváltó, azzal transzformációs egységben levő eszközhatározót (*préssel*) már — mint nagyon is tárgyias tartalommal rendelkezőt — akár ki is dobhatja. Maradhat ennyi:

szorítja + + a könyvet + az asztalra.

Hogy mivel? Bizonyos esetekben — a tartalom pontos megadása végett — meg kell határozni az eszközt. De minthogy ez csak egyedinek nevezhető követelmény, a nyelvi tudatban kiformalódó újabb mondat szerkezet szempontjából nem kell föltétlenül figyelembe vennünk.

Mondatszerkezetünk pedig — a transzformációs csoport második tagjának folytatásaként, illetőleg abból leszűrődve — így alakul:

I F₂ F₃
szorít + valamit + valamire.

Az F₂ (tárgy) már nem kötődik olyan szorosan az igéhez, mint az F₁, amely — mint látjuk — eszközhatározóval fölcserélhető tárgy, Zsilka elnevezése szerint „belső tárgy”. Az F₂ „csak” tárgyként szerepelhet, és a neve az F₁-hez viszonyítva „külső tárgy”, vagy ha úgy tetszik: accusativus obiectivus. A „csak” szót azért tettem idézőjelbe, mert a „csak tárgy” éppen a szélesebb hatósugarú tárgy. Ez a megkülönböztetetlen, föl nem cserélhető tárgy bármely tárgyias mondatformának tagja lehet, míg az F₁ ennek a szerepnek betöltésére alkalmatlan.

A *szorít + valamit + valamire*, azaz az I + F₂ + F₃ mondatforma F₂-je és F₃-a már átvitt jelentéstartalommal is megtelíthető.

Például: *szorítja + az osztályt + a tanulásra.*

Az I + F₂ + F₃ tehát az I + F₁ + F₂ mondatformához képest elvontabb mondatforma. Mint ilyen a valóságnak tágabb körű és bonyolultabb tartalmait képes kifejezni. Igéjének jelentése — ennek megfelelően — jelentéskörre bővül:

Jelentés₁ (*szorít + prést/préssel*).

Jelentés₂ (*szorít + könyvet, asztalt stb., embert + F₃(konkrét)*).

Jelentés₃ (*szorít + embert + F₃(elvont)*).

A jelentés₃-ban jut el az ige oda, hogy olyan — igazán tág — jelentésköre lesz, amelybe már metaforikus jelentésmozzanatok is betódulhatnak.

Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy a jelentés₃-at kialakító elvont mondatforma (I + F₂ + F₃) ott van a jelentés₁ és a jelentés₂ mondatai mögött is, vagyis a bemutatott konkrét mondat ebből az elvont mondatformából — logikailag — levezethető, megmagyarázható.

A nyelvi mozgásformák dialektikájának a „megszüntette megőriz” elve ebben az egyszerű példában ott mutatható ki, ahol a transzformációs csoport második tagjának eszközhatározója már elhagyható, de létének egykori szükségességére a nyelvi tudat emlékezik, hiszen eszközhatározót, ha kell, be tudunk tenni a mondatba.

Zsilka a 6. pont problematikáját nagyon részletesen, egyre magasabb szintekre emelkedve tárgyalja (71–260.). Jómagam egy sokkal kisebb körben mozogva szemléltetek, már csak terjedelmi okok miatt is.

Kiindulok egy igen általános tárgyias mondat szerkezetből: I + F₂. Erre a mondat szerkezetre olyan konkrét mondatok épülnek rá, amelyekben — így vagy úgy (egyszerű, „konkrét” közlésekben) — a *csinál + valamit* nyer valóságos tartalmat. Például: *kapálja + a földet*. Az ilyen típusú mondatokra rákérdezhetünk egy „hogyan?”-nal. A „hogyan?”-ra válaszoló adverbiumok segítségével a konkrét mondatok igéinek helyébe — egy általánosító, elvonatkoztató folyamat eredményeképpen — új, elvontabb jelentésű igék léphetnek.

Sorakoztassunk föl ilyen mondatokat:

kapálja + a földet + gondosan
takarítja + a lakást + gondosan
öntözi + a virágokat + gondosan
eteti + az állatokat + gondosan.

Az ilyen mondatokból — elvonatkoztató szemlélettel — kiszűrhetjük az elvontabb, az általánosabb jelentésű *gondoz* igét. Az I + F₂ tartalma tehát ez lesz: *gondoz + vmít (földet, lakást stb.)*. Az *elhanyagol + vmít* ugyanolyan konkrét jelentésű mondatokból csapódik le, mint amelyeneket felsoroltam, csak az adverbium lesz más, mégpedig ez: *hanyagul*. A *gondoz* és az *elhanyagol* — nyelvérzékünk szerint — két egymással ellentétes jelentésű ige. Valamire azonban föl kell figyelnünk. A *gondoz + vmít* és az *elhanyagol + vmít* csak látszólag állnak szemben egymással. Ha a *gondoz + vmít* szerkezet mondatára egy „hogyan?”-nal újra rákérdezünk, ilyen válaszokat is kaphatunk:

gondozza + a földet + hanyagul
gondozza + az állatokat + hanyagul

Ezekből a mondatokból ugyanúgy kiszűrhető az *elhanyagol* ige, mint a fentebb felsorolt konkrét mondatokból. Az újólag előállt *elhanyagol + vmít* szerkezetben azonban az *elhanyagol* jelentéstartalma más, mint az előző, ezzel teljesen azonos szerkezetben. Itt már az *elhanyagol* feltételezi a *gondoz* létezését. Ebből az következik, hogy az általános jelentésű *gondoz* tulajdonképpen konkrétabb és elsődlegesebb, mint az ugyancsak általános jelentésű *elhanyagol*.

Hogyan is lehetséges ez? Úgy gondolom, hogy a *gondoz* és az *elhanyagol* ige kialakulására vezető általánosodási folyamatok közül a *gondoz*-hoz vivő folyamat rövidebb volt. Ennek az lett az eredménye, hogy a *gondoz* ige jelentésének általánossági foka viszonylag alacsonyabb maradt, mint a másik igéé. Az általánossági fokban megmutatkozó különbség tehette lehetővé azt, hogy a *gondoz* bekapcsolódjon az *elhanyagol* jelentésének teljes kifermálódására vezető folyamatba. E bekapcsolódás miatt az *elhanyagol*₁ egy *elhanyagol*₂-be ment át. Ez utóbbiban — megszüntetve ugyan, de egyszersmind hallgatólagosan megőrződve — ott van a *gondoz* is.

Kétségtelen, hogy a 6. pontra vonatkozó szemléltető jellegű fejtegetéseim fölöttébb szerény keretek között mozognak. Annyit azonban talán sikerült érzékeltetnem, hogy egyugyanazon elvont mondatformára ráépülő konkrét mondatokban megragadható jelentésekből kiszűrődhet egy általánosabb jelentésű, új ige. Példaigénk is így jött létre. Nyilvánvaló az is, hogy az új, általánosabb jelentéstartalmú igék jelentése között sajátos összefüggések bontakozhatnak ki. Emez összefüggések ugyanazon mondatforma kötelékében teremtődtek meg, tehát függetlenek a mondatformák fejlődési folyamatától, és ilyenformán tulajdonképpen s z a b a d j e l e n t é s ö s s z e f ü g g é s e k. Példánkban az ilyen típusú összefüggés azt eredményezte, hogy az egyik ige jelentése beléphetett a másik jelentéskörébe.

Zsilka könyvére, illetőleg a szerző egész gondolatvilágára az jellemző, hogy új kérdésfeltevésekre ösztönözheti az olvasót. Az olvasó ihletet kaphat arra, hogy maga is elkalandozzon a nyelvi jelenségek világában. Jómagam például egy, a nyelvérzékkel kapcsolatos problémán tűnődtem el. Fentebb említettem, hogy a nyelvérzék szerint a *gondoz* és az *elhanyagol* két ellentétes jelentésű ige. Ha pedig ez így van, azaz a két ige — jelentésbelileg — kizárja egymást, akkor jelentésüknek egy és ugyanazon általánossági szinten kellene állnia. Viszont létezik egy *hanyagul gondoz* ~ *elhanyagol* megfelelés. Ebből az sejlik ki, hogy a két ige jelentése mégsem zárja ki egymást, és az *elhanyagol* általánossági szintje — mint már mondtuk — mégiscsak magasabb, mint a *gondoz*-é. Ezt a magasabb szintet különben olyan példák is bizonyíthatják, amelyekben az I + F₂ szerkezetre például mondatok *elhanyagol* igéjét a *gondoz*-zal fölcserélve nem kapunk elfogadható mondatot. Például ennek a mondatnak, hogy *elhanyagolja a munkáját*, nem lehet jelentésbeli ellenpólusa egy ilyen mondat: *gondozza a munkáját*. Ez utóbbi mondat ugyanis fikatív, a nyelvi valóságban nem létezik. De akkor mégis hogyan alakulhatott ki a nyelvérzékben a jelentésbeli ellentétesség képe? Mondjuk ki ezt a mondatot: *nem hanyagol el, hanem gondoz (+ vmit)*. A *nem . . . , hanem . . .* belépésekor a nyelvérzék azonnal kikristályosítja magában azt, hogy igéink jelentése ellentétes, egyik a másikat kizáró jelentés. Ez a kikristályosítás azonban az I + F₂-höz képest egy módosult mondatformának köszönhető.

A nyelvérzék problémáján nem öncélúan tűnődtem el. A könyv olvasása közben ugyanis fölmerült bennem az a gondolat, hogy nagy szükség volna nyelvünk — lehetőség szerint — összes létező mondatformáinak a feltárására, mert csak így tudhatnánk — viszonylag kielégítő módon — megvilágítani a nyelvi formák jelentését, e jelentések belső összefüggéseit. E szükségességet most — a nyelvérzékre gondolva — még egy érveléssel megindokolhatom: a feltáró munkálat lehetővé tenné talán azt, hogy a jelentésekkel és belső összefüggéseikkel kapcsolatos nyelvérzékbeli asszociációk forrását is megjeljük.

ZSILKA JÁNOS tehát olyannyira szabad utat nyit a nyelvről való gondolkodás számára, hogy nem csupán kalandozásra készítet, hanem bizonyos további feladatok elvégzésének a szükségességét is felismerteti bennünk.

KORENCHY ÉVA

Egy új típusú névtani szótárról

KAREL OLIVA, *Retrográdní slovník k dílu DR. ANTONINA PROFOUSE „Místní jména v Čechách” I—V.* — Část I. Česká místní jména. Zvláštní příloha Zpravodaje Místopisné Komise ČSAV. Roč. XVII. Praha, 1976. 225 lap

A cseh névtudomány eredményeinek igen nagy a tekintélye nemcsak a szláv, de általában a nemzetközi onomasztikában. Elég csak megemlíteni olyan kiváló munkákat, mint JOSEF BENEŠ (*O českých příjmeních* [A cseh családnevekről]), JAN SVOBODA (*Staročeská osobní jména a naše příjmení* [Az ócseh személynevek és családneveink]) munkája, VLADIMÍR ŠMILAUER mintaszerű földrajzi névi feldolgozásai s természetesen ANTONÍN PROFOUS monumentális történeti helységnévtára.

A prágaiak legutóbb egy új műfajjal keltették fel a névkutatók figyelmét: kiadták az első névtani (helynévtani) a tergo szótárt. KAREL OLIVA vállalkozott a szóvégmutato névtár elkészítésére.

A feldolgozásra kitűnő munka kínálkozott: ANTONÍN PROFOUS öt kötetes történeti helységnévtára (*Místní jména v Čechách*. Az V. kötet JAN SVOBODA és VLADIMÍR ŠMILAUER munkája). Csehország települései jelentős részének — akár más nyelvterületek névanya-

gában — nemcsak egy nyelvi változata van. Az a tergo névtár első, publikált kötete a cseh neveket tartalmazza. A további két kötet a német helységneveket és a cseh nevek történeti alakváltozatait fogja a szóvég felől betűrendbe szedni.

Milyen információkat nyújt OLIVA szótára? A bevezető a mű szerkezetét ismerteti tömören. Maga a szótár a tergo betűrendben közli PROFOUS névtárának cseh nyelvi helységneveit, külön megjelölve az adat előtt, ha hivatalos névalakról (ezt a tényt a megfelelő évszám jelzi) vagy népnyelvi változatról van szó. A név után közli a feldolgozott mű (PROFOUS i. m.) kötetszámát és lapszámát, tehát minden adat könnyen visszakereshető, s így ellenőrizhető is.

Hogy a bemutatott szótártípus mennyire hasznos, azt aligha kell hangsúlyozni. Egy terület helynévanyagának etimológiai, morfológiai, tipológiai, kvantitatív feldolgozását nemcsak igen nagy mértékben megkönnyíti, hanem a korábbiaknál lényegesen objektívabb eredményekkel bíztat.

Az új műfajt nyilván hasznosítani lehetne a magyar névtudományban is. Alighanem LIPSZKY Repertoriuma lenne a legalkalmasabb egy ilyen módszerű feldolgozásra. A Repertorium, tudjuk, minden helységnevet lajstromba vesz (korához képest igen nagy pontossággal), amelyet a Kárpát-medence népei e területen használtak, s így egy a tergo változatot a szomszéd népek kutatói is örömmel üdvöznének. (Utóbb értesültem róla, hogy már akadt is gazdája a feldolgozásnak: MEZŐ ANDRÁS vállalkozott a nem csekély munkára, hogy LIPSZKY tekintélyes anyagából egy a tergo névtárt készítsen. Aligha kell hangsúlyozni, hogy feldolgozásának publikálásával mind a hazai, mind a nemzetközi onomasztika egy újabb, igen jól használható és hasznosítható munkaeszközzel gyarapodnék.)

KÁZMÉR MIKLÓS

K Ü L Ö N F É L É K

Wolfgang Schlachter 70 éves

Folyóiratunk munkatársai, olvasói, a magyar barátok, kollégák köszöntik az 1978. április 19-én 70. életévét betöltő WOLFGANG SCHLACHTERT.

Neve összefonódott Göttingéval. Tizenhat éven át — 1960-tól 1976 őszén történt nyugalomba vonulásáig — a hírneves Georgia Augusta tanszékvezető professzora volt. Egyetemi tanársága idején vált Göttinga a tőle vezetett Finnugor Szemináriumon keresztül újra azzá az egyetemi várossá, ahova a magyar kollégák szívesen és nagy számban mentek. Aki csak rövid időt is töltött a hangulatos, történelmi levegőjű Leine-parti városban, s élvezhette a Finnugor Szeminárium, a szeminaristák, de mindenekelőtt Schlachterék vendégszeretetét, az tudja, nemcsak a közös szakmai érdeklődés tette emlékezetessé ezeket a találkozásokat. A nyelvünket, tudományunkat, történelmünket s irodalmunkat, egyszóval bennünket jól ismerő vendéglátó azzal lepte meg magyar vendégeit, hogy szinte észrevétlenül otthoni hangulatot varázsolt köréjük.

Wolfgang Schlachter finnugor nyelvész. Általános nyelvészeti indíttatása, germanisztikai, indogermanisztikai és skandinavisztikai ismeretei gyümölcsözően segítik finnugor kutatásaiban, de fordítva is: finnugor ismeretei általános nyelvészeti búvárkodásaiban. Az 1968-ban megjelent „Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik (auf Grund finnisch-ugrischen und indogermanischen Materials)” vaskos kötete kitűnő bizonyíték erre. Nagy nyelvismerete sok irányú tájékozódást tesz lehetővé számára. Előszóval és legeredményesebben mondatnani kérdésekkel, illetőleg mondatnani kiindulással jelen-

tés- és alaktani kérdésekkel foglalkozott és foglalkozik. A finnugor nyelvek közül a lapp áll érdeklődése középpontjában: jelentős tanulmányai egy részét ennek a nyelvnek szentelte. Alkotó módon kutatja a finn, a magyar és a zürjén nyelvet is. Kontrasztív szemléletmódja jól segíti kitűnő problémaérzékét. A kérdések megoldásában intuíció, nagy absztraháló képesség és rendszerezésre való hajlam, szintézisre törekvés jellemzi. Schlachter finnugor nyelvészeti kutatásainak méltatására I. COLLINDER—FROMM—GANSCHOW előszavát az idézett műben (9—12), NYÍRI ANTAL sorait (NyK. LXXV, 440—3), a Schlachter-Festschrift (Göttingen, 1973.) bevezetőjét (5—6) és az Основы финно-угорского языкознания (Moszkva, 1974.) értékelését (87—8).

Jubilánsunk eredményesen foglalkozik a magyar nyelv kutatásával is. Nem ok nélkül került be BOTTYÁNFY—HORVÁTH—KOROMPAY—D. MÁTAI „Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba” című kötetének (Bp., 1976.) abba a fejezetébe, ahol a szerzők a magyar nyelvtudományt alkotó módon gazdagító külföldi nyelvészeket is bemutatják (111). A mostani alkalom kedves kötelességgé teszi, hogy a hungarológus W. Schlachterről essék szó röviden.

Magyarul 1937-ben Stockholmban kezdett tanulni Lotz Jánosnál. Berlinben, Szent-Iványi Bélánál folytatta tanulmányait. Itt hallgatta Farkas Gyula magyar vonatkozású előadásait is. 1942 áprilisában Farkas Gyula javaslatára ösztöndíjjal Magyarországra kerül. Előbb az Eötvös-kollégiumban, majd — hogy még több alkalmat legyen a magyar nyelv gyakorlására — albérletben (Pestújhelyen) lakik, 1943 júliusáig. Az egyetemen a legjobb előadásokat és a magyarul legszebben beszélő tanárokat keresi meg és hallgatja: Zsirai Miklóst, Horváth Jánost, Kerényi Károlyt, Györke Józsefet. Egy dolgozata felolvasásra kerül a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, s megjelenik folyóiratunkban 1944-ben, „Megjegyzések a magyar szórendhez” címmel (MNy. XL, 49—56, 100—10). Első magyar tárgyú dolgozatáról NYÍRI ANTAL úgy vélekedik, hogy „az ígére, az igekötőre és a tagadósóra vonatkozó kutatási eredményei, finom észrevételei, néhány addigi megállapítással szemben jól megokolt ellenvetései igen figyelemre méltóak” (NyK. LXXV, 441). Az 1960. évi budapesti finnugor kongresszuson „Az én házam” címen tartott előadást (CIFU. 121—71). Véleménye és meggyőző magyarázata szerint ez a fajta birtokos jelzős szerkezet a magyar nyelv külön életében keletkezett. Finnugor szempontból is jelentős a „Zur Geschichte der Frequentativa im Ungarischen” című munkája (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, 1966/4. Göttingen). Ebben logikus érvekkel azt valószínűsíti, hogy a gyakorító képzők expresszív hatású és funkciójú mássalhangzóknak elsősorban onomatopoetikus igékhez történő kapcsolódásával jöttek létre. A dolgozat második részét a magyar gyakorító képzők szinkrón vizsgálatának szentelte, és számos finom megfigyelésre jutott, például: a magyarban két gyakorító igecsoport különíthető el. Az egyik (az onomatopoetikus igék) spontán jöttek létre, tipikusan régebbi, a köznyelvben és a nyelvjárásokban is elterjedtebb, de kisebb számú, mint a másik (a *-gat* képzősek), amely az irodalmi nyelvben terjedt el, és a stílus élénkítésére szolgál, a beszélt nyelvben azonban ritkább az előzőnél (részletes ismertetését l. NyK. LXXIII, 451—7). Az alapnyelvi és a mai magyar nyelvi viszonyok föltérképezése után — módszertanilag is tanulságosan — egy nyelvemlékünknek, a Bécsi Kódexnek a gyakorító képzők igéit fogta vallatóra debreceni kongresszusi előadásában (Beobachtungen an den Frequentativa des Wiener Kodex: NytudÉrt. 58. sz. 177—91). Statisztikai adatokkal is bizonyítva megállapítja többek között, hogy a frekventativitás és az intranszitivitás között szoros kapcsolat van, hogy a gyakorító funkció visszaszorulása a tárgyias igék körében gyakoribb, mint a tárgyatlanokéban, hasonlóképpen az önállóan nem élő, tehát passzív tövű, illetőleg nem gyakorító főjelentésű igék között is, szemben az önállóan is előforduló, illetőleg gyakorító főjelentésű igékkel. A szegedi kongresszuson a magyar és a német *habeo*-szerkezetekről tartott előadást. Ez a dolgozata (Die ungarische

und die deutsche *habeo*-Konstruktion. Semantisches zur Satzstruktur: NytudÉrt. 83. sz. 508—15) egy nagyobb, valamennyi finnugor nyelvet vizsgáló, kéziratban már elkészült munkájának az előadás követelményeinek megfelelően kidolgozott része, amelyben a szerző a német és a magyar *habeo*-szerkezetek közötti egyezéseket, hasonlóságokat vizsgálja. A német és a magyar nyelv egymásra hatása, a közöttük levő egyezések és különbségek is foglalkoztatják Schlachtert (Münchenben, a magyar nyelv oktatójaként akarva-akaratlanul is szembe került ezekkel a kérdésekkel). Ezzel az érdeklődéssel is magyarázható, hogy — jóllehet etimológiákat nem ír — vállalkozott a TESz. köteteinek bemutatására (Südost-Forschungen XXVII, 457—60, XXX, 397—400), s hogy — társszerzőként — megírta és nálunk tette közzé a következő tanulmányokat: „A német nyelv magyar jövevényszavai és a *der, die, das*” (MNY. LXX, 458—62), „Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen” (NyK. LXXVII, 5—30) és „Schwierigkeiten beim Erlernen des Ungarischen und Finnischen” (ALingu. XXVI, 109—38). Az utóbbi tanulmány érdekessége, hogy a német anyanyelvű szemszögéből nézi a két rokon nyelv, a finn és a magyar nyelvtanulási nehézségeit, s ezek módszeres mérésére tesz kísérletet. A dolgozat azért is figyelemre méltó, mert a szerző mindkét finnugor nyelvet jól megtanulta, s mindkét nyelvet tanította is, akinek a kompetenciája nem vitatható e téren sem. Nyelvtudományi olvasmányai mellett — amennyire szemhibája következtében sajnálatosan szűkre szabott munkalehetőségei megengedik — szívesen olvas magyar irodalmat (természetesen magyarul). Olvasmányélményeire is támaszkodva írta meg a magyar irodalomról szóló áttekintő összefoglalását, amelyet éppen a külföldi olvasó szemszögéből való megfogalmazása avat jó információértéke mellett érdekes olvasmánnyá („Die ungarische Literatur”: in: Die Literaturen der Welt in ihrer mündlichen und schriftlichen Überlieferung. Szerk. W. v. EINSIEDEL. Zürich, 1964. 1007—25). Publikáció formájában egy ismertetés erejéig foglalkozott magyar néprajzi témával. BERZE NAGY JÁNOS könyvét („Az égig érő fa. Magyar mitológiai tanulmányok”) mutatta be a német olvasóknak (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft CXI, 238—40).

Hiányos lenne fölsorolásunk, ha nem emlékeznénk meg jubilánsunk magyar témájú egyetemi előadásairól (1973-ig tartott előadásait l. Schlachter-Festschrift 102—4). Nyelvtudományunk eredményeiről azonban nemcsak azokban az előadásaiban hallhattak hallgatói, amelyek címében az *ungarisch* szó szerepelt. A Schlachter-előadások sosem csak egy nyelvről szóltak. A magas színvonalú, szigorúan tudományos előadás-sorozatot elsősorban a beavatottak hallgatták sok okulással és tanulsággal. Magyar nyelvészetből tanítványai közül ketten írtak doktori értekezést: FUTAKY ISTVÁN, Untersuchungen über die Akzentmerkmale des Ungarischen (Durchgeführt an der Mundart der Sprachinsel Oberwart), 1964. és KESZTYÚS TIBOR, Entstehung und Entwicklung des Frequentativsuffixes *-gat* unter Berücksichtigung der Frequentativsuffixgruppen im Ungarischen, 1971.

Aligha tévedek, ha azt mondom, hogy W. Schlachter nevét nálunk az elsősorban éppen tőle tervezett, szervezett és kiadott Uráli nyelvtudományi bibliográfia, pontosabban annak első, a magyar nyelvre vonatkozó nyelvészeti szakirodalmat 1830-tól 1970-ig feldolgozó kötete teszi legszélesebb körben ismertté (hazai ismertetései közül l. BÜKY: NyK. LXXVII, 253—7, l. még MNY. LXXIII, 362—6). Az UralBibl. ugyanis minden nyelvészhez szól, mivel felöleli a nyelvtudomány valamennyi tartományát. A szakbibliográfiák a tudományos munka ma már nélkülözhetetlen segédeszközei. Az UralBibl. megjelenése éppen ezért igen nagy és öröndetes esemény a magyar nyelvtudomány számára, nekünk pedig jó alkalom, hogy elismeréssel és köszönettel adózzunk megalkotójának, — a magyar anyag túlnyomó részét feldolgozó s szerkesztésre előkészítő magyarországi munkatársaknak is —, mindenekelőtt pedig jubilánsunknak, aki rengeteg idejét, energiáját áldozta fel az UralBibl., következőleg a mi érdekünkben is. Többek számára

talán meglepő, hogy a szóban forgó bibliográfia céduláit Schlachter maga is ellenőrizte, javította. Megtette, jóllehet tudományos alkotó munkára fordítható, egyébként is korlátozott idejét kellett megrövidítenie.

Wolfgang Schlachtert a Magyar Nyelvtudományi Társaság — Bárczi Géza és Benkő Loránd javaslatára — 1967 november 28-án tiszteleti tagjává választotta, 1975-ben pedig legértékesebb díjával, a Révai-emlékéremmel tüntette ki. Bárczi Géza, Társaságunk volt elnöke — utolsó elnöki ténykedéseként — meleg szavakkal emlékezett meg a kitüntetettnek a magyar tudomány fejlesztése és eredményeinek a terjesztése érdekében végzett eredményes munkájáról.

Wolfgang Sahlachterban az eredményes szervezőt is tisztelhetjük, akinek az országaink közötti nyelvi kapcsolatok fejlesztése terén sok köszönhető.

Hisszük, hogy a nyugalomba vonulás Wolfgang Schlachter számára is azt jelenti, hogy idejét immár tetszése szerint kedvelt tudományágának szentelheti, s zavartalanul dolgozhat tervei megvalósításán. Reméljük, hogy kéziratos lapp anyaga, illetőleg finnugor témáinak feldolgozása mellett jut ideje nyelvünk vizsgálatára is. Göttingai csütörtöki munkaestjeinkre, a klausbergi és erdei séták eszmecseréire, az ott elhangzott ötletekre, tervekre gondolva bizton várhatjuk — és várjuk is — a hungarológus Schlachter további tanulmányait. 70. születésnapján igaz nagyrabecsüléssel és szeretettel köszöntjük, s kívánunk neki még sok termékeny esztendőt.

KISS JENŐ

Pesty Frigyes 1863-i beadványa a Helytartótanáchoz

PESTY FRIGYES (1823—1889.) történésznek a helynévgyűjtéssel kapcsolatos közismert múlt századi vállalkozása a közeli években igen gyakran szóba került mind a szakfolyóiratokban, mind a napilapokban. Különösen KOVALOVSKY MIKLÓS foglalta össze áttekinthető formában a helynévgyűjtés ügyét a Magyar Nemzet hasábjain. Sajnos azonban a témával kutatási szinten foglalkozók nem törekedtek arra, hogy a vállalkozással kapcsolatos levéltári anyagot is feltárják, pedig a Magyar Országos Levéltár „abszolútizmus-kori levéltári fondjában” a „2. közigazgatási kútfő” anyagában a D 215 számon igen sok levelet, beadványt, átíratot találunk az ügygel kapcsolatban. Itt van például — s ezt az iratot kívánjuk szöveghűen közölni — PESTY FRIGYES első felirata Temesvárról a Helytartótanáchoz (1863-ból), de itt van a Helytartótanács véleményét kérő átírat az Akadémiához és az említett intézmény válasza (Eötvös Loránd aláírásával), mindkettő 1863-ból; itt van továbbá a közismert kérdőív egy példánya és az a körirat, amit a Helytartótanács hivatalosan küldött el az egyes megyéknek, a megyei hatóságok válasza [már ti. azoké a megyéké, melyek válaszoltak], itt van Temesvár szabad királyi város felirata a Helytartótanáchoz, melyben e város bizonyos feladatokat és költségeket magára vállalt; és itt van PESTY FRIGYESnek egy viszonylag keserű hangú feljegyzése az általa beindított vállalkozás akadozásáról, bizonyos megyék késlekedéséről. Az iratok anyaga egyben számos adatot tartalmaz a korabeli hivatalos nyelvre vonatkozóan. Lássuk tehát a vállalkozást indító beadvány szövegét!

„Nagyméltóságú magyar kir. Helytartótanács!

Hazai tudományosságunk egyik leggyakrabban pengetett hiánya, régi geographiánk nem létezése, és azalatt míg az előrehaladtabb vizsgálat a népvándorlás előtti álladalmak, sőt a nyugatázsiai satrapaságok térképeit képes a mivelt világ elé terjeszteni, addig mi régi megyeink fekvését, határát, a határák változásait, elenyészett bánóságok területeit, collectiv elnevezések illetőségeit ki nem tudjuk mutatni, és ezer meg ezer hajdani helység nevét ismerjük, mely a nélkül hogy sejtendő, tán egy újabb névben lap-

pang, vagy ha a helységek kivesztek, kivesztek emlékünkből is népességi és nemzetiségi viszonyainkra vonatkozó ismereteink nagy kárára.

Az érintett hiányon a régészek ásatásai, okmánytáraink gyarapodása következtében fog ugyan némileg segítve lenni idővel, de leginkább fog ez történni akkor, ha a helynevekben rejlő ismeretek kincsét, a hagyomány, a nyelvészet, a történeti kritika segítségével kitarjuk, közhasznúvá tesszük; minden egyes helynév egyegy okmányhoz lévén hasonló, még pedig oly természetű, mely gyakran még oly időkorba is világít vissza, hová már többé semmi okirat, semmi látható emlék nem kalauzol bennünket.

Ha elismerendő, hogy a helynevek multunk ismeretére sok részben a legbecesebb felvilágosításokkal, be kell vallanunk, hogy éppen ezen oktatóink leginkább vannak fenyegetve az enyészet által; és minél tovább fűzi a jelen nemzedék gondtalanságát e tárgyban, annál sűrűbb lesz a homály, a megoldás sok kérdésre nézve annál nehezebb fog lenni, míg végre a kutatás hasztalan fáradságának ideje bekövetkeztét fogjuk érezni.

A helynevek eléggé nem méltányolható fontosságát tudományunk több ágára nézve régóta ismervén, meggyőződtem egyszersmind arról, miszerint még a legkitartóbb, és ügyeszeretettel által lelkesített buzgalom sem képes célra vezetni, ha ezt csak egyes ember kifejti. Egyes ember tán egész férfi korát áldozhatná csupán csak a helynevek gyűjtésére, és még sem lehetne megnyugtatta a gyűjtés tökéletességéről, — az anyagnak rendezésére; a kritikai összehasonlítás, tudományos lehozatalak működésére éppen nem maradna ideje.

Ezen tekintetek, valamint azon hálásan elismert tény, miszerint hazánk legfőbb politikai hatósága a hazai irodalom és tudomány előmozdításában mindenkor tevékenységének egyik legkedvesbikét látta, azon alázatos és tiszteletteljes kérelemre bátoritanak engem, miszerint a magyarországi helynevek gyűjtésében a magyméltóságú m. kir. Helytartótanács hathatós intézkedések által engem támogatni kegyeskedjenek.

Távol vagyunk attól, a községetől oly munkát kívánni, mely hivatalos teendőiktől félre esik, és némiképp az irodalmi tér ismeretét tételezné fel, — mind az, a mire tiszteletteljes kérelmem vonatkozik, abban áll, miszerint helyneveink anyagát tökéletes gyűjtésben bírhassem; de az oly eredmény fogna lenni, melyért ha tekintetbe veszem, mily töredékes és kicsi az egészhez képest a legderekből erők által kivont siker, a tudomány nevében nem volnék képes a magyméltóságú Helytartótanácsnak elég hálát mondani.

E célra nem elegendő Magyarország községeknek lajstromát megírni, hanem szükség volna községenként minden puszta, mező, forduló, dülő, szántó, patak, fok, csucs, lép, tisztás, nádas, posvány, forrás, kút, folyó, tó, mocsár, rét, út, ér, erdő, kaszáló, legelő, szállás, tanya, hát, zug, bérc, kompállás, csárda, hegy, völgy, domb, barlang, irtvány, halom, rom, kert, major, szállós [sic], liget, határ, tájék, városrész stb. néha utca, mely sajátságos, jelentős elnevezéssel bír, és általában minden tárgy összeírása a melynek topographiai neve van. Ebben állván kérelmem vejeje, úgy hiszem, hogy lényegesen elűt azoktól, melyek időnként netán felmerültek az ország magyar hatósága asztalain. Nagy része azon neveknek, a telekkönyvekből lesz kiírható a többi pedig a faluk bírái, jegyzői, vénei segedelmével könnyű módon kiegészíthető. Nem nélkülözhetlen ugyan valami magyarázat hozzá tétele, mind a mellett köszönettel vétetnék olyan megjegyzés, mely valami topographiai névnek eredetét a hagyományból, vagy a népek tudományából véli magyarázhatni. A közlött topographiai nevekhez azon hozzá volna jegyzendő a tárgynak minősége, hogy t. i. ez dülő, puszta, templomromladék, barlang, zuhatag, árok, völgynyílás, szikla stb. valamint, ott hol több neve van az is, miként neveztetik a tárgy német, szláv, oláh stb. nyelven.

Hogy ezen szókinészet régi geographiánk, sőt nyelvészetünk és történetünk érdekében sikerrel lehessen kibányászni és feldolgozni, multhatatlanul szükség, hogy az illető topographiai neveket oly buzgó egyének írják össze, és magyarázzák, kik azon helység,

melyben az összeírás foly, ugyszólván minden talpalat földét ismerik, és annak lakosaival a legszorosabb viszonyban állnak, kik a nép — melytől e nevek úgy is származnak, — előadását híven, pontosan követik, és a megérthetés minden mozzanatát figyelembe venni tudják és akarják is.

Midőn ezen tiszteletteljes kérelmemet magas jóakarattal ismételtlen ajánlanám, a legkegyesebb válasz reményében maradok

a nagyméltóságú magyar kir. Helytartótanács
Temesvár február 2-án 1863

alázatos szolgálja

Pesty Frigyes,

a kereskedelmi és iparkamara titkára,
a magyar akadémia tagja, stb.”

(A beadvány iktatási száma: 10247/1863 VIII. oszt[ály];

Utóirat száma: 57779/1863)

BÜKY BÉLA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A szarvasmarhanevek

I. A szarvasmarhák régebben is általában borjúkorukban kaptak nevet. Gazdájuk ismerte minden tulajdonságukat, és rendszerint a legszembetűnőbb tulajdonságukról nevezte el őket.

I. Ilyen szembetűnő tulajdonság volt a szarv alakja, állása és minősége, pl. *Csákó*, *Lombár*, *Molyos*.

II. Sok állat kapta a nevét szőre színéről és minőségéről, pl. *Daru*, *Kormos*, *Szattyán*.

III. Sokat alakjáról, valamilyen testi tulajdonságáról, hibájáról vagy ismertetőjeleiről neveztek el, pl. *Karcsú*, *Komor*, *Szemők*.

IV. De kaphatta nevét jó vagy rossz természetéről és viselkedéséről is, pl. *Büszke*, *Jámbor*, *Szilaj*.

V. Néhány név a marha (ökör) munkájára utal, pl. *Csálé*, *Hajzsás*, *Rudas*.

Mindezek a nevek szoros kapcsolatban vannak a nevet viselő állattal, annak testi tulajdonságaival, viselkedésével, munkájával. A szarvasmarhák szőrének, alakjának, természetének megjelölésére sok olyan jelző használatos, melyekre eddig csak lovakkal kapcsolatban volt adatunk.

A marhanevek kialakulása a következőképpen történhetett: A gazda látta, hogy a borjú bimbószarvú. A *bimbószarvú üsző*-t röviden *bimbó üsző*-nek mondta, majd még rövidebben főnévként *bimbó*-nak emlegette. Végül is az üszőn rajta maradt a *Bimbó* tulajdonnév. — Másik példa: Volt a gazdaságban egy *pirók szőrű tinó*, vagyis röviden *pirók tinó*, főnévként a *pirók*, melynek végül is *Pirók* lett a neve.

Később mind nagyobb számmal keletkeztek oly marhanevek is, amelyek az állattal voltaképpen semminemű kapcsolatban sincsenek, inkább csak a névadó gazda tettségét, jó vagy rossz véleményét, érzelmét fejezik ki.

VI. Sok szarvasmarhának adnak főleg becézett alakú keresztnévet, a tehéneknek női, az ökröknek és bikáknak férfinevet, pl. *Borcsa*, *Böske*, *Juci*; *Bandi*, *Gyurka*, *Samu*.

VII. Szívesen neveztek el a marhákat nagyurakról, uradalmi alkalmazottakról, katonákról, csendőrökről, de a környezetükben élő egyszerű emberekről is, pl. *Báró*, *Jáger*, *Káplár*, *Zsandár*, *Kaszás*.

VIII. Gyakori a kedveskedő név is, pl. *Gyémánt*, *Szegfű*, *Tündér*.

Az egyes marhaneveknek megfelelő csoportokba sorolása nem könnyű feladat.

a) Sok név ugyanis többféle indítékon alapulhat. A *Busa* nevű ökör például szarváról, szőréről és feje alakjáról egyaránt kaphatta a nevét. A *Fecske* nevű tehén neve vagy arra utal, hogy az állat fehér hasú („fecskehasú”), vagy arra, hogy a füle fecskefark alakú metszéssel van megjelölve („fecskefarkos”). Az efféle neveket minden számba jöhető csoportba felvettük. Még így is mintegy száz marhanevet, melyeknél a névadás indítékát nem ismerjük, mint megfejtésre váró neveket külön IX. csoportban kell közölnünk.

b) Jó néhány név eredeti jelentése már régen feledésbe ment. Ma *Bimbó* nevet kaphat az olyan marha is, amelyik nem *bimbószarvú*. CzF. már 1862-ben azt írja a *Bimbó* ökörnévről: „A béres legények kedves ökrök elnevezésére használják.” — Ma már jóformán senki sem tud arról, hogy volt *csobánszarvú ökör* is. Ma már a nyolevanon fölül kétegyházi öregek is úgy magyarázzák, hogy amikor annak idején reggelenként az uraság ökreivel munkába indultak, a *csobán*-t (‘kis hordó alakú, lapos víztartó faedényt’) mindig ugyanannak az ökörnek a szarvára akasztották. Így kapta az az ökör a *Csobán* nevét. — Nem volt ritka a népetimológiás névadás sem. *Bojtár*-nak nevezték el azt a bojtút, amelynek bojtos, *Lombár*-nak pedig, amelynek lombos (‘lompos’) farka volt, holott az első eredetileg a bojtárról kapta a nevét, a második pedig lombárszarvú volt. — A névadás zavarára mutat az is, hogy már 1874-ben *Bábi*, *Fáni* és *Rózsa* nevűeket, majd a század végén *Borcsa* nevűt is találunk az ökrök között.

2. A szarvasmarhanevek csoportosítása. — Rövidítések: b. = bika, cs. = csomó v. csoport, ö. = ökör, sza. = számadás, t. = tehén, vm. k. ir. = Békés vármegye közgyűlési iratai. A B. m. (Békés megye legalább három községéből), D., G., Gy., Gyv. jelzésű névadalékok az utolsó évtizedből valók. A jórészt a Békés Megyei Levéltárból származó levéltári idézetek mellett Cs. = Békéscsaba, D. = Doboz, Fgy. = Füzesgyarmat, G. = Geszt, Gy. = Gyula, Gyo. = Gyoma, Gyv. = Gyulavári, Mb. = Mezőberény, Mgy. = Magyargyula, Ngy. = Németgyula, O. = Orosháza, Ö. = Öcsöd, Tg. = Telekgerendás.

I. A szarvalakjáról, állásáról, minőségéről adott nevek:

Balog t. 1875: „*Balog* (a szarva félre áll)” Nyr. IV, 240; ö. 1873: Nyr. II, 142. < 1840: „*balog-ökör*: a melynek az egyik szarva előre, a másik hátra áll” (MTsz.) | 1785: „*balog szarvú [ökör]*” (vm. k. ir. 1028/1786) | 1788: „[Az ökör] rőtös *balog szarvú*” (Ö. 35: 47). — L. III. cs.

Bimbó t. B. m.; ö. 1862: CzF. | 1873: Nyr. II, 142 | B. m.; b. B. m. < 1841: „*bimbó szarvú ökör*” (Mgy. 117: 37) | 1849: „egy szőke *bimbó szarvú [ökör]*” (Mgy. 119: 142).

Bodor ö. 1821: „*Bodor* [nevű] tiszta fehér szőrű [ökör] . . . hátra kanyarodó sárgás szarvú” Ö. 49: 38 | 1873: Nyr. II, 142. < 1849: „bélyegtelen *bodor [ökör]*” (Gy. 119: 124). < 1849: „két ökör egyik . . . daruszerű *bodor szarvú*” (Ngy. 14: 315, 317). — L. II. cs.

Bogár ö. 1862: CzF. | 1873: Nyr. II, 142 | B. m. < 1790–1819: „*Bogár szarvú [ökör]*” (SCHRAM 1790–1819 közti körözölvelek nyelvi és néprajzi adatai. Bp., 1964. 44) | 1831: „*bogár szarvú . . . Tehén*” (Mb. 25: 652) | XIX. sz. v.: „*bogár-szarvú* (marha): a melynek fölálló szarvai a végükkel egymás felé vannak fordulva” (MTsz.) — L. II. cs.

Busa b. 1797/8: *bussa* (öt bika neve) Mgy. sza. 113. < 1686: „barna *busa . . . ökör*” (Oklsz.) | 1686: „*busa szőke ökör*” (uo.) | 1849: „kék fejű szőrű *busa ökrök*” (Ngy. 14: 326). < 1790–1819: „Vastag *busa szarvú tinó*” (SCHRAM 44). — L. II. és III. cs.

Czibak ö. 1874: Nyr. III, 567. < 1690: „*Czibak szőke ökör*” (Oklsz.) | 1706: „Rőt *czibak ökör*” (uo.). < 1709: „*Czibak fennálló szarvú ökör*” (uo.) | 1811: „*Szőke czibak szarvú ökör*” (Ö. 40–2: 16).

Cifra t. B. m. < 1829: „fen álló *czifra* hegyess szarvú... Tehén” (Mgy. 114: 4).

Csákó t. 1823: „Csákó [nevű] 4edfű üsző” O. 1: 248 | B. m.; ö. 1821: „*Csákó* nevezetű [ökör]” Ö. 49: 38 | 1862: „Így nevezik az ilyen [kifelé forduló] szarvú ökröt is” CzF. | 1873: Nyr. II, 142 | B. m.; b. 1797/8: *tsákó* (három bika neve) Mgy. sza. 113 | B. m. < 1594: „*csákó* barna... ökör” (Oklsz. 1135) | 1685: „Lombos *csákó* tehén” (Oklsz.) | 1797: „*tsákó* tehén” (Békésszentandrás 1. cs.) | 1862: *csákó* ökör” (CzF.). < 1785: „*Csakó* szarvú [tinó]” (vm. k. ir. 1028/1786) | 1838: *csákó-szarvú* 'kiálló szarvú (marha)' (MTsz.).

Csobán ö. 1900 k.: Gyula. < 1849: „fakos szürke *csobán* szarvú ökör borjú” (Ngy. 14: 398) | 1849: „egy szürke szőrű *Csabán* szarvú [ökör]” (uo. 400) | 1850: „fen álló *csobonc* szarvú ökrök” (Ngy. 15: 60). Vö. 1405 k.: *csobán* 'csobolyó' (TESz.), 1838: *csobánc* 'ua'. (Tzs.).

Csonka t. 1875: Nyr. IV, 240 | Gy. < 1838: *csonka* fn. 'ein Tier mit verstümmelten Hörnern' (Tzs.) < 1708: „szőke *csonka*... ökör” (Oklsz.) | 1802: „*csonka* tehén” (Mgy. 1: 67). < 1775: „*csonka* pergős szarvú rötös Tehén” (Ö. 30: 60) | 1862: „*Csonka* szarvú ökör. *Csonkaszarvú* bika” (CzF.). L. III. cs.

Csuta ö. 1874: Nyr. III, 567. < **csutaszarvú*, vö. 1826: „Egy *tsutak* szarvú... ökör” (Mgy. 113: 28) | 1840: *csutak-szarvú* 'rövid és vastag szarvú' (MTsz.) — L. III. cs. *Gallyas* ö. 1900 k.: Gyula | D. < 1874: *gallyas* 'nagyszarvú (ökör, tehén)' (MTsz.). < 1900 k.: *gallyas szarvú* 'laposan oldalt nyúló szarvú' (Gyula).

Gombos ö. 1864: CzF. | 1874: Nyr. III, 238 | B. m. < 1900 k.: *gombos szarvú*: a magyarfajta ökrök sarva hegyére fémgömböt (gombot) húztak (felgombozták) (Gyula, Gyulavári).

Gyertyás ö. 1875: Nyr. IV, 240 | 1940 k.: Nagykurság. < **gyertyásszarvú* 'gyertyaként felálló szarvú'.

Hegyes t. 1823: „*Hegyes* [nevű] tehén” O. 1: 248 | 1823: „*Hegyes* [nevű] 4edfű üsző” (uo.); ö. 1874: Nyr. III, 238 | B. m.; b. 1797/8: Mgy. sza. 113 | B. m. < 1686: „*Hegyes* szőke ökör” (Oklsz.) | 1691: „*Hegyes* ökör” (uo.) | 1799: „Egy *Hegyes* Öreg Ökör” (Mb. 16: 65) | 1818: „Szőke *hegyes* Tehén” (Ö. 46: 90). < 1790—1819: „*Hegyes* szarvú öreg Tehén” (SCHRAM 45) | 1829: „fen álló *czifra* hegyess szarvú... Tehén” (Mgy. 114: 4).

Kacska t. 1823: „*Katska* [nevű] tehén” O. 1: 248. < **kacskaszarvú*, vö. 1874: *kacska* 'hibás (összezsugorodott, görbe, meredt, csonka)' (MTsz.).

Kajla t. 1823: „*Kajla* [nevű] tehén” O. 1: 248 | 1900 k.: Gyula; ö. 1875: Nyr. IV, 240 | 1900 k.: Gyula; b. 1797/8: *kajla* Mgy. sza. 113. < 1594: „kék tarcsa *kajla*... ökör” (Oklsz. 1166) | 1813: „Kékes *kajla* üsző” (Ö. 41: 12) | 1838: „*kajla*: krummhörnig” (Tzs.) | 1865: „*Kajla* tehén, ökör” (CzF.) < 1790—1819: „*Kajla* szarvú [ökör] (SCHRAM 45) | 1845: „*kajla* szarvu ökör” (Mgy. 118: 101) | 1865: *kajla* szarvú 'befelé görbedő szarvú' (CzF.).

Kuli ö. 1874: Nyr. III, 567. < 1838: *kuli* tehén 'rövid, befelé görbülő szarvú tehén' (MTsz.) | 1865: CzF. Vö. 1873: *kuli* szarv (MTsz.).

Lamos ö. 1865: CzF. < 1814: „Egy magos darú szőrű *lamos* szarvú [marha]” (Mgy. 110: 125). — L. II. cs.

Lombár ö. 1821: „*Lombár* [nevű]... hátra kanyarodó sárgás szarvú [ökör]” Ö. 49: 38 | 1846: Arany: Toldi IV. én. | 1865: „*Lombár*: ökör neve, melynek szarvai két felé kihajlanak” CzF. | 1874: Nyr. III, 238 | G. < 1852: *lombár* fn. 'ein Ochs mit weit auseinander stehenden Hörnern' (FOGARASI). < 1838: *lombár* mn. 'mit weit von einander stehenden Hörnern' (Tzs.). < 1786: „Egy előre hajlott *lombár* szarvú [marha]” (Fgy. 35: 22) | 1808: „Daru szőrű, *lombár* szarvu [ökör]” (Mgy. 108: 76).

Molyos t. 1873: Nyr. II, 142; ö. D. < 1785: „*molyos szarvú* [ökör]” (vm. k. ir. 1028/1786: 10) | 1793: „*Szöke fenn álló mojos szarvú* [ökör]” (Ö. 38: 58). Vö. 1790–1819: „a jobb szarva hegye *mojos*” (SCHRAM 45) | 1834: „*Tehén, jobb szarva mohos*” (Ngy. 13: 163).

Perge, Pörget t. 1823: „*Pörge* [nevű] 4edfű üsző” O. 1: 248; ö. 1875: Nyr. IV, 240; b. 1797/8: *perge* (két bika neve) Mgy. sza. 113. < 1762: „*perge* tehenemet” (MNy. LX, 374) | 1823: „*Egy pörge tavalyi üsző*” (O. 1: 243). < 1734: „*perge szarvú* [ökör]” (MNy. LVIII, 226) | 1775: „*perge szarvú* [ökör]” (Ö. 31: 14).

Sodró ö. 1874: Nyr. III, 238. < *sodró* fn. 'sodrott, csavaros szarvú marha' 1842: „*hátra fen álló szarvú sodró*” (Mgy. 117: 230). < 1849: „*sodró ökör*” (Ngy. 14: 392). < 1851: „*jármos ökör . . . sodró szarvú*” (Mgy. 120: 276).

Sugár ö. 1874: Nyr. III, 238 | B. m. < 1817: „*Sugár szarvú ökör*” (Ö. 45: 68) | 1826: „*fen allo sugár szarvu . . . Tehén*” (Mgy. 113: 29) | XIX. sz. v.: „*Sudár szarvú ökör* vagy *tehén*” 'hosszú és egyenes, szálás szarvú' (MTsz.). — L. III. cs.

Tarka t. B. m.; ö. D. < 1790–1819: „*Vellás és tarka szarvú* [ökör]” (SCHRAM 45). — L. II. cs.

Tornyos ö. 1873: Nyr. II, 142 | 1874: Nyr. III, 567. < 1873: *tornyos* 'a szokott-nál magasabbra felnyúló' (BALL., TeljSz.) Vö. 1793: „*Torony szarvú szöke bika borjú*” (Ö. 38: 23).

Villás, Vellás t. 1823: „*Vellás* [nevű] 4edfű üsző” O. 1: 248 | 1875: *Vellás* Nyr. IV, 240 | B. m.; ö. 1873: Nyr. II, 142 | 1874: „*Csáli, Villási*” CzF. | B. m.; b. 1797/8: *vellás* (két bika neve) Mgy. sza. 113. < 1800: „*kajla villás tehén*” (Fgy. 46: 24) | 1809: „*Egy szöke villás* [ökör]” (Mgy. 108: 131). < 1597: „*Ordas homály fejez villás szarvú* [marha]” (Oklsz.) | 1686: „*ökör . . . villás szarvú*” (uo.) | 1788: „*Egy kurta villás szarvú tehén*” (Ö. 35: 4) | XIX. sz. v.: „*vellás szarvú: hirtelen fölhajló, majdnem párhuzamosan fölálló szarvú (magyarfajta ökör)*” (MTsz.).

II. Az állat szőre színéről és minőségéről:

Baris ö. 1874: Nyr. III, 567. Vö. 1880: *baris* 'barna disznó vagy kutya' (MTsz.). — *Barna* t. D.; ö. 1874: Nyr. III, 567 | 1900 k.: Gyula. < 1349: „[Bos] *Borna colores* [h: coloris]” (Oklsz.) | 1359: „*Vnum bouem barna coloris*” (uo.) | 1820: „*az ökör villas, barna*” (Ngy. 12–1: 50). — *Bodor* ö. 1862: CzF. < 1862: „*Bodor ökör = göndör szőrű ökör*” (CzF.). L. I. cs. — *Bodros* ö. 1874: Nyr. III, 238. < 1838: *bodros* 'göndör szőrű' (Tzs.). — *Bogár* [I. I. cs.]. Vö. 1786: „*bogár fekete . . . kancaza*” (Fgy. 35: 9) | 1838: *bogárszín* 'fényes fekete szín' (Tzs.). — *Boglyas* ö., b. D. < 1816: „*fehér, bugjos, lompos szőrű* [ökör]” (Mgy. 110: 255) | 1838: *boglyas* 'sträubig, struppig, zerzauset' (Tzs.). — *Bojtos* ö. 1875: Nyr. IV, 240. < 1838: *bojtos* 'zottig, struppig' (Tzs.) | 1862: *bojtos* 'bozontos, gubancos' (CzF.). Vö. 1861: *bojtó* 'bojtos szőrű (tinó)' (MTsz.) | XIX. sz. v.: *bojtó* 'olyan szarvasmarha, a melynek szarva közötti homlokszőre nagyon bojtos' (MTsz.). — *Bundás* b. D. < 1862: *bundás* 'hosszú fürtös szőrű' (CzF.). — *Busa* [I. I. cs.]. < 1959: *busa* 'erős, bodros homlokszőrű (szarvasmarha)' (TESz.). L. III. cs. — *Círmos* ö. 1873: Nyr. II, 142 | 1874: Nyr. III, 567. < 1868: *círmos* 'hamuszürke' (BALL., TeljSz.) | 1868: *círmos* tehén (uo.).

Daru t. 1823: „*Darú* [nevű] tehén” O. 1: 248 | B. m.; ö. 1862: „*Daru* neven hívja a magyar az oly ökröt, melynek hamvas daruszíne van” (CzF.) | 1874: Nyr. III, 567 | D.; b. D. < 1821: „*Az harmadik* [ökör] *Darú* ['daruszörű]” (Ngy. 12–1: 75) | 1840: *daru-tehen* 'kékesfehér tehén' (MTsz.). < 1594: „*daruszörű ökör*” (Oklsz. 1138) | 1691: „*Daruszörű szöke ökör*” (Oklsz.) | 1793: „*Daru szörű* [ökör]” (Ö. 38: 58) | 1822: „*másik* [tinó] . . . *darúbb szörű*” (Ö. 132. cs.) | 1862: (CzF.). — *Fakó* t. 1900 k.: Gyula | B. m.; ö. G.; b. D. < 1708: „*fakó ökör*” (Oklsz.) | 1770: „*3fű ökör Tinó, csákó s fakó*” (OL. P. 418. U. 65). — *Fecske* t. 1900 k.: Gyula | B. m.; b. D. Vö. 1785: „*fecskehasú* [ló]”

(vm. k. ir. 1028/1786. 2) | 1793: „Egy fekete sugár kancza, *fetske hasú*” (Ö. 38: 39). L. III. cs. — *Fodor* ö. 1884: Békés [hírlap] okt. 12. 3: 4. < **fodor szőrü* 'bodor, göndör szőrü'. — *Füstös* t. 1900 k.: Gyula; ö. B. m.; b. D. < 1805: „egy *füstös* fako színü fiatal Tehén” (Ngy. 12: 269) | 1818: „*Füstös* kék üszö borjú” (Mgy. 111: 149) | 1868: *füstös* tehén 'füstszínü, feketésbarna tehén' (BALL., TeljSz.). — *Galamb* t. 1875: Nyr. IV, 240 | B. m.; ö. 1874: Nyr. III. 238, 567; b. D. Vö. é. n.: *galambszínü* (NySz.) | 1838: Tzs. L. VIII. cs. — *Göndör* t. D.; ö. 1874: Nyr. III, 238 | 1875: Nyr. IV, 240; b. D. < *göndör szőrü*.

Hamvas ö. 1874: Nyr. III, 567. Vö. 1621: *hamvasszín* (NySz.) | 1830: „*Hammas szőrü* deres [ló]” (Mgy. 114: 197) | 1838: *hamvasszürke* (Tzs.). — *Héja* ö. 1875: Nyr. IV, 240. Vö. 1799: „két bitang csikó egyik *héja szürke*” (Békésszentandrás I. cs.) | 1804: „egy *héja szürke* hasas kancza lova” (Ngy. 12: 228) | 1832: „*Héja szőrü* herélt [ló]” (Mgy. 114: 357). — *Holló* ö. 1873: Nyr. II, 142 | D. < 1621: *hollószínü* (NySz.) | 1838: *hollófekete* (Tzs.). — *Homály* ö. 1900 k.: Gyula | D.; b. 1797/8: Mgy. sza. 113. < 1597: „Barna tarcsa *homály* tulok” (OklSz. 1162) | 1789: „Egy hegyes szöke *homály* tehén” (Ö. 35: 87) | 1838: „Két öreg ökör, egyike *homály* villás” (Cs. 138. cs.) < 1790—1819: „*Homály szőrűek*” (SCHRAM 44) | 1844: „fakó *homály szőrü* bugás szarvú . . . tinó” (Mgy. 117: 381). — *Kávét* t. 1873: Nyr. II, 142 | 1900 k.: Gyula | D.; ö. 1874: Nyr. III, 238. < 1785: *kávészínü* (Fgy. 31: 53) | 1838: *kávészín* 'kávébarna' (Tzs.). — *Kék* ö. Gy.; b. 1797/8: Mgy. sza. 113. < 1444: „*paruun equum kek* vocatum” (OklSz.) | 1594: „*kék* tarcsa daruszőrű ökör” (OklSz. 1136) | 1667: „*kék* ökör” (OklSz.) | 1708: „*Kék* sőre ökör” (uo.) | 1818: „*Füstös kék* üszö borjú” (Mgy. 111: 149). < 1667: „*Csákó kékszőrű* ökör” (OklSz. 112) | 1787: „*Kék szőrü* borju” (Ö. 34: 103) | 1830: „egy *kék szőrü* üszö borju” (Mgy. 114: 149).

Kesely ö. 1873: Nyr. II, 142 | 1874: *Kése* Nyr. III, 567. < 1686: „Két ökör, egyik *kék*, másik *kesely*” (OklSz.) | 1708: „*Kesely* busa ökör” (uo.) | 1838: *kesely* 'sárgásfehér, fakó (ló, ökör)' (MTsz.). — *Kondor* ö. G.; b. D. < 1838: *kondorszőrű* 'göndör-szőrű' (Tzs.). — *Kormos* t. B. m.; ö. 1874: Nyr. III, 238 | B. m.; b. B. m. < 1865: *kormos* 'koromfekete' (CzF.). — *Lamos* ö. 1865: „Adják e nevet ökörnek is, kivált mely valósággal *lamos*, azaz ganajos faru, farku” CzF. < 1834: *lamos* 'a maga trágyájába, hügyáa belefeküdni szerető (állat)' (MTsz.) < 1785: „*lamos szőrü* [ökör]” (Fgy. 38: 33) | 1786: „*lamos szőrü* tehén” (vm. k. ir. 1028). L. I. cs. — *Lombi* ö. 1865: „*lombos szőrü* . . . ökör neve. Csá *lombi!*” CzF. < 1861: *lombi* 'lompos szőrü' (MTsz.). — *Lombos* ö. Gy. < 1685: „*Szöke lombos* csákó tehén” (OklSz.). < 1865: *lombos szőrü* 'lompos szőrü' (CzF. *lombi* a.). — *Medve* ö. D. Vö. 1800: „*fekete medve szőrü* [ló]” (Fgy. 46: 19). — *Piri* t. B. m. < *piri*: a *piros* melléknév játssi-kicsinyítőképzős alakja. Vö. *Pirkó*, *Pirók*, *Piros*. — *Pirkó* t. Tg.; ö. Gyv. Képzőcserével a *Piros*-ból származó *Piri* vagy *Pirók* marhanévből. — *Pirók* t. 1823: „*Pirók* [nevű] tehén” O. I: 248 | B. m.; ö. 1873: Nyr. II, 142 | 1900 k.: Gyula. < 1838: *pirók* fn. „eine rötliche Kuh” (Tzs.) | 1852: *pirók* 'rőtliches Rind' (FOGARASI) < 1797: „*Pirók* . . . tehén” (Békésszentandrás I. cs.) | 1838: *pirók* 'pirosas, vöröses, vörhenyeges' (MTsz.) | 1870: „*pirók* tehén, ökör” (CzF.) < 1812: „*pirókszőrű* [ökör]” (Cs. 129. cs.) | 1839: „*pirok* szőrü [ökör]” (Ö. 63: 33). — *Piros* t. 1900 k.: Gyula | B. m. < *piros* 'piros szőrü (tehén, ló, disznó)' (Gyula). — *Rigó* t. 1900 k.: Gyula | B. m.; ö. 1873: Nyr. II, 142 | B. m.; b. D. Vö. 1870: „*Rigó* néven a lovakat is szokták hívni, különösen a sárgákat” (CzF.). — *Riska* t. 1807: „Egy *Riska* nevű tehén” (vm. k. ir. 987) | B. m. < 1838: *riska* fn. 'eine Art roter Kühe mit kurzen Hörnern' (Tzs.) | 1870: *riska* fn. 'vörös szőrü, kurta szarvú tehén vagy ökör' (CzF.) < 1807: *riska* 'vöröses' (MÁRTON) | 1812: „*riska* tehén” (Cs. 129. cs.) | 1818: „*Riska* ökör” (Ö. 46: 90).

(Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

LEVÉLSZEKRÉNY

László Gyula írja: A Magyar Nyelvben (LXXI, 143—9) és angolul a Németh Gyula emlékkönyvben (Hungaro-Turcica. 1976. 61—8) közöltem Szabó József barátom levelét, amelyből kiderült, hogy annak idején két kisleány véste be nevét rovásírással a margitszigeti romok egyik kváderkövébe: Szabó József és Piufszich Gábor. Az utóbbiról Szabó József úgy tudta, hogy mint pilóta esett el a II. világháborúban. Nos, a Buenos Airesben megjelenő Magyar Történelmi Szemle — amint értesültem — átvette ezt a kis tanulmányt, szó szerint újranyomtatta. Érdekes visszhangja támadt ennek az újraközlésnek, s ennek segítségével most már végleg pontot tehetünk erre a „rovásírásos emlékünkre”. Egy 1977. március 18.-án kelt levelet kaptam Badiny Jós Ferenc urtól a II. világháború egykori pilótájától, s ehhez a levélhez fénymásolatban mellékelte az élő Piufszich Gábor visszaemlékezéseit (halálhíre tehát vaklármá volt). Ezekben a visszaemlékezésekben végérvényesen megerősíti Szabó József levelét. Új mozzanat a levélben mindössze egy van, hogy Piufszich Gábor úr emlékezete szerint a kövön már előzőleg is lett volna rovásírás. Erről azonban Szabó József mit sem tud, sőt határozottan állította — kérdésemre —, hogy bizonyosan nem volt előző rovásírás, legfeljebb ha kezdetüket karcoltak bele vásott kölykök vagy szerelmesek. Nos, de nem is ez a lényeg, hanem a levél itt közölt részei. A levél kelte 1977. február 24., feladója Gabriel Piufszich 2901 No. Maiden Lane Altadena, Calif. 91001. A minket érdeklő részlet:

„Régmúlt idők, első életem ködéből, mélyről bukkannak fel rég elfelejtett diákálomok. 3-ik vagy 4-ik gimnazista koromban volt egy osztálytársam, ha emlékezem nem csal, Szabó Jósának hívták. Keménykötésű vidéki gyerek volt, „ősmagyar” álmokkal. Ő tanított állítólagos régi magyar rovásírássra. Diáksapkát hordtunk nagy tollal, fokossal jártunk, és Mátyás király diákjainak éreztük magunkat. Sokszor jártunk a Margit-szigeten, és álmodoztunk a régi hős korszakról. Ott találtunk egy követ régi rovásírással, megfejteni nem tudtuk, de biztonság kedvéért bevéstük neveinket, hogy az utókor úgy törje a fejét a mi írásunkon, mint mi az ottlétünkön. Ez a fehér ló áldozó korszakom nem tartott sokáig, mert barátom visszatért vidékre, s én áttértem új álmok kergetésére.

Kérdéseidre válasz, amennyiben emlékezetem nem csal: 1. Mellékelte rovásírással a nyomtatásban megjelöltem egy nyílall az a részt, amit, ha jól emlékszem, én véstem be [LGy. megjegyzése: valóban a jobboldali részt jelölte meg, ám a rajz fejtetejére állítva került kezébe, s így Szabó József névéhez tette a nyilat]. — 2. Barátomat, úgy emlékszem, Szabó Jósának hívták. — 3. Ez a történelmi esemény, úgy tudom, 1921-ben vagy 1922-ben történt. — 4. Úgy érzem magam, mint aki gyerekkorában elküld egy palack postát, és értesül róla, hogy azt kifogták azok, akiknek szántam.”

Eddig tart a levél minket érdeklő része, s ezzel a margitszigeti „rovásémlékre” végleg pontot tehetünk, de számon tarthatjuk, mint az 1920-as évek elejének érdekes emlékét, az akkori kisleányok életéről való értékes adalékot.

Benkő Loránd közli: „A legkorábbi magyar szövegmémlék-csoport. Olvasatok. Értelmezések.” című közleményemnek (MNY. LXXIII, 288—302) olvasati részében az imprimatúra után fedeztem föl néhány, jórészt apróbb hiányosságot, amely részben még kézirati, részben nyomdai—technikai eredetű. Nem meglepő, csupán magyarázat részéről, hogy mind a kézirat előkészítésekor, mind a korrigálásakor sokezer komplikált betűproblémára, illetőleg technikai megoldásra kellett figyelni. Emiatt, sajnos, az én olvasatomat sem kerülte el az utólagos igazítás kényszere, mely — mint ismeretes — már „olvasó” elődeimnek is annyi gondot okozott sokkal egyszerűbb közlési eljárások mellett is.

A majd együttesen is közzéteendő különnyomatban remélhetőleg lesz módom a felmerült problémák nyomdai kiigazítására. Mégis kérem mindazokat, akik szövegolvasataimat a Magyar Nyelv alapján kívánják fölhasználni, hogy a megjelent szövegben az alább következő javításokat maguk tegyék meg, a filológiai pontosság kedvéért még akkor is, ha a javítások legtöbbje az olvasat lényegét nem érinti. Hogy a nyomdatechnikailag igen nehezen kezelhető szövegből ne kelljen a legszükségesebbnél többet szedetni, a javítandó szóalakot csak a fő olvasat szerint és nem az eredeti ritkított szedéssel adom meg, utána pedig kettőspontot követően már csak a javítandó → javított rész (betű, betűkapcsolat) következik, az alsó sor variációit külön is jelezve.

A HB. és K. szövegében: 291. lap, az emlék 13. sora: *çalálut*: u alatti üres hely → variációs o | 292. lap 1. sor: *jorgassun*: s s → ss | 2. sor: *ēs*: s → g | 10. sor: *βezessē*: s s → ss | 15. sor: *βilāg*: variációs ā → törlendő | 18. sor: *çelçezjē*: variációs sz → z | 293. lap 1. sor: *ünüttei*: t t → tt | uo.: *joçtatnā*: variációs ā → á. — A KT. és Sz. szövegében: 293. lap, az emlék 3. sora: *szűzségnek*: z és s között nagyobb köz (különírt alakok) | uo.: *mărăd-hässun*: s s → ss | 5. sora: *fürisztē*: ü alatti üres hely → variációs ö | 11. sora: *ig[ē]*: ē alatti üres hely → variációs é | 14. sora: *u[$\frac{z}{s}$]*: u → ú | 294. lap 1. sor: *[ēn]*: [ēn] → [ē]n | 2. sor: *[hā]mār*: h alatti üres hely → variációs ç | 4. sor: *Ihul*: h alatti üres hely → variációs ç | 18. sor: *siratjātuk*: á alatti üres hely → variációs ā | 295. lap 6. sor: *sāgu[t]*: g alatti variációs o → u alatti o | 7. sor: *müny*: ny alatti üres hely → variációs ű. — Az ÓMS. szövegében: 296. lap 1. sor: *būal*: variációs u → törlendő | 4–5. sor: *kinnyūççād*: n y → ny | 5. sor: *künnybel*: ny alatti üres hely → variációs ű | 8. sor: *szégekkel*: k k → kk | 9. sor: *βizēül*: i → í | 10. sor: *kiül*: variációs í → i | 13. sor: *Simönnak*: n n → nn | 297. lap 1. sor: *ketbé*: e → ē | 2. sor: *Kēçüççētük*: variációs gy → gy | 3. sor: *ézēs*: variációs ē → ē. — A GyS. szövegében: az emlék 4. sora: *jelenetüiben*: második e → ē | 9. sora: *Hälälának*: variációs a → törlendő.

BENKŐ LORÁND

Palló Margit közli: SCHÜTZ ÖDÖN „Egy régi török lovas kifejezésünkről” című cikkében (MNY. LXXIII, 67) a következőket írja: „K. PALLÓ MARGIT a *tar(t)*- igét az ótörök *tīd*- 'verhindern' töre vezette vissza (UAJb. XXXI, 244–5). A TESz. III. kötete a javasolt török etimológiát tévesnek minősítette”. — Ezzel szemben a tény a következő: Az UAJb.-ben azt mondom (1959.), hogy két, eredetében különböző alapjelentésű, de alakilag egybeesett s ennek következtében jelentésben összekeveredett *tart*- igénk van: 1. *tart*- 'halten, fassen, ziehen', VÁMBÉRY jól ismert egyeztetése; és 2. *tart*- < *tar(t)*- < bolg.-tör. **tar*- < ótör. *tīd*- 'verhindern' (vö. kklp. *tij*- 'uderžat') s a mai csuvasban *tšar*- 'zurückhalten, hemmen' (PAAS. 179). — A lábjegyzetben pedig hozzáfűzöm: „Mit den ung. Verben *tart*- gedenke ich | mich einmal im Zusammenhange mit den türkischen verbalen Entlehnungen in der ung. Sprache ausführlicher zu beschreiben”. — Azóta a kilátásba helyezett tanulmány meg is íródott, körülbelül SCHÜTZ ÖDÖN cikkével párhuzamos időben, de megjelentetésére eddig még nem került sor.

PALLÓ MARGIT

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönzavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi ígéképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés és stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar ige-kötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hoggy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. **Éder Zoltán:** A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945–1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János.** Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János és Szathmári István.** 1974. 40,— Ft.
132. XVI–XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc.** 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István.** 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos:** Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekkerdi József – Mészáros György:** A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István:** A százéves Magyar Nyelvőr és a stilsztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László:** Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre.** 1976. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rác Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János – Szende Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
146. **D. Máta Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805–1844). 1976. 24,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óhólgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rác Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20.— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10.— Ft.

Főnyomtatásban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32. 34., 35., 36. és 37. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

12. **Posgay Ildikó:** Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella:** A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. **Bózsöny Ferenc:** A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. **Szekér Endre:** A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette **Nagy Ferenc.** 1976. 169 l.
19. **Szalai Ágnes – Viant Katalin:** Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. **Sasvári László:** A Tokaj térségben élt görögök (és rákok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette **I. Gallasy Magdolna.** 1976. 84 l.
22. **A. Molnár Ildikó:** Weörös Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. **Bíró Ágnes:** Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. I. III. em. 10.). Postai szállítást esetén +2 Ft portókötséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIV.

ÉVFOLYAM

1978.

2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Juhász József</i> : Igények és törekvések a szovjet nyelvtudományban	129
<i>Herman József</i> : A saussure-i gondolatrendszer és napjaink nyelvtudománya	136
<i>Benkő Loránd</i> : A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport: A hangállapot	144
<i>Nyíri Antal</i> : Az aszó-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai	163
<i>Molnár József</i> : A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége	175
<i>Rásonyi László</i> : Török jövevényszavainkhoz	180
<i>Nagy J. József</i> : A szófajok gyakorisági jellemzői a 8–10 éves tanulók nyelvhasználatában	186
Kiseb b közlem ény e k. <i>Kocsány Piroska</i> : Apró adalék a melléknév szemantikájához és jelentésváltozásaihoz. — <i>Dienes Erzsébet</i> : Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről	204
Sz ó- és sz ólá sm agy ar á z a t o k. <i>S. Hámori Antónia</i> : Tábit — tabin. — <i>Mándoky Kongur István</i> : Kaptány. — <i>Mizser Lajos</i> : Vilmos. — <i>Németh K. Bódog</i> : Zablatint.	211
N y e l v m ű v e l é s. <i>T. Urbán Ilona</i> : A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód időszerű kérdései. — <i>Pásztor Emül</i> : A Magyar Nyelvőr — és Arany János igazsága	217
N y e l v j á r á s o k. <i>Kulcsárné Sz. Zsuzsa</i> : Ő-zés a Pozsony vidéki szenci nyelvjárásban.	229
S z e m l e. <i>Szemere Gyula</i> : Kovalovszky Miklós, Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség. — <i>Honti László</i> : Основы финно-угорского языкознания. — <i>Balogh Lajos</i> : Lizanec P. M. három könyve a magyar–ukrán nyelvi kapcsolatokról. — <i>Kovalovszky Miklós</i> : Vita a nyelv tudomány jövőjéről	237
K ű l ö n f é l é k. <i>Szathmári István</i> : Sauvageot professzor nyolcvanadik születésnapjára.	250
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Implom József</i> : A szarvasmarhanevek	252
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Imre Samu</i> : Országh László 70 éves.	255

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIV. ÉVF.

1978. JÚNIUS

2. SZÁM

Igények és törekvések a szovjet nyelvtudományban*

A szovjet nyelvtudomány hat évtizedes múltra tekint vissza. Ez már történelmi léptékben is számottevő idő. Szovjet nyelvész kollégáink bizonyára áttekintik most, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatvanadik évfordulója ünnepségének időszakában, a megtett út szakaszait, az elért eredményeket, de bizonyára nagy gonddal elemzik a meglévő problémákat is, és igyekeznek kijelölni a közelebbi és a távolabbi jövő újabb feladatait. Az egyszerű krónikánál vagy a hangos méltatásnál sokkal méltóbb a hatvanéves évforduló ünnepségéhez az olyan elemző értékelés, amely a jövőt gazdagítja eredményével.

Mi itt a magunk sokkal szerényebb lehetőségei között nem vállalkozhatunk a szovjet nyelvtudomány eredményeinek még a felsorolására sem, nem-hogy tüzetes értékelő elemzésére. A tematika rendkívüli szélessége, a vizsgált nyelvek messzire kiterjedt köre, az elméleti és módszertani törekvések és eredmények gazdagsága és változatossága eleve kizárja annak a lehetőségét, hogy akár csak felületes szemlét adhassuk mindannak, ami a szovjet nyelvtudományban a hatvan év folyamán történt. De a mi megemlékezésünk is akkor lesz szándékában méltóbb az alkalomhoz, ha krónika helyett inkább az igényekről és törekvésekről ejtünk szót, valahogy úgy, ahogyan szovjet kollégáink maguk is tették ezt az utóbbi időszakban.

1. A forradalom utáni első esztendő alakuló szovjet¹ nyelvtudománya azokra az eredményekre támaszkodott, amelyeket az előző időszak oroszországi nyelvtudománya elért. De a szovjet nyelvészek munkásságának társadalmi hatóköre mérhetetlenül megnőtt az elődökéhez képest. A kitűnő FORTUNATOV-nak, SAHMATOV-nak és a forradalmat megelőző orosz nyelvészet más jeleseinek munkássága legföljebb egy pár száz embert érintett közvetlen formában, és az elmaradott cári Oroszország viszonyai között közvetett hatásában is aránylag keveseket. Az iskolai nyelvi nevelésre alig hatott a korabeli nyelvészet haladása, hiszen az iskolai nyelvtant szigorúan megkülönböztették a tudományos nyelvtantól, s a megkülönböztetés szinte a kettő elhatárolását is jelentette.

A szovjet nyelvészek ezzel szemben már az első időszakban beálltak a nagy forradalom győzelme nyomán megindult művelődési forradalom szolgálatába. A forradalom igényei szerint megváltoztak a nyelvtudomány feladatai. Tökéletesíteni kellett a régi írásbeliséggel rendelkező népek helyesírását, hogy jobban megfeleljen a demokratikus művelődés igényeinek. Sok nyelv számára teljesen újonnan kellett megalkotni a helyesírást. Ki kellett dolgozni az alakulóban levő irodalmi nyelvek alapjait, emellett gondoskodni kellett tömérdek oktatási terv és tankönyv elkészítéséről.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1977. november 1-i felolvasó ülésén.

Mindez nem ismeretlen előttünk. A művelődő néptömegek szolgálata, amely a forradalom utáni időszakra annyira jellemző volt, mindvégig fontos törekvése maradt a szovjet nyelvtudománynak.

A társadalmi igények szolgálata már az első időkben ráirányította a szovjet nyelvészek figyelmét a nyelv társadalmi jelenség voltára. A nyelvnek társadalmi jelenségként való szemlélete és kezelése a továbbiakban is egyik fontos jellemvonása lett a Szovjetunióban folyó nyelvészeti kutatásoknak.

2. A szovjet korszakban nagymértékben kiszélesedett a vizsgált nyelvek köre. Igaz, a cári Oroszország viszonyai között is foglalkoztak a nyelvészek turkológiával, bizonyos keleti nyelvekkel, kaukázusi nyelvekkel stb. is, az érdeklődés középpontjában azonban az indoeurópai nyelvek álltak, azok körén belül is első helyen a szláv nyelvek. Ez a helyzet lényegesen megváltozott. Nem csökkent ugyan az érdeklődés az indoeurópai nyelvek iránt, de kiterjedt a kutatómunka a Szovjetunió területén élő népek mindegyikének a nyelvére, ezek között számos olyanra is, amelyet korábban alig ismertek vagy nem is ismertek a nyelvészek. A kutatás körének ilyen irányú kiszélesedése fontos új feltevéseket tett lehetővé, hiszen az emberi nyelv felépítésének, funkcionálásának és fejlődésének újabb jelenségeit tárta fel ezekben az azelőtt kevésbé ismert vagy ismeretlen nyelvekben.

A szovjet nyelvészek munkássága ezek mellett számos olyan nyelvre is kiterjed, amely nincs képviselve a Szovjetunió területén. Elvben nincs is olyan nyelvcsalád vagy olyan nyelv, amely ne szerepelne vagy nem szerepelhetne a szovjet nyelvtudomány kutatói programjában. Egy jövőt építő nagy ország viszonyai között ez nem fényűzés, ellenkezőleg — társadalmi szükséglet.

3. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomában azonban nemcsak a társadalmi hatóköre növekedett meg a szovjet nyelvtudománynak, nemcsak az általa vizsgált nyelvek köre szélesedett ki, hanem már a legelső időkben megindult a marxizmus—leninizmus szellemében való átalakulása, mintegy újjaszületése is. Ennek eredményeképpen már az első két évtizedben nagyjából kialakultak azok az elméleti tematikai szempontok, amelyek köré a kutatások a későbbiekben is csoportosultak. A nyelv társadalmi jelenség voltának előtérbe kerülése a kutatómunkák programjában nemcsak a gyakorlati munka nyomán támadó szükséglet volt, hanem a marxista—leninista szemlélet által sugallt felismerés is. Ez a társadalmi szemlélet hatotta át a húszas-harmincas évek sok érdemes szovjet nyelvészének munkásságát.

A másik alapvetően fontos kutatási program a nyelv és a gondolkodás dialektikus összefüggésének vizsgálata lett. A materialista nyelvészet a nyelv és a gondolkodás szoros összefüggésének tényéből indul ki. Ennyi azonban nem elegendő, hiszen az idealista koncepciók sem tagadják ezt az összefüggést. A szovjet nyelvészekre már az első években az volt jellemző, hogy a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdését a lét és a tudat viszonyának problémájával párhuzamosan vetették fel. Gondok, problémák és tévutak azonban így is adódtak. MARR és MESCANYINOV a 20-as, 30-as években főként a nyelv és a gondolkodás filogenezésire irányította a figyelmet, mégpedig a termelési viszonyokkal való összefüggésben. Bebizonyosodott azonban, hogy a nyelv és a gondolkodás viszonya bonyolultabb, minthogy a kettő viszonyának a problémája magában foglalja ezeknek a kategóriáknak az objektív valósághoz való viszonyát is. Ennek megfelelően fokozatosan kirajzolódtak a nyelv és gondolkodás viszonya

specifikumának különféle aspektusai. A 30-as évek végén például kialakult a nyelv és gondolkodás viszonyának vizsgálatában egyfajta szociológiai megközelítési mód. K. R. МЕГРЕЛИДЗЕ 1938-ban elkészült munkájában (ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ МЫШЛЕНИЯ) társadalmi folyamatként szemléli a gondolkodás folyamatát, amely az ideák szociogeneziseként beleszövődik az emberi munkatevékenységbe. МЕГРЕЛИДЗЕ felhasználta az összehasonlító nyelvészet, a történelem, a filozófia, a lélektan és más tudományágak eredményeit a nyelv és gondolkodás összefüggéseinek vizsgálatában. A kutatásnak ezt az aspektusát a mai szovjet nyelvészek szerint tovább kell fejleszteni, minthogy az objektív valóság megismerésének folyamatát nemcsak a külső valóság határozza meg, hanem bizonyos mértékig az ember biológiai, illetőleg társadalmi sajátosságai is befolyásolják. A későbbiekben a szovjet nyelvészek a nyelv és a gondolkodás viszonyának főleg az ismeretelméleti aspektusát vizsgálták. Ez a közelítés nagy fontossággal emeli ki a nyelv tartalmi oldalát.

A nyelv és a logika viszonyának ismeretelméleti vonatkozásait kutatva a szó és a fogalom viszonyában a szójelentést úgy vizsgálják, mint a szó és a megfelelő fogalom korrelációjának rendszerét (КАЧЫЕЛСОН, КОТЪЕЛОВ, КРУСЕЛ-НЫЦКАЖА kutatásaira utalhatunk ezen a területen.) A mondat és az ítélet viszonyában többen a nyelvnek egy sajátos logikai-grammatikai síkját veszik fel, amelynek megvannak a speciális grammatikai kifejező eszközei: intonáció, hangsúly, partikulák. (Ltt PАНЕИЛОВ kutatásait emelhetjük ki.) Az említett logikai-pragmatikai sík bevezetése elősegíti a mondat és az ítélet ellentmondásos viszonyának tisztázását — legalább is az elmélet területén —, és megkönnyíti a mondat aktuális tagolásának megértését is.

Vannak, akik a pszicholingvisztika és a neurolingvisztika aspektusából kutatják a nyelv és a gondolkodás összefüggéseit. (LEONTYEV, LURIJА és RUBINSTEIN eredményei érdemelnek leginkább említést.) Újabbán pedig kibernetikai és szemiotikai megközelítésben is vizsgálják a nyelv és a gondolkodás viszonyának problematikáját.

4. A szovjet nyelvészek korán kialakult szociológiai érdeklődése újabbán a szociolingvisztika nevű studium keretében éledt fel. MARR vulgárszociológiai szemlélete egy időre tévútra vitte ugyan a szovjet nyelvészetet — nem is a tévedés tévével, mint inkább azzal a körülménnyel, hogy a személyi kultusz viszonyai között kanonizálták, a hivatalos tudomány rangjára emelték MARR tanait —, ennek ellenére a nyelv társadalmi jellegéből eredő kérdések mindig vonzották a szovjet nyelvészeket. Ez nem is lehetett másképpen. Egyrészt figyelembe kell vennünk a már említett nagy társadalmi átalakulás tényét, amely nyelvi vonatkozásban is számos nagy változást hozott. A szovjet nyelvészek új nemzeti nyelvek, illetve új irodalmi nyelvek kialakulásának lehettek tanúi, sőt tevékeny segítői. A lenini nemzetiségi politika megvalósításának menetében fontos szerepet kapott az ún. nyelvi politika, vagyis a nemzeti nyelvek fejlesztésének és ápolásának megtervezése és a tervek megvalósítása. A nemzeti nyelvek izmosodása mellett tömeges kétnyelvűség jött létre a Szovjetunióban az orosz nyelvnek a szovjet népek közötti érintkezésben kialakult szerepe következtében. Ez a körülmény nemcsak az oroszoknak mint közvetítő nyelvnek a szerepét növelte meg, hanem elindította a nyelvek erősebb kölcsönhatásának folyamatát is.

Mindezek és még sok egyéb közvetlenül társadalmi hátterű nyelvi jelenség nagyon is kínálkoznak nyelvészeti vizsgálat tárgyául. Ezeknek a kutatásoknak

főleg a szociolingvisztika ad keretet napjainkban. Fontos helyet kapott a szovjet nyelvészeti kutatásokban továbbá az a kérdés is, hogyan funkcionál a nyelv a társadalomban. Nem kevésbé fontos az sem, hogyan hat a társadalom a nyelvre, hogyan indulnak meg és mennek végbe azok a nyelvi változások, amelyek nem közvetlenül, nem direkt formában, mintegy automatikusan valósulnak meg, hanem a nyelv belső struktúrájában okoznak eltolódásokat. A szovjet kutatók (BELOGYED, BUDAGOV, DESERIJEV, PROTCSENKO, FILIN és mások) egyetértenek abban, hogy a nyelvi változások mindig a társadalomban, a nyelvhasználat folyamatában indulnak meg, s noha a változások társadalmi ösztönzése és magyarázása lehetősége is nagyon eltérő jellegű és mértékű, végső fokon minden nyelvi változás mögött ott van a nyelvet hordozó és formáló társadalomszerepe.

5. Az eddigiekben csak azokról az igényekről és törekvésekről szóltam, amelyeket a közvetlen társadalmi hasznosság célja és az elméleti igényesség gondja hívott életre. Természetesen maga a társadalmi hasznosság sem korlátozódik a művelődési forradalom szolgálatában kifejtett alkalmazott nyelvészeti tevékenységre. Ismeretes, hogy a társadalmi fontosságuk különböző szintjei és fokozatai vannak, s az alapkutatások társadalmi fontossága ilyen összefüggésben éppúgy egyértelmű, mint a közvetlen művelődési célt szolgáló alkalmazott kutatásoké. Vannak a tudománynak olyan tematikai és módszertani problémái, amelyek vizsgálata elsősorban az illető tudományág fejlődése szempontjából fontosak.

Ezek az elvek zavartalanul érvényesültek a szovjet nyelvtudományban, s ennek eredményeképpen olyan tematikai gazdagság és módszertani változatosság jött létre — a marxista szemlélet egyöntetű igénye mellett —, amelyet csak futólag áttekinteni is nagyon hosszadalmas volna. Az elméleti és módszertani igényességet azért volt szükséges nemcsak megemlíteni, hanem ki is emelni, mivel a szovjet nyelvészetben az első időktől kezdve mindmáig különös fontosságot tulajdonítottak az elvi tisztánlátásnak, az elméleti és módszertani igényességnek. Még a tévutak is az eszmeileg helyes, a forradalmi, a korszerű keresésének jegyében alakultak ki.

A marxista nyelvtudomány alapkérdéseinek megfogalmazását és megvitatását tűzte napirendjére a szovjet nyelvészek 1974 őszén tartott országos tanácskozása is. A konferencia programadó előadásában azt az igényt fogalmazták meg, hogy a tudományos-technikai forradalom viszonyai között, amikor a nyelvtudomány a korábbinál fontosabb szerepet tölt be a tudományágak hierarchiájában is, a társadalomban is, különös fontosságot kell tulajdonítani a nyelvészeti kutatások helyes eszmei orientációjának, s elő kell segíteni ennek minél teljesebb megvalósulását. A tudományos-technikai forradalom ugyanis olyan feladatokat állít a nyelvtudomány elé, amelyek megoldása érdekében nemcsak a műszaki, a logikai, a pszichológiai, a pedagógiai ismeretek szorulnak felfrissítésre és kiegészítésre a nyelvészek körében, hanem elengedhetetlen a marxista nyelvelmélet kérdéseinek elmélyültebb kutatása is.

A marxista metodológia kell hogy legyen az iránymutató és egyben érték-mérő a kutatások módszereinek megválasztásában. Bármilyen változatos is módszertanilag a nyelvi jelenségek megközelítése a szovjet nyelvtudományon belül is, más országokban is, minden módszertannak van valamiféle filozófiai megalapozása. Semmiféle konkrét tudományos tétel, semmilyen módszertani eljárás nem tekinthető önállónak, önmagában elbírálnak. Különös nyomatékkal foglalkozik az említett előadás a marxista metodológia, metodika és

módszer problémájával. A szovjet nyelvészetben egyébként mindig is gondot fordítottak ezeknek a fogalmaknak pontos és világos elhatárolására. A metodika azoknak az eljárásoknak az összessége, amelyek segítségével elvégezhető a nyelvi tények elsődleges megragadása és a tudományos felhasználás folyamatába való bevonása. A módszer viszont már mind az egyes metodikák általánosítását, mind pedig a nyelvi jelenségek magyarázásának módját magában foglalja. A metodológiának pedig az a szerepe, hogy meghatározza a módszer kategóriájának és az általános filozófiai módszernek, a dialektikus materializmusnak a kölcsönös viszonyát.

Korunk nyelvtudományában sokféle speciális módszer létezik, részben már régebről ismertek (pl. a történeti-összehasonlító módszer), részben újabb keletűek (disztribúciós módszer, transzformációs módszer, statisztikai módszer stb.). Többé-kevésbé határozottan kirajzolódnak olyan speciális közelítésmódok is, mint a történeti-tipológiai, az areális, a kontrasztív, a szemiológiai stb. Mindezeknek a módszereknek és közelítésmódoknak megvan a létjogosultságuk, mert a tapasztalat is igazolta ezek használható voltát. A speciális nyelvészeti módszerek azonban nem szentesíthetnek valamilyen nyelvszemléletet, vagyis nem emelhetők a metodológia rangjára, sem a nyelvelmélet rangjára. Másrészt, s ez szintén igen fontos, a speciális módszerek kapcsolatban vannak valamilyen metodológiával. Módszer és metodológia ugyan nem azonos kategóriák, de nem is különböznek egymás iránt, ezért a különféle módszerek felhasználásakor figyelemmel kell lenni azok metodológiai vonatkozásaira is. A szóban forgó előadás nagyon határozottan fogalmazza meg a metodológiai tisztánlátás igényét, pedig a szovjet nyelvészek már az előző években is sokat tettek ebben az irányban. Megjelent két fontos kollektív munka: Ленинизм и теоретические проблемы языкознания (1970.), Энгельс и языкознание (1972.). A konferencia után látott napvilágot V. Z. ПАНФИЛОВ jelentős elméleti műve: Взаимоотношение языка и мышления (1977.). Mások folyóiratcikkekben a különféle nyelvészeti irányzatok kritikájára vállalkoztak. Közöttük ketten is bírálták N. СНОМСКИЙ nyelvszemléletének karteziánus alapvonásait (Вопросы языкознания 1975/4, 1976/5).

A szóban forgó konferencia programadó előadása és az egész konferencia is erősen az elméleti-módszertani kérdések irányába orientálta tehát a szovjet nyelvészeket. Az elméleti igényesség azonban a szó igazi értelmében vett marxista elméleti igényesség kell hogy legyen. Szó sem lehet valamiféle visszavonulásról a modern irányzatok megismerése és hasznosítása terén. A konferencia bátrabb kezdeményezésre szólította fel a szovjet nyelvészeket mind az önálló elméleti kutatások, mind pedig a hazai és külföldi törekvések kritikája vonatkozásában. A különféle iskolák és irányzatok megismerését tehát változatlanul fontosnak ítélték. Éppen a szélesebb körű megismertetés igényével jelentették meg orosz fordításban a Новое в лингвистике hét kötetében az előző időszak legszámottevőbb külföldi nyelvészeti tanulmányait. A megismerésnek azonban elmélyültebbé kell válnia és marxista—leninista kritikával kell párosulnia — ez fogalmazódott meg a konferencián. Nem tekinthető ugyanis természetesnek és helyénvalónak, hogy szovjet nyelvészek — ahogyan az többekkel megtörtént — lemásolják az éppen kurrens módszertani és szemléleti törekvések nyilvánvaló hibáit is. Az amerikai deskriptív nyelvészet idején, majd a generatív nyelvtani hullám első időszakában egyes szovjet nyelvészek éppúgy hátat fordítottak a nyelv tartalmi oldalának, ahogyan az amerikai mintában látták. S csak akkor kezdtek újra a jelentésre is figyelni, amikor az amerikai generativisták is ebben

az irányban távolodtak el CHOMSKY első elméleti programjától. A marxizmus — leninizmus szellemében dolgozó kutatónak tudnia kell, hogy a nyelvnek két oldala van, s az egyik is vagy a másik is lehet valamely kutatói célkitűzésben a vizsgálat középpontjában, de akár a tartalmi, akár a formai oldal önmagában nem lehet a nyelvszemlélet alapja.

6. Sokat és eredményesen foglalkoztak a szovjet nyelvészek az elmúlt hat évtized folyamán a nyelv rendszer mivoltának problémájával is. Az utóbbi időben V. M. SZOLNCEV (Язык как системно-структурное образование. 1972.) és A. SZ. MELNYICSUK (Понятие системы и структуры языка . . . 1975.) jelentett meg figyelmet érdemlő tanulmányt ebben a tárgykörben. Mindketten megkísérik a nyelv rendszer, illetőleg struktúra voltának ontológiai értelmezését. A nyelv rendszerén a nyelvi elemek rendezett összességét, struktúráján pedig azoknak a kapcsolatoknak az összességét értik, amelyek a nyelvnek mint egésznek a belső elrendeződését jellemzik. A nyelvi rendszer és struktúra egymással szorosan összefüggő, de nem azonos fogalmának ilyen differenciálása megkívánja a nyelvi elemek összességének, illetve belső összefüggéseinek egyidejű vizsgálatát. A nyelv szisztéma-struktúra formájában való felfogása szükségessé teszi a nyelv és az objektív valóság kapcsolatának elismerését, úgyszintén a nyelv szociális jellegének figyelembe vételét is.

7. A fenti szemléleti alapok egyaránt fontosak mind a nyelv mai állapotának, mind pedig múltjának, történetének vizsgálata szempontjából. A szovjet nyelvtudományban valószínűleg leíró jellegű munkák születtek nagyobb számban. Ezt részben az új társadalmi körülmények tették szükségessé, részben pedig — különösen az utóbbi húsz év folyamán — a modern nyelvészeti törekvések hatása magyarázza. Nem kétséges, hogy a konkrét leírás mindig fontos szerepet játszott a megismerésben, s ez így lesz a jövőben is. Kellőképpen nem ellenőrzött, nem rendszerezett nyelvi tények hiányában a nyelvelmélet is csődbe jutna. Ez az igény azonban egyformán jogos a mindenkori nyelvállapot megismerése, illetőleg a történeti folyamat feltárása szempontjából. Az inkább mai nyelvi vagy inkább nyelvtörténeti tematika tehát a mindenkori szükségnek megfelelően kell hogy alakuljon, nem pusztán elméleti meggondolások alapján.

A szovjet nyelvtudományban újabban növekvőben van a történeti tárgyú kutatások száma. A történeti-összehasonlító vizsgálatok sorsa nem alakult elég kedvezően a szovjet korszak egy hosszabb szakaszában, ebből egyenlőtlen fejlődés keletkezett. A szlavisztikában aránylag magas szintre jutottak az összehasonlító-történeti kutatások. Ezen a területen ugyanis erős volt a hagyomány. Eredményesen halad a balti-szláv nyelvi közösség kutatása is. Az indo-europeisztikán belül hasonlóan szép eredménnyel dicsekedhetnek még a germanisták: 1962—66 között megjelent a négy kötetes Сравнительная грамматика германских языков. Ezzel szemben a finnugrisztika, a turkológia és több más terület nem tartott lépést a fejlődéssel a történeti-összehasonlító kutatásokban. Itt kevesebb volt az előmunkálat, nem volt olyan ereje a hagyománynak. Az utóbbi időszakban ezeken a területeken is igyekeznek pótolni a mulasztást.

Általában a hangtan és az alaktan területén sikerült nagyobb előhaladást tenni a történeti-összehasonlító kutatásokban. A mondattan területén nincsenek úgy kidolgozva a történeti-összehasonlító módszer alkalmazásának elvei.

Ennek az az egyik oka, hogy a szintaktikai archetípusok rekonstruálása nehéznek bizonyul. Eredményesebbnek mutatkozik a szó szerkezetek rekonstrukciója.

Sokat ígérnek ítélik a szovjet komparativisták a tipológiai kritériumok felhasználását az összehasonlító-történeti kutatásokban. Sajnos a bennünket legközelebből érdeklő finnugrisztikában nem tudunk ilyen vállalkozásról. A tipológiai vizsgálatokban arra irányul a kutatók törekvése, hogy a nyelv fejlődésének valamely szintjén típusokba foglalják össze a nyelvi jegyeket. Ezek a típusok előfordulhatnak, érintkezhetnek sok nyelvben vagy akár minden ismert nyelvben. A nyelvi jegyeknek a különféle nyelvekben észlelt érintkezései, mintegy metszési pontjai alkotják a nyelvi univerzálékat. Ennek az előzménye MESCANYINOVIG megy vissza a szovjet nyelvtudományban. MESCANYINOV a 40-es években fejtette ki, hogy a tipológia valami közös nyelvi szubsztrátumot kell, hogy feltárjon. Az univerzálék kutatása azonban csak az utóbbi időben indult meg nagyobb lendülettel.

8. Viszonylag új diszciplína a szovjet nyelvtudományban a történeti nyelvjáráskutatás. Korábban túlnyomórészt anyaggyűjtéssel és -közléssel, nyelvatlaszok készítésével foglalkoztak a szovjet dialektológusok. Újabban mind gyakrabban találkozunk egyik vagy másik nyelv történeti dialektológiájának megalkotására irányuló törekvéssel — természetesen azoknak a nyelveknek a körében, ahol erre a lehetőségek leginkább megvannak. Példaként K. V. GORSKOVA munkáját említhetjük (Историческая диалектология русского языка. 1972.), de figyelmet érdemel A. V. GYESZNYICKAJA albán (1973.) és G. V. DZSAUKJAN örmény történeti dialektológiája is (1972.).

9. A szovjet korszak első évtizedeiben meglehetősen háttérbe szorultak az etimológiai kutatások. Az utóbbi 20—25 évben ezen a területen is megélnék a kutatások. Új szempontokkal is gazdagodott az etimológiai kutatás módszertana. Ilyen a szóképzési aspektus és a jelentésváltozások tipológiájának alkalmazása az etimologizálásban. Jó néhány jelentős etimológiai szótár megjelenése is dokumentálja az etimológiai kutatások fellendülését, mégpedig nemcsak a legismertebb nyelvek területén. ABAJEV oszét etimológiai szótárát említhetjük példaként (1958.), vagy KLIMOV kartvel etimológiai szótárát (1969.), vagy SZEVERTJAN török etimológiai szótárát (1974.).

10. A szépen fejlődő történeti kutatások mellett azonban ma is inkább a leíró nyelvészet művelése foglal el nagyobb helyet a szovjet nyelvészek programjában. A leíró nyelvtanok közül a SVEDOVA szerkesztette újabb orosz akadémiai nyelvtan (1970.) emelkedik ki — a módszer korszerűségével, átgondoltságával, a nyelvi anyag gondos megrostálásával, a leírás gazdaságos voltával stb. Ez a nyelvtan tulajdonképpen a struktúra jól megoldott leírása. A leírásban a formai oldal a kiindulópont, de forma és tartalom egysége szempontjából is mintaszerű a műnek különösen az alaktani része. Ez a nyelvtan strukturális, de nem strukturalista, hiszen egyik ilyen néven ismert iskolához sem sorolható, noha hasznosít minden értékes módszertani eredményt a leírásban. Ebben példát mutat más nyelvtanírók számára is. Ez a nyelvtan természetesen nem előzmények nélkül jött létre. VINOGRADOV orosz nyelvтана (1947.) óta, majd az első orosz akadémiai nyelvtan (1953.) óta sok jól megtervezett részkutatás folyt, s az új akadémiai nyelvtan ezek értékelő felhasználásával kezdte el munkálatait.

II. Óriási érdemeket szerzett a szovjet nyelvtudomány a lexikológia és a tudományos lexikográfia területén, hasonlóképpen a frazeológia kutatásában. A lexikológiai és frazeológiai tanulmányok ugyan nem érnek el egyöntetűen magas színvonalat, aránylag sok közöttük a nem eredeti, de egészében ennek a kutatási területnek mégis a szovjet nyelvészek a legeredményesebb művelői.

Beszélhetnénk még számos olyan területről, amelyen érdemleges eredményeket mondhat magáénak a szovjet nyelvtudomány. (A matematikai nyelvészetben elért eredményekről annak idején PAPP FERENC számolt be igen részletesen.)

Befejezésül csak annyit kívánok még megjegyezni, hogy a szovjet nyelvtudomány eredményei mind jobban bekerülnek a nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe. Főleg azokat a kutatásokat kísérik figyelemmel a nyugati országokban, amelyek az újabb irányzatok jegyében folynak, de egyes más területek is egyre inkább kivívják maguknak az érdeklődést a nemzetközi tudományos életben. Nekünk a speciális kutatások mellett a nyelvelméleti eredmények a legérdekesebbek, s ezek megismerésében és felhasználásában még van pótolni valónk.

A szovjet nyelvészek abban a biztos tudatban ünnepelhetik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóját, hogy elvitathatatlan eredményeket értek el a kutatásoknak szinte minden területén. További törekvéseik eredményességéhez mi is sok sikert kívánunk. Ez a 60 éves évforduló nekünk is tanulmányos.

JUHÁSZ JÓZSEF

A saussure-i gondolatrendszer és napjaink nyelvtudománya*

I.

Az 1957-es év több tekintetben is jelentős esztendő volt a nyelvtudomány történetében. Akkor volt FERDINAND DE SAUSSURE születésének századik évfordulója, akkor jelent meg nyomtatásban N. CHOMSKY „Syntactic Structures” című műve, a generatív nyelvészet „alapító könyve”, s akkor jelent meg egy másik könyv is, amely a maga aprólékos filológiai módszerével, nehezen átte-

* A MTA Általános Nyelvészeti Bizottságának és Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának 1977. XII. 22-i közös Saussure- emlékülésén tartott előadás rövidített szövege. Az előadás harmadik része — amelyet a Saussure-tanítások és transzformációs generatív grammatika közötti kapcsolat kérdésének szenteltem — ebben a szövegben nem szerepel: kibővített formában külön tanulmányként fog rövidesen megjelenni.

A szokásos rövidítéseken kívül az alábbi rövidítéseket, illetve egyszerűsített bibliográfiai utalásokat alkalmazom: CFS. = Cahiers Ferdinand de Saussure. Genève, 1941 —. — CLG. = FERDINAND DE SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Édition critique préparée par TULLIO DE MAURO. Paris, 1972. — CLG. magyar fordítás = FERDINAND DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Fordította B. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1967. — ENGLER = Cours de linguistique générale. Édition critique par RUDOLF ENGLER. Wiesbaden, 1968. — KOERNER = E. F. K. KOERNER, Ferdinand de Saussure. Braunschweig, 1973. — SM. = ROBERT GODEL, Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de Ferdinand de Saussure. Genève—Paris, 1957. — TULLIO DE MAURO = a CLG. alatt feltüntetett Saussure-kiadás TULLIO DE MAURO-tól írt kommentár-szövege és jegyzetei.

kinthető, zsúfolt szövegével váratlanul jelentős tudománytörténeti folyamatok forrása, legalábbis egyik elindítója lett (mint ahogyan önmagában is rejtettebb folyamatok egyik eredménye, produktuma volt): ROBERT GODEL „Les sources manuscrites du Cours de linguistique générale de Ferdinand de Saussure” című műve.

GODEL Saussure elszórt sajátkezű feljegyzéseit s az előadásain készült hallgatói jegyzeteket ismertette és elemezte, tehát azokat a kéziratot anyagokat, amelyek alapján annakidején, közvetlenül Saussure halála után, CH. BALLY és A. SECHEHAYE összeállították a CLG. ún. standard szövegét. Az elemzés során bebizonyosodott (s ez persze távolról sem tekinthető váratlan eredménynek), hogy a két szerkesztő — bár tiszteltetreméltó, időálló munkát végzett a CLG.-szöveg kialakításával — messzemenően egyszerűsítette, itt-ott torzítva is adta vissza Saussure nézeteit. Nagyrészt GODEL könyvének köszönhető — legalábbis közvetlenül —, hogy az ötvenes évek vége óta rendkívüli módon megélénkült, fellendült a Saussure-filológia és a Saussure művével kapcsolatos interpretációs, elméleti tevékenység. Saussure kiadatlan feljegyzés-töredékei már korábban napvilágot láttak (CFS. XII [1954.], 49–71), most egyéb, mindaddig ismeretlen kéziratot dokumentumok is közlésre kerültek: az 1908–1909-es tanévben tartott általános nyelvészeti előadás elméleti bevezetőjére vonatkozó hallgatói jegyzetanyag (CFS. XV [1957.], 3–103), Saussure-nek tanítványához és barátjához, ANTOINE MEILLET-hez írott levelei (CFS. XXI [1964.], 80–130), végül pedig egy feltehetően 1894–1895-ben tartott morfológiai előadás elméleti bevezetőjének vázlata meg az 1911 június–júliusi előadásokkal kapcsolatos hallgató-jegyzetek, amelyek a leíró nyelvészet elvi kérdéseivel foglalkozó órákon készültek (R. GODEL, *A Geneva School Reader in Linguistics*. Bloomington, 1969. 26–38 és 39–52).¹

R. GODEL javaslata nyomán 1968-ban R. ENGLER gondozásában megindul (ma már befejezéséhez közeledik) a CLG. nagyszabású kritikai kiadásának közzététele, amelyben a CLG. alapszövege mellett az összes kézirati változat is olvasható. A CLG. 1967-ben megjelent olasz kiadásához a kiváló olasz nyelvész, TULLIO DE MAURO rendkívül bő, gazdagon dokumentált és elméleti tekintetben is igényes jegyzetanyagot csatol, amely már tekintetbe veszi a kéziratot források tanulságait és az időközben egyre duzzadó Saussure-irodalom vitáit: ez a jegyzetanyag 1972-ben átkerül a legújabb francia kiadásba, s így a Saussure-filológia eredményei a szélesebb nyelvészközönség közkincsévé is válnak.

A hatvanas évekig szinte kizárólag kisebb tanulmányokból, vitacikkekkel álló Saussure-irodalom monográfiák sorával gazdagodik. Csak példaképpen említem G. DEROSI úttörő elemzését (Segno e struttura linguistici nel pensiero di F. de S. Trieste, 1965.), E. F. K. KOERNER tudománytörténeti igényű értekezését (F. de S. Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language. Braunschweig, 1973.), RENÉ AMACKER átfogó interpretációs kísérletét (Linguistique saussurienne. Genève, 1975.). E. F. K. KOERNER 1970-ig vezetett, 1972-ben megjelent Bibliographia Saussureana című összeállítása már több, mint 2500 címet tartalmaz, s ez a szám azóta bizonyosan többszáz egységgel nőtt. Elmondhatjuk, hogy ma jóval részletesebben, elemzőbben tekinthetjük át — tudománytörténeti háttérével együtt — Saussure elméleti munkásságát, mint bármely más nyelvészt a XIX. század kezdete óta.

¹ A felsorolás nem teljes, különösképpen pedig nem tartalmazza a Saussure nem nyelvészeti jellegű kéziratot anyagának közzétételére vonatkozó adatokat (gondolok itt elsősorban az ún. anagramm-tanulmányokra).

A Saussure iránti érdeklődés fellendülése persze csak részben köszönhető az eredeti kéziratos anyagok napvilágra kerülésének: a Saussure-filológia gyors aktivizálódása párhuzamos volt azzal a folyamattal, amelynek során a Saussure-tanítások a nyelvtudományon túlra is kisugároztak, és — többek között — a kialakuló szemiotika alapvető gondolati anyagává lettek. Mindez arra utal, hogy a Saussure-rencházsnak mélyebb tudománytörténeti, eszmetörténeti gyökerei voltak, nyilvánvaló kapcsolatban az utóbbi évek technikai forradalmának néhány vonulatával és az ezt kísérő társadalmi folyamatokkal, s a Saussure iránti filológiai jellegű érdeklődés mindennek csupán egyik eleme, s leginkább talán következménye volt.

Igaz, hogy a nyelvtudomány számára éppen ez a következmény, a Saussure-tanítások mélyrehatóbb szövegszerű megismerésének a lehetősége különösen fontos, s ma már ideje is összefoglalni: mit köszönhet a nyelvtudomány a ma mintegy húsz esztendeje erőre kapott Saussure-filológiának, a Saussure-kép megújulásának?

A) A legkézzelfoghatóbb, legközvetlenebb haszon abban áll, hogy a CLG. szövegét itt-ott igen jelentős, nagy távlatokat nyitó változatok teszik egyszerre mélyebbé és világosabbá. Két véletlenszerűen kiragadott példát adok csak, minden részletesebb elemzés nélkül. A CLG. 103. lapján (magyar fordítás 96) a jelölő lineáris jellegéről szóló alfejezet első mondata így hangzik: „A jelölő, mivel auditív természetű, kizárólag az időben létezik . . .”. A hallgatók jegyzeteinek tanúsága szerint (ENGLER 1166 S, C) Saussure kiemelte: „dans la langue” — más szóval: a linearitás nem csupán a beszédben, a konkrét, egyedi realizáció során jelenik meg, hanem már a *l a n g u e* rendszerén belül a jelölő — s ezen keresztül a jel — rendszermeghatározó, szükségszerű tulajdonsága. Másik példa: a CLG. utolsó mondatának (317, magyar fordítás 286: „a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv, önmagában és önmagáért vizsgálva”) az utóbbi évtizedekben egyes irányzatok számára szinte programadó jelentősége volt; — márpedig a hallgatók jegyzeteinek tanúsága szerint ezt a mondatot Saussure sohasem mondta, s a nyelvészet autonómiájának és öncélúságának ilyen túlhangsúlyozása nem is állt összhangban nézeteivel (l. ennek a kérdésnek igen tanulságos összefoglalását: TULLIO DE MAURO 476, 305. jegyzet). Az ilyen jellegű szöveghorrekciók fontossága kézenfekvő. Túlbecsülni sem szabad persze a jelentőségüket: a Saussure-filológia azt is bebizonyította, hogy BALLY és SECHEHAYE lényegileg, a részletek hosszan nyújtható sorától eltekintve, hűen adták vissza Saussure előadásainak gondolatvilágát, s most, több mint hatvan évvel a CLG. megjelenése után az is nyilvánvaló, hogy a Saussure-tanítások alapszövege, minden hivatkozás elsődleges forrása a CLG. fog maradni.

B) Sokkal fontosabb egy második, mélyebb rétegekig nyúló haszon és tanulság: a kéziratos alapok megismerése óta, megismerésük révén értjük meg a Saussure-tanítások valóságos jellegét, azt, hogy ezek a tanítások alapvető egységük ellenére sem alkotnak doktrínát, kész elméleti rendszert: a CLG. szövege csupán pillanatnyi, szinkrón metszet egy nagyszabású, kínlódó, habozó, önmaga eredményeit állandóan revidáló, javítgató gondolati folyamatban; nincs Saussure-ortodoxia, Saussure minden gondolatmenete továbbgondolásra szolgál alapul, és ilyen értelemben befejezetlen. Amin GOMBOCZ ZOLTÁN igen finom, értő recenziójában (MNY. XX, 141—3) — talán előre sejtve saját sorsának egyes jellegzetességeit is — még sajnálkozott, hogy tudniillik Saussure tanításait csak másodkézből, közvetve ismerhetjük meg, az nem szomorú és megérdemeletlen végzete Saussure-nek: végzete legfeljebb annyiban, amennyiben

saját sok évtizedes, szívós, tudatos magatartása, saját gondolkodási módszere vezetett szükségszerűen idáig. Ma már tudjuk, hogy Saussure 1894 óta — tehát már tizenkét évvel általános nyelvészeti előadásainak megkezdése előtt — görcsösen küzdött azért, hogy a nyelvtudomány alapfogalmait világossá tegye, s ennek a küzdelemnek vélt kilátástalansága volt szinte teljes tudományos elhallgatásának lélektani oka. Egy valószínűleg 1894-ből származó feljegyzésben (CFS. XII, 59) megjegyzi, mennyire elgondolkodtató, hogy a nyelvtudomány nem is próbált „felemelkedni az absztrakciónak arra a szintjére, amely szükséges egyrészt annak az áttekintéséhez, hogy mit csinálunk, másrészt meg annak megértéséhez, hogy a n n a k, a m i t c s i n á l u n k, mennyiben van létjogosultsága (= légitimité) és értelme (= raison d'être) a tudományok együttesében.” Ugyanebben az időben, jóval személyesebb hangon ezt írja tanítványának és barátjának, ANTOINE MEILLET-nek (CFS. XXI, 95): „De igencsak megcsömöröltem mindettől [egy, a litván nyelv hangsúlyviszonyainak szentelt dolgozatról van szó: H. J.], meg attól a nehézségtől, amely általában megakadályozza, hogy akár csak tíz értelmes sort írjunk nyelvi tényekről. Hosszabb ideje főképp az foglalkoztat, hogy a tényeket logikai szempontból osztályozzam, és osztályozzam azokat a szempontokat, amelyek szerint a tényeket tárgyaljuk: így aztán egyre világosabban látom, milyen mérhetetlen munka kellene ahhoz, hogy megmutassuk a nyelvésznek, m i t c s i n á l . . . A közhasznú terminológia bárgyúsága, a szükséglet, hogy megreformáljuk, s hogy e célból megmutassuk, miféle objektum általában véve a nyelv — mindez szüntelenül elrontja a történeti [tanulmányokban lelt: H. J.] örömet, holott nincs forróbb kívánságom, mint az, hogy ne kelljen többé a nyelvvel általában foglalkoznom.” Amikor 1906-ban, a nyelvésznek nem is tekinthető J. WERTHEIMER professzor kiválása után, felkérték az általános nyelvészeti előadások megtartására, Saussure habozott, vonakodott. 1909-ben egyik hallgatója, A. RIEDLINGER, aki később a CLG. összeállításában is közreműködött, feljegyzést készített egy vele folytatott beszélgetésről. A feljegyzésben többek között ezt olvassuk (SM. 30): „De Saussure úr az indoeurópai nyelvekről és a velük kapcsolatos problémákról fog idén beszélni. Előkészítése lesz ez egy filozófiai jellegű nyelvészeti kurzusnak (= un cours philosophique de linguistique). De Saussure úr nem utasítja vissza kategorikusan azt a gondolatot, hogy két év múlva megpróbálkozzék vele; úgy gondolom, hallgatóinak dolga lesz, hogy rábeszéljék. Ami viszont egy erről a témáról szóló könyvet illet, arra még gondolni sem lehet: egy könyvnek, mondja de Saussure úr, a szerző végleges gondolati eredményeit kell tartalmaznia.” Újabb két év múlva Saussure L. GAUTIER-vel való beszélgetése során arról panaszkodik, hogy rengeteg gondot okoz neki általános nyelvészeti előadása (l. SM. 30). S mikor GAUTIER azt kérdezi, vannak-e jegyzetei általános nyelvészeti problémákról, Saussure szinte védekezően felel: „Igen, vannak feljegyzéseim, de elkeveredtek mindenféle papírhalomban, soha sem találnám meg őket.” Tudjuk egyébként (l. CLG. 7–8, magyar fordítás 9), hogy Saussure, előadásai után, óravázlatait rendszeresen megsemmisítette, s így gondolatmenetüket három–négy állandó hallgató jegyzetei alapján kellett rekonstruálni; hozzátartozik a képhez, hogy óráin, amelyekre a GAUTIER-val folytatott beszélgetés tanúsága szerint oly önkínzó skrupulusokkal készült, ennél több hallgató nem is igen volt: a beiratkozottak száma az első tanfolyamtól a harmadikig ötről tizenkettőre emelkedett ugyan (l. TULLIO DE MAURO 353), de Sechehaye-né asszony, aki a harmadik tanfolyamon részt vett, az ötvenes években már csak négy — ötre emlékezett: nyilván ennyi volt az állandó jelenlét (l. SM. 53).

Azt jelenti-e mindez, hogy a saussure-i tanok hagyományozásának jellegét egy skrupulózus, szorongó, depresszióra hajlamos, egyre fáradtabb ember lelkiállapotával magyarázzuk, aki, mint Babits Mihály Jónás prófétája, „rühellé a prófétaságot”? Ez a magyarázat csak részleges volna. Az alapok meghatározásának örökös újakezdése, a gondolati épület kényszerű befejezetlensége szorosán összefügg Saussure nyelv- és nyelvtudomány-szemléletével: Saussure szerint a nyelvtudománynak egy deduktív rendszer szigorával, egyértelműségével és világosságával kell rendelkeznie (SM. 30: „az általános nyelvészet mértani rendszerként jelenik meg szemem előtt” — mondja GAUTIER-nek), amelynek megalkotásához azonban semmiféle más tudomány fogalmi rendszere, analógiája nem használható fel („Aki a nyelv területére teszi lábát, elmondhatja magáról, hogy cserbenhagyja őt az ég és a föld mindenféle analógiája” — olvassuk egy feljegyzésében: ENGLER, 1267), mivel a nyelv „nem a dolgok természetes viszonylatain alapul” (CFS. XII, 60). Más szóval: Saussure szemében a nyelvtudomány megújítása, pontosabban megalkotása egy szigorú, ellentmondás nélküli elméleti rendszer létrehozásával egyenlő, amelynek fogalmait és felépítési elveit nem kölcsönözhetjük más tudományból — mivel a nyelv, mint kutatási objektum, minden más objektumtól lényegét tekintve különbözik —, de nem alapozhatjuk a természeti viszonyok szemléletére sem, mivel a nyelv elemei és viszonylatai nem a természeti viszonyok leképezései. Más kérdés, hogy ez a program szükségszerű-e a maga végtelenségében; annyi bizonyos, hogy egy ember, sőt egy nemzedék erejét túlhaladná a megvalósítás. Innen Saussure önkínzó perfekcionizmusa, innen a rendszer saját zsenialitásából folyó, elkerülhetetlen befejezetlensége, s innen az a nekünk adatott szabadság, hogy a Saussure-tanítások fogalmi rendszerének eszközeivel lépten-nyomon túllépjünk e tanítások határain.

C) A Saussure-hagyomány pontos megismerésének van egy harmadik, fontos következménye is: ma világosan látjuk, hogy a Saussure-tanítások lényegi tételei egységes, szoros rendszert alkotnak, amely axiómákra és posztulátumokra épülő, a valósággal példák százain át folyamatosan konfrontált, szerkezetében és módszerében formalizálás nélkül is deduktív nyelvészeti teória. A két világháború közötti (és itt-ott, a nyelvtudomány elmaradottabb tájain, a mai) Saussure-irodalom különös sajátossága, hogy Saussure tanításait elszigetelt tételek és elméletek halmazának tekintette, s így lényegileg kimerült egyes elmélet-részek, különösen pedig a nagy dichotómiák (langue—parole dichotómia, szinkronia—diakronia dichotómia stb.) értelmezésében, rendszerint elutasító hangvételű elemzésében,¹ s alig jutott valaki is arra a gondolatra, hogy a saussure-i elvek egymással is rendszert alkotnak. Az előkerült kéziratos anyag, főképp Saussure korai feljegyzései, amelyekben gondolatrendszerének elemei tömör megfogalmazásban, egymással összefonódottan jelennek meg, a figyelmet az elmélet belső összefüggéseinek hálózatára terelte, s ilyen szempontból megvilágította a CLG. szövegének addig rejtettebb vonulatait is. Ma már — R. S. WELLS régi, de elszigetelten maradt dolgozatához kapcsolódva (WORD III, 1—

¹ Óriási irodalom foglalkozik Saussure nézeteinek forrásaival. Nagyon sok ebben az irodalomban a hasznos tudománytörténeti adalék, de meglepően sok az olyan dolgozat, amelynek igazi célja Saussure eredetiségének tagadása vagy kicsinyítése; a tényleges eredménye ennek a munkának főképp az, hogy bebizonyította: Saussure rendkívül széles műveltséggel rendelkezett, és gondolkodása ezer szállal kapcsolódik az őt megelőző évszázadok filozófiájához és tudományához. Külön több évtizedes irodalmat alkotnak az egyes dichotómiák feloldására, meghaladására, relativizálására irányuló kísérletek.

31) cikkek, sőt monográfiák sora vizsgálja ezt a kérdéscsoportot. Hadd említsem kiragadott, különösen érdekes példaként R. SIMONE néhány évvel ezelőtti tanulmányát (*Studi Saussuriani per Robert Godel*. Bologna, 1974. 243–63), amely azt a nézetet fejtegeti, hogy a saussure-i rendszer nem közvetlenül a nyelvre, hanem a nyelvudományra vonatkozik, Saussure tehát tulajdonképpen a nyelvudomány metateóriáját alkotta meg. Ez az értelmezés bizonyosan egyoldalú: nyelvelmélet és nyelvudomány-elmélet nem válik el élesen Saussure-nél, s kérdés egyáltalán, hogy éppen a nyelvudomány esetében (a természetes nyelv lévén az egyetlen jelrendszer, amely önmaga metanyelve lehet) ez a megkülönböztetés elvileg jogos-e. Annyi mégis bizonyos, hogy SIMONE tételének vannak megszívlelendő elemei, amelyeknek további vizsgálata az általános nyelvészet fogalmának és jellegének megítélése terén érdekes eredményekhez vezethet. Saussure-t egyébként magát is foglalkoztatta a nyelv szerkezete és a nyelvudomány rendszere közötti kapcsolat kérdése. RIEDLINGERREL való beszélgetése során (SM. 29) a következőket mondja: „A nyelv szorosan szervezett rendszer (= système serré), s az elmélet éppoly szorosan szervezett rendszer kell, hogy legyen, mint a nyelv.”

II.

Nemigen vállalkozhatom arra, hogy ebben a keretben rendszer-jellegük szempontjából átfogóan értelmezsem a Saussure-tanításokat. Meg kell elégednem azzal, hogy kiemeljek és vázlatosan elemezzek — példaképpen — egy olyan összefüggést, amelynek messzemenő jelentősége van mai tudományos problematikánk szempontjából. A nyelvi jel önkényes voltáról szóló ismeretes saussure-i tétel és a nyelv társadalmi jellegéről szóló tanítás közötti összefüggésekről van szó.

Ismeretes, hogy Saussure a nyelvi jel egyik alapvető tulajdonságának — pontosabban két alapvető tulajdonsága közül az egyiknek — a jel önkényes voltát, más szóval motiválatlanságát tekintette. Tudjuk azt is — Saussure maga is tudta, meg is mondta, és sok szót nem is érdemes erre itt vesztegetni —, hogy ez a tétel önmagában véve, legegyszerűbb formájában nem új, s előzményei bizonyos tekintetben az antikvitásig követhetők (l. erről TULLIO DE MAURO 442, 137. jegyzet, újabb bibliográfiával KOERNER 312–20 és H. FREI, *Le mythe de l'arbitraire absolu: Studi Saussuriani per Robert Godel*. Bologna, 1974. 121–31). Hangsúlyozandó viszont, hogy Saussure a motiválatlanságról szóló tételt tartalmilag pontosabbá tette, alapjában megújította, s teljesen új módon határozta meg ennek a tételnek a helyét a nyelvelmélet és a nyelvre vonatkozó tudomány egészében.

A tétel belső, tartalmi vonásaira csak röviden, a teljes elemzés igénye nélkül utalok:

1. A motiválatlanság Saussure-nél nyelven belüli motiválatlanság: a jelölt és a jelölő együttesen alkotja a nyelvi jelet, tehát mindkét elem a nyelvhez tartozik, márpedig az önkényes viszony a jelölt és a jelölő között áll fenn (l. CLG. 135, magyar fordítás 93). Más szóval a motiválatlanság jelen belüli, a jel két eleme, két oldala közötti motiválatlanság, s ez a jelet a nyelven kívüli valósággal szemben egészen sajátos viszonyba állítja (ez a gondolatmenet persze már nem Saussure-é, csak következik Saussure tételéből): mivel a jel önmagában, belülről motiválatlan, motiválatlan a jel egésze is a jelen kívüli valóságához viszonyítva (mind a nyelven kívüli világ valóságához, mind a

ténylegesen realizált, kiejtett és hallott hangsor valóságához. A motiválatlanság tétele viszont értelemszerűen nem vonatkozik a hangsorhoz tartozó tudati elem, azaz a jelölt és a valóság közötti viszonyra, sem pedig a jelölő — tehát az akusztikai hangképzet — és a konkrét, kiejtett és hallott hangsor közötti kapcsolatra. Az önkényesség saussure-i megfogalmazása tehát nem zárja ki (bár nem is vonja szükségszerűen maga után) a jelfogalom materialista ismeretelméleti alapon való elemzését.

2. A nyelven belüli motiválatlanság tekintetében Saussure teljes, „radikális” („radicalement arbitraire” áll a kézírt szövegekben, l. ENGLER 1122 D, C) motiválatlanságot posztulál. A *radicalement* jelentése itt feltehetően 'radicitus', azaz 'gyökerében, alapjaiban' (l. erről TULLIO DE MAURO 442, 137. jegyzet): a nyelvi jel tehát alapjaiban, összetételénél fogva, s z ü k s é g s z e r ű e n önkényes. Ennek az elvnek értelmezése Saussure gondolatrendszerében meglehetősen kézenfekvő: a CLG. egy ismert helye értelmében ugyanis (155—6, magyar fordítás 144—6) a nyelv a jelek alkotása útján a kaotikus gondolati anyag és a differenciálatlan hangtartomány kiragadott elemeit kapcsolja össze, s a saját síkján a jel mindkét része viszonyhálózat elemeként jelenik meg. Mivel a két jelrész — a jelölő és a jelölt — elhatárolását már eleve csak saját síkjukon belüli viszonylatok határozzák meg, összekapcsolásuk szükségszerűen, „radicitus” motiválatlan, mivel a két sík között motivációra alapot nyújtó közös elem nincs.

3. Bár a jelelméletre és különösen az önkényességi elvre vonatkozó következtető példák többségükben elszigetelt szavak, sőt főnevek, hangsúlyozni kell, hogy Saussure nem csupán a szót tekinti jelnek, hanem a jelölő — jelölt kapcsolat bonyolultabb eseteit is, a szintagmát és egyes esetekben a mondatot (az idevonatkozó kéziratok helyeket összefoglalóan elemzi GODEL: SM. 209—10). Ez a kérdés a Saussure-corpus kidolgozatlanabb részeihez tartozik, a mi szempontunkból az a lényeges csupán, hogy az önkényesség tétele az összetett jelekre is vonatkozik; vonatkozik tehát azokra a szabályszerűségekre is, amelyeknek az alapján az elemi jelek jelsorokká szerveződnek (ez a következtetés persze már nem Saussure-é, aki a „szabály” fogalmával nem dolgozott). — Külön, részletes vizsgálatot kellene itt szentelni a „viszonylagos motiváció” fogalmának, többek között azért is, mert a viszonylagos motiváció elve szorosan összefonódik Saussure nyelv-elméletével. Ez a kérdéscsoport azonban igen messze vezetne; a Saussure-tanítások és a generatív nyelvészet közötti kapcsolatok taglalásakor, egy következő tanulmányban, visszatérek rá.

Saussure többször is hangsúlyozta, hogy az önkényességről szóló tétel az egész nyelvelmélet sarokköve. Valóban, ez a tétel néha rejtett, néha nyilvánvaló áttételeken keresztül Saussure elméleti rendszerének egészével kapcsolatban van.

Saussure maga is utal arra, milyen kapcsolat található a nyelvi jel motiválatlanságáról szóló tétel és a nyelv társadalmi jellegére vonatkozó tanítás között. A következtető szöveg (CLG. 157: magyar fordítás 146) teljesen világos e tekintetben: „A jel önkényes volta . . . azt is világosabbá teszi számunkra, hogy miért csak a szociális tényező képes nyelvi rendszert kialakítani. Az értékek kialakításához, amelyeknek egyetlen létalapja a használatban és a közmegegyezésben van, a társadalomra van szükség: az egyén önmagában képtelen ezek közül akárcsak egyet is meghatározni.” Más szóval: a nyelv társadalmi jellege, társadalmi használata biztosíthatja csupán, hogy a jelek önkényesek lehessenek; mivel a jelölő és a jelölt között semmiféle természetes, leképezési kapcsolat

nincs, a jelek egyéni kezdeményezésből, egyéni gondolati konstrukcióként nem alkothatók meg, alakjuk nyelven kívüli meggondolások alapján nem indokolható, s így azonosításukat csak a történetileg kialakult, egy képzelt „társadalmi megegyezéssel” egyenértékű társadalmi gyakorlat biztosítja. Mivel pedig, ahogyan az imént láttuk, a jelek — mert jelek — szükségszerűen önkényesek, és az önkényes jelek kialakulása és használata csak társadalmon belül biztosítható, a jelek és rendszerük szükségszerűen társadalmiak; éppoly szükségszerűen társadalmiak, mint amilyen szükségszerűen önkényesek.

A társadalom tehát mintegy biztosítja, garantálja az önkényes jelek létét. A kapcsolat azonban bizonyos értelemben megfordítva is fennáll: a társadalom, a társadalmi használat nem csupán biztosítja a jelek önkényességét, a motiválatlan jelek létét, hanem, mint a társadalmi gyakorlat szempontjából szükséges vonást, igényli is, hogy a jelek önkényesek legyenek: a társadalom azért tudja a nyelvet legáltalánosabb, minden gondolati anyagot az egész társadalmon belül továbbítani képes közlési eszközként használni, mert a nyelv jelei motiválatlanok. Legkézenfekvőbb oka ennek az, hogy a nyelvi jelet önkényes jellege védi meg az egyéni, nem társadalmi szintű módosítási kísérletektől. Ezt Saussure egy régi feljegyzése (CFS. XII, 64) igen világosan kifejezi: „az a különbség a nyelv [Saussure itt még a „langage” szót használja — a töredék megfogalmazása idején Saussure a „langue—parole—langage” fogalomrendszert még nem alakította ki: H. J.] intézménye és a többi emberi intézmény között, hogy a nyelv nincs kitéve a gondolkodás állandó javítgató tevékenységének [= la correction continuelle de l'esprit], mivel a nyelv nem alapszik, eredete óta, a gondolat és a kifejező eszköz megfogható [= visible] harmóniáján.” Kissé más módon kifejezésre jut ez a CLG. szövegében is (106; magyar szöveg 99): „... a jel önkényes volta védi meg a nyelvet minden megváltoztatására irányuló kísérlettől.” Tegyük hozzá: a jelek motiváltsága esetén a tudattartalmak egyéni és időbeli változékonysága miatt a jelölőnek is állandóan változnia kellene, megszűnnék a jelek viszonylagos változatlansága, stabilitása, ezzel megszűnnék közlésre való alkalmasságuk, jel mivoltuk. A jelek (és természetesen a jelcsoportok, jelszerkezetek) abszolút, radikális motiválatlansága (amit a viszonylagos motiváció nem szüntet meg) tehát nemcsak következménye a nyelv társadalmi jellegének, hanem a jel és a jelrendszer társadalmi használhatóságának feltétele is.

Más szóval: a nyelv társadalmi jellege nem csupán annyit jelent, hogy a nyelv a társadalom legáltalánosabb, „mindenható” közlési eszköze; a társadalmi jelleg a nyelvet lényegében is meghatározza: a nyelvi jelek bizonyos értelemben azért is motiválatlanok, mert társadalmiak: a társadalom garantálja a motiválatlan jel tartósságát, de közlési szükségleteinél fogva igényli is, hogy a nyelv motiválatlan legyen. A társadalmi jelleg tehát a nyelv belső, meghatározó tényezője, összefügg a nyelv alapvető, univerzális jellegzetességeivel.

Más oldalról tekintve a dolgot ennek a tételnek paradox következményeit is megláthatjuk: a nyelv nem természetes, nem leképező, a külvilágtól meg nem határozott jellegét éppen a társadalom, tehát az emberi külvilág szükségletei határozzák meg. Így is mondhatnók: az a körülmény, hogy a nyelv jeleinek és szerkezetének „formáját és anyagát” tekintve független a nyelvet használó társadalom jellegzetességeitől, a nyelvi közlésekben tükröződő külvilág sajátosságaitól, éppen a nyelv társadalmi jellegéből következnek.

Saussure-nek több oldalról is szemére vetették, hogy a nyelv társadalmi jellegéről szóló tétele pusztán szólam, DURKHEIMTŐL ellesett formula (l. erről

KOERNER 45—66; a szerző összefoglalója igen naiv, de irodalmi utalásainál fogva hasznos). A fentiekben előadottak bizonyítják — úgy gondolom —, hogy ez a szemrehányás igazságtalan. Más kérdés, hogy Saussure értelmezésében a társadalmi jelleg csupán a nyelv alapvető, létével és lényegével szorosan összefüggő jegyeit, mintegy ontológiai jellemzőit határozza meg; de éppen ezek az alapvető jellemzők teszik a nyelvet formájában és anyagában függetlenné a társadalom különleges vagy egyedi jellegzetességeitől.

Ha ez a tétel igaz — s magam igaznak tartom —, ez az alapigazság a kutatást meghatározó gyakorlati igazsággá, mint ez már lenni szokott, csak bizonyos korlátozásokkal, kiegészítésekkel alakítható át.

Mivel ez a tanulmány elméleti jellegű, és semmiféle programadó igénye nincs, nem is lehet, csak példaképpen utalok e kérdéskör egyes vonatkozásaira.

Bár a fenti tétel megalapozza a langue-nyelvészet önmagában való, a nyelv önkényes szerkezetéhez alkalmazkodó művelését, emlékeztetni kell arra, hogy a langue-nyelvészet nem azonos az egész nyelvészettel, annak csupán egyik, bár középponti ága. A külső nyelvészet számos változata (pszicholingvisztika, szociolingvisztika, különféle parole-diszciplinák, mint pl. a stilisztika stb.) a langue-nyelvészet eredményeit az adott társadalom körülményeire vetíti, és az így adódó képet már konkrét társadalmi összefüggéseiben elemzi, illetve elemezheti. A társadalmi összefüggések feltárásának másik útja nyilvánvalóan a jelentéstan egyes ágain át vezet, hiszen — mint láttuk — a jel önkényességének elve nem zárja ki a jelölt-oldal és a nyelven kívüli világ közötti — nyilván erősen közvetett — nem önkényes kapcsolatok lehetőségét. — A társadalmi determináció kérdésköre a diakronikus nyelvtudomány elméleti kérdései között is felmerül; ezzel két megjelenés alatt álló dolgozatban foglalkozom (a XII. Nemzetközi Nyelvészeti Kongresszus aktáiban és a NyK. megjelenés alatt álló 1978-as kötetében).

Nem itt a helye annak, hogy az elmondottakból tudományelméleti, tudományrendszertani következtetéseket is levonjunk. Úgy gondolom azonban, hogy a nyelv társadalmi jellegére vonatkozó saussure-i tétel itt előadott értelmezése a nyelvtudomány társadalomtudományi jellegének pontosabb megfogalmazásához is elvezethet, és lehetővé teheti, hogy a nyelv egyedülálló, minden más társadalmi jelenséghez képest sajátos jellegzetességeinek megfelelően határozzuk meg a nyelvtudomány helyét a tudományok rendszerében.

HERMAN JÓZSEF

A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport:

A hangállapot*

A magánhangzó-olvasatok

I. Emlékeinkben a magánhangzók olvasása e hangtartomány magyar nyelvi történetének szinte minden lényeges kérdését fölveti, sőt jónéhányszor kulcsfontosságú problémákban való állásfoglalásra is kényszerít. A tüzetesebb tárgyalást, olvasati megokolást kívánó részletek leginkább a hangszínbeli

* L. MNy. LXXIV, 13—27.

(nyílt—zárt, részben labialis—illabialis) viszonyokkal kapcsolatban jönnek elő, de akadnak ilyenek egyéb témakörökben (tővéghangzók, időtartam, kettőshangzók) is.

2. Legkorábbi szövegemlékeinkben a magánhangzók jelölése a hangszín tekintetében s benne elsősorban a nyelvvállásfok viszonylatában első látásra meglehetősen zűrzavaros képet mutat. Ebben persze nincs semmi rendkívüli, hiszen a korai ómagyar kor szórványemlékeiből is ismert, megszokott e kép. Minket itt is — miként a mássalhangzóknál — elsősorban az érdekel, hogy e látszólagos összevisszaság mögött felfedezhető-e vizsgált emlékeink írásmegoldásaiban olyan sajátságok, melyek valamilyen állapotbeli, illetőleg fejlődésbeli törvényszerűsége utalhatnak, s ezáltal az egykori kiejtés tisztázásához fogódzókát nyújthatnak.

Hogy az írásbeli megoldásoknak a vokálisok hangszínére vonatkozó értékeléséhez közelebb férkőzhessünk, mindenekelőtt annak a kérdésnek a felvetésére van szükség, mi az *o* *k* a magánhangzók jelölésében tapasztalható zavaros mozzanatoknak, a sok ingadozásnak, következtelenségnek. Mint jól ismeretes, a legfőbb — és nézetem szerint mindmáig lezáratlan — vitakérdést e tekintetben az ómagyar nyílt—zárt jelölési és hangzási viszonyok és ide kapcsolódóan az *á*—*a* viszony megítélése képezi.

Induljunk ki itt a legegyszerűbb példából. A HB. *odutta*, *odut*, *oggun* alakjaiban a szótó olvasatának legkézenfekvőbb — és tegyük hozzá: legkényelmesebb — módja a betű szerinti, tehát az *od* kiejtismód feltevése. Ámde ha megfontoljuk a következőket: 1. a szó tőhangzója etimológiailag feltehetően *á*-ra megy vissza (l.: TESz.; MSzFgrE.; stb.); 2. a korai régiségben gyakran írják *a*-val is (l.: OklSz.; TESz.; stb.); 3. a későbbi és a mai magyarban *a*-s kiejtésű, mely — az *á*-zó nyelvi részlegekről nem is beszélve — több nyelvjárástípusban, sőt archaikusan a köznyelvben ma is *á*-val váltakozik, mindjárt komoly kétségeink támadhatnak az *od* kiejtés feltevéseinek megdönthetetlen szilárdságában. A dilemma feloldása háromféleképpen lehetséges: 1. A szóban *á* > *o* > *a* (*á*, *á*) változás történt (l. pl.: MELICH: MNy. IX, 352, NyK. XXXV, 113; GOMBocz: MNy. XX, 23, Htört. 81; SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 7). — 2. Az etimológiai előzmény hangszín-kérdései bizonytalanok, s ezért csak az *o* > *a* (*á*, *á*) fejlődés ténye szilárd; erre alapulnak pl. a szóban levő HB.-beli alakok következetes és egyöntetű *o*-s olvasatai (l.: SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 16; MÉSZÖLY, ÓmSzov. 111; PAIS: MNy. XXXVIII, 160, 161; BÁRCZI, MNyÉletr. 86). — 3. A szó *o*-s jelölései csak írássajátságok, mögöttük a kiejtésben nyíltabb, *a*-s hangzás húzódik meg (az ide utaló nézetekre még visszatérek).

Az 1. felfogás fonetikai képtelenség, de a pozíció (első, hangsúlyos szótag vokálisa) s a hangtörténeti folyamatok is ellene szólnak. A 2. konkrét alapja egyrészt a betűértékbe vetett feltétlen hit, másrészt a magyar magánhangzóknek nyíltabb válás néven ismert fejlődése. A 3. felfogás hátterében az ómagyar jelölési rendszer valamilyen okból feltehető zavara áll, amely a betűértéket a hangértéknél egy fokkal magasabbra vitte. A tovább mondandók érdekében maradjunk már csupán a 3. felfogásnál, amely két megfontolásra is támaszkodhatik.

Az egyik megfontolás az ómagyar korban kimutatható, eléggé nagyarányú nyíltabbá válási folyamatokra, valamint az *á* > *a* labializáció feltevéseire támaszkodhat, s így bizonyos mértékben rokon az imént jelzett 2. nézettel. A betű szerinti olvasat többé-kevésbé következetes híveitől is elismert kiindu-

lása az, hogy e hangtörténeti folyamatok az ómagyar kori magánhangzó-szerkezetben erős kiejtésbeli ingadozást eredményeztek, ami részben megzavarta a jelölési rendszert, részben — az írás archaizáló jellege folytán — akkor is megtartotta az eredetibb (pl. zártabb) hangállapot jelölését, amikor azt a kiejtés már túlhaladta; tehát pl. az *o* betű *o* és *a* hangot egyaránt jelölhetett, sőt időben előre haladva *a* értéke egyre valószínűbb (l. pl. BÁRCZI, TihAl. 97, Htört.² 55). Mindennek pedig az is következménye lehetett, hogy az ingadozó jelölés olyan esetekre is ráterjedt, amelyekben ez etimológiailag nem volt indokolt; pl. eredeti és soha *o*-vá nem lett *a* hangokat is jelölhettek *o* betűvel (l. BÁRCZI, TihAl. 97). Így tehát az *od* írásmód akkor is magyarázatot nyerhet, ha a tényleges kiejtésben a szó esetleg sohasem hangzott *o*-val.

Ahhoz kétség sem férhet, hogy az ómagyar kor jelölési ingadozásai, illetőleg betűinek kettős hangértékei (*o* betű = *o* és *a*; *u* betű = *u* és *o*, *ü* és *ö*; *i* betű = *i* és *ë*; stb.) ilyen okokra is visszamehetnek. A problémakör egészét azonban e lehetőségek mégsem magyarázhatják kizárólag, annál is inkább, mert a szóban levő jelölési ingadozások, többértékűségek a latin betűs magyar írásrendszert a kezdetektől, első szórványemlékeinktől fogva erősen jellemzik, az érintett hangtörténeti folyamatok jó részének a jelölésmódokat megzavaró, valamint archaizálóan megtartó, sőt analógiásan is kiterjesztő hatása viszont főként az ómagyar kor későbbi szakaszaira vonatkozhat. (Nyilván ilyen megfontolások alapján olvassa pl. BÁRCZI is a HB.-beli *nopun*-t *nopun*-nak, de az ÖMS.-beli *uos*-t *vas*-nak; vagy a HB.-beli *zumtuchel*-t *szümtüchel*-nek, de a GyS.-beli *Vnun*-t *Önön*-nek; l. MNyÉletr. 86—9.)

A másik — és az imént mondottak alapján fölöttébb nélkülözhetetlen — megfontolás mélyebbre ás, és a kettős, illetőleg a nyíltabb hangértékek eredőjét nem elsősorban a belső magyar hangfejlődés másodlagos következményének tekinti, hanem a latin betűs magyar helyesírás erendőbb és átfogóbb sajátosságának, amely a korai ómagyar kor hangrendszerének a ráalkalmazott idegen nyelvi írásrendszerekkel való utközésére megy vissza. Eszerint — hogy az iménti példánál maradjak — az ómagyar *od* írásmód olvasata azért *ad*, mert az *a* hangot a latin írásrendszer *o* betűjével adták vissza, a belső magyar *o* > *a* hangváltozástól függetlenül is, rendszerbeli sajátosságok alapján.

E felfogás gyökerei — mint tudjuk — eléggé régiek hangtörténeti irodalmunkban; egybekapcsolódnak azokkal a nézetekkel, melyek szerint az ómagyar betűértékek a nyelvállások szempontjából általában eggyel lejjebb álló hangértékeknek felelnek meg, tehát az *u* betű *o* hangnak és így tovább, minek következtében az ómagyar szövegek jórészt mai magyar hangzásuknak megfelelően olvasandók. E felfogást nagy tudományos apparátussal elsőnek SZINYEI JÓZSEF fejtette ki (Nyr. XXIV, 145—56, 193—205; NyK. XXVII, 241—72, 361—85); hasonló eredményre jutott tőle függetlenül MUNKÁCSI BERNÁT (NyK. XX, 168—86, 256—87); és nem egy részletét elfogadták sokan mások, korábban pl. MELICH (NyK. XXXV, 113—26) és GOMBOCZ (MNy. III, 396; NyK. XXXIX, 229—74) is. Jól ismeretes azonban, hogy e nézetek antitézise, a betű szerinti olvasás hamarosan előtérbe került, majd diadalra is jutott. Csupán LAZICZIUS GYULA tért vissza egyebek között hozzájuk is több évtized múltán „Egy nagy pör felújítása” című munkájában (NyK. LI, 241—79; MNyTK. 65. sz.). Nincs itt hely arra, hogy e valóban nagy és szerteágazó kérdéskör részleteit érintsem; mielőtt azonban ide vonatkozó saját nézetemet összefoglalnám, ezekre az előzményekre szükséges egy-két utalást tennem.

Véleményem szerint e felfogások magvát, alap gondolatát a szóban levő témában egyáltalán nem lehet elmellőzni, sőt annak megoldásában nem is lehet nélkülözni. Nem lehet ugyanis kétségtelen hitelű ténynek kimondani sem azt, hogy az ómagyar szövegek betű szerinti olvasása akár részleges feladásának is csupán a nyíltabbá válásban (illetőleg részben a labializációban) lehet az eredőjét keresni; sem pedig azt, hogy az ómagyar kor korábbi szakaszaira csupán a betű szerinti olvasás lehet a mérvadó. E véleményem természetesen távolról sem jelenti a jelzett nézetekkel mindenben való azonosulást, s ezt a tény — bár egy-két kapcsolatra még visszatérek — már most, előljáróban jelezni kell. Így például a legrégebbi nézetekből elvetem az egy fokkal nyíltabb hangértékű olvasás abszolutizálását; LAZICZIUS felfogásából nem tudom magamévá tenni sem a nyíltabbá válás tényének megingatását, sem az *á* hangnak teljes elvetését.

A vokálisok ómagyar jelölésében bizonyos betűk kettős hangértéke a jelzett második megmondásban szerintem a következőkben leli magyarázatát. Az ómagyar kor legelején, amikor a latin betűs írásrendszert latin, olasz, német, francia, latin-írású szláv nyelvekre alkalmazott formáin keresztül átvettük, e jelölési rendszer lehetőségei — mint ez közismert — számos ponton nem feleltek meg a magyar hangrendszer adottságainak. A magyar nyelvi sajátosságok a vokálisok terén főként az *a l s ó — l e g a l s ó n y e l v á l l á s ú* tartományban okoztak nehézségeket, mind a palatalis, mind a velaris sorban. A rövid — hosszú szembenállások lejegyzési ügyeiről egyelőre az egyszerűség kedvéért nem is beszélve, zavar támadt az *e — ě* és az *á — a* közti különbségek írásbeli visszaadásában: vagy egybe kellett őket mosni a latin írásrendszerben rendelkezésre álló *e* és *a* betűkben, vagy e rendszerben „felfelé” kellett különbségtevő megoldásokat keresni (mivel „lefelé” a hang- és írásrendszer ezt nem tette lehetővé). Mind a két kényszerítésből realitás lett, nem is minden alap nélkül. Az egybevevésnek támaszul szolgált egyrészt az eredetileg a latin beszélt nyelvben is kétféle *e* hangnak (melyet a vulgáris latin és a neolatin nyelvek jórészt folytattak is) a latin ábécében való kiegyenlítődése, sőt talán az a körülmény is, hogy a legkorábbi magyar szövegek idegen ajkú leíróiban a magyar *e* hangok különbségei nem is lehettek mindig eléggé tudatosak. Támaszul szolgált az egybevetésnek másrészt a magyar rövid *á* és *a* hang gyakori váltakozása, továbbá *e* hangok fonológiai különbségének több mint kétes volta (erről l. alább). A „felfelé” való kiút keresését természetesen mégis a magyar fonológiai különbségek kényszerítették ki (mivel az *a* betű a magyar *á* hangot is jelölte, az *á — a* különbség is belépett ide); különösen a fonémaként szemben álló hangok *e g y a z o n s z ó b a n*, *e g y m á s u t á n* való leírása esetén lehetett ez így. És a kiút megtalálását nyilván az is segítette, hogy az idegen anyanyelvű betűvetők számára, akikkel a korai Árpád-kor magyar írásbeliségében jócskán lehet számolni, a magyar *a* o-féle hang benyomását kelthette (mint ahogy kelti ma is a magyarul tanulók jó részében). Mindennek következtében elsősorban a magyar *ě* és *a* hang leírásában kettős jelölési rendszernek kellett kialakulnia: az *ě* hangot az *e* betű mellett jelölték *i*-vel is, főként pedig az *á* hangot az *a* betű mellett *o*-val is. Ez utóbbi viszont az *o* (majd a vele „párhuzamos” *ö*) hang jelölésében okozott további rendszer-eltolódást, az *o* betű mellé az *u*-t is bevonva. A felső nyelvállású vokálisoknál a jelölési rendszer eltolódása természetesen megállt, hiszen „feljebb” már nem mehetett, „lefelé” pedig nem volt oka mennie: ezért az *i*, *u*, *ü* hang jelölésére — az egész jelölési rendszer felfelé irányuló mozgásának bizonyosságaként is — *e* és *o* betűvel sohasem került sor.

A hangállapot felől nézve tehát az egész jelölési rendszer kényszer-eltolódásait mind a palatalis, mind a velaris sor „közepén” levő hangok: az *ē* (*ö*), illetőleg az *a* és az *o* sínylették meg leginkább, ezek lettek két betűvel is jelöltek; a „szélső”, legalsó és legfelső nyelvvállású hangok: az *e*, *á*, illetőleg az *i*, *u* (*ü*) ebből a szempontból általában megmaradtak egyazon betűvel jelölteknek. A betűállomány felől nézve a helyzet már jóval komplikáltabbá vált, a latin betűrendszer lényegében minden, vokálist jelölő tagjának legalább kettős hangértéke lett: *e* betű = *e*, *ē*; *i* betű = *ē*, *i*; *a* betű = *á*, *a*; *o* betű = *a*, *o* (*ö*); *u* betű = *o* (*ö*), *u* (*ü*).

Ezt a latin betűs magyar helyesírásnak már a kezdeteitől kialakult rendszert az első meg gondolásban említett, az ómagyar nyíltabbá válással (labializációval) kapcsolatos, illetőleg azt követő jelölési folyamatok nemcsak hogy nem keresztelték, de *t e l j e s e n e g y b e v á g v a v e l e* még föl is erősítették. Valószínű, hogy ez az erősödő konvergencia is oka annak, hogy a vokálisok jelölésében az ómagyar korban tapasztalható zűrzavar, felemáság, kettősség oly sokáig tartja magát, oly nehezen tisztul le.

Amit itt elmondtam, az — jól tudom — szinte beláthatatlan és teljes biztossággal jórészt megoldhatatlan olvasati problémákat von magával az egész ómagyar korra; elbizonytalanítja az eddig biztosnak vélt rendet, s látszólag az én szövegolvasataim megbízhatósága alatt is jó mélyen bevágja a fát. De a bizonytalan realitás még mindig több s a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió! És munkára, továbbgondolásra is jobban serkent, hiszen nyilvánvalóvá teszi, hogy ómagyar emlékeink legkisebb részletével is minden körülmény tüzetes és ismételt számbavétele, nagyon kemény filológiai és empirikus munka árán, csak lépésről lépésre haladva, sőt valószínűleg kényszerűen visszavisszalépdelve kell megküzdenünk, ha „olvasni” a valóságot legalább megközelíteni szándékozva akarunk. S ha mindennek következtében olvasatunk a korábbiaknál több bizonytalansággal, „így is, úgy is lehet” megoldással lesz terhes, ha „cifrább” is lesz amazoknál, az csak a dogmáktól mentesen el nem dönthető sok-sok kérdés valóságát vetíti elénk. Hadd idézzem e gondolatnál egy kissé hosszabban LAZICZIUST, aki a lehető legnagyobb éleslátással fejezi ki a probléma lényegét: „Vagyis, ha meg akarjuk határozni valamely Árpád-kori szó vagy grammatikai alak feljegyzésének többé-kevésbé valószínű olvasatát, össze kell állítanunk az illető szó vagy grammatikai tény egész magyar hangtörténetét a lehető legteljesebben, és ezen kívül még az átadó, sőt átvevő nyelvek tanúskodását is mérlegelnünk kell, óvatosan, kínos gondnal. S ha mindezt megtesszük, még akkor is sok lesz a bizonytalanság és sok a vita-lehetőség, mert hogy pl. melyik *o* betűt olvassuk *o*-nak, melyiket másnak, azon sok esetben el lehet vitatkozni, de véglegesen eldönteni a kérdést talán nem lehet soha . . . Hogy ez az olvasási mód nem lehet valami csábító, az nyilvánvaló. Mennyivel egyszerűbb és kényelmesebb volt a másik, amely azt hirdette: olvasd a betűt annak, aminek ma olvasnád! Nem aminek akkor, az Árpád-korban írták, hanem úgy, mintha csak tegnap írták volna!” (MNYTK. 65. sz. 4.)

Ezzel voltaképpen hangszín-olvasati megokolásaimat nemcsak elkezdhettem volna, hanem mindjárt be is fejezhetném. A legtöbb részletre valóban nem is térek ki a továbbiakban, hiszen nemegyszer akár egyetlen olvasati probléma megoldása maga külön tanulmányt kívánna. Mégis néhány hangszín-kérdésről külön is szólnom kell, mert az eddig előre bocsátott általánosabb elvek, megjegyzések egyes fontosabb részleteket érintő felfogásomról, illetőleg olvasati megoldásomról nem adhatnak pontosabb képet.

3. Az a fonológiai különbség, amely a hangrendszer *e* és *ĕ* eleme között még uráli-finnugor örökségként folytatódott az ősmagyarban (l. pl.: GOMBÓCZ, Htört. 78; BÁRCZI, Htört.² 36; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 58—9; HAJDÚ: UrNyt. 114), minden bizonnyal fennállhatott az ómagyar egészében vagy legalábbis az akkori nyelvjárások jelentékeny többségében is. Hogy északkeleti és egyes keleti nyelvjárástípusainkban mikor esett egybe a két hang, annak valószínűsítésére nincs kritériumunk; a magyar irodalmi és köznyelvben megtörtént későbbi kiegyenlítődésüket mindenesetre *e* nyelvjárások hatása mellett, sőt talán előtt elsősorban a magyar írásrendszerben eredendő és kevés kivételtől eltekintve írástörténetünkben folyamatosan hagyományozódott egybeesésük okozhatta (vö.: BÁRCZI, Htört.² 152; BENKŐ, Nyjtört. 91). Nagyon valószínű, hogy a nyugati magyar területekről származható legkorábbi szövegemlékeinkben a fonémaként való szembenállás teljes, érintetlen volt. Az *ĕ*-k számát néhány folyó hangváltozás azonban lényegesen szaporíthatta. Így mindenekelőtt a szóvégi kettőshangzókból monoftongizálódott *ĕ*-k rövidülése (l. alább, valamint a morfológiai magyarázatokban). Egypár hangsúlyos szótagi tövokális *i*-s írásmódja mögött is könnyen rejtőzhet *ĕ*-s kiejtés: HBK.: *lilki* (vö. HB.: *lelic* is), *timnucebevl*; ÓMS.: *nym* (vö. KT.: *nem* többször is); stb. A korábbi *e*-k száma is szaporodott, pl. a nyíltabbá válással. Az eredetibb *ĕ* hangsúlyos szótagi *e*-vé nyitódása pl. valószínű az *ez* mutató névmásban (l. BENKŐ: NyK. LXXVIII, 286; tényyszerűen ugyanígy, de helytelen megokolással l. SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 10—1), továbbá a HBK.: *Scerelmef*, KTSz.: *sceretev* alakokban, s könnyen lehetséges még ilyenekben: HB.: *nemenec*, *kegilmet* stb.

Fogasabb kérdés, nem volt-e az ómagyarban az *e*-nek még nyíltabb, *ä*-ző, *ę*-ző változata, persze aligha fonológiai, hanem pusztán fonetikai jelleggel. A magyar *e* eredetibb hangszíne s ezzel szoros kapcsolatban a mai *e* — *ä*, *ę* szembenállás viszonya végeredményben nyitott kérdés, különösen amióta SZABÓ T. ATTILA érdekes tanulmánya (MNy. LVIII, 10—20) jelöléstörténeti alapon is lehetővé teszi, hogy a nagyon nyílt kiejtés ómagyar kori meglétére is — legalább nyelvjárási különbségként — gyanakodhassunk (vö. még: BENKŐ, Nyjtört. 92; KUBÍNYI: MNy. LVI, 247—8). Mivel azonban etimologikus *e* helyén erősen nyílt, legalsó nyelvállású kiejtésre vizsgált emlékeink írásmódja az itt számításba vehető *a*-s jelöléssel seholy sem mutat, az elvi lehetőség el nem hárítása mellett az ügy *e* helyütt konkrét olvasati problémává nem emelhető.

4. Az *á* — *a* szembenállás kérdése a magyar hangtörténet egyik leghomályosabb pontja, még ha a vele szorosan összefüggő *á* ad is bizonyos segítséget a benne való eligazodásra. A megítélést nagyon nehezíti, hogy az uráli—finnugor előzményekre — melyeknek itt meglehetősen meghatározó szerepük lehetne — nem egyezők a vélemények (l. pl.: GOMBÓCZ: NyK. XXXIX, 229 kk., Htört. 81; STEINITZ, FgrVok. 32, 52, 90 stb.; ITKONEN: FUF. XXIX, 222 kk., XXXI, 149 kk.; COLLINDER, CompGr. 149 kk.; LAZICZIUS i. m. passim; BÁRCZI, TihAl. 95 kk., Htört.² 32—3; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 14—6, 55—7; HAJDÚ, UrNyt. 47 kk.). Ahhoz ugyan kevés kétség férhet, hogy a magyar *a* hangok öröksége végső soron — a rokon nyelvek teljességét, illetőleg legősibb állapotát tekintve — *á*-ra megy vissza, de egyes vélemények szerint a labialis *a* már a finnugor-ugor időkben, illetőleg az ősmagyarban a vokális-rendszer tényezőjévé vált (STEINITZ és LAZICZIUS i. m.-én kívül l. még GÜLYA JÁNOS: MNy. XLIII, 323—30, 462—72). De az *á* > *a* labializációt is a magyar hang- és helyesírástörténet tanúsága szerint legalább az ómagyar kor legelején, sőt esetleg már az ősmagyar kor végén

is ható jelenségnek lehet számítani (l. pl.: BÁRCZI, TihAl. 95 kk., különösen 97, Htört.² 56—8; BENKŐ, Nyjtört. 74).

Mindezek alapján a korai ómagyar időkre a rövid változatban mind az *á*, mind az *a* jelenlétére számítani lehet. Kérdés azonban, tárgyalt emlékeink valának-e valamit és ha igen, mit ez ügyben.

A hangsúly itt inkább az *á* jelenlétének a problémáján van, hiszen ezt elsősorban LAZICZIUS (i. m.) mereven kétségbe vonta (l. még GULYA: i. h. is). E tekintetben különösen emlékeink *a* — *o* írásszembenállásaira, illetőleg az *a-s* jelölés esetleges szabályszerűségeire kell figyelni, mert a labialis ejtés mód *o-s* jelölése (l. még alább) fontos egybevetésre ad módot. Mindenekelőtt megállapítható, hogy abban a nagyon sok esetben, amikor emlékeinkben mai nyelvi *á-s* kiejtésű elem fordul elő, kivétel nélkül mindig *a-s* az írásmód. Ez már csak azért is lényeges momentum, mert a szóban forgó *á-k* az esetek jelentékeny részében eredeti *á*-kra mennek vissza, sőt a rövid—hosszú szembenállások ekkori állapota miatt (l. később részletesebben) szövegeinkben még az *á-s* jelleggel lehet vagy éppen kell számolni, főként jövevényszavakban és -nevekben: HB.: *adamut, mariat*; HBK.: *bratym, abraam*; KTSz.: *nazaret, Gabri[el], keralucnoc, amen*; stb.; — de nem kizárt ez ősi eredetű szóelemek hangsúlyos szótagjában sem: HB.: *Latiatuc*; KTSz.: *agbe[le]vl, aradatia, allata*; GyS.: *arulatia*; stb. Eredeti *á*-knak a rendszerkényszer alapján valószínűleg nyúlott változatai vannak meg ilyen jövevényszó-alakokban is: HB.: *muncas*; KT.: *chudaltus*; KTSz.: *fulgam, [m]uncallec*; GyS.: *Chudalatus*. Eredetibb *á-k* nyúlása ment már feltehetően végbe emlékeink korára egyes tővéghangzóknak is: l. pl.: HB.: *halalnec, vilagbele, latiatuc* stb. Mindezek az eredetibb *á*-kkal előzménybeli, illetőleg rendszerbeli korrelációkban levő, sőt több-kevesebb valószínűséggel *á* ~ *á-s* kiejtésbeli kettősséget is mutatható szóalakok arra mindenképpen teljes bizonyosságot nyújtanak, hogy emlékeink *a-s* hangtartományának *a* betűs jelölésében az i l l a b i a l i t á s nyer következetes kifejezést.

Ez után most már azt kell megnevezni, hogy mikor van *a-s* jelölés későbbi és mai *a* helyén, illetőleg hogy van-e ebben szabályszerűség. Több is van, és nagyon lényegesek! Először is minden mai szóvégi *a* — egy kivételével — *a-s* jelölésű, igen nagy számban; l. pl. ÓMS.: *hullothya, olelothya, uilaga, uiraga, bua, fugwa, huztuzwa*; kivétel: *scouuo*. Mint ismeretes, ezek mind *á* előzményűek, rövidülésük emlékeinkben nagyrészt már *á* fokon lehetett (l. az időtartam-kérdéseknél, valamint a morfológiai magyarázatokban). Továbbá két esetleges kivétellel *a-s* jelölésű nagyszámú előfordulásban minden olyan mai *a*, amelyik jövevényszóban idegen nyelvi *á*-ra megy vissza: HB.: *paradifumut, achfcin, archangelt, angelcut*; KTSz.: *[v]arasat, angol[u]cnoc, afun[a]huz*; GyS.: *uara[nac, afcunnac*; stb.; — esetleges kivétel: KTSz.: *bormuc*; GyS.: *tonofagaban*. — De a vizsgált szövegeinkben előforduló egyéb *a-s* betűjelölések is legtöbbszörre szabályszerűségbe rendeződnek. E „rend” előidézésében legnagyobb szerepe az *á* hang közvetlen környezetének van. E témában korábban (MŰ. LIII, 179—82) már részletesen szóltam emlékeinknek arról a szabályszerűségéről, hogy ugyanazon formánsok mai *a*-i többszörre aszerint vannak *a*-val vagy *o*-val írva, hogy *á* vagy nem *á* után következnek-e; pl. ÓMS.: *ualallal, halallal, kynaal, fyaal* ~ *fyrolmol, buol, buol*; stb.; ezért további példákat itt szükségtelen sorolni (vö. még MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 237). Nem kevésbé érdekes azonban az *á* előtti helyzet sem. Vegyük itt példának azt a két szót, amely emlékeinkben sokszor fordul elő, és hasonlítsuk össze *á* és nem *á* előtti helyzetű írásváltozatait. A *hal* 'meghal' 11 előfordulásában 9 *á* előtti helyzet közül 8-ban *a-s* az írásmód: HB.:

halatnec; ÓMS.: *halal*; stb.; egyben *o-s*: HB.: *chollat*. A 2 nem *á* előtti eset *o-s* írásmódú: HB.: *holz*; ÓMS.: *hol*. Bár itt a problémát még a nyílt—zárt szótagi helyzet is színezi — a *chollat* kivételét is ez magyarázza —, az *á* előtti *a-s* jelölés-mód mégis feltűnő szabályszerűség, főként ha a szó valószínű *o-s* tőhangzójú előzményére gondolunk. A *van* töve 17-szer fordul elő emlékeinkben. Ebből 10 *o-s* írásmódú, *á* előtti helyzetben egyszer sem, lehetségesben 3 HB.-beli esetben: *vola, uola, vola*. A 7 *a-s* írásmód közül 2 biztosan nem *á* előtti helyzetű: KTSz.: *uagu[n]*, *wagun*; 1 lehet *á* előtti: KT.: *wala*; 4 *á* előtt áll: ÓMS.: *walallal*; GyS.: *walacnok, walaknok, walaknok*. Az *á* előttiség tehát az írásmódnak itt is meghatározó tényezője, és itt is feltűnő a tőhangzó valószínűleg eredeti *o-ja* miatt. De ide sorakoznak természetesen olyan alakok is, mint pl. HB.: *Hadlana*, melynek tőhangzója eredetileg feltehetően még zártabb, *u-s* volt (l. TESz., MSz-FgrE.), mégis a szóvégi *á* visszahatása miatt *a-s* írásmódú. Ha most még azt is számításba vesszük, hogy mai, egymástól többnyire távoli, elszigetelt helyzetben levő számos nyelvjárásunkban az *á* pontosan ugyanígy, *á* előtti helyzetben jelentkezik, akkor a felemlített *a-s* írásmód *á* hangértékéhez még egy adalékot adtunk. Megjegyzendő még, hogy van emlékeinkben néhány olyan *á* előtti *o-s* írásmód, ahol ma *a* hang áll, illetőleg az egykori alakban *a* hangot is föltehetnénk. Ezek azonban a mondott szabályszerűséget nem keresztezik, hangértékükben kevésbé vagy egyáltalán nem gyanúsak, nemcsak *á-ra*, hanem *a-ra* sem, hiszen jó okkal feltehetően *o-s* ejtésűek; ilyenek a HB. β -t kiejtett alakjai: *tílu-toa, mundaó, hozóá* (megokolását l. korábban, a β tárgyalásában); meg az etimónjuk szempontjából magasabb nyelvválású hangzóra visszamenő szavak: HB.: *muganec, foianec*; KTSz.: *scobod sagut, corat*.

Mindezek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy vizsgált szövegeinknek az *a-s* jelölései, amelyek szinte mind előzménybeli, rendszerbeli vagy helyzetbeli kapcsolatban vannak az illabialitással, s ezt túlnyomórészt *s z a b á l y s z e r ű í r á s r e n d b e n v a l ó c s o p o r t o s u l á s u k k a l* is bizonyítják, az *á* meglétének kifejezői. Szembenállásuk a labialis *a*-val annak legtöbbször *o-s* jelölésében jut kifejezésre.

Az *a* meglétének bizonyítására már nem kell ennyire részletes fejtegetés. Emlékeink azon *o-s* jelöléseinek legnagyobb részében, ahol helyükön a mai magyarban *a* van, labialis *a-s* kiejtésre gyanakodhatunk. E gyanút egyes típusokban a valószínűségig vagy éppen a bizonyosságig erősítheti egypár — részben már említett — meggondolás. Ilyen az, amit az *od* írásmód példájában is érintettem: emlékeinkben számos olyan *o*-val írt szóalak van, amely valószínűen vagy bizonyosan *á* előzményre megy vissza, s amelyben *á > o > a* változást feltenni több okból is teljesen indokolatlan; pl. az eredeti szókincs elemeiben: HB.: *zocoztia, hotolm*; KT.: *tudhotiuc*; KTSz.: *aron* 'arany' (szemben vele *arun*, olv. *Áron*); ÓMS.: *uof*; stb. — jövevényszavakban: KTSz.: *bormuc*, GyS.: *tonofagaban*. Már ezekben az adatokban is feltűnő, hogy az *o-s* jelölésű *a* hang legtöbbször nem *á*, *á-s* környezetben van. Teljesen világosan *á*-val szemben álló *a-t* jelöl az ÓMS.: *scouuo* szóvégi *o* betűje, egyetlen és feltűnő kivételként az egyes 3. személyű birtokos személyrag velaris változatának egész sereg *a-s* jelölésű előfordulása mellett: ÓMS.: *wilaga, wiraga* stb. Élénk példája e kivétel annak, hogy az eredetibb *á*-ból éppen rövidülő vagy rövidült *á*-nak itt is volt már labialis kiejtésű változata, s a sok ide vágó bizonyosság mellett az sem lehet meglepő, hogy ez az *o-s* jelű *a* hang erősen labialis, *o + β -s* hangkörnyezet utáni helyzetben tűnik föl. — De ugyanilyen értékű bizonyosságot szolgáltatnak lényegében azok a nagy számban előforduló azonos formánsok is, melyeknek ugyan-

azt a vokálisát részben *a*-val, részben *o*-val jelölik emlékeinkben, persze korántsem összevissza, hanem nagyrészt hangkörnyezettől függő törvényszerűséggel, mely az *á* — *a* kiejtésvariációk szabályos elrendeződésének okait, körülményeit világosan tárja elénk (részletesen l. MNy. LIII, 179—82). BÁRCZI (Htört.² 55) is rámutat arra, hogy pl. az ÓMS.: *iumhumnok, fyméonnok, fyomnok, mogonnok* *o*-ja labialis *a*-t jelöl a vele szemben álló *uiragnac á* után álló, *a*-s jelölésű *á* hangja mellett. L. még ugyanitt a már említett *-val* rag szabályszerűen kettős írásmódját, vagy az *-at* képzőben a *hullothya, ololothya* ~ *fuhazatum* szabályos szembenállását (vö. MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 237 is).

Mind e jelenségek nyilvánvalóvá teszik, hogy minden ide vonatkozóan felmerült ellenvéleménnyel szemben a rövid *a* hangok illabialis és labialis változatával vizsgált emlékeinkben egyaránt számolni kell, úgy, ahogy azt hangtörténeti irodalmunk fő vonala az ómagyarral vonatkozóan viszonylag régóta vallja (l. BÁRCZI, Htört.² 54—8). Arra a kérdésre is válaszolni kell azonban, ami eddig megkerülődött, hogy tudniillik fonematikus vagy csupán fonetikus különbségről van-e szó. Véleményem szerint minden bizonnyal az utóbbi a valós lehetőség: az *á* és az *a* e g y a z o n f o n é m a fonetikai alternánsai, melyek az előzőekben mondottak értelmében aszerint váltakoztak, milyen fonetikai helyzetben, környezetben: illabialis vagy labialis vokálisok ráhatásától befolyásolva szerepeltek a szótestben. Ez az állapot előző időkből vezethet a korai ómagyar kor felé, s annál jobban kiteljesedik, minél inkább növekszik az *á*-k rovására az *a*-k aránya, egyrészt az *á* > *a* labializáció, másrészt az *o* > *a* nyíltabbá válás révén, természetesen mindkettő azon *h e l y z e t i, k ö r n y e z e t i b e f o l y á s o k a l a p j á n*, amelyeket a tárgyalt törvényszerűségek szinkrón jelleggel is mutatnak. Talán az sem lehetetlen, hogy például az eredetibb *a* fonetikai helyzettől, hangkörnyezettől függő labialisabb ejtémódja is adhat valami szempontot a rokon nyelvi előtörténet bizonyos későbbi szakaszaira vonatkozó felemás vélemények feloldásához; de ebbe az ügybe belekontárkodni nem akarnék.

Az ómagyar *á*-nak az *a*-val való fonematikus szembenállására inkább csak azokban az esetekben lehet gondolni, amikor az *á* *á*-val váltakozik, az utóbbiból lett (mint pl. az egyes 3. személyű birtokos személyragban stb.), vagy az utóbbivá lett (pl. az *-ál, -ág, -át* stb. képzőkben). Az *á*-ból nyúlott *á* meg a diftongusból monoftongizálódott *á* ugyanis mindenképpen fonológiai ellentétbe került az *á* ~ *a*-val, de ez már a magyar vokálisok rövid—hosszú szembenállásának függvénye, melyre az időtartam-viszonyok tárgyalásában térek majd vissza.

Persze fölvetődhet a kérdés, hogy ha az ómagyar *á* és *a* általában csak egyazon fonéma kétféle fonetikai realizációjának tekinthető, érdemes-e a problémára ekkora figyelmet szentelni, s nem kerülünk-e közel LAZICZIUSNAK ahhoz a már idézett álláspontjához, miszerint az *ős- és ómagyarban* — teljesen azonosan a mai magyarral — csupán *a* — *á* szembenállással kell számolni, s az *á* mint hangtörténeti tényező nem is létezik. A leghatározottabban azt kell mondanunk, hogy az *á* kérdése *p u s z t á n f o n e t i k a i j e l l e g é b e n i s a m a g y a r h a n g t ö r t é n e t n e k r o p p a n t f o n t o s f ó k u s z a*, melynek föltevése nélkül nem tudnánk megérteni sem egyes korok — s így legkorábbi szövegméleink kora — hangállapotának sajátosságait, sem nyelvünk hangfejlődésének sok lényeges mozzanatát.

Csak az illabialis fonetikai változat léte és a labialissal való párhuzama magyarázhatja például vizsgált emlékeink efféle sajátosságait: a) az *a*-s és *o*-s írásváltozatok több típusban is meglehetősen szabályos rendbe sorakozását; b)

azonos tő- és toldalékmorfémáknak fonetikai helyzetüktől függő kétféle jelölésmódját; c) az illabialis előzményű szavak (*ad, vas* stb.) *o*-s írásmódját; d) az *o*-ból nyíltabbá válással létrejött *a*-k illabialitásba, sőt illabialis hosszúságba való átjátszását. Az utóbbi típusban a már felhozott *hálál, válál, válák* stb. példákön kívül vegyük számításba még az efféle alakok tőmorfémáit is: HB.: *hazóá, charmul*; GyS.: *Habrofaqben, zaiaual*, melyekben a vokális valószínűleg magasabb (középső-felső) nyelvtálasfokú előzményre megy vissza, emlékeinkben mégis *a*-s írásmódúak, *á*-s vagy *á*-s kiejtésűek, aminek későbbi hangalakjuk is bizonyítéka. Ám föltétlenül több a véletlennél, hogy éppen ezeknek a szavaknak részben *o*-s, részben *a*-s tővokálisú változataik is gyakorta megőrződtek a magyar nyelvi rendszerben: *volna, holt; haza, harmad, hab*.

A hangtörténeti fejlemények oldaláról nézve két igen fontos következmény nyer ezáltal világos magyarázatot. Egyrészt az, hogy miért van korrelációban a későbbi és a mai magyar nyelvi rendszerben az *a* és az *á* számos, hangtörténetileg két oldalról is (az *á* vagy az *a* felől) meghatározott típusban: *fa — fát, nyaka — nyakát, láta — látá, hova — hová* stb.; *hagy — hágy, haza — ház, Jakab — Jákób* stb. (l. még az időtartam-viszonyoknál is). Másrészt az, hogy miért, hogyan állanak szemben később és ma is teljesen *a*-zó, teljesen *á*-zó és részlegesen *á*-zó magyar nyelvi típusok — az *á* és az *a* fonológiai oppozíciója nélkül is — igen határozott fonetikai karakterrel és meglehetősen éles területi elkülönüléssel (l. pl. IMRE, NyjRendsz. 284). Úgy és azért, mert a korábbi *á* — *a* kettősség analógiásan kiegyenlítődött bennük: vagy teljes diadalra jutott a labialis kiejtés mód, pl. nyelvjárásaink többségében és az ezekre támaszkodó magyar köznyelvben; vagy az *á* terjedt el abszolút mértékben a rendszerben, pl. a hatalmas palóc területen; vagy lényegében megőrződött az eredetibb állapot egyik alapvonása, az *á* előtti *á*-s realizáció — nagyon fontos tanúságként —, pl. sok, igen jellemzően általában perem- és sziget-nyelvjárástípusban (l.: BENKŐ: Pais-Eml. 88, Nyjtört. 74 — 5; BÁRCZI, Htört.² 57 — 8, 73; l. még: DEME, NyatlFunk. 137 — 40; IMRE i. m. 285 — 6). Mind az *á*-nak, mind az *a*-nak a teljes diadalra jutása az egyes nyelvjárási hangrendszerekben későbbi fejlődmény első szövegemlékeink koránál, ahová a létrehozott állapotok egyike sem vetíthető vissza; még az *á* előtt *á*-zó nyelvjárások is csak egyik, bár nagyon fontos jellegzetességét tartották fenn a korábbi, lényegesen bonyolultabb *á* — *a* hangviszonynak.

5. Nem kevésbé fogas kérdés az *ö* ügye, legelsősorban az *ö* — *ü* szembenállás viszonylatában. Sajnos, itt legkorábbi szövegemlékeink anyaga, írásmódja az *á* — *a* viszony megítélésénél kevesebb fogódzót nyújt, amiből nemegyszer szinte leküzdhetetlen olvasati nehézségek adódnak. A problémával természetesen ennek ellenére is szembe kell nézni.

Mivel a kérdést alapvetően nem befolyásolja, ne bonyolódjunk most bele, hogy uráli-finnugor örökségként, valamint jövevényszó-átvétel és belső fejlődés következményeként hogyan alakulhatott az ősmagyarban a palatalis labialisok ügye. Úgyszintén hagyjuk egyelőre el a tővégi vokálisok, valamint a tőmorfémából lett toldalékmorfémák esetleges *ö*-inek dolgát, mivel ez mind fonetikai, mind morfológiai szempontból többé-kevésbé más téma, s a megfelelő keretekben majd amúgy is sor kerül tárgyalásukra. Így is elegendő gondot adnak egyelőre tőmorfémáink esetleges *ö*-inek ügyei.

Emlékeink *ö* problémái az írásrendszer felől nézve mind az *u*-s (ritkábban *v*-s, *w*-s) írásmód mögött és csakis amögött rejlenek. Semmiféle alaposabb gya-

nünk nem lehet ugyanis arra, hogy a tárgyalt szövegek helyesírásában más jelek is *ö* hangot tükröztethetnének. Abban a néhány esetben, amikor későbbi és mai *ö* helyén *i*-s vagy *e*-s írásmódot találunk (HB.: *ifemucut*; HBK.: *timnucebelevl*; — HB.: *ketnie*; KT.: *tukere*; KTSz.: *feld[e]n, fetit*; stb.), az etimológiai előzmények, fejlődési következmények és a magyar hangtörténet általános tanúsága szerint illabialis olvasattal kell számolnunk, mint ahogy az *i* betű sem jelöl *ü* hangot soha emlékeinkben. Az *ö*-nek a szórványokból ismert korai és viszonylag ritka *o*-s jelölésére (vö.: KNEZSA, HírTört. 52; BÁRCZI, Htört.² 46) pedig szövegeink helyesírásában nincs példa.

Akárhogyan alakult a magyar *ö* hang előtörténete, két dolog nemigen lehet kétséges: a) sok esetben — bár korántsem mindig — fejlődött, vált nyíltabbá *ü* előzményből; b) a XII. században már számolni kell vele (l. pl. BÁRCZI, Htört.² 46). Az ómagyar helyesírási rendszer tárgyalt „zavarai” következtében tehát emlékeinkben palatális tővokális helyén álló *u* (*v*, *w*) betű mögött elvileg minden olyan esetben gyanakodhatunk *ö*-s kiejtésmodra is, amikor a későbbiekben *ö* a folytatató. Ez a gyanú azonban pusztán helyesírási alapon se nem gyönghető, se nem erősíthető, hiszen mind a négy régi szövegemlékünkben egységes jelölésmód fogja össze az esetleges *ü* ~ *ö* hangviszonyt.

E nehézség miatt a korábbi „olvasók” az időbeliség differenciatív lehetőségeit helyezték előtérbe, arra alapozva, hogy a mai magyarban *ö*-vé vált szavak emlékeinkbeli *u* (*v*, *w*) jelölései a korábbról való szövegekben az *ü* hangnak, a későbből valóknak az *ö* hangnak a jeleként foghatók föl. Így a HB. és K.-ben mindig *ü*-t olvas SZINNYEI (MNYTK. 23. sz. 15–6), MÉSZÖLY (ÓmSzöv. 111) és PAIS (MNY. XXXVIII, 160–1); az ÓMS.-ban mindig *ü*-t olvas MÉSZÖLY (ÓmSzöv. 119, 121) és PAIS (Magyar versek könyve 33–4); — a KT. és Sz.-ban B. LŐRINCZY (i. m. 15–7) a fő olvasatot mindig *ö*-vel, a második lehetőséget mindig *ü*-vel adja meg; ZOLNAI (Nyelveml. 63, 75–6) a HB. és K.-ben mindig *ü*-t vél, de a KT.-ben az *ü*-k mellett egyszer már *ö*-t is (*lött*) és többször *ö*-t tesz föl; BÁRCZI (MNYÉletr. 86–90) a HB. és K.-ben mindig *ü*-t, de a KT.-ben, az ÓMS.-ban és a GyS.-ban mindig *ö*-t olvas, igaz, hogy az ÓMS. olvasatához jegyzetben hozzáfűzi (i. m. 87), hogy itt esetleg még az általános *ü*-s megoldás is lehetséges.

Am ezzel az időrendi elkülönítési felfogással többszörös baj van: 1. Emlékeink egységes, nem kancelláriai helyesírási rendszer tükröztetői (l. KNEZSA, HírTört. 84–8), melyben — mint az imént említettük — az *ö* — *ü* hang jelölése különösen *t e l j e s e g y ö n t e t ú s é g e t* mutat. — 2. Emlékeink eredetijeik között nincs akkora időbeli távolság (l. az Általános megjegyzésekben mondottakat), amelyben ilyen *h a t á r v o n a l* elhelyezése indokolt lehetne. Az *ö* > *ü* nyíltabbá válásnak az a folyamata, amelyre az elhatárolásokat alapítják, jóval hosszabban tartó s ingadozásokkal sokkalta terhesebb lehetett, hogysen az emlékeinket összefogó, aligha lényegesen több, mint egy évszázados időszakasz azt elhatároló jelleggel magában foglalhatná. — 3. A nagy hatókörű változásokat rendszeresen kísérő *k i e j t é s b e l i i n g a d o z á s o k*, *k e t t ő s s é g e k* ismeretében eleve kételkedéssel kell fogadnunk minden egyöntetűséget, kizárólagosságot tükröztető olvasatot, márpedig az említett példák tőlem nem véletlenül kiemelt „mindig”-jei ebben a felfogásban fogantak. — 4. Noha emlékeink valószínűleg mind a nyugati magyar nyelvterületről valók, nyilvánvalóan nem teljesen azonos nyelvjárástípus képviselői; következésképpen időrendi különbségeiket a területiek többé-kevésbé keresztezhetik, s így köztük egy *m e r e v*, *e g y e n e s i d ő b e l i f e j l ő d é s v o n a l* feltevése szemléleti hiba

volna. — Mindezen megfontolások alapján nem lehet kétségtelen hitele olyasféle feltevésnek, amely az itt számbajöhető szóalakok tekintetében pl. a HB. és K.-ben az *ö*-s, a GyS.-ban az *ü*-s olvasati lehetőségeket kizárja, hogy akár csak időben két szélső emlékre utaljak.

A mondottakból látszólag az következnek, hogy minden emlékünknél minden, kérdésfeltevésünk szempontjából számbavehető szóalakjának többeli vokálisát olvassuk *ü*-vel is, meg *ö*-vel is. Bár e megoldásra az előbb vázoltak értelmében nemegyszer rá is kényszerülünk (pl.: HB.: *zumtuchel*; KTSz.: *turied*; ÓMS.: *wklelue*; GyS.: *vrucke*; stb.), azért számos esetben vannak olyan, a szinkron hanghelyzetben, hangviszonyokban, egybevetésekben, továbbá a diakrón előzményekben és következményekben adott kritériumok, amelyek ezt az elvileg alátámasztható sablont oldhatják, színesíthetik. Az ilyen jelleggel számbavehető körülmények pl. a β -t kiejtett KTSz.: *cuetszegum*, *cuetszegem*, *cuetszegum* alakokban szinte bizonyossá, a feltehetően felső nyelvállású vokális előzményű, más emlékekben is gyakori *u* (*v*, *w*)-s írásmódú, jórészt *ü*-s fejlődési következményeket is bőven mutató HB.: *urdung*; HBK.: *cuzicun*; KT.: *furifcte*; KTSz.: *gukeritul*, *vrduuguc*, [*te*]nguruknec; GyS.: *kuner* stb. alakjaiban eléggé valószínűvé teszik az *ü*-s olvasatot. A másik oldalról, az *ö*-s kiejtés előtérbe kerülése tekintetében viszont különösen két típus jön erősen gyanúba. Az egyikbe a *t*óvokálisukban *e*-s, *ë*-s előzményű, *ü*-re valló írásmóddal máshol általában nem szereplő és *ü*-s fejlődményeket később sem igen mutató szóalakok tartoznak. Ilyen pl. a HBK.: *tumetivc*, a GyS.: *vnun*; előzményében talán némiképp eltérően a KTSz.: *ufve*. A *temet* későbbi nyílt *e*-s kiejtése is (l. pl. BécsiK. 3: *tèmètèf* stb.) eléggé kétséssé teszi a felső nyelvállású előzményt. A másik típusba az olyan szóalakok sorolhatók, melyeknek ugyanabban az emlékekben is *e*-vel váltakozik az írásmódjuk. Ilyen pl.: KTSz.: *mē[necnec]* (vö. uo.: [*mēn*]ecnec), *menyun* ~ *muyun*, *mnyb[ele]*; l. még HB.: *munki*. L. még e típusra a KT.: *nekunc*, *hyrunc*-féle alakjainak problémáját a morfológiai kérdések tárgyalásában.

Érdekes a *nem* tagadószó ügye is, hiszen alighanem mindkét típus jellegzetességeit tükrözteti. Sem etimonja, sem későbbi fejlődményei, sem emfaticus helyzete nemigen mutathatnának vokálisának felső nyelvállású voltára. Ezzel szemben emlékeinkben többször előjönnek az *u*-s írásmódok: HB.: *num*, *Num*, *num*; ÓMS.: *num*; vö. még uo.: *fumha*. Vannak azonban egy emléken belüli váltakozások is: KT.: *nem*, *nem*, *nem*, *num*; KTSz.: *nem*, *nem*, *hanun*. Az ÓMS. *nym* alakja, továbbá sok szórványemlékbeli *u*-s, *i*-s előfordulás aligha engedi meg, hogy a felsorolt érvek ellenére az *ü*-s (és *i*-s) olvasat lehetőségétől teljesen el tudjunk tekinteni; de természetesen az *ö*-s olvasat kizárása is erősen indokolatlan lenne. — Van itt még egy probléma, amit csak futólag érintek. Ha e tagadószó vokálisa eredetileg tényleg *i* (*ü*) volt, tekintve hangsúlyos szótagi és gyakran emfaticus helyzetét, későbbi nyíltabbá válása (*ü* > *ö*, *i* > *ë*), sőt több *ë*-ző nyelvjárástípusban is kettős nyíltabbá válása ugyan teljesen megokolt (e kérdésre l. BENKŐ: NyK. LXXVIII, 287), de a finnugrisztikában kikövetkeztetett alapnyelvi alsóbb nyelvállású vokális előzményével (l.: MSzFgrE.; TESz.) már aligha tudunk mit kezdeni: ebben a fonetikai helyzetben ugyanis a záródást a magyar hangtörténet tanúságtétele szinte abszolút biztossággal elhárítja.

Bár az emlékeink jelölésrendszerében egybeolvadó *ü* ~ *ö* hangviszony megítélését nem érinti, az illabialis előzményekkel és részben következményekkel szembenálló labialis változatoknak s így az előbb említett *ö*-s lehetőségeknek egyik keletkezési okára fényt deríthet egy hangkörnyezeti momentum. Alkal-

masint több a véletlennél, hogy emlékeink jőpár illabialis hangelőzményű $ü \sim \ddot{o}$ tővokális labialis mássalhangzó előtt áll: a tárgyalt β -s környezetűeken kívül l. még pl.: HB.: *zumtuchel, num*; HBK.: *tumetivc*; stb.; — más ilyenekben ugyan még itt nem ment végbe a tőbeli labializáció: HB.: *gimilfnec*; HBK.: *timnucebelevl*; stb., de ez a későbbi fejlődésben szintén megtörtént; l. pl. már KTSz.: *gumulch[e]* is. Ugyanígy természetesen tővégi hangzókból is: HB.: *terumteve*; ÓMS.: *urumentvul*; stb. (l. később). Az első, hangsúlyos szótagi labializáció keletkezésében ez a körülmény — a tővégek felől jövő labializációs visszahatás mellett (l. pl.: LOSONCZI: NYK. XLIV, 373—406, XLV, 45—116, 195—266) — fontos tényező lehetett, s kielégítően indokolhatja ezt a hangsúlyos helyzet következtében különben éppen nem várható fejlődési mozzanatot. E hangkörnyezeti okokra visszamenő fejlődés ugyanakkor szintén hozzájárult más nyelvjárástípusok illabialitásával szemben emlékeink mindegyikében tapasztalható bizonyos fokú $ü \sim \ddot{o}$ -zéshez, melynek ténye lokalizációs következtésekre is alkalmat adhat; de erről majd a tővéghangzók tárgyalásában bővebben.

A mondottakból következik, hogy én a szóban levő tővokálisok \ddot{o} -s olvasatait több-kevesebb valószínűséggel minden vizsgált emlékből lehetségesnek tartom, s ez alól természetesen a HB. és K. sem kivétel. Sőt mindehhez azt is az előbbiekből következően teszem hozzá, hogy számos esetben az \ddot{o} -s variációnak az alsó olvasati sorban való szerepeltetése a dőlt betűs szedések jelentékeny részében egy jöttányival sem jelent kevesebb valószínűséget a felső olvasati sor $ü$ -inél, amint ezt már az olvasatokról szóló általános megjegyzéseimben is jeleztem. Így olvasataimban az $ü$ — \ddot{o} értéksorrend uralma bizonyos mértékben csak látszólagos és részben „technikai” eredetű; e hierarchiában az egyes emlékek közt azért tettem csak kisebb különbségeket, mert az emlékesoport alapjaiban egységes nyelvállapotát *e b b ő l a s z e m p o n t b ó l s e m l á t o m é l e s e b b e n e l k ü l ö n í t h e t ő n e k*. Ebben az egész kérdésben azonban az alsó variációs megoldások nélkül, csupán a felső olvasati sor figyelembe vétele nagyon hamis képet adhatna bárkinek véleményem egészéről. — Itt jegyzem meg, hogy az $\ddot{e}ü$ -s diftongusok jó részének szintén teljesen azonos lehetőséggel számításba veendő \ddot{o} -s olvasata, mely szintén már a HB. és K. szövegére is érvényes (l. később), ugyancsak támogatja a palatalis labialis sor középső nyelvállás-fokú tagjának emlékeinkben nem kis súllyal való feltevését.

Az $ü$ — \ddot{o} hangviszonyról itt mondottak mutatis mutandis vonatkoznak vizsgált szövegeink egyéb vokálisainak fonematikus különbségű zártabb — nyíltabb viszonyaira (u — o , i — \ddot{e}) is, azoknak minden olvasati következményével. Ezek részletezésére azonban itt már nincs mód, de az eddigiek után talán óhatatlan szükség sem.

6. A tővégi magánhangzók témaköréből itt csupán — az előbbiekhöz csatlakozóan — a hangszínviszonyokat tárgyalom; minden más tővel kapcsolatos kérdést (tőszerkezet, teljes és csonka tővek, formánsokhoz csatlakozott és azokra jellemzővé vált tővéghangzók stb.) a morfematikai magyarázatokba utalok át. Már itt hangsúlyozni kívánom azonban azt, aminek a morfematikai tárgyalásban lesz nagyobb szerepe, hogy a tővégi magánhangzó kérdéskörében nem választom el a teljes és a csonka tővek, illetőleg az egyes formánsok előtt megmaradt, mások előtt és az abszolút szótó végén lekopott hangzók ügyét, sőt bizonyos mértékben az egész témát a fonetikai és morfematikai tényezőktől befolyásolt szótagviszonyok alakulásának keretében helyezem el (vö. pl.: MELICH:

MNy. VI, 150—8; KUBÍNYI: MNy. LIV, 217—22; BALÁZS: ÁNyTan. V, 21—39). Itt persze csak a megmaradt tővéghangzók hangszínéről beszélhetek.

Abban a kérdésben általában egyetértés van, hogy nyelvünk tővégi vokálisainak ősi, uráli-finnugor előzményeit az alsó—legalsó (*a*, *e*) és részben a középső (*ë*) vokális-tartományban kell keresni (l. pl.: LAKÓ: MNy. XXIX, 171—7, NytudÉrt. 47. sz. 60; E. ITKONEN: Vir. 1957: 10—1; KÁLMÁN: NyK. LX, 409—15; D. BARTHA: NytudÉrt. 42. sz. 23; HAJDÚ, UrNyt. 117; stb.). A további fejlődés dolgában a mai teljes tövek végvokálisainak közvetlenebb — ősmagyar és főként ómagyar — előzményeire vonatkozóan azonban már lényegesebb nézetkülönbségek vannak (e problematikát l. legrészletesebben D. BARTHA: NytudÉrt. 23. sz. passim; vö. továbbá pl.: BÁRCZI, Htört.² 17—24; KUBÍNYI: MNy. LIV, 213—32; PAPP ISTVÁN: MNy. LIX, 393—408; BALÁZS: ÁNyTan. V, 27—33).

Az ómagyar helyzetet és benne vizsgált szövegeink állapotát — legalábbis az írásbeli megoldásokban — a teljes tövek véghangzójának igen gyakran zárt és labialis mivolta jellemzi, mégpedig nemcsak az ősi előzményekhez, hanem a későbbi magyar fejlődményekhez viszonyítva is. Az előzményekhez való viszony túlságosan sok magyarázatot nem igényel, hiszen e tővégi vokálisok hangsúlytalan szótagi helyzete mind a záródást, mind a labializációt teljesen világosan megokolja (l. BENKŐ: NytudÉrt. 17. sz. 84—5; ide vonatkozó nyelvtörténeti felfogásom részletes ismertetését l. D. BARTHA i. m. 34—5). A későbbi folytatásokhoz való viszony azonban már további fejtegetéseket igényel.

Előbb a nyílt—zárt kérdéskörrel. Ide vonatkozóan mindenekelőtt rá kell mutatni, hogy emlékeink nagyon sok szóalakjában a teljes tő vokálisa alsó nyelvállású; pl.: HB.: *feleym*, *Hadlaua*, *Engede*, *vezesse* stb. Itt nyilván ősi állapotnak lényegében napjainkig való megmaradásáról van szó (vö.: BÁRCZI, Szótöv. 22 kk.; D. BARTHA i. m. 31; BALÁZS: ÁNyTan. V, 27), melyet a hangsúlytalan helyzetű záródással szemben általában hangkörnyezeti hatások, főként a tővokális befolyása tarthatott fenn. Indulásuk nyíltsági fokát illetően ide sorakoznak az emlékeink korára már több-kevesebb valószínűséggel megnyúlott végvokálisok (pl. HB.: *Latiatuc*, *halalut* stb.), valamint a lappangó tövek is (pl. GyS.: *walaknok*, *igenec* stb.).

Bármilyen nagy is azonban tárgyalt szövegeinkben ezeknek a nyílt—zárt viszony szempontjából eredetibb állapotukban maradt tővéghangzóknak a száma, igen nagy mennyiségben találunk a későbbi-mai alaknál egy fokkal zártabb vokálist jelölő betűvel írt véghangzós szóalakat is, abszolút és relatív tövekben egyaránt; pl.: HB.: *uimaggonoc*, *urot*, *ovdonia*, *utot* stb.; ÖMS.: *sepedyk*, *ozuk*, *urodum*, *werud*, *engumet* stb. stb. Mivel főként az ősi eredetű szavakban a végvokálisoknak eredetileg is nyíltabb minőségével kell számolnunk, ezek az írásmódok magyarázatot kívánnak. Ez a hangtani fejlődmények sokirányú befolyásolásának ismeretében többféle is lehet, tehát mindenfajta abszolutizáló indoklás kirekeszthető. Legfőképpen az a régebbi hangtörténeti felfogás, hogy e tővokálisokat az egyes emlékeken belül egyöntetűen, az emlékek között azonban differenciálónan kell olvasni: a „régebbi” emlékekben betű szerint, az „újabbakban” már egy fokkal nyíltabban (l. az efféle olvasatokról a tővokálisoknál mondottakat); s kirekeszthető az is, ami ennek következménye, hogy ti. e végvokálisokban nyíltabb → zártabb, majd zártabb → nyíltabb fejlődést (pl. *urat* > *urot* > *urat*), vagy legalábbis ómagyar kori nyíltabbá válást kell látnunk. A magam felfogása szerint a kétféle: nyíltabb és zártabb hangzás lehetőségét — hasonlóan a tővokálisokhoz — itt sem lehet egyik emlék olvasatában

sem teljesen kizárni, de a kettősség gyakori egyenértékessége mellett itt is ki lehet hámozni bizonyos differenciákat az egyes emlékeken belül, sőt néha ugyanazon szóalakok viszonylatában is.

A nyíltabb olvasat lehetőségeire egyrészt a végvokálisok előzményeinek és következményeinek számbavétele, másrészt a korai ómagyar írásrendszer megbomlásának és „felfelé” tolódásának okairól és körülményeiről mondottak világos feleletet adnak. De az előzményekre és az itt főként érdekes következményekre figyelés az esetek túlnyomó többségében nem rekesztheti ki a zártabb, tehát betű szerinti olvasat lehetőségét egyik emlékünkből sem; csak persze nem szorosan ugyanabban a nyelvrendszerben bekövetkezett nyíltabbá válással, hanem a nyelvfejlődés több vonalú ságával kell számolni. A zártabb hangminőség feltevését, sőt egyes esetekben valószínűsítését több megfontolás is indokolhatja: 1. A vokálisokat jelölő ómagyar betűrendszer emlegetett kettős hangértékűsége. — 2. A tövéghangzók minden esetben „gyenge” (hangsúlytalan szótagi) vagy éppen „igen gyenge” (hangsúlytalan nyílt szótagi) helyzete, melynek a záródás és a labializáció tudvalevő következménye. — 3. Egyes emlékeinkbeli szóalakoknak ezt a záródó-labializáló folyamatot a későbbi fejlődésben „továbbvivő”, vagyis tövégi hangzót teljesen eltüntető következményei: HB.: *odutta* (> *adta*), *tilutoa* (> *tiltá*), *halalut* (> *halált*), *uruzagbele* (> *országba*); KT.: *ozut* (> *aszt*), *bynut* (> *bűnt*); KTSz.: *f[c]jilut* (> *szült*); stb. — 4. A hangkörnyezet, amelyre a tövokálisok *m* és *β* előtti helyzetével kapcsolatban már utaltam. — 5. A nem sokkal korábban még jobbára abszolút szóvégen is meglevő végvokálisok minden esetben teljes zártságának analógiás hatása (l. pl.: LOSONCZI: NyK. XLVI, 276; BÁRCZI, TihAl. 136—7; D. BARTHA i. m. 23, 28—9); vö. HB.: *inetvinec*, *ildetuitvl*, *kinzotviatvl*; KTSz.: *latotuben*, *latotuot*; GyS.: *ielenetuiiben*, *Nemzetui*. — 6. A latin íráshatások rendkívüli ereje, pl. az *-us* végződésben, mely még emlékeink után is jó sokáig feltűnően tartja magát (vö. BÁRCZI, Htört.² 43), s habár jobbára írássajátságának látszik is, hangzásbeli kihatása sem elképzelhetetlen; l. pl.: HBK.: *homuf*; KT.: *chudaltuf*; GyS.: *Chudalatus*; stb.

Az efféle megfontolásokba vonható szóalakokra nézve mindenesetre nem árt az olvasati óvatosság, sőt nemegyszer az írott formától való „elrugaszkodás” kerülése is. E megfontolások készítették arra, hogy emlékeink tövéghangzóiánál a betű szerinti olvasat feloldását illetően a tövokálisokhoz mérten kissé „liberálisabb” legyek a zártság javára. A mai állapotnál egyöntetűen vagy valószínűséggel zártabbnak olvasott tövokálisok azonban nálam — hangsúlyozom — nem a későbbi nyíltabb formák egyenes ágú előzményeit akarják „igazolni”; jó részük területi-nyelvjárási jellegű különfejlődés lehet, amely a magyar nyelvjárások nagyobb részében és a rájuk támaszkodó köz- és irodalmi nyelvünkben nem találta meg folytatóját (persze azért egyes nyelvjárásainkban efféle zártabb alakok máig is élnek, többnyire elszigetelten).

Emlékeink felső és középső nyelvállású palatalis végvokálisainak egyik jellemző sajátossága, hogy a többelseji megfelelőkhöz hasonlóan aránylag sok bennük a mindig illabialis előzménnyel és gyakori következménnyel szemben álló, *u*-s jelölésű labialitás: HB.: *terumteve*, *ifemucut*, *emdul*, *terumteve*, *vermut*, *szentucut* stb. (néhány *i*-vel szemben; pl. HB.: *gimilcictul*, *kegiggen* stb.). A legtöbb ilyen típusú labialis tövokális a KTSz.-ban van (közel 30!), de szép számban fordulnak elő ezek a HB. és K.-en kívül az ÓMS.-ban is; a GyS. szövegében ugyan csak egy efféle alak található (*keguffege*; de l. még a hasonulásosnak is felfogható *vrukfege* alakot is), e szöveg azonban rövidsége miatt nem is nagyon ad

alkalmat többre. Bár a hangsúlytalan, gyöngé helyzet ezt a sajátságot lényegileg indokolja, a más nyelvjárási meg a köznyelvi fejlődményekkel szemben vizsgált szövegeinkben némileg azonos nyelvi-nyelvjárási vonások kontúrjai bontakoznak ki; ezek alapján emlékeink a hangsúlytalan *ö-ző* (~ *ü-ző*) nyelvjárási típusokba sorolhatók, a többelseji esetek (HB.: *zumtuchel* stb.) beszámításával némi hangsúlyos *ö-ző* (~ *ü-ző*) beütésekkel is. E jelenség még akkor is nyugati, közelebről — főként a KTSz.-t illetően — alkalmasint dél-dunántúli nyelvjárási kapcsolatokra vallhat (vö. BÁRCZI, RégiNyj. 21—2), ha tudjuk, hogy ugyanez ómagyar szórványemlékeink többségére is jellemző (l. D. BARTHA i. m. 32—3). Ez utóbbi körülmény feloldása kettős lehet: vagy ómagyar emlékeink nagyobb hányadának nyugati, délnyugati magyar eredetére vall (ami művelődéstörténeti szempontból nem is szorulna különösebb magyarázatra); vagy a magyar írásbeliség egyik korai norma-jelenségét feltételezi, ami azonban végső soron szintén a nyugati magyar nyelviség beütésén alapulhat.

7. A magánhangzó-állomány időtartam-kérdéseinek tárgyalásában megint csak nem bocsátkoznék bele abba a vitába, amely az uráli-finnugor alapnyelv rövid—hosszú vokális-viszonyaival kapcsolatos. Csupán annyit jegyeznek meg rá, hogy az ide utaló magyar hangfejlődések mérlegelése alapján (néhány vonatkozását l. alább is) a rövid—hosszú fonológiai oppozíció alapnyelvi meglétét magam nemigen tudnám valós lehetőségként elfogadni, sőt ilyet a korai ősmagyarra vonatkozóan is több mint kétségesnek tartok (vö. HAJDÚ, UrNyt. 116 is). — Megemlítem még, hogy a morfémák magánhangzóinak időtartam-problémáit a morfematikai részben fogom — amennyire szükséges — érinteni.

Akármilyen állapotban volt is a magyar magánhangzó-fonémák rövid—hosszú oppozíciós rendszere az ősmagyar fejlődést követően, latin betűs írásrendszerünk kialakulása idején, az kétségtelen tény, hogy a régi magyar helyesírásnak az a sokáig fennmaradt sajátossága, mely nem tesz a vokálisokban időtartam-különbséget, a latin és a latinon alapuló más idegen nyelvek helyesírása e sajátságának átvétele; ellentétben a mássalhangzókkal, ahol az időtartam-jelölés korai és — mint láttuk — igen pontos kialakulása a magyarban ugyan csak a latin helyesírás tulajdonságaiban gyökeredzik. Ennélfogva vizsgált emlékeink írássajátságai elég kevés fogódzót adnak a vokális hangtartomány időtartam-viszonyainak megállapításához, s olvasataim sok ilyen természetű kettőségeknek nyilvánvalóan ez a tény egyik alapvető meghatározója.

Van azonban egy másik, jól ismert ok is, éspedig az, hogy a korai ómagyar kor magánhangzó-rendszerünk rövid—hosszú viszonyai átrendeződésének legtipikusabb időszak. Az előmagyar és ősmagyar időtartam-viszonyok nagyfokú bizonytalansága, továbbá a magyar hangtörténet ide utaló későbbi folyamatainak mérlegelése alapján azt kell mondani, hogy emlékeink korára biztos vokális-hosszúsággal csak viszonylag kevés esetben lehet számolni, legtöbbször olyanokkal, amelyeket a belső magyar hangfejlődés: az *i*-s diftongusok korai monoftongizálódása (l.: BÁRCZI, TihAl. 108, Htört.² 88; BENKÓ: NyK. LIV, 48) hozott létre; ám abszolút szóvégi helyzetben már ezek rövidülése is megindult (l. BÁRCZI, Htört.² 85—7). Az abszolút szóvég ügyére még visszatérek, most maradjunk egyelőre a *tővokálisok*nál.

A *tőhangzó* hosszúságával emlékeinkben a következő esetekben számolhatunk több-kevesebb valószínűséggel: 1. Olyan ősi eredetű, illetőleg nagyon korai keletkezésű vagy átvételű *tövek*ben, amelyeknek későbbi-mai folytatói

hosszú vokálisok, s tőhangzójuk a véghangzó lekopása után pótlónyúlással keletkezett; pl.: HB.: *latiatuc*; HBK.: *vr*; KTSz.: *agbe[le]vl, vy*; ÓMS.: *šcepšegud, jelleyn*; GyS.: *artotlonfaga*; stb. Ám még nagyobb az e helyzetben, a véghangzó lekopása után sem nyúlott tővokálisok száma (1. alább). — 2. Jövevényszavak eredeti idegen nyelvi hosszúságnak valószínű átvétele esetén: HBK.: *bratym*; KTSz.: *arun, mihudnec, keppen*; GyS.: *Koorfagbon, uarafanac*; stb. — 3. Vokalizációs, hiátusos stb. jelenségek utáni diftongizáció monoftongizációjával: HB.: *ja, meret, w, bunet, kinzotviatwl*; KT.: *šolanoc, bynut*; ÓMS.: *ezeš, Tuled, buthuruth*; stb. — 4. Kimondottan hangsúlyos, sőt emfatikus nyúlások végbemenetelével: HB.: *vvl, ef*; KT.: *ug*; KTSz.: *vg[o]n*; ÓMS.: *šyrou, O, en, yg*; stb. Megjegyzendő, hogy magyar hangsúlyi tényezők a 2., de főként az 1. típus hosszúságait is nagy mértékben elősegíthették.

Mivel e típusok fejlődésfolyamatai jórészt hosszú időn át, részben már az ősmagyarban és jelentékeny mértékben az ómagyarban, sőt bizonyos esetekben később is tartottak, a bennük feltehető vokális-hosszúság nemcsak megítélési lehetőségeiben, de emlékeink valóságos kiejtésbeli háttérében is nem kevés ingadozással lehetett terhes. Bár a hosszúság biztonságosabb megállapítását helyesírási okok általában nem teszik lehetővé, vannak olyan esetek, amikor emlékeink írása — az időtartam-megkülönböztetés későbbi írásbeli fejleményeinek csíráiként — ilyesmikre mutatnak vagy mutathatnak. Ilyenek például a HB. és K. *w*-s jelölései. Semmiképpen sem lehet véletlen, hogy a HB. és K.-ben előforduló 15 *w* jel közül 14 etimologikus alapon is föltehető és későbbi-mai helyzetében is hosszú vokálist jelöl (*twl, wt* stb.); — de még a szemben álló 1 sem rövid vokális jele, hanem mondatkezdő, nagybetűs jelölésű konzonánsé (*Wimagguc*). Ennek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy a HB. és K. írója-másolója törekedett bizonyos típusú hangzóhosszúságok kifejezésére, még ha pl. a *-tül* ragban kétszer más (*u, v*-s) jelölést használt is. Nem tudnám továbbá pusztá véletlenként értékelni azt sem, hogy az emlékeinkben előforduló betűkettőzések — egy-
pár kettős, hiátusos vokális-hangérték (pl. HBK.: *abraam*; ÓMS.: *kynaal* stb.) természetzerű kivételével — mindig biztosan vagy valószínűséggel következtethető hosszú vokálist jelölnek: HB.: *vvl*; HBK.: *wt, ysaac*; ÓMS.: *urumemtuul, mezuul*; GyS.: *eleeknek, Koorfagbon*. Ellenpélda nincs! E körbe vágnak a diftongusok ~ hosszú monoftongusok kettős vokális-betűs jelölései is, erről azonban később.

A formánsok előtti tővéghangzók nyúlásának egyes problémáira korábban már utaltam. Most csak annyit jegyzek meg, hogy ezekben ugyanúgy, mint más hangsúlytalan szótagi, de nem abszolút szóvégi vokális-hosszúságokban (l. pl.: ÓMS.: *šolek, aniath, olelothya, Vylag, viragnac, Šcegenul, halal, egyre, kynzaššal* stb.) a pótlónyúláson és a monoftongizáción kívül egyes liquidák — különösen az *l* — és nasalisok nyújtó hatásának is része lehetett (vö. pl.: HORGER: MNy. X, 112–4; BÁRCZI, Htört.² 64, 68–9).

Ami az abszolút szóvégi hosszúságot, illetőleg annak a különböző nyelvállásfokokban nem egészen egyforma és egyidejű rövidülési lehetőségeit illeti, ott olvasataimban — viszonylag csekélyebb korrekciókkal — elfogadtam BÁRCZI meggyőző érveléseit (l.: TihAl. 105–8; MNy. XLIX, 324–35; Htört.² 85–7). E kérdéskör zöme azonban — mint a hangsúlytalan szótagi vokális-hosszúságok jó részének ügye is — már amúgyis morfológiai természetű.

Hogy emlékeink magánhangzó-állományának időtartamkérdései milyen problémákat vetnek fel a nyíltabb—zártabb és az illabialis—labialis viszonylatokban, annak részletezése külön hosszú tanulmányt igényelne. Itt csak két

olyan dologra utalok röviden, melyek közül az egyiknek a hosszú—rövid fonologikus szembenállásban, a másikkal emlékeink területi hovatarozásában van vagy lehet fontos szerepe.

A fentebb mondottakból már részben kitűnhetett, hogy vizsgált szövegeink feltehető hosszú magánhangzóinak legnagyobb része nem mehet vissza nagyobb időtávlatú előtörténetre, sőt a rövid—hosszú váltakozás több-kevesebb mértékben emlékeink olvasataiban is lehetséges bennük. Szövegeinkben ugyan egy kivétellel (labialis *a*) minden rövid vokálisfonéma hosszú változatát feltehetjük már, s az is valószínű, hogy e hosszú—rövid ellentétek mindegyike fonologikus jellegű; mégis bizonyos feltűnő aránybeli eltérések, illetőleg velük kapcsolatos megfontolások az egyes rövid—hosszú fonéma-párok kialakulásának különbségeire utalhatnak. Emlékeink hosszú magánhangzói között a legnagyobb számbeli szerepet az *á* tölti be, mind a többi hosszú magánhangzóval, mind saját rövid (*ā* ~ *a*) megfelelőjével szemben; utána az *é* arányai mondhatók jelentőseknek; az *ú, ű, í*-éi jóval csekélyebb szerepűek, az *ó, ő, ē*-éi pedig még kisebb mértékűek. Íme az arányok a hosszú vokálisokat rövid párjukkal szembesítve, s mindegyikben a valószínű olvasatokat számítva (tehát a felső olvasati sorokat és az alsók dőlt betűs olvasatait + jellel egymás után téve): *á*: 174 + 48 — *ā*, *a*: 274 + 44 | *é*: 118 + 65 — *ē*: 220 + 39 | *ú*: 26 + 2 — *u*: 160 + 1 | *ű*: 42 + 2 — *ü*: 128 + 4 | *í*: 32 + 7 — *i*: 191 + 5 | *ó*: 15 + 2 — *o*: 79 + 109 | *ő*: 0 + 20 — *ö*: 4 + 85 | *ē*: 12 + 2 — *e*: 260 + 16.

Számos, itt nem nagyon részletezhető jelből lehet arra következtetni, hogy ezek az arányok a magyar rövid—hosszú vokálisok fonológiai értékű szembenállásainak bizonyos időbeliségét is tükröztetik. Ez a folyamat az *á, é* viszonylatában már az ősmagyarban fölerősödhetett egyrészt az *í-s* diftongusok korai monoftongizálódása, másrészt hangsúlyos helyzeti nyúlások következtében. A nyúlásban — később, az ómagyarban is — a fonematikusan azonos értékű *ā* ~ *a*-nak (l. előbb) csak az *ā* allofónja vett részt, az *a* nyúlását jelentékeny részben *o-s* előzményei is hátráltatták; az *ā*-knak részint a nyúlása, részint a labializációja viszont ezt a fonetikai alternánst a nyelvjárások jó részéből kipusztította. Így jött létre a későbbi magyar *a* — *ā* pár. Ennélfogva a rövid labialis *a* mellett nem keletkezett hosszú *ā*; a palóc nyelvjárások általános *ā*-zásának az előbbiekhöz semmi köze, későbbi fejlemények *ā*-ból (l.: BENKÓ: Pais-Eml. 81—8; BÁRCZI, Htört.² 154). Az *ē*-k gyérebb voltát két dolog is magyarázhatja: egyfelől az *í-s* diftongusok *i*-jének az előtte levő nyílt *e-t* zártabbá tevő hatása, mely miatt a létrejött *ēi*-ből *é* (~ *i*) monoftongizálódott (l. BENKÓ: NyK. LIV, 56—7); másfelől a hosszú vokálisoknak kissé zártabb ejtismódja, mely a mégis kialakult *ē*-k későbbi *é*-vé záródását is elősegíthette (a kérdésre vö. még: DEME, Nyatlfunk. 176—7, 222; BÁRCZI, Htört.² 146—7). Ugyanakkor az északkeleti és keleti nyelvjárások egy részében az *e* és az *ē* egybeesése, valamint az irodalmi íráshagyomány egységes *e*-jelölése a rövid változat oldaláról is elősegítette, hogy nyelvünkben *e* — *é* oppozíciós pár is kialakult, s palato-velaris viszonylatban fonológiai — morfológiai korrelációba került az *a* — *ā* párral. — A rövid — hosszú fonologikus szembenállásnak a jelzett sorban legutoljára kialakult párja nyilvánvalóan az *ō* — *ó*, mely éppen tárgyalt emlékeink korában lehetett a fejlődés kezdeti szakaszában. Egyébként mind az *ő*, mind pedig a szintén elég kései *ó* megjelenése a labialis utótagú diftongusok monoftongizációjához kötődik a legnagyobb mértékben (l. alább). Főként az *ó, ő* kései megjelenése, de az *ú, ű*-nek a rendszerben elfoglalt csekélyebb súlya is magyarázatát

adja, mért álltak ellen oly nagy számban a pótlónyúlásnak meg egyéb típusú nyúlásoknak is elsősorban a középső, de részben felső nyelvállású labialis rövid vokálisok (köztük az *a o*-s előzményei is); emlékeinkben is egész sereg ilyen: HB.: *zumtuchel, pur, ig, muga'nec, foianec, num* stb.

Nagyszámú *é-ző* változat mellett mindegyik szövegünkben vannak *i-ző* változatok, nemegyszer mai köznyelvi *é-zéssel* szemben is: HB.: *intetvinec, ildetuitvl, nugulmabeli*; HBK.: *scegin, lilki ert, ilezie*; KT.: *kezdetuitul*; KTSz.: *gukeritul, mihudnec, fetit*; ÓMS.: *wirud, illen, niha, egyre*; GyS.: *miuvinec, ieleneuiben*; de vö. pl.: HB.: *elnie, uruzagbele*; HBK.: *teftet*; KTSz.: *leluc*; ÓMS.: *werud*; stb. E viszonylag gyenge fokú, de mégis határozott *i-zés* emlékeinknek valószínűleg nyugati magyar nyelviséget tartalmazó voltával egybevág, de legalábbis nem mond ellent neki (vö. pl.: BÁRCZI, RégiNyj. 21–2; BENKŐ, Nyjtört. 75; vö. még DEME, NyatIFunk. 200–6). E szempontból talán jelentősége lehet annak is, hogy a legerősebben *ü — ő-ző* s így a Dél-Dunántúl tájára leginkább mutatható KTSz.-ban a szövegmeretekhez viszonyítva a legkevesebb az *i-ző* változat. Nem mintha az *ő-zés* és az *i-zés* föltétlenül kizárná egymást — előttem az ilyen „kapcsolásoknak” nem sok hitele van (l. I. OK. 500–23, különösen 510–8) —, de a dél-dunántúli nyelvjárásoknak az előzményei sem igen lehettek erősebben *i-zők*, mint ahogyan ezek a nyelvi részlegeink ma sem azok (l.: BÁRCZI, RégiNyj. 21–2; IMRE, NyjRendsz. 112).

8. Legkorábbi szövegméleink olvasataiban a kettőshangzók kérdéskörét — egy kivétellel — azoknak az elveknek alapján tekintem, amelyeket egy részletesebb tanulmányban már vagy negyedszázada kifejtettem (Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből: NyK. LIV, 37–62), s amelyeket lényegileg BÁRCZI Hangtörténete is korrekt hivatkozásokkal magáévá tett (l. i. m. 87–99). Az említett kivétel a HB. és K. bizonyos helyzetekben való vokális + β -s olvasataira vonatkozik, erről viszont a mássalhangzó-olvasatok megokolásában szoltam. Így hát itt alapkérdések fölvetésére nincs szükség, legföljebb egy-két kiegészítő megjegyzésre.

„Szerencsére” szövegeink nagyszámú *i-s* diftongus-előzményei e korra általában (a HB.: *eneyc* és a KT.: *lelhetneync* esetleges kivételével) már mind monoftongizálódtak, sőt — mint láttuk — abszolút szóvégen nem kis részben rövidülhettek is. Így hát gond már eleve „csak” a labialis utótagúakkal van. Ezekben szinte mindig kettős diftongusos ~ monoftongusos olvasatomat — az említett két *ei-s* esettel együtt — a következő ellentétes körülmények támasztják alá, illetőleg teszik szükségessé. Egyfelől az e tekintetben számbavehető, kettős vokális-betűvel jelölt hangok túlnyomórészt etimologikus — második elemükben rendszerint vokalizációs — jellegűek: HB.: *levn, eleut*; KT.: *levt, eut, scpelev*; KTSz.: *teun, scereteu, dichev*; ÓMS.: *syrou, Sydou*; GyS.: *beufege, figeu*; stb.; a vokális-folytatás „külön”-állását bennük a kettős betűjelölés mellett még a vokalizáció spiráns-előzményeinek esetleges megléte (l. elsősorban a HB. és K. ilyen problematikájú β -it) is alátámaszthatja. Másfelől e kettős betűjelölések — az írás archaikus természete folytán — már mindegyik emlékünknél hosszú monoftongust is visszaadhatnak, mint hogy ez még időben jóval tovább is fennáll; emellett emlékeinkben ugyanilyen helyzetben jópár egyeshangzó-jelölés is találunk: HB.: *w, twl*; KTSz.: *[v]olo, scovol, bodug*; stb. Leggyanúsabb a hosszú monoftongusos hangértékre a későbbi *ő-k* helyén álló, viszonylag sok *eu-s* jelölés (vö. BÁRCZI, Htört.² 94); olvasatom alsó sorának *ő-s* megoldásai tehát itt is teljesen egyenértékűeknek számítanak a felső sor *eu*-ivel, mint ahogy a rövid *ö* ese-

tében is láttuk. Arra viszont itt sincsenek sem helyesírási, sem fonetikai, sem időrendi okaink, hogy a diftongus — monoftongus lehetőségekben az egyes emlékek között tegyünk lényegesebb különbséget.

Az *ü*-s diftongusokkal való számolást a HB.-nek még feltehetően β -s olvasatú *miv*, *tiv*, *iv* alakjai, valamint más, részben esetleg szintén β -vel is hangozható etimologikus előzmények (pl. KTSz.: [h]yu; l. még ÓMS.: *hyul*) mellett az ÓMS. *byuntelen* adata is támogatja, melyben ritmikai okokból kétszótagosan ejtendő a nyilván diftongikus kapcsolat (l. pl.: SZINNYEI: MNyTK. 23. sz. 20; KŰNEZSA, HírTört. 87); vö. hosszú monoftongusos változatait is: HB.: *bunet*; KT.: *bynut*; stb. Egy-két esetben az *iu* betűkapcsolat inkább hosszú monoftongusnak vagy esetleg ebből analogikusan fejlődött *ü* diftongusnak a jele lehet; erre leginkább a KT.: *sciulheffen* adata gyanús, mivel itt a tővokális eredeti rövidsége miatt (l. TESz.), valamint egyéb esetekben minden bizonnyal rövid kiejtése (l. pl. KT.: *sciuttet* is) miatt inkább csak alkalmi jellegű, első szótagi hangsúlyos, emfatikus nyúlásról lehet szó, melyet a zártzótag-végi *l* iselőgíthetett.

BENKŐ LORÁND

Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai

Szamota István emlékének

1. Történeti kutatásaim közben — 1966. óta¹ — sokszor nem csupán ezekkel a kérdésekkel kell foglalkoznom, hanem szófejtésekkel is, ha a téves etimológiai megállapítások akadályozzák a történeti problémák megoldását.

Az *aszó* szó eredetével is azért kell részletesen foglalkoznom, mert a valószínűség, sőt immár a bizonyosság fokán téves szófejtés van forgalomban róla.

Mennél jobban belemerültem az *aszó* eredetének a problematikájába, annál nyilvánvalóbb lett előttem, hogy bár számtalan megfejtési kísérlet történt, egy kivétellel mind rossz, mert annak az egy szófejtésnek a kivételével valamennyi súlyos módszertani hibában szenved. Azt az egy rövid szófejtést viszont, amely helyes, rossz megokolással hibásnak minősítették.

A megfejtési kísérleteket vizsgálva érdekes volt szemlélni, hogyan közelítették meg a helyes megoldást, majd hogyan távolodtak el tőle a formális szófejtési eljárások és a könnyelmű, megalapozatlan kijelentések következtében.

Nagyon tanulságos volt szemlélni azt is, hogyan gabalyodott bele egyik-másik kutató az *aszó* jelentéviszonyainak helytelen megítélésébe, és hogyan ért bizonyossá, és minősült meg izmosult igaznak a helytelen módszerű etimológiai kutatás hamis eredménye.

¹ Történeti előadásaim és közleményeim: A magyar tőrendszer descendens történetéhez: NytudÉrt. 58. sz. 161—4. — A magyar tőrendszer descendens történetéhez II.: NéprNyelvtud. XIII, 63—7. — Die descendente Geschichte des ungarischen Stammsystems: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17—23. VIII. 1970. Tallinn, 1975. 642—50. — Zur Frage der altungarischen Diphthonge mit labialem Nachglied: MSFOu. 150. sz. 252—9. — Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzók kérdésének vitája és valószínű megoldása: NéprNyelvtud. XIX—XX, 291—300. — 1977. aug. 26-án a Harmadik Nemzetközi Magyar Nyelvészeti Kongresszuson Nyíregyházán előadást tartottam a következő címmel: „A hosszú és az *aszó*, *asszú* történeti tanulságai.” — Zur Geschichte der ungarischen Nominalstämme: Indiana Univ. Uralic and Altaic Series 1977., 131. sz. 237—40.

Mivel az *aszó* szófejtési kísérleteinek sora módszertani szempontból igen tanulságos, az alábbiakban előadom ezeket a kísérleteket, rámutatván közben arra is, miért nem sikerült a szófejtési erőfeszítések során az *aszó* eredetének a kimutatása.

Aszó szavunk eredetének és történetének ügyében több mint száz éve folyik a kutatás, de eddig csak annyit ért el a magyar nyelvtudomány, hogy vitatott eredetűnek mondja (MSzFgrE.; TESz.).

Helynevekben, kisebb patakok neveiben vagy ki-kiszáradó medrek neveként, völgynevekben gyakran előforduló szó volt az *aszó* régen is, előfordul ma is.

A MSzFgrE. szerint az *aszó* jelentésváltozatai: N. 1. 'Tal, Niederung', 2. R. 'Fluß, Bach'; N. *aszó* 'olyan völgy, amelyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak foly, de egyébkor száraz; ein Tal, in dem in Regenperioden und zur Zeit der Frühjahrschneeschnmelze ein kleinerer Bach fließt, das aber sonst trocken ist'. A TESz. szerint az *aszó* jelentései: 1055: 'völgy; Tal | kiszáradt folyómeder; ausgetrocknetes Flußbett'.

Az *aszó*-t vitatott eredetűnek tartja mindkét legújabb etimológiai szótárunk; első helyen TOIVONEN (FUF. XIX, 135) alapján olyan származékszónak gondolja, melynek *asz-* alapszava valószínűleg a zürj. *adź* 'Wiese', *adź* 'gute, trockene Wiese' | észt *as* 'Wiese (gute), Bachwiese' az etimológiai megfelelője; ezek szerint az *aszó* -ó eleme denominális névszóképző.

Csak másodsorban említi meg mindkét etimológiai szótárunk SZAMOTA ISTVÁNNAK azon magyarázatát, hogy az *aszó* főnév talán az *asz* ige (jelentése: 'dorren, trocken') -ó képzős igeneve. — Ha nem fogadja el is a MSzFgrE. meg a TESz. SZAMOTA magyarázatát bizonyosnak, de a vitatott eredet lehetőségeként másodsorban figyelemre méltónak tartja.

Az etimológiai szótárak, ha nincsenek meggyőződve valamely etimológia helyességéről, akkor így kell eljárniuk, ahogy a MSzFgrE. meg a TESz. is eljár az *aszó* adott etimológiai magyarázatainak esetében. Így azután felhívják a kutatók figyelmét arra, milyen tisztázandó kérdések vannak még az illető szó eredetének és történetének a kutatásában.

Az *aszó* főnév *asz* ige tövéből származásának a MSzFgrE. szerint az a bökkenője, hogy nem igazolható az *aszó* első jelentése ü l ez: 'száraz völgy, kiszáradt vagy koronként kiszáradó meder; trocken Tal, ausgetrocknetes oder zeitweise austrocknendes Flußbett' (Ny. A. kiemelése). Ez, amint a MSzFgrE. jelzi is, BÁRCZI érvelése (TA. 32); voltaképpen a TESz.-nek is ez a véleménye, tehát a TESz. is BÁRCZI érvelésének az alapján áll ebben a kérdésben. A TESz. a következőképpen nyilatkozik az *aszó* főnévnek az *asz-ik* (régen nem volt ikes) igéből származtatásával kapcsolatban: „E magyarázat némi nehézsége: n e m igazolható kétséget kizáró módon, hogy az *aszó* eredeti jelentése 'száraz völgy' volt.” (Az én kiemelésem).

A most itt következő újabb vizsgálatnak — a többi között — arra a kérdésre is feleletet kell tehát adnia, hogy vajon az *aszó* „első jelentésének” csakugyan annak kellett-e lennie: 'száraz völgy', 'kiszáradt vagy koronként kiszáradó meder', ha az *asz-ik* ige tövéből származott.

Igen tanulságos az *aszó* voltaképpeni jelentésének kérdéséhez hozzáfűzött alábbi állásfoglalás és javaslat is.

A közelmúltban jelent meg az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (= EM-SzT.) I. kötete; ebben SZABÓ T. ATTILA, e nagyszabású mű egész anyagának gyűjtője és szerkesztője, az *aszó* címszó megkérdőjelezett 'szárazpatak' jelentése

után a másfél hasábnyi gazdag adatsor végére a következő megjegyzést tette: „Minthogy a címbe li szó közzői használatban nem, csak hn-ekben fordul elő, alakulásmódjának tisztázatlansága (vö. TESz.) miatt jelentése nem állapítható meg. A szótárról szótárra vándorló 'völgy, Tal' jelentést a szerkesztő elfogadhatatlannak tartja, a 'kiszáradt folyómeder; ausgetrocknetes Flußbett' értelmezés (TESz.) helyett talán inkább az 'időszakos vízfolyás'-féle jelentéssel számolhatni” (Az én kiemelésem).

A két etimológiai szótárnak az *aszó* eredetéről szóló véleményéből és SZABÓ T. ATTILÁNAK itt idézett megjegyzéséből látható, hogy az *aszó* eredetének tisztázása végett e szó adatait különösen jelentéstörténeti szempontból kell vallatóna fognunk, nehogy tovább fokozódjék körülötte a bizonytalanság. Nyilvánvaló azonban az is, hogy az *aszó* tüzetes hang- és alak-történeti vizsgálatára is szükség van.

Mivel az *aszó* eredetét és történetét már elég sokan megkísérelték megfejteni, felvetődik az a kérdés is, hogy miért hiúsult meg eddig az *aszó* eredetének a feltárása.

Ennek oka vagy az, hogy még mai napig sincsenek kellő bizonyító erejű adatok birtokunkban az *aszó* eredetére nézve, vagy pedig azért nem sikerült eddig *aszó* szavunk eredetének a megfejtése, mert ismeretesek ugyan az eredetet megvilágító bizonyítékok, de nem jól értelmezték őket, a bizonyításban helytelenül érveltek.

Ezért most az *aszó* eddigi szófejtési kísérleteinek kritikai áttekintése következik; azt is megfigyeljük majd, hogy milyen kritikai megjegyzéseket fűztek a múltban az *aszó* egyes szófejtéseihez, illetőleg szófejtési kísérleteihez, mert ezekből is fontos szófejtésmódszertani tanulságokat lehet levonni. Az is lehetséges, hogy meg is van már fejtve az *aszó* eredete, csak nincsen kellőképpen ki-fejtve, és ezért nem fogadták el eddig.

2. Az *aszó* eddigi magyarázatai. — Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a szófejtés helyes módszeres eljárásai századunk közepéig nem voltak ismeretesek, bár kitűnő szófejtések már hosszú idő óta vannak, ezekből azonban csak néhány évtizeddel ezelőtt szűrődött le a helyes kutatási módszer, amely rendkívül összetett, de a szófejtésnek így kialakult módszertana sem ment át a köztudatba, nem ivódott bele a szófejtők gondolkodásmódjába: még legújabbban is előfordul, hogy néhány sorban kész a szófejtés.¹

Az *aszó*-ra vonatkozó több mint száz éves megfejtési erőfeszítések áttekintésekor ne feledjük el, hogy a régibb szófejtési kísérleteket nem szabad a mi korunk igényeivel mérni, a hibás eredmények helytelen voltára azonban rá kell mutatni. Ebből a szempontból nézve is elismerés illeti a két legújabb magyar szófejtő szótár, a MSzFgrE. és a TESz. szerkesztőit és munkaközösségi csoportjait, mert állásfoglalásaik tartalom és hangnem tekintetében mérték-tartóak.

Ebből következik az is, hogy e két kiváló szófejtő szótár a szavak eredetéről való állásfoglalásában nem akar valami megfellebbezhetetlen fórum lenni, hiszen ezzel célját tévesztené, mert belefojtaná a szót az illető tudományág művelőibe, és így megakadályozná a szófejtés továbbfejlődését. Ezért jelzi bátran

¹ A néhány soros etimológiai bejelentések nem tekinthetők szófejtéseknek.

a MSzFgrE. is meg a TESz. is a megfejtetlen vagy nem megnyugtatóan megfejtett szavakról vagy azt, hogy „eredete ismeretlen”, vagy azt, hogy „bizonytalan eredetű”, vagy pedig: „vitatott eredetű.” Olykor előfordul az is, hogy helyesen megfejtett szavak eredetéről alakul ki az a vélemény, hogy eredete nincs tisztázva. Ilyen például *darvadoz* szavunk. Helyes megfejtésének vitathatatlan bizonyítékait l. Népünk és Nyelvünk V, 1—8: a *daru* madárnév származéka. — A TESz. szerint: „Talán a *daru*-nak *darv*-tőváltozatából alakult a *-doz* gyakoriító képzővel.” — Bizonyosan. — De inkább mérjen ilyen fukar kezekkel a TESz., mintsem bőkezűen. Mi azonban jegyezzük meg: mindkét modern etimológiai szótárunknak, a MSzFgrE.-nek is meg a TESz.-nek is igen nagy a jelentősége nemcsak etimológiai tekintetben, hanem általában a magyar nyelvtörténeti kutatások további fejlődésére nézve is, sőt leíró nyelvészeti tekintetben is.

Mivel az *aszó* vitatott eredetű, élek e minősítés által fölkínált alkalommal, és az *aszó* eredetéről szóló eddigi fejtegetésekről, majd saját kutatásaim eredményeiről a következőket adom elő.

1865-ben MÁTYÁS FLÓRIÁN (NyK. IV, 190—2) úgy vélte, hogy az *aszó*-ó főnév az *osz-t*, *osz-l-ik* abszolút tövéből származik: „mintegy *osz-l-ó*; mi a völgy alapértelme.” — Ezt a magyarázatot az utókor főképpen jelentéstani ok miatt egyértelműen elvetette (vö. TESz.).

1879-ben SZINNYEI JÓZSEF (Nyr. VIII, 97) az *aszó*-t az *aj*-'aperire' szóból eredeztette: az **ajš-sz* frekventatív képzős ige igenevének tartotta: **ajš-sz-ó* > **ajszó* > *asszó*. SZINNYEI ezt 1879-ben anélkül állította, hogy a rendelkezésre álló adatokat alaposabban megvizsgálta volna. Ne feledjük azonban azt sem, hogy a szófejtés ekkor még kutatási módszerében teljesen fejletlen volt, bizonyító anyag is kevés állt még a kutatók rendelkezésére. — SZINNYEINEK ez az etimológiája ezért is sebezhető hang-, alak- és jelentéstani tekintetben egyaránt.

1881-ben BUDENZ JÓZSEF (MUSz. 822. sz.) az *aszó*, *oszó* szót, mely szerinte helynevekben fordul elő (*Hosszú-aszó*, *Aszó-fő*, *Szik-szó*, *Szár-szó*, *Aszód*), a 'vallis; Tal, Niederung' jelentésű finn *laakso*, *lakso*, észt 'grosser Platz, Fläche' jelentésű *laks* (g. *laksu*) szóval egyeztette. E magyarázat ellen hangtörténeti szempontból előbb MUNKÁCSI BERNÁT, majd GOMBOCZ ZOLTÁN emelt szót, megtoldva azt jelentéstani ellenvetéssel is.

1882-ben, tehát BUDENZ szófejtési kísérlete után egy évvel VÁMBÉRY ÁRMIN (A magyarok eredete 352, 587, 670) ezt mondja: „mélyenfekvő *lapos vidék*, magyarul *aszó*, törökül *ašak*, alacsony;” lapalji jegyzetben ezt fűzi hozzá: „Néhány helynévben fordul elő, mint ezekben: *Hosszú-aszó*, *Aszó-fő*, *Szik-szó* stb.” (i. m. 352). — Kifejtetlen és jelentéstaniilag is elfogadhatatlan föltevés. Erre a magyar—török összevetésre különben nem is reagált a szakirodalom tudommal egészen az EtSz. 1914-ben megjelent I. füzetéig, amely az *aszó* szócikkével zárul. Az EtSz. *aszó* cikke BUDENZnek, SZINNYEINEK és VÁMBÉRYnak *aszó*-szófejtését helytelennek minősíti.

1883-ban MUNKÁCSI — a MUSz.-ról írt bírálatában (Nyr. XII, 497—8) — rámutatott arra, hogy BUDENZnek az *aszó* eredetéről szóló szófejtése hangtörténeti ok miatt nem fogadható el. — Tíz év múlva, 1893-ban MUNKÁCSI az *aszó*-t a vog.É. *sšs*, L. *šoš* 'patak', P. *šoš*, T. *šaš* 'folyóér', K. *sős* 'hegyi patak' szavakkal egyeztette (Ethn. IV, 182). Úgy véli, hogy ezen összevetés alapján a m. *aszó* „kezdő mássalhangzója ép úgy enyészett el a magyarban, mint az *asz*- 'száradni' igéé: vö. éjsz. *osztj*. *sős*- 'trocknen', vog. *tšs*- id. . . . Az *aszó* végzetét a 'kis folyó, patak' jelentéshez alkalmasan illő dim. képzésnek tekinthetjük (mint *apó*, *anyó*, *fiú* stb. l. Ugor Alakt. 250. 1.)”.

MUNKÁCSINAK az *aszó*-ról szóló etimológiáját hangtörténeti ok miatt veti el az utókor (vö. MSzFgrE.: vog.É. *sās* 'patak', AL., KL. *šoš* 'Bach' nyelvjárási változata fgr. szókezdő č-re mutat, és ennek a magyarban nem felelhet meg hanghiány: **asz-*), de jelentéstörténeti oldalról is súlyos hibája van. Vegyük tehát ezt a fejtegetést jelentéstörténeti szempontból is jól szemügyre, mert belőle most is fontos tanulságokat nyerhetünk; kitűnik az is, hogy MUNKÁCSI téves jelentéstani megállapításai több későbbi kutatót is helytelen irányba térítettek.

Kétségtelen, hogy MUNKÁCSI helytelenül állapította meg az *aszó* jelentésviszonyait, mert annak csak 'patak, folyó' jelentését ismerte el fontosnak és hitelesnek, s az *aszó* 'kiszáradó patakmeder', 'völgy; vallis', 'planities' értelmét figyelmen kívül hagyta, jöllehet elismeri, hogy az *aszó*-t 'völgy'-nek és 'planities'-nek is nevezik régi okleveleink.

Milyen indokkal hagyta MUNKÁCSI figyelmen kívül az *aszó*-nak 'ki-kiszáradó patakmeder', 'völgy; vallis', 'planities' jelentését? Megmondja az *aszó*-ról írt cikkének lapalji jegyzetében (Ethn. IV, 182¹); „A Nyttört Szót. szerkesztői, valamint előttük Mátyás Flórián az *aszó*-t 'völgy'-nek (vallis, planities) fordítják, amint tényleg többször előfordulnak a régi oklevelekben az ilyen helyek: »vallis, quae vulgo azov dicitur«, »vallis Ozou vocata«, »planities ozov vocata« (l. Nyttört. Szót.). De miképpen egyezik ezen értelmekkel az *aszó* alkalmazása folyónevekre s különösen hogy értjük a *Hal-aszó*² folyónevet? A feleletet megadja a Nyelvőrnek egyik székelyföldi közlése (l. 384), mely szerint »*aszó* olyan völgy, a melyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszzerű patak foly, de egyébkor száraz«. E szerint a völgy a pataktól vehette nevét, amint van is: *Szamosvölgy-Körösvölgy* [o: *Körösvölgy*] stb., úgy hogy ez alapon az erdélyi *Hév-aszó* és *Hideg-aszó* völgyneveket (új Tájsz.) oly kifejezéseknek tekintjük, mint *Hé-víz*, *Hé-jó*, *Hideg-séd* stb. Megjegyzendő, hogy az »*aszó*«-nak a közlőtől hangsúlyozott okvetetlen *kiszáradás* népetimológia műve lehet az *aszni* ige és *asszú asszjú* szók hatása alatt (Vö. *oszscyu potok* Hontm. 1244; *osoi-syd*). — A 'vallis' jelentésre épített s hangtanilag amúgy nem eléggé igazolt (l. Nyőr XII. 498) Budenz-féle szóegyeztetés (a finn *laakso* 'vallis' szóval) ezennel tehát elejthető, valamint Szinnyei szófejtése is, mely a magy. *aj-* 'aperire' (*ajtó*) igeének keresi benne származékát." (A kiemeléseket MUNKÁCSI tette.)

Az *aszó*-nak székelyföldi jelentését KRIZA közölte; ezt átvette SZINNYEI is a MTSz.-ba, de kissé módosítva KRIZA meghatározását. KRIZA: „... de egyébkor kiasz, és száraz medre van" (Nyr. I, 384); SZINNYEI: „... de egyébkor száraz" (MTsz.); MUNKÁCSI adatát SZINNYEITŐL idézi. SZINNYEI nyilván azért hagyta el a „kiasz" ígét, mert belemagyarázásnak érezte, pedig nem az. Az *aszó*-nak egész jelentésleírása pontos, megbízható, és hiba volt az „és száraz medre van" kifejezést is ezzel felcserélni: „száraz".

MUNKÁCSI tehát azért mellőzte az *aszó* 'ki-kiszáradó patakmeder' jelentését, mert KRIZA jelentésleírását (Nyr. I, 384) a *kiszáradás* mozzanatára nézve nem tartotta hitelesnek, legalábbis: nem tartotta az *aszó* társadalmi érvényű fogalmi jegyének, hanem azt tartotta róla, hogy „a népetimológia műve lehet"; voltaképpen azonban valószínűleg KRIZA és „elvbarátai" beleérzésének vélte az *aszó*-nak az *aszik* igével való kapcsolatát; ezért is emeli ki megrovásképpen kissé gunyoros éllel azt, hogy „az »*aszó*«-nak a közlőtől hangsúlyozott okvetetlen *kiszáradás* [MUNKÁCSI kiemelése] népetimológia műve lehet az

¹ Helyesen: Ethn. IV, 282; a folyóirat lapszámozásában itt sajtóhiba van.

² Ez azonban nem *Hal-aszó*, hanem: *Halász-ó*, a *halász* -ó képzős igeneve.

aszni ige és *asszú*, *asszjú* szók hatása alatt.” — Pedig nem az — ez majd később kiderül —, hanem az *aszó* eredete szempontjából fontos jelentéstörténeti tény.

Az *aszó* 'vallis', 'planities' jelentéseit meg — úgy látszik — azért nem tartja MUNKÁCSI fontosnak, mert e jelentések az *aszó*-nak el nem fogadott 'ki-kiszáradó patakmeder' jelentéséből következnek, amely jelentés MUNKÁCSI szerint nem volt társadalmi érvényű, de különben is: BUDENZ szófejtése is az *aszó* 'vallis' jelentésére épült, és ez helytelennek mutatkozott, véli MUNKÁCSI. — Jegyezzük meg itt azonban, hogy BUDENZ szófejtése nem azért elfogadhatatlan, mert az *aszó* 'vallis' jelentésére épült, hanem azért, mert, mint MUNKÁCSI is megjegyezte még 1883-ban (Nyr. XII, 498), az összehasonlító hangtan lehetetlennek mutatja a m. *aszó* és a finn *laakso* 'vallis; Tal, Niederung' közös eredetét, de azért az is igaz, hogy az *aszó* 'vallis' jelentéséből csakugyan nem lehet bizonyítékot szerezni az *aszó* eredetére nézve, mert van e szónak olyan jelentésváltozata is — 'ki-kiszáradó patakmeder' —, melyből a 'rivus, rivulus, fluvius; Bach, Fluß', 'vallis; Tal', 'planities; Niederung' jelentés kifejlődhetett; más sorrendben e jelentésváltozatok kialakulása nem magyarázható meg megnyugtató módon.

MUNKÁCSinak az *aszó* jelentésváltozatairól szóló fejtegetésére azért kellett részletesebben kitérnünk, mert ennek nagy hatása volt a későbbi kutatók állásfoglalására: 1. KRIZA fentebb ismertetett jelentésleírásának megrendült a hitele, és megjelent — részletmegoldás lehetőségeként — a népetimológiás magyarázat a 'ki-kiszáradó patakmeder' jelentéssel kapcsolatban; 2. itt merült fel először az a gondolat, hogy az *aszó* jelentésére hathattak az *aszik* ige és *aszjú*, *asszú* származékának a jelentései.

MUNKÁCSI az *aszó* eredetéről szóló 1893-beli fejtegetésének eredményét (m. *aszó* 'patak, folyó' ~ vog.É. *sās* 'patak', K. *sōs*, T. *šas*) 1895-ben „A magyar magánhangzók történetéhez” című tanulmányában megismételte (NyK. XXV, 269).

Ugyancsak 1895-ben közölte SZAMOTA ISTVÁN, a nagyra menendő; de még 1895-ben elhunyt fiatal történész és nyelvész „A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele” című tanulmányában az *aszó* eredetének rövidre fogott, de — mint később látni fogjuk — helyes megfejtését. Ekkor már nemcsak a NySz. *aszó*-ra vonatkozó adatai és KRIZÁnak az *aszó* székelyföldi jelentéséről szóló közleménye volt ismeretes, hanem már ott volt SZAMOTA előtt az *aszó*-nak maga gyűjtötte sok okleveles adata is. SZAMOTA ezek ismeretében a TA. *fizeg azaa* és *nogu azah fehe rea* kifejezések *azah* : *azaa* eredetének magyarázatául előbb az *aszó* több okleveles adatát idézi, majd megállapítja: „Az *aszni* igéből származik éppen úgy, mint az *aszú*, *asszú* melléknév is. A TSz. [= MTsz.] mint élő szót ismeri [ti. KRIZA székelyföldi adatát]. Az *aszó* helyett gyakran *aszúvölgy* — de sohasem *aszóvölgy* — olvasható.” — Ezután ezen állítás! igazolása következik szintén okleveles adatokkal: *Azywuelgh*, *Azywuelg*.

Ami az *aszow* > *aszó* > *aszú*, továbbá az *aszjú* közös eredetének magyarázatát illeti, az helyes, bár részletesebben is kifejthette volna SZAMOTA, mert úgy meggyőzőbb lehetett volna. Meg kell azonban azt is említenünk, hogy a jelentésviszonyok szövevényei feltárásának szükségessége, általában a jelentésbeli vizsgálatok fontossága a szófejtésben akkor még nem volt közismert.

Így azután SZAMOTA szűkszavú, de helyes szószármaztatása magában hordozta azt a következményt, hogy jó ideig egyáltalán nem fogadták el még lehetségesnek sem, de feledésbe azért nem merült.

ZOLNAI GYULA MUNKÁCSI érvelésétől is felbátorítva, egy évvel SZAMOTA szófejtésének megjelenése után — vagy még annyi idő sem telt el —, 1896 első felében (Nyr. XXV, 166—7) kerekén kimondotta: „Az *aszó* 'völgy' szónak az *aszni* igéből való származása, amit SZAMOTA minden kétkedés nélkül hirdet (NyK. 132),¹ jelentéstani okból alig fogadható el.”

ZOLNAI-nak ez a megállapítása így, minden bizonyíték nélkül, elhamarkodott felületesség. SZAMOTA ekkor már nem élt, ezért nem is válaszolhatott ZOLNAI-nak.

GOMBOCZ ZOLTÁN 1900-ban „Adalékok a magyar nyelv török elemeihez” című értekezésében (Nyr. XXIX, 53—4) felülvizsgálta az *aszó* addigi eredetmagyarázó kísérleteit, s BUDENZ egyeztetését hangtani okból elvetette. SZINNYEI magyarázatáról nem mondott közvetlenül véleményt, csak idézte. GOMBOCZ-nak ez az eljárása SZINNYEIVEL szemben a SZINNYEI magyarázatának elutasítását jelenti. MUNKÁCSINAK a m. *aszó* vog.É. *sās* 'patak'; stb. egyeztetését GOMBOCZ itt még csak jelentéstani okból utasította el, viszont SZAMOTA szófejtéséről sem mondott ekkor még véleményt, de SZAMOTÁVAL szemben MUNKÁCSI elutasító véleményére hivatkozik, holott MUNKÁCSI SZAMOTÁNAK *aszó*-ról szóló fejtegetéséről közvetlenül tudtommal nem nyilatkozott, hacsak azt nem vesszük elutasító véleményének SZAMOTA ellenében, hogy az *aszó*-nak vogul nyelvjárássokbeli vélt megfelelőivel való egyeztetését m á s o d s z o r a NyK. XXV. kötetében tette közzé, SZAMOTÁNAK az *aszó*-t is tartalmazó tanulmánya u t á n. Az is SZAMOTA magyarázatának hallgatólagos elutasítását jelenthette ugyanis, hogy MUNKÁCSI 1893-ban publikált *aszó*-ról írt szófejtésében elutasítja e szónak az *aszik*, *aszjú*, *asszú* szavakkal való közös eredetét, és ezt 1895-ben, SZAMOTA *aszó*-magyarázatának az évében is fenntartotta (vö. Ethn. IV, [1893.] 182; NyK. XXV, [1895.] 269; ez utóbbi előtt van SZAMOTA cikke: NyK. XXV, 132).

GOMBOCZ 1900-ban még úgy látja, hogy az *aszó*-t az oklevelek „egészen világosan *vallis*-nak értelmezik.”

Az *aszó*-nak és hangváltozatainak 'patak, folyó', 'siccus fluvius' stb. jelentéseit nem kérhetjük számon GOMBOCZ-tól 1900-ban, mert az OklSz., ahol a többi közt az ilyen jelentésű adatok is megvannak, 1900-ban még nem jelent meg (1902-től 1906-ig jelent meg), s KRIZA adatáról ekkor még MUNKÁCSI és ZOLNAI alapján valószínűleg GOMBOCZ is azt gondolta, hogy az *aszó*-nak erdélyi 'olyan völgy, melyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszerű patak foly, de egyébkor kiasz, és száraz medre van' jelentése nem hiteles, esetleg népetimológia terméke, esetleg KRIZA belemagyarázása, mint ahogy MUNKÁCSI és ZOLNAI is vélte.

Ezért GOMBOCZ az *aszó* eredetét ekkor a törökből próbálta megfejteni (Nyr. XXIX, 54): „Radloff szótárának újabb adatai nagyon valószínűvé teszik, hogy itt sem eredeti ugor szóval, hanem török kölcsönvétellel van dolgunk. Hangalakilag és jelentésre is egyezik a kirgiz *asū* (a hosszú *ū* egy megvolt gutturális véghangra mutat) bergpass, übergang über einen berg, (I. 542) | tölös. šor. *ažik* 'bergübergang' (I. 608) | teleuti *ažū* die thalhöhlung, ohne fluß. (610).” — GOMBOCZ-nak ez a magyarázata az *aszó* 'vallis' jelentésén nyugszik; csak hogy az *aszó* nemcsak 'vallis', 'planities', hanem: 'patak, folyó', 'ki-kiszáradó patak-meder', 'siccus fluvius' is, de lehet még egyéb is.

¹ Helyesen: NyK. XXV, 132.

MELICH JÁNOS 1905-ben (Adalékok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez: NyK. XXXV, 116) már csak SZAMOTA és GOMBOCZ idetartozó szófejtésére hivatkozik, de elég tartózkodóan: „SZAMOTA szerint (NyK. XXV, 132) az *aszni* igéből ered, GOMBOCZ ZOLTÁN fejtegetése szerint azonban török eredetű a szó (Nyr. 29: 54) . . .” — Ez a megfogalmazás azt jelenti, hogy MELICH egyik magyarázatot sem tartja kielégítőnek, ő maga egyikhez sem csatlakozik. MELICHnek ez a megfogalmazása azt is jelenti, hogy az *aszó* eredetének megfejtését célzó kutatások holtpontra jutottak, ugyanis MÁTYÁS FLÓRIÁN, SZINNYEI, BUDENZ, MUNKÁCSI, VÁMBÉRY megfejtési kísérleteiről MELICH meg sem emlékezik.

1906-ban GOMBOCZ és MELICH mutatványt közölt „Magyar szófejtések” címmel a készülő Magyar Etymologiai Szótárból (MNY. II, 310). Ebben bemutatták — a többi közt — az *aszó*-nak általuk összeállított etimológiai cikkét is. Bizonyítékul okleveles adatokat is idéztek — közben ugyanis megjelent az OklSz. —, közöttük a legfontosabbakat is, a TA.-beli *azah* ejtsd: *ászáy* és *azaa* ejtsd: *ászáyá* vagy *ászáyá* (értsd: *aszó* : *aszója*) adatokat is, a következő jelentésekkel: 1. 'vallis, planities, tal, niederung', 2. 'fluvius, rivulus, fluß, bach', majd régi és új helyneveinkből következnek az adatok.

Az *aszó*-ról 1906-ig megjelent szófejtésekről azt állapította meg GOMBOCZ és MELICH, hogy azok eredményei elfogadhatatlanok. Mégis a legfigyelemreméltóbbaknak sorrend szerint a következőket tartották: 1. a SZAMOTA magyarázatát (l. fentebb). Ez ellen azonban — bizonyára MELICH ellenvetéseként¹ — a következő érvet említették: „E származtatás ellen azonban elég, ha arra utalunk, hogy az oklevelek helyesírása e két szót mindig megkülönbözteti.² Az *aszú*, *aszjú* alakv.: *ozscyü*, *osyu*, *ozyu*, *oziu*, *ozzyw*, *azyw*, *azyu*, *azyo*, *azw!* stb., míg az *aszó* alakv.-t l. fentebb.”³ — Ezt a tényt azonban — majd később látni fogjuk — GOMBOCZ és MELICH az EtSz.-ban már nem tartják kategórikusan az *aszó* *asz-ik* igéből származta akadályának! Megfigyelhetjük itt azt is, hogy az EtSz. itt közölt *aszó*-szócikk mutatványában a jelentéstani szempontból nem tesz egyenes ellenvetést az *aszó*-nak az *asz-ik* igével meg az *asszú* melléknévvvel való közös eredete ellen; az EtSz. *aszó* szócikkében meg egyenesen e szavak közös eredetének bizonyítékát látja GOMBOCZ és MELICH különösen KRIZA székelyföldi adatának jelentésében.

Második helyen GOMBOCZ és MELICH a „Magyar szófejtések”-ben MUNKÁCSI fentebb idézett magyarázatának lehetőségét említi meg ugyan — „m. *aszó* vog.É. *sás*, K. *sős*, T. *šas* 'patak, hegyipatak' Ethn. 4: 182, NyK. XXV, 269” —, de ellene jelentéstani és a jelentéstaninál súlyosabb hangtörténeti érvet vet fel: „Nem tekintve, hogy így az *aszó*-nak kétségkívül épp oly fontos, s valószínűleg eredetibb 'völgy' jelentése magyarázatlan marad, a magy. magánhangzós szókezdet sem fér össze a vog. *s-*, *š-* szókezdettel” (MNY. II, 310). Ez az összehasonlító hangtörténeti érv súlyos igazság, ezért fontos szerepe is volt MUNKÁCSI *aszó*-etimológiájának végleges elvetésében.

GOMBOCZnak és MELICHnek az a jelentéstörténeti érve is igaz önmagában, hogy ha a m. *aszó*-t a vog.É. *sás*, K. *sős*, T. *šas* 'patak, hegyipatak' jelentésű

¹ Ez az érv: „. . . az oklevelek helyesírása . . .” MELICH ellenvetésére vall.

² Tudniillik a SZAMOTA szerint e gy töről származó *aszó* főnevet és az *asszú* melléknévet.

³ Tudniillik: „[acc. *aszót*; alakv. *azah* (birt. személyraggal *azaa*) *ozov*, *ozou*, *azow*, *azo* OklSz. Melich, NyK. 35: 116].”

szavakkal közös eredetűeknek föltételezzük, akkor magyarázatlan marad a m. *aszó* 'vallis' jelentésváltozata.

Csak hogy a m. *aszó*-nak 'völgy; vallis' jelentését nem szabad eredetibbnek magyaráznunk a 'patak'-nál és a 'ki-kiszáradó patakmeder'-nél, mert arra semmi bizonyítékunk nincsen. Mivel azonban egyelőre az *aszó*-nak 'völgy; vallis' jelentését döntő fontosságúnak tartják, illetőleg tartották, ebből azt olvasták ki a későbbi kutatók, hogy az *aszó*-nak nagy valószínűséggel a 'völgy' volt a legáltalánosabb jelentése. Ez az oka annak, hogy az *aszó*-nak 'völgy' jelentése mint a legfontosabb jelentésváltozat mindenhol az első helyre került, és így vándorolt ez a jelentés azután sok *aszó*-ról szóló szófejtésben a jelentésviszonyok számbevételénél mindig az élen, egyik szófejtésből a másikba és egyik szótárból a másikba (vö. EtSz.; J. H. TOIVONEN: FUF. XIX, 135, BÁRCZI, TA. 32; MSz-FgrE.; TESz.; ErdSzótörtTár. I, 458 stb.).

Sorrendben harmadikként említi GOMBOCZ és MELICH ebben a közös cikkében az *aszó*-nak GOMBOCZ adta, már fentebb ismertetett, törökből való magyarázatát (m. *aszó*, vö. kirg. *asū*, töl. sor. *ažik*, tel. *ažū* 'bergpass, bergübergang, die thalhöhlung, ohne fluss'), melyet jelentéstanilag kielégítőnek találnak, de az *aszó*-nak 'ki-kiszáradó folyómeder', 'patak, folyó' jelentése miatt mégsem kielégítő; hangtanilag azonban GOMBOCZ és MELICH sem találja elfogadhatónak ezt a magyarázatot, mert mint megállapították: így magyarázatlan marad az *aszó*-ban az intervokális *sz*, mert a török alapalakban *š* volt, s így a magyarban is *s*-nek kellene lennie.

E fejtegetés után és reá hivatkozva WICHMANN GYÖRGY 1908-ban (A moldvai csángó magánhangzók története: Nyr. XXXVII, 248—9) arra a következtetésre jut, hogy az *aszó*-nak elfogadható magyarázata nincs.

HEFTY GYULA ANDOR 1911-ben „A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben” című értekezésében (Nyr. XL, 160) mint térszinformanévvel foglalkozik az *aszó*-val. Az *aszó* eredetét behatóan nem tárgyalja, megemlíti azonban, hogy e szó eredetét már sokan igyekeztek föltárni, de nem sikerült megfejteni. Az *aszó* jelentéseit, népnyelvi és okleveles adatait részletesebben ismerteti. Idézi e szónak KRIZA által megadott jelentését is, és ehhez a következőket fűzi: „Ezt a MTsz. átvette és Jankó Bmellék 55. »Aszó. Bfüreden, víztelen völgy, meredek parttal« megerősíteni látszik, de é n e z t c s a k n é p e t i m o l ó g i á n a k t a r t o m. [-feje, -hegye, -korha, -oldala, -tó, -völgye].” [A kiemelés tőlem.]

Az *aszó* szó eredetének az ismerete nélkül nem lett volna szabad HEFTY-nek az *aszó* balatonfüredi jelentését népetimológiának nyilvánítania. HEFTY-nek ezt a véleményét magáévá tette BÁRCZI, a következőképpen (TA. 32): „... egyes vélemények szerint az *aszó* 'olyan völgyet [jelent], melyben esős időben és olvadáskor patak folyik, különben pedig kiasz és száraz' (Nyr. I, 384), vagy éppen 'meredek partú víztelen völgyet', e z a z o n b a n v a l ó s z í n ű l e g n é p e t i m o l ó g i á s é r t e l m e z é s [az én kiemelésem], mely az *aszik* ige jelentéséből született, hiszen az *aszó* nem ritkán éppen 'patakot' jelent (Okl-Sz.); ...”

PAIS DEZSŐ 1912-ben (Az *aszó* elhomályosult összetételei: MNy. VIII, 391—401) nem nyilatkozott az *aszó* eredetéről, de abban reménykedett, hogy elemzéseivel hozzájárul „az *aszó* sokat vitatott etymológiájának megállapításához is” (i. h. 391—2). És ehhez csakugyan hozzá is járult, mégpedig azzal, hogy az *aszó* legfontosabb jelentésváltozatait megállapította, azután meg azzal, hogy KRIZA jelentésmeghatározásának hitelét, melyet MUNKÁCSI és ZOLNAI kétségbe vont, helyreállította. „Jentései — mondja PAIS — az adatok többségében:

'völgy, vallis, planities, tal, niederung', néhány esetben pedig 'patak, fluvius, rivulus, fluß, bach'. Mint táj szó él a Székelyföldön [az én kiemelésém]; értelme 'olyan völgy, melyen esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszzerű patak folyik végig, de egyébkor száraz'."

Nagyon valószínű, hogy PAISnak ez utóbbi megállapítása következtében módosították véleményüket GOMBOCZ és MELICH az *aszó* eredetéről az EtSz.-ban az 1906-beli (MNY. II, 310) első magyarázatukhoz képest! Az EtSz. *aszó* cikke ugyanis azt mondja: „Legvalószínűbb SZAMOTA NYK. XXV, 132 magyarázata, hogy az *aszni* igéből származik, épp úgy, mint az *asszú* melléknév is. E magyarázatot támoogatja a MTsz. meghatározása is (fentebb).” (A kiemelés tőlem.) Tudniillik KRIZÁnak 1872-ben (Nyr. I, 384) tett, jó okkal már többször idézett meghatározása, melyet MUNKÁCSI — mint emlékezhetünk rá — a következő szavakkal vont kétségbe: „Megjegyzendő, hogy az *aszó*-nak a közlőtől hangsúlyozott okvetetlen k i s z á r a d á s a népetimológia műve lehet az *aszni* ige és *asszú*, *asszjú* szók hatása alatt . . .” (Ethn. IV, 182); ZOLNAI meg minden bizonyítás nélkül kijelentette (Nyr. XXV, 166—7) — már fentebb is láttuk, de tanulság okából újra emlékeztetünkbe kell idéznünk —: „Az *aszó* 'völgy' szónak az *aszni* igéből való származása, amit SZAMOTA minden kétkedés nélkül hirdet (NyK. 132), jelentéstani okból alig fogadható el.” — De hogy miért, azt nem mondja meg ZOLNAI. Pedig ezt meg kellett volna alaposan okolnia. Ha ugyanis a székelyföldi *aszó*-nak KRIZA adta jelentésleírása helyes, akkor le gal á b b az EtSz. megállapításáig el kell jutnia a kutatónak. Vagyis legvalószínűbb a SZAMOTA magyarázata, ezért az EtSz. minden egyéb megfejtési kísérletet elfogadhatatlannak minősít, mégpedig megfelelő indokolással.

J. H. TOIVONEN, a kiváló finnugor nyelvész 1927-ben (FUF. XIX, 135) „Zur geschichte der fiugr. inlautenden affrikaten” című kitűnő tanulmányában néhány sorban új magyarázatát adta az *aszó* eredetének: „Est. *āz g. āzu, āza* 'wiese (gute), bachwiese' | syrj. (Wied.) L. *adz* 'wiese', (Wichm.) L. *adz* '(gute, trockene) wiese' | ung. *aszó* 'tal, niederung; fluss, bach'. — Wegen der bedeutungen vgl. FUF. 17: 286, zu den früheren erklärungen des ung. wortes MESz. [= EtSz.] 160—2.”

Nyilvánvaló, hogy ez az egyeztetés a zürjén és az észti adatok jelentéseinek megfelelően az *aszó* 'völgy; Tal' jelentésén nyugszik, KRIZA hiteles erdélyi jelentésmagyarázata figyelmen kívül marad, TOIVONEN az *aszó*-nak meg vélt rokon nyelvi megfelelőinek jelentésviszonyai föltehető alakulására nézve balti és szláv analógiákra hivatkozik (FUF. XVII, 286): „Zu den bedeutungen 'au, wiese' 'tal' vgl. z. b. lett. *lanka* 'niedrige, wässerige wiese' ~ lit. *lankà* 'thal' = poln. *łaka* 'wiese', russ. *лука* 'biegung, wiesenland einer flusskrümme' ~ (dial.) 'tal'”. — Az előző magyarázatokról, közöttük a SZAMOTÁÉról csak egy utalás erejéig történik említés az EtSz.-ra való hivatkozással, vagyis SZAMOTA magyarázatát TOIVONEN egy kalap alá veszi azokkal a magyarázatokkal, melyeket az EtSz. sem fogad el; az elfogadhatatlan magyarázatokhoz hozzáveszi SZAMOTA magyarázatát is, melyet viszont az EtSz. a legvalószínűbbnek tart. Itt is azt látjuk tehát, hogy az újabb szófejtési kísérlet előtt nem történt meg annak a jelentésváltozatnak az alapos megvizsgálása, amelyen az *asz* ~ *aszik* ige > *aszó* eredetmagyarázat nyugszik, nevezetesen: az *aszó* 'ki-kiszáradó patakmeder' jelentésének az alapos elemzése, és ezen elemzés megtörténte nélkül ismételtelen elvetik azt, illetőleg a reá épülő etimológiát.

TOIVONEN etimológiájára meg is tette ZSIRAI 1928—1930-ban (NyK. XLVII, 150) a következő kritikai megjegyzést: „T. nem fogadja el azt a Szamo-

tától való régi magyarázatot, hogy az *aszó* az *asz-ik* ige származéka, hanem az észti *āz* 'wiese (gute), bachwiese', zürj. *adz* 'wiese' szavakkal egyezetteti (210. sz.). Ez az egybevetés korántsem meggyőző, mégpedig részint jelentésbeli, részint alaki nehézségek miatt nem." Kár, hogy ZSIRAI jelentésbeli és alaktani ellentétéseinek a bizonyítékait nem fejtette ki. — Kritikai megjegyzésének azért megvolt az a haszna, hogy BÁRCZI 1941-ben (SzófSz.) ZSIRAI itt bemutatott kritikai észrevételére is hivatkozva még az *asz-ik* ige származékának tünteti fel ugyan az *aszó* főnevet, de bizonyosnak nem tartja ezt a származtatást, „e fn. idetartozása — úgymond — nem kétségtelen (NyK. 47: 150).”

MÉSZÖLY GEDEON viszont 1943-ban — de később is — határozottan amellett van, hogy az *aszó* főnév az *asz* ~ *aszik* ige tövéből származik (Nép és Nyelv III, 42). — Hasonlóképpen 1956-ban is (ÖmSzöv. 11): „Völgyeket és medreket sokszor neveztek el az *aszni* igéből lett *aszó* (= k i - k i s z á r a d ó) szóval.” (az én kiemelésem.) — Ez az értelmezés az *aszó*-nak eredete szempontjából szabatos jelentés-megjelölése!

1950-ben PAIS is az *asz* ≈ *aszik* igeneveként tárgyalja az *ászay* > *aszó* szavunkat (MNY. XLVI, 14, 104), mint ahogy a *ménőy* > *ménő* a *mén-* igető igeneve, a *számtay* > *szántó* pedig a *számt* > *szánt* igéé, vagyis PAIS — bizonyára ZSIRAI véleménye alapján is — elfogadja SZAMOTA magyarázatát.

1951-ben jelent meg BÁRCZI GÉZÁNAK „A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék” című munkája. Ebben BÁRCZI a „fizeg *azaa*” 'Füzegety (= a Koppány folyó) aszója' és a „nogu *azah* fehe rea” (i. m. 32, 39) magyarázata kapcsán részletesen foglalkozik az *aszó* jelentésváltozataival (32), alaki sajátágaival (169), hangtanával (99) és a róla szóló szófejtésekkel (32—33) — a TOIVONENÉ kivételével —, de a szófejtések közül egyiket sem tartja kielégítőnek. Mivel BÁRCZI fejtegetésének az *aszó* eredetéről és jelentéseiről megvolt a maga hatása legújabb etimológiai szótáraink állásfoglalására is, részletesebben kell jelentéstani fejtegetésével nekünk is foglalkoznunk.

BÁRCZI az *aszó* jelentésváltozatairól a következőket mondja: „Jelentése változatos, általában 'mélyebben fekvő domb- vagy hegyközt' jelent (NySz.; OklSz.; HEFTY: Nyr. XL, 160), tehát völgyfélé. MOOR E. szerint egyszerűen 'völgyet' MNY. XL, 303), egyes vélemények szerint 'olyan völgyet, melyben esős időben és olvadáskor patak folyik, különben pedig kiasz és száraz' (Nyr. I, 384), vagy éppen 'meredek partú, víztelen völgyet', ez azonban valószínűleg népetimológias értelmezés, mely az *aszik* ige jelentéséből született, hiszen az *aszó* nem ritkán éppen 'patakot' jelent (OklSz.); a régi adatok e 'száraz völgy' jelentés feltevését semmiesetre sem támogatják; egy jelentésváltozata szerint 'olyan völgy, melynek legalább egyik oldala meredek, székérrel, kocsival úgyszólván járhatatlan' (KOMORÓCZY MIKLÓS: Nyr. XL, 274), ez szintén nem tekinthető általánosnak; ritkán előfordul a 'planities, medium terrae' jelentés is (NySz.), ez azonban oly ritka, hogy csak másod-harmadlagos lehet. A l e g á l t a l á n o s a b b j e l e n t é s k é t s é g t e l e n ü l 'völgyfélé' [az én kiemelésem], a jelen esetben [ti. a TA-beli *fizeg azaa*] valószínűleg az a csekély völgy, amelyen a *fizeg* 'Koppány' maga folyik, mert a következő határmegjelölő pont már a *fizeg*-en túl van (l. 28). A helynév jelentése tehát 'a Füzegety völgye.’”

BÁRCZI tehát nem állapítja meg, hogy mi az *aszó* és hangtani előzményei jelentéseinek egymáshoz való történeti viszonya, ezért a szó eredetéről szóló szófejtések kritikájánál nem is megy tovább (i. m. 32—3), s az *aszó*-nak valamennyi eredetmagyarázatát elveti, a TOIVONENÉ kivételével, erről azonban nem szól.

A MSzFgrE. és a TESz. végigtekintvén az *aszó* eredetének kutatási eredményein, szavunkat — mint láttuk — vitatott eredetűnek minősíti, s 1967-ben mindkét legújabb, igen értékes szófejtő szótárunk két számításba vehető magyarázatot említ meg, mégpedig úgy, hogy valószínűbbnek tartják az *aszó*-nak a zürjén *adz* 'Wiese', *adz* 'gute, trockene Wiese' | észt *aas* 'Wiese (gute), Bachwiese' (TOIVONEN: FUF. XIX, 135) szavakkal való közös eredetét, mert ez jelentésánál is igazolhatóbbnak tűnik föl előttük, s ezzel szemben jelentésánál már sebezhetőnek vélik SZAMOTA magyarázatát (NyK. XXV, 132).

Csak hogy az *aszó*-nak az iménti zürjén és észt szavak jelentéseivel való történeti összefüggését nem kísérlete meg senki bebizonyítani. Mégis azt látjuk, hogy LYTKIN, mintha már minden rendben volna az *aszó*-nak ezen egyeztetése körül, 1968-ban (UJb. XL, 232) a következőket mondja: „*aszó* 'Tal, Niederung' muß auch mit votj. *azdor* 'unbewaldetes Gelände, Steppe' verglichen werden (vgl. SFU. II, 268).” — Ezen utalás helyén (SFU. II, 268) a következőket olvashatjuk ugyancsak LYTKINTÓL: „a komi *až* első jelentése, úgy látszik, az volt, hogy 'ártéri rét hordalékos talajjal, amelyen nem nő erdő.' Ezért ezt egyeztetni lehet a votj. *azdor* < ősspermi *až* szóval; ez elősspermi *ačə*-ra megy vissza.” — Továbbá (SFU. IV, 143): „**asz* 'rét' teljesen elfogadható az észt *ās*-, komi *adz* 'folyóvölgy' szavakkal való közös eredete.”

De TERHO ITKONEN (Virittájá 1973: 164) a TESz.-ről írt recenziójában az észt *aas*-t nem tartja finnugor kori örökségnek, hosszú *ā*-ja miatt újabb képződésnek véli.¹

Marad tehát az *aszó*-nak a zürjén *adz* 'Wiese', *adz* 'gute, trockene Wiese' és a votják *azdor* 'unbewaldetes Gelände, Steppe' előtagjával (*až*-) való egyeztetése. De ez az egyeztetés a magyar *aszó*-nak 'rivus, rivulus', 'ki-kiszáradó patakmeder' jelentései miatt igen gyenge lábon áll még a valószínűség fokához képest is.

SZAMOTA régi magyarázata viszont — a m. *aszó* az *asz* ~ *aszik* igeneve — a „vitatott eredet”-en belül is alig-alig vehető tekintetbe a MSzFgrE. és a TESz. szerint, mégpedig súlyosnak látszó jelentéstani ok miatt. A MSzFgrE. szerint ugyanis a régi adatokkal „nem igazolható, hogy a szó első jelentése 'száraz völgy, kiszáradt vagy koronként kiszáradó meder; trockenés Tal, ausgetrocknetes oder zeitweise austrocknendes Flußbett' lett volna” — és e megállapításban e szótár BÁRCZIRA hivatkozik. — A TESz. szerint meg: „E magyarázat némi nehézsége: nem igazolható kétséget kizáró módon, hogy az *aszó* eredeti jelentése 'száraz völgy' volt.”

Ezek az érvek azonban mitsém bizonyítanak az *aszó*-nak az *asz* ~ *aszik* igéből való származása ellen; attól még eredhet az *aszó* az *asz* ~ *aszik* igéből, hogy az *aszó* régi adatai nem igazolják e szó első jelentésének a 'száraz völgy, kiszáradt vagy koronként kiszáradó meder' értelmet, ha különben az *aszó*-nak ez a jelentése megvolt a régi magyar nyelvben. És lehet a mai vagy a közelmúlt magyar nyelvjárási adat jelentése nemcsak mai, hanem egyszersmind régi magyar nyelvi is. Hányszor megesik, hogy a mai magyar nyelvjárás régebbi nyelvi alakulatokat őriz, mint a régi magyar nyelv emlékei!

Az sem érv az *aszó*-nak *asz* ~ *aszik* igéből származása ellen, hogy az *aszó*-nak 'száraz völgy' eredeti jelentése nem igazolható kétségtelenül. Hiszen lát-

¹ LYTKINnek a m. *aszó* eredetéről szóló közleményeire, valamint TERHO ITKONENnek az észt *aas* eredetéről szóló megállapítására MIKOLA TIBOR hívta föl figyelmemet a szegedi Finnugor Tanszék „Magyar szavak etimológiai irodalma 1966–1974” című kéziratot jegyzéke alapján. Köszönöm MIKOLA TIBOR szívességét.

tuk már eddig is, hogy eredetileg nem mindig száraz volt az az *aszó*, hanem hol száraz volt az az *aszó*, hol meg víz volt benne. És ez éppen ellenkezőleg: az *aszó*-nak az *asz*-igéből való származása mellett szól.

Annyit tanulságul már most is leszűrhetünk, kitűnik ez az *aszó* eddig ismertetett eredetmagyarázataiból is, hogy valamennyi t é v e s magyarázat elsősorban az *aszó* igazi jelentésviszonyainak a félreismeréséből származik. Ezért a következőkben különös gondot kell fordítanunk az *aszó* tárgytörténetére, továbbá: a szó jelentésváltozatainak pontos jellemzésére, és új jelentéstörténeti bizonyítékok megszerzésére is törekednünk kell.

A tárgytörténet és a jelentéstörténet mellett nem kevésbé fontos a hangtörténet és az alakítástörténet vallomása is az *aszó* eredetére nézve, de tanulmányoznunk kell az *aszó* tötörténetét is. Mindezekre alkalom adtán még visszatérünk.

NYÍRI ANTAL

A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége

A nyelvészeti szakirodalomban különösen a helyhez kötött nyelvjárási hangtörténetben a helynevek, földrajzi nevek vizsgálatánál a kutatók gyakran tértek vissza egy forráshoz: a térképhez (TÖRÖK GÁBOR, Régi térképek nyelvjárástörténeti tanulságai: MNy. LXIII, 14—21). Annak ellenére, hogy a régi térképeken található földrajzi nevek rendkívül értékes adalékot nyújtanak a nyelv- és hangtörténésznek, legrégebbi térképeink nyelvészeti — sőt bizonyos fokig még térképészeti — feldolgozása is várat magára.

Jóllehet több munka is foglalkozik a magyar térképrajzolás történetével (pl. FODOR FERENC, A magyar térképírás. Bp., 1953.), de a legrégebbi és egyben legértékesebb térképek monografikus feldolgozására is csak most kerül sor. A legelső — ismert — részletes magyarországi térkép alkotója, mint a térkép impresszuma mutatja (Tabula Hungarie ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigoniensis Cardin. Secretariū virū Anno Dñi 1528), Bakócz Tamás Lázár nevezetű titkára volt, aki a térkép megjelenése idején (1528.) már nem élt. A térképvázlat (kézirat) még Lázár halála előtt Tannstetterhez került, aki azt Ingolstadtban 1528-ban (egyések szerint már 1522-ben) kiadta. A térkép monografikus feldolgozásához STEGENA LAJOS professzor vezetésével több, érintett tudományág szakembereiből álló munkabizottság látott hozzá. Az első eredmények nemrég láttak napvilágot, a továbbiak folytatólagosan jelennek meg. Ennek keretében a Magyar Nyelv hasábjain is közzéteszük a térkép teljes névanyagát. A térképen található földrajzi nevek számszerű megoszlása a következő: a mai Magyarország területére eső településnevek 407, Románia területére eső településnevek 253, Csehszlovákia területére eső településnevek 285, Jugoszlávia területére eső településnevek 376, a Szovjetunió területére eső településnevek 46, Ausztria területére 31, Olaszország területére 3 településnév esik, a térképen továbbá még 89 víznév és 77 egyéb közigazgatási név található, összesen tehát 1567 adatot tartalmaz e térkép.

Nem áll szándékomban most a Lázár-térkép történetét taglalni, annyit azonban az eddigi szakirodalommal egybehangzóan meg kell állapítanom, hogy több mint száz éven át több-kevesebb hűséggel Lázár térképét (a továbbiakban: L.) másolta, illetve használta minden térképészítő: Vavassore: 1533.

(a továbbiakban: V), Tramezini: 1559. (a továbbiakban: T), Ligorio: 1559. (a továbbiakban: Li), Lazius: 1552—1556. (a továbbiakban: La), Zsámboky: 1566. és 1579. (a továbbiakban: Zs) stb. Lázár térképének hatása alól Lazius, majd Zsámboky kísérel meg „szabadulni”, ez elsősorban újabb helynevek felvételében és a tájolás megváltoztatásában nyilvánul meg. Jelen írásomban nem kívánok kitérni Lázár forrására (ill. forrásaira) sem, annyit azonban meg kell jegyezni, hogy Lázártól függetlenül Gastaldi is készített térképet ifjú térképészként 1546-ban (a továbbiakban: G). Lázár és Gastaldi térképeinek névanyaga eltérésük mellett is egy közös korábbi forrásra enged következtetni. Ezért jelen vizsgálódásaimba Gastaldi adatatait is bevonom, jóllehet térképén kevesebb adat található. Lazius, aki nem másolta szolgálai Lázárt (inkább leszólta Lázár térképét a településnevek írásmódja miatt), több térképet is készített Magyarországról. Ezeket a térképeket is bevonom vizsgálódásaimba éppen a Lázártól való eltérések miatt, jóllehet több magyar helynevet németre fordít, de Lázár hibáit — különösen, ami a hibás írásmódot illeti — kijavítja.

Lázár térképének becse, ahogy a kutatások előre haladnak, egyre inkább nő. E térkép helyneveit korábban OKOLICSÁNYI HARMOS ELEONÓRA egyeztetette a maiakkal (Térképészeti közlöny I, 3. füzet + VI/b. melléklet. Bp., 1931.) nem egészen kifogástalanul. Azóta e kérdést HRENKÓ PÁL megnyugató módon tisztázta, és munkatársaival (HALMAI RÓBERT és MÉLYKÚTI MIHÁLY) jegyzékbe foglalta (A magyar térképészet kezdetei. Kézirat. Bp., 1976. 22—70). A továbbiakban e munka sorszámaait használom (a településnevek országokkénti megoszlásában alfabetikus sorrendben — az eredeti írásmód alapján).

Mielőtt a térkép nyelvészeti feldolgozásához kezdenénk, meg kell vizsgálnunk a térkép nyelvi hitelességének kérdését. Lázár térképe a XVI. századi Magyarországnak közel másfélezer településéről ad helyrajzi és elnevezésbeli tájékoztatást. HRENKÓ szerint (i. m. 71) „a településábrázolás páratlanul jó és eredeti, jobb ábrázolással sem a korábbi időkben, sem a későbbiekben — mintegy két évszázadon át — nem találkozunk. Eredetiségében az ábrázolás mércéje lehet térképészetünk akkori fejlettségének is. A törökűlást megelőző településkép ábrázolásával a térkép fontos kiegészítő anyagot szolgáltat a településtörténeti kutatásokhoz, és a nyelvtörténet számára is értékes dokumentum. — A Lázár-térkép településábrázolása és névírása eredeti munka. Rajza szép és gazdag, rendkívül gondos, finom vonalú és aprólékos. A betű egyenletes minősége nem egyszerű fametszetre vall. Az egy vonalon ülő betűk, a ládába helyezett nevek, a merev névelhelyezés és még sok más jel alapján joggal feltételezhetjük, hogy a településnevek szedett betűkkel készültek.” HRENKÓ feltevését támogatják még a jellegzetes sajtóhibák: (számuk a gondos nyomtatás miatt elenyésző) amennyiben a településnév nagy kezdőbetűje vagy közbül a név egy betűje a rossz ragasztás miatt kiesik a ládikából, a helynév kisbetűvel hiányosan kezdődik; pl.: L Jugoszlávia.—5: *alkowar*, V: *Valkovuar*, T: *Valkowar*, Li: *Valkowar*, Zs: *Valkowar*=Valkóvár (ma: Vukovar Jugoszlávia), vagy hiányzó betűvel található a településnév a térképen; pl.: L Csehszlovákia—88: *Ke markh*, V: *Kermarkh*, T: *Kermarkh*, Li: *Kermarkh*, Zs: *Kesmark*=Késmárk (ma: Kežmarok Csehszlovákia). Megállapítható, hogy a Lázár-térkép hegy- és vízrajza eredeti fametszet, erre a nagyméretű dúra tűzték fel kis ládikában a település nevét. A helynevek szedése mellett szól az a tény is, hogy az idegen anyanyelvű, magyarul nem értő nyomdász vagy szedő a kéziratot híven szedi. Ebből a következő jellegzetes sajtóhibák erednek: a kézirat *i+n* betűje összeolvad és *m*-et szed a nyomdász; pl.: L

Csehszlovákia — 4: *Amaske*, ezt a településnevet mind a négy térkép változatlan formában másolja: *Amaske* = Ajnácskő (ma: Hajnáčka Csehszlovákia), de a következő helynév már több változatot mutat: L Magyarország — 86: *Dmtznir*, V: *Dintznir*, T: *Dintznir*, Li: *Dintznir*, Zs: *Dinznr* = Diósgyőr. A német szedő saját nyelvjárását sem érvényesítette, illetve érvényesíthette, mert a német nyelvű településnevekben nem látszik ilyen hatás, a magyar nyelvű helyneveket pedig nem érthette, ezért feltehető, hogy a nyomdász az eredetihez híven nyomtatott. A hű szedés mellett szól a helynevek írásmódja, illetve a bennük található nagy helyesírási, hangjelölési változatosság (pl. a *cs* jelölésére a következő jelek találhatók: *iz*, *cz*, *ch*, *z*). A sokszor régiesnek ható hangalakhoz régies írásmód is párosul. Ezért vetem föl annak lehetőségét, hogy Lázár mint Bakócz Tamás titkára a kancellárián régebbi térképekhez férhetett és juthatott. Ezeket a régi térképvezeteket vagy lemásolta, vagy összeszerkesztette, vagy saját munkájához felhasználta, úgy hogy a helyneveket ezekről a térképekről írta ki eredeti alakjukban megőrizvén régies írásmódjukat és ezzel régi hangalakjukat is, mint ahogy a Lázár-térképet másoló későbbi (különösen közvetlen) másolói. Lázár térképét Vavassore (1553.) és Zsámboky (1566.) 1 : 1 arányban másolta, de Zsámboky többször kijavítja Lázár térképének zavaró sajtóhibáit. Tramezini (1559.) és Ligorio (1559.) kisebb méretarányban, de ugyancsak másolják Lázár térképét. Mind a négy másolt térkép — eltérően Lázártól — teljes fametszet, tehát a településnevek is — hangalakjukban és írásmódban híven követve Lázárt — metszettek és nem szedettek.

A Lázár-térkép névanyagának tanulmányozása során több fontos nyelvtörténeti, illetve hangtörténeti jelenséget figyelhetünk meg. Ezek közül most mindössze kettőre térek ki: a *kő* és az *oroszlán* helynevek különböző és a nyelvtörténetben nem adatolt alakjaira.

A *kő* „ősi örökség a finnugor korból”, mint ahogy a TESz. meggyőző vogul, osztyák, zürjén, votják, cseremis, mordvin, finn és észtt példákkal bizonyítja. A magyar *kő* szó a *v* tövű névszók csoportjába tartozik, és a következő előfordulásai találhatók a TESz.-ben: „1009/? 1235/1350/1404: „Quartum, vt dicitur *Kwarok*. . . super Zavum fluium terminatur” hn. (Karácsonyi: Szt. István 40); 1055: *kuef* sz. (TA.); 1067 k./1267: *Kuurew* hn. (ÁÜO. 1: 26); 1138/1329; *Kewe* sz. szn. (MNY. 32: 131); 1193: *hýgífkeu* hn. (ÓMOlv. 58); 1211: *Keuueche* sz. szn. (PRT. 10: 508); *Solumkou* hn. (Oklsz.); 1356: *Kuuechesrew* sz. hn. (Oklsz.); 1358: „venissent ad multitudinem lapidum vbi quandam arborem piri *kuben* allokurtuel pro meta reperissent” (Oklsz.); 1395 k.: *ktues* sz. (BesztSzj. 598.); 1519: *keenkőw* (JordK. 901); 1525 k.: *kjw* (MNY. 11: 83); 1777: *kü* (Bessenyei: A' filosofus 46: NSz.)”; csak ezek után található egy későbbi nyelvjárási *kébel* grammatikai alakváltozat (ÚMTsz.). Lázár térképén 13 helynevet találunk, melyben a *kő* önállóan vagy összetételben (elő- vagy utótagként) szerepel. Ezek az adatok változatos képet mutatnak ugyan, de időhöz (XVI. sz. eleje) és helyhez kötötten azonosíthatók. A körültekintőbb és pontosabb meghatározás érdekében a kortárs-térképeket is figyelembe vesszük (l. fent).

A mai Magyarország területére eső településnevek között található: L 17: *Arozlake*; CSÁNKI I, 53: 1468: *Orozlankw* és 1489: *Orozlankew* (ma: Oroszlánvár-rom (Domoszló); V: ua.¹; T: ua.; Li: ua.; Zs: *Arözläke*; G: Choro; La: *Oroslankw*. — L 52: *Buldoke*; GYÖRFFY I, 70: 1295 k.: castr. Boldua, 1300:

Az ua. mindig a Lázár-térképpel azonos adatokra vonatkozik.

Bolduaku, 1300 k.: Buldoku, 1301: Bulduakev, 1327/1373/1762: ... castr. Buldukeő, 1335: Buldwakw, 1332—5: Boldolken ~ Bolunken; CSÁNKI I, 197: 1383/1389: Castrum Boldogkew, Boldokw, 1471: Boldokeő; CSÁNKI I, 204: 1467: Boldokeo poss. (ma: Boldogkőváralja); V: ua.; T: ua.; Li: ua.; Zs: ua.; G: —; La: —. — L 147: Holnkaw [!]; CSÁNKI I, 90: 1313: Castrum Holoukw, Hollokw, Hollokew (ma: Hollókő); V: Holnakwu; T: ua.; Li: ua.; Zs: ua.; G: —; La: —. — L 179: Kewezd; GYÖRFFY I, 783: 1275: Kuesd, 1323/324: Kuesd; CSÁNKI I, 166: Kwuesd, Kuesd, Kewesd, 1324: terra Kuesd (ma: Mezőkövesd); V: Kewezd; T: ua.; Li: ua.; Zs: ua.; G: Kewezd; La: —. — L 234: Orotzlankw; CSÁNKI I, 510: 1440—46: Orozlankw, 1460: Orozlankew (ma: Oroszlánkő — Csáki vár — Oroszlány?); V: Orotzlákwu; T: Orotzlákw; Li: ua.; G: —; La: —. — L 336: Tzogake; CSÁNKI III, 304: 1299: Castrum Choukaku, 1374: Chokakew (számos adat ugyanígy!), 1405: Chokakw, 1427: Chokaku (ma: Csóka-kő); V: Tzokake; T: Tzokake; Li: Tzokaka; Zs: Tzokako, G: —; La: Chakakw.

Ma Csehszlovákia területére esik: L 4: Amaske; CSÁNKI I, 123: 1344: Castellanus de Anyaskw, 1411 stb.: Castrum Aynaskew, Aynaskw, Aynachkw (korábban: Ajnácskő; ma: Hajnáčka); V: ua.; Li: ua.; T: ua.; Zs: ua.; G: —; La: —. — L 190: Satzkowy [!]; CSÁNKI/FEKETE NAGY IV, 117: 1351: Silva Luchka, 1469: Poss. Fachko, 1471: Poss. Fachkwalhota, 1495: Poss. Fachko, 1500: Poss. Faczko, 1508: Poss. Faczkow (korábban: Facskő; ma: Fačkow); V: Satzkouz; T: ua.; Li: ua.; Zs: ua.; G: —; La: —. — L 223: Tarke; CSÁNKI I, 284: 1438, 1439: Castrum Tharkow, Tharkw, Tarkw; CSÁNKI I, 313: 1248: Tharkveley, 1427; Tharkw, 1456: Tharkew (korábban: Tarkó; ma: Kamenica); V: ua.; T: ua.; Li: ua.; Zs: ua.; G: —; La: Tarky.

Ma Románia területére esik: L 90: Kehalon; CSÁNKI: —; CodDipl. VIII/2: 589—99: 1324: Kuholm; ORBÁN BALÁZS, A Székelyföld leírása I, 191—4: 1357: Keuhalm, 1380: Castrum regale Keuhalm (korábban: Kőhalom; ma: Rupea); V: ua.; T: ua.; Li: ua.; Kehalō; G: Chealon [!]; La: Repycz. — L 179: Solomko; GYÖRFFY I, 661: 1306: Solumkeu, 1309/351: Solumku, 1322: Solyumku, 1323: Solumkw, 1325: castrum Solyumku ~ Solumkow; CSÁNKI I, 595: 1325: Castrum Solumkew, 1391: Castrum Solyomkeu, 1394: Castrum Solumpkw, 1407: Castrum regale Solyomkew, 1407: C. Solyumkw, Solyomkw; CSÁNKI I, 622: 1458: Solyomkew (korábban: Solyomkő(vár); ma Piatru Șoimului); V: Solonko; T: —; Li: —; Zs: ua.; G: —. La: —.

Ma a Szovjetunió területére esik: L 21: Kersliget [!]; CSÁNKI I, 450: 1415: Kewesligeth (korábban: Kövesliget; ma: Dragovo); V: ua.; T: ua.; Li: ua.; Zs: ua.; G: —; La: —.

Ma Jugoszlávia területére esik: L 65: Czokake; CSÁNKI: — (korábban: Csókakő; ma Čučeva brdo); V: ua.; T: Szokak, Li: Szokaké; Zs: Szokake; G: —; La: —. — L 127: Kew; CSÁNKI II, 234 és 236: 1198: Keu, 1229: Cuhet, 1232: Cuher, 1247: Ku, 1300 k.: Kw, 1309: Ku, 1309: Ku (Keo), 1318: Kw, 1326: Kw, 1400: Ku. CSÁNKI adatai a Duna jobb partján fekvő Bánmonostora helynévre vonatkoznak, a monostort Kő helységben alapították, később a Bánmonostora elnevezést kiterjesztették az egész helységre. Lázár térképén megtalálható a Bánmonostora helynév is *Ban monsto* alakban; de a térképén *Kew* a Duna bal partján fekszik, és vele szemben a Duna jobb partján *Ban monsto*. GYÖRFFY Bács megye térképén viszont Kő helység a Duna jobb partján helyezkedik el. Feltehető, hogy ugyanazon helynévről van szó, csak Lázár térképén pontatlan az elhelyezés, vagy a település a Duna két partjára terjedt ki, ebből Kő az idők folyamán elpusztult. — L 128: Kewy; CSÁNKI II, 114—6: 1201:

Comitatus de *Keve* (de *Kewy*, *Kowiensis*, *Koueniensis* formában leginkább), 1430: Castrum nostrum (regis) *Coviniense*, *Koviniense*, 1460: Castr. *Koviense*, 1153 k.: *Quewen*, 1392: Civitas *Koviniensis*. A XV. században inkább: Oppidum *Koviense*, *Keve*, *Kewy*, *Kovinium* (korábban: *Keve*; ma: *Kovin*). A TESz.-ben *kő-vi*: 1243: ? *Kevyszn*. (CodDipl. 4/1: 290), 1395 k.: *keuŷ* (BesztSzj. 302.), V: *Keuŷ*; T: *Keuŷ*, Li: *Keuŷ*; Zs: —; G: *Cheui*; La: *Réue* [!]. — — L 352: *Zarvaske*; CsÁNKI — (korábban: *Szarvaskő*; ma: G. *Jelenska* ?); V: *Zaruaske*; T: *Zarwaske*; Li: *Zaruaske*; Zs: *Zarwaolt* [!]; G: *Zauast*; La: —.

A sok alakváltozatot a korábbi előzmények a legtöbb esetben igazolják és indokolják. A felsorolt helynevek kétharmadában egységesen *é-t* (ill. *ê-t*) találunk. A térképekről most felsorolt adatok sajnálatos módon hiányoznak Magyarország történeti földrajzából (GYÖRFFYból és CSÁNKIból egyaránt), mely ezeket a térképeket figyelmen kívül hagyta. A hangtörténetnek szüksége van ezekre az *é-s* alakváltozatokra, mert csak későbbi nyelvjárási adatokkal tudja a *kő*-nek *ké-s* változatát bizonyítani, itt pedig egyszerre — több, Magyarország különböző tájáról van adat: *Arozlake* 'Oroszlánkő', *Buldoke* 'Boldogkő', *Tzogake* 'Csókakő', *Amaske* 'Ajnácskő', *Tarke* 'Tarkő', *Kehalon* 'Kőhalom', *Czokake* 'Csókakő', *Zarvaske* 'Szarvaskő'. Hasonló képet mutat a *kő*-vel azonos hangtani fejlődésű *tő* szó is, pl.: *Zitvate* 'Zsitvató', *Arthy* 'Ároktó'. Végeredményben a fenti helynevek az *ü* diftongus majd valamennyi fejlődési fokozatára szolgáltatnak bizonyító adatot. Ennek oka a nyelvjárási különfejlődés és a (korábbi) térképrő saját nyelvjárása is lehet.

Másik vizsgált szavunk az *oroszlán*. Erre már a fentebb tárgyalt részben találhattunk két példát: L 17: *Arozlake* és L 234: *Orozlankw*. Ezekhez már csak egy példát hozhatunk Lázár térképéről: L 211: *Orozlan* (ma Jugoszlávia területére esik), GYÖRFFY 865: Leg. S. Gerhardi maior (XIV.) 1000 u.-ra: „ad montem, quem postea *Orozlanus* nuncupavit . . . , Ad locum, in quo ei leo apparuerat . . . ; in *Orozlanos*, ubi mon. in honore B. Georgii martiris edificabat . . . , Grecum abb-em cum monachis suis transtulit in *Orozlanos*; 1247/284/572: sess. in *Wruzlanmunustura* !; +1256: mon. *Orozlanus*; 1337: p. *Wruzlanus*, . . . p. Rabea a parte *Orozlanus*; 1340; p. *Orozlanusmunustura* in C-u Chanad.”; CsÁNKI I, 700: 1247: *Wruzlanus* munustura; 1451: *Orozlanus*; TESz. 1093 (korábban: *Oroszlán*, ill. *Oroszlámos*; ma: Banatsko Arandelovo). Az *Orozlan* név változatlan írásmódban található meg mind a négy (Vavassore, Tramezini, Ligorio, Zsámboky) térképen. Van tehát három *oroszlán* adatunk, és mind a három különböző alakban. A TESz.-ben az *oroszlán* ótörök származtatása helyénvaló, csak éppen a hiányzó láncszemre: a magyarba került török *arislán* alakra nincs korabeli adatunk. Az *araszlán* alakra csak 1889-ből hoz példát a TESz. Egyedül első adatunk, (L 17:) *Arozlake* 'Oroszlánkő' közelíti meg a feltevést, és szolgáltatná azt a bizonyos hiányzó láncszemet. De az *Arozlake* lehet íráshiba is, amelyet a többi térkép szolgálja átvesz, ez az olasz térképírókra vonatkozik elsősorban, Zsámboky térképén már látszik valami bizonytalankodás. A rendelkezésünkre álló összehasonlító adatok azt mutatják, hogy az olasz térképek hüen adják vissza Lázár „eredeti” írásmódját, még a hibákat is átveszik, csak ritkán javítottak, de gyakrabban rontottak az íráson. Zsámboky térképe többször kijavítja helyesen Lázár térképének elírásait. Ebben az esetben is mutatkozik valami javítási hajlam, mert a hüen leírt *A* köré karikát húz a rajzoló, ez a karika nagy *O*-nak is tekinthető (*Ⓐrozlake*). Mindenestre van e g y *oroszlán* adatunk, mely Lázár térképén mint megörzött régiség vagy betűhibaként fordul elő. További mikrofilológiai vizsgálat talán ki-

derítheti az adat megbízhatóságát és azt, hogy való ejtést tükrözött-e. Az *A*-s írásmód nem írható a német anyanyelvű nyomdász vagy Tannstetter számlájára. Érdekes írásmódnak tűnik viszont Gastaldi *Choroz* alakváltozata. Ez azt mutathtja, hogy a (korábbi) eredetibb térképen, melyről Lázár és Gastaldi a helyneveket vette, nem volt egyértelmű a helynév írásmódját illetően. Helyezzük első helyre a magyar származású Lázár adatát, de ne vessük el az olasz anyanyelvű Gastaldi adatát sem. Ez az „oroszlán”-kérdés is azt látszik megerősíteni, hogy Lázár mint Bakócz Tamás titkára a királyi kancellárián vagy éppen Bakóczén jóval régibb térképvezérlésekhez férhetett és juthatott, ezeket egybeszerkesztve készíthette saját térképét. Régi térképek léte nem zárható ki; aligha feltehető, hogy a magyar királyoknak különösen a XV. században (de már a XIV. században is) ne lett volna térképük (térképvezérlatuk) a kormányzásuk alatt álló országról. Lázár térképe is ezt látszik bizonyítani a maga pontos és megbízható adataival.

Lázár térképének anyaga még sok becses adatot szolgáltat a magyar hangtörténetnek, ezért kívánatos volna teljes anyagának közlése és feldolgozása.

MOLNÁR JÓZSEF

Török jövevényszavainkhoz

Célszerűnek látom az alant következő három, idegen nyelven megírt és részben megjelent, nehezen hozzáférhető etimológiát magyarul is közölni, annyival is inkább, mert a két első szónak újabban bolgár-török eredetére következtetek.

1. A magyar *gyermek* szó eredete és *Ермяк* közök vezér neve. — E cikkem törökül jelent meg, 1966-ban a Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü-nek Reşid Rahmeti Arat emlékére kiadott kötetében (382–7).

Hogy a magyar *gyermek* szó az Ural-vidéki törökség személyneveivel azonos, első pillantásra talán meglepő. Az idevágó adatok egybevetése eredményeként azonban igen valószínű. Az NySz.-ban azt látjuk, hogy a *gyermek* szó a régiségben 'fiatal'-t, 'ifjú'-t is jelentett. Az OklSz. is 'novellus; jung' jelentését ismeri. Pl.: 1341: „insulam wlgo *Gyermukzyget* vocatam”; 1344: „in rubeto wlgo *Gyermeharazth* dicto.”

A SzófSz. a *gyermek* szó eredetére vonatkozó véleményeket röviden így foglalja össze: . . . „bizonytalan és vitatott er.: 1. ugor er. tőből, vö. o. *njewer* 'csikó', *njewrem* 'gyermok', vog. *njawr*, *njawrem* 'ua.', ennek főleg hangtani nehézségei vannak; 2. kikövetkeztetett, de kétes és ki nem mutatható bolgár-török *džermik* 'fiatal' szóból. Egyik sem nagyon valószínű.” — Török cikkem megírása után jelent meg a TESz., amely ezt írja (I, 1128.): „Ismeretlen eredetű” . . . ”Finnugor egyeztetése, valamint török származtatása téves.”

A szó török eredete szerintem az elmondottak után is nagyon valószínű. Már M. RÄSÄNEN gondolt erre. Amikor a cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavait tárgyalta, a cseremisiz *samarak* ~ *samrâk* ~ *sâmarak* 'gyermek' jelentésű szónak a csuvas *sarmâk* ~ *samrâk* 'fiatal' szóból való átvételét és ennek még a magyar *gyermek* szóval való kapcsolatának gondolatát vetette fel (Dietschuwas-

sischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki, 1920. MSFOu. XLVIII, 187).

Mikor GOMBOCZ ZOLTÁN RÄSÄNEN könyvét bírálta, a csuvas szónak *jer-mik* alakból való fejlődését és a magyar *gyermek* szónak feltételezett bolgár-török *džermik* alakból való átvételének gondolatát vetette fel. De megjegyezte azt, hogy a szónak a csuvason kívül más török nyelvekben nincs megfelelője. (KCsA. I, 84.)

Szerintem van. Erre még visszatérek. Bár valóban a szomszédos török nyelvek szótáraiban hozzá hasonló szót nem találunk. De szem előtt kell tartanunk, hogy a szótárak a XIX. századi szókincset regisztrálják. Ezeknek a nyelveknek régi szókincset felölelő szótárai nincsenek, vagy nem kerültek napfényre. Ha így is van, mégis vannak adatok a régi szókincset illetően. Az orosz nyelvű forrásokban ezekre a nyelvekre vonatkozóan figyelemre méltó adatokat találunk.

Két tanulmányomban is foglalkoztam azzal a ténnyel, hogy a török onomatológiát, közelebbről a személynévadás lélektanát és kategóriáit (erre nézve I. Psychology and Categories of the Name-giving by the Turkish Peoples című összefoglalásomat a Németh-Emlékkönyvben), továbbá a földrajzi neveket ismerő kutatók számára a történeti forrásokban fennmaradt tulajdonnevek sok közszót is megőriztek: a) Türk özel adlari ve lexikografyasi. XI. Türk Dil Kurultayında okunan Bildiri. Ankara, 1968. 39—47. b) Kuman özel adlari. T. K. Araştırmaları, Ankara, 1966—1969. 139—40.

Visszatérve az orosz anyagra példaképpen főlemlítem a *Materialy po Istorii Baškirk. ASSR. I—IV.* című munkát. Persze a mindenütt, így a török-ségnél is előforduló divatnevek a kutatásból kirekesztendőek. A török népeknél a 'fiatal' és 'gyermek' jelentésű nevek gyakran használatosak. MAGNITSKIJ (Čuvašskija imena Kazan. 1905.) a csuvasokra vonatkozó régi oklevelekből a következő neveket gyűjtötte össze: *Sarmek, Sarmekej, Sermik, Sermjak, Sermekkej*. A csuvas, a baskir, a tatár, azaz a török nyelvekben előforduló nevek átírásában az orosz я (*ja*) betű több hang jelölésére szolgált. A fenti nevekben hangátvetés nincs. A szótárakban előforduló hangátvetéses nevek talán újabbak? Hogy a 'fiatal, ifjú' jelentésű *sarmâk* szónak a személynévi használatát s hogy e névnek a török névadás lélektana szempontjából való megfelelését bizonyítsam, a következő török neveket említem: a VIII. században az ujugroknál *Känč-tängrim* (F. W. K. MÜLLER, Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden. Berlin, 1915. ABAW. Nro. 3., 10.) nevű hercegnő és *Känč-Turmış* tarxan (uo.) nevű herceg szerepel. Később egy ujugur oklevélben *Känč-Istëmi-t* látunk (W. RADLOFF, Uigurische Sprachdenkmäler. Leningrad, 1928. 127—8).

Az ujugur *känč* ~ oszm. *genç* 'ifjú, fiatal' szóval hasonló jelentésben egyéb török nyelvekben a *yaş* szó van használatban. Nemcsak 'friss' a jelentése, hanem sok nyelvben 'fiatal' is (pl. a Codex Cumanicus-ban). Az egyéb kipcsaki szótárakat mellőzve nézzük meg a Kitâb el Idrâk-ot (Ed. CAFEROĞLU. Istanbul, 1931.). Ebben a szótárban a *yaş* szót az *ot* 'fű' jelzőjeként használták. A szó kazak megfelelője RADLOFF szerint *džas* 'jung'. Személynevekben: *Džasbay* (Materialy po obsledovaniju chozajstva . . . v Semirëčenskoj oblasti. Sobr. P. P. Rumjanceva. Krigizskoe chozajstvo. III. Džarkentsk. uezd Spb., 1913. 64), *Džaspek* (Materialy II. Kopalsk u. 84), *Džasbala* (W. RADLOFF, Proben III, 305 [258]).

Az egyiptomi mamlúkoknál a XV. században sok az ezekhez hasonló név. Megelégszem azzal, hogy csak három forrásból idézek példákat. Ibn Iyâs

(Badá'i', al-Zuhûr I—III. Bulak, 1311—2 (1893—1894.), továbbá Ibn Tayrî-birdî (An-Nudžum az-Zâhira. Ed by W. POPPER. I—VII. Berkeley, 1909—1936.) krónikájában és a VON BERCHEM által gyűjtött fölirotokban (Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum. Deuxième partie I. Syrie II. Jerusalem. Le Caire, 1922—1923.) a *Yaş* nevet viselő személyek száma legalább 24. Pl.: 1435: شك بن ازد , 1415: ططر يشك (A Kitâb el Idrâk is a *yaş* szót elif nélkül írja.) 'Gyermek' jelentéssel is gyakran használatos mint személynév. Pl.: a kazak *kendže* szónak a jelentése MACHMUDOV szótára szerint 'a legifjabb gyermek, későn született bárány stb.'. Mint személynév: *Gendžebay* (N. I. GRODEKOV, Kirgizy i Karakirgizy. Taškent, 1889. Priloženie, 130). Türkm.: *Kendže* (I. L. ŠČEGLOV, Truhmeni i Nogajcy. Stavropol', 1910. IV, 165). Az özbegeknél előforduló *Kičkine-hodža* (Sbornik Materialov dlja statistiki, syr-darjynskoj oblasti. Taškent, 1891. VII, 132) és az anatóliai törökök között gyakori *bala* 'das kleine Kind' (HEUSER-SĚFKET) szó is itt említendő. Ennek a szónak személynévként való használatára is igen sok a példa: 1314: *Aybala* (egy Kipcsakban járó manlúk követnek a neve: W. DE TIESENHAUSEN, Recueil de Matériaux relatifs a l'histoire de la Horde d'Or. I. Extraits arabes. Spb., 1884. 256, 265). Kazak *Aybala* (GRODEKOV i. m. 194). Kazak *Yamanbala* 'rossz gyermek' (ALEKTOROV, Alfavitnyj ukazatel' . . . Kirgizov. Kazań, 1902—1906. 432). Kazak *Džaksybala* 'jó gyermek' (Materialy . . . Sobr. Rumjantseva I. Vjernensk. u. 150). A XIII. században a kunok és más török népelemek között 16 *Bala* fordul elő (RÁSONYI, *Bala*: MNy. XXII, 212—3). Ugyancsak a XIII. században Turkesztánból is említ egy *Bala-han*-t BARTHOLD (Turkestan v epochu, mongolsk. našestvija 444).

Végre térjünk vissza a *šarmak* szóhoz. Mint ahogy a *Känč* és a *Bala* név több török népnél volt használatban, ugyanúgy a csuvasoknál látott *Šarmak* név használata sem korlátozódott pusztán a csuvasokra. Mint ahogy már szó volt róla, az egykori csuvas *šarmak* szónak a bolgár-törökben *džermik* alakban való meglétét kell feltenni. Ebből származott a magyar *gyermek* szó.

Az összehasonlító török hangtörténet figyelembe vételével a csuvas alaknak a szomszédos török népeknél *jermik* alakban kellene előfordulnia. A kazáni tatárban és a baskirban az *i* hangból *ä* fejlődött. (M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949. 91.) Vagyis a kazáni tatár és a baskir szótárakban ma *jermäk* szót várnánk. De ilyen szótár nincs kezünkben. Ez a szó máig feledésbe merült.

Azonban tudjuk azt, hogy az elfelejtett és már a használatból kiveszett sok szó a régi személynevekben fennmaradt. Ismert dolog, hogy a török népeknél csaknem minden nomen-kategória használatos volt személynévként (RÁSONYI, *Türklükte kadin adlari. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. 1963. 74—5*). Eszerint ezeknek a személyneveknek az orosz forrásokban, közelebről az orosz oklevelekben cirillbetűs átírásban kellett fennmaradnia. Azonban a cirillbetűs átírások a török nevek nagy része torzult alakban maradt fenn. De ezek a torzulások szabályszerűséget mutatnak. E szabályszerűségek közül számunkra most csak az a fontos, hogy a török (polovec, tatár stb.) nyílt, palatalis *e*-t — amit én itt a turkológiai irodalomban használt sok más alakot mellőzve *ä*-vel jelölök — az orosz krónikák és oklevelek néha *a* betűvel írják át: *Berka, Kutlubak, Končak, Mamak, Sakz, Salim* = *Berke, Qutlubek, Könček, Memet, Sekiz, Selim*). De sokszor a *я* (*ja*) betűt használták.

Lássunk néhány példát a XI—XIII. századból: 1. 1096: *Куря* kun (polovec) fejedelem. (Letopis' po lavrentievskomü spisku Spb., 1882. 223; Letop. po

Ipatsk. sp. Spb., 1881. 161.) Ennek a névnek a törökségben a tel., šor *küer* = *kürä* 'der einen Ort umgebende Erdwall' (RADL.) felel meg. Magyarországon a *Tiszaköre* helynévben is fennmaradt. — 2. 1096–1140: *Боняк* (Letop. po Lavr. sp. 222, 224, 241 stb.); Letop. po Ipatsk. sp. 161, 186 stb.) < *bönäk* < csag. *bön-* ~ török *bönä* 'alt werden, altersschwach werden' (RADL.). — 3. 1180: *Бякоба* (Letop. po Ip. sp. 421) < *Bekaba*. — 4. 1185: *Кобяк*, kun fejedelem (Letop. po Ip. sp. 377; PSRL. VIII, 301) < *köpək* (A. ZAJĄCZKOWSKI, *Związki* 42). — 5. 1202, 1213: *Котян*, kun fejedelem (Letop. po Lavr. sp. 178; Letop. po Ip. sp. 481 stb.) < *kötän* (RÁSONYI: *ALingu.* VII, 111–4). — 6. 1313–1340: *Азбях*, *Узбек*, *Озбях*, az Arany Horda kánja (PSRL. IV, 55; VII, 186 stb.) < *özübäk* (HASAN EREN, *Türk onomastique'i* hakkinda: Fuad Köprülü Armağani. 127–8). — 7. 1541: *Александр Кобякович* (PSRL. VII, 301) < *köpäk*. — 8. 1750: *Сурдяк* < bask. *sürdäk* (Materialy po Istorii Baškirk. ASSR. III, 472). — 9. 1759: *Бякур* (i. m. IV/2, 26) < *Bekir*.

Mindezen példák után lássuk az alábbi adatokat: 1. 1714: *Ермяк Бекбулатов* (i. m. I, 105) < *Jermäk*. — 2. 1735: *Ермяк Исенчурун*, baskir tarhan (V. V. VEJAMINOV-ZERNOV, *Istočniki dlja izučeniya tarchanstva, žalovannogo Baškiram russkimi gosudarami. Prilož. k IV tomu Zap. Imp. Ak. Nauk No. 6. Spb., 1864. 23.*) — 3. 1735: *Ермяк Абитев*, baskir tarhan (i. m. 25.) — 4. 1740: *Ермяк Козышев* (Materialy I, 409.). — 5. 1754: *Ермяк Тойметев* (i. m. IV/1, 83). — 6. 1757: *Ярмяк Итбаш* (i. m. IV/1, 150, 153). — 7. 1758: *Еркей Ермаков* (i. m. IV/1, 166). — 8. 1761: *Ермак Килеев* (i. m. IV/1, 204). — 9. 1763: *Ермяк Аднагулов*, egy kazáni tatár sotniknak a neve. (PSRZakonov XVI, 222). — 10. *Ярмяк* vagy *Ярмек Яркин*, kazáni tatár (Materialy IV/1, 290). — 11. XVIII. század: *Алей Ермяков*, orenburgi baskir (V. N. VITETSKIJ, I. I. Nepljujev i Orenburgskij kraj do 1758 g. *Istoričeskaja monografija. Kazaň, 1897. 809, 824, 225.*)

Ez a név a csuvasokhoz és a cseremiszekhez is átment. MAGNITSKIJ fentebb említett munkájában cseremisiz *Ярмяк*, csuvas *Ермяк* és kicsinyítő képzővel *Ермекей* neveket említ.

Mindezek után az 1582-ben a Szibéria meghódítására induló kozákvezérnek a neve *Ермяк*, azaz *Jermäk* jut eszünkbe. Mennél régebb korba megyünk vissza a történeti forrásokban, annál nagyobb mértékben találkozunk török nevet viselő kozákokkal. Persze, az évtizedek múlásának arányában mindig több és több orosz patronymikon és orosz kicsinyítő *-ko* képző társul az eredeti török nevekhez. Pl.: 1500-ban egy *Карабай* nevű azovi kozák van említve (PSRL. XII, 251, 253; XX, 369). 1538-ban *БарышТулугозин* nevű kozák szerepelt (PSRL. XIII, 120). 1670-ben egy ukáz *Карабут Герасимов* kozákot említ (Dopolnenie k Aktam Istoriceskim VI, 21). Különösen csuvas földön honos kozák atamánoknak a neve figyelemre méltó: *Байдимерко Амекеев*, *Петейко Кулбашев*, *Алыкка Айдоганов*, *Чемейко Чюбаков*, *Алтыгейко Тотышев*, *Кулситко Байситов*, *Адубайко Иштубай*, *Ишту байко Мамаев*, *Байдулка Искеев*, *Илгилда*, *Тахтамишко Татаев*, *Менкей Салтыков*, *Сандубай Сантуков* stb. (Izv. Obšč. Archeologii i Etnografii pri Univ. Kazaň XXIX, 341–8).

A Szibéria meghódítására fölkerekedő *Jermäk* Timofejev is ebből az Urál vidéki török milióból származott.

Azt hiszem, hogy a fenti példák eléggé utalnak a *jermäk* baskir és kazáni tatár hajdani közszói meglétére. Ekként a szó történetét így képzelhetjük el: az ótörök *jermik*-ből egyfelől a baskir és a kazáni tatár *jermäk* fejlődött, másfelől meg a bolgár-török *džermik*, és ebből a magyar *gyermek*.

2. *Igen*. — L'origine du hongrois *.gen* „oui”; AOR. XXV, 413–4.

Aligha van gyakrabban használt szavunk, mint az *igen*. Többszörös funkciója révén az ÉSz. gazdagon dokumentált rá vonatkozó cikke 6 és 1/2 hasábra terjed. A szótár az *igen* funkcióit a következőképpen állapítja meg: I. Fokozószóként. II. Megelőző kérdés nélküli mondatban, rendszerint a megelőző állítás nyomósítására, tagadással összekapcsolva, a megelőző mondat igei állítmányának, állítmányi részének állító alakban való szó szerinti vagy értelem szerinti ismétlése helyett. III. A beszédhelyzetre vagy a szövegösszefüggésre támaszkodó helyeslés, tetszés nyomatékos kifejezésére.

Éppen azért, mert olyan gyakran használt szó, meglepő, hogy eredete eddig tisztázatlanul maradt.

Mivel a szó igenlő funkciója csak másodlagos, s eredetileg 'nagyon' jelentéssel volt használatos, eredete kérdésének vizsgálatában ebből a jelentésből kell kiindulnunk. A TESz. a szó eredetét illetően a következőket mondja: „Ismeretlen eredetű. Szóvégi *-n*-je modális ragnak látszik, a tő etimológiai hovatartozása azonban meghatározhatatlan. Ráhagyó feleletként való használata az *igenis* összetételben fejlődött ki. Ez először valamely kiemelt mondatrész nyomósítására szolgált. Később a kiemelt mondatrészt csupán odaértették az *igenis* mellé, ez így mondattani tapadással igenlő határozószóvá lett, a *nem*-mel való felelet ellentétképpen. — Az *igy* határozószó módhatározóragos *igyen* alakjának elkülvülést változataként való magyarázata mind hangtani, mind jelentéstani szempontból kevésbé valószínű. A feltett alapszó finnugor egyeztetései részben kevésbé valószínűek, részben tévesek. | Budenz: NyK. 7: 28; Hunfalvy: NyK. 10: 321; MUSz. 811; Simonyi: Hat. 2: 364; NyH. 4–7; Klemm: Nyr. 48: 22, TörtMondt. 23, 191; Toivonen: NyK. 50: 454; SzófSz.; Berrár: TörtMondt. 70, 179; Sebestyén: MNy. 54: 61; H. Molnár: NytudÉrt. 60. sz. 74; MSzFgrE.

Ha a szövevényes finnugor magyarázatokot kiküszöböljük, az *igen* szó csak jövevénytényező lehet. Az igenlést más nyelvekben is kifejezik jövevénytényezővel. Pl. az oszm.-török *evet* 'igen' az arabból való kölcsönzó, s már a XIV. századból több nyelvemlékből idézi a Taniklariyle Tarama Sözlüğü (Ankara, 1967. 1569. l.).

A magyar *igen* szót törökből való kölcsönzésnek tartom. Bár a szóra vonatkozó legrégebbi adatok koruknál fogva kizárják az oszmánliból való átvétel lehetőségét, a hangalak meglepő hasonlósága miatt legelőször az ó-oszmánli *igen* 'nagyon, valde' szóra utalok. A XIV. századi Ibn Hatib Ferahnamejének NÉMETH GYULA által közölt szövegrészében is szerepel (Le Monde Orientale XIII, 156–7).

A már említettem török nyelvtörténeti szótár, a Taniklariyle Tarama Sözlüğü 2014–2019. lapjain már a XIII–XIV. századtól kezdve 67 példát közöl a használatára: *ne igen* *کیچی* *ne igen uludur* 'sem nagyon kicsi, sem nagyon nagy'; *igen güzel* 'igen szép', *igen çok* 'igen sok'; stb. — Ha az újabb oszmánli török szótárak már nem közlik is az *igen* *کیچی* szót, a XVII. századi MENINSKI- és az 1866-ból való ZENKER-féle szótár még regisztrálják.

Ez a török *igen* származékszó, módhatározó az *ig* ~ *yeg* 'jó' tőszóából. Ennek és származékainak vizsgálata török hangtörténeti, alaktani szempontból sok problémát vetne fel és messze vezetne, de ezek a magyar szó etimológiáját nem érintik közvetlenül. Ezért itt csak két megfelelést sorolok fel: kun *ipen* 'Valde, herrlich' (GRØNBECH, Komanisches Wörterbuch 107); csuvas *avan* (PAAS.) 'jó, jól', mind melléknévi, mind határozószói funkcióban.

Ami az *avan* szót illeti, PAASONEN és nyomában JEGOROV (Čuvašsk. etim. slov.) tévesen az oszm., csag. stb. *abadan* szóval vetik egybe. Azonban vegyük figyelembe, hogy a csuvas szókezdő *a* gyakran bolgár-török *i*-re megy vissza, a bolgár-török *ü* meg egyéb helyzetben is gyakran — esetleg a progresszív magánhangzó-illeszkedés eredményeként — *a*-vá lesz a mai csuvasban (RÄSÄNEN, Materialien zur türk. Lautgesch. 88—9, 105). Pl.: csuv. *tsarak* < türkm. (*bolgár-tör.) *direk* 'Stütze' (RÄSÄNEN, i. h. 91); továbbá bolgár-tör. *bilik* > csuv. *pallâ* (PAAS.) 'bélyeg' (GOMBOCZ, BTLw. 43); csuv. *sacâr, sakkâr* (PAAS.) < bolgár-tör. *sâkir* (RÓNA-TAS—FODOR, Epigraphica Bulgarica. Szeged, 1973. 154); csuvas *sagâl* 'fehér lábú (ló)' < *sâkil*; stb. (MNY. LVI, 191).

A példákat még folytatni lehetne, de már a fentiek alapján is valószínű, hogy a magyar *igen* bolgár-török eredetű.

3. P a j t á s. — Ennek a szónak a magyarázatát 1972-ben, az ankarai egyetemi jubileumi kötet számára írtam. A kötet nem jelent meg, cikket a Türkoloji Dergisi vette át közlésre. Magyarul 1975-ben nyújtottam be.

Ezzel a szóval legutoljára SULÁN BÉLA foglalkozott (MNY. LIII, 480—5). Mivel 1957-ben megjelent cikkében mind a régibb véleményeket, mind pedig az utolsó évtizedekben nagyon megélnkülő idevágó kutatás (SIMON GYÖRGYI: MNY. L, 171—3; BÁRCZI: MNY. LI, 363; J. REYCHMAN: Nyr. LXXVIII, 226—9) eredményeit számbavette, fölöslegesnek tartom a SULÁNT megelőző irodalom hosszú lére eresztett ismertetését. Egyébként is az ő cikke az, amely a szó oszmánli etimológiáját illetően a — talán perdöntő — ösztönzést megadja. SULÁN részletesen elemzi a környező szláv nyelvek adatait: szlovén, horvát, bolgár — *pajdaš*, szerb-horvát *pajtaš*, szlovák, kárpátukrán, lengyel *pajtasz*, cseh *pajtáš*. Kellő hangsúllyal mutat arra, hogy a délszláv nyelvek és a magyar alak 'sodalis, socius; Mitgeselle, Gefährte' jelentésével szemben a morvában 'gazember, semmirekellő' jelentése van. Kiemeli az OklSz. 1538. évi 'martalóc' adatát. „Martholocy enim et alii paydasnyczy solicitant nos pro pecuniis.” Ez a *martalóc*-cal rokon jelentésűnek veendő *paydasnyczy* szóalak SULÁN szerint „nem más, mint az oszm.-törökből átvett *pajdaš* szláv *-nik* főnévképzővel továbbképzett horvát vagy szlovén *pajdaš-nik* alakváltozatának többes nominatívusa”. „Mivel a *pajtás* főnév a morva nyelvjárásokba a legnagyobb valószínűséggel a magyarból, illetőleg a magyaron keresztül kerülhetett, felteszem — írja SULÁN —, hogy a szónak volt egy 'latro' vagy hasonló jelentésváltozata a magyarban is; ez a jelentésváltozat korát tekintve az átvétellel egyidős, stílári értékét tekintve pedig vulgáris használatú lehetett, ez a nyelvjárási vulgáris jelentésváltozat közvetlen népi érintkezés útján került át a morva nyelvjárásokba és ott a mai napig fennmaradt. A magyarban viszont ez a jelentésváltozat — a *pajtás* szövegének a *társ*-sal való népetimológias azonosítása folytán megerősített 'socius' főjelentés mellett — viszonylag korán kiveszett.” Mindez még valószínűbb, ha az oszmánliból a délszlávba, illetve a magyarba átkerült szót nem az oszmánli *peyk* 'Trabant, Satellit' (HEUSER—ŞEFKET); sem a *pay* 'Fuss' (HEUSER—ŞEFKET) szóval hozzuk összefüggésbe, mint ezt a régebbi megfejtési kísérletekben látjuk, még a lengyel turkológus REYCHMAN is a perzsa eredetű *pay* 'láb' szót látja a kutatásunk tárgyát képező szavunk tövének. A *paydaš* > *padaš* szó valóban 'társ, útitárs'-at jelentett (RADL.); ilyen jelentésben találjuk már az 1533-ban meghalt KEMALPAŞAZADE AHMET ŞEMSETTIN által írt „Dehâyik ül hakâyik” című perzsa—török szófejtő szótárban is, mint az *ayaktaş* szinonimáját: 'işlerini el birliğıyle yapanlardan her biri, arkadaş' =

'munkájukat együtt végzőknek mindegyike, barát' (Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü III. Ankara, 1954. 60).

Szerintem az oszmánli $\frac{1}{2}$ *pay* 1. 'share, a portion falling to one's lot'; 2. 'part'; 3. 'portional part' (REDH.), azaz 'osztályrész, rész' szóból kell kiindulnunk. A szó előfordul már a Kitab-i Dede Korkutban is. Értékes tanulmányt írt róla, és egybevetette a többi török nyelv *pay* adataival is HASAN EREN: Dede Korkut kitabına ait notlar: *Pay dilemek, pay vermek* 'részt kíván, osztályrészt ad' (Türk Dili ve Tarihi Hakkinda Araştırmalar I, 1950. 33—7).

A *-daş ~ -taş ~ -teş* '-társ' névszóképzővel alkotott megszámlálhatatlanul sok szó (vö. A. CAFEROĞLU, Türkçede *-daş* lâhikası. Ist., 1929. 16) közé a *paydaş* szó nemcsak beleillik, hanem ilyen szó van is: *paydaş* 'bir şeyde payı olan, hissedar' (valamiben osztályrészes, részestárs) (Türkçe Sözlük). Nyelvújítási szónak látszanék, mint REYCHMAN gondolja, mivel a korai török szótárak nem közölnek ilyen szót. Ennek ellenére is szerintem meglehetően már a XV. században is. A *-daş* képző már a XIII. században is előfordul, és rendkívül eleven volt (vö. *dildeş, hıçcedaş, razdaş, svrdaş, dındaş* stb.: T. T. S. II, 289).

A $\frac{1}{2}$ *pay* szó megvan még a kazáni tatárban, a krimiben, a karaimban 'der Teil, der Anteil' (RADL.) jelentésben, a kumükben (BAMMATOV), a baskirban (AHMEROV) is. Azonkívül a Kamienieci Ephemeridesben is előfordul 'part, dot' jelentésben (J. DENY, L'arméno-coman et les „Ephémérides” de Kamieniec 1604—1613. Wiesbaden, 1957. 67), ugyanott megvan a *-daş* képző is. A *pay*-ból képzett *paydaş* pedig a kazáni tatárban mutatható ki: 'der Teilhaber, der einen Teil hat' (RADL.) Teljesen analóg vele a szintén kazáni, hasonló jelentésű *ölöş > ölöştüş* 'Anteil, Teilhaber' (RADL.) szó.

Noha — amint láttuk — a *pay > paydaş* szó megvan a kipszak nyelvekben is, mégis az a valószínű, hogy nem kipszak, vagyis besenyő vagy kumán eredetű a magyarban, hanem korai oszmánli jövevényszó, esetleg délszláv közvetítéssel. Minden bizonnyal már korán a martalócélethez tartozó fogalmat fejezett ki: a határvidékek zsákmányoló, irreguláris csapatainak török, majd főként délszláv eredetű, a zsákmányon való osztozkodás szigorú rendjével egymáshoz kapcsolt tagjait, osztályosokat, osztályos társakat jelentett. A *paytás* mai magyar jelentése későbbi magyar fejlemény.

RÁSONYI LÁSZLÓ

A szófajok gyakorisági jellemzői a 8—10 éves tanulók nyelvhasználatában

I. Az anyanyelvi nevelés megújulása egyszerre vált örömmé és gondunkká. Örülünk, mert — távlatait tekintve — valóban sokrétű és gyakorlatibb anyanyelvi nevelés körvonalai rajzolódnak ki előttünk. A nyelvi nevelés mind szorosabban összekapcsolódik az egész gyermeki személyiség formálásával. Ugyanakkor megszorodtak gondjaink, mert ma még nem látjuk tisztán a gyakorlati megvalósítás valamennyi feltételét, módját vagy eszközét sem a tárgyi-tartalmi kérdések, sem az anyanyelvi tárgyak pedagógiája vonatkozásában. Azt tudjuk, hogy tanulóink szóbeli és írásos nyelvhasználatának fejlesztése az anyanyelvi nevelés egyik központi kérdése. Ám nagyon keveset tudunk a tanulók valóságos nyelvhasználatáról, arról a nyelvhasználatról,

aminek a fejlesztését végezzük. Ez az ellentmondás talán az általános iskola alsó tagozatán folyó anyanyelvi nevelést feszíti legjobban, mert 6–10 éves korban fejeződik be — a jobbik esetet feltételezve — az anyanyelv elsajátítása. 10 éves korra a tanulók már gyakorlottá válnak a mindennapi beszédtevékenységben. Az intézményes anyanyelvi nevelés eredményeként tetemesen bővül szókincsük. Az iskolában megismerkednek a nyelvhasználat új formáival (olvasás, írás), a nyelvi nevelés hatására kezdik tudatosabban használni a nyelvi eszközöket és szabályokat. Megteszik a kezdeti lépéseket az írásbeli nyelvhasználat területén is.

Az alsó tagozat készséggel vállalja az anyanyelvi nevelés új feladatát. Munkánk során figyelembe vesszük az utóbbi évek szociológiai, nyelvészeti vizsgálatainak eredményeit, tekintettel vagyunk a tanulók szociális helyzete és anyanyelvi tudásuk színvonala közötti összefüggésekre. Gazdagítjuk módszereink tárházát a pszicholingvisztikának a nyelvelsajátítás és a nyelvtanulás kérdésköréből adódó felismeréseivel. Ezek nyomán az anyanyelvi tantárgypedagógiai kutatások körében ma a legfontosabbak közé tartozik a tanulók egyéni nyelvtudására építő, a meglévő nyelvi tudást továbbfejlesztő rendszerek és módszerek kutatása, kísérleti vizsgálata. Látnunk kell azonban, hogy jelen helyzetünkben a nyelvhasználat fejlesztésének kérdése nem pedagógiai kérdés csupán. A nyelvtudománynak támogatnia kell e fontos pedagógiai szándékot. Mit jelent ez pontosabban? Úgy gondolom, hogy — a nyelvtan- és fogalmazástanítás hagyományosan gondozott feladatkörein túl — a jövőben többet kellene törődni a különböző korosztályú gyermekek nyelvének kutatásával, a más-más társadalmi helyzetű, iskolafokú tanulók nyelvhasználati tényeinek, jellemzőinek feltárásával. Ezek az eredmények most nagyon megtermékenyítenék a várható pedagógiai elgondolásokat.

Bár a magyar nyelvtudomány sohasem hátrított el magától a gyermeknyelv kutatásának feladatait, fontosságát mégis napjainkban kezdi hangsúlyozni. Lényegében ez LENGYEL ZSOLT gyermeknyelvi kutatásokról szóló történeti áttekintésének is a végső következtetése (MNY. LXXII, 81–90; Nyr. C, 54–62). A 6–10 éves gyermekek nyelvhasználatának vizsgálatával különösen mostohán bántak eddig a kutatók. Ilyen körülmények között az anyanyelvi tantárgypedagógiát gondozó szakember előbb-utóbb arra kényszerül, hogy elemi vizsgálatokat végezzen e határtudományi területen, ha szilárdabb talajra akarja építeni fejlesztési javaslatait. Ez a kényszerű felismerés ösztönözte munkámat is.

A lélektanban és a gyermeknyelvi kutatásokban régen köztudott, hogy a mindenkori nyelvtudás megítélése és értékelése nem függetleníthető az aktuális korosztálytól. Abban már kevesebb az egyetértés, hogy mely tények, vonások és összefüggések a legalkalmasabbak a vizsgált korosztály nyelvi tudásának jellemzésére a nyelvhasználat széles és igen változatos gyakorlatából. Történetileg a szókincs és a szófajok elemzése került a vizsgálatok középpontjába. Az egyes szófajokat, arányukat a szakemberek joggal kezelték a fejlődés mutatóiként, de következtetéseik elsősorban a fejlődéslelektant gazdagították. SUGÁRNÉ KÁDÁR JÚLIA alkalmazta nálunk először tudatosan a beszédtema és a beszédhelyzet változatosságát vizsgálati tényezőként az óvodások körében, s ezzel kommunikációs szempontból kibővítette adatai érvényességét. Azzal érvelt, hogy „a szófajoknak a különböző tevékenységformákban való használatának gyakorisági arányai rajzolnak meg jellemző életkori sajátosságokat a korcsoporton belül” (Magyar Pszichológiai Szemle 1969: 209).

A szófajok gyakorisági vizsgálatában még nem éltünk valamennyi kínálkozó lehetőséggel. Jobban kellene érvényesítenünk az anyanyelv és a tantárgypedagógia sajátos érdekeit. A gyakorisági jellemzők mélyebb boncolgatásával további lényeges vonásokat és összefüggéseket ragadhatnánk meg, amiket hasznosíthatnánk a beszédfejlesztésben. Tanulmányomban ezért a szófajok gyakorisági vizsgálatának néhány újabb, a megszokottól eltérő szempontú megközelítését vázolom fel. Adataimat és megállapításaimat a továbbiakban leszűkítem a 8–10 éves tanulók szóbeli és írásos nyelvhasználatára.

2. 1972-ben kezdtem meg a 3–4. osztályos tanulók nyelvhasználatának alaposabb felderítését. A korcsoport kiválasztásának indokait és a vizsgálatok, feldolgozás módszereit e helyütt nem írom le részletekbe menően, mert a 8–10 éves tanulók szókinésének és szóhasználatának főbb gyakorisági jellemzőivel foglalkozó tanulmányomban ezt egyszer már megtettem (Pedagógiai Szemle 1977: 408–24). Vizsgálati körömbe 60 000 szót felölelő nyelvhasználati egységet vontam be. Ez négy — egyenként 15–15 000 ezer szóból álló — nyelvhasználati mintából tevődött össze (ABCD). A teljes anyag egyik fele a szóbeli, a másik fele az írásos nyelvhasználatból került ki. A szóbeliséget két nyelvhasználati minta képviselte: 24 4. osztályos olvasásra teljes tanulói beszédanyaga (A), valamint 18 tanulóval végzett 154 kísérlet spontán beszédanyaga (B). Az írásos nyelvhasználati minták tagozódása: 152 gyakorló iskolai tanuló (Jászberény) önálló írásbeli fogalmazása (C), illetve 88 falusi (Jászapáti, Jászdózsa, Jászszentandrás, Pustamonostor) és 42 tanyai 3–4. osztályos gyermek (Jászszentandrás Járás tanyá, Öregerdő, Portelek, Tőtevény) írásbeli fogalmazása (D). A szófajokat nyelvhasználati mintánként és összesítve egyaránt vizsgáltam. A négy nyelvhasználati csoport számbeli egyezése sokrétű egybevetésre adott módot.

A módszertani kérdések sorában szólok még a szófaji megítélés és osztályozás gyakorlati nehézségeiről, a besorolásban követett eljárásomról. Ez utóbbi világos közlését azért tartom fontosnak, mert a különböző vizsgálati eredmények összevethetőségét csak a metodológia pontos leírásával biztosíthatjuk. Ez annál inkább is fontos, mert a szófajelmélet kérdései a nyelvtudományban még nem jutottak nyugvópontra. Mivel meglehetősen nagy nyelvhasználati anyag (végső összegzésben a 60 000 szó 6553 önálló lexémája) kategorizálását végeztem, az osztályozásomat egységes alapra kellett helyeznem. Gyakorisági szótáramat ezért úgy készítettem el, hogy a szóalakok szófaji hovatarozását a mondat-, illetőleg a szövegösszefüggésben aktuálisan meghatároztam, lexémánként külön jelöltem. Gyakorisági szótáramat döntően az ÉrtSz. elvei, címszavai alapján állítottam össze. A szófaji értékek változásának kérdésében TEMESI MIHÁLY összegző tanulmánya (NyTan. 1961. 69–88), valamint G. VARGA GÖRGYI munkája (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből” című tanulmánykötetben; 1974. 59–73) segített döntéshez. Az osztályozást a MMNyR. és a MMNy. felfogásában végeztem, s ezeknek a műveknek, valamint a VégSz. példának, kódolásának gazdag anyaga az esetenkénti vitás helyzetek megoldásában is segítségemre volt. A ragvonzó, ragos névszói névutók és a névutószzerű kifejezések szófaji megítélésében SEBESTYÉN ÁRPÁDNak „A magyar nyelv névutórendszere” (1965.) című művére támaszkodtam.

A felsoroltak vizsgálati anyagom zömében hozzásegítettek a döntéshez, de valamennyi szóalak szófaji besorolásában nem igazítottak el egyértelműen.

Szóvá teszem itt gondjaimat is, amelyek a gyakorlatban leginkább nehezítették munkámat. A határozószó—kötőszó megkülönböztetésben az *is* lexikai egység okozta a legtöbb gondot. Összes előfordulása a tanulók nyelvhasználatában 1,31%-ot (786) tett ki. Közülük a határozószók kiválasztását az ÉrtSz. példáinak analógiájára, a nyelvhasználati minták többszöri áttekintésével igyekeztem gondosan megoldani, de inkább arányaiban mondhatom igaznak adataimat, számszerűségben mások talán kisebb eltérésekkel végezték volna e vizsgálatot. Hasonló gondokat okozott a lexémák egy körében a határozószó—módosítószó elkülönítése, különösen a módosítószók kategorizálása. Végül — az ÉrtSz.-től több esetben eltérve — H. MOLNÁR ILONA munkája alapján a módosítószók közé soroltam a következő lexémákat is: *ám, bizony, csak, csakis, csupán, de, dehogyis, egyáltalán, elvégre, épp (éppen), esetleg, hát, hátha, hogyhogy, hogyné, legalább, legalábbis, már, még, mindössze, szinté, szóval, ugyan, ugye, vajon* (NytudÉrt. 60. sz. 68—73). Közülük a *már* (399), *még* (317), *csak* (216) és *hát* (196) szavak előfordulása jelentősebb a gyakoriság szempontjából, s ezek részesedése a módosítószók egészéből 46,08%. Végül az igekötők kategorizálásánál JAKAB ISTVÁNNAK az igekötők állományi vizsgálata kiindulópontjaként számításba vett 62 vizsgált eleménél maradtam (NytudÉrt. 91. sz. 11). Összeszámoltam valamennyi igekötőt: az igei alakulatokban és a nem igei (főnévi, melléknévi, főnévi igenévi, melléknévi igenévi, határozói igenévi) alakulatokban szereplőket egyaránt. Mivel nemcsak az elvált igekötőket vettem számba, vizsgálati szóanyagom végösszege a szófaji rendszerben 60 000 szóról 62 746-ra emelkedett. De ha az igekötők osztályozásánál elfogadtam volna JAKAB javaslatát, s kiiktattam volna az igekötők köréből a *tovább-* (0,68%), *ott-* (0,34%), *neki-*, *ide-*, *szembe-*, *abba-*, *tele-*, *ketté-*, *szerte-* és *végre-* alakokat, lényegében csak az elemek számát csökkentettem volna, hiszen ezek gyakorisága az igekötők előfordulási összegéhez viszonyítva csupán 1,71% (vö. i. m. 98).

1961-ben jelent meg ANTAL LÁSZLÓNAK „A magyar esetrendszer” című munkája (NytudÉrt. 29. sz.). Azóta sokan hozzászóltak a modális—essivusi *-an/-en*, *-lag/-leg*, illetve az essivusi—modális *-ul/-ül* esetrangként vagy képzőként való elbírálásának kérdéséhez. (Az állásfoglalások sorában megemlítem: H. MOLNÁR ILONA: NytudÉrt. 60. sz. 55—65; a „Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből” című kötetben SIMON GYÖRGYI (33—57) és G. VARGA GYÖRGYI (59—73) értekezései; NÉMETH ILONA: Nyr. C, 269—84; ANTAL LÁSZLÓ, Egy új magyar nyelvtan felé). Az ÉrtSz. e vitatott morfémaikat a névszói viszonyragozás körébe sorolja, s nem alkalmaz — néhány határesetétől eltekintve — velük önálló címszavakat. Gyakorisági szótáram lexémáinak kijelölésénél magam is ezt a gyakorlatot követtem, így a vitatott szóalakokat a MMNyR. és a MMNy. felfogása szerint ragos névszóként soroltam be a szófaji rendszerbe. Mindentől függetlenül megvizsgáltam a gyermekek nyelvhasználatában az *-an/-en*, *-lag/-leg*, illetve az *-ul/-ül* todalékolás gyakoriságát. Közülük egyedül a modális—essivusi *-an/-en* érte el a 404-es gyakoriságot 98 szóalakkal. Ez az előfordulás a névszói viszonyragozás 4,48%-át jelenti. A leggyakoribb esetek a következők voltak: *gyorsan* (31), *sokan* (20), *szépen* (17), *boldogan* (13), *vidáman* (12). 4—10 közötti gyakorisággal szerepelt még: *lassan*, *könnyen*, *fáradtan*, *nehezen*, *izgatottan*, *biztosan*, *kellemesen*, *szívesen*, *egyenesen*, *jóízűen*, *készen*, *ketten*, *nyugodtan*, *szerencsésen*, *többen*. A fennmaradó 78 szóalak gyakorisága nem érte el az 5-öt. A felsorolt 20 szó viszont majdnem kitétte az összes felét (47,77%). A *-lag/-leg* morféma 6, illetve az essivusi—

modalisi *-ul/-ül* 41 alkalommal szerepelt a tanulók nyelvhasználatában. Mindez természetesen csak a 8–10 éves gyermekek élőbeszédére és írásos nyelvhasználatára vonatkoztatható óvatos általánosítással.

3. Vizsgálati anyagom tényadatainak közlését és értékelését azzal a megjegyzéssel kezdem, hogy az 1–4. osztály nyelvi nevelésében a szófaji ismereteknek és szófaji szemléletnek döntő szerepe van. A szófajok tanítási anyaga az új tantervben is kiteszi a 3. osztály nyelvtanításának egészét (főnév, melléknév, számnév, névmás) s a 4. osztályénak több mint felét (ige). Ez a fogalmi rendszerbe áthajló, a mondattani szemléletmód kibontakozását már-már hátráltató tananyagrendszer eddig megelegetett a szófajfogalmak elemi körvonalazásával, az írott szöveg szavainak szófaji felismertetésével. Csak az új tanterv vállalkozott kezdeti lépésekre a szófajoknak a mondatban, szövegben, különösen pedig a szóbeli és írásos kifejezésben, tanulói nyelvhasználatban betöltött szerepének vizsgálatásánál. Ehhez a tantárgypedagógiai elgondoláshoz azzal nyújthatunk segítséget, ha a tágabban értelmezett nyelvi nevelés, a nyelvhasználat fejlesztése szemszögéből is értékeljük a tanulók szófajhasználatát, nemcsak fejlődéslelektani szempontból.

A továbbiakban először a teljes vizsgálati anyagomban előforduló szófajok gyakorisági számát, egyes szófajok relatív gyakoriságát és gyakoriságának rangsorát vizsgálom (l. 1. táblázat).

1. táblázat

Szófaj	Gyakoriság száma	Relatív gyakoriság	Rangsor
Ige	11 716	18,67	2.
Főnév	13 314	21,22	1.
Főnévi igenév	986	1,57	11.
Melléknév	3 636	5,79	8.
Melléknévi igenév	240	0,38	13.
Számnév	1 365	2,18	10.
Névmás	4 166	6,64	7.
Valóságos határozószó	6 160	9,82	4.
Határozói igenév	124	0,20	14.
Módosítószó	2 448	3,90	9.
Igekötő	4 381	6,98	6.
Névelő	7 854	12,52	3.
Névutó	449	0,72	12.
Kötőszó	5 831	9,29	5.
Indulatszó	76	0,12	15.
Összesen:	62 746	100,00	

A szófajhasználat abszolút számai és relatív értékei önmagukban egyelőre kevés következtetést engednének meg, ezért értékelésükhöz a mások vizsgálati adataival történő összevetés felől közelíték. BUZÁS KLÁRA 1. osztályosok nyelvhasználatát vizsgálta egyetlen beszédhelyzetben (hunyjáték szabályának elmondása). A tanulókat két csoportba osztotta: értelmiségi réteghez tartozók (A) és fizikai dolgozók gyermekei (B). A szófaji kategóriák közül csak az ige, főnév, melléknév, viszonyozók összetevőket vizsgálta, s ez korlátozza összevetési lehetőségemet. Azt tapasztalta, hogy az 1. osztályosok az igehaszná-

nalatban voltak aktívabbak (A — 22,5%, B — 22,4%), a főnév használata ettől jelentősen elmaradt (A — 10,2%, B — 8,2%). A melléknév használata jóval 1% alá került. A viszonyszók elérték a szófajok 30%-át, tehát az 1. osztályosok nyelvhasználatában ez a szófajcsoport került az élre (Nyr. XCVI, 193). SUGÁRNÉ KÁDÁR JÚLIA 4 kísérlet közben vizsgálta a kis-, közép- és nagycsoportos óvodások élőbeszédét. Az általam vizsgált korosztályhoz ebből a nagycsoportosok állnak közelebb, a másik két csoport adataitól ezért eltekintek. A négy kísérlet közül a 4. (Düss-vizsgálat) szófajmegoszlásának gyakorisági sora közelíti meg legjobban a 3–4. osztályosok összegzett eredményeinek rangsorát: 1. főnév, 2. ige, 3. névelő, 4., kötőszó, 5. határozószó, 6. névmás, 7. módosítószó (tagadószó is!), 8. melléknév, 9. számnév, 10. névutó. A másik három kísérletben az ige gyakorisága megelőzte a főnévét, a névelő mellett kiemelkedett még a kötőszó, határozószó, módosítószó gyakori használata. A melléknév mind a négy kísérletben a 8. helyre került (vö. ÁNYTan. VII, 154–5).

Az összevetések lehetőségének bővítése érdekében most tekintsük át a szófajok gyakoriságát vizsgálati anyagom négy nyelvhasználati mintájában (ABCD). A könnyebb eligazodás miatt csak a relatív gyakorisági értékeket közlöm (l. 2. táblázat).

2. táblázat

Szófajok	Nyelvhasználati minták, %			
	A	B	C	D
Ige	16,27	18,13	18,10	21,98
Főnév	22,28	15,86	24,77	21,95
Főnévi igenév	1,73	1,63	1,15	1,78
Melléknév	4,94	4,28	8,83	5,10
Melléknévi igenév	0,33	0,09	0,74	0,36
Számnév	1,48	1,72	2,76	2,68
Névmás	9,59	9,00	4,21	3,97
Valóságos határozószó	7,88	12,41	8,52	10,38
Határozói igenév	0,26	0,13	0,28	0,12
Módosítószó	4,08	6,27	2,67	2,65
Igekötő	5,42	5,41	7,56	9,39
Névelő	12,85	11,64	13,67	11,93
Névutó	0,59	0,30	1,32	0,64
Kötőszó	12,27	12,85	5,29	6,97
Indulatszó	0,02	0,27	0,13	0,06
Összesen:	99,99	99,99	100,00	99,96

A teljes anyag és az egyes nyelvhasználati minták gyakorisági értékei között egyezéseket és eltéréseket egyaránt találunk. A vizsgálati anyag összetett rangsora leginkább az A) mintáéval esik egybe (9 esetben), legkevésbé a B) mintáéval (5 esetben). A rangsor tekintetében jobbra egyező szófajok: mindhárom igenév, a névelő és az indulatszó. Többrétű eltérés tapasztalható az ige—főnév egymás közti rangsorában és a valóságos határozószó gyakorisági helyzetében. A szóbeli és írásos nyelvhasználat között adódik eltérés: a melléknév (különösen C), a számnév, az igekötő, a névutó (különösen C) esetében az írásbeliség javára, a névmás, a módosítószó (különösen B) és a kötőszó esetében pedig a szóbeliség oldalán. Úgy tűnik tehát, hogy többre jutunk

az értékelésben, ha ezután elsősorban a nyelvhasználati minták egyezéseit és eltéréseit vallatjuk.

A négy nyelvhasználati csoport egybevetését az is indokolja, hogy azonos környezetből kikerülő gyermekek különböző tematikájú, helyzetű élőbeszédéről (A—B), szóbeli és írásos nyelvhasználatáról (A, B—C), illetve eltérő környezetben élő tanulók írott beszédéről (C—D) van szó. A nyelvhasználati minták nagysága alapján feltételezhetjük, hogy főbb vonásaik a korcsoport élőbeszédének és írásbeli munkájának is jellemzői, ha nem is végérvényesen. Az általánosítás lehetősége viszont nem közömbös kérdése a beszédfejlesztésnek.

Az összefüggések sorából először kiemelem a 8—10 éves tanulók nyelvhasználatában rögzíthető ige—főnév sorrendet. Elsőbbségükről eltér a kutatók véleménye. Láttuk, hogy BUZÁS KLÁRA az igehasználat jelentős előnyét tapasztalta 1. osztályban (i. m. 193). SUGÁRNÉ KÁDÁR JÚLIA a nagycsoportos óvodások beszédében a két szófaj közül az ige 24,2—26 % közötti előfordulásával szemben 16,1—16,7 %-os főnévhasználatot rögzített három kísérletben, a 4.-ben pedig a főnév 24 %-át csak 19 %-os igehasználat követte (ÁNYTan. VII, 154). Adataiból az olvasható ki, hogy a gyermekek beszédében az életkorral együtt nő a főnévhasználat részaránya az ige ellenében. A 8—10 évesek nyelvhasználatában már a főnév elsődlegességének tendenciája érhető tetten. Az A) és C) csoportokban a főnév jelentős előnnyel áll a rangsor élén. A D) csoportban az ige csupán néhány századdal előzi meg a főnevet. A B) csoportot a legkevésbé befolyásolt tanulói beszédtevékenység adja. Figyelmeztető lehet a tantárgypedagógia számára, hogy a tanulók spontán élőbeszéde és a már iskolai nyelvi ismeretekkel is szabályozott tanórai beszéde-fogalmazása között milyen fejlődési ellentmondás tapasztalható. Persze az egyes szófajok növekedési vagy csökkenési tendenciája viszonylagos, függvénye a beszédhelyzetnek, szókincsnövekedésnek. A szókincsgazdagság viszont összefügg a gyermek családi-műveltségi helyzetével, az iskolai oktatás hatásaival és sok más tényezővel.

A főnévhasználat sajátosságaival rokonságot mutat 8—10 éves korban a valóságos határozószó gyakorisága is. Mintha korrelációban lenne a B) mintában a főnévhasználatban való visszamaradás a valóságos (zömmel névmási) határozószók átlagosnál nagyobb mérvű alkalmazásával. Ennek pontosabb bizonyítása még további vizsgálatokat igényel. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a B) csoport nyelvi anyagában a 12% fölötti határozószó-használat a szituatív beszédforma jelenlétéről árulkodik (a körülmények pontosabb, tárgyyszerűbb jelölése helyett mutogatással egybekötött nyelvi jelzések: *itt, ott, így, úgy, ide* stb.). Nem véletlen az sem, hogy éppen a B) csoportban a legalacsonyabb a névutók gyakorisági értéke. A beszédfejlesztés szemszögéből a valóságos határozószók (s velük összefüggésben a névutók) használatát fontos mutatónak, minősítő tényezőnek mondhatjuk.

A szóbeli nyelvhasználat a melléknév és az igekötő alkalmazásában elmarad az írott beszéd mögött. (A számnév helyzete is hasonló, de alkalmazása inkább a beszédhelyzet és beszédtema, nem a beszédfejllettség függvénye.) A melléknév és igekötő magasabb részesedése a C), D) mintákban a fejlődés mutatójaként értékelhető.

A névmás, módosítószó és kötőszó lényegesen gyakoribb használata az élőbeszédben már nem mondható egyértelműen fejlett vonásnak. A mutató és vonatkozó névmások túl gyakori használatával az arra kínálkozó beszédhelyzetben a tanulók a kelleténél többször kikerülnek a tárgyak, fogalmak,

tulajdonságok főnévvel vagy melléknévvél nevezését (szituatív beszéd). Ezt az írott beszéd kontextusában nem tehetik. A névmások arányának csökkenését mint az írásbeli kifejezés érettségének fokozódását értékeli LAWTON is „Társadalmi osztály, nyelv és oktatás” című munkájában (1974. 132). A módosítószónak az élőbeszédben előforduló gyakoribb használata annak erősen szubjektív jellegével is magyarázható. (Más kérdés, hogy a modalitás folytonos jelzését a tanulók beszédükben okkal vagy ok nélkül teszik-e.) A kötőszóknak az A) és B) mintákban tapasztalt igen magas aránya egyúttal az élőbeszéd tagolatlanságának, a tagmondatok funkciótlan halmozásának a jelzése is. Ugyanakkor a túltagolt, egyszerű mondatokká „csiszolt” írásbeli kifejezést sem állíthatjuk eszményként nyelvi nevelésünk elé. A kötőszók megfelelő arányát a két nyelvhasználati mód átlagaként lehetne kijelölni a korosztály nyelvi tevékenységében.

Adataimból úgy tűnik, hogy a 8–10 évesek beszédének fejlesztésében a szófajok előfordulásának következő tendenciáit kellene támogatnunk: elősegíteni a főnév, melléknév, mindhárom igenév, igekötő és névutó növekvő alkalmazását, stabilizálni az ige rangsorbeli 2. helyét, hozzájárulni a névmás, valószínűsítő és módosítószó magas arányának funkcionálisan indokolt csökkenéséhez, s végül — elsősorban az összetett mondatok célszerű tagolásának gyakoroltatásával — kiegyenlíteni a kötőszó használatának aránytalanságait az élőbeszéd és az írott beszéd között. Ezek azonban már a tananyag-építés és a tantárgypedagógia kérdései.

4. A szófajhasználat gyakorisági kérdését a tanulók által alkalmazott lexémák száma felől is megközelítettem. Vizsgáltam, hogy a szófajok gyakorisági helyét, rangsorát hány önálló lexéma alkalmazásával alakították ki a tanulók, azaz a szófajok gyakorisági számát minden esetben osztottam lexémáik számával. Hasonló vizsgálatokról nem tudok. A jelenséget *használati sűrűség*-nek neveztem el, s a kapott értékeket az átlagos használati sűrűség köré csoportosítottam (l. 3. táblázat).

3. táblázat

Rang-sor	Szófajok	Gyakoriság száma	Lexémák száma	Használati sűrűség mutatója
1.	névelő	7 854	2	3927,00
2.	kötőszó	5 831	44	132,52
3.	névmás	4 166	92	45,28
4.	módosítószó	2 448	59	41,49
5.	valóságos határozószó	6 160	302	20,40
6.	számnév	1 365	96	14,22
7.	névutó	449	38	11,82
Átlagos használati sűrűség		62 746	6553	9,58
8.	ige	11 716	1906	6,15
9.	főnév	13 314	2573	5,17
10.	melléknév	3 636	712	5,11
11.	melléknévi igenév	240	64	3,75
12.	indulatszó	76	22	3,45
13.	igekötő	4 831	1611	3,00
14.	főnévi igenév	986	410	2,40
15.	határozói igenév	124	102	1,22

4. táblázat

A vizsgálati anyag igéinek gyakorisági sora

(A zárójeles szám = az alapszó + az igekötős alakok együttes összege)

Összesen	A) csoport		B) csoport		C) csoport		D) csoport		
<i>volt</i> (871)	870	<i>volt</i>	195	<i>van</i> (217)	209	<i>volt</i>	236	<i>megy</i> (550)	312
<i>van</i> (594)	582	<i>van</i> (119)	118	<i>volt</i> (176)	175	<i>van</i> (187)	185	<i>volt</i>	264
<i>megy</i> (1015)	490	<i>tud</i> (86)	79	<i>mond</i> (125)	102	<i>megy</i> (219)	75	<i>elme</i> <i>gy</i>	105
<i>lesz</i> (247)	243	<i>kell</i>	58	<i>lesz</i> (92)	91	<i>áll</i> (63)	54	<i>jön</i> (159)	78
<i>szeret</i> (209)	205	<i>szeret</i> (60)	57	<i>ad</i> (106)	88	<i>elme</i> <i>gy</i>	52	<i>lesz</i> (77)	74
<i>kell</i>	196	<i>mond</i> (62)	52	<i>kell</i>	82	<i>lát</i> (55)	45	<i>van</i> (71)	70
<i>mond</i> (249)	195	<i>lehet</i>	48	<i>tud</i> (84)	82	<i>kap</i> (45)	42	<i>szeret</i>	61
<i>tud</i> (205)	195	<i>lesz</i>	48	<i>megy</i> (191)	79	<i>szeret</i>	38	<i>örül</i> (68)	55
<i>elme</i> <i>gy</i>	193	<i>gondol</i> (48)	46	<i>lehet</i>	63	<i>vár</i> (33)	32	<i>játsz</i> <i>ik</i>	45
<i>jön</i> (321)	168	<i>akar</i>	45	<i>sír</i> (60)	56	<i>lesz</i>	30	<i>kap</i> (50)	45
<i>lehet</i>	157	<i>lát</i> (36)	34	<i>szeret</i> (50)	49	<i>jön</i> (61)	29	<i>vesz</i> (96)	45
<i>lát</i> (169)	143	<i>volna</i>	28	<i>akar</i>	48	<i>kell</i>	27	<i>kime</i> <i>gy</i>	36
<i>ad</i> (182)	139	<i>csinál</i> (32)	26	<i>volna</i>	45	<i>lehet</i>	27	<i>vár</i> (35)	34
<i>akar</i>	133	<i>hisz</i>	26	<i>szok</i> <i>ik</i>	41	<i>játsz</i> <i>ik</i>	26	<i>lát</i> (39)	31
<i>kap</i> (131)	113	<i>jön</i> (38)	26	<i>elme</i> <i>gy</i>	36	<i>mond</i> (44)	26	<i>érez</i>	30
<i>volna</i>	99	<i>megy</i> (55)	24	<i>jön</i> (63)	35	<i>megnéz</i>	24	<i>hazajön</i>	29
<i>játsz</i> <i>ik</i>	94	<i>olvas</i> (24)	21	<i>lát</i> (39)	33	<i>elindul</i>	21	<i>kell</i>	29
<i>örül</i> (100)	86	<i>ért</i> (19)	18	<i>eszik</i> (41)	27	<i>megérkezik</i>	21	<i>akar</i>	28
<i>áll</i> (123)	83	<i>szok</i> <i>ik</i>	18	<i>csinál</i> (35)	26	<i>tud</i> (22)	21	<i>ad</i> (38)	27
<i>szok</i> <i>ik</i>	82	<i>ír</i> (31)	17	<i>játsz</i> <i>ik</i>	26	<i>érez</i>	19	<i>telik el</i>	27
<i>vár</i> (86)	82	<i>készül</i>	17	<i>néz</i> (52)	26	<i>meglocsol</i>	19	<i>felkel</i>	26
<i>gondol</i> (85)	78	<i>ábrázol</i>	16	<i>tetszik</i>	24	<i>örül</i> (19)	18	<i>hazamegy</i>	26
<i>vesz</i> (197)	71	<i>győz</i> (17)	15	<i>dolgozik</i>	21	<i>ad</i> (22)	17	<i>meglocsol</i>	22
<i>csinál</i> (81)	65	<i>jelent</i> (15)	14	<i>él</i>	21	<i>hoz</i> (21)	17	<i>beme</i> <i>gy</i>	21
<i>néz</i> (148)	65	<i>figyel meg</i>	13	<i>gondol</i> (24)	21	<i>indul</i> (44)	17	<i>fog</i> (si)	21
<i>kime</i> <i>gy</i>	62	<i>gyűjt</i> (19)	13	<i>kap</i> (24)	18	<i>néz</i> (51)	17	<i>elhatároz</i>	20
<i>sír</i> (65)	61	<i>készít</i>	12	<i>lak</i> <i>ik</i>	18	<i>odaér</i>	17	<i>elindul</i>	20
<i>megnéz</i>	56	<i>sikerül</i>	12	<i>megnéz</i>	18	<i>eljön</i>	16	<i>eljön</i>	19
<i>elindul</i>	54	<i>él</i>	11	<i>nincs</i>	17	<i>ér</i> (61)	16	<i>lees</i> <i>ik</i>	19
<i>fog</i> (si)	53	<i>szól</i>	11	<i>megkérdez</i>	15	<i>jár</i> (22)	16	<i>lehet</i>	19
<i>érez</i> (54)	52	<i>tesz</i> (25)	11	<i>szól</i>	15	<i>telik el</i>	16	<i>volna</i>	19

eszik(74)	48	vesz észre	11	tesz(19)	15	tetszik	16	hoz(22)	18
hoz(66)	47	visz(31)	11	bemegy	14	marad(18)	14	lefekszik	17
bemegy	46	áll(22)	10	keres(15)	13	tölt(18)	14	néz(38)	17
tetszik(47)	46	elpusztít	10	elkezd	12	bemutat	13	segít(17)	16
hisz(46)	45	fog(si)	10	fog(si)	12	lefekszik	13	esik(55)	15
hazamegy	43	ég(12)	9	hisz	12	akar	12	megvesz	15
telik el	43	kér(10)	9	áll(22)	11	belép	12	mond(18)	15
tesz(77)	42	megy el	9	dob(19)	11	készül(14)	12	utazik(19)	15
marad(51)	41	bír(9)	8	kimegy	11	vesz(33)	12	kezd(26)	14
meglocsol	41	dolgozik	8	elvisz	10	eszik(17)	11	megnéz	14
olvas(48)	41	hív(10)	8	fáj	10	hógolyózik	11	szokik	14
lakik	38	kap(12)	8	marad(13)	10	kiált(20)	11	főz	13
hazajön	37	nevez(9)	8	megeszik	10	kimegy	11	megkínál	13
segít(39)	37	nincs	8	odaad	10	érkezik(45)	10	megvacsorázik	13
eljön	36	tanul(10)	8	rajzol(12)	10	fog(si)	10	tud	13
lefekszik	36	vár	8	talál(22)	10	fogad	10	lakik	12
él	35	ad(16)	7	elindul	9	megy tovább	10	marad	12
ér(120)	34	fejlődik	7	gondolkozik	9	terem	10	csinál(13)	11
elhalároz	33	hall(8)	7	örül	9	utazik(21)	10	felébred	11
indul(99)	33	ismer(11)	7	vesz(37)	9	bemegy	9	felöltözik	11
megérkezik	33	ismertlet meg	7	hazamegy	8	felmegy	9	megy el	11

A vizsgálati anyag főneveinek gyakorisági sora

Összesen	A) csoport		B) csoport		C) csoport		D) csoport		
<i>nap</i>	196	<i>néni</i>	84	<i>fiú</i>	50	<i>nap</i>	89	<i>nap</i>	88
<i>néni</i>	147	<i>tanító</i>	83	<i>méz</i>	45	<i>tojás</i>	57	<i>édesanya</i>	55
<i>fa</i>	126	<i>vas</i>	68	<i>fia</i>	42	<i>ház</i>	56	<i>húsvét</i>	52
<i>ház</i>	115	<i>vár</i>	65	<i>fa</i>	39	<i>forrás</i>	50	<i>anyuka</i>	48
<i>tanító</i>	109	<i>ember</i>	62	<i>gyerek</i>	38	<i>húsvét</i>	50	<i>tojás</i>	46
<i>tojás</i>	107	<i>hajó</i>	59	<i>medve</i>	33	<i>tanya</i>	49	<i>mama</i>	43
<i>ember</i>	103	<i>paraszt</i>	47	<i>anya</i>	30	<i>repülő</i>	43	<i>óra</i>	43
<i>húsvét</i>	102	<i>rész</i>	43	<i>anyuka</i>	30	<i>istálló</i>	40	<i>szoba</i>	43
<i>óra</i>	100	<i>haza</i>	42	<i>apa</i>	30	<i>víz</i>	38	<i>vonat</i>	41
<i>anyuka</i>	98	<i>alumínium</i>	41	<i>láb</i>	30	<i>bácsi</i>	37	<i>ház</i>	40
<i>víz</i>	87	<i>fa</i>	41	<i>apuka</i>	27	<i>tank</i>	37	<i>forint</i>	37
<i>gyerek</i>	85	<i>tűz</i>	41	<i>mackó</i>	27	<i>virág</i>	36	<i>locsolkodó</i>	34
<i>fiú</i>	77	<i>katona</i>	36	<i>asszony</i>	25	<i>Tiszaliget</i>	35	<i>szünet</i>	33
<i>hajó</i>	75	<i>király</i>	34	<i>kereskedő</i>	22	<i>út</i>	35	<i>hó</i>	32
<i>édesanya</i>	74	<i>Dózsa György</i>	33	<i>néni</i>	22	<i>fa</i>	32	<i>ablak</i>	28
<i>erdő</i>	71	<i>bányász</i>	31	<i>örökség</i>	22	<i>udvar</i>	32	<i>penz</i>	26
<i>vár</i>	69	<i>olvasmány</i>	31	<i>vagyon</i>	22	<i>óra</i>	31	<i>testvér</i>	26
<i>vas</i>	68	<i>szén</i>	29	<i>ember</i>	20	<i>erdő</i>	30	<i>nagymama</i>	25
<i>vég</i>	67	<i>török</i>	29	<i>vég</i>	20	<i>hegy</i>	30	<i>délután</i>	23
<i>rész</i>	66	<i>ősember</i>	28	<i>kéz</i>	19	<i>citrom</i>	29	<i>vég</i>	23
<i>vonat</i>	64	<i>Kund</i>	26	<i>sziget</i>	19	<i>kapu</i>	29	<i>anyu</i>	22
<i>apuka</i>	61	<i>lényeg</i>	26	<i>baj</i>	18	<i>levél</i>	29	<i>nyár</i>	22
<i>bácsi</i>	61	<i>úr</i>	26	<i>erdő</i>	18	<i>ágyú</i>	28	<i>édesapa</i>	21
<i>mama</i>	61	<i>Mátyás</i>	24	<i>maci</i>	18	<i>gyerek</i>	28	<i>sütemény</i>	21
<i>út</i>	61	<i>Rákóczi</i>	24	<i>fej</i>	17	<i>gemeskút</i>	27	<i>asztal</i>	19
<i>virág</i>	61	<i>csapat</i>	23	<i>játék</i>	17	<i>Mátra</i>	24	<i>konyha</i>	19
<i>udvar</i>	59	<i>víz</i>	21	<i>mese</i>	17	<i>locsolkodó</i>	23	<i>apu</i>	18
<i>locsolkodó</i>	57	<i>harc</i>	19	<i>ablak</i>	16	<i>néni</i>	23	<i>hal</i>	18
<i>szoba</i>	57	<i>kép</i>	18	<i>has</i>	16	<i>szárny</i>	23	<i>hely</i>	18
<i>ablak</i>	54	<i>könyv</i>	18	<i>ház</i>	16	<i>Szolnok</i>	23	<i>kutya</i>	18
<i>láb</i>	54	<i>ló</i>	18	<i>labda</i>	16	<i>Tisza</i>	23	<i>néni</i>	18
<i>tanya</i>	53	<i>ország</i>	18	<i>Lúdas Matyi</i>	16	<i>góré</i>	21	<i>szomszéd</i>	18
<i>forrás</i>	51	<i>kő</i>	16	<i>medvebocs</i>	16	<i>közép</i>	21	<i>vacsora</i>	18
<i>idő</i>	51	<i>sereg</i>	16	<i>nyuszi</i>	16	<i>galambdúc</i>	20	<i>virág</i>	18

Osszesen	A) csoport		B) csoport		C) csoport		D) csoport		
kapu	51	szikra	16	állat	15	hely	20	víz	18
kéz	51	vezér	16	kisfiú	15	oldal	20	hét	17
év	50	erdő	14	utca	15	szüveszter	20	hétfő	17
forint	49	Kinizsi	14	farkas	14	repülőgép	19	idő	17
haza	49	név	14	hajó	14	anyuka	18	iskola	17
hely	49	óra	14	méhecske	14	év	18	kerékpár	17
szünet	48	Dózsa	12	nyúl	14	tanító	18	apuka	16
fia	47	év	12	feleség	13	vonat	18	jegy	16
méz	47	jutalom	12	liba	13	idő	17	kőni	16
paraszt	47	Magyar	12	testvér	13	táj	17	Budapest	15
testvér	47	szó	12	vadász	13	tanár	17	kert	15
tűz	47	Balázs	11	apu	12	dísznő	16	udvar	15
pénz	45	élet	11	óra	12	ember	16	dél	14
repülő	44	erő	11	Évike	11	kirándulás	16	este	14
édesapa	42	gáz	11	Jéj	11	szakadék	16	fa	14
alumínium	41	kapu	11	szám	11	ajtó	15	horog	14
nyár	41	mondat	11	anyu	10	élmény	15	tévé	14
istálló	40	munka	11	Hűtőgépgyár	10	fiú	15	unokatestvér	14
nagymama	40	Béla	10	kép	10	hétfő	15	bácsi	13
tank	40	fegyver	10	kör	10	nyuszi	15	bolt	13
ágyú	39	Magyarország	10	pénz	10	öröm	15	cépfő	13
katona	39	nap	10	ruha	10	Selyp	15	csomag	13
anyu	38	pont	10	sapka	10	este	14	év	13
hegy	38	terv	10	sün	10	liget	14	gyerek	13
anya	37	vég	10	víz	10	tavas	14	karácsony	13
este	37	vitéz	10	cím	9	állomás	13	reggel	13
király	37	bánya	9	nap	9	édesapa	13	télapó	13
levél	37	basa	9	név	9	sor	13	út	13
méter	37	csille	9	rész	9	szín	13	ebéd	12
nyuszi	37	Dobó	9	sündisznó	9	centiméter	12	élmény	12
apa	36	Eger	9	tanár	9	csalán	12	farkas	12
apu	36	eskü	9	út	9	édesanya	12	kéz	12
Tiszaliget	35	herceg	9	baba	8	gyökér	12	róka	12
délután	34	idő	9	bácsi	8	tévé	12	szánka	12
Dózsa György	33	kéz	9	csapat	8	tó	12	virágoskert	12
fej	33	nemes	9	hely	8	kerítés	11	ajándék	11
hétfő	33	Urosa	9	idő	8	kéz	11	ajtó	11
kép	33	vastömb	9	mama	8	lány	11	barát	11
könyv	33	vers	9	nyár	8	nagymama	11	barátnő	11

Összesen	A) csoport		B) csoport		C) csoport		D) csoport		
<i>medve</i>	33	<i>apuka</i>	8	<i>tenger</i>	8	<i>olvasó</i>	11	<i>csoki</i>	11
<i>oldal</i>	33	<i>barlang</i>	8	<i>többi</i>	8	<i>osztály</i>	11	<i>keresztanyu</i>	11
<i>ajtó</i>	32	<i>bauzít</i>	8	<i>barlang</i>	7	<i>rész</i>	11	<i>könyv</i>	11
<i>állat</i>	32	<i>Búvár Kund</i>	8	<i>béka</i>	7	<i>tető</i>	11	<i>láb</i>	11
<i>csapat</i>	32	<i>Európa</i>	8	<i>darab</i>	7	<i>üveg</i>	11	<i>locsolkodás</i>	11
<i>hó</i>	32	<i>hóstejt</i>	8	<i>év</i>	7	<i>apuka</i>	10	<i>munka</i>	11
<i>kutya</i>	32	<i>kapitány</i>	8	<i>lúd</i>	7	<i>éjféli</i>	10	<i>vendég</i>	11
<i>olvasmány</i>	32	<i>lovás</i>	8	<i>odú</i>	7	<i>emlékmű</i>	10	<i>ágy</i>	10
<i>bányász</i>	31	<i>szerv</i>	8	<i>róka</i>	7	<i>forint</i>	10	<i>állomás</i>	10
<i>iskola</i>	31	<i>televízió</i>	8	<i>sajtó</i>	7	<i>íz</i>	10	<i>busz</i>	10
<i>játék</i>	31	<i>udvar</i>	8	<i>süni</i>	7	<i>kiskapu</i>	10	<i>cica</i>	10
<i>név</i>	31	<i>vér</i>	8	<i>tanító</i>	7	<i>kutya</i>	10	<i>család</i>	10
<i>szén</i>	31	<i>bőr</i>	7	<i>ágyú</i>	6	<i>láb</i>	10	<i>keresztanya</i>	10
<i>vándor</i>	31	<i>bujdosó</i>	7	<i>csoki</i>	6	<i>locsolkodás</i>	10	<i>lakóház</i>	10
<i>asztal</i>	30	<i>csala</i>	7	<i>édesanya</i>	6	<i>malom</i>	10	<i>orvos</i>	10
<i>tévé</i>	30	<i>élelem</i>	7	<i>ennivaló</i>	6	<i>mama</i>	10	<i>part</i>	10
<i>utca</i>	30	<i>ellenség</i>	7	<i>film</i>	6	<i>szár</i>	10	<i>ruha</i>	10
<i>citrom</i>	29	<i>este</i>	7	<i>fogalmazás</i>	6	<i>szünet</i>	10	<i>szél(e)</i>	10
<i>nyúl</i>	29	<i>Henrik</i>	7	<i>iskola</i>	6	<i>ünnep</i>	10	<i>szeretet</i>	10
<i>török</i>	29	<i>hír</i>	7	<i>Jászberény</i>	6	<i>vég</i>	10	<i>születésnap</i>	10
<i>kő</i>	28	<i>máglya</i>	7	<i>kislány</i>	6	<i>héj</i>	9	<i>szülő</i>	10
<i>munka</i>	28	<i>oldal</i>	7	<i>kő</i>	6	<i>izgalom</i>	9	<i>tej</i>	10

A vizsgálati anyag mellékneveinek gyakorisági sora

<i>nagy</i>	323	<i>nagy</i>	52	<i>nagy</i>	107	<i>szép</i>	112	<i>nagy</i>	75
<i>jó</i>	265	<i>német</i>	38	<i>jó</i>	72	<i>jó</i>	91	<i>jó</i>	72
<i>kis</i>	217	<i>jó</i>	30	<i>kis</i>	66	<i>nagy</i>	89	<i>szép</i>	54
<i>szép</i>	184	<i>kis</i>	30	<i>kicsi</i>	25	<i>kis</i>	80	<i>kis</i>	41
<i>kedves</i>	79	<i>kuruc</i>	23	<i>egész</i>	16	<i>piros</i>	43	<i>kedves</i>	34
<i>kicsi</i>	79	<i>török</i>	23	<i>könnyű</i>	16	<i>kedves</i>	39	<i>kicsi</i>	25
<i>piros</i>	70	<i>biztos</i>	20	<i>egyenlő</i>	14	<i>kicsi</i>	22	<i>nyári</i>	21
<i>egész</i>	48	<i>magyar</i>	18	<i>biztos</i>	11	<i>fehér</i>	21	<i>piros</i>	20
<i>német</i>	41	<i>egész</i>	17	<i>irigy</i>	11	<i>hosszú</i>	20	<i>gyors</i>	14
<i>biztos</i>	40	<i>egri</i>	17	<i>többi</i>	10	<i>sárga</i>	20	<i>kora</i>	10
<i>hosszú</i>	38	<i>erős</i>	15	<i>egyforma</i>	9	<i>jászsági</i>	19	<i>téli</i>	10
<i>gyors</i>	34	<i>császári</i>	11	<i>lakatlan</i>	9	<i>magas</i>	17	<i>fekete</i>	9
<i>nehéz</i>	33	<i>füleki</i>	11	<i>nehéz</i>	9	<i>boldog</i>	15	<i>hosszú</i>	8
<i>többi</i>	31	<i>hős</i>	11	<i>szép</i>	9	<i>büdös</i>	15	<i>izgatott</i>	8
<i>fehér</i>	30	<i>utolsó</i>	11	<i>kész</i>	8	<i>tiszta</i>	15	<i>kellemes</i>	8
<i>könnyű</i>	28	<i>bátor</i>	10	<i>rossz</i>	7	<i>új</i>	14	<i>rokon</i>	8
<i>nyári</i>	28	<i>régi</i>	10	<i>gyors</i>	6	<i>zöld</i>	14	<i>biztos</i>	7
<i>új</i>	28	<i>szomorú</i>	10	<i>indianos</i>	6	<i>kék</i>	11	<i>boldog</i>	7
<i>boldog</i>	26	<i>mai</i>	9	<i>mézes</i>	6	<i>egész</i>	10	<i>régi</i>	7
<i>erős</i>	24	<i>nehéz</i>	9	<i>hosszú</i>	5	<i>gyors</i>	10	<i>többi</i>	7
<i>kuruc</i>	23	<i>szép</i>	9	<i>kedves</i>	5	<i>gyönyörű</i>	10	<i>fehér</i>	6
<i>régi</i>	23	<i>új</i>	9	<i>különböző</i>	5	<i>nehéz</i>	10	<i>finom</i>	6
<i>török</i>	23	<i>hősies</i>	8	<i>piros</i>	5	<i>tavaszi</i>	10	<i>mérges</i>	6
<i>sárga</i>	22	<i>rossz</i>	8	<i>szegény</i>	5	<i>érdekes</i>	9	<i>pompás</i>	6
<i>tiszta</i>	21	<i>vörös</i>	8	<i>zöld</i>	5	<i>felszabadulási</i>	9	<i>tavaszi</i>	6
<i>zöld</i>	21	<i>meleg</i>	7	<i>boldog</i>	4	<i>finom</i>	9	<i>egész</i>	5
<i>fekete</i>	20	<i>szegény</i>	7	<i>emeletes</i>	4	<i>kora</i>	9	<i>meleg</i>	5
<i>jászsági</i>	20	<i>almú</i>	6	<i>forró</i>	4	<i>rendes</i>	9	<i>nehéz</i>	5
<i>rossz</i>	20	<i>fekete</i>	6	<i>hadászati</i>	4	<i>savanyú</i>	9	<i>rossz</i>	5

A vizsgálati anyag határozószóinak gyakorisági sora

<i>nagyon</i>	497	<i>akkor</i>	122	<i>akkor</i>	281	<i>nagyon</i>	140	<i>nagyon</i>	256
<i>akkor</i>	465	<i>azért</i>	98	<i>itt</i>	116	<i>ott</i>	55	<i>amikor</i>	80
<i>neki</i>	260	<i>úgy</i>	95	<i>aztán</i>	110	<i>neki</i>	52	<i>jól</i>	76
<i>ott</i>	231	<i>neki</i>	52	<i>neki</i>	92	<i>jól</i>	45	<i>neki</i>	64
<i>aztán</i>	194	<i>amikor</i>	49	<i>ott</i>	89	<i>most</i>	42	<i>egyszer</i>	60
<i>amikor</i>	189	<i>nagyon</i>	44	<i>így</i>	75	<i>mikor</i>	41	<i>mikor</i>	59
<i>úgy</i>	186	<i>mikor</i>	41	<i>utána</i>	66	<i>majd</i>	39	<i>reggel</i>	53
<i>jól</i>	180	<i>ott</i>	37	<i>úgy</i>	62	<i>először</i>	33	<i>aztán</i>	51
<i>itt</i>	168	<i>most</i>	34	<i>nagyon</i>	57	<i>akkor</i>	30	<i>ott</i>	50
<i>mikor</i>	165	<i>régen</i>	24	<i>ide</i>	50	<i>így</i>	27	<i>majd</i>	44
<i>így</i>	156	<i>így</i>	23	<i>majd</i>	45	<i>egyszer</i>	26	<i>utána</i>	38
<i>azért</i>	147	<i>jól</i>	20	<i>egyszer</i>	42	<i>is</i>	26	<i>nemsokára</i>	36
<i>utána</i>	146	<i>benne</i>	19	<i>most</i>	41	<i>utána</i>	26	<i>akkor</i>	32
<i>egyszer</i>	137	<i>is</i>	19	<i>azért</i>	39	<i>előtte</i>	25	<i>így</i>	31
<i>majd</i>	136	<i>miért</i>	19	<i>jól</i>	39	<i>amikor</i>	24	<i>először</i>	25
<i>most</i>	129	<i>azután</i>	17	<i>amikor</i>	36	<i>körülbelül</i>	23	<i>este</i>	24
<i>is</i>	100	<i>belőle</i>	16	<i>mindig</i>	33	<i>reggel</i>	21	<i>azután</i>	23
<i>először</i>	91	<i>itt</i>	16	<i>is</i>	32	<i>nemsokára</i>	20	<i>délután</i>	23
<i>reggel</i>	81	<i>utána</i>	16	<i>vele</i>	27	<i>benne</i>	17	<i>is</i>	23
<i>benne</i>	67	<i>ezért</i>	15	<i>először</i>	24	<i>messze</i>	17	<i>másnap</i>	23
<i>vele</i>	61	<i>hoggy</i>	15	<i>miért</i>	23	<i>aztán</i>	16	<i>vele</i>	22
<i>ide</i>	60	<i>arra</i>	14	<i>mikor</i>	21	<i>itt</i>	16	<i>itt</i>	20
<i>mindig</i>	60	<i>addig</i>	9	<i>oda</i>	21	<i>azután</i>	15	<i>otthon</i>	20
<i>nemsokára</i>	56	<i>ahogy</i>	9	<i>belőle</i>	18	<i>belőle</i>	15	<i>rajta</i>	19
<i>belőle</i>	54	<i>egyszer</i>	9	<i>benne</i>	16	<i>mindig</i>	14	<i>úgy</i>	19
<i>azután</i>	50	<i>erre</i>	9	<i>ahol</i>	15	<i>végre</i>	13	<i>vasárnap</i>	18

A használati sűrűség rangsorából az tűnik ki, hogy ha egy szófaj lexémaszáma korlátozottabb (névelő, névutó, kötőszó, módosítószó — kivétel: indulatszó és valóságos határozószó), felhasználására általában gyakrabban sor kerülhet, s közepes gyakorisága esetén is jóval a használati sűrűség átlaga fölé jut. Ezeket az átlagnál sűrűbben használt szófajokat a tanulók a nyelv-elsajátítás folyamatában gyakran forgatták, s állományuk is inkább csak az általános és értelmi fejlődés kölcsönhatásában változik (pl. névmási határozószók helyett névutós szerkezetek, a tagmondatok között elvontabb viszonyokat jelölő kötőszavak használata.) Körükben tehát inkább csak — bár nagyon fontos — korrekciókra, kiegészítésekre szűkül a nyelvi nevelés tennivalója. A töltelékshóként használt határozószók és kötőszók, ezek halmozása (*aztán [azután], és, meg, és aztán, aztán meg*) javítja ugyan pl. e szófajok gyakorisági helyzetét, de kifejezetten fogyatékosága a nyelvhasználatnak. E megállapítás alól az átlag vonala fölött csak a névutót érzem kivételnek.

Az átlagos használati sűrűség alá került szófajok lexémáinak állományát (az indulatszó kivételével) szinte csak a beszélő nyelvi tudása, műveltsége korlátozza. Az igekötő állománya ugyan korlátozottabb, de kapcsolódási és konkrét megjelenési lehetősége az igekötő és ige kapcsolódásának jelentéstani korlátai ellenére is tág. Az ige, főnév, melléknév és igenévek használatása, tudatosítása tekintetében az intézményes anyanyelvi nevelésre sok feladat hárul. Az ige, főnév, melléknév esetében a minél több szó (fogalom) birtoklása, ezek nagyon változatos helyzetben való alkalmazása, a jelentés (jelentésváltozás) és szóalakok közötti kölcsönhatások tudatosítása stb. szabhat irányt a tantárgypedagógiai gondolkozásnak. Különösen vonatkozik mindez a jelentés-tanilag kevésbé statikus igehasználat formálására.

5. A beszédfejlesztés gyakorlatahoz fontos segítséget nyújthat a szófajok gyakorisági sora. Megmutatja, hogy a szófaji csoportokon belül mely szavak miféle gyakorisággal kerülnek a beszédgyakorlat élére, s a nyelvhasználat továbbfejlesztésekor mire támaszkodhatunk, illetve mit kell pótolnunk. A gyakorisági sorok természete között szófajonként igen jelentős eltérések tapasztalhatók. Az összesített adatok terén a főnév gyakorisági sorának első 46 lexémája még éppen hogy eléri a szófaj előfordulásának 25 %-át, míg a névmások esetében ezt már az első két szó meghaladja, az első 4 szó pedig az 50 %-on is túljut. A módosítószók gyakorisági sorában az első 5 szó több, mint a szófaj előfordulásának 75 %-a, a kötőszóknál már az első 4 szó kiteszi az egész háromnegyedét. Ezért csak azoknak a szófajoknak a gyakorisági sorát közlöm, amelyeknek a gyakorisági szóródása nem tömörül néhány túl sokszor használt szóalak köré, ezek pedig: az ige, a főnév, a melléknév és a valóságos határozószó. A teljes gyakorisági sort terjedelme miatt itt nem példázhatom, ezért arra törekszem, hogy a gyakorisági sor éléről közölt részletek lehetőleg haladják meg a szófaji csoport előfordulásának 50 %-át. A főnév esetében ezt sem biztosíthatom, mert az 50 %-os tartományba 167 főnévi lexéma tartozna, s meg kell elégednem azzal, hogy legalább a négy nyelvhasználati mintában (ABCD) jelezhessem az 50 %-os határát (l. 4. táblázat, 194–200. l.).

A szavak között húzódó vékony vonal a szófaj gyakoriságának 25 %-os határát, a vastag vonal az 50 %-os határt jelzi megközelítőleg, az elválasztás előtti lexémák gyakorisága ugyanis túllépi némileg a pontos értéket. Egyszerű rátekintésre is mondható, tartalmilag a főnév gyakorisága a legszórtaabb, lexémáinak száma 2573 (l. 3. táblázat). Az ige gyakorisági sora már jobban

tömörül, bár még mindig van 1906 önálló lexémája. A melléknév és a valóságos határozószó gyakorisága a fokozatos tömörülést példázza. Szemléletesen mutatja ezt a jelenséget az említett szófajok gyakoriságának 25, illetve 50%-os tartományába bekerülő lexémák száma (l. 5. táblázat).

5. táblázat

Szófaj	Gyakorisági tartomány, %	Önálló lexémák száma				
		A)	B)	C)	D)	Összesen
Ige	25	8	6	8	6	8
	50	42	22	50	39	48
Főnév	25	17	22	26	25	46
	50	76	73	93	91	167
Melléknév	25	6	2	4	4	4
	50	20	9	22	16	28
Valóságos határozószó	25	3	3	6	4	5
	50	10	10	17	12	14

E négy szófaj gyakorisági sora, lexémáinak tagolódása lehetővé teszi, hogy a nyelvhasználati minták egybevetésével értékelő megjegyzéseket tehessek a tanulók anyanyelvi fejlettségének, a 8–10 éves gyermekek nyelvhasználatának néhány fontosabb szófaji vonatkozására.

Az igék használatában megközelítően egységes kép bontakozik ki. A gyakorisági sor élén az egy szótagos igealakok állnak. A D) minta kivételével a létigei *van, volt* áll az első két helyen váltakozó sorrendiséggel, s ezek túlzó használatának kiiktatásáért már régóta viaskodik az anyanyelvi nevelés (vö. BALASSA LÁSZLÓ, *Magyartanítás* 1969. 4–5. sz.). Elgondolható, hogy a gyakorisági sor élére került szavak — különösen a *van, volt* — a különböző szövegösszefüggésekben mennyi lehetséges szóalak érvényesülését akadályozzák. (Pl. a következő tanulói mondatban egy esemény elmondásakor: „A kapu előtt egy bácsi *volt*.” — *állt, várt, fogadott, köszöntött, örködött, ácsorgott* stb.) A *megy, jön* használatában az írásos nyelvhasználat aktívabb, a *mond, tud* gyakori előfordulása viszont inkább az élőbeszédet jellemzi. A D) csoportban az *elme*g előkelő helye talán a falusi—tanyai gyermekek nyelvhasználatában betöltött funkciójával magyarázható.

Az igék 50%-os határvonala nagyjából még a képzeletbeli középvonal mentén ingadozik. A B) mintában az ige gyakorisági száma megelőzi a főnévét, ennek ellenére az 50%-os gyakorisági tartományba csak 22 igei lexéma kerül be, ami a nyelvhasználati minta igei lexémáinak (570) csupán 3,86%-a. A spontán élőbeszéd igehasználatának ez az ellentmondása egyes — a gyakorisági sor élén álló — szavak túlzottan gyakori, funkciójukat megsértő használatából fakad. Vele szemben a C) csoport példázza a differenciáltabb, fejlettebb igehasználatot, ahol 50 szó sorol az 50% határvonaláig. A fejlődést tehát a gyakorisági sor elejének széthúzásával, a néhány igealak túlzottan gyakori használatára koncentráló beszédmód megváltoztatásával, a szóalak és jelentés kölcsönviszonyának nyelvtani tudatosításával lehet támogatni. Hogy ezt a jelentésvonatkozások közötti különbségtévést mely igék esetében érdemes

szorgalmazni, arra a gyakorisági sor konkrét példái adnak a tantárgypedagógia számára eligazítást. Ez azonban legalább annyira fontos, mint a már ismert igék számának szaporítása.

Az igékéhez hasonló jellegzetességek és használati ellentmondások rögzíthetők a melléknevek gyakorisági sora, tartománya áttekintése után is. Még az 50%-os határvonal is egyezést mutat nagyjából — kivéve a B) csoport kiugró tömörülését (190 lexémájából mindössze 9 képviseli a gyakoriság felét). Ez csak megerősíti a B) nyelvhasználati mintánál az igékkel kapcsolatban tett elmarasztaló értékelésemet. A gyakorisági sorok élén szereplő *nagy, jó, kis, szép* melléknevek ilyen arányú használata szintén a jelentéstani összefüggések megbecsültebb kezelésére ösztönözheti a tantárgypedagógiát. Az A) csoport melléknévhasználatának kedvezőbb gyakorisági sorában az irodalmi olvasmányokkal való foglalkozás jótékony hatását érhetjük tetten. Igaz, az olvasásórák egy részében a beszédtemát, a beszédhelyzetet a róluk folyó beszélgetés határozza meg.

A határozószók és viszonzyszók körében fokozottabban érvényesülnek a fentebb kiemelt nyelvhasználati jellegzetességek. A gazdaságos beszédtevékenységre törekvésen túl ennek káros vonásai is kitapinthatók. A valóságos határozószók gyakorisági sorai egyértelműsítik, hogy a négy nyelvhasználati minta közül a C) csoport mutatja szófaji vonatkozásban is a fejlettség legtöbb vonását. A gyakorisági sorok élén álló határozószók „előnye” inkább káros nyelvhasználati gyakorlat következménye. Közülük kerülnek ki a kellően nem tagolt élőbeszéddel együtt járó funkciótlanszóhasználat (töltelékszók) példái, mint az *akkor, aztán, utána*, illetve kötőszókkal kapcsolódó eseteik. A módosítószóknál a *nem, már, még* szavak előfordulása túlhalad az 50%-on, s gyakori még a *csak*, illetve a B) mintában a *hát* és *igen* előfordulása, ez utóbbi a párbeszéd természetes velejárójaként. Az igezők közül a *meg-* és *el-* közel egyforma arányban 50%-os határvonalig jut. A viszonzyszók köréből a kötőszavak gyakorisági sorában is az első két példa jelenti az egész felét: az A), B) mintában, illetve összesítésben váltakozó sorrendben az *és, hogy*, a C és D) mintában pedig az *és, is*. Az *és* töltelékszó szerepe közismert a gyermekek beszédében.

A főnév gyakorisági sorának jellemzői különböznek a többi szófajétól. Az egyes nyelvhasználati minták, illetve az összesített gyakorisági sor és a négy mintáé között alig tahálható egyezés. Az élén álló *nap* és *néni* szavak kivételével már a gyakorisági sor elején megmutatkoznak a nyelvhasználati minták beszédtemáinak tárgyi, fogalmi jellegzetességei. A 25%-os tartományba eddig nem tapasztalt nagy számban kerülnek be a lexémák, s az összesítés lexémáinak száma jóval több az egyes nyelvhasználati mintáénál. Az 50% határvonalán ez az eltérés még kiugróbb, mértékét csak azzal tudom érzékeltetni, hogy az összesítés között lexémái után még további 72-t kellett volna felsorolni, s az utolsó szó gyakorisága épp csak belépett volna a 18-as előfordulás csoportjába. A mintákon belüli arányeltolódás az írásbeli nyelvhasználatra nézve kedvezőbb, s a B csoport némileg itt is elmarad a fejlődésben. Mindebből arra következtethetünk, hogy a főnevek használatában nem az egyezési tendencia, hanem a különbözős a lényeg. A nyelvhasználat eltérő módjai között — valószínű, hogy éppen a beszédtema különbsége miatt — kevés fedés van a főnév szempontjából, inkább nagyon intenzív bővülési, kiterjedési tendencia jellemzi e szófaj használatát. Ezt bizonyítja az ERDÉLYI ELEKNÉ által ismertetett külföldi kísérletek tanúsága is: a kiscsoportban folyó beszélgetések egymást követő alkalmainál a csupán 1 esetben használt főnevek

aránya nem változott, miközben az újból és újból használt főnevek aránya beszélgetésről beszélgetésre fokozatosan csökkent (Magyar Pszichológiai Szemle 1967. 1. sz. 126).

A főnevek esetében az anyanyelvi nevelés tehát joggal építette beszéd-fejlesztési elgondolásait a szókincsgyarapítás eredményeire, hiszen a főnévhasználat a vizsgált korosztály nyelvhasználatában elsősorban fogalmi-szemantikai kérdésnek mondható. A megfelelő számú főnévi lexéma birtoklása tágíthatja vagy korlátozhatja a legkülönbözőbb beszédtemák érvényesülési körét. Valószínű, hogy — többek mellett — ebben az összefüggésben kell keresnünk a nyelvi hátrányos helyzet egyik forrását is. S az élőbeszédben a főnévhasználatnak rejtett fogyatékoságai is adódhatnak. Úgy érzem, a B) nyelvhasználati minta anyagában van összefüggés a főnévnek a másik három mintához viszonyított alacsonyabb számú (rangsorának 2. helye) és a tárgyragos mutató névmások viszonylagosan magasabb előfordulása között („Előbb ezt rátettem arra...” — mint a szituatív beszédforma jellemző példája). További vizsgálatokkal kell még bizonyítanom, hogy egy nem túl terjedelmes nyelvhasználati minta fejlettségi foka minősíthető-e a tárgyragos mutató névmások relatív gyakoriságának értékeivel, illetve a főnév gyakoriságához viszonyítás eszközeivel.

Az anyanyelvi nevelésben mindenesetre érdemes figyelni az elemzett szófaji jelenségekre és összefüggésekre, hogy a nyelvi fejlesztés módszereinek megválasztásakor, az új eljárások alkalmazásakor azok mellett dönthessünk, amelyek képesek befolyásolni az ige—főnév arányának célszerű módosulását, az ige és a gyakorisági jellemzőihez közel álló más szófajok használatának belső, szerkezeti finomodását, átalakulását, a szófajok használata között mutatkozó aránytalanságok és ellentmondások kiküszöbölését. A szófajoknak a 8—10 éves tanulók nyelvhasználatában megmutatkozó jellemzői több oldalú elemzésével, a hagyományos vizsgálatok körét bővítő új megközelítési szempontjaimmal ezt a frissülő és mélyülő tantárgypedagógiai gondolkodást szeretném segíteni az anyanyelvi nevelés megújításának csöppet sem könnyű útján.

NAGY J. JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Apró adalék a melléknév szemantikájához és jelentésváltozásaihoz

I. A vizsgált jelenség a melléknév jelentésváltozásainak kutatása során merült föl problémaként, a tisztázás célja tehát elsősorban hozzájárulás a szinkrón jelentésváltozás lehetőségeinek feltérképezéséhez és a melléknévek minél több szempontot átfogó, pontos leírásához. A kérdéses jelenség a melléknév határozói végződéseinek funkcionális egybeesése: ugyanaz az *-n* (esetenként *-ul/-ül*) végződés különféle, a mélyszerkezetben jelentős eltérést mutató bővítmények végződése lehet; pl.: *Péter szépen énekelt.* → *Péter énekelt.* *Az éneklés szép volt. Péter betegen vizsgázott.* → *Péter vizsgázott. Péter beteg volt.* — és nem: **A vizsgázás beteg volt.* A második mondatban a „betegen” állapothatározó, tulajdonképpen egy beágyazott mondat, ugyanúgy, mint egy jelzős szerkezet (a német grammatikában ezt a jelenséget pl. „prädikatives Attribut”-nak nevezik, I. G. HELBIG—J. BUSCHA,

Deutsche Grammatik. Leipzig, 1972. 493 kk.). Az első mondatban a „szépen” az ige bővítőmánya, módhatározó, amely bizonyos igék esetén a mondat kötelező alkotóeleme, nélküle a mondat nem helyes (pl. *Péter rosszul viselkedett*). Ez még önmagában nem feltétlenül említésre méltó jelenség: azonos felszíni szerkezet és különböző mélyszerkezet a nyelv rendszerének számos pontján felfedezhető.

2. A kérdés(ek) viszont a következő(k): A) Szerepelhet-e bármely melléknév megfelelő kontextus esetén a két funkció bármelyikében? (Amint az pl. a főnevek esetében az alanyi funkciót tekintve lehetséges.) A válasz egyértelműen nem. A *szép* nehezen képzelhető bele az állapothatározói funkcióba, ugyanígy pl. a *kényelmes*, a *jó*, a *gyors* stb. Megfordítva: a *fáradt*, *egészséges*, *fiatal* stb. mindig állapothatározók.

B) Ezek szerint megadható-e a melléknévek szemantikai leírásában egy — szükség esetén több — szemantikai jegy, amely a funkciómegoszlást magyarázza, és amelyre a szinkrón jelentésváltozások vizsgálatában támaszkodhatunk? Pl. mindjárt a *beteg*-re vonatkozóan intuitívén kínálkozó jegy: [+ élő]. Mihelyst tehát ez a melléknév pl. olyan igével kerül össze, amely állítmányként egy [— élő] jegyű alany mellett áll, a *beteg* jelentése megváltozik; pl. *Az ügy betegen haladt* (= 'lassan, nehézkesen'). Ráadásul a megváltozott jelentéssel a funkció is megváltozott: módhatározóvá lett. Ez azonban még nem indokolja, hogy ha nincs szókép, akkor miért lehet a *beteg* csak állapothatározó. Tehát más jegyek is szerepet kell játszania.

C) Tegyük fel az idézett példa alapján, hogy a *beteg* típusú melléknévek bármilyen mondatban csak állapothatározói funkcióban fordulnak elő. Amennyiben mondatbeli szerepük megváltozik (állapothatározóból módhatározóvá vedlenek), automatikusan meg fog változni a jelentésük is és megfordítva: jelentésváltozással funkcióváltozás jár együtt. Igaz-e ez minden esetben?

Ha feltételezzük, hogy igaz, akkor különleges jelentésváltozással van dolgunk. Egyéb mondatbeli funkciók megváltozása ugyanis nem kapcsolódik jelentésváltozáshoz. Pl.: *Az alma virágozik. Kis nyurga füst virágozik.* Stb. Állításunknak ellentmondhat a következő példa: *A korhadt falépcsők betegen nyikorogtak.* Ebben a megszemélyesítést tartalmazó mondatban a *beteg* változatlanul állapothatározó, nem az ige bővítőmánya, funkciója tehát változatlan. Ez esetben viszont nem is a *beteg* jelentése változott meg, hanem a *lépcsők*-é, a megszemélyesítés irányában. Végső soron két különböző minőségű jelentésváltozással van dolgunk, amelyek közül az egyik funkcióváltozással jár együtt. Másképp fogalmazva: a melléknévnek le kell adnia (vagy fel kell vennie) egy olyan jelentésjegyet, amelyet funkciójegynek is nevezhetünk. Ezt kellene megállapítanunk.

3. A magyar melléknévállomány vizsgálata alapján — úgy tűnik — a következő csoportokat különíthetjük el: A) Az említett jeggyel — nevezzük ezt [+ fizikai állapot] jegynek — leírható melléknévek állhatnak állapothatározóként. Funkciójuk megváltozásával ennek a jegynek a megszűnése jár együtt. [+ Fizikai állapot] jegyű melléknévek pl. a következők: *beteg, egészséges, gazdag, szegény, éhes, öreg, fiatal, fáradt, kövér, sovány, puffók, ceampus, ruhátlan, erős, gyenge, izmos, szőke, fehér, híg, tágas, száraz, festett, festetlen, töltetlen, emésztetlen* stb. (az utóbbiak -ul/-ül raggal).

B) A [—fizikai állapot] jeggyel leírható melléknévek közül az egyik csoport a [—élő] jegyűek. Ezek a melléknévek mindig módhatározók. Pl. *szép, csúnya, jó, rossz, kényelmes, jogos, kínos, hamis, furge, gyors, lassú* stb.

C) A [—fizikai állapot] jegyű melléknévek között azok, amelyek [+ élő] jegyűek, másképpen: a pszichikai tulajdonságot jelölő melléknévek a mód- vagy állapothatározói funkciót tekintve közelítőleg indifferensen viselkednek. Pl. *Péter barátságosan üdvözölt.* → *Péter üdvözölt. Az üdvözlés barátságos volt.* — vagy: → *Péter üdvözölt. Péter barátságos*

volt. Ilyenek még: *komor, szomorú, vidám, finnyás, bús, bosszús, szüksézáví, bőkezű, könnyelmű, bátor, gyáva, udvarias* stb. Ez az indifferens viselkedés abból ered, hogy a [+ élő] jegyű alany mellett azonos jegyű a határozóragos melléknév is. Amennyiben az ide sorolt melléknévek valamelyike az igei állítmány által meghatározott kontextusban [+ fizikai állapot] jegyűként értékelhető — tehát mintegy látható, érzékelhető állapotot jelöl —, a melléknév a mondatban egyértelműen állapothatározói szerepet tölt be. Pl. *Ma nagyon vidáman érkezett haza.*

4. Jelentésváltozások. — Az első csoport (3. A)) melléknévei bizonyos körülmények között jelentésváltozáson mehetnek át; ennek következménye a funkcióváltozás: állapothatározóból módhatározóvá lesznek. Pl. *Egészségesen gondolkozik. Szárazon megjegyzte. Hidegen nézett ránk.* Vannak olyan állapothatározó melléknévek, amelyek ebből a potenciális változástól kirekesztődtek, mert mellettük párhuzamosan létezik egy továbbképzett alak, az esetleges módhatározói funkció betöltésére. Pl. *fiatal* állapothatározóként: *Fiatalon az ember sokfélét elképzél.* Módhatározóként: *Fiatalosan mozgott.* Hasonló az *öreg* is. Különböző viszont pl. a *beteg*, amelyből a *beteges* derivátum más, külön jelentésben — 'tartósan, enyhén beteg, gyenge' — lexikalizálódott.

B) A második csoport (3. B)) melléknévei aktuális jelentésváltozás esetén sem kerülhetnek egyértelműen állapothatározói funkcióba. Képesek viszont egy másfajta jelentésváltozásra: a módhatározói igei bővítményből ún. fok- (mérték-) határozóvá (kvantorrá) változhatnak. Pl. *Kegyetlenül elbánt velünk. = Nagyon elbánt velünk.* Erre a jelentésre lexikalizálódott a *nagy* melléknév -n végződéses határozói formája, amely a lexikalizálás következtében sem állapot-, sem módhatározói funkcióban nem használatos. Az állapothatározó melléknévek is képesek erre a fajta jelentésváltozásra, pl. *Ott ült, súlyosan és kövéren (súlyosan : állapothatározó). Súlyosan megbetegedett (súlyosan : 'nagyon'). Meghívva, erősen, egészségesen tértek haza (erősen : állapothatározó). Erősen hitünk a sikerben (erősen : 'nagyon').* Külön érdekessége a példáknak, hogy a *súlyosan, erősen* a *nagyon*-hoz hasonlóan maguk is hajlanak a lexikalizálódás felé, és éppen ezért eredeti [+ fizikai állapot] jelentésükben csak olyan kontextusban természetesek, ahol ezt a jelentés egy rokonértelmű másik állapothatározó is megerősíti (l. *kövér, egészséges*).

C) Idiómák, kivételek. A lehetséges jelentésváltozások bozótjából pusztán néhány példát kiemelve próbálom az eddigieket alátámasztani, tehát egyfelől azt a tényt, hogy a jelentésüket megváltoztató állapothatározók funkciójukat is feladják, másfelől pedig, hogy a [– fizikai tulajdonság] jegyű melléknévek nem lehetnek állapothatározók.

Állandósult szókapcsolatokban bonyolult jelentésváltozásokon mehet keresztül egy-egy melléknév. Az állapothatározóból azonban feltétlenül módhatározó lesz. Pl. *Gazdagon tért haza (állapothatározó). Gazdagon megjutalmazott (= 'bőkezűen', módhatározó). Ferdén jobban mutat ez a részlet (állapothatározó). Ferdén nézett rám (módhatározó). Élesen minden kés jól vág, még ha ügyetlen is, aki használja (állapothatározó). Élesen felkiáltott (módhatározó). Gondolkodóba ejthet a szabad az efajta mondatokban: Szabadon járt kelt a házban. Szabadon gondolkodik.* Az első mondatban állapot-, a másodikban módhatározóról lehet szó, jóllehet az első mondatban a két funkció elválásztása indifferens: *szabadon* 'bilinestelenül': ebben az értelemben feltétlenül állapothatározó; 'kötetlenül': ebben az — átvitt — értelemben a funkció a 3. C) pontban említett esettel tart rokonságot.

Jellegzetesen [– fizikai állapot] jegyű melléknévek nem vehetnek fel olyan jelentésárnyalatot, amely állapothatározói funkcióra képessé tenné őket. Pl. a *Szépen vagyunk!* kifejezésben a melléknév megváltozott, ironikus jelentése ellenére is a predikátum része, nem állapothatározó. Kivételnek számíthat egy-egy rendkívül expresszív melléknév, amely külső, látható (= fizikai) tulajdonságot jelölhet és megfelelő kontextusban ebben a jelentésében megerősítést nyer (l. előbb, 4. B)). Pl. a *szép*-nél sokkal erőteljesebb *gyönyörű* elő-

fordulhat ilyen funkcióban: *Mosolyogva jött feléje, szökén, gyönyörűen.* (De: értelmetlen mondat: **Gyönyörűen jött feléje.*) Ez a kivétel lényegében a szabályon nem változtat.

Kivételnek számítanak a nemzetiségi hovatartozást jelentő melléknevek, pl. *magyar, német, francia* stb. (l. erről TOMPA JÓZSEF, *Mellékneveink -ul/-ül* toldalékos alakja a mai szinkroniában: MNy. LXXI. 132 kk.) Ezek igei bővítményként a *németül, franciául beszél, ír* stb. szerkezetben fordulnak elő. Ha egyéb, a megnevezett nemzetre jellemző cselekvésmódot kívánunk megjelölni, tehát általánosan módhatározói funkcióban akarjuk használni őket, a korábbiakban már említett *-s* képzős változatuk áll rendelkezésre: *magyarosan mulat, franciásan öltözik* stb. Kivétel továbbá pl. a *kicsi*, amely eleve nem állhat határozóraggal, még ha a *nagyon* ellentétéként jelentkezik, akkor sem. (*Nagyon fáj.* ↔ *Egy kicsit fáj.*)

5. Az elmondottak alapján az derül ki, hogy a melléknevek egy csoportja rendelkezik egy szükséges „funkciójeggyel”, a [+ fizikai állapot] jeggyel ahhoz, hogy állapotathatózóként szerepelhessen. Ezek a melléknevek jelentésváltozásukkal párhuzamosan átke-rülhetnek alacsonyabbrendű funkciókba: beágyazott mondat helyett mondatrészként, ille-tőleg egy mondatrészt módosító elemként, kvantorként is szerepelhetnek. Ekkor az emlí-tett funkciójegyet leadják. A [- fizikai állapot] jegyű melléknevek módhatározói funkció-ra képesek, és jelentésváltozás során csak egygel alacsonyabbrendű funkcióba kerülhetnek, mondatrészből kvantorra válhatnak. A végérvényesen kvantorként lexikalizálódott *nagyon* pedig a maga részéről minden további változásra képtelen. Eszerint egyfajta hierar-chia állapítható meg a melléknevek funkcióját illetően, amely hierarchia összefügg a mel-léknevek jelentésével, és befolyásolja azok jelentésváltozásait. Az állapotathatózó és mód-határozó hierarchiáját a beágyazásos transzformáció lehetősége igazolja. A módhatározó-ként, illetőleg kvantorként használt melléknevek funkciókülönbségét igazolhatjuk a kvan-torok egyéb jellemző jegyeivel: a hangsúly- és intonációviszonyokkal, valamint a szórend-el. Vö. pl. a következő mondatokat: *Kegyetlenül e l bánt veled* (= 'nagyon'). *Kegyetlenül járt e l veled* (a *kegyetlen* ebben a mondatban kötelező igei bővítmény, éppen ezért kvan-torral való ártértékelődése másik bővítmény hiányában kizárt). *Kicsit szomorkásan e l hall-gatott.* — vagy: *Kicsit szomorkásan hallgatott e l, mintha . . .* De: helytelen: **Aztán erősen hallgatott e l*; csak így: *Aztán erősen e l hallgatott* (= 'nagyon'). Hasonló a *jól* kettős jelen-tése az alábbi példákban: *Azt hiszem, most jól választottam e l a szavakat. Azt hiszem, most jól e l intéztem őket* (= 'nagyon').

6. Ezzel párhuzamosan felmerülhet a kérdés, hogy a magyar *-n/-an/-on/-en*, illetőleg *-ul/-ül* rag használata nem illeszkedik-e pl. a kettős, illetőleg hármas funkcióhoz (állapot-, mód-, mértékhatározó). A gépi feldolgozású melléknévszótár alapján (szerk. PAPP FERENC. Debrecen, kézirat gyanánt) a következők derülnek ki: A magyarban mindkét végződést használjuk a módhatározói funkció betöltésére. Az állapotathatózó funkció melléknevei azonban, a fosztóképzős melléknevek (*kesztyűtlen, töltetlen, festetlen, emésztetlen* stb. típus) kivételével — úgy tűnik — kerülnek az *-ul/-ül* végződést. Az említett derivátumok egységes, formailag meghatározott, kivétel nélküli csoportot képeznek az *-ul/-ül* ragos melléknevek között. (L. még ehhez: KÁLMÁN BÉLA, *Konokul, konokan* vagy *konokon*: Nyr. LXXXVII, 174 kk.) Ha pedig a két végződést párhuzamosan használjuk, akkor az *-ul/-ül* bizonyos esetekben külön hangsúlyozhatja a mód-, illetőleg még inkább a mértékhatározói jelen-tést, míg az állapotathatózó funkció esetén az *-n* ragos változat a kötelező. Pl. *Ne főd agyon a kompótot, keményen jobbizú benne a gyümölcs.* (De: helytelen: *keményül . . .*) Ezzel szemben: *Keményül elláttuk a baját* (= 'nagyon'). De szintén lehetséges: *Keményen elláttuk a baját.* Hasonló a *csúnya* is, amely megfelelő kontextusban, megerősítve, [+ fizikai álla-pot] jegyű is lehet (vö. 4. C) is). A *csúnyául* alak azonban állapotathatózóként nem állhat,

pl. *Húsz év múlva öregem, csúnyán és szegényen látta viszont* (állapothatározó). *Csúnyán beszélsz*. Esetleg: *Csúnyául nézett rá* (módhatározók). *Csúnyául* (vagy: *Csúnyán*) összeszidtak (= 'nagyon', mértékhatározó). A mód-, illetőleg állapotthatározói funkció jelölésének esetleges kettéválására példa lehet a *szegény*, amely esetenként *-ül* végződést is kaphat, ezt a formát idézi a „Mai magyar nyelv rendszere” (II, 230) a *szegényül él* példában, amelyet módhatározóként interpretál, ellentétben a *szegényen halt meg* állapotthatározós szerkezettel; bár a ragkülönbség kevésbé frappáns, mint a megelőző példákban, mert a *szegényül* rendkívül ritkán használt alak. Oka lehet ennek többek között az is, hogy a módhatározói funkció betöltésére ebben az esetben is rendelkezésre áll egy jellegzetes *-s* képzős forma: *szegényesen él*.

Mindent egybevetve: ha a határozóragok használata a funkciómegoszlás szempontjából nem is egységes, annyi bizonyos, hogy az *-ul/-ül* rag a fosztóképzős mellékneveket kivéve az állapotthatározókra nem jellemző, a mértékhatározóvá átértékelte módhatározókra viszont annál inkább.

KOCSÁNY PIROSKA

Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről

BENKŐ LORÁND „A legrégebbi magyar szövegemlék-csoport” című tanulmányában (MNy. LXXIII, 130–146) olyan megállapításokat tesz, amelyek módszertani útmutatásul szolgálhatnak a nyelvemlékek, nyelvemlékcsoportok nyelvi tényeken alapuló, sokrétű, komplex szemléletű elemzéséhez. BENKŐ többek között rámutat arra, hogy „... látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről-időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra, nem is szólva arról, hogy a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek” (131).

A tanulmányban részletezett „perújítási igény”, amely BENKŐ véleménye szerint a nyelvtörténet minden témájára érvényes, szükségesnek mutatkozik az Érdy Kódex — és vele együtt a Jordánszky Kódex — több kérdésének vonatkozásában is.

A Jordánszky Kódexről szólva VOLF GYÖRGY már 1879-ben rámutatott arra (Bátorfi László és a Jordánszky-codex bibliafordítása: *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* VII. k. X. sz.), hogy a Jordánszky Kódex eredetéről alaptalan nézetek láttak napvilágot. Helytelenítette VOLF azt a módszert, hogy a szakmunkák bírálata nélkül veszik át és fejlesztik tovább a téves megállapításokat, s leszögezte: „... a tudományban ép úgy számon kell tartani, hogy mit nem tudunk, mint azt, hogy mit tudunk. Csak az biztosítja a haladás útját. A képzelt tudás egy a babonával. Káros, mivel elvágja a kutatást s vele az okulást . . . ” (I. m. 24.) — A VOLF által ezen értekezésben felvetett kérdéseket végül is MEZEY LÁSZLÓ tisztázta 1956-ban körültekintő alaposággal és meggyőzően (A „Báthory-biblia” körül: I. OK. VIII, 191–221).

MÉSZÖLY GEDEON 1933-ban élt ilyen „perújítás”-sal az Érdy Kódex hangtani kérdéseinek vonatkozásában. Tanulmányában azt a véleményét fejtette ki, hogy a kódex kettőzött *ee* betűi nem a kvalitást, hanem a kvantitást jelölik (FUF. XXI, 70–1).

A múlt század végétől napjainkig számos tanulmány foglalkozott az Érdy Kódex keletkezési idejével, a kódex hangjelölési rendszerével s az író személyével. E kérdésekről alapvető és helyes megállapításokat tettek többek között VOLF GYÖRGY (Nytár. IV, V–XXIV.), SIMONYI ZSIGMOND (A magyar nyelv I, 181–2; A régi nyelvemlékek olvasásáról: Nyr. IX, 3–4), ZOLNAI GYULA (Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig 239–54), SZIGETI ISTVÁN (Az Érdy-Codex némely hangtani sajátosságai: NyK. XV, 55–73), MÉSZÖLY GEDEON (Der gemeinsame Ursprung der instrum. -komit. -suffixe ung. *-val, -vel, wog. -l* und

ostj. -at : FUF. XXI, 56—73), HORVÁTH JÁNOS (A magyar irodalmi műveltség kezdetei), legutóbb pedig BÁN IMRE (A Karthausi Névtelen műveltsége: IrtörtFüz. 88. sz.).

Ugyanakkor azonban — már a múlt század vége óta — megalapozatlan vélemények is keletkeztek a kérdésekről. E téves nézetek folyamatosan bekerültek a nyelvészeti munkákba, az utóbbi évtizedekben íródott legújabb szakkönyvek egy része is átvette őket, s így azok még több helytelen — jelenleg is érvényben levő — megállapítás forrásává váltak. Közülük a legfontosabbak a következők: A kódex megírásának idejét — hibásan — 1524—27-re helyezi az újabb szakmunkák nagyobb része is. — Több mű alaptalanul, de bebizonyított tényként állítja, hogy a kódex a lövöldi kolostorban íródott, s hogy a szerző a kolostor gazdasági ügyeinek vezetője volt; sőt ezek alapján megszületett az a vélemény is, hogy az író a feudális uralkodó osztályok szószólója volt. — Téves állításokat olvashatunk a szakirodalomban a kódex hangjelölésének rendszeréről is. Kezdetben általános volt az a nézet, hogy a kettőzött *ee* betű a zárt hosszú *é* hang jele. Később azonban, főként SUHAJDA LAJOS tanulmányának megjelenése után (Az Érdy- és Jordánszky-kódex kettőzött magánhangzói: NyK. XXXI, 85—108, 202—24) elfogadottá vált az a vélemény, hogy az ÉrdyK. — és vele együtt a JordK. — a kettőzött *ee* betűvel a magánhangzó zárt-ságát jelöli, tekintet nélkül annak rövid vagy hosszú voltára. E véleményt elfogadta többek között BÁRCZI GÉZA (Htört. 2 61) és KNIEZSA ISTVÁN is (HírTört. 163).

E téves állítások megalapozatlan voltáról már korábbi cikkeimben szóltam, s részletesen ismertettem az ide vonatkozó szakirodalmat is. Az ÉrdyK. szóanyagának, az író saját kezű javításainak és íráshibáinak adatai alapján rámutattam: az ÉrdyK. kettőzött *ee* betűi a zárt hosszú *é* hangokat, *e* betűi pedig a rövid *e*, *ě* hangokat jelölik (I. Népr. és Nyelvtud. I, 111—24; Népr. és Nyelvtud. II, 79—92; In memoriam Gedeon Mészöly: Acta Univ. Szegediensis 1961. 175—8; Népr. és Nyelvtud. VII, 59—69; MNy. LXII, 17—29; MNy. LXV, 312—5).

A szakmunkák — többek között KNIEZSA ISTVÁN könyve — az Érdy Kódex kettőzött *aa*, *oo*, *óó* betűire nézve nem foglalnak állást határozottan — ugyancsak SUHAJDA véleményére hivatkozva —, noha elismerik, hogy a betűkettőzés a kódexirodalomban a hosszúság jele, sőt azt is, hogy ezen betűk általában a mai hosszú hangok helyén állanak az Érdy Kódexben. — Mivel a kérdéssel külön dolgozatban foglalkozom részletesen, a bizonyító adatokra e helyen nem térek ki, csupán annyit kívánok megjegyezni: az Érdy Kódex *aa*, *oo*, *óó* betűi is hosszúságot jelölnek.

Tekintsük át röviden: milyen módszerbeli hibák okozták a fenti téves nézetek megszületését, illetőleg napjainkig történő fennmaradását. — A szerzők a VOLF-féle kiadás alapján dolgoztak, a kéziratot nem tanulmányozták. — Nem az általánosan előforduló jelenségeket vizsgálták; állításaik igazolására csupán néhány példát emeltek ki a kódexből. Mindezek következtében sokszor támaszkodtak kivételesen előforduló nyelvi tényekre, esetleg bebizonyíthatóan íráshibára, sőt olykor a VOLF-féle kiadás számos sajtóhibájának valamelyikére is. — A szakmunkák nagy része a megállapításokat egymástól felülvizsgálat nélkül vette át mind e mai napig. — A hangtani fejtegetésekhez az alapot SUHAJDA tanulmánya adta: ez pedig nem a nyelvtörténet folyamatában vizsgálta a kódex nyelvét, s elavult, illetőleg hiányos hangtörténeti ismereteken nyugodott. — Helytelen volt az az eljárás is, amely nem vette figyelembe a kódexnek az irodalmi előzményekhez kapcsolódó vonásait (A magyar irodalom története 1600-ig. Bp., 1964.; V. KOVÁCS SÁNDOR, A Karthausi Névtelen helye az irodalomtörténetben: MNy. LXIII, 76—7).

Szükséges volna végre a téves szemléleteken nyugvó állítások további fenntartása helyett a mai nyelvtörténeti ismeretek alapján értékelni a mű nyelvi kérdéseit. — Időszerű volna a kódex adatai alapján a helyes olvasatokra való áttérés is: ez szükségszerűen együtt járna bizonyos kódexbeli nyelvi tények újabb és több szempontú értékelésével, esetleg értelmezésbeli változtatásával is. — Mindezek mellett szükséges volna az Érdy Kódexet

a vele összefüggésbe hozható nyelvemlékekkel egységben vizsgálni. Helyesen jegyzi meg BÀN IMRE az Érdy Kódex bibliafordításáról: „Viszonya az egyéb kortársi fordításokhoz, leginkább a Jordánszky-kódex és a Döbrentei-kódex evangélium- és epistola-fordításaihoz, nincs kellőleg tisztázva;” (i. m. 13). — E kódexekre nézve is feltétlenül érvényes BENKŐ LORÁND megállapítása, hogy ti. egy emlékcsoport „együttesének vizsgálata, problematikájuknak egymásba kapcsolódó, egymásra vonatkoztatott felvetése” szükségszerű (i. m. 131). — Időszerűek KÁROLY SÁNDOR hasonló tartalmú javaslatai is, amelyeket 1955-ben „A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz” című tanulmányában tett: „Igen tanulságos és kívánatos lenne . . . teljes vagy majdnem teljes anyaggyűjtésen alapuló rendszeres szövegösszehasonlítást végezni. Ez nemcsak a kódexek egymáshoz való viszonyát világítaná meg pontosabban, hanem a fordítástechnika módszerére és fejlődésére, valamint az irodalmi nyelv kialakulására vonatkozólag is értékes eredményekkel járna.” (NyK. LVII, 268.)

Itt kell szólnom az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kapcsolatáról is. — A két kódex együttes tárgyalása a szakirodalomban már a múlt század vége óta hagyományos, sőt természetes. Ennek oka elsősorban az, hogy mindkét kódex használja a kettőzött magánhangzókat. A két kódexet először VEINSTEIN-HEVESS KORNÉL vizsgálta meg abból a szempontból, hogy szövegük, szóhasználatuk, helyesírásuk és nyelvjárásuk mennyiben egyeznek meg egymással, illetőleg miben különböznek egymástól (A Jordánszky és Érdy Codex: Nyr. XXIII.). VEINSTEIN-HEVESS természetesen nem dolgozta fel a két kódex teljes szóanyagát, csupán kiragadott példákkal illusztrálta azt a különben helyénvaló véleményét, hogy a két kódex hangjelölése, helyesírása és nyelvjárása figyelemreméltó egyezéseket, ugyanakkor azonban különbségeket is mutat. Nem szólt VEINSTEIN-HEVESS a kódexek kéziratából lesűrhető tanulságokról, noha utalt a kéziratok megvizsgálásának szükségességére. — SUHAJDA — fentebb idézett tanulmányában — szintén együtt vizsgálta a két kódexet. A csekély számú adatból a már jelzett hibás módszerekkel levont következtetések azonban a Jordánszky Kódexre vonatkozóan sem tükrözik a jellemző hangjelölésbeli tényeket. — Bizonyos szövegrészek hasonlóságának alapján azt is állították az egyes munkák szerzői, hogy az ÉrdyK. írója ismerte, sőt használta a JordK. fordítását (pl. KNEZSA i. m. 152). Ez — a két kódex keletkezésének idejét figyelembe véve — természetesen lehetséges, de nem bizonyos. A szóhasználat vagy a mondat szerkezet hasonlósága más tényezőkből is adódhatik. — VEINSTEIN-HEVESS azt is állította — szintén bizonyos szövegezek alapján —, hogy a JordK.-et az ÉrdyK. írója írta (i. m. 274, 320).

Nem lehet kétséges: a két kódex kapcsolatainak kimutatásához nem elegendő kiragadott szövegrészek egyezéseinek feltárása. Szükség van a szóba jöhető közös forrásszövegeknek az eddigieknél részletesebb elemzésére, s a kérdéses szövegeknek kódexeink szövegeivel való tüzetes egybevetésére. Ugyanakkor elengedhetetlen az ÉrdyK. és a JordK. kéziratainak alapján a hangjelölési és javítási rendszer összehasonlítása is. E tényezők együttesen adhatnak majd támpontot többek között annak a kérdésnek a megközelítéséhez is, hogy milyen eredetű a JordK.

Hogy a kódexíró saját kezű javításai: törlései, lapszéli bejegyzései kiindulópontot nyújthatnak a szöveg forrásának megállapításához, azt igazolják pl. MÉSZÖLY GEDEONNAK a Döbrentei Kódexről 1913-ban és 1917-ben megjelent fejtegetései is (MNY. IX, 433—9; XIII, 35—44, 71—83).

A nyelvtörténeti kutatás számára igen jelentős forrás az ÉrdyK. A VOLF-féle kiadás adatai azonban a kézirattal való összevetés nélkül megbízható módon nem használhatók. A nyomtatott szöveg nem mindig ad valóságos képet a kézirat hangjelöléséről. Gyakran pontatlanok az átírások. Nem jelzi a nyomtatott szöveg a kódexíró javításait: betű- és szövegpótlásait sem. Ezek tanulmányozása pedig elengedhetetlenül szükséges: a Karthausi Névtelen saját kezű javításai ugyanis rávilágítanak többek között az író hangjelölési rend-

szerére, ezen belül a magánhangzó-kvantitás megjelölésének szándékára. — Az ÉrdyK. kézírata más vonatkozásban is fontos támpont. BENKŐ idézett tanulmányában nagy jelentőséget tulajdonít a kéziratok külső alakjának, leírási módjának. Mint írja: „Már konkrétabb fogódzót is ad számunkra emlékeink külső képe, leírásának módja. Írásuk tisztasága, folyamatossága, a szövegalkotó, -fordító megformálással, áttétellel kapcsolatos küzdelmének nyomtalansága nem vall első kézből való, fordítási fogalmazványra, hanem másodlagos leírásra. Ezt eléggé jól meg lehet állapítani, ha ránk marad szövegeink külalakját egybevetjük olyan szerzői fogalmazványok leírásmódjával, mint amilyen, mondjuk, a BirkK.-é.” (I. m. 137.) Az ÉrdyK. kéziratát tekintve: az író számos betű- és szövegjavítása jól rávilágít a tartalmában és nyelvében egységes mű alkotásának szándékára.

Az ÉrdyK.-hez hasonlóan a JordK. nyomtatott szövege sem megbízható. Ugyanakkor a JordK. kézírata is azt mutatja, hogy a benne fellelhető javítások szintén alapot nyújthatnak bizonyos kérdések tisztázásához.

A két kódex nyelvi tényeinek, összefüggéseinek pontos feltárásához szükség volna a kódexek kritikai kiadására, megjelölve azokban az íráshibákat és a javításokat is, úgy, ahogyan azt MÉSZÖLY GEDEON is tette a Bécsi Codex kiadásában (Új Nyelvemléktár).

DIENES ERZSÉBET

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tábit—tabin. E két régi kelmenévvvel valamilyen habos selyemanyagot jelöltek. A *tábit* főbb szótörténeti adatai: 1503: „Athlacz. *Thabyth*” (OkI Sz.); 1509: „Tres tunicas vnam de *thabyth* aliam de chemeleth” (OkI Sz.); 1516: „zewld *Thabyd* szoknya” (Nyelveml. 205); 1561: „Egy szederies *tabit* szoknya” (Radv: Csal. II, 16); 1566: „*Tabit* legyen es vgyan szep tafotta inneplő ruha” (Helt: Mes. 452: NySz.); 1582: „Egy vont arany *tabit* szoknya” (KárOkI. III, 429); 1595: „két csinálatlan szoknya, egyik *tabit* fejér dufla tafota” (Nyr. XLIII, 84); 1708: „*Tábit*: Sericum undulatum” (PP.); 1763: „*Tábit*: gewässerter Seidenzeug” (ADÁMI, Wb. 75: NSz.); 1784: „teve-fzőrből-való habos posztomatéria, *tábit*” (SzD. 84). Faludinál *tábat* változata is van, vö. 1786: „Velencei *tábat*” (Fal: Jegyz. 936: NySz.). Egy Hont vm.-ből feljegyzett adatban, szlovák nyelvből: 1735: „szukna *tabitova*” [‘*tábit* szoknya’] (Nyr. XLIII, 84). CzF.-nál még szerepel, de „elavult idegen szó” megjegyzéssel. Jelentése ‘taftféle habos selyem’, SzD. szerint ‘csemelet, habos (azaz: könnyű) posztó’ is. — A *tabin*, *tubin* adatai: 1553: „Vestis una sub rochetto de *tabin* grannatico” (Nyr. LXIII, 85); 1640 k.: „Arany csipkés *tubin* szoknya” (uo.); 1657: „Test színű *tubin* csipke” (Nyr. V, 161); 1748: „Kevély *tubin*mantója alig fér a nagy fődeles hintóba” (Fal: NA. 144: NySz.); 1749: „*Tubintot* akarok venni, tafotát: ich will tobin nehmen” (KirBesz. 21: NySz.). Szótározva KRESZNERICSNÉL van. Jelentése azonos a *tábit*-ével: ‘taftféle habos selyem’. A XIX. sz. második felére már elavultnak tekinthető.

A *tábit* etimológiájával foglalkozó szerzők közül SZARVAS (Nyr. V, 207) e kelmenévet az ol. *tabi* ‘habos tafota’, WERTNER (Nyr. XLIII, 84) pedig a fr. *tabis* ‘ua.’ átvételének tartja. LUMTZER—MELICH (DOLw. 250) viszont a *taft* szóval azonosítja, s a ném. *Taffet*, R. *tavet* (GRIMM, DtWb. XI/I, 26), *dafent* (uo. II, 674) ‘taft’ alakokkal egyezteti. A *tubin*-t SZARVAS (Nyr. V, 209), majd MELICH (Nyr. XXIV, 401), illetőleg LUMTZER—MELICH (DOLw. 257) egyaránt a ném. R. *tabin*, *tubin* ‘habos tafota’ kelmenéből származtatja. A DOLw. 257 ugyanakkor utal a *tábit* és *tubin* esetleges etimológiai összefüggésére is (bár ez utóbbinak eredetével nem foglalkozik). — Mindezeket a véleményeltéréseket, a különböző egyeztetéseket a két szó jellege és egész élettörténete teszi érthetővé. Ezek

ugyanis az igen régi keletkezésű vándorszók körébe tartoznak. Viszonylag gyorsan váltak széles körben ismertté, de mint egyéb kisebb jelentőségű, a ruhadivat változásainak kitett kelmenevek is, idők folyamán visszaszorultak a közhasználatból. Több nyelvben el is avultak. Szótörténeti adatoltságuk az egyes nyelvekben eléggé pontatlan, hiányos, s így terjedésük útja és ideje nehezen kísérhető végig. Mindezeket túl tisztázatlan mozzanatok vannak alaki felépítésükben, valamint különféle nyelvbeli megfelelőiknek egymáshoz, illetőleg a magyar alakokhoz való viszonyában is. Ezért néha a megfelelő adatok hiányában a tények megállapítása helyett csak következtetésekre vagy éppen találgatásokra vagyunk kénytelenek szorítkozni.

A *tábit* és *tubin* közös végső forrása, amely egyben a *tábit*-nak legkorábbi előzménye is, a tulajdonnévi eredetű arab 'attābi 'habos selyemszövet, színjatszó selyem'. E kelmenév az arab 'Attāb személynévből (az arab birodalomban 660–750 között uralkodott Omajjad kalifa-dinasztia egyik tagjának nevéből) származó Al-'Attābija bagdadi városnegyed nevének köznevesülésével jött létre, ahol ezt a selyemszövetet eredetileg előállították. (Vö.: LITTRÉ IV, 2121; LOKOTSCH 133.; OxfEnglDict. *Tabby* a.; WARTBURG, FEW. XIX, 12). Hasonló jelentésfejlődésre ('kelmét előállító város neve' → 'kelmenév') az anyagnevek között számos példát találunk; vö. pl. *damaszt, kasmír, túll* stb. Az arab szó az európai nyelvekbe a kelmenevek szokásos útján: kereskedelmi úton került. Először a nyugati román nyelvterületen terjedt el. Legkorábban feljegyzett alakja az 1295-ből való, latin szövegkörnyezetben előforduló *Attabi* (DuC. I, 454). (Megjegyzendő, ezt az adatot egyaránt tulajdonítják ófrancia, óolasz és középkori latin alaknak is.) Az ó- és középfrenciában van: *atabis* (XIV. sz.), *acabit* (XV. sz.), az újfranciában *tabi* (1611.), *tabis*; vö. még fr. N. (vallon) *tabis*, (normann) *tabit* (vö. WARTBURG, FEW. XIX. 12). Az olaszban: R. *tabi* (BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. V, 3691), a spanyolban *tabi* (COROMINAS, DicCrittEt. IV, 326), a portugálban *tabi* (MACHADO, DicEtPort. II, 2034). A középkori latinban *thabit* alakja is keletkezett, feltehetően *attabi* > *tabit* hangcserével (DuC. VIII, 92). Az angolban *tabby* (1638: OxfEnglDict. *Tabby* a.); ez a franciából való. — A magyarországi latinban is megvan, *tabit* alakban; ez nyilván a k. lat. *thabit* átvétele.

Melyik nyelvből származhat végül is a magyar *tábit*? Alaktani szempontból a hazai latinból való kölesönzés gondolata látszik kézenfekvőnek. E feltevésnek azonban a művelődéstörténet ellene mond. Egy kelmenevet elsősorban élő nyelvből nyerhettünk, olyanból, amellyel kereskedelmi kapcsolatban álltunk. (A hazai latinból származtatott *purpián* esete más: oda a kelmenév nem a középkori latin folytatásaként vagy átvételeként, hanem egy élő nyelvből került; vö. MNy. LXXIV, 81.) Az olasz *tabi*-ből való átvétel a legvalószínűbb. Ezt a feltevést erősíti Faludi adata, az olasz ruhaanyagra utaló „velencei *tábat*” kifejezés is. A magyar szó *t* végződése azonban jelzi, hogy a kölesönzésben, illetőleg a *tabit* hangalak létrejöttében egy *t* végű forma hatása is közrejátszhatott. Ezt a szerepet tölthette be a hazai latin *thabit* forma. Ugyanakkor nem zárható ki a *taft*, *tafota* alaki hatása sem, akár a két kelmefajtának egymáshoz való hasonlósága miatt, akár pedig azért, mert a *tábit* voltaképpen a *taft*-nak egy bizonyos fajtája volt.

A szócsalád másik tagjának, a *tabin*, *tubin*-nak végső előzménye, valamint közvetlen forrása is egy szóvégi *n*-t mutató forma lehetett. Az ide tartozó adatok azonban nem egyértelműek, *n*-jük eredete, valamint alaki felépítésük többféleképpen is magyarázható. A régi franciában van egy R. *tabinet* 'könnyű selyemféle' (LAROUSSE VI, 563, az évszám megjelölése nélkül); ez a fr. *tabis* főnév *-inet* kicsinyítő-becezős képzős származéka. Az ang. R. *tabinet* 'könnyű ruhaanyag' (1778: OxfEnglDict. *Tabinet* a.) ennek az átvétele (vö. KLEIN, EtDictEng. II, 1553). Lehetséges, hogy az ang. R. *tabine* 'ua.' (1611: OxfEnglDict. *tabine* a.) is ebből való. Innen származhatott a le. R. *tabint* 'selyemfajta' (SlJP. IX, 3) is; ennek alakváltozatát, a *tabin* formát a VarsóiSz. (VII, 3) ugyancsak ezzel a francia, illetőleg angol alakkal veti egybe. A szó más nyelvi megfelelői azonban nem mutatnak ilyen

határozottan egy hasonló, *tabinet*-féle közvetlen előzményre; talán vö. mégis ol. *tabinetto* (DizEncIt. XI, 885). Egyébként az olaszból BATTISTI—ALESSIO (DizEtIt. V, 3692) a bolognai *tabein*, R. *tabino* (1658.) 'taftféle selyem' alakot idézi, de a szóvég *n*-jéről nem nyilatkozik. A németben van: ném. R. *dobin*, *tabin* (GRIMM, DtWb. II, 1200, XI/I, 531), *tobin* (SANDERS, DtWb. II/II, 1329), felsőnémet, baj.-osztr. *tabin*, *tobin* (SCHELLER, BayerWb.² I, 578, ném. Steir. *tobin* (1552-ből, vö. UNGER, SteirWSch. 157) 'taftféle habos selyem'. A hollandból vö. R. 1581: *tabyn*, 1611—26: *tabine* 'taftféle selyem' (DE VRIES, NedEtWb. 719). Ezeket a formákat GRIMM (i. m. II, 1200), valamint DE VRIES (i. h.) a fr. *tabis*-ből származtatja. Később GRIMM (i. m. XI/I, 531) felvesz egy francia *le tabin* alakot, s a német szavakat erre vezeti vissza. Ennek azonban a francia szótárakban nincs nyoma. Maga WARTBURG (FEW. XIX, 12) szintén a fr. *tabis* alapszót, nem pedig ennek valamely származékát jelöli meg a német, illetőleg a bajor-osztrák alakok forrásául, — anélkül azonban, hogy ezek szóvégi *n*-jére magyarázatot adna. Ez azt a feltevést sugallaná, hogy a német, holland, valamint egyes olasz alakokban mutatkozó *n* elem az illető nyelvekben belső fejlődés eredményeként tapadt a szóvéghez; ilyen fejlődésnek azonban hangtani szempontból kevés a valószínűsége, s az *n* eredete így is magyarázatlan maradna. Feltűnő az is, hogy ezekben a nyelvekben (nyelvjárásokban) egyaránt csak a szóvégi *n*-t mutató forma jelenik meg, *n* nélküliek nem mutathatók ki. Ennek alapján nem tartanám lehetetlennek, hogy a német, holland (és részben az olasz) szavak közvetlen forrása mégis egy *n*-t tartalmazó francia alak volt: akár a R. *tabinet* származék, akár egy ritka, elavult s a feljegyzések pontatlansága miatt figyelembe nem vett **tabin*, **tabine* változat, esetleg kicsinyítő képzős alakulat.

A magyarba mindenképpen egy *n* végű alak jutott. Melyik nyelvből? Hang- és jelentéstani meggondolások alapján szóba jöhetne az olasz közvetítés is. Több érv mégis amellet szól, hogy szavunkat — mint korábban mások is — elsősorban felsőnémet—bajor-osztrák átvételnek tartjuk. Hangtani szempontból mindenképpen a ném. *tabin* > m. *tabin*, ném. *tobin* > m. *tubin* fejlődés látszik valószínűbbnek. A németből való származtatást az ország XVI. századi politikai-gazdasági, kereskedelmi viszonyai, a szóföldrajz tényei, az adatok időrendje, végül a németből kimutatható szóalakok nagy száma is támogatja.

Utolsó megjegyzésként e szócsalád etimológiájához: *tábit* és *tubin* szavunk (s ugyanakkor más nyelvi megfelelőik nagy többsége is) a francián keresztül függ egymással össze.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Kaptány. 1. Szavunkról a TESz.-ben (II, 366) ezeket olvashatjuk: „Román eredetű; vö. rom. *capcănă* 'csapda'. A román szó az oszm. *kapkan* 'ua.' átvétele... A végartikulusos rom. *capcána* szóvégi *a*-ja birtokos személyragnak felfogva vonódhatott el. A moldvai csángó *kapkán*, *kapkána* újabb átvétel. — A magyar szó földrajzi elterjedése és kései felbuknása miatt valószínűtlen az a feltevés, hogy közvetlenül az oszmán-törökből való... — Főleg a keleti nyelvjárások szava.” Az idézett megállapításokkal nem értünk egyet. Azokat kiigazítva, illetőleg néhol csak módosítva, az alábbiakban szavunk régi török eredetét kívánjuk bizonyítani. Ennek azért érezzük szükségét, mivel a *kaptány* szót már legelső magyarázó (Nyr. XXXIII, 52), de különösen GOMBOCZ ZOLTÁN (MNY. V, 420—1) óta egészen a TESz. megjelentéig minden etimológusunk töröknek, mégpedig honfoglalás előtti török eredetűnek tartotta.

2. A *kaptány* szó a TESz. szerint főleg a keleti nyelvjárások szava, és szinte egyedül e vélt szóföldrajzi kritériumra épül egész román eredeztetése is. Az eddig összegyűjtött és közzétett adatok tanúsága alapján valóban úgy látszik, mintha szavunkat a magyar nyelvterület keleti felében inkább, azaz több felé — így pl. Hajdú—Bihar, Békés és Csong-

rád megyékben, a Székelyföldön és Bukovinában stb. (l. ÚMTsz.) — ismerik, mint a nyugati országrészekben, ahonnan a MTsz. szerint csak a Csallóközből (Komárom vidékéről) van rá adatunk, de ez utóbbi területek viszonylagos adatszegénységét csupán a hiányos, kevésbé alapos gyűjtésnek tudhatjuk be. Mert pl. csak a mi, egyáltalán nem rendszeres, inkább véletlenszerű gyűjtésünkéből is a szó csallóközi előfordulására, illetőleg dunántúli meglétére még további két-két adatot említhetünk. A *kaptány* szót ugyanis 'patkány-, görény-, rókafogó csapda, tör' jelentésben a Pozsony melletti Pozsonypüspökiben és Bogyagelléren, illetve szintén 'patkány-, görény-, rókafogó csapda' jelentésben a göcseji Becsvölgyéhez tartozó Barabásszegben, 'patkányfogó csapda' jelentésben pedig a Zalaegerszeg melletti Teskándon is ismerik. Újabb, gondos és módszeres nyelvjárási kutatások révén talán még a Dunántúlon is sokkal nagyobb területen mutathatnánk ki szavunk meglétét. De még a korábbi, bár szórványosnak tetsző csallóközi adatok is eleve kérdésessé teszik egy olyan szóföldrajzi kritérium megállapításának jogosultságát, aminek alapján — és döntő történeti, művelődéstörténeti körülményeket mellőzve — *kaptány* szavunkat a románból kellene származtatnunk. Ha elfogadnánk ugyanis szavunk román eredeztetését, és a földrajzi közelség miatt a román szó legelső átvéőinek a székelyeket tartanánk, vajon hogyan tudnánk megmagyarázni a szó útját — még az alföldiek közvetítésével is számolván — egészen a csallóközi magyarságig? Csakis úgy, ha feltennénk, hogy ez utóbbiak a Székelyföldről költöztek ki mai lakhelyükre, mégpedig meglehetősen későn, amikor már a románok első rajai is megjelentek Erdélyben. Ez azonban képtelenség. Az említett két magyar népcsoport egykori történeti és etnikai kapcsolatait, el- vagy szétvándorlásuk irányait, illetve telepítési és települési körülményeit egyelőre még nem tisztázta a tudomány, de akár a székelyek valók a nyugati országrészekből, akár a csallóköziek Erdélyből, annyi bizonyos, hogy hajdani kapcsolataik jóval korábbiak a románoknak Erdélyben való megjelenésénél.

Csínján kell tehát bánnunk avval a bizonyos szóföldrajzi kritériummal, aminek egyébként nemcsak ennyi a baja, van ennél még súlyosabb is. A *kaptány* előzményéül feltett román *capcană* ugyanis maga is tájzó lévén, csak Moldvában ismerik („Vorba proprie Moldovei”: ŞAINEANU, InfIOr. II, 87; „nur in der Moldau verbreitet”: WENDT, TürkEl. 155), és nincs meg a magyarsággal közvetlenebb kapcsolatban volt erdélyi, de még a mostanában Erdélybe telepített havaselti és olteni románok nyelvjárásaiban sem. Bár az erőteljes moldvai irodalom révén újabban a román irodalmi nyelv szókinésébe is belekerült a szó (DLRM. I, 329, 365), és így apránként ez utóbbi vidékek románjai körében is kezd elterjedni, e tendencia azonban csak a mára jellemző. Mindezeket tudván egy régebbi időkre feltételezett románból való átvétel tehát — átadók és átadható nyelvi elem híján — semmiképpen sem képzelhető el.

3. A román *capcană* szó a TESz. szerint az oszm. *kapkan* 'csapda' átvétele volna. Az oszmán-törökben azonban ilyen szó nincs, ott ebben a jelentésben egy *kan* hangalakú szó él. A román szó tehát nem az oszmán-törökből, de még csak nem is valamilyen oguz nyelvjárásból való, hanem kipesak, közelebbről tatár eredetű („. . . derivă din tătară . . .”: ŞAINEANU, i. h.; „. . . aus tatar. *kapkan* . . .”: WENDT i. h.). Átadóként ugyan a hajdan Moldva területén élt kipesak népek közül még a kunok is szóba jöhetnének, de erre történeti okokból mégsem gondolhatunk. Az egykori Kunország moldvai részeire ugyanis a románok csak a mongol hódítás, tehát a kunok többségének onnan kiköltözése után kezdtek betelepülni, s azután már legfeljebb csak kisebb hátramaradt kun törzs- vagy nemzetségtörzsekkkel tudtak érintkezni. Ezért aztán a moldvai románságnál nem is számolhatunk jelentősebb kun hatással. Viszont más kipesak népek a kunok után is érkeztek Moldvába, de különösen az Arany Sereg, majd a későbbi Krími Kánság Moldvával szomszédos budzsáki meg jeticsáni területeire, akikkel a románok

évszázadokon át szoros kapcsolatban voltak. E hosszantartó és többrétegű etnikai és műveltségi hatásnak igen sok nyelvi emléke él manapság is Moldvában, így a nagyszámú tatár eredetű személy- és helynéven kívül tekintélyes mennyiségben találunk az itteni nyelvjárásokban tatár jövevényszókat is. Ezek közé tartozik a *capcană* is.

4. A Csík megyei Szépvízen a szó *kapkán* (ÚMTsz.), a moldvai csángó-magyarok körében pedig *kápkán*, *kapkán*, *kápkán*, *kapkán*, *képkán*, *képkány*, illetőleg *kapkána*, *kápkána*, *képkána* alakban él (MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai 343). A TESz. szerint a moldvai csángó szavak újabb átvételek a románból. A *kápkána*, *kapkána* stb. esetében ez nyilvánvaló is. Tudván azonban azt, hogy a magyarság Moldvában semmivel sem későbbi jövevény a románoknál, a tatár hatás is egyként érhetne a magyar és román lakosságot. Ezért a nem végartikulusos román formát tükröző *kápkán*, *kapkán* stb. alakokat közvetlenül, román közvetítés nélkül is átvehették a csángók a tatárból, bár az sem lehetetlen, hogy e szó a csángó-magyarok nyelvjárásának is régi, honfoglalás előtti szókinésébe tartozik bele, s megmaradását a tatár, majd a román hatás csak segítette. (A közvetlenül a tatárból való átvétel lehetősége egyébként több más tatár eredetű csángó szóval kapcsolatban is felvethető, ennek taglalása azonban most nem feladatunk.) De a csíki székelyek *kapkán*, továbbá a nagykunági kunok *kapkány* szava sem származtatható a románból. Az előbbi ugyanúgy régi török eredetű, mint a nagyobb területen ismert *kaptány*, a nagykunági tájszó pedig a kun nyelvből került az elmagyarosodott kunok magyar nyelvjárásába, és mindkettejük a török eredetijüktől alig eltérő, *pk* > *pt* elhasonulás, illetőleg *k* > *t* változás előtti formát őriz.

5. A fentiekben elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy *kaptány* szavunk nem román eredetű, s még csak nem is — akár közvetlenül, akár román közvetítéssel — az oszmán-törökből átvett jövevényszó. A román származtatást elsősorban szóföldrajzi és történeti okok teszik lehetetlenné, továbbá az a művelődéstörténeti körülmény, hogy a magyar népi kultúrában egyetlen románoktól átvett vadászszerszámot, fegyvert vagy vadászati módot sem ismerünk, s ilyenek neveinek a magyar nyelvben sincs nyoma.

A *kaptány*, ugyancsak szóföldrajzi okok miatt, kun eredetű sem lehet, hiszen a szó eddig ismert előfordulási helyein — a Tiszántúl kivételével — nem ismerünk jelentősebb kun településeket. Noha mind Erdélyben, mind a Csallóközben tudunk kun szórványokról, s kun eredetű nevet viselő családok még Göcsejben (pl. a közigazgatásilag szintén Beesvölgyéhez tartozó, Barabásszeg melletti Paisszegben élő *Komondor* család) és az ugyancsak zalai Teskándon (pl. a *Dormán* család) is vannak, ezek száma azonban jelentéktelen, s így valahai hatásuk sem lehetett számottevő. De még a Kunság szomszédságában, a jelentős kun hatásokat befogadó tiszántúli tájakon sem a Kunságon szokásos és kun eredetű *kapkány* alak, hanem az általánosabb magyar *kaptány* forma járja.

Szavunk besenyő származtatásával kapcsolatban is nagyjából ugyanezeket mondhatjuk. Bár besenyők megülte helységek az egész magyar nyelvterületen mindenfelé és nagy számban találhatók, így a *kaptány* előfordulási helyeinek környezetében is vannak ilyenek, de semmivel sem többen és nem sűrűbben, mint másutt, ami pedig a szónak tőlük való átvételét esetleg indokolhatná. A besenyők — éppen szétszórtságuk miatt — egyébként is igen hamar elmagyarosodtak, ezért egykori török szókinésüknek a kunokénál is kevesebb emléke maradt a magyar nyelvben.

Ilyenképpen tehát a *kaptány* szó nem lehet más, mint honfoglalás előtti török eredetű. Az átvett régi török **qapqan* szó a törökségben általános *qap*- 'elkap, megfog, elesíp' ige -*qan* deverbális nomen képzős származéka, s így eredetileg 'elkapó'-t, 'megfogó'-t jelent. Megfelelő szót a török régiségből nem tudunk kimutatni — ez idő szerint tehát éppen a magyar szó a török *qapqan* legkorábbi, vagyis IX. századi előfordulása —, a mai

török nyelvek és nyelvjárások többségében azonban megvan a *qapqan* 'csapda' szó. (A törökségi megfelelőket, az etimológia bővebb kifejtésével együtt, a kun eredetű *kapkány* tájszóról írt magyarázatunkban állítottuk össze, ezért itt szükségtelennek tartottuk azokat újból felsorolni; I. NyK. LXXIII, 382.) A *kaptány* művelődéstörténetileg jól illik szintén vadászszközöket jelentő régi török eredetű *hurok*, *tör* stb. szavaink esoportjába, földrajzi elterjedése alapján pedig úgy gondoljuk, hogy szavunk a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott, majd a megtelepedés korában az erdélyi, göcseji, csallóközi gyepűvidékekre határörökül telepített török törzsek — kabarok, eszkil- vagy eszegelbolgárok — nyelvének egyik emléke.

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN

Vilmos. Egyike azon neveinknek, amelyek az Árpád-kortól máig azonos hangalakban található meg. Általában egyházi latin közvetítésű névnek tartják. Az ófn. *willio*, *willa* 'Wille' + *Helm* szavak összevonásából keletkezett. ERNST FÖRSTEMANN szótárában ilyen alakváltozatokat találunk: *Willahelm*, *Guiliermus* (bisch. v. Rennes 655—684.), *Willelm*, *Willalm*, *Willermus*, *Guillelm*, *Wilme*, *Willelmus* stb. (Altdeutsches Namenbuch 1: Personennamen. Bonn, 1900. 1601—2). A magyar megfelelők is hasonló tarkaságot mutatnak: 1183: *Vilhelmo* (MonStrig. I, 129), 1138/1329: *Wilmos* (MNY. XXXII, 56), 1211: *Villiamus* (PRT. X, 515), 1219: *Vilalmus* (VárReg. 5), 1216/1387: *Villelmo* (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 100), 1245: *Vyllermo* (ÁÚO. VII, 191), 1270: „Tristano fil. *Vylma*” (ÁÚO. VIII, 303), 1219: *Villam* (VárReg. 87) stb. A XIV. században Drugeth Vilmos nádor nevét általában *Villermus*-nak írják.

Az alakváltozatok azt mutatják, hogy nagyjából egy időben több nyelvjárásból vettük át ezt a nevet. A sok változat közül mindössze kettő maradt meg. Az egyik a Baranya megyei *Villány* község neve, amely a *William* ~ *Willam* alakváltozathoz keletkezett. A falu neve először a XIV. században bukkan fel: 1311: *Viliam*, 1332—1335: *Villam*, *Willaam* stb. (GYÖRFFY I, 406). A másik pedig a *Vilmos* keresztnév, amely kétségtelenül a FÖRSTEMANN által is említett *Willemmus*-ból származik. Nem szükséges egyházi latin közvetítést feltételezni (bár a látszat az). Közvetlen átvételről van szó. „Wilharm ist dissimiliert (urkl. schon um a. 1000) Willermus” (HANS BAHLOW, Deutsches Namenlexikon. München, 1967. 563) és „Willahalm dissimiliert Willem und Willermus” (MAX GOTTSCHALD, Deutsche Namenkunde. München, 1932. 611). A disszimilációt igazolja a magyar *Vilmos* és a *Villány* helynév is.

„Der Name Wilhelm . . . war im Mittelalter in ganz Europa beliebt . . .” — írja GÜNTHER DROSDOWSKI (Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968. 216). Népszerűségét elsősorban Aquitaniai szent Vilmosnak (Guilhem d'Aquitanie) köszönheti, akiről a XIII. században írta Wolfram von Eschenbach a „Willehalm” című eposzát. Magyarországon már jóval az eposz megírása előtt széles körben használták ezt a nevet. OTTO WIMMER hét *Wilhelm* nevű szentet sorol fel (Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck, 1959. 492—5). Valamennyi bencés volt; tehát a benedekrendiek terjesztették nálunk elsősorban a *Vilmos* nevet. Az Árpád-korban a közepes gyakoriságú nevek közé tartozik, a későbbiek folyamán már ritkább használatú, akárcsak ma.

A legelső adat a DömAd.-ben bukkan fel. További adatok: 1211: „*Wilmos* fil. Vitalis” (PRT. X, 514), 1215: *Vilmos* (VárReg. 281), 1216/1230: *Wylmos* (ÁÚO. XI, 139) stb. Előfordulási számuk egyelőre még kevesebb, mint a *Willermus*-é.

HORGER ANTAL szerint (MNY. XXX, 70) a lat. *Gvilermus* > *Vilmos* a sorrend. Mivel a disszimiláció magában a német nyelvben ment végbe, nem kell latin közvetítésre gondolni. A valódi sorrend: *Willemmus* > **Vilmos* > *Vilmos*. Az Árpád-korban töme-

gesen találkozunk német nevekkal (pl. *Albert, Henrik, Hermann, Konrád, Jénárt, Lothar, Menyhért, Valter* stb.), s csak egy részük egyházi latin közvetítésű. Ráadásul az is lehetséges, hogy a németből közvetlenül átvett neveket már nálunk latinosították.

MIZSER LAJOS

Zablatint. 1397: *zabla*; 1385: *zabolasta*; 1495: *Zabala*; 1524: *zablja*; 1604: *zobola*; — *ábla, zébla* (MTsz.); *zabli, zabadla, zublä* (ÚMTsz.); *zabolla, zaßola* (Nyatl.); „A kantárnak a ló szájába tett része” (TESz.), *szabola, zabla, zablja, zablya* (NySz.); Meszlen, Acsád (Vas megye): *zabla*.

„Sokszor csak *zablatint* vezettem ki a lovakat az istáluóbu. Ném vuót ot sészerszám, sē sēmni. Csak *zablatint*.” Id. Török Lajos 78 éves, Meszlen. 1942. 1965-ben találkoztam Pannonhalmán Virág János, volt acsádi lakossal, aki fiatal korában Acsádon teljesített lovas szolgálatot. „Na — kérdeztem, — szokta-e *zablatint* vezetni a lovakat?” „Hogyne. *Zablatin*.” Tehát a *zabla* összeszorításával. Így a *-tint* végződés egészen új értelmet kapott. Nem kell az *-int, -ít* mozzanatos igeképzőt keresnünk, amely névszóhoz csak igen ritkán, szinte kivételképpen járul, pl. *váll-int* N. (SZINNYEI, NyH. 68). Akkor is még probléma lenne a *zablatint* ~ *zabla-t-int* középső *t*-je, mely mindenképp inorganikus *t* lenne. Ezt most megmagyarázza a szóösszetétel.

Az összetett szó utótagja *tő*. Az *ő* helyett lehet bármely más magas hangzó. Van is *ő, ó, w, ű, ú* magas magánhangzó, csak éppen *i* nincs (NySz.; TESz.). Ezt az *i-t* őrizte meg a meszleni népnyelv, mint ahogy az összetétel helyes utótagját ismeri ma is Acsádnak, a szomszéd falunak a nyelve. Acsád adja az összetett szónak is helyes, teljes értelmét: *zablatón fogva*.

Ha nem rag vagy képző az *-int*, akkor hogyan kerül a szó végére a *t*? A *zablatin* ~ *zablatón* végén a *-n* már mutatja a helyhatározót. Mit jelent vagy mit mutat még utána vagy vele együtt a *-t*? Nyelvünkben, de különösen a népnyelvben nem szokatlan, hogy a szavak végén a *-t, -tt* locativusragot találjuk. „*Oldalt, hejt* 'hejben, egy helyben'; N. *mihelyt, itt, ott, bent, künt, fönt, lent*” stb. mind két locativusraggal szerepelnek (I. MNy. LXVIII, 472, 125). Az utolsó *t* esetében az előbbi szavakban ez a locativusi *-t* keresendő. Tehát *zabla-ti-n-t* = előtag + utótag + loc.-rag + loc.-rag. Hasonló szóösszetételre találtam már 30 évvel ezelőtt egy adatot. Megfejtteni akkor sem tudták, de korábban sem: *kartinfogva* = *karonfogva* (Nyr. XXV, 478). A Nyr. is minden megjegyzés nélkül közli 1896-ból. (Bagota Komárom m.) Szó szerinti jelentése: *kar-tőn fogva*. A *tő* szóra ugyanaz áll, amit az előbb elmondtam róla. Bagotán is megmaradt a *tő* szó *i-s* változata, viszont hiányzik a szó végéről a locativusi *-t*.

Egyébként Meszlenben a *künn, benn, fönn, lenn* szavakban a hosszú *n* igen ritkán használatos, inkább az *-nt*: „*Bent áll a sorogba* = sarokban. — *Fönd van* . . . v. *Föm van a palláson*.” Tehát a bilabialis *m* helyett dentilabialis *m*-et ejtenek, de csak röviden. SZINNYEI első példája: *oldalt* > *uodalt* v. *uoduott*.

NÉMETH K. BÓDOG

NYELVMŰVELÉS

A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód időszerű kérdései

1. Helyesírásunk legfontosabb — s az 1954-es helyesírási szabályzatban is első helyen említett — alapelve az, hogy fonetikus, azaz: „a lehetőség szerint híven tükrözteti a szavak hangalakját” (AkH. 1954. 1. pont).

Ez a rangsorolás a „legfontosabb” jelző használata a kiejtés szerinti írásról szólva kétségtelenül jogos, hiszen az „írás csak akkor töltheti be jól funkcióját, ha az élőbeszéd hű tükrözője” (BENKŐ LORÁND: HIK. 36). Ennek megfelelően a fonetikus írás elve — amint erre NAGY J. BÉLA már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet (MNY. XXXVII, 347) — írásunkban igen nagy százalékarányban érvényesül. S azért is jogos, mert a szóelemek fonetikus írása teszi lehetővé helyesírásunk másik alapelvének, a szóelemző írásmódnak az érvényesülését is.

Úgy vélem, egyetérthetünk BENKŐVEL, aki szerint „... vigyáznunk kell arra, hogy a fonetikus alapelvet mindenkor következetesen és rugalmasan alkalmazzuk... Fonetikus írásunk eseteinek... az időről időre való felülvizsgálása és az esetleges megváltozott kiejtéshez való idomítása helyesírásunk egységes fejlesztése céljából elengedhetetlenül szükséges” (HIK. 33).

A kiejtés szerinti írás egyes eseteinek tanulmányozása előtt, bevezetésképpen, szólnunk kell magáról az alapelvről, illetőleg annak érvényben levő helyesírási szabályzatunkban olvasható megfogalmazásáról.

FÁBIÁN PÁL „Helyesírásunk alapelvei” című tanulmányában (MNY. LXX, 212—22) részletesen tárgyalja a magyar helyesírás alapelveinek problematikáját. Úgy vélem azonban, hogy az 1954 óta megjelent szakmai cikkek, tanulmányok idevonatkozó észrevételei közül célszerű néhányra ismételtelen felhívni a figyelmet.

DEME LÁSZLÓ HIK.-beli, „A szóelemző (etimologikus) írásmód” című cikkében furcsának találja, hogy „a szóelemek írásának általában fonetikus módját a fonetikus írásmód definíciója nem tartalmazza [22. pont], csak a szóelemzőé (67. pont); holott még a szóelemző írásmód érvényesülését is éppen az magyarázza és teszi lehetővé, hogy a szóelemeket szabályszerűen fonetikusan írjuk” (uo. 46). Az 1. pont meghatározásának pontosabbá tétele érdekében a következő módosítást ajánlja: „[helyesírásunk] a lehetőséghez képest híven tükrözteti a szóelemek (szótövek, ragok, jelek, képzők, összetételben az alkotó tagok) hangalakját” (uo. 46). TEMESI MIHÁLY véleményével egyetértve azt javaslom, hogy az elkövetkező szabályozás alkalmával — DEME felfogásának megfelelően — hangsúlyozzák a leíró kiejtési és leíró alaktani (szóelemző) írásmód szoros kapcsolatát (vö. HIK.-vita 10).

„A magyar helyesírás rendszere” című összefoglaló munkának az alapelvekkel foglalkozó fejezetében (19—20. l.) már e szempont figyelembevételével fogalmazta meg a szerző a kiejtés szerinti írás alapelvét (és természetesen a szóelemzőét is). Ennek a készítenő szabályzatban való idézését (esetleg más formában való hasznosítását) célszerűnek tartom.

Az elmondottak értelmében „A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód” című fejezet bevezető pontjának szövegét a következő formában javaslom:

(22.) A kiejtés szerinti írás elve a szóelemek (alapszók, képzők, jelek, ragok) írásformáját szabja meg. Az egyes szóelemek írásbeli alakját erre támaszkodva rögzítjük önmagukban vett kiejtésük szerint (pl. *ház, kert, pad; -hoz, -ban, -ja*) a művelt köznyelvben való hangzásuk alapján. Legnagyobb részük ezt az írásformáját tartja meg a több szóelemből álló szóalakokba kerülve is (pl. *házhoz, kertben, padja*); csak néhány olyan típus van, amelyekben a szóelemek kiejtése bizonyos alaktani helyzetekben sajátos módosulást mutat (pl. *futok, futott, de: fússon; lóval, kővel, de: kézzel*).

A tervtanulmány vitáján elhangzott olyan vélemény is, hogy e szabálypont fölösleges, valamint: a szabály példái nem helyesek, mert nem a kiejtés szerinti írásmódot szemléltetik. A példákat kifogásolók szerint: ha ennyire együtt említjük a két elv példáit, akkor nincs kiejtés szerinti és szóelemző írásmód. — Véleményem szerint fontos, hogy a tervtanulmányban javasolt előbbi szabálypont bekerüljön a szabályzatba, hiszen ez mondja ki, hogy tulajdonképpen mi a kiejtés szerinti írás. A tapasztalatok azt mutatják — amint erre

FÁBIÁN PÁL felhívta a figyelmet —, hogy a nyelvhasználók a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmódot szembeállítják egymással. A javasolt szabálypont éppen azt akarja érzékeltetni, hogy — ha az esetek egy részében van is bizonyos ütközés a két írás között (l. pl. *házhoz, padja*) — ez nem feloldhatatlan ellentét. Persze az is jó megoldás lenne, ha egy olyan szabálypont kerülne a fejezet élére, amely a kiejtés szerinti és a szóelemző írást egy egységben és dialektikus kölcsönhatásban vizsgálja, s csak ezután következne a kiejtés szerinti írás lényegét meghatározó szabály.

Helyesírásunk alapja, a fonetikus írásmód normája a köznyelvi kiejtés. Érvényben levő szabályzatunk 22. pontjának első mondatát azonban („Helyesírásunk alapja általában a köznyelvi kiejtés.”) ELEKFI LÁSZLÓ véleményével egyetértve jobbnak, pontosabbnak érzem ebben a megfogalmazásban: „Helyesírásunk alapja az élő szóelemek köznyelvi kiejtése” (HIK-vita 19).

A kiejtés szerinti írásmód legfontosabb eseteit tárgyaló fejezetre tett megjegyzéseim legnagyobb része az egyes pontok kiegészítésére vagy megfogalmazásbeli módosítására vonatkozik. Néhány esetben azonban egy-egy új szabály megalkotását is ajánlom.

Javasolataim közül a fejezet felépítésére vonatkozóak a „legforradalimbibak”. Az AkH. 1954-ben a kiejtés szerinti írás szabályainak egy része „Az igealakok írása”, illetőleg „A névszóalakok írása” alcím alatt sorakoznak, majd pedig „A határozószók és a névutók írása”, „Az *i, u, ü* és az *í, ú, ő* írása”, valamint „A kettős alakok” témák szerint követik egymást. Az első két fejezetben a toldalékok írásáról van szó (az alcímek megfogalmazása félrevezető!; vö. DEME LÁSZLÓ: HIK. 46); e szabályok után másfajta szóelemeknek — a határozószóknak és a névutóknak — az írásszabályai következnek; az *i, u, ü — í, ú, ő* fejezetében tőszavak és toldalékok írásszabályai keverednek, s a kettős alakokat tárgyaló részben a tőváltakozás és a toldalékolásbeli kettős alakok írásának szabályai váltakoznak, véleményem szerint nem egészen logikus sorrendben. Az AkH. 1954. e fejezetében az azonos — vagy hasonló — típusú és az ugyanazon törvényszerűség szerint viselkedő szóelemek írását szabályozó pontok bizony sok esetben elég messze kerültek egymástól. Úgy vélem: könnyebben meg lehet tanítani és hamarabb meg lehet tanulni a kiejtés szerinti írás szabályait, ha először az egyik szóelemtípus, pl. a szótövek írásának — az egyes írásproblémák szerint csoportosított — valamennyi szabályát tárgyalja a szabályzat, majd pedig, hasonló csoportosításban, a toldalékok írásának szabályait.

2. A kiejtés szerinti írás fejezetének felépítésére vonatkozó javasolataim megalkotásában elsősorban két helyesírási témájú munkát tekintettem mintának: DEME LÁSZLÓ — FÁBIÁN PÁL — BENCÉDY JÓZSEF, A magyar helyesírás rendszere és SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története (1832 — 1954).

A fejezet felépítésére tehát a következő megoldást javaslom (a címek tipográfiájában nem követve itt a szabályzat jelenlegi megoldásait, hanem összevonva, egyszerűsítve a címeket):

A kiejtés szerinti írás fontosabb esetei:

1. A toldalék nélküli egyszerű szavak írása; A) Egyalakú szavak; a) Az *i, u, ü* időtartamának a jelölése; b) A mássalhangzók időtartamának a jelölése. B) A kettős alakok: a) A magánhangzók tekintetében váltakozó szavak; b) A mássalhangzók tekintetében váltakozó szavak; c) A tőváltakozás kettősségei; d) Toldalékolásbeli kettősségek. 2. A toldalékok írása; A) A magánhangzók időtartamának és minőségének jelölése az egyes toldalékokban; B) A mássalhangzók időtartamának jelölése az egyes toldalékokban; a) Az állandó, egyalakú toldalékok írása; b) A többalakú toldalékok írása; c) Sajátosan viselkedő toldalékok. 3. Elhomályosult szóelemeket tartalmazó egyszerű szavak.

3. A toldalék nélküli egyszerű szavak írása. — A) Egyalakú szavak. — Azoknak a szavaknak az írása, amelyeknek köznyelvi kiejtése állandó, s csak egyetlen kiejtésbeli s ennek következtében egyetlen írott alakja van, aránylag egyszerű, s a helyesírási szabályzatnak nem is kell e szavak írására sok szót vesztegetnie. Az *i*, *u*, *ü* magánhangzó és néhány mássalhangzó — főképp a *dz*, *dzs* — időtartamának a jelölése azonban az egyalakú szavak esetében is sokszor nehézséget okoz.

a) A tervtanulmány vitáján az *i*, *u*, *ü* időtartamának jelölésére vonatkozó szabályok közül az AkH. 45. pontja váltotta ki a legélénkebb vitát.

K. KESZLER BORBÁLA hozzászólásában kifejtette, hogy — tótani vizsgálatai során — a Szóvégmutato Szótárban talált hat olyan *ú*-ra, *ű*-re végződő főnevet, amelynek helyesírása, szembeállítva a denominális verbunképzős *u*-s, *ü*-s alakokkal, logikátlanak tűnik. E szavak a következők: *fésű*, *hegedű*, *köpű*, *köszörű*, *bosszú*, *csepű*. A képzett rövid *u*, *ü*-s formák: *fésül*, *hegedül*, *köpül* stb. Nem lenne az eset különös akkor, ha a *fésül*, *csepül* stb. szavak *-ul*, *-ül* képzős alakulatok lennének, hiszen a magyar nyelvben sok példa van arra, hogy magánhangzóval kezdődő végződés a magánhangzóra végződő szavak véghangzóihiányos tövéhez járul: *barna* — *barnul*, *fekete* — *feketül*, *kohó* — *kohász*, *cipő* — *cipész* stb. A *fésül*, *hegedül* stb szavakban azonban nem *-ul*, *-ül* képző van, hanem egyszerű denominális verbunképző. Ezt igazolja a származékok jelentése is: 'az alapszóval megnevezett dologgal működik'. Ilyen például a *pipál*, *kaszál* stb. is. Ha csak *-l* képző van az említett szavakban, akkor nem helyes a képzett alakulatok írása, tehát változtatni kellene az alapszó írásmódján. Ez kétféleképpen oldható meg: 1. Hosszú *ú*-val, *ű*-vel írjuk mindkettőt: *fésű* — *fésül*. Ez azonban zavart okozna az *-ul*, *-ül* képzős származékok írásában. 2. Helyesebb lenne, ha ezt a hat szót besorolnák a rövid *u*-s, *ü*-s kivételek közé.

FÁBIÁN véleménye szerint az említett példákat megvizsgálva nem lehetetlen egy olyan szabályszerűség kibontakozása, amelynek értelmében a főnevek végén rövid az *u*, *ü*, az *-ú*, *-ű* melléknévképző pedig mindig hosszú. Ha be tudnánk bizonyítani ezt a szabályszerűséget, akkor egyszerűsödne a helyesírás.

b) A mássalhangzók időtartamának a jelölése. — A szóelemek kiejtés szerinti írásának elve — jól tudjuk — mai helyesírásunkban nem érvényesül teljesen következetesen. A *dz*-t, *dzs*-t tartalmazó szavakban ugyanis akkor is rövid mássalhangzóval jelöljük e hangokat, amikor — rövid magánhangzók között vagy szóvégen — hosszan ejtjük őket. Az 1954-es szabályzat jelentős lépéssel haladt előre a *dz*, *dzs* hanggal, illetőleg betűvel kapcsolatos problémák megoldása terén, ám a még megmaradt felemás megoldások felszámolása és a végleges rendezés a 11. kiadásra vár (vö. SZEMERE GYULA: MNy. LI, 106). Erre a „Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10). kiadásához” című munka is rámutat: „Teljes és jó megoldás csak az lehet, ha majd áttérhetünk az e hangokat [*dz*, *dzs*] tartalmazó alapszóknak fonetikus írására (*boddza*, *hoddza*; de: *brindza*, *lándza*) . . .” (DEME LÁSZLÓ: i. h. 32; 1. még: vö.: HIK. 26, HIK-vita 12, HírRszLog. 37, MNy. LXXI, 471—3).

javaslatom a következő: A 11. kiadás hozzon szabályt a *madzag*, *edz*, *pedz*; *hoddza*, *maharaddza*, *briddzs* stb. szavaknak köznyelvi kiejtésük szerinti, azaz *maddzag*, *eddz*, *peddz*; *hoddza*, *maharaddza*, *briddzs* stb. alakban való írására; ugyanitt szóljon a mássalhangzó + *dz*-t, illetve a mássalhangzó + *dzs*-t tartalmazó szavak (*brindza*, *findza* stb.) — természetesen rövid *dz*-s, *dzs*-s — írásáról is. Az *-ódzik*, *-ődzik* végű igék alapformában rövid, felszólitó módbeli hosszú mássalhangzós írásáról a szóelemző írás eseteit tárgyaló fejezetben szó esik, itt tehát szükségtelennek tartom megemlítését.

Az elmondottak értelmében a mássalhangzók időtartamának jelölésével foglalkozó szabálypontok közé a következő új szabály beiktatását ajánlom:

A rövid magánhangzók közötti és a szóvégi *dz*, *dzs* hangot hosszan ejtjük. A kiejtésnek megfelelően két *dz*-vel (*ddz*-vel), *dzs*-vel (*ddzs*-vel) írjuk a *boddza*, *eddz*(*ö*),

maddzag, peddz(i); hoddzsa, maharaddzsa, briddzs(ért) stb. szavakat. — A mássalhangzó utáni *dz, dzs* hangot természetszerűleg röviden ejtjük, s egy *dz*-vel, *dzs*-vel írjuk, például: *brindza; findzsa, lándzsa; stb.*

4. A kettős alakok írása. — Töszavaink egy része nem állandó, hanem váltakozó kiejtésű: egy-egy szónak a köznyelvben sokszor két vagy több ejtészváltozata is él egymás mellett. Ezeknek a váltakozó kiejtésű szavaknak, az ún. „kettős alakok”-nak az írása a fonetikus írásmód egyik sokat vitatott kérdése.

A kettős alakok jellege és száma — a nyelv állandó fejlődése következtében — állandóan változik. Egyes kettősösségek idők múltán feleslegessé válnak, eltűnnek, azaz: egységesülnek, de ugyanakkor újabb kettősösségek is születnek. „Az élőbeszéd tényeit tekintve elvileg mindenestre az volna helyes — írja BENKŐ LORÁND a kettős alakokról —, ha a beszédbeli (természetesen köznyelvi) alakváltozatokat írásunk is feltüntethetné mindaddig, amíg ezek élő nyelvi változatok” (HIK. 37). E szempont érvényesítésének azonban ellentmond az egységes írásgyakorlat kialakításának az érdeke. Ez a nem éppen könnyű kérdés csak e két ellentétes szempont, érdek összehangolásával oldható meg. Azaz: ha a kiejtésben az egyik alakváltozat jelentősen előtérbe kerül, a kettős alakot egységesíteni kell. A mai köznyelvben még párhuzamosan élő kiejtésbeli változatok azonban az írásban sem egységesíthetők.

Az AkH. 1954. e két szempont figyelembevételével alkotta meg „A kettős alakok” fejezetcím alatt olvasható szabályokat (55—66. p.), felsorakoztatva mindazon alakokat, amelyeknek ingadozó ejtészváltozatait írásunk is tükrözteti.

A) Az 1954-es szabályzat a magánhangzók tekintetében váltakozó kettős alakok számát jelentős mértékben csökkentette. LŐRINCZE LAJOS-nak a tervtanulmány vitáján ismertetett megállapítása szerint a bizottság 1954-ben a feltétlenül szükségesnél jobban előre szaladt az élőnyelvi kettősösségek egységesítésében. A leendő szabályzatban határozottan ki kell nyilvánítani, hogy a kettős alakok ügye nemcsak helyesírási, hanem elsősorban nyelvhasználati kérdés, s hogy a szabályzatban szereplő alakok nem merev előírások, szabványok, hanem tájékoztatásul szolgálnak az igényes írásbeliség, az igényes ejtés számára. LŐRINCZE természetesen nem kívánja visszapergetni az 1954 óta eltelt több mint húsz esztendődt, nem állíthatná vissza a korábbi sok vagyalosságát (pl. *bír — bír* stb.), de megfontolásra ajánl egyes típusokat. Főképpen a *mienk — miénk, tied — tiéd, főveny — fővény, levő — lévő* típusú kettősösségekre kell ügyelni a szabályzat szerkesztésekor; a felsorolt kettős alakok é magánhangzós változatai — az 1954-es szabályozás ellenére — nagyon terjednek.

Az *e — ö, a — á, e — é, i — ü, o — ó* váltakozású alakpárok egységesítését az esetek többségében elfogadta a közvélemény. Az *i — í, u — ú, ü — ű* váltakozásúak (*bír — bír, gyűjt — gyűjt, gyűjt — gyűjt* stb.) egységesítését viszont korántsem fogadták osztatlan lelkesedéssel. Az egyalakúsítás szülte ellenkezés bizonyos fokig érthető ebben az esetben: e szavak egy részének még ma is ingadozik a kiejtése, s ez az ingadozás az AkH. 1954. megszületésekor még nagyobb volt (vö.: NAGY J. BÉLA: Nyr. XCI, 405—6; ELEK ISTVÁN: Nyr. LXXIX, 260; BENKŐ: HIK. 39—40).

B) A valamely mássalhangzó mennyisége vagy minősége tekintetében váltakozó alakpárok egyalakúsítását — néhány kivételtől eltekintve — szintén elfogadták a nyelvhasználók. Talán csak a szóhasadás útján már elindult *nerc — nyérc* vagy az *Attila — Atilla* alakpár esetében érdemes — e szavak ejtés-és íráshasználátának tanulságait levonva — az 1954-ben megszüntetett kettősösséget visszaállítani.

A kettős alakok sajátos típusát alkották — 1954-ig — azok a szavak, amelyeknek változatai valamely mássalhangzó megléte tekintetében különböz-

tek egymástól (*bandzsál — bandzsa, béklyó — békó, föl — fő* stb.). Legnagyobb részük az AkH. 1954.-ben egyalakúsodott. A *gyerek — gyermek* azonban nem (érthető: bár van bizonyos stilisztikai különbség az alakváltozatok között, azért mindkét változat köznyelvi formának tekinthető), s a valamely magánhangzó megléte tekintetében különböző *lány — leány, rá — reá, mért — miért* kettős alakok sem. E kettős alakok végleges egységesítésének — véleményem szerint — még most sem jött el az ideje.

Az utóbbi csoportba sorolható a *hív, szív* és a *vív* ige is. A szabályzat szerint (58. p.) mindhárom igenek bizonyos esetekben van *v* nélküli formája is. Meggyőződésem szerint azonban a *hi, szí, ví* ma már nem tekinthető élő, köznyelvi alaknak, éppen olyan régies, választékos és ritka forma, mint például a *jő*. BENKŐ már 1955-ben így nyilatkozott a pusztá *v* tövű igék kettős alakjairól: „Ha . . . nyelvünk fejlődése a pusztá *v* tövű igékben megtartja eddigi irányát, akkor nem sok idő múlva lehetséges lesz a mostani szabályzatunk 58. pontjába foglalt kettősség megszüntetése, azaz a *v-s* formák (*hív, szív, vív*) kizárólagos előírása” (HIK. 38). Azt hiszem, a *hív, szív, vív* alakok javára történő egységesítésnek elérkezett az ideje. Ezért javaslom az 58. pontnak „A kettős alakok” című fejezetből való elhagyását.

Hosszú magánhangzót tartalmazó szavaink nagy részének rövid magánhangzós töváltozata is van. A *t ő v á l t a k o z á s k e t t ő s s é g e i* a *sár : sarat, kéz : kez*et típusú szavak írásában nem okoznak gondot, az *i, u, ü — í, ú, ű* írásával azonban manapság is nagyon sok a gond. Ennek főképpen az az oka, hogy „mai köznyelvünkben az *i, u, ü — í, ú, ű-s* szavakban uralkodó ejtésváltakozás minden hasonló alakkettősség arányát messze felülmúlja” — írja BENKŐ 1955-ben (HIK. 41). Az azóta eltelt húsz esztendő nem sok változást hozott e tekintetben (vö. DEME: Nyr. LXXVIII, 292). Főképpen an időtartam-váltogató és az időtartam szempontjából állandó szavak megkülönböztetése okoz sok gondot. Mivel az *i, ú, ü-s* szavak írásának „szabályai” ily bonyolultak, felvetődhet a kérdés — mint ahogy már sokszor felvetődött —, hogyan lehetne kiutat találni e sok írásproblémát okozó bonyolult helyzetből. NAGY J. BÉLA annak idején részletes szabályok megalkotásában látta a megoldást (vö. MNy. XXX, 319, XXXI, 337, XXXIV, 112, NyK. L, 312); mások a következetes rövid írásmódra (*i, u, ü*) való áttérést tartották célszerűnek (vö. BENKŐ: Nyr. LXXIV, 257), ismét mások — főképpen a pedagógusok —, ha nem is akarták az *i, ú, ű-t* végképp száműzni írásunkból, egyszerűbb, következetesebb és könnyen megtanulható szabályokat kívántak (vö. LŐRINCZE: Nyr. LXXV, 95).

A Helyesírási Bizottság 1954-ben a rövidség-hosszúság hagyományos jelölése mellett foglalt állást, s az AkH. 11. kiadása is minden bizonnyal meg fogja tartani a hosszú *i-t, ú-t* és *ű-t*. Az *i, u, ü — í, ú, ű* írásának szabályait tehát meg kell tanítani és meg kell tanulni. Ennek sikere érdekében javaslom, hogy a 11. kiadás az időtartam-váltogató *i, ú, ű-s* szavak írásáról szólva — a töváltokozás kettősségei közt — utaljon arra, hogy a többeli időtartam-váltogatást mutató — *i-ről i-re, ú-ról u-ra, ű-ről ű-re* váltogató — szavak toldalékos alakjainak írását megkönnyíti a *nyár : nyarat, kéz : kez*et típusú szavakkal való összehasonlítás. S még egy: célszerű lenne ebben a fejezetben is szólni arról, hogy a magánhangzók többeli időtartam-váltogatása nemcsak a magyar szavak egy részére jellemző, hanem — egyes idegen eredetű képzők előtt — a meghonosodott idegen szavak nagy részében is érvényesül. A javasolt szabálypontokat így gondoltam el:

(36.) Az *a, e* végű névszók egyes toldalékok előtt megtartják alapalakjuk rövid tövégi magánhangzóját, más toldalékok előtt véghangzójuk *a-ra*, illetve *é-re* váltódik, például: *búzaként, kapaféle, epereszű*; de: *búzának, epével, lencséből*; stb.

(37.) Hosszú magánhangzós szavaink nagy részének toldalékos alakjaiban szintén változik a *tő* magánhangzójának időtartama, például: *nyár : nyártól, nyárnak, nyári*, de: *nyarat, nyarak*; *kéz : kéznek, kéztől, kézzel*, de: *kezem, kezet*; *víz, vízben, víznek, víztől, vízi*, de: *vizes, vizet*; *kút : kútban, kútnak, kúthoz*, de: *kutak, kutat*; *tűz : tűztől, tűznek, tűzi*,

de: *tüzek, tüzes, tüzet*; stb. Az *i* : *i*, *ú* : *u*, *ű* : *ü* váltakozású névszók (l. még: *hid, nyúl; lúd, nyúl, rúd, úr, út; fűz, szúz*; stb.) írását megkönnyíti a *nyár* : *nyarat, kéz* : *kezet* ragozású szavakkal való összehasonlítás: ugyanazon todalékok előtt rövidül meg a *tő* *i*, *ú*, *ű* magánhangzója, mint a példaként említett névszók tövének *á*, *é* magánhangzója. — Az *ír* : *írok, írás, írat* (ige), de: *írat* (fn.), *írka, iroda; dül, dült, dülő, dülve*, de: *düledezik, dülled, dülleszt*; stb. alak sor esetében sajnos nem adódik ilyenféle összehasonlítás.

(38.) A közkeletű idegen szavak nagy részében, egyes idegen eredetű képzők előtt, szintén váltakozik a szótő magánhangzója; például: *hérosz* : *heroikus, heroizmus; hipnózis* : *hipnotikus, hipnotizál, hipnotizmus; abszolút* : *abszolutisztikus, abszolutizmus*; stb.

E szabályok szövegéhez még a következő megjegyzéseket fűzném:

A *borjúk* — *borjak, borjút* — *borjat, zászlója* — *zászlaja, erdője* — *erdeje* stb. kettős alakok ma is élő kettősségek, bár az *a*, *e* váltóhangú változatok jobbra választékosabbak és ritkábbak. Ugyanígy: egyes — a *v* tövű névszók csoportjába tartozó — szavaknak mind magánhangzós, mind pedig *v-s* tövükből létrejöhet azonos todalékolású forma, például: *lét* — *levet, hője* — *heve, faluk* — *falvak, tetük* — *tetvek* stb. Ez utóbbi kettős alakok alakváltozatai között stiláris különbség is csak kevés van (vö. AkH. 1954. 64. p.).

A *tő*váltakozás kettősségei között kell — véleményem szerint — tárgyalni a *metsz, látszik* és a *tetszik* igének a *met-, lát-, tet-* töből képzett hagyományos *messe, lássék, tessem* stb., valamint a *metsz-, látsz, tetsz-* töből képzett — egyre inkább terjedő — *metssze, látszszék, tetszem* stb. felszólító módú alakpárjait (vö. AkH. 1954. 63. p.).

A todalékolásból adódó kettősségek közé a következő esetek tartoznak: egyes visszaható igék egyenértékű alakváltozatai: *dörgölődik* — *dörgölőzik, hallgatódik* — *hallgatózik* stb. (vö. AkH. 1954. 59. p.) | a tárgyias és az alanyi ragozás felszólító módjának egyes szám 2. személyében egyaránt használatos rövidebb és hosszabb alakok: *add* — *adjad, edd* — *egyed, halld* — *halljad, hidd* — *higgyed; adj* — *adjál, hallj* — *halljál*; stb. (vö. AkH. 1954. 60. p.) | egyes *ll* végű igék rövidebb és hosszabb változatai: *állsz* — *állasz, hullt* — *hullott, rosszallnád* — *rosszallanád, kicsinylem* — *kicsinyellem* stb. (vö. AkH. 1954. 61. p.) | a mássalhangzó + *d*-re végződő igék múlt idejű alakjainak rövidebb és hosszabb változatai: *kezdtek* — *kezdették, küldték* — *küldötték* stb., valamint a hasonló jellegű *érem* — *érettem, érted* — *éretted* stb. határozószói alakpárok (vö. AkH. 1954. 62. p.) | *s* végű — a ma is élő kiejtésbeli kettősséget tükröző — *ezzel* — *evvel, azzal* — *avval* alakpár (vö. AkH. 1954. 66. p.).

5. A todalékok írása. — A) A magánhangzók időtartamának és minőségének jelölése az egyes todalékokban és todalékszerű végződésekben. — A magánhangzók időtartamának jelöléséről az AkH. 1954-ben 13 szabálypont rendelkezik (vö. 30—2. p., 38. p., 46—54. p.). A leggyakrabban használatos todalékok magánhangzóinak jelöléséről szó van ezekben a szabályokban. Véleményem szerint azonban nem ártana még néhány todalékot (főleg képzőt) felsorolni, mégpedig olyanokat, amelyek csak magánhangzójuk időtartamában különböznek egymástól, s emiatt írásuk könnyen eltéveszthető. Ilyenekre gondolok: *-odik, -ődik* : *alkonyodik, gömbölyödik* — *-ódik, -ődik* : *oldódik, kenődik*; *-ozik, -özik* : *fáradozik, öltözik* — *-ózik, -özik* : *hallgatózik, kergetőzik*; *-kodik, -kődik* : *árulkodik, fészülködik* — *-kódik, -kődik* : *rázkódik, veszkődik*; stb.

Javasolom továbbá, hogy a magánhangzók időtartamának jelölésével kapcsolatban felmerülő kérdéseket tárgyaló fejezetbe az AkH. 1954. 46. pontjában olvasható szabály a következő formában kerüljön be: A főnevek *tyű, tyű* és *tyű, tyű* végződésében rendszerint hosszú *ú-t, ű-t* írunk, például: *fogantyú, sarkantyú; kösöntyű, röppentyű; dugattyú, szivattyú; csengettyű, pörgettyű*; stb. — De: *batyu, Pityu*.

A magánhangzók minőségének jelölése nem okoz ennyi gondot. Csak a főnévi ige-név többes szám 3. személyű személyragjában észlelhetünk ingadozást, az *-uk, -ük* és az

-ok, -ök alakok között (vö. AkH. 1954. 35. p.). A tervtanulmány vitáján FÁBIÁN — szemben BENKŐnek korábbi, egységesülést ísóló véleményével (vö. HIK. 40) — azt ajánlotta, hogy maradjon változatlan a szóban forgó szabálypont szövege, mert az igényes írásbeliségben még többen használják ezeket az alakokat. (Szótárakban természetesen az -uk, -ük-ös forma álljon előbb, mintegy sugallva ennek terjesztését.)

B) A mássalhangzók időtartamának jelölése az egyes toldalékokban. — a) A mássalhangzók időtartamának jelölése az állandó alakú toldalékok írásában általában nem okoz nehézséget. Így az egy mássalhangzóból álló -t tárgyrag írásában sem. Ennek ellenére nem tartom fölöslegesnek az írására vonatkozó szabálypontot (vö. AkH. 1954. 28.).

A szintén állandó alakú -képp, -képpen határozóraggal annál több a baj. Régebbi szabályzataink ingadozó állásfoglalásai után az AkH. 1954. a -képp, -képpen; épp, éppen formát írta elő (33., ill. 37. p.). A Helyesírási Bizottság állásfoglalásának okait BENKŐ a Magyar Nyelvben (L, 189—90) részletesen kifejtette. Az egységes és egyértelmű alakosor létrehozása érdekében az épp, éppen, -képp, -képpen írásmódot továbbra is a legjobb megoldásnak tarthatjuk, ha NAGY J. BÉLA megkérdőjelezte is ezt a döntést (vö. MNy. L, 238—9).

B) A többalakú toldalékok írása. — Néhány toldalék mássalhangzójának hosszúságát fonetikai helyzete határozza meg. Azaz: mássalhangzóra végződő tőhöz rövid, magánhangzóra végződőhöz pedig hosszú, kettőzött alakban kapcsolódik: -t, -tt időjel: *ment, beszélt; látott, tanított*; stb. (vö. AkH. 1954. 25. p.) | -t, -tt igenévképző, például: *bérelt lakás, kimeszelt ház; felett uszoda, kifizetett számla*; stb. (vö. AkH. 1954. 25. p.) | -t, -tt helyhatározórag, például: *Kolozsvát, Vásárhelyt; Győrött, Pécsét, Vácott*; stb. (vö. AkH. 1954. 29. p.).

Mind a három toldalék írásának szabálya megtalálható az AkH. 1954.-ben, csak egy kissé elszakítva egymástól. E szabálypontokat a jelzett sorrendben és némileg módosított szöveggel javaslom. (Mivel a javasolt módosítás nem jelentős, e szabálypontok szövegét nem közlöm.)

A -t, -tt végű névutók írásszabályaival (vö. AkH. 1954. 38. p.) kapcsolatban érdemes a *hosszat* kivételes viselkedéséről, egy *t-s* írásáról is néhány szót szólni. A Helyesírási Bizottság döntésének alapja — amint DEME írja — az volt, hogy „Történetileg kétségkívül egy *t* van benne. Ezt támogatja az íráshagyomány, s részben a mai kiejtés is . . . Ez persze nem jelenti azt, hogy — ha a többi hosszú *t-s* névutó mintájára tartósan és általánosan megváltozik az ejtése — ne győzhetne újból a másik alak [a *hosszat*] a mostani felett” (Nyr. LXXVIII, 291). PAIS azzal okolta meg a *hosszat* egy *t-s* írását, hogy „ez a szó már régen különvált az *alatt-féléktől* (nincsenek és nem is voltak soha személyragozott alakjai), s különben is vitatható, hogy az olyan nyelvelemet, mely csupán egy-két kifejezésben használatos, lehet-e egyáltalán névutónak tekinteni” (SZEMERE: AkHTört. 82; vö. még: PAIS: MNy. XXXIX, 247—8; BENKŐ: HIK. 44). A szót — ingadozó ejtése alapján — írhatnánk ugyan hosszú *t*-vel is, de a nyelvtörténeti tényeket megvizsgálva és az íráshagyományt tekintetbe véve az egy *t-s* *hosszat* a kívánatos forma.

A -b, -bb fokjel használatára, írására vonatkozó általános szabállyal (a 36. ponttal) kapcsolatosan nem érkezett a bizottsághoz bíráló észrevétel, a *kevésbé* szó egy *b-s* írása viszont annál nagyobb vihart kavart. Ezen tulajdonképpen nem is csodálkozhatunk, hiszen az 1915-ig engedélyezett *kevésbé* — *kevésbbé* kettősség után egészen 1954-ig a két *b-s* *kevésbbé* volt a szabályos írásforma. 1954-ben az AkH. viszont a *kevésbé* alakot kodifikálta. A Helyesírási Bizottság állásfoglalásának okait BENKŐ foglalta össze (MNy. L, 190—1). Érvelésének lényege a következő: A kiejtés, a hagyomány és a szóelemzés tényei egyöntetűen a *kevésbé* írásmódot támogatják: szavunk *b-jét* röviden ejtjük (mássalhangzó van előtte); a régi nyelvben többnyire egy *b*-vel fordul elő (csak a múlt században kezd terjedni a két *b-s* írás); a szóelemzés vizsgálatai is a *kevésbé* jogosságát bizonyítják: a

keves — *kevés* melléknév régies *kevesb* — *kevésb* középfokú alakjának nem *-vé*, hanem *-é* lativusragos alakja. — SZEMERE elismeri, hogy a *kevésbé* az eredeti forma, de szerinte „a mai magyar nyelv grammatikája már nem tartja nyilván a lativusi *-á*, *-é* ragot”, hanem csak a *-vá*, *-vé* eredmény-, illetve fokhatározóragot. Ezért: *kevesb* + *vé* = *kevésbbé*. A mai nyelvtani rendszer alapján a most szabályosnak előírt alakot „sokak számára alig érthető érvekkel lehet csak megmagyarázni” (MNy. LI, 107). — NAGY J. BÉLA SZEMERE cikkéhez hozzászólva (MNy. LI, 117) egyszerű elemzési módszerekkel bebizonyítja, hogy a *kevésbé* szót ugyanúgy kell elemezni, mint a *soká*, *közé* vagy a *továbbá*, *többé* alakokat, s hogy „a *kevés-b-é* éppenséggel nem kivétel, ennél fogva ne hadakozzunk ellene”. (A kérdésről l. még: DEME: Nyr. LXXVIII, 291; FÁBIÁN PÁI—KÁDÁRNÉ SZIGLIGETI PAULA: MNy. LXIII, 217—22.)

A viták már elültek, és a közönség is megnyugodott. Mégsem lenne talán haszontalan a szabálypont következő jellegű kiegészítése: Egy *b*-vel írandó a *kevésbé* szó is. Az egy *b*-s írásmódot a kiejtés (rövid *b*-vel ejtjük), az íráshagyomány (a régi nyelvben egy *b*-vel írták) és a szóelemzés (*kevés* + *b* + *é*) tényei egyaránt támogatják.

Ebbe a toldaléktípusba tartozik az igék felszólító módú egyes szám 2. személyű rövidebb alakjainak *-d*, *-dd* személyragja is. Az AkH. 1954. 60. és 101. pontja érinti ugyan e személyrag kapcsolódásának kérdését, de csak a kettős alakokról szólva, illetőleg a *d* végű igék írásával kapcsolatosan. Javaslom, hogy a 11. kiadásban külön szabálypont foglalkozzon a *-d*, *-dd* személyrag írásával, mégpedig a következő formában:

(69.) Az igék felszólító módbeli egyes szám 2. személyű rövidebb alakjainak *-d*, *-dd* személyragja magánhangzós tőhöz kettőzött alakban, mássalhangzós tőhöz pedig rövid alakban járul, például: *szódd* (*szó* + *-dd*), *edd* (*e* + *-dd*), *vidd* (*vi* + *-dd*); *írd* (*ír* + *-d*), *nézd* (*néz* + *-d*), *küldd* (*küld* + *-d*); stb. A hosszabb felszólító alakok kötőhangzóval kapcsolódó *d*-je viszont mindig rövid: *írad*, *olvassad*, *áldjad*, *vigyed* stb.

A 'valamilyennek látszik', 'valamilyennek tart' jelentésű igék *-l*, *-ll* képzőjének tárgyalása (vö. AkH. 1954. 104. p.) szintén ide kívánczok, javaslatom szerint így:

(70.) A 'valamilyennek látszik', 'valamilyennek tart' jelentésű igék *-l*, *-ll* képzőjét magánhangzó után általában hosszan ejtjük és két *l*-el írjuk, mássalhangzó után pedig általában röviden ejtjük és egy *l*-el írjuk, például: *barnáll(ik)*, *kékell(ik)*, *zöldell*; *kicsinyell*, *kevesell* (de: *csodál*, *helyesel*, *okol*); illetőleg: *fehérlík*, *piroslik*, *sötétlik* stb. E szabályszerűség következtében néhány ide tartozó ige toldalékos alakja mind rövid, mind pedig hosszú *l*-el egyaránt használatos, például: *kicsinyli* — *kicsinyelli*, *kevesli* — *keveselli* stb. Megjegyezzük még: a hosszú *-ll* képző az írásban az utána következő mássalhangzó hatására sem rövidül meg, például: *rosszallná*, *kicsinyellte* stb.

Az *-l*, *-ll* képző írásának ügyében sok levél érkezett a Helyesírási Bizottsághoz. Főképpen a *zöldell* ige két *l*-es írása ellen tiltakoztak a levélírók, írván: a *zöldell-t* általában rövid *l*-el ejtik. Valóban így van. De — amint DEME kifejtette (vö. Nyr. LXXIX, 262) — a *kékellik*, *barnállik*, *feketéllik* *l*-jét nem ejtjük röviden, s a *zöldellene*, *sárgállana* stb. igealakok *l*-jét még kevésbé. Az egységes alaksor létrehozása érdekében az ingadozó ejtésű *zöldell* esetében is célszerűbb volt a hosszú *l*-es ejtést tükröző írást választani.

Az AkH. 1954. 46. pontjában olvasható szabály lényegesen egyszerűbbé tette a *tyű*, *-tyű*; *-ttyű*, *-ittyű* képzőjű szavak írását. 1950-ig ugyanis nemcsak a *sarkantyű*-félékben volt rövid a *ty*, hanem a palatális *csengettyű*, *fergettyű*, *pörgettyű* stb. szavakban is, a *nyirettyű* kivételével. — NAGY J. BÉLA véleménye szerint „a *csengettyű* változat elvetésére és a *csengettyű* kötelezővé tételére nincs elegendő ok”, és „a szabályzatban olvasható megokolás . . . nyilvánvaló tévedésen alapul”, hiszen „a *csengettyű* kiejtés . . . éppenséggel nem általános” (MNy. LIII, 238). Valóban, nem mindenki ejti hosszú *ty*-vel a *csengettyű*

szót; a többi ide tartozó palatalis szónak viszont hosszú *ty*-s ejtése az általánosabb. Ezért akkor sem lenne a *csengetyű* alak „törvénybe iktatása” célszerű, ha éppenséggel rövid ejtése lenne az uralkodó. — Javasolom, hogy a következő kiadásban a *-tyű*, *-tyű*; *-ttyű*, *-ttyű* képző írásának szabálya ebben a formában szerepeljen:

(71.) A *-tyű*, *-tyű* — *-ttyű*, *-ttyű* képzőjű szavakban, az általános kiejtésnek megfelelően, mássalhangzó után *ty*-t, magánhangzó után *tty*-t írunk, például: *sarkantyű*, *patantyű*; *billentyű*, *köszöntyű*; *forgattyű*, *tolattyű*; *csengettyű*, *nyirettyű*; stb.

Külön csoportot alkotnak azok a toldalékok, amelyeknek magánhangzóval és mássalhangzóval kezdődő alakváltozatuk is van. Ide tartozik az *-atlan*, *-etlen* — *-talan*, *-telen* fosztóképző, az *-at*, *-et* — *-tat*, *-tet*, ill. az *-atik*, *-etik* — *-tatik*, *-tetik* igeképző.

Az *-atlan*, *-etlen* — *-talan*, *-telen* képző írásának szabályára (AkH. 1954. 34. p.) vonatkozóan nem érkezett észrevétel a Helyesírási Bizottsághoz. A Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálatához azonban gyakran fordulnak ilyen jellegű kérdésekkel: hogyan kell helyesen írni a *befejezetlen*, *értetlen*, *fedetlen* stb. mellékneveket, egy vagy két *t*-vel. E fosztóképzős alakokat ugyanis sokan a két *t*-s befejezett melléknévi igenévi alakból származtatják, s hajlamosak két *t*-s írásukra. Ezért javaslom a szabálypont következő jellegű módosítását és kiegészítését:

(73.) A fosztóképzőnek *t* végű igékhez járuló *-atlan*, *-etlen* változata előtt egy *t* van: *csorbítatlan* (*csorbít* + *-atlan*), *fűtetlen* (*fűt* + *-etlen*), *osztatlan* (*oszt* + *-atlan*) stb. A *t* végű névszók *-talan*, *-telen* képzőváltozatú alakjaiban azonban két *t*-t írunk: *életetlen* (*élet* + *-telen*), *partatlan* (*part* + *-talan*) stb. — Bár a fosztóképzős formák gyakran *-tt* képzős melléknévi formával állnak szemben (mintegy pozitív—negatív sajátság ellentétéként, mint *érett* — *éretlen*, *fedett* — *fedetlen*, *színezett* — *színezetlen*), a fosztóképzős alak nem ezekből származik, s így semmiképpen sem írható kettőzött *t*-vel.

(Az utolsó mondatot „A magyar helyesírás rendszere” című tanulmányból iktattam be a szabályba; 16. l.)

A *t* végű igékhez járuló *-at*, *-et* — *-tat*, *-tet* műveltető képző használatáról, írásáról rendelkező szabály (AkH. 1954. 26. p.) nem új, már az AkHJ. 1915.-ben is megtalálhatjuk. Mégis foglalkoznunk kell vele, mert megszületése óta mind a mai napig sok vitára adott és ad alkalmat e képző írása. Többen érvelnek ugyanis azzal, hogy az érvényben levő szabály értelmében az *értet*, *keltet*, *sejtet*-féle, illabialis magas magánhangzót tartalmazó *t* végű igék cselekvő és műveltető alakjait nem lehet egymástól megkülönböztetni, s ez félreértésre adhat alkalmat (vö. SZEMERE: MNy. LI, 109, 113).

BENKŐ rámutatott arra (vö. MNy. L, 182—3), hogy a mássalhangzó + *t* végű igék két *t*-s (vagyis *-tat*, *-tet* képzős) írása helyesírásunk mindhárom alapelvével ellenkezik: Az *ért*, *fejt*, *sejt*, *gyűjt*, *hajt*, *ereszt*-féle igék nagy része eredetileg műveltető értelmű volt, s végső *t*-jük nagyrészt a *-t* műveltető képzővel azonos. A szóelemző írásmód elve alapján tehát hibás a két *t*-s jelölés. De a kiejtés alapján is az, hiszen csak a magánhangzó + *t* végűek műveltető alakját ejtjük hosszan, a *tartat*, *festet*, *sejtet*-félüket azonban röviden. Az íráshagyomány szintén az egy *t*-s írást támasztja alá. A félreértés lehetősége pedig nem nagy: csak az illabialis magánhangzót tartalmazó, magas hangrendű, mássalhangzó + *t*-re végződő igék esetében esik egybe a cselekvő és a műveltető alak, de a szövegkörnyezet és a szövegösszefüggés többnyire nem hagy kétséget az igealak cselekvő vagy műveltető értelme felől. (L. még: NAGY J.: MNy. LI, 117; DEME: Nyr. LXXVIII, 291.) Az elmondottak értelmében javaslom az eredeti szabály megtartását.

Az *-at(ik)*, *-et(ik)* — *-tat(ik)*, *-tet(ik)* problémája ugyanaz, s a megoldás is, mint az előző esetben. A szenvedő igealakok mai nyelvünkben meglehetősen ritkán használatosak, így e képzők írása ritkán okoz nehézséget. Javasolom az eredeti szabály és szöveg (vö. AkH. 1954. 27. p.) megtartását.

Sajátosan viselkedő toldalék a *-val, -vel; -vá, -vé* határozórag, a felszólító mód *-j* jele és a tárgyias ragozás személyragjainak *-j* eleme; e toldalékok alakját az előtük álló szóelem véghangzójának minősége határozza meg.

A *-val, -vel; -vá, -vé* határozóragról az AkH. 1954.-nek „A névszórágok teljes hasonulása” című fejezetében, a 107—10. pontban olvashatók az írásszabályok. Bár ez helyes, úgy vélem, a kiejtés szerinti írásmód fejezetében, a toldalékok írásszabályai közt is meg kellene említeni e sajátos viselkedésű szóelemeket, s röviden szólni kellene alakulataikról. Például ilyen formában:

(77.) A *-val, -vel; -vá, -vé* határozórag magánhangzóra végződő tőhöz alapalakjában kapcsolódik, például: *babával, kővé; csehvel, pléhvé* (a *h* végű szavak többsége — kiejtése szerint — magánhangzós tövűnek tekintendő) stb.; mássalhangzós végű tőhöz járulva a *-val, -vel; -vá, -vé* rag *v* eleme a szótó végső mássalhangzójának alakját veszi fel; ezekben az alakokban a *tő* és a toldalék határán hosszú mássalhangzót ejtünk és írunk, például: *dobbal, szénnel, emberre; Allahal, dohhál* (ez utóbbi szavak végén kiejtjük a *h-t*, ezek kiejtésük szerint is mássalhangzós tövűek); stb.

A felszólító mód *-j* jele is az imént tárgyalt toldalékokhoz hasonlóan viselkedik. Hogy az egyes szóvégekhez milyen alakban járul, azt az AkH. 1954. „A szóelemek fonetikus írása” című fejezetben (91—100. p.) részletesen taglalja. Ezeket a szabálypontokat most nem részletezem; a kiejtés szerinti írásmód fejezetében — úgy vélem — nincs is erre szükség. Szükségesnek tartom azonban a felszólító mód *-j* jelének a toldalékok közt való rövid tárgyalását, írása legfőbb jellemzőinek összefoglalását, a következőképpen:

(78.) A felszólító mód *-j* jele a szótövek egy részéhez *-j* (a rendhagyó ragozású *jön* ige rövid magánhangzós tövváltozatához pedig *-jj*) alakban kapcsolódik, például: *szőjön, lőjön; jöjjön; adjon, folyjon* stb., más részében a tövégi mássalhangzóhoz hasonul, például: *ásson, vesszen, lopóddzék* stb.; az *eszik, iszik, lesz, tesz, vesz, visz* igeik magánhangzós tövéhez *-gy* alakban kapcsolódik: *egyem, igyál, legyen, tegyem, vegyem, vigyed*; a *hisz* ige felszólító alakjaiban pedig megnyúlt a *-gy*: *higgyem, higgyen, higgyünk* stb.

A tárgyias ragozás személyragjainak *-j* eleme ugyanúgy viselkedik, mint a *-j* módjel. Írásának szabályát a következő megfogalmazásban javaslom:

(79.) A tárgyias ragozás kijelentő módú személyragjainak *-j* eleme bizonyos — *s, sz, z, dz* — végződésű tövekhez járulva ugyanúgy viselkedik, mint a *-j* módjel, azaz a tövégi mássalhangzóhoz hasonul, például: *mossuk, visszük, nézzük, peddzük* stb.

6. Elhomályosult szóelemeket tartalmazó egyszerű szavak. — A kiejtés szerinti írásmód elve érvényesül azoknak a szavaknak az írásában is, amelyeknek szóelemei elhomályosultak vagy elhomályosulóban vannak. Ezeket a szavakat egyszerű szóelemeknek tekintjük, és kiejtésük szerint írjuk őket, mint általában a szóelemeket. Az elhomályosult szóelemeket tartalmazó egyszerű szavak írására vonatkozó szabályoknak tehát nem a szóelemző írásmód fejezetében van a helyük, hanem a kiejtés szerinti írás eseteit tárgyaló fejezetben. Javaslom, hogy a II. kiadás a szóban forgó szabályokat „A fonetikus írásmód” című fejezetben tárgyalja, mégpedig a fenti címen. Az „Elhomályosult szóelemek” cím nem éppen szerencsés. A jelzett szabálypontokban ugyanis nem az elhomályosult szóelemek írásáról van szó, hanem azoknak a szavaknak az írásáról, amelyeknek elemei a laikus nyelvhasználó számára ma már felismerhetetlenek.

A mai általános köznyelvi kiejtést vette figyelembe a Helyesírási Bizottság akkor is, amikor az *éjtszaka* írásmódot *éjszaká*-ra változtatta. „Aligha van még egy szavunk, amelynek írásmódjával annyi tanulmány, cikk, szerkesztői üzenet foglalkozott volna, mint az *éjszaká*-éval — írja SZEMERE GYULA „Az akadémiai helyesírás története (1832—

1954)'' című munkájában (110). Valóban így van. Ha csak az 1954 után megjelent legfontosabb tanulmányokat, cikkeket tekintjük (pl.: BENKŐ: MNy. L, 187, LI, 357; NAGY J.: MNy. LIII, 239; PAIS: MNy. L, 192, Nyr. LXXX, 409; DEME: NytudÉrt. 4. sz. 53, 135, Nyr. LXXIX, 295; SZEMERE: MNy. LI, 102—13; stb.), ezek száma is tekintélyes, az 1954 előtt megjelentekről nem is beszélve. A vita — az *éjszaka* forma győzelmével — lezártnak tekinthető.

Az AkH. 1954. — a 113. pontban — az „elhomályosult szóelemek” közé sorolta az 1915 óta következetesen, a szóelemzés elvének megfelelően *k-s* alakban írt *lakzi*, *lélezkik* szavakat is, s írásukat *lagzi*, *lélegzik* alakúra változtatta. — A Helyesírási Bizottság — nem is vitatott — döntésének alapja az volt, hogy a *lagzi* és a *lélegzik* szó etimológiáját a mai átlagos nyelvérték már nem ismeri föl (főképpen a *lagzi*-nak a *lakik* 'eszik' igével való kapcsolatát), másrészt pedig a mai köznyelvi kiejtéstől nagyon távol áll a *k*-val írt *lakzi* és *lélezkik*, *lélekezhet*, *lélekezzék* stb. forma (l.: BENKŐ: MNy. L, 184—5; SZEMERE: MNy. LI, 102). — Változtatás nem szükséges.

A Helyesírási Bizottsághoz érkezett levelek, észrevételek bizonyossága szerint némelek — főleg az idősebbek — tiltakoztak a *küszködik*, *kesztyű*, *szűközódik* stb. írás ellen, mondván: ők világosan érzik ezeknek a szavaknak a *küzd*, *kéz*, *szid* stb. szavakkal való összetartozását. RUZSICZKY ÉVA „Egy év a telefon mellett” című cikkében hasonló tapasztalatokról számol be (Nyr. LXXXV, 177). — A mai írásmódokon változtatni nincs okunk.

A 113. pontba foglaltakkal kapcsolatosan megemlítem TEMESI MIHÁLYNAK a *mindjárt* írására vonatkozó megjegyzését: „... fel kell vetnünk még ... a *mindjárt* szóalak fonetikus írásának lehetőségét, hiszen már Petőfi és Arany is írta »*mingyárt*«-nak ezt az elhomályosult összetételt (vö. NAGY J.: MNy. XLVII, 303—4)'' (HIK.-vita 10—1). — Úgy vélem, TEMESINEK igaza van. A *mindjárt* szóról kevesen tudják ma már, hogy a 'folyton, egyre' jelentésű *mind* határozószóból és a *jár* ige, illetőleg részben a *járás* főnév ragos alakulataiból tapadt össze (vö. TESZ. II, 928). A kiejtés elve mindenképpen a *mingyárt* írásképet támogatja, s az íráshagyomány sem mond ellene (vö. NySz. és a TESZ. adataival). Az elmondottak alapján javaslom a szóban forgó szabálypont ilyen értelmű módosítását.

A 114—5. pontba foglalt szabály változatlan formában való átvételét javaslom.

T. URBÁN ILONA

A Magyar Nyelvőr — és Arany János igazsága

A Magyar Nemzet „Utazás az anyanyelv körül” című rovatának egyik cikkéhez szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Örömmel olvastam RUFFY PÉTER megemlékezését a százéves Magyar Nyelvőrrel s a folyóirat első szerkesztőjéről, Szarvas Gáborról; de azzal nem értek egyet, hogy vele szemben a szerző szinte elmarasztalja annak a kornak legnagyobb magyar költőjét, Arany Jánost. Bizonyára nem volt ilyen szándéka RUFFYNAK, cikkének egy helyét azonban sokan így értelmezhatték.

BÁRCZI GÉZÁNAK „A magyar nyelv életrajza” című könyvéből idézi a Magyar Nemzet cikkírója az alábbi, a múlt század hetvenes éveinek nyelvi harcait igen jól jellemző megállapításokat: „... a Nyelvőr túlságosan merev ítéletei, kárhóztatásai, egyes már közhasználatúvá vált szavak kiirtására irányuló törekvései, s nem utolsósorban stílusbírálati az írók közül is többeket a mozgalom [ti. Szarvas Gáborék nyelvújítás-ellenes mozgalma] ellen hangoltak. Tudjuk, hogy Arany János sem értett mindig egyet a Nyelvőrrel, példányait erősen kritizáló széljegyzetekkel látta el, s úgy vélte, hogy »nyelvész urak jobban tudják«, mi a helyes és jó, de a »költő jobban érzi.«”

BÁRCZI szavainak idézése után RUFFY a következő megjegyzéssel folytatja cikkét: „Szarvasék mozgalma, az ortológia, végül is győzött, a nyelvész urak, úgy látszik, valóban jobban tudták azt, hogy mi a helyes, mi a jó . . .” — Ezt úgy lehet érteni, hogy például Arany Jánossal szemben is az ortológus „nyelvész urak”-nak volt igazuk. A valóság nem ilyen egyszerű: a lényegében jót akaró, de egyoldalú és egy kissé dogmatikus nyelvi ortológia nem az írók e l l e n é b e n, hanem Arany Jánosnak és többi íróársának ugyancsak helyes nyelvi törekvéseivel e g y ü t t segítette elő anyanyelvünk egészséges fejlődését.

Arany Jánosnak nagyon is igaza volt, amikor Szarvas Gábor, Volf György és mások szenvedélyes újtásellenességével szemben ő — a nyelvi hagyományokhoz való hűség hangoztatása mellett — az új nyelvi formák keresését is igen fontosnak tartotta. Föl-emelte szavát az ortológusoknak az ellen a nyelvi dogmatizmusa ellen, amely szerinte már-már a költők, a tudósok és egész közéletünk nyelvhasználatát is bizonyos egyoldalúsággal fenyegette.

Az Akadémia 1875-i közgyűlésén Arany egyfelől igazat adott azoknak a nyelvészeknek, akik az akkori „rakoncátlan újtási dühöt” mérsékelni igyekeztek, másfelől azonban nagyon határozottan kimondta: „. . . a legszigorúbb orthologia sem tilthatja meg, hogy a költő, ha lelke van, olykor a hevülés percében vagy jellemző kifejezés okáért új szót és szólamot ne teremtsen; a tudós, a fogalmak embere, sőt a közélet is elvont eszméinek vagy konkrét új tárgyainak új nevet ne adjon.”

A Magyar Nyelvőr megindulásának körülményeire emlékezve igenis meg kell említenünk, hogy Szarvas Gábornak nemcsak nagyszerű é r d e m e i voltak, hanem olyan — főként szenvedélyességéből származó — h i b á i is, amelyek jogosan váltottak ki ellenérzést sokak körében. NÉMETH G. BÉLA írja róla: „Szarvas életeleme a vita, sőt, a folytonos hadakozás volt. Cikkeiben nem takarékoskodott a kíméletlen ütésekkel . . . Lapjában nyers, személyeskedéstől sem ment, gyakran szinte vásáriba csúszó vitahangnemet honosított meg . . . Szarvas ügyszerető ember volt, lelkes, majdnem fanatikus, vakon hitt tételeinek igazságában. Általános nyelvészeti felkészültsége azonban meglehetősen kicsi volt, esztétikai műveltsége és érzékenysége pedig még kisebb.” (Arany János összes művei XI, 853—4.)

Úgy hiszem, nem ünneprontás, hogy amikor halálával és elismeréssel emlékezünk a Magyar Nyelvőr első szerkesztőjére, ugyanakkor azt is megállapítjuk, hogy m a i n y e l v m ű v e l é s ű n k — elveiben, eszközeiben és módszereiben — Arany Jánostól nem kevesebbet tanult, mint Szarvas Gábornak és nyelvésztársainak életművéből.

PÁSZTOR EMIL

NYELVJÁRÁSOK

Ö-zés a Pozsony vidéki szenci nyelvjárásban

1. Szenc (Senec) nyugat-szlovákiai kisváros, Pozsonytól 25 km-re, északkeleti irányban, a Mátyusföld szélén fekszik. Lakosainak száma a legutóbbi népszámlálás szerint 8521. Ebből 68% szlovák, 32% magyar nemzetiségűnek vallja magát.

2. Szenc és a környékbeli falvak (Réte, Magyarbél, Boldogfa, Sárófó, Pusztafödém, Nagyfödém, Királyfa, Zonc, Hegysúr, Fél, Jóka, Éberhard) a dunántúli nyelvjáróterület északnyugati sarkában ö-ző szigetet képeznek. A sziget keletkezésének körülményei nem tisztázottak. Az az elterjedt nézet, miszerint egy nagyarányú betelepítés

révén keletkezett nyelvjárásszigetről van szó, nincs pontos adatokkal alátámasztva. Szenc város krónikája és annak másolata az ide vonatkozó adatokban lényegesen téved (az eredeti krónika másolata MINCZINGER SÁNDORNnak, a szenci várostörténet kutatójának a birtokában van). A XV. és XVI. századi történelmi események tárgyalásakor a következőket közli: „... trónigónyló Habsburg Ferdinánd hadai ... a Zápolyahú falvakat felégette ... Ekkor Báthory András, hogy a vidéket benépesítse, 1621-ben a török elől menekült kúnsgái magyarokat telepíti le.”

Nem valószínű, hogy a krónikairó Báthory András¹ erdélyi fejedelemre gondolt, tudniillik Báthory Andrást, Erdély fejedelemét (uralk. 1599. március — 1599. október) 1599. október 31-én harminchárom éves korában meggyilkolják, tehát 1621-ben nem vehet részt az említett betelepítési akcióban. Sőt a XVII. század első évtizede után (1613 után) a Báthory fejedelmek közül senki sem, mert az utolsó Báthory fejedelem, Báthory Gábor 1613-ban meghalt.

Írásos emlékeink a szenci ő-ző nyelvjárásról már a XVI. századból is vannak. Szenc város szülöttének, Szenci Molnár Albertnak a bátyja, Molnár Benedek 1591-ben kelt levelében (az eredeti levél a Magyar Tudományos Akadémia Gyűjteményében van; teljes szöveggel megjelent PÁRKÁNY ANTAL „Szenc múltjából” című tanulmányában: Irodalmi Szemle 1974/7. 646) a következőket írja öccsének: „Kívánok Istentől minden testi és *lölki* jóknak megadását. ... az apám kért három forintot, azt külheti föl, annál többet *söm* ... *Költ* Szempcen ... 1591.”

Nem hagyhatjuk természetesen figyelmen kívül azt a tényt, hogy a Molnár-család ősei nem szenci származásúak. „Az ős, akihez a család emlékezete elért, egyszerű lovas katonaként szolgált Mátyás király uralkodása idején Báthori István seregében. Országot, részben világot is járt, a király halála után pedig Mátyusföldön ragadt. Nem tett szert rangra, kimagasló tettekkel sem dicsekedhetett, Molnár Albert mégis büszkén emlegette, mivel székely sarjadék lévén, abból a törzsből jött, mely »romlatlanul őrizte a régi magyar nyelvet«, s ezt a drága örökséget a Molnár család ernyedetlenül ápolta.” (FÉJA GÉZA, Szenci Molnár Albert emlékezete: Kortárs 1974/8. 1188). A Molnár-ősök tehát több mint száz évvel az állítólagos betelepítés előtt maradtak a Mátyusföldön. Nem feltételezhető, hogy a száz évvel előbb Szencre települt család annyi éven keresztül megtartotta esetleges ő-ző székely nyelvjárását, ha teljesen egy ettől eltérő nyelvjárási közegbe került.

Ugyancsak ő-zésre bukkanunk egy 1610-ben kelt levélben, amelyet a szenci bíró ír a Wittembergben tartózkodó Szenci Molnár Albertnak: „... hallotta is Kegyelmed oda az mi országunkban *lött* háborúságokat, ... *Költ* Szempcen die 5. Februárii, anno 1610.

De vegyük figyelembe az említett krónikamásolatból közölt idézet első részét is, miszerint a mohácsi vész után I. Ferdinánd a Zápolya-hú falvakat s köztük Szencet is felégettette. Habsburg Ferdinánd és Zápolyai János uralmáról Pozsony vármegye monográfiájában (Magyarország vármegyéi és városai. — Pozsony vármegye 586—7) a következőket olvashatjuk: „... Megdőbbenés, teljes zsibbadás vett erőt a nemzeten amaz iszonyú csapás után, mely a mohácsi mezőn érte ... A megdőbbenést csakhamar egyenletlenség, visszavonás váltotta fel. Az ország két pártra szakadt. A nagyobb rész ... Szapolyai János, a kisebb ... I. Ferdinánd osztrák herceget választotta királyává. ... a tokaji győzelem után a budai országgyűlés Ferdinándot az alkotmányos formák teljes betartásával újból az ország királyává választotta, csaknem egész Nyugat-Magyarországot, Pozsony vármegyével egyetemben, Ferdinánd zászlaja alá hajtotta. Természetes, hogy a mint e részek hatalmas urainak hűsége és hódolata, meg a hadiszerencse változott, a szerint módosult a vidék lakosságának és nemességének lelkülete is. Igaz hódolatról, mindaddig, míg János király életben volt, és jó ideig még örököse alatt is, szó sem lehetett. Mindazonáltal eddigi adataink arra vallanak, hogy Pozsony vármegye rendei kezdettől fogva aránylag még a legrendületlenebb hívei voltak Ferdinánd királynak.”

Ugyancsak ebben a monográfiában Szenc történetének tárgyalásánál olvashatjuk ezt a keveset közlő és meglehetősen homályos mondatot: „Az 1553-iki portális összeírásba Báthori András Ádám itteni kúriáját Perschitz Péternek zálogosítja el.”

Szenc város krónikájának írója pedig azt jegyzi meg, hogy Szenc város tulajdonán „... A XVI. században a Báthory család és Székely Magdolna osztozkodnak...”

A XVI. században Szenc birtokosai tehát valóban a Báthoriak voltak, s az aránylag leghűségesebb Ferdinánd-párti Pozsony vármegye falvai között valóban lehettek Zápolyahú falvak, amelyeket Ferdinánd felégetett. Ha Ferdinánd parancsára valóban pusztított itt tűzvész, akkor az valószínűleg az 1540 (Zápolya János halála) és 1564 (Ferdinánd halála) közötti időszakban történt, s hogy ezt követte-e betelepítés, erre mind ez ideig nincs bizonyítékunk.

3. A szenci lakosság erős *ö-z* nyelvjárásban beszél, bár a köznyelvi kiejtés hatása egyre jobban érződik a tősgyökeres szenci lakosok beszédében is. Ennek több oka van. A lakosság jelentős része a közeli Pozsonyba jár dolgozni, s itt nemcsak a szlovák nemzetiségű lakossággal, hanem a különböző területekről származó magyarul beszélő emberekkel is érintkezik. Ugyanakkor Szenc kilencéves iskolája és gimnáziuma nemcsak a környező *ö-z* nyelvjárású faluk, hanem az *ö-z* szigeten kívül eső községek, illetve városok (Diószeg, Galánta stb.) diákjainak is nyújt tanulási lehetőséget, így nemcsak maga az iskoláztatás, hanem a különböző vidékekről származó tanulók beszédének egymásra hatása is elősegíti a nyelvjárás gyengülését.

A környező falvak nyelvjárásában csupán Félben mutatkozik erősebb *ö-z*és, de a különbség nem számottevő. A legfigyelemreméltóbb jelenség a *meg-* igekötő ejtése, amelyet Félben *mög-*nek, Szencen *meg-*nek ejtenek.

Az adatok felsorolásánál az *ö* hangot mint labialis, félig zárt, középső nyelvallású, tehát a köznyelvi kiejtésnek megfelelő hangként jelöltem. Fonetikai szempontból azonban ez a nyelvjárási *ö* eltér a köznyelvi *ö-től*. Félig zárt, középső nyelvallású, de a köznyelvinél gyengébben labializált.

Az adatok felsorolásában felhasználok SIMA FERENC „Az alsócsitári nyelvjárás *é-zése*” című munkájának anyagközlési koncepcióját.

4. Az *ö-z* és *e* esetei. — 1. Egytagú névszótövekben: *bögy* — *tömöd a bögyödöt?*; *csöcs* — *északatt a gumi csöcsce* 'kerékpárgumi-szelep', — *akkor mék csöcsös a cserösnye* 'zöldes, kemény, nem érett'; *csöcs* 'emlő'; *csönd*; *csöpp* — *ojan csöpp ez a gyerök*, — *rápoty-tyant öty csöp víz*; *fönn*, *fönt*; *gyöp*; *högy* — *másik ödärü möntiung be ja szöllöhogyre*; *höss* — *a tyúknak mongyák, hoty „höss innen”*; *mögyy*; *möny* — *gyütt a fijammä a mönyem is*; *pör*; *pötyy*; *röst* — *röst az ahó, hoky egyűjjon*; *sör*; *szön* — *csug be ja szömöd!* — *aggy öty szönöt a szödörbü!* — Származékszavak: *bögyös*; *angyalbögyölö* 'tésztaféle'; *csöndes*; *csöppörög*; *csöppög*; *gyöplabda*; *högyös*, *högyek*, *högymászó*; *mönyecske*; *pörül*, *pörösködik*; *pötytös*; *rösteködik*; *szömödök* 'szemöldök', *szömfüles*, *szömöz*, *ökörözöm*, *pápaszöm*, *szömrevaló*, *szömpilla*, *szömtelen*, *szömjödö*, *szömrehányás*, *szömvüveg*. — De: *cët*; *csökk*; *ëb* ~ *eb*; *ëggy*; *fëss*; *fëszt* 'állandóan' — *fëszt aszt akarja, hoky én ne mönnyek oda*; *flëkk* 'folt'; *hëcc*; *këksz*; *krëpp*; *mëccs*; *sëft* — a „sëft” meg a „sëftünyü” ebbü ja némöt szöbü van? — *e-z*ö ellenpéldák: *kegy*, *perc*, *rend*.

2. A) Többtagú, magánhangzóra végződő névszótövek hangsúlyos szótagjában: *bötü*; *föcske*; *gyönge*; *gyöplü* — *mondom akkor, szoriccsa ja gyöplüvë ja lovakot*; *hötyke* — *ölék hötyke legém vót amügy is*; *pöllü* 'pohár'; *pörnye* — *pörnye a tüznë ojan izë*; *pörsö* 'persely' — a *Szent Antänak vét öty pörsöle, és ot szöttek össze ja pëszt*; *röggë*; *sömmi*; *sönki*; *söprü*; *szökfü*; *szöröncse*; *töpörtü*; *törkö* — a *törkö, mikor oan kompok marannak a szöllöbü*, a *kipréselt szölö utáni maradékok*; *zsömlë*. — Származékszavak: *bötüzi*; *föcskefészök*,

fűskemadár; gyöngékdődik; pörsőznyi 'tányérozni; lakodalmakon vagy egyéb multságokon a vendégektől perselybe, illetve tányérba pénzt gyűjteni'; röggelizik, röggere, röggelibe 'korán' — már röggelibe mérgös kezd lönnyi; sömmiség; szöröncsétlenség — aki mektarcsa, aszt naty szöröncsétlenség éri. — De: bēstija; cēlli 'kis darab papíros' — nem szabat csak cēllikre írnyi; dēbēlla 'nagy, erős ember'; dēci; dēszka; ēszterga(pad); flēgma; gērēnda; gyērtya; hēktō; kēnguru; lēcsō; lēgēnda; lēvēndula; plētyka; rēuma; rēzsō; szērda; tēja; tēmpō; Tēra, vēkni 'hosszúkás formájú kenyér'. — e-ző ellenpéldák: centi; cserősnye; megye; penge 'borotvapenge'; pengő (a szenci nyelvjárásban ismeretlen a pōngő alak, holott néhány Szenc környéki ő-ző falu nyelvjárásában a pōngő alakot használják); pertu; szeplő.

B) Magánhangzóra végződő névszótövek hangsúlytalan szótagjában: *cserősnye — jobb a lopott cserősnye, mind a vőt; jegőnye; pecsönye ~ pecsinye; pipőre — a testvérje vót az a pipőre majom; tengő — abba ja szömpüllantásbo törött ē a kocsi tengüle 'tengelye'. — Származékszavak: cserősnyevirág, cserősnyézik; jegőnyefárg; bepecsönyésztiünk — fáj azér a epém, mer a Fánin úgy bepecsönyésztiünk. — De: antēna; Amērika; árēnda; cigarētta; cūtēra; dolkēdli 'lekváros kelt tészta'; fuszēkli — nekōm a nagyapám mongya ja zoknira, hoty fuszēkli; Gizēlla; kopērta 'levélboríték'; lucērna; montērka 'kék színű munkaruha'; parcēlla; pēlēnka; puszedli; stokēdli; tablētta; vipēra. — e-ző ellenpéldák: cinege; csemege; gesztenye (a gesztenye szóval csak a 'sült gesztenye' kifejezésben találkozhatunk, ott viszont mindig nyílt e-vel, a vadgesztenye neve gubacs); kemence; lepedő; remete.*

C) Másálhangzóra végződő névszótövek hangsúlyos szótagjában: *dörék — dörék embör lött izs belle ('belőle'); förtelmős — förtelmős cigbíg (nagyon sovány, vézna) ez a gyerök!; görözd; köröszt; kötröc; mönyét — löhet hallanyi, hogy nyíl a mönyét; öleg — ölékször szötte ja kukoricát az is nekijük; őspörös; pöcsér; pöcsér(ködik) — végig mögy a bágērpardon és pöcsérkődik 'nagyra van, beképzelten jár'; szödör; szölid — möhatom, szölidnek szölit kis embör vót; Szönc — és it Szöncöm vót a ispitá (kórház) a magyar iskolábq; szörény; vödör; vörös; vöršöny; tömērdök — az a fajta, akinek hát tömērdök sok péze vót úgy a spórułóskönyvebe. — Származékszavak: görözdököt, görözdős; körösztülő, körösztű 'keresztül', körösztre fésztiük, körösztöződés, körösztöttés 'kézimunka', körösztmama; kötröcököt; ölegöm — ölegöm van mögim má a bögēsödbü; pöcsētülő, pöcsētös, macskapöcsēt — a macskapöcsēt is nagyob, min te vagy!; szölidittenyi; vöršönyöznyi, vöršömbe — vöršömbe vagyok vele; tömentelen — ab biztos, hogy a fērok tömentelen a lukagba. — De: bēžin; bētyár; dēfēkt; dēmizsony; ēgyēd; Emül; ēlēgāncs; Esztēr; Etēl; kēnyér ~ kinyér; krēdēnc; lēkvár; mēlāk; nēfelejš; pēdāncs; pēnicilin; rēformātus; rēszkír; spēnöt; szēgény; szērēnād; szvētter; tēgnap ~ tēnnap; trēhany; tēksztül; vēkkēr; zēlovoc 'zöltségüzlet'. — e-ző ellenpéldák: fēkēj (a főkēj alak ismeretlen a szenci nyelvjárásban); gerinc ~ gērinc; hering; medör; szemēj.*

D) Másálhangzóra végződő névszótövek hangsúlytalan szótagjában: *címör; Benedök; decembör; dēlcög; görözd; egrös; epör; embör; édös; ēlelöm; érdök; ēröm; fēdörvajs; fērög; fészök; féször — a féször asz szin is, ahova ja kocsikot rakják; Fövenyök (dülönév); flasztör; hentös; hengör; hēbör — te mek hēbörü beszész? (De: hēbēr 'emelő'); idegön; ikör — ikörtestőre vót nekije; ingör; jelmöz; jelön — hijábq, jelön köllöt lönnyi ja gyüllēsön; kesköny; kērög; köröszt; kötröc; készör — asz mek készörítötték, hogy mönnyő hozzá feleségü; lēlök; medör — ojankorra má nem vót víz a medörbe; mestör; mūdön; mécsös; mérög; némöt; őspörös; pēntök; Pētör; retök; rēszög; sekröstyés; szödör; tengör; teröm — az a teröm kicsi lösz annyi embörnek; tömērdök; veröm — ha a verömbe esne, ott agyonlövöm; vödör; vöršöny; vörös. — Származékszavak: címörös bor; egrösbukor; Epörjšes; flasztörös; hengöröznyi; idegönkődik; keskönyödik; mestörēmbör, mestöršögöm, mestöröm; mindönömöt; tengöri malac. — De: bágēr; bugyēllāris; bunkēr; ciklāmēn; cilindēr; dirēkt; Esztēr; fittēr; flanēl; havēr; hēbēr; hōbēlēvano 'holmi'; intēligēncs; kuffēr; majtēr 'malter'; lāgēr; minšz-*

tér; parkétt; Róbert; susztér; zsilett. — e-ző ellenpéldák: ammen 'ámen'; ádvént; érsek, Érsekújvár; fűszer; Kelemen; pulóver; szilveszter.

3. A) Egytagú igetövekben: csöng; föld; gyön ~ gyün; köll ~ kő; lössz ~ lösz; mögy; pöng; szöd; tösz — ide tösz, oda tösz, asztára tösz; vösz; tösz-vösz — há, amin a Bertus tösz-vösz a konyhába... — Származékszavak: gyött — akárhova gyött vóna utánam; köllött — nem köllött a munkász gyerőke; lönnyi — mámq öregothomba kő neki lönnyi, löhet — mámq löhet mönnyi ipart tanúnyi, lött — asztám má éty kicsit job lött; mögyök — mögyök és öszök szerdeköt ('aludttelejt'), mönt — csak a pakrócunkra mönt vóna; szönnyi — möntem szölldőgyre szöllött szönnyi, szöcc — hu szöc te oiant, összeszötték — összeszötték tojást, gabonát is, szötte — hu szötte aszt a kutyát?; töhette — nem töhette be lábát a várbq, kütöttek — kütöttek a udvarra kettőnköt röktön; vöszök — abb ja levezsből vöszök még eccör, vönnyi — újbú kimögyök ezöknek legaláp kinyeret vönnyi. — e-ző ellenpéldák: fen; ken; leng; zeng (a rönq ~ reng igék nem használatosak; helyettük a rönög igét használják — rönög möndöm, még a föld is, — rönög bele a ház).

B) Többszámú igetövekben: éroz; gémbörödük — má gémbörödük a karom a írástú; jelönt; lölögzik; ömel; öszik; pödör; pörzsül; röpül; röscket; söpör; sörcint; szégyöll; szömörkél — röggétü csak úty szömörkél a eső; szöröz; teröm — teröm azér jól nekünk is kukorica; tiszöl; (a fröccsen, böcsül szavak fröccs, böcs töve egymagában nem használatos, csak ragozott vagy képzett alakban — vígyáz, mer ráfröccsghet a tinta!, — möndönki tiszölü és böcsülü az uramot). — Származékszavak: éroszté — éroszté te má ijen fájdalmat?; megögyem — hazahozzam vaty peniglen megögyem ebédre?; mekpörzsütük — azutám persze mekpörzsütük a disznót; röscketős — örekségire röscketős lött a keze; sörcintenyi — akkorát tudot sörcintenyi ja uccám mönd a másik járdq a!; szöröz — szöröztem disznóölési visluskát (kóstolót — szlovákából átvett szó); tiszötetöm — möm mek, hoty tiszötetöm az apád!. — De: hërvad; spēkulál; pëcáznyi 'horgászni'; tégöz; hërdál 'elkótyavetyél, elpazarol'.

C) Az ö fonéma leggyakoribb mássalhangzós kapcsolata igékben: ö + g: bizsörög; bicög; börrög — osztám börrög öleget a motorrá; csöpög; émöjög — a gyomrom is émöjök tüle; fityög; fröcsög; hempörög ~ hömpörög; hömzsög; höncög; illög-büllög; izög-mozog; kecmérög; körrög; kötyög ~ köttyög; libög; lihög; mökög — mér csak mökök, ha kérdöznek tüle; pisszög; pityörög; pörög; pözsög; röcsög — hallotta, hogy röcsög alatta ja ág; rübög; rönög; röttög; sörcög — nem a tú sörcög, a lemesz sörcög, mer rossz a tú; sziszög; szöpög; teccelög; tekerög; tévejög 'tévelyeg'; típög, zizög.

4. ö fonéma van még a következő szavakban: igön (fokhatározószó) — igöm mekszerettem a kis kutyút... — De: igen (módosítószó) — Gyüsz velem? Igen.; sö (tagadó módosítószó, ritkábban fordul elő, gyakoribb a se alak) — as sö tudom, hum vattok, mögin (határozószó) — mögin ez a kifogásod?; hiszön (kötőszó) — ... hiszön te nem is híjányszta; régön (határozószó) — ösmeröm én öleg régöm má; szörint (névutó) — asz szörint nem csináhqotod!

5. ö fonéma i helyén: ösmer, ösmerős, ösmerködük; öroznyi, örozshetö, örozgetöm.

6. Az ö mint kötőhangzó a t tárgyrag előtt: A) Az egyalakú illabialis magánhangzós névszótövekben: a) Az egytagú e fonémás töveknél: kertöt — gyere hónap tízre, lekaszájuk a kertöt; percöt; rendöt; seböt; zseböt. — De: fejet; helet; jegyet; mellett; tejet. — b) Az egytagú ö, illetve ő fonémás töveknél: csékköt — fölattam, kéröm, a csékköt időbe; kékszöt — csak kékszöt azér nem öhec möndön nap; mëccsöt; szömöt. — De: égyget; högyet; möggyet — nem tudom a möggyet mekkülönbösztetni ja cserösnyétü; mönyet — csak ijem mönyet akarnék a fíjammak; szöböt. — c) Az egytagú é fonémás töveknél: cégöt; féköt — híjábq nyomta ja féköt ojan erővë; fércöt — mos kő fércöt kiszönnöm a ruhábú neköm is; léköt; péköt; rétöt; — De: évet; gépet; képet; népet; sérvet; térgyet — a térgyet ha megütöd; a legveszëjösebb. — széköt. d) Az i fonémás névszótövekben: címöt — aggya oda ja címöt, majd írok; himöt — látot, hoty kergeti ja himöt! — De: szívet.

B) A többtagú illabialis magánhangzós névszótöveknél: *betegöt; ebédöt; életöt; Edütöt; kereköt — ha kényeret hozú, hozzá kereköt ('gömbölyüt');* *keretöt — lemosatta velünk a ablakkeretöt is; krédencöt; melegöt; terepöt — bejártunk ot mindön terepöt; természetöt; történetöt. — De: fehéret; keményet.*

C) A hangzóhiányos változatú névszótöveknél: *ezör|ezröt; férög|férgöt; fészök|fészököt; kérög|kérgöt; nyerög|nyergöt; retök|retköt; sejöm|sejmöt; veröm|vermöt.*

D) Az egyalakú labialis magánhangzós névszótöveknél nyílt e a kötőhangzó: *csöndet; csövet; földet; fület; füvet; könyvet; küvet — fő kő mosnyi ja küvet a konyhábg, má; övet — töszü övet a ruháhó; szügyet — a nagyapám monta, hogy a szügyet kő lünyi, mer az a legjobb; szüzet; tögyet — a tögyet maszíroznyi, akkor van tej; tölgyet — a fogadó elü is kivágtk két tölgyet; tövet — kiüttem három rózsatövet; tüzet; zódet — zódet tögyé a makkra, te!*

E) Többes számban a tárgyrag kötőhangzója ö a következő esetekben: *beleköt — Tércsi mossa ja beleköt a kóbászok; csibéköt; egereköt, ekéköt; embörököt; ernyököt; fejeköt; feleletököt; fészököt — azér ne szöt ki ja fecskéfészököt!; föcskéköt; földéköt; kecskéköt; kertököt; képeköt; kibliköt — a kibliköt összeszönnyi és kimosnyi és odannyi ja vezetönek; könyveköt; meséköt; ökrököt; rétököt; székököt; szüldököt; tehenyeköt; tyúksöggököt 'szemölcsöket' — ha vélelenül levágod a tyúksöggököt; émérgösödik; tyúkszömököt; verebeköt; vizeköt.*

F) Birtokos ragozásban ö hang a tárgyrag kötőhangzója: *gyerekünköt; fejüköt; feleségömöt; kezünköt; képunköt; kertejümöt — a kertejümöt meg mire termöt vóna benne, elattam; kelengyémöt; késejidöt; mesétököt — ém má nem hiszöm a mesétököt; nyergüköt; pincémöt; szépségödöt; széködöt; szöröncsémöt — ém fordítva, a kémencuci mijat vesztöttem é ja szöröncsémöt; szölejinköt — napszámög kapátög ja szölejinköt pár éve; térgyömöt — mijöta megütöttem a térgyömöt, hasogassa; vesszömöt; vizedöt.*

G) Képzett szóhoz ö kapcsolja a tárgyragot: *betekségöt; egésségöt; félelmöt; igyeköze-töt; jövedelmöt; kedvencöt; kísértetöt; keresetöt; körözötöt 'paprikával, hagymával kevert juhtúrót'; lélgözetöt; merésségöt — ijem merésségöt avvü ja embörré szömbe nem szabad meg-engönnyi; mindöségöt; mönetöt — a mönetöt ('csavarmenetet') kő jól küisztüttannyi; ötüzetöt; szüzségöt; töteléköt — akkorra má ékésziöcsük a hurka- meg a kóbásztöteléköt; terítéköt; zenéllököt. — De: förtelmösset; fölületösset; igenyösset — haad ott ödät a igenyösset ('egyenestet'); hüségösset; nevétségösset; szörnyüségösset; tisztöségösset; törekönyet; veszödelmösset.*

7. ö mint kötőhangzó igei személyragok előtt. a) A kijelentő mód jelen idejű, egyes szám első és második személyű tárgyias igeragjai előtt ö a kötőhangzó: *bekenyöm — eszt a tengölüt éty kicsit azér bekenyöm olajjá; beszökötöt — leszállök, mér beszökötöt magam a sárrög; bevésöm; éfelejtöm; előkerüttöm; emlögetöd; emesézöm — maj hónap emesézöm a dögot; észökötöd; figyelöd; fökëttöm — nyöc órakor maj fökëttöm itet; gyüjtögetöm; kerezsgötöm; kihímözöd; lebéjögzöm; leterittöd; leterömtöd — mér terömtöd úgy le, ha nem tuggya?; letördelöm; mekfürdetöm; mekkészittöm; meksebözöd — vigyáz, mer meksebözöd minnyá avvü ja kutaccsü ('piszkavassal'); szerelöm, — röggé szerelöm csak a motort; töttögetöd — te csak töttögetöd, én meg berögök.*

B) A kijelentő mód jelen idejű egyes szám első személyű alanyi igeragok előtt szintén ö a kötőhangzó: *bekerüttök; dicseködök; engedök — én engedök, persze, én vagyok a nagyobbök; écsenök — még écsenök éty kiflüt; esök; éterök; épütök; fejelök; fellök — fellök haza mönnyi ijenkor; fizetök; hiszök; illök — nem illök én ahhó ja legghó; kilépök; lefekszök; letépök; letögözök — én bizom mos letögözök mindönkit; levelezök; megbeszöllök; mekfejök — úty hat óra tájög mekfejök, mer gyünnek neköm a tejér; mekkenyök — akár két karét is mekkenyök neki; meszelök; öszök; össevezök; röstelök — röstelök hozzá úgy bedálltannyi mindön nekü; terögötök; tengök-lengök — mijöta nyugdíjba möntem, csak tengök-lengök.*

C) A főnévi igenév személyragozásában egyes szám első és második, valamint többes szám második személyében a ragok ö kötőhangzóval kapcsolódnak a töhöz: *beszénöm, beszénöd,*

beszénőtök; egerebléznöd — *ē* lőhetne gerebléznöd eszt a mezőt itt; elismernőtök; felénöm, felénöd, felénőtök; fénöd — nem kő fénöd a kutyátú, fénőtök; fénöm, fénöd, fénőtök; kénöm — naponta ötkor kő kénöm, kénöd, kénőtök; keresnöm, keresnöd, keresnőtök; lenyénöm — mit kő neköm lenyénöm attú ja embörtú, lenyénöd — érdsz meg, le kő nyénöd, ez orvosság!; lépnöm, lépnöd, lépnőtök; segittenöm, segittenöd, segitteenőtök; sértődnöd; zenénőtök.

8. ő mint kötőhangzó a -tt múlt idő jele előtt: *ē*felejtötte; elégrtött — elégetött a kerbe mīdön gyamot; emlékezött; égött; ijesztötte; ígergetött; k .resött; kinevelött; kiségtött; kísértött — asz 'itte, hogy a temetőné szellem kísértött; kitekintő iem; kitelepítették; leesött — leesött a tetőrú; létezött — Tibinek meg a tengőri malacajútú d ágáb nem létezött; meglepött; nézött; összezeszött; teccött; tépött; terítöttem; vezetött; vetítött; vetöttek; vétkezött.

9. ő-zés képzőkben: A) Igékhez járuló igeképzőkben: -öng: lézöng — ténnap má csak lézönktem a fejfájástú | -öz(ik): epedözik; éledözik; görnyedözik; meredözik | -kőd(ik): csipkőd; lépkőd; ereszkődik; kötekődik; viséskődik | -döz(ik): csörgedözik; dögledözik; hüledözik; ijedözik; lengedözik; repedözik; töredözik | -dös: csibdös — te, rád ütök, ha csibdösül!; nyeldös; tébdös — akkor kütébdöstük a lút tollát; verdös — há csak a madár verdös meg verdös a szárnyávó | -dögél: edögél — ha edögélok is még éty pár évig; möndögél — möndögét a falu felé, oszt fütüörészött; öddögél — a vége felé alig öddögét más csak kényeret | -dököl: érdököl | -kéröz(ik): sütkérözik | -ölög: érzölög; szédölög; tévölög ~ tévöjög — tévölög asz szörintem bolong, de mink asz mongyuk, De: enyölög | -pöl: csirippöl (gyakoribb: csirippül, csirippütek) | -écsöl: köhécsöl ~ köhécsül | -décsöl: nyögdécsöl ~ nyögdecsül; szögdecsöl ~ szögdecsül | -ködik: ereszkődik; incsekődik; ismerködik; kötekődik; ömökődik — no síjes, mer ömökődik a sorompó!; pörlekődik; terpeszkődik; vereködik | -közik: éfeletközik; érközik; építközik; gyüleközik; ígerközik; igyeközik; jelönközik — jelönközül, gondolom, akkor soförnek; keletközik — éccörcaak a terömbe füst keletközik; szégyönközik; szépitközik; szövetközik; védeközik; vétközik | -ödik: építüörödik; észendörödik; leheverödik.

B) Névszókhöz járuló igeképzőkben: -ködik: idegönködik; kicsinyösködik; kevéj-ködik; legénködik; merészködik; méhészködik; pöcérködik 'kevénykedik' | -ödik: éfehérodik; feketödik; fényösödik; keménködik — a gipsz is mekkeménködik igön gyorsan; melegödik; sötétödik | -lköd(ik): bölcséködik — az ojam bölcsnek tőszí magát, és csak mindig bölcséködik; büszkéködik — büszkéködik az uccám mind az annya.

C) Igékhez járuló névszóképzőkben: -elöm: élelöm; értelöm; érzelöm; győzelöm; kereskődelöm; kérelöm; szerelöm; védelöm — oszt a védelömbe is vót ölék hiba | -delöm: engödelöm — má igazán engödelmöt kérék . . .; ijedelöm; jövedelöm; terjedelöm; vesződelöm — a hóviharná asztán érösztük, hogy itt a vesződelöm | -éköny: engödéköny; érzéköny; feledéköny; féltéköny — no mögyök, mer a feleségöm féltéköny lösz magáro; hiszéköny; töréköny — vigyázzon, az a rész töréköny a csövekné!

D) Névszókhöz járuló névszóképzőkben: -szörű: éccörű — egy éccörű példán kiszámíthatod; naccörű — igazán naccörűjen összeszötték mind | -szöri: kéccöri — szóvá kéccöri utájárás is vót és nem sikerüt; néccöri — em má néccöri főszóllítás, kérék!; héccöri — héccöri bekopogás után asztán kinyitotta | -önc: kéjönc — én attú ja örek kéjöntü úty féllök | -etös: kellemetös — ojan kellemetös vót vele ja utazás | -szörös: héccörös; hetvegszörös; negyvegszörös . . . | -ségös: embörségös; hűségös; nevetségös; szörnyűségös; tisztőségös.

10. ő-zés ragokban: A) Igei személyragokban: -tök: éfértök — *vq* heletök, éfértök?; énekünötök — énekünötök kő a fönvönulás után; felegetnötök — nem fontos csunyám visszafelegetnötök; fétötök — fétötök a éjjé a zivatartú?; fizessetök; gyertök, értök — értök odébb! ('mennyetek odébb!') — ertök tik is! ('gyertek ti is!'); intészköttök; kétök — mikor kétök röggé?; kértök; letértök; levegőszötök; léptök; megbetegöttök; meneküjetök — akkor minnyá monta ja katoná, hogy no meneküjetök; merészkötök; mértök; möntök — ha möntök, szójatog

be neköm is!; ögyetök — löhet, hogy ros, ne ögyetök annyid belle; röszkettetök; segétköszetök; szédölöktök; vösztök; zenétök | -ítök: befödítök; keresítök; kinevetítök; lefektetítök; lefizetítök; lefödítök — lefödítök majd aszt a lukat?; levetítök; merítítök; meritök — nem meritök, persze, megmondanyi neki; nézítök; öszítök — öszítök-é má az ebédöt?; törítök; töszítök; ütítök; verítök; vösztök — nem vösztök tik komojan; végeztök; vezetítök; vetítök | -étök: kértétök; levetöttétök; megvöttétök; mértétök; nésztetök; töttétök — hova töttétök a késömöt? | -ön: fizessön; kējön — kējön fő má ja ágybú.; keverjön; merjön; mönnyön — vaty két kilométert mönnyöm Magyarbél felé ezön kifelé; nézzön; nevezzön; ögyön — ögyön csak a káposztábú, amennyi kő; pepecsűjön ~ pepecsűjön — ne pepecsűjön, nyanyus (*ne babráljon!); verjön; vögyön.

B) Névszói viszonyragokban: -ön (hely- és állandóhatározó-rag): egerekön; engedjön — van azon a engedjöm pöcsét?; falevelekön; föllépésön; gyűllésön; jegyön; kertön; könyvejimön; meszelésön; rendelésön; részön; rétön; szekrényön; telkön — azon a telkön nincs annyi ja; terepön; történetön; ünnepjön; völegényön | -ön (módhatározó-rag): élénkön; félnkön; kerekön — kereköm megmontam; kevéjön; merészön | -ön (állapothatározó-rag): betegön; elevenjön — elevenjön köllene megégetnyi; éhön; hidegön; melegön; részögön; szerelmesön | -hő(z) (hely- és állandóhatározó-rag): betekhő; csépléshő; csibéhő; ekéhő; főzeshő; géphő; kecskéhő; levélhő; mérekhő — töttem a mérekhő mék szalamit is, és máris kinyút; mihő — oszt egész nyárom vót mihő nyúnyi; mönyecskéhő; ömelhető; réthő; székhő; szenthő; tejhő; telephő; vetéshő; viszhő — asztám má nem mertünk közö mönnyi ja viszhő, mer aszonták, a hulla benne van | -ször (számhatározó-rag): héccör; kéccör; néccör.

5. Szövegmutatványok Szeneről:

Amikor ékerültem a nagymamihó, | anyu othom maratt, akkor mindék kutyát akartam igön, | és hát nem akarták megengönnyi, mer nekiünk naty kertünk van | és hogy éty kutya asz csak ot fölslegös, | meg összegyúrja | meg mindő, hoty ha émögyünk hazúru, nem löhet. | Asztá, | má lassam bele is nyugottam vóna, | de azért fájt érte igön a szívem. | Eccör émöntünk hazúru a Ancsi nénihő, ja nénikémhő | a Tibi hozott egy, | oda éty kutyát. | Kis farkaskutya vót az is, | igön aranyos. | Ancsi néni mikor meglátta, | ki jakarta dobnyi ja Tibivé együtt ököt, | dehát Tibi nem akart engönnyi, | neki köll a kutya, köll a kutya, | asztán Ancsi néni mek csak monta ja magájét. | Én is ékesztem szabonnyi ja anyunak, | mer neköm is igön teccött | és há mind a ketten a anyujinkot fösztük. | Enyim, | ényimmé könnyeb vót a dolog, | megengette. | Ojan aranyos kis kutyúka vót. | Asztá | Tibinek | fájt érte a szive, | hogy nem löhet az övé. | . . . kor megégyesztünk, hogy éty hévig nálq lösz, | asztám majd éhozza hozzánk. | De nem is tudom, hoty hu szötte aszt a kutyát. | Valahunq uccáru, | gyerököktü, | vagy én nem tudom. | No mindéggy. | De Tibiné vót a kutya, | csak az éty hibát csinát, össze-csukta a tengöri malacokká a kicsin . . . , | kis kutyú meg akart jáccanyí. | Há . . . éjje csakis, vaty há nem tudom, hoty hot törtéhetött, | mekfújtott éty tengöri malacot. | Tibinek meg a tengöri malacajitü drágáb dolo . . . | dolog akkor nem léteött. | Fokta a kutyát, | táskábq rakta, | gyeriünk vele hozzánk. | Csudákosztam, hogy mi ütöd bele, | hogy má még a éty hét sé tét le, | a kutyávó, má it van. | No mindéggy. | Asztán nálunk maratt a kutya. | Igön aranyos vót. | Nyót.

(Adatközlő: Jankó Magdolna, 16 éves helybeli lakos.)

Mikor még lejányok vótunk, | akkor igö örütiünk, | ha émöntünk vóna bálbq, | akkor a parasztoznak vót a fehérbál . . . | úty hiták. | És asztán | mink is akartung bemönnyi, | nem engötteg be, | mer nem vót öt koronánk. | S akkor csak a sok szógalegém vót, | örütiünk, ha szógalegényök évüteg bennünköt táncúnyi, | és asztám má éty kicsit jobb lött. | így nem szógalegéhő möntem, | hanem egy munkáshó. |

Még mikor lejám vótam, | szógátom egy ütélbíróná, | és asztám megismerköttem a fér-jemmé, | asztám férhő is möntem hozzá. | Asztán kesztünk építettényi. |

Mikor férhő möntem, | édosanyám ét, | és nagyon örütem annak, hoty segütöt neköm mekföznyi, | mer akkor jártunk kapányi, | és bizom mikor hatéves vót a kifsijam, | akkor csak a hátárg kötöttem a lisztöt, | hogy vigye a nagymamáhó. | A nagymama mek hát nem akart mekföznyi, | de asztám mégis mekfözöt, mer sajnát, hogy dógozok. | Ézs bizon nagyon örüte . . ., | nagyon örütem nekije, hogy mekfözste aszt a kis csikmákot, | vaty pedig a levest. Dehát a sors igön nehéz vót. | Dehát mit lehetöt csinányi, sömmit. | Hád bele köllöt nyugonnyi. | De mos má hálg istennek, | igg jó dógunk van, | mer mos má a komonizmus sokat segütött. | Most ha valaki iparkodik, | akkor mindönünk megvan. | Mer mámo va lehetőség, | hogy löhet keresnyi és dógoznyi, | akár két siktát, | és ha valaki iparkodik, | akkor annak van, | de ha valaki nem iparkodik és kuligán | és | és gyülkus, | akkor annak soha nem lössz és nincs is nekije. | De mink azom vagyunk, | hogy mindönünk meglögyön, | és meg is vam mindönöm, | igönis örülök nekije, | hoty szép a lakásung, de azelöt nyomorúttan étem.

(Adatközlő: Neszméry Franciska, 75 éves helybeli lakos.)

KULCSÁRNÉ SZ. ZSUZSA

S Z E M L E

Kovalovszky Miklós, Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 222 lap

1. A felszabadulás óta eltelt évtizedek egyik legszembetűnőbb szellemi mozgalma az a széles körű érdeklődés, amely nyelvünk helyes használatának kérdései iránt nyilvánul meg a nyelvtudomány hivatásos művelői és a társadalom „laikus” tagjai részéről egyaránt. Az Akadémia 1951-i nyelvművelő ankétja óta jelentősen föllendült nyelvhelyességi irodalmunk, évről évre látogatottabbak a nyelvi ismeretterjesztés különféle rendezvényein elhangzó előadások. „Amilyen örvendetes ez — írja művének bevezető részében (9) KOVALOVSZKY MIKLÓS —, olyannyira sajnálatos és zavaró, hogy a nyelvhelyesség kérdéséről, a nyelvművelés céljáról, lehetőségeiről és követendő módszeréről vallott nézeteinkben nincs teljes összhang vagy éppen egység, nemcsak a nagyközönség körében, de a nyelvészek közt sem.” Adva van tehát a feladat: világosan tisztázott, egységes álláspontra kell jutni a nyelvművelő munkának mind elvi alapjaiban, mind gyakorlati tenni-valóinak kérdéseiben. A célnak, a lehetőségeknek és a módszereknek erre a tisztázására vállalkozik szerzőnk, megjegyezve, hogy nézeteiben „egy negyedszázados közös munkában kialakult, lényegében egységessé csiszolódott felfogás” (55) tükröződik. Könyve a mondottaknak megfelelően két részre — elméleti és gyakorlati részre — tagolódik.

2. A mű első szerkezeti egysége (9—55) a nyelvművelő tevékenység elvi alapkérdéseit tárgyalja.

A) Mindenekelőtt a nyelvművelés célja kerül itt szóba. Kovalovszky — az első ízben LŐRINCZÉTTŐL képviselt állásponthez csatlakozva — meggyőződéssel vallja, hogy ez nem lehet más, mint annak előmozdítása, hogy a nyelv minél pontosabban teljesítse kommunikatív funkcióját, vagyis minél tökéletesebben töltse be szerepét a tudattartalmak közlésében, a társadalmi harcban, a nemzeti műveltség hordozásában és terjesztésében. Ezt a célt csak a tudományosan megalapozott nyelvművelés szolgálhatja, melynek számára nyilvánvaló, hogy a nyelv koronként más-más ütemben és mértékben változik, de ebben a mozgásban sohasem szakad el múltjától. A nyelvfejlődés, melynek lényege az „állandó egyensúlykeresés a folyamatosságot biztosító megőrzés szükségére és a változó élet követelte megújulás igénye közt . . . , voltaképpen ellentétes irányú jelenségekben megnyilvánuló változások sorát jelenti” (16). Az új minőségek ellentétes tendenciák

összeütközéséből, kereszteződéséből, kiegyenlítődééséből születnek. Számos ellentétpár szemléltetheti ezt a dialektikát: a nyelvjárások szürkülése — új réteg- és csoportnyelvek kifejlődése; a zárt *ë* visszaszorulása — a nyílt *e* terjedése; a szenvedő igeragozás kihatalása — új szenvedő szemléletű szerkezetek létrejötte; stb. (23—5). Az ellentétes jelenségeket a nyelv művelő a cél szempontjából ítéli meg, beavatkozásra azonban csak a még le nem zárult változások esetében van lehetősége.

Szól a szerző az anyanyelvi oktatásról és a nyelv művelés fogalmában bekövetkezett történeti változásról is. Véleménye szerint a nyelvtudomány elsajátítása helyett az iskolában „a mindenkiben meglevő anyanyelvi készséget kell fejleszteniünk” (29). Az oktatásban „a régi nyelvhelyességi elveken nevelkedett . . . idősebb [!] tanárok, valamint . . . a tankönyvek a hagyományos, megrögződött problémákat, véleményeket és szabályokat örököltik tovább” (30). Ebben a kritikában bizonyára van valami igazság, de az is kétségtelen, hogy az oktatás jelenlegi alacsony határfokának nem az oktatómunka korszerűtlensége a legfőbb oka, hanem az a sanyarú óratervi helyzet, amely már magában véve is akadályozza „a mindenkiben meglevő anyanyelvi készség”-nek a kívánatos szintre emelését. A tantervi reform előestéjén talán elég erről ennyit említeni.

A mai nyelv művelés tartalmában is más, mint a korábbi. A múltban ez a tevékenység mindenekelőtt magát a nyelvet kívánta fejleszteni. Ezt a „nyelvközpontú” nyelv művelést napjainkban az „emberközpontú” váltotta fel. Ma már nem annyira a nyelvet kell tökéletesíteni, mint inkább helyes használatát széles körben elterjeszteni. A nyelvi népművelés tematikájában és hangnemében is eltér a két világháború közti nyelv műveléstől, mely főleg az idegen szavak és a germanizmusok ellen harcolt diktatórikus szabályjaival és tiltásaival. Az új, pozitív nyelv művelés elsősorban nem a hibavadászatot, a tilalomfák állítását vallja céljának, hanem „arra törekszik, hogy a nyelv lehetőségeit kiaknázza . . . , a változásokat pedig a nyelv törvényeinek és rendszerének kereteiben tartsa” (33).

B) Nyelvünk belső fejleményei között vannak több évszázada kialakult és új keletű jelenségek. A két háború közti idősebb nemzedék állásfoglalásával szemben, melyet „a múlt iránti megértés, az életnek a jövőbe mutató fejlődése ellen harcos tiltakozás” (39) jellemzett, a mai nyelv művelő a fejlődést a jelenre nézve is elismeri. A helyes nyelvhasználat legáltalánosabb normájának a művelt köznyelvi szokást tekinti, az új jelenség megítélésében pedig azt vizsgálja elsősorban, hogy „találón tükrözi, érzékelteti-e az új vagy újszerű tartalmat” (42). Az értékelésben figyelemmel van a nyelv „szellemé”-re is, melybe a nyelvi szerkezeten és rendszeren kívül a sajátosságok és jelenségek egyedi aránya és kombinációja, továbbá népünk sajátos szemlélet- és gondolkodásmódja is beletartozik. E vonások közül Kovalovszky a tömörséget emeli ki: „Ha . . . két azonos jelentésű kifejezésünk van valamire, közülük szinte mindig a rövidebb a magyarosabb. Általában ennek adhatunk tehát előnyt, ha csak . . . stílári, esetleg ritmikái okok nem az ellenkezőjét javasolják” (43). A nyelvhelyesség ugyanis nemcsak nyelvi-nyelvtani, hanem stilisztikai kérdés is.

A nyelv művelő irányító szempontjai közül fontosság dolgában kiemelkedik a tartalmi megfelelés és világosság, valamint az alaki helyesség követelménye. Szerencsés esetben egyensúlyban vannak, máskor a fogalmi tömörség érvényesül az esetleges alaki szabálytalanság ellenére is. A mai nyelv művelés magatartását mindezekkel szemben általában a megfigyelés, józan mérlegelés, bírálat és türelem jellemzi. Ez legkevésbé sem liberalizmus, hanem annak az elvnek az érvényesülése, hogy „az újnak . . . a gyakorlatnak kell bebizonyítania, esetleg ki kell harcolnia a léthez való jogát” (53).

3. A könyv második szerkezeti egysége (56—213) a nyelv művelés elveinek gyakorlati alkalmazását szemléltető, a nyelvtan hagyományos fejezetei szerint rendezett

példatár. Ha természetes, hogy összeállításában a szerző nem törekedhetett teljességre, még inkább az, hogy az ismertető is válogatásra kényszerül a feldolgozott gazdag anyagban.

A) A ma is folyamatban levő régebbi eredetű hangtani változások közül legfeltűnőbb az *í, ú, ű*-nek a köznyelvi ejtésben már a múlt század elején is észlelt gyakori megrovidülése. Bár e hangok egységesen rövid ejtéséből általában nem keletkeztek kommunikációs zavar, a nyelv művelés szembeszáll ezzel a bomlási folyamattal. Ezt nemcsak magánhangzó-rendszerünk teljességének megőrzése kívánja, hanem „hangállományunk változatoságának esztétikai érdeke” (58) is. — Bizonyos fokig hasonló probléma a zárt *ë* válsága is. Általánosan érvényes szabályokat ugyan több okból sem lehet megfogalmazni a kétféle *e* megkülönböztetésére, az *ë* pusztulásában nem szabad beletörődnünk, mert használata kellemesebb hangzásúvá teszi beszédünket. El kell oszlatnunk azt a tévhitet, hogy az *ë*-zés nyelvjárásiasság, hiszen az ország nagy területein a városlakó műveltek is így beszélnek. Az iskola fontos feladata ezeken a vidékeken a zárt *ë* használatának tudatosítása és erősítése s ezzel megőrzötése és továbbörökítése is (65—6).

Az igeragozásunkban végbemenő változást jellemzően példázzák az ikes igék. Eredeti funkciójuknak — a szenvedő, visszaható és általában a tárgyatlan jelentés érzékeltetésének — fokozatos megszüntével a XVI. század óta párhuzamos sajátos ragozások bomlása. Az ikes ragozás helyes használatának ma nincs általános érvényű szabálya. Értelemmegkülönböztető szerepe megszűnt, de az irodalom nyelvének — a benne rejlő stilsztikum révén — mindmáig hasznos eszköze (79—90). — Igeragozásunk egységesülésének jele az is, hogy a feltételes mód többes I. személyének tárgyias ragozású alakjában a *-nók, -nök* végződést a köznyelvben a múlt század végétől szinte teljesen kiszorította az alanyi ragozás *-nánk, -nénk* toldaléka. Bár kommunikációs zavart ez a változás sem okoz, az *adnök*-félék nem váltak fölöslegessé: nyelvtani alakból stílusesszöveggé lettek. Másról van szó az *adnék* pozícióját fenyegető *adnák* esetében. Az igényes nyelvhasználat a kétféle ragozás más-más személynél alakjának egybeesése miatt elutasítja az illeszkedett hangrendű formát (108—9).

A mondattani problémák sorában többek között az állapothatározó igerkezetről is szó esik. A szenvedő ige kiszorulásával párhuzamosan terjedő alakulatot a régebbi nyelv művelés „rút germanizmus”-nak minősítette, a mai értéknek tekinti, ha az alanynak megvolt, meglevő vagy bekövetkező állapotát fejezi ki. Kovalovszky behatóan elemzi a helyes használat elveit (93—101), de elismeri, hogy a döntés nem mindig könnyű, s ezért bizonytalanság esetén legokosabb, „ha cselekvő ragozott igealakot vagy más, rokon értelmű megoldást használunk” (100).

B) Az újabb keletkezésű jelenségek nagyobb része a szókinés és az alaktan területére tartozik.

A szóhasználatban gyakran találkozunk a jelentésárnyalatokat elmosó, a beszélők szellemi tunyaságáról tanúskodó „mindenes divatszókkal” (*komoly, döntő, rangos, nagyságrend, dokumentum, volumen* stb.). Közéjük sorolhatók a logikátlanul túlzó fokozó jelzők (*irtó, örült, állati* stb.) és a „bemondások” is (*elhúzza a csikot; fölment benne a pumpa*; stb.), melyek ugyan nemegyszer szellemesség szülöttei, de gyakori használatuk miatt óhatatlanul lapos közhellyé válnak (115—8). — Rendkívül finoman, elmélyülten elemzi Kovalovszky napjainknak különösen erős kisugárzású rétegnyelvét, az ifjúsági nyelvet (118—24). Feltárja lélektani motívumait, alakí és jelentéstani sajátosságait. Sok ismeretlen eredetű, argóizű szava mellett (pl. *smárol*) rámutat a köznyelvtől eltérő jelentsben használt számos elemére (*toll 'haj', szalámi 'gumibot'* stb.), különféle rövidítéseire (*faqyi, föci, matek, hábé 'házibuli'* stb.), játékos-becéző továbbképzéseire (*spinkóci, Tra-bicsek* stb.). Jellemző negatívumát, a „mindenes szók” (*bigyó, haláli* stb.) állandó használatát ellensúlyozza a szó- és kifejezésalkotásban megnyilatkozó ötletessége és humora. Ezt a nyelvhasználatot üldözni reménytelen vállalkozás volna, szertelenségeit és főleg

helyenkénti durvaságát az értelem és az ízlés nevelésével mérsékelni, illetőleg kiszorítani azonban feltétlenül kívánatos.

Napjaink szókészletének gyarapodásában egyre nagyobb tért nyernek a különféle modern szóalkotásmódok termékei, köztük elsősorban a mozaikszók és a jelentéssűrítő összetételek, melyeknek közös vonása a nyelvi takarékosagra törekvés. Szerzőnk a mozaikszót akkor tekinti hasznosnak és életképesnek, ha „alakja, hangzása és megnevező értéke megfelel nyelvünk szellemének és az információközvetítés szempontjának” (148). — A jelentéssűrítő összetételek egyik típusát a jelöletlen határozós összetételű mellékevek alkotják (*szindús, elvhú, reményteljes* stb.). A régebbi felfogással szemben Kovalovszky DEMÉHEZ csatlakozva nem tartja őket nyelvünk szellemétől idegennek s ezért helytelennek — a jelöletlenség megszokott lévén a magyarban —, de jó néhányat rosszall is, mert alakji vagy jelentésbeli szempontból kifogásolhatók, vagy pedig fölöslegesen: *fejlődőképes, ivarképes, államérvényes, piactartós* stb., illetőleg: *szellemdús, titokteljes, idegyenge* stb. (160—4).

Igen részletesen foglalkozik a szerző az igekötő-használat kérdéseivel (169—82). A nyelvhelyességi minősítés szempontja itt az, hogy az „újonnan keletkezett vagy keletkező igekötős alakok szükségeseke-e, hoznak-e valamely jelentésbeli vagy árnyalati többletet, s beleilleszkednek-e nyelvünk szerkezetébe” (176). Kerülendő tehát az igekötő fölösleges használata (*kihangsúlyoz, leközöl* stb.), a hagyományos igekötőknek idegen mintát követő, esetleg pusztán a divat szülte újjal való fölcserélése (*átbeszél, kitérővel, lerendez* stb.), továbbá hibás elhagyása (*bonyolít 'lebonyolít'*).

A mondatban újabb jelenségei közül kettőt emelünk ki. Az egyik a sorszámnévi jelzőnek tőszámnévivé alakulása. A tőszámnévvé rövidülés olyankor természetes, amikor a jelző tapadással, mintegy főnevesülve, az egész szerkezet jelentését hordozza: *ezerkilencszáznegyvennyolc* (= az 1948. év), *március hat* (= március 6. napja) stb. A kitétt jelzett sorszámnévi jelzőjének tőszámnévivel való helyettesítése azért helytelen, mert félreértést okozhat: a *nyolc kerület* mást jelent, mint a *nyolcadik*; ugyanígy: az *ezerkilencszázhatvanöt évben*, november *nyolc napján* stb. (194—5). — A rövidsége törekvésnek egy másik, igen gyakori jelensége a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának elhagyása. A szóalaknak ez a megrövidítése azonban nemegyszer zavarja a közlés egyértelműségét és zökkenők nélküli megragadását, vagy a jóhangzás szempontjából káros. A *-nak, -nek* kitételére főleg két esetben van szükség: 1. ha a hangsúly a birtokosra esik: *Aranynak a költészete* (tehát nem a prózája); 2. ha a birtokos jelzőnek is 3. személyű személyragja van: *látogatásának* (nem: „látogatása”) *célja* (197—8).

4. Kovalovszky Miklós nem ebben a munkájában foglalkozik mai nyelvünk belső fejleményeinek átfogó jellemzésével és nyelvhelyességi értékelésével. Amiről azonban az új szellemű nyelvművelés kezdeti időszakában nemegyszer csak vázlatosan szólhatott a NyFK.-nek legterjedelmesebb tanulmányában, azt itt teljesebb kidolgozásban, bővítve, újabb részletekkel és adatokkal gazdagítva s a fejlődés menetébe még jobban beleágyazva tárja az olvasó elé. Művének legfőbb érdemei közé tartozik, hogy mondanivalóját az értekező prózájának mintaszerű stílusában úgy adja elő, hogy nemcsak a szakember érdeklődését elégíti ki, hanem a nyelvhasználat helyessége iránt nem közömbös szakmánkívülit is hasznos ismeretekkel látja el. A nyelvészt azzal is hálára kötelezi, hogy az egyes kérdések tárgyalásának megfelelő helyén felsorakoztatja az óriási munkával összeállított, úgyszólván teljes bibliográfiát. Mindezek alapján meggyőződéssel állíthatjuk, hogy KOVALOVSZKY MIKLÓS könyve, melynek tartalmából a fentiekben csak ízelőt adhattunk, nagy jelentőségű és a jövő számára is példamutató terméke nyelvünk művelő irodalmunknak.

Основы финно-угорского языкознания

(A finnugor nyelvtudomány alapjai)

V. I. LITKIN, K. JE. MAJTYINSZKAJA, RÉDEI KÁROLY felelős szerkesztők, GULYA JÁNOS
A. P. FEOKTYISZTOV, G. J. JERMUSKIN szerkesztők

Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков (A finnugor nyelvek származása és fejlődése). Moszkva, 1974. — Прибалтийско-финские, саамские и мордовские языки (Finnségi nyelvek, lapp és mordvin). Moszkva, 1975. — Марийский, пермские и угорские языки (Cseremisiz, permi és ugor nyelvek). Moszkva, 1976.

Az ismertetendő mű megjelenésével egy nagyszabású vállalkozás sikeres befejezését üdvözölhetjük: magyar és szovjet finnugristák közös munkájának eredményeként gazdagodott a szakirodalom egy olyan művel, amely egyszerre igyekszik tájékoztatást adni az összehasonlító finnugor nyelvészet eredményeiről, problémáiról és a mai finnugor nyelvekről, azok nyelvjárásairól, sajátosságairól stb.

Ismerkedjünk meg részletesebben a sorozat első, az általános kérdéseket tárgyaló kötetével.

A bevezető szerint a szerzők főleg olyan eredményekre támaszkodtak, amelyek megbízhatók, és a szakemberek többsége helyesnek ítéli őket, bár olykor kevésbé általánosan elfogadott nézeteknek is hangot adnak, sőt a szerzői kollektíva egyes tagjainak egymással ellentétes nézetei is helyet kaptak.

LITKIN röviden ismerteti a finnugor népeket, azok lélekszámát, tájékoztat a finnugor alapnyelv némely vonásáról, a legrégebb nyelvemlékes nyelvekről, e népeknek a korai történeti forrásokban való megemlítéséről (18–28). A finnugor őshazáról és a finnugor közösség felbomlásáról beszámoló (28–42) GULYA JÁNOS helyesen állapítja meg, hogy „a finnugor és az uráli alapnyelv mai értelemben vett fejelet nyelv volt” (29). Az őshaza fogalmát, a kutatás történetét, a régészeti eredmények ismertetését követően azonban azzal lepi meg az olvasót, hogy szerinte nem volt obi-ugor alapnyelv, hanem az ugor közösség egyből háromfelé vált szét (37). Ezzel a vélekedéssel azonban nincsenek összhangban a származási sémák (38, 39). Ennek az állításnak a bizonyítását elmulasztotta az azóta megjelent, a „Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek szétválása kérdéséről” című írásában is (Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1977. 115–21). A más nyelvcsaládokhoz fűződő kapcsolatokat ismertető (42–50) ERDÉLYI ISTVÁN számára a közös eredetnél valószínűbbnek tűnik, hogy az uráli-finnugor ősök csak kapcsolatokat tartottak a jukagirok, az indogermánok és az altajiak őseivel. Ezt követi a finn-permi, a finn-volgai és az ugor nyelvek rövid jellemzése (50–5) GULYA és RÉDEI tollából. Igen hasznos fejezete a könyvnek (és ez a maga nemében új is) a finnugor nyelvészeti kutatások története (55–98), amelyet GULYA írt, és amelyet a mai kutatóhelyek bemutatásával, az utóbbi két évtized történetével (98–106) JERMUSKIN egészített ki.

LITKIN kellő részletességgel mutatja be az alapnyelvi hangrendszert, a vele kapcsolatos vitákat, az egyes alapnyelvi hangok mai folytatóit és ezzel együtt a finnugor nyelvek közti leggyakoribb megfeleléseket. Említést érdemel, hogy — nagyon helyesen — elutasítja STEINITZ vokalizmus-elméletét és ITKONENÉ mellett foglal állást (159, 200–1). A széleskörű, megbízható ismereteket közlő hangtani fejezettel kapcsolatban szükséges egyet s más megjegyezni: Azt hiszem, nagy merészség az ősmagyar, az oszét és a keleti szláv (!) spirantizáció között kapcsolatot sejteni (121–2), hiszen az i. sz. I. évezred első felében az ősmagyarok a szlávokkal, főleg a keleti szlávokkal nem léphettek kapcsolatba. — A finnugor nyelvekben kevésbé járatos olvasó számára szinte leküzdhetetlen nehézséget jelent, hogy az adatokat annyiféle átírásban közli, ahány hangtörténeti forrást hasz-

nált. Ennek következtében az obi-ugor nyelvjárások jelölésében, illetőleg nem jelölésében teljes a káosz. — Biztosra veszem, az olvasó nem értheti meg, hogy a keleti osztjákban megőrződött-e a szókezdő *k*, vagy *k*-ként és *χ*-ként él-e tovább (120—1), ЛITKIN ugyanis nyugati osztják adatait minősített vachinak és szurgutinak, illetőleg lényeges mellékjelet hagyott el. — A m. jó 'folyó' nem nyelvjárási (137), hanem kihalt szó, amely ma már csak összetett földrajzi nevekből él. — A déli észtkben is van magánhangzó-harmónia (vö. pl. KETTUNEN, Estin kielen äännehistoria 147, továbbá az ismertetendő sorozat második kötetének 193. lapján a déli észtk sajátosságairól szóló passzust). — Mivel a palatalis magánhangzók velarizációja (166—8), a magánhangzók labializációja (168—74), zártabbá (174—6) és nyíltabbá válása (176—7) nem finnugor kori, hanem későbbi jelenség, és ezek az egyes leánnyelvekben egymástól függetlenül következtek be, megítélésem szerint tehát főllesleges volt róluk szólni, hiszen a változások és a megfelelések rendszerének megértését egyáltalán nem segítik elő. Sokkal hasznosabb lett volna a hangváltozásokat nyelvenként vagy nyelvcsoportonként bemutatni. — ЛITKINnek az alapnyelvi hangsúlyra vonatkozó fejtegetései kapcsán kénytelen vagyok egy kis kitérőt tenni: Azzal az eléggé általánosan elfogadott nézettel szemben, mely szerint a finnugor alapnyelvre az első szótagi hangsúlyozás volt jellemző, ЛITKIN azt állítja (212—3), hogy a finnugor nyelvek egy részében tapasztalható első szótagi hangsúlyozás kései fejlemény, mivel eredetileg nem volt első szótagi kötött hangsúly, hanem amint egy itt hivatkozott cikkében írja: „... в прошлом в ЭТИХ ЯЗЫКАХ НЕ БЫЛО СТРОГО ФИКСИРОВАННОГО ЛЕКСИЧЕСКОГО УДАРЕНИЯ, А БЫЛО АБСОЛЮТНО СВОБОДНОЕ, СЛАБО ВЫРАЖЕННОЕ УДАРЕНИЕ ТИПА СОВРЕМЕННОГО ЭРЯЯ-МОРДОВСКОГО” [... a múltban e nyelvekben nem szigorúan kötött hangsúlyozás, hanem szabad, gyengén kifejezett, mai erzä-mordvin típusú szóhangsúly volt] (ALH. XX, 263). Amint azonban az idézett cikkből kitűnik, ЛITKIN félreértett egy terminus technicumot: a SIEVERSre visszamenő *schwach geschnittener Akzent* és a *stark geschnittener Akzent* műszókat a szóhangsúly egy-egy fajtájaként értelmezte (ALH. XX, 247), holott: „Nach der Definition von SIEVERS liegt stark geschnittener Akzent vor, wenn ein Konsonant den Verlauf des ihm vorangehenden Vokales bei dem Sonoritätsmaximum des Vokales (d. h. dann, wenn der Vokal »eben noch in voller Stärke ertönte«) abschneidet, schwach geschnittener Akzent dann, wenn ein Konsonant den Vokal abschneidet, nachdem dieser seinen Sonoritätsgipfel bereits passiert hat” (HAKULINEN: MSFOu. 67. sz. 120).

A kötet legterjedelmesebb fejezete a finnugor nyelvek összehasonlító morfológiájával foglalkozik (214—382), МАЙТЫНСКАЯ tanulmánya. Alapos eligazítást találunk itt a névszók grammatikai számának, az esetragozásnak, a birtokos személyjelzésnek, a számnevek alakjának bonyolult kérdésében. A névmások elismert kutatója szépen összefoglalta, amit tudni kell a finnugor nyelvek névmásairól. Ezt az alapnyelvi ige alakjának bemutatása követi az igeidők és -módok, valamint a személyragok ismertetésével. Az alakotani fejezetet az alapnyelvi névszó-, ige- és névmásképzők leírása zárja le. A nagy körültekintéssel megírt fejezetnek külön érdeme, hogy a szerzője által vitatott nézeteket egy-egy kérdéskör tárgyalása után ismerteti és kommentálja. Ám itt sem érthetünk egyet mindennel: МАЙТЫНСКАЯ több helyütt úgy vélekedik, ha egy morféma nincs meg minden finnugor nyelvben, akkor az már az alapnyelvnek is csak azon nyelvjárásaiban volt meg, amelyekből az illető morfémát ismerő mai nyelvek kifejlődtek. Nyilvánvaló, hogy annyi önkényes és ellentmondásos alapnyelvi nyelvjárási tagolódást tehetnénk föl ezen az alapon, ahány ilyen morfémát találunk. — Teljesen homályos, miként képzelem el, hogy a genitivusi *-n ragból jött létre az *-n többesjel (226). — Tévedés, hogy VÉRTES EDIT származtatta az obi-ugor nyelvek 2. személyű, -n elemű személyjeleit mutatónévmásból (276), először ugyanis OJANSUU számolt ezzel a lehetőséggel (l. LAKÓ: I. OK. I, 221). — Az *-mp közép fokjelnek van etimológiai megfelelője a szamojéd nyelvekben is

(COLLINDER, CompGr. 261; HAJDÚ, UrNyt. 146). — A finnugor nyelvek igeragjainak különbözőségét látva indokolatlan arra gondolni, hogy e kategória későn fejlődött ki (317, 320—1). Aligha merné bárki kétségbe vonni pl. azt, hogy az ősosztjában voltak igeragok, noha azok mai nyelvjárási képviselői sokszor eléggé eltérő hangalakúak. — **K i e g é s z í t é s e k:** A több finnugor nyelvben meglevő *-*rić* kollektívumképzőt nem tárgyalja MAJTYINSZKAJA, de l. pl. M. LIIMOLA: MSFOu. 127. sz. 201. — A 311. l.-hoz: A tavadai vogulban az *ānt/ānt* és az *-l* gyakorító képzők váltak präsensjellé (l. MUNKÁCSI, VNyj. 290). — A 307—8. l.-hoz: Érdekességként megemlítem, hogy a vachi osztjában is vannak *-p* particípiumképzővel alakult verbum finitumok (l. HONTI: NyK. LXXVIII, 86). — A 318. l.-hoz: Az ugor nyelvek tárgyas ragozásánál megemlítendő, hogy a vogul és az osztják tárgyas igealakok más-más elv szerint vannak megszerkesztve. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy az egyes ugor nyelvekben a tárgyas ragozás használatának szabályai többé-kevésbé eltérnek.

Ugyancsak MAJTYINSZKAJA a szerzője a finnugor mondatnani fejezetnek (383—96). Itt a szórend, az egyeztetés, a határozottság és a határozatlanság kategóriája, a részlegesség és a teljesség kifejezése, a szóösszetételek kérdése köré csoportosítva foglalja össze azt a keveset, amit az alapnyelvi szintaxisról egyelőre tudunk.

RÉDEI KÁROLY és ERDÉLYI ISTVÁN fogalmi körök szerint csoportosítva izelítőt ad az uráli, a finnugor, a finn-permi és az ugor kori szókészletből, rekonstruált alapalakok közlésével. A szókincsből az illető alapnyelvet beszélt népesség életkörülményeire, kultúr szintjére vonatkozó következtetések közelebb hozzák az olvasóhoz a távoli korok embereit. — Észrevételek: Az **e 'ez'* (399) szónak van vogul folytatója, a **kumpá* 'hullám' (402) etimológiának pedig észt tagja. — Mivel magyarázható, hogy a finn *tuomi* előzményében első szótagi **ē*-t, a finn *suoni* ~ m. *in* (400) alapalakjában pedig **o*-t és/vagy **ē*-t tettek föl a szerzők? — A zöngétlen spirantikus likvidát *L*-lel jelölik (400, 401 stb.), míg a harmadik kötetben (260 stb.) ugyanezen hangnak *l* jelével találkozunk; az ilyen kettősség aligha segíti elő a megértést. — A finn *neiti* genitivusa nem *neiden* (401), hanem *neidin*.

A függelékben (439—81) egy, a rókáról szóló mesének 22 finnugor nyelvű, illetőleg nyelvjárási fordítása olvasható, fonetikusan is átírva.

Eléggé megnehezíti a könyv használatát, hogy a latin betűs adatokat a nyomda technikai okokból nem tudta kurzívval szedni (15). Sajnos, sok a sajtóhiba (különösen a latin betűs nyelvi és bibliográfiai adatokban) és a következetlenség is. Ezek közül kettőt feltétlenül meg kell említeni: a m. *új* finnugor alapalakjában egyszer *θ*-t (24), másszor *δ*-t (133), harmadszor pedig *δ'*-t találunk (ez utóbbi a helyes). A finn *päällä* stb., illetőleg a m. *közzt* stb. után „ompää”, illetőleg „omköz” áll „ot pää”, „ot köz” helyett (216).

A két másik kötet a finnugori nyelvcsopotról, az egyes finnugor nyelvekről és nyelvjárásairól, az illető nyelveket beszélő népekről ad alapos és sokrétű tájékoztatást. Különösen a finnugori nyelveket és a mordvint tárgyaló rész sikerült nagyon jól, az előbbi ARVO LAANEST, az utóbbit A. P. FEOKTYISZTOV írta. Örvedetesen bő irodalomjegyzéket találunk egyik-másik fejezet végén.

A szovjet könyveknél megszokottól eltérően nem közlik a belső címlapon, hogy kinek szánták e munkát, inkább csak következtethetünk arra, hogy főleg kezdő nyelvészeknek, hiszen egyébként aligha volna szükséges magyarázgatni a rokon nyelvek hangmegfeleléseinek mibenlétét (az első kötet 115—6. lapján). Márpedig ha így van, különös gondnal kellett volna törekedni az ellentmondások kiküszöbölésére, a megbízható adatközlésre, a körültekintőbb korrigálásra. Így elsősorban annak örülhetünk, hogy ez az első orosz nyelvű finnugrisztikai összefoglaló mű, de csak akkor lehetnénk maradéktalanul elégedettek, ha egy javított és a szamojéd nyelvekkel uráli nyelvészeti kompendiummá bővített kiadás követné a mostanit. Talán nem volna fölösleges egy hasonló igényű

urálistikai kézikönyvet német vagy angol nyelven megjelentetni, hogy a nyelvcsaládunk kutatásában elért eredmények és a még megoldatlan problémák a nem finnugrista szakörökben ismertebbek legyenek.

HONTI LÁSZLÓ

Lizanec P. M. három könyve a magyar—ukrán nyelvi kapcsolatokról

Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján). Egyetemi jegyzet. Uzshorod, 1970. 250 lap. — Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья (Венгерско—украинские межъязыковые связи). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 683 lap. — Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1976. 328 lap.

I. Az évszázadokon át egymás mellett élő népek nyelvi kapcsolatainak vizsgálata igen fontos területe a nyelvtudománynak, nem periferiális kutatási téma, vagy legalábbis nem szabad annak lennie. Igen nagy számban tudnánk felsorolni a régebbi és az újabb nyelvészeti szakirodalomból azokat a cikkeket, tanulmányokat, nagyobb monográfiákat, amelyek a Kárpát-medencét benépesítő magyarok, szlávok, románok, németek nyelvi kölcsönhatásával, a két- vagy többoldalú kapcsolatok egy-egy részletkérdésével foglalkoznak. Igaz, őszintén meg kell mondanunk azt is, hogy az e témakörből készült munkák számottevő része nem csupán egzakt adatfeltárás, az összefüggések, a nyelvi kölcsönzések és átvételek felderítése, hanem sok esetben kifejezésre jutott bennük egy-egy korszak uralkodó politikai irányzata, a tanulmányt készítő kutató nemzeti elfogultsága. A nacionalizmus virágzása idején például számos szerző bizonygatta saját népének kulturális fölényét, nyelvi elsőbbségét a másikkal szemben, ez volt az indító oka és célja a tudomány falai mögé rejtett kutatómunkának. Az ilyen irányzatosság természetesen zsákutcába vezet, gátjává válik a kölcsönös kapcsolatok reális felmérésének és értékelésének.

LIZANEC P. M. fent említett három könyve, a bennük kifejtett nagyszabású kutatási program mindenekelőtt ezzel a terhes múlttal akar szakítani, és az el nem kötelezettség, az egyenjogúság alapján kívánja feltárni mindazt a nyelvi örökséget, amelyet a két nép hagyományozott egymásnak. Mivel a kölcsönhatás ott a legintenzívebb, ahol különféle népek földrajzilag egy területen, egymás mellett élnek, kézenfekvő, hogy az ukrán—magyar, magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok tanulmányozására a kárpátontúli¹ nyelvjárások a legalkalmasabbak. Abban is egyetértünk a szerzővel, hogy valamennyi jelenség közül a lexika a legideálisabb kutatási téma, hiszen a kölcsönhatás a hangtan, az alaktan és a modattan terén elenyészően csekély, annál gyakoribb viszont a mindennapi étellel kapcsolatos szavak, lexikális elemek vándorlása egyik nyelvből a másikba.

A szerző tudományos kutatómunkaként és egyetemi előadásaiban viszonylag régóta foglalkozik a kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyarizmusainak kérdésével. Célja kettős: nyelvföldrajzi és etimológiai kutatás. Előre kidolgozott kérdőív segítségével összegyűjtötte 62 kárpátontúli községben az ukránba átkerült magyar szóelemeket, elsősorban a közzavakat, a munka későbbi fázisában azonban sor került a tulajdonnevekre is (családnevek, keresztnévek, becézőnevek, földrajzi nevek, állatnevek). Ennek a nagyszabású programnak a részeként jelent meg a szóban forgó három könyv, amelyekben már konkrét eredményeket láthatunk az összegyűjtött anyag kartografikus feldolgozásá-

¹ A magyar olvasó számára talán nem egészen egyértelmű, hogy a „Kárpátontúl” elnevezés melyik földrajzi területre vonatkozik. Ezért említem meg lábjegyzetben: Szovjet-Ukrajnának a Kárpátok vonulatától délnyugatra eső, Magyarországgal szomszédos részéről van szó.

ról, vázlatos áttekintést az ugyancsak készülő etimológiai szótár tervéről. Lehetetlen feladatra vállalkoznék, ha a szűkre szabott recenzióban mindhárom könyvnek ismertetni akarnám a tartalmát, ezért inkább kiemelek belőlük néhány, általam fontosabbnak tartott fejezetet, és azokhoz fűzök megjegyzéseket.

2. Az első könyv Ungváron jelent meg egyetemi jegyzetként, magyar nyelven. Mentegetőzik benne a szerző, hogy munkáját tulajdonképpen oktatási célokra szánta, ezért kényszerűségből a mű egyes helyein a nyelvészek számára közismert tényekkel is foglalkozik. Ilyen például az első fejezet, amelyben a magyar törzsek és a keleti szlávok (a későbbi ukránok) érintkezésének történetét foglalja össze. Részletesen tárgyalja a kárpátontúli ukrán nyelvjárások hungarizmusainak kutatástörténetét. Számba veszi és értékeli a XIX. század első felétől kezdve I. BEREZSANIN, J. VENELIN, F. MIKLOSICH, CSOPEY LÁSZLÓ, MAZUH EDE, R. STOCKI, A. BONKÁLÓ, A. SZTANKANINEC és KNIEZSA ISTVÁN valamennyi ide vonatkozó tanulmányát, az újabbak közül pedig A. MOKÁNY, J. DZENDZELIVSZKIJ, V. OROSZ, P. CSUCSKA, DEZSŐ LÁSZLÓ, BALECZKY EMIL munkáit, valamint a saját, addig megjelent cikkeit.

A szókölsönzés hátterének felderítése céljából áttekinti a lexikális hungarizmusok behatolásának főbb útjait. Nem meglepő, hogy az élő beszédből származó kölsönzések a legjelentősebbek, azok, amelyek nagyobb részben a gazdasági és a kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatosak. A kárpátontúli ukránok ugyanis az Alföldre jártak aratni, intenzív volt a kereskedelmi kapcsolat, lovak, tehének, ökrök adás-vétele stb. Igen sokoldalúan, 29 fő téma köré csoportosítja az átvételeket: az életvitel szókincse, emberi tulajdonságok, sajtóságok, közlekedés és híradás, mezőgazdaság, természeti jelenségek, domborzat, vízrajz, mesterségek és szakmák szókincse, munkaeszközök stb. Semmi ellenvetésem nincsen a csoportosítást illetően, csupán megemlítem, hogy talán ezen a speciális kutatási területen is figyelembe lehetne venni RUDOLF HALLIG és WALTER VON WARTBURG „Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie” (Berlin, 1963.) című munkáját, amely a világ dolgait és fogalmait kategorizálja több lépcsős bontásban. Nyelvészeti anyag elrendezésére kiválóan alkalmas, ennek a vezérfonalnak a segítségével alakították ki például a készülő Európai Nyelvatlasz (Atlas Linguarum Europae) tematikai rendjét.

Rövid, de tartalmas tájékoztatót kapunk a már említett történeti—etimológiai szótár tervéről. Főbb vonalaiban a TESz. felépítését követi majd ez a munka, a problémák persze itt több vonatkozásban is eltérnek. Nem könnyű például a címszó kialakítása, hiszen legtöbbször magyar nyelvjárási változatok kerültek át az ukránba (például *i-zó* alakok: *бүүлнш* 'bélés', *зóлш* 'gallér', *ман'ш* 'tányér' stb.), és ezek az idegen nyelv hangrendszeréhez való alkalmazkodás során még egyéb változásokon is átmentek. A tervezet szerint a leggyakoribb hangtani variáns lesz a címszó. A mintaszókkikkeknek a felépítése logikus, könnyen áttekinthetők, még a szavak területi elterjedéséről is jó tájékoztatást adnak. Hiányzik viszont a szófaji minősítés. Úgy gondolom, jobb lenne, ha az *áгов*, *бшпшкш* stb. szófajáról nem csupán a jelentésmeghatározás tájékoztatna, hanem fel lehetne tüntetni közvetlenül a címszó után megfelelő rövidítésekkel a szófaji minősítést is.

Felmerülhet az a kérdés, hogy vajon ebben a tervezett, sajátos műfajú történeti-etimológiai szótárban milyen részletességgel lesz szükség az átvett hungarizmusok, azon belül pedig különösen az összetett szavak egyes alkotó részeinek etimológiai elemzésére. A *borház* szó átvételében ugyanis nincsen különösebb jelentősége annak, hogy a *bor* a magyarban ótörök, a *ház* pedig finnugor eredetű. De talán még az *állás* esetében sem perdöntő jelentőségű, legalábbis ukrán szempontból nem az, hogy ez a főnév a magyarban a finnugor eredetű *áll* ige továbbképzett változata. Nyilvánvaló, ezen a téren nem tud majd sok újat mondani a szerző, gyakran a már meglevő eredmények, többnyire a TESz. álláspontjának átvételére lesz utalva. A problémafelvetéssel én most nem az említett

etimológiai szótár létjogosultságát akarom kétségbe vonni, hanem csupán azt hangsúlyoznám, hogy ilyen közömbös esetekben nem érdemes elmélyednie a sajátosan magyar problémákban. Elegendő lesz csupán egy-két szavas utalás a már korábban kidolgozott, többnyire megbízható etimológiákra.

A szótár fő feladatát viszont abban látom, hogy részletesen tárgyalja azokat a címszavakat, amelyek nem egyértelműek, bizonytalanok a szókölesöznés szempontjából. Ilyenek is akadnak bőven a gazdag anyagban. Ide tartozik például az IMRE SAMU (NyK. LXXIII, 273) és KÁLMÁN BÉLA (MNYj. XVIII, 147.) által emlegetett *püvar*, amely szerintük valószínűleg magyar jövevényszó az ukránban. Legyen szabad nekem is megemlítenem néhányat. Nem érdektelen annak a kérdésnek az eldöntése, hogy az *оболок*, *воболок*, *облок*, *облак* 'ablak' hangtani változatok közül melyik származik közvetlenül a magyarból. A 15. sz. térkép szerint az *оболок* a magyar, az *облак* pedig egyéb más nyelvből került át az ukránba. Nem tartom valószínűnek, hogy minden esetben — vagy akár éppen itt is — ilyen élesen el lehet határolni a hangtani variánsokat a származás szempontjából. Ennek a kérdésnek a tárgyalása szintén a szótár feladata lesz majd. — A 43. sz. térkép a *мінта* 'minta (a festett falon)' szót magyar, a *форма* 'forma' szót pedig egyéb eredetűnek minősíti. A tervezett szótárban ennyi magyarázat biztosan nem lesz elegendő. Részletesen meg kell vizsgálni, hogy a kutatott területen általában milyen nemzetiségűek voltak a szobafestők. Tudomásom szerint inkább magyarok, és ha ez igaz, akkor feltehető, hogy esetleg a *forma* is magyar kölcsönszónak minősül. — A szótári feldolgozás során lehet utána nézni annak is, hogy a 10. sz. térképen most egyéb eredetűnek jelzett *фур'юска* 'gerenda' nem a magyar *folyógerenda* első elemének az átvétele-e. Az MNYA. 197. sz. térképén elég szép számban találunk erre adatokat az északkeleti nyelvjárásterületen. Hasonló példa Lizanec anyagában is van, az 51. sz. térképen: ukr. *на́рика* < m. *nyárikonyha*. — Még nagyon sok hasonló, tisztázatlan kérdése van a szókölesöznésnek, és ha a leendő szótárban azokra a problémákra helyeződik a hangsúly, amelyeknek megoldásában a szerző a legilletékesebb, akkor Lizanecnek ez a tervezett munkája igen jelentős előrelépés lesz az ukrán—magyar jövevényszó-kutatások területén.

180 nyelvi térképet találunk az első kötetben. Témakörük a következő: a ház, különböző gazdasági épületek és azok alkotó részei, szobabútorok, világítás, kemence, tűzhely. Közvetélteli módszere az ábrákkal történő szemléltetés. Közismert, hogy a magyar nyelvöldrajzi gyakorlatban ezzel szemben inkább az adatbeírásos módszer terjedt el. DEME LÁSZLÓ részletesen kifejtette mindkettőnek az előnyét és a hátrányát (Nyatl-Funk. 24—74). A szemléltetés áttekinthetőbbé teszi a térképet, de leegyszerűsíti a problémákat, ezért a hangtani változatok bemutatásához bővebb kommentárokra van szükség; a beírt adatok viszont pontosan tükrözik a szó hangalakját, azonban az egyes változatok elterjedési területe csak nagyobb figyelem mellett található meg. Lizanec térképein kör alakú ábra jelöli a magyarból kölcsönzött szóelemeket, háromszög az ukránt, négyszög az egyéb nyelvből származókat. Így lesz teljes a kép, ha a hungarizmusok mellett ott találjuk egy-egy fogalom valamennyi megnevezését. A szemléltetés ez esetben valóban praktikusabb megoldás, mint az adatbeírás. A módszer egyúttal etimológiai állásfoglalásra is kényszeríti a térkép készítőjét. Persze ez nem baj, hiszen végső soron ugyanis az a célja a speciális nyelvatlasznak, hogy különböző eredetű szavak területi elterjedéséről adjon tájékoztatást. Ukrán nyelvű kommentárok, a kérdezett tárgyak, eszközök szemléletes rajzai zárják az első kötetet.

3. A második rész Budapesten jelent meg, orosz nyelven. Ez a legterjedelmesebb a három könyv közül, 214 lapnyi értekezést, további térképeket (181—390) és kommentárokat tartalmaz. Néhány, az első részben már közzétett fejezet most itt újra megismétlődik. Rövidebben, de megint szóba kerül a magyarok történelmi kapcsolata az ukránok-

kal, ismét végigolvashatjuk az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok kutatásának történetét, a hungarizmusok elterjedésének főbb útjait, a tematikai csoportosítást, az etimológiai szótár tervét. Nyilván lehet magyarázatot találni arra, hogy miért van ez a párhuzamosság. A második, tudományos igényű kiadványban orosz nyelven is teljes képet akart adni a szerző a témával kapcsolatos kutatásainak eredményeiről. Megértjük ezeket a szempontokat, de azért bizonyos fokig mégis zavarja a kötetek használóit az azonosság és az ismétlődés. Talán jobb lett volna, ha az egyetemi jegyzetben csak mutatóványokat tesz közzé a kartografikus feldolgozásból, és ebben a Budapestben kiadott változatban kezdte volna el a térképek tudományos értékű publikálását. Így nem lenne eltérő a kötetek formátuma sem, most ugyanis az első és a harmadik kisebb, a második nagyobb alakú.

Nem hagyhatjuk szó nélkül ennek a kötetnek egy magyar nyelvjárási szempontból különösen értékes fejezetét. A 17–43. lapon tartalmaz áttekintést ad a kárpátentúli ukrán és magyar nyelvjárások fontosabb hangtani, alaktani sajátosságairól. A magyarban 7 rövid és 7 hosszú magánhangzó-fonémát különböztet meg. Egyúttal jelzi, hogy három községben (Salanki, Liszkovoe és Novoe Szelo) a zárt *ě* is használatos. Igen találatos néhány példával az egyes fonémák megterhelését növelő vagy csökkentő hangtani jelenségeket is bemutatja, az *a*-zást (*bokras, olvasak, barátam*), a magánhangzók rövidülését (*buza, gunár, süriü, tüz*), az *i*-zést (*il, bika, beszígetni*) stb.

Persze nem könnyű az ilyen összefoglalás, mert az itteni magyar nyelvjárások eléggé heterogének. A fonémaállományuk sem azonos, a disztribúciós rendszerben pedig még nagyobbak az eltérések. Nemcsak a zárt *ě* növeli egyes községekben a magánhangzó-fonémák számát. Említi Lizanec is, hogy a beregi nyelvjárásban az *ěj* és *ěj* kettőshangzó egyaránt megtalálható, és jelentésmegkülönböztető szerepük van: *széjł, 'semep', szíjł 'краї', éjg 'небо', íjg 'зопумь'* (38). Ennyi megjegyzés azonban nem elég, mert az *ěj* és az *ěj* két különböző fonéma (l. IMRE, NyjRendsz. 362). Sőt KÁPOSZTAI ERZSÉBET ugyanilyen kettősséget talált a dereni nyelvjárásban, az *ou, uó* és *öü, üö* hangok esetében is: *tou, gyöüz, de luó, küö* (NytudÉrt. 58. sz. 350–3). Funkciójuk alapján ezeket el kell különítenünk a fonéma-rendszerben. A szókölsönzések szempontjából valószínűleg nem lényegbevágóan fontos az ukránnal szomszédos magyar nyelvjárások magánhangzóinak ez a fent említett rendszertani kérdése. Hogy teljesen mégsem lehet figyelmen kívül hagyni a kettősséget, azt Lizanec is észrevette, amikor a hungarizmusok fonetikai meghonosodását tárgyaló fejezetben megkülönböztetett figyelemmel vizsgálta az *ěj* és *ěj* kettőshangzók ukrán hangokkal történő helyettesítését (125–7).

Érdemes lenne még hosszassabban foglalkoznunk a hungarizmusok jelentését és a nyelvek kölcsönhatásának elméleti kérdéseit tárgyaló fejezetekkel, mert ezek általános nyelvészeti szempontból is igen jelentős összegezéseket tartalmaznak. A recenzió szűk keretei között azonban sajnos erre már nincs lehetőség. Címzavakban felsorolom viszont a kötet nyelvi térképeinek témakörét: világitás, fűtés, tűz; ruházat és kelmék; díszek az anyagon, a ruhán, az emberen; testápolás és kozmetika; lábbeli, annak részei, a bőr megmunkálása; edények. A kommentárok itt is ukrán nyelvűek, imponálóan gazdag a témával kapcsolatos bibliográfia.

4. Néhány szóval meg kell említenem az ugyancsak Ungváron publikált harmadik részt, amely elméleti bevezető nélkül pusztán térképeket (391–514) és kommentárokat tartalmaz. Ebben folytatódik az élelmiszerek, ételek, ételkészítés, sütés, sütemények, cukrászkészítmények, különféle italok és készítésük, rokonságok, tulajdonságok, családi kapcsolatok, egyes hónapok elnevezéseinek kartografikus feldolgozása. Ha összehasonlítjuk az eddig közzétett térképek sorrendjét a lexikális hungarizmusoknak azzal a tematikai csoportosításával, amelyet a szerző az első és a második részben javasolt — fő cso-

portok és azon belül a szavak betűrendben —, akkor azt látjuk, hogy az ottani elképzelés, és a térképezés során kialakított gyakorlat nem egészen fedi egymást. Nem tudom, mi ennek az oka. Lizanec szerint a 29 fő szemantikai csoport és ezeken belül az alcsoportok elkülönítésének „fő célja az, hogy kiemelje a magyar jövevényszavak legnagyobb csoportjait Kárpátontúl ukrán nyelvjárásainak lexikális rendszerében, és ezzel megszabja azoknak a reáliáknak a fő körét, amelyeket ezek a szavak jelölnek.” Valóban, így igaz, de könnyebb lenne az áttekintés, ha a térképek sorrendje is pontosan ugyanezt a felosztást követné.

5. Egyedülálló a maga nemében ez a nagyszabású vállalkozás. Jelentős művekkel gazdagította a szerző az ukrán dialektológiát, bebizonyította, hogy a nyelvöldrajz korszerű módszerei igen jól hasznosíthatók a nyelvi interferencia kutatásában. Az összegyűjtött nagy mennyiségű anyag, a belőlük levont tanulságok nélkülözhetetlenek a magyar szakemberek számára is. Lizanec munkássága ösztönzőleg hat a magyar jövevényszó-kutatásra, a dialektológiára, és minden bizonnyal elősegíti a kárpátontúli magyar nyelvjárások kutatásának fokozottabb kibontakozását. A nyelvészet határain túl felhasználhatják az eredményeket többek között a történettudomány, a néprajz és a gazdaságtörténet művelői. Nagy érdeklődéssel várjuk a folytatást, újabb térképeket és a történeti-etimológiai szótárt.

BALOGH LAJOS

Vita a nyelvtudomány jövőjéről

Szerkesztette I. GALLASY MAGDOLNA. Nyelvtudományi Dolgozatok 21. sz.
Budapest, 1976. 84 l.

Másfél-két évtizeddel ezelőtt, ha nem is a nyelvészet, de a magyar nyelvészek lassú kihalásának mementója sejlett föl sokak előtt. Azóta örvendetesen megfordulni látszik az elsüggesztő folyamat: komor jóslatok és fájó panaszok helyett, amelyek jórészt a nyelvészeti képzés helyzetéből fakadtak (bár az okok gyökere mélyebbre, anyanyelvi oktatásunk ingatag talajába nyúlik), friss érdeklődés mutatkozik a fiatalabb bölcsész-nemzedékben a nyelvészet mint szakma iránt is.

E változás okait több irányban kereshetjük, de talán része van benne a nyelvi kérdések keltette megéltéknült figyelemnek, a nyelvtanulás hasznos divatjának és a nyelvtudományt szinte alapjaiban megforgató új elméleteknek, irányoknak és módszereknek, amelyek éppen újdonságukkal vonzzák a fiatalok képzeletét és kutatói becsvágját.

E pezsdülés jele az ifjú nyelvészek tömörülése a Bokor nevű baráti-szakmai közösségbe s tevékeny, sőt kezdeményező részvételük néhány időszerű nyelvhasználati és nyelvpedagógiai kérdés megvitatásában. A Bokor összejöveteleinek egyik legjelentősebb témája a nyelvtudomány jövőjével foglalkozott. 1972-ben alapos előkészítéssel és szervezéssel, I. GALLASY MAGDOLNA fogalmazásában körkérdest intéztek idősebb és fiatalabb nyelvészekhez, hogy milyennek látják vagy szeretnék látni szaktudományuk fejlődésének távlatait, mely területeket vélnék és vallanak fontosnak, milyen legyen a nyelvészet helyzete más tudományok közt, hogyan vélekednek a hagyományos és az új, divatos irányzatok jogosultságáról, hasznáról, és viszonyáról stb. A beérkezett mintegy 30 frásos választ — köztük valóságos értekezések, bátor bírálatok és heves vitairatok is vannak — I. GALLASY MAGDOLNA szerkesztette tanulságos gyűjteménybe; kár, hogy az egyetem bölcsészkarának sokszorosított kiadványsorozatában csak négy év késéssel jelenhetett meg a vita anyaga, remélhetőleg így is eleven, továbbgyűrűző hatással.

A hozzászólásokban fölvetett kérdések és javaslatok részletező, tehát szükség-szerűen szétfolyó ismertetése helyett a kialakuló csomópontokat emelem ki, az egyező vagy eltérő irányú erővonalak eredőjét rajzolom meg: ez jelezheti legjobban a kívánt vagy várható fejlődés útját.

A vitának első, a fiatalok részéről talán meglepő, de a jövő tekintetében biztató tanulsága a szélsőségekbe nem csapó, józan, egyeztető szemlélet. Ez elsősorban a hagyományos és a „modern” nyelvészet békés együttélésének vagy összehangolásának, egymást termékenyítő kölcsönhatásának hangoztatásában nyilvánult meg. Hasznos lehet az új irányok és módszerek megismerése és kritikával való fölhasználása, de egyik sem törekedhet kizárólagosságra. Elmélet és gyakorlat párosításának szükségét és jogosságát, az alapkutatások és az alkalmazott nyelvészet fontosságát egyaránt hangsúlyozták a vitán. Külön nyomatékot kapott a gépesítés és a matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása. Ez hozta előtérbe a nyelvészet és más tudományok viszonyának, illetőleg egymásba áthatásának kérdését, az interdiszciplináris és komplex szemlélet érvényesítését. A modern élet igénye és a technika lehetőségei mellett főleg a szociológia, a lélektan eredményeinek fölhasználása és az irodalom nyelvi vizsgálata (szövegelemzés, stilisztika) került szóba, de a gépi fordítás, az idegen nyelvek tanítása-tanulása, sőt a mesterséges nyelvek szerepe is hangot kapott. A diakrónia—szinkrónia kettőssége, szétválasztása helyett az egymást kiegészítő, együttes szemlélet megvalósulását kívánták a hozzászólók. E józan, egyeztető igényekben határozott dialektikus fölfogás érvényesült: a fejlődés útját a reális és materialista, sőt természettudományos egzaktságú, marxista nyelvtudomány irányában látják a vita résztvevői.

Mint alapkérdés, fölvetődött természetesen magának a nyelvtudománynak s benne a magyar nyelvészetnek távlati sorsa, jövője, általában: létjogosultsága. A természet-tudományos szemléletnek és a műszaki tudományoknak hatalmas lendületű előretörésével — úgy látszik — visszaszorulnak s régi jelentőségüket veszítik az emberrel és a társadalommal foglalkozó humán tudományok, s ez kétségeket és aggályt ébresztett sokakban. A Bokor-vita azonban — nem szakmai elfogultsággal, hanem körültekintő tárgyilagossággal mérlegelve a helyzetet — megállapította, hogy a nyelvnek mint az emberi gondolkodás és kommunikáció eszközének fontossága és nélkülözhetetlensége biztosítja a vele foglalkozó tudomány létjogosultságát és jövőjét is. Ehhez azonban szükséges, hogy elzárkózó, öncélú belterjesség helyett igyekezzenek a társadalmi igényeknek, a hasznosság követelményének is megfelelni. A nyelvvel együtt a nyelvészetnek is mindjobban az ember és a társadalom fejlődésének szolgálatában kell állnia, hisz talán a „legemberibb” tudomány. Egyetemes jellege és érvénye mellett pedig a magyar nyelv vonatkozásában sajátosan nemzeti tudomány is. Mindez szükségszerűvé teszi, sőt parancsolóan megköveteli, hogy az anyanyelv oktatása méltó helyet kapjon az iskolóban, a korszerű szemlélet és igények által megújított módszerekkel. A nyelvi kultúra az egyéni és a közműveltség alapja, s ez azt kívánja a nyelvészettől, hogy ne csak elemezze a nyelv jelenségeit, hanem fejlődését lehetőleg irányítsa is, szükség esetén pedig célszerűen alakítsa. A nyelvtudomány jövőjének lehetőségei és feladatai közt így kap helyet a nyelvtervezés is.

A különféle egyéni óhajok, jóslatok és elképzelések mellett a fentiekben foglaltuk össze a nyelvtudomány jövőjéről rendezett Bokor-vita fő iránygondolatait. Az írásos vélemények mellett az élőszavas, sokszor valóban vitázó megnyilatkozások nem kerülhettek ugyan bele a kiadványba, de az így is érdekes dokumentuma a mai nyelvész közvéleménynek, s még inkább az lesz húsz-harminc év múlva, az elérkezett jövő távlatából visszanezve.

KOVALOVSKY MIKLÓS

K Ü L Ö N F É L É K

Sauvageot professzor nyolevanadik születésnapjára

Amikor valamennyi nyelvész társam, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az Eötvös Loránd Tudományegyetem nevében nagy tisztelettel és sok szeretettel köszöntöm a nyolevanadik születésnapját ünneplő Sauvageot professzort, önkéntelenül is egy hét évvel ezelőtti esemény emléke elevenedik meg előttem . . .

1970 őszén CNRS-ösztöndíjjal egy hónapos tanulmányúton voltam Franciaországban. A Párizsban való elhelyezkedés után az első utam — természetesen — Aix-en-Provence-ba vitt, hogy találkozjam az akkor már harmadik éve nyugalomba vonult, de továbbra is fiatalosan tevékenykedő Sauvageot professzorral, akinél jobban — a külföldi, nem magyar anyanyelvű tudósokat véve figyelembe — talán senki sem ismeri és szereti a magyar nyelvet, nyelvtudományunkat, irodalmunkat, múltunkat és jelenünket, és akinél többet szinte senki sem tett a magyar nyelv történetére, jellegzetességeire, továbbá a magyar irodalomnak a külföldiek előtt való megismertetése érdekében. Életemben először jártam francia földön, így az Aix-en-Provence-ba érkezésig eltöltött néhány nap nagyon kevés volt az „akklimatizálódás”-hoz, különösen ami a francia nyelvű beszélgetést illeti. Ezzel magyarázható, hogy valójában nem kis izgalommal tekintettem a találkozás elé, és — a biztonság kedvéért — végiggondoltam, hogy miről is fogok beszélni, sőt a még nagyobb biztonság kedvéért — természetesen franciául — többször elisméltetem a várható mondandókat. Az izgalomnál is nagyobb meglepetés ért azonban akkor, amikor Sauvageot professzor — miután becsengettem — kitarta a lakás ajtaját, kedvesen ennyit mondván: „Isten hozta!”, és ettől kezdve körülbelül másfél-két órán át szinte egy szó sem esett franciául, csak magyarul, mégpedig — természetesen Sauvageot professzorral gondolva — nagyon választékos magyar nyelven, amelybe csupán nagy ritkán csúszott be egy-egy túlzó jelző vagy árnyalatilag nem egészen oda illő főnév, esetleg ige, de ezzel még sajátosabb ízűvé téve a beszélgetést. Szóba került egyébként minden, ami az akkori nyelvtudománnyal, irodalommal, egyetemi oktatással, egyáltalán kulturális életünkkel volt kapcsolatos: merre fejlődik a magyar nyelv, milyen szépirodalmi művek láttak napvilágot, min dolgoznak a nyelvészek, köztük az egykori kedves barátok: Pais Dezső, Bárczi Géza . . . És a rá jellemző szigorú kritikával mondta el véleményét a megjelent nyelvészeti munkákról, és a szintén rá jellemző lelkesedéssel sorolta elő további terveit . . . Mindenesetre — ezt a beszélgetést hallgatva — kívül állók azt hihették volna, hogy magyar szakemberek hányják-vetik meg a korabeli magyar nyelv és irodalom, a korabeli magyar művelődés dolgait.

És ez valahogy szimbóluma lehetne Aurélien Sauvageot egész életpályájának. Ő ugyanis beteljesítette mindazt, amit 1964-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem ünnepi közgyűlésén díszdoktorrá avatása alkalmából mondott: „Most, hogy annyi esztendő fizikai, bár korántsem érzelmi távolléte után ismét Önök között vagyok, újra áthat a magyar kultúra egész vonzóereje, és újra elfog az elégedettség jóleső érzése is: íme nem volt haszontalan, hogy amint számomra adatott, egész pályámat e kultúrának szentelhettem.” (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője 1963/1964. 57—8.)

Valóban, Sauvageot professzor azon ritka nyelvészegyéniségek közé tartozik, akik emberi, tudói és oktatói képességeiket igen nagy mértékben a magyar nyelvészet, a magyar kultúra javára kamatoztatták. Az emberi nyelvek és kultúrák iránti érdeklődése, az ilyen irányú kivételes ismeretei; tudományszeretete; problémalátása és -érzékenysége; erős kritikai érzéke; merész, újat akarása; az elméleti megalapozás mellett a gyakorlatnak, a mindenkori „ma” nyelvhasználatának a vizsgálata iránti vonzódása; kiemelkedő

irodalmi és stílusérzéke; tanári erényei — hogy csak legfontosabb jellemvonásait említsem — egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy Sauvageot professzort a magyar nyelvtudomány és kultúra történetében máris jelentős hely illesse meg, illetőleg hogy őt a miénknek is tudjuk.

Nem könnyű még utalásszerűen sem felsorolni, mit tett és mit tesz ünnepeltünk a mi ügyünkben. Mindenekelőtt három könyvben mutatta be — sajátos műfajt is teremtve — nyelvünk sajátosságait, illetőleg történetét, beleértve a mai, sőt holnapi nyelvhasználat kérdéseit is (*Esquisse de la langue hongroise*. Paris, 1951. 338 l.; *Premier livre de hongrois*. Paris, 1965. 322 l.; *L'édification de la langue hongroise*. Paris, 1971. 424 l.). 1924-től kezdve számos tanulmányt jelentet meg a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben. 1932-ben kiadja hatalmas Francia—magyar és 1937-ben Magyar—francia szótárát, amely a két nyelv korabeli szó- és kifejezőképességének valóságos tárháza, de természetesen egymásra vonatkoztatva (ezek megszerkesztésében olyan kiváló tudósok, nyelv- és stílusértők voltak segítségére, mint Balassa József és Benedek Marcell). Nem véletlen, hogy ez a szótár valóban „közvetlen összeköttetés”-t teremtett a két nyelv között, és hogy „a Sauvageot” néven vált ismeretessé. Nem magyar tárgyú nyelvészeti munkáiban is gyakran hivatkozik nyelvünkbeli példákra. Állandóan — Párizsból, majd Aix-en-Provence-ból is — figyelemmel kíséri a magyar nyelv- és irodalomtudomány eredményeit, ismerteti őket elsősorban a *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* hasábjain, mindig szigorú kritika alá vetve őket. Egyébként sohasem feledkezik meg magyarországi mestereiről, különösen gyakran hivatkozik Gombocz Zoltánra. (Ezt mondta többek között a már említett díszdoktor-avató ünnepségen: „Életem végéig nagy szerencsének fogom tekinteni azt, hogy olyan emberek tanításaiból okulhattam, mint Gombocz Zoltán, Szinyei József, Munkácsi Bernát, Melich János és annyian mások, nem is szólva azokról, akiknek ma is folyó munkássága eligazít. Hadd szóljak régi barátomról, Pais Dezsőről, hadd említsem Bárczi Géza, Kálmán Béla, Lakó György, Fokos Dávid, Beke Ödön professzorok nevét, és persze Németh Gyulát, Sebestyén-Németh Irént, Ligeti Lajost — és annyi-annyi más tudósról is szólhatnék, akiket sajnos nem tudok most mind felsorolni, de akiket annyit gondoltam az elmúlt évek során. Mert el sem tudom számlálni, hány gondolatom köszönhető az ő ráhatásuknak.”: I. h. 57.) Szereti irodalmunkat: franciára fordítja Jókainak A köszívű ember fiai, Babitsnak a Timár Virgil fia és Veres Péternek a Próbátétel című regényét, és több költői fordítást előszóval, tanulmánnyal vezet be. Érdeklí hazánk történelme is: már 1937-ben bemutatja a francia olvasóközönségnek a korabeli Magyarországot, valamennyi társadalmi és egyéb problémájával együtt (*Découverte de la Hongrie*. Paris, 1937. 244 l.). És nem feledkezhetünk meg az oktató, a tanár Sauvageot-ról: 1923-tól 1934-ig a nemzedékek egész sorát tanította a francia nyelv és a francia művelődés ismeretére az Eötvös Kollégiumban és a Bölcsészeti Karon; 1931-től 1967-ig pedig Párizsban az *École Nationale des Langues Orientales Vivantes*-on adott elő a magyar nyelvről, és hogy nem eredmény nélkül, azt a következő adat is igazolja: száznál több hallgatója szerzett diplomát magyar, finn és észtl nyelvészetből.

Ezenkívül a francia közönség előtt előadások hosszú sorában mutatta be a magyar nyelvet, irodalmat és a magyar művelődést, illetőleg — korábban — a Nyugat hasábjain egymás után ismertette meg velünk a francia irodalom egy-egy kiemelkedő alakját. Így lett Aurélien Sauvageot a franciaországi „hungarisztiká”-nak (és finnugrisztikának — erről most nem szólhattam) a megalapítójává (az ő tevékenységének az eredménye egyébként az *Études Finno-Ougriennes* című nemzetközi finnugor tudományos folyóirat létrehozása is!) — illetőleg éppen azért, mert „kívülről”, más iskolák hatása alatt és sok tekintetben egyéni módon tudta és tudja szemlélni, szemléltetni nyelvünket — a magyar nyelvtudomány eredményes munkássává, valamint sokrétű ihletőjévé, a korábbi megállapítások újragondolatójává.

Legutóbbi nagy munkája, az „Édification . . .” egyébként — amelyről KOROMPAY KLÁRA joggal állapítja meg ismertetésében: „. . . Nemcsak abban új, hogy az első nagyarányú franciául írt szintézis a magyar nyelvről, nemcsak abban, hogy a szerző nyelvünknek, nyelvünk történetének és a magyar nyelvudományának egyik legnagyobb ismerője, hanem abban is, hogy a tőle rakott épület a maga egészében egyéni szintézis: önálló nézetekből, a közfelfogásnak gyakran ellentmondó véleményekből ötvöződik sajátos egésszé” (MNY. LXXI, 93—4) — szintézis a tekintetben is, hogy felmutatja szerzőnk valamennyi alkotói, tudósi jellemvonását.

Az elmondottak után csak azt kívánhatjuk, hogy erőben, egészségben, az eddigi eredményességgel munkálkodjék továbbra is a nyelvudomány — benne a mi nyelvudományunk — javára.

SZATHMÁRI ISTVÁN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A szarvasmarhanevek*

Szarvas t. D.; ö. 1873: Nyr. II, 142 | 1900 k.: Gyula | D.; b. D. Vö. 1781: „A Ló szarvas szőrü fakó” (vm. k. ir. 189) | 1786: „[A] harmadik [lő] 2 esztendő szarvaspej” (B. 9: 194) | 1838: *szarvasszínü* 'hirschfarben' (Tzs.). — *Szattyán* ö. 1874: Nyr. III, 238. Vö. *Szattyán* lónév 1900 k.: Gyula. 1786: „*Szattyán Pej* kantza” (B. ir.) | 1838: „*Szattyán Pej* Kantza” (Cs. 138. cs.). < 1792: „*Szattyán szőrü pej* . . . paripa” (Ö. 37: 92) | 1849: „egy *szattyán szőrü paripa*” (Mgy. 119: 194). — *Szenyese* ö. 1900: Gyula | D. < 1788: „*szenyese barna ló*” (vm. k. ir. 826) < 1789: „*szennyese szőrü, fakó Kantza*” (vm. k. ir. 2598) | 1851: „*szennyese szőrü bika*” (Ngy. 16: 1) | 1833: „*szennyese szürke* . . . Ló” (Ö. 60: 31). — *Szöke* t. 1823: „*Szöke* [nevü] tehén” O. 1: 248 | 1875: Nyr. IV, 240; ö. 1874: III, 238. < 1594: „*Fejér szőjke* [marha]” (Oklsz.) | 1685: „*Szöke* lombos csákó tehén” (uo.) | 1708: „*Szöke* buezko ökör” (uo.) | 1827: „*Szöke* villás Tehén” (Mgy. 113: 81). < 1790—1819: „*szöke szőrü ökör*” (SCHRAM 44). — *Szürke* ö. 1874: Nyr. III, 567. < 1790—1819: „*szürke ökör*” (SCHRAM 44). < 1849: „egy *szürke szőrü* Csabán szarvü [ökör]” (Ngy. 14: 400). — *Tarka* [l. I. cs.]. < *tarka* vehén. — *Tarkás* b. D. < 1621: *tarkás* (NySz.).

Vércse b. 1797/8: Mgy. sza. 113. Vö. 1670: „*vércse* kancza” (Oklsz.) | 1735: „*Vértse* lo . . . *Vértse* szőrü [lő]” (MNY. LVIII, 231) | 1787: „*Vértse* színü . . . mén” (NySz. *vércse* a.) | 1816: „*Vértse* szürke paripa Ló” (Ö. 44: 12). — *Veres* t. B. m. < 1594: „*vörös* tarcsa . . . ökör” (Oklsz. 1135). — *Zsemle* ö. 1874: *Zsömle* Nyr. III, 567. < 1780: *zsemleszínü* (MNY. LX, 496 *pompadurszínü* a.) | 1849: „Egy *zsemle szín* svaitzer . . . üszö” (Gy. 119: 163).

III. Az állatalakjáról, testi hibájáról, ismertetőjeléről:

Bajusz ö. B. m. Vö. *Szakáll*. — *Balog* [l. I. cs.]. Vö. 1691: „*balog* körmü ló” (Oklsz.). — *Búbos* ö. D. — *Busa* [l. I. és II. cs.]. Vö. 1786: „*busa* fejü fekete hajü [ember]” (B. 9: 262) | 1838: *busa* 'nagyfejü' (Tzs.) | 1838: *busa* 'kövér, köpcös' (MTsz.). — *Büttykös* ö. D. — *Csillag* t. D. Vö. 1769: „egy tavalyi Csikó sárga szőrü az homlokán egy kis *csillag* van” (Ö. 27: 60) | 1838: *csillag* 'fehér volt a ló homlokán' (Tzs.). — *Csinos* t. D. — *Csipket*. 1873: Nyr. II, 142; ö. B. m. < 1734: „[Az ökör] bal füle két *csipkére* volt ki hasitva” (MNY. LVII, 488) | 1844: „[jobb] fülén alól két *tsipke*” (Ö.

67: 41). — *Csóka* ö. D. Vö. 1776: „agár, Kinek *Csoka* az egyik szeme” (vm. k. ir. 103) 1879: *csóka* 'csókaszemű' (MTsz.). < 1592: *csókaszemű* (NySz.) | 1787: „[A ló] mind a két szemére *tsóka szemű*” (Ö. 34: 22) | 1838: *csókaszemű* 'glaszüggig' (Tzs.) | 1863: *csókaszemű* 'kékszemű' (ló) (MTsz.). — *Csonka* [l. I. cs.]. < 1790—1819: „A jobb füle *csonka*”. „*Csonka* volt mind a két füle” (SCHRAM 46). — *Csuta* [l. I. cs.] Vö. 1812: „*tsuta farku* . . . Kantza” (Cs. 129. cs.) | 1862: *Csuta fark* (CzF.). — *Dolmány* ö. 1900 k.: Gyula | D.; b. D. < *dolmány* 'dolmányhoz hasonló, más színű, nagy folt a szarvasmarhá' (Gyula). Hasonló nevek: *Fátyol*, *Gallér*, *Gatyás*, *Inges*, *Kabát*, *Nadrág*.

Dolmány ö. D. Vö. *Dolmány*. — *Dundi*, *Dundika* t. Tg. — *Fátyol* t. 1900 k.: Gyula | B. m. - ö. 1873: Nyr. 142 | D. Vö. *Dolmány*. — *Fecske* [l. II. cs.] < 1773: „[Az ökör] bal füle *fetske farkra* vagyon vágva” (Ö. 30: 4) | 1785: „[A tinó] jobb füle *fecske farkú*” (vm. k. ir. 1028/1786) | 1820: „[Az ökör] jobb füle *fetske farkos*” (Ö. 48: 30) | 1835: „Tinó jobb füle *fetske farkas*” (Ngy. 13: 191). — *Gallér* ö. D. Vö. *Dolmány*. — *Gatyás* ö. D. Vö. 1874: „*gugás nyakú*” (Cs. 133. cs.) | 1838: *gugás* (Tzs.). — *Gyenge* ö. 1874: *Gyöngye* Nyr. III, 567. < 1864: *gyenge* általában a fiatal állatokról mondják (CzF.). — *Hajás* t. G.; ö. 1874: Nyr. III, 567 | 1875: Nyr. IV, 240 | D. < 1840: *hajas* 'szőrös homlokú (szarvasmarha)' (MTsz.). — *Harmat* ö. 1874: Nyr. III, 567. Vö. 1868: „finom, gyöngye, mint a *harmat*” (BALL., TeljSz.). — *Húros* ö. 1874: Nyr. III, 567. < 1621: *húros* 'herniosus' (NySz.) | 1834: *húros* 'töksérves' (MTsz.). — *Inges* ö. 1875: Nyr. IV, 240. Vö. *Dolmány*. — *Kabát* ö. B. m. Vö. *Dolmány*. — *Kárász* ö. 1875: Nyr. IV., 240. Vö. 1838: *kárász* 'nagyon sovány (ember)' (MTsz.). — *Karcsú* ö. 1821: „*Karcsú* nevű fehér szőrű [ökö]” Ö. 49: 38. < 1839: „pirokarcsú magos *karcsú* [ökö]” (Ö. 63: 33).

Kesely [l. II. cs.] < 1838: *kesely* 'fehér körmű, alul fehér lábú (ló, ökö)' (MTsz.). — *Kicsi* t. B. m. Vö. *Pici*. — *Komor* b. D. < 1793: „Daru szőrű *tzövek* szarvú *komor*” (Ö. 40—2: 16) | *komor bika* 'rosszul (félíg) herélt bika' (Gyula). — *Kontyos* t. G. Vö. *Bübos*. — *Korcs* ö. D. — *Kökény* t. 1823: „*Kökény* [nevű] tehén” O. 1: 248 | 1875: Nyr. IV, 240; ö. 1874: Nyr. III, 238, 567 | D.; b. D. Vö. 1881: *kökény* 'kökényszínű (ló)' (MTsz.) | 1823: *kökényszemű* Mgy. 112: 62 | 1838: *kökényszemű* 'mit dunkelblauen Augen' (Tzs.). — *Kulacs* ö. 1875: Nyr. IV, 240 | D. Vö. 1838: *kulacskepű*, *kulacsbrázatú* 'pufók, nagypofájú' (MTsz.). — *Kurta* b. D. < 1521: „Lego duas vacas vnam in cauda *kurtha* et aliam coloris *Barna*” (Oklsz.) | 1708: „*Kurta* fekete ökö” (uo.). < 1838: *kurtafarkú* 'stumpfschwänzig' (Tzs.).

Lámpás t. 1900 k.: Gyula | B. m.; ö. D. Vö. 1787: „[A ló] a szemeig *lámpás órrú* fehér” (Fgy. 36: 55) | 1824: „*lámpás órrú* hódos . . . esikó” (Cs. 133. cs.) | XIX. sz. v.: *lámpás ló* 'homlokán fehér jegyű ló' (MTsz.). — *Nadrág* ö. B. m. Vö. *Dolmány*. — *Picit* t. D. Vö. *Kicsi*. — *Remek* ö. G. — *Sugár* [l. I. cs.] < 1790—1819: „*Sugár testű* [ökö]” (SCHRAM 45). — *Szakáll* ö. D. Vö. *Bajusz*. — *Szemök* t. és ö. 1870: CzF.; b. 1797/8: Mgy. sza. 113. < 1688: „*Barna* csákó *szemők* szabású ökö” (Oklsz.) | 1709: „*Szemök* ökö” (uo.) | 1730: „Vagjon . . . egy *szemök* tehene” (MNy. LVIII, 229 | 1838: *szemök* 'jegyes szemű (szarvasmarha . . . t. i. olyan, a melynek a szemei fölött egy-egy folt van . . .)’ (MTsz.) | 1838: *szemök* 'großäugig' (Tzs.) — *Zsombó* ö. 1874: Nyr. III. 238 | 1875: Nyr. IV, 240. Vö. XIX. sz. v.: *zsombó* 'kövér kis gyerek vagy tömzsi személy' (MTsz.) | 1849: „*zsombi* ökö” (Ngy. 14: 392). — *Zsombok* ö. D. Vö. *Zsombó*.

IV. A z állat jó vagy rossz természetéről, viselkedéséről:

Agyas ö. 1875: Nyr. IV, 240. < 1862: *agyas* 'makacs, nyakas' (CzF.). — *Bárán* y t. 1823: „*Bárán* [nevű] tehén” O. 1: 248 | B. m.; ö. 1874: Nyr. III, 567 | B. m.; b. D. — *Basa* ö. Gy. — *Bátor* ö. 1874: Nyr. III, 567 | D. — *Betyárt* t. Gy.; ö. 1974: Nyr. III, 567 | B. m.; b. G. — *Bicskás* ö. 1874: Nyr. III, 238 | B. m.; b. B. m. Vö. *bicskás* 'verekedő' (MTsz.). — *Bolygó* ö. D. Vö. *Mozgó*, *Rezgő*. — *Bűszket* t. B. m.; b.

D. — *Csalja* ö. D. — *Csendes* ö. 1900 k.: Gyula | G. Vö. 1630—48: „Hogy én alám csendes lovat vehessen” (Oklsz.). — *Durcás* ö. 1900 k.: Gyula | D.; b. D. — *Füllánk* b. D. — *Fürget*. B. m.; ö. G. — *Gangos* ö. és b. D. — *Gonosz* ö. 1873: Nyr. II, 142 | G. — *Gyilkos* ö. 1873: Nyr. II, 142 | G.; b. B. m. — *Hamis* b. B. m. — *Hangos* ö. 1874: Nyr. III, 567. — *Hetyke* ö. 1875: Nyr. IV, 240 | 1900 k.: Gyula | D. — *Hörcsög* ö. D. — *Jámbort*. 1875: Nyr. IV, 240 | B. m.; ö. B. m. < 1865: jámbor 'szelid' (állatokról is mondják) (CzF.) — *Kardos* ö. 1873: Nyr. II, 142 | B. m.; b. D. Vö. 1868: *kardos* 'zsémbes, veszekedő' (BALL., TeljSz.). — *Kedvest*. D.; ö. 1874: Nyr. III, 567; b. G. — *Kigyó* ö. B. m. — *Körmös* ö. 1865: CzF. | 1874: Nyr. III, 238, 567 | 1900 k.: Gyula, Vö. 1615: *körmös* 'erélyes' (NySz.) | 1868: *körmös* 'morgó személy' (BALL., TeljSz.).

Lajhár D. — *Lator* ö. D. — *Lusta* t. 1873: Nyr. II, 142; ö. és b. G. < 1865: *lusta* 'munkában hamar elfáradó (állat)' (CzF.). — *Mérgest*. 1968: Gyv.; ö. B. m.: b. uo. — *Mozgó* ö. D. Vö. *Bolygó, Rezgő*. — *Nyalka* t. 1900 k.: Gyula | D.; ö. 1874: Nyr. III, 567 | D. — *Pajkos* ö. 1940 k.: Nagykunság. < *pajkos* 'magát szilajul, kényesen hányó-vető (ló)' (CzF.) — *Peckes* ö. D. — *Pipes* ö. 1874: Nyr. III, 567. < 1669: *pipes* 'díszes, cifra' (NySz.) | 1838: *pipes* 'kényes, hetyke' (MTsz.). — *Pogány* ö. 1875: *Pogán* Nyr. IV, 240. — *Pompás* ö. 1875: Nyr. IV, 240. — *Rabló* b. D. — *Ravasz*. ö. D. Vö. *Róka*. — *Rendest*. 1823: „*Rendes* [nevű] tehén” O. 1: 248; ö. 1874: Nyr. III, 238 | 1900 k.: Gyula | G. — *Rezgő* ö. Vö. *Bolygó, Mozgó*. — *Ringyót*. 1875: Nyr. IV, 240 | Gy.; ö. D. — *Róka* ö. 1874: Nyr. III, 567 | G. Vö. *Ravasz*. — *Sátán* ö. és b. D. — *Szajha* ö. D. — *Szelest*. G.; ö. 1874: Nyr. III, 567.

Szemes b. D. — *Szilaj* t. 1823: „*Szilaj* [nevű] tehén” O. 1: 248 | B. m.; ö. 1874: Nyr. III, 238 | B. m. — *Szomorút* t. 1787: *Szomorú* nevű Tehén”, (vm. k. ir. 486.) — *Táncos* t. 1875: Nyr. IV, 240 | Gyv.; ö. B. m. — *Tatár* b. D. — *Tigris* b. D. — *Torkos* b. D. — *Vesztet* ö. G. — *Vihar* b. D. — *Villám* t. 1884.; Békés [hírlap] okt. 12. 3: 4; ö. 1873: Nyr. II, 142 | D.; b. D. — *Vitéz* ö. 1874: Nyr. III 567 | B. m.; b. D. — *Vizsla* b. 1875: Nyr. IV, 240. Vö. 1838: *vizsla* 'eleven, fürgé, szemes' (MTsz.). — *Zsivány* ö. D.

V. Az állat (ökör) munkájáról:

Csálé ö. 1874: *Csáli* Nyr. III, 567 | *Csálé* ö., b.: D. Vö. 1838: *csáli* (ökörterelő szó) 'balra' (Tzs.) | 1838: *csálé* 'balfelőli (ökör)' (MTsz.). — *Cselő* ö. D. Vö. (ökörterelő szó) 'balra' (Tzs.). — *Csengő* ö. 1874: *Csöngő* Nyr. III. 567 | 1875: *Csengő* Nyr. IV, 240 | B. m. Vö. *csengő* 'borjúkra, tinókra kötött kis rézcsengő' (CzF.). — *Csengős* t. D. Vö. *Csengő*. — *Hajzás* ö. Gyv. < 1838: *hajzás* 'jobbfeleli (ökör)' (MTsz.). — *Rudas* ö. G. < 1533: „Bouem vnun wigo *Rudas* vocatum” (Oklsz.). Vö. 1875: *rudas* *hajzás*, *rudas csás* 'a négy jármösökör közül a székerrúd jobb, illetve bal oldalára fogott ökör' (Heves m.; Nyr. IV, 240). — *Táblás* ö. 1874: Nyr. III, 238 | 1900 k.: Gyula. < 1900 k.: *táblás* 'vadabb természetű ökör, melynek szeme elé a két szarvára kis fatáblát akasztanak' (Gyula). — *Vezér* ö. 1874: Nyr. III, 238, 567 | D.; b. D.

VI. Keresztnevekés azok becézett alakjai:

Valamennyi név, mely mellett Nyr.-re való utalás nincs, Békés megyei.

Tehénnevek: *Adél, Ágota, Aranka, Biri, Borcsa, Borka, Böske, Bözsi, Cili, Cini, Csöpi, Dóra, Dorka, Dorkó, Ella, Erzsi, Eszti, Etus, Éva, Fáni, Gizi, Ida, Ildikó, Jolán, Joli, Jolika, Juci, Julcsa, Juli, Julis, Julka, Kati, Klári, Lenke, Lidi, Lizí, Magda, Mancsi, Marcsa, Maris, Olga, Panni, Peszti* ('Eszti' D., G.), *Rozi, Rozka, Rózsa, Rózsi, Sára, Sári, Terka, Vilma, Zelma, Zsófi, Zsojka, Zsuzsa, Zsuzsi, Zsuzska*.

Ökörnevek: *Ádám, Babi* (1874: Nyr. III, 567), *Bandi Berci, Borcsa, Dani, Dénes, Fáni*, (1874: Nyr. III, 567), *Fóris, Győző, Jankó, Júdás, Lenke, Mózsi, Péter, Pista, Rózsa* (1874: Nyr. i. h.), *Sadri, Viktor* (1874: Nyr. i. h.).

B i k a n e v e k: *Ádám, Aladár, Ambrus, András, Bandi, Béla, Berci, Dani, Dénes, Éliás, Ferkó, Főrís, Frici, Frigyes, Gabri, Gazsi, Géza, Győző, Gyurka, Jancsi, Jankó, János* (1873: Nyr. II, 142), *Jenci, Jenő, Jónás, Jóska, Józsi, Kari, Laci, Lackó, Makszó, Marci, Mátyás, Matyi, Mihály, Miklós, Miska* (1874: Nyr. III, 238), *Misu, Muki, Nándor, Pali, Palkó, Pinké* ('Imre' D.), *Pista* (1874: Nyr. III, 238), *Rudi, Rudolf, Sadri, Samu, Sándor, Sandri, Sanyi, Simon* (1874: Nyr. III, 238), *Tibor, Tomi, Tóni, Viktor, Vilmos*.

A nép — hol gyűlöletből, hol kajánságból — szívesen nevezte el a bikákat a földesúrnak és családja férfitagjainak keresztnévéről. Wenckheim Ferenc grófnak négy fia volt: *József, Károly, Antal, Rudolf* — a bikanevek közt, *Ferkó, Jóska, Józsi, Kari, Tóni, Rudolf, Rudi* is van. Károlynak két fia volt: Frigyes és Géza — a bikanevek közt *Frigyes, Frici, Géza*. Antal fiai: Ferenc, István és Dénes — a bikák közt *Ferkó, Pista, Dénes*. A bárói ágon Wenckheim József fiai: Béla, László, Viktor — a bikanevek közt *Béla, Laci, Lackó, Viktor, Győző*. László fiai: János és József — a bikák között: *János, Jancsi, Jóska, Józsi*. Vagyis a Békés megyei Wenckheim-uradalmakkal kapcsolatos községekben a család valamennyi múlt századbéli férfitagjáról neveztek el bikát.

(Folytatjuk.)

IMPLÓM JÓSZEF

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Ország László 70 éves*

Engedjék meg, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya megbízásából, a társaság nevében — de a Nyelvtudományi Intézet nevében is, és a magaméban is — éljek a számomra megtisztelő s egyúttal nagyon kedves lehetőséggel, és baráti, meleg szeretettel köszöntsem Ország László professzor urat 70. születésnapja alkalmából.

Ország László az akadémiai nomenclatura szerint az irodalomtudományok doktora „a nyugateurópai és amerikai országok irodalma” témakörben. Én azonban itt és most mint nyelvész tudóst szeretném őt köszönteni. S ez a két tény már önmagában is sokat elárul Ország László tudósi-alkotói habitusáról. Ő azt a tudóstípust testesíti meg, amely régebben legalább annyira nem volt ritka, amennyire példátlan ma a középső és a fiatalabb korosztályokban. Azt a tudóstípust, amely egyaránt jártas volt a nyelvtudományban és az irodalomtudományban, s mindkét tudományterületen képes volt az alkotó tudományos munkára. Olyan jól ismert nevekkel kerül Ország László ilyen irányú képességei és adottsága révén egy sorba, mint pl. Pais Dezső, Bárczi Géza, Szabó T. Attila, Gáldi László — hogy csak a legnagyobbak közül is néhányat említsék.

Én azonban most — ismétlem — Ország Lászlót, a nyelvtudóst köszöntöm: a mai magyar nyelvtudomány egyik jeles személyiségét, aki valóban maradandó alkotásokkal kitörölhetetlenül írta be nevét a magyar nyelvtudomány történetébe.

Ma már vitathatatlan tény, hogy a „Magyar nyelv értelmező szótára”-nak hét kötete az újabb magyar nyelvtudománynak egyik legkiemelkedőbb alkotása. Olyan mű, amely egyszerre a legmagasabb igényű tudományos szintézis, és az igényes anyanyelvi közműveltség emelésének hathatós segítő eszköze.

Ennek a szótárnak a címlapján — az Ország Lászlóra jellemző szerénységgel — mindössze az áll, hogy ez a mű Bárczi Géza és az ő vezetésével készült. Azt azonban, hogy ez esetben a „vezetés” megjelölés mögött mi minden is van, inkább csak azok a kevesek tudják, akik — közvetlenül vagy közvetve — figyelemmel kísérhették ennek a munkának a kezdeteit, a munka alakulását, fejlődését, születését és — megszületését.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság germanisztikai és romanisztikai szakosztályának 1977. október 25-i ülésén elhangzott köszöntő.

A szótár elvi koncepciójának kialakításában, a szerteágazó munkafolyamatok megszervezésében és koordinálásában, a munkamódszer kidolgozásában Országh Lászlónak oroszlanrésze volt, és — talán kissé hihetetlenül is hangzik — a szótár majdnem 60 000 szócikkéből alig van olyan, amely ne viselné magán Országh László keznyomát. S nagy érdeme van Országh Lászlónak abban is, hogy nálunk, Magyarországon, ahol az értelmező szótárak írásának lényegében nem volt gyakorlatilag felhasználható hagyománya, ebben a műfajban egy olyan munka született, amely elméleti megalapozottságában, gyakorlati eljárásaiban egyaránt kivívta a hazai és a nemzetközi szakkörök elismerését.

S nagyon jellemző Országh László emberi tulajdonságaira, hogy hogyan is végezte ezeket a nagyon is bonyolult tudományos, tudományszervező és szakemberképző feladatokat. Én magam abban az időben tanulgattam a tudományszervezés ábécéjét, amikor Országh László osztályvezetőként és az értelmező szótár munkálatainak irányítójaként dolgozott a Nyelvtudományi Intézetben. Minden kérdést tudott mindig sine ira — de sohasem sine studio — vizsgálni. Mindig példás, a fegyelmezetlenségre hajlamosakat is fegyelmező önfegyelmet tanúsított; tudott kimért udvariassággal határozott, másokat is megnyugtatóan nyugodt lenni. Sokszor jutott ebben az időben eszembe róla a nagy római költő híres sora: si fractus illabatur orbis . . . S most már bevallhatom, mindig valami irigykedéssel vegyes csodálattal néztem Országh Lászlónak ezt a vezetői stílusát.

Országh László maradandót alkotott a kétnyelvű szótárírásban is. Nem tudnám megmondani pontosan, hogy szótárainak hány típusa van közforgalomban, hogy egy-egy típusnak hány kiadása jelent meg eddig. Az azonban kétségtelen, hogy nem csupán széles e hazában, hanem széles e világon, aki magyar anyanyelvű angolul kíván tanulni, vagy aki angol anyanyelvű magyarul, az hosszú évek óta Országh László szótárait használja-forgatja — eredményesen. S ennek jelentőségét egyrészt a hazai közműveltség szempontjából, másrészt a jó értelemben vett „Hírünk a nagyvilágban” aspektusából — ebben a körben nem kell különösebben részleteznem.

Igen jelentős Országh Lászlónak az a tevékenysége is, amelyet a magyar szókészlet angol eredetű, illetve angol közvetítésű rétegének a vizsgálatával kapcsolatban folytatott. Ilyen irányú munkásságának szép összegezése a Nyelvtudományi Értekezések 93. számaként megjelent „Angol eredetű elemek a magyar szókészletben” című munkája. S Országh Lászlónak minden ilyen tárgyú cikke, tanulmánya nem csupán szűkebb értelemben vett nyelvészeti alkotás, hanem élvezetesen és mindenki által érthetően megírt művelődéstörténeti tanulmány is. Az ő szómagyarázatai ugyanis a nyelv, a nyelvet beszélő ember, az ember és környezete szerves egységben való szemléletéből nőnek ki.

Most, amikor köszöntöm a 70 éves Országh Lászlót, szeretném átadni neki mindnyájunk jókívánságait is. Kívánunk — és kívánok — neki alkotói sikerekben gazdag további évtizedeket, erőt, egészséget, jókedvet az alkotó munkához, s kívánom egyúttal magunknak is azt, hogy még nagyon sok új eredménnyel gazdagítsa ismereteinket tudásának bőséges tárházából.

IMRE SAMU

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS 150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. I. 23. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

78.5421 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253/70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szendé Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés a stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Ország László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19.— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. **Éder Zoltán:** A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János.** Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János és Szathmári István.** 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conseriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc.** 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István.** 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos—Melich János** emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekardi József—Mészáros György:** A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondanata. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István:** A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László:** Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre.** 1976. 30,— Ft.
140. **Pais Dezső** tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás:** A szűnet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. **Heves megye földrajzi nevei II.** Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
146. **D. Máta Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek (1805—1844).** 1976. 24,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20.— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10.— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32. 34., 35., 36. és 37. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

12. **Posgay Ildikó:** Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella:** A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. **Adalékok a magyar nyelv életrajzához.** 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. **Bőzsöny Ferenc:** A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. **Szekér Endre:** A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. **Stilisztikai elemzések.** Szerkesztette **Nagy Ferenc.** 1976. 169 l.
19. **Szalai Ágnes—Viant Katalin:** Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. **Sasvári László:** A Tokaj térségben élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. **Vita a nyelvtudomány jövőjéről.** Szerkesztette **I. Gallasy Magdolna.** 1976. 84 l.
22. **A. Molnár Ildikó:** Weörös Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. **Bíró Ágnes:** Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén +2 Ft portókötséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIV.

ÉVFOLYAM

1978.
3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : Régi török eredetű neveink	257
<i>Tompa József</i> : Tól – ig (Mai nyelvtani kategóriaváltásaink egyik fajtája)	274
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A mediális igékről	280
<i>Szalamin Edít</i> : A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez	293
<i>Guszkova Antonyjina</i> : A tegezés, illetőleg tegeződés a mai magyar nyelvben	303
<i>Zeman László</i> : A tudományos nyelvhasználat	316
<i>Zilahy Lajos</i> : A regionális köznyelv fogalma a nyelvtudományi szakirodalomban ...	333
Kiseb b közlemények. <i>Fehértói Katalin</i> : A <i>Vidikes ~ Videkus</i> személynévről	339
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Szabó Géza</i> : A málna neve nyelvjárásainkban. – <i>Szabó T. Attila</i> : Sietős polgár. – <i>Takács Lajos</i> : Komp, kompol, kompolás.	344
Nyelvművelés. <i>Keszler Borbála</i> : A <i>fésű – fésül, köpű – köpül</i> stb. helyesírásáról.	354
Nyelvjárások. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXV. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól. – <i>Mizser Lajos</i> : Átkozódás Cserépfalun ...	355
Szemle. <i>Antal László</i> : Oswald Szemerényi, <i>Richtungen der modernen Sprachwissenschaft</i> . Teil I: Von Saussure bis Bloomfield, 1916–1950. – <i>D. Mátai Mária</i> : Der Münchener Kodex IV. – <i>Zsilinszky Éva</i> : Susan Gal, <i>Language Choice and Its Social Determinants in a Bilingual Community</i> . <i>Bartók János</i> : Hernádi Sándor, <i>Beszédművelés</i>	360
Külfönfélék. <i>Balázs János</i> : Fabricius-Kovács Ferenc – <i>P. Balázs János</i> : Putnok Imre	276
Nyelvtörténeti adatok. <i>Németh K. Bódog</i> : XVII. századi iratok. – <i>Implom József</i> : A szarvasmarhanevek	279
Levélsekreny. <i>Wértés O. András</i> írja. – <i>Kálmán Béla</i> írja.	283

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1977

TARTALOM

A. KÖVESI MAGDA: A finnugor nomenverbumok kérdéséhez	188
A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	250, 507
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIII. közgyűlése	499
A. MOLNÁR FERENC: Hízelkedik 99. — Kukucska	212
BAKOS JÓZSEF: A szitkozódás, a káromlás, a beestelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben	119, 241
BALÁZS JÁNOS: Új etimológiai szótárunk a mérlegen 265. — Gombocz Zoltán és a korabeli általános nyelvészet	414
BALOGH LAJOS: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térkép-lapjai	104
BARTÓK JÁNOS: Kodály Zoltán megállapításai a beszédbeli nyelvhelyességről	492
BENKŐ LORÁND: A legrégebb magyar szövegmélek-csoport: Bevezető. Általános észrevételek. 130. — A legkorábbi magyar szövegmélek-csoport: Olvasatok. Értelmezések. 288. — Nyíri Antal köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 382. — Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben 402. — Elnöki zárzó	480
BERNÁTH BÉLA: Adalékok a <i>zaklat</i> és a <i>zakatol</i> kapcsolatához 97. — Zivatar 98. — Éjnek évadán 211. — Elhopp	336
B. LŐRINCZY ÉVA: Az <i>l</i> , <i>r</i> és <i>j</i> hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban	20
BORZSÁK ISTVÁN: Vitéz János latinsága — magyar szempontból	201
DIENES ERZSÉBET: Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvemlékekben” 208. — Bán Imre, A Karthausi Névtelen műveltsége	377
DOMOKOS PÉTER: Harald Haarmann unter Mitarbeit von Anna-Liisa Värri-Haarmann, Die finnsch-ugrischen Sprachen. Soziologische und politische Aspekte ihrer Entwicklung	114
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Doboz községi ragadványnevek betűjelei a XVIII—XIX. századból	264
E. ABAFFY ERZSÉBET: A műveltető igékről	9, 176
ERDŐDI JÓZSEF: Időszámításunk	49
FARLE JÁNOS: Az elválasztás szabályozásának időszerű kérdései	344
FAZEKAS TIBORC: A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népesoport eredetének meghatározásában	76
FOGARASI MIKLÓS: Magyar <i>huszár</i> — olasz <i>ussaro</i> , <i>ussero</i>	337
GAÁL EDIT: Г. Я. Солганик, Синтаксическая стилистика	111
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: Adalékok a nominális stílus természetéhez	87
GERSTNER KÁROLY: Takács Lajos, Egy irtásfalu földművelése	375
GREGOR FERENC: A latin jövevényszavak kérdése a XVII. század közepén Szalárdi Siralmas Krónikája alapján	159
HAJDÚ MIHÁLY: Balogh Lajos—Király Lajos, Az állathangutánzó igék, hivatgatók és terelők somogyi nyelvatlasza	230
HARMATTA JÁNOS: Megemlékezés Gombocz Zoltánról	392
HASAN EREN: Az <i>üvecs</i> szó magyarázatához	154
IMRE SAMU: A mai magyar nyelvtudomány néhány szintézise	279
J. SOLTÉSZ KATALIN: Megjegyzések a régi naptári elnevezésekhez	335
KÁLMÁN BÉLA: Lotz János, Szonettkoszorú a nyelvről 370. — Üdvözlő beszéd a Gombocz-emlékünnepeken	426
KÁROLY SÁNDOR: Gombocz Zoltán és Jelentéstana	459
KASSAI ILONA: Szende Tamás, A beszédfolyamat alaptényezői	482
KÁZMÉR MIKLÓS: Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn	109
KERÉNYI FERENC: XVIII. század végi drámáink személynevei	204
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	124
KIRÁLY PÉTER: Az óbolgár krónikák <i>Qgre</i> népneve	31
KISS GABRIELLA: Komoróczy Géza, Sumer és magyar?	233
KISS JENŐ: Megjegyzések a tájszótárírásról 221. — Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. Band I. Ungarisch	362
KOROMPAY BERTALAN: Szempontok a Kalevalához	235
KOROMPAY KLÁRA: Az etimológia elmélete és módszere	366
KOVALOVSKY MIKLÓS: Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához	257

LAKÓ GYÖRGY: Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága ...	427
LIGETI LAJOS: <i>Börtü</i> és világosan török eredetű szavaink 146. — Gombocz Zoltán mint turkológus	395
LŐRINCZE LAJOS: †Németh Gyula 129. — Beszéd Gombocz Zoltán emléktáblájának leleplezésekor	385
MIZSER LAJOS: Cserépvár 1568. évi leltára	380
MOLLAY KÁROLY: Hadrovics László, Szavak és szólások	226
MOLNÁR JÓZSEF: <i>Calendarium magiar nielwen</i> 239. — Gombocz Zoltán a magyar kísérleti fonetika úttörője	468
NÉMETH MARIETTA: A Példák könyve jelzős szerkezeteinek vizsgálatából	313
NYÍRI ANTAL: Gombocz Zoltán emlékezete	425
PÁSZTOR EMIL: Javaslat a műveltető igék helyesírási szabályának módosítására ..	213
PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A magyar rovásírás eredetéről	303
RÁCZ ENDRE: Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága	444
R. MOLNÁR EMMA: Szilágyi Ferenc, Csokonai dunántúli tájzsofgyűjtése	490
SASVÁRI LÁSZLÓ: A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai	325
SCHÜTZ ÖDÖN: Egy régi török lovas szakkifejezésünkről	67
SIPTÁR PÉTER: Josef Vachek, <i>Written language</i>	486
SOMOGYI BÉLA: Focizás	341
SÓTÉR ISTVÁN: Gombocz Zoltán	387
SZABÓ ZOLTÁN: Herczeg Gyula, A modern magyar próza stílusformái	227
SZATHMÁRI ISTVÁN: Elnöki megnyitó 389. — Gombocz Zoltán és a stilisztika	435
SZENDE TAMÁS: Hangrendi kivételek értelemmegkülönböztető színeváltozásáról 95. — Deme László—Ferenczy Géza—Grétsy László—Szathmári István—Wacha Imre, A rádióbermondó beszéde	117
TAKÁCS LAJOS: Mór, mórós	341
TOMPA JÓZSEF: Földiekkel játszó I. — Helyesírás és nyelvi valóság 218. — Gombocz Zoltán a tanítvány szemével	409
TÓTH ENDRE: <i>Eötteven seu via Romanorum</i>	194
TÓTH GÁBOR: Gombocz Zoltán és az Eötvös Collegium	421
VELSOV MÁRTONNÉ: Teher	101
WINKLER ZSUZSANNA: Gombocz Zoltán diákvevei	475
ZELLIKER ÉRZSÉBET: Szövegmutatványok Vága (Váhovec, Csehszlovákia) nyelv-járásából	358
Kisebb közlemények	95, 201, 335
Szó- és szólásmagyarázatok	97, 211, 336
Nyelvjárások	104, 221, 358
Szemle	109, 226, 362, 482
Nyelvtörténeti adatok	119, 239, 380
Különfélék	429
Társasági ügyek	124, 520, 382, 499

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van fölvéve a következő cikkek anyaga: A. KÖVESI MAGDA, A finnugor nomenverbumok kérdéséhez (188—94); BORZSÁK ISTVÁN, Vitéz János latinása — magyar szempontból (201—4); ERDŐDI JÓZSEF, Időszámításunk (49—66), FARLE JÁNOS, Az elválasztás szabályozásának időszerű kérdései (344—58); FAZEKAS TIBORC, A szöföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában (76—87), GREGOR FERENC, A latin jövevényszavak kérdése a XVII. század közepén Szalárdi Siralmas Krónikája alapján (159—76); KERÉNYI FERENC, XVIII. század végi drámáink személynevei (204—7); LIGETI LAJOS, *Börtü* és világosan török eredetű szavaink (146—54); SASVÁRI LÁSZLÓ, A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai (325—35); TÓTH ENDRE, *Eötteven seu via antiqua Romanorum* (194—201), valamint a Nyelvtörténeti adatok, a Nyelvjárások, a Szemle, a Különfélék és a Társasági ügyek rovata.

Ady költői nyelvtana 257—65
 aggnő 316
 arduco (olasz) 337

„Akadémiai Nagyszótár” 281—7
 álműveltető ige 13—9
 asszonyállat 319—20

asszonyember 320
átható ige 12

bennható ige 12
bertő 146—54
beszélő nevek 206—7
börtü 146—54
börtüs 152
bubucska 212
bürtük 149

chonsa (protoszláv) 338
chosários (bizánci görög) 338

dháratí (szanszkrit) 67
direkt tárgy 17, 177—9
diszke 158

Egre (óbolgár) 43
egyházi szavak (a hazai görög katolikusok-
nál) 325—35
éhkopp 336—7
éjnek éj vada 211
éjnek évadán 211
elválasztás (szabályozása) 344—58
Éötteven hn. 194—201
Érdy-kódex 208—11
erkac (török) 156

faktitív ige 17—9, 179—88
fauz-tirage (francia) 341
finnugor nomenverbumok 188—94
focizás 341
fokváltakozási elmélet 431
földi-ek 1—9
futball 341

Gombocz Zoltán 385—480

gyakorló ige 12
Gyulafehérvári Sorok | olvasat 297 | értel-
mezés 302

Halotti Beszéd és Könyörgés | olvasat
291—3 | értelmezés 299—300
hangjelölés 432
hangrend | ~i kivételek 95—7 | ~i tör-
vény 95—7
hansa (gót) 338
hattyú 429
helyesírás ~ a műveltető igéknél 213—8
~ és nyelvi valóság 218—21
hízkeledik 99—100
hizlal 99—100
hizodalom 100
hód 429
hónapnevek (magyaros) 49—66
hunzar 338
husarb (sze.-ho.) 338
hussard (francia) 338
huszár 337—41

időszámításunk 49—66
indirekt tárgy 17, 176—7

jelzős szerkezetek | ~ a Példák könyvében
313—25

kakukk 212
kapogat 336
kauzatív ige 17—9, 176—88
kezdeményező alany 180
kezdeményező ok 180
képző | -i képzős főnevek 1—9
keresztfa 319
kopp 336
koppant 336
koppogat 336
korty 336
Königsbergi Töredék és Szalagjai | olvasat
293—5 | értelmezés 300—1
köp 336
köppent 336
köppöget 336
kötőhangzó | ~ szófaj és jelentésmegkülön-
böltető szerepe 1—9
középrendű ige 12
kukucsáló 212
kukucska 212
kukuk 212

lány 431
langyos 431
latin jövevényszavak 159—76
lehető ige 12
lélek 318
ligatúra 309—13
l, *r* és *j* hangok | ~ azonos magatartás-
formái bizonyos kételemű mshg-kapcsol-
lódásokban 20—30

mai magyar nyelvtudomány | ~ néhány
szintézise 279—87
Mauer (német) 341
megfocizzák a flótát 341
mennyország 318—19
metanyelv 96
monogram 309—13
mór, mörös 341—44
mór-tégla 341—44
murus (latin) 341
műveltető igék 9—20, 176—88 | ~ helyes-
írási szabályának módosítása 213—18 |
~ mellett szereplő *-val*, *-vel* ragos hatá-
rozó 185—86
műveltető | ~ jelleg elhomályosulása 179—
84 | ~ szerkezetek alánya 179—84 | ~
szerkezetek tárgya 185

naptári elnevezések 335
Németh Gyula 129—30
nomenverbumok | finnugor ~ 188—94
nominális stílus 87—95

nyelvatlaszok | ~ összehasonlító vizsgálata
76—87
nyelvföldrajz | ~i módszer 76—87
nyelvi valóság és helyesírás 218—21

- Nyelvművelő Kézikönyv 281
 nyelvszemlélet | ~ funkcionális 460—8 |
 ~ szinkronikus-diakronikus 456—8
 Nyíri Antal 382—4
- Ögre* (bolgár) 31—49
 Ómagyar Mária-Siralom | olvasat 296—7
 | értelmezés 301—2
- ögäc* (török) 156
ögeç (török) 154—9
 öttevény út 194—201
 ötvösműszavak 151—4
öveç (türkmén) 155
- palatogram 468—71
 parancsoló ige 11
 Példák könyve | jelzős szerkezetei 313—25
 predikatív viszony 453—6
- rovásírás | a magyar ~ eredetéről 303—13
- särkä* (török) 157
 suhé 98
 süheder 98
- személynevek | XVIII. század végi drá-
 máinkban 204—7
 szent 316
 szentatya 317
 Szentlélek 317—8
 szintagma 451
 szláv elbeszélő források 31—49
 szóbeliség | és a legrégebb m. szövegemlé-
 kek 143
 szóföldrajz 76—87
- tart 67—76
tart (török) 67—76
tata (mongol) 67—76
 teher 101—4
 településtörténet 76—87
 tereh 101—4
- tétető ige 12
tüd (ótörök) 67—76
 többesjel | -i képzős főnevek esetében 1—9
 tökéletlen műveltető ige 13—9
 török eredetű szavak 146—54
 török lovas szakkifejezés 67—76
Turkoi (óbolgár) 31—49
turt (csuvas) 67—76
tut (török) 67—76
- Ugre* (óbolgár) 31—49
 Új Magyar Tájszótár 280—1
 Ungare 44—9
Ungroi (óbolgár) 43—4
 uráli etimológiák 190
ussari (olasz) 338
ussaro (olasz) 337—41
usseri (olasz) 338
ussero (olasz) 337—41
- ürü 157
 üvecs 154—9
- vad 211
 változható| művelő ige 12
Vegre (óbolgár) 430
 verba mandativa 11
 verbum factitivum 11
 visszafocizás 341
 Vitéz János | latinsága magyar szempont-
 ból 201—4
Vegre (óbolgár) 40
- zakatol 97—8
 zakitál 98
 zaklat 97—8
 zakog 98
 zakurál 97
 zihér 99
 zivatar 98—9
 zokog 98
 zökög 98
 zuhatar 99

Régi török eredetű neveink

I.

1. Több mint ötven éve annak, hogy egy kis cikket szenteltem az *Álmos* névnek (MNy. XXII, 80–2), amelyben azt próbáltam kimutatni, hogy az — amennyiben török eredetű — szervesen illeszkedik törökből származó személyneveink közé, melyek „kivétel nélkül *j*-török nyelvekből valók s egy sincs köztük, amely abból a bolgár-török nyelvből származnék, amelyikből a magyar nyelv legrégebbi jövevényszavait kapta”. Bizonyítékul arra hivatkoztam, hogy az *Álmos* feltehető török eredetijében, az *Almüš*-ban a *-müš* képző, ennek pedig a csuvasban — a mongol alapján — *l*-re végződő változata volna várható. E képzőt a lambdacizmus példái közé sorolta RAMSTEDT, nézetét elfogadta GOMBOCZ is. Felderítettem, hogy a várható alakú képző nem mutatható ki a csuvasból, ennek azonban nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Már akkor tisztában voltam az etimológia egynémely gyengéjével, de csak később világosodtak meg előttem bizonyos nehézségek, így a lambdacizmusnak sajátos tükröződése csuvasos típusú jövevényszavainkban, egymást keresztező török és magyar hangtani jelenségek stb. Igaz, mindez nemigen befolyásolta volna az *Álmos* etimológiáját.

Különben az *Álmos* körüli problémák több lényeges pontját tisztázta később MORAVCSIK GYULA (1926., 1938.) és NÉMETH GYULA (1930.).

Hogy annyi idő múltán mégis visszatérek e név magyarázatára, azt nem csak azért teszem, hogy megkíséreljem egy-két hozzá fűződő szívós tévedésnek a kigyomlálását, ugyanakkor ráirányítsam a figyelmet a vele kapcsolatban felmerült török formánsnak egyéb magyar vonatkozásaira, hanem főleg azért, hogy napirendre tűzzem csuvasos típusú neveink kérdését. Az újrazvizsgálásnak az elmúlt évtizedek alatt megérték a feltételei. Úgy látom, hogy IX—XII. századi török eredetű neveink tüzetesebb magyarázata lényeges segítséget nyújthat régi török jövevényszavaink új szempontú értelmezéséhez.

2. A közvetlen indítékot ezúttal is a kitűnő TESz. szolgáltatta.

A TESz.-ben ugyanis (I, 142) ismét találkozunk *Álmos* névvel, mégpedig az *álmom* címszó élén, imigyen: 950 k.: „οἱ τούροι τὸν ἀρπαδὴ γενέθαι προέκριναν ἄρχοντα ἔπερ σαλμουτζη τὸν αὐτοῦ πατέρα” [= „A türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja Álmos”. MORAVCSIK GYULA fordítása] sz. szn. (ÓMOLv. 7): 1150 k. (13—14. sz.: „Quia ergo sompnium in lingua Hungarica dicitur *almu*” (An. 3); 1291—4: *Alumas* sz. szn. (MNy. XXII, 300). Ez után következik három közzői adat, majd a jelentések, végül a származékok, élükön az *Álmos* már letarolt adataival.

(Néhány kisebb lapsust nem árt mindjárt kiigazítani: az idézett szövegben *γενέθαι* helyett *γενέσθαι* található, *ἐπερ* helyett *ἦπερ*, a váradi püspökség XIII. századi tizedjegyzékéből idézett *Alumas* nem szn., hanem falunév, melyet a későbbi *Álmosd*-dal azonosított BUNYITAI.)

Az *Álmos* név valóban az *álm* szó származéka?

3. Megjegyzéseinket kezdjük Anonymusszal.

A korábbi, rész-idézetekből fakadó félreértések kiküszöbölése céljából lássuk az *Álmos*-ra („De *Almo* primo duce”) vonatkozó 3. fejezetet teljes egészében:

„Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek, sicut supra diximus, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus est Almus. Sed ab eventu divino est nominatus Almus, quia materi eius pregnantis per sompnum apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra. Quia ergo sompnum in lingua Hungarica dicitur almu et illius ortus per sompnum fuit pronosticatum, ideo ipse vocatus est Almus. Vel ideo vocatus est Almus, id est sanctus, quia ex progenie eius sancti reges et duces erant nascituri. Quid ultra.” (É. SZENTPÉTERY, *Scriptores Rerum Hungaricarum* I, 38.)

Fordítás: „Az Úr megtestesülésének nyolcszáztizenkilencedik esztendejében Űgyek, amint fentebb mondtuk, nagyon sok idő multán Mágóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcitiának, aki feleségül vette Doni-Magyarban Őnedbelia vezérnek Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszermind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakadt és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják és az ő születését álm jelezte előre, azért hívták őt szintén Álmosnak. Vagy azért hívták Álmosnak — ami latinul annyi, mint szent —, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők. De erről ne többet.” (PAIS DEZSŐ, *Magyar Anonymus* 25—6.)

Álmos neve minden bizonnyal szerepelt már a XI. századi Ős-Gestában is, de névmagyarázata aligha. Ez utóbbi ugyanis szembeszökően magán viseli Anonymus név-etimológiáinak jellegzetes jegyeit.

A magyarázatnak ugyan ez esetben némi hitelt látszik kölcsönözni az, hogy az az Álmos-nemzetség szent totem-madarának, az *astur*-nak (a turulnak) a legendájához kapcsolódik. Ha azonban végigolvassuk a névmagyarázat teljes szövegét, világosan láthatjuk, hogy Anonymus itt nem hagyományos magyarázatot rögzít, csak saját ötletét közli, s ezt az ötletet — az *Álmos* névnek az *álm*-ból való magyarázatát — maga sem találta különösebben meggyőzőnek, mert elmondása után azon nyomban felajánlja helyette a latin *almus*-ból való eredeztetést. (A latin etimológiából annyit mindenesetre kiolvashatunk, hogy a latin *-us*-t már Anonymus is *-us*-nak, nem pedig *-usz*-nak olvasta.)

4. Mindkét magyarázat népetimológia a javából.

Ugyanezzel a problémával egészen távoli területen is találkoztam. A mongol *Gesta* (A mongolok titkos története és az Altan debter) névtelen szerzője gyakran fűz nyelvi értelmezést nevezetes személyek és helyek nevéhez: e „magyarázatok” — népetimológiák, melyek átkerültek a mongol források felhasználó perzsa történétíró, Rašidu-'d-Din művébe is. A perzsa források mongol elemeinek jeles feldolgozója, GERHARD DOERFER e magyarázatokkal szemben teljesen elutasító álláspontot foglalt el, magam viszont rámutattam arra, hogy az elutasítás indokolt a kérdéses tulajdonnevek népetimológiáival szemben, viszont a népetimológia alapjául szolgáló közszó hitelességéhez nem fér kétség; vö. AOr. XVII, 345.

Nincs ez másként Anonymusnál sem.

A *Szerencs* (Zerenche) név értelmezése értéktelen népetimológia, ellenben a vele összefüggésbe hozott *zerelmes* és *zerelmu* hiteles emléke az akkori magyar nyelvnek („et nominaverunt locum illum amabilem, quod interpretatur in lingua eorum zerelmes eo, quod multum dilexerunt illum locum, et a die illo usque nunc a zerelmu locus ille vocatur Zerenche”: *Scriptores* I, 57; „mivel pedig nagyon megszerették, úgy nevezték el, hogy nevének latinul amabilis, a saját nyelvükön pedig szerelmes az értelme; attól a naptól egészen mostanáig a szerelemről Szerencsének hívják a helyet”: PAIS 47).

Népetimológia a *Mén-Marót* név magyarázata is, de hiteles a magyarázat alapjául szolgáló *menu* (mén) 'csődör' („cuius nepos est ab Hungaris Menu-morout eo, quod plures habebat amicas”: *Scriptores* I, 49; „kinék az unokáját a magyarok Mén-Marótnak mondták, még pedig azért, mert több asszonya volt”: PAIS 38).

Végül népetimológiának gondolom az *Esküllő* magyarázatát is („in loco illo, qui dicitur Esculeu, fidem cum iuramento firmaverunt et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iuraverunt”: *Scriptores* I, 68; „A helyen, melyet Esküllőnek mondanak, esküvel erősítették meg hőségüket. S attól a naptól kezdve hívták ezt a helyet Esküllőnek azért, mert ott esküdtek”: PAIS 114). PAIS szerint (i. h.) a helynévnek „az *eskü*-ből való származtatása nem épen lehetetlen”; a latin szöveg kommentárjában (68, 1. jegyz.) helyette javasolt török etimológiáról sajnos ez már kevésbé mondható. A TESz. I, 796 úgy véli, hogy a helynév idevonása kevésbé valószínű. Népetimológiáról lévén szó, ez mellékes kérdés; a lényeg az, hogy mögötte egy nem könnyen meghatározható hiteles igealak áll.

A népetimológiák közé tartozik a *Munkács* név magyarázata is, mégpedig azon esetek közé, ahol a magyarázat alapjául szolgáló magyar *munka* szóra csak maga a magyarázat utal, anélkül, hogy azt külön rögzítené. („Et cum illuc pervenissent, locum, quem primo occupaverunt, Muncas nominaverunt eo, quod cum maximo labore ad terram, quam sibi adoptabant, pervenerant”: *Scriptores* I, 51; „Midőn pedig oda megérkeztek, azt a helyet, amelyet először foglaltak el, Munkácsnak nevezték el azért, mivel igen nagy munkával, fáradtsággal jutottak el arra a földre, amelyet maguknak annyira áhítottak”: PAIS 39.)

Anonymus név-etimológiáinak van egy kategóriája, amely már népetimológiának is alig nevezhető. Ezek közé az „etimológiák” közé tartoznak az olyan esetek, mint pl. amikor a *Hungaria*-t és *Hungarus*-t *Hungvariá*-ra és *Hungvarus*-ra torzítva *Hungvár* (*Ungvár*) nevéből akarja magyarázni, vagy amikor a *Moger* nevet a *Magog*-gal próbálja összekapcsolni.

Anonymus népetimológiái közé szervesen illeszkedik az *Álmos* magyarázata. Az értelmezés alapjául szolgáló *almu* 'sompnium; álmokép' hiteles emléke az Anonymus korabeli magyar nyelvnek. Az *Álmos* név magyarázatának azonban nem az a célja, hogy a név j e l e n t é s é t tisztázza, hanem az, hogy viselőjének természetfeletti elhivatosságát, isteni küldetését magyarázza, sőt: bizonyítsa. Álmos szent királyok, jeles fejedelmek dicső őse, akinek rendkívüli elhivatottságát neve is bizonyítja. Erről Anonymus mindjárt Előbeszében vallomást tesz: „miképen született Álmos s mi okból nyeri az Álmos nevet Magyarország első vezére, akitől a magyarok királyai erednek” (PAIS 19—20; „qualiter sit generatus dux Almus aut quare vocatur Almus primus dux Hungarie, a quo reges Hungarorum originem duxerunt”: Scriptorum I, 33).

A dicső őse elhivatottságát jól bizonyítja Emesu álma, de jól bizonyítja a latin *almus* név is. Ebből a szempontból a két etimológia közt valóban nincs különbség. . .

Az Anonymus közölte mondával kapcsolatban még két rövid megjegyzést kívánok tenni: az egyiket az *astur*-ról, a másikat magáról az *álm*-ról.

5. Az *astur*-nak *turul*-lal való helyettesítése Kézaitól származik; vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet 46. GYÖRFFY (42) GÁLDI LÁSZLÓ egyik jeles dolgozatára támaszkodva hangsúlyozza, hogy *astur* a latin *accipiter* 'ölyv, héja' szónak francia—olasz ihletésű vulgáris latin változata. A. DAUZAT szerint (Dictionnaire étymologique de la langue française. 1938. 62) a mai fr. *autour* valóban a vulg. lat. *auceptor*-ra vezethető vissza (< lat. *accipiter*), ebből *acceptor* lett, amely később keveredett a fr. *auceptor* 'madarász' szóval. A francia szó, melyet korán kiszorított szinonímája (*épervier*, *faucon*), csak a költői nyelvben maradt fenn és a természettudományi terminológiában, ahol az *astur palumbarius* megjelölésére foglalták le. A francia szó története jól példázza sorsát máshol is, így a törökben és a magyarban is. A latin szó régen a magyarban kétségtelenül egyfajta ragadozó, solymászmadarat jelentett. A XIV. századi krónikáiról *austur* alakja (Scriptores I, 263 [Attila pajzsán], 284 [Emesu álmában]) nem szükségszerűen szövegromlás. A mai francia szó jelentése: 1. 'karvaly (Accipiter)'; 2. 'vándorsólyom, galambász-héja (Falco peregrinus)' (ECKHARDT, modern madártani precizitással). A latin szó különben előfordul a Codex Cumanicus első, olasz részében is, mégpedig *astor* alakban (109); KUN GÉZA (Codex Cumanicus 377) a ritka latin szavak közt így értelmezi: „astur”, *accipiter major*, ital. *astore*. A lat. *astor* perzsa és kun megfelelője a CC.-ban *Çarçiga*, helyesen *Carçiga*, azaz *garçiya*. A perzsa szó MONCHI-ZADEH szerint (122) 'Habicht; héja', BODROGLIGETI értelmezésében (182) 'windhover; vörös vércse', a kun szót pedig GRÖNBECH (194) 'Habicht'-nak fordítja. A török *garçiya* megfelelőit G. DOERFER (TMEN. I, 404—5, no. 278 és IV, 392, no. 278) összeállította a török, mongol, iráni, kaukázusi, finnugor és szamojéd nyelvekből. Az egyes adatok változatos jelentésárnyalatokat mutatnak. A török nyelvek többségében jelentkező értelmezés alapján DOERFER e madarat héjának: *astur palumbarius*-nak tartja.

Hogyan lett Kézainál az *astur palumbarius*-ból *turul*? SCHENK JAKAB „Magyar solymászmadarnevek” (Aquila XLIII—XLVI) című érdekes tanulmányában sajnos nem nyújt a kérdéshez használható madártani útmutatást. A *turul* szintén török eredetű szavaink közé tartozik. DOERFER (TMEN. III, 346—8, no. 1345) ezúttal is összegyűjtötte megfelelőit a törökben, perzsában, mongolban; a régi adatokat megtaláljuk CLAUSSONnál (EtymDict. 172; ezek

a IX. századdal kezdődnek). Pontos meghatározásuk körül itt is sok a bizonytalanság, így Kāšyari csak annyit mond róla, hogy nagyobb a *siŋgqur*-nál (ez a magyar *szongor*-sólyom). A török-perzsa sólymászati könyvekből azonban kiderül, hogy ez is egy *astur*-fajta sólymászmadarat jelent, PHILLOT szerint pontosabban: 'Crested Goshawk; *Astur Trivirgatus*'. Ezzel el is jutottunk a kérdés nyitjához. Az *astur*-nak a középkorban szélesebb jelentéstani skálája volt: a török nyelvek egy részében *qarčīya*-t jelentett, más részében pedig *toyril*-t. Anonymus és Kézai számára az *astur* csak egyféle sólymászmadarat jelentett, azt, amelyet magyarul *túrul*-nak neveztek.

6. Az álom mint rendkívüli esemény előzetes bejelentése széles téma, itt persze annak csak egyik szűk szektoráról van szó: előzetes híradás egy dinasztiaalapító nagy személyiség születéséről. Ez az előzetes híradás, prófécia természetesen utólag történik meg, mert hiszen csak akkor vitathatatlan. Másfelől a rendkívüli személyiségek születését rendkívüli jelek előzik meg, legalábbis a lovas nomádok körében. Az Álmos-legenda kettős mozzanatával tűnik ki más hasonló mondák közül: tartalmazza a dinasztiaalapító születésének álom útján való előre jelzését és a sólymászmadár totem-ös keletkezését.

A nagyszámú, eddig nem jelzett hasonló esetek közül mutatóba hadd utaljak néhányra.

Az ázsiai hunok (hiungnuk) déli ágának egyik törzsfője, név szerint Liu Jüan (uralk. 304—307.; megh. 310.) Észak-Kínában új dinasztiaát alapított, a Korábbi Csao-t. Születését megelőzően anyja álmában egy nagy halat látott, melynek a fején két szarv ékeskedett; e hal férfivá változott, kezében tartott valamit, amiből erős fénynyaláb sugárzott. Ez híradás volt arról, hogy fia születik, akinek három nemzedéken keresztül kiváló utódai lesznek. Vö.: Cin-ši 101. fejt., 1a—b; DEGUIGNES, Histoire générale des Huns I, 145.

Az ő alázatos híve, majd esküdt ellensége a másik hun dinasztia, a Későbbi Csao dinasztia létrehozója, Ši-lö (319—330.). Kezdetben hivatásos rabló volt, mikor azonban császári trónra került, kiderítették, hogy ő is rendkívüli körülmények között született: égi fény és mennydörgés jelezte érkezését. Vö. Cin-ši 104. fejt., 1a—6a. Ő volt különben az a császár, aki számára Fu-t'u-teng azt a híres hun nyelvű jóslatot mondta, melyről annyian annyit vitáztak, mégis máig megfejtetlen; vö.: BENZING, Fundamenta I, 686—7; LIGETI: MNy. XXXV, 59.

Másik két példámat „A mongolok titkos történeté”-ből veszem.

Alan-koa férjétől, Dobun-mergentől két fiát szült, Belgünütejt és Bügünütejt. Férje halála után özvegségében még három fiút hozott a világra, Bukukatagit, Bukatu-szaldzsit és Bodoncsart. Belgünütej és Bügünütej anyjuk és három féltestvérük háta megett puszogni kezdett. Erre Alan-koa az öt nyílvesző ismert példájával fiait egyetértésre intette, majd így szólt: „Fiaim, Belgünütej és Bügünütej, ti engem magatok között gyanúsítottok, hogy kié, kinek a nemzetségéből való a három fiú, akit szültem. Hogy gyanakodtok, igazatok van. Éjszakáról éjszakára egy ragyogó, aranyos férfi jött hozzám a jurta fényeresztő nyílásának vagy az ajtóhomlokzatnak a fénynyalábján, megcirógatta hasamat, és fényugara méhembe hatolt. Amikor elment, a nap és a hold sugarán távozott kúszva, mint valami aranyos eb.” Majd versben így folytatta (a szöveget ezúttal a magam szó szerinti fordításában közlöm): „Mit fecsegték esztelenül; | Hisz, ki gondolkodik, érti; | bizton az Ég fiai ők; | Fekete fejűekhez mérve | hogy beszélhettek ti róluk; | Mikor mindenek kánjai

lesznek, | a köznép akkor majd észretér”. A fordítás: LIGETI LAJÓS, A mongolok titkos története. Bp., 1962. 11 (A vers itt KÉPES GÉZA költői tolmácsolásában olvasható); mongol szöveg: LIGETI, Histoire secrète des Mongols: Monumenta I, Bp., 1971. 25–6.

Az égi fénysugár, az aranyos eb, aki voltaképpen férfi, a nomád mongoloknál valóban a nagy tettekre elhivatottak csodálatos születésének kísérő jelenségei. De nemcsak Alan koa fiai, hanem a köznép is jól tudhatta, hogy az „aranyos eb” nem más, mint a Bajaut-nembeli Maalik. De meglehet, hogy mindez a kései olvasó profán értelmezése csupán. A névtelen mongol krónikás Alan-koa iránt táplált rokonszenve tagadhatatlan. Alan-koa is az „arany nemzetség”-hez tartozott, Dzsingisz kán ősanyáinak egyike volt. Talán maga a krónikás próbálta — Alan-koa száján keresztül — a fattyakat isteni származással ékesíteni.

Más. Jiszügej, Temüdzsinnek az apja elment leánykérőbe. Mielőtt azonban terve szerint a „sógor-nemzetség”-hez, az olkunuthoz ért volna, összetalálkozott az Onggirat-nembeli Dej-szecsennel, akinek éppen volt egy eladó lánya, Börte. Dej-szecszen örvendezve így szólt: „Jiszügej sógor, álmot láttam az éjszaka. Egy fehér *szongor*-sólyom repült oda hozzám, karmai közt a nappal meg a holddal, és a kezemre telepedett. Álmomat elmondtam az embereknek: a napot meg a holdat csak tekintetünkkel látjuk, most meg a szongor odahozta hozzám a karmai közt, és a kezemre telepedett. Leszállott a fehér madár. Ugyan milyen szerencsét jelent ez a számomra? Azt jelentette az álmom, Jiszügej sógor, hogy eljössz a fiaddal hozzám. Hogy mit jelent ez az álom? Megmondta előre, hogy a Kijat-nemzetség szerencsét hozó hírnökeiként eljöttök ti ide.” Fordítás: LIGETI i. m. 17; mongol szöveg: Monumenta I, 38.

Ez az álom is nevezetes eseményt jelez előre: hiszen Jiszügej fiával, Temüdzsinnel, a későbbi Dzsingisz kánnal érkezett a házhoz kérőként. Az esemény nagyságát persze ezúttal is csak utólag állapíthatta meg az igricek szövegét rögzítő névtelen krónikaíró. Viszont figyelmet érdemel, hogy a sólyom ezúttal nem totem-állat, hanem szabályos vadászsólyom, hagyományos tevékenysége közben, amely azonban a megszokott vadászsákmány helyett a napot és a holdat, azaz a világ fölötti uralmat hozva telepedik vissza solymász gazdája kezére.

Egy percig sem lehet kétséges, hogy az Álmos személye köré szövődött turul-monda nem a dinasztiaalapító vezér születése előtt, de nem is közvetlenül utána keletkezett. Jól látta ezt GYÖRFFY GYÖRGY (Krónikáink 41), sőt azt is, hogy az később mint finomodott, igazodott a körülményekhez. Kérdés, hogy mikor keletkezett ez a monda? A honfoglalás előtt aligha. Talán a X—XI. században? Értelme, célja világos: igazolni a turul-nemzetség jogát a hatalomhoz.

A turul-monda, mint műfaj, nyilván nem előzmények nélkül jött létre, kellett lennie valami korábbi modellnek, melynek mintájára a krónikás (?) megalkotta. Az álom-motívum lehetne akár nyugati eredetű is, ám a totem-ős szerepe félreérthetetlenül keleti, török ihletésre utal.

De térjünk vissza Álmoshoz.

7. Az Álmos név görög betűs változata szintén nem problémák nélkül való.

Ezek közül az egyik abból fakad, hogy a görög betűs alak sz-szel kezdődik. Igaz, MORAVCSIK GYULA kristálytiszta érveléssel eltakarította az útból,

azonban megállapításait sajátos módon nem vették kellően figyelembe. Ezért talán nem lesz felesleges újra betekintenünk az ügy aktáiba.

A név Konstantinos Porphyrogenetos ismert művének 38. fejezetében fordul elő, mégpedig nem is egyszer, de háromszor. Arról van szó a kérdéses helyen, hogy a kazár kagán magához hivatja Levedit, hogy megtegye a magyarok fejedelmévé. Levedi mondja a kagánnak: „ἀλλὰ μᾶλλον ἔστιν ἕτερος ἀπ' ἐμοῦ βοέβοδος, λεγόμενος Σαλμούτζης καὶ υἱὸν κεκτημένος ὀνόματι Ἀρπαδῆν ἐκ τούτων μᾶλλον εἴτε ἐκεῖνος Σαλμούτζης εἴτε ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀρπαδῆς ἵνα γένηται ἄρχων”: „azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább fejedelem”. A kagánnak tetszik ez a beszéd, emberei hazakísérik Levedit, s ott történik meg a végső megállapodás Árpád személyében. E megállapodásnak már láttuk a szövegét, ezt idézi a TESz.

A görög szöveget BEKKER bonni kiadása alapján idéztük, mely mind a három esetben szigmával kezdi Álmos nevét.

Nos MORAVCSIK GYULA már 1926-ban tisztázta e parazita szigmák eredetét „Levedi és Álmos” című cikkében (MNY. XXII, 82—4). Szövegkritikai munkájához felhasználta a görög szöveg fényképeit, mégpedig a párizsi XII. századi kéziratról (P¹), annak XVI. századi másolatáról (P²), végül a vatikáni 1509-ből származó kéziratról (V).

Ezek alapján MORAVCSIK megállapította, hogy P¹-ben mind a három esetben megtalálható a szókezdő σ, azonban a harmadik esetben — szabad szemmel is láthatóan — utólag toldották be a σ-t az εἶπερ és ἄλμουῦ közé. A V-ben és a P²-ben az első esetben σ-szel kezdődik a név, a másodikban azonban ἐκεῖνος ὁ ἄλμούτζης van, a harmadikban εἶπερ ἄλμούτζη. A P¹-ben egyszerű szövegromlással van dolgunk: az első esetben a szókezdő σ a megelőző λεγομένους szövegének dittografikus hatásaként keletkezett, a másodikban pedig a ὁ-t a másoló σ-nak nézte. A vatikáni kézirat az első esetben tartalmazza a hibás σαλμούεζης-t ὁ ἄλμούτζης helyett. A vatikáni kézirat alapján a MEURSIUS-féle kiadás (1611.) mindenütt kifogástalanul magánhangzós szókezdetet ad, a későbbi BANDURI-kiadás (1711.) a P¹ alapján mindenütt helytelenül szigmával kezdi Álmos nevét. Innen kerültek a hibás olvasatok BEKKER bonni kiadásába, onnan meg MARCZALI jóvoltából hozzánk, a MHK.-ba.

MORAVCSIK tizenkét év múlva visszatért a kérdésre „A magyar Álmos név legrégebb feljegyzéséhez” című cikkében (MNY. XXXIV, 186—8). A három kézirat helyszínen történt megvizsgálásáról beszámolva megerősítette korábbi megállapításait. Új mozzanat mindössze annyi, hogy sikerült megállapítani: a V nem független a P¹-től, hanem annak egyszerű másolata. Ebből következően „a vatikáni kézirat nem függetlenül a párizsitól, hanem épen mint róla készült másolat őrizte meg az eredeti alakot, amelyet a párizsi kódexben egy későbbi ismeretlen kéz kiegészítő törekvésekből származó javításaival eltorzított”.

Ily módon sikerült a téves Σαλμούτζης-t, „amely a nyelvészeknek korábban oly sok fejtörést okozott”, véglegesen kiküszöbölni — gondolta MORAVCSIK. Úgy látszott, úgy is van, hiszen NÉMETH GYULA (HonfKial. 281—2) fenntartás nélkül elfogadta MORAVCSIK javításait.

Közben azonban megjelent JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSÓ Ó-magyar olvasókönyve (Pécs, 1929.), amely a bizánci császár könyvéből is közölt magyar szórványemlékeket tartalmazó szövegrészeket, többek között azt, amely Álmos nevének harmadik előfordulását tartalmazza. A két tudós szerző szövegét a P¹ kéziratnak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött teljes

fényképről másolta, olyan akribiával, hogy még a sorvégeket is jelölték, a szóvégi szigmák helyett is megtartották az eredeti σ gráfiát. Természetes, hogy szövegükben ily módon *σαλμουό-τζη* olvasható; igaz, jegyzetben utalnak MORAVCSIK közlésére, amely szerint a vatikáni kéziratban kétszer *άλμουότζης* olvasható. Már nem természetes az, hogy nem jelezték, hogy a név elején a σ szövegromlás eredménye, ezt ugyanis az 1926-os cikk alapján már sejteni lehetett. Igaz, csak 1938-ban közölte MORAVCSIK helyszíni vizsgálatainak eredményeként, hogy a σ későbbi betoldás. Ezt bizonyítja egyrészt az a körülmény, hogy a σ feltűnően kicsire van írva, nyilván azért, hogy a már korábban ott levő két betű közé beférjen, másrészt az, hogy az α felett kissé jobbra nagyítóval tisztán kivehető valami vakarás, amely által egy későbbi kéz az α felett eredetileg meglevő spiritus lenist eltűntette.

A lényeget tömören így foglalta össze GYÓNI MÁTYÁS (A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943. 16): „A P²-ben mindhárom előfordulási helyen, a V-ben és a P¹-ben az első helyen mutatkozó *σαλμουότζης*-ről MORAVCSIK GYULA kimutatta, hogy nem tekinthető alakváltozatnak, hanem csak átvitelből és későbbi kéz torzításából keletkezett, illetőleg továbbvitt szövegromlásnak.” Vö. még MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. Bp., 1950. 170–5 és Byzantonoturcica. Berlin, 1958. I, 63–4.

A magyar fejedelem nevét BEKKER görög szövegében mind a három helyen torzított formában rögzítette, tőle került hozzánk így. Azaz hogy a torzulás nálunk még tovább is fejlődött. MARZALI lemásolva BEKKER szövegét kifejezett belőle 11 szót (MNY. XXII, 84. jegyz.), a kimaradt szavak közé tartozott az egyik *σαλμουότζης* is. A két előfordulást tovább apasztotta egyre az ÓMOLv.; ez az egy – változatlanul hibás alakban – tovább vándorolt a MSzFgrE.-be és a TESz.-be.

Úgy gondolom, itt az ideje, hogy végre visszatérjünk Konstantinos eredeti, helyes névalakjához, amely *άλμουότζη* (alanyeset), és *άλμουότζη* (tárgyeset).

8. Korábbi felfogás szerint a görög gráfia magyar *Almucsi* vagy *Almucs* alakot takarhatott, azonban GYÓNI (i. m. 18) világosan kimutatta, hogy csak az *Almucs* olvasat a helyes.

Almucs és *Almus* egyazon névnek két magyar változata. A magyaráztatul szolgáló *cs > s* változásról, amely nem ritkán az *s > cs* változással kereszteződik, számos hosszabb-rövidebb megjegyzés látott napvilágot, de az egész kérdést áttekintő monografikus feldolgozás még várat magára, bár égető szükség volna rá egész sor függőben levő kérdés megnyugtató megoldásához. Török jövevényszavaink kapcsán magam is utaltam néhány vonatkozására, legutóbb vö. MNYTK. I, 185 (= LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van: Budapest Oriental Reprints, Series A 1. Bp., 1977.; Editors E. SCHÜTZ—E. APOR).

Figyelemre méltó, hogy *Almucs* nem az egyetlen a Konstantinos feljegyzete nem nagy számú magyar név között, amely *cs*-t tartalmaz a későbbi *s*-es alakkal szemben. Ilyen: *Tarkacsu* (*Tarkacs*), *Termacsu* (*Termacs*), *Jutocsa*, *Falics*; ezek később (főleg helynevekben) *Tarhos*, *Tormás*, *Jutas* (és **Falis*) alakban tükröződnek. Különböztetett figyelmet érdemelnek, mert egyetlen forrásból származó, egy-egy nyelvű (nyelvjárási) anyagot tartalmaznak.

Az *Álmos* személynév, mint arra már GOMBOCZ „Árpádkori török személynéveink” című tanulmányában (MNYTK. 10. sz. 26) utalt, a XV. századig elég gyakori. Közülük érdemes kiemelni Álmos hercegnek, Kálmán király testvérének a nevét; e név ugyanis okleveleinkben *Almus*, bizánci forrásokban (Kinnamos) viszont *Αλμούζης* (MORAVCSIK, ByzTurc. II, 63—4) alakban jelentkezik. A görög átírás rendhagyó, a zétának *ς* értékben való használatára MORAVCSIKnak ez az egyetlen példája (i. m. 33), GYÓNINak (i. m. 17—8) sincs rá kielégítő magyarázata. Lehet, hogy idegen közvetítésre támaszkodik a bizánci átírás (Kinnamos magyar glosszáira; vö. ÓMOLv. 99—100).

Már korábban felvetődött a kérdés, vajon valamennyi Álmosunk Álmos vezér nevéből sarjadt-e? GOMBOCZ a szolganevek közt való előfordulásai miatt ebben kételkedett, s feltette, hogy két azonos hangzású névvel lehet dolgunk: az egyik magyar (finnugor), a másik török előzményre menne vissza. A feltevéseknek erre az ingoványos terepére nem követném GOMBOCZOT, itt inkább arra szorítkoznék, hogy néhány szót ejtsek arról, hogy egy *Almīs* típusú névnek mi lehetett a sorsa a törökségen belül.

A köztörök (jóideje ezt a műszót használjuk a korábbi *j*-török helyett) nyelvekben szabályosan illeszkedik a névadás rendszerébe: *-mīs (-mīš)* képzős igei származék. GOMBOCZ (i. m. 26—7) utal fő forrására, HOUTSMA kipszak névanyagára, ahol valami 20 ilyen típusú név található (SAUVAGET: Journ. As. 1950: 31—58, gyűjtése nem módosítja számottevően ezt a képet), de utal a X. századi rovásírásos Jóskönyv, továbbá a Qutadyu bilig ilyen jellegű neveire is. Árpád-kori neveink közül ide sorolja az *Álmos*-on kívül még az *Atlamos*-t és az *Öiomös*-t.

Maga az *Almīs* név török területről régóta ismeretes a 920 körüli volgai bolgár fejedelem nevéként. RÁSONYI LÁSZLÓ kiadatlan „Onomasticon Turcicum” című becses műve további példákat tartalmaz. Ezek közül való — szíves közlése szerint — több kazak *Almis* és *Almes* (P. P. RUMJANCEV, Kirgizskoe chozajstvo, St. Pbg., 1912—3. 50, 218, 114), *Almis-batır*, aki 1798-ban a kazak *Botbaj*-ág feje volt (TYNYŠPAEV, Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda. Taskent, 1925. 65). A történeti anyagból ide vonható egy IX. századi ujjur emlék *Il-almīs sāngün* neve (F. W. K. MÜLLER, Zwei Pfahlin-schriften 12). Természetesen megtaláljuk e nevet a folklór-anyagban is; ilyen az altaji török *Almīs-čan* (NIKIFOROV, Anoskij sbornik. Sbornik skazok altajcev s primečanjami G. N. POTANINA. Omsk, 1915. 36, 212), valamint a telengit *Almīs* (A. K. KALACĚV, Neskoljko slov o poézii telengetov: Živaja Starina VI, 499).

GOMBOCZ az *Almīs* nevet előbb ’vétel’-nek, majd ’vett’-nek értelmezi; mind a kettő lehetséges, azzal, hogy egyik is, másik is csak lazán közelíti meg a valóságos (nem szükségszerűen kizárólagos) jelentést. A tör. *al-* ’vesz’ számos jelentésárrnyalattal rendelkezik: ’levesz (ruhát, nyeret)’, ’elvesz (feleségül)’, ’behajt (adósságot)’, ’megvesz (megvásárol)’, ’megvesz, bevesz (erődítést, meghódít népet)’; stb.; Vö.: DTS. 36; CLAUSON, EtymDict. 124.

Mi a helyzet csuvasos vonatkozásban?

9. RAMSTEDT tézise (pontosabban: hipotézise), amely a mong. *-mal*-t és a tör. *-mīs*-t összekapcsolta, ma is használható altaji relációban, arra azonban sohasem volt alkalmas, hogy egy IX. századi ócsuvas problémához döntő bizonyítékot szolgáltatson. Persze jól tudjuk, hogy a nyelvi jelenségek ritkán jelentkeznek vegytiszta állapotban. Jól tudjuk — sajnos gyakran megfeled-

kezünk róla —: jövevényszavait az átvevő nyelv nem mindig meríti az átadó nyelv eredeti szókészletéből, olykor bizony belemarkol annak jövevény-szavaiba is.

Régi nézetét később is fenntartotta RAMSTEDT, bár azt némi fenntartással körülbástyázta (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 106, 108), ezzel kapcsolatban viszont lehetségesnek tartotta a köztörök és csuvas 60 és 70 számnevek idevonását. Nézetéhez csatlakozott — óvatos formában — RÄSÄNEN is (Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 137).

Ismeretes valóban, hogy a köztör. *altmîš* '60' és *yétmîš* '70' megfelelője a csuvasban *utmâl* és *šitmêl*, azaz a köztör. *-mîš-*, *-mîš-*-sel szemben a csuv.-ban *-mâl*, *-mêl* jelentkezik. A két számnévben világosan felismerhető az *altî* '6' és *yéti* '7'; CLAUSON (EtymDict. 130) szerint ezeknek a származéka, mégpedig egy „szokatlan képző” (with the unusual suffixe) segítségével. Tehát képzőre gondol ő is, ha nem is a török participium perfecti és praeteritum indefinitum képzőjére, mint RAMSTEDT.

A két számnév jelentősebb adatai a következők.

Az első közülük előfordul a jéniszeji feliratokban, mégpedig *altmîš* [^altmîš] és *altmîs* [^altmîs²] alakban (S. E. MALOV, Enisejskaja pisjmenostj tjurkov. M.-L., 1952. I, 41, 48 és 26). Az elsőként említett adat talán ókírgiz, s a IX. századra tehető. A többi régi török emlékekben bőségesen van adatolva e számnév, így az ujugurban mind a három korszakból *altmîš* (GABAIN: TTT. VIII, L 1; KARA-ZIEME: BTT. VII, 83; LIGETI: AOr. XIX, 129); horezmi, QB., csag. *altmîš* (BODROGLIGETI, Gulistan 198; DTS. 40; PdC. 31); kipscak *altmîš* (HOUTSMA 22; stb.), *altîmîš* (ZAJĄCZKOWSKI, Bulgat 7; TELEGDI, Qawānin 292; nyilván másodlagos alakkal van dolgunk, vö. ugyane források *yétmîš* alakját); Ibn Muhanna *altmîš* (BATTAL 10). Mai nyelvekben: *altmîš* (oszm., az., tkm., gag.; tat. bask., kar. stb.), *altmuš* (kumük), *altîmîš* (kar. T.), *alpîs* (kzk., nog., kkalp.); *ältmîš* (özb.); *altmîš*, *atmîš* (turki, mai ujj.). Vö. CLAUSON, EtymDict. 130; SEVORTJAN, Etimologičeskij slovarj tjurkskich jazыkov 141 (teljes felsorolással).

A *yétmîš* '70' szintén előfordul már a legrégebb emlékekben. A feliratokban: *yätmîs* [y²t²ms²] (Kül tägin 12, Ongin 9) és *yätmîš* [y²t²mîš] (Bilgä qayan 11; vö. TALAT TEKIN 402), valamint ókírg. *yétmîš* [y²et²mîš] és *yätmîš* [y²t²mîš] (MALOV, En. 49, 41); ujj. *yitmîš* (Man. I, 20, 15; LIGETI: AOr. XIX, 286); Rabg. *yätmîš* (MALOV, Pamj. 387); IM. *yitmîš* (BATTAL 90); kipscak *yätmîš* (HOUTSMA 12); stb. A mai nyelvekben: oszm. *yétmîš* (HONY 401), az., tkm. gag. *yétmîš* (ARS. 80; TRS. 312; GRMS. 180); turki *yétmîš* (JAR. 155), mai ujj. *yätmîš* (NADŽIP, URS. 783); kar. L. *yätmîš*, kzk. *yétmîš* (RADL. III, 367, 368); bar. *yitmîš* (RADL. III, 525); szalar *yimîš*, *yémüš* (KAK. 195); kzk. *jetpîš* (RADL. IV, 83); tat. *jitmîš* (RADL. IV, 153); kkalp. *jetpîš* (RKkS. 920); karacs.-balk. *jetmîš* és *üč jÿyirma bla on* 'három hús és tíz' (RKBS. 570); stb.

Merőben más eljárást követnek a szibériai török nyelvek (és a sárga ujugurok nyelve). Ezek a nyelvek az *altî* '6' és *yéti* '7' számneveket nem *-mîš* (*-mîš*)-sel kombinálják, hanem az *on* 'tíz' számnévvel, vagyis a '60' és '70' fenti alakjai helyett a 'hat tíz' és a 'hét tíz' kifejezést használják.

Példáink: altaji török (ojrot) *altan* (< *altî on*) '60' (RADL. I, 403; ORS. 17); teleut, sór, lebed, kacsá, küerik *alton* (< *altî on*) (RADL. I, 404), szagáj, kojából *alt'on* (RADL. III, 1315); hakasz *alton* (ChRS. 24), tuvai *aldan* (TRS. 54), jakut *alta uon* (PEK. I, 81); sárga ujugur *alton* (MAL. 14). Továbbá: alt. *jättän* '70' (RADL. III, 366), küer. *jätton* (uo.), kojb., kacsá *jetton* (uo.), tel. *‘jätton*

(uo.), alt. *jeten*, *deten* (ORS. 54), hak. *četon* (ChrS. 318), tuv. *čeden* (TRS. 524), jak. *sättü uon* (PEK. II, 2181), sárga ujj. *jeton*, *jeton* (MAL. 40).

Amíg 60 és 70 *on* ('tíz')-nal szerkesztett alakja a török régiségben ismeretlen, és a mai török nyelveknek csak egy szűk körén belül használatos, addig 80 és 90 *on*-nal kombinált alakja általánosnak és kizárólagosnak mondható a régi és a mai török nyelvekben egyaránt.

A fontosabb adatok ezek: türk *säkiz on* (TALAT TEKIN 367), ujjur *säkiz on* (a legrégebb emlékektől a XV. századig; vö.: ZIEME: BTT. V, 85; HAMILTON, Un conte bouddhique 126; LIGETI: AOr. XIX, 193); Käs̄y. *säksön* (BROCK. 175: *säksön*; CLAUSEN: *säksön*; DTS.: *seksün*); horezmi *säksän* (FAZYLOV II, 279); IMuhannä *säksän* (BATTAL 59); csag. *seksän* (PDC. 370). A mai nyelvekben összevont palatalis hangrendű alakban él tovább a szó: oszm. *seksen* (HONY 310), az. *säksän* (ARS. 180), tkm. *seksen* (TRS. 570), gag. *seksän* (GRMS. 407) stb., stb. A szibériai csoport még őrzi a régi állapot emlékét: alt., tel. *säyisän* (RADL. IV, 447), alt. *segizen* (RAS. 68, ORS 126), hak. *sigizon* (ChRS. 186), tuv. *sezen* (TRS. 371; *ses* '8'), jak. *ayis uon* (PEK. I, 24), sárga ujj. *saqison*, *saqson* (MAL. 99). Szerkezetileg ide tartozik a csuvas *sakärvunnä* (RČS. 91) is.

Hasonló a helyzet a 90 török nyelvű adataival. Ezúttal is elegendő néhány példa: türk *toqquzon* (MALOV, Pamj. 432); ujj. *toquzon* (GABAIN, Alttürk. Gram. 103; TEZCAN: BTT. III, 58; LIGETI: AOr. XIX, 266); Käs̄y. *toqsön* (BROCK. 214; DTS. 577: *toqsun*); IM. *toksan* (BATTAL 74); Tefsir *toqsan* (BOR. 307); kipcsak *toqsan* (HOUTSMA 22); stb. A mai nyelvekben szintén összevont, de velaris hangrendű alakban él: oszm. *doksan* (HONY 86), az. *doqsan* (ARS. 74), tkm. *toqsan* (TRS. 637, de *dokuz* '8'), gag. *doksan* (GRMS. 150); a nem oguz nyelvekben *toqsan* (vö. RADL. III, 1165), hak. *toyizan* (ChRS. 229), tuv. *tozan* (TRS. 414; *tos* '9'), jak. *toyus uon* (PEK. III, 2702), s. ujj. *toqson* (MAL. 12ö). Csuvas *täxärvun(n)ä*, *täxärvun* (RČS. 152).

A kérdéses számnevek pusztá áttekintése meggyőz arról, hogy *altmäs* '60' és *yetmäs* '70' nem képzett, de összetett szavak, s a bennük második elemként használt *-mäs* ugyanazt a jelentéstani funkciót tölti be, mint a '80' és '90' nevében az *on*, más szóval a *-mäs* eredetileg szintén 'tíz'-et jelentett. A két elhomályosult összetételén kívül azonban ismeretlen a szó a törökségben, s oda feltehetőleg idegenből került, egy ez idő szerint közelebről meg nem határozható időpontban.

Magyarázásukra több kísérlet történt (felsorolásukat lásd SEVORTJAN-nál), közülük egyedül NÉMETH GYULÁÉ érdemel figyelmet; vö. Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolatai: NYK. XLVII, 82 és Probleme der türkischen Urzeit: BOH. V, 82. É szerint a tör. *-mäs* finnugor megfelelőkhöz kapcsolandó.

Valójában a finnugor nyelveket ezúttal csak a magyar és a permi nyelvek képviselik. Sajátságos módon ezek a megfelelők itt is csak összetételekben fordulnak elő. Az ide tartozó magyar *harminc* < *χarm-misz* (csökevényei a *nyolc* és *kilenc* számnevekben) ősmagyar kori permi jövevényszó, a permi nyelvek *-mäs*, *-mäs* szavának nincs finnugor kori előzménye, mert e korban még nem alakult ki a tizes számrendszer; vö. MNyFgrE. II, 268. Nem kevésbé feltűnő, hogy pl. a zürjénben a *nělāmīs* '40', *vetīmīs* '50', *kvaītemīs* '60' mellett ugyanebben a nyelvben a *nělāmīn* '40', *negy-ven*', *veti'mīn* '50', *kvaīti'mīn* '60' alakok is megvannak; vö. SZINNYEI, NYH⁷. 56.

NÉMETH GYULA a finnugor (uráli?) és török nyelvek viszonyát több száz éven át tartó szoros, ősrököságszerű érintkezésből magyarázza. Kronoló-

giai okokból ezzel a magyarázattal összeegyeztethetetlen az imént tárgyalt egyeztetés, mert az csak a török és a permi nyelveket érinti.

Az egyeztetés helyességében azonban nemigen kételkedhetünk. Mellette szól a jelentéstani azonosságon kívül a használatában mutatkozó szerkezeti azonosság, sőt a hangtani hasonlóság a teljes azonosságnál is nagyobb súllyal esik latba.

Több lehetséges körülmény mérlegelése után arra gondolhatunk, hogy az őstörök is, az ősermi is — egymástól függetlenül — egy harmadik, ez idő szerint közelebbről meg nem határozható nyelvből kölcsönözte a *mış* 'tíz' szót.

10. Régi török jövevényszavaink közt is akad olyan, amelyet *-miş* képzős igei származéknak tartanak. Ilyen a *gyümölcs*. Fontosabb adatai a következők.

A legrégibb adatok a IX. századi ujjurral kezdődnek; a még korábbi rovásírásos türk emlékekből tematikai okokból hiányzik a szó. De lássuk: ujj. *yemiş* [yymyš] 'fruit' (HAMILTON, Un conte 136; CLAUSON, EtymDict. 88). A kései (XV. sz.) ujjurban kettős alakban jelentkezik e szó, a Fordító Iroda szj.-ében régiesebb formában: *yämiş* (ujgur írással), ill. *jemiş* (kínai átírásban; ez mongolos alak), 'gyümölcs' (LIGETI: AOr. XIX, 283), a Tolmács Iroda szj.-ében viszont a mai ujjurhoz közelítő formában: *yämiş* 'gyümölcs', *qizül yämiş* 'egyfajta piros színű kis gyümölcs' (13a és 14b; csak kínai átírásban, kiadatlan). Egyéb nyelvelmékekben: Kāšγ. *yämiş*, *yemiş*, *yemiş* (BROCK. 85, 90; CLAUSON i. h.); Raby. *yemiş* (MAL., Pamj. 388); horezmi *yemiş* (BODROGLIGETI, Gulistan 139); Tefsir *yemiş* (BOB. 151); csag. *yemiş* (PDC. 559); kun *yemiş* [yemis, jemis, giemis, jemiš, iemiz] 'Frucht, Obst' (GRÖNB. 121); Leideni Névt. *yämiş* [y'mš] 'Frucht' (HOUTSMA 102); TZ. *yämiş* (ATALAY 284); Qawānin *yämiş* (TELEGDI 312); jemeni ötnyelvű szj. *yemiş* [***mš olv. yymš] 'gyümölcs', j. négy nyelvű szj. *yämiş* [yymyš]; örm. kip. *jemiş*, *jemiş*, *jemiz* 'fruit' (TRYJ. 335); stb.

Mai török nyelvekben: oszm. *yemiş* 'fruit' (HONY 400), N 1. 'incir; füge'; 2. 'kavun; dinnye'; 3. leblebi; 'pörkölt borsófajta'; 4. 'sögüt tuhumu; füzfa-mag' (Söz Derleme Dergisi III, 1513); az. N. *jemiş* 'száritott gyümölcsök; mazsola; gyümölcs' (Dial. slov. az. jaz. 1964. 245); tkm. *ijmiş* 'termés; gyümölcs' (TRS. 348); gag. *jemiş* 'bogyó; mazsola' (GRMS. 176); krm. *jämiş* 'Frucht' (RADL. III, 392); kar. T *jemiş* 'Frucht' (KOW. 202), kar. L *jemis* (MARD. 34); kum. *jemiş* (KRS. 1085); nog. *jemis* (NRS. 106); tat. *jimes* (TRS. 765), *qara jimes* 'getrocknete Pflaumen' (RADL. IV, 152), N. *jemes* 'gyümölcs' (Dial. slov. tat. jaz. Kazan, 1969. 171); miser *jimes* (PAASONEN: JSFOu. XIX/2: 5); bask. *jemes* (BRS. 183), *jimes*, *jimes* (PRÖHLE: KSz. V, 236); kkalp. *jemis* 'bogyó' (RKkS. 1122), kirg. *jemiş* 'gyümölcs; bogyó; étel; takarmány' (KRS. 247); kz. *žemiş* 'fruit; results' (SHNIT. 102); özb. Q *jemiş* 'étel, eledel; mazsola; takarmány' (LIGETI), irod. özb. *jemiş* 'étel, eledel, ennivaló' (URS. 138); turki *jemiş*, *jeimis* 'fruits and sweets; fruit' (JAR. 154); mai ujj. *jemiş* 'bogyó; gyümölcs' (URS. 803); Hak. *imes* 'mag; gyümölcs' (CHR. 58); tuv. *čimis* (TRS. 534); szag. *čimis* 'die Speise, das Essen; Frucht' (RADL. III, 2159); alt. *jämiş* 'Speise, Futter' (RADL. III, 392); szag., koj. *nämis* 'Lockspeise, Köder' (RADL. III, 691).

A szó a csuvasban *šimes* alakban és 'étel, eledel; takarmány; gyümölcs, zöldség' jelentésben él' (ČRS. 363).

A mongolban a szó a XIV. századtól fogva van adatolva. Itt említendő az 1389-ből való Hua-yi yi-yü *jemiš* 'gyümölcs' adata (I, 4a; vö. M. LEWICKI 24 'fruit d'un arbre'). A többi kínai átírással mongol szójegyzék a XV–XVI. századból való. A Fordító Iroda mongol szj.-ében szintén *jemiš*-t találunk, kiegészítésül mellette olvasható még e szó ujjur írásos változata is *ĵimis* alakban (14a; vö. HAENISCH, Sinomongolische Glossare I, 11, no. 91; az itt közölt *jemiši* olvasat téves). A Tolmács Iroda mongol szójegyzéke (Tk. 135b) szintén *jemiš*-t ad. A másik két Ming-kori szójegyzékben *jemis*-t (Ls: ISHIDA 135b) és *ĵenis*-t (Yy 74b) tartalmaz. Az arab írásos többnyelvű szójegyzékek közül megtaláljuk szavunkat a következőkben: IMuhannā *ĵimis* (MEL. 134; KR. 218; POPPE 439); MA. *ĵimis* (POPPE 120); Jemeni négy nyelvű szj. *ĵemis* [hmyš olv. ĵmyš] 'gyümölcs' (9a8: 2); prekl. mong. *ĵimis* 'gyümölcs', *ĵimis-tü modun* 'gyümölcsfa, tkp. gyümölcsös fa' (LIGETI, Indices IV, 144; V, 223); irod. mong. *ĵimis* 'fruit, berries, dates' (LESS. 1056); irod. ojr. *zemes* (POZDŇ. 262).

Megvan a szó a mai mongol nyelvekben is: ojr. nyj. *džimš* (KARA 137), kalm. Ö. *zems*, D. *zems* 'Frucht, Früchte, Obst' (RAMST. 473); ord. *dzimis* 'fruit' (MOST. 199); üdzs. *džimis* (KARA; 11); kel. mong. *ĵims* (RUDN. 89); hal. *žims* 'gyümölcs, bogyó' (LUV. 180); bur. *žémés* 'gyümölcs, bogyó' (ČER.² 237), *üzém žémés* 'szőlő' (ČER.² 497).

A mongol szó török eredetű. Ennek világos bizonyítéka a régi adatokban jelentkező szóvégi *š*, amely idegen a mongolban, s rövidesen el is tűnt, illetőleg *s*-szel helyettesítődött a mongol helyesírásban is. A szókezdő *ĵ* sem különösebben meglepő, mert nem az egyetlen a mongol kori török jövevény-szavakban (ilyen pl. a *ĵi'aq*, *ĵa'aq* 'dió' ~ köztör. *yayaq*). Szokás egyszerű mongolizmusnak magyarázni, de az sincs kizárva, hogy e szavak olyan (kipcsak) török nyelv(ek)ből kerültek a mongolba, ahol a *y* szókezdő helyett *ĵ* állott. Meg kell jegyezni, hogy a *ĵimis* 'gyümölcs'-nek nincs etimológiája a mongolban; a mellette található *ĵimislig* 'fruit garden, orchard; fruit-bearing' (LESS. 1056) szintén török jövevényyszó, vö. ujj. *yemišlik* 'orchard' (CLAUSON, EtymDict. 939).

A tatárból való a cser. *ĵeməš* 'Frucht', *ĵeməš* 'Naschwerk', *deməš* 'Gemüse, Obst' (RÄS. 30), hasonlóképpen a votj. *jemiš*, *jomiš*, *jumiš* 'Frucht' (MUNKÁCSI: UgFüz. 5. sz. 131). Behatolt a török szó több kaukázusi és balkáni nyelvbe is (ez utóbbiak az oszm.-ból); felsorolásukat lásd: DOERFER, TMEN. IV, 195.

A tör. *yemiš* végső soron kétségtelenül a *yē*- 'eszik' (a mgh. hosszúságát igazolja a jak. *siä*- és Kāšy. *yē*-) igére megy vissza. Általánosnak mondható felfogás szerint a fentebb már említett *-miš*, *-miš* képzőt látják a végződésben. E képzőnek azonban nem ez a fő funkciója, főnévként csak ritkán fordul elő. Már GOMBOCZ írja: „önálló főnévi használatára (mint pl. a kazáni tatárban: *tormäš* 'élet', *kälmäš* 'cselekedet') nem talállok biztos példákat (MNYTK. 16. sz. 26). Az ótörökben GABAIN említi még: *ögmiš* 'dicséret', *ati kötrülmiš* 'neve magasztos (Buddha)' (AlttürkGr. 73, Fundamenta I, 36). RÄSÄNEN példái sem különösen nagyszámúak: GOMBOCZ két kazáni tatár példáján kívül ott van a *ĵiməš* 'Obst', kzk. *turmuš* 'Leben' (Morphologie 137). CLAUSON (i. m. 938) szintén a *yē*- ige *-miš* képzős származékának tartja a szót, ám megjegyzi, hogy konkrét tárgyat jelölő főnévben a képzőnek ez a funkciója szokatlan. Ez igaz, a többi ismert (itt fel nem sorolt néhány további) példa elvont fogalmat kifejező főnév. Még sem kétséges, hogy ezt a szót a török nyelvi tudat a nagyon gyakran használt *-miš*, *-miš* képzős igei származékok közé sorolta be.

Van a szónak más etimológiája is, ezt először EGOROV (EtymSlov. 214), majd újabban HAMILTON (Un conte 136) vetette fel. E szerint a *yēmīš* 'gyümölcs; étel' a *yē-* igéből képzett *yēm* 'étel, takarmány' névszónak *-š* képzős származéka. A kiindulási pontul választott *yem* jól ismert a török régiségben (az ujjgurtól kezdve), és megfelelő módon van képviselve a mai török nyelvekben is. Az *-š* deverbális nomenképző általánosan elterjedt a törökségben, témérdek példával igazolható. Ezzel szemben az *-š* denominalis nomenképző ritkának mondható; funkciója GABAIN szerint (i. m. 63) nem világos, HAMILTON (i. h.) viszont nagyító (augmentativ) képzőnek tartja. Példák: *ötör. bayiř* 'Stricke' (*bay* 'Band'), *bügüř* 'Weisheit' (*bügü* 'weise'), *tärkiř* 'Hast' (*tärk* 'ua.'), *arqıř* 'Bote, Karavane', *yoquř* 'Aufstieg' (RÄSÄNEN, Morphologie 112).

A *yēm-iř* magyarázat mellett szól az a körülmény, hogy ugyanezen *yem* szónak van egy másik származéka, amely ha nem is gyümölcsöt, de egy növénynevet jelent. Ez a csag. *yimlik* [olv. *yēmlik*] 'ein breutblättiges Gras' (RADL. III, 533), 'une plante (meg nem határozott perzsa és arab megfeleléssel)' (PDC. 559); oszm. *yāmlık* 'der Bocksbart (Tragopogon)' (RADL. III, 396; magyarul 'bakszakáll, babszakáll, bakfű, kakukksaláta, kígyómarást gyógyító fű, tejesfű': CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 26).

A csuvas *šimēš* elválaszthatatlan a *šime* 'takarmány; étel, eledel', valamint a *ši-* 'eszik' (ČRS. 362) szótól. Egységes szócsaládot alkotnak, mégpedig hosszú idő óta, hiszen a szókezdő *š*-t együtt alakították ki. A *šimēš* ugyanakkor azonban egy félreismerhetetlen rendhagyó sajátságot is tartalmaz: a szóvégi *š* helyett ugyanis *l*-t váránk.

A jelenlegi *š* csak kétféleképpen magyarázható. Vagy korábbi *č*-ből keletkezett: *ivāš* 'marok' (tör. *avuč*, tat. *uđč*, *uč*); *juš*- 'savanyodik' (tat. *ači-*); további példák felsorolását feleslegesnek tartom, mert — figyelembe véve a török szó történetét — ez a lehetőség eleve kirekesztendő. Vagy pedig a szóvégi *š* korábbi *ř*-re megy vissza: *piš*- 'érik, fő' (tat. *piš-*), *kēšen-* 'nyerít' (tat. *keřna*), *puš* 'fej' (tör. *bař*), *šiš*- 'villámlik' (tör. *yař-*), *šišem* 'villám' (tör. *yařin*), *šuras-* 'megbékül' (tör. *yarař-*, tat. *yārāř-*), *šipes-* 'hozzáragad' (tör. *yapıř-*), *řivēř* 'elébe, ellen' (tör. *qarıř*) stb. Ez esetben a csuvas szó jövevény valamely török nyelvből. RÄSÄNEN némi kétkedéssel a kazáni tatárból próbálja magyarázni a csuvas alakot; e nézet felé hajlik BENZING is. A bizonyosság azonban hiányzik ítéletükből, és nem ok nélkül.

Helyesen állapítja meg POPPE (Die tschuwassische Sprache: KCsA. II, 82—3): „Was in der tschuwassischen Sprache kompliziert ist und oft grosse Schwierigkeiten bereitet, das sind die chronologisch verschiedenen Entlehnungsschichten, welche dem Lautsystem des Tschuwassischen ein höchst buntes Aussehen verleihen”. Kétségtelen, hogy az imént felsorolt példák, amelyekben a csuv. szóvégi *š* korábbi *ř*-ből keletkezett, nem tartoznak a jövevénytiszavaknak egyetlen kronológiai rétegébe. Közülük a *šimēš* éppen igen korai rétegből való.

Ez a szó nem lehet kazáni tatár eredetű, nemcsak azért nem, mert a csuvas ilyen jövevénytiszavai nem *ř*-, de *j*-nyelvjárásból valók, és megőrizték eredeti *j* szókezdőjüket, de nem lehet azért sem, mert olyan korán került nem is a csuvasba, de annak előzményébe, mégpedig eredeti *ř*-es szóvéggel, amikor kazáni tatár nyelvről még beszélni sem lehetett.

Ebből a — ha tetszik, ócsuvasnak tekinthető — *řimīř* alakból keletkezett ugyanis a mi *gyümölcs* szavunk; a TESz. igen helyesen ugyanebből az alakból indult ki.

A magyar nyelv történetében nem eléggé jártas jeles külföldi turkológusok — a magyar *gyümölcs* bővületében — megpróbálták védelmükbe venni az „eltűnt”, nem létező csuvas szóvégi *l*-t tartalmazó alakot. Így RAMSTEDT (Zur Frage 33) a csuv. *šiměš*-t egy korábbi **jimül-č*-ből próbálta magyarázni, ahol az *l* természetesen az általa posztulált altaji kiindulópontot jelentette, mely a köztörökben *š*-sé fejlődött; a járulékos *-č* képzőt a félreértett magyar alakon kívül semmi sem indokolta. DOERFER (TMÉN. IV, 195) hivatkozik ugyan, idézőjelben, egy pontatlan ócsuv. **jimis* alakra mint a magyar szó forrására, zárójelben azonban hozzáfűzi, hogy e helyett helyesebbnek tartja egy ócsuv. **dimelš* vagy hozzá hasonló alak feltevését, ahol az *lš* megfelelne a köztör. *š*-nek, az őstör. *l*-nek. E feltevés mellékterméke az ócsuv. szókezdő *d* felbukkanása (*y*, ill. *ŷ* helyett), melyet CLAUSON (i. m. 938) expressis verbis is megfogalmazott, nem sejtve, hogy a *gy* magyar fejlemény átvett ócsuv. *ŷ*-ből.

A *gyümölcs* nem az egyetlen török szavunk, melyben az *lcs* tör. *š*-re megy vissza. Ilyen még: *bölcső* < *bişik* (van *bēşik*, *bōšük* és *būšük* változata is), *bocsát*, *bocsánik*, *búcsú* (a magyar régiségben van e szavaknak *l*-es változatuk is); vö. tör. *bošat-*, *bošan-*, *bošuy*.

Mindennek semmi köze nincs sem az ócsuvashoz, sem az őstörökhöz; az *l* a magyarban jól ismert járulékhang, mellyel sokat foglalkoztak. Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk különben a *cs* > *lcs* esetében is: *bölcs* < *bügüči*, *ács* (az *ács*-nak van *álcs* változata is) < *ayači*, *szűcs* (a *szűcs*-nek is van a régiségben *szülcs* változata) < *šivči*. Ilyen különben a *szemölcs* is, melyet korábban helytelenül a *gyümölcs* párjának tartottak.

II. A TESz. I, 1140 a *gyümölcs* alatt említ még egy szót, a *gyümölcsény*-t, a nélkül, hogy jelentéséről vagy származék jellegéről szólna. GOMBOCZ (BTLw. 82) is a *gyümölcs* alá sorolja, de a címszótól elkülönítve tárgyalja, megemlíti, hogy származékszó, jelentéseit is közli, de nem foglalkozik velük bővebben. Pedig erről is érdemes egy-két szót ejteni, mert *gyümölcsény* szavunk jelentése távolról sem azonos a *gyümölcs*-ével; azonosítása nem könnyű sokszor általános, nehezen megfogható értelmezései miatt.

A NySz. meghatározása szerint a *gyümölcsény* jelentése: 'arbor ulmus; dumus; Strauch, Gestrüppe'; a latin meghatározásnak a német nem éppen pontos fordítása. Az OklSz. közli ugyan e meghatározást is, de indokoltnak tartja, hogy kérdőjellel kíséresse SZARVAS GÁBOR olykor nagyvonalú értelmezéseit. Az OklSz. a következő meghatározásokat nyújtja: *gyümölcsény*: értelmezés azonos a fentivel; *gyümölcsény-bokor*: 'dumus ulmorum, dumus; Ulmenstrauch, Strauch?'; *gyümölcsény-fa*: 'ulmus; Ulme?'. Egyetlen egy adat van, az 1386-os oklevélből, amely a *gyümölcsény*-t *ulmus*-nak nevezi, nyilván tagabban vett 'cserje' értelemben.

A *gyümölcsény* szó különben a XIV—XV. században jelentkezik utoljára forrásainkban, azután eltűnik nyelvünkben, s helyét — úgy látszik — egy újabb, máig használatos szó foglalta el.

A *gyümölcsény*-re (ebből: *gyümölcsényes*) vonatkozó adatainkat latin megközelítései szerint a következőkben tekinthetjük át. (Adatainkat az OklSz.-ből vettük.)

Az oklevelek gyakran a *gyümölcsény* meghatározására általános megjelöléseket használnak. Ilyen a *arbor* 'fa': 1251/1255: *gemelchen*; 1255: *ghumluchyn*; 1269: *Gymulchen*; 1272: *Gymylchen*; 1296: *gymilchyn*. Ugyane latin meghatározást követően a magyar szóban is előfordul a *fa* megjelölés: 1311:

Gymulchynfa; 1323: *gumulchenfa*; 1382: „ad duas arbores quarum una pirus [körtefal] et altera *Gymulchenfa* nuncupatur”; 1416: *Gymelchenfa* és *Gymelchenfa*. Anonymus híres helyén (40) *silua* '(gyümölcsényfákból álló) erdő' a megjelölése: „iuxta *situam Gemelsen*". Az egyik adatban *lignum* '(kiszáradt) fa', „pervenit ad *lignum Gymelchenfa* nominatum”.

Számos esetben nem 'fa', de 'bokor, cserje' a meghatározása. Gyakran *dumus* '(sűrű) bokor': 1272: „ad *dumum Gumulchen*”; 1287: „ad *dumum* quendam *Dymulchen*”; 1313: „*dumus* wlgariter *gyumulchen* dictus”; 1339: „ad *dumum Gymulchin* és sub alio dumo similiter *gymulchin* nominato”. A magyar névben a 'bokor' meghatározás is megjelenik: 1332: „ad vnum *dumum Gemulchenbukur* vocatum”; 1383 k.: „ad unum *dumum* qui wlgariter *Gymelchenbukur* appellatur”; 1471: „ad *dumum Gyumelchenbokor*". Hasonló értelemben használatos a *rubus* is (a latin szónak erre a jelentésére vö. BesztSzj. 873): 1374: „sub quodam rubo *gymulchin* vocato”. Más cserjék meghatározására is használatos e latin szó: 1324/1363: „venit ad *rubum* Tyuisbokur vocatum”; 1344: „*dumus* rubi qui wlgodicitur Chypkebokur” (a latin szó itt eredeti értelmében jelentkezik); 1394: „quodam *rubo* galagonyabokur vocato”; 1363: „in vno *rubo* vlni Zylbukur dictum”; 1351: „quidam *rubus* sumbukur vocatus”.

Közelebb visznek a *gyümölcsény* meghatározásához azok a latin megjelölések, amelyek tövises cserjére utalnak. Ilyen a *spina* 'tövis': 1284: „*spinae Gymulchin* uocate”. *Dumus spinarum* 'tövises bokor': 1335: „*dumus spinarum Gymulchen* vocatarum”. Ehhez: „ad *dumum spinarum* vulgo tyuysbokur dictus”. *Spinetum virgultum* 'tövises bokor': 1411: „ad *spinetum virgultum* quod dicitur *Gymelchenbokor*". Vö. még: „sub vno dumo *spinetu* wlgodicitur Chypkebokur dicto”, *Spineum virgultum* 'tövises bokor': 1095: „dirigitur ad *spineum uirgultum* quod dicitur *gemissenbuqur*".

Az eddigiekből úgy látszik, hogy a *gyümölcsény* egy tövises cserjét (fát), illetőleg annak a gyümölcsét jelenti. Teljes bizonyossággal a fenti adatok alapján nem azonosíthatjuk e növényt, azonban a következő adatok közelebb visznek bennünket ehhez. Ezek szerint a galagonyáról lehet szó, amelynek ebben a korban *alba spina* a neve: 1277: „*Alba spina Gymulchen* uocata”. Ugyanez a meghatározás egy másik oklevélben így hangzik: „quasdam arbores *albe spine* wlgodicitur Galagonya”. Vö. *galagonya-bokor* 'spina alba' (Oklsz. 290), továbbá TESz. I, 1015: „*galagonya* 'tüskés cserjefajta, melynek fehér virága és piros bogoyjú termése van', szakny. Crataegus”. Érdemes megjegyezni, hogy a *galagonya* szó a magyarban akkor jelenik meg, amikor a *gyümölcsény* eltűnőben van, a XIV–XV. században.

A *gyümölcsény* : *galagonya* botanikai azonosítása dolgában PRISZTER SZANISZLÓHOZ fordultam, aki levélben (1978. I. 28.) volt szíves közölni a következőket: „Amint az a szó értelmezései legtöbbszöréről feltételezhető, alighanem galagonyáról (Crataegus) van szó. Ezt bizonyítaná a növény mindenütt említett tövises, szúrós volta és a piros termése, valamint az a tény, hogy mindkét galagonya-faj (Crataegus oxyacantha és C. monogyna) közönségesnek mondható az országban.” PRISZTER SZANISZLÓ utal különben JÁVORKA „Magyar flórája”-ra (1924–5.), ahol a galagonya régi magyar nevei közt megtalálható a „fehér tövis” is.

GOMBOCZ szerint a *gyümölcsény -ény* képzős magyar származékszó, a benne előforduló képző támogatására felhozott *kökörccsin* nem éppen szerencsés példa, mert az utóbbi szó teljes egészében török származék. Helyette hirte-

lenében a *szemölcsény*-t tudnám javasolni, ha a szó csakugyan magyar származék. Ez azonban korántsem magától értetődik.

A magyar *gyümölcsény* szótól ugyanis bajos elválasztani a következő török adatokat: csag. *yimišän* [yymyš'n] 'nëfle; naspolya' (PDC. 559), RADL. (III, 393) szerint e szó jelentése 'die Steinmispel; kónaspolya'; Šejx Sul. ugyane szót így értelmezi: 'yavšan, bir nev'i hafif ot ve giyah dir' (ed. Ist. 314), KÚNOS szerint (106) 'eine leichte Grasarte' (a fordításból hiányzik a *yavšan* értelmezése). A csag. *yemišän* helyes értelmezése CLAUSON szerint (i. m. 939) a Sanglāh alapján 'a redcoloured fruit like a wild cherry (*ālū bālū*), called in Pe. *gūmaç* (?) and in Ar. *za'rūr* (medlar)'. A perzsa szó helyes olvasata *kūhiš*, jelentése 'the Oxyacanth-fruit; a bramble; galagonya-gyümölcs, szeder' (STEING. 1065a).

Ide tartozik Kāšy. *yimšän* < *yimišän* adata is, mely BROCK. szerint (90) 'ein wilder Obst in Qyfaçaq'. A jelentés közelebbről is megfogható, mert Kāšy. szerint szinonimája *yaβišyu* 'Mispel' (BROCK. 72), ill. 'the medlar, Crataegus azarolus' (CLAUSON i. m. 881). Ezt a galagonyafajtát korábban magyarul *azarol-fá*-nak nevezték. Kikopott nyelvünkéből, de a Pallas-lexikon még ismerte (II, 384), és azt is tudta róla, hogy ezt a miénktől különböző galagonyafajtát naspolya nagyságú gyümölcse miatt *vad naspolyá*-nak is nevezték.

Nyilván ide sorolandó még oszm. N. *yemišen*, amely számos nyelvjárásban él, és jelentése 'siyah veya kırmızı tathca ufak meyveleri olan dikenli ve yabani bir ağaç; egy vadon termő tuskés fa, melynek fekete vagy piros, édes-kés gyümölcsei vannak' (Söz Derleme Dergisi III, 1513). Végül megemlítendő még a türkmén N. (nohur) *jemšan* 'egy piros gyümölcsű növény, mely az irod. tkm. *alič* fajtához tartozik. (S. ARAZKULIEV—S. ATENIJAZOV—R. BERDYEV—G. SAPOROVA, Kratkij dialektologičeskij slovarj turkmenskogo jazyka. Ašhabat, 1977. 101.) Az irod. tkm. *alič* jelentése 'боярышник ложносомнительный; valódi(?) galagonya' (TRS. 43). DALJ orosz szótárában (I, 121—2) csak a боярышник található, jelentése 'bozótos, bogyós fa, Crataegus; C. Oxyantha et monogyna'.

A tör. *yimišen* -n képzős származéka a *yimiš* 'gyümölcs' szónak; vö. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 150 (a példák közt a miénkiből ott találunk kettőt, a csagatájt és Kāšyari-ét).

Meg kell ismételnünk ezek után a kérdést: a *gyümölcsény* belső magyar fejlemény-e, vagy önálló török jövevényszó? A török és a magyar ugyanabból a szóból képez egy újabb szót: ez lehet véletlen. A képző mind a két nyelvben hangtanilag pontosan fedi egymást, a nélkül, hogy genetikailag közük lenne egymáshoz: ez is lehet véletlen. De hogy az ily módon képzett két szó szemantikailag igen bonyolult tartalommal ismét pontosan fedje egymást: ez már a véletleneknek oly mértékű találkozása volna, amely a valószínűség túrési határát meghaladja.

Fel kell tehát tennünk, hogy a m. *gyümölcsény* 'Crataegus; galagonya' forrása egy régi török *jimišen* lehetett, melynek a jelentése — mai forrásaink tanúsága szerint — a galagonya (Crataegus; C. oxyantha és C. monogyna) és egyfajta (vad) naspolya (Crataegus azarolus) között ingadozott. Ismerve a népi botanika terminológiai ingadozását, a magyar és a török szó egyezése jelentéstanilag kifogástalannak mondható. Ehhez még hozzávehetjük, hogy középkori botanikánk kitűnő ismerője, РАРАИС РАЈМОНД szerint (A magyar gyümölcs. Bp., 1940. 18) „csontáralma termése révén a naspolya rokona a galagonya”.

A *gyümölcs* és a *gyümölcsény* tehát ugyanolyan „jövényszó-bokor”, mint a *bocsát*, *bocsánik* és *búcsú*.

12. Régi magyar és török eredetű neveink közt szép számmal találunk olyanokat, amelyeknek kifogástalanul érthető és vitathatatlan a jelentése. E nevek összegyűjtésére és elemzésére eddig is számos érdemes kísérlet történt, további tennivaló természetesen e téren még mindig bőven akad.

Álmos — mint láttuk — nem tartozik neveinknek ebbe a könnyen értelmezhető kategóriájába. Mégis figyelmet érdemel, mert az előbbiekkal szemben egy újabb kategória élére kívánczik; a mögéje sorakozó nevek csak vitatható módon vagy sehogy sem értelmezhetők, azonban olyan nyelvi és egyéb elemeket tartalmaznak, amelyeknek vizsgálata a magyar nyelv török kapcsolatainak további tisztázásához elengedhetetlen.

A következőkben e problematikus nevek néhány jelentősnek gondolt kérdésére szeretnénk a figyelmet ráirányítani. E kérdések főként rendhagyó csuvasos jellegű és más török nyelvi jelenségekből adódnak, ezekből próbálunk majd néhányat kiragadni és megvitatni.

LIGETI LAJOS

Tól—ig

(Mai nyelvtani kategóriaváltásaink egyik fajtája)

Eugène Guillevic francia költőnek 1973-ban megjelent egy verseskötete Somlyó György fordításában. Ennek és benne a 13—5. lapon olvasható ciklusnak a címe *VAL* (s alatta:) *VEL*, illetőleg *-VAL-VEL*. A többé-kevésbé önálló szóként („szabad morféma”-ként) használt kétalakú határozórag („kötött morféma”) a francia *AVEC* címnek felel meg, azaz a társ- és eszközhatározó elvont kifejezőjének, a mi ragpárunkkal nagyjában azonos szintaktikai és szemantikai funkciójú francia segédszónak (praepositionak) a mása. A példa egyúttal azt is szemlélteti, hogy a fordító, kivált a műfordító olykor más nyelvbéli grammatikai-stilisztikai rendszertagok ihletésére is megalkothat egy-egy magyar alkalmi kifejezőeszközt, amely — bármily expresszív is — mindennapi beszédünkben jóval szokatlanabb. — Azt viszont már a MMNyR.-ben említettem, hogy egyetlen igazi paradigmatisz praefixumunk (magyarul „előtoldalék”-nak mondanám), a felsőfok *leg-* morfémája főképp a sajtónyelvben szóként is él. (L. i. m. I, 462; alább még lesz róla szó.) Ugyanott megemlítettem azt is, hogy az *izmus* ’(főleg avantgarde művészi) irányzat’ s a vele rokon *ista* ’egy izmus híve’ „szó” egy-egy latin képzőből vált lexémává. Az utóbbiak azonban — természetesen hozzá most — alighanem ismét több idegen nyelvbéli absztrakcióval párhuzamosan jöttek létre a magyarban, a *leg* viszont tisztán hazai „termék”. (A belső keletkezésű, *szélhűdés* → *hűdés*, *hűdés*-féle önállósulás ritkasága miatt eléggé jelentéktelen.)

Az alábbiakban szórványosan összegyűlt — túlnyomórészt írott nyelvi — adataim alapján, a teljesség igénye nélkül foglalkozom az effajta jelenkori kategóriaváltások grammatikai és stílustani sajátosságaival.

Előre jelzem: nem kívánom toldalékaink „szóslását” vizsgálni, ha a folyamat pusztán a nyelvtani terminológia elvonásáig jutott el (*süksük*); még akkor sem, ha költői-írói alkotásokból is van rá adatom. Csak e típus szemlélté-

tésére említek két ilyen példát. Arany Jánost szerfölött bosszantotta, hogy egy-pár botcsinálta szakember akkoriban nem az országosan élő nyelvhasználatból, hanem egyéni ízlése vagy ötletei szerint állított fel nyelvtani törvényeket. „Grammatika versben” című szatírjában ezt olvassuk az újra divatba hozott *-at/-et* elvontfőnév-képzőről: „Önnön bogarába szerelmes mindenik: | Ez az *ás* és-t leli olyan iszonyatnak, | Hogy talán a szóst is nevezi *mártat-nak*.” (Vö. FERENCZY GÉZA: Nyr. LXXXII, 13.) Devecseriné Gutti Erzsébet pedig így írt: „A *lag-leg* végződés csakugyan nem szép, én is kerülöm, ha csak lehet.” (Búvópatak 22; megjegyzem, nyelvhelyességi szakirodalmunk inkább védeni szokta a *-lag/-leg* morfémat.) — Még kevésbé tekintem át az irodalmunkban pontatlanul számba vett toldalék(csoport)okat. Az effélékre gondolok: „Tehát nem segíteni fogok, vagy segítek, nem is segítenék, hanem segíthetnék. A *nék*, a *nak-nék* előtt még *hat-het* azaz kétszeresen is feltétellel.” (l. Új Írás 1973/8. 76.) Az író értelmezte *segíthetnék* igealakban azonban nemzeti nyelvünk csak az egyalakú *-nék* toldalékbokrot tartalmaz helyesnek (vö. *mondának*, *mondhatnak*); egy kétalakú *-nák/-nék* palatoveláris oppozíció alig is volna elképzelhető a magyar morfofonetika rendszerében. A *-hat/-het* pedig igazában lehetőséget, megengedést, esetleg vágyakozást fejez ki, nem föltételt.

Hasonló, absztrakció megindította kategóriaváltást persze egyéb nyelvi eszközeink, illetőleg nyelvtani kategóriáink körében is találni: hadd térek ki még ezekre is! A mondattá szervezett szavak és tagmondatok értelmi és szintaktikai viszonyaira mi is igen gyakran segéd- vagy viszonyzókkal mutatunk rá. Különösen a kötőszók szívják magukba annyira a velük jelölt viszonyító jelentést, hogy az eléjük vagy utánuk esedékes szövegrészek nélkül, azaz elvontan önállósulnak, tömörítik az információt. Ez a jelenség más nyelvekben is közismert; sőt azt is tudjuk, hogy az eredetileg kötőszói szófajjiságú elem olykor tisztán főnévként hordozza a megfelelő logikai viszonyjelentést. Mondanom sem kell, hogy e folyamat erősen összefügg a közösség nyelvtani és logikai műveltségével s magasabb szintű absztraháló képességével, s hogy réteg- és csoportnyelvenként, illetőleg szavanként eltérő ütemben megy végbe. Másutt már részletesen foglalkoztam azzal, hogy kötőszóink közül legkorábban és legszélesebb körben (nyilván még a latin *si* hatására) a *ha* tette meg ezt az utat: 'feltétel(esség)' értelemben a köznyelv is él vele. Arra is utaltam, hogy a logika a magyar *ha—akkor* (pl. viszony) kötőszói-utalószói párt éppúgy használja elvont névszóként, mint másutt idegen nyelvi megfelelőit. Írott szövegeinken túl például a közbeszédben is hosszú ideje terjed az 'alternatív (= egymást kizáró) vaglyagosság' jelentésű *vagy—vagy*, a párhuzamos mozzanatokra utaló *is—és*, a 'módosítás, fönntartás' *másrészt* szava stb. Vö.: „Kierkegaardtól maradt ránk az az igazi [= költészetértelmezés], mely összefüggéseiben mutatja meg: nem csak *vagy-vagyjaiban*, hanem *éseiben is*” (ÉS 1977. aug. 20. 11); „[Egy nyilatkozat] minél bátrabb és újszerűbb, annál több »másrészt«-et illik tartalmaznia.” (MNemzet 1977. nov. 12. 2. Az egész kérdéskörre l. legutóbb TOMPA, AnyOlv. 131—43.) Ezért szerepel kötőszó számos mai vers címében is. Így Zelk Zoltán *ÉS ÉS* címevel előre sejteti a tartalomban egyre szélesebb körre vonatkozó kapcsolatteremtést (l. Akit az isten nem szeret 299—300); Pilinszky János az emberi megelégedés, végső megbékélés előtti élményekről *Mielőtt* címen írt költeményt (l. Szálfák 10); Bóka László 1964-i, *Ha* című versének közepén van két ilyen kötőszós mellékmondat (l. M. urbanista 442), Ladányi Mihály pedig a *Ha-t* írja „Ha | a szabadságdal-fesztiválok | a közönség döntene | . . .” kezdetű verse fölé (Se csillagja, se holdja 417). De prózában is terjed ez a szokás; Zsolt

Róbert egy sportcikkének címe: „Vagy – vagy? Nem! Is-is” (MNemzet 1977. jan. 1. 6); Páskándi Géza pedig a kötőszóul vett *Miközben* vonatkozó névmási határozószót tette egyik irodalomelméleti esszéjének címévé (ÉS 1976. nov. 13. 3). A közbeszéd ugyancsak ismeri, használja ezt a tömörítést.

S manapság már egy egész más segédszónak, az indoeurópai praepositiónak megfelelő névutó is megindult ezen az úton. De az utóbbi jelenség még nem ivódott be annyira a magyar közönség nyelvformáló módjai közé, mint a kötőszó esetében, s mint — mondjuk — a latin praepositíói eredetű *pró és kontra* (valakinek a *prói és kontrái*) szólam nyomán gondolhatnánk. A nyugati éjjeli nőalkalmazottak öltözékének *oben ohne* stb. megjelölését is inkább közérthetően: *fölül semmi*-vel nevezték meg újságíróink. Címül kiemelve azonban ez is mind többször sejteti például az alatta olvasható költeménynek értelmi vagy érzelmi tekintetben szembeeszköző elvont, általánosított határozói viszonyát. Így fordul elő a *Között* Nemes Nagy Ágnes egyik költeményének címéül (egy részlete: „Éghajlatok. Feltételek. | *Között*. Tanknyomok”; l. A lovak és az angyalok 12—3); az *Után* áll Simonyi Imre négysoros versének élén (ÉS 1976. jún. 5. 15); a *Fölött*—*alatt* és a *Mellett* Mezei András egy-egy költeményének címeként (ÉS 1976. nov. 13. 14). Timár György pedig a hiányérzetét, mindentől megfosztottságát emlegető Károlyi Amy költői stílusát karikírozó versének a *Nélkül* címet adta. (ÉS 1977. jan. 3. 9. Károlyi Amy némely nyelvi eszközére még visszatérek.) — A *fölöttes, mögöttes, nélkülöz*-félék alapszava egyébként szintén az általános viszonyjelentést kifejező, „névszó nélküli névutó”. *Helyett?* alcím alatt mérlegeli a cikkíró (déel), hogy műsorváltozáskor mennyiszor nem helyettesíti az eredeti darabot a „helyette” adott pótlék (Film—Szính.—Muzs. 1977. dec. 10. 21).

A feltételes mód múlt idejének személyragozatlan *volna* segédigéje (a beszélt nyelvhez hasonlóan) íróink tollán szintén elég könnyen önállósul az irreális, már eltűnt lehetőség vagy a kételkedés igemód- és időjelentésének elvont kifejezésére. Adataimban azonban rendszeren még egy kissé odaérthető melléje a kontextusbéli múlt idejű főige jelentése. Íme, a megokolatlan kétségbevonás ellen tiltakozva: „— Mikor történt volna ez? — *Volna?* Ötvenhatban” (Urbán Ernő: A láthatatlan brigád 14). Jovanovics Miklós pedig egy cikkének végén elgondolkoztató csattanóul tartogatja az irreálissá válást, az alkalom elmulasztását fájlaló segédszót: „Éppen ezért gondoljuk [a jubileumi Jókai-filmre vonatkozólag], hogy a költségvetésbe belefért volna a teljesebb Jókai. [Bekezdés.] *Volna.*” (Népszab. 1973. dec. 31. 17.) Kolozsvári Grandpierre Emil arra figyelmeztet, hogy milyen nélkülözhetetlen a helyes önismerethez az összehasonlítás: „a színészi játéké [mint jellegzetes szó]... a *mintha*, s a történetíróké... a *volna*”: hogy „mi mást csinálhatott *volna*” (Kortárs 1978/1. 53). — S azt hiszem, csak merő véletlen, hogy kézi példatáramban most nem találtam absztrakt címmé emelt *Volna* segédszót. A „Ha az a *volna* nem *volna*” szólásbeli első — főnévi — előfordulása különben világosan mutatja, hogy ilyen főige nélküli, elvont értéke a köznyelvben is megvan. (Persze ez többnyire a *van* ige feltételes módú jelene.) — Az összetett jövő idő *fog* segédigéjének alkalmi önállósulását most nem érintem; ez amúgyis némileg más értékű-jellegű szó volna.

Guillevic *Avec* címét s a fordításául alkalmazott *-VAL-VEL*-t a költeményes kötet jegyzetei (i. h. 200) nem értelmezik pontosan, de az kiolvasható belőlük s a versekből magukból, hogy — mint jelkép — a környezet dolgainak s a tudat kapcsolatának meg-megvillantására utal a társhatározói elem. Ez a használat engem furcsa mód egy korábbi, hallott szöveg nyomán írt cédulám prob-

lémáira emlékeztetett. 1953-ban egy meghitt körben valaki elégedetten mondta: „No, ezt gyorsan megcsináltuk!” Ám az egyik jelenlevő kiábrándítóan helyesbítette az igei állítmány személyragját: „*Tuk?! Tam!* Hisz én csináltam meg, te csak nézted!” Érdekes, hogy az önálló szómondattá emelt *-tuk*, *-tam* toldalékcsoport értékét az előzmények ismeretében valamennyien megértettük, s azt is természetesnek vettük, hogy bár az emfatikusan megrövidített fölkiáltás csak a többes 1. személy *-uk* személyragjára vonatkozott, az elfogadott jelentéspulzust kifejező *-t* időjel a megértetés biztosítására nem maradhatott el úgy, mint a főjelentést hordozó *megcsinál*-tő. S azt sem tudnám elgondolni, hogy a *-val/-vel* rag mintájára a *-t* tárgyrag vagy igei időjel-változat kellőképp sejtető címként szerepeljen. A zérus morféma persze még kevésbé volna közérthető, sokat sejtető cím, noha a külön cím nélküli (csak sorszámossal vagy éppen semmivel se jelölt) költemények egy részében bizonyára elárul valamit ez a megoldás is. Annak szintén fültanúja voltam egyszer, hogy egy kirándulás jelentkezőit számba véve a rendezők először kimondták, hogy *kísérővel* vagy *kísérő nélkül* jönnek-e, de aztán könnyítésül csak a *-vel* vagy a *nélkül* volt hallható a nevek után. De ez esetben sem volt szó igazi, teljes absztrakcióról, tárgyra nem is vonatkoztatott viszonyról. — Érdekes: a „gondokról és akadályokról fogunk beszélni” mondat állítmányának egyes helyetti többes számát Boldizsár Iván úgy magyarázza meg, hogy nem csupán az *-unk* személyragot, hanem a teljes *fogunk* segédigei alakot — de főigéje nélkül értelmezi (1976: A szárnycs 16 221).

A magyar igekötő legtöbbszörre a képző értékű praefixum és a segédszó határsávjába tartozó morféma. Főnevesülésére csak egy olyan példát említek, amelyet nyelvtanaink nem szoktak számon tartani: „most már nem megélni akarok: | a »meg« az megvan; most már csak élni. Ami, persze, | »meg« nélkül nem megy.” (1977: Tandori Dezső: Itt éjszaka koalák járnak 28. Mint az idézőjel mutatja, a szerző is félig csak idézett toldalékmorfémát látott benne. S hasonló adat van i. m. 76 is.)

A jelenség tehát lélektani, információelméleti és stilisztikai szempontból különösen tanulságos, de a grammatika (a kötött és a szabad morféma viszonya s a szófaji értékhez jutás) tekintetében sem érdektelen. Amennyire a számomra hozzáférhető általános nyelvészeti szakirodalomban utánanézhettem, mégsem találtam olyan részletes és mély elemzésére, mint az önálló szavaknak toldalékká fejlődéséről (agglutinációról) vagy a csak látszólagos tőnek, illetőleg toldaléknak megelevenedéséről stb. (Az utóbbi kérdéskört nálunk legutóbb PAIS Dezső fejtegette: MNy. LII, 401—6.) Azért ha jórészt periferikus, olykor merőben alkalmi és egyszeri (parole)-példákkal foglalkozom alább, s adattáram sem megnyugtatóan nagy és sokrétű, megkísérlem tapasztalataim összefoglalását. Végre is mind e kategóriaváltás — úgy látszik — terjedőben van, s egy kissé a nyelvtani közműveltség és az absztrakcióra való készség alakulásával is összefügg.

A kiinduló *-val/-vel* toldalékre visszatérve, mindenekelőtt azt említem meg, hogy Tandori Dezsőnek imént idézett kötete sok egyéb költői nyelvi újítás, kísérletezés közt szintén tartalmaz két névszói tő nélküli paradigmatisztikus toldaléket: „így folytatódik a szöveg: » . . . jai« (emlékezzünk: »céljai«!)” (i. h. 20); „és alatta apró betűkkel | még, hogy »antarktisi kutató program, amely kezdődött | -val, -vel«” (uo. 25). Az utóbbi adatban tehát éppen a fönti kétalakú határozórag fordul elő, csak sejtelmesebb összefüggésben.

Hogy még a szintaktikai alakban körében maradjak: Pákolitz István *Nanénáné* című versében (ÉS 1976. ápr. 3. 9) a feltételes módnak a hagyomá-

nyos nyelvtan emlegette jelváltozatai először négy mondat állítmányában tűnnek elő: *fogdosna, görgetne, megcukrozná, odaitténé*. Végső négy sorában viszont már elvontan, konkrét igetövek nélkül utalnak a mindent elnyomó, szenvedélyes vágyakozásra, melynek már szinte nincs is megfogható tárgya, annyira általános: „Na | Ne | Ná | Né.” A címbeli jelcsoport tehát merőben újszerű nyelvi eszközzel, de igen kifejezően utal az ihlető érzésre.

A segédeszközök önálló használatáról írva főntebb szándékosan idéztem példát a páros kötőszókra, s hivatkoztam a *ha—akkor* elvont főnévi használatára is. Valamelyest ezekre emlékeztet a ma főképp az ipari szabványok s a közgazdaság világában otthonos *tól—ig*, tehát a kettős határozók egyik sűrűn használt raggárja. Megvallom, mikor nemrég első újságnyelvi adataimat fölcéduláztam, azt hittem, az újságírók alkalmi, BUGÁT szócsintánára emlékeztető alkotása. Helyesírásban ingadoztak is: „a »tól . . . -ig« határok bővítésével [fokozni lehetne az ösztöndíjazást]” (MNemzet 1977. jan. 6. 5); „Az alkalmasság -tól -ig határa” (cím: uo. szept. 18. 7). Csak ez után jutott eszembe, hogy a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” szójegyzékének tárgyalásakor már találkoztam vele a helyesírási bizottsági munka során, mint tölem távoleső szakmák ismert terminus technicusával. Meg is van raggárunk e könyvben: *tól—ig norma, tól—ig-os bérrendszer*. Itt tehát a kettős határozó egymásnak megfelelő két morfémája „névszószult”, s legutóbbi tájékozódásom szerint így a gyakorlati életben jól bevált műszó is lett, a régibb *mettől—meddig* helyén. Egyben azt mutatja, hogy jelenségünk nincs a modern költői-írói használatra korlátozva, s hogy a szakmán belül újszerű stílushangulata is fakulóban van. — Morfofonetikai szempontból inkább az meglepő, hogy első eleme a kétalakú ablativusi *-tól/-től* ragnak velaris változata, holott a személyragos határozószók a palatalisból alakultak: *tőlem, tőled, tőle* stb. (Az adessivusi *-nál/-nél*-t „vonzó” régi *kül* névutóból viszont szóhatár-eltolódással tudvalevőleg *nélkül* lett a maig élő változat, holott a személyragok ezúttal a mély hangrendű változathoz kapcsolódnak: *nálam, nálad, nála* stb.) A *tól—ig* első elemét tehát valószínűleg a nyelvtani szaknyelvbeli *-tól/-től* elől álló változatának helyzeti előnye magyarázza. — Megjegyzem: a toldalék-változatok elsorolásának ezt a mély—magas hangrendű sorrendjét sohasem érzem jogosnak. A fonetikában ugyanis rendszeren előbbre vesszük a palatalis hangok tárgyalását; palatovelaris harmóniáról és illeszkedésről beszélünk; a mutató névmásokat *ez—az* sorban kapcsoljuk össze; az idevágó ikerítések szintén a *limlom* egymásutánt mutatják. (Folytathatnám.) Az Ungarische Grammatik című nyelvtanban megkísértem a toldalék-változatokat egy-két századforduló táji szakeikk módjára palatalis—velaris sorban emlegetni, de — egy fecske most sem csinált nyarat.

Az eddig említett önállósított toldalékoknál — mint mondtam — elterjedtebb a köznyelvben is a felsőfok praefixumának szóvá fejlődése. Az előttem ismeretes adatok szerint leginkább a sajtónyelv kedveli, de él vele olykor a társalgási nyelv is, kivált a fiataloké. Jelentése eléggé melléknévis: '(jó értelemben) első, legnagyobb mértékű'; de természetesen előfordul főnévi szerepben is: 'a legelső, a legnagyobb mértékű'. Többnyire beleérződik egy kissé az utána elgondolható szótári szó értelme is, azért írásban néha három pont követi. Ilyen címben a *Leg . . .* (ÉT. 1963. ápr. 21. 493): a glossza vitába száll egy újsághírral, mely szerint a France a legnagyobb szállítóhajó, s megnevezi a nála is nagyobbakat. A „Melyik autó a leg . . . ?” (Esti Hírlap 1964. jún. 11. 5) cím utáni cikk nagyjában ugyanígy foglalkozik az autófajták legkiemelkedőbbjeivel. Máskor idézőjel hívja föl a figyelmet arra, hogy sajátos „szó”-val van dolgunk: „a sok

»leg« között az is ott van, hogy »legtökéletesebb« (ÉS 1962. jún. 30. 12); „a »leg«-eket elhagyhatjuk” (Népszab. 1957. jún. 30. 6); „[S. L.] »leg«-gel jellemzett tíz világhírű férfisztárt” (Film—Szính.—Muzs. 1976. szept. 25. 24); dőlt szedéssel megkülönböztetve ugyancsak ismeretes: „hogy a világ *leg*jeit összegyűjtse” (Ungvári Tamás: ÉS 1975. szept. 6. 15; de vö. a továbbiakkal). Persze megkülönböztető írásbeli jelzés nélkül is előfordul: „hogy a legek legszebbjeit ne mazsolázzam ki” (az előző forrás folytatásában). S ennél is érdekesebb, hogy ’legfelső fok(ú)’ jelentésében legújában még nyomatékos („túlzó”) felsőfok is alakult belőle. Ungvári ímént ismételten idézett cikkének *Legesleg* a címe; Déva Mária egy prózai fordításában pedig ezt olvastam: „a . . . *leglejobb* fickóhoz” (S. Japrisot: A hölgy . . . 296; az utóbbi két példaszót csak én írtam dőlten: T. J.). — A *leg* szó újsütetű jellege tehát kezd ugyan halványodni, de kedélyes stílushangulata még megvan, sőt továbbfokozása még meg is tetézi ezt a szint.

A paradigmaticus toldalékok szói használatáról áttérek most a képzők ilyen önállósulására. Erre viszonylag több adatom gyűlt össze. Nem is meglepő ez: a képzők jelentéspulzusát általában könnyebb kielemeznie és elvontan használnia az anyanyelvi szempontból nem süketnéma beszélőnek vagy írónak, mint a jelekét, ragokét. A legismertebb költői nyelvi példa rá a fosztóképző, a *-t(a)lan|t(e)len*. Károlyi Amy 1972-i verseskötetének (s benne a címadó költeménynek) *-talan-telen* a címe. Fábri Péter Fosztóképzőkkel című kötetében pedig így kezdődik a címadó vers: „Minden olyan *talan* és *telen* | talán nem is reménytelen”. Timár György már említett stílusparódiájában erre utal egypár „A tlen, a tlan. A Tlenhetetlen”-féle sor, továbbá a fiktív életrajz „Előbb tanítóképzőt, később tlanító-, más szóval fosztóképzőt végzett” mondata. (Részletesebben írt e költői eszközről KÖHÁTI ZSOLT: Nyr. XCVII, 182—8; vö. még TOMPA, AnyOlv. 274). — A beszélt orvosi szaknyelvben LADÓ JÁNOS közlése szerint terjedőben van egy másfajta *telen* is: a *keresőképtelen* rövidítése, esetleg a kívülállóknak kevésbé érthetővé formált változata. (L. GRÉTSY LÁSZLÓ szerk.: Mai magyar nyelvünk 13.) Ez azonban egész más jelenség, mert mint a fenti szóbeli *-vel* és *nélkül* esetében, itt is konkrét névszói értelem fűződött a szituációban a járulékmorféma elé, azaz a *telen* nem képvisel tiszta absztrakciót.

Moldova György egy elbeszélésének hőse álmában „egy nő régi megjegyzését hallotta: — Te mindig -eskedsz: eredetieskedsz, érdekeskedsz” (Kortárs 1965/11. 25). Ez tehát írói példa ugyan, de az értelmiségi beszédet jellemzi; benne az illabialis palatalis kötő- vagy előhangzós összetett képzőhöz még alkalmoszerűen személyrag is csatlakozik. — Bor Ambrus 1975-i, Perújítás című gyűjteményes kötetében arról is szól, hogy a lokálpatrióták féltik a „hajdúsági kolorit”-ot, az „alföldiség”-et stb.; ő maga így száll szembe velük: „*Ság* és *ség*: provinciális romantika” (297). — Hárs László egy vitacikkében az órá alkalmazott, gúnyszerű *-gat* képzős ige miatt így perel: „ő tehát nem *gat*”; „aki *gat*”, az H. L., ő, mert „én csak úgy *gatok* és csak úgy *getek*, bele a vakvilágba” (ÉS 1976. márc. 20. 4). — Benedek István Aranyketrecében pedig egy beteg lakatos a mindig mást dolgoztatók, „a *tatók* és *tetők* rabságából” szeretne szabadulni, „akik átkos sugaraikkal fogságban tartat-tat-tat-tatják” (3. kiadás 202); bár tudja, „hogy nem ön [= az orvos] a hibás ebben, hanem a »tatók« és »tetők«, akik itt sugaraztat-tat-tatják az embert” (uo. 221). Az utóbbi példákban tehát egy-egy kétalakú képző(bokor) a maga elvont jelentés- és szófajmeghatározó értékében lett önálló szó: a *-ság/-ség* főnév, a *-gat|-get* ige, a *-tató(k)|-tető(k)* folyamatos melléknévi igenév (alkalmi főnévi szerepben).

A föntebb vizsgált példatár láthatólag nagyon heterogén: van benne versnyelvi, prózaírói, esszéírói, hivatalos, társalgási stb. nyelvi adat, még idegbeteg ápolttól való is; akad eléggé ismert kifejezés is, alig érthető alkalmi kifejezés is. Nyelvhelyességi szempontból most nem kívánom értékelni, csak mint nyelvi fejleményeket veszem számba őket. Mégis van az egész újszerű jelenségnek valami korunkra jellemző hangulata. A művészi stílusból való példákhoz hadd idézzem ALFÖLDY JENŐnek Tandori Dezső költői nyelvvel kapcsolatos gondolataiból: „Amit régebben habarcsként használtak a költők, s a lehető legtakarókosabban bántak vele, az most a vers falává, betonná, vagy inkább könnyű, de szilárd habbá változott. Ez az építőanyag pedig nem más, mint az épület formájának megkérdőjelezése. Az ige, a főnév és melléknév jelentőségét vesztette; határozószók, névmások, kérdőszók, kötőszók, módosítószók, sőt az írásjelek vették át szerepüket. Magyarán [Tandori Dezső] a költészet új jelrendszerének kikísérletezésére vállalkozott. Arra törekszik, hogy amit a költők régen használhatatlannak tartottak, most funkciót kapjon” (ÉS 1976. júl. 24. 11). Csak annyit tennék ehhez: az új, tömörebb, sejtetőbb, formabontóbb kifejezőeszközök keresése szerintem nagyobb körben folyik, s az öröklött fogalmazó rend gátjait különösen sok erős hullámverés teszi próbára, legkivált csakugyan a művészi stílusban. A szakirodalom figyelmét persze elsősorban a mondat szerkesztésbeli változás érdekelte; vö.: TOMPA, A mondat rendjének művészi célú megváltoztatása (AnyOlv. 270—8); SZATHMÁRI, A nyelv (és benne a mondat) „felbomlása” az újabb költői stílusban (l. RÁCZ—SZATHMÁRI szerk.: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből 189—203).¹ Azonban a szó szerkezetében és a teljes művek fölépítésében ma végbemenő átalakulás, kísérletezés szintén figyelmet érdemel, s ezért nyelvészársaim például a felszabadulás óta fontos szerephez jutó mozaikszófélek alkati kérdéseivel már évtizedek óta foglalkoznak is; a teljes írói-költői művek nyelvi szerkezetére pedig a most felvirágzó szövegnyelvészettől várhatunk hasznos tapasztalatokat. Az irodalmi stílus kutatása már az utóbbi területen is elért jó részeredményeket.

TOMPA JÓZSEF

A mediális igéről

I. Az igenemnek ezt az osztályát mai leíró nyelvtanaink nem ismerik, régi grammatikáink e terminusát KÁROLY SÁNDOR újította fel (ÁNyT. V, 189—218). Minthogy a mediális kategória értelmezése a régiségben sem egységes, s a KÁROLY-féle álláspont is finomítható, tanulságos lehet legalább futólag áttekinteni néhány grammatikusunk felfogását az igéknek ide vonható csoportjáról.

SYLVESTER JÁNOS latin nyelvtanában (1539.) *verbum neutrum* nevezi az aktív és a passzív igék között levő átmeneti osztályt, s bár ennek jelentéstani meghatározását adja („*Verbum est pars orationis cum tempore et persona, sine casu; aut agere aliquid, aut pati, aut neutrum significans*”: CorpGr. 53), legfőbb jellemzőjének azt a grammatikai tulajdonságát tekinti,

¹ A költői-írói útkeresésnek ugyanez a merészsége az írás és a beszéd összefüggésének bizonyos fokig újszerű jelképrendszerre fejlesztésében is megnyilvánul. Erről egy nyelv művelő újságcikkben már írtam. Most csak egy példát idézek: Rákos Sándornak egy verse a ∞ (értsd: végtelen) címet viseli.

hogyan az activum szerint ragozódik, de nincs passivum. Ez a meghatározás későbbi grammatikáink egész sorozatán végigvonul. Felvesz egy neutrum passivum kategóriát is, tulajdonképpen a semideponens igék számára. A magyar megfelelők között egy tárgyatlan nem cselekvő ige szerepel.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT magyar nyelvtana (1610.) csak grammatikai szempontból határozza meg a verbum neutrum osztályát: „Neutrum est, quod ex se non facit passivum, ut jár, ambulat: *megyen*, it: *fétál*, spacitur: *jő*, venit: *ül*, sedet” (CorpGr. 177). Tehát a példákból láthatóan a cselekvő tárgyatlan igék tartoznak ide. A magyar igék között is talál deponenseket, ezeknek már jelentéstani meghatározását adja: „Verbum deponens est, quod passivam significationem fere deponit, ut: *örizkedik*, cavet sibi, custodit sese, custoditur a se ipso: *tusakodik*, luctatur: *bánkodik*, dolet, tristatur: *kevéldedic*, superbit: *születic*, nascitur.” Még érdekesebbek következő megállapításai: „Porro quaedam verba absolute, quaedam transitive significant, hinc: Absolutum verbum dicitur, quod per se sensum facit, ut: *él*, vivit: *ül*, sedet: *lehel*, spirat: *morog*, murmurat: *tántorog*, titubat: *eldől*, cadit, ruit: *eszik*, edit: *iszic*, bibit: quae absolutam actionem significant: sed sequentia, ut: *pirul*, rubescit: *forr*, fervet: *izzad*, aestuat: *nyög*, gemit: *fázi*: friget: *ég*, ardet, absolutam passionem denotant.” (CorpGr. 177.) Ezzel SZENCZI MOLNÁR — úgy tetszik — a mediális és az aktív bennható igék különbségére próbál rámutatni.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (1655.) nem kezeli ugyan külön csoportként, de máig érvényes értelmezését adja a mediális igéknek, amikor a 80 igeragozási alak között előforduló *verődöm* igét így fordítja latinra: „ververor *sine verberante externo*” (CorpGr. 390; az én kiemelésem).

PERESZLÉNYI PÁLNAK (1682.) a cselekvő, illetve mediális ige párok párhuzamba állításakor van értékes jelentéstani megfigyelése: „Quaedam verba dupliciter habent tertiam personam, ut Romol et *romlik* a *romlok* . . . Videntur talia verba secundum terminationem *ik*, impersonaliter moveri, sicut curritur a curro, nam et significationem habent quali passivam, sic et *lövölik* a *lövök* Iaculor, *hamlik* ab *hámtom* decortico, *telik* a *töltök* fundo, *férfik* a *fértem* laedo. A' víz, mennél magofabb helyről jő a' csiven, annál jellebb lövölik. Pázm. *Míg hamlik a' hárs-fa, addig hámtsd*, Prov.” (CorpGr. 506.)

MISZTÓTFALUSI KISS MIKLÓS (1684., 1697.) a mediális igék képzésmódjáról szól a következőképpen: „Verba qualitativa (scil. quae qualitatem inferunt rebus, de quibus dicuntur) in *itek*, *item* . . . item *ülok*, *ülök* nec non *edem* vel *odem* desinentia, formantur ab Adiectivis Qualitatis adiectis ad ea terminationibus dictis Verborum Formativis *itek* etc. ut *tág-itom*, *tág-ülok* . . . *szegény-item*, *szegény-edem* vel *szegény-ülök*” (CorpGr. 632).

TSÉTSI JÁNOS (1708.) a párhuzamos latin megfelelők alapján jellemez: „Verba in *ül*, *ül* desinentia, Latine transferenda sunt Passive. Vt: *mozdul*, movetur etc. vel Neutraliter, ut: *pendül*, fonat. Talia Verba sunt Neutra terminatione, at Passiva significatione: *fordul* enim tantum est, ac *fordittatik*. Neutra tamen mera retinent significationem suam, vel Activam, vel Passivam.” (CorpGr. 686.)

GYARMATHI SÁMUEL (1794.) az igefajták felsorolásakor a cselekvő és szenvedő igék mellett külön említi a lételt kifejezőket, majd nagy táblázatot ad a „kinemható” igékről, s ezek között szerepelnek mediálisaink is. „A' Kinemhatók (Immanentia, vel Neutra) olyan tselekedet vagy szenvedéft jelentenek, mely a' tselekedőt, vagy szenvedőt magát egyedül illeti, és másba, vagy egyébbe, nem *megyen* által, ugyan azért nintsen-is szenvedőjük. Ezeknek

jegyző betűjök, végül: *d, g, ik, dik, al, el, ol, ul, öl, ül, n, r, sz, ö.*” (Okoskodva tanító magyar nyelvmester 157.) „Némelly Ki-nemhatók költsönös időszóknak is neveztetnének, (*Verba Reciproca*) ha a’ Francziák módját akarnók a’ba követni, p. o. je m’ *aproche, közeledem*, je m’ *augmente, nevededem*, je me *change, tserélődöm*, je me *finis, végződöm*, je me *fonds, olvafzodom*, je me *rumps, törödöm*, je m’ *encourage, bátrodom*, je me *defie, kétségeskedem*, je me *trompe tsalodom.*” (I. m. 195.)

BÉL MÁTYÁS (Ungarischer Sprachmeister. 6. kiadás, 1787.) már a lételt és az állapotot kifejező igéket is a középigék csoportjába sorolja: „Alle Zeitwörter deuten entweder ein Thun, ein Leiden oder ein Daseyn, und einen gewissen Zustand der Sache an; daher sie füglich in die *thätige, leidende* und *mittlere Gattung* eingebleibet werden, als: *Tanítok*, ich lehre, bedeutet ein Thun: *Veretetem* ich werde geschlagen, schlieszt ein Leiden in sich; *fekszem*, ich liege, *Vagyok*, ich bin, gehören zu der mittleren Gattung, weil hier die Handlung auf keinen Gegenstand auszer mir gerichtet ist.” (51.)

RÉVAI MIKLÓS (*Elaboratio Grammatica Hungarica*. 1806.) „Prima verborum genera” cím alatt az aktív és passzív igék mellett a következőképp határozza meg a semleges igéket: „Verba neutra: Verba quae purum stantum significant, vel agentem etiam, sed qui pro puro habetur, vocantur neutra, immanentia, intransitiva.” (II, 542.) Majd a „Secunda verborum genera” című fejezetben elsőként használja a reflexív elnevezést, a következőképpen: „Verba reflexa: . . . quae assumpto peculiari formatiuo, indicantur aliquid agere, vel etiam pati, versus se ipsa, sui intuitu, et respectu ad se. a) *R e f l e x a a c t i v a*, quae actionem ad rem eandem, tanquam ad subiectum, simulque obiectum suum referunt ex. gr. *emelkedik* a gőz, vapor se se eleuat; *fényesedik* a csillag, stella se se splendidam exhibit. b) *R e f l e x a p a s s i v a*, quae notant passionem subiecti per se ipsum respectu ad se: ex. gr. *emelődik*, leuatur ipse per se; *fojtődik*, suffocatur ipse per se. c) *R e f l e x a n e u t r a*, quae monstrant actionem subiecti, in statu quasi puro, intra se sui intuitu; *gondolkodik*, cogitat intra se, apud se, meditatur.” (543.)

VERSEGHY FERENC „Magyar grammatiká”-jának (1818.) meghatározása szinte az eddigiek összefoglalása: „A’ középrendű ige, avvagy *neutrum*, melly léte, mint *van*, vagy *levést*, mint *lepsz*, vagy olyan *szenvédést*, melly külső okból nem ered, mint *betegszik*, *aggódik*, *alszik*, vagy olyan *csellekedetet* jelent, melly sem külső okból nem támad, sem külső tárgyat nem illet, mint *jár*, *vigyáz*. A középrendű igéknek legnagyobb részét művelő igékre (’tárgyas igék’ AE) lehet változtatni, és ezek *változható középrendűeknek* neveztetnek. Illyen középrendű ige: *mozog*, mellyből a’ művelő ige *mozgat* ered. A’ többiek *változhatatlan középrendűek*, mint *álmodik*, *hízelkedik*, amelyekből művelő igét formálni nem lehet.” (200.)

FOGARASI JÁNOS „Művelt magyar nyelvtan”-a (1843.) élesen bírálja a középigékről vallott régi felfogásokat, az igéknek három csoportját különíti el: „1. A *léte* jelentő igék valamely alanynak (önnönnek — subjectumnak) létét vagy léte változását jelentik, anélkül, hogy ezen változás mással, azaz valamely tárggyal közöltetnék; innét ezeket *alanyi* vagy *ki nem ható igéknek* mondjuk.” (Lapalji jegyzet: „Nyelvtanítóink ezeket még mind eddig közép igéknek nevezik; pedig még a szűkebb német, francia nyelvekben is elhagyák már a nyelvphilosophok ezen nevezetet. A mi nyelvünkben igen is, van közép ige, de ez egészen más. Miről alább.”) „p. o. *megyek*, *állok*, *a madár repül*. A tiszta lételt jelenti a *van (lenni)*. 2. A *munkásságot* jelentő igék oly változást jelen-

tenek, mely az alanyon (mint okon) kívül még másan, valamely tárgyon is véghez megyen; s ezért azon igéket *tárgyi, ki- vagy átható igéknek* nevezzük, p. o. *én könyvet olvasok, a kertész fát ültet*. De vannak olyan esetek, melyekben a létel és munkásság (alanyiság és tárgyiság) együtt, összevegyülten mutatkozik a midőn az alany bizonyos létele *szükségből* vagyis idegen munkásságbul eredettnek látszik, az *alany* tehát maga *tárgy* is egyszersemind, p. o. ha csak ezen lételei képleteket mondom is: *alszom, álmodom*, már ezekben is van valami szükségbeliség, mert nem szabad akaratomtul függ, 'aludni, s álmodni'; de ezen szükségbeliséget még világosabban érezzük ezekben: melegszen (p. o. tűznél), összerogyom (p. o. testi gyengeség miatt), a ház leomlik valamely munkáló ok által); tehát mind ezen esetekben, bár nem világosan, az alany mondott lételei és változásai idegen munkásság és szükség által föltételezvék, tehát nem tiszta az ily létel, nem az alanytól ered, hanem szükségbeli, kénytelen, szenvedő. Ezért van a magyarban még magok az át nem ható ugyanazon igék között is lényeges különbség, ha *ik* (szükségbeliséget vagy szenvedést mutató rag) járul hozzá p. o. *omol* és *omlik*; (magában) *fölmelegül*, és (a tűznél) *fölmelegszik*; az ember *hajol* és az ág *hajlik*, barátunk *elvál* és a fa héja *elválk* st.; ámbár más nyelvekben a mondottakat többnyire azonegy szó fejezi ki. Sokszor pedig az alany bizonyos létele s változása világosan idegen munkásság-, tehát szükségesség- és szenvedésből ered, p. o. *én* (másoktól) *gyaláztatom*, a csalárd-ság (a törvény által) *tilalmaztatik*. Mind ezek után az igeszóknál három fő osztályt különböztetünk meg: 1. *Tiszta állapoti* (vagy tiszta alanyi, vagy ki nem ható) igék, midőn az alany létele s változása belső szabadsággal látszik egybeköttetve lenni, p. o. az ember *örül, kél, megyen*. 2. *Tárgyra ható* (tárgyilagos) igék, midőn valamely alany munkássága tárgyra terjed ki, p. o. az ember megszeli a *állatokat*, a természeti *erőket* hasznára fordítja. . . . 3. *Szükséget jelentő* (alany-tárgyilagos vagyis szenvedő) igék, midőn az alany létele s változása idegen munkássággal, szükségességgel, szenvedéssel jár együtt. Még pedig vagy csak homályos az idegen munkásság s a létel fogalma erősebbnek látszik, és az ilyen igék *szenvedő-létel igéknek*, szenvedő át nem hatóknak nevezhetők, p. o. *alszik, álmodik*; vagy az idegen munkásság egészen szembetűnő, világos és a lételt túlnyomó, ezeket *szenvedő áthatóknak* mondhatjuk, p. o. *veretik, olvas-tatik*." (197—9.)

Amint látjuk, először FOGARASI veti fel az akaratlagosság, illetve szükségyszerűség szempontját az igék osztályozásával kapcsolatban. Később az igék egymásba alakíthatósága, „transzformációja” kapcsán esik szó a középformáról: „. . . ugyancsak az átható igék ismét bizonyos ragok segítségével szenvedőkké is válhatnak, ekképpen: *külsőleg szenvedő forma* záratik, üttetik, adatik, *belsőleg szenvedő forma* záródik, ütődik, adódik, *középporma*: zárkózik, ütközik, adakozik” (Jegyzet ehhez: „Ez az igazi középforma, a melynek t. i. jelentése mintegy a cselekvés és szenvedés között van. . . . Tehát ezen formát úgy tekinthetni mint láncszemet az átható és átnemható igék között.”) (259—60.)

Míg FOGARASI előtti nyelvtanaink az aktív és mediális (neutrum vagy középige) kategóriáját a tárgyasság szempontja alapján különítették el: a tranzitív igéket aktívnak, az intranszítíveket (kivéve a passzívumot) középigéknek tartva, FOGARASI után inkább jelentéstani kritériumok alapján jelölik ki a mediális kategória helyét a cselekvő és a szenvedő ige között.

Így „A’ Magyar Tudós Társaság nyelvtana, A’ Magyar Nyelv Rendszere” (1846.) szerint az ige 3 fő neme: „a) *cselekvő*, mely az alanynak határozott

vagy határozatlan tárgyesetre kiható, vagy magában kihatlanúl működő munkásságát jelenti; *ír, vár, nyer, ver, néz, kér, jár, kel, áll, ered, támad, épül* stb. b) *szenvedő*, melly az alanynak küloktól származott, vagy magában támadt kényszerülését jelenti; p. o. *veretik, iratik, váratik, kéretik, emésztődik, gyötrődik, kinlódik, aggódik, tolódik, bajlódik*. c) *középigé*, mellyben mind a' cselekvésnek, mind a' kényszerülésnek eszméye némileg megvan; p. o. *gondolkodik, török, ütközik, működik, romlik, bomlik, törekedik, nevededik* stb." (186.) A cselekvő ige lehet „átható” és „beható”, a szenvedő ige pedig „Külszenvedő” és „Belszenvedő”, mellynél az alany kényszerülésének oka magában rejlik, p. o. *gyötrődik, kinlódik . . .*” A középigék alatt minden további meghatározás nélkül a következőket találjuk: „1) a' *közik, kezik, kozik* által képzett társas igék p. o. *ütközik, imádkozik, vétkezik, nyilatkozik* stb. 2) a' *kedik, ködik, kodik* által alakult igék: *iparkodik, elmélkedik, költözködik, kevélykedik, kertészkedik*. 3) az *odik, edik, ödik, udik* és *oszik, észik, őszik, uszik* által képzett kezdő igék: *betegszik, melegszik, hidegedik, öregedik, vastagodik, erősödik, dühösödik* stb. 4) Az *özik, ezik, ozik, zik* és *olik, elik, ölik* által képzettek, mint *fénylik, botlik, romlik, változik, szomjazik, virágzik, porzik, párlík, tündöklík, villámlík*. 5) Az *allik, ellik* által képzett, színjelentő igék: *sárgállík, zöldellík, kékellík*. 6) A pusztá *ik* által képzettek: *történik, bízik, gyónik, szokik*.” (188.) Ez utóbbiakkal kapcsolatban arra is rámutat, hogy ugyanazon ige iktelenül cselekvő, ikesen középigé lehet.

SZVORÉNYI JÓZSEF „Magyar nyelvtan tanodai s magánhasználatra” (1866. 3. kiadás) ugyanígy fogja fel az aktív, mediális, passzív hármasságot. A mediális igt úgy értelmezi: „Középigé (medium), mely azt jelenti, hogy az alany némileg cselekvő, némileg szenvedő állapotban van, azaz hogy részint tesz valamit, részint történik vele valami, pl. a megcsalt ember *bosszankodik*; a bor vízzel *összeverekedik*; a gyermek gyakran *csuklik*; a fa *szétágazik, bimbózik, virágzik*. (121.) Majd tovább bontja őket: „a) Középcselekvő ige (neutro-activum), melynek jelentménye inkább cselekvésre mint szenvedésre hajlik, pl. a jámbor *munkálkodik* és *imádkozik* . . . b) Középszenvedő ige (neutro-passivum), melynek jelentménye inkább szenvedésre, mint cselekvésre hajlik pl. a régi bor *megavasodik*; a húr nedves időben *megegerszkezik* . . . nem mind arany, ami *fénylik*.” (124.)

Régi nyelvtanaink aktív—mediális—passzív megkülönböztetését a századforduló óta nem használják grammatikáink. BUDENCZ, SIMONYI, SZINNYEI nyomán német mintára a magyar nyelvnek meg nem felelő szemlélet érvényesült, amikor a médium kategóriáját visszahatónak minősítették, s e típus természetéhez mérték az igéket. Ezért volt szükség például az „álvisszaható” bevezetésére. (KÁROLY: i. h. 200.)

Érdeemes pontokba foglalni a számba vett grammatikák ma is használható megállapításait: 1. A mediálisok nem cselekvést és nem szenvedést írnak le, hanem a kettő között állnak. Egyes megfogalmazások szerint történet, illetve létezés és állapotot fejezhetnek ki. — 2. Akaratunktól független szükségyszerűséget jelentenek. — 3. Nincs külső cselekvő. — 4. Intranszítívek, nincs passzívumuk. — 5. Egyesek közülük tárgyas igévé alakíthatók (*mozog* : *mozgat*), mások nem (*álmodik*). — 6. Gyakran *-ul, -ül-re* vagy *-ik-re* végződnek.

A mediális kategóriát KÁROLY SÁNDOR újítja fel, táblázatában a passzív, illetve az aktív bennható igenem közé helyezi, bővebb leírását pedig a következőképp adja meg: „A mediális igék túlnyomó része képzett, csak kevés a képzőtlen, például *fagy* vagy az egyszerűen *ikes hizik*. A képzős igék vagy

denominálisak; *sárgul, domborodik*, vagy deverbálisak: *csavarodik, bemocskolódik*. Sok a gyökérből képzett: *fakad, szorul*. Ez az igekategória közel áll a szenvedőhöz, de a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe. (Komárominál: verődöm: verberor: sine verberante externo.) A szenvedő jelleget a többnyire kitehető *től* ragos határozó is mutatja. Az idetartozó deverbális igék vagy olyanok, hogy a tő és a képző közti viszony értelmezésében valóban passzív mozzanat van: *bemocskolódik*, azaz valami *bemocskolja*, vagy olyanok, hogy a cselekvésnek a mástól való kiindulása helyett inkább a magától való kiindulás mozzanata érződik, anélkül, hogy valódi visszaható ígéről beszéljünk: *regenerálódik*. De ez utóbbi ritkább.” (195.) S a rá vonatkozó transzformációk: „*A sár bemocskolja a ruhát* → *A ruha bemocskolódik (a sártól)*. *Péter fogy a fürdéstől* → *A fürdés fogyasztja Pétert*.”

2. A mediális igék a szenvedő és a cselekvő igék között átmenetet alkotva, tulajdonképpen mindkettőhöz közel állnak. Nem véletlen, hogy a MMNyR. is hol szenvedő (I, 205), hol cselekvő (I, 202) jelentésűnek minősíti őket. A mi feladatunk éppen annak megvizsgálása, vannak-e olyan objektív kritériumok, melyek a középigéket egyrészt a passzív, másrészt az aktív igéktől elválasztják, tehát pozíciójukat az igenemek között egyértelműen kijelölik.

A mediális igék tartománya azon túlmenően, hogy mindig intranszitiv ígéről van szó, sem alaki, sem jelentéstani szempontból nem egységes; viselkedésük különbözőségeiből a szenvedőtől a cselekvő igék felé haladás különböző fokozatai rekonstruálhatók.

Az első csoportba azokat a mediális igéket sorolom, amelyek cselekvő tárgyias igéből transzformálhatók. Ezek azt írják le, mi történt a tárggyal, milyen állapotváltozás ment végbe a tárgyon a tárgyias ige alanyának cselekvése következtében. Többnyire *-ódik, -ődik* képzős igék: *Péter eladta a házat* → *A ház eladódott*. | *A gazda learatta a búzát* → *A búza learatódott*.

Az ilyenfajta *-ódik, -ődik* képzős származékokat már régtől fogva szenvedő jellegűnek értékelték. Így SIMONYI: „szenvedő jelentéssel: *eladódik* a ház, *kitudódik* a dolog” (TMNy. 44; vö. még 450); BARTHA KATALIN (Szóképz. tört. 50): „gyakorta találkozzunk tulajdonképpen szenvedő jelentésű származékokkal is (*betakaródik* = 'behordatik')”; maga KÁROLY is (Igenévr. 23): „szenvedést jelentő (visszaható igék): *becsukódik, kitudódik*.” RUZSICZKY ÉVA (MMNyR. I, 358–9) a következőket írja: „A szenvedő árnyalatú *-ódik, -ődik* képzős igékben a szenvedő értelem visszaható igei értelemmel párosul: a szenvedő igék cselekvése azért személytelen, mert ezt egy másik (ismeretlen, meg nem nevezett) vki, vmi végzi, ellenben az *-ódik, -ődik* képzős igék esetében a személytelenség mozzanata inkább a cselekvő hiányából adódik. Például (az ajtó) *bezáratik* azt jelenti, hogy az ajtót valaki bezárja; ellenben (az ajtó) *bezáródik* inkább azt jelöli, hogy (az ajtó) egy másik cselekvő közreműködése nélkül, »magától« zárul be.” SZABÓ ZOLTÁN (A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere 61) az ilyenfajta képzések jelentését a következőképp állapítja meg: „Mástól eredő cselekvésnek az alanyra való hatása; a cselekvés mintegy magától végbemegy: Az már ugyis *eladódik* (a marha) . . . A buza *learatódik*”.

Amint látjuk, egyesek csak szenvedő árnyalatról, mások határozottan szenvedő jelentésről beszélnek. Ha ez az utóbbi tétel bizonyul igaznak, akkor ezentúl nemcsak az *-atik, -tatik* képzőket kell a szenvedő ige képzői közé sorolni, hanem ezeket az *-ódik, -ődik* képzőket is. Így teszi ezt KLEMM (TörtMondt. 60–2; a kérdés szakirodalma ugyanitt található).

A kétfajta igetípus között azonban (*eladatik* : *eladódik*) valóban megvan az a finom különbség, melyet leghívebben Ruzsiczky ír le az előbbi idézetben. Próbáljuk meg ezt a jelentésmozzanatot — amelyet ő, Szabó és Károly egyaránt úgy fogalmaz meg, hogy „a cselekvés mintegy magától megy végbe” — grammatikai eszközökkel is bizonyítani. A *Péter eladta a ház* mondatból két mondat alakítható: *A ház eladatott Pétertől*, és bizonyos redukcióval: *A ház eladódott*. Mindkét mondatra egyaránt érvényes, hogy a mondatok grammatikai alanya nem ágens, hanem objectum (a FILLMORE-i értelemben). A szenvedő és mediális mondat tehát valóban közel áll egymáshoz, mind jelentése, mind struktúrája tekintetében.

Lényeges különbség is van azonban köztük. Az, hogy míg a szenvedő ige mellé kitehető a tulajdonképpeni cselekvő (az ágens) is eredethatározó formájában, addig a mediális ige nem tűri el környezetében az ágens-t, az aktív cselekvőt. Nincs ilyen mondat: **A ház eladódott Pétertől*. Ha pedig így fogalmazok: *A ház eladódott Péter közreműködésével (Péter jóvoltából)*, ezek egyike sem ekvivalens a kiinduló mondattal, mást jelentenek.

De mi a helyzet Károly példamondatával: *A sár bemocskolja a ruhát* → *A ruha bemocskolatik a sártól*. *A ruha bemocskolódik a sártól*. Károly éppen a szenvedőhöz való hasonlóság példajaként említi ezt a típust, melyben „a szenvedő jellegét a többnyire kitehető *től* ragos határozó is mutatja”. Ez a mondat problematikájával már átvezet a következő típushoz.

3. A második csoportba tartozó mediálisok nem tisztán tárgyas cselekvő, hanem kauzatív igékkel állanak szemben. Azt írják le, mi történt a tárggyal, milyen állapotváltozást okozott a tárgyon, milyen állapotba juttatta a tárgyat a kauzatív ige élő alanyának cselekvése vagy élettelen alanyának hatása. Az ide sorolható mediálisok vagy képzőtlenek: *fogyaszt* : *fogy*, vagy elhomályosult, csupán a származékokból kikövetkeztethető gyökerekből képződnek: *gyógyít* : *gyógyul*, *kifáraszt* : *kifárad*, vagy melléknévből alakulnak: *kékít* : *kékül*, *szomorít* : *szomorodik*, *szomorkodik*, *betegít* : *betegedik* : *betegkedik*. Leggyakoribb képzőjük az *-ul*, *-dik*, *-odik*.

Lássuk a következő példákat: *Az orvos gyógyszerrel gyógyítja a beteget*. Ez a mondat két mondatból generálódik: 1. *Az orvos gyógyítja a beteget*. 2. *A gyógyszer gyógyítja a beteget*. — 1. *Az orvos gyógyítja a beteget* mondatnak csak egy érvényes transzformációja van: a) *A beteg gyógyíttatik az orvostól*. Nincs ilyen: **A beteg gyógyul az orvostól*. — 2. *A gyógyszer gyógyítja a beteget* transzformációi: a) *A beteg gyógyíttatik a gyógyszerrel*.¹ b) *A beteg gyógyul a gyógyszerrel*.

A gazda kukoricával hizlalja a disznót mondat is két mondatból generálható: 1. *A gazda hizlalja a disznót*. 2. *A kukorica hizlalja a disznót*. — 1. *A gazda hizlalja a disznót* mondatnak egy érvényes transzformációja van: a) *A disznó hizlaltatik a gazdától*. Nincs: **A disznó hizik a gazdától*. — 2. *A kukorica hizlalja a disznót* transzformációi: a) *A disznó hizlaltatik a kukoricától*.¹ b) *A disznó hizik a kukoricától*.

Az asszony klórral fehériti a ruhát = 1. *Az asszony fehériti a ruhát*. 2. *A klór fehériti a ruhát*. — 1. *Az asszony fehériti a ruhát*. → a) *A ruha fehérittetik az asszonytól*. **A ruha fehéredik az asszonytól*. — 2. *A klór fehériti a ruhát*. → a) *A ruha fehérittetik a klórtól*.¹ vagy b) *A ruha fehéredik a klórtól*.

¹ Az ezekben az esetekben használt passzív szerkezet ma különösnek hat, de a XVI. században gyakori volt.

S végül vegyünk egy, a KÁROLYÉHOZ hasonló tisztán tárgyias igei példát, melynek tanúságtétele erősíteni fogja a kauzatív: mediális igepárokra mondandókat: *Péter becsukta az ajtót* → *Az ajtó becsukatott Pétertől*. **Az ajtó becsukódott Pétertől*. — *A szél becsukta az ajtót* → *Az ajtó becsukatott a széltől*. vagy *Az ajtó becsukódott a széltől*.

Gyűjtsük össze a fenti elemzések közös tanulságait.

4. Mindenekelőtt megállapítható, hogy nyelvünk sem a kauzatív, sem a tisztán tárgyias igék esetében nem tesz különbséget az alany élő vagy nem élő volta között, a mondat szerkesztés mindkét típusban teljesen azonos. De hogy ez a felszíni struktúrában észlelhető grammatikai neutralizálódás a mélystruktúrában meglevő valóságos különbséget semlegesít, azt a transzformációk bizonyítják. S valójában éppen ez az a különbség, mely a passzív és a mediális igét egymástól grammatikailag is elválasztja. Arról van szó ugyanis, hogy míg a tisztán tárgyias és a kauzatív mondatok cselekvő élő alanya, ágense a szenvedő szerkezetben eredet határozóként kitéhető (*A beteg gyógyítatik az orvostól*), addig a mediális ige vonzási körébe az aktív élő cselekvő, az ágens még határozó formájában sem kerülhet be (**A beteg gyógyul az orvostól*). Ellenben a nem élő, nem aktívan cselekvő alany a mediális ige természetes bővítője lesz, annak okhatározójává válik (*A beteg gyógyul a gyógyszerrel*). Ez a „nem élő” (*gyógyszer, kukorica, klór*) rendszerint a tulajdonképpeni cselekvés eszköze, az élő alanyú kauzatív mondatban eszközhatározó, mely maga is alanya lehet egy — az élő alanyt nélkülöző — kauzatív mondatnak (mégpedig a felszín szerint ugyanolyan alanya, mint az élő: *Az orvos gyógyítja / a gyógyszer gyógyítja a beteget*). A mediális mondatban ugyanez okhatározóvá válik, tehát az eszköz / alany / ok hármas fokozatán megy át.

Bár a felszíni struktúrában azonos módon jelentkeznek, érdemes itt is legalább elméletileg megkülönböztetni a két alanyt: az élő *agens*-nek, a nem élő *okozó, kauzatív alany*-nak nevezni. (FILLMORE ezt a mélyszerkezeti bővítést *instrumentum*-nak hívja. De a FILLMORE-i kategóriák egyelőre annyira nem végelegesek, hogy használatukhoz hosszabb, a kérdést vitató és elemző tanulmányra volna szükség; ezért az ő kategóriáinak alkalmazásától itt eltekintek. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban vö. saját véleményét (Some problems for case grammar. 1971.) és JOHN T. PLATT munkáját, aki egész könyvet szentel a problémának (Grammatical form and grammatical meaning. A tagmemic view of Fillmore's deep structure case concepts. 1971.)

5. Az élő és a nem élő alanyoknak ez a különbözősége kihat az igei állomány jelentéstartományára is. A *gyógyít* ige például más tartalmat nyer, ha élő alanyhoz tartozik: gazdag tartalmú igévé válik (vö. HADROVICS, Funkc-Mondt. 68—70). Az orvos megvizsgálja, diagnosztizálja a beteget, gyógyszert ír fel, injekciót ad, s mindez cselekvés; az okozó, kauzatív, nem élő alany mellett a *gyógyít* nem cselekvést ír le, hanem csak azt, hogy az alany hatására valamiféle állapotváltozás következik be.

Amikor cselekvő, tisztán tranzitív ige mellé nem élő alanyt tettem (*A szél becsapta az ajtót*), hiába cselekvő az ige, a nem élő itt is csak okozó, kauzatív szerepet játszik, ahogy a transzformáció mutatja: *Az ajtó becsapódott a széltől* (de nincs ilyen: **Az ajtó becsapódott Pétertől*). Ha viszont egy mesében a szelet valóban élnek fogom fel, megszemélyesítem, akkor igazi ágensként

viselkedik: *Oda rohant a Szél és mérgesen becsapta az ajtót* : ennek nincs ilyen transzformja, hogy **Becsapódott az ajtó a Széltől*. Az önműködő természeti erő tehát nem, csak a megszemélyesített természeti erő fogható fel ágensnek. Az alany élő, illetve nem élő volta — amint látjuk — grammatikai különbségként jelentkezhethet. (Másképp: KOMLÓSY: NYK. LXXV, 162.)

6. Visszatérve a passzív és a mediális igék közti különbségre: amikor KÁROLY a mediálisok melletti *-tól* ragos határozót a szenvedő jelleg bizonyítékának tekinti, éppen azt az éles különbséget mossa el, ami a szenvedő és a mediális ige között fennáll. Igaza van viszont RUSZICZKYNAK, amikor úgy fogalmaz, hogy „az *-ódik*, *-ódik* képzős igék esetében a személytelenség mozzanata a c s e l e k v ő hiányából adódik” (i. h.; az én kiemelésem).

A következő példa ellentmondani látszik az eddigieknek, de valójában egy lényeges mozzanatra figyelmeztet: *A gyerek megijedt a bácsitól* *-tól* ragos határozója a párhuzamos kauzatív mondat élő, cselekvő alanyának felel meg, úgy látszik tehát, mégis szerepelhet az élő cselekvő is a mediális ige mellett. Ám minden magyar anyanyelvű ember számára világos, hogy a fenti mondat nem azonos jelentésű azzal, hogy *A bácsi megijesztette a gyereket*. Ez szándékos cselekvésű mondat, az előző szándéktalan, cselekvés nélküli szituációt ír le, például a bácsi kinézésétől, csúnya arcától, erős hangjától ijedt meg a gyerek: a bácsi nem csinált semmit, hogy megijessze a gyereket, hanem valamivel akaratlanul okozta az ijedtséget. Ha szándékosságról van szó, a gyerek nem így panaszkodik: *Megijedtem a bácsitól*, hanem így: *Megijesztett a bácsi*. S a kettő nem ugyanaz.

A szándékatlanság mozzanata fontos. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

7. Átmenet a következő, harmadik csoport felé a mediálisoknak az a fajtája, amelyben még megvan a kauzatív : mediális szembenállás, de amely már nem történést, állapotváltozást jelent, hanem olyan állapotot, mely egy párhuzamos kauzatív mondatban leírható ok következményeként a kauzatív mondat alanyának hatására állt be. A *Pétert megbetegítette a sok munka* kétféle mediális mondatnak felel meg. Nemcsak az állapotváltozás folyamatát írhatom le: *Péter megbetegedett a sok munkától*, hanem a bekövetkezett állapotot magát is: *Péter betegeskedik a sok munka miatt* (= *Péter beteg*).

Az állapotot (tulajdonságot) jelentő ige helye nem világos a KÁROLY-féle rendszerben. KÁROLY tanulmányában nem beszél róla, felosztásában nem szerepel ilyen kategória, s definíciói alapján nem is fér bele egyértelműen egyikbe sem. Ennek az igen gazdag igecsoportnak az elhelyezésével kapcsolatban két igenem jöhet számításba, a mediális és az aktív bennható ige. Az imént említett állapotot kifejező igék — úgy gondolom — erőszak nélkül vonhatók a mediálisok közé.

8. Míg a mediálisok első két csoportja valóban közel áll a szenvedőkhöz, hiszen a megfelelő tárgyias igéjű mondatok tárgya transzformálódik alannyá mellettük, akár a szenvedők esetében, a következő, h a r m a d i k c s o p o r t már eltávolodást jelent a passzívumtól. Az ide tartozó igék úgy fejeznek ki történést, állapotváltozást vagy állapotot, tulajdonságot, hogy nem tudunk melléjük rendelni sem tisztán tranzitív, sem kauzatív igével rendelkező mondatokat, melyekből levezethetők volnának. Így mediálisnak tartom a követ-

kező mondatok igéit: *A fiú felserdül. Nő a gyerek. Virágozik, virágba borult a fa. Kéklik az ég (= 'kék'). Fénylik az arany (= 'fényes')*. Az ide tartozó igék legnagyobbbrészt *-ul, -ül-re* vagy *-ik-re* végződnek.

Néhány példával jól szemléltethető a különbség az első, második és a harmadik csoport között: *Péter | A szél kinyitotta az ajtót → Kinyílt az ajtó a szélről. — Kinyílt a rózsza. | Leejtettem a vázát → Leesett a váza. — Leesett az idei első hó.*

Sajátos tagjai ennek a csoportnak azok a mediálisok, amelyek nem cselekvő, hanem automatikus érzékelést, észlelést kifejező tárgyias igékkel állíthatók szembe: *látszik, hallik, érződik* stb. Ezek ugyanis tisztán tárgyias igékből transzformálódnak, s így struktúrájukat tekintve azonosak az első csoportba tartozó mediálisok szerkesztésével: *Péter látja a hegyet → A hegy látszik. | Péter hallja a zenét → A zene hallik.*

Jelentéstanilag azonban élesen elkülönülnek. Nem arról van ugyanis szó, amiről az első csoportban, hogy a tranzitív igei alany cselekvésének *k ö v e t k e z m é n y e* a mediális igéjű mondat, nem azért látszik a hegy, mert Péter látja (ahogyan a levél azért íródik, mert Péter írja), az oki viszony fordított: *A hegy látszik (látható), ezért Péter látja. A zene hallik (hallható), ezért Péter hallja.* A mediális ige az alany egy tulajdonságát egy kívülálló szempontjából arra vonatkoztatva írja le, anélkül, hogy az helyet kapna a mondatban.

Ugyanebbe a csoportba tartozik a tárgyatlanul, állapot, tulajdonság kifejezésére használt *lát* és *hall* ige: *Péter lát* ('nem vak'), *hall* ('nem süket').

S végül ideveszem a létezést kifejező igéket is, még hozzá nemcsak a *van-*, hanem az *él-féléket* is. Ez az utóbbi ismét továbbvezet a következő csoport felé.

9. A mediális igék utolsó, n e g y e d i k k a t e g o r i á j á b a ugyanis azokat az igéket sorolom, amelyek már a cselekvő igék felé, illetve a KÁROLY-féle táblázaton az aktív bennható igék felé közelednek. A mediálisoknak a bennhatóktól való elkülönítése nem egyszerű probléma. Maga KÁROLY a mediális igéknek csak a szenvedőkkel való viszonyát elemzi, amint azt már idéztem, a bennhatókkal való összefüggését azonban nem. Ez utóbbiakról csupán annyit tudunk meg, hogy „aktívak, s hogy az egész kategóriára jellemző határozói vonzatuk nincs.” Példái: *sétál, mozog, belopózik, rakodik* stb. Ám az aktivitás nincs meghatározva, így például kérdéses, vajon a létezést jelentő igék, vagy az *Élt 20 évet* igéje cselekvőnek vagy mediálisnak tekintendő-e. KÁROLY egy korábbi munkájában (Igenévrendszerünk 23), ahol még nem használja a *mediális, bennható* elnevezéseket, jelentéstani alapon így definiál: azokat az igéket „amelyek azt fejezik ki, hogy a cselekvés a cselekvő alanyon annak szándékos közreműködése nélkül végbemegy . . . é n t ö r t é n é s t j e l e n t ő i g é k n e k nevezem, megkülönböztetve azoktól, amelyek olyan cselekvést fejeznek ki, amelyhez a cselekvő alany aktív, szándékos közreműködése szükséges. Ez utóbbiakat c s e l e k v ő j e l e n t é s ű i g é k n e k nevezem.”

KÁROLY későbbi tanulmányában csak aktivitásról beszél, a korábbiiban ezen kívül a szándékosságot is a cselekvő igék jellemzőjének tekinti. Tegyük próbára mindkét kritériumot. 1. *Az asszony sértődötten kifordult a szobából.* 2. *Kifordult az esernyőm a szélről.* — 1. *A gyerek órákig készül másnapra.* 2. *Az ebéd órákig készül.* — 1. *A gyerek lehajolt, hogy felvegye a leesett ceruzát.* 2. *A fa ága lehajlott a gyümölcs terhétől.* Nyilvánvaló, hogy az 1. mondatok igéje aktív,

alanyuk aktívan cselekszik, a 2. mondatok igéje mediális, az alanyok nem cselekszenek, hanem történik velük valami. A mediálisok tehát, valóban, a cselekvő igékkel is rokonságot tartanak: íme, ugyanazok az igék lehetnek a szövegkörnyezettől függően egyszer aktívak, máskor mediálisak.

10. De vajon példánkban az aktivitást nem az befolyásolta-e, hogy élőlény, illetve nem élőlény volt az alany? Nem lehet-e azt mondani, hogy az élőlény-alany mindig aktív? Amikor a következő elemzésekkel erre is választ keresünk, ugyanakkor a szándékosság, illetve szándéktalanság problémáját is felvetjük: 1. *A gyerek azzal szórakozott, hogy felszaladt a lejtő tetejére és legurult a dombról.* 2. *A labda legurult a dombról.* 3. *A gyerek álmában legurult az ágyról.* — 1. BécsiK. 219: „*mend ānēp o orcaiaara ēfec*”. 2. BécsiK. 241: „*a nil efec Ionafra*”. 3. BécsiK. 290: „*Ferfiu o aitiafianac torebē ēfic*”. Az 1. mondatok igéje aktív, bennható, a 2. mondatoké mediális. De mediálisnak tartom a 3. mondatok igéjét is, jóllehet alanyuk élőlény. Nem szorul azonban hosszas bizonyításra, hogy itt az alanyal történik valami, az alany nem szándékosan cselekszik. Ha szinonímát használok például az első esetre, egyértelműen mediális igét alkalmazok: *A gyerek álmában leesett az ágyról.* Nem az alany élő vagy nem élő volta tehát, hanem a szándékosság, illetve szándéktalanság befolyásolja az aktivitást: ez lehet tehát az elkülönítő kritériuma a cselekvő és a mediális igéknek. A következő mondatok igéi például semmiképpen sem az aktivitásbeli különbség alapján kerülnek két külön kategóriába (hiszen mindkét esetben aktivitással jár az igei tartalom megvalósulása), hanem elsősorban a szándékosság, illetve szándéktalanság alapján. Figyeljük meg egyúttal azt is, hogy a szándékosság valamilyen célra irányulást, a szándéktalanság pedig valamiféle okozatot, következményt jelent ($V_{akt.} \rightarrow \text{cél}; V_{med.} \leftarrow \text{ok}$): 1. *Amikor beléptem a szobába, mindenki beszélgetett, köhögtem, hogy észrevegyenek.* 2. *Köhögtem a füsttől.* Az első mondat köhög igéje cselekvő, a másodiké mediális.

„Negatív cselekvést” fejez ki a következő sorozat 1. mondatának *marad* igéje, szándékossága alapján mégis aktív bennhatónak tekintem, szemben a 2., 3. és 4. mondatok mediális jelentésű *marad* igéjével: 1. *Nem volt kedvem elmenni, ezért otthon maradtam.* 2. *Az egyetlenem vettem észre, hogy a pénztárcám otthon maradt.* 3. *Szülei halála után árván maradt.* 4. *Egy egész vagyron maradt rá.*

Bár a valóságban minden élet mozgás, aktivitás, mégis a létezést jelentő igéket vagy az előbb említett *él* igét épp azért nem tartom bennható cselekvő igének, mert a cselekvés (lélegzik stb.) szándéktalan, akarattalan. (Ez a kategória vitatható, én a szándékos aktivitás hiánya miatt sorolom inkább a mediálisak közé az ehhez hasonlókat.)

A mediális és a cselekvő igék elkülönítésére egy grammatikai-jelentéstani, az úgynevezett „imperatív teszt”-tel is kísérletezhetünk. PLATNál találkozni a terminussal, ő azonban ezt más célból és más módon, az ige bizonyos bővítésményeinek egymástól való elhatárolására használja (i. m. 60, 73). A mi céljainkra ez a következőképp alkalmazható.

A cselekvő igéknek „érdemleges, hatásos” imperativusuk van, amennyiben a *Menj innen! Írd meg a levelet!* parancsok eredménye vagy feltehető eredménye, hogy az illető *elmegy, megírja a levelet*, vagyis *m e g t e s z i*, amit parancsolnak.

A mediális igének is megalkotható a grammatikai imperativusa, ám az *Adódj el ház! Fehéredj ruha! Fordulj ki ernyő!*-féle mondatok még mesékben

is alig képzelhető el (de ha igen, akkor természetesen megszemélyesítve cselekvést jelentenek). Az *Ess eső, ess! Süss fel nap! Gyógyulj meg! Élj soká! Fülladj meg!* típusú felszólítások azonban már mindennapi, jelentéssel bíró beszédfordulatok. Ám nyilvánvaló, hogy mégsem e parancsok eredménye, ha esik az eső, ha kisüt a nap, s hiába „teljesíteném” a parancsot, nem rajtam áll, hogy meggyógyulok, soká élek vagy megfulladok.

A mediális ige imperatívusza és az arra adódó lehetséges reagálás között tehát a *v a l ó s á g b a n* nincs összefüggés.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a *Köhögj egyet! Gurulj le a domb-ról!* (vagy akár: *az ágyról*) cselekvésre szólítanak fel, ha tehát köhögök, illetve legurulok, cselekvést végzek, az igék *c s e l e k v ő k*. Viszont a *Köhögj a füsttől!* parancs az ige mediális volta miatt nem képzelhető el (illetve ha mégis volna ilyen, az ismét cselekvésre való felszólítás: tegyél úgy, mintha köhögtené a füst). Van ilyen felszólítás: *Maradj otthon!*, s az ennek megfelelő *Othton maradtam* cselekvő igéjű mondat. De ha mondható is: *Maradj árván!*, az hogy *Árván maradtam* mégsem e parancsra való reagálás, nem annak teljesítése, hanem a felszólítástól teljesen független *t ö r t é n é s*.

11. Mindezek az elemzések arra szolgáltak, hogy a mediális igék helyét az igenemek között kijelöljük. Az ige transzformációs lehetőségei, disztribúciója és jelentése alapján tehát összefoglalásul a következőket mondhatjuk: A mediális igenem a szenvedő és a bennható cselekvő igék közötti átmenetet alkotó nagy igitartomány, melynek egy része (első és második csoport) a szenvedő igéhez áll közelebb. Ezek tisztán tárgyas vagy kauzatív igéből transzformálódnak mediálissá, s e szintaktikai transzformáció során a tárgyas ige tárgyából a mediális ige alanya lesz, a tárgyas ige: ágens alanya pedig eltűnik. A mediális igék másik része (harmadik, negyedik csoport) közelebb áll a cselekvő igékhez. Ezek a mediálisok csak ritkán vezethetők le tárgyas igéből, alanyuk nem tárgya egy cselekvő mondatnak. A cselekvőtől az választja el, hogy a mediálisok alanya nem szándékosan, aktívan cselekszik, hanem akaratától függetlenül történik vele valami. A mediális igék mindig intranszítívek, szenvedő igévé nem alakíthatók.

A mediális ige legjellemzőbb tulajdonságának disztribúcióját tekintem: ágens sem alany, sem egyéb formában nem tartozhat vonzási körébe.

A mediális igék történetét, létezését, valamilyen fizikai vagy lelki állapotváltozást vagy állapotban lételet fejeznek ki.

12. A felsorolt transzformációs, disztribúciós és szemantikai jellemzőket érdemes a FILLMORE-i mélystruktúra bővítményrendszerével is szembesíteni, habár — mint említettem — FILLMORE kategóriái nem tekinthetők véglegeseknek. A következő szokásos FILLMORE-i értelemben használom a bővítményeket: Ágens (A): cselekvő; Objektum (O): a cselekvés vagy állapot által érintett tárgy; Instrumentum (I): a cselekvést, történetet közvetlenül kiváltó ok, elősegítő eszköz; Experiens (E): aki átél valamit, akivel történik valami. FILLMORE és a hazai szakirodalom (DEZSŐ: ÁNyT. IX, 23—63; KOMLÓSY: NyK. LXXV, 155—75) szerint az Experiens csak pszichológiai folyamat átélőjére vonatkozik, én minden élő, aki akár lelki, akár fizikai értelemben átél valamit úgy, hogy ő maga nem ágens, Experiensnek tekintek. (Ezzel közelebb állok PLATTHOZ, aki viszont másképp nevezi és másképp csoportosítja a kategóriákat.) Írjunk át néhány példát úgy, hogy a mélystruktúra eseteit jelöljük.

<i>Péter eladta a házat.</i>	$A + V_{\text{csele}} + O$
<i>Pétertől eladatott a ház.</i>	$A + V_{\text{pass}} + O$
<i>Eladódott a ház.</i>	$V_{\text{med}} + O$
<i>A gazda kukoricával hizlalja a disznót.</i>	$A + I + V_{\text{csele}} + O$
<i>A kukorica hizlalja a disznót.</i>	$I + V_{\text{kauz}} + O$
<i>A kukoricától hízik a disznó.</i>	$I + V_{\text{med}} + O$
<i>A gyerek . . . legurult a dombról.</i>	$A + V_{\text{csele}}$
<i>A labda legurult a dombról.</i>	$O + V_{\text{med}}$
<i>A gyerek álmában legurult az ágyról.</i>	$E + V_{\text{med}}$
<i>Otthon maradtam.</i>	$A + V_{\text{csele}}$
<i>A pénztárcám otthon maradt.</i>	$O + V_{\text{med}}$
<i>Árván maradt.</i>	$E + V_{\text{med}}$

A mélyszerkezet bővítményeinek viselkedése ugyanazt bizonyítja, amit az előbbieken a mediális igék disztribúciójával kapcsolatban megállapítottunk: míg a szenvedő és a cselekvő ige mellett megjelenik vagy megjelenhet az ágens, a mediális ige vonzatai között nem szerepelhet.

13. A különböző igenemek a cselekvésnek a cselekvés végzőjéhez és a cselekvés tárgyához való viszonyát írják le. A gazdag magyar képzőrendszer lehetővé teszi, hogy gyakran ugyanazon szó más-más képzővel alakult változatával szinte minden szintet végigpásztázzunk a passzívumtól a tisztán tranzitív formáig. Amikor egyet-egyet mozdítunk e nyelvi kaleidoszkópon, ugyanannak a valóságnak különböző aspektusait szemléljük. A valóság nyelvileg nagyon sok színnel ábrázolható. Hogy a teljes valóságból mit emel ki, mit közöl nyelvileg is, s mely részleteket hagy homályban, az a beszélőtől függ, a valóság lényegén nem változtat. A határozók lehetőséget adnak a cselekvés helyének, idejének, eszközének, módjának stb. jelölésére, de akár kifejezzük őket, akár nem, a cselekvés a valóságban mégis valahol, valamikor, valahogyan stb. megy végbe.

A *Péter fűvet kaszál reggel, a kertjében, kaszával, ütemesen* valóság-helyzet leírásakor természetes lehet, hogy a beszélő nem tartja fontosnak az időpont vagy a hely s egyéb határozói viszonyok kifejtését, a teljesebb valóságból csupán a *Péter fűvet kaszál* közlésére szorítkozik. De lehetséges, hogy csak a végzett munkát, a cselekvést akarja hangsúlyozni a tárgyra való irányulás nélkül, s akkor a *Péter kaszál* is ugyanannak a valóságos helyzetnek egy bizonyos aspektusból szemlélt leírása. Ebben az esetben a *kaszál* tárgyias ige volta ellenére tárgyatlanul, tárgyra való irányulás nélkül van használva. Ez az aspektus fokozható úgy, hogy az amúgy is tartós cselekvést jelentő igét duratív képzővel ellátva a tárgyra való irányulás lehetőségét is megszüntetjük (intranszitiv képző), s a valóságból csupán a cselekvés folyamatát, hosszan tartó voltát hangsúlyozzuk: *Péter kaszálódik*. (Az ige ilyen értelemben nem él a köznyelvben, de megvan néhány nyelvjárásunkban és a régiségben is.) Ebben az esetben nem fontos a tárgy, de fontos az alany. De interpretálhatom úgy a valóságot, hogy abban nem azt tartom lényegesnek és kifejezendőnek, hogy Péter mit csinál, hanem a cselekvés következtében a tárgyon végbemenő történés érdek: *A fű kaszálódik*. A tárgy negligálása az előző mondatban a tárgyias igéből bennható intranszitiv igét alakít, az alany negligálása ugyanebből a tárgyias igéből mediálisit hoz létre.

Az anya tejjel hizlalja a gyereket mondat még színesebben variálható. Ebben a megfogalmazásban mind a cselekvő alanyra, mind a cselekvés eszközére és tárgyára, mind pedig a cselekvésre egyformán utalok. Elhagyhatom az eszközt, ha csupán a cselekvés ténye a fontos: *Az anya hizlalja a gyereket*. De ha az eszköz a tulajdonképpeni közvetlen kiváltója az állapotváltozásnak, az is betöltheti az alany rangos szerepét, s akkor a kauzatív mondat így hangzik: *A tej hizlalja a gyereket*. Ha nem vonatkoztatom a dolgot egy meghatározott tárgyra, általános tapasztalatot fejezek ki: *A tej hizlal*. De felfoghatom a dolgot a tárgy szempontjából, s eszerint alakíthatom a mondatot, jóllehet a valóságos tényálláson ez a másféle aspektus mitsem változtat: *A gyerek hizlik a tejtől*. S végül elhagyható az eszköz, s akkor pusztán a tárgyból lett alanyon végbemenő történésre, állapotváltozásra utalok: *A gyerek hizlik*.

14. A mediális igenem kategóriája tehát a valóságnak egy sajátos, el nem hanyagolható aspektusát írja le. Mind strukturális, mind jelentéstani szempontból körülhatárolható, definiálható igetartomány, melyet feltétlenül önálló hely illet meg egy magyar grammatikában.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez

Az utóbbi évtized magyar nyelvészeti kutatásaiban növekedett az érdeklődés a beszélt nyelvvel, az élőbeszéddel kapcsolatos vizsgálódások iránt. S mint ahogy ez gyakori, a friss érdeklődés fényében még láthatóbbá, még világosabbá váltak a téma kutatásának „fehér foltjai”. A különböző irányú kutatások jelentős részeredményeket hoztak ugyan, a beszélt nyelv sajátosságainak rendszerszerű feltárásával azonban adós maradt nyelvtudományunk mind a hangtan, mind a szótan, mind a mondattan terén. E dolgozat ebből az adósságból kíván törleszteni a mondattan területén.

1. A beszélt nyelv fogalma. — Mai magyar nyelvünk — mint tudjuk — két, egymással állandó kölcsönhatásban levő funkcionális változatban él: a hagyományosan beszéltnek és az írottak nevezett formában. Az írott nyelv szigorúbb normáknak megfelelő, kötöttebb, választékosabb forma, a beszélt változat, az élőbeszéd közvetlenebb, könnyedebb, színesebb és eleve nebb. Az élőbeszédtől eltérően az írott forma nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi a nyelvi eszközökben való tudatos válogatást, a kifejezés tökéletesítését, csiszolását. Természetesen a beszélt nyelvben is van bizonyos válogatás, ez azonban nem olyan mértékű és nem olyan tudatos, mint az írott nyelvben. A két változat közötti különbség lényege éppen az írott nyelv szigorúbb normákkal szabályozott, kodifikált jellegében van. Ebből következik, hogy nem minden leírt szöveg tekinthető az írott nyelv részének, és ugyanígy, az elhangzó beszédnek sem minden formája tartozik a beszélt nyelv körébe.

Jogos tehát a kérdés, mit is értünk *beszélt nyelv*-en. A nyelvtudományi alapfogalmak közismert meghatározási nehézségeit számba véve eleve operacionális meghatározást igyekszem adni, azaz olyat, amelynek segítségével eldönthető, hogy egy adott (elhangzó vagy leírt) szöveg a beszélt nyelv körébe tartozik-e vagy sem. Tehát: A magyar beszélt nyelv az a köznyelvi változat,

amelyet a közvetlen (nem előkészített), kötetlen, személyes, nem hivatalos érintkezés során használ a magyar köznyelvet anyanyelvként bíró beszélő. Uralkodó, de nem kizárólagos formája az élőszó, az elhangzó beszéd, tartalmát, témáját tekintve nem korlátozott. (A beszélt, de nem köznyelvi változatokat tehát nem tekintem a beszélt nyelv részének.)

A beszélt nyelv uralkodó szóbeli formájának megfelelően, gyűjtött anyagomban többségben vannak az élőszóban elhangzó, spontán beszéd tényei. Eredetileg tudatosan csak ilyen nyelvi tényeket gyűjtöttem a családi, baráti, munkatársi érintkezés során. Gyűjtésem körét jelentős mértékben kiszélesítette az a körülmény, hogy feldolgozhattam egy huszonnégy magnetofontekercsből álló (mintegy harminc órás), szociológiai céllal készített interjúsorozatot, amely a vidéki értelmiségnek a közművelődéshez való viszonyát vizsgálta.¹ Gyűjtőmunkám kiterjedt a rádió és a televízió nem hivatalos jellegű, nem hírközlő műsoraira is. Magam is meglepődve tapasztaltam azonban, hogy a sajtóval, valamint a rádió és a televízió hivatalos jellegű és hírközlő, tehát a sajtóval rokon rovatai a beszélt nyelvi tényeknek milyen gazdag példatárát nyújtják. Gyűjtőmunkám második szakaszában e szférákra is kiterjesztettem figyelmemet, sőt, olyan kortárs prózaírók műveit is tekintetbe vettem, akiknek nyelvét az élőbeszédhez közel állónak ítéltém, pl. Moldova György és Végh Antal (szociográfiai) riportjait. (Moldova György: Akit a mozdony füstje megcsapott. . . Bp., 1977.; Végh Antal: Északi utakon. Bp., 1976.). Vannak adataim a Magyar szerelmes levelek 1528—1944 (Bp., 1976.) című válogatásból, valamint saját magánlevelezésemből is. Minthogy példáim igen szerteágazó forrásokból valók, a könnyebb áttekinthetőség végett a részletes forrásfeltüntetéstől eltekintek.

Munkám elvi és módszertani alapvetésében felhasználtam a szovjet nyelvtudomány legújabb eredményeit, melyek az orosz beszélt nyelv, a „разговорная речь” kutatásában születtek. Az 1960-as évek óta a szovjet nyelvészek figyelemreméltó eredményeket értek el a tárgykör kutatásában. N. JU. SVEDOVA, E. A. ZEMSKAJA, O. A. LAPTYEVA, O. B. SZIROTYINYINA, A. V. SVEC és mások tollából egyéni és kollektív monográfiák születtek, nem is szólva a kisebb terjedelmű, gyűjteményes kötetekben napvilágot látott dolgozatokról, folyóiratcikkekről. Лантсва О. А., Русский разговорный синтаксис, Москва, 1976. Русская разговорная речь. Москва, 1973. — Синтаксис и норма, Москва, 1974. — Сиротинина О. В., Современная разговорная речь и ее особенности. Москва, 1974. — Шведова Н. Ю., Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Москва, 1960. — Швеу А. В., Разговорные конструкции в языке газет. Киев, 1971.

A beszélt nyelvet közismerten általánosan jellemző vonásokon kívül — pl. az elliptikusan szerkesztett mondatok túlsúlya, mondatátszövődések, közbevetett mondatok, beékelte mondatrészek gyakori előfordulása (KUBÍNYI: MNy. L, 408—19; MOLNÁR: Nyr. LXXXV, 51—55; DIENES: Acta Univ. Szeg. Néprajz és Nyelvtud. XVII—XVIII, 19—25) — az orosz és magyar beszélt nyelv meglepő egyezéseire bukkantam az e cikkben vizsgált szűkebb területen, az alárendelő összetett mondatok körében is. Íme néhány példa:

¹ Itt mondok köszönetet Szentirmai Lászlónak, a szegedi Egyetemi Könyvtár munkatársának magnetofonszalagon tárolt szociológiai interjúinak rendelkezésemre bocsátásáért.

*A на радосту она не хочет,
чтобы ей звонили.
С отпуском нам нельзя сказать,
что повезло.
Аспирын я люблю, чтоб
всегда был в запасе.
Аннушку я жалею, что вернули.*

*De a munkahelyén nem akarja, hogy
felhívják.
A szabadsággal nem mondhatjuk, hogy
szerencsénk volt.
Aszpirin mindig jó, ha van itthon.
Annuskát sajnálom, hogy visszaküld-
ték.*

A beékelődéseknek, átszövődéseknek ilyen és ehhez hasonló eseteit részletesebben vizsgálta JUHÁSZ JÓZSEF a XIX. és XX. századi orosz széppróza nyelvében: Явление смещения конструкций и сплетения частей сложного предложения как признак «разговорности» стиля в художественных произведениях: VI. Mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, 1968. Csupán az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy a fentiekkel teljesen egybevágó szerkezetek a beszélt cseh és szlovák nyelv alárendelő összetett mondataiban is elterjedtek.

2. A m o n d a t á t s z ö v ő d é s f o g a l m a. — Az összetett mondatok fenti típusait mondatátszövődés néven tárgyalta és tárgyalja a magyar nyelvészeti hagyomány. A magyar nyelvre vonatkozóan a mondatátszövődés jelenségét legteljesebben és legrészletesebben ZOLNAI GYULA írta le 1926-ban megjelent *Mondatátszövődés* című értekezésében. A szerző a jelenséget a mondatrend kérdéseként tárgyalja, és hangsúlyozza, hogy a mondatátszövődés különböző formáival „már a legrégebbi időktől kezdve sűrűn találkozunk. . . Ez a mondatfűzésmód főképp a mindennapi élőbeszédnek a sajátja, és a régiségben is főképp az élőnyelvet jellemezhetette, mert legsűrűbben az élőnyelvhez legközelebb álló magánlevelekben és tanúvallomásokot tartalmazó iratokban találkozunk vele. Azonban a szabályosabb mondatfűzésre törekvő irodalmi nyelv is fölötte sok példát szolgáltat reá mind régebben, mind ma. . .” (I. m. 5–6.)

A szerző példaadóan gazdag tényanyaggal támasztja alá ezt az állítását. Rámutat arra, hogy már a XV. század második feléből való Bécsi Kódexben, legrégebbi bibliafordításunk maradványában találunk példát a jelenségre (mai helyesírásunk szerint): *M e n n y i ö l d ö k l é s e k e t a l a j t a s z , h o g y t e s z n e k m i n d e n v i d é k e k b e n . . .* Az átszövődés nélküli mondatrend ez volna: *M i t a l a j t a s z , h o g y m e n n y i ö l d ö k l é s e k e t t e s z n e k . . .* (I. m. 6.) Hasonló példák sorát idézhetjük a mai magyar nyelvhasználatból is: *M i k o r g o n d o l o d , h o g y h a z a j ö n ? ; K i v e l s z e r e t n é d , h o g y b e s z é l j e n ? ; H o l a k a r o d , h o g y t a l á l k o z z u n k ?* stb.

Paradox, de nyilván nem véletlen, hogy a mai magyar beszélt nyelv kérdéseit vizsgálva fél ezer évvel ezelőtti bibliafordításunk nyelvéhez nyúlunk vissza. A magyarázat feltehetőleg a beszélt nyelv beszéd oldalában rejlik, a lehető legeredményesebb gondolatközlésre, a leghatékonyabb kommunikációra való törekvés „örök” törvényében.

Különös, hogy Zolnai érdekes adatai, eredeti gondolatai viszonylag kicsi visszhangot vertek az értekezés megjelenése óta eltelt fél évszázad magyar nyelvészeti szakirodalmában. Akadémiai nyelvtanunk például mindössze a főbb típusokat vázolja igen röviden (MMNyR. II, 453–5). A „Mai magyar nyelvünk” (Bp., 1976.) című kötet még kevésbé bőkezűen bánik a kérdéssel; a mondatátszövődést csak mint szerkesztésbeli hibát említi, „amely abban áll,

hogy az egyik tagmondatnak valamely részlete a gondatlan fogalmazás következtében átkerült a másik tagmondatba" (i. m. 71). A mondatátszövődés kérdésével „méltányosan” csupán az utóbbi évtizedben kezdett foglalkozni mondatnani kutatásunk (MOLNÁR: NytudÉrt. 60. sz.).

Mi a mondatátszövődés lényege? A kérdésre ZOLNAI szavaival válaszolunk. „A jelenség abban áll, hogy az összetett mondat a mellékmondatnak bizonyos részével indul meg, utána a főmondat jelentkezik, s ezt aztán a mellékmondatnak többi része követi a kapcsolószóval (kötőszóval vagy vonatkozó névmással), mégpedig az esetek legnagyobb részében úgy, hogy a mellékmondat kapcsolószava nyomban a közbeszótt főmondat után foglal helyet. . . ritkábban előfordul az is, hogy a főmondat maga is kétfelé szakad”, tehát a mondat a főmondatból indul. (I. m. 5 és 35.)

Az alábbiakban saját anyagomon, a magam rendszerezésében mutatom be a jelenség főbb típusait, változatait. Az egyszerűség kedvéért az átszövődő mondatrészt esetleges bővítményével vagy bővítményeivel együtt tekintem.

3. A mondatátszövődés formái. — Az átszövődés a *hogy* kötőszós mellékmondatoknak szinte minden típusában előfordulhat. Ismeretes, hogy az alárendelő összetett mondatok formai főmondatának funkciója nagyon ingadozó lehet. „A természetes keretadó funkciótól két irányban térhet el, s több fokozatot mutathat. Az egyik irány a gyengülés, elhalványulás. A nagyon gyakran használt bevezető mondatok, mint *azt hiszem, gondolom, tudom, úgy látszik, valószerű* stb. nagyon megkoptak, gyakran már csak közbevetett mondatként szerepelnek” — írja HADROVICS LÁSZLÓ „A funkcionális magyar mondatnani alapjai” című művében (209). Anyagomban igen gyakoriak az ilyen „meggyengült” főmondatok, ezért a fő- és mellékmondat-minősítés, valamint a mondatrészi minősítés — tekintettel az átszövődésekre — még inkább viszonylagos.

I. *Hogy* kötőszós mellékmondatok:

A) Tárgyi alárendelő összetett mondatok. A tárgyi (és egyéb) alárendelő összetett mondatok alcsoportjait a mellékmondatból a főmondatba átszövődő mondatrészi minősége szerint alakítottam ki:

a) A mellékmondat alánya tárgyként vagy alanyként szövődik át a főmondatba. Pl.: *A Kincskereső kisködmön tén úgy érzem, hogy szépen sikerült; A meghívottak és jelenlevők arányát hát úgy veszem észre, hogy 50%;* [A 4. pont első bekezdését elhagynám.] *A 2. és 3. bekezdést el tudom képzelni, hogy marad;* [Ez egy borzalmas hely.] *Én még ilyen helyet nem hallottam, hogy volna; Másokat szerettem volna, hogy ezt a szobát bemutassák önöknek;* [Közöttünk is vannak képesítés nélküliek.] *Mindnyájan fiatalok vagyunk, tehát az analógia azt hiszem, hogy megfelel;* [A kézimunka szakkörben] *aztán volt egy másik csoport, a zok már nem is tudjuk, hogy kik voltak; A z a g a b o n a te tudod, mire való?* (Az utolsó példa *hogy* kötőszó nélküli.)

b) A mellékmondat tárgya tárgyként szövődik át a főmondatba. Pl.: *Az egy pontot úgy gondolom, hogy megérdemelte; Ezeket a nemzeti hagyományokat úgy gondoltam, hogy beépítem a magam stílusába; Budapest egyik legszebb óvodáját, a VIII. kerületi új óvodát a kerület testvérvárosa, Kalocsa vállalta, hogy feldiszi.*

c) A mellékmondat valamely határozója főmondati határozóként, esetleg tárgyként szövődik át. Az átszövődés leggyakoribb a hely- és időhatározók,

valamint az úgynevezett állandó határozók, vonzatok körében. Az előbbiekkal kapcsolatban a szakirodalomban ismert nézet, hogy a hely- és időhatározók a térben, illetőleg időben létezését kifejező mondatoktól eltekintve, értelmileg lazábban kapcsolódnak az igéhez, többen nem az igei állítmányhoz, hanem az egész mondatához tartozónak vallják őket (KIEFER: Mondattani-szemantikai tanulmányok: OMKDK. 13–14; SZALAMIN: NyK. LXXVIII, 453–64). Gyakori átszövődésük alátámasztani látszik ezt az álláspontot. Pl.: *S a r k a d o n én úgy érzem, hogy a mezőgazdaság, a termelészövetkezet adottsága elég gyenge; Most aztán tényleg mondjátok el a fejekben dúló gondolatokat, mert i t t azt hiszem, döntenünk kell; [Ezek a családok nem engedik be pedagógusainkat a lakásukba. Szociológusaink is alig tudtak beférkőzni.] I t t úgy gondoljuk, hogy sokat segítené a majdani iskolai pszichológiai hálózat kiépítése [és a sokrétűbb szociális gondoskodás]; [Az első labdarúgó osztályban a rajt szeptember 3-án lesz], a d d i g remélem, sikerül megfelelő formába hozni a csapatot; [— A fóliát közvetlenül a parkettára helyezzük?] — A p a r k e t t á r a nem javasoljuk, hogy helyezzék; G o n d o l a t a i k k a l azt hiszem, hogy egyetérthetünk; Nem láttad A. b i c i k l i j é t, hogy ki ment el vele?*

A tárgyi mellékmondatokkal kapcsolatban két megjegyzésem van.

1. A fent idézett példák mind „tisztá” esetek abból a szempontból, hogy az átszövődő mondatrész mondatrészi minősége egyszerűen eldönthető. Természetesen vannak azonban olyan esetek is, amelyekben a mondatrészi minősítés csak alkalmas átalakítások után adható meg. Pl.: *Klub, nem klub, értelmi-ségi klub, KISZ klub, énszerintem e z e k e t az élet ügyis el fogja dönteni, hogy melyik a legéletrevalóbb; Sokmindent én sem tudok a z e g y e s m u n k a t e r ü l e t e k e n dolgozóknál, hogy kinek mi a feladata; Én örülök annak, hogy a mi iskolánkhoz került h á r o m f i a t a l n e v e l ő, azt tudom mondaní, hogy talán egynémelyik idősebb kartárs is példát vehetne róluk. Átszövődés nélküli változat pl.: ... az élet ügyis el fogja dönteni, hogy ezek közül melyik a legéletrevalóbb.* Az ilyen és ehhez hasonló esetek részletes vizsgálata a beszélt nyelv mondattanának olyan fokú ismeretét kívánná meg, amilyennel még nem rendelkezünk, ezért tárgyalásukat mellőzöm. — 2. A „meggyengült” főmondatok között külön csoportot alkotnak a mellékmondatukat *mintha* kötőszóval kapcsolók. Pl.: *E z e k e t a s z a v a k a t úgy érezzük, mintha a vérükkel irták volna a chilei hazafiak.* E típus vizsgálata külön feladat, amellyel itt nem foglalkozom.

B) Alanyi alárendelő összetett mondatok:

a) A mellékmondat alanya alanyként szövődik át. Pl.: *J u h á s z [Ferenc] dr á m á j a lehet, hogy túlméretezett. [De új lehetőség. Még-nem-volt útja drámairodalmunknak és színházunknak]; [Jövőre, sajnos, kiköltözünk a kollégiumból. Én most végzek, a tamási gyógyszerárba kerülök gyakorlatra.] I s t v á n pedig lehet, hogy átme gy levelező tagozatra; E z a f a j t a z á r t s á g é s n y i t o t t s á g az az érzésem, hogy probléma; E z e k a b a r á t i k ö r ö k az az érzésem, hogy nem mindig úgy szövődnek, ahogy a köz érdekében ez elvárható lenne; [A Biztonsági Tanács ma tárgyalja meg a Vietnámi Szocialista Köztársaság ENSZ felvételi kérelmét.] A d ö n t é s egészen biztos, hogy pozitív lesz; [Az iskolában azért is nehezen végezhető el hosszmetzeti megfigyelés, mert az osztályokon belül állandó fluktuáció van betegség, áthelyezés stb. következtében:] A m e g f i g y e l ő sem biztos, hogy állandóan jelen tud lenni; [— Nem gondolja, hogy egy spanyolországi, görögországi... élménybeszámoló diákepekkel sikert érne el?] — E z e k b i z t o s, hogy sikert érnének el; Ő i s [a művelődési ház korábbi igazgatója] biztos, hogy el tudta volna látni*

ezt a munkát; A volt koalíció pártja, a Balközép sem biztos, hogy támogatná; A számszerű érdemjegyek merev értelmezése nem biztos, hogy helyes; A könyveim nagyobb része igaz, hogy regény, de drámákat is szívesen olvasok; Ezek az emberek, akik itthon élnek, természetes, hogy érdeklődnek; Ez a csempékár, hogy nem fehér; [Fesztiválhangulat. Embertömeg a város utcáin.] A szegediek két évtizede majdnem, hogy ezen a napon felkerekednek. . .

b) A mellékmondat tárgya tárgyként szövődik át a főmondatba. Pl.: *Ezt a kört az az érzésem, hogy lehetne tágítani is; Barátot lehet, hogy találnék, de tud-e az társ is lenni? [Égető problémája ez a téma korunknak]; [Talán hogyha a tsz oldaláról közelítem meg, akkor úgy tűnik, hogyha ők betársulnak, mondjuk, 20–30 ezer forinttal,] akkor azokat a könyveket már biztos, hogy ők kapják meg; [A most 76–77-től kezdődő tanévben tanító] gimnáziumi pedagógust nem biztos, hogy mindnyájan ismeritek, pedig ugyanolyan problémája van, mint nektek; [Komoly szerelem kell ahhoz, hogy más-más életkörülmények között nevelkedett, különböző elképzelésű emberek alkalmazkodni tudjanak egymáshoz, és boldogok is legyenek.] Hiszen Őnt nem valószínű, hogy kielégítené az orvostudományok helyett az állattartással való foglalkozás; [Spock úgy látja — helyesen —, hogy a mai tinédzserek legalább oly mértékben formálják a földlakók sorsát, mint a mai hatvanévesek.] Potenciális energiájukat nem közömbös, hogy milyen erőművekre kapcsolják rá ők maguk — a szülők, a pedagógusok, végső soron az egész társadalom segítségével.*

c) A mellékmondat valamely határozója határozóként szövődik át a főmondatba. (Az A/c pontban mondottak erre az esetre is vonatkoznak.) Pl.: [Azután eltelik néhány hónap, s most az apja kapja a prémiumot.] *Erről lehet, hogy nem is értesülnek a gyerekek; [— De annyit azért elismer, hogy tizenöt óra munka sok egy embernek?] — Úgy állt a lábán lehet, hogy sok; [Egy győri vezér hozta a mozdonyt, tíz percet kellett volna várnia, erre lehúzta az áramszedőt, és ott hagyta a gépet. . . — Joga volt itt hagyni a mozdonyt?] — Pápi rón lehet, hogy igen, ha a tizenhat óra szolgálata már letelt; A zeurokommunizmus megjelenésével úgy tűnik, hogy a szocializmus építésében való saját nemzeti út jogosultságának. . . kérdése új szakaszba lépett; [Fölmerül az a gondolat, hogy mennyiben értékeljük reálisan egymást.] Itt is az az érzésem, hogy igen nagy differenciák vannak; Aki évekkel, évtizedekkel ezelőtt „jó igazgató” volt. . . , ma nem biztos, hogy az; [Reméljük, hogy egyszer majd így lesz.] Ma még biztos, hogy nem ez a helyzet; Már biztos, hogy M.-ék is kaptak tőlük beszámolót; Aki kész példákat másolva lát hozzá a lakberendezéshez, a z eredménnyel nem biztos, hogy elégedett lesz; Július közepén valószínű, hogy megkezdjük az aratást Nógrádban; [E. S. tavaly közölte velünk, hogy egy évig kíván Szegeden futballozni, s miután családi körülményei is a fővárosba hívják,] a következő bajnokiszezónban már valószínű, hogy az MTK-VM csapatában rúgja majd a labdát; [A drágakőnek számító zafírt kék kőnek is nevezik.] A mesterségesen előállított zafírek szerek kedvelőinek valószínű, hogy fogalmuk sincs az alumíniumoxid csodálatos tulajdonságairól; [Nagyon szép ez a két szőnyeg. Különösen ez a szürke.] Arra kár, hogy sötétkék rojtot varrtál; . . . a nyelvtanórákon se mindegy, hogy évtizedes. . . ismerethalmazt nyújtunk-e, vagy pedig éppen a legkevésbé föltűnő, leghétköznapibb tevékenységben találjuk meg az oktatás, a gondolkodás tárgyát.*

II. *Ha* kötőszós mellékmondatok:

Az adataimban szereplő *ha* kötőszós feltételes mellékmondatok között vegyesen fordulnak elő alanyi, tárgyi stb. mellékmondatok, de minthogy e ténynek tárgyunk szempontjából nincs jelentősége, osztályozási alapként nem vettem fel.

a) A mellékmondat alanya alanyként vagy tárgyként szövődik át a főmondatba. Pl.: *A z a s z é k j o b b l e n n e , h a k i n t á l l n a a g a r á z s b a n ;* [Áldozatot kell hozni. Ha én elindulok fél négykor és csak fél nyolekor jövök haza, az áldozat. Áldozathozatal nincs a fiataloknál.] *É n i s j o b b v o l n a , h a f é l ö t k o r h a z a e r n é k ; A r e n y h e g y o m o r m ű k ö d é s ű e m b e r j ó , h a s z é n s a v a s ű d í t ő k e t f o g y a s z t , m e r t s e r k e n t i a g y o m o r m ű k ö d é s t ; A c i t e r a z e n e k a r t s z e r e t n é k , h a m i n d e n h ó n a p b a n e l ő a d á s t t a r t a n a a d o r o z s m a i k ö z ö n s é g n e k ;* [Óvodásokkal, alsótagozatosokkal dolgozókat, gimnáziumban, felsőoktatásban dolgozókat össze kell, hogy kösse ez,] *é s a z t á n i t t e g y p á r j a v a s l a t j ó l e n n e , h a s z ű l e t n e ; H y d r o c o r t i s o n m i n d i g j ó , h a v a n i t h o n .* Érdekes az utóbbi két példa: az alanyon kívül a mellékmondati hely-, illetőleg időhatározó is átszövődik a főmondatba. Jobb híján nevezzük ezt a jelenséget kettős átszövődésnek.

b) A mellékmondat tárgya tárgyként szövődik át. Pl.: [. . . *h a a z ó v a t o s k o d á s m e g e g y é b o k o k m i a t t n e m j u t e g y t e r j e d e l m e s k ö n y v é l m é n y a n y a g á h o z a z í r ó — s e g í t m a g á n ; h a z a j ö v e t „ u t á n a o l v a s ” a t é m á n a k —*] *é s e z t j o b b , h a m i n d j á r t i t t a z e l e j é n b e i s v a l l j a a z e m b e r ! ; A z t h i s z e m , e z t n e m á r t , h a r ö v i d e n m e g m a g y a r á z o d ; A k u t a t s z e r e t n é m , h a b e n ő n é a b o r o s t y á n ;* [Ne simogasd a fejét.] *A z ő z i k e a f e j é t n e m s z e r e t i , h a s i m o g a t j á k .*

c) A mellékmondat valamely határozója határozóként szövődik át a főmondatba. Pl.: [— Vigyázat, gödör!] *V i s s z a f e l é j o b b l e s z , h a n e m i t v e z e t n e k b e n n ű n k e t ; L e h e t s z e r e n c s é d , d e a z N y K . - b a n ö r ű l a z e m b e r , h a e g y é v a l a t t m e g j e l e n i k a c i k k e , m e r t a „ n o r m á l ” á t f u t á s i i d ő b i z o n y t ö b b e n n é l ;* [Ha esik az eső, a pályamunkásnak nincs hova beállnia előle, nincs egy mosdótál, amelyben a kezét megmoshatná; ha talpfával dolgozott, kátrányos kézzel eszik.] *K a b á t j a n a p h o s s z a t a t ö l t é s o l d a l b a n f e k s z i k , a v o n a t o n , m i k o r u t a z i k h a z a f e l é , j ó l t e s z i , h a k i n t m a r a d a p e r o n o n , m e r t i z z a d t t e s t é t ő l f i n t o r o g v a e l h ű z ó d n a k a z u t a s o k ;* [Nem akarok hosszan időzni az árellenőrzés gazdag számadatainál,] *c s a k a r r a s z e r e t n é m f e l h í v n i a f i g y e l m e t , h o g y a z i l y e n á r e l l e n ő r z é s k ö v e t k e z m é n y e i n e k m i l y e n j ó v o l n a , h a s o k k a l n a g y o b b f i g y e l m e t s z e n t e l n é n k ;* [Talán még a felnőttek is vágnak arra, hogy egyszer kijussanak egy nagy dinnyeföldre, ahol kedvük szerint jóllakhatnak az ízletes gyümölcsesekkel. A gyerekeknek meg külön öröm az ilyesmi. Már akinek.] *C s e n g e l e h a t á r á b a n H . D . - é k c s ö p p s é g é n e k é r t h e t ő , h a m o s t n i n c s n a g y é t v á g y a , h i s z e n a k k o r e s z i k , a m i k o r a k a r , m e r t a s z ű l ő k a t e r m e l ő k .* Az utolsó példában szintén a kettős átszövődés jelenségével találkozunk.

III. Jelzői, illetőleg vonatkozó mellékmondatok:

A mellékmondatok osztályozásától a *ha* kötőszós feltételes mellékmondatokhoz hasonlóan itt is eltekintek. Pl.: [Én a már említett társadalmi felekezetről beszélek, amely szívesebben veszi, ha az ember tanult dolgokat ad elő.] *A m ű v e l t s é g p e d i g n e m é r d e k l ő d é s t j e l e n t , h a n e m k ö n n y e n k e z e l h e t ő , m á r m e g s z e r z e t t a d a t h a l m a z t , a m e l y e t l e h e t , h o g y é r d e k l ő d é s e l ő z ö t t m e g ; . . . a z ű d ő z é s i m á n i á s b e t e g t u d a t á b a n e g y m e g h a t á r o z o t t e s z m e , ű d ő z t e t é s é n e k e s z m é j e d o m i n á l , a m i t ő l n i n c s e r e j e , h o g y m e g s z a b a d u l j o n . . . ; A t v j e l e n t ő s é g é t m a m á r a l i g a k a d , a k i l e b e c s ű l n é .*

4. „Valószínűleg, hogy . . . ?” — Mielőtt a mondatátszövődés jelenségének magyarázatára, értékelésére, a nyelvi tények általánosítására térnénk, szót kell ejtenünk egy másik, valóban mai magyar beszélt nyelvi jelenségről: a *valószínűleg, hogy* . . .-féle szerkezetekről. Adataim messzemenően alátámasztják E. ABAFFY ERZSÉBET (Nyr. C, 397—8) véleményét, miszerint „az utóbbi időben egyre gyakrabban hallunk ilyen fordulatokat: *Valószínűleg, hogy sikerül; Nyilván, hogy igaza van; Kétségkívül, hogy nehéz a helyzet; Természetesen, hogy nem tudhatta*” (i. m. 397). Példák saját anyagomból: [Zs. betegsége óta van ez a rossz közérzet.] *Valószínűleg, hogy ez az ok; [Több mint ezer vagon termést kell betakarítani a szövetkezeteknek.] Nyilván, hogy ez komoly feladatot jelent; Ha egyszeri, egyedi minőségromlásról van szó, amelyről a gyár tud és rögtön kijavítja, nyilvánvalóan, hogy eltekintünk a [Kiváló áru] minősítés megvonásától; Bizonyára, hogy meg fogjuk szokni az új munkát.*

E hibás fordulatok létrejöttének ABAFFY adta magyarázatával szintén egyetértek. Lényegében igaza van abban is, hogy „világosan tagolható szók ritkán s nyilván analogikus hatásra szoktak hasonló szerkezetekben jelentkezni. De nem mondják: *Biztosan, hogy sikerül; Igazán, hogy elmegyek a Biztosan sikerül, Igazán elmegyek helyett*” [i. m. 398]. A szerző állításának igazságát nem cáfolja, csupán árnyalja az a tény, hogy az élőbeszédben előfordulnak a *biztosan, hogy* . . .-féle alakok. Pl.: *Egy szakképzett előadó ezeket a problémákat biztosan, hogy meg tudná oldani; [A hagyma megszerezésével csinján kell bánni.] Ha ezt így tesszük, akkor bizonyára, hogy nem lesz probléma.* (Mint látható, az első példában mondatátszövődés is van, ez azonban a most tárgyalt összefüggésben lényegtelen, ezért nem is foglalkozom vele.)

Nézetem szerint ABAFFY ERZSÉBETnek igaza van abban is, hogy „mai nyelvérzékünk s jelenlegi nyelvhelyességi kódexünk szerint tartottuk hibásnak a szóban forgó példákat. De a nyelvtörténésznek fel kell figyelnie arra, hogy olyasfajta változás van itt kezdődőben, amit nyelvünk történetében már tapasztalhattunk: módhatározó-ragos alakok egy idő után elvesztették határozói jellegüket, s melléknévvé váltak.” (I. h. 398.) (A *-talan, -telen* fosztóképzőről van szó. Pl. *Hirtelen szél támadt. A hirtelen határozó vagy melléknév egyaránt lehet.*) Ehhez a véleményhez annyit tehetünk hozzá, hogy ugyanilyen fontos a leíró nyelvi rendszer kutatójának is felfigyelnie a beszélt nyelv ilyesfajta változásaira, hiszen a nyelvi jelenségek alapját és magyarázatát a beszéd síkján kell keresnünk, a közlés igényeiben és lehetőségeiben.

5. **Mondatátszövődés és modalitás.** — A mondatátszövődés létrejöttét ZOLNAI GYULA a következőképpen magyarázza: „A mondatátszövődés nézetem szerint kétféle módon keletkezhetett és keletkezhetik. [1] . . . a képzelelemek nem a rendes sorban és nem az egyes mondatok egésze szerint kerülnek tudatunk nézőpontja elé, hanem valamely elem, amelynek rendes kifejezés szerint a tagolódás második részében, a mellékmondatban volna a helye, bizonyos okból, mégpedig nyilván a beszéd pillanatában való nagyobb fontosságánál vagy nagyobb elevenségénél fogva előtérbe tolul s így a főmondat elé jut. . . [2] a főmondat-jellegű elem eredetileg nincs meg a beszélő összképzetében, hanem csupán az eredeti gondolat szavakba foglalása közben merül föl tudatában, vagyis hogy eredetileg csak azt akarja a szóló mondani, amit a kialakult átszövődéses mondásnak a mellékmondata jelez. . .” (I. m. 40—1.)

A jelenség létrejöttének ez utóbbi magyarázatával egyetértek (de magyarázatot igényel a keletkezési módok összefüggése), példák sorával lehetne alátámasztani ezt az állítást. Szemléltetésül csak néhány adat: *Ezek a baráti körök az az érzésem, hogy nem mindig úgy szövődnek, ahogy a köz érdekében ez elvárható lenne*; [Közöttünk is vannak képesítés nélküliek.] *Mindannyian fiatalok vagyunk, tehát az analógia azt hiszem, hogy megfelel*; *Az egy pontot úgy gondolom, hogy megérdemelte.*

A mondatátszövődés keletkezésének első magyarázata azonban — nézetem szerint — helyesbítésre szorul. „A beszéd pillanatában való nagyobb fontosság”-gal, a közleményben betöltött rémaszereppel az átszövődéseknek csak kisebb része magyarázható. Ezekben az esetekben az átszövődő mondatrész a közlés rémájához tartozik, s értelmi hangsúly, nyomaték emeli ki. Pl. az *Ezt a kutat szeretném, ha benőné a borostyán* kijelentés a borostyán fejlődéséről folytatott párbeszéd után hangzott el, a *kutat* tárgyon egyértelmű nyomatékkal. (A beszélgetés további részében a gémeskút állapotáról volt szó.) Hasonló példák: [E. S. tavaly közölte velünk, hogy egy évig kíván Szegeden futballozni, s miután családi körülményei is a fővárosba hívják,] *a következő bajnokiszezónban már valószínű, hogy az MTK-VM csapatában rúgja majd a labdát*; [— Joga volt itthagyni a mozdonyt? —] *Pa pír on lehet, hogy igen, ha a tizenhat óra szolgálata már letelt.* Ez utóbbi példa átvezet a nyomatékkal kiemelt rémaszerepű átszövődések egyik legtisztább s egyszerűsrimind leggyakoribb esetéhez, az értelmi szembeállítás esetéhez. Néhány példa: *Aki éve kkel, évtizedekkel ezelőtt „jó igazgató” volt, ... ma nem biztos, hogy az*; [Jövőre, sajnos kiköltözünk a kollégiumból.] *Én most végzek, a tamási gyógyszertárba kerülök gyakorlatra. I st v á n pedig lehet, hogy átmegy levelező tagozatra*; *Barátot lehet, hogy találnék — de tud-e az t á r s is lenni?*

A mondatátszövődés eseteinek többségében azonban az átszövődés éppen nem a rémában, hanem, ellenkezőleg, a témában van, s ezeknek az eseteknek az elemzése során a „kétféle mód” összefüggése is feltárható. Példák: [A Biztonsági Tanács ma tárgyalja meg a Vietnámi Szocialista Köztársaság ENSZ felvételi kérelmét.] *A döntés egészen biztos, hogy pozitív lesz*; *Juhász* [Ferenc] *drámája lehet, hogy túlméretezett.* [De új lehetőség...]; *Az a szék jobb lenne, ha kinn állna a garázsban*; *A Kincskereső kisködmön én úgy érzem, hogy szépen sikerült.*

Vegyük közelebbről szemügyre az első példa szó-, illetőleg mondatrendjét. Az előzményből ismert *döntés* (téma) a mondat élén áll, a főmondat- mellékmondat szembenállás az átszövődés miatt megszűnván, a „főmondat” és „mellékmondat” együttesen alkotja a rémát. Az átszövődéses mondatoknak ez a rendje — mint látjuk — az egyszerű mondat szokásos téma—réma aktuális tagolásával mutat szembetűnő párhuzamot. A párhuzamot tovább vagy inkább „lejjebb” is vihetjük a közlés szintjéről a mondat szintjére. A főhangsúlyos állítmányú nyomatékos mondatról tudjuk, hogy „az állítmány szólamának szokásos helye inkább a mondat belsejében van” (MMNyR. II, 491). Mutatis mutandis az átszövődéses mondatok fenti típusára is igaz ez a szőrendi képlet.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy az átszövődéses összetett mondatok többsége lineáris szerveződése tekintetében az egyszerű mondattal rokon. A magam részéről teljesen jogosnak tartom DEME LÁSZLÓ kérdésfelvetését mondatszerkezeti sajátságokat vizsgáló monográfiájában: „Valóban össze-

tett-e az összetett mondat? . . konstrukcionálisan talán összetett, de funkcionálisan mindenképpen »széttagolt« (i. m. 73).

Az átszövődéses összetett mondat a lineáris szerveződés mellett mélyebb értelemben is rokon az egyszerű mondattal. Ha megvizsgáljuk az áttekintett összetett mondatok főmondati állítmányainak jelentését, a következő főbb osztályokat kapjuk: 1. Észlelést, értelmi, lelki működést jelentő igék és névszók: *érez, észrevesz, lát, hall, elképzél, hisz, gondol, tud, mond, remél, akar; az az érzésem stb.* — 2. A beszélőnek a kijelentés valóság tartalmával kapcsolatos vélekedését, bizonyosságát, bizonytalanságát stb. jelentő szavak: *biztos, igaz, természetes, érthető, valószínű, lehet stb.* — 3. A kijelentés valóság tartalmát pozitív vagy negatív irányban értékelő szavak: *jó, jobb, kár, közömbös, mind-egy stb.*

Az említett szócsoportokat a magyar nyelvre vonatkozóan legsokoldalúbban és legrészletesebben MOLNÁR ILONA értekezései elemzik (NytudÉrt. 60. és 94. sz.; a további szakirodalmat l. ott). Az első csoport szavairól meggyőzően mutatta ki a szerző, hogy működésükre jellemző a szintaktikai elszigetelődésre, megmerevedésre való hajlam, amelynek következtében könnyen kiszakadhatnak a mondat valóság leíró szerkezeteinek láncából, s e szintaktikai változásuk a bennük végbemenő szemantikai változás tükröződése. Jelentés-változásuk lényege abban van, hogy nem a mondat deskriptív, valóság leíró oldalát tükrözik, hanem a mondat másik, modális arca mutatkozik meg bennük, azaz a beszélőnek a mondanivalóhoz fűződő viszonyát fejezik ki (NytudÉrt. 60. sz.). Értekezésében a szerző kimutatta a második szócsoportnak az elsővel való kapcsolatát is, amely abban áll, hogy e sajátos határozócsoport szemantikailag, de „nemegyszer materiálisan — az alapszók hangtести azonosságát tekintve is — nem egyéb, mint pontosan az említett összetett mondatok főmondatainak egyszerű mondatrészi megfelelője: *bizonyos(an állítom), hogy elment. . . bizonyosan elment*” (i. m. 61—2). DEME fordulatával élve, a mondatnak efféle szavakkal kifejezett módosító része „miniatűr beszédmű”.

Ha a fent vázolt összefüggést a beszélt nyelv átszövődéses összetett mondataira vetítjük, ismét párhuzamosságot tapasztalunk: *A döntés biztos, hogy pozitív lesz — a döntés biztos[(an), bizonyára] pozitív lesz.* Ha a sort kiegészítjük a kodifikált nyelv normáinak meg nem felelő, de a beszélt nyelvben élő alakulatokkal, az összefüggés köre bezárul: *A döntés biztos, hogy pozitív lesz — biztosan pozitív lesz (bizonyára, hogy pozitív lesz).*

Az átszövődéses összetett mondatokban gyakori „meggyengült” főmondat — mint látjuk — az egyszerű mondat módosító szavaival rokon szerepű, szervetlenül, mintegy beékelődve kapcsolódik a közléshez.

Az elmondottakból — nézetem szerint — levonható az a következtetés, hogy az átszövődéses összetett mondatok kialakulása feltételezi a mondat integráns részét alkotó modalitás explicit kifejezését. CH. BALLY közismert „dictum-modus” műszavával élve azt mondhatjuk, hogy az átszövődés lehetősége a mondat modus pólusán lép be, tehát a modalitás az a kategória, amely mintegy pillérül szolgál a nyelvi kifejezés különböző kombinációinak, variációinak létrejöttéhez, mozgásához, fejlődéséhez.

6. A mondatra vonatkozó ami kérdéséhez. — Fenti állításomat egy másik, a mondatátszövődéstől független mai magyar nyelvi tényrel is alátámaszthatom; az egész mondatra vonatkozó *ami* kötőszóról

van szó. Jó tíz évvel ezelőtt a Magyar Nyelvőr hasábjain „nagy per” folyt az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséről. KOLLÁNYI azért szállt síkra, hogy nyelvművelésünk ismerje el az egész mondatra vonatkozó *ami*-vel bevezetett mellékmondatok létjogosultságát (Nyr. LXXXVIII, 17–21). NAGY J. BÉLA KOLLÁNYIVAL vitázva helytelenítette a szerkezetet (Nyr. LXXXVIII, 412–5). RÁCZ ENDRE KOLLÁNYIVAL egyetértve kapcsolódott a vitába, s hangsúlyozta nyelvművelésünk régi, elutasító álláspontjának tarthatatlanságát (Nyr. LXXXVIII, 415–8). Nemrég megjelent tanulmányában RADICS KATALIN a generatív grammatika módszerével mutatta ki a régi nézet indokolatlanságát (A vonatkozó mellékmondatokról: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1977. 135–69). RÁCZ ENDRE saját álláspontját kiváló íróink műveiből vett példák sorával támasztotta alá. Ha adatait közelebbről megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy azok többségében az *ami*-vel bevezetett mellékmondatok értékelő, szélesebb értelemben vett modális jelentést hordoznak: *természetes, igaz, fő, baj* stb. Pl.: „*Egyéni, külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókincse, hanem még álomvilága is teljesen egyedülálló, a m i t e r m é s z e t e s i s*” (i. m. 416). Nézetem szerint nem véletlen, hogy az említett szerkezet „legtermészetesebben” szintén a mondat modális pólusán át kapcsolódik, s a szerkezet KOLLÁNYITÓL hangsúlyozott „kisebb nyomatékoságában” a magam részéről a módosító szók közismert nyomatéktalanságának párhuzamát látom. Úgy vélem, itt is a (széles értelemben felfogott) modalitáskategória az, ami lehetőséget, teret nyújt a nyelvi mozgás számára.

Összegzésül a következőket mondhatjuk. A beszélt nyelv tárgyalt átszövődéses mondatalakulatait nem tekinthetjük kizárólag a mai magyar beszélt nyelv specifikumának, afféle neologizmusnak, melyet csupán a nyelvfejlődés legmaibb szakaszában hívott volna életre az állandó nyelvi mozgás. A nyelvi adatok arra utalnak, hogy használatuk a beszélt nyelv szférájában nem minősíthető a normák megsértésének, inkább arról van szó, hogy a beszélt nyelv specifikus, az írott nyelvitől különböző normái még sok tekintetben kidolgozatlanok. Nyelvészeti kutatásunk számára igen időszerű feladattá vált a beszélt magyar nyelv rendszerének feltárása, s ezzel együtt specifikus normáinak rögzítése. A beszélt nyelvi rendszer kutatása új szempontokkal gazdagítja a nyelvszemléletünket és módszereinket.

SZALAMIN EDIT

A tegezés, illetőleg tegeződés a mai magyar nyelvben

Az udvariasság nyelvi problémái közé tartozik — más megszólítási módokkal együtt — a tegezés és a tegeződés kérdésköre is. E cikk keretében a jelenség formáinak alakulását és alkalmazását igyekszünk — többek között szociolingvisztikai módszerek segítségével — nyomon követni. Kutatásaink tárgyát elsősorban a mai állapot leírása és specifikumainak megállapítása képezi. Mivel azonban a megszólítási módok, így a tegezés-tegeződés is mindig és mindenhol a társas érintkezésnek, az emberi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának mikéntjét jellemezte és jellemzi, helyénvalónak és szükségesnek bizonyul a mai állapot vizsgálata során a kérdés történeti vonatkozásainak tisztázása is. A történeti háttér ismerete teszi lehetővé, hogy a tegezés-tegező-

dés alakulási folyamatát, valamint más megszólítási módokkal való kapcsolatát a maga egészében tekintsük át. (E kérdésekről l. még MNy. LXXII, 320—6.)

A tegezés — a nyelvtani 2. személy használata — a társas érintkezésnek régi, természetes formája. Magyarországon, mint a más nyelvű országokban is, volt olyan időszak, amikor a tegeződés általános volt. Még a XVI. századi levelek is annak bizonyítékául szolgálnak, hogy a magázás (a 3. személyben való megszólítás) mint újabb magyar szokás még egyáltalán nem volt használatos. A tegeződés akkor olyan „demokratikus” beszédmód volt, hogy a különböző rangú, társadalmi helyzetű emberek a nem- és a korkülönbség ellenére is tegezték egymást.

Amikor az általános tegeződést felváltotta a magázás, akkor az utóbbi a tisztelet, távolságtartás kifejezésének egyik módja, az emelkedett udvarias megszólítási eszközöknek egyike lett. Először csak a magas rangúaknak volt alkalmuk így megszólítani az uralkodót. Noha a 3. személyű forma lassan elterjedt az alacsonyabb rétegek képviselői között is, az emberek tudatában az maradt meg, hogy ez a megszólítási mód mindig a távolságtartó viszonynak a megjelölése.

Így a magázás kialakulásával és elterjedésével a tegeződésnek a használati köre jelentősen szűkült. Az általános közép-európai szokásoknak megfelelően egyrészt a közeli baráti, bizalmas viszony, bensőséges kapcsolat kifejezésére kezdett szolgálni, másrészt a lenézés, megvetés jelentését vette fel. Ez nagyjából jellemző a mai magyar nyelvre is, bár manapság a tegeződés újra terjed — természetesen a magázás rovására —, az egyoldalú tegezés viszont egyre szűkebb körökre szorul vissza a tegeződés javára (kivéve azokat az eseteket, amelyekben az egyoldalú tegezés használata általános normának tekinthető, pl. felnőttek—gyerekek viszonyában). Példaként érdemes megemlíteni a gyermekek és szülei viszonyának nyelvi formáit. Régebben, még a XVI. században, a gyermekek a szülőkkel szemben a tegezést, mégpedig a tegezés mai formáját alkalmazták (a *te* személyes névmást a 2. személyű igealakokkal). Később lassan elterjedt a magázás, mint a szülők iránt érzett tiszteletnek, a gyermeki engedelmességnek a kifejezése. Számtalan szépirodalmi példa tanúsodik arról, hogy a szülők magázása kötelező normának számított a társas érintkezésben. Még a századfordulón is — mind a városokban, mind a falvakban — túlnyomó volt ez a megszólítási mód. Ma pedig a szülő—gyermek viszonyában a tegeződés hódított teret országszerte, bár megfigyelésünk szerint kivételek vannak mind a mai napig (leginkább vidéken). A szülők tegezése a gyermek részéről viszonylag újabb szokás a magyar társadalomban. CSATKAI ENDRE véleménye szerint idegen hatásra, német közvetítésre terjedt el az utóbbi száz évben (l. Nyr. LXXVIII, 190).

A testvérek tegeződése ma szintén megszokott, természetes jelenség. Aligha akadna olyan család, ahol bármilyen körülmények között magázzák az idősebb testvéreket. Viszont régen Magyarország egyes területein ilyen jellegű magázás is felbukkant néha. Így pl. a székelyeknél, ha nagy volt a korkülönbség a testvérek között, akkor a fiatalabbnak — szokás szerint — magáznia kellett az idősebbet. „Benedek Elek írja, hogy idősebb testvéreit nemcsak magáznia kellett, hanem keresztnevükhöz a bá-t is hozzátenni. Ignác nevő bátyja kiskorában halt meg, ő maga, az író már régen túlhaladta korban a megboldogultat, mikor egyszer róla beszélve csak mint Ignácot említette; édesanyját ez nagyon megbántotta.” (I. h. 190.)

A házastársak (akár csak egyoldalú) magázódása ma szintén a tegeződés-

nek adta át a helyét. A férj és a feleség kölcsönös tegezése ma mindennapos, legföljebb idősebbeknél (és ez nagyon ritka dolog) lehet hallani a kölcsönös magázást. Azonban teljesen új szokás, hogy az utóbbi időben egyes fiatal családokban a férj és a feleség között a beszéd mód ismét a magázódás lett. Még nem lehet bizonyossággal megállapítani, hogy egy új keletű tendenciáról van-e szó, vagy csak ennek a fiatal családokon belül eddig szokatlan megszólítási módnak a szórványos jelentkezéséről. Amint egymástól független adatközlőink elmondották, ez a fajta magázódás olyan családokban figyelhető meg, amelyekben a férj és a feleség természetesen tegezte egymást. Nyilvánvaló, hogy ez az angol vagy valamilyen más idegen nyelv hatására keletkezett. Az ilyen finomkodó, előkelősködő, esetleg kedélyes beszéd mód rendszerint a köznapitól, a megszokottól eltérő magatartással (kézmozdulatok, arckifejezés, fejtartás stb.) jár együtt.

Ami az egyoldalú tegezést illeti, az nyomaiban szinte a felszabadulás idejéig élt. Különösen a falura volt korábban jellemző az, hogy a férj általában viszonzás nélkül tegezte a feleségét.

Régen a házasság előtt a férfiak és a nők majdnem kivétel nélkül magázták egymást, és így a tegeződés csak ritka esetben fordulhatott elő. Manapság a helyzet itt is megváltozott, szintén a tegeződés javára. Viszont az átmenet a tegeződésre a megismerkedés utáni (és a házasság előtti) időben más-másképpen nyilvánulhat meg a különböző korosztályokon belül. (Meg kell jegyezni, hogy ez az átmenet természetesen olyan feltételektől is függ, mint pl. kölcsönös szimpátia, a baráti-érzelmi viszony melegsége stb.) Ezt bizonyítja kérdőívünk megválaszolóinak közül a többség állásfoglalása is. A „Véleménye szerint a megismerkedés után mennyi idő elteltével tegezheti egymást egy férfi és egy nő?” kérdésre háromféle válaszlehetőséget adtunk meg: 1. azonnal, 2. néhány újabb találkozás után, 3. hosszú idő elteltével. Az első változatot (kevés kivétellel) a fiatal korosztályúak jelölték meg, a másodiknál nagyjából középkorúak maradtak meg, és a harmadiknál — szintén kevés kivétellel — az idősebb generáció. Ahogyan ezekből a sajátos válaszokból is kitűnik, a tegeződés egyre szélesebb körökben terjed (tehát a fent leírt szituációban, vagyis a férfi—nő viszonyában is). Különösen feltűnik a fiatalok — többnyire 24 évig jellemző — azonnali tegeződése, ami régen ilyen helyzetben nehezen volt elképzelhető. Pl. Németh László „Irgalom” című regényében Ágnes magázódik Halmi Ferivel, magázódik Vetési Ivánnal abban a jelenetben is, amelyben Vetési megkéri a kezét (i. m. II. Bp., 1973. 461).

Az egyetlen ismeretlen vagy kevésbé ismeretlen hallgatók régebben a *kolléga úr* megszólítást használták: „Kolléga úr nem tükrösi véletlen? — szolt le hozzá [Ágnes] az előző padra . . .” (i. m. I, 13). A felsőbb osztályba járó diákokat az alsó osztályosok néhány nagy hagyományú középiskolában sokáig magázták. Még az 1930-as években is pl. a pápai református kollégiumban a régi módon magázták egymást a különböző osztályokba járó tanulók (l. Beszélgetés Lőrincze Lajossal: Magyar Nemzet 1976. ápr. 18. 11).

Ma a főiskolai hallgatók, kollégisták és általában a fiatalok tegeződése szinte általánossá vált. Gyakran már első látásra, a legkülönbözőbb szituációkban megnyilvánul, kivéve természetesen azokat az eseteket, amelyekben a tegezés az illemszabály megsértésével járna (pl. hivatalos érintkezésben, vevő—eladó viszonyban).

Ebből a teljesség igénye nélküli felsorolásból is kitűnik, hogy a felszabadulás óta a mai napig jelentősen szaporodtak a tegeződő viszonyok, s ez

— mint említettük — a magázódás vagy az egyoldalú magázás rovására ment. Ezek a változások tehát új keletűek, néhány évtized alatt mentek végbe: ez is mutatja gyors, intenzív fejlődésüket. (A magyar nyelv története folyamán pl. az oroszsal összehasonlítva a *te* személyes névmás — természetesen megfelelő igeragokkal és megszólítási-köszöntési formákkal — a társadalmi viszonylatok kifejezése mellett gyakrabban volt használatos az erős érzelmek, hangulatok vagy hangulatváltozások kifejezésére. A nyelv ennek a megszólítási módnak a megnevezésére olyan sajátos igealakokat hozott létre, amelyek az ige-képzők és ige-kötők révén önmagukban kifejezik a megszólítás egyoldalúságát: *tegez*, illetve kölcsönösségét: *tegeződik*, sértő voltát: *letegez* stb.)

ROGER BROWN és ALBERT GILMAN a megszólító névmások történetének tanulmányozása során érdekes megfigyelésre jutott: a társadalmi és ideológiai változásokkal mindig együtt jár a névmáshasználat normáinak a változása, és ez a világ nyelveinek többségére jellemző. Egy mozgásban levő társadalomban a megszólítási válságok gyakrabban fordulnak elő, mint egy statikusban. A nem kölcsönös megszólítási normák viszonylag mozdulatlan társadalommal kapcsolatosak. A mozdulatlan társadalmi struktúrát erősítette az egyház tanítása is, amely szerint mindenkinek megvan a maga pontosan kijelölt helye, s nem szabad magasabbra emelkednie. A kölcsönös (többnyire általánosan tegeződő) megszólítás a társadalom mozgással és az egyenlőséget hirdető ideológiával terjed el (l. Társadalmi és nyelv. Bp., 1975. 373).

Magyarországon a XVI. századig élő — a korra, nemre, társadalmi helyzetre stb. való tekintet nélkül — általános tegeződés sem a XIX., sem a XX. században nem vált újra használatossá. A megszólítási formák bősége és zavara ellenére a 2. és 3. személyű névmásos megszólítások együtt éltek, mint a társadalmi osztályok vagy osztálymaradványok ellentmondásos függvényei, és a későbbiek során egyre újabb és újabb jelentéseket vettek fel, és új helyzetekben alkalmazták őket. Mindezek ellenére Magyarországon voltak olyan időszakok, amikor a tegeződés egyre szélesedve helyenként általánossá vált. A dzsentri férfiak már tegeződtek, de — méltóságuk bizonyításául — csakis egymás között. A XIX. század polgári szalonjaiban is divatba jött a tegeződés, de szintén csak saját köreiken belül. Közvetlenül 1945 előtt is legtöbbször tegeződtek az egy osztálybeliek, ha jól ismerték egymást. A felszabadulás után (kb. 1948-tól 1951-ig) volt ugyan egy időszak, amikor szinte általánossá vált a tegeződés, de csak az egyes osztályokon belül, pl. a mozgalmi életben. — A tegeződés mindig különféle nehézségekkel járt együtt: „Sok fortélyra volt annak, hogy pl. újonnan érkezett vendéget bemutatáskor mi módon jelzett titokban a házigazda tegezendőnek vagy magázandónak. Ha az általános bemutatás így hangzott: Kovács Feri, akkor a korábbiak tudták, hogy közibük való, lehet tegezni; de ilyen bemutatásra: Kovács úr, azonnal értették a többiek, hogy nem hason-szórú, urazni kell, kisebb rangú”) (CSATKAI i. h. 188; erről l. még TANCSIK MÁRIA: Népszabadság 1976. márc. 6.; RADÓ GYÖRGY: Nyr. LXXXVII, 362; PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXXVI, 404).

Mások és saját megfigyeléseink, kérdőíves felmérésünk és az idevonatkozó szakirodalmi utalások alapján célszerűnek látszik a 2. személy használata-nak a következő két csoportját elkülöníteni: 1. általános, „kötelező” tegezés-tegeződés; 2. lehetséges, „nem kötelező” tegezés-tegeződés. Á l t a l á n o s, „kötelező” tegezésen-tegeződésen azt értjük, hogy egy bizonyos adott helyzetben a formát a hagyományok kötelezően előírják (a magázás, önözés stb. az adott helyzetben a normától való eltérést jelentené, és sértené a beszélők-hall-

gatók nyelvérzékét). **L e h e t s é g e s**, „nem kötelező” tegezésen-tegeződésen pedig azt kell érteni, hogy — miként az elnevezés is mutatja — a 2. személy használata lehetséges, vagyis bizonyos feltételektől, pl. kortól, nemtől, társadalmi helyzetétől stb. függ. Itt normáról nem beszélhetünk, hacsak nem vezetünk be egy új fogalmat, az „alkalmi norma” fogalmát, amely első látásra meglehetősen ellentmondásos, de a gyakorlatban nagyon használhatónak bizonyul. Az „alkalmi normán” tehát a pillanatnyi helyzettől, alkalomtól függő, nem az egész nyelvterületen, hanem csak kisebb csoportokban, közösségekben normává vált vagy — és főként — éppen most normává váló nyelvi magatartást értjük.

Az elmondottak szemléltetésére összeállítottunk egy táblázatot, amelyben példaként megemlítjük az általános és lehetséges tegezés-tegeződés többekévé tipikus (a kortól, rangtól, társadalmi helyzettől stb. függő) eseteit. A táblázat összeállításakor abból indultunk ki, hogy a megszólítási módok közül a személy kiválasztását milyen nem nyelvi feltételek határozzák meg. A továbbiakban is a nyelvi—nem nyelvi szembeállítást fogjuk alkalmazni. A nem nyelvi feltételek közé soroljuk a beszélők nemét, korát, rokonsági kapcsolatait (tehát azokat a feltételeket, amelyek eleve adottak és megváltoztathatatlanok), valamint a társadalmi feltételeket, amelyek állandó változásban vannak vagy lehetnek: pl. a rangot, az ismeretség vagy barátság fokát, valamilyen csoporthoz, közösséghez tartozását stb.

Tehát ilyen elgondoláson alapszik az alábbi táblázat.

1. általános („kötelező”), egyoldalú tegezés:	minden szülő → a saját gyerekeit
minden felnőtt → minden gyereket
minden rokon → a rokon gyerekeit
minden általános isk. tanár → minden általános iskolást
minden riporter → minden gyerek riportalanyt
2. lehetséges („nem kötelező”), egyoldalú tegezés:	gimnáziumi tanár → a gimnáziumi tanulót
az egyetemi tanár → a tanítványát
a (fiatal) riporter → a fiatal riportalanyt
vendég → a fiatal pincért
vendég → a fiatal fordászt
főnök → a fiatal beosztottját
magasabb beosztású → fiatal munkatársát
3. általános („kötelező”) tegeződés	férj ↔ feleség
menyasszony ↔ vőlegény
gyerekek egymás között
fiatalok egymás között (utcán, iskolában, főiskolán stb.)
minden közkatona ↔ minden közkatonát

4. lehetséges
(„nem kötelező”) tegeződés
- gyerek ↔ szülő
gyerek ↔ felnőtt rokon
a fiatal riporter ↔ a fiatal riportalan
főnök ↔ beosztottjai
azonos beosztású kollégák vagy munkatársak egymás között
újdonsült ismerősök hivatalos érintkezésben
lakók egymás között (pl. az új lakótelepen)
új ismerősök baráti társaságban egymás között.

Az általános, „kötelező” tegezés-tegeződés esetében az európai nyelvek többségére jellemző, már kialakult normáról van szó. Ezért a továbbiakban figyelmünket a lehetséges, „nem kötelező” tegezés-tegeződés kérdéseire fordítjuk, mivel itt az „alkalmi norma” normává válását, illetőleg a normától való eltérést, a norma megsértését, vagyis a normának bizonyos mértékig „alkalmi normává” válását követhetjük nyomon, s számos érdekes megfigyelésre juthatunk.

Annak bizonyítására, hogy az „alkalmi norma” mennyire a norma változásának állapotát tükrözi, jó példának kínálkozik a rádió, a televízió gyermek- és ifjúsági műsorainak, sőt a KISZ-korúak (30 éves korig) számára rendezett adásoknak a nyelvhasználata. Az ilyen jellegű adásokban a tegezés-tegeződés annyira elterjedt, hogy pl. a magázást — nem beszélve az önözésről — nem is lehet elképzelni a riporter és a fiatal riportalan viszonyában. A riporter vagy a műsorvezető az esetek többségében egyoldalúan, egyformán tegezi az általános iskolást, a gimnazisták, az egyetemistát és a KISZ-titkárt. Gyakran, ha ismeretlen riportalanokhoz fordul a kérdéssel vagy a közléssel, egyáltalában nem szólítja meg őket (pl. nevükön, foglalkozásuk szerint említi stb.): „Óhajtasz valamit mondani?”, „Lenne valamilyen javaslatod?”, „Négy-száz forint értékű könyvvel távozol”, vagy ha egyszerre több fiataalt kérdez meg, akkor gyakori a „gyerekek” megszólítás: „*Gyerekek* mit vártok ettől a munkától?” A KISZ-titkároktól, ha idősebbek, mint a riporternek, emezek szokása megkérdezni, hogy lehet-e tegezni őket: „Ugye megengeded, hogy tegezelek?” — kérdezte a KISZ IX. Kongresszusán a KISZ KB egyik titkárától a televízióriporter. (A válaszok mindig igenlők.)

Bár az ismeretlen riportalanokkal való tegezés a televízióban és a rádióban elhangzó beszélgetésekben egyre terjed, ez a jelenség önmagában véve mégis vitatott a riporternek és az újságírók körében. Köztük vannak olyanok, akik mindenfajta tegezést erősen elleneznek. Privatizálásnak nevezik az olyan jellegű beszédmódot, amely a hallgatót kizárja valamiből, abból, „ami esetleg mondana számára valamit, ha nem lenne túlzottan magánjellegű a beszélgetés” (HORVÁT GYULA: R/TV. 1976. 14. sz.). „A »Hangszóró« műsorában hallgatom a 28 éves fiatalembert, aki néhány hét múlva lesz boldog apa, az Egyesült Izzó személyzeti főosztályának dolgozóját (hölgy az illető), de sorolhatnám hosszan a példákat, kiket »te« megszólítással illettek a riporternek . . . A hallgatót az sem érdekli, ha az illető a m a g á n é l e t b e n esetleg tegezi a mikrofon elé állót — a kérdező itt a Rádiót képviseli, és a Rádióknak meg kell adnia a szóra bírt embernek a tiszteletet . . . Szerintem nem volna szabad lerontani ezek [= a beszélgetések] hatását a bizalmaskodónak tetsző tegezéssel. Jó okom van rá, hogy nem írok »tegeződést«, hiszen a riportalanok csak elvétve élnek azzal a joggal, hogy viszonyozzák a »te« formát” (KRASSÓ LÁSZLÓ: R/TV.

1976. 12. sz.). — Ennek ellenkezőjét állítja a vita másik hozzászólója: „nem tudom elképzelni, hogy én, a huszonéves riporter a huszonéves munkással, mérnökkel, egyetemistával vagy tanárral magázódva beszéljek. Egyszerűen megfagyyna a levegő, és élvezhetetlen lenne a riport, a beszélgetés — ez a meggyőződésem.” (DOMÁNY ANDRÁS: RTV. 1976. 13. sz.)

Felmerülhet a kérdés, hogy a fiatalok tegezése a riporterek részéről ilyen szituációban normává válik-e, tekinthető-e normának, olyannak, mint pl. a gyerekek tegezése a felnőttek részéről. Erre aligha lehetne igennel válaszolni. A „Helyesnek tartja-e ön, hogy a televízióban és a rádióban a riporterek néha tegeznek a riportalanynokat?” kérdésre kérdőívünk megválaszolóí kétéfélé feleletet adtak: 1. nem, 2. igen. Az utóbbit különböző kommentárokkal ellátva, pl.: „Igen, ha egyébként is ezt teszik vagy tennék”; „Ha ismerik egymást”; „Igen, ha amúgy is tegeznek”; „Esetenként igen: ifjúsági műsorban, ha fiatal a riporter”; „Ez attól függ, hogy a riportalany ki, hány éves stb.” Ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy az adott helyzetben a tegezés helyes vagy megengedhető a nyelvérzék szempontjából a következő feltételekkel: a kor és a barátság vagy jó ismeretség esetén. Tehát e jelenség egészében véve nem általános, hanem csak feltételektől függ (kor, jó ismeretség, barátság, bizalmas viszony). Pl. a felhívásban: „Fiatalok! Gyertek a Metróhoz dolgozni!” a *Fiatalok!* megszólítás miatt elképzelhetetlen más, vagyis 3. személyű (magázó) igealaknak a használata, noha ez a felhívás 30 éves korhatárig értődik. Itt is megmutatkozik a mai tegezésnek az a tendenciája, amely nemcsak a tegező-tegeződő viszonyok számát gyarapítja, hanem kitágítja e viszonyoknak a határait is.

Megjegyezzük azonban, hogy a felhívásokban, feliratokon, általános érvényű felszólításokban, közmondásokban, felvonulási transzparenszekben stb. a leggyakrabban a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a tegező forma használatos: „Építs, dolgozz, termelj!”; „Emberek! Járjatok nyitott szemmel!”; „Tanulj, dolgozz, politizálj!”; „Hívunk, várunk, jelentkezz!”; „Lassan járd, tovább érsz!”; stb. Ez a forma szabályos, és már régóta él a nyelvben. Viszont a reklámok nyelve az önzést, vagyis a 3. személyű igealakot használja: „Mi az ön rendelkezésére állunk! Fáradjon be, vagy telefonáljon, mi válaszolunk!”; „Ne sokat költjön, vegyen inkább kölcsön! Várja önöket az új kölcsönző-bolt!”

Az általános tegezés-tegeződés csoportjában — a jelzett viszonyok között — a norma megsértését a tegezés-tegeződés formáin való túllépés, vagyis más megszólítási módnak és az ennek megfelelő névmásnak az alkalmazása jelentené. A nyelvi viselkedésnek és így a norma megsértésének az okai elsősorban a beszélők érzelmi állapotában, hangulatváltozásában keresendők. Ennek a szemléltetésére hozunk egy nem egészen mai, de nagyon jellemző példát: Móricz Zsigmond „Jóka és Móka” című elbeszélését. A címben szereplő két kisdiák megszólítási módjának váltakozása kapcsolatuk romlásával-javulásával magyarázható. A természetes tegeződést akkor váltják fel a 3. személyű megszólítás legváltozatosabb módozatai, amikor összevesznek, s egyre rosszabb viszonyba kerülnek egymással. Ily módon az egymás iránt érzett ellenséges és baráti érzelmek hullámzását nyelvi eszközökkel fejezi ki az író, hőseit a tegeződésnek-magázódásnak a hangulatuktól függő alkalmazásával jellemzi: „Jóka: Csak ennyit akartam mondani, *tisztelt uram!* . . . Ez a napló éppúgy az enyém, mint az *öné*. Móka: Az már nem igaz, mert ezt én vettem Harmatinál, . . . üresen maradt, ezért engedtem meg, hogy *maga* is belekarmolássa ezeket a vasos betűit. Jóka: Kikérem magamnak ezt a sértést, és ha rögtön vissza nem vonja

kegyed, akkor nyilvánosan provokálom egy bottal”. De már a megbékülést követő napon visszatérnek a tegeződésre, a helyzetükhöz illő természetes hang használatára: „Jóka: Szervusz! kedves egyetlen barátom, Móka. Bocsáss meg, hogy ilyen sokáig haragban voltam veled, mikor én tégedet úgy szeretlek, mint önmagamat.” (M. Zs. Regényei és elbeszélései IX. Bp., 1964. 138—9.)

De tudunk példát hozni arra is, hogy a norma megszégését nem a beszélgetőtársak kölcsönös kapcsolatának jellege, hanem csak az egyik beszélőben lezajló érzelmi- és hangulatváltozások idézik elő, s ezzel a kissé gunyoros-keserűs beszéddel az író hősének bizonytalan lelkiállapotát érzékeltetheti: „Ezt minék hordod magaddal? Ezt a géppisztolyt? — Vali csak vonogatta a vállát. — Megszokásból, mondta . . . — Jó, tudom, hogy hülyeség. A józan és praktikus *Makra úrnak* tökéletesen *igaza van*. A magamfajtára a fegyver pillanatnyilag nagyobb veszélyt hoz, mint amekkora hatalmat jelent. Majd eldobjuk, jó? *Meg van* elégedve, *uram*? Na, gyere. Szaladj föl, csomagolj, aztán gyere!” (Kertész Ákos: *Makra*. Bp., 1974. 217.)

Vannak olyan helyzetek is, amikor két megszólítási módnak — pl. a tegeződésnek és a magázódásnak — a kötelező normái összeütköznek egymással, és itt a névmások felcserélése már nem a pillanatnyi érzéssel és hangulatváltozással magyarázható, hanem az ilyen vagy olyan közösségben meglevő szokásoktól, hagyományoktól függ. Maga a környezet, ahol a beszélgetés folyik, dönt a névmás — és így a megszólítási mód — kiválasztásában. Az úgynevezett közösséghez, vagyis a meghatározott csoporthoz tartozás ténye (tehát nem nyelvi tényező) diktálja ilyenkor a megfelelő névmás használatát. Nézzünk meg egy korábbi jelenetet szintén Kertész Ákos regényéből! Bár a megismerkedés napján *Makra* és *Vali* magázta egymást, az új környezet, ahova kerülnek aznap, az új közösség szokásai (nemre, korra stb. való tekintet nélkül) felborítják a megszólításnak ezt a módját: „a [képzőművész] körben mindenki tegeződött, s ahogy beléptek, a lány is rögtön tegezésre fordította a szót, vetközz le, mondta, és *Makra* kezébe nyomta a kabátját” (i. m. 70). A kör elhagyása után ismét magázódásra kerül a sor: „A lány lihegve érte utól, energikus mozdulattal dobta hátra a homlokából a haját, de zavarban lehetett, mert *Makrát* ismét magázta. — Megbolondult?” (Uo. 72.)

Az egyoldalú tegezésre való áttérés gyakran azt jelenti, hogy az adott pillanatban a beszélő a hallgatót magától távol állónak érzi, és ezt éreztetni is akarja vele. A normának ilyenfajta megsértése azért érdemel említést, mert a letegezés esetében a 2. személyű névmás már nem az intimitás, bizalmaskodás stb. névmása, hanem a leereszkedésé. Különösen idegenből fordított krimik nyelvében figyelhető meg ez a jelenség, amikor pl. a rendőrtiszt felismeri régi ügyfelét, és az addigi udvarias hangú társalgás után megsérti a társas érintkezés nyelvi normáit, s — rendszerint váratlanul — letegezi a tetteit, aki ebből a kellő helyen és időben alkalmazott nyelvi változásból értesül „jogi helyzetének” megváltozásáról. Az ilyenfajta egyoldalú tegezésnek néha van valamiféle bizalmas jellege is.

Az eddig leírt esetekben a nyelvi viselkedést a kölcsönös beszédfolyamatban a résztvevők személye (kora, neme stb.) határozta meg. Van azonban az egyoldalú tegezésnek egy különleges esete, amely nem tartozik az adott téma körébe, de említésre méltó, mivel az emberre általában jellemző, és az egyes ember, a beszélő jellemvonásait tükrözheti. Az emberek nem emberekhez intézett szavaira gondolunk. Mint ismeretes, az ember az állatokat tegezni szokta. Az ettől eltérő, szokatlan megszólítási forma előkelősködő, finomkodó emberek

nél figyelhető meg. Az ilyen — a dolgok természeténél fogva egyoldalú — magázásra példaként említhető Gera Mihály „Kutya úr” című szatirikus írása, amelyben a kutyás hölgy így társalog a kutyájával: „— Nem hallja, kérem — mondta a nő —, nem hallja, hogy mit mondok? Legyen szíves és ne rángasson. Egyszer igazán mehetünk lassabban is. Maga az utóbbi időben nagyon goromba hozzám, nem gondolja? Erre igazán nem adtam okot.” (Élet és Irodalom 1976. jan. 10. 8.)

Jelenségünk még egész sor más olyan kérdést érint, amelyet egy adott cikk keretében nem lehet teljességgel megvilágítani. A társas érintkezésnek a gyakorlata, a kérdőíves felmérésnek az eredményei, adatközlőink szóbeli nyilatkozatai mind azt mutatják, hogy azokkal a részletekkel célszerű tüzetesebben foglalkoznunk, amelyek az ifjúság társas érintkezésének nyelvi eszközeit érintik. (Ifjúságon a 30 évnél nem idősebbek korosztályát értjük.) — A társadalom az udvariasság nyelvi normái szempontjából két csoportra osztható: a fiatalokra és a „felnőttekre”. Az ilyenfajta felosztással igyekszünk a korábbiakban említett „általános” és „nem általános” kategóriákon belül elkülöníteni azokat a jelenségeket, amelyekben meghatározó szerepet játszik mint eleve adott és megváltoztathatatlan tényező: a beszélők k o r a. Mivel napjainkban a tegeződés tendenciája az ifjúság körében mind erőteljesebb, megpróbáljuk nyomon követni e leendő norma kialakulásának fázisait, s ott, ahol ez lehetséges, utalunk más nyelvek, elsősorban az orosz nyelv idevonatkozó jelenségeire.

Mint említettük, a magyar nyelvet a felszabadulás óta egyre erőteljesebben jellemzi a tegeződő tendencia. Ismeretes, hogy a magyarság olyan lényeges társadalmi változásokon ment át, amelyek az egyenlőség felé vezettek, s amelyek tükröződtek a különböző korú, különböző osztályokhoz és rétegekhez tartozók érintkezési formáiban is. Elsősorban azokra a demokratikus tendenciákra gondolunk, amelyek óriási hatással voltak a nyelvi „etiketre”. Ezek a tendenciák, sajnos, ezidáig nem csökkentették kellőképp az érintkezési formák nagy számát és tarkaságát, amelyek a múltból örökségként megmaradtak. Magától értetődik, hogy ezek a formák ebben az időben új, más tartalommal teltek meg, de mennyiségük a továbbiakban is ellentmondásban áll tartalmukkal és a demokratizálódó társadalom nyelvi „etikett” szabályaival. A mai fiatalság körében növekvő tegeződés minden bizonnyal a társas érintkezés egyszerűsítésére, az egyszerűbb és kényelmesebb érintkezési formák kiválasztására való törekvés eredménye. Általános megszólítási forma hiánya vagy pontosabban léte szintén jelentős mértékben járult hozzá a tegeződés terjedéséhez.

Az összehasonlítás céljából néhány orosz nyelvi adatot említünk az ifjúság nyelvi érintkezési formáinak köréből. Kicsit részletesebben ki kell térni az összetegeződés mikéntjére, mivel e tekintetben a magyar és az orosz (nyelvi és nem nyelvi) szokás között lényeges az eltérés. Az oroszban egyetlen általánosan használt megszólítási mód van, az ismerőssel és ismeretlennel szemben egyaránt alkalmazható *Вы* (ön, maga stb.) névmás, többes szám 2. személyű igealak használatával. Ezért nem vált szükségessé új megszólítási formák és módok keresése a régiéik helyébe. Tehát az orosz (s ugyanígy a lengyel) fiatalok körében — és természetesen a „felnőttek” körében is — általános a magázódás. Így fordulnak egymáshoz az ismerős és ismeretlen egyetemisták, akár az egyetemen, akár az utcán vagy a kollégiumban, ahol együtt laknak, egészen addig, amíg nem alakul ki valamiféle belső kényszerűség, hogy áttérjenek a

tegeződésre. A tegezést az egyik fél kezdi abban a pillanatban, amikor úgy érzi, hogy itt az ideje. A beszélgetőtárs feladata, hogy ezt észrevegye, és ő is áttérjen a tegezésre, vagyis immár a tegeződésre. Mindez természetesen, szinte észrevétlenül megy végbe (l. erről részletesen PAPP FERENC, *Étiket i jazik: Russzkij jazik v naucnoj skole* 1964: 1). Az idősebb korosztályokban is hasonló a helyzet, de az idősebbeknél a tegeződésre való áttérés jóval ritkábban figyelhető meg. Itt az azonos foglalkozás, az ugyanahhoz a körhöz, csoporthoz tartozás mellett nagyobb szerepet játszik az azonos nemhez tartozás, az ismeretség-barátság időtartama, a közelség, az érintkezés gyakorisága stb.

Mivel a magyar fiatalok (a főiskolai, egyetemi hallgatóságot is beleértve) tegeznek egymást, a tegezésre való áttérés, a tegeződés nehézségei ott kezdődnek, ahol az ismeretség eleve a magázás (egyoldalú vagy kölcsönös) szintjén indul. Tehát ez a dolog a magyarban elsősorban „felnőtt” korosztály nyelvi érintkezési körébe tartozik. A tegezésre való áttérésben a magyarok és az oroszok között megmutatkozó legnagyobb „külső” különbség abban foglalható össze, hogy az összetegeződés a magyaroknál bizonyos ceremóniával jár: bizonyos szavak („Szervusz!”; „Szervusz! Én vagyok az idősebb” stb.) és mozdulatok (kézfogás, összecsókolózás: nők egymás közt, nő és férfi között) kíséretében megy végbe, az összetegeződést mintegy kihirdetik. Előnye ilyenkor a nőnek, illetőleg az idősebbnek van. Az oroszban — ahogyan említettük — bizonyos belső kényszerűség indítja ezt el, bármilyen külső ceremónia nélkül történik, és sose első látásra.

A tegeződésre való áttérés a magyarban néha a hirtelen hangulatváltással magyarázható, tehát az ember érzelmi állapotától függ. Néhány esetben — a helyzetnek megfelelően — részvétet, pillanatnyi rokonszenvet stb. fejez ki. Jellemző példáját találjuk ennek Szabó Magda „Az őz” című regényének abban a jelenetében, amelyben az egyik hősnő a másik családot ért szerencsétlenség idején részvétét ily módon próbálja kifejezni: „Másnap eljött Elza. Apám olyan udvarias volt hozzá, mint még eddig soha életében, anyám pedig, aki magázta eddig, hiába volt valami bizonytalan rokonságban Domi bácsiékkal, most elébe sietett, s mikor kezét nyújtott neki, azt mondta: »Szervusz«.” (Bp., 1975. 107.) — Néha pedig a körülmények diktálta helyzetnek előnye indítja el a kezdeményezést. Pl. Csák Gyula „A tolvaj és a bírák” című elbeszélésében a 32 éves „bíró” ajánlja a tegeződést a nála jóval idősebb tolvajnak: „Barátkozzunk össze, és akkor minden könnyebben megy. Szervusz, kérlek. — Kezet nyújtott. — Ettől a perctől kezdve tegezhetsz, sőt, elvárom, hogy tegezz, ahogyan barátok között szokás.” (I. m. Bp., 1974. 133.)

A tegeződést kezdeményezheti az egyneműek esetében az idősebb, a különneműek esetében, ha nem túl nagy a korkülönbség, inkább a nő. Erre az eredményre jutunk, ha a kérdőíves módszert alkalmazzuk. A megkérdezettek túlnyomó többsége az „Őn szerint általában 1. a férfiak vagy 2. a nők szokták javasolni a tegeződést?” kérdésre a 2. választ tartotta helyesnek (tehát, hogy a nők a kezdeményezők). Arra a kérdésre pedig, hogy „Javasolná-e ön egy újdonsült ismerős 1. nőnek, 2. férfinak, hogy tegeződjenek?”, a nők által adott válaszokban az első esetben (vagyis: javasolja-e nő nőnek, hogy tegeződjenek?) a kor volt a döntő („igen, ha fiatalabb nálam”). A második esetben pedig (vagyis: javasolja-e nő férfinak, hogy tegeződjenek?) az illető férfi iránt érzett rokonszenv, ennek mértéke („szimpátia esetén — igen”; „attól függ, mennyire szimpatikus” stb.), valamint a kor játssza a főszerepet. A férfiak által ugyanerre a kérdésre adott válaszokban az első esetben (vagyis: javasolja-e férfi nőnek,

hogyan tegeződjenek?) tagadó volt a válasz, és ez megerősíti azt a feltevésünket, hogy a tegeződést általában a nők kezdeményezik. A második esetben pedig (tehát javasolja-e férfi férfinak, hogy tegeződjenek?) a válaszból az derül ki, hogy a tegeződést az idősebb javasolja, leggyakrabban azonos szakmán vagy baráti körön belül: vagyis a kezdeményezésben a kor és a megfelelő környezet a mérvadó.

Mint már említettük, a fentiekben elmondottakat nem tarthatjuk jellemzőnek a fiatalok korosztályára, mivel két fiatal rendszerint a nemtől függetlenül azonnal, automatikusan tegezi egymást. Ha a beszélgetés vagy az ismeretség valamely oknál fogva mégis magázódással kezdődik, a tegezésre való áttérést gyakran a fiatalember kezdeményezi udvarias, gyakran igenlő választ váró kérdés formájában: „Ugye tegezhettek?” (Ez általában a 24 évnél nem idősebb korosztályra jellemző.) Erről tanúskodnak a kérdőívre adott válaszok.

Bár a *te* névmás a fiatalok körében minden megszólított személlyel szemben potenciálisan alkalmazható, és gyakorlatilag minden helyzetben elképzelhető, mégis a használata (kölsönösen vagy egyoldalúan) néha erősen megsérti a nyelvi etikett iratlan szabályait. Leggyakrabban a hivatalos érintkezésben nyilvánul ez meg, a különféle foglalkozású és társadalmi állású emberek esetében. Példaként említhetjük az általunk gyakran hallott tegeződést a fiatal eladók és a fiatal vevők, valamint az ugyancsak (egymással ismeretlen) fiatal pincérek és a fiatal vendégek esetében. Itt a tegezés, pontosabban a letegezés másként tekintendő, mint pl. ugyanezeknek az eladóknak vagy pincéreknek a vevőkkel, vendégekkel való tegezése az utcán, a villamoson stb. véletlen találkozáskor (szintén ismeretlenül), nem „hivatalos” minőségben. Az olyan viszonyok, mint az eladó—vevő, pincér—vendég stb., megkövetelik a kölcsönös tiszteletet, udvariasságot, bizonyos beszédnormák betartását, amelyek közé az adott esetben a magázódás is tartozik. Ilyen helyzetekben az egyoldalú tegezés bántó és sértő. — Néhány fiatal eladónő adatközlőnk úgy nyilatkozott, hogy nem tegezi vissza azokat a vevőket (a nemüktől és koruktól függetlenül), akik tegezés kéréssel fordulnak hozzájuk („Légy szíves, adj nekem...”), mivel az adott helyzetben a tegezés-tegeződés udvariatlan, megengedhetetlen.

Érdekességként megemlítjük, hogy a pincérnőket a férfivendégek sokkal gyakrabban tegezik, mint az eladónőket. Erről megint tanúskodnak a kérdőívünkre adott válaszok (a 30 év alatti korosztály esetében). Arra a kérdésre, „Előfordult-e már önnel, hogy ismeretlenül összetegeződött valakivel az alábbi helyzetekben?”

	Nő			Férfi		
	Önnél fiatalabb	Önnél idősebb	Önnel egykorú	Önnél fiatalabb	Önnél idősebb	Önnel egykorú
1. pincérrel egy szórakozóhelyen	+	—	+	+	+	+
2. fodrásszal	+	—	+			
3. új szomszéddal	+	—	+			
4. útitárssal vonaton	+	—	+			
5. bolti eladóval	—	—	—	+	+	+
6. új ismerősökkel baráti társaságban	+	—	+			

Az 1. esetben, miként a táblázatban látható, a férfiak többsége igennel válaszolt (igaz, a kérdezettnél idősebb pincérnők esete kivétel). Ugyanez a helyzet a fodrásznők megszólítása esetén, az új szomszédnővel, az útitársnővel a vonaton, az új nőismerősökkel baráti társaságban. Mint a táblázatban látható, az 5. pontra (tehát a bolti eladónővel való tegeződésre) tagadó választ kaptunk. A pincérnő letegezése, illetőleg a vele való tegeződés minden bizonnyal az afféle fehér asztal melletti emelkedett hangulattól függ, vagy bizonyos esetekben az anyagi helyzettől (vagyis az adandó borraivalótól), ami — úgy látszik — még ma is megengedheti a férfivendégnek, hogy leereszkedő módon bánják a női kiszolgálókkal. A táblázat másik fele (vagyis a férfi adatközlők megszólítás-módja a férfiakkal szemben) kissé más képet mutat, és ismételten meggyőző bennünket arról, hogy bizonyos esetekben a megszólítás más, nyelven kívüli tényezők mellett elsősorban a nemtől függ, tehát az egynemű fiatalok esetében nagyobb a tegezés-tegeződés lehetősége a hivatalos érintkezésben is.

Mivel a „felnőttek” körében — miként ismeretes — az érintkezésnek ilyen módja (tegeződés „első látásra”) gyakorlatilag ismeretlen fogalom, bátran állíthatjuk, hogy a kor csökkenésével (és minél fiatalabb korban) nő a tegezés és tegeződés lehetősége, függetlenül attól, hogy ez a jelenség a norma megsértésének minősül-e, vagy sem.

Ami pedig az ismeretlen fiataloknak az utcán, a közlekedési eszközökön stb. — nem hivatalos környezetben való — megszólítási módját illeti, a 18—24 éves korosztály a tegeződést természetes és magától értetődő jelenségnek tekinti. A „Sértőnek találná-e ön, ha az utcán letegezné egy ismeretlen?” kérdésre a megkérdezett fiatalok (a 18—24 éves korosztály) kivétel nélkül nemmel válaszoltak (az alábbi I. oszlop). A 24—30 éves korosztálybeliek pedig (II. oszlop) zömmel — akár férfiak, akár nők — sértőnek találják, ha a náluk idősebb férfi vagy nő letegezi őket:

	I.	II.
Önnél idősebb:	nem	igen
fiatalabb:	nem	nem
Önnel egyidős:	nem	nő? nem
Önnél idősebb	nem	igen
fiatalabb:	nem	nem
Önnel egyidős:	nem	férfi? nem

Véleményünk szerint különös figyelmet érdemel a 2. személyű személynévmásnak (a *te*-nek) személyfelhívásként, vagyis vocativusként való használata. A mai magyar nyelvben a tegeződés terjedése miatt egyre gyakrabban találkozunk a *te* személyes névmással mondatértékű, figyelemkeltő megszólításként, amelynek más a jellege, mint a mondatbeli *te*-nek.

A *te* vocativust az udvariassági névmások között több oknál fogva is célszerű önállóan tárgyalni. A *te* vocativusi használata azért is figyelmet érdemel, mivel az oroszban és néhány más általunk ismert nyelvben a 2. személyű névmás ebben a szerepben nem figyelhető meg: ott a *te* megfelelői csak személyemlítés formájaként, vagyis mondatrészként, a mondaton belül használatosak. A mai magyar nyelvben a *te* névmáson kívül vocativusi funkcióban a többi udvariassági névmást (*ön*, *maga* stb.) nem vagy alig használják.

A *te* vocativus vonatkozhat határozott személyre, de megfigyelhető az általános alanyra vonatkozó használata is. A meghatározott személyhez szóló *te* vocativusának elméleti és gyakorlati lehetőségei között jelentős az eltérés. Elméletben ugyanis a *te* megszólítás használható minden olyan helyen, ahol a tegezés-tegeződés elfogadott és általános, a gyakorlatban viszont csak sokkal szűkebb keretek között alkalmazható. Megfigyelésünk szerint a *te* névmást megszólításként a következő helyzetekben használják.

A névmást név nélkül, tehát csak *Te!* formában hallhatjuk azonos korú fiatalok beszédében. Ugyanígy mondhatja pl. a tanár a tanulónak az iskolában, ha a megszólított neve nem ismeretes (vagy nem jut az eszébe): „*Te*, gyere csak ide!”, „*Te*, nem tudod hol van a . . . ?” — kérdezhetik pl. ismeretlen fiatalok egymástól. Ezekben és a hasonló esetekben a *te* névmás személynévpótló szerepű, s meglehetősen udvariatlan megszólítás. Használatát csak a kényszerűség indokolja. Szűkebb baráti vagy családi körben, jó ismerősök és kollégák között viszont az ilyenfajta *te* — akár keresztnévvel együtt, akár anélkül — elfogadott és megengedett.

Egymást jól ismerő kollégák, barátok között, valamint családi körben a *te* névmás alkalmazása (ugyancsak névvel vagy anélkül) sajátos jelentésárnyalatot ad az egész mondatnak. Pl. a „*Te*, menjünk moziba!” vagy „*Te* Márta, menjünk moziba!” mondatokban a *te* névmás nemcsak a beszélők jó, közeli, bizalmas kapcsolatát mutatja, hanem egyúttal azt is jelzi, hogy váratlan, hirtelen támadt ötletéről van szó. A *te* névmás ilyenfajta használatával gyakran találkozunk a mai köznyelvben és a szépirodalomban egyaránt. Így beszélnek egymással pl. Ottlik Géza „Iskola a határon” című regényének a hősei: „*Te* — azt mondja —, voltam egyszer lakodalomban Piskolton . . . *Te*, annyi hintó volt, hogy se vége, se hossza” (Bp., 1976. 332). Idézünk egy példát Csurka István „A legátus” című elbeszéléséből is, amelyben így fordul a férjéhez a felesége: „*Te* . . . jött egy fiatal ember . . . legátus . . .” (Körkép 1975. 75). — Az itt tárgyalt jelenség terjedésének bizonyítékául hivatkozhatunk a tévében a kamera előtt elhangzó beszélgetésekre, amelyekben az egymást jól ismerő — többnyire férfi — riporterek, műsorvezetők stb. megemlegetik maguknak a *te* vocativusi használatát: „*Te*, mondd meg . . .”; „*Te*, igaz-e . . . ?”; stb.

A fentiekben említettük, hogy a *te* 2. személyű névmás vocativusként általános alanyra vonatkozólag is használatos. Két igen jellemző példát hozhatunk ennek igazolására. Az egyik a Tanácsköztársaság idejéből való, de később — az 50-es években — ismét alkalmazott plakát szövegében található: „*Te!* sötétben bújkáló rémhírterjesztő ellenforradalmár reszkess!” A *te* névmás ilyen közvetlen, nyomatékos, figyelemkeltő megszólításként való, nem egy személyhez, hanem mindenkihez (akit illet) szóló használata rendkívül hatásos. Ilyen értelmű alkalmazásával találkozunk üzemi hirdeteményekben, vállalati felhívásokban, egyetemi plakátokon is, pl.: „*Te!* már jártál az audió-orális laboratóriumban ingyen — könnyen — eredményesen nyelvet tanulni?” (Az ELTE Bölcsészkarán olvasható hirdeteményekből.)

Az elmondottak alapján arra az eredményre jutottunk, hogy a fentebb jelzett szűkebb keretek ellenére bizonyos meghatározott helyzetekben a *te* névmás vocativusként a mai magyar írott és beszélt köznyelvben és az irodalmi nyelvben is meglehetősen gyakran fordul elő.

A *te* névmásnak alanyi és vocativusi használata kötött sajátos átmenetet képeznek a „*Te* marha!”, „*Te* disznó!” típusú durva kifejezések, amelyek nemcsak önálló mondatként (*Te* marha vagy) szerepelhetnek, hanem mondat

elején is állhatnak ugyanolyan megszólításként, mint a „*Te Zoli!*” típus esetében, pl.: „*Te marha*, minek mentél oda?” Az ilyen mondatok azonban kevésbé fejeznek ki váratlan, hirtelen támadt ötletet, közlést, hanem csak a beszélő indulatát, durvaságát tükrözik. A *te* személyes névmás az ilyen durva, indulatos beszédben általában csak bizonyos szavak kíséretében fordul elő megszólításként: *marha, hülye, disznó, számár, szerencsétlen* stb.

Az oroszból szintén tudunk példákat hozni az ilyen típusú megszólításokra; ott is kimondottan rossz hangulat, durvaság kifejezésére szolgálnak. Mind a magyarban, mind az oroszban hasonló nyelvtani szerkezetekkel fejezhetők ki a durvasággal ellentétes érzelmek, vagyis a kedveskedés, a szeretet stb. Ilyenkor természetesen a *te* névmást olyan szavak követik, mint pl. *drága, édes, kedves* stb. a „*Te drága!*”, „*Te édes!*” típusú szerkezetekben. (Meggjegyezzük, hogy az ilyen kifejezések mind a két nyelvben meglehetősen ritkák, helyettük a magyarban gyakoribb a birtokos személyragozott forma, pl. a *Kedvesem!* stb. típusú megszólítás.)

GUSZKOVA ANTONYINA

A tudományos nyelvhasználat

1. A tudományos és műszaki fejlődés korunk meghatározó tényezője, s mi sem természetesebb, ha ennek egyik összetevőjeként szemléljük az ember legáltalánosabb jelölő és közvetítő eszközét — a nyelvet.

A viszonylat filozófiai értelmében a görög filozófusoktól napjainkig mint a nyelv és valóság, nyelv és gondolat kapcsolatának a kérdése merül fel. Társadalmi kihatásában pedig a tudományos megismerés térnyerésével párhuzamosan válik jelentőssé, s nyilatkozik meg közvetlenül olyan történeti helyzetekben, amikor a nyelvnek a valóságot „utol kell érnie”. Gondoljunk például a magyar tudományosság nyelvének alakulására a reneszánsz kezdeményezéseket továbbfejlesztő mozgalmakban (APÁCZAI) és a nyelvújítás klasszikus szakaszában, valamint a kérdés sajátos megoldásaira a modern életformákra áttérő fejlődő országokban. S megjegyezzük: e kapcsolat nyelvi-nyelvészeti jellegét csak fokozza, hogy a nyelvi megfeleltetést az egyes nemzeti nyelvekben egy vagy több vezérlő, illetve „közvetítő” nyelvhez viszonyítva kell megteremteni.

Amint tehát a társadalom a valóság, az emberi szellem újabb körzeteit teszi magáévá, ezzel együtt szükségszerűen fejleszti nyelvi lehetőségeit, sőt ez utóbbi valójában az előbbinek feltétele, miközben a nyelv vagy annak egyfajta használata valamiképpen hasonul is a feltárt valósághoz. Napjainkban a tudományos-műszaki valóságformálás áthatja az egész társadalmat, s a korrespondáló nyelvnek — kétségtelen — olyannyira növekszik a jelentősége, hogy azt az irodalmi nyelv státusát illetően is meghatározónak kell mondanunk.

Hogy csak általánosságban utaljunk a dolgok állására, közismert a formális logika összefonódása a grammatikaelmélettel és jelentéstannal, ilyenmű motiváló hatása, vagy a természetes és a mesterséges nyelvek, jelrendszerek közti összefüggések feltárásának nemcsak műszaki, hanem nyelvészeti jelentősége. Következésképp a nyelvtudományban is egyre inkább érvényesül a tudományközi szemlélet, illetve az érintkező szakterületek módszerei és eredményei az általános nyelvelmélet szervez részévé válnak. Főképpen az egyes szakterületek terminológiai problémáival, a terminológia egységesítésének és

internacionalizálásának követelményével kapcsolatban alakult ki a nyelvészeti vizsgálatnak a tudományos-technikai nyelvhasználatnál foglalkozó ágazata, amelyet éppúgy tekinthetünk alkalmazott nyelvészetnek, mint a tudományközi szempontokat sajátos cézzal követő önálló nyelvészeti diszciplínának (részletesebben s a tárgykör bibliográfiájával együtt l.: DROZD, L., SEIBICKE, W., Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. Bestandaufnahme — Theorie — Geschichte. Wiesbaden, 1973. 37—8, 69; PYTELKA, J., The Prague School and Studies in the Language of Commerce. In: FRIED, V. ed., The Prague School of Linguistics and Language Teaching. London, 1972. 211—23; WÜSTER, E., Internationale Sprachnormung in der Technik. Berlin, 1931.; Bonn,³ 1970.). Dolgozatunkban e vizsgálati terület általános nyelvészeti és stilsztikai vonatkozásainak az áttekintését kíséreljük meg — a magyar szakirodalom ide vonatkozó ismert megállapításait most elhagyva — első sorban a csehszlovák és a szovjet szakirodalom téziseinek bevonásával.

2. A tudományos nyelvhasználat és a nyelvrétegzettség. — A tudományos gondolkodásmódban és nyelvi összetevőjében egyaránt kényszerűen érvényesül a valóság szabatos leképezésének követelménye. Ez azt jelenti, hogy a tudományos nyelvhasználat kellőképpen tükrözi az egyetemes logikai viszonyokat és a valóság vizsgált tartományainak a belső logikáját, viszonyhálózatát, vagy más szóval: a tudomány nyelvét a szabatos, egyértelmű és normatív szóhasználat és mondat-, illetve szövegszerkesztés jellemzi. Nyilvánvalóan a nyelv nemcsak ráció és logikum, de a tudományosság épp csak az így elhatárolt változatához kötődhet, amely következőképp az irodalmi nyelv leginkább normatív alakzatát képviseli.

Tudjuk, a múltban az irodalmi nyelvi norma alakulása a szépirodalom nyelvzetéhez, a klasszikusnak minősített szerzők nyelvi mintáihoz igazodott, a társadalmi fejlődés és az irodalom belső fejlődése következtében azonban a szépirodalom kodifikáló és normaképző szerepe részlegessé vált, s a differenciált nyelvekben ma e vonatkozásban a tudományos nyelvhasználatot pártoljuk. Egyes szerzők, annak az alapján, hogy a tudomány nyelve főképpen a szűkebb és specializáltabb szakmai körzetekben matematikai-algebraikus formalizálása s internacionalizálódása révén meghaladja a természetes és nemzeti nyelv határait (egyfajta „műnyelv”), e viszonylatban a tudományos népszerűsítő szövegek nyelvi formáinak a jelentőségét hangsúlyozzák (JEDLIČKA, A., Spisovný jazyk v současné komunikaci: Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia XLIX. Praha, 1974. 61).

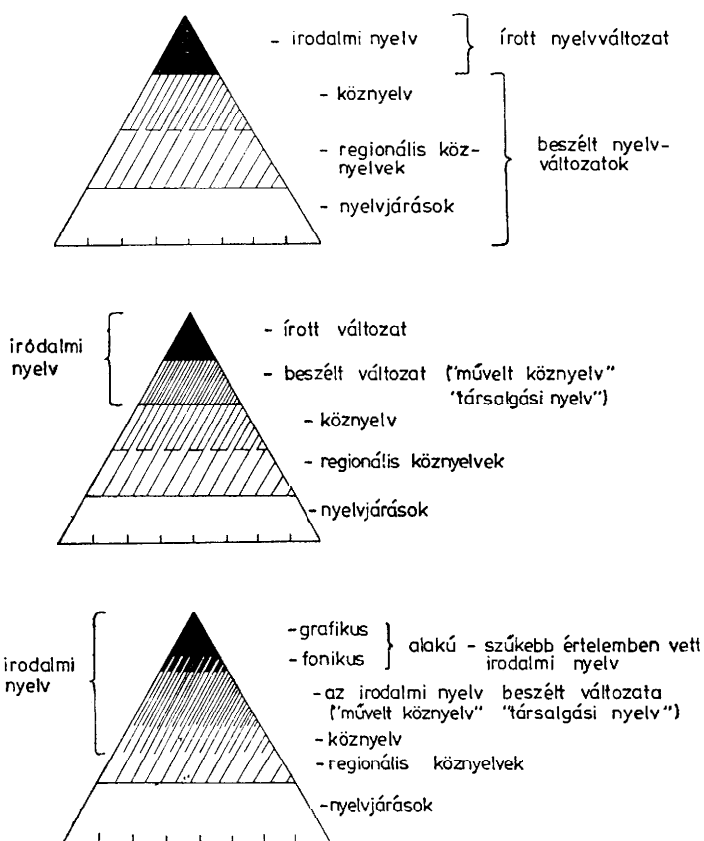
Kiinduló tételünk a nemzeti nyelv rétegződésének általános problémáját érinti, s így szükséges, hogy idézzük a megfelelő összefüggéseket.

A nemzeti nyelv sohasem egységes, hanem változatokban létezik. Természetes adottsága például, hogy nyelvjárásokra oszlik, a fejlett társadalmakban pedig a földrajzi-területi („vízszintes”) tagolódáson kívül ún. „függőleges dialektusok”-at különböztethetünk meg. Az írásbeliség megjelenésével különül el egymástól a viszonylag egységes nyelvhasználatot eredményező írott s az eredetileg nyelvjárási szintű beszélt változat. A nyelvi és a társadalmi fejlődés kölcsönhatásában kialakuló nyelvi hierarchiában az egyes változatok, nyelvi alakzatok közti eltérés, bizonyos jellemzők és tendenciák érvényesülése a nemzeti nyelvek történetiségének a függvénye (s olykor némely funkcióban egy másik nyelv rögzül). Az ilyenmű differenciáltságot jelöljük a magyar nyelvtudományban mint a nyelv függőleges tagolódását, s azt az

irodalmi nyelv fogalmának szűkebb vagy tágabb értelmezésétől függően részletezhetjük vagy átlagolhatjuk. Lényegében tudniillik e tagolódást vagy úgy szemléljük, hogy az irodalmi nyelvet azonosítjuk az írott nyelv-változattal, vagy pedig elfogadjuk az irodalmi nyelv beszélt változatának a létezését is, miközben az ún. köznyelv úgyszintén vagy belefoglaltatik ez utóbbiba, vagy pedig azt többé-kevésbé önálló, alsóbb szintű alakulatként iktatjuk.

Mindkét megoldás indokolható, tulajdonképpen a nyelvben ható tendenciák értékelésétől, a nyelv társadalmi tervezésének tényezőitől függ, melyiket részesítjük előnyben. Újabban az irodalmi nyelv teóriája az irodalmi nyelvbe belefoglalja legalábbis a választékos, irodalmi szintű nyelvalkazatot (az ún. „társalgási nyelvet”), sőt, a „szűkebb értelemben vett” irodalmi nyelven belül úgyszintén számol a fonikus realizációval (JEDLIČKA, A. i. m. 39, 47).

Grafikailag szemléltetve:

A feltüntetett „rétegnyelveket” a nemzeti nyelv alapvető nyelv-változatainak, egymástól rendszerjellegű minőségi és mennyiségi jegyekben eltérő szubkódnak tarthatjuk. Ha az angol szakirodalomban elterjedt „standard” jelöléshez folyamodnánk, az a két, illetve három felső sávot fedi, ezen

belül viszont megkülönböztetik az írott „literary language”-t és a „colloquial standard language”-t.

Az irodalmi nyelv és a nyelvjárások történetiségükben és funkciójukban megragadható kettéágazódása kifejezett (természetesen, ha valamely nyelvjárás képezi egyben az irodalmi nyelv alapját, ahhoz viszonyítva alaki-nyelvi különbözősége esetleg elenyésző, ezenkívül az eltérés az egyes nyelvi síkok szerint is változó mélységű, általában a fonetikai-fonológiai síkban a legszembetűnőbb). A közties tartományt azonban a határok viszonylagossága és az egyes nemzeti nyelvek szerinti sajátos alakulása jellemzi.

Módszertani elvként hangsúlyozzuk: a tárgykör kategóriaszintű vizsgálatában egyfajta sarkítást feltételezünk, valamint hogy elemzésünk szerves része és hátere a konfrontatív és interlingvális összehasonlítás; helyzetünkéből és feladatunkból adódóan pedig elsősorban a csehszlovák nyelvészetben kialakult elméleti szempontokra támaszkodunk.

Az irodalmi nyelv elméletének legteljesebb csehszlovák összefoglalása A. JEDLIČKA professzor tollából származik (i. m.). Ebben a szerző az irodalmi nyelvet és a nemzeti nyelv további alakzatait (útvary, tkp. „régennyelveket”) a megkülönböztető jegyek mátrixszerűen rendezett 12 oppozíciós tagpárja által határozza meg: fonikus — grafikus forma; a kommunikációs folyamatban résztvevők közvetlen kapcsolata — közvetlen kapcsolat hiánya; dialógus jelleg — monológjellegűség; a nyilatkozat helyzethez kötöttsége — ilyenmű kötöttség hiánya; bizalmas — nyilvános célzatú; nem hivatalos — hivatalos jellegű; spontán — tervezett nyilatkozat; regionálisan korlátozott — nem korlátozott (össztársadalmi érvényű); sajátos csoporthasználat — ilyen jelleg nélküli; egységes norma — regionális normaváltozatok; kodifikált — nem kodifikált nyelvi alakzat; stilisztikailag differenciált (polifunkciós) norma — stilisztikailag egységes (monofunkciós) norma.

Az általános sémába négy nyelvi alakzatot (vagyis alapváltozatot, régen nyelvet) vesz fel: a szűkebb értelemben vett irodalmi nyelvet (spisovný jazyk), az úgyszintén irodalmi szintű társalgási nyelvet (hovorový spisovný jazyk, razgovornij jazyk, gesprochene Hochsprache), az egyes nemzeti nyelvekben rendszerint szubstandardnak minősülő „köznyelvet” (běžne mluvený jazyk, obichodno-razgovornij jazyk, Umgangssprache) s végül a nyelvjárási szintet (uo. 42, 44, 47).

Az irodalmi nyelvet a jegyek következő együttese jellemzi: írott forma, hangos forma, nyilvános jelleg, (spontán), tervezett, regionálisan nem korlátozott, (csoporthasználat), nem ilyen jellegű, egységes norma, kodifikáltság. A zárójelben szereplő jegyek fakultatívak. — A beszélt nyelv funkciójában a nemzeti nyelvekben nyelvjárás, irodalmi szintű társalgási nyelv, esetleg interferáló alakzat lép fel, vagy pedig e sávot túlnyomórészt a viszonylag egységes vagy változatokba egyénült, rendszerint nem irodalmi szintű „köznyelv” fedi.

Az irodalmi szintű hangos nyelvet A. JEDLIČKA egyrészt mint a megfelelő (tudományos, publicisztikai stb.) stílusstartományokon belüli fonikus realizációt, másrészt mint a köznapi, dialógus jellegű spontán és bizalmas kommunikációt biztosító lehetséges formát említi (uo. 47; a helyes értelmezés végett tudatosítanunk kell, hogy a beszélt nyelvnek vagy az irodalmi nyelv beszélt változatának a hangzás önmagában nem elégséges feltétele).

Amint látjuk, az ismertetett modell a modern társadalmak nyelvállapotának és nyelvi szükségleteinek a figyelembevételével készült, az irodalmi

nyelv fogalmába belefoglalja írott és hangos realizációs válfaját, valamint további funkciók változatát — az irodalmi szintű társalgási nyelvet. Részletezésében azonban az irodalmi szintet illetően a szerző egyúttal bizonyos megszorítással él. Szűkebb értelemben ugyanis csak azokat a jegyeket és sajátosságokat minősíti irodalminak, amelyek az irodalmi nyelv s a r k í t o t t környezetnek, az irodalmi nyelvet tipikusan alkalmazó tartománynak sajátját képezik, elsősorban tipikusan és kizárólagosan az irodalmi nyelvet igénylő és alkalmazó t u d o m á n y o s n y e l v h a s z n á l a t nyelvi mintáit (uo. 48).

A továbbiakban az i r o d a l m i s z i n t ű nyelvhasználat lényegbeli tulajdonságaként jegyzi értelmi jellegét, szabványosítottságát (tkp. tervezettségét), polifunkciós voltát, a tudományos (tudományos-népszerűsítő) és publicisztikai szövegek jelentőségét a normaképzés szempontjából, s részletesen tér ki az irodalmi n o r m a variáltságának kérdésére (egyazon norma izofunkciós, azaz a nyelvi eszközök szűkebb értelemben vett, egymástól semmiféle megkülönböztető jelöltséggel nem differenciált változatai; egymástól stilisztikailag eltérő variánsok, valójában szinonimák [70]; normaváltozatok, illetve résznormák; regionális és kontaktus-variánsok [71, 74—91]).

Ismételjük: a szerző koncepciójában elfogadja a „szűkebb értelemben vett irodalmi nyelv” kétalakúságát (írott, hangos), s az irodalmi nyelv fogalmát kiterjeszti az irodalmi szintű társalgási nyelvre. A variánsokra oszló cseh köznyelv („obecná čeština”) már alsóbb szintet képvisel. A magyarban, ha élünk az irodalmi szintű társalgási nyelv (az irodalmi nyelv beszélt változata, művelt köznyelv) és a köznyelv megkülönböztetésével — s gyakorlatilag élünk is vele, hisz számos kifejezést olyan értelemben minősítünk „köznyelvinek”, hogy szembeállítjuk a választékossal, az irodalmi normával —, a kettő között természetesen a határ nem lesz olyan éles, mint az ismert nyelvtörténeti-nyelvfejlődési okokból a csehben, itt inkább a szlovák nyelv rétegződésének effajta párhuzamait említhetnénk, de a kitekintés és összehasonlítás tükrében a magyar nyelvben is könnyebben tudatosíthatjuk a megfelelő ismérveket, amelyek alapján fel kell tárnunk a magyar köznyelv irodalmiságának a fokát, azaz tőrés-készségét a nem irodalmi formákkal szemben. Eszerint a köznyelv jelölésnek mint egyöntetű magyar standardnak a használata nem látszik elégségesnek. Megjegyezhetjük még e helyütt, hogy a „köznyelvi” másik jelentésében annyi mint „nem szaknyelvi”, „nem szépirodalmi”, s hogy ezt, valamint a fenti szembeállítást „A mai magyar nyelv rendszere” fejtegetéseiben és példaanyagában is kifejezetten tükrözi. Bár dolgozatunk nem ilyen átfogó célzatú, s csupán a tudományos nyelvhasználat általános kérdéseire korlátozódik, vizsgálatunkban a vázolt összefüggést is mindenkor figyelembe vettük.

A nyelvhasználat megoszlását vizsgálja a szociolingvisztika is, s az utóbbi években számos jelentős nyelvészociológiai tanulmány és tanulmánygyűjtemény jelent meg, amely hasznos szempontokat nyújt témakörünkhöz, e szakirodalomra utalást azonban jelenleg elhagyjuk. A nyelv iránti korszerű követelményeknek, illetve a nyelv művelés feladatainak a tárgykorrel összefüggő s a finnugor nyelvekre is kiterjedő felmérését találjuk többek közt V. TAULI ismert könyvében (Introduction to a Theory of Language Planning. Uppsala, 1968.).

3. A nyelvi stílusok. — A stílusnak a nyelvtudományban nincs egységes meghatározása, illetve a vizsgálatokban a stílusjelenségeket más-

más szinten és különböző szemszögből értékelik (minek folytán a definíciók általában kiegészítik egymást). Igaz, nem hiányzik a végletes relativizmus sem, miszerint e fogalom pusztá fikció, mivel mihelyt tisztázni kívánjuk, más-nemű kategóriákba oldódik (l. pl. GRAY, B., *Style. The Problem and its Solution*. Paris, The Hague, 1969.). De a stílusnak effajta tagadása is valójában arra utal, hogy lényegében kifejezetten funkció jellegű. S e vonatkozásban a kérdéskörben célszerűnek látszik elsősorban J. M. KOŘÍNEK-re hivatkoznunk, aki a „nyelvi stílus” mint a nyilatkozat céljának sajátos visszatükröződését definiálja annak nyelvi anyagában (KOŘÍNEK, J. M., *O jazykovém stylu: Slovo a slovesnost [= SaS.]*, VII [1941.], 28–37), vagy pedig idézhetjük tulajdonképpen ugyanennek a meghatározásnak egyetemesebb érvényű és tömör változatát, mely szerint a stílus a nyelvi — és szorosabban a szövegi — funkció differenciáltsága (MIKO, F., *Text a štýl*. Bratislava, 1970. 108; *Úč.*, *Od epiky k lyrike*. Bratislava, 1973. 21, 31 és másutt; a kötet magyar fordítása sajtó alatt).

A szemléletmód, a következetes funkciós felfogás (beleértve a nyelv és a kommunikatív feladat kapcsolatát) a prágai iskola jellemzője, s csak természetes, hogy az objektív, ún. funkciós stílusok elmélete és osztályozása — alapelvét kellőképpen világítják meg a fenti definíciók — tevékenységének már korai szakaszában jelentkezik. Eredeti megfogalmazásában HAVRÁNEK professzor nevéhez fűződik, aki a saussure-i dichotómia jegyében megkülönbözteti a parole jellegű funkciós (társalgási, tudományos, szépirodalmi) stílust és e stílusnak a langue keretében kijelölhető megfelelőjét, a funkciós nyelvet (HAVRÁNEK, B., *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*: in: MATHESIUS, M., KOZÁK, B. J., *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, 1932. 32–84; orosz nyelvű fordításban: KONDRÁŠEV, B. N. red., *Pražskij lingvističeskij kružok*. Moskva, 1967. 338–77, rövidített változata: GARVIN, P. L., *A Prague School Reader on Esthetics, Literary Structure, and Style*. Washington, 1964. 3–16). Nem tarthatjuk feladatunknak, hogy részleteiben kövessük az elgondolás fejlődését és a terminológiában fellépő módosulásokat (vö. HAVRÁNEK, B., *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka*: *Časopis pro moderní filologii XXVIII* [1942.], 409–16; *Úč.*, *Studie o spisovném jazyce*. Praha, 1963. 30–68), de már állandó újrafogalmazásának kísérletei is utalnak jelentőségére (l. HAUSENBLAS, K., *K základním pojmům jazykové stylistiky*: *SaS. XVI* [1955.], 1–15), s tárgyalásunkban mi sem mellőzhetjük. A funkciós stílus értelmezésében fennálló kéttősség ugyanis a nyelv és a nyelvi rétegzettség rendszerjellegű, valamint szöveg-, nyilatkozatszintű jelenségeinek a viszonyára, egymásra vonatkoztatásuk problémájára hívja fel figyelmünket (vö.: HAUSENBLAS, K., *Styly jazykových projevů a rozvrstvení jazyka*: *SaS. XXIII* [1962.], 248–60; DUBSKÝ, J., *The Prague Conception of Functional Style*: in FRIED, V. ed., *The Prague School of Linguistics and Language Teaching*. London, 1972. 112–27; BENEŠ, E., VACHEK, J., *Stilistik und Soziolinguistik*. Beiträge der Prager Schule zur strukturellen Sprachbetrachtung u. Sprachbeziehung. Berlin, 1971.).

A fogalomkör és terminológiájának tisztázását célozza rendkívül következetesen végiggondolt fejtegetésében M. JELÍNEK (*Definice pojmu jazykový styl*: in *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, Řada jazykovědná XIII* [1965.], 43–53). Rámutat arra, hogy a „prágaiak” a stílus definícióját eredetileg túlságosan a nyilatkozat szintjéhez szabták, de az ún. funkciós stílus a konkrét és egyedi nyilatkozat stílusától („promluvo-vý styl”)

absztraktabb, a nyilatkozatok bizonyos csoportjára vonatkozó kategória, s mint olyan „beszédstílusnak” minősül (ennek az értékében azonban elfogadja a hagyományos „nyelvi stílus” terminust). A stílusfogalom tudniillik, mivel még bizonyos fokú elvonatkoztatás esetén is feltételezi az irányultságot, amely mindenkor sajátos, a nyelvi rendszer elvonatkoztatási szintjén nem alkalmazható (a rendszer szintjén a stílusbeli különbségektől eltekintünk). A nyelvi rendszerbe tartozik viszont — s a stílusfogalomtól megkülönböztetendő — a stilisztikailag jelölt nyelvi eszközök összege, az ún. stílusréteg.

A JEDLIČKA a fogalom és jelölés általános és nem differenciált (a tudományos stílus — tudományos nyelv, beszélt nyelvi stílus — beszélt nyelv szinonimakénti) használatának kiküszöbölésére tesz kísérletet olyformán, hogy megkülönbözteti a kijelölt szöveghalmaz stílustartományát (kommunikatív stíluszféráját), a szövegek felépítését biztosító normaegyüttest (stílustípust) és a — tudományos, publicisztikai stb. — stílustartományoknak és résztartományoknak megfelelő nyelvi eszközök stílusrétegét, miközben ami az eszköztárból, stílusrétegből történő kiválasztást irányító, az egyes tartományok szövegeinek felépítésében érvényesülő normát, stílustípust illeti, nem tartja azt a nyelv (langue) szintjén általánosnak. A normák szerinte inkább csak a megfelelő tartományhoz kötött társadalmi konvenció jellegűek, viszont a stílusréteg a nyelvi rendszer strukturált részsíkja (i. m. 100). A normával kapcsolatban a szerző COSERIUT követi (l. COSERIU, E., Sistema, norma y habla: in COSERIU, E., Teoría del lenguaje y lingüística general. Madrid, 1962. 11—113, [System, Norm und 'Rede': in COSERIU, E., Sprache — Strukturen und Funktionen: Tübinger Beiträge zur Linguistik II. Tübingen, 1971. 34—79]; a kérdés sokoldalú és történeti szempontú részletezését l. Ő. Synchronija, diachronija i istorija: in ZVEGINCEV, V. A., red., Novoe v lingvistike III. Moskva, 1963. 143—343).

A langue-pólus nyomatékositását észlelhetjük K. HAUSENBLAS egyik újabb dolgozatában. Ebben a funkciós, tudományos stb. nyelvet a nyelv teljes mértékben rendszer jellegű változataként kezeli (HAUSENBLAS, K., Výstavba jazykových projevu a styl: Acta Universitatis Carolinae, Philologica, Monographia XXXV. Praha, 1971. 18, 28—30). Viszont például F. MIKO szerint a funkciós stílus a stílusfogalom legmagasabb fokú absztrakciója („a kommunikációs terület szövegei konkrét stílusának közös metszete”), és semmiképpen sem langue értékű, illetve nincs kiegyenült langue szintű összetevője (MIKO, F., Od epiky k lyrike. Bratislava, 1973. 21, 49). De a jelölés és értékelés antinomiáival találkozunk a szaknyelv meghatározásával foglalkozó majd mindegyik írásban. L. DROZD azt, vajon a szaknyelv a nyelvi eszközök önálló rendszere-e, vagy stílusréteggént szemlélendő, lezáratlan kérdésnek nyilvánítja, miközben azonban hangsúlyozza, hogy a szaknyelvnek mint funkciós és strukturált nyelvi rendszernek a felfogása lehetővé teszi a gondolati tartalmakat rendszer jellegű és jelentéstani-alaki vonatkozásban vizsgáló módszereknek az alkalmazását (DROZD, L. i. m. 37, 38, 180).

A terminológiai átfedődés és kettősség a stílus—nyelv viszony tételének csak részleges megválaszolásáról vall. A szovjet kutatók, felférve a stílus és a stilisztikum értékelését BALLYtól napjainkig, valamint hasznosítva a csehszlovák funkciós elmélet eredményeit, a kérdés elvi megoldásában úgyszintén a „nyelvi stílus” — „beszédstílus” és a stílusesezközök jellegének és kölcsönös viszonyának a megállapítására törekcsenek (ARNOLD, I. V., Stilistika sovremennogo anglijskogo jazyka. Leningrad, 1973.; GAJPERIN, I. R., Rečevye

stili i stilističeskie sredstva jazyka: Voprosy Jazykoznanija 1954/4: 76—86; Űő., Javljaetsja-li stilistika urovnem jazyka: in FILIN, F. P. red., Problemy jazykoznanija. Moskva, 1967. 197—202, O ponjatijach stil i stilistika: VJa. 1973/3: 22—3 és Stylistics. Moskva, 1971.; KOŽINA, M. N., K osnovanijam funkcionajnoj stilistiki. Perm, 1968., Űő., O specifike chudožestvennoj i naučnoj reči v aspekte funkcionajnoj stilistiki. Perm, 1966. és O rečevoj sistemnosti naučnogo stilja sravnitel'no s nekotorymi drugimi. Perm, 1972.; PETRIŠČEVA, E. F., Stil i stilističeskie sredstva: in LEVIN, V. D. red., Stilističeskie issledovanija. Moskva, 1972. 107—74; PIOTROVSKIJ, R. G., O nekotorych stilističeskich kategorijach: VJa. 1954/1: 55—68; VINOGRADOV, V. V., Itogi obsuždenija voprosov stilistiki: VJa. 1955/1: 60—87; VINOKUR, T. G., O sodržanii nekotorych stilističeskich ponjatij: in LEVIN, V. D. red., i. m. 7—106). S bár terminológiájuk távolról sem egységes, kimutathatjuk, hogy többnyire bizonyos megszorításokkal elfogadják a stíluseszközök langue-beli szervezettségét, s érvelésükben tulajdonképpen a hjelmslevi „úzus” bevonásával biztosítják a releváns funkciós, vagyis kommunikatív tényezők érvényesítését, a funkciós stílusnak végeredményben mint „beszédváltozatnak” (raznovidnost reči) a meghatározását. A terminológiai és felfogásbeli oszcillálásra nézve rávezető többek közt VINOGRADOV véleménye, miszerint a múltban „nyelvi stílusként” leírható funkciós stílusok az egységes irodalmi nyelv megteremtésével és elterjedésével — az egyetemes irodalmi nyelvi eszközök csupán nyilatkozati-szövegi szerveződésének szabályait jelentő — „beszédstílusokká” alakulnak (VINOGRADOV: VJa. 1955/71: 80—3).

A funkciós stílus így egyrészt funkciójának megfelelően körülhatárolt és sajátos, másrészt kényszerűen a nyelvi rendszer megnyilatkozása, csak éppen kérdéses, vajon sajátossága, azaz az egyes funkciós stílusok közötti különbség megadható-e a pusztán formális viszonyhálózatként értelmezett nyelvi rendszer szintjén is.

Az összehasonlításban kiterhetünk még az angol nyelvészetben otthonos felosztásra és jelölésre, amelynek lényege a nyelvi változatok (varieties of language) azonosítása a szubsztancia (medium, mode — írott/hangos), földrajzi, temporális és szociális nyelvjárás (amerikai angol, cockney; középangol; standard literary dialect; stb.), valamint a nyilatkozat közvetlen, a beszélő szerepéhez kötött feladatának függvényében. Az utóbbit mint ún. „r e g i s t e r t” és „s t í l u s t” tartják számon, s tudományos nyelvi, sportnyelvi stb. regiszterről beszélnek. A stílust pedig a közlésben résztvevők, a beszélő viszonyulásainak alapján minősítik társalgási, bizalmas és formális stílusnak (s élnek az egyéni nyelvváltozat, idiolektus fogalmával). Akárcsak más felosztásokban, az egyes alakulatokat tehát bizonyos társadalmi, szociolingvisztikai feltételekkel korrespondeáló nyelvi jellemzők differenciálják (vö.: HALLIDAY, M. A. K., McINTOSH, A., STREVEVS, P., The Linguistic Sciences and Language Teaching. London, 1964. 75—110; CATFORD, J. C., A Linguistic Theory of Translation. An Essay in Applied Linguistics. London, 1965. 83—92; a regiszterek részletes tárgyalását l. CRYSTAL, D., DAVY, D., Investigating English Style. London, 1969.); a definíciókból idézve: „A language variety, then is a sub-set of formal and/or substantial features which correlates with a particular type of socio-situational feature” (CATFORD i. m. 87); „R e g i s t e r: variety related to the wider social role being played by the performer at the moment of utterance: e.g. 'scientific', 'religious', 'civil-service', etc.” (uo. 85); „a variety of a language according distinguished to use is a register” (HALLIDAY i. m. 77).

Ha folytatnánk a pásztázást, kitűnne, hogy a kutatók például nemcsak a tudományos nyelvet, sportnyelvet stb. minősítik változatnak, hanem hogy magában a stílus fogalmában és vizsgálatában — ami természetesen, hisz a parole-ban valamiképpen benne van a langue — mindenkor a nyelvre, language-ra vonatkoztatás szükségességét hangsúlyozzák. Úgy nyilatkozik B. TRNKA (K otázce stylu: SaS. VII [1941.], 61—72) vagy P. GUIRAUD („One cannot define style without recourse to the code; no one has never succeeded in doing so”: Immanence and Transitivity of Stylistic Criteria: in CHATMAN, S. ed., *Literary Style: A Symposium*. London/New York, 1971. 16—20, 18); az ismert stíluskutató E. ENKVIST szerint a stílus „is one type of systematic linguistic variation” (ENKVIST, N. E., *On the Place of Style in Some Linguistic Theories*: in CHATMAN, S. ed. i. m. 47—61, 47), s ugyancsak kifejti, hogy a „csoportstílusokat” nehéz a parole-ba iktatni, inkább a langue-ba tartoznak, vagy HJELMSLEV „usage” kategóriájába sorolandók (ENKVIST, N. E., SPENCER, J., GREGORY, M., *Linguistics and Style*. London, 1964. 22). De JAKOBSON is a stílus szubkód, nyelvváltozat jellegét emeli ki (JAKOBSON, R., *Essais de linguistique générale*. Paris, 1963. 87—99). Sőt a tárgykörben több kutató a stílust egyenest a társadalmi dialektus egy fajtájának nevezi (pl. WINTER, W., *Styles as Dialects*: in LUNT, H. H. ed., *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguistics Cambridge-Mass. 1962*. London—The Hague—Paris, 1964. 324—30), esetleg önálló nyelvi síkként határozza meg (GALPERIN i. m.).

Ismételjük: a probléma idézett és számos további megfogalmazásának, azaz az alkalmazott terminológiának részletes elemzésével kimutathatnánk, hogy alapjában véve az annyiszor megkérdőjelezett merev *l a n g u e — p a r o l e* dichotómia és ezen belül a *r e n d s z e r* és a *n o r m a*, valamint a különböző elvonatkoztatási szintű *s t í l u s f o g a l o m* kölesönös viszonyításáról van szó, s hogy F. MIKO kivételével, aki a funkciós stílust tartja a stílusfogalom legmagasabb fokú absztrakciójának, s következésképp a stílusréteg fogalmát sem fogadja el (MIKO i. m. 1970. 36, 1973. 49), mindegyik elgondolás a funkciós stílusnak egyfajta, nyelvi rendszerszintű — a csehszlovák és részben a szovjet szerzők által *s t í l u s r é t e g n e k* vagy *f u n k c i ó s n y e l v n e k* nevezett — paradigmatis megfeleltethetőségét is feltételezi, továbbá hogy az egybefoglalt nyelvvel és stílussal állíthatjuk párhuzamba az angol nyelvváltozat-regiszter terminust, s a szovjet szakirodalomban járatos „podjazyk” jelölés a „rečevij stil” (beszédstílus) szinonimája. Végül szólnunk kell még arról, hogy a statisztikai szemlélet a nyelvváltozatot mint mennyiségi jegyekkel elhatároltat értelmezi, s a mennyiségi jellemzőket is rendszerjellegűnek tartják (vö.: BENEŠ, E., *Fachtext, Fachstil und Fachsprache*: in *Sprache und Gesellschaft*: MOSER, H. hrsg., *Sprache der Gegenwart XIII. Jahrbuch des Institut für deutsche Sprache in Mannheim 1970.*, Düsseldorf, 1971. 118—32; a kérdéskör egészének egyik legjobb összefoglalása, a mennyiségi mutatókra vonatkozóan főképpen 128).

A bevezetésben felhozott ismérvek és az előbbieken felsoroltak alapján eléggé indokoltak kell vélnünk, hogy a tudományos nyelvet az irodalmi nyelv egyik alakzataként, rétegeként („stílusréteg”), illetve akárcsak viszonylagosan körülhatárolható nyelvváltozatként értékeljük, W. PORZIG „eine . . . Abart der Hochsprache”-ként jegyzi (*Das Wunder der Sprache*. Bern, 1957. 258), a tudományos stílus fogalmát pedig a nyelv hierarchikus rétegzettségén kívül, tehát elsősorban a stílusok oppozíciós viszonylatában s mint a tudományos

stíli szövegek szerveződési elvének jelölését alkalmazzuk (amelynek háttéri, rendszer jellegű mintáját épp a szabályzatként felfogott „tudományos nyelvváltozat” képezi). Egyben megjegyezzük azonban, hogy a stílus terminus összefoglaló és metonimikus használata alig kerülhető el, valamint hogy a kategoriális szétválasztás a norma és a nyelvi rendszer kapcsolatának értelmezésétől függ.

Számunkra tehát az alapvető tájolásban az irodalmi nyelv és a nem irodalmi szintű s ezt átfedve a tudományos nyelvhasználat jellemzőinek és a nem tudományosnak a szembeállítás (ez utóbbi végeredményben a beszélt nyelvváltozatok összege) a mérvadó, ami a stílusok rendszerébe vetítve mint a tudományos és a társalgási, beszélt nyelvi stílus oppozíciója jelentkezik (eközben a hivatalos stílust s a „publicisztikait” másodlagosnak, a tudományból levezethetőnek tekintjük). A tudományos nyelv jellemzésében így a nemzeti nyelv hierarchikus rétegzettségén belül kijelölhető egyértelmű pozíciója — az irodalmi nyelv reprezentatív típusa, a tudományos nyelvhasználatban az irodalmi nyelv kizárólagos — a meghatározó, olyan nyelvi megfeleltethetőség, amilyen a szépirodalmi stílus részben a publicisztikai státusából hiányzik. (A szépirodalmi a nyelv bármely alakzatát hasznosíthatja, minek folytán, s szemiológiai különműsége miatt, lényegében tér el a többi stílustól, s némely kutató a nyelvi differenciáltság rendszerezéséből kizárja; a publicisztikai erős műfaji szóródása révén pedig — beleértve a rádió és a tévé műfajait — úgyszintén hibrid jellegű.)

Összegezve: A tárgykör számos tételét s főképpen terminológiáját nem mondhatjuk a nyelv teóriája szempontjából kellően beágyazottnak, viszont ez mitsem változtat azon, hogy a tudományos nyelvváltozatot (nyelvet, stílust) tipikus és legalábbis viszonylag sajátos nyelvi minták jellemzik, s hogy a nyelvészeti vizsgálódásnak épp e minták, szabályszerűségek mibenlétének és jellegének a leírására kell irányulnia. Az ismertett kutatási irányzatok, „iskolák” terminológiája pedig — úgy véljük —, ha nem is egy az egyhez viszonyban, de kölcsönösségükben leképezhető. A szemléletbeli és terminológiai eltérés alapján véve abból adódik, feltételezzük-e a jellemző nyelvi mintáknak akár csak részleges langue-szintű szervezettségét is, vagy e szervezettséget csupán az irodalmi nyelv egyetemes eszköz-, illetve szabálytárából a funkciós normának megfelelő választási tendenciaként fogjuk fel (esetleg bizonyos megkülönböztetéssel mindkét lehetőséget számításba vesszük, arra gondolva, hogy a nyelvi rendszer egyrészt „rendszerek rendszere”, másrészt hogy a norma által kihalított résztartománya „alsó” rendszerként működik). A szovjet nyelvészek és ENKVIST verziójában a *hjelmslevi úzus*, JEDLIČKA professzor terminológiájában a *stílustípus* épp ez utóbbit foglalja magába. S az átfogalmazásnak egyfajta lehetősége kínálkozik olyformán — s a prágai iskola funkciós szemléletéből csakúgy, mint az angol regiszterelméletből vagy ENKVIST és a szovjet kutatók *hjelmslevi* filiációiból egyaránt következik —, hogy a paradigmatis minták jellegét, a nyelvi szabályt kettősnek, azaz nem pusztán az inherens nyelvi sajátságokra épülőnek tekintjük, hanem rendszer jellegüként fogadjuk el az előbbivel társuló *komunikatív* funkciós kikötéseket, a nyelvi mintáknak és szabályoknak tágabban értelmezett kontextuális — használat iránti — érzékenységét. Az újabb vizsgálatokban épp e kettő együtt képezi az adekvát módon értelmezett „nyelvi kompetenciát” (vö. BARTH, E., *Linguale und soziale Regeln: in HYLDEGAARD-JENSEN, K. hrsg., Linguistik 1971. Referate des 6. Linguistischen Kolloquiums*

11–14. August 1971 in Kopenhagen. Frankfurt/M, 1972. 307–19). ENKVIST stílisztikai kézikönyvében, önálló fejezetben tekintve át a kérdéskört, főképpen a generatív nyelv szemlélet elvére és eredményeire hivatkozva hasonló következtetéshez jut (ENKVIST, N. E., *Linguistic Stylistics*. The Hague, 1973. 36–50).

Ekképpen a tudományos nyelv fogalmának és terminusnak nemcsak átvitt jelentésű alkalmazását is teljes mértékben megalapozottnak tarthatjuk. De sajátosságának vizsgálatában kritériumként tárgyalhatnánk az eredendően *grafika*inak, azaz az algebraikus formanyelvnek az igénybevételét is benne.

4. A terminológia. — A tudományos nyelv legszembetűnőbb jellemzője az egyes tudományzajok szerint differenciálódó sajátos szókészlete, amely az irodalmi nyelv lexikai szervezetségének egységeiben definiált részlegét képezi (KOCOUREK, R., Termin a jeho definice. *Československý terminologický časopis [= ČSTČ.] IV* [1965.], 1: 1–25; FILIPEC, J., Zur Spezifik des spezialsprachlichen Wortschatzes gegenüber dem allgemeinen Wortschatz: in *Deutsch als Fremdsprache*, VI [1969.], 407–14). A szakszó, a terminus definiáltsága biztosítja egyértelmű fogalmi jelentését. A terminus eszerint a fogalom elnevezése, s egyértelműsége a jelölő–jelölt, a név és a megfelelő fogalmi rendszer egységeként meghatározott fogalom rögzített kapcsolatából adódik. Épp e kettős meghatározottságban (a fogalom definiáltsága és az elnevezés hozzárendelése) kell látnunk a szakszó ismérvét, illetve sajátosságát (KOCOUREK i. m. 21–2). Ilyen vonatkozásban hangsúlyozzák a vizsgálatokban a szakszókincs onomaziológiai jellegét, rendszerszerűségét, azt, hogy a szakterület teóriájának tartozéka, vagyis ismeretelméleti és kommunikatív funkcióját (GUILBERT, L., *Dictionnaires et linguistique: Essai de typologie des dictionnaires monolingues français contemporains — Le dictionnaire scientifique ou technique: Langue française*. 1969. 2: 10–4, *uő.*, *La spécificité du terme scientifique et technique: Langue française* 1973. 17: 5–17; REFORMATSKIJ, A. A., Termin kak člen leksičeskoj sistemy jazyka: in ŠAUMJAN, Š. K. red., *Problemy strukturnoj lingvistiki* 1967. Moskva, 1968. 103–25; ISAČENKO, A. V., Termin-opisanie ili termin-nazvanie?: in ANDREJIČIN, I. red., *Slavjanska lingvistična terminologija*. Sofija, 1962. 24–32), a nem szakszóval szemben a jelölő funkció közvetlen érvényességét, a terminus közvetlen hozzárendelhetőségét a nyelven kívülihez (DROZD i. m. 44, 45). E. COSERIU jelentéstani sajátosságát többek közt épp azáltal jellemzi, hogy benne a nyelvi jelentés (Bedeutung, „Sprachbedeutung”) és a jelölés (Bezeichnung) egybeesik (COSERIU, E., *Structure lexicale et enseignement du vocabulaire*: in *Actes du Premier Colloque International de Linguistique Appliquée*. Nancy, 1966. 175–252, 210; *uő.*, *Probleme der strukturellen Semantik*. Tübingen, 1973. 49); megjegyezhetjük: a „jelentésháromszög” két sarkának ilyenmű egymásbaolvasása a formalizált nyelvek sajátja.

A terminusjellegét, a definiáltság fokát illetően persze átmeneti sávval is számolnunk kell (vö. HAUSENBLAS, K., *K specifickým rysům odborné terminologie*: in *Problémy marxistické jazykovědy*. Praha, 1962. 248–60, *uő.*, *Termíny a odborný text*: ČSTČ. II [1963.], 2, 7–15).

A fentiek alapján belátható, hogy a szókészlet szervező nyelvi-jelentéstani relációi, főképpen a *motiváltság*, *szinonímia*, *poliszémia* és *homonímia* a szakszókincsen belül sajátosan alakul.

A szakszó motíváltóságának ideális formája például feltételeznél a fogalmi-rendszertani jelentés izomorf kifejezését a terminus nyelvi alakjában. A követelmény érvényesül ugyan a nemzeti és nemzetközi terminológiák kialakításában és szabványosításában, de egyrészt mivel a fogalom tartalmi szerkezete és nyelvi kifejezésének lehetőségei közt nincs kényszerű analógia, másrészt a szakszókincsnek is van történetisége, a valóságban gyakori a rendszertanilag kevésbé releváns fogalmi jegyek nyelvi érvényesülése, vagy a motíváltóság elfedett, olykor pedig hiányzik.

Sőt, többen épp a motívátlan, pusztán a fogalmi-terminológiai rendszerben elfoglalt helyük által érvényes elnevezéseket tartják előnyösnek, hivatkozva a nemritkán félrevezető motíváltóságra (*tintahal*), s arra, hogy a szakterületen belül a motíváltóság elhanyagolható, hisz az elnevezés automatizálódik, s az eredetileg motívált szakszó is a tudomány fejlődésével, a fogalom módosulásával elveszíti motíváltóságát, azaz névvé válik (vö.: DROZD i. m. 54, 125; ISAČENKO i. m., Űő., K otázke motivácie terminov: ČSTČ. III [1964.] 5: 257—64). Bár például a betűszókból, gyakran idegen eredetű betűszavakból és tulajdonnevekből képzett elnevezések használata eredendően ilyen (*radar* = Radio Detecting and Ranging, *makadám*, *Addison-kór*), a terminusok e fajtáját — eltekintve most végső alakjától, a gépi feldolgozáshoz idomuló algebraikus kódtól (amelynek azonban úgyszintén megvan a saját fajlagos „motíváltósága”) — a szabványosításban nem pártoljuk; az a terminológiai rendszer taxonomikus jellege, valamint a tudományos és műszaki ismeretek elsajátítása szempontjából nem látszik célszerűnek. A tárgykörrel részletesebben foglalkozunk a magyar és a szlovák vegytani nevezéktan összehasonlító elemzésében (ZEMAN, L., Príspevok ku konfrontatívnyemu skúmaniu slovenskej a madarskej terminológie: in SIMA, F., szerk., Z konfrontácie maďarčiny a slovenčiny. Bratislava, 1977. 167—99).

A motíváltóság módját taglalva, a motíváló és a motívált elnevezés kapcsolatában megkülönböztetjük az adott jelenség valamely, a terminus-fogalom rendszertani besorolhatóságát tekintve közömbös vagy másodlagos (*kénhidrogén*) és az ily viszonylatban érvényes, osztályozó jegyének a leképezését (*hidrogén-szulfid*); a kétféle motíváltóság előfordulhat együtt is (*színesfémek*). A rendszertani értékre utalás a tejelentésre vagy a formásra, képzőre, prefixumra hárulhat, jelentésátvitel esetén a motíváltóság csak szemantikai (HAUSENBLAS, K., K specifickým rysům odborné terminologie: in Problemy marxistické jazykovědy. Praha, 1962. 248—60; DROZD i. m. 129—66; KAPANADZE, L. A., O ponjatijach „termin” i „terminologija”: in ŠMELEV, D. N. red., Razvitie leksiki sovremennogo russkogo jazyka. Moskva, 1965. 86—103; BAREŠ, K., The Morphological Features of Technical English and Their Presentation in Teaching: in FRIED, V. ed., The Prague School of Linguistics and Language Teaching. London, 1972. 128—41). A metaforikus és metonimikus elnevezés a tudományszakok antropologizáló szakaszára jellemző (l.: BUCKENDORF, H., Metaphorik in modernen technischen Bezeichnungen des Englischen. Köln, 1963. [doktori disszertáció]; FÓNAGY, I., A metafora a fonetikai műnyelvben: NytudÉrt. 37. sz. Bp., 1963.; WÜSTER i. m. 1931. 73—7; ISCHREY, H., Studien zum Verhältnis von Sprache und Technik. Institutionelle Sprachlenkung in der Terminologie der Technik. Düsseldorf, 1965. 197).

Napjainkban a terminológia tervezése a szakszó olyan tulajdonságait veszi elsősorban figyelembe, olyan szerkesztettségét igényli, amelyben a foga-

lom tartalma és az elnevezés nyelvi alakja között rendszer jellegű kapcsolat létesíthető (LOTTE, D. S., Osnovy postroenija naučno-techničeskoj terminologii. Moskva, 1961.; *Uő.*, Kratkíe formy naučno-techničeskich terminov. Moskva, 1971.; HORECKÝ, J., Základné problémy terminológie: in HORECKÝ, J. red., Aktuálne problémy lingvistickej terminológie. Bratislava, 1976. 11–5; KANDELAKI, T. L., Vzťah obsahu pojmu a morfematickej štruktúry technických termínov: ČSTČ. IV [1965.] 2: 65–79, *Uő.* Značenija terminov i systemy značenij naučno-techničeskich terminologij: in BARCHUDAROV, S. G. red., Problemy jazyka nauki i techniki. Moskva, 1970. 3–39; KANDELAKI, T. L., SAMBUROVA, G. G., Voprosy modelirovanija sistem značenij uporjadocennych terminologij: in KULEBAKIN, V. S. red., Sovremennye problemy terminologii v nauke i technike. Moskva, 1969. 3–31). Nyelvi szempontból általában a tartalom és a kifejezés a *g l u t i n a t í v* típusú megfeleltetéséről van szó (KAPANADZE i. m.; BAREŠ, K., Významová nosnost přípony -TRON v angličtině: ČSTČ. III [1964.] 1: 11–29, 12; *Uő.*, Významová intenzita afixú v anglickém odborném stylu: in MAN, O. red., Sborník statí o jazyce a překládání: Acta Universitatis XVII. novembris Pragensis. Praha, 1972. 3–26).

A *szinonimia* val kapcsolatban előjáróban utalnunk kell arra, hogy a terminus definiáltságából a szinonimia „szoros” válfaja következik. Tudniillik a szinonim név ismérve ez esetben az invariáns jelentés, azaz a meghatározás definiendum tagja helyén a terminus és más alakú megfelelőinek iktathatósága, miközben nyelvi tényezőként vonhatjuk be a szintaktikai egyenértékűséget. R. KOCOUŘEK beható elemzésében (Synonyma v terminologii: ČSTČ. IV [1965.] 4: 201–18; *Uő.*, Synonymy and Semantic Structure of Terminology: in Travaux linguistiques de Prague. III. Prague, 1968. 131–41) ilyennek minősíti a betűszó vagy részben betűszó (rövidítés) alakú szinonimákat (*phrase-marker*, *P-marker*; *ribonukleinsav*, *RNS*), az egymástól alakilag jelentősen eltérő *aszpirin* – *acetyl-szalicilsav* típusúakat (209; tkp. a fedőnév és a szűkebb körű szakmai elnevezés egyértékűsége), s a konkrét szinonimasorok elemzésén alapuló szabványosításától teszi függővé, vajon az implicit formát valódi szinonimának vagy csupán ún. *k o n t e x t u á l i s* szinonimának vesszük-e. Ez utóbbi elliptikus, rendszerint a *genus proximum* megnevezése a teljes név helyett (*elektromos feszültség* > *feszültség*); a magyarban természetszerűleg ilyen a szóösszetétel utótagjának szövegi alkalmazása (*szó szerkezet* > *szerkezet*), az effajta megfeleltetés azonban semmiképpen sem rendszerjellegű, s főképpen az utóbbi bizonytalanná teheti az azonosítást, azaz túlságosan is a közvetlen szövegkörnyezettől függ, ami csökkenti a kifejezés terminus voltát. Bár eredetére és funkcionálására nézve nyilván e formákkal rokon, terminológiaiilag „erősebb” a differencia specificát feltüntetető melléknévi jelző főnevesült alakja (*távolító izmok* > *távolítók*).

Továbbá, bár a jelölésben javallják a megkülönböztetést, a szakszó nemzeti nyelvi és átvett, internacionális alakja (dublett) s tágabb értelemben bármelyik más nyelvben szereplő megfelelője (ekvivalense) úgyszintén a szinonim sorba tartozik (J. FILIPEC „ekvivalencia” fogalma kizárólag interlingvális, vö. FILIPEC, J., Ekvivalenty a synonyma v slovní zásobě: in RUŽIČKA, J., POLDAUF, I. red., Slovo a slovník. Zborník referátov z lexikologickej lexikografickej konferencie v Smoleniciach 4–7. mája 1970. Bratislava, 1973. 131–44).

A motiváltság kérdése a szűkebb és a tágabb értelemben vett szinonim sor, szinonim párok, a nemzeti nyelvi és az internacionális vagy más nyelvű

tagok kölcsönösségében is fontos, az anyanyelvi a nemzetközi vagy más nyelvű terminus tükörszava lehet, másolhatja a mintának az átvevő nyelvben szokatlan képzésmódját, morfémaösszetételét stb.

Lényegéből adódik, hogy a terminus használati területén belül kényyszerűen monoszém. Abból kifolyólag, hogy a szaktudományok fogalmi rendszerei eltérnek egymástól, azokban az azonos alakú terminusoknak más-más a rendszertani helye, vagyis felcserélhetetlenek, a kutatók általában homonim szóként értékelik őket, a polisziémia fogalmát a terminológiából kizárják. Mindkettőt érvénytelennek mondja a szakszókincsben E. N. TOLIKINA (Nekotorye lingvističeskie problemy izučenija termina: in BARČUDAROV, S. G. red., Lingvističeskie problemy naučno-techničeskoj terminologii. Moskva, 1970. 53—67, 61). A szakirodalomban azonban találkozunk olyan felfogással is, amelyben csak a szakszó és közszói mása közt vonják meg ily módon a határt, de a tudányszakok szerinti „hasadásban” elfogadják a terminus polisziém voltát. S megvan ennek a fordítottja is, hisz például a jelentésszűkítéssel keletkezett szakszó és az eredeti köznyelvi forma között a jelentéstani motiváltság, a szemikus összetevők átfedődése jórészt megmarad; a terminologizálással létrejött, az eredeti közszói taghoz viszonyítva monofunkcióssá váló szakszó mindenképpen magasabb elvonatkoztatási szintet képvisel, ez azonban gyakorta nem különül el kifejezetten a szó köznyelvi jelentéstartalmától (vessük össze pl. az állattani szakszövegben terminus mivoltában érvényes *hal* szót köznyelvi értékével). Ami a homonimiát illeti, a szokványos nyelvtudományi elemzés alapján is fennáll az *elektron* (elemi részecske) és *elektron* (ötvézfajta) típusú, máskor viszont a szaknyelvi szempontból homonim alakoknak is bizonyos közös jelentéstani magvuk van. Ígyl pl. a *reakció* terminus fizikai, vegytani, biológiai vagy pszichológiai jelentésértékében nyilván alapvető közös szemikus elemeket tartalmaz. A PHAL osztályozásában az ilyen típusú szavak az egyetemesszókészlet tudományos jellegű elemei, csak a megfelelő szintagmatikus kifejezésben válnak terminussá (*fizikai reakció*, *vegyi reakció* stb.; vö. PHAL, A., DESCAMPES, J.-L., La recherche linguistique au service de l'enseignement des langues de spécialité: Le Français dans le monde. 1968. 61, 12—9; PHAL, A., De la langue quotidienne a la langue des sciences et des techniques: uo. 7—11; Űő., La recherche en lexicologie au C. R. E. D. I. F. La part du lexique commun dans les vocabulaires scientifiques et techniques: Langue française 1969/2: 73—81). Tanulságos, ahogy a „mélyszerkezet” terminus nyelvészeti irányzatok szerinti értelmezésének megoszlását taglalva tárja fel e kérdés jelentőségét egyik újabb elemzésében R. KOCOUREK (Terminological Remarks on Deep Structure: in HEILMANN, L. ed., Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists I. Bologna, 1974. 577—88). Y. GENTILHOMME a matematikai-logikai jelölések nyelvészeti alkalmazásában mutatja ki a jelentésbeli elmozdulást (Interferences de vocabulaire entre deux sciences, linguistique et mathématique: Langue française 1973/17: 44—58).

A színominia és a polisziémia, mivel bontja a kölcsönös egyértelműséget, izomorfiát, a terminológiában nem kívánatos. Mértéke és jellege az egyes tudányszakok szerint változó. Kiküszöbölhetetlenségében, korlátozottan bár, de a természetes nyelvek lényegbeli törvényszerűsége nyilatkozik meg, amelynek a szaknyelv is alá van vetve.

A lexicológiai vizsgálat az elnevezés nyelvi lehetőségeit, szófajtságát és képzésmódját elemzi. Akárcsak a köznyelvi elnevezés, a terminus

lehet alap-, képzett, összetett szó, szintagmatikus elnevezés (szószerkezet), átvett idegen szó, betűszó, szóösszevonással, rövidítéssel, valamint szófajváltással és jelentésátvitellel keletkezett. Az elnevezési modell, az elnevezéstípusok minőségi és mennyiségi vonatkozásban egyaránt a nemzeti nyelv sajátosságai szerint igazodnak. A magyarban, finnben, németben, angolban, akárcsak a nem terminológiai szóalkotásban, az összetétel a legproduktívabb. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy a nemzetközi terminológiához hasonulás nemcsak az idegen szó, nemzetközi terminus átvételét jelenti, hanem bizonyos, az adott nyelvben peremjellegű vagy pusztán csak lehetséges képzésmód alkalmazását, s az az irodalmi nyelv egészének szóképzési tendenciáit is befolyásolhatja (gondoljunk pl. az ún. hibrid összetételek használatára stb.).

Az elnevezés jellegével kapcsolatban két kérdés merül fel. Egyrészt, ha meggondoljuk, az egyes szakterületek specializáltabb szókinccse jórészt idegen szó, illetve nemzetközi műszó, s kérdéses, milyen mértékben vagy egyáltalán része-e az irodalmi nyelv szóképzésének.

Válaszunk nem lehet kategorikus, csak utalhatunk a lexikai rendszer nyitottságára. Így például a milliós vegytani nevezéktár egészét (a kémia nevezéktana szinte kizárólagosan „idegen szó”) nem sorolnánk ugyan közvetlenül a magyar nyelv egyetemes szóképzésébe, részletes vizsgálatával azonban kimutattuk: a nemzetközi műszavak magyar variánsai felépítésükben a magyar nyelv tipológiai sajátosságaihoz igazodnak, a magyarban szintaktikailag könnyen kezelhetők, s csak nyelvi szempontból legalábbis az egyszerűbb összetételűek nem zárhatók ki, az általánosabb érvényűek pedig közvetlenül is beletartoznak, miközben a nyitottság értelmében, ami tegnap még specializáltaknak számított, ma közhasznúvá válhat. De sajátos helyzetű a latin—görög eredetű *orvosinómenklátúra* is. Magyar megfelelőjének, az anyanyelvi szinonimáknak a státusa nem vitás, de az idegen és idézet jellegű (s mint ilyen a betűszókkal rokonítható) kifejezéseket — főképpen az egészségügyi-népszerűsítő irodalomban — fonikus-grafikus és toldalékolt, képzős alakjukban, a több szóból képzetteket szórendjükben is a magyarhoz igazítjuk (*anamnézis* < *anamnesis*, *trombózis* < *thrombosis*; *afázia*, *afáziás* < *aphasia*; *akút*, *krónikus bronchitis*; *bronchopulmonális segmentum* < *s. bronchopulmonale*). Az ekképpen szótározható szinonimák és a pusztán szöveginek bizonyulók, a „kevert” formák (*vagusrostok*) stb. használata az orvosi nyelv dinamikájának és stilisztikai-műfaji rétegződésének részletes felmérését igényelné. Adott esetben tehát a konkrét terminus értékelésében mérvadónak kell tekintenünk, mennyire hasonult ejtésbeli, írásos és képzett, toldalékolt alakjában (*laser* — *lézer*), valamint saját szakterületén kívüli elterjedtségét, gyakoriságát a nyelvben (vö. FILIPEC, J., Probleme des Sprachzentrums und der Sprachperipherie im Wortvorratssystem: TLP. II [1966.], 257—75).

Másrészt ugyancsak nem vonható meg merően a határ a természetes nyelv és a matematikai ismérvek által nyelvnek minősülő szemiotikai rendszerek között sem. A tudományos nyelv — s nemcsak a matematika vagy a természettudományok nyelve — egyre inkább él a formalizálással, kifejezetten grafikai jelöléssel, képletek, szimbólumok alkalmazásával, s a terminológiában el kell fogadnunk a fogalmi viszonyokat jelölő, elsődlegesen nem szó értékű terminus vagy terminustag létezését is, s eközben nem szabad megfedkezünk arról, hogy a grafikai jelölés, képlet olvasható. Igaz a „természetes” nyelv lényegbeli tulajdonsága, hogy hangos nyelv, s hogy ehhez viszonyítva az írásos forma eredetileg másodlagos reprezen-

táció. Viszont kétségtelen, egyben mennyire gazdagítja is a nyelvet, visszahat beszélt alakjára, s normatív hatása épp az irodalmi nyelv alakulásában, nem utolsósorban az elsődlegesen grafikai kötöttségű tudományos nyelvhasználat által válik jelentőssé (az írott nyelv az irodalmi nyelv rendszertani összetevője, tulajdonságairól l. VACHEK, J., Zum Problem der geschriebenen Sprache: in TCLP. VIII [1939.], 94–104; uő., Two chapters on written English: in Brno Studies in English I. Prague, 1959. 7–38 és Written Language and Printed Language: in Recueil linguistique de Bratislava. 1948. 67–75; PENTTLÄ, A., Zur Grundforschung der geschriebenen Sprache: in Acta Universitatis Upsalensis: Acta Societatis Linguisticae Upsalensis. Nova Series 2. Uppsala, 1970. 31–55; LOTZ, J., Szonettkoszorú a nyelvről. Bp., 1976. 197–212). A nyelv elvonatkoztatottabb meghatározásában pedig a hangosság nem minősül a nyelvi jelrendszer megkülönböztető jegyének (GARVIN, P. L., The definitional model of language: in GARVIN, P. L. ed., Natural Language and the Computer. New-York, 1964. 6–127). A „reprezentációval” kapcsolatban: az algebraikus szimbólum olvasata — azt általában interszemiotikus fordításnak tekintik (l. pl. ILEK, B., Místo teorie odborného překladu v soustavě věd o překladu: in Preklad odborného textu. Práce I. celoštátnej konferencie o preklade odborného textu na Pedagogickej fakulte v Nitre v septembri 1972. Bratislava, 1977. 11–2, 13) — ugyan „másodlagos képviselő”, de a szimbólumhoz, formulához (olykor szinonim kifejezések táráként, hisz a szimbólumok bizonyos formái semmiképpen sem lineárisak, s többek közt erre mutatnak rá a másneműség bizonyításakor, hangsúlyozva, hogy az algebraikus jelölés nem vonatkozik kényszerűen és közvetlenül fonológiai strukturáltságú nyelvi egységekre, morfémára, szóalakra, tehát nem írás) mindenkor hozzárendelhető.

Egyszerűsítve: a formula fogalmi jelentéseket, relációkat jelöl, miközben fennáll, hogy e jelentések egyúttal szabványosított „természetes nyelvi” kifejezésekre fordíthatók. Az „olvasat” így leválasztva, pusztán nyelvi alakjában is elsajátítható; a szövegben szintaktikailag beágyazott, s a magyarban a megfelelő toldalékkapcsolás is az olvasathoz igazodik és illeszkedik. De hivatkozhatnánk napjaink j e l e n t é s k ö z p o n t ú grammatikaszemléletére vagy akár az ismert šaumjani aplikatív grammatikára (amelyben a természetes nyelv absztrakt modellje és a gépi feldolgozás céljából formalizált nyelvek egyazon mélyszerkezeti nyelv — „genotípus-nyelv” — változatai, s kölcsönöségük bizonyos szintjén „hibrid” kódként jelennek meg), vagy a közlésfolyamatban a kettő nyilvánvaló v e g y ü l é s e, rendszertani viszonylatban pedig a v i s s z a c s a t o l á s elvére (a természetes nyelv kisugárzásaként keletkező „művinek” az érvényesülése az előbbiben) avégett, hogy — eltekintve a természetes nyelv történetiségétől és képlékenységétől — szerkezeti és funkciós összevetésük részletezése nélkül is feltételezeshessük: eltérésük inkább skálaszerű.

A tudományos nyelv és formalizált alakja eszerint a természetes nyelvre épül rá, abba van beágyazva. Ezt egyrészt úgy kell értenünk, hogy algebraikus-szimbolikus jelöléseinek is általában haladványos mondat- és szóértékű kifejezés felel meg (azok ilyenre „lefordíthatók”), másrészt hogy a természetes nyelv metaforikus és átfogalmazó perifrázisainak támasza, a köznyelv valóságközelése nélkül a tudományos formanyelv semmissé válik (vö.: HEISENBERG, W., Sprache und Wirklichkeit in der modernen Physik: in Wort und Wirklichkeit. München, 1960. 32–62; GERLACH, W., Die Sprache der Physik. Bonn, 1962.; WEIN, H., Sprache und Wissenschaft: in Sprache und Wissenschaft. Göttingen,

1960. 13—41; WEIZSÄCKER, C. F., Die Sprache der Physik: in Sprache und Wissenschaft. Göttingen, 1960. 137—53; HEIMENDAHL, E. Hrsg., Dialog des Abendlandes. Physik und Philosophie. München, 1966.; MÖHN, D., Fach- und Gemeinsprache. Zur Emanzipation und Isolation der Sprache: in MITZKA, W., Wortgeographie und Gesellschaft. Berlin, 1968. 315—48; GRANGER, G. G., Pensée formelle et sciences de l'homme. Paris, 1967.; GENTILHOMME, Y., Terme scientifique, mot linguistique, symbole scientifique: Observations préliminaires: in Études de Linguistique Appliquée. 1966. 4, 3—27; a tárgykör interszemiotikai feldolgozását követhetjük a szovjet kutatók periodikus tanulmánygyűjteményeiben, l. pl. PIOTROVSKIJ, R. G. red., Statistika reči i avtomatičeskij analiz teksta. Leningrad, 1971., 1973., 1974.).

A terminus szófajiságát tekintve, a terminusnak mint elnevezésnek a státusából következik, hogy elsősorban és túlnyomórészt főnév. Más szófajú szakszó terminus voltát pedig elégségesen biztosítja a megfelelő főnévterminusra vonatkozathatósága, szorosabban ilyenmű átalakíthatósága (*vegyül — veggyülés*) vagy terminustag-jellege. A leggyakrabban csupán terminustagként szereplő melléknemeknek és határozószóknak egyesek szerint nincs önálló rendszerszerű terminológiai értékük, vagyis terminologizáltságuk csak alkalmi (részletesebben l.: HAUSENBLAS, K., K specifickým rysum odborné terminologie: in Problemy marxistické jazykovědy. Praha, 1962. 248—60; MAN, O., Postavení slovesa v systéme terminologie: in Slavica Pragensia VI, [1964.], 129—38; DANILENKO, V. P., Terminologizacija raznych častej reči [Terminy — glagoly]: in BARCHUDAROV, G. S., Problemy jazyka nauki i techniki. Moskva, 1970. 40—51). Megjegyezhetjük: a magyarban a szintagmatikus terminus jelzőjeként nem ritkán a szó elszigetelt melléknévi képzésével, alakjával találkozunk (*tehetetlenségi nyomaték, égési hő, belső elvlasztási mirigy*). E melléknemek a nyelvben önállóan nem fordulnak elő, grammatikailag az „idioma” összeforrottságát jelölik, egyben azonban szerintünk, akár csak a *-szerű, -féle* képzőszerű utótagúak, szaknyelvi jelentésmozzanatot is képviselnek, más szóval kifejezetten terminus jellegűek. Bár a főnevesítés valóban a terminologizálás legáltalánosabb módja, a főnévi háttér a szó terminus voltahoz nem kényszerű, sőt még a szinuszikus terminus létezését sem lehet kizárni (ilyenek minősülnek a matematikai logika operátorai).

Terminológia és nevezéktan. — A kétféle terminusnak, azaz a terminológiának és a nómenklatúrának a megkülönböztetését többen is szorgalmazták (REFORMATSKIJ, A. A., Čto takoe termini terminologija: in DEŠERIEV, JU. D., Voprosy terminologii. Moskva, 1961. 46—54; BLATNÁ, L., Termín — terminológia, název — nomenklatura: ČSTČ. III [1964.], 6: 340—5), de kitűnt, hogy a megkülönböztetés csak viszonylagos lehet (l. REJČAK, A., Terminologia i nomenklatura: in BLINKENA, A. red., Voprosy razrabotki naučno-techničeskoj terminologii. Riga, 1973. 71—91). A terminusokat, terminológiát ugyanis annak révén szokták különválasztani a nevezéktani egységtől, nómenklatúrától, hogy az előbbi a tudomány szakfogalmi rendszere szerves tartozékának tekintik, míg a nevezéktan az adott szak tárgyi rendszer tani egységeit jelöli. A kettő között azonban épp a fogalmiság vonatkozásában átfedődést észlelünk. A vegytani, növénytani, állattani, anatómiai s főképpen a műszaki nómenklatúra ugyan nyilvánvalóan „címkézi” a megfelelő tárgyi jellegű területet, de pl. a növénytanban stb. a fajjelölés kéttagúsága vagy főleg a felsőbb kategóriák nevezéktana egyben fogalmi-osztályozó, s kifejezetten ilyen, vagyis teoretikus függőségű a vegytani elneve-

zések tára (amiért is azt egyesek épp „terminológiának” nevezik). A határt a terminológia és a nómenklatúra között így viszonylagosnak kell mondanunk. A nevezéktan a terminológia viszonylagosan elhatárolható része; egyoldalúan „tárgyi” vonatkozásúnak csak a műszaki elnevezések bizonyos fajtáját tartathatjuk. A nevezéktant inkább mint a szakterület rendszertani egységei meghatározott képzési szabályok szerint (pre- és suffixumok definiált alkalmazása, sorrendi hely stb.) igazodó elnevezéseinek összegét határozzuk meg.

A terminológiai vizsgálódás szempontjainak kiegészítése végett említhetjük még az ún. *d e t e r m i n o l o g i z á l á s* jelenségét (l. pl. SOCHOVÁ, Z., Nekteré novinky v současné slovní zásobě [Odborné termíny jako zdroj rozhojňování determinologických slovních vrstev]: Naše řeč XLVIII [1965.], 199–205; FODOR, E., Determinologizacija v slavjanskich jazykach: in II. Mezinárodní sjezd slavistů v Praze 1968.: Resumé přednášek, příspěvků a sdělení. Praha, 1968. 480.; KAPANADZE, L. A., Vzaimodejstvie terminologičeskoj i obščepotrebiteľnoj leksiki: in ŠMELEV, D. N. red., Razvitie leksiki sovremennogo russkogo jazyka. Moskva, 1965. 86–103; BAUERMEISTER, O., Die Ausbreitung technisch-naturwissenschaftlicher Fachwörter in der Gemeinsprache: Muttersprache LXX, [1960.] 6–8; 169–76, 217–25; GILBERT, P., Remarques sur la diffusion des mots scientifiques et techniques dans le lexique commun: Langue Française XVII, [1973.] 31–43). Determinologizálásnak nevezzük ugyanis a terminusnak saját szakterületén kívüli használatában fellépő jelentésvesztését, jelentésmódosulását. Tudniillik a közismertté és a mindennapi társalgás elemévé váló szakszót rendszerint nem alkalmazzuk teljes tudományos, illetve fogalmi jelentésében (*légkör, beidegzés, láncreakció* stb.), s például a szépirodalmi vagy publicisztikai szövegben nem a szabatos leírás, hanem a felidézés, jellemzés, hatáskiváltás eszközévé válik.

Nem tértünk ki az előbbieik során a tudományos nyelvnek, szaknyelvnek az érintkezésére sem a nem irodalmi szintű nyelvhasználattal (zsargon, slang), egyrészt mivel e jelenség nem rendszerérvényű, másrészt a felsorolt ismérvek elégségesen biztosítják az elhatárolást olyan értelemben, ahogy azt már W. PORZIGNÁL is megtaláljuk (i. m. 219; l. ugyancsak BENEŠ, E., Die Fachsprache: Deutschunterricht für Ausländer XVIII, [1968.] 3–4; 124–36).

Végül szólunk kell még arról, hogy a tudományos nyelv problémakörének vázolt térképezése valójában a hagyományos nyelvtudományi kérdésfeltevést követő visszapillantás, s hogy a vizsgálódás súlypontja napjainkban a tudományos nyelv, valamint a dokumentációs és információs nyelvek, a gépi kódolás és információátvitel vonatkoztatási területére tolódik át, azaz még inkább tudományközivé válik (kitekintésként l. pl. Semiotičeskie problemy jazykov nauki, terminologii i informatiki: Naučnyj simpozium MGU. 1971. I–II. Moskva, 1971.).

ZEMAN LÁSZLÓ

A regionális köznyelv fogalma a nyelvtudományi szakirodalomban

1. Felszabadulás utáni előrehaladásunk kísérője, hogy a megváltozott társadalmi körülmények hatására meggyorsult a nyelvi egységesülés, a köznyelv fejlődése. A beszélt nyelvi egységesülés a régi (a nyelvjárások) és az új (a köznyelv) harcából születik. Mai megfogható eredménye egy a norma által

befolyásolt, beszélt nyelvváltozat, amelynek van még nyelvjárási színezete, de fejlődése az egységes köznyelv irányába mutat. A városokban és a környékükön levő településeken mind szélesebb rétegek nyelvtípusa lesz a köznyelvhez közeli nyelvújítás, a „típusosan átmeneti kategória” (IMRE SAMU: MNy. LXIX, 257), a regionális köznyelv. A nyelvtudománynak mint a társadalomtudományok egyikének fontos feladata, hogy a társadalmi változások által ösztönzött belső nyelvi fejlődést figyelemmel kísérje, leírja. A nyelvtudománynak azonban a regionális köznyelv tanulmányozásával más feladata is van: a városi regionális köznyelv és a nyelvújítások egymásra hatásának, mindkettő fejlődésének befolyásolása a normatíva irányába, „hogy a beszédben is egyre jobban eltűnjön a különbség a falu és város között.” (BALOGH LAJOS: AnyÓrj. 22).

A nyelvújítások visszahúzódnak a lefolyása, „levésben, történésben megfogható folyamata” (BÁRCZI: I. OK. VI, 86) a köznyelv irányába halad a regionális köznyelveken keresztül (BENKŐ, Nyjtört. 6; IMRE: ÁNyT. VIII, 93). A regionális köznyelvek tanulmányozása a nyelvújítások színtelenedésének és a köznyelv elterjedésének időszakában ezért is különösen időszerű. A köznyelvi egységesülés folyamatában ugyanis a korábban megvolt nyelvjárási jelenségek egész sora húzódik vissza, majd tűnik el, az egységesülés közbülső állapotában levő regionális köznyelvek azonban ezekből a jelenségekből — ideiglenesen — többet megőriznek (IMRE: ÁNyT. VIII, 103). A regionális köznyelveknek mint a nyelvi egységesülés útját járó nyelvtípusoknak a tanulmányozása fényt deríthet fejlődésük állomásaira, a különböző nyelvi jelenségeknek az egységesülés során való viselkedésére stb.

Más is indokolja azonban a regionális köznyelvek mai tanulmányozását. Az írott norma egységesülésének idejében a regionális irodalmi nyelvek forrásértékű, írásos emlékekben maradtak fenn. (A regionális irodalmi nyelvek felvilágosodás korabeli gazdagságát l. BENKŐ, FelvIr.) Az évszázadokon át egységesülő irodalmi nyelv és a regionális irodalmi nyelvek emlékeit könyvtárak, levéltárak őrzik. A regionális köznyelv azonban beszélt nyelvváltozat, amely napjainkban és fülünk hallatára működik, változik. A nyelvtípusnak lesznek ugyan írásos emlékei (például helyi levelezésben vagy az íróknál Tamási, Szabó Pál, Sinka írásaiban), a mai élő beszéd vallomását azonban kár lenne elszalasztani. A változás lefolyása hosszabb folyamathoz kötődik ugyan, de az elmúlt 30 év tanulsága, hogy nagyon hosszú folyamatra nem szabad gondolnunk.

A regionális köznyelvi kutatásokat — mint a regionális kérdések tanulmányozását általában — társadalmi és tudományos igény sürgeti. A nyelvtudománynak is sok megismernivalója, tisztázniivalója van a téma kapcsán — módszertani és tartalmi vonatkozásban egyaránt. A kérdésekre pontos választ csak tervszerű program és kész feldolgozások után várhatunk. Az eddigi kezdeményezések főleg az irodalmi nyelv és a köznyelv kutatóitól (BÁRCZI, BENKŐ, SZATHMÁRI, G. VARGA) és a nyelvjáráskutatóktól (DEME, IMRE, KÁLMÁN) származnak. A folyó munkálatokat a Nyelvtudományi Intézet (vö. IMRE: MNy. LXIX, 19), valamint az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja gondozza (vö. SZATHMÁRI: MNy. LXX, 3; G. VARGA: MNy. LXX, 441).

2. A nyelvi egységesülés első szakaszában valószínűleg egy regionális nyelvváltozat volt az egységesülő nyelvi norma alapja, szemben a többi erőteljesebb típussal. BÁRCZI például a XVIII. század végén visszahúzódtott „dunai

regionális nyelvről” beszél (MNYÉletr. 323), azt jelezve ezzel, hogy a normateremtés folyamatában ez a területi nyelvtípus defenzív helyzetbe jutott. A regionális nyelvváltozatoknak „a nyelvjárásiasságból az egységes nemzeti nyelvvé alakulás fázisában” (KÁROLY SÁNDOR: AnyMűv. 285), „a nemzeti nyelv kialakulását létrehozó lassú egységesülő folyamatban . . .” (BENKŐ, Nyjtört. 6) különböző szerep jutott: a felvilágosodás korában például a normateremtésre főleg az északkeleti-keleti regionális nyelvek voltak hatással (BENKŐ, FelvIr. 470).

Az egységesülő irodalmi nyelvnek mint írott normának a fejlődésére a területi változatok (a beszélt típusok), törvényszerűen, mind kevesebb hatással voltak. (BENKŐ LORÁND a felvilágosodás nyelvi problémáiról szóló munkájában következetesen kettős alapon — regionális irodalmi nyelvek, regionális köznyelvek — vizsgálja az irodalmi nyelv fejlődését abban a korban.) Hatásuk elsősorban azoknak az írott műveknek lett, amelyek az írott norma alakításában lényegében pozitív szerepet kaptak. „Az egységesülő irodalmi nyelv” (SZATHMÁRI, RégiNyelvt. 17) formálódására tehát először a területi nyelvtípus és egy műveltebb réteg írott nyelvtípusa is hatott. „A nyelvi normaelemek kiválasztódása” után (SZATHMÁRI i. m. 19) azonban az írott norma alakulására a regionális nyelvek hatása kisebb lett. Az irodalmi nyelvünk fejlődését irányító v á l t o z á s l é n y e g e tehát: csoportnyelvből rétegnyelvvé való kibontakozása (vö. PAIS: I. OK. IV, 458). Ez a változás fontos láncszem a regionális irodalmi nyelvek definiálásában éppúgy, mint a ma kutatásra javasolt regionális nyelvtípus (IMRE: MNY. LXIX, 259) kiválasztásának indokolásában.

A fenti változás az irodalmi nyelv normaelemeinek megszilárdulásával és az irodalmi nyelv „társadalmi hatókörének kiszélesedésével” (SZATHMÁRI i. m. 19) esett egy időre. Ez azt jelenti, hogy a XVIII. század végén már megvolt az az egységes központi nyelvtípus (írott), amihez viszonyítva a többiek regionálisak voltak (l. BENKŐ, FelvIr. részleteiben). Ugyanerre az időre tehető a regionális köznyelvek megerősödése is — ugyancsak rétegnyelvi típusként — (BÁRCZI, MNYÉletr. 327; DEME: Helyes kiejtés 33), de „egy nem létező központival szemben” (DEME i. h.). Ezzel az ellentmondással első látásra nem tudunk mit kezdeni, hacsak gyorsan hozzá nem kapcsoljuk azt a tényt, hogy nemzeti nyelvünk fejlődése során az irodalmi nyelv jóval korábban megszületett, mint a köznyelv (DEME: RefNyelv. 56; PAIS: I. OK. IV, 458; BENKŐ, FelvIr. 64—5); az első időben ezért a beszélt norma „az írott normára figyelt” (BENKŐ i. m. 64—5). Az egységesülő irodalmi nyelv tehát normatíva és viszonyítási alap volt már akkor az erősödő regionális köznyelvekre nézve is.

3. A regionalitás szerepét a nemzeti nyelv fejlődésében és egységesülésében megvizsgálta már a nyelvtudomány. Ismerjük, hogy a regionális irodalmi nyelvek milyen hatással voltak az irodalmi nyelvnek mint írott normának az alakulására: arra nézve viszont inkább csak analóg lehetőségeket ismerünk, hogy a regionális köznyelvek milyen hatással lehetnek ma a köznyelvre az egységesülés folyamatában. A kutatások a két fő nyelvi típus történeti fejlődésének idejét, tartalmát stb. kimutatták, a regionális beszélt változatok értelmezésében azonban vannak még tisztázatlan kérdések.

Gond a munkák indításakor, hogy nincs olyan feldolgozás, amely módszer-tanilag követhető volna, hogy „a fogalom tartalma a szakemberek körében sem egyértelmű, nincs eléggé pontosan körvonalazva” (IMRE: MNY. LXIX, 257). Nem egyforma a szerzők terminus-használata sem a regionális köznyelvek jelö-

lésére: MESTERHÁZI városi népnyelv-nek (AnyMűv. 294), BÁRCZI (MNYÉletr. 381), TÖRÖK GÁBOR (AnyMűv. 294), SZABÓ T. ATTILA (A szó és az ember. Kriterion. II, 277) táji köznyelv-nek, DEME regionális köznyelv-nek (RefNy. 51), BENKŐ regionális köznyelv-nek (Nyjtört. 6) és provinciális köznyelv-nek nevezi.

A tudománytörténet szempontjából érdekes, hogy a szakirodalomban általánossá vált *regionális köznyelv*, *regionális irodalmi nyelv* terminus elterjedésének útját végigkövessük. Köztudott, hogy az 1950-es évek elején az irodalmi nyelv hazai vizsgálatához is a szovjet nyelvtudományban zajló vita és Sztálin nyelvtudományi cikkei adtak ösztönzést. PAIS DEZSÓ 1952-es szegedi előadása irodalmi nyelvünk fejlődéséről értékes gondolatokat adott a magyar irodalmi nyelv, a köznyelv kialakulásáról, a nyelvi egységesülés folyamatáról stb. (vö. I. OK. IV, 425–66). Előadásában azonban a terminust még nem használja, bár a fogalomra utal (uo. 460).

Az előadás vitája során, BÁRCZI hozzászólásában bukkan fel először a *regionális* jelző (kétszer is), de sem *regionális köznyelv*-ről, sem *regionális irodalmi nyelv*-ről még nem beszél („regionális színezetű írott nyelvváltozatok”; „regionális, nyelvjárásfölötti nyelvtípusok”: vö. I. OK. IV, 473). DEME LÁSZLÓ 1953 decemberében a Magyar Nyelvben közreadott tanulmányában szintén jelzőként használja, mikor Vörösmarty szépprózáját vizsgálva „regionális elterjedtségű szavakat” emleget (MNY. XLIX, 346). Nincs szó *regionális köznyelv*-ről a NYFK. tanulmányaiban (1953.), ugyancsak nem szerepel a terminus a NYFK. vitájában sem (vö. Nyr. LXXVIII, 129–65, 1954.).

A *regionális köznyelv* terminus először DEMÉNÉL fordul elő (RefNy. 51, 1955.), a *regionális irodalmi nyelv* terminust pedig BENKŐ LORÁNDTÓL vette át a szakirodalom (Nyjtört. 6, 1957.). Azt követően a két terminus, a *regionális köznyelv*, *regionális irodalmi nyelv* általánossá tételében — a műbeli gyakori használat révén BENKŐ munkájának lett szerepe (FelvIr., 1960.).

Vannak, akik e nyelvi típust általában a városi nyelvvel, mások viszont a város egy — többnyire értelmiségi — rétegének nyelvváltozatával azonosítják (IMRE: MNY. LXIX, 258; LŐRINCZE: Helyes kiejtés 69; PAIS: I. OK. IV, 458; TOMPA: MMNYR. 30). Ide kapcsolódik az is, hogy IMRE (ÁNYT. VIII, 89) és TOMPA (MMNYR. 30) a munkások egy rétegének nyelvtípusát is ajánlja a regionális köznyelv tanulmányozásához, SZATHMÁRI más rétegek nyelvét is alkalmasnak tartja erre a célra (MNY. LXX, 331). IMRE és G. VARGA (NytudDolg. VI, 72) a köznyelv és a nyelvjárások között elhelyezkedő nyelvtípusnak tartja, ennek megfelelően mindkét beszélt nyelvtípusra figyelve beszélnek róla; SZATHMÁRI viszont más oldalról közelítve arra mutat rá, hogy „roppant nehéz meghúzni a határt köznyelv, regionális köznyelv, nyelvjárások között” (MNY. LXX, 330). DEME a regionális köznyelvek visszahúzó hatásáról szól (Helyes kiejtés 33), FERENCZY viszont a bennük levő „némi táji különbségtől” nem féltette a köznyelvet (AnyÓrj. 18).

4. Az elszórt adatokban megfogalmazott vélemények több alapvető jegy kiemelésében egységesek. A regionális köznyelvek születésére vonatkozóan például abban, hogy a nemzeti nyelv egységesülése folyamán keletkeztek (BENKŐ, Nyjtört. 6; BÁRCZI, MNYÉletr. 327). Létrejöttüket azokra a politikai, gazdasági, kulturális változásokra (IMRE: ÁNYT. VIII, 88; TOMPA: MMNYR. 33) és „egyes táji részlegekben megindult nyelvi kiegyenlítődésre” vezetik vissza, amelyek a nemzeti nyelv kialakításában is szerepet kaptak (BENKŐ, FelvIr. 267;

SZATHMÁRI, Régi nyelvtanaink 19). BENKŐ a regionális irodalmi nyelvek és a regionális köznyelvek kialakulását egyformán a fentiek közös hatására vezeti vissza (Nyjtört. 6). Tény, hogy a regionális köznyelvi fejlődés ma is ott érhető tetten leginkább, ahol a regionalitás társadalmi, gazdasági, kulturális vonatkozásában is tanulmányozható.

Eredetüket nézve többen DEME megalapozott véleményével (MNY. LXIX, 260) egyező eredményre jutottak, miszerint „a regionális köznyelv a várost környező nyelvjárásban vagy nyelvjárásokban gyökerezik” (hasonlóan TOMPA: MMNyR. 28). A korai szakaszok is (vö. BENKŐ, FelvIr. 82—3), a mai fejlődés is ezt igazolja. Meggyőző az a megállapítás, hogy a regionális köznyelvek „sokkal inkább a nyelvjárásnak köznyelviessült formái, mintsem a köznyelvnek elnyelvjárásiassodott alakjai.” (DEME: Helyes kiejtés 29). A megfigyelések, következtetések eredményei abban tehát egybehangzanak, hogy a regionális köznyelvek a nyelvjárásokból nőtték ki. Érthető, hogy tanulmányozásuk a Nyelvtudományi Intézet középtávú tervében is a „Nyelvjárástani kutatások” részét képezi, az ELTÉ-n is a Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszék gondozza (vö.: IMRE: MNY. LXIX, 19; G. VARGA: MNY. LXX, 441).

A regionális köznyelvek fejlődésének feltétele — az általános társadalmi, gazdasági, kulturális feltételek mellett — a normatív nyelvtípus „társadalmi hatókörének szélesedése” (SZATHMÁRI, RégiNyelvt. 19), ami szintén az élénkebb gazdasági mozgásban levő, kiterjedtebb érintkezéssű városokban erőteljesebb. Megalapozott gondolat, hogy a kutatásra kiválasztott nyelvtípust e régió (a város) belül egy társadalmilag, kulturálisan fejlettebb réteg nyelvváltozatán vizsgáljuk. (L. már PAISNÁL is: I. OK. IV, 460.) Ezen réteg nyelvében a nyelvjárásokhoz fűződő kapcsolatot néhány jelenség megléte őrzi csupán. A kettős norma hatása alatt a korábban megvolt kapcsolat kitapinthatóan meglazult. Mindez nem zárja ki azt, hogy „az irodalmi nyelv és a köznyelv igenis gyarapodott, gazdagodott eddig is és gyarapodni fog ezután is a tájnyelvből” (LŐRINCZE: Nyr. LXXV, 392). Természetesen anélkül, hogy nyelvjárási szélsőségek bejuttának a köznyelvbe (DEME: NyFK. 31; IMRE: ANyT. VIII, 90—3). A további kutatások feladata, hogy tisztázza: a regionális köznyelvek milyen nyelvjárási szélsőségeket őriznek még területenként.

A regionális köznyelvek fejlődésük irányát tekintve a köznyelv irányába haladnak. TOMPA megállapítása szerint a regionális köznyelv „mindjobban összeolvadóban van a köznyelvvvel”. IMRE SAMU megfigyelései szerint „az újabb forma vagy azonos a köznyelvvvel, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi, tipikusan nyelvjárási alak” (ANyT. VIII, 93). Így volt ez a köznyelvi egységesülés kezdeti szakaszában is, csak jelentősen szűkebb réteg nyelvében. „A jövő alig kétséges: a nyelvjárások mindinkább helyet adnak a táji köznyelvnek” (BÁRCZI, MNyÉletr. 381), innen pedig a további fejlődés iránya nem lehet kétséges.

A beszélt nyelvi változatok hatásai közül a regionális köznyelvekre ma a köznyelv hatása a legjelentősebb (BÁRCZI i. m. 328; BENKŐ: AnyMűv. 229; SZATHMÁRI: AnyMűv. 293). Mint normatív típusnak a hatása feltétlenül pozitív, regulatív hatás. A regionális köznyelvek is többoldalú determináltságban fejlődtek és fejlődnek ma is, rájuk nézve azonban a köznyelvi hatások a meghatározók. Maguk is hatottak valamelyest a köznyelvre, napjainkban azonban ez a hatás inkább csak közvetítés. A regionális köznyelvek közvetítő szerepéről — friss megfigyelések alapján — IMRE SAMU írt a közelmúltban

(MNYjR. 40). Egybehangzók tehát a vélemények abban a kérdésben, hogy a regionális köznyelvek fejlődését a normatív köznyelv irányítja, hogy a nyelvjárássok mint bomló, „normán kívüli nyelvtípusok” csak hatnak rájuk. A nyelvjárássok befolyása nem lehet erős, mivel társadalmi hatókörük egyre szűkül. Bár a végső szót csak tüzetesebb kutatások, feldolgozások ismeretében lehet majd kimondani, kérdésesnek látszik, hogy „a nyelvjárássok színezetű regionális köznyelvek léte és hatása valóban gátlója az egység kialakulásának” (DEME: Helyes kiejtés 33). A regionális köznyelvek fejlődése is ellentmondásos, időbeli és tartalmi különbségek egyaránt fellelhetők bennük, fejlődésük iránya azonban jól kivehető.

Arra nézve, hogy a nyelvjárássok mely jelenségei férnek meg a regionális köznyelvekben, csak megközelítően hangzanak egybe a vélemények. Mivel a regionális köznyelvek nem normatív, csak a normatív felé haladó nyelvváltozatok, jellemző lehet rájuk a város környéki nyelvjáráss több sajátossága. Bár ezen jelenségek „normán kívüli elemek”, a köznyelvet beszélőnek sem fülsértőek, hacsak nem túl gyakran visszatérők. A Szeged környéki regionális köznyelvekre például jellemző az ő-zés (IMRE: ÁNyT. VIII, 92), a Dunántúl regionális köznyelveire pedig a magánhangzók rövidülése, enyhébb fokú affrikáció stb. (IMRE: ÁNyT. VIII, 98; SZATHMÁRI: MNy. LXX, 312—3, másképp DEME, vö. IMRE SAMU hivatkozását: ÁNyT. VIII, 104). A normatív zárt *ë* — mivel a nyelvterület különböző pontjain még szilárd jelenség — valószínűleg megtalálható a regionális köznyelvek többségében is. A megindult gyűjtésekkel az eddigi megfigyelések tovább finomíthatók. Ugyancsak a feldolgozások alapján lehet majd megítélni azt is, hogy a regionális köznyelvekből mely nyelvjárási sajátosságok hiányoznak egészen, illetve melyek azok, amelyek megvannak még ugyan, de igen halványak (BÁRCZI, MNyÉletr. 381).

Egységesekek a vélemények abban is, hogy a regionális köznyelvek napjainkban is városi környezetben figyelhetők meg leginkább. A környék regionális köznyelvei is „valamely közeli város, regionális kulturális központ (járási vagy megyei székhely) nyelvallapotához” kapcsolódnak (G. VARGA: NytudDolg. VI, 72). A nyelvjárássok és a köznyelv között elhelyezkedő regionális köznyelv ma elsősorban „a vidéki városok értelmiségi rétegének nyelve” (IMRE: MNy. LXIX, 258; LŐRINCZE: Helyes kiejtés 69). Ennek a rétegnek a napi munkája a közlés igényesebb formáját követeli meg, nyelvük azonban bizonyos nyelvjárási jelenségeket őriz még. Az említett réteg regionális köznyelvének nyelvjárási elemei az adott szűkebb terület (város és vonzáskörzet) nyelvjárási jelenségeiből állnak össze. Az adott terület nyelvi egységesülését a regionális köznyelvet beszélők is befolyásolják: nyelvük — a köznyelv mellett — a folyamatos érintkezés során kisugárzik és hat a város környéki értelmiségi nyelvére is.

5. „Azt, hogy regionális köznyelvekről magyar viszonylatban beszélhünk, tapasztalati tények kétségtelenné teszik” (IMRE: MNy. LXIX, 257). Hogy ezekből a tapasztalati tényekből igen sok megtalálható már a szakirodalomban — erre bizonyíték ez a dolgozat. Az átfogó kutatásnak a megfigyeléseket, az ismert tapasztalati anyagot kell részismeretekkel pontosítani, általánosításra alkalmas feldolgozásokkal kiegészíteni. Négy-öt évvel ezelőtt megélelt az érdeklődés a téma iránt, előre lendült a kutatás.

ZILAHY LAJOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *Vidikes*~*Videkus* személynéről

1. A XIII. századból adatolt *Vidikes*~*Videkus* személynév a nyelvészeti szakirodalomban jól ismert. Többen is foglalkoztak jelentésével, és használták fel a *vidék* 'Gegend' közsős első előfordulásaként.

A *vidék* 'Gegend' ismeretlen eredetű (TESz.). A *Vidikes* ~ *Videkus* személynév ide tartozása a TESz. szerint nem bizonyos, jelentése kérdéses. „Feltűnő a R. *videkius*, *videkes* nagyszámú személynévi előfordulása; ezekben az -s képző funkciója nem világos.” (TESz.)

Feltevésem szerint a *Vidikes* ~ *Videkus* személynév nem közsői eredetű, a *vidék* 'Gegend' közsőznek nem korai előfordulása, vagyis a személynév és a közső között nincs semmiféle kapcsolat. A rendelkezésemre álló adatok alapján megkísérlem a *Videkus* személynévet elválasztani a *vidék* közsőtől, ami által több évtizedes helytelen beidegződés szűnhet meg, és új útra térve talán egyszer a *vidék* közső eredetére is fény derülhet.

2. A NySz. Faludi Ferenc „Udvari ember” című munkájából idéz egyetlen „*Vidékés*; [alienus, fremd]” adatot. Faludi egy spanyol jezsuitának, Gracián Baltazárnak (1601—1658.) aforizmagyűjteményét (Oraculo manuel, y arte de prudentia) francia és német fordítás alapján ültette át magyar nyelvre, és ez először 1750-ben jelent meg Nagyszombatban. A NySz. a Toldy Ferenc által kiadott és előszóval ellátott, 1853-ban megjelent gyűjteményes kötetből vette a *vidékes*-t tartalmazó idézetet.

A „Bölcs és figyelmes udvari ember” című fordítás bevezetésében Faludi ekképpen mentegetőzik: „Egyről követem, és más egyre kérem a kegyes olvasót: ne nehezteljen, ha fordításomban néha csak mellette találtam járni a spanyol authornak; ki akadékos szeges munka, az idegen nemzetnek nyelve járását, és annak tulajdonát, szakasztott úgy magyarosan ejteni! . . . A mi a stílust illeti, ha olly cifrán nem trágyáztam, a mint hazámnak kényesei szeretnék, vagyon kis mentségem: ifjantan kezdettem, távul bujdosva irdogáltam jobb részét és csak pihenő órákkor.” (Faludi Ferenc: Minden munkái . . . Kiadta TOLDY FERENC. Pest, 1853. 361.) E gyűjteményes kötet 382. hasábján a „XXXII. Max. Olly hír légyen felőled, hogy örömet kedvezesz” című bekezdésben fordul elő az a szó, melyre több elmélet épült: „Azok részekre, kik parancsolnak, nem kevés böcsületre való üdvözlés, mikor kegyelmes uraknak mondathatnak; sőt királyi méltóságokban is nagy érdemű tulajdonság a kegyelmesség, mert ezzel sok szíveket, sok *vidékes* nemzetségeket édesítenek magokhoz.” (L. NySz. is.)

A *vidékes* közsőzóra eddig több adatunk nincs. Nem fordul elő a NSz. cédulaanyagában sem. Faludinak egyetlen esetben használt, alkalmi szóképzése lehetett. Hogy valójában 'alienus, fremd'-e a *vidékes* jelentése, az idézetből nem tudom egyértelműen megállapítani. A spanyol nyelvű eredetinek és az annak alapján készült német és francia fordításnak az egybevetésével lehetne nagyobb biztonsággal eldönteni, valóban 'idegen'-e a Faludtól használt *vidékes* jelentése.

Az OklSz. átvette a NySz.-nak egyetlen, XVIII. századi forrásból kikövetkeztetett és korántsem meggyőző jelentését, és „Vidékés” szócikkének felépítésével úgy tüntette fel, mintha a XIII. századi *Videkus*, *Vidikes* személynéveknek ugyanaz volna a jelentésük, mint Faludi Ferenc szóalkotásának, a *vidékes*-nek.

A *vidék* 'Gegend' eredetének tanulmányozása során az OklSz. adataira támaszkodva két feltételezés, elmélet született. Az egyik elmélet szerint a középkorban a föld belterjesebb művelése miatt egy-egy község határában szükség volt „kiteleptések”-re; ezek

voltak a tulajdonképpeni *vidék*-ek. Az „Oklsz. *Vidékes*-ei” pedig — e feltevés szerint — „az összefüggésből kitetszőleg földművelő szolgák” voltak, vagyis a *Videkus* ~ *Vidikes* név foglalkozásnévnek fogható fel. A Faludinál található 'idegen' jelentés a századok folyamán alakult ki (MNy. XXXVIII, 175).

Egy másik felfogás szerint a *vidék* elsődlegesen melléknév volt, és melléknévi jelentése, „a 'kül, külső, idegen' éppen a legkorábbi adatokból olvasható ki” . . . „A személynevekben megőrzött *vidéküs*, *vidékes* képzős” alak jelentése pedig egyelőre feltételelesen: „'külső, idegen, jövevény'” (NytudÉrt. 88. sz. 46).

3. A továbbiakban vizsgáljuk meg a *Vidikes* ~ *Videkus* személynevet tartalmazó okleveleket.

Az Oklsz. 1227. évi „*Videkus* et Johannes” adata a Forgách család levéltárából származik. A család őse a Hontpázmány nembeli Ivánka fia András volt, akinek többek között a Bars megyei Füss helységben is voltak birtokai és rokonai (GYÖRFFY I, 420), ezért érthető, hogy a Forgách-család levéltárában a helysége és lakóira vonatkozó oklevelek megtalálhatók. „1227-ben *Videkus* és János anyjokkal együtt a néhai Füssi János itteni földjének és tartozékainak negyed részét . . . átadták János leányainak . . .” („*Videkus* filio Gune, Iohanne filio Povoij cum matre . . . *Videkus* Iohannes cum matre . . . Iohannis de villa Fys”) (GYÖRFFY I, 440; CD. III/2, 485). — 1231-ben „*Widekus!*, *Wechlov!*, *Mikov!* de v. Fyus” átadtak 150 hold földet Baróci Lovk feleségének, akinek első férje *Predvvoj*, a Füssiek fivére volt (GYÖRFFY i. h.). — 1237-ben a füssi nemeseknek: („*Wichlov*, *Widicus!* filii Gyne, *Micov* filius Korlathi! de villa Fis”) Mánya faluban 40 hold földjük volt (GYÖRFFY i. h.; CD. IV/1, 99).

Az Oklsz.-ban idézett 1227. évi *Videkus* személynév nem más, mint a fentebb említett 1227., 1231., 1237. évi Bars megyei birtokegyezségeken szereplő füssi nemesnek a személyneve. A nemes család tagjai között között *Guna* ~ *Gyne*, *Iohannes*, *Povoij* ~ *Predvvoj*, *Lovk*, *Wechlov* ~ *Wichlov*, *Mikov* ~ *Micov*, *Widikus*, *Videkus* ~ *Widicus* nevűek fordultak elő. — Szintén Bars megyében, 1262-ben a nemesek birtokát képező Lüle faluban lakó serviensek: („*Doym* et fratribus suis, *Bolesley* scilicet, et *Vezlao*, necnon *Videkes* et *Rodolfo*, filio *Culg* de villa Lule”) egy darab föld eladásába beleegyeznek (GYÖRFFY I, 459; CD. IV/3, 94). Ebből az 1262. évi Bars megyei oklevélből az Oklsz. nem idézi a *Videkes* személynevet.

Figyelmet érdemel és talán a névdivat kérdésköréhez is tartozhat a Bars megyei nemesek, serviensek névhasználata. A füssi nemesek között két testvér neve: *Widikus*, *Wechlov* (1231., 1237.), a lülei serviensek között két testvér neve ugyancsak *Videkes*, *Vezlao* (1262.). A lülei másik két testvért *Doym*-nak és *Boleslav*-nak hívták, tehát a lülei négy személy közül háromnak (*Vezlao*, *Doym*, *Boleslav*) szláv eredetű neve volt.

Az Oklsz. 1211. évből származó *Vidikes* személyneve a tihanyi összeírásból, az 1240 körüli *Vydecus*-a pedig az *Albeus*-féle összeírásból való. 1211: „In predio Colon . . . isti sunt servi . . . filius *Chekud*, *Eguche*, filius *Sumos*, *Vidikes*, *Ludeh*, *Ditmar* cum filiis suis, *Hosued*, *Zotur* . . .” (PRT. X, 508). A Fejér megyei Colon birtokon (vö. TA. 54) mintegy száz jobbágy, lovász és szolga élt. Ezek közül került ki „*Sumos* fia *Vidikes*”, akiről biztonsággal nem tudjuk állítani, hogy akár „földművelő szolga”, akár „idegen, jövevény” lett volna. — Az 1240 körüli *Albeus*-féle összeírás szerint *Preche* birtokon tizenhárom háznép s z ó l ó m ű v e s lakott öt nagycsaládban. Az egyik nagycsalád feje volt *Vydecus*: „*Hee* sunt nomina v i n i t o r u m suorum [!] in eodem [*Preche*] predio: *Buzte*, *Adamus*, *Vydecus* (*Vydetus*), *Ivan*, *Poth*; qui cum sua cognatione preter parvulos et iuvenes sunt tredecim mansiones” (PRT. I, 774).

Az Oklsz.-ban található 1251/1281. évi *Vydecus* és az 1252. évi *Wydecus* ugyanazon személynek a neve. A Dl. 346., 369. jelzetű oklevelek megvizsgálásakor kiderült, hogy a sze-

mélynevünket tartalmazó rész az 1252. keltezésű oklevélben csak másolata az előző évinek.

IV. Béla 1251-ben alapította a turóci monostort, és ellátta földbirtokokkal, javadalmakkal, többek között a Győr megyei Kwlochod és Negewen falvakkal, a galgóci várhoz tartozó, ottani „szolgálmányos (úrbéres)” népekkel (SZENTPÉTERY, KritJ. I, 293—4; CSÁNKI III, 551, 553, 578). Az adománylevél Fülöp fermói püspök és szentszéki követ 1281. évi átíratában maradt fenn. A bennünket érintő szövegrész: „In villa Negeuen: Iba, Pyn-cusd, Bortol, Chubzo, Symun, Vrbanus, Petur, Iba, Tyba, *Videcus*, Heten, Ida, Tuluoys, Wos, Thabias, Warod, Petur, Paul, Mouruc, Warod, Mortun, Bulchu, Jan, Buhte, Myksa, Torda, Wysa, Boda, Hozuga, Keuerug, Byzod” (HazOkl. 21).

Az 1252-ből fennmaradt oklevélben IV. Béla felsorolja az általa a premontrei szerzetesek részére a turóci vár alatt alapított monostornak adott javakat. A szöveg magában foglalja szinte szó szerint az 1251. évi adománylevelet is. (Az 1252. évi oklevél hitelessége kétséges: SZENTPÉTERY i. m. 303). *Vydekus* ugyanabban a szövegtörzsetben fordul elő, Negewen falu szolgálónépei között: „Item in villa Negeuen: Iba, Pynkusd . . . Iba, Tyba, *Vydekus*, Hethen . . .” (HazOkm. VI, 72—3; vö. CD. VII/5, 305).

Az 1251. és 1252. évi oklevelekben szereplő *Videcus* ~ *Vydekus* foglalkozására egy 1266. évi oklevélből következtethetünk, melyben Negewen falut mint a király, illetőleg a turóci premontrei prépostság birtokát említik, mely faluban királyi szekeresek szolgáltak: „Currieri [!] regis in villa Negeuen . . . qui condicionarii sive wduornici sunt (regis) . . .” (CSÁNKI III, 553; vö. CD. VII/5, 346; SZENTPÉTERY i. m. 450). Arra nézve, hogy *Vydekus* „földművelő” vagy „idegen, jövevény” lett volna, semmi jel nem mutat. Talán szekeres volt.

4. Az OklSz.-ban a *vidék*-re 'districtus, territorium, vicinia; nachbarschaft, gegend, umgegend' jelentésben három adat található. Nézetem szerint ebből az 1291. évi „*Wydekwelge*” és az 1418. évi „*Jacobus Wydek*” nem közszoí, hanem személynévi eredetű, tehát a fenti jelentésekkel a *vidék* korai előfordulásaként nem használhatók fel. Feltevésem igazolására érveim felsorolását a logikai lánc utolsó szeménél kezdem:

A) KNEZSA ISTVÁN az 1589. évi Hont megyéből feljegyzett *Videk* családnévet a *Vid* személynévből származtatja, és a szlovák -ek képzővel alakult nevek: *Janovek*, *Jurek*, *Mihalek*, *Lacek*, *Tomek*, *Tomane* stb. között sorolja fel (MagySzlov. 47—8). A déli szlávban is található *Videk* (*Videkovič*) a *Benek*, *Jurek*, *Matek*, *Radek*, *Vincek* stb. személynévekkel együtt (MARETIĆ, F., O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba. Rad jugosl. Ak. LXIII, 100).

Ha az 1589. évi Hont megyei *Videk* családnév a *Vid* személynév képzett alakja, akkor feltéhetően az 1491. évi ugyancsak Hont megyei Bát helységből való „*Benedictus Wydek*” jobbágy, és az 1418. évi szintén Hont megye Alsók helységből való „*Jacobus Wydek*” jobbágy (BAKÁCS, Hont m. 52, 84) megkülönböztető neve is a *Vid* személynévből származik.

Az OklSz. a *vidék* 'Gegend' címszó alatt OL.D.10681. jelzetű oklevélből idéz egy 1418. évi „*Jacobus Wydek dictus*” személynévet. Az oklevél jelzete megegyezik annak az oklevélnek a számával, mely a Hont megyei, 1418-ban feljegyzett, fentebb említett jobbágy nevét tartalmazza. BAKÁCSnál (i. h.) a név mellől hiányzik a „dictus”, éppen úgy, mint az eredeti oklevélben. — Az oklevelek azonos jelzete bizonyították arra, hogy az OklSz.-beli *vidék* közszóhoz felvett 1418. évi „*Jacobus Wydek*” személynév ugyanaz, mint az 1418. évi Hont megyei, melyről viszont KNEZSA nyomán azt állítottuk, hogy benne a *Wydek* megkülönböztető elem (családnév) a *Vid* személynév képzett alakja.

Ha az 1589., 1491., 1418. évi *Wydek* család-, illetőleg megkülönböztető nevek közszoí eredetűek volnának, akkor legalább is az 1491. és 1589. évi neveknek értelemszerűen -i helynévképzővel ellátva kellene megjelenniük: „*Benedictus *Wideki*” alakban, hiszen

az 1519: „iobagiones aliorum dominorum wlgo *vydeky*” (Oklsz.) idézet mutatja a *vidéki* közsző élő voltát. A XV—XVII. században felbukkanó *Wydek* családnevek -i képző nélkül csakis személynévi eredetre utalhatnak. — A múlt században *Vidéki*-re magyarosított neveket és a ma élő, valószínűleg szintén magyarosított *Vidéki* családneveket nem vonom be vizsgálatomba, mert más kérdéskörbe tartoznak.

B) Az Oklsz. a *vidék* címszóhoz idézte az 1291. évi „Ad vallem *Wydekwelge* uocatum” adatot. A TESz. lehetségesnek tartja, hogy e földrajzi név első eleme 'bizonyos szempontból sajátos egységet képező táj, tájék, terület' jelentésű. Eszerint *Wydekwelge* értelme *(a táj, a tájék) a terület völgye' lenne. Az effajta elnevezésnek azonban nincs és nem is lehetett sok értelme. Egy terület hegyeit, völgyeit, útjait legtöbbször az ott lakók nevezik el. A tájegység legjellegzetesebb vonása, tulajdonsága szolgál a természetes névadás alapjául. A *vidék* szó azonban 'tájék' és 'környék' jelentésében is bizonyos viszonyt fejez ki; korreláció, kölcsönösség áll fenn egyik és másik tájék, a meghatározott hely és környéke között. Saját lakóhely nem lehet *vidék*, csak másutt élő nevezhet el egy területet *vidék*-nek. — Ha nem sajnáljuk a munkát, és utánanézőnk magában az oklevélben az adat szövegkörnyezetének, akkor kiderül, hogy a *Wydek* itt sem közsző, hanem személynév. Ugyanis az 1291. évi adat egy Zala megyei határleírásban így fordul elő: „. . . ad vallem *Widewelge* vocatam . . . iuxta siluam *wydekeresteny* vocatam . . . in virgulto *Raduan-harasta* vocato” (CD. VI/1, 148). Vagyis *Wydek* ~ *Widék* nevű személyé volt a völgy és az eresztény, melyet *Vidék-völgyé*-nek és *Vidék-eresztény*-nek neveztek, *Radvány* nevű személyé volt az a haraszt, amely a *Radvány-harasztja* nevet viselte. A szláv eredetű *Radvány* és a feltehetően szintén szláv eredetű *Vidék* személynévek együttes előfordulása e földrajzi nevekben számomra logikusabb annál, mint hogy egyszer *Radvány* személynévvel, másszor viszont *vidék* közszővel volna dolgunk.

WERTNER MÓR a Gutkeled nemzetséghez tartozó Diószegi Dorog birtokai között sorol fel egy *Vidékháza* nevű falut is (Magyar Nemzetségek I, 268, 276). Az 1393-ban kiállított oklevél szövegében „Perth, *Vydekhaza*, Tursampson” Szaboles megyei birtokokról esik szó (ZsigmOkI. I, 353/3182). 1397/1400-ban „Perch, *Videkháza* et Tursampson in Zabouch” a megnevezett birtokok (CD. X/2, 775). Ez a Szaboles megyei *Videkhaza* később *Videghaza* majd *Vid* néven fordul elő (CsÁNKI I, 528); ma *Hajduvid*. Noha ez az adat a *Vidék* személynévre nem biztos példa, a XIV. századi *-háza* utótagú helynév csakis a *Vid* személynévvel vagy képzett változatával kapcsolható össze. A *Videkháza* ugyanis elírás is lehet *Videgyháza* helyett, de a WERTNER-féle „*Vidékháza*” olvasat semmiképpen nem fogadható el.

5. A TESz. szerint — mint láttuk — a *Vidikes* ~ *Videkus* nevekben az -s képző funkciója nem világos. Valóban érthetetlen az -s képző, de csak akkor, ha a személynévet közszői eredetűnek véljük, és mindenáron a *vidék* 'Gegend' szóból kívánjuk eredeztetni. Az okleveles adatok vizsgálata után semmi bizonyítékot nem találtunk arra nézve, hogy a *Videkus*-féle személynévek viselői földművelő szolgák lettek volna. Társadalmi helyzetükből kifolyólag sem a füssi nemesek, kiknek több száz hold föld is lehetett birtokukban, sem a lülei serviensek névadásában nem lehethő fel foglalkozásra utaló név; a szőlőműves *Vydecus* sem foglalkozásával egyező néven szerepel. Tehát az -s képző itt foglalkozásnév-képző nem lehet.

Számomra teljesen érthetetlen volna az -s képzőnek „valamivel bírást, valamivel ellátottságot jelentő” képzőként való felfogása is. Még akkor is, ha „talán nem is annyira a valamivel bírást, ellátottságot jelölő képzőre adat” a *Vidikes* ~ *Vydecus* -s képzője, „hanem a valahová tartozást kifejezőre” (NytudÉrt. 33. sz. 53, 54).

A *Videkus* személynévek 'külső, idegen, jövevény' értelmezése szerint „A személynévekben megőrzött *vidéküs*, *vidékes* képzős alakokat nem úgy kell értelmeznünk, mintha

ezek a *vidék* főnévből képzett melléknévi alakok lennének, hanem itt az *-s* elem egy igazi funkció nélküli, ún. honosító képző, amely nagyon gyakori idegenből átvett főneveknél, de nem ritka mellékneveknél sem, . . . mint *szabados, negédes, mámoros, restes, slejtes*” (NytudÉrt. 88. sz. 46).

A megvizsgált adatokban egyetlen jel sem utal arra, hogy a *Videkus* személynevek jelentése 'idegen, jövevény' lehetett.

Az *-s* képző funkciója a *Videkus* személynévben mindjárt világossá válik, ha a *Vid* személynévből indulunk ki. A *Vid* és képzett változatai az Árpád-korban, de még a XIV—XV. században is a divatos nevek közé tartozott. Az 1138/1329. évi dömösi összeírásban: *Wid, Widuta*; az 1211. évi tihanyi összeírásban: *Vid ~ Wid, Vida ~ Wida, Vide, Videh, Vido, Widu, Vidus ~ Widus, Vitcus* (!) (összesen 14 személy); a VR.-ban: *Vid ~ Wid, Vido, Vidu* (5 személy); az 1240 körüli Albeus-féle összeírásban: *Vid, Vidus* található, a Kovács, Ind.-ből pedig több tucat *Vid, Vida, Vidus* stb. név kereshető ki. A bennünket közelebből érdeklő formák közül néhány: 1283: „nobili uiro *Witk* filio *Witk* . . . de genere *Lodan*” (ÁÚO. IX, 363; HazOkm. III, 39); 1300 k.: „*Nicolaus* . . . fratres sui *Hahold, Videh* et *Dyonisius*” (ÁÚO. XII, 679); 1344: „*Vydech* filio *Vydk*” (ZichyOkm. II, 138); 1345: *Nicolaus* et *Johannes* filii *Nicolai* filii *Wythk* ac *Stephanus* filius *Stephani* filii eiusdem *Wythk* et *Petrus* filius eiusdem *Wythk* nobiles de *Feyreg haz*” (AnjOkl. IV, 498); stb. A *Vid*-ből és elsorolt változataiból minden nehézség nélkül képezhető tovább *Videk* alak (vö. Kniezsa i. h.); az 1389-ből származó dél-dunántúli jobbágyösszeírásban található *Paulek* és *Iuanek* nevek hasonló képzésűek (ZsigrayOkl. I, 103/940).

Ahogy a *Vid*-ből akár magyar *-(u)s*, akár szláv *-us* képzővel, akár latincsítás útján keletkezhetett *Vidus* alak (NytudÉrt. 33. sz. 27—9), éppen úgy a *Videk*-ből magyar vagy szláv képzővel vagy akár latincsítás útján keletkezhetett egy *Videkus* alak. Az 1240 körüli *Adamus, Videkus* egymásmellettsége igazolhatja akármelyik képzési módot.

A fent tárgyalt öt személy közül háromnak — a Bars megyei nemesnek két alkalommal (1227., 1231.), az Albeus-féle összeírás szőlőművesének (1240 k.) és a Negewen faluban lakó szekeresnek (1251.) — a nevét *Videkus* alakban jegyezték fel. A Bars megyei nemes 1237-ben *Widicus* formában leírt nevének középső szótagjában *e > i* hasonulás ment végbe, éppen úgy, mint a tihanyi összeírás *Vidikes* névalakjában. Ebben az 1211. évi *Vidikes* formában és a Bars megyei serviens *Videkes* nevében (1262.) az utolsó szótag *e-je* hangrendi kiegyenlítődése eredménye, vagy talán magyar *-es*, esetleg szláv *-es* képző. Kniezsa szerint ugyanis a magyar *-us, -üs, -is, -es* és a szláv *-us* és *-es* képzőkkel alakult nevek száma tömérdek, és a teljes megegyezés miatt nehéz a magyar és a szláv képzőket egymástól megkülönböztetni (i. m. 24, 68, 70).

Nem feladatomból annak eldöntése, hogy a minden bizonnyal szláv képzésű *Videk* személynév magyar vagy szláv képzőt kapott-e *Videkus, Videkes* stb. formájában. Egy azonban majdnem biztos, mégpedig az, hogy nem a *vidék* közszo tisztázatlan funkciójú *-s* képzője van benne.

A magyar *-es, -us* képző váltakozó használatát figyelhetjük meg például az *Elemér* személynév Árpád-kori előfordulásaiban: 1211: *Elemeres* (PRT. X, 513); 1229: *Elemerus* (OklSz.); 1240 k.: *Ilemer, Ilemeres, Ilemerus* (PRT. I, 780, 787, 781; vö. EtSz. I, 1532).

Magyar vagy szláv képzőt kapott a *Vidak* személynév is egy 1406-ból adatható „*Nicolaus Vidakus*” megkülönböztető névben (ZichyOkl. V, 458).

A teljesség kedvéért meg kell még említenünk azt, hogy az Árpád-korban számos német eredetű név is került hozzánk. A német *Vid, Wid* névtípushoz tartozik a *Widuh, Vedecus, Viduco, Wiedeck* stb. (Förstemann² 1564); *Widuc, Wituh, Widuco; Veducus* Jordanes (SOCIN 1966. 47). Ezek hatása és átvétele is elképzelhető *Widek, Videcus* alakokban.

A *Videkus* személynév *-s* képzőjének eddigi magyarázatai azért nem vezettek eredményre, mert a kiindulási pont volt elhibázott. Túllépve az OklSz. adatain, talán be tudtam bizonyítani feltevésemet: a *vidék* 'Gegend' szónak és a *Videkus* személynévnek nincs semmi közük egymáshoz.

FEHÉRTÓI KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A málna neve nyelvjárásainkban. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza egy lapjának szó- és művelődéstörténeti tanulságai.) I. Mindenképpen rejtélyes, hogy a *málna* szó írott emlékeinkben először 1667-ben bukkan elő (vö. TESz. II, 830), noha a szóban forgó gyümölcs — tudományos nevén *Rubus idaeus* — hegyvidéki erdeinkben honos (vö. Soó Rezső, A magyar flóra és vegetáció rendszertani és növényföldrajzi kézikönyve II. Bp., 1966. 137). Sőt arról is tudomásunk van, hogy a málnát a középkori szerzetesek kertben termelték (vö. Új Magyar Lexikon IV, 534).

Nyilvánvaló, hogy ezt az igénytelen gyümölcsöt, amely nagy mennyiségben főleg hegyvidéki erdőkben található, a magyarság egy jelentős része legalább a honfoglalás óta ismeri. Az irodalmi, köznyelvi *málna* a nyelvjárásokban sokféle hangalakváltozatot mutat: *malína*, *marina* (MTsz.); *mágléná*, *májiná*, *mánna*, *máno*, *marinya*, *mávo* (Nyatl. 109, idézi: TESz. i. h.). Ismeretes, hogy a *málna* szó szláv eredetű, de közelebről nem határozható meg (vö. TESz. II, 830). — A *málna* és hangalakváltozatai a Duna észak-déli folyásától keletre, északkeletre, Szlovákia középső és keleti részén, valamint Erdélyben, Kárpátalján általános.

Ugyanakkor a Dunántúl nyugati, középső szektorában, továbbá az ausztriai Felső-őrben és környékén, valamint Szlovákiában Pozsonytól keletre és délkeletre a *himpér* és hangalakváltozatai: *himpér*, *himpír*, *himpör*, *impör* stb. a málna neve (vö. Nyatl. 109). — Ismeretes, hogy a *himpér* szó bajor-osztrák eredetű, első írásos adatunk rá 1878-ból való (vö.: TESz. II, 114; BENKŐ—LŐRINCZE: MTud. IV, 278).

2. Kérdés, miként lehetséges, hogy a Dunántúl mintegy kétharmadán általános *himpér* — és alakváltozatai — első írásbeli előfordulása még százéves sincs. Nyilvánvaló, hogy ennek művelődéstörténeti oka van.

A málnát — minthogy ez a gyümölcs a szállítást nem bírja, továbbá régen a tárolása is megoldhatatlan nehézségekbe ütközött; a cukor drágasága miatt az egyszerű emberek nemigen készíthettek belőle nagyobb mennyiségben szörpöt sem — csupán alkalmi fogyasztásra vagy a közeli városban történő friss állapotban való árusításra szedhették. Ezzel függhet össze, hogy sokáig országosan elterjedt, egységes neve nyelvünkön nem lehetett. Gondoljunk viszont az ugyancsak szláv eredetű *szilva*, *cseresznye*, illetőleg *barack* gyümölcsnevekre, amelyeknek csupán hangalakváltozataik vannak, de lexikailag egységesek.

A málna nevének nem egységes volta azzal is összefügghet, hogy sokáig jelentős mértékben nem termelték, csupán a vadon termő gyümölcsöt szedték. Így aztán nem lehet azon csodálkozunk, hogy napjainkig maradtak fenn olyan megnevezések, amelyek a málna nevének egykori sokféleségét bizonyítják. A Nyatl. 109. lapján a *himpér*, illetőleg *málna* néven kívül még az alábbiakat találjuk: A szlovákiai Nyitragerenoséren (Hrnčiarovce) *lyukásszédér* ~ *lukásszédér*, Barslédecen (Ladice) *lukásszédér*, Zsitvabesenyőn (Bešenov) *málnápér* a málna neve. A Csz. 17: *vérsmänná*, 18: *lyukásmänná* <*vérsmänná*> adatokból a *-málna* utótagnak 'szeder' jelentése elemezhető ki. Ezt egyébként az MTsz.

(I, 1392) adata igazolja: *málna* 'fekete szeder' (Gömör, Torna m.). Ugyanakkor megemlítem, hogy a Nyatl. 110. lapján a *szeder* 'múron, müre' neveként találunk *máling*, *malina* megnevezést (E-1). A szban forgó gyümölcsnek kettős neve: *männá*, *szédér* (Cszs. 17) ugyancsak azt bizonyítja, hogy a *málna* szónak 'szeder; múron, müre' jelentése is volt. — A Veszprém megyei Szentgálon (C-22) feljegyzett *himperszédér* is értékes nyelvi adat számunkra, noha a „megjegyzések”-ben található. Ugyancsak fenti észrevételünket bizonyítja a jugoszláviai szerémségi *piros szeder* 'málna': Erdővég—Erdevik (vö. PENAVIN OLGA: NytudÉrt. 79. sz. 25). Az idézett monográfiából megtudjuk, hogy Erdővég mai magyar lakóinak ősei — nagyszülei, dédapái — Győr megyéből valók (vö. i. m. 24—5).

A fenti adatokból arra következtetünk, hogy több olyan területen, ahol a *málna* őshonos, illetőleg vadon nagyobb mennyiségben található — legalábbis Dunántúl, valamint a mai Szlovákia néhány pontján —, régebben, mintegy néhány száz évvel ezelőtt a málnát *szeder*-nek, esetleg *eper*-nek nevezték. Talán nem túlzottan merészség azt állítanunk, hogy a *málna* szó első írásos előfordulása (1667.) előtt nyelvjárásokban lappanghatott, területileg szűk körben mozoghatott, ugyanis míg az *eperjes* szó helynévként már 1252-ben előfordul (vö. OklSz. 190), a *szederjes* pedig 1275/1281-ben bukkan elő legkorábban (vö. OklSz. 892), addig a *málna* szó korai helyneveink között nem található meg.

Ezekből az összefüggésekből nyilvánvalónak látszik, hogy *málna* szavunk jó ideig a *szeder(j)* vagy *eper(j)* szinonimájaként a nyelvjárásokban tengődött. Remélhetőleg erre vonatkozóan a nyelvjárástörténeti kutatások a későbbiekben még újabb adalékokkal szolgálnak.

3. A kőszeghegyaljai Velemben, illetőleg Cákon régen — az idősebbek még jól emlékeznek rá — a *málna* neve *tököncse*, illetőleg Cákon *tököncs* ~ *tököncse* volt, nem pedig *himpjér*. Újabbban a *málna* (~ *málno*) szó is járatos, feltehetően e gyümölcsnek a kerti termesztése folytán.

Eddigi vizsgálódásainkból nyilvánvalóvá vált, hogy a *tököncs* ~ *tököncse* — amint majd alább látni fogjuk — a *málna* belső keletkezésű neve, nem pedig idegen átvétel. Ugyanakkor figyelmet érdemel, hogy e megnevezés napjainkig fenn tudott maradni a német nyelvhatár szomszédságában, a környéken általános *himpér* szóval szemben.

A fellelhető adatok birtokában megállapíthatjuk, hogy a *tököncs* ~ *tököncse* 'málna' igen ritka tájszó. Az ÚMTsz.-ben a következő adatok találhatóak: *tököncse* 'málna' (Velem Vas megye: MNy. X, 380); *tököncse* 'málna' (Vas m.); *Tököncsére ment* 'málnáért, málnát szedni ment' (Kőszeghegyalja Vas megye 1905. Grábler Ida, kézirat). — Itt közöljük saját gyűjtésünket is: „A *himpjért* a zöregék *miék* *tököncsiének* *hiták*. *Eméntek* *tököncsiére*. *Kiérdészte* *eggyik* a *másikátu*: — *Hum van?* — *Emént* *tököncsiére*, *Rohonci-erdőjőre* (1973. november 2. Kovács Józsefné Molnár Gizella 65 éves nyugdíjas tsz-tag felesége). Az idős cákiak *tököncs* ~ *tökköncs* alakban ismerik e szót, helyesebben már csak emlékeznek rá (1974. február 17. Nagy János 70 éves tsz-nyugdíjas; özv. Pontyos Jánosné Tóth Paulina 91 éves háztartásbeli).

Figyelmet érdemel, hogy a *tököncse* szót Velemből 'elkorosult szilva' jelentésben is feljegyezték (ÚMTsz.: 1906. Kapiller Juszti).

A Velemhez közel fekvő Perenyében a *tököncse* 'még nem érett, de már sárguló szilva': „*Az montok, hogy emgyönk tököncsiét szédnyi. Az ollan lopás alapon mént, ollan gyerék lopás alapon*”. (A magnófelvételt Kőbölkúti Katalin készítette 1974 januárjában. Adatközlő Volfán Miklós 62 éves földműves.)

Az MTsz. (II, 781) szerint Németgencsen (ma Gencsapáti) *tököncs* a neve a bogárszúrás miatt kiforradt zöld szilvának. Kőbölkúti Katalin hallgatóm tájékoztatása szerint Gencsapátiban ma is használják a *tököncs* szót 'hibás, forradásos szilva' jelentésben.

4. A *tököncs*, *tököncese* szó etimológiai összetartozása nyilvánvalónak látszik. Kérdés, mi lehet a magyarázatuk. A hangalakra ide vonható szavak száma az MTsz.-ben csekély; a már idézett adatot itt nem említjük: *tökencs* (Háromszék m., Udvarhely m., Csík m.): 1. *tökencs*, *tökkencs*: kistermetű és vaskos, zömök, tömzsi; 2. *tökkencs*: vén trotty, vén kéjelgő (II, 779); *tökönccseg*: kistermetű és vaskos, zömök, tömzsi (Csík m.: II, 781); *tökincs*: nimfa, vízitök (Békés m.: II, 780).

A *tökönccseg* székely tájszónak továbbképzett igei származéka is van: *eltökönccsegésődik*: elhízik, megpotrohosodik (kistermetű ember) Csík m. Nagykászon, Csíkvárdótfalva: MTsz. II, 781). Az ÚMTsz. cédulái az alábbi idevágó adatot tartamaznak még; a már idézetteket nem ismétljük: *tökkencs* 'vén trotli, vén kéjelgő' (Udvarhely m.); *tökönccseg* 'apró igénytelen kinézésű ember, aki trottyos is egyúttal' (Csík m.); „*Még táncba merte kérni az én derék lányomat a taknyos tökönccseg!*”; *tökönccseg* 'törpén maradt; idejéhez képest alacsony termetű' (Csík m.); *tökincs* 'valamilyen gyógynövény' (Nagykunság Szolnok m.); *tökincs* 'vizi rózsza, vízitök' (KÁLMÁN: NYA. 244: 29); *tökincs* 'mocsári növény; vízitök' (Sárrét Hajdú—Bihar m., Békés m.). A rendelkezésünkre álló adatok alapján nehéz eldönteni, hogy a *tökincs*, *tökincs*, *tökincs* növénynevén vajon ide tartozik-e (vö. Nyr. XXXIV, 481). Éppen ezért a továbbiakban ezzel az összefüggéssel nem foglalkozunk.

A vasi *tököncs* ~ *tököncese*, illetőleg a székely tájszó: *tökencs* ~ *tökkencs*, *tököncc* egy összetartozása alak és jelentés vonatkozásában kézenfekvőnek látszik. Ebben az esetben a konkrétabb jelentést a v a s i tájszó hordozza, az elvontabbat a s z é k e l y. Ha ennek a később felbukkanó adatok sem mondanak ellent, akkor itt egy olyan újabb lexémával van dolgunk, amely a nyugati és a keleti (székely) nyelvi részek egykori összetartozását dokumentálja. Vegyük szemügyre először a vasi *tököncese* ~ *tököncs* szót! 'Málna' jelentésben csak Velemből, illetőleg Cákrról van rá megbízható adatunk. Bár az ÚMTsz. egyik adata szerint (Grábler Ida kéziratoss gyűjtése 1905-ből) nem lehetetlen, hogy egykor az egész Kőszeghegyalján általános volt. Viszont meg kell jegyeznünk, hogy 'bogárszúrás miatt kiforradt, a többinél előbb érő, (valamilyen betegsége miatt) nagyobbra növvő, illetőleg megduzzadt, félig érett szilva' jelentésben nagyobb területen él ma is a *tököncese*, *tököncs*: Velemből, Perenyéből, Gencsapátiból van rá adatunk.

Az ugyancsak dunántúli tájszónak, a *tökös szilva*-nak is megvan ez a jelentése: „1. öregszemű szilva (Sopron és Vas megye); 2. érés előtt elduzzadt, belül üres, éretlenül lehulló szilva (Duna mell. KASSAI J. Szókönyv V, 270; Vas m., Veszprém m.)” (MTsz. II, 781).

Egyébként gyümölcsfajták megnevezésénél nem megy ritkaságszáma a *tökös* jelző 'szokatlanul, feltűnően nagy' jelentésben. További adatok: *tökös-dió*: igen nagyfajta dió (Kolozs m. Szucsák: KASSAI, Szókönyv V, 270; I. MTsz. II, 781); *tökösdiójú* 'nagyfajta dió' (SzamSz. II, 400); *tökös-szőlő*: bátai szőlő, cirifán szőlő (Pécs: KASSAI, Szókönyv IV, 61, 477; V, 270; I. MTsz. i. h.).

Jelentésanilag ugyancsak ide sorolható az OrmSz. adata: *tökösveréb* 'dagadt, vörös hasú, még toll nélküli fia-veréb' (i. m. 552). Egyébként a *tökösveréb* a Dunántúl jó részén általános 'fiaveréb' jelentésben (vö. MTsz. II, 781).

Ezekben az adatokban a *tökös* szó jelentése a 'lányéksérves (ember)' (vö. SzamSz. II, 400) alapjelentésre vezethető vissza. Nyilvánvalóan a fogalmak tartalmi hasonlósága alapján történet névátvitellel van dolgunk. Ebben az összefüggésben kézenfekvő a *tököncs* ~ *tököncese* = *tökös-szilva*. — A két egymással szembenálló szónak nemcsak jelentésanilag, hanem hangalakotani vonatkozásban is lényegében egybevágónak kell lennie. A *tökös*-(*szilva*) előtag (illetőleg jelző) tartalmilag és hangtanilag is összevethető a *tököncs* ~ *tököncese* szóval: 'bogárszúrás miatt kiforradt, a többinél előbb érő (valamilyen betegség miatt), nagyobbra növvő, megduzzadt'. A *tököncs(e)* a fenti összefüggésben tehát

annyi, mint 'tökös-szilva'. Ez nyilván jelentéstapadással keletkezett: **tököncs-szilva* > *tököncs* ~ *tököncese*.

A *tököncs* ~ *tököncese* alaktanilag bonyolultabb kérdést vet fel, mint jelentésanilag. Szavunk a *tök*- 'herezacskó a herékkel' alapszóra megy vissza, a *-cs* (~ *-s*) denominalis nomen-képző (vö. D. BARTHA, Szóképzés 107–8). Az *-n* szeretlen (inertimologikus) elem. Például: *korbács*: nyj. *korbáncs* (MTsz. I, 1174); *bogrács*: nyj. *bogránacs* (MTsz. I, 150); stb. Nem lehetetlen, hogy a hangutánzó-hangulatfestő (kifejező, onomatopoeitikus) szavak analógiájára történt meg a hangtest bővülése: **tököcs* > *tököncs*. Minthogy a kollektív nyelvtudatban a tőmorféma réges-régen izolálódott, ennél fogva az etimológiailag valószínűleg ide tartozó *tökencs* ~ *tökkencs*, *tököncese* hangalakjai is inkább kifejező (hangutánzó-hangulatfestő) szó benyomását keltik. Hangutánzó szavakban ugyanis nem ritka az *-ncs* „képző”: *huppancs* 'idomtalan, elnyűtt csizma' (A. KÖVESI MAGDA: MNyj. II, 99), továbbá: *dübbencs* 1. 'tenyeres talpas', 2. 'túróslepenyforma tészta'; *pukkancs* 'pufók, tömzsi, zömök'; *kattancs* 'kalács'; stb. (vö. D. BARTHA i. m. 77).

Meg kell jegyeznünk, hogy a denominalis *-cs* (~ *-s*) képző nyelvjárásainkban is ritka, jóllehet legrégebbi adatainkban ez volt az általános (vö. D. BARTHA i. m. 107). Ma rendszeren a *kövec*s példát szokták rá idézni (vö. D. BARTHA: i. h.). Szempontunkból nem lényegtelen összefüggés, hogy a *kövec*s — valamint számos alakváltozata — elsősorban dunántúli tájszónak tekinthető, noha szórványosan a nyugati palóc nyelvjárásban, illetőleg a székelyben is megvan (vö. MTsz. I, 1225; Nyatl. 603). Az MTsz. (i. h.) adatai alapján a palóc, illetőleg a keleti nyelvjárásokban szavunk inkább továbbképzett alakban vagy összetételben fordul elő: *göbecs* (Keszthely); *göbécs* (Pápa vidéke); *göbics* (Veszprém), *gövec*s, *gövics* (Vas m.); *gübecs* (Somogy m.); *gübécs* (Zala m., Veszprém m. Csetény); *gümeccs* (Somogy m., Baranya m. Ormányság, Baranyaszentlőrinc); *köecs* (Vas m. Kemenesalja, Nemesmagasi); *kövéc*s (Csallóköz); *kövéc*s (Sopron m.); *küecs* (Göcsej); *küjecs* (Zala m. Szepezd); *küjics* (Baranya m.; Baranya m. Ibafa). De: *kövec*s-hal (Székelykeresztúr); *kövec*s-homp (Brassó m. Hétfalu); *kövics*és (Gömör m.); *küecs*és (Somogy m.).

A fent közölt adatokból következik, hogy a *-cs* denominalis nomen-képzős szavak ma már nyelvjárásainkban is archaizmusok. Így már jobban érthető, hogy a *tököncs*, *tököncese* miért ritka tájszó. Egyébként a *tököncese* végső magánhangzója szeretlen, ugyanolyan, mint az *eperje* szóvégi *e* hangja (vö. TESz. I, 774). Bár itt nem szóvégi *-rj* után jelentkezik az *e*, mégis nagy a valószínűsége annak, hogy Velemben, illetőleg Kőszeghegyalján a málna nevéként vehette fel a *tököncese* a szóban forgó végződést az *epérnye*, *szedérnye* (vö. IMRE: FelsTsz. 56, 156) analógiás hatására.

5. Feltételezzük, hogy a *tököncese* 'málna' Kőszeghegyalján nem túlzottan régi, hiszen a század elején (vö. ÚMTsz.: Kapiller Jusztí 1906.) a *tököncese* egyaránt jelenthetett málnát és elkorcsosult szilvát. Másrészt ha a málna szóban forgó neve több száz éves lenne, bizonyára nagyobb területen ismernék, régebbi tájszógyűjtésekben más kutatópontokról is lennének adataink rá.

Nem lehetetlen, hogy a *tököncese* 'málna' jelentésben a *szeder* vagy talán az *eper* szót váltotta fel akkor, amikor a *himpér* még nem jutott el e nyelvjárási részlegbe.

Egyébként a *himpér* viszonylag gyors elterjedésének a Dunántúl jó részén az is oka lehetett, hogy eredetileg olyan szóval (?*szeder*, ?*eper*) nevezték meg a málna gyümölcsöt, amely sok jelentése miatt szemantikailag erősen megterhelődött, ugyanakkor az új (idegen) szó az egyértelmű megjelölést szolgálta. Mind az *eper*, mind a *szeder* mai köznyelvünkben is olyan név, amely egymástól lényegesen különböző két-két gyümölcsfajtát jelöl (vö. ÉrtSz. II, 396, VI, 117). Az ilyen többértelműség nyilván zavaró.

A *szédér* (*szédérje* ~ *szédérnye* stb.) név mai nyelvjárásainkban ugyancsak jelentésbeli terheltségről árulkodik, ezért jöttek létre az efféle összetételek: *kódisszédér*, *fódisszédér*,

gyalokszédër stb. (vö. Nyatl. 110). — Nem lehetetlen, hogy az eperfák meghonosodása okozta a Dunántúlon a *szeder* szó „válságát”, és így a nyugati területeken valósággal kapóra jött a bajor-osztrák eredetű *himpér*. A szentgáli adat (*himpèrszédër*) a két szó összelálkozásának emlékét őrizheti.

A szlovákiai kutatópontok arról árulkodnak, hogy a szlovák nyelvterület közelében elhelyezkedő magyar nyelvjárások sem tudták a szláv (? szlovák) eredetű szóval egyértelműen megnevezni a málna 'framboise' gyümölcsöt. Ezt bizonyítják az ilyen adatok: Csz. 17: *vrèsmännä*; 18: *lyukásmännä* <*vrèsmännä*>. A Csz. 18: *feketémännä* 'szeder' adata világosan bizonyítja, hogy a szóban forgó magyar nyelvjárásokban a *málna* (*männä*) 'szeder' jelentésű volt.

Egyébként a *málna* az átadó szláv nyelvekben sem specializálódott csupán a 'framboise' jelentésre (vö. TESz. II, 830). Ez sem lényegtelen összefüggés annak a kérdésnek a tisztázásában, hogy *málna* szavunk vajon miért bukkan fel viszonylag későn az írott emlékekben. A málna gyümölcsnek ugyanis nyelvünkben feltehetően hosszú ideig nem volt speciális neve. A *málna* 'framboise' szó nemzeti nyelvünk egységesülő folyamatában mintegy belső fejlődés eredményeként — nagy valószínűséggel — a XVII. században indult el hódító útjára nyelvjárási, illetőleg regionális köznyelvi részlegekből. Külön művelődéstörténeti feladat lehetne az idevágó részletkérdések nyomozása. Jelenlegi ismereteink alapján úgy véljük, hogy — bár különböző okokból — a dunántúli, illetőleg az alföldi nyelvjárási, regionális köznyelvi részlegek nem jöhetnek számításba azok között, amelyek *málna* 'framboise' szavunkat felszínre vetették. Már fentebb említettük ugyanis, hogy a Dunántúlon egykor a málna neve *szeder* vagy *eper* lehetett. Minthogy az Alföldön régen nem volt általános, illetőleg tömegesen nem fordult elő a málna gyümölcs, ennél fogva innen nem terjedhetett el a málna neve sem.

Nagy a valószínűsége annak, hogy *málna* szavunk Erdélyből terjedt el, illetőleg innen került a köz- és irodalmi nyelvbe. Noha feltevésünk bizonyításához még további kutatások szükségesek, a nyelvjárási adatok (vö. Nyatl. 109) észrevételünket támogatják.

SZABÓ GÉZA

Sietős polgár. Szerkesztés közben az *eszkotár* címszóval bajoskodva, az OklSz. *szkotár* címszava alatti, 1637-ből való idézetben azt olvasom, hogy a juhokat, bárányokat, kecskéket „az Leblekj *sietős polgárok* az oskotárral egygyt connumerálták”. A forrásjelzetet ismerve és a *szkotár* szó román eredetét tekintetbe véve ezt az adalékot már az első pillanatra Erdélyből valónak keletett ugyan minősítenem, magam azonban szótörténeti adatgyűjtögetés közben nem találkoztam XVII. századi forrásban a *sietős* melléknévvel, és még kevésbé volt találkozásom a furcsának tetsző, címszóbeli jelzői szókapcsolattal. Az idézet esetében sajtóhibára gyanakodva, megnéztem az OklSz. *sietős* címszavát, és ott egyetlen régiségbeli adalékként ugyanez a kijegyzés olvasható. Sajtóhibáról tehát nem lehet szó. Minthogy magát az eredeti összeírást használta MAKKAJ LÁSZLÓ és munkaközössége is (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631—1648. Bp., 1954. 473—4), ott reméltem felvilágosítást találni; csalódottan láttam azonban, hogy azt az összeírást, amelyből a kijegyzés az OklSz.-ba belekerült, a kiadvány csak kivonatossan közli, és így ott felvilágosítást nem találhatok. Szerencsére azonban az összeírás a maga teljességében betű szerinti közlésben rendelkezésünkre áll PRODAN DAVID akadémikusnak nagy fogarasföldi urbárium-kiadványában (Urbariile Țării Făgărașului. Vol. I. 1601—1650. București, 1970.). Így aztán megoldódott számomra a *sietős polgár* rejtélye. A kiadványban (416. l.) ugyanis *huteős* jelző olvasható. A már első pillanatra is értelmetlennek tetsző *sietős* tehát olvasási, illetőleg hanyag másolási hibából kerülhetett

a *sietős* és nem a *hütes* címszó adalékai közé. A *hütes polgár* az *eskiüt polgár*-ral együtt az erdélyi régiségben közkeletű volt.

Az OklSz. *sietős* címszava tehát törlendő, és az ott szereplő egyetlen adaléknak — a fenti helyesbítéssel — a szótár *hütes* címszava alá kell a korábbi *hütes* adalék mellé kerülnie második előfordulásként.

Magára az ilyenformán törlendő OklSz.-beli *sietős* címszóra nemcsak az OklSz.-ban, hanem a NySz.-ban sincs adalék. Ez utóbbi szótárban csak *siető* címszóra és alatta felsorakozó adalékokra bukkanunk. Erdélyi gyűjtéséből magam is csak az utóbbi származékszót ismerem. Az Akadémiai címszójegyzéknek (1889.) az a tájékoztatása, hogy a jegyzék megszerkesztéséig megjelent és ott feldolgozott szótárak anyagában nem fordul elő a szó, ez a tájékoztatás csak elnézésből eredhet, mert CzF.-ban már címszóként jelentkezik a szó. Magam nem ismerek ennél régebbi előfordulást. Ezeknek tekintetbe vételével mikor a TESz. *siet* címszavának származékai közé felvett *sietős* alcímszó fennebb hivatkozott egyetlen korai történeti adalékát töröljük, helyette — sajnos — csak a közel harmadfélszáz évvel későbbi CzF.-beli adalékkal kell beérnünk. Minthogy pedig eddigi tudásunk szerint (l. NyÚSz.) a *sietős* szó rokonértelmű társa, a *sürgős* egy előbbi *sürgetős* származékból a nyelvújítás XIX. század közepi szakaszában alakult, valószínűnek látszik, hogy a *sietős* származékhoz, talán éppen a *sürgetős*, *sürgős* analógiájára, -s képző tapadt. Az alakulás korára azonban csak a XIX. századi emlékenyagnak az eddigi gyűjtéseknél jóval alaposabb ezutáni megvallatása adhat feleletet.

SZABÓ T. ATTILA

Komp, kompol, kompolás. *Komp* szavunk, melynek jelentése 'hant, földhányás', úgy tűnik, méltán keltette fel több nyelvészeti kutatónak a figyelmét. E szó őrizte meg ugyanis egyes nyelvjárásokban — néhány társával együtt — azt a hajdani finnugor *k-t*, mely az esetek nagyobb részében velaris *h-vá* alakult. Ugyanakkor az sem érdektelen, hogy a szó, fennmaradásának területén, szaknyelvi kifejezésként is élt tovább, és mint ilyen a földből hányt határjeleknek vált egyik jelölőjévé.

A határoknak — falu és birtokhatároknak — jelölésére egyébként régtől fogva igen változatos formák alakultak ki egész Európában, és e jelölési formák azonos ökológiai környezetben viszonylag nagy egyöntetűséget mutattak. Az erdőtlen vagy ritka fával borított területeken, főleg a sík vidékeken a leginkább hagyományos forma volt a földhányás, amely természetesen más határjelekkel is kombinálódhatott. Érdekes mindenesetre, hogy *határ* szavunknak, melynek töve ősi szókincsünk tartozéka, és amely nemcsak nálunk, hanem a szomszéd népek körében is fontos határjelölő terminussá vált, egyik jelentése máig is a 'hányás, halmozás', mint azt például a *határ krumpli*, *határ répa* stb. kifejezések is mutatják. De *határ* szavunknak emellett más egyéb jelentése is kialakult, így a 'határjelek által jelölt terület' és a 'határvonal'.

A földből vagy a kőből hányt határjelnek viszont más, speciális kifejezései is kialakultak, és ezek között kell számon tartanunk a *komp*-ot is. A TESz. ebben az értelemben 1837-től regisztrálta szavunkat, mégpedig a *homp* szó alatt (II, 140), melynek változataként szerepel. A következőkben mi mégis szétválasztanánk ugyanazon szónak két változatát. Ennek pusztán gyakorlati jelentősége van, mivel *komp* szavunkra állnak bővebben rendelkezésünkre adatok. Az ÚMTsz. adatai szerint egyébként a szó változatai területileg is jól elkülöníthetők. Így pl. a *homp* Dunántúlnak délnyugati részén (Vas m.: Felsőőr, Győrvár; Zala m.: Hosszúvölgy, Zalabaksa; Somogy m.: Patosfa, Balatonkeresztúr, Nagyszakácsi, Szenna; Veszprém m.: Sümeg, Cserszeztomaj), míg a *komp* az ettől északkeletre eső területen ismert (Vas m.: Pápóc; Somogy m.: Várda, Kötcese, Somogyacsa; Tolna m.: Tamási; Veszprém m.: Sümeg, Lovászpátona; Baranya m.: Hörnyék, Ormányság; Pest

m.: Páty; Gömör m.: Osgyán). Hozzá kell még fűznünk, hogy a *komp* Erdélyben és Moldvában is többfelé elterjedt.

A következőkben tehát a *komp*-nak határjelként, mégpedig földhányásként való használatára közölnénk néhány adatot, mégpedig Dunántúlnak keleti, azaz leginkább skvídéki szegélyéről, ahol erdők hiányában leginkább szükségesek voltak a földből hányt határjelek. Adataink — egy-két kivételtől eltekintve — a XVIII. századból valók, azaz olyan időből, amikor még a hagyományos határjelzések általánosan érvényben voltak, hiszen még a jól fejlett uradalmak is csak szórványosan kezdték területük mérnöki, pontos felméréését és ami ezzel együtt járt, a határjelek helyett a szilárd *h a t á r v o n a l* kijelölését.

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy nem pusztán a *komp* volt használatos határjelölő kifejezéseként, hanem a belőle képzett *kompol* és *kompolás* is, illetve a *kompol* igekötős változatai. S hogy e szavaknak széleskörű változatait és jelentésüknek módosulásait is nyomon követhessük, érdemes lesz talán adatainkat kissé részletesebben, vagy másképpen kifejezve: művelődéstörténeti, pontosabban: néprajzi háttérükkel bemutatnunk.

Adataink áttekintése után először is az a szembeötlő, hogy némelyek közülük túllépik a határjelek kategóriáját, és a velük kétségkívül rokon, de egyúttal korábbi és kezdetlegesebb birtokviszonyokra utaló foglalójegyekkel mutatnak szoros kapcsolatot. E határjeleket ugyanis a XVIII. század elején, a birtokhatárok általános rendezésének idején, amikor a bizonytalan határok között egyesek egyoldalúan és erőszakosan jelölték ki sajátjukat, foglalójelként is alkalmazták. A Veszprém megyei vilonyiai ügyében 1724. március 24-én írt panaszlevélben olvashatjuk például, hogy a peremartoniak „az Vilonyai Lakosoknak hirt nem adván, jó darab földöket *el foglalták és föl is kompolták . . .*” (OL. Zichy cs.lt. 87/110 et B). E felkompolás tehát az egyoldalúan megállapított új határokat jelölte volna.

Ugyancsak az erőszakos foglalás során alkalmazott határjelekre utal a Fehér megyei határmegállapító bizottságnak az az 1763-ban írt levele is, amelyben az erőszakosan foglaló seregélyesi számtartó tetteinek jogtalanságát állapították meg: „. . . a merre sem az Igasság, sem a Törvény, sem pedig régi Usus nem engedi — olvashatjuk a levélben — arra Erő Szakossan mostanában *letette a' kompolásokat . . .*”, azaz az új foglalás jeleit (uo. 87/110 et C). S hogy kétségünk ne legyen a kompolások jelentőségéről, érdemes a jelentésnek azokat a sorait is megismernünk, melyek a határjeleknek, a foglalt birtok új határainak szigorú őrzéséről adnak hírt: „. . . azon *kompolásokat* mind maga, mind Seregélyesi Emberej fegyverrel és olly Parantsolattal Őrzik, hogy a kárki a Szeretsenyiek [= szomszéd falubeliek] közzül azon *kompolásoknak ell hányására* ki Jönne, azon túl Lőjék agyon, vagy keményen megverjék”.

Időnként az *elfoglal* kifejezést is az *elkompol* helyettesíti, mint Zichy gróf 1765. május 5-i levelében is, amelyben a perkátai számtartót vonja felelősségre: „. . . miért *Compoltata el* egy darab részét Czinkotai pusztának, adja Törvényes okát . . .” (uo. 72/81 et A).

Itt érdemes megjegyezni, hogy a *komp*, *kompol* szavainkat olykor más szövegekben is *c*-vel írták, mint például a Tácon 1725. november 20-án tartott határper jegyzőkönyvében, ahol következetesen *compol*, *compolás* olvasható több alkalommal is, vagy az 1745. június 1-én Mindszenten tartott határper irataiban is, amely szerint a határt eddig „a réghi tudva lévő *Compolásokon* belül tartották” (uo. 100/135 et B). Ez az írásmód azonban nem egyszerűen a latin írásmód következménye, hiszen éppen latin szövegekben, ahol a *kompol* előfordul, következetesen *k*-val, azaz a magyar írásmód szerint írták. Így pl. az 1769-es mezőkomáromi határkijelölés jegyzőkönyvében is a következő olvasható: „. . . nulla alia signa metalia hic apparent praeter cumulos prohibitiis vulgo *Kompolas* dictos . . .” (uo. 97/128). Vagy az 1781. március 10-én kelt ösküi határleírásban is az áll, hogy a határ tart „trans Signaturas terreas *Kompolas* dictas . . .” (uo. 87/109 et B). A *c*-vel írás oka valószínűleg az, hogy a jegyzőkönyvek írójának, aki a megye apparátusába

és nem a helybéli lakossághoz tartozott, ismeretlen lehetett a helyi kifejezés, és mint idegen, számára szokatlan kifejezést az ugyancsak idegen latin ortográfiával rögzítette meg. A két-féle írásmódban egyúttal a hivatalos és népszerű kifejezések különbsége is sejthető.

De a kompok nemcsak új határfoglalások esetén, hanem régi határjelekként is általánosan ismertek. Az 1745. július 1-én alakult határkijelölő bizottság is megállapította, hogy a Zichyek „... örökös Jussal illető Mind Szent Puztának határjában... az régi tudva lévő *compolásokon* belül...” birtokolják a falut (100/135 et B). Vagy egy másik, 1764. május 24-i határperben Osváth István csabdi tanú is azt vallotta, hogy „... a fönt meg jegyzett *Kompolás határ jeleken* fölüül éjszakrúl Seregélyesiek soha által menni nem merészlettek” (101/138 et C). A simontornyai határ megállapítására kiküldött megyei bizottság is 1779. június 7-én írt jelentésében — a többi között — megállapította, hogy a határ a hegyoromig tart, „... amint hiteles levelekből is ki teszik, az régi *Kompolások* is Mutatták, de a Simontornyai emberek is Mindenkor azon Orozatkig *Kompoltatták el* simontornyai földet az Egresi földtől...” (99/133 et F).

E kompolások, ha valóban a hagyományos módon, a határon történtek, akadályozták meg a későbbi határpereket, villongásokat. Az 1764-ben Seregélyesen tartott határperben az egyik tanú a következőképpen fejezte ki a közös egyetértésben tett kompolások jelentőségét: „... valamint mostanában a *Kompolások* Méltóságos Zichy Háztul fölhányattak, Szekeres Uram is a maga jussát addig tartotta... és soha nem emlékszik arra, hogy a tájékán tsak leg kisebb villongás is lett volna a *compolásokért*...” (101/138 et C).

Egyébként a hivatalos határkijelölés is kompólással történt, amint azt az 1770. július 7-i határkijelölő bizottság jelentésében is találhatjuk: „... Sur és Teszér között — olvasható — határ Jelek vagyis *Kompolások föl állításával* az határozás meg esett...” (94/123). 1776. március 1-én pedig Zichy gróf tiszteje jelentette, hogy a táciak kenderföldjei — e korban még szokatlanul pontos formában — „Ingenier Nagy Joseff által körös körül meghérettettek és *el kompoltattak*...” (97/128 et A).

A határkijelölés egyébként, amikor is a kompokat elhelyezték vagy felújították, per esetén megyei tisztviselők közreműködésével történt, akik meghallgatták mindkét fél tanúit, és figyelembe vették — ha voltak — a régebbi határmeghatározásokat, és ezek alapján állapították meg a határt, azaz hányatták fel a kompokat. E határjárásokról jegyzőkönyv készült, és azt mindkét fél megkapta. Ha per nem folyt, akkor is tanácsos volt a határ megállapításakor mindkét felet meghívni. Amint az 1776-os cikolai határleírásban olvasható, a békességhez szükséges, hogy a „határok hányatása végett a Szomszédok meg Szólitassanak...” (72/82). E szólitásnak egyébként megvoltak a hivatalos formái és határideje, melyeket ha nem tartottak meg, egyedül is el lehetett végezni a „határozást”.

Állandó és elegendő lakosság esetén, amikor a határhaználatnak és határvédelemnek normális feltételei kialakultak, a határok ellenőrzése és a határjelek felújítása bizonyos meghatározott időszakonként történt, nemegyszer évente. A Seregélyesen 1764. február 24-én esett határperben is az egyik tanú szerint az uraság „... esztendőnként mindenkor Határ jelül *föl Kompoltatta*...” a határt (101/138 et C). De azt olvashatjuk Zichy grófnak egyik 1765-ben írt levelében, hogy „ezen folyó esztendőben is a szokott *Compolások* meg ujittattak...” (72/81 et A). De ugyancsak az évenkénti, ciklikusan visszatérő kompólásokról olvashatunk Horváth János pákozdi lakosnak 1764-ben tett vallomásában is, mely szerint „Szekeres Uram az emléttett hármas határtul az éren föllül esztendőnként *Kompolásokat* Határ jelül *tétegett*...” (101/138 et A). Vagy az 1725-ben Polgárdon zajló határper egyik tanúja szerint is a polgárdiak „... minden idén *fel is compoltak*...” (97/128).

A határellenőrzés és határjel-igazítás egyébként tavasszal történt, többnyire a tavaszkezdet hajdan emlékezetes napján, Szent György napkor. A sárszentmihályiaknak 1730-ban írt levelében is azt olvashatjuk, hogy „két Emberünket Sz:György napkor hatá-

runk széliben való rétheinknek *ki kompolására* ki küldöttük . . . ” (96/127 et A). Vagy a Tác és Polgárdi közti 1725-ös határperben is azt vallotta az egyik tanú, hogy a megjárt helyeket és jeleket „ . . . azért tudgya határoknak tartani, mivel Szent György napkor *fel is compolták* . . . ” (97/128). Más esetben viszont történhetett a kompolás húsvétkor vagy bármely más napon is. A Sáregresen 1779-ben folyó határper egyik tanúja pedig arról adott hírt, hogy látta „ . . . azon *Kompolások* jeleit, melyeket . . . tsak ezen Esztendőben és pedig Május Holnapban tétetett az megh irtt Simontornyai Uraság . . . ” (99/133 et F).

A falvak közti határ kijelölését a faluközösséget képviselő tekintélyes és megbízható személyek végezték. Ezért is mondhatta a sáregresi és a simontornyai határt megállapító 1778-as határper alkalmával az egyik tanú, az alsó-alapi Cséri István, hogy „tudja bizonyosan . . . , hogy azon Hegy Oldalakon való *Kompolásokat* [melyeket a helyszínen meg is tekintettek] valamint Egresi, úgy Simontornyai Lakosok egyenlő akarattal esztendőnként Nagy üdötül fogva Minden Kérdés nélkül ujították, mint valóságos Simontornyátul különböztető tázsi és Egresi Határ külön jeleket . . . ” (99/133 et F).

A XVIII. század második felében viszont, amikortól erőteljesebben fejlesztették az uradalmakat, a határjelek — és nemegyszer már az uradalmi és a falusi földek közti határjelek — kijelölése az uradalmi alkalmazottakra hárult. Ezért is vallhatta 1762-ben Soponyán Németh Mihály, hogy „két esztendőknél előtte három esztendeigh Csösz volt Lángi pusztán, minden esztendőben hivatalya szerint a határ szélén föl szokta *Kompolni* a Mezőt . . . ” (199/131). 1764-ben pedig a gárdonyi Csuzi Sámuel vallotta, hogy „hol lakosul, hol csöszül” szolgált Szerecseny pusztán, és az „Ér szélében esztendőnként maga kezeivel *Kompokat* is határjelül *hánt* . . . ” (101/138 et C). Az efféle határjeleket azonban, mint némely vallomásokból kitűnik, nem tekintették azonos minőségűnek a valóságos határjelekkel. 1762-ben a kenesei Mészáros Ádám tanú mondotta például a Láng és Fekete puszta közti határperben, hogy „azon *kompolás* pedig mellynek erányában Méltóságos Groff Zichy János eő Excellentiája barázdáltatott, tsak Csöszök által tétetett *kompolás* . . . ” (99/131).

Egyébként érdemes azt is megjegyezni, hogy a kompokat korántsem a határvonalon, az elválasztó vonal közepén hányták, hanem mindkét fél a maga területén, egymáshoz közel. Így legtöbb esetben a határkompok kettesével sorakoztak a határvonal szélén, egymástól bizonyos távolságra. Ezt láthatjuk a foksabadi Bögös Jánosnak 1725-ben, a Tác és Polgárdi közti határperben tett vallomásában is, amelyben elmondta, hogy „a Fel *Compolást* is jól tudgya, mivel maga a fatens tsak kurucz világban is a Tázziak felül valott *compolta*, Polgárdi felül Polgárdi Lakosok . . . ” (97/128).

Ez a tény egyúttal magyarázza is azt a haragot és felbuzdulást, amivel a jogtalanul, a saját területükön emelt idegen határjelet elrontották. 1751-ben írta például a Zichyek egyik tisztje, hogy a péti pusztán a peremartoniak által emelt „a részünkről [azaz az uradalmi földeken] való *kompolásokat* is mivel az Nagyságtok földjén erigálták, tegnap Tiszt-tartó Urammal együtt ki menvén *el hányattuk* . . . ” (86/107 et B). Az ösküi bírónak 1781-ben írt leveléből ugyancsak megismerhetjük egy másik hasonló határrontásnak indokát. Az ösküi csöszök, mint olvashatjuk, „az Birák Parantsolattyából magok kezeivel el terítették Solyiak által föl hányott *Compokat*, mivel igaznak nem látták lenni azon *Compolásokat* . . . ” (87/109 et B). De a tárkányi Csepreghi György is azt vallotta a Teszér és Sur közti 1770-es határperben: „a minémü Kis *Kompolások* Teszér és Suür között voltak, azokat a Méltóságos Sári Uraság Jobbágyai el terítették . . . ” (94/123). Olykor a perlekedés elhúzódásával többször is történt egyoldalú kísérlet a kompolásra, de azt a másik fél éppoly rendszeresen meg is semmisítette. Erről vallott Csilányi György is, az 1781-ben tartott ösküi-solyi határperben: „meg mutattván a Tanu — olvashatjuk vallomásában — Soóliak által tett *Kompolásoknak Jeleit*, valla, hogy Ösküiek azokat nem tsak 1778-dik, hanem az előbb való esztendőben is mindenkor és azonnal elterítették . . . ” (87/109 et B).

Mindez egyúttal kiemeli a határjelek nagy fontosságát, közösségi jelentőségét, amelynek csak úgy lehetett tartós érvénye, ha készítése az érdekelt felek jelenlétében és egyetértésével történt.

Kérdés még az, hogy volt-e valami lényeges különbség a *határ* és *komp* között, és ha igen, hogyan határozható meg az? Kétségtelen volt, a *határ* jóval tágabb értelmű határjelölés: jelenti a határjelet, határvonalat — és az ezek által határolt területet —, azonkívül a határjeleknek is igen sokféle fajtáját. A *komp* viszont csak földhányást jelölt. De még a *komp* és *határ* szavak által jelölt földhányások között is olykor észlelhető némi különbség. A *határ*, ha földhányást jelölt, általában nagy volt. A *komp* nem feltétlenül.

Fent már idéztük a tárkányi Csepreghi Györgynek 1770-es vallomásából azt a részt, amely kifejezetten a kompok kis méretére utal, amikor arról szól, hogy „a minémü Kis *Kompolások* Teszér és Suúr között voltak”, azokat a súriak rendszeresen széthányták. De a súri bíró 1770. november 13-i leveléből is arról értesülhetünk, hogy egy „szolgáló gyermek” a peres földre, a „kis kompolásokon túl” tévedt, amikor száraz fát keresett. De az 1771. július 21-i határperben is az egyik akali tanú, „aprólékos kompolásokat” említett, amikor a határjelekről szólt (94/123). Más határperben is, úgy tűnik, kettéválasztják — mint két különböző minőséget — a *komp*-ot és a *határ*-t. Így az 1763-ban Öskün tartott határperben a várpalotai Nagy István azt vallotta, hogy Farkas János körülbelül 40 esztendeje a „Péthi Eösküi és Vilonyai határbul nagy darabokat el foglalt, néhol *kompok*at, néhol pedig *határokat* hánván . . .” (86/108). De ugyanez tűnik ki a esatkaai Novák János 1771. június 21-én elmondott vallomásából is, aki szerint a szolgabíró a súri határon „. . . *határokat* nem hányatott, hanem tsak némely *kompolásokat* tétetett . . .” (94/123).

De a két kifejezés közötti különbségre utalhat az is, hogy olykor nagyságukat egymással próbálták érzékeltetni. Így például az 1766-os cikolai határleírás szerint „. . . egy bizonyos gödör mellett egy *komp forma határ* találatik” (72/82). Ugyanakkor az 1768. január 26-án történt sárszentmihályi és pentelei határleírásban a következő olvasható: „a Sz. Mihályi határ *föl kompolva* vagyon; azon *kompolás* hogy jó nagy *határ formára* meghányattassék elvégeztük” (96/125 et D).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a *határ* a fontosabb határpontokon elhelyezett nagyobb hányásokat jelölte inkább, míg a *komp* a köztük levő kisebb dombooskálnak volt elsősorban a neve. Azoknak a halmoknak, amelyek a határ pontosabbá válásával, a képzelt határvonal mentén megsűrűsödtek, amíg szerepüket a megszilárdult határvonal teljesen át nem vette. A kompnak nagyobb terjedelmét, nagyságát azért is tüntették fel külön a vallomások, mint pl. 1773-ban a palotai Kovács Ferenc vallomása is, amely szerint Isztimér és Gut között a Vaskapui útnál „egy nagyott Láczaos *Komp* esik”, míg Isztimér felé csak „apróbb *kompolások* tétettek” (92/118 et A). De az 1779-ben tartott egresi határperben is az egyik tanú azt vallotta, hogy a „Nagy Völgynek nap nyugati Partyain . . . most is meg láczó és fönt álló *Kompolások* vannak . . .” (99/133 et F).

A *komp*-nak kisebb jellegére utal egyébként a szó alapjelentése is, amelyre némely esetben utalás is történik. Így abban a levélben is, amelyet Zichy gróf küldött 1765. május 31-én a perkátai számtartónak, és amelyben arról szólt, hogy a határban „ezen folyó esztendőben is a szokott *Compolások* meg ujittattak, rész szerint pediglen régi *Compolásoknak* helyibe esztendőnkint bévett Szokás szerént hantok rakattattak . . .” (72/81 et A). Ezzel pedig visszajutottunk szavunk alapjelentéséhez, a hanthoz, amelyből többet egymásra raktak, hogy létrejöjjön a kompolás.

Végülis adataink sokféle módon igazolhatják, hogy a *komp* és továbbképzett alakjai a XVIII. században a Dunántúlnak jelentős részén határhányást jelölő szóként volt ismert, és használata széles körben elterjedt a legkülönbözőbb határmeghatározó és határjeleket elhelyező alkalmakkor.

TAKÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

A *fésű* — *fésül*, *köpű* — *köpül* stb. helyesírásáról

Történi vizsgálataim során hat olyan hosszú *ú*, *ű*-re végződő főnevet találtam, melyeknek helyesírása, szembeállítva denominális verbunképzős változatukkal, logikátlanak tűnik. A hat szó: *fésű*, *köpű*, *köszörű*, *hegedű*, *bosszú*, *csepű*. A képzett formák: *fésül*, *köpül*, *köszörül*, *hegedül*, *bosszul*, *csepül*.

Nem lenne az eset különös akkor, ha a *fésül*, *hegedül* stb. . . -ul, -ül képzős alakulat lenne, hiszen a magyar nyelvben sok példa van arra, hogy a magánhangzóval kezdődő toldalékok a magánhangzóra végződő szavak véghangzóihiányos tőváltozatához járulnak, például: *ború* — *bor-ul*, *derű* — *der-ül*, *barna* — *barn-ul*, *domború* — *dombor-ul*, *erő* — *er-ény*, *cipő* — *cip-ész*, *szőlő* — *szől-ész*, *láda* — *lád-ika*, *anya* — *any-ó* stb.

A *fésül*, *köszörül*, *hegedül* stb. képzett változatokban azonban nem az 'olyanná válik' jelentésű -ul, -ül képző van (mint például: *zöld* — *zöld-ül*, *komor* — *komor-ul*), hanem egyszerű -l denominális verbunképző, melynek általános jelentése: „úgy csinál valamit, hogy a cselekvésnek jellemzője X dolog. A jellemzője aztán lehet eszköze, eredménye, tárgy stb.” (KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan 351.) Így a *fésül*, *köpül*, *köszörül* jelentése: az alapszóban megnevezett dologgal működik (vö. *pipál*, *kaszál*, *gépél* stb.), a *hegedül*-é: az alapszóban megnevezett dologgal hangot ad, zenél (vö. pl. *dobol*, *kolompol* stb.), a *bosszul*-é: az alapszóban megnevezett dolgot létrehozza (vö. pl. *fészkel*).

A *csepű* idetartozásán lehetne vitatkozni, ugyanis ma már csak történetileg bizonyítható, hogy a *csepül* a *csepű* + 'a valamilyennek tart' jelentésű -l származéka (vö. TESz.). Az -l általános jelentése különben 'olyannak tart' jelentésben más esetben is realizálódott, például: *helyesel*, *kicsinyel* stb.

Mivel a *fésül*, *köpül*, *köszörül*, *hegedül*, *bosszul*, *csepül* igékben nem -ul, -ül, hanem -l képző van, a rövid *u*, *ű*-s helyesírás ellentétben áll e szavak szerkezeti felépítésével. Magyarazatképpen mondhatnánk ugyan, hogy a *fésű*, *hegedű* stb. főnevek végén tővégi időtartam-váltakozás található az -l képző előtt (tehát pl.: *fésű* — *fésű-l*, *csepű* — *csepű-l* stb.), ilyen típusú tővégi időtartam-váltakozás azonban nincs a magyarban, hacsak néhány idegen szóban (pl. *funkció* — *funkciónál*, *fúzió* — *fúzionál*, *tradíció* — *tradicionális* stb.) vagy csupán azok helyesírásában (pl. *fortissimo* — *fortissimó-t*, *alterego* — *alteregő-ja*; ilyen típusúak még az idegen tulajdonnevek változásai is, pl. *Cato* — *Cató-t*; *Cicero* — *Ciceró-t* stb.) jelentkező időtartam-változásokat ide nem soroljuk.

Tekintettel arra, hogy a *fésű* — *fésül*, *köpű* — *köpül* stb. helyesírásában ellentétes megoldást sugall a szóelemzés és a kiejtés elve (bár köztudomású, hogy az *u*, *ű*, \sim *ú*, *ű*-t tartalmazó szavak ejtése mindig ingadozott, és ma is ingadozik), mérlegelni kellene a *fésű* — *fésül* írásmód megváltoztatásának lehetőségeit.

A változtatás két irányú lehet. Sorolhatnánk a *fésű*, *hegedű* stb. főneveket is a rövid *u*, *ű*-vel írandó kivételek közé (bár a kivételek számának gyarapítása nemigen kívánatos). A másik megoldás az lenne, ha egységesen hosszú *ú*, *ű*-vel íránk a *fésű* — *fésül*, *hegedű* — *hegedül* stb. alakokat. (Meggondolandó azonban, hogy nem okozna-e ez zavart az -ul, -ül képzős származékok helyesírásában.)

Valószínű, hogy a Helyesírási Szabályzat új kiadásán dolgozó Helyesírási Bizottság számára nem kis feladatot fog jelenteni az *u*, *ű* \sim *ú*, *ű* végű főnevekre vonatkozó szabálysértés megfogalmazása s a kivételek listájának összeállítása, s lehet, hogy az általam felvetett probléma is csak nehezíti a végleges álláspont kialakítását; mégis fontosnak tartom (a nyelvtantanítás és különösen a magyar mint idegen nyelv tanítása szempontjából) az említett esetekben e szavak alaktani felépítésének figyelembevételét is.

A probléma nehézségét bizonyítja, hogy nem kevés ilyen típusú szó írásmódja „meglehetősen szeszélyesen alakult három-négy évtized folyamán”, nem csekély nehézséget okozva az írásgyakorlatban (SZEMERE GYULA, Az akadémiai helyesírás története 100, 101). A hangjelölés efféle változásainak okát a kiejtés valóságos ingadozásaiban s helyenként a nyelvállapot téves megítélésében kereshetjük (i. m. 101 és NAGY J. BÉLA: MNY. LIII, 236).

KESZLER BOBBÁLA

NYELVJÁRÁSOK

A XXV. néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat népnyelvi témájú dolgozatairól

1977-ben negyedszázados jubileumához érkezett a néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat, a két tudományággal önkéntesen foglalkozók munkájának értékelése. Ebből az alkalomból vessünk egy pillantást az előzményekre, az eddigi eredményekre és az idei pályázatokra.

A nyelvjárási adatok gyűjtését és közlését megindulásakor a Magyar Nyelvőr szerkesztőségi programadó cikkében célul tűzte ki. A múlt század folyamán szép számmal látott napvilágot különböző témájú és színvonalú adatközlés a folyóirat hasábjain. A századforduló tájától azonban megszűntek az ilyen jellegű cikkek, és a két világháború közötti időkg a népnyelv önkéntes kutatóiról, megfigyelőiről alig lehetett hallani. CsŰRY BÁLINT tevékenysége nyomán fordult ismét nagyobb figyelem a nyelvjárási kutatások felé, és az 1930-as évek végén Debrecenben megalakult Népnyelvkutató Intézet és a Budapesten működő Magyarságtudományi Intézet már határozott föladatának tekintette a népnyelvi gyűjtést, de elsősorban a tudós kutatók figyelmét fordította a nyelvjárási tanulmányozására. Ekkor kezdődtek a Magyar Nyelvatlasz előmunkálatai is. A második világháború a lendületesen fejlődő népnyelvi kutatásokat is megbénította, s a háború után szinte teljesen új alapokról kellett indulnia e tudományágnak is. Ahogyan azonban a legtöbb téren kiszélesültek a kutatási lehetőségek, megnőtt a hivatásos kutatók létszáma, nagyobb lett az érdeklődés a tudományszakok iránt, a nyelvjáráskutatás is egyre nagyobb föladatokat vállalt és oldott meg, elsősorban kiválóan képzett szakemberekkel. Amíg azonban a hivatásos kutatók az évtizedes mulasztásokat próbálták föl-számolni, szótárakat, atlaszokat készítettek, egyrészt mindinkább nőtt az igény a nyelvjárási adatgyűjtések iránt, hogy megmentsenek lassan feledésbe menő népnyelvi jelenségeket, másrészt pedig a nép között élő értelmiségiek, érdeklődő és jó érzékű, megfigyelőképeségű irogató egyszerű emberek elhivatottságot, kötelességtudatot éreztek a csak általuk lejegyezhető adatok megmentésére. Huszonöt évvel ezelőtt először a néprajztudomány adta meg a lehetőséget az ilyen irányú munkák szervezett, támogatásban részesülő végzésére, amikor meghirdette a társadalmi adatgyűjtők versenypályázatát.

A nyelvtudomány 1957-ben tette meg az első lépéseket annak érdekében, hogy nem hivatásos kutatók is foglalkozzanak nyelvjárási gyűjtéssel, és meghirdette a Magyar Nyelvőrben az úgynevezett „Nyelvőr-pályázatot”. Ez már az első esztendőben igen eredményes volt. Hatvanhét pályamunka érkezett be, s a részvevők között olyanok voltak, akikből később a nyelvtudomány kiváló szakemberei lettek, s éppen itt kapták első indításukat későbbi szakterületük művelésére.

SZÉPE GYÖRGY javaslatára a nyelvjárási és a néprajzi gyűjtőpályázatokot együttesen hirdette meg a későbbiekben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára. Teljesen érthető és ésszerű

volt ez a javaslat, hiszen sokszor elválaszthatatlan egymástól a két szakterület, s a szervezés, lebonyolítás, értékelés legeredményesebben, legszakyszerűbben a két tudományág együttműködésével oldható meg. Az eddigi gyűjtőpályázatok eredményeként több mint tízezer pályamunka érkezett be, s a legtöbb olyan, ami megőrzésre érdemes, és a szakemberek számára is mond valami újat. Ezeket az Ethnológiai Adattárban őrzik. A dolgozatok színvonala, értéke természetesen egymástól nagyon eltérő, de mind rejteget magában valami újat, az értő kutató számára fölhasználhatót. Témájuk is nagyon különböző. Nagyobb részük néprajzi leírás, de igen sok a nyelvjárási, névtani adatközlés is. Néhány esetben előfordul tematikai fedés, egy-egy anyag újragyűjtése is, s részben ennek megelőzésére, de főként a tudomány számára való fölhasználás megkönnyítésére szükségesnek látszik, s a jövő egyik legfontosabb feladatának tartjuk egy többirányú mutatóval ellátott bibliográfiai jellegű címjegyzék elkészítését. Ezt majd az évenkénti pályamunkák ismertetése egészíti ki minden esztendőben. Ennek a nagy bibliográfiának az elkészülte előtt is tájékoztatást szeretnénk adni az alábbiakban az idei, nyelvjárási kutatáson alapuló pályamunkákról. Tematikus elrendezésben felsoroljuk a 25., jubileumi pályázatra beérkezett és elfogadott 69 dolgozat szerzőit és a pályamunkák címeit.

Legtöbb pályamunka (31) helynévgyűjtési témában készült. Többen különböző mélységű és eredményű földdolgozásokat is vállaltak. Igen szép MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA „Bazsi község földrajzi neveinek névtani vizsgálata” (69 lap, térk., fotók) című munkája. SÜLE SÁNDOR két község (Köveskál és Szentbékállá) helyneveit is összegyűjtötte, s külön érdeme, hogy a Káli-medence földrajzi közneveinek értelmező szótárát is összeállította. LAKOSSY JUDIT Kapoles (56 lap, fotók), VARGA KATALIN Mikepérec (33 lap, 2 térk.), VIKTOR GYULA Rudabánya (142 lap, 2 térk., fotók), KOVÁCS JENŐ Mersevát (92 lap, 4 térk.), HEGEDŰS ÁGNES—ORSÓ MÁRIA—SZECSKÓ ÁGNES—MAKAI JÁNOS—KOLLIK MÁRIA Tarnaméra és Boconád (110 lap, 4 térk.), MAKAI JÁNOS—ORSÓ MÁRIA Tiszanána és Tiszaszadány (103 lap, 6 térk.), SZIGETI GYÖRGY Apátfalva (15 lap, 2 térk.), MEZEI ILONA Jászfényszaru (12 lap, 2 térk.), KOMÁROMI SÁNDORNÉ Tarcal (40 lap, 2 térk., fotók), BARNA MÁRIA Jászszentandrás (138 lap), BALÁZS IRÉN Sármellék (21 lap, térk.), TRAPLI FERENC—BOGNÁR FERENC—VAJDA GERGELY Zalaszentó (15 lap, térk., fotók), ILLÉS MÁRIA Gyulakeszi (33 lap, térk.), VÁMOSI MARGIT Kenderes (24 lap), KÁKONYI MÁRIA Öregcsertő (18 lap, 2 térk.), SPISSICH LÁSZLÓ Magyargencs (12 lap, 2 térk., fotók), ZSIDAI Á.—VÁLÓCSI E.—MAKOVNYIK T.—MAJDÁN B. Érsekudkert (31 lap, térk.), TÓTH IMRE Létavértes (23 lap, térk.), GYENES ISTVÁN Szalonna (25 lap, 2 térk.), VÖRÖSMARTY GÉZA Vajka (7 lap, 4 térk.), VÁRADI ÁGNES Kaba (49 lap, 2 térk.), MÉSZÁROS ERZSÉBET—POMÁZI GABRIELLA Jászládány (32 lap, 2 térk., fotók), KÖVÁRI JÓZSEF—NAGY MIHÁLY Mende (47 lap + nagy, főleg etimológiai jegyzetanyag), MOLNÁR DEZSŐ Ság (8 lap) helynévanyagát gyűjtötte össze. Nagykörű helyneveit két pályázó (NÉMETH JULIANA és KÓNYA FERENC) külön-külön is összegyűjtötte, jöllehet a közelmúltban jelent meg önálló füzetben JUHÁSZ DEZSŐ, Nagykörű helynevei (Bp., 1977. NévtudDolg. I. sz.) című, teljességre törekvő, történeti anyagot is közlő és a neveket szakmai szempontból is kiválóan földdolgozó, rendszerező munkája.

Nagyon érdekes és értékes adatokat közöl 55 Csík megyei község falurészneveiről DUKA JÁNOS munkája: A csíki falvak tizesnevei (12 lap, térk.). Végül két dolgozat a helyneveken kívül ragadványneveket is felsorol a kutatott községből: NAGY SÁNDOR, Bakonszeg (20 lap, térk.) és TÓTH GERGELY, Nyíradony (18 lap, térk.).

A személynevekkel sokkal kevesebb, csupán hét pályamű foglalkozik, s ezek színvonala is általában alacsonyabb a helyneveket közlőknél. PAPP IMRE Dorozsma (16 lap), BAGÓ ZSUZSANNA—BEDŐ ERZSÉBET—CHIU ETELKA Gyulavári és Körösládány (15 lap), CSÁKVÁRI SÁNDOR Káloz (12 lap), MAGYARFALVI IMRÉNÉ Sárísáp (7 lap) ragadványneveit közli. MARTON PÁLNÉ tsz. nyugdíjas szép lírai leírásba illeszti be saját

és férje családjának ragadványnévrendszerét, a nevek változását, és közmondásokat közöl Versegről (21 lap). BIRÓ GÁSPÁRNÉ a volt bukovinai Andrásfalva család-, kereszt-, ragadvány- és beceneveiből sorol föl sokat (6 lap). KIRÁLY GYÖRGY pályamunkája (Nyelvjárás Észak-Mezőföldön, 47 lap) Iváncsa, Barcika és Seregélyes tájnevei mellett (5–14) keresztneveket (21–33), ragadványneveket (34–7), beceneveket (38–9) és állatneveket (40–1) is ad a fönti falvakból.

A munka menet-leírások között most is sok (22) készült „A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse” című füzet sorozat alapján. MIKLÓS GYÖRGYI Hegykő (30 lap), KOVÁCS LAJOS Szeremle (55 lap, táblák), PETŐ KATALIN—TÓTH ANIKÓ Jászberény (16 lap) anyagát jegyezte föl. A szántás-vetés kérdőfüzetre adott választ KELEMEN TERÉZIA Ács (63 lap, táblák, fotók), HUDRA ERZSÉBET—PETHES ANIKÓ Jászboldogfalva (20 lap), másik, külön dolgozatban Jászárg és Jászboldogháza (23 lap, táblák, fotók), PÁLFI IBOLYA Lispezsentadorján (40 lap), HARANGOZÓ JUDIT Újudvar (35 lap), KOVÁCS KÁROLY Poroszló (42 lap, táblák, fotók) községből. Csak a szántást ismerteti NAGY ZOLTÁN Szentgálról (20 lap), valamint Sós MÁRIA Vásárhelyről és Mindszentről (15 lap, táblák). Az aratás kérdőívét dolgozta föl SÁNDOR MIHÁLYNÉ Berettyóújfalu (39 lap), LÁSZLÓ GIZELLA Bársonyos (34 lap, táblák), POSTA ERZSÉBET Balmazújváros (68 lap, fotók) községben. KELE MÁRTA a Zala megyei Belezánáról magyar és kaj-horvát adatokat is közöl e témakörben (47 lap). A hordás, nyomtatás, cséplés kérdőfüzeteire az alábbi válaszok érkeztek: PÁNCZÉL JÓZSEFNÉ Kövegy (két részben, 54 + 51 lap, sok rajzzal), SZABÓ KATALIN Jánoshida (két külön pályamunkában, 16 + 19 lap és rajzok), TANCZIKÓ TÜNDE Jászfényszaru (19 lap), NAGY MÁRIA Jászberény (10 lap) és EZSÉDI ERIKA ugyancsak Jászberény (6 lap) helységből. ÖKRÖS ISTVÁN a karcagi nyomtatás rövid leírásán kívül itteni határneveket és utcaneveket is közöl (6 + 7 + 9 lap).

A szakszókinces gyűjtése területéről még az alábbi különböző témájú munkák érkeztek. TÚRI TEODÓRA, A szifgyártás és szókincse Kisbéren (23 lap, táblák); LÁSZLÓ GIZELLA, A kádármesterség és szókincse Bársonyoson (26 lap, fotók); ÉLŐ ZSUZSA, A gyékényszövés nyelvezete Pusztasomorján (30 lap), MOLNÁR ANDREA, A gyógyyszerzet nyelvezete Szombathelyen (32 lap, fotók), BAGI EDIT, A hegyaljai szőlőművelés (28 lap), KÖVÁRI JÓZSEF, Mezőgazdasági szavak Mendén (44 lap), MOLNÁR KATALIN, A gabonaszem tisztítása Jászberényben (14 lap) és NAGY ÁGNES, Palóckutatás (31 lap) című dolgozata, amelyet BALASSA IVÁN kérdőíve alapján készített.

Nagyobb igényű nyelvjárási bemutatást a több pályaművel is jelentkező MOLNÁR DEZSÓ kísérelt meg „Kemenesalja nyelve” (89 lap) című munkájával. Annak ellenére, hogy igen nagy erőfeszítéssel, sok anyagra támaszkodva igyekezett összefoglalóan bemutatni a táj nyelvét, ez természetesen ilyen terjedelemben nem sikerülhetett bizonyos hiányok nélkül. Különösen értékes a tájszótára (39–78) és frazeológiai gyűjteménye (79–85).

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a jubileumi pályázat nyelvjárási szempontból eredményes volt. A néhány gyöngébb dolgozat ellenére a tudomány értékes adataihoz jutott, s fölhasználásuk, számbavételük, rendszerezésük a következő időszak föladata lesz.

Szükségesnek és hasznosnak látszik az önkéntes társadalmi nyelvjárásgyűjtés további szervezése, segítése és természetesen irányítása is. A helynévgyűjtés országos mozgalma hihetetlen eredményeket hozott, s a legtöbb megyében, megfelelő irányítás mellett folyik a gyűjtés, ellenőrzés, közzététel. A helynevek iránt érdeklődőknek első sorban a megyei szervezővel kell fölvenniük a kapcsolatot, hogy elkerüljék a kettős vagy néha többszörös gyűjtést, az idő- és energiapazarlást. A Dunántúlon szinte befejeződött a gyűjtőmunka, s az ország más részén is — első sorban az önkéntes gyűjtők tevékeny-

ségének eredményeként — jól halad az adatgyűjtés vagy ellenőrzés. Akik tehát ilyen munkát végeznek, föltétlenül tájékozódjanak a munka megkezdése előtt. Igen sok anyag gyűlt már össze a hagyományos paraszti gazdálkodás szókinésének kérdőívei alapján. Hozzáértő kutatóra vár ennek az anyagnak az áttekintése, a hiányok fölmérése, a további rendszerező és földolgozó munka.

A nyelvjárástudomány számára hasznos lesz az olyan szókincsgyűjtés, amely még eddig nem szótározott valódi vagy jelentésbeli nyelvjárási szavakat hoz fölszínre. Az egyes foglalkozások (szőlőművelés, dohánytermesztés, halászat, bányászat, kismesterségek stb.) munkamenetek, népviseletek, népi hiedelmek, népi gyógyászat stb., stb. pontos leírása és szakszókinésének számbavétele, szótárszerű bemutatása. Az ilyen szakszótárak mindenképpen pontosan megfogalmazott jelentést és példamondatot tartalmazzanak!

A névtudomány területéről elsősorban a ragadványnévkutatás, állat- és növény-névkutatás látszik időszerűnek. Az ilyen névszótárak összeállításakor mindig törekedjünk a teljességre, és igyekezzünk magyarázattal ellátni a neveket, fölkutatni a névadás okát, bármiféle névről is van szó.

Végül az értékes, eddig még nem közölt vagy más jelentéssel, más használatban ismert frazeológiai gyűjtésekből szeretnénk többet látni a jövő pályamunkái között.

Mindez természetesen nem egy-két esztendő, hanem a következő évtized terve. Segítése, támogatása az egész magyar nyelvtudomány és a magyar nyelvtudományt hivatásszerűen művelők érdeke és föladata. A közvetlen segítségen, útmutatáson kívül adjuk meg a megbecsülést az önkéntes társadalmi nyelvjárásgyűjtőknek azzal is, hogy arra érdemes munkáikat elismerjük, új eredményeiket fölhasználjuk, hivatkozunk rájuk, s a lehetőség szerint közöljük, nyomtatásban vagy sokszorosításban is megjelentetjük a legértékesebb pályamunkákat, illetőleg azoknak fontos, a tudomány számára is hasznos részleteit.

HAJDÚ MIHÁLY

Átkozódás Cserépfalun

1. Az átok eredetileg az ősi vallás szókinésébe tartozott. Afféle fohász a felsőbb hatalmakhoz, hogy az elátkozott személyt valamilyen baj érje. A terminológiát átvette a római katolikus egyház is 'kiközösít' jelentésben.

Az átkokat világosan meg kell különböztetnünk a szidástól és a korholástól: *te irkális* 'te haszontalan (rendszerint: gyermek)', *te mosléik* 'te részeges'. Továbbá a fenyegetések egy része sem tartozik ide: *gyere jidé, mer összetöllek* 'gyere ide, különben ellátom a bajodat'. Mindezeket kizárva tárgyaljuk tehát a kérdést.

Kívánság, óhaj tehát az átok, amelynek középpontjában valamilyen rossz, kellemtelen dolog áll. Ha az ember haragszik valakire, és nem tud ellene tenni semmit, tehetlenségében külső hatalmakhoz folyamodik (ez lehet az ősi vallásban a sámán, később boszorkányok és ún. tudós emberek, valamint egyéb, felsőbbrendűnek vélt hatalmak). Az átok ellen védekezni legfeljebb csak hasonló átkokkal, esetleg tettelegességgel lehet; ezáltal az átok ereje csökken, sőt meg is semmisülhet. A régiek szerint a szó erejével is lehetett hatni. Itt a lélektani hatást kell kiemelnünk, különösen a félelmet. Az átkozódó személy inkább csak saját magát nyugtatja meg, hogy kijelentéseivel ártott. Az elátkozott pedig megjed, és fél attól, nehogy az átok megfogjon. Hogy a kimondott szó ereje mit jelentett, szólásaink is bizonyítják, pl. *kigyót-békát kiált valakire* (O. NAGY GÁBOR, M. szól. és km. K 1102).

2. Tartalmuk szerint az átkokat négy csoportba oszthatjuk (a csoportok között szoros kapcsolat van): A) Igézéssel és rontással kapcsolatos átkok. B) Fájdalmas vagy

halálos betegséget jelentő átkok. C) A kínzással és az erőszakos halállal kapcsolatos átkok.

D) Egyéb átkok.

A) A faluban még ma is emlékeznek a boszorkányokra. A legutolsó — boszorkány-nak kikiáltott — asszonyt én is ismertem (az 50-es évek közepén halt meg); Töszöginé Ugyan Boros Zsuzsánna volt a neve. Mivel a szomszédunkban lakott, mint gyermek többször is megfordultam nála. Ilyenkor sohasem hiányzott a bal csuklómról a rontást elhárító piros gyöngysor (erre szüeim gondosan ügyeltek).

A boszorkányoknak kettős tulajdonságuk volt: az ígérés és a rontás, illetve ezeknek az elhárítása. Szerepet játszott az ördögnek — a boszorkány szövetségésének — az említése is. Ilyen átkok tartoznak ide: *ar rontász szájjétk rád 'neked (esetleg hozzátartozóidnak) legyen valami bajod (baja)';* *ésséik ki minden fogad (a boszorkány és a varangyos béka előtt nem mutathatta meg az ember a fogát, mert „megszámolta”, és ettől rövidesen kihullott, legalábbis meglazult); az Őrdök szánkásztasséik még 'kínozzon valami baj'.*

B) Ebbe a csoportba többféle típus tartozik. A történetiséget bizonyították a középkori nagy járványok emlékei: *av vértájog öjjöm még (fekete himlő); döögj még (pestis), éjgjen ki ja bélléd (kolera), az iz egyém meg (? lepra).* A katonafogdosás idején honosodott meg a *franc üssöm beléd* átkozódás. A *franc*, másik nevén: *franciya betekség* a szifilisz elavulóban levő népi elnevezése.

Az epilepsziával több átkozódás kapcsolatos. Az epileptikus rohamokat a régiek nem tudták megmagyarázni. Azt hitték róla, hogy az ördöggel vagy valamilyen gonosz hatalommal függ össze. Több elnevezést találunk: *any nyavaja törjön ki; ar roszt nyavaja törjön ki; ar roszt törjön ki; törjön ki ja motrok* (újabbán: *frász*, sőt: *franc*, amelynek azeredeti-jelentése valószínűleg elhomályosult); *ag görcs húzzon össze* (ez a tetanusz is lehet); stb.

A továbbiakban a népbetegségekről kell szólnunk. Ezek többnyire halálosak voltak. Első számú népbetegség a tuberkulózis volt. Hosszú ideig tartott, amíg a beteg belehalt (a meggyógyulásra csak nagyon ritka kivételek voltak). A református egyház anyakönyvei szerint is a tüdőbaj — a bejegyzések szerint a hektika (az öregek *heptiká*-nak ejtik) vagy a szárazbetegség — szedte leginkább áldozatait. A tbc-re vonatkozó átkok: *idő eldöt cáragy még; száraggy el; gebegy még; rohaggyéik el alattad az áty szalmája.* Egyéb megbetegedések: *an nehésség ájjom beléd; száraggyéik el ak kezed (lábad) szára (vérkeringési zavarok); fullagy még (asztna).*

C) Az erőszakos halál kívánásának is számos esete van. A régi bíraskodás emlékeit őrzik a következők: *akasszonak fél an neved napján; asz széll fújjon el at talpad alatt; hol-lóuk horgyonak el az akasztóúfáru; sintékr világiacson ah hóttestéd félét novembér elsején; süj még as sajád zstirodba; süjjön ki ja szeméd.* A középkori istenítéletek emlékét is megőrizték; ezek többnyire önátkok: *ics csüjjegek el; szakaggyon ki ja kezem; fojjon ki ja szemém.* Rendszerint hozzátették: *ha nem mondok igazat, ha hazudok.*

Az élet más területéről is találunk átkokat. A természeti jelenségekkel is kapcsolatban állnak. Többnyire az ítéletidő a középpont, hiszen ekkor — a régiek hiedelme szerint — a gonosz hatalmak haragszanak: *az éik szakaggyon rád; az istennyila (méinkő) csap-jom beléd;* stb.

D) Egyéb területről is gyűjtöttünk átkokat, ezek azonban alkalmi jellegűek, használati körük szűk. Pl. *ah halál suhincson agyó* (tudniillik a kaszájával); *ésné ja fejedre . . .* (kő, fa stb.); *csuvik szájjéik az ablakodba* (a *csuvik* 'kuvik' az egészen közeli halált jelenti), *mén nem vagy mán az Őrhégyén?* (az Őrhegyen van a temető).

3. A bemutatott átkok többségét jóformán csak az öregek ismerik már. Éppen ezért is tartottuk szükségesnek összegyűjteni.

Az átkok jelentősége ma már csekély, legfeljebb ijesztgetésre jók. Használati körük szűk, régen is és esetlegesen ma is inkább nők és gyermekek használják.

Az összegyűjtés szükségszerű, hiszen az ősi vallás számos elemét őrizték meg (a Kalevalában pl. az egyes betegségek neveit megszemélyesítve találjuk). Egy falu szókincse alapján igyekeztünk a sajátosságokat megismerni, valamint a következtetéseket levonni. Valószínűnek tartjuk, hogy az említett átkok nemcsak Cserépfaluban használtak, hanem másutt is megőrizték őket.

MIZSER LAJOS

S Z E M L E

Oswald Szemerényi, *Richtungen der modernen Sprachwissenschaft.* Teil I: Von Saussure bis Bloomfield, 1916—1950.

(A modern nyelvtudomány irányzatai. I. rész: Saussure-tól Bloomfieldig, 1916—1950.)
Heidelberg, 1971. Carl Winter Universitätsverlag. 148 lap.

Az olvasó joggal kérdezheti, miért vállalkozunk 1978-ban egy olyan általános nyelvészeti munka ismertetésére, amely ezelőtt hét esztendővel, 1971-ben jelent meg. Talán akkor elkerülte a figyelmünket, vagy pedig az utólagos fejlődés valami különös jelentőséget tulajdonított neki? Nos sem egyik, sem másik, mert a könyvre megjelenése után felfigyeltünk, és annak értékelésében — amennyire meg tudjuk ítélni — valamiféle drámai változás az elmúlt évek folyamán nem következett be. Késedelmes ismertetésének más oka van. SZEMERÉNYI OSZVALD e munkájának alcímében szerepel az „I. rész” kitétel, s a szerző az előszóban azt ígéri, hogy belátható időn belül (mármint 1971-hez képest) megjelenteti a második részt is, amely az 1950 utáni fejlődést, mindenekelőtt a CHOMSKY nevéhez fűződő generatív grammatikai irányzatot, valamint az első részben nem érintett európai fejleményeket, többek között a szovjet nyelvészet eredményeit fogja bemutatni. Nos, hosszú éveken keresztül vártuk ezt a második részt, mert úgy gondoltuk, annak ismeretében lesz érdemes az első részre visszatérni, és a kétrészes munkát mint egészet ismertetni. Sajnos, legjobb tudomásom szerint ez a második rész a mai napig nem jelent meg, így — nem látva értelmét a további várakozásnak — belefogunk az első rész ismertetésébe, mert meggyőződésünk, hogy azt feltétlenül megérdemli.

Szemerényi munkájának jellegét alapvetően meghatározza az a körülmény, hogy a kis monográfia — amint az már oly sokszor fordult elő a tudomány történetében — valójában egyetemi előadásokból nőtt ki. Ez a fontos mozzanat természetesen maga után vonja, hogy a szerző mindenekelőtt nem új egyéni eredmények bemutatására törekedett, hanem egy használható bevezető jellegű tájékoztatás létrehozására, olyan kis tankönyv megírására, amely alapja lehet későbbi részletesebb és elmélyültebb vizsgálódásoknak.

Szemerényi a bemutatás külső keretének a SAUSSURE-rel kezdődő korszak különféle nyelvészeti iskoláit teszi meg, tehát egyes fejezetei egybeesnek a „prágai iskola”, „koppenhágai iskola”, „amerikai leíró iskola” oly ismerős kategóriáival. A bemutatás egyik vonzó vonása, hogy nemcsak a tudományról, annak irányzatairól beszél absztrakt síkon, hanem az egyes iskolák nevesebb tudósairól is, fontosabb életrajzi adataikig bezárólag. Ezenkívül közel hozza az olvasóhoz a legfontosabb tudománytörténeti eseményeket is, így a fontosabb nyelvészeti társaságok megalakulását, folyóiratok alapítását, valamint azokat a nemzetközi nyelvészkongresszusokat is, amelyeken a tudomány előrehaladása szempontjából jelentős referátumok hangzottak el. Ezek az életrajzi, illetve tudománytörténeti adatok minden esetben a nélkülözhetetlen minimumra szorítkoznak, és így a tárgyalás sehol sem siklik ki, nem vész el az apró történeti konkrétumokban, illetve esetlegességekben.

Az egyes tudományos iskolákat, illetve irányzatokat választani a tárgyalás kerekeitül egyfelől kétségtelenül rendkívül kényelmes dolog, mert ez esetben a szerző egy ugyancsak kigyúrt hagyományt követ, és sok tekintetben automatikusan adva van a tárgyalás szerkezete, illetve vezérfonala. Másfelől tagadhatatlan hátránya ennek az iskolákban való gondolkozásnak, illetve bemutatásnak, hogy ez esetben mindenkit, minden szerzőt, aki szóbakerül, el kell helyezni valamelyik iskolában, még akkor is, ha ez csak némi erőszak árán sikerül.

De azt hiszem, eleget beszéltünk már a könyv „külső” aspektusairól, és itt az ideje, hogy áttérjünk érdemi ismertetésére. Nos, az első nagy fejezet, amely SAUSSURE ismertetésének és bírálatának van szentelve, egy rövid bevezető után következik, amely az előző — főleg az újgrammatikus — korszakok rövid, de mesteri jellemzése. Szemerényi Oszvald, a kiváló indogermanista igencsak ismerős talajon mozog, amikor visszatekint a történeti és összehasonlító nyelvészet századára. Talán csak egyet hiányolunk ebben a nagyszerűen sikerült rövid fejezetben, nevezetesen azt, hogy HERMANN PAULról szólva PAULnak csak azt az emlékezetes nézetét tárgyalja, miszerint a nyelvtudománynak csak történeti formája lehetséges, csak az lehet tudomány (s igen érdekesen rámutat arra, hogy ez nem lehetett PAUL teljes meggyőződése, hisz másutt nagyon helyesen arról ír, hogy a nyelvtudomány tárgya minden nyelvi megnyilatkozás, amire egyének kölcsönös érintkezése közepette kerül sor), viszont nem ejt egy szót sem e korszak és különösen PAUL igencsak virulens pszichologizmusáról. De ismételjük, ez a rövid bevezető fejezet csak afféle előjáték (mármint ebben a könyvben) a tulajdonképpeni témához, azaz a modern irányzatokhoz, így nyilván nem törekedett még csak megközelítőleg teljesre sem.

A tulajdonképpeni tárgyalás tehát SAUSSURE bemutatásával kezdődik. Ebben a (könyv terjedelméhez képest) tekintélyes fejezetben felszillannak már a szerzőnek mindazok az erényei, amelyek lényegében az egész munkát jellemzik: 1. Hallatlanul világos, plasztikus bemutatása a tárgyalt szerzők nézeteinek. 2. Egy „sűrített” kritika, vagyis felhasználása a kritikában mindazoknak az előzetes publikációknak, amelyek a kérdéses szerzővel kapcsolatban valami lényeges dologra hívták fel a figyelmet. Így Szemerényi könyve a szó legteljesebb értelmében sikeres bevezetés lesz, mert nemcsak elméleteket, felfogásokat ismertet, hanem embereket is e felfogások mögött, eseményeket is a nézetek fejlődése-harca közepette, és rendkívül bölcs, kiegyensúlyozott, „összeérlelt” kritikát. Sőt, az egyes szekciók végén még a legfontosabb irodalomra is felhívja a figyelmet. Általában el lehet mondani, hogy a klasszikus irodalomjegyzéket használja, még ebben is szinte ideális módon bevezető—pedagógiai—didaktikai jellegű.

Magának SAUSSURE munkásságának az ismertetésében Szemerényi felhasználja a SAUSSURE-filológia utóbbi egy-két évtizedben megjelent minden fontosabb eredményét, így TULLIO DE MAURO rendkívül bő és értékes kommentárokkal ellátott SAUSSURE-kutatását és természetesen a Cours de Linguistique Générale kéziratok forrásaival kapcsolatos újabb fejleményeket. (KOERNER sok tekintetben fordulópontot jelentő munkáit, valamint a Bibliographia Saussureana-t természetesen még nem használhatta.) Az a mód, ahogy a fontosabb saussure-i dichotómiák (langue—parole, szinkronia—diakronia stb.) irodalmát összeválogatja és ismerteti meg summázza, azt mutatja, hogy Szemerényi nemcsak kiváló tudós, hanem kitűnő oktató is.

Mivel a munka jellegének megfelelően Szemerényi elsősorban azt akarja az egyes szerzők, illetve iskolák esetében bemutatni, ami feltehetőleg egy, a szó legjobb értelmében vett nemzetközi konszenzusnak lenne nevezhető, az olvasó — ha valamiben itt-ott eltér a véleménye a szerző felfogásától — elsősorban nem a megállapítások tartalmát illetően érez hajlandóságot a vitára, hanem pl. az arányokat illetően.

SAUSSURE és köre (az ún. genfi iskola), valamint a saussure-i opusz körül kibontakozott (és máig tartó) kritikai irodalom igen sikerült bemutatása után Szemerényi a prágai iskolára tér át. Itt két megjegyzésünk lenne: Nem egészen látjuk indokoltnak az olyan beállítást, mintha JAKOBSON TRUBETZKOYJAL egyenrangú, sőt Szemerényi szerint esetleg TRUBETZKOY felett álló tudós lenne önállóság és eredetiség tekintetében. Tehát úgy érezzük, JAKOBSON jelentősége kissé el van túlozva. Ennyit az „iskolán belüli” aránytalanságokról. Ami az iskolának mint egésznek a bemutatását illeti, azt egy kb. hasonló méretű aránytalanság jellemzi a könyv egészéhez képest. Mégpedig megint csak eltúlzásról van szó, a prágai iskola mintha nagyobb helyet kapna ebben a szerény méretű munkában, mint amennyit — pl. az amerikai leíró nyelvészethez képest — és főleg a nyelvi elemzésben elért konkrét eredményeihez képest érdemelne. Persze itt sincs szó bántó aránytalanságról.

Viszont feltűnően sovány az a fejezet, amely a koppenhágai iskolával foglalkozik. Ez sem bizonyult valami termékeny iskolának, de ha a prágai iskola 44 lapot kapott, akkor a koppenhágai iskola bizvást többet érdemelt volna írd és mond hat lapnál. S hogy a prágai iskola valóban túlzott figyelmet kapott, azt mindennél beszédeesebben bizonyítja az a körülmény, hogy a „klasszikus strukturalizmus” kétségtelenül legtermékenyebb iskolája, az amerikai leíró iskola, BLOOMFIELD iskolája negyvenhárom lappal van képviselve, tehát valamivel kisebb rész foglalkozik vele, mint a prágaiakkal.

Ebben az utolsó részben, tehát az „Amerikai nyelvészet” című fejezetben, BOAS, SAPIR és BLOOMFIELD főművének kitűnő bemutatása mellett találunk néhány gyengébben sikerült pontot, azokat, amelyekben Szemerényi meglehetősen esetlegesen a BLOOMFIELD utáni korszakot próbálja bemutatni. Az egészében véve kiváló munkának, amelyet mindig bizonyos bölcs lehiggadtság jellemez (mind a bírálát, mind a bemutatás módját illetően), kétségtelenül ez a néhány utolsó pont a leggyengébben sikerült része. Hogy miért? Többek között például azért, mert a poszt-bloomfieldianus korszak legnagyobb „manipulátora”, Z. S. HARRIS még csak meg sincs említve benne. (Persze HARRIS főműve 1950 után jelent meg, de híres cikkei a „Language” című folyóiratban 1942-ben indulnak meg, az első, amit HOCKETT pl. korszaknyitónak tekint, a leíró iskola egy újabb, szigorúbb időszaka megnyitásának, a morféma-alternánsokról szól.) HARRIS minden tekintetben nagyobb alakja a BLOOMFIELD utáni nyelvészethoz, mint az a B. BLOCH, akinek fonémaelemzési posztulátumait Szemerényi oly részletesen mutatja be.

S ha már a kifogásoknál tartunk, még valamit. Az olvasó meglegegedetten látja, hogy Szemerényi méltó helyet biztosít a prágai iskola két olyan „oldalági” tagjának, mint BÜHLER és LAZICZIUS. LAZICZIUS GYULÁRÓL részletesen szól, többek között ír LAZICZIUS egyik „felfedezéséről”, az emfatikumról. S megemlíti, hogy „Diese Gedanken werden von Trubetzkoy auch in den Grundzügen gewürdigt. . .” (97. lap). Nos, ez a mondat így kissé félrevezető. TRUBETZKOY a Grundzügenben tényleg foglalkozik LAZICZIUS-nak azzal a kísérletével, hogy a fonémát három funkciós, az emfatikumot két funkciós, a változatot pedig egy funkciós elemnek képzelje el (a bühleri hármasság alapján), de ezt TRUBETZKOY az idézett helyen nem „méltatja” („werden. . . gewürdigt”), hanem mint alaptalant utasítja el. Utolsó nemzetközi cikkében, már a háború után LAZICZIUS éppen erre a trubetzkoyi bírálatra reagált az akkor induló Linguában.

Összefoglalásképpen a következőket mondhatjuk: Szemerényi Oszvald kitűnő, hasznos könyvet írt, amely talán a maga nemében egyedülálló vilárossággal indítja el a kezdő olvasót az általános nyelvészet huszadik századi ösvényein. Nemcsak az egyes szerzőket, de a főbb, immár klasszikusnak számító műveiket is bemutatja ritka vilárossággal. Aki még nem ismeri ezeket a kérdéseket, az nagyszerű alapot és indíttatást kap; a nyelvész, aki számára az érintett témák, szerzők és művek ismerősek, valóságos élvezettel fedezi fel újra hajdani leckéinek szépségeit. Alapos tárgyismeret, kiegyensúlyozottság,

s az egész könyv mögött egy szimpatikus emberi és tudósi magatartás — ez SZEMERÉNYI OSZVALD kis könyve. Éppen ezért ismertetésemet két kívánsággal zárom: Az egyik az, hogy minden késedelem ellenére jelenjen meg az 1971-ben megígért második rész. A másik pedig az, hogy ez a hasznos, jó munka legyen minél előbb magyar nyelven is hozzáférhető. Ha másként nem, legalább egyetemi jegyzet formájában, hisz kiváló pedagógiai—didaktikai erényei miatt mindenekelőtt az egyetemi hallgatóság kezébe kívánkozik. S milyen nagy szükségük lenne rá!

ANTAL LÁSZLÓ

Der Münchener Kodex IV.

Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis.

Bearbeitet und herausgegeben von Ádám István T. Szabó

Kommissionsverlag Otto Harrassowitz, 1977., Wiesbaden

1. Ahhoz, hogy a nyelv történetét rendszertörténetként lehessen bemutatni, minél több szinkrón metszet ismeretére van szükség. Ilyen metszeteknek, nyelvállapot-leírásoknak tekinthetők a nyelvelmékel-feldolgozások. Ezek egyik típusát BÁRCZI GÉZA Tihanyi Alapítólevél-feldolgozása teremtette meg, egy másik típusára pedig KÁROLY SÁNDOR munkája (A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban) ad példát. Ez utóbbihoz bizonyos szempontokból hasonló feldolgozási formában most egy új nyelv- emlékleírással gazdagodott a nyelvtudomány: a Müncheneri Kódexével, SZABÓ T. ÁDÁM jóvoltából. E munka a „Der Münchener Kodex” sorozat IV. köteteként jelent meg Wiesbadenban. Az első kötetet DÉCSY GYULA és FARKAS GYULA tette közzé 1958-ban (a MK. faximile-kiadását tartalmazza), a második kötet DÉCSY GYULA munkája: Der Münchener Kodex II. Das ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert. Buchstabentreuer Abdruck Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1966. (ismertetését I. IMRE SAMU: NyK. LXX, 263—7). A kódex kritikai szövegkiadását a latin megfelelővel együtt NYÍRI ANTAL és munkaközössége is megjelentette: Bp., 1971., a kiadás bevezetőjében és egyéb cikkekben kifejtett indoklással; ismertetését I. MÁTAI MÁRIA: NyK. LXXIV, 473—6). E mű a továbbiakban: MK. 2.

DÉCSY GYULÁÉKNAK a kódexszel kapcsolatos további terveiről a MK. 2-ből szerezhetünk tudomást: „A soron következő III. kötet az egykorú olvasatot adja majd párhuzamos latin szöveggel. A IV., egyben utolsó kötet pedig a kódex modern szempontú részletes nyelvi leírását fogja tartalmazni. Ezt a feladatot valószínűleg egy munkaközösség fogja elvégezni, egyes területeken igénybe véve a modern elektronikus adatfeldolgozó gépek segítségét is” (MK. 2. Bev. XVII.; magyarul idézi: IMRE: NyK. LXX, 265).

Azóta elkészült a III. kötet is: DÉCSY GYULA, Der Münchener Kodex Bd. 3. Das ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert. Lesung mit Hilfe des Graphemmaterials der heutigen ungarischen Rechtschreibung, de az még kézirásban van.

A IV. kötetre vonatkozó „előrejelzés” (I. MK. 2. Bev. XVII.) a megvalósítás folyamatában több ponton módosult: 1. tartalmilag, ugyanis szűkebb lett, mint a „részletes nyelvi leírás” (ugyanakkor bővebb is!); 2. munkaközösség helyett SZABÓ T. ÁDÁM maga végezte el ezt a hatalmas, valóban munkaközösségi méretű munkát; 3. a feldolgozás módszere tekintetében, ugyanis nem gépi, hanem hagyományos kézi módszerrel készült. A lényeg azonban nem ez, hanem a megvalósult, elkészült mű. Azt pedig mind gazdag anyaga, tartalma, tudományos alapossága, mind a megszerkesztés gondossága alapján örömmel üdvözölhetjük. A hét év kemény munka (1969. máj.—1975. dec.) meghozta gyümölcsét.

2. A 435 lapos mű két fő részre oszlik: 1. a szókincselemzés (8–80), 2. a szótári rész, mely a kódex teljes szó- és formánkészletét tartalmazza (87–435).

A szókincselemző fejezet előtti Bevezetésből megtudjuk, milyen feladatok megoldását vállalta a szerző, mi a munka célja, és hogyan keletkezett. Végül röviden a könyv felépítéséről, szerkezetéről szól. Abból kiindulva, hogy a MK. legfontosabb nyelvemlékeink egyike, de szókészletének vizsgálatára viszonylag kevés figyelmet fordított a kutatás, Szabó T. Ádám DÉCSY GYULA ösztönzésére elhatározta, hogy elkészíti a MK. szótárát, amely minden későbbi szókészletteni vizsgálódáshoz pontos anyagot nyújt. KÁROLY SÁNDOR kiváló Bécsi Kódex-feldolgozója a szerző számára a minta, de míg KÁROLY munkájának főhőse a morféma, Szabónál a szó áll a központban. Ugyanis: nemcsak abc-rendbe szedi a kódex (pontosabban a négy evangélium) szavait, hanem megadja jelentésüket, bizonyos esetekben szófajukat is, tehát azt vállalja, hogy „lexikailag és szemantikailag is értékeli a szavakat” (Bev. 6). A szótári rész szócikkei a címszó jelentésén és szófaján kívül tartalmazzák a címszó összes kódexbeli előfordulását, az összes adat lelőhelyét; az „összes adat”-ba beleértve természetesen a címszó ragozott, jelezett alakjait is. Ahogy a Bevezetőben írja: „Lexikai vizsgálatok céljait szolgálja a könyv, de úgy van megszerkesztve, hogy morfológiai és morfofonematikai vizsgálatoknál is használható legyen” (6); „alapul szolgálhat további, nem lexikai jellegű vizsgálatokhoz” is (7).

A munka keletkezésével, a feldolgozás módszerével kapcsolatban elmondja, hogyan és mennyit mérlegelték a gépi és a kézi adatgyűjtés és -feldolgozás előnyeit, hátrányait (külföldi, pl. finn tapasztalatokat is felhasználva), míg végül a hagyományos módszer mellett döntöttek: az mutatkozott előnyösebbnek, kivihetőbbnek. És — mint a munka mutatja — ezzel a módszerrel is lehet korszerű (mennyiségi és minőségi) feldolgozást, nyelvelemzést végezni. Szabó ugyanis nemcsak a MK. szótárát készítette el, hanem a kódex szókészletének sokoldalú vizsgálatát is elvégezte.

Mielőtt azonban ezt a szókincselemző (első) fejezetet — gazdagságának és értékeinek megfelelő részletességgel — bemutatnám, az „alapanyagról”, a szótári részről szeretnék beszélni.

3. A) Szabó T. Ádám a MK. 59981 szavát (adatát) 3079 címszó alá foglalta. A különböző statisztikákban ezzel a két számmal dolgozik: „reál-korpusz”-nak nevezi az összes adatot (az 59 981-et), és „ideál-korpusz”-nak a címszók (az „önálló lexémák”) számát (3079).

Az egész szótári rész kulcskérdése (és a számítások realitásának, más eredményekkel való összevethetőségének is egyik alapja) a címszó kiválasztása, vagyis az, hogy mit tekint a szerző címszó rangú önálló szónak, és mit csak címszó alá besorolandónak. Éppen ezért szívesen olvastam volna a címszókiválasztás elveiről a Bevezetőben. Mivel ezt Szabó nem tartotta szükségesnek részletezni, engem pedig fölöttébb érdekelt, hát a kiválasztott címszók alapján próbáltam a kiválasztás elveit a magam számára valamelyest felismerni. Nézzünk meg ennek érdekében tíz egymás után következő címszót (az értelmezésekkel együtt):¹ 111 *szorgalmasság* <gondozás, ápolás; gond> | 112 *szorgalmast* <mindjárt, hamarost> '(adv. temp.) alsbald, . . .' | 113 *szorgalmast* <igen, nagyon> '(adv. modif. empf.) sehr. . .' | 114 *szorgalmatosság* <gond> | 115 *szorgalmazat* <gond> | 116 *szorgalmazatos* <aggodalmaskodó; bajos> | 117 *szorgalmazatosság* <gond> | 118 *szorgalmazatosságot* (vall) <gondja van rá> | 119 *szorgalmazatost* <azonnal, rögtön> | 120 *szorgalmaz(ik)* <gondoskodik; aggodalmaskodik; foglalatoskodik; megy. . .>.

¹ A szerző a szótárban a címszókat sorszámozza (háromjegyű számmal: 001. . . 024 stb.), a számozást minden betűnél újrakezdi.

Azt látjuk, hogy önálló címszók a különböző képzett szavak, a ragszilárdulással keletkezett határozószók, ami természetes. Két dolog azonban meggondolkoztat: az egyik a *szorgalmast* szó, amiből a jelentéstől függően két címszót csinál: az egyik az időhatározói funkciójú, a másik az „érzelmileg nyomósító adverbium”, a fokhatározói *szorgalmast*. Ez a törekvés, hogy egy többjelentésű szónak az egymástól távolabb (?) eső jelentéseit külön címszóvá tegye (homonimáknak fogva fel őket, vö. 76–8), elég erősnek látszik. Ezt mutatja pl. az *ok* szó is: 013 *ok* <id.¹; cél>, 014 *ok* <okirat, írás>; vagy a *szerezés*: 081 *szerezés* <teremtés>; 082 *szerezés* <rendelés → rendelkezés>. De ezen az alapon több szót is szét lehetne „hasítani”, pl. a *fej*-et: a szerző egy címszó alá foglalja két, elég távoli jelentését: <id. [testrészt]; sarok> 'Kopf, Haupt; Ecke'. A poliszémia és az ún. „etimologikus homonímia” összefüggéseiről a szerző is ír (78).

A másik meggondolkoztató jelenség a *szorgalmazatosságot* (*vall*) <gondja van rá> címszó. Minél többet nézegettem az efféle sz ó s z e r k e z e t e k szempontjából a szótárt, annál inkább helyesletem Szabó T. Ádámnak azt a — remélem, jól felismert — törekvését, hogy az olyan szószerkezeteket, amelyek a kódex nyelvében többé-kevésbé kötöttek, sajátos jelentésűek, a címszóvá tétel eszközével kiemelje az adatok tömegéből, és külön, önálló értelmezést adjon nekik. Így lesz külön címszó a *hossza lévén az viadalban* <haláltusában lévén>, a *vallja ő kellemetességét* <szüksége van rá>, *végezetet vall* <vége van> stb. Ebben a kérdésben nagyjából hasonlóan jár el SZABÓ T. ATTILA is az Erdélyi Szótörténeti Tárbán. De talán felesleges a *szorgalmazatosságot* (*vall*) kifejezést (361) még egyszer címszóként felvenni a 413. lapon, fordított szórenddel, de ugyanazzal a jelentéssel, ugyanazzal az egyetlen adattal: *vallja ő szorgalmazatosságát* (itt elírás történt: az idézett adatban [Lk 10.35]² „vallad ő zörgalmazatofflagat” szerepel). — Ez a megoldás azt eredményezi, hogy sokszor egyetlen adat két-három-négy szócikkből is felbukkan, mint pl. a fenti Lk 10.35: a *szorgalmazatosság*, a *szorgalmazatosságot* (*vall*), a *vallja ő szorgalmazatosságát* és a *vall* címszó alatt. Ez persze nem baj, ha ezt a tényt a reál-korpuszba tartozó adatok összeszámlálásánál a szerző figyelembe vette.

A szótár megszerkesztésében az is dicsérendő, hogy a szabad szószerkezetek vizsgálatához is szolgáltat anyagot. Ezek ugyanis a szócikkekben belüli példamondatokból könnyen kigyűjthetők. Bizonyos esetekben ennél többet is nyújt: a szócikkek belüli példákban szereplő szószerkezeteket (amelyeknek egyik tagja a címszó) külön utaló címszóként is felveszi, természetesen nem sorszámozva (l. pl. a *szabadolat*-ot).

A címszó kiválasztás elveivel kapcsolatban még két lényegesebb megjegyzésem van: Úgy látom, hogy a szerző következetesen külön címszóvá teszi a kódexben szereplő *h a n g a l a k i v á l t o z a t o k a t*, ezek akár történeti, akár nyelvjárási különbséget mutatnak fel, pl.: *ü d ő* — *ü d ő*, *v á r a s* — *v á r o s*, *e n e n m a g a m* — *ö n ö n m a g a m* stb. (ezeket a kettősségeket fel is sorolja a 69. lapon). — Talán ezen az alapon jár el sajátos módon bizonyos igealakok címszóvá tételekor: a *m e g s z a b a d e j t* alapalakon kívül címszóvá teszi a *szabadoh* <szabadít> (Mt 6.13: „*zabadoch* műket gonoztol” — MK. 2. 6), valamint a *szabadéhh* <szabadít> felszólító módú alakokat (bár ez utóbbi szabad tórmorfémaként nem fordul elő, csak személyragozva: Mt 27.43: „Remenkedet iftenbe *zabadeha* m̄g qtet. . .” — MK. 2. 33). Ugyanígy az *Olivet hegye*, az *Olivetnak hegye* és az *Olivetnek hegye* külön-külön címszó a szótárban.

A címszók kérdésével kapcsolatban a másik és egyben utolsó megjegyzésem a *sz ó ö s s z e t é t e l e k* et érinti. Az összetételek kigyűjtését, a szószerkezetektől való elhatárolását, ezt az egyik legnehezebb feladatot Szabó vállalta, és nagy körültekintéssel oldotta meg. Az összetett szavak önálló címszók a szótárában. Az összetételeket alkotó

¹ id. = a címszó hangalakja és jelentése a maival megegyező.

² Lk 10.35 = Lukács evangélium, X. fejezet 35. mondat; ez a kódex 67. levele verso-jának második oszlopában van (67 vb 35).

törmorfémák (az elő- és utótagok) önálló címszóvá tételének vagy nem tételének elveit viszont nem látom tisztán. Először azt, ami világos: címszó a *galambároló*, és címszó a két alkotóelem: a *galamb* és az *ároló*, mivel ezek is léteznek a kódexben önálló szóként. (A *galamb* címszó alatt a *galamb* szónak és toldalékos alakjainak adatai szerepelnek, az *ároló* címszó alatt az *ároló* szóé.) Ha azonban az összetétel előtagja vagy utótagja nem szerepel önálló szóként a kódexben, mintha nem érvényesülne mindig teljes következetesség. Pl.: a *kecskeolló* <kecskegida> összetétel címszó, és címszó az *olló* <gida> is, amely önállóan nem szerepel a szövegben, csak egyszer, a *kecskeolló* összetételben (ugyanaz az egy adat áll mindkét helyen: a Lk 15.29). Ugyanígy: címszó a *gabonafő* és a *-fő* <kalász, (gabona)fej> is (kis kötőjel utal a szó utótag voltára! — csak a *gabonafő* összetételben létezik). Ez a megoldás — különböző indokok alapján — elfogadható, de nem mindig így jár el a szerző: nem címszó például a *szemfedél* *-fedél* utótagja, a *földindolás* *-indolás* utótagja. Az előtagok címszóvá tételét vagy nem tételét ugyanez a kettősség jellemzi (l. pl.: 148 *fő*- <legrangosabb> s. [= lásd] 151 *főhely*, 159 *főszék*, 160 *fővén*; de pl. a *mustár-mag* előtagja nem címszó). E kettősség láttán nem tudom, hogy az ilyenfajta szóösszetételeket hány „reál-szó”-nak számolta a szerző.

B) Külön kell szólnunk a címszók sorában gyakran felbukkanó (nem sorszámozott) utaló címszók rendszeréről. Szabó ennek kitűnő megoldásával nagy segítséget ad főként jelentéstani, de alaktani és hangtani kutatásokhoz is. Nagyon gondosan valósítja meg azt a (megvalósításból kivehető) törekvését, hogy az olvasó minél könnyebben, minél gyorsabban megtalálja a keresett szót, akkor is, ha más a hangalakja vagy a helyesírása vagy a jelentése a kódexben, mint ma. Pl.: → ár s. *árr*¹; → ács s. *ács*; → lassúság <csendesség> s. *lassóság*; → pusztulás s. *pusztolat*; → árus 'käufer' s. 131 *ároló*, 133 *áros* stb. Nagyon jó és hasznos az a megoldás, hogy utaló címszóként bizonyos értelmezéseket, azaz a címszók szinonimáit is felveszi. Kis szinonimaszótár bontható ki belőle. (A kódexben előforduló szinonimák sorát az első fejezetben kiválóan fel is dolgozza; erről később.) Pl.: → <fűj>² s. *lehel*, *külehel*; → <lepedő> s. *lellah*; → <elhajjt> s. *levet*; → <félrevezet> s. *elfordejt* stb. Ugyanígy még néhány más utaló címszó felvétele is szóba jöhetett volna, pl. (üresen) *pusztán* (adv.), <épület> *rakás*, <gondol, vél> *alajt*, *alot*, <érint> *illet* stb., ami persze semmit nem von le az egész utaló címszórendszer értékéből.

C) A címszó után nézzük most már a teljes szócikket! A címszót a magyar, a német (szükség esetén a latin) értelmezés követi, majd (bizonyos szóosztályok esetében) a szófaj meghatározása. Ezután az összes adat lelőhelye található, a toldalékok abc-rendje (azokon belül az előfordulás sorrendje) szerint. Ha a jelentés egyértelmű dokumentálásához szükséges a szöveggörnyezet (márpedig sokszor szükséges), akkor a szerző a lelőhelyen kívül azt is megadja. A szócikk végén sokszor utal a szerző a címszóval alaktanilag, jelentéstaniilag stb. összefüggő más címszókra. Ezek az utalások is feltétlenül hasznosak, segítségükkel az abc-rendből fakadó hátrányok jelentős mértékben csökkenthetők. De rendkívül nagy munka lehetett ennek a következetes megvalósítása is (pl.: a *lehet* szócikk végén utal a *jöllehet*, *le(sz)*, *lehetellen*, *lehetséges* címszókra; a *megszabadejt* végén a *megődoz-ra*; a *mege(sz)*-nél a *megő(sz)*-re és viszont stb.).

Néhány szót a szófaji minősítésekéről: XV. századi szöveg szavainak szófaji minősítése elsősorban a szófajok közötti határok elmosódottabb volta, az átmeneti állapotban levő szavak sokasága miatt roppant nagy és nehéz feladat. A szerző nagy munkával, körültekintő vizsgálódás eredményeképpen ezt elvégezte. Szófaji elemzésének statisztikai feldolgozását az első fejezet tartalmazza. Magában a szótárban nincs mindig jelölve a szófaji érték. Csak a névutókat, köztöszókat, határozószókat és az igekötőket

¹ A dőlt betűvel szedett szó mindig címszó.

² Vö. 031 *lehel* <fűj> (csúcsos zárójelben mindig az értelmezés van).

minősíti mindig, más esetekben főként csak akkor, ha kettős szófajúságról, illetőleg (történetileg) átmeneti kategóriáról van szó. Pl.: *jó* '1. (adj.) gutes (Werk), gut; richtig, gesund 2. (sub.) das Gute, (pl.) die Rechte'; de az adatokat nem csoportosítja a két szófaji érték köré, hanem vegyesen adja meg őket, a toldalékok sorrendjében. A kettős szófajú *jó*-félektől a jelölésben is szemléletesen megkülönbözteti az átmeneti állapotban levőket, pl.: *hozzá* <hozzá; magához> '(adv. ~ praef.)'. Az adatokat itt is együttesen adja meg. Igen jó, hogy a *hozzá* (és hasonló) előfordulásait mindig azzal az igével együtt közli, amelyhez közvetlenül kapcsolódik: ~ (*hív*), ... ~ (*közelejt*), ... ~ (*told*) stb., ezzel egyben további, tüzetesebb vizsgálatokhoz is anyagot adva.

A MK. határozószóit, igekötőit és névutóit néhány éve magam is vizsgáltam, így számomra különösen tanulságosak Szabó minősítései, állásfoglalásai, és látom az e munkába fektetett energiát. A szófaji minősítéseknek, illetőleg a kódex szóosztályainak és azok összefüggéseinek részletes elemzésére egy ismertetés keretében nincs lehetőség.

Azt már említettem, hogy a szócikkek nagy részében bőséges példanyag szemlélteti a címszót és jelentéseit. Amiről még beszélni szeretnék röviden, az e példanyag (és a címszó) írása — helyesírása. Már a Bevezetőből (7—8) megtudjuk, hogy a szerző a kódex szövegét Décsy kézírata (a MK. 3) alapján cédulázta ki, ennek megfelelően a példamondatok (és a címszók is) a korabeli kiejtés szerint, a Décsy-féle olvasatban szerepelnek, mai helyesírással. Az olvasatok rendkívül szükségesek a nyelvtörténeti kutatások számára, hiszen a korabeli kiejtés rekonstruálásával lehet igazán megközelíteni a korabeli nyelvallapotot. Mindig a nyelv valóságos hangzását kell ismerünk, illetőleg felismernünk az írás mögött. Ugyanakkor az olvasatnak — bár nyilvánvalóan törekszik az objektivitásra — mindig van szubjektív oldala, felfogásuktól, a nyelvtudomány mindenkor állásától stb. függően változhat, így — tehát természetéből következőleg — kevésbé időtálló, mint az eredeti helyesírású szöveg maga. Az olvasat megadásának rendkívül nehéz és csöppet sem hálás feladatát elvégezte DÉCSY GYULA: a MK. 3 megjelenését nagy érdeklődéssel várjuk. A szótári feldolgozásban viszont — azt hiszem — célszerűbb lett volna az eredeti helyesírásban közölni a példanyagot. Egyrészt az előbb kifejtettek miatt, másrészt pedig abból a praktikus megfontolásból, hogy akkor ritkábban kellett volna (ill. kellene a jövőben) az eredeti szöveget elővenni, az adatot abban visszakeresni, éppen az olyan (lexikai, morfológiai, morfofonematikai l. 6—7) kutatások során, melyekhez Szabó szótára adatokat kíván nyújtani. A címszavak esetében természetesen a kiejtés szerinti írás a helyesírási és következetesen megvalósítható megoldás.

4. Mint ismertetésem elején említettem, a szerző könyvében nemcsak a MK. szótárát (és morfémátárát) készítette el (ami önmagában is hatalmas és nagy értékű munka), hanem szókincsét is feldolgozta, mégpedig mennyiségi mutatókkal és minőségi analízissel, mindegyiken belül többféle szempont szerint. Ez a fejezet is megérdemli, hogy közelebbről megismerkedjünk vele.

A) A kvantitatív szókincselemzés a szógyakoriság vizsgálatával kezdődik. A 3079 címszó többsége sokféle grammatikai formában előfordul, de a leggyakoribb szavak között sok a ragozhatatlan, a csak egy alakban előforduló (a „reál-” és „ideál-korpusz” aránya alapján átlagban kb. húsz előfordulás jut egy szóra). A MK. leggyakoribb szavai: *és* — 4795-ször fordul elő, ez a „reál-korpusz” 7,99%-a; *az* (névmás és névelő) — 2909 (4,85%); *ő* — 1231 (2,05%); *vala, kedig, nem, ki, én, hogy, Jézus, te, volna, mikor, mondván, tii, meg, ne* (213-szor). E 17 szó összes előfordulása: 16 879 (28,1%). E leggyakoribb szavaknak összetételekben való előfordulásai nincsenek benne a fenti számokban (11). Szabó nagyon jól, ésszerűen és gazdaságosan oldotta meg e nagy gyakoriságú szavaknak szócikkbeli bemutatását: a leggyakoribb nem ragozhatóknak és a ragozható szavak zéró morfémás alakjainak nem adja meg a lelőhelyeit, csak evangéliumként az előfordulások számát, pl. *és, kedig, nem; az, ő*.

Nagyon érdekes és tanulságos a s z ó h o s s z kérdését vizsgáló alfejezet. A szerző röviden foglalja össze számításainak eredményeit: az „ideál-korpuszt” (3079) véve alapul a különböző szótagszámú szavak megoszlása a következő: egyszótagú 419 (13,6%), kétszótagú 1154 (37,5%), három- és többszótagú 1506 (48,9%). A szerző összehasonlítással idézi a MMNyR.-ben található százalékos adatokat: „A magyar alapszókinestet (a leggyakrabban használt, kb. 4000 szót) véve”: egyszótagú 22,5%, kétszótagú 60,0%, három- és többszótagú 17,5% (DEME: MMNyR. I, 114). DEME így folytatja: „Ha szókinestünk e magván kívül nagyobb szóanyagot vizsgálnánk, az arányok (a származékok, összetételek és újabb jövevények miatt) nyilván a hosszabb szavak javára tolnának el” (uo.). Ez az „eltolódás” a MK. szövegét (szavait) is jellemzi: a címszóknak majdnem a fele három- vagy többszótagú; Ha az okokat keressük, tipológiai szempontból is fontos jellemzőit írhatjuk le a XV. századi (huszita) „bibliai nyelv”-nek. Egy ilyen vizsgálathoz is kapunk, mégpedig szépen kidolgozott anyagot Szabó könyvéből: megtalálható benne az összes kódexbeli összetett szó felsorolása az összetételek típusai szerint (45–52). A címszók a tergo listájából (15–43) pedig könnyen kikereshetők a származékok és az idegen szavak. Ha a kettőnél több szótagú szavak (címszavak!) nagy arányának (48,9%) okait keressük, egy nem nyelvszerkezeti jellegűt is számba kell vennünk, mégpedig azt, hogy a szerző — jelentéstani szempontból nagyon helyesen — viszonylag sok, két-három szóból álló szó szerkezetet is felvesz címszónak, ami a kettőnél több szótagú (de nem szavak!) számát növeli.

Három lapon (12–5) a MK. s z ó f a j a i t mutatja be a szerző a számok tükrében. Először röviden kifejti a szófaji rendszerezés szükségességével kapcsolatos álláspontját, majd arra int, hogy inkább kevesebb szóosztályt igyekezzünk elkülöníteni, így az egységes szempont jobban érvényesíthető (vö. DÉCSY GYULA, Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973. 5–6, 213). Ezek után a MK. szövegében tíz szófajt különít el, melyeknek megoszlása (az „ideál-korpuszt” véve alapul) a következő:

a szóosztály	abszolút száma	százalékos aránya
főnév	1382	42,25%
ige	1003	30,66%
határozószó	336	10,27%
melléknév	231	7,06%
névmás	175	5,35%
számnév	57	1,74%
kötőszó	35	1,07%
névutó	25	0,77%
igekötő	17	0,52%
indulatszó	10	0,31%
	3271	100,00%

Amint látjuk, nem különíti el az igeneveket (ezeket az igék között tartja számon), a névelőket és a módosítószókat (ezeket a határozószók közé sorolja). Itt a szerző arról a gondjáról is szól (aminek oka magában a korabeli nyelvallapotban van), hogy sok a nehezen besorolható, átmeneti szófajú szó. Mivel sok esetben egy szótári szó egyidejűleg több szóosztályhoz sorolható (fn.—mn., hsz.—nu. stb.), ezért e szavakat inkább mindkét szófajcsoportba beleszámolta.

A következő alfejezetben található Szabó egyik különösen értékes, hasznos és úttörő jellegű munkája: a kódex lexémáinak (a címszóknak) az a tergo listája (15–43). A szavak sorszámozása minden betűnél újakezdődik, így az olvasó pontosan tudja, hány a, b stb.-re végződő szó van a kódexben; legtöbbször a t végű szó (524), aztán

az *l* (297) és a *k* (201) következnek. Érdekes lehet a szavakat szófajilag is szétválogatni, és megnézni, hogy hogyan oszlanak meg pl. a határozószók a szóvég (a szó utolsó hangja, utolsó morféma) szerint. Ilyen számításokat SEBESTYÉN ÁRPÁD végzett a VégSz. alapján (CTIFU Pars I. Tallinn, 1975. 687–8). Sokat ígérő a két adatsor összevetése, minőségi elemzése, a különbségek értékelése stb. A szerző a leggyakoribb képzőket is megadja (44).

A kódex szóösszetételeit feldolgozó alfejezet az összetételek listáját is tartalmazza, az összetételek szófaja és szerkezeti típusai szerint. Ez rendkívül hasznos összeállítás, a jövőben nélkülözhetetlen mind az összetett szavak történeti vizsgálatánál, mind az egyes szófajok morfémaszerkezeti vagy az egész szókészlet tipológiai elemzése során.

A kvantitatív szókincselemzés utolsó szempontja, témája: a személy- és helynevek. A feldolgozás módja itt is a szavak a tergo listába foglalása. A szerző a szótári részben a címszók közé a tulajdonneveket is felveszi, csillaggal különböztetve meg őket a többi szótól.

B) A kvalitatív szókincselemzés című fejezet a kódex szóhasználatával, szinonima-struktúrájával, a poliszémiával és a homonimiával foglalkozik. Láthatólag különös érdeklődéssel és nagy hozzáértéssel vizsgálja a szerző a szinonimákat (ez a leghosszabb fejezet a feldolgozó részben: 57–71). Csak az azonos jelentésű, „teljes fedésű” szinonimákat elemzi. Külön vizsgálja azokat a szavakat, amelyek egy és ugyanazon Vulgátabeli latin szó fordításai, pl. lat. *Spiritus* (ném. *Geist*) — m. *lélek, szellem* (62 : 82); lat. *magister* — m. *mester, parancsoló, rabi*.

A szinonima-fejezetben újabb listák örvendeztetnek meg bennünket: abc-rendben közli a szerző a két- és háromtagú szinonimákat. Jelentéstani, jelentéstörténeti vizsgálatokhoz nyújt ezzel kiváló anyagot. 419 szinonimapár található a felsorolásban; pl. *meghal/elműlik* (60–9). A háromtagú szinonimasorok száma 76 (70–1), pl. *hirtelenkedet/hirtelenség/sietelm.* — A szerző az eddigiektől különválasztva sorolja fel a hangalakváltozatokat, amelyek a szinonimák között különleges csoportot alkotnak. A legfontosabb ilyen kettős alakokat táblázatban mutatja be, amely további hangtani vizsgálatokra alkalmas. Pl. *a : e: siralm, sirelm.*

A szemantikai többfunkciósságnak, a poliszémiának a mai nyelvtudományban sokat vitatott kérdését e munka megnyugtatóan oldja meg. Elutasítja azt a szemantikai irányzatot, amely a szó jelentését erősen relativizálja, amely szerint nincs abszolút „Monosemie”, hanem a szónak minden szövegösszefüggésben különböző jelentése van. „Az én felfogásom szerint csak azok a szavak többjelentésűek, amelyek a szótárban világosan elkülöníthető szemantikai egységet képeznek” (72). Ez után bemutatja a MK. „poliszém láncát” (72–6), a többjelentésű szavak abc-rendjében; először az egyes szavak konkrét jelentését adja meg, azután az elvontat.

A MK. homonimák bemutatásakor célszerűnek tartja az „etimologikus” és „nem etimologikus homonimák” megkülönböztetését, ugyanis csak az utóbbiak az igazi homonimák (a kódexben: *es* 'eskü'; 'is'; 'eső', *fog, hal, ki, mi, nem, ó, öl, vő* (77–8)). Az etimologikus homonimiáról azt mondja, hogy az lényegében a poliszémia megfordítása, pl.: *rokon* 'közel'; 'közeli'; 'felebarát'. További példákért az olvasót a poliszémia fejezethez utasítja.

A fejezet végén a szerző a kódex idegen (latin, német és szláv) eredetű szavait sorolja fel.

Az eddig bemutatott szókincselemző fejezetet irodalom- és forrásjegyzék követi (81–5), ezt pedig -- néhány „Megjegyzés” után — a könyvben használt rövidítések és jelek magyarázata. A 94. lapon kezdődik az ismertetésem első felében bemutatott szótár (és formánstár).

Egy ilyen hatalmas munkánál (mely tele van számmal és régi nyelvi adattal, magyar, német és latin nyelvű részekkel) az apró sajtóhibákat emlegetni méltatlan dolog. De azért a két címlapon levő „Münchener” Kódexért — a „Münchener” helyett — kár.

5. Szeretném, ha ismertetésem részletessége is felkeltene szakembereink érdeklődését Szabó könyve iránt, mivel több szempontból is megkülönböztetett figyelmet és elismerést érdemel. Egyrészt azért, mert magyar nyelvemlékkel foglalkozik, azok közül is az egyik legfontosabbal. Sajnos, kevés nyelvemlék-feldolgozásunk (szókincsfeldolgozásunk) van, ezért minden újabbat meg kell becsülnünk. Szabó T. Ádámét pedig különösen, hiszen a kódex szavainak szótárba foglalásával, a különböző szempontú a tergo listákkal, a statisztikai módszerekkel olyan információkat ad, amelyek a maguk nemében egyedülállók. Nagy értéke a munkának az is, hogy széleskörű felhasználási lehetőségeket nyújt (ezekre több helyen igyekeztem rámutatni), további lexikai (jelentéstani, szófajtnai stb.), morfológiai, szintagmatikai, hangtani és egyéb jellegű feldolgozásoknak képes alapul, anyagul szolgálni. Az is nagy érdeme a szerzőnek, hogy e hatalmas munkát egyedül végezte el, hogy ezt a nagy és gazdag anyagot képes volt összefogni, uralni, az egész feldolgozást ilyen színvonalasan megvalósítani. Szabó T. Ádám Magyarországtól távol kiváló, lelkiismeretes, alapos, sok időt, energiát és magas szintű tudást igénylő, valóban hézagpótló munkát tett le a magyar nyelvtudomány asztalára.

D. MÁTAI MÁRIA

Susan Gal, Language Choice and Its Social Determinants in a Bilingual Community

Dissertation. University of California, Berkeley, 1976. Kézirat, 321 l.

SUSAN GAL tanulmányának tárgya a felsőőri nyelvhasználat változásának vizsgálata. (Kisebb közleményei már korábban is jelentek meg e témakörben, egy magyarul is A Magyar Néprajzi Társaság Vándorgyűlése Szolnokon 1974. I. Faluk című kötetben: 169—82.)

Az egykori határőr-telepítésből lett község magyar nyelvjárásáról — elsősorban IMRE SAMU munkássága nyomán — igen sokat tudunk, így azt is, hogy ez a nyelvjárás napjainkban mindinkább visszaszorul, a német nyelv különösen a középkorúak és a fiatalabbak beszédében egyre nagyobb teret nyer. „Természetszerűen következik mind-ebből az is, hogy ugyanezekben a körökben a két nyelv — különösen a szókincs tekintetében — igen nagy mértékben keveredik, és — érthető okokból — elsősorban a magyar beszédbe keverednek igen nagy számban német elemek, melyeket azonban magyar toldalékelemekkel építenek be a mondatba — nagyon rugalmasan. S ez a nyelvi gyakorlat Felsőőrben ma társadalmi érvényű. Vagyis Felsőőrben ma lényegében nyelvcseré van folyamatban” (IMRE: NytudÉrt. 72. sz. 6). — E nyelvcseré okainak, összetevőinek, jellegének bemutatása a szerző célja.

Vizsgálatainak elméleti alapját, melyről dolgozatának első, „Theoretical Issues” című fejezetében részletesen ír, az amerikai szociolingvisztikai iskolának a nyelvi változásokkal és azok megfigyelhetőségével kapcsolatos nézetei adják. Ezek szerint minden diakrón változás mögött társadalmilag sokrétűen motivált szinkrón variánsok egész sora áll, s e változatok rendszeres empirikus tanulmányozása útján megfogalmazható a nyelvi változások modellje. (Vö. LABOV, A nyelvi változás mechanizmusáról: Társadalom és nyelv 255—85; vö. még WEINREICH—LABOV—HERZOG, Empirical Foundations for a Theory of Language Change: Proceedings of the Texas Conference on Historical Linguistics 97—195.) Susan Gal a nyelvcserét a nyelvi változás egy fajtájának tekintve arra törek-

szik, hogy a felsőőri nyelvhasználat összes változatainak számbavétele nyomán általános következtetést vonjon le a változás menetére vonatkozólag.

Mindenekelőtt alapos történeti és néprajzi áttekintést ad a vizsgált településről (Ethnographic and Historical Overview). Színesen, érdekesen rajzolja meg azt a folyamatot, amelynek során a gyeplívonon élő közösség nyelvjárása a XVI. század elejére nyelvszigetté válik, és kialakulnak a kétnyelvűség föltételei. Bemutatja, milyen szoros az összefüggés a meginduló városiasodás és a nyelvi, illetőleg gazdasági-társadalmi széttagolódás között. Több példát említ arra nézve, hogy napjainkban a szociális átrétegződésnek milyen nyilvánvaló jelei vannak a község életében, településszerkezetében, sőt még utcaneveinek alakulásában is. — Szerves tartozékai e fejezetnek a történeti statisztikai táblázatok a lakosság anyanyelvi (nemzetiségi), illetőleg vallás szerinti megoszlásáról, valamint az exogám és endogám házassodás arányának alakulásáról.

A következő, „The Linguistic Repertoire” című egység a felsőőri nyelvváltozatok kérdésével foglalkozik. Felsőőr nyelvének vizsgálatakor négy változattal kell számolnia a kutatónak: az ausztriai német köznyelvvvel, a helyi német, illetőleg magyar nyelvjárással, valamint a magyar köznyelvvvel. Gal a rendelkezésére álló források alapján és saját megfigyeléseinek fölhasználásával bemutatja mind a négy típust, rámutatva arra is, hogy a nyelvi rendszer mely részeiben tapasztalhatók lényegesebb eltérések a normatív nyelvváltozat és a nyelvjárás között. Nem törekszik arra, hogy rendszeres leírást adjon, célja csak annak igazolása, hogy a kétnyelvű közösségben mindkét nyelv bizonyos heterogenitást mutat, következésképp vizsgálatukban nem alkalmazhatók a generatív nyelvészetnek a beszélők homogén kompetenciáját föltételező módszerei.

Tekintettel arra, hogy a helyi magyar nyelvjárásról bőségesen állnak rendelkezésre adatok egybeüttl, ennek bemutatásában különösen takarékos a szerző. Egyetlen kérdéssel foglalkozik részletesebben, a szóátvételekével. Valóban, mint minden perem- vagy külső szigetnyelvjárásnak, a felsőőrinek is jellemző vonása a jövevényszavak nagy száma. Az olyan kétnyelvű közösségben azonban, ahol szinte bármely német elem kaphat magyar toldalékot (vö. IMRE i. m. 81—2), nagyobb körültekintésre volna szükségés a jövevényszóvá minősítésben, mint amilyenről a tanulmánynak ez a részlete tanúskodik.

A szerző a vizsgálat anyagát magnetofónos gyűjtéséből merítette. A gyűjtések különféle beszédhelyzetekben történtek, a szövegek között volt tervszerűen fölépített és irányított interjú és „orvul” fölvett családi beszélgetés egyaránt. Mindkét nyelv esetében — az előzetes várakozásnak megfelelően — a nyelvjárás alakok sokkal gyakoribbak a kötetlen szövegekben, mint az interjúkban. Meglepő eredményt hozott azonban a szerző számára a stílusváltás és a nyelvjárásosság összefüggésének vizsgálata a magyar anyanyelvvű adatközlők beszédében. — A beszélgetések folyamán a gyűjtő néha váratlanul megkérte az adatközlőt, hogy mesélje el életének valamely, számára különösen emlékezetes, megrázó eseményét. Az elbeszélésben azonban, noha a stílusváltásnak minden kísérő jegye észlelhető volt (izgatottság, a beszédíram megváltozása stb.), a nyelvjárásosság mértéke nem fokozódott, az adatközlő továbbra is mintegy ellenőrizte saját beszédtevékenységét. A szerző ezt azzal magyarázza, hogy a beszélő mindenkor a hallgató számára legmeggyőzőbb előadásra törekszik, s mivel itt a hallgató nem volt a nyelv-közösség tagja, az adatközlő a magyarul beszélő idegenekkel szemben általában használt nyelvi formát tartotta a közlés leghatásosabb eszközének.

A dolgozat következő nagyobb egysége (Synchronic Variation in Language Choice) a német és a magyar nyelv választásában mutatkozó realizációkat vizsgálja. Az adott közösségben ennek sokkal nagyobb jelentősége van, mint az egy nyelven belüli variánsoknak, ugyanis a nyelvsválasztásban mutatkozó eltérések társadalmi különbségeket tükröznek. — A vizsgálat eredményeinek bemutatására Susan Gal az úgynevezett Guttmannskálát alkalmazta, amelynek függőleges tengelyén az adatközlőket (életkoruk megjelölé-

sével), vízszintes tengelyén pedig a lehetséges beszédpartnereket csoportosította. A táblázatból így leolvasható, hogy az egy bizonyos korcsoportba tartozó adatközlő egy-egy szituációban melyik nyelvet használja. (Hasonló táblázat található a szerző említett magyar nyelvű dolgozatában is; i. h. 176.)

Gal adatainak elemzésében nagy körültekintéssel jár el. Részletes definíciót ad az összes használt terminusról, és külön is foglalkozik a beszédhelyzet összetevőivel, valamint azzal, hogy ezeknek milyen hatása lehet a nyelvválasztásra. Számos eseten dokumentálja például, hogy míg a nyelvhasználatot a beszélő és a hallgató személyén kívül nagyban befolyásolja az esetleges hallgatóság nyelvi összetétele, a helyszínek önmagában semmiféle ilyen hatása nincs.

A fejezethez mellékelt táblázatok egyértelműen azt jelzik, hogy a nyelvhasználatban szerepe van a hallgatók szociális helyzetének, így annak alapján, hogy az adatközlők milyen nyelven szólnak hozzájuk, elhelyezhetők egy skálán, melynek egyik szélső pontját a felsőéri magyar paraszti helyzet, a másikat pedig az ausztriai városi polgár státusa jelenti.

A következő fejezet (Language Choice and Social Networks) arra keres választ, vajon függ-e a nyelvválasztás a beszélők társadalmi helyzetétől. A kérdés az eddigiek alapján szónokinak tetszhet, az összefüggések bemutatása azonban ismét tanulságos és meggyőző. — A felsőéri kétnyelvű közösségben a magyar nyelv használata — a terjedő némettel szemben — a parasztsághoz kötődik, s nem csupán a beszélő egyéni helyzetétől, hanem környezetének társadalmi összetételétől is függ.

A szerző itt is törekszik a módszer kívánta egzaktásra, és bőven él a szemléltetés eszközeivel: a táblázatokkal és példákkal.

A tanulmány záró fejezete összegező, értékelő jellegű. Az előző fejezetek eredményei alapján fölrajzolja a felsőéri magyar lakosság nyelvhasználatának jelenlegi képét, azt a változást, amely az elmúlt ötven évben lezajlott, és bemutatja, milyen hatóerők működtek e változás mögött. Kutatási eredményeit általánosítva úgy véli, hogy a nyelvcsereinek mint nyelvi változásnak a modellje megegyezik az amerikai nyelvcsociológusoknak (elsősorban LABOVNAK) fonológiai vizsgálatok alapján kidolgozott változás-modelljével.

A dolgozat a nyelvcsociológiai módszer kizárólagos és következetes alkalmazásának példájaként elsősorban a magyar dialektológiai és regionális köznyelvi kutatások művelői számára lehet tanulságos olvasmány, elemzései azonban egyéb tudományok — főként a néprajz — érdeklődésére is számot tarthatnak.

ZSILINSZKY ÉVA

Hernádi Sándor, *Beszédművelés*

Tankönyvkiadó. Bp., 1976. 272 lap

1. A kötetlen köznyelvi beszéd nyelvileg helyes hangzásáról, a magyarnak ide tartozó alkati tulajdonságairól esett már szó — a múlt században is. Az úttörő tudósoknak köszönhetünk néhány maradandónak bizonyult megállapítást, amelyek a zártkörű szakirodalomból soha nem törtek ki, és — sajnos — az oktatást sem termékenyítették meg. A biztató kezdeményezés után visszaesés következett, a tudósi kutatás és a felfellendülő nyelvűvelés még sokáig főleg csak azt vizsgálta, amit a nyelvből át lehet tenni írásba. Figyelmen kívül hagyva most a nyelvjárások feltárását és a szerény fonetikai irodalmat, egy-egy szerzőnek (LEGOUVÉ ERNŐ, HEGEDŰS GYULA stb.) a hangos beszéd kérdéseivel foglalkozó munkája elszigetelt kivétel. Eredmény: a beszéd minden nap hangzó legegyszerűbb intonációs sajátosságainak zöme ismeretlen maradt majdnem napjainkig. Az oktatás, tudatosítás helyzete ennél még kedvezőtlenebb.

LAZICZIUS GYULA 1941-ben adott nyilatkozata bizonyító erejű; közlünk részletet belőle annál is inkább, mivel korántsem vesztette el időszerűségét: „Az a körülmény, hogy csupa jó és helyes beszédű versenyző jelentkezett, nehéz feladatot rótt a bizottságra, hisz a hallottak alapján nekünk osztályoznunk kellett a pályázókat, márpedig a jó és még jobb, a helyes és még helyesebb ejtés megítélésére t á r g y i l a g o s kritériumaink nem voltak. Ilyenek — tudtommal — nincsenek is. A bíráló bizottság — ahogy megfigyeltem — úgy segített magán, hogy új elbírálási alapot keresett. A »jó« és »helyes« síkjáról átesapott a »szép« síkjára: a sok jó és helyes ejtés közt a szerint válogatott, hogy melyik a tetszetősebb, melyik a szebb. E tekintetben már inkább akadtak fogodzók. A kellemes orgánium, a jó előadókészség természetesen megtette a magáét. Aki szép hanganyagot, világos és tiszta artikulációt hozott a versenyre . . . , aki hangsúlyát és hanglejtését hozzá tudta igazítani a szöveg lehetőségeihez és követelményeihez, annak nyert ügye volt.” (ECKHARDT SÁNDOR, A jó magyar ejtés aktái 1941. 55—6.)

Elhisszük, hogy a bizottság figyelemreméltó teljesítményeket hallott, és tudomásul vesszük, hogy ha nem is éppen semmi, de mindenestre kevés „tárgyilagos kritérium”-mal gazdálkodhatott, — hiszen azoknak többségét csak legutóbb kezdjük lassan-lassan megismerni.

LAZICZIUS leleplező beszámolója a maga nemében értékes és előbbrevivő, vele szemben nem sajátítjuk ki annak megállapítását, hogy a magyar beszéd intonálásának is vannak időtálló alkati és ezért személytelen, réteg-ízlés fölött álló sajátosságai; ez mint tény, tőlünk független. Utóbbi kimagasló jelentőségét abban látjuk, hogy a hangos beszéd nyelvi helyességének mércéje lehet majd, remélhetőleg minél előbb. A kalandos utakon fejlődött köznyelvi beszédhangzás tisztázása a tudomány törlesztendő adóssága.

Mindez azt is jelenti, hogy egyelőre még egyetlen gyakorlati pályán működő szerzőtől sem kérhetjük számon a főbb intonáló eszközök megfelelő ismeretét. Mi több, az alább következő megjegyzéseink jó egynéhányát is helyel-közzel meggondolandó javaslatnak tekintjük. Végleges vélemények lehetőségétől számos tekintetben még igen messze vagyunk.

2. HERNÁDI SÁNDOR új munkájának tárgyköre felkínálja annak szükségszerű végig gondolását, hogy mi tartozik a b e s z é d m ű v e l é s gyakorlatába, és egyáltalában, mit jelent a szó.

A „beszédművek szerkesztése” lenne az ún. retorikai rész. Az itt adott tanácsok mozgatója az a helyes felismerés, hogy aki felelősséggel járó nyilvános alkalommal értelmesen, folyékonyan kíván beszélni, az elsősorban tudja azt jól, amit közölni akar, és számoljon a mindenkori külső körülményekkel, az előadó eszközökkel és az alkalomhoz való stílussal.

„A beszéd hangalakja” két, egymástól könnyen megkülönböztethető részből áll: a) egy élettani-technikai-fonetikai rövidre szabott ismerethalmazból, és b) az intonáló eszközök ismertetéséből. Ezek után még két kisebb fejezet következik: „Az egyéni beszédstílus” és a „Hogyan olvassunk föl?”

Hogy mi tartozik a beszédművelés körébe, és azon belül mi a fontossági sorrend, annak felismerése egy ideig, esetleg még sokáig késhet. Saját álláspontunkat megjegyzéseink irányával fejezzük ki.

A szerző látja a méretezés szükségességét. A beszédhibákkal kapcsolatban megállapítja, hogy „A szervi és funkcionális okok szoros egységet alkotnak. A beszédjavítás elsősorban avatott szakember, logopédus feladata.” Ez azt jelenti, hogy az általános gyakorlati munka során legfeljebb csak utalni lehet a legfeltűnőbb hibákra, illetőleg az első segítséget megadni. Hernádi a legnagyobb türelemre többször is felhívja a figyelmet. Mindezzel csak egyetérthetünk.

A hagyományos fonetikai részhez nincsen megjegyzésünk. Elvben a tömör ismétlés mindig hasznos. A fényképek és a magánhangzók magasság szerinti sorának ábrázolása (58–61) meggyőző. A standard (normatív) szempontjának felvetése újszerű és jövőbe mutató oldala a munkának: „Voltaképpen többféle kiejtés is létezik . . . még a köznyelvben is. . . . A torlódó mássalhangzók közül nem kötelező kivetni valamelyiket a választékos beszédben.” Ha már példának ezt hoztuk fel, hozzátesszük kiegészítőleg, hogy a gyakorlat itt és ott szinte kötelező erejű szokásokat teremtett: *asztmona n̄ncstárst̄ulajdonos*. A csökkent hangzású *t* hol hallható, hol nem; a *d* teljesen kiesett; a *ncst* és *rst* sorokban az egyes hangok teljes értékükben hangzanak. — A mássalhangzó-torlódások hangoztatását érdemes a véletlenül egymás mellé kerülő szavak határán is figyelemmel kísérni. A párhuzamosan használt alakok körül még lesz gondja a tudománynak és az oktatásnak.

Más kérdés természetesen, hogy a fonetikát önálló tárgyként kell kezelni; az ide tartozó ismeretek újbóli előadása inkább ne vegye el az időt az intonáló eszközök ismertetésétől és *g y a k o r o l t a t á s á t ó l*. A helyes alakokat sok időbe kerülő munka árán automatizálni kell, ha ezt nem tudjuk biztosítani, a pusztá értelmi átadásnak vajmi csekély hatása van az élő beszéd alakulására.

3. A munka a fejlődés vonalába áll azáltal, hogy a jelenkori legnagyobb szükséglet felismerve az intonáló eszközöket a legtöbb eddigi hasonnemű munkával szemben részletesebben dolgozza ki, és közben máshol nem olvasható új felismeréseket közöl.

Lényeges ellenvetésünk, hogy a *szakaszt* nem önálló intonáló eszközként tárgyalja, hanem különböző más jelenségekhez csatolva. Szavak, hangsorok egybemondását vagy elválasztását már BALASSA JÓZSEF tárgyalta. Hernádi tulajdonképpen felismeri az egybemondás és elválasztás (tágabb értelemben az egyes hangok különböző fokú egymáshoz kötésének vagy jól kihalló elválasztásának) akusztikai-nyelvi-lélektani jelentőségét, ezt példái bizonyítják: *Nem az árát, hanem a zárát. Nem az avar, hanem a zavar*. Más meggyőző példákat — igen nagy változatosságban — vég nélkül idézhetnénk. Muta-tóba: *zárt tárgyalás/terület* (a második *t* újbóli indítását nem takaríthatjuk meg); *nagy bölcs ő* — *nagy bölcső; ez nem fetszés vagy nemtetszés kérdése*; stb. Ezen esetekben hangindítási kérdések összefüggésében merül fel a szakasz, máskor meg a hangsúlyozásnak rendeli alá a szerző.

Tudjuk jól, hogy a hangsúly és a szakasz vonzzák egymást; a hangsúly legtöbb-ször szakaszt teremt. De azt is halljuk, hogy a szakasz a hangsúlyokat néha maga alá rendeli, hangsúlyokat hallunk a szakaszokon *b e l ü l*. Erre már ARANY LÁSZLÓ figyelmeztet (Hangsúly és rhytmus: Arany László tanulmányai. Első rész. Bp., 1901. 319–56).

Hogy a szakasz önálló intonáló eszköz, azt a beszélők bizonyítják azáltal is, hogy a két szélsőséget, az egyes szavak elkülönített hangoztatását és szoros egybemondását — mindkettőt, mint a megszokottól való feltűnő eltérést — különös kiemelő eszközként hasznosítják. Természetesen ritkán alkalmazhatók: *Minden | ő | dolgaitak | csak | azért | csélekszik | hogylássákóketaz | emberek*. (Máté evangéliumából: Feddő beszéd az írástudókról: az ELTE 1974. évi ejtésversenyének anyagából.)

Hosszabb hangsor kiemelő célú egybemondása mindig a beszélő teljes hangterjedelmén való végig-siklással jár, a zöngé zúgása fokozott: *Én már nem is emlékszem pontosan a dolgokra*. (Krúdy: Szinbád: az ELTE 1974. évi ejtésversenyének anyagából.) Az újabb szerzők közül HEGEDŰS LAJOS tárgyalta behatódobban a szakaszt (A szólam alakulása: Pais-Eml. 96 kk.).

Én már nem is emlékszem pontosan a dolgokra.

4. A hanglejtés (Hernádinál 'dallam') tárgyalásánál hiányoljuk az e l d ö n t e n d ő k é r d é s négyféle, egymással nem helyettesíthető menetének ismertetését. Ezek mind kialakult lejtésmenetek, elvétésük viszonylag nem gyakori, pontos meghatározásukra elsősorban a nem magyar anyanyelvűeknek van szükségük, de a magyar anyanyelvűek számára is hasznos, ha tudatosítjuk őket; tanári szinten kötelező ismeret.

Új — vagy legalábbis ritkán említett — megállapítást találunk a folytatás jelzésével kapcsolatban: „Másképpen marad nyitva az első tagmondat dallama, ha a folytatásban ellentét, illetőleg kapcsolatosság rejlik.” A szerző egyik példája:

Első látásra tetszett neki, de aztán megbánta, hogy megvette.

Első látásra tetszett neki, és mindjárt meg is vette. (175.)

A lényeges különbség felmutatását Hernádi — úgy látszik — az oktatóra bízta, mert itt sem intonációs jelzést, sem magyarázatot nem ad. A bizalom előlegezése ebben az esetben esetleg indokolt; ép nyelvérzékkel hamar rá lehet jönni, hogy az első *tetszett neki* hangsört kiemeljük azáltal, hogy a középsávból felfelé vezéreljük egyenletesen: \diagup . Az ilyen felvezérlésnek kiemelő foka kb. azonos egy középerős hangsúlyéval.

A folytatás jelzését nagyon is érdemes lett volna sok példával, jelzésekkel, magyarázatokkal sokkal részletesebben kidolgozni, mert a mai magyar köznyelvi beszédben itt halljuk a legtöbb és legsúlyosabb hibát. A jelenség fontosságára való tekintettel itt megállunk egy-két percre.

A mai köznyelvi beszédben a folytatás jelzésének öt különböző alakja hallható: Az a) (magasság felvezérlése utolsó szótagon belül) és a b) (éles felugrás az utolsó előtti szótagról az utolsó) teljesen hibás. Erre Hernádi is rámutat; ezért itt nincsen velük több dolgunk. A c), d) és e) lehetőséget a némi választékosságra törekvő beszélő váltogatja egymással. A felvezérlést (c) ott használja, ahol ki akar emelni valamit. Az egyszinten tartás ('lebegés') (d) és a mérsékelt levezérlés majdnem tetszés szerint váltakoznak. Valamennyi folytatást jelző magassági mozgás ellentéte az összetett mondatot záró határozottabb levezérlésnek. Ezek szerint egy többszörösen összetett mondatban, ahol más nyelvi eszközök nem jelzik a mondatnyi közlés befejezését, a magassági mozgás a kérdéses pontokon így alakulhat:

(A magassági mozgást, szakaszokat, szüneteket elnagyoltan, tipográfiai eszközökkel jeleztük.) Más megoldás lehetséges, a beszélő egyénisége érvényesülhet. Például más szavakat emelhet ki felvezérléssel, a felvezérlés lehet merdekebb stb. Arra kell vigyázni, hogy ne legyen csak felvezérlés, az éppen olyan lényeges hiba, mint a túl sok kiemelő hangsúly vagy a túl sok szünet.

tetszettnekiⁱⁱ
tetszettne^{ki}

tetszettne^{ki}
tetszettne^{ki}
tetszettne^{ki}

Abékét nemelsősorban másokszámárakell hirdetni
annakkétesaz
hanemmindenkinek magánakkell megvalósítani először
értéke
sajátgondolataiban azutánársadalmiélet mindennapi
tevékenységében könnyen kellemesen észrevéltlenül

5. Hernádi szerint „Az összetett szavaknak is csak első szótagját nyomatékoljuk. Helytelen, ha valaki az utótag első szótagját is hangsúlyozza.” Elvben egyet kellene értenünk ezzel az állásponttal, mert az összetétel útján keletkezett új szó akkor igazán új szóképzési egyed, ha a tagok hangzási önállóságukat is elvesztik: *pályaudvar*, *szemfényvesztés* stb. A magyar szótárak ez idő szerint nem tartanak nyilván többhangsúlyú szavakat, sőt a hangsúlyt egyáltalában nem is jelölik, mert a magyarban mindig az első szótag hangsúlyos, nem számítva az alkalmi szóbeljei, illetve szóvégi hangsúlyokat. A valóság azonban ennél bonyolultabb.

Egyes mássalhangzó-torlódások (ma még a köznyelvben is) megakasztják a folyamatos hangképzést, illetőleg az egyes hangok sima kötését egymáshoz. A torlódás okozta zökkenő után az ismét szabad áramlással folyó energia meglöki és ezáltal hangsúlyszerűen kiemeli a soron következő szótagot: *kömbájnyszerelő, napalmbomba* stb. Zökkenőt két mássalhangzó ütközése is okozhat: *szabályzatmódosítás*. A köznyelvi ejtésben itt is következetlenség van, de azt tudjuk, hogy az idetartozó belső hangsúlyoknak elmaradása inkább a hanyag, hadaró hangképzésre jellemző. Akik félúton vannak nyelvjárási anyanyelvük és a köznyelv között, hangoztatják az összetétel tagjainak eredeti hangsúlyát.

Az ide tartozó hangsúlyszerű kiemelkedéseket a magyar anyanyelvűek hangsúlyként nem érzékelik, — ez természetes. De a nem magyar anyanyelvűek egy ideig ezeken a pontokon hangsúlyt érzelnek ugyanúgy, mint egyes szöbelseji *á-s* (*újság, kiáltott* stb.) vagy más erősebben hangzós hangoknál.

Azt javasoljuk, ezeket a hangsúlyszerű jelenségeket ne kifogásoljuk, hacsak nem túlzottak. Nem nagy hibái a magyar ejtésnek, másrészt idővel beavatkozás nélkül tompulnak.

6. Egyéb, egymondatos megjegyzéseink: A *ë* gyakoroltatását örömmel üdvözöljük. De jó lenne megmagyarázni, hogyan lehet megtanulni. — A nem első szótagi (alkalmi) hangsúlyok néhány típusát szívesen láttuk volna. — A gyakorló szövegek közül a kötöttesteket inkább elhagynánk. A versnek a kötetlen beszéddel közös, de s a j á t o s intonálási esélyei vannak. A mai kezdeti időkben érdemes a figyelmet egyelőre csak a kötetlen beszédre irányítani. — Helyenkint, ahol intonációs jelzések vannak, azt látjuk, hogy a szerző meglehetősen kevés szünetet kíván. Az egy lélekzetre mondadó szövegek gyakoroltatása kétségtelenül hasznos. De óvakodjunk attól, hogy az oktatásba átvigyük a rádió és a televízió hírközlésének csökkentett dinamizmusú beszéd-modelljét. Az ott részben helyénvaló lehet, a köznyelv azonban csak a kárát láthatja.

BARTÓK JÁNOS

K Ü L Ö N F É L É K

Fabricius-Kovács Ferenc

Feledhetetlen barátunk váratlan távozása fájdalmas vesztesége nyelvtudományunknak. Fabricius-Kovács Ferenc sokoldalú, széles látókörű, kiválóan képzett kutató volt. Tevékenysége nemcsak a magyar és a finnugor nyelvészetre és a szlavisztikára, hanem az általános és alkalmazott nyelvészet, a pedagógia és a pszichológia területére is kiterjedt.

Munkásszülőik gyermekeként 1919. szeptember 8-án Debrecenben született. Szülővárosának híres kálvinista kollégiumában érettségizett, s a debreceni egyetemen szerzett magyar—latin szakosként tanári oklevelet 1943-ban, és ott is doktorált 1945-ben.

Nyelvészettel már egyetemi hallgató korában kezdett foglalkozni. Egyik mesterétől, Karácsony Sándortól tanulta meg, hogy a nyelv nem csupán jelek elvont, merev és élettelen rendszere, hanem az emberi érintkezésnek, a beszélőtársak (az „én” és „te”) közti párbeszédnek életet sugárzó eszköze is. E felismerésben a mai kommunikációkutatás, továbbá a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika számos eleme is csúrájában már benne rejlik. A nyelv és a társadalom szoros kapcsolatára hívták fel figyelmét másik mesterének, Csúry Bálintnak tanításai is. Az ő ihletésére még egyetemi hallgató korában három Bihar megyei faluban helynévanyagot, valamint Hajdú megyében a fakitermelés szókincséhez tartozó lexikális anyagot gyűjtött. Értékesek azok a népköltési anyagot

tartalmazó feljegyzései is, amelyeket 1943-ban a Bukovinából akkoriban áttelepült székelyek között készített. A mai Kárpát-Ukrajna területén 1940-ben ukrán nyelvjárási és folklór anyagot jegyzett fel. Szlavisztikai tanulmányai már ekkor igen behatóak.

Nyomban a háború után, még 1945 őszén ő szervezte meg a debreceni egyetem orosz tanszékét, majd 1945 és 1948 között, valamint 1950-ben is ő intézte ennek adminisztrációs ügyeit. Ezekben az években orosz is tanított, s egy iskolai orosz nyelvkönyv szerkesztésében is részt vett. Majd Kniezsa István aspiránsaként s 1954-től kezdve az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársaként dolgozott kandidátusi értekezésén, s részt vett „A magyar szókészlet finnugor elemei” című tervmunka számos szócikkének kidolgozásában. Sokat foglalkozott jelentéstani kérdésekkel. A jelentést szociológiai és pszichológiai szempontból is figyelembe veendő jelenségként fogta fel. Maradandó értékű kandidátusi értekezése, „A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. A szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján” címen 1968-ban jelent meg. Ebben meggyőzően mutatja ki, hogy a dolgozatában tárgyalt jelentésfejlődés egyetemes érvényű (jelentéstani egyetemes jegy). Behatóan foglalkozott az uráli nyelvek számszeveivel is. Ezzel kapcsolatos szófejtő kutatásainak értékes terméke *húsz* szavunk eredetére vonatkozó helyes magyarázata (ALingu. VIII, 343). Más etimológiai is alapvető fontosságúak (*fygyal*: MNy. LXI, 23; *savanyú*, *savó* — *só*: MNy. LXII, 306; *egy*: Nyr. LXXXIX, 118). Tanulmányai kitérnek alaposágukkal, mintaszerű és meggyőző okfejtésükkel. Mint a természet szerelmese és lelkes horgász, szívesen foglalkozott halneveinkkel is (vö. Nyr. C, 285–8).

A Nyelvtudományi Intézetben éveken át ő irányította a magyar nyelvtudomány eredményeit rögzítő bibliográfia munkálatait, amelynek az ő vezetése idején három kötete jelent meg (1965., 1966., 1967.). Életének utolsó tíz évében mint az Országos Pedagógiai Intézet egyik vezető munkatársa sokat tett a szocialista országok közti nevelésügyi kapcsolatok fejlesztéséért, valamint a hazai anyanyelvi és idegen nyelvi oktatás korszerűsítéséért. Alapos és széleskörű nyelvismeretére, a modern nyelvtudomány sok ágát, továbbá a pszichológiát és a pedagógiát is felölelő tájékozottságára támaszkodva elvi szilárdságú és bátor állásfoglalásaival nagyban segítette a mi hagyományainkkal és mai társadalmunk igazi érdekeivel összhangban álló nyelvtudományi programok kialakítását. Évek óta szoros kapcsolat fűzte az ELTE általános és alkalmazott nyelvészeti tanszékéhez is. Itt megbízott előadóként élénk érdeklődést keltő pszicholingvisztikai tárgyú előadásokat tartott. Tíz évig részt vett a *Studia Slavica* szerkesztésében is. Gondosak és mintaszerűek oroszról, angolból és finnől készített fordításai. Külön is ki kell emelnünk MARIO PEI, R. JAKOBSON, E. SAPIR, valamint LOTZ JÁNOS angol nyelvű műveinek, illetőleg tanulmányainak tőle készített, kiváló magyar tolmácsolatait, valamint karéliei finn folklóranyagot nyelvünkön mesteri módon megszólaltató fordításkötetét.

Számos tanulmányutat tett külföldön (Svédországban 1947-ben, Franciaországban 1960-ban és 1962-ben, az Egyesült Államokban 1962-ben és 1965-ben, valamint Finnországban 1963-ban és 1964-ben). Mint vendégprofesszor a jyvaskyläi egyetemen finn nyelven tartott előadásokat a magyar történeti nyelvészet tárgyköréből. Külföldi kapcsolatait szeretettel ápolta. Kiterjedt levelezést folytatott korunk nyelvtudományának számos vezetőjével.

Szeretetre méltó, szeretetre vágyó, mélyen érző, igazi barát volt. Szívesen vett részt a nyelvészek fehér asztal melletti baráti találkozón a Kruzsokban, Pais Dezső, Bárczi Géza, Kniezsa István, Bóka László és a fiatalabbak körében. Rajongásig szerette a természetet, a csendet. Szívesen horgászott a Duna mellett, a Hargitai havasokban és a finn tavak partjain. Tudásával, emberségével, szeretetreméltóságával egyaránt kiérdemelte, hogy emlékét szívünkbe zárjuk.

BALÁZS JÁNOS

Putnoky Imre

1977. október 31-én meghalt Putnoky Imre, az Akadémiai Nagyszótár szerkesztő bizottságának 40 éven át volt belső munkatársa, a Magyarosan című folyóiratnak 7 éven át volt szerkesztője. Négy nap híján 94 évet élt. Pozsonyban született, Érsekújváron végezte gimnáziumi tanulmányait, a budapesti egyetemen magyar–latin szakos tanári oklevelet szerzett. Tanári működését Pancsován kezdte, de csakhamar a budapesti Tavaszmező utcai gimnáziumba került. 1944-ben innen vonult nyugalmába.

Már egyetemi hallgató korában bekapcsolódott a nemrég megindult nagyszótári munkálatokba mint adatgyűjtő. Azért eszközölte ki a Szótári Bizottság, hogy Budapestre kerüljön, és a tanítás mellett fél munkaidőben a nagyszótári munkálatokban segítsenek. 1911-ben a Szótári Bizottság állandó tagja lett. Volt adatgyűjtő, rendező, később végezte a kijelölést, az ő gondja volt a feldolgozandó forrásoknak a könyvtárakból való kikölesztése, gyűjtésére való előkészítése, a beérkezett adatok ellenőrzése, raktározása, a munkatársak betűrendes naplójának kezelése. Hogy e sokrétű munkában feladatát mindig pontosan, lelkiismeretesen végezte, azt az bizonyítja, hogy negyven éven át megmaradt ebben a beosztásában feletteseinek teljes megelégedésével.

A Nagyszótár céljaira feldolgozott források gondozása az ő számára nemcsak hivatali feladat volt. Figyelmes olvasgatásukkal hatalmas ismeretanyag birtokába jutott, és ezt később cikkeiben, a Magyarosan szerkesztésekor, valamint a két értelmező szótár munkálataiban igen eredményesen hasznosította. Hosszú nyugdíjas kora miatt az ifjabb nyelvésznemzedék tagjai nem is ismerték őt, és kevesen tudják, hogy pályája elején sok érdekes cikket írt. Csak a Magyar Nyelv első 25 évfolyamában 57 kisebb-nagyobb cikke jelent meg. Ezek egyrészt szó- és szólásmagyarázatok, korábbi nyelvtörténeti adatok felderítése, tájszók ismertetése, helynévmagyarázatok, másrészt nyelvhelyességi cikkek. Akár előszóban, akár írásban találkozott magyar nyelvi hibával, helytelen szóhasználat, nem tudta megállni, hogy szóban vagy írásban tapintatosan ne tegye meg kiigazító észrevételét. A második világháború elején rábízták a Magyar Nyelv mellékletének, a Magyarosannak szerkesztését. Feladatát nagy gondnal és hozzáértéssel végezte, míg 1944 júliusában történt nyugdíjazásával nem kellett megválnia mind a Magyarosantól, mind a Nagyszótártól. Ezután már csak mint nyugdíjas dolgozott „A magyar nyelv értelmező szótára”-nál és a „Magyar értelmező kéziszótár”-nál. Szép kézírása mellett kiváló emlékezőtehetsége közismert volt. Ha valamely szóra véletlenül nem volt adat az irodalomból, csak Imre bácsihoz kellett fordulni, s ő vagy azonnal idézte a helyet, ahol az adat található, vagy néhány napi kutatás után hozta a kívánt adatot.

Az Értelmező kéziszótár munkálatainak befejezése után testi ereje fogytával már csak szobájában és néhány nyáron balatonakarattyai kertjében töltötte napjait. De szellemének, emlékezőtehetségének, a halálát megelőző 10–12 napot leszámítva, teljes birtokában volt. Kilencvenedik születésnapja alkalmából a Magyar Rádió „Magyarán szólva. . .” rovata megemlékezett róla, és néhány mondatát közvetítette is. Az a néhány barátja, ismerőse, aki néha meglátogatta, rendszerint könyvet vagy újságot olvasgatva találta, és látogatóival is legszívesebben a magyar nyelvvel kapcsolatos emlékeiről és volt kartársairól szeretett beszélgetni. Amilyen csendes munkása volt a magyar nyelvnek, olyan csendesen távozott az élők sorából.

Imre bátyánk, Isten veled, nyugodjál békében!

P. BALÁZS JÁNOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVII. századi iratok

Transactio, 1623. (Mészleny Pál)

Anno Dominj 1623. die 9. Septemb. in possessōe Guar / in Cottū Castriferr. existēn. hitā Egr. Paulus, filius / Egr̄y cōn. Benedictj Mefzlenj ex Grōsa cōn Dña Bar., / bara Szep, alias consorte fua progenitus ab una, ac Grōsa / Dña Barbara Jarman Rēta, et Benedictus filius, Egr̄y cōn / Francisci filj, memoratj olim Benedictj de Me fzlen, ex Grōsa / cōn Dña Saara Guarj, alias priorj fua consor pgenitj / partib. ab altera, ratione et ptextu unjuer bono et jurj., / um poSSIONAR. pfatj cōn. Benedictj Mefzlenj in possionibus / Szent Marton, ad arcem Lanser pertineñ. Sopronieñ et Mefz., / len in Castrifer. Cottibus exifteñ. Jtem Testamenta r dispositio., / nis ejusd cōn. Benedictj Mefzlenj, aliar qe differentiar / inter partes motar, concordarunt talj modo.

Primo; Hogy mindennemő egienetlenleghek, melliek az Jofzagh., / nak, es minden fele Jngho marhanak azon kj uil az / Testamentū fzerentt, Mefzlenj Pall urā fzamara hagiát / tatott marhának elő allatasa felől, ez ideiglen az / kett fell kőzött woltanak awagy jóuendőben támadhat., / tanak wolna, azok eppen mindeneftől le szallottanak es / mind kett felől egymásnak megh enghedtenek, feőn ma., / radwan az Testamentomban hagiattatott fzaz aranj / es fzaz eghefz ezűft taller

2 Az Jofzagh azert pro nunc inter partes derekkeppen megh / nem ofzolhatt, hanem abban illjen ljmjtatio lett, hogi / az Szenth Martonj Uduarhaz, mind az mellette walo / Major hellel, es kett giúmóltős awagy wetemenies ker., / tekkell, hasomlokeppen az udwarhoz walo feoldekkal, re., / tekkell, melljekett ez ideigh oda birtanak es az Ne / kj hegien walo őregh fzólóuel eggietemben maradott es / hagiátott Mefzlenj Pall ura kezenel.

3. Ez helett peniglen pro Curia Nlitárj az Dña Rctānak / fiaual edgiűtt rendeltett egy fell hell, ugian ott Szenth / Martonban, melljett Korlith Mihalj helenek hinnan / kerteuel, reteuel, es feőldeuel eggietemben

4. Az Jnscription kiuil fzerzett feőldek es retek azok¹ kett fele ofztas., / fanak az kett fell kőzött. Valamitt az Nehay Mefzlenj / Benedek, es Mefzlenj Ferenczis fzerzett wolna

5 Az Udwarhaz peniglen ugian maftan, az rajta walo epülettel / eggietemben megh betsültések, fzolgha Biro uram ú kegiel., / me, egy eskűtt mellette lewen, es kűmies Ach emberekis.

6 Az töb ott walo Jozsagh, ugy mintt jobbagiok es / felleriek kett fele ofztafsanak az Korlith hazan kiwül, melj., / nek hufon fele Mefzlenj Pall uramnak adafsek, az / Rēta es Mefzlenj Benedek refze, ismegh kett fele ofztafssek / es annakis az fele Mefzlenj Pall uramnak, az fele / ugy mint negied refz, az Rctanak es fianak assignaltassek. /

7 Ez ljmjtatio peniglen mind addigh, es ebben az allapotban ma., / radgion, es mind kett fel az io fzaghott ez fzerentt birja / walameddigh Mefzlenj Ferenczne afzonio es fia, az megh / irtt fzaz aranjatt es fzaz eghefz ezűft tallert, Mefzlenj / Pall uramnak fimul et femel aranjul es tallerul megh / nem adgiak es megh nem fizetik

8 Ugian azon Neken walo kis fzólóis kett fele mennjen.

9 Az Mefzlenj Jozsagh felől, hogy ha ú kegiek tempore feque / ftrationis, Biro urā ü kegie előtt megh nem alkud., / hatnak hogy kez legien, azis kett fele ofztafssek.

10 Az ezűft mj dolghatt az mi illetj, ugian ezen obligamen á., / latt, tartozik az Dña Reta Mefzlenj Palnak megh adnj.

¹ azok a sor fölé írva.

11 Az idej Gabona majorssagh, kett fele ofzolliek, az fzena / nak kissebbik kazalljatt, Mezflenj Pall urá az Dña Reljctanak es fianak adgia, es az idei ugharokban hatt holdott.

12 Az koronghi iofzaghon walo fummanak le tetelett es redem,, / ptiojat, annj refzeben, az mennj ú kegiett illetj: / Mezflenj Pall maghara wette, hogy magha waltia megh. /

13 Az Dña Rctais egieb ezen kiúúl walo adossaghoknak / ugi mint Uyhelj es Betsi ,s töb adossaghokatis ha uol,, / nanak, es ha walakik keresnenek, eppen es minde-
neftől maghara, wette. Valamelj fell penigh ez weghezeft föll / bontana es megh nem allana, az megh nem allo fell / eótt fzaaz forenton maradgion, prae clusis omnib. jurj,, / dicis remedys, p¹. . . wia-Comjté et Judliü exigeñ. in u,, / na parte,¹ parti in pmifsis persistentj, in altera ysd / Judicib. executoribus parte fezt(?) dandis et pueniendis.

Mágr Franciscus Zanthohazý mp.

[A külső lapon:] Transactionalis Grae dñae Barbarae / Gyarmā Relictae Egrý coñ Francisci Mezf / lený et Benedicti Mezflený Filý eiusdē: / cum Egrio coñ Paulo Mezflený Frē nimir / uterino prae fati Francisci Mezfzeni. Jn Aō / Millefimo sexceñ uigefimo Tertio Nono die / Septemb. / Coram Dnō Francisco Zantho hazý et reli / quis Nlibus. Ualeñ horuath Paulo / Chernel Ambrosio Kaldy Nicolao Guary / Adamo Uőlchey Sigismundo Pogan etc.)

(Másolat, aláírások nélkül. Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 377. Nr. 1913. 1623.)

*

T a n ú k i h a l l g a t á s j o b b á g y - ü g y b e n , 1 6 2 6 .

Anno 1626 die 22 Mens. Martý Mi Bezeregy Sighmond Vasvárme,, / gye egyik feő Szolga Biraja Czeitej Janos Somogy Jstuan / ezen vármegyének EsküTTYEI Jöttünk Ki Bakofáro Vasvarmegyébe, / liveöb, Az Nemes vármegye Exmissiojából Nemzetes és Vitezleő / Bakofaj Polyani Lafzlo Ur jnstantiajára Bizonyos Collatera,, / lis attestatio-
nak ki vete lere.

De eo Utr.

Tudgya i az Tanu njlvā hogy Básfay Jstvannak es Petérnek az Attya / Basfaj Gergely Bakofalva vasvármegyében lokottj, es ha / Nehaj Polany Sighmond úk. Polyalnj (!) Láfzlo Ur édes / Attyanak Adozo Füzeteő Szolgalo Jobbagyo voltj / vagy nem.

Prim, Testis Nobilis Joannes Septei in Pnē Ovath Szent Lörincz degens (Añ. 60.) Jurat, Ex. Fas. eft. Tudgya nylvá, ezen fatens / hogy Básfay Gergely Adozo füzeteő Szolgalo Jobbagyo / volt nehaj Polanj Sighmond úk. es itt Bakofán lakot / most az helye Pufzta. Tudgya aztis, ha Szolgabul megh / Szúkült megh irt Polany Sighmond Ur hol koczsnak, / s- hol Béresnek be vitte ha otben nem kivantatot / Szolgalattya. Jobbagyul Szolgált, az háztul az kiben la,, / kot. Fiaj Penigh Jstvā és Péter maradtak.

2.^s. Testis Provid, Gregór. Szandj Colon, Egregý Danielis Szilj in Pssie / Táplanfa degens Ao. 53. J. Ex. F. eft. Sicuti Prim9. excepto hogy az fiait nem ismerte.

3.^s. Testis Provid Jacob, Német Colon, Samuelis Salamon jn Psñe. / Taplanfalva Degens An. 65. J. Ex. F. eft. Tudgya afzt / hogy Basfaj Gergely Bakofan Házban Lakot, aztis tudgya / hogy Polanj Sighmond(!) Ut Szolgalta, de mint Szolgalo azt / nem tudgya.

Czeitej Janos Ur es Somogy Jstvā Ur vasvármegye EsküTTYEJ hasomlo / Keppen Referrallyák valamint az elfeő. Per omnia / azon hüttel melyel az Nemes vármegyének köteles.

¹ Szakadás.

Bezerey Sighmond Vasvármegye Feő Szolga Biraji mp P Jdem qui supra Johannes Czejtej Juralsor Cött Cafrifmp P Jdem qui supra Stephan9 Somogi Juralsor Cött Cafrif mp P Coram me Michaele Dauid Jurat, Asse, Cot, Cafrifer mp.

Anno quo supra Die 8. Mē Jun, in oppo Sobar Sub Sedria Cskg¹ in frascriptus / Testis n̄lis Stephan, Sari in ovad Szent Lőrincz commor Annör cr 48. / . . . deposito stricto Juramento Examinatus fass, eft iuxta pscriptū Deut / rum per omnia ficut prim9 in eodem Teftis. Sigismund, Bezerey Judliū Cott, Castriferri mp. Joannes Chejtej Jurassor Cott, Cafrifer mp.

(A lap elején, a margón, az oklevél száma: 383. Nr. 1881. 1626. — Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban.)

*

J o b b á g y é s j o b b á g y t e l e k l e k ö t é s e , 1 6 3 2 .

En Zombathely Marton Moson Varmegienek vice Jspannia / es az en Felesegem Teorók Eua ualliu / ez leuelünk által hogi megh tekintuen az Nemes / es Nemzethes Teőtsőy Gabor Vramnak nemelj igiünk / ben, es Peorünkben neuzet fzerint az Tekintetes / es Nağos Groff Erdeődy Jstuan Vrammal leueó / contro uersiankban, es abban intercedalt con / cordiankban ualo faradazatsat, adtuk eő / kgmēnek Mezlenben, meli Vasuarmegieben uagion, / lewő Jobbagiunkat ugimint néu fzerint Kis Ja / nost, ollian fzolgalattal es hafzonnal az miuel / mink ennekelotte birtuk, es ugian azon Mezleni / hegien leuő fzeőleőnkel egiút, mind addigh birnia / ualamigh eő kgmēnek fzaaz Magyar forintot eppen / le tehet únk; ili okkal hogi . . . m et quando / cunqh az megh neuzet lumma penzt eő kgmēnek / le tefzük, eő kgmēis tartozik azon Jobbagiot / az speci ficalt fzeőleouel egiut mingiart et de / facto, es minden peőr patuar nélkül uifzha / nekünk erefzteni, es minden közit beleőlők ki uen / ni; Meljnek bizonyfagara adtuk ezen Pecze / tes leuelünket kezünk irasual megh erőfsituen. / Datum in Szarkahaza 26 die Maý Ao. 1632.

Zombathely Marton mp Raikaj ./.

Török Eva P

— — — — —

[Az alábbi három pecséttel összeragasztott ív hátlapján, más írással:]

Anno 1653 die 23 meñ Januar in possione Mezfzen Cottū / Cafriferrei adjacente. My elöttünk Szalai Gergeli / feő Szolga Biro és Pernelzi Janos vice fzolga Biro, / Nemzetes Mezfzleni Benedek ezen vár, / megie vice Jspánnia az beleőll megh irt / fzaáz forentot, Nehai Mezfzleni Thamas Deak / eőzuedgiének compositiōe mediante Negyuen Ma, / giar foréntal exolvalta, es fel wéuē a dña / Relicta azon Negyüē forentot, azon Jofzágot / remittálta, Melirül adgiuk ez Teftimonia, / lifunkat kezünk írása es Peőczétünk alat. Actum die et Anno ut supra.

Coram me Gregorio Zalai Judli Cottūs Castriferi mp.

Coram me Johanne Perneszy vice Judliū Cottus Cafriffi mp.

Coram me Georgio Cheke vice Jurato Cottūs Cafriferi mp.

Coram me Johanne Boldis Jurato Afsē eiusde Cottūs mp.

P

P

P

[Ugyancsak a hátlapon Mészleny Benedek írása, az összehajtogatott lap két szélén (a lap közepe üres)]:

¹ Cskg = Sedria Ind. Comit.

¹ Szakadás.

Aö. 1653. Az Mefzleni Pufztat /kit Tórók Eua abalienalt wolt / wettem kezemhez 23 die Januar /Thamas Deaknetul in f. 40. / ? . ? . nezwi megh engedüe az többbit.

Mefzleni Benedek.

[Alatta a jobb sarokban:]

Rewerfalís Martinj / Zombathely et Confortis / eiuftem fuper Colono in / Pofíone Mezlen degén etc.

(A papír a behajtásoknál és a pecsétek alatt erősen szakadt. Található Pannonhalmán a Guary-levéltárban. Jele: 410. Nr. 1337. 1632.)

NÉMETH K. BÓDOG

A szarvasmarhanevek*

VII. Sok marhát neveztek el a nagyurakról, uradalmi alkalmazottakról, katonákról, csendőrökről, de a környezetükben élő egyszerű emberekről is. Az alábbi névjegyzékben egy tehénnév sincs. A nevek zöme ökörnév. A csillaggal jelöltek egyúttal bikanévek is. A b.-vel jelöltek kizárólag bikanévek. A Nyr.-re való utalás nélküli nevek Békés megyeiek. A Nyr.-ből idézettek ökörnevek.

*Báró, Biztos, Bojtár** (1873: Nyr. II, 142), *Csaplár, Csapos, Csárdás* (1875: Nyr. IV, 240), *Császár*, Csatár, Dobos, Dudás** (1875: Nyr. IV, 240), *Festő* (1873: Nyr. II, 142), *Finánc*, Futár b., Halász* (1875: Nyr. IV, 240), *Hangász, Herceg b., Honvéd, Huszár** (1873: Nyr. II, 142), *Jáger* (1874: Nyr. III, 567), *Kadét*, Kalmár** (1875: Nyr. IV, 240), *Káplár** (1873: Nyr. II, 142), *Kaszás b., Kasznár* (1873: Nyr. II, 142), *Kukta, Kulcsár** (1873: Nyr. II, 142), *Lord b., Lövész, Pásztor* (1873: Nyr. II, 142), *Piktor, Prímás, Puskás* (1874: Nyr. III, 238), *Püspök b., Szultán b. Tambur* (1875: Nyr. IV, 240), *Tímár (uo.), Tüzér b., Vadász, Zenész, Zsandár** (1875: uo.).

VIII. Kedveskedésből adott nevek:

Badár t., Bogár (I. I. és II. cs.), *Cica t., Cukor t., Galamb* (I. II. cs.), *Gyémánt ö., b., Hajnal t., ö.* (ö. 1874: Nyr. III, 567), *Szegfű t. és ö.* (ö. 1874: uo.), *Tündér t., ö., b.* (t. 1875: Nyr. IV, 240), *Viola t., ö., Virág t.* (1875: uo.); ö. (uo.), b. (1797/8: Mgy. sza. 113).

IX. Magyarázatra váró szarvasmarhanevek:

Babér, Bagoly, Bákör, Bársony, Boros, Bubi, Búvár, Buzsák, Cidrus, Cigány, Cinkos, Citrom, Csalán, Csicskás, Csiga, Csikó, Csomó, Csücske, Dajka, Dallos, Dandár, Dénár, Dollár, Dugó, Fácán, Farkas, Fegyver, Felhő, Fickó, Fogoly, Forrás, Füge, Fűtykös, Fűzes, Gólya, Gúnár, Gyopár, Gyömbér, Gyöngyi, Gyöngyös, Gyűrű, Hajló, Ibi, Iboly, Iga, Jácint, Kabó, Kamasz, Kapcsos, Kapta, Kéfli, Kincses, Kockás, Komló, Korsó, Ködös, Legény, Lepke, Liliom, Lurkó, Madár, Mákos, Meggyes, Menyét, Meszes, Mózár, Narancs, Pára, Páva, Pengő, Pénzes, Pikét, Pipacs, Pohár, Rábi, Rajna, Rezes, Rozmaring, Ruca, Ruzsa, Sirály, Szegény, Szeges, Szikra, Szivar, Szúnyog, Tuba, Tükör, Tükörös, Vándor, Vendég, Veréb, Vidra, Zeller, Zsidó.

3. A legrégebbek bizonyára az első két csoporthoz tartozó nevek. Magyargyula 1797/8. évi számadásában 9 ökö-, illetve bikanév szerepel. Közülük az első csoportba 5 (*Busa, Csákó, Kajla, Perge, Villás*), a II.-ba 2 (*Kék, Vércse*), a III. és VIII.-ba 1–1 (*Szemők, Virág*) tartozik. — A kétegyházi uradalomból elloptak 4 ökröt. Közülük 3 (*Bodor, Csákó, Lombár*) a szarváról, 1 (*Karcsú*) pedig az alakjáról kapta a nevét. — Orosháza tanácsa végzéseinek jegyzőkönyvében egy 1823. évi hagyatéki leltárban 16 marnahév szerepel. Közülük 7 (*Csákó, 2 Hegyes, Kacska, Kajla, Pörge, Vellás*) szarváról,

*L. MNy. LXXIV, 252–5.

3 (*Daru, Pírók, Szőke*) szőréről, 1 (*Kökény*) testi tulajdonságáról, 3 (*Bárány, Rendes, Szilaj*) viselkedéséről kapta a nevét: két név (*Kapta, Tűkör*) eredete ismeretlen.

A Békés megyei Dobozon az utolsó évtizedben feljegyzett 286 szarvasmarhanév közül az I. csoportba 12, a II.-ba 22, a III.-ba 29, a IV.-be 32, az V.-be 8, — a VI.-ba 87, a VII.-be 29, a VIII.-ba 6, a IX.-be 61 tartozik.

A Békésvármegyei Szarvasmarhatenyésztő Egyesület 1938. augusztusában Oroszában és Békésen tenyészállat-bemutatót és -vásárt rendezett. A nyomtatott Katalógus megőrizte a kiállításon bemutatott 145 tehén és üsző és a 84 bika és bikaborjú nevét.

A Katalógus tanúsága szerint 1938-ban az uradalmak és nagygazdák gazdaságában az első négy csoport nevei szinte teljesen háttérbe szorultak. A kiállított 229 marha közül az I. csoportba mindössze 2 (*Bimbó, Cifra*) a II.-ba 5 (*Fakó, Galamb, Piri, Pírók, Piros*), a III.-ba 1 (*Hajas*), a IV.-be 6 (*Bárány, Bogár, Hamis, Nyalka, Pajkos, Pompás*) név tartozik. Ez utóbbi csoportba 6 új név is (*Bakafántos, Betörő, Bítang, Bugris, Dühöngő, Feszés*) jelentkezik. A Katalógusban egy V. csoportba tartozó név sincs. A VI. csoport 31 keresztnevéhez 28 újabb, városias név járult, köztük *Aliz, Elza, Gréte, Helén, Irma, Leila, Malvin, Matild, Milcsa, Natália, Sarolta* tehén-, *Dávid, Flórián, Guszti, Hans* bikanevek. A VII. csoportban 6 újabb bikanévet találunk: *Csendbízto, Dzsentri, Fiatalúr, Örmester, Riporter, Végrehajtó*. A VIII. csoportban felsorolt kedveskedő nevek közül a Katalógusban négyet találunk (*Cukor, Gyémánt, Szegfű, Virág*). Számuk 6 tehénnevével (*Cimbora, Jáspis, Hárem gyöngye, Kádi leánya, Kisleány, Napsugár*) és 26 bikanévével gyarapodott (*Angyalbandi, Árvalegény, Bizalmas, Búfelejtő, Búzavirág, Cigányvajda, Csábító, Cseregyerek, Csirkefogó, Csodagyerek, Délibáb, Fajankó, Falurossza, Fenegyerek, Garibaldi, Gavallér, Háremőr, Hozomány, Liliomfi, Magvető, Napoleon, Nagylegény, Rinaldó, Szoknya-hős, Tombola, Vénbetyár*). Az újabb nevek már nem népi eredetűek, inkább a versenylovak és tenyészállatok reklámizű, édeskés elnevezéseivel hasonlítanak.

A nagyüzemi gazdaságokban a gépesítés fejlődésével az ökröket ma már jórészt nem munkára, hanem hizlálásra fogják. Számuk jelentős mértékben csökkent, viszont a tehenek száma nőtt. A szarvasmarhák népi eredetű névadása helyébe a hivatalos elnevezés lépett általában a Katalógus újabb névanyaga szellemében. Az I—V. csoportba tartozó régi nevek a háztáji gazdaságokban is háttérbe szorulnak, viszont az állatokkal szoros kapcsolatban nem levő, VI—VIII. csoportbeli nevek száma tovább nő.

IMPLOM JÓZSEF

LEVÉLSZEKRÉNY

Wértes O. András írja: KISS JENŐnek az uráli nyelvtudomány bibliográfiájáról írt ismertetésében (MNY. LXXIII, 362—6) több olyan részlet van, amely nézetem szerint bővebb megvilágításra szorul. Néhányukat illetően az alábbiakban közlöm a tényeket.

1. A „magyar anyagot” nemcsak Budapesten „gyűjtötték”. A Göttingával kötött szerződés a magyar munkacsoportot csak a Magyarországon megjelent magyar és egyéb uráli nyelvtudományi anyag számbavételére és (előszerkesztés nélküli) földolgozására kötelezte (a szamojéd, valamint az obi-ugor munkák kivételével); a szerződés az 1850 előtti és az 1969 utáni munkákat nem sorolta a budapesti munkatársak földatékörébe. Fontosnak tartom ennek megállapítását, különös tekintettel a 4384. (4345.), 4308., 4359. (6335—6.), 4372., 7656. tételekre meg a hasonlókra. A nem tudományos nyelvtanok, nyelvkönyvek és a kisebb igényű szótárak felsorolása nagyjából nem a budapestiektől származik. Az olvasó, így az ismertető sem tájékozódhatott erről az előszóból.

2. A „több, nem kevés esetben sok felő” szakozással, más szóval a sok mellékszak felsorolásával a munkacsoport az utalási rendszer gyakori, legalább néhány tízezer esetben való alkalmazását tette lehetővé.

A Budapesten készült több mint húszezer bibliográfiai tételben azonban szembe-tűnően és következetesen föltüntették a főszakot. Erről meg lehet győződni az eredetivel megegyező harmadpéldányok alapján, amelyek a Nyelvtudományi Intézetben vannak; a szakember ugyanezekből megállapíthatja, hogy mennyire megalapozott az ismertetőnek az annotációkkal kapcsolatos megjegyzése.

Ami a főszakba sorolást illeti, KISS JENŐTŐL tudom, hogy ez nem a budapesti anyagra vonatkozik.

3. Az ismertetés összefoglaló értékelése szerint „az UralBibl. (. . .) a német finn-ugrisztika nagy teljesítménye”. — A göttingiaiak érdemei valóban elvitathatatlanok. WOLFGANG SCHLACHTER nélkül létre sem jött volna a bibliográfia. Ha tárgyilagosak akarunk maradni, akkor e summázáskor nem hallgathatjuk el, hogy a nagy munka első körvonalait SCHLACHTER a magyar KOZOCSA SÁNDORRAL együtt alakította ki (vö. UralBibl. I, I. lap), hogy az eddig megjelent füzetek nyersanyagának legnagyobb része magyar kutatóktól származik, s hogy a szerkesztésben hatalmas munkát vállalt időnap előtt meghalt társunk, ERDÉLYI ISTVÁN. — Ez a munka nemzetközi együttműködés eredménye.

Megnyugtatósomra szolgál, hogy soraimmal az ismertető teljesen egyetért.

KÁLMÁN BÉLA írja: A MNy. LXXIII. évfolyam 370. lapján megjelent könyvismertetésemben alulról a 4—3. sorban levő: „A több. . .” kezdetű mondat téves információon alapult, ezért törölnöd.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai esángo nyelvjárás román kölesónszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikés igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés és stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velesov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. **Éder Zoltán:** A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János.** Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János és Szathmári István.** 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc.** 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István.** 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos:** Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerdi József—Mészáros György:** A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István:** A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László:** Magyar nyelvészeti kutatómunkáinkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre.** 1976. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
146. **D. Máta Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1976. 24,— Ft.
147. **Zelliger Erzsébet:** A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16.— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16.— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20.— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10.— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32. 34., 35., 36. és 37. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

12. **Posgay Ildikó:** Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella:** A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. **Bózsöny Ferenc:** A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. **Szekér Endre:** A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette **Nagy Ferenc.** 1976. 169 l.
19. **Szalai Ágnes—Viant Katalin:** Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. **Savári László:** A Tokaj térségben élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette **I. Gallasy Magdolna.** 1976. 84 l.
22. **A. Molnár Ildikó:** Weörs Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. **Bíró Ágnes:** Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén +2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIV.

ÉVFOLYAM

1978.

4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Pusztai Ferenc</i> : A magyar irodalom és a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténete	385
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az új magyar protestáns bibliafordítás néhány nyelvi-stilisztikai problémája	390
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveire	399
<i>Gregor Ferenc</i> : Nyugati és keleti szláv eredetű átvételek Bercsényi Miklós leveleiben	413
<i>Molnár József</i> : Az időtartam és a magyar magánhangzó-rendszer	424
<i>Lizanec Péter—Kótyuk István</i> : „A kárpátöntúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szerkesztési elveiről	433
<i>G. Varga Györgyi</i> : Mondatok szó értékben	440
<i>É. Kiss Katalin</i> : A határozott főnévi csoport pronominalizációja	445
<i>Fabó Kinga</i> : Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben	453
Kiseb b közlemények. <i>D. Berencsi Margit</i> : Szabó Lőrinc címádása a Tücsökzenében.	464
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bernáth Béla</i> : Balra hagyja bicskét és megfordítja a szekercét. — <i>Honti László</i> : Etimológiai észrevételek. — <i>Károly S. László</i> : Jajgat, kiabál, ri — <i>Kristó Gyula</i> : Szentkirály. — <i>K. Palló Margit</i> : Köpcös.	469
Nyelvművelés. <i>Timkó György</i> : A kis és a nagy kezdőbetűk használatának időszerű kérdései. — <i>P. Eöry Vilma</i> : Az <i>is</i> kötőszó megengedő mellékmondatbeli használatáról.	480
Szemle. <i>Kakuk Zsuzsa</i> : Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. — <i>Antal László</i> : Hans Hörmann, Meinen und Verstehen. Grundzüge einer psychologischen Semantik. — <i>Kázmér Miklós</i> : A magyar és a szlovák történeti kartográfia forráskiadványairól. — <i>Tatár Béla</i> : Bertók Imre, A szlovák és a magyar esetrendszer kontrasztív vizsgálata.	491
Külföldiek. <i>Balázs János</i> : P. Hidvégi Andrea . — <i>Úrhegyi Emilia</i> : Danczi József Villebald	505
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kulcsár Péter</i> : Szótörténeti adatok.	508

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajosy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.).

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIV. ÉVF.

1978. DECEMBER

4. SZÁM

A magyar irodalom és a magyar irodalmi nyelv fejlődéstörténete*

1. Az irodalom és az irodalmi nyelv kapcsolatát, szemléleti s történeti egybefonódását híven érzékelteti az irodalmi nyelv terminológiája s főként ennek nehezen megállapodó vitája. Ahogy az irodalmi nyelv vizsgálójának rendre figyelembe kell vennie az irodalom történeti tényeit és az irodalomtörténet eredményeit, úgy az irodalom kutatójának is meg kell világítania az irodalmi nyelv alakulásának mozzanatait. Példaszerűen és az irodalmi nyelv tanulmányozása szempontjából kezdeményező erővel mutatkozik meg ez az összefüggés Horváth János életművében. KOVALOVSZKY MIKLÓS méltán nevezte őt irodalmunk és irodalmi nyelvünk nagy kutatójának (MNY. LIV, 181). Horváth János műveinek nyelvtörténeti érdekű elemzése, újralvasása vissza-visszatérő feladatunk. Ösztönző lehetőséget kínál e feladat elvégzésére „A magyar irodalom fejlődéstörténete” (Bp., 1976.; a továbbiakban: IrodFejl.) című posztumusz kötet megjelenése. (A kötet eddigi visszhangjára 1. CSETRI LAJOS: Tiszatáj XXXII. évf. 3. sz. 24–31; KERESZTURY DEZSŐ: Élet és Irodalom XXII. évf. 25. sz. 4; NÉMETH G. BÉLA: Új Írás XVII. évf. 8. sz. 106–10; TÓTH DEZSŐ: Kritika 1978. május, 14–5; ill. az akkor még kiadatlan kéziratról SZAUDER JÓZSEF: Az estve és az álom. Felvilágosítás és klasszicizmus. Bp., 1970. 13–4). Irodalmunk fejlődéstörténeti szintézisének nyomon követése azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy irodalmi nyelvünk történetének fölvázolása ugyancsak szintézis jellegű, szintézis nagyságrendű feladat. Az alábbi sorok arra vállalkoznak, hogy a hatalmas egészből egy gyűszűnyit fölmutassanak. Ennyit is érdemes.

2. A fejlődés sokat forgatott, sokat vitatott kategóriája az irodalomnak és a nyelvtudománynak is (vö. pl.: HANKISS ELEMÉR, Fejlődik-e az irodalom?: Literatura I. évf. 1. sz. 20–34; KLANICZAY TIBOR, Marxizmus és irodalomtudomány. Bp., 1964. 39; MARTINKÓ ANDRÁS, A művészetek belső törvényszerűségei: Teremtő idők. Bp., 1977. 405; SÓTÉR ISTVÁN, Werthertől Szilveszterig. Bp., 1976. 405–7; illetőleg BÁRCZI, Bev. 312–5; vö., A nyelvi változások értékelése: MNY. LXII, 129–34; DEME, A nyelv fejlődése belső törvényeinek kérdéséhez: NyK. LIV, 10–36; KOVALOVSZKY, Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség. Bp., 1977. 15–7, 21–8, 40–2, 48–9). Horváth János fejlődésfogalma nem helyezhető el e kategória vitájának valamely szélsőséges pontján. Filológus érvet fölmutatva márcsak azért sem, mert a *fejlődés* szót olykor idézőjelbe teszi, máskor meg fejlődésszerről változásról beszél (IrodFejl. 62). Fontosabb azonban annak fölismérése és hangsúlyozása, hogy az

* E közleménnyel folyóiratunk Horváth János születése századik évfordulójának kíván emléket állítani. — A szerk.

irodalom állandó lényegének és az irodalombeli fejlődésszerű változásnak a megkülönböztetése nem merev elhatárolás. Nem pusztán arra esik tehát hangsúly, hogy az irodalomban van állandó és van változó, hanem arra, hogy „az irodalomban van állandóan v á l t o z ó és változóan á l l a n d ó” (NÉMETH G. BÉLA: i. h. 107). Horváth János megfogalmazása szerint az irodalom állandó (változóan állandó) lényege: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével” (IrodFejl. 62). A változó (állandóan változó) jellegből pedig az emelendő ki, hogy „a fejlődésszerű változás csak formai horderejű lehet, vagyis . . . az irodalom magyar nyelvűsége, nemzeti szelleme, művésziessége: e történelmileg egymást szűkítő követelmények nem jelenthetik állandó lényegét az irodalmiságnak, hanem csak korszerű jelentkezéseit, »színeváltozásait«” (uo.). Pelfogásunk — mondhatni közfelfogásunk — szerint az irodalom kezdete nem esik egybe az irodalmi nyelv kezdetével; függetlenül attól, hogy az irodalom kezdeteit a szóbeli irodalom alkotásaival vagy az írott művek megjelenésével jelöljük-e meg. A magyar nyelvűség az irodalmi nyelv szempontjából például semmiképpen nem a latin nyelvű irodalmi írásbeliség utáni „szakasz”, hanem a magyar norma (előzményeinek) legeslegkorábbi határa. Az irodalom kétségtelenül mindvégig a maga egészében, az állandó és változó mozzanatok egységében hat az irodalmi nyelvre, annak alakulástörténetére: az irodalom lényege, a lényeg idő szerinti megnyilatkozásában (vö. IrodFejl. 62) játszik szerepet ebben a folyamatban. Ahogy változik, szűkül az irodalom fogalma, akként, sőt nem kis részben éppen e változás következtében, izmosodik, színesedik a nyelvi norma.

3. Horváth János irodalom-meghatározásának vitájában is mint vitathatatlannul értékes szempontra mutattak rá arra, hogy Horváth János az olvasók definícióba vonásával az irodalmi alkotásokon kívüli tényezők fontosságát is kifejezte (KLANICZAY i. m. 15). A reformációval ugyan megjelent az a laikus nagyközönség, amelynek már „nemcsak szabad, de kötelessége is olvasni” (SZENDE ALADÁR—KÁROLY SÁNDOR—SOLTÉSZ KATALIN, *A szép magyar nyelv*. Bp., 1967. 49; vö. IrodFejl. 88), de a széleskörű olvasóközönség megteremtése a XIX. század elejének feladata és programja. Nem szakítható ugyan el ez a szempont a norma képződésének egészétől (BENKŐ, *FelvIr.* 68—9), s még kevésbé tekinthető a leginkább meghatározó erejűnek, de nem is járulékos értékű. Ahogy — Horváth János meghatározása szerint — olvasók nélkül elképzelhetetlen az irodalom, úgy a norma használói (sőt használva alkotói) nélkül az irodalmi nyelv is. Amilyen meghatározóan fontos az irodalom s az irodalom története szempontjából az olvasóközönség aránya, gyarapodása, olyan jelentőségű az irodalmi nyelv hatókörének nagysága, tágulása. Mindennek nem kis szerepe van abban, hogy irodalmi nyelvünknek — mint f u n k c i o n á l ó normának — kiteljesedését Petőfihez és Aranyhoz, az ő korszakukhoz kötjük (MARTINKÓ ANDRÁS, *A prózaíró Petőfi*. Bp., 1965. 575—7; a továbbiakban MARTINKÓ, *PrózPet.*; — vö. DEME: *RefNy.* 23, 65). A mondottakból az is következik, hogy Horváth János sokat bírált, mert normaértékűnek fölfogott nemzeti klasszicizmus kategóriája — képletesen — a magyar nyelvi norma történetében igenis föllelhető. Az ún. nemzeti klasszicizmus időszakában és képviselőiben teljesedik ki irodalmi nyelvünknek az az állapota, normaérvényű szintje, amely az addigi fejlődés összegződése, s a mai állapot normatív alapja. Nem viszonyítási alapja, hanem élő, eleven része: a fundamentuma.

4. Horváth János egyik nagy művét („A magyar irodalmi műveltség kezdetei”. Bp., 1931.) részben azért érte bírálat, mert ebben a szerző „figyelmén kívül hagyja a szóbeliség szerepét” (A magyar irodalom története. Bp., 1964. I, 44). A kezdeti, előzményül szolgáló szóbeli irodalom mellőzése azonban nem párosul az írásbeliség és szóbeliség viszonyának figyelmen kívül hagyásával. Éppen ellenkezőleg: Horváth János munkáinak egyik legfontosabb gondolatsora az élő beszéd és az irodalmi írásbeliség küzdelmes kapcsolatát kíséri nyomon. A kolostori irodalom, ez az erőszakkal ellatinosított irodalmi nyelv messzire távolodott, idegenedett a beszélt nyelvtől, vagyis az írásbeliséggel keletkezett hierarchikus megoszlás következtében: fölébe kerekedett (IrodFejl. 74, 84, 88, 90). Az eltávolodás azonban elszakadásig nem fokozódhatott, odáig nem is súlyosbodhat. Horváth János nyomatékkal hangsúlyozza, hogy egyrészt a „közműveltségnek írásbeli és szóbeli területei soha sincsenek teljesen elszigetelve egymástól” (uo. 74), másrészt „az élő nyelvnek hangalakja, szókinése, mondatképzése az irodalomtól függetlenül is fejlődésben van; s az írott nyelv legott elválik ugyan a beszélt nyelvtől, de annak meg-megújuló hatása elől nem zárkozhat el, ha vontatva is, de követi annak fejlődését” (uo. 66). A magyar nyelvi norma történetének egyik sajátossága, hogy nálunk jóval előbb kialakult az irodalmi nyelv — Horváth János kifejezésével „az írott, a szöveg-nyelv” (uo.) —, s csak később a köznyelv, a norma értékű beszélt nyelv (PAIS: I. OK. IV, 458; DEME: RefNy. 50—2; BENKŐ: AnyMűv. 229). Ezt a fáziskésést irodalmi nyelvi kutatásaink jól mutatják, de részben „örökölték” is. Szinte jelképesnek kell éreznünk, hogy csak vitatott, bizonytalanul használt terminológiánk van az *irodalmi nyelv* és a *köznyelv* összefoglaló megnevezésére (BENKŐ i. m. 222, 303—4; DEME: uo. 277; HEXENDORF EDIT: MNy. LVI, 410—2; KÁROLY: Nyr. LXXXV, 396—8; SZATHMÁRI ISTVÁN, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1963. 12—9); holott normatörténeti kutatásainknak e kettő együttesével s nem csupán az írott nyelvi normával, az irodalmi nyelvvel kell foglalkozniuk. Irodalom—irodalmi nyelv—(irodalmi nyelv és) köznyelv történeti egymásutánját nem hamisítjuk meg azzal, ha a művelt társalgási nyelv kifermálódása előtti szakaszokban is rendre tekintetbe vesszük a beszélt nyelv állapotát. Nem azzal a szándékkal, hogy az egykori élő nyelvbe belevetítsünk egy még nem létező normát, de azzal a meggyőződéssel, hogy a köznyelvi norma előzményeit, kezdeményeit már korán megelmlhetjük, tanulmányozhatjuk. A magyar beszélt normára ugyanis nem egyszerűen a — történelmi, társadalomtörténeti okokból fakadó — megkésetttség, hanem pontosabban — az ugyanezen okokból eredő — lassú kibontakozás, el-elakadt fejlődési folyamat a jellemző. Ezzel a szemlélettel közelíthetjük meg, értelmezhetjük például Pázmány írott beszédeinek hangos olvasásra ösztönző tagoltságát (IrodFejl. 95—6; vö. még: BENKŐ, FelvIr. 91—2; KÁROLY: Nyr. LXXXV, 398), s főként a műfaj-történet tanulságait. Különös figyelmet érdemel és igényel a levelezés s általában a próza, „mely lényegénél fogva az élőbeszéd anyagára és grammatikájára van utalva” (MARTINKÓ, PrózPet. 557). A beszélt köznyelv megteremtésének utolsó szakasza pedig csak a regény (uo. 620; IrodFejl. 312; KÁROLY: i. h. 393), az életkép (LUKÁCSY SÁNDOR, Életképek a reformkor világából. Bp., 1958. 379; vö. MARTINKÓ i. m. 568), a színmű s vígjáték nyelvének elemzésével világítható meg kellően.

Kétségtelen, hogy az írott nyelv és a beszélt nyelv viszonyát, illetőleg a beszélt nyelv állapotát legjobban napjaink nyelvében tudjuk megfigyelni és

leírni (BENKŐ, FelvIr. 92). Igaz ugyan az is, hogy a régi nyelvet csak írott forrásokból van alkalmunk tanulmányozni, de emiatt aligha helyezkedhetünk olyan álláspontra, hogy köznyelvünk, élőszóbeliségünk egykori állapotát még fölvezetni sínes módunkban. A szóbeliségre vonatkozó közvetlen utalások mellett a beszélt nyelvet érzékelhetőbben tükröző műfajok, helyzetek (viták, párbeszéd) nyelvi anyagának tüzetes elemzésével — közvetett módon — némi képet kaphatunk az irodalmi nyelv nem „tisztá” (vö. BENKŐ: i. h.), beszélt formájáról, illetőleg ennek előzményeiről, kezdeményeiről is (1. IrodFejl. 91).

5. A fejlődés kétségtelen jelének tekinthetjük már önmagában azt, hogy az irodalmi nyelv egyáltalán k i a l a k u l t: a korábbi széttagoltság, kiegyenlítetlenség kiegyenlítődvé egységesült. A magyar fejlődés közismert sajátossága, hogy a „nyelvjárási elemeknek finom keverésű ötvözete mind az írott, mind a beszélt nyelvtípusunk. Ezt pedig különösen azzal magyarázhatjuk, hogy a mi nyelvjárásaink korábban is, a közelebbi múltban is politikailag, társadalmilag, gazdaságilag, műveltségileg egyensúlyban voltak egymással. Egyik sem tolaodott a mások fölé, sőt szándékosan sem lehetett egyiket a másik fölé emelni, a többiek fölött eluralkodtatni.” (PAIS: I. OK. IV. 456.) Ebből a tényből Horváth János nem csupán azt a következtetést vonja le, hogy a magyar fejlődést sajátosan az egybecsiszolódás jellemzi, hanem határozottan azt mondja, hogy a nyelvi norma fejlődésének ez a lassúbb, mert küzdelem nélküli útja: „a mi tájszólásaink között nem voltak oly különbségek, hogy egyiknek vagy másiknak irodalmivá emeléséért harcokat kellett volna vívni, s egy nagy író tekintélyével valamelyiket uralomra juttatni. A mi irodalmi nyelvünk valamelyes megállapodását, merem állítani, a nyelvjárási eltérések jelentéktelen volta is hátráltatta[!]; itt nem lehetett ok versengésükre, itt nem lehetett hivatkozni udvarra, előkelő osztályra, mely ezt vagy azt a dialektust kapta volna fel s tette volna meg inkább a »művelt« beszéd mintaképe a többi rovására” (IrodFejl. 96). Irodalmi nyelvünk történetének sajátossága annak hangsúlyozásával fejeződik ki igazán, hogy nálunk „favorizált helyzetben nem valamely magyar nyelvjárás, hanem a latin volt. . . . a latin volt az irodalmi nyelv adva levő mintaképe, nem pedig előkelőbb s műveltebb körök élő szójárása” (uo.). A magyar és a latin között a különbségek „jelentékenyek”, hisz két nyelv közti eltérések voltak. A küzdelem a magyar norma szempontjából a szó szoros értelmében életre-halálra folyt. A heves harc mégsem siettethette egyértelműen a döntést, az uralkodó nyelv-változat megszületését. A külső, történeti okok mellett azért sem, mert az idegen nyelv egyszersmind példaadó minta is volt. Eleinte a latin foglalta el azt a helyet, amely egy uralomra törő, arra érdemes magyar nyelvjárásé lehetett volna, miközben a latin a küzdelemben vesztesre ítélték helyén állt, azok helyzetébe került. Pázmány — tüzetesebb földolgozásra már régóta váró — életművét éppen azért kell normatörténeti szempontból reflektorfénybe állítanunk, mert ő már magyarságát „igenis tudatosan függetlenítette a latintól” (uo.). Általában is elmondhatjuk, hogy a magyar irodalmi nyelv megismerése nemcsak a nyelvjárási kiegyenlítődvé részletes leírását követeli meg, hanem a latinnal (később a némettel) való birkózás, a kevertnyelvűség állapotából való kiemelkedés aprólékos feltérképezését is. A magyar nyelvűség programja hosszú ideig napirenden van a magyar irodalom történetében, de irodalmi nyelvünk történetében is felszínen marad a kolostori irodalomtól a nyelvújításig. Még a nyelvújítás korában is a magasabb műveltség hordozója

„hagyományában a latin, veszélyében a német volt” (DEME: Élet és Irodalom XXII. évf. 26. sz. 5).

Ilyen körülmények között fordításokkal indult irodalmunk, s később a végleges nyelvcsere (IrodFejl. 253) érdekében fordításokkal indult a nyelvreform is (uo. 41). A magyar irodalom fejlődéstörténetében azonban — Horváth János szerint — fordított művet „ma már csak elsőrendű művészi kvalitások árán tekinthetünk irodalmunkba tartozónak (Arany *Aristophanesz*), s akkor is csak vendégül fogadjuk” (uo. 39). Az irodalmi nyelv fejlődéstörténete szempontjából ezt a kirekesztő különbségtevést nem tehetjük meg. Nem csupán azért nem, mert a fordított művek nyelvviségükkel (nyelvi és stílári állapotukkal) a normát tükröző források. Főként azért nem, mert a fordítások, a klasszikus alkotások új meg új magyarításai a norma gazdagításában, csiszolásában nagy szerepet játszanak. Az új fordítás a régebbivel szembesíthető, s a fordító, illetőleg az olvasók nem jelentéktelen körének nyelvi tudatában szembesül is. A gazdagodó normát a fordítások nemcsak tükrözik, de épp az összemérés, egybevetetőség miatt tudatosítják, s így gyarapítják is.

6. Az irodalom fogalmának szűkülésében az utolsó fejlődéstörténeti mozzanat a művésziesség követelménye és programja. Ez a szakasz a magyar irodalmi nyelv történetében mindenekelőtt a stílusbeli, stílustörténeti tényezők felerősödését jelenti. Nyelv és stílus mindenkori kapcsolata (PAIS: MNy. LIV, 365; MARTINKÓ, PrózPet. 611) innentől azért kap különös vonásokat és jelentőséget, mert normatörténeti kérdésként jelentkezik: a nyelvi eszmény és a stíluseszmény, az irodalmi nyelv és az irodalmi stílus (IrodFejl. 67) viszonyaként. (Horváth János ízlés-kategóriájának művészeti stílusként való értelmezése vö. KLANICZAY i. m. 18—9.) Ebben a kérdéskörben még nagyon sok teendőnk van, sőt nem egy tekintetben még feladataink pontos meghatározásával is adósak vagyunk. A fő vitakérdés nyilvánvalóan nem terminológiai természetű. A *stilisztikai norma* (MARTINKÓ, PrózPet. 617; vö. még Nyr. LXXXIX, 448) szakkifejezésként való használata, illetőleg mellőzése lényegében nem fejez ki szemléleti különbséget. Szokásosabb ugyan az irodalmi nyelven belül megkülönböztetni két elemcsoportot, a formai és a tartalmi elemeket, miszerint az utóbbiak „az irodalmi nyelvnek a mondatjelentéstani, stílári[s!], frazeológiai, szókészleti elemei” (BENKŐ i. m. 232). Vagyis az irodalmi nyelvnek, a normának a stílári elemeiről van szó itt is. Akár azt mondjuk tehát, hogy a stílusnak vannak norma értékű elemei, akár azt, hogy a nyelvi normának vannak stílári elemei, egyaránt arról beszélünk, hogy a stílusban is van bizonyos megállapodottság. Kétségtelen, hogy a tartalmi, stílári elemeket „inkább[s!] »differenciatív« vonások jellemzik” (BENKŐ i. h.), de ha csak azok jellemeznék, nem lehetnének az irodalmi nyelv, a norma elemei. Idevágó feladataink élére szókészletteni és jelentéstani vizsgálatok helyezendők, minthogy a szókészlet változásában „erősen érvényesülnek a jelentéstani törvényszerűségek, a jelentéstani pedig a stilisztika bölcsője” (MARTINKÓ: AnyMűv. 289).

Az irodalom, Horváth János idézett felfogása szerint állandó és változó mozzanatok egybefonódó együttése. Az irodalmi nyelv, amely norma értékű, sem jellemezhető azonban kizárólag az állandóság jegyeivel — márcsak a stílus, az irodalom különfélesítő hatása miatt sem (vö. HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1944. 75). „Az irodalmi nyelv állomány, de egyszersmind folyamat is. Nem annyira szerkezet, mint inkább szervezet,

amely különböző okokhoz és célokhoz alkalmazkodik, miattuk módosul és fejlődik és fejleszthető. E g y és amellet t m á s. Közhelyet mondva: egység a változatosságban és változatosság az egységben.” (PAIS: I. OK. IV, 465.) Az irodalom és az irodalmi nyelv fejlődéstörténeti dinamikájának meghatározása PAIS DEZSŐ és HORVÁTH JÁNOS megfogalmazásában pontosan egybevág.

PUSZTAI FERENC

Az új magyar protestáns bibliafordítás néhány nyelvi-stilisztikai problémája *

1. 1972-ben a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának felkérésére vállalkoztam arra, hogy az új magyar protestáns bibliafordítás szövegét nyelvi (közelebbről: szóhasználati, grammatikai, stilisztikai és helyesírási) szempontból lektoráljam. Ettől kezdve 1974 őszéig bezárólag összesen mintegy öt hónapot kitevő időben végeztem ezt az igen sok nyelvészeti tanulsággal járó munkát.

Lektori tevékenységemet mindjárt a kezdetén rendkívül megkönnyítette a bibliafordító bizottságnak az az alapelve, mely szerint a lefordítandó eredeti szövegek és az új magyar szöveg d i n a m i k u s e g y e n é r t é k ű s é g é r e törekszik.

A Magyar Bibliatanács által 1970 novemberében megrendezett ökumenikus bibliafordítási konzultáció sokszorosított anyagából arról értesültem, hogy a fordítók legfőbb célja: a forrásként felhasznált idegen szövegekből kiolvasható gondolati tartalmat a mai magyar emelkedett köznyelv eszközeivel minél hűségesebben visszaadni. Az összegezés (43), mely szerint „nem akkor lesz hű a fordításunk, ha szót szóval fordítunk és megtartjuk az eredeti mondatszerkezetet, szórendet, hanem ha a magyar olvasó azt érti a fordított szöveg olvasása közben, amit az író héberül, illetve görögül kifejezni akart”, valóban az egyetlen lehetséges és korszerű felfogás bármilyen napjainkban készülő fordítással, műfordítással, következésképpen a bibliafordítással kapcsolatban is.

Egészében és összességében el kellett fogadnom a fordító bizottságnak a Károli-féle és az új bibliafordítás egymáshoz való viszonyára vonatkozó állásfoglalását is. Az elv, amelyet ebben a tekintetben alkalmazni kívántak, józannak látszott: a Károli-féle fordítás elemeit csak ott és akkor szándékoztak az új fordításba átültetni, ahol és amikor ez a mai nyelvhasználat törvényeivel nem ütközik, vagy ahol ezt bizonyos szövegértelmezési okok kívánták; illetőleg: amikor a meggyökeresedett nyelvi fordulatoknak a megváltoztatása megítélésük szerint az egyházi, liturgiai vagy irodalmi hagyomány megsértését jelentette volna.

Persze az már ebben az időszakban is sejthető volt, hogy a fordítók e kettős vagy még inkább: kétfarcú feladat vállalásával szinte megoldhatatlan probléma elé állítják magukat. Az a törekvés ugyanis, hogy az eredeti szövegek gondolati tartalmát a mai magyar emelkedett köznyelv eszközeivel tol-

* 1977. április 20-án a debreceni Református Teológiai Akadémián elhangzott előadás.

mácsolják, azzal a szándékkal, hogy a Károli-féle fordításnak a több száz éves egyházi és irodalmi hagyománytól szentesített, legjobb, legszebb elemeit az új fordításba is átmentsék, igazában homlokegyenest szemben áll. E kettős elkötelezettségüknek tehát a fordítók másként aligha tehettek eleget, mint-hogy bizonyos esetekben a hagyományos formák megőrzése érdekében a mai magyar nyelvhasználat rovására kisebb-nagyobb engedményeket tettek.

Ebből azonban szükségszerűen következett, hogy az új fordítás nyelvi tekintetben némiképpen heterogén legyen. Általában jól megfelel ugyan a mai köznyelv normáinak, itt-ott azonban archaikus színezetű maradt.

Mint nyelvi lektor a fordítóknak ezt a sokféle külső és belső kényszerből adódott kompromisszumos megoldását elfogadtam és tiszteletben tartottam ugyan, de soha sem titkoltam előttük: magam a dinamikus egyenértékűsége törekvés jegyében sokkal merészebben és egyértelműbben szakítanék a különben tőlem is igen-igen nagyrabecsült, sőt hozzám érzelmileg is közel álló Károli-fordítás nyelvi hagyományaival. S lehet, hogy paradoxon, de így van: ennek a nézetemnek a helyes voltát éppen azok a — főként írói körökből származó — szóbeli és írásbeli megnyilatkozások bizonyítják számomra leginkább, amelyek az új fordításon a vizsolyi biblia közismert nyelvi és irodalmi érényeit kéri számon. E látszólagos ellentmondás feloldására és állításom igazolására hadd mutassak be kissé részletesebben legalább néhányat azok közül a nyelvi-stilisztikai problémák közül, amelyekkel lektori munkám során szembe kellett néznem, s amelyekre a fordítókkal közösen megoldást kellett keresnem.

2. A s z ó h a s z n á l a t kérdéseivel kezdem, hiszen — mint tudjuk — a szókincs a nyelvi rendszer legmozgalmasabb és legmozgékonyabb része, amely a külső hatásoknak hamar és könnyen enged; következésképpen korhoz kötött volta s éppen ezért korfestő jellege aligha vitatható el. Nem véletlen tehát, hogy legtöbbit és legtöbbször azokkal az archaikus szavakkal, szókapcsolatokkal, fordulatokkal kellett foglalkoznom, amelyek helyett — megítélésem szerint — nem minden esetben sikerült a fordítóknak a mai emberhez eléggé közel állót találniuk. Ez különben érthető, hiszen a tőlünk időbeli, térbeli és kulturális szempontból egyaránt oly távoli helyzetek, események, körülmények ismertetéséhez a mai szemléletnek megfelelő szavakat, kifejezéseket és kifejezésmódokat megtalálni rendkívül nehéz. S a Károli-féle örökség ilyen tekintetben bizony inkább megnehezítette, mint megkönnyítette a fordítók dolgát: készen nyújtva bizonyos nyelvi alakulatokat, amelyek azóta — főként a protestáns liturgiában, de esetleg azon kívül (például az irodalmi nyelvben) is — megszokottá váltak, a mai magyar köznyelv elemei közé azonban nem számíthatók bele.

Azoknak az archaikus szavaknak és kifejezéseknek, amelyeknek mással való felcserélését javasoltam, általános és közös jellemzőjük volt, hogy a biblia szövegében többször, sőt sűrűn ismétlődnek, s éppen ezért és ezzel hívják fel magukra a figyelmet, ezért és ezzel teszik régies hangulatúvá a különben mai köznyelvi normák szerint kialakított szöveget. Ezek között természetesen voltak olyanok, amelyeknek megfelelőbbre váltása nem okozott különösebb nehézséget. Hiszen például az Újszövetségben gyakran megvolt *harmadik órában, a kilencedik óra táján*-féle időmegjelölések helyébe éppúgy könnyűszerrel állíthattuk a *három óra tájban, kilenc órakor* típusú megoldásokat, mint az Ószövetségben lépten-nyomon előforduló *Egyiptom országa, Egyiptom egész*

földje, Egyiptom egész országa helyébe az egyszerűbb, rövidebb s éppen ezért a mai nyelvallapotnak jobban megfelelő *Egyiptom* és *egész Egyiptom* megnevezést. De tulajdonképpen nem jelentett igazán problémát egy-egy archaikus igének vagy kifejezésnek modernebb megfelelőjével való felcserélése sem. A Károli-féle fordításban több helyen is találkozunk például az *elközelített, elközelgetett* múlt idejű igealakokkal. Így Máté evangéliumában a 3. rész 2. versében: „Térjetek meg, mert *elközelített* a mennyeknek országa”, majd alább, a 4. rész 17. versében: „Térjetek meg, mert *elközelgetett* a mennyeknek országa.” Az új fordításnak ugyanezen pontjain ez olvasható: „Térjetek meg, mert *egészen közel van* már a mennyek országa!” De ugyanígy az Ószövetségben is a *meg-* vagy *felemészt* igét felváltó *megsemmisít, elpusztít, a megszeplősít* helyébe került *megbecstelenít, a hadinép* összetett főnevet — a szövegkörnyezetnek megfelelő módon — helyettesítő *hadsereg, haderő, illetve katonák* mind hozzájárultak ahhoz, hogy a biblia mai magyar nyelven szólaljon meg.

Voltak azonban olyan szóhasználati kérdések is, amelyek több fejtörést okoztak, s ma is vitatható, hogy a megoldás, amely a szövegben megvalósult, valóban a legszerencsésebb-e. Mindjárt közös munkánk kezdetén például az Újszövetséget fordító bizottság kérdést intézett hozzám: hogyan vélekedem az *atyafi*, illetve ennek birtokos személyragos *atyám fia, atyánk fia*-féle változatait, valamint a *testvér* és a *felebarát* szó használatát illetően. Válaszomban úgy foglaltam állást, hogy az *atyám fia, atyánk fia* stb. szóalakokat a 'hitben való testvér' jelölésére alkalmasnak találok, különösen a kissé ünnepélyesebb hangulatú szövegrészekben vagy a leveleket bevezető és befejező üdvözlésekben, felsorolásokban stb. A félreértések elkerülése végett sohasem használnám viszont ezeket a szóformákat 'vér szerinti testvér' vagy 'rokon' jelentésben. Az előbbi esetben következetesen ragaszkodnám a *testvér* szóhoz, amely azonban emellett még — ha félreértésre semmiképpen sem adhat okot — 'hitben való testvér'-t is jelölhet, különösen kevésbé ünnepélyes, narratív szövegkörnyezetben. A *felebarát* szó használatától viszont, tekintettel arra a sokféle ágazó jelentésváltozásra, amelyen e szó az idők folyamán átesett, inkább eltekintem. Ez utóbbi alkalmazásától azután később az Ószövetséget fordító bizottságot is óvtam, az ottani szövegkörnyezet kívánalmai szerint inkább az *embertárs* szót javasolva helyette. (Az új katolikus bibliafordítás hasonló állásfoglalására vö. Ruzsiczky: Nyr. C, 9.) Néhol már maguk a fordítók is kísérleteztek mással való felváltásával, s több helyen is a *honfitárs* szót írták be a megfelelő versekbe, amit szintén lehetséges megoldásnak ítéltem; különösen ha az eredeti szövegek szolgáltatták az indítékot erre a megszorító (az embertársak közül csak az azonos hazából, nemzetből valókra érvényes) szóhasználatra. A kész mű azt mutatja, hogy az Újszövetség a tőlem javasoltnál bátrabban szakított az *atyám fia, atyánk fia*-féle kifejezésmóddal, és gyakrabban élt a *testvér* szóval, amit örömmel veszek tudomásul, hiszen az előbbieket archaikus színezete kétségtelen; az Ószövetség fordítói viszont — úgy látszik — az *embertárs* és *honfitárs* szavak közül az utóbbit tartották megfelelőbbnek, mert leginkább ezzel váltották fel a Károli-fordításban olvasható *felebarát*-ot.

De mit lehetett tenni az olyanféle kifejezésekkel, mint a *megigazít, megigazul*? Ezek helyett ma legfeljebb ilyesfélék állhatnának: *igazzá, hívóvé tesz, megtérít, igaz hitre térít*, illetve *igazzá, hívóvé lesz, megtér, igaz hitre tér* stb., amelyek azonban valójában némigen pótolnák a sokkal súlyosabbnak, tömörebbnek s éppen ezért találóbbnak ható *megigazít, megigazul* igéket. Vagy hogyan járhattunk volna el a *bizonyságot tesz, bizonyságtétel* kifejezésekkel,

amelyek helyébe legfeljebb a *tanúskodik*, *tanúságtétel*, *tanúvallomás* stb. léphetett volna, de mintha egy fokkal kevesebbet mondanának ezek, s némiképpen szintén archaikusak. Ugyanakkor viszont az igen régies *botlásodat*, *botlását*, *botlásunkat okozza* kifejezés helyébe könnyű szívvel ültettük a *bűnre visz* kapcsolatot, s még a rendkívül jellegzetes és tudatunkban mélyre gyökerezett szerelmes *Fiam* jelzős kapcsolat helyett is bátran alkalmaztuk a maibb *szeretett Fiam* formát.

Alighanem e néhány példából is nyilvánvaló: a jelenleginél sokkal elmélyülőbb, aprólékosabb, de ugyanakkor szélesebb horizontú és átfogóbb nyelvi-stilisztikai, fordításelméleti és — korántsem utolsósorban — pszichológiai elemzés kellene ahhoz, hogy abból a folyamatból, amely egy szellemi terméknek egyik nyelvről a másikra való átültetését, adott esetben a bibliának újonnan való magyarra fordítását, szövegének kialakítását jelenti, valamit is meg tudjunk érteni vagy értetni.

3. Pedig a szóhasználat kérdésein kívül, amelyek között különben az előbbieket során legfeljebb csak tallózhattam, igen sok és sokféle más természetű problémával is meg kellett küzdenünk, Ezek közül hadd térjek most a g r a m m a t i k a i v o n a t k o z á s ú a k r a.

Ilyen tekintetben a Károli-fordítás archaikus voltát a mai beszélő számára leginkább a *teremté*, *vivé*, *mondá*, illetőleg a *teremté vala*, *vivé vala*, *mondá vala*-féle múlt idejű és a *hagyatík*, *vétetík*, *hívattatík*-féle szenvedő igealakok okozzák. Közülük az előbbiekkal nemigen akadt problémánk, mert ezeket a fordítók már eleve elkerülték; s az például, hogy Máté evangéliuma 3. részének kezdete ehelyett: „Azokban a napokban pedig *eljöve* Keresztelő János, aki *prédikál vala* Júdea pusztájában. *És ezt mondja vala.*” stb. az új fordításban így alakult: „Azokban a napokban *megjelent* Keresztelő János, és ezt *hirdette* Júdea pusztájában” stb. már a maga rövidségében is mutatja: milyen nagyot léptünk ezzel előre a mai magyar köznyelv irányába. Vagy: csupán néhány mondat a geneziszből (Mózes I. könyve 1 : 3—4), amely régen így hangzott: „*És monda* Isten: Legyen világosság: és *lön* világosság. *És látá* Isten, hogy jó a világosság; és *elválasztá* Isten a világosságot a sötétségtől”, ma pedig így olvasható: „Akkor *ezt mondta* Isten: Legyen világosság! *És lett* világosság. *Látta* Isten, hogy a világosság jó, *elválasztotta* tehát Isten a világosságot a sötétségtől” ugyancsak jól utalhat rá: csupán a régies igealakoknak a mai nyelvhasználatnak megfelelőekkel való helyettesítése milyen sokat nyom a latban a nyelvi korszerűség szempontjából.

A szenvedő igealakok tekintetében azonban már sokkal nehezebb volt a helyzet. Mert bár archaizáló stílusértékük vitathatatlan, megértéssel kellett fogadnom a fordítóknak azt az álláspontját, hogy ezeket olyankor, amikor a cselekvés ki nem fejezett, de nyilvánvaló alanya Isten, megtartják. Ezért maradtak a Károli-féle fordításhoz képest szinte változatlanul az olyanféle részek, mint például Lukács evangéliuma 17. részében a 34. és 35. vers: „Mondom nektek: azon az éjszakán ketten lesznek egy ágyban, az egyik *felvétetík*, a másik pedig ott *hagyatík*. Két asszony örül együtt, az egyik *felvétetík*, a másik pedig ott *hagyatík*.” Vagy kicsit lejjebb, a 18. rész 14. versének sokat idézett második fele: „Mert mindenki, aki felmagasztalja magát, *megaláztatík*, aki pedig megalázza magát, *felmagasztaltatík*.” Magam sokat törtem a fejem: milyen mai nyelvi alakulat lenne alkalmas arra, hogy ezt a személytelenséget, amelynek háttérében az adott szöveg nézőpontjából a lehető legfontosabb sze-

mélyiség áll, kellőképpen hangsúlyozzuk. Próbálkozásaim azonban sikertelenek maradtak. Mert amikor megkíséréltem például az imént idézett versekben a *felvétetik* és *hagyatik* helyébe a *megmenekül* és *elvész* igéket állítani, vagy a *megaláztatik* helyett a *megalázást*, illetőleg *megaláztatást szenved* kifejezést stb. használni, el kellett ismernem, hogy ezekből a megoldásokból éppen az maradt ki, amihez pedig a fordítók feltétlenül ragaszkodtak: tudniillik az isteni hatalom aktív közreműködésének, cselekvésének nyelvi eszközökkel való megragadása és kifejezésre juttatása. Így hát legfeljebb arra kérhettem a fordító bizottság tagjait: elvi állásfoglalásukat igyekezzenek a gyakorlatban minél következetesebben megvalósítani. Vagyis: ám tartsák meg a szenvedő igealakot minden olyan esetben, amikor ennek a most ismertetett elméleti és szemléleti háttere megvan, de szabadítsák meg a szöveget tőle olyankor, amikor ez nem áll fenn.

Még mindig a grammatikai kérdéseknél maradva: a fordítók — legalábbis szerintem — igen ügyesen bántak a Károli-fordításban rendkívül gyakori *-ván*, *-vén* képzős határozói igenevekkel, amelyek — különösen a régies múlt idejű igealakok szomszédságában, azokkal együtt — nagymértékben hozzájárultak a bibliai szövegek régies arculatához. Magam is azt tapasztaltam: ezeknek például ragozott igealakokkal való helyettesítése sok esetben lényegesen közelebb hozta az érintett mondatokat mai nyelvünkhöz. Elég egyetlen vers Máté evangéliuma 28. részéből, a Jézus haláláról szóló fejezetből, hogy ezt érzékeltessük. A revideált Károli-bibliában a 48. vers így olvasható: „És egy közülük azonnal *oda futamodván*, egy szivacsot vőn és *megettőlven* ecettel és egy nádszálra *tűzven*, inni ad vala neki”, szemben az új fordítással, amelyben ezt találjuk: „Egy közülük azonnal *elfutott*, hozott egy szivacsot, *megettöltötte* ecettel, nádszálra *tűzte*, és inni adott neki.” Persze egészen nyilvánvaló: a *-ván*, *-vén* képzős igeneveknek az eltüntetése csupán egyik eleme e régies szöveg mai nyelvre való átformálásának; ahhoz azonban, hogy a *vőn* helyébe lépett *hozott*, a *közülök* és *ad* helyett álló *közülük* és *ad*, a *futamodik* igét felváltó *elfut* körében ennek a mozzanatnak ebben nem lényegtelen szerepe van, aligha férhet szó. — Megjegyzem még, hogy a *-ván*, *-vén* képzős igenevek archaizáló hatásának közömbösítésére nem volt szükséges minden esetben ragozott igét alkalmazni; olykor a ma használatosabb *-va*, *-ve* képzős igenévi formával való helyettesítésük is elegendőnek bizonyult. A keresztségről szóló tanítást tartalmazó közismert ige Máté evangéliuma 28. részének 19. és 20. versében a revideált Károli-bibliában így olvasható: „*Elmenvén* azért, tegyetek tanítványokká minden népet, *megkeresztelvén* őket az Atyának, a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében. *Tanítván* őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam néktek”; az új fordításban viszont: „*Menjetek el* tehát, tegyetek tanítványná minden népet, *megkeresztelve* őket az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében, *tanítva* őket, hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam nektek”. A *-ván*, *-vén* képzős formának *-va*, *-ve* képzősre váltása természetesen megint ugyanúgy csupán egy mozzanat a szövegnek a mai magyar emelkedett köznyelv normái szerint való átalakításában, mint azt fentebb, a ragozott igékkel kapcsolatban láttuk. De ugyanakkor éppúgy nem jelentéktelen, hanem inkább nagyon is jelentékeny mozzanata, mint ott.

Ezek az evangéliumi versek különben átvezetnek bennünket egy másik — immár az igei állítmányok körén kívül eső — grammatikai természetű problémához. A *minden népeket*, illetőleg *minden népet* jelzős kapcsolatra, valamint az *összes*, *többi*-féle jelzőkkel alakult kapcsolatokra gondolok, amelyekben a

többes számú főnévi utótag a mai fül számára szokatlanná, nehézkessé teszi a szöveget. Az Ószövetségben különösen gyakran találok efféle fordulatokkal (vö. pl. Mózes II. könyve, 18: 12): „Áron pedig és Izráél *minden vénei*”, vagy (vö. Mózes III. könyve, 21: 24): „És elmondá Mózes Áronnak, és az ő fiainak, és Izráelnek *minden fiainak*”. A fordítók először az összes jelzővel próbálkoztak, nyilván abból a megfontolásból, hogy ez után ma is inkább állhat többes számú főnév jelzett szóként, mint a *minden* esetében; hiszen a közismert *Arany összes művei* példára még az ÉKsz. is utal. Az *Izráel összes vénei, Izráel összes fiai* azonban — mindannyian éreztük — ugyancsak nem jelentett megnyugtató megoldást. Így hát eljárásunkat igyekeztünk mindig a szövegkörnyezetnek megfelelően alakítani. A *minden népek*-féle kapcsolatok jelzett szavát, ahol csak lehetett — mint fentebb láttuk — egyes számba tettük, vagyis *minden nép*-re változtattuk; máshol pedig, mint az imént idézett ószövetségi versekben is, nem erőltettük az alkalmazását; de nem erőltettük helyébe az oda nem illő *összes*-t sem, hanem egyszerűen eltekintettünk attól, hogy jelzőt használjunk, mivel úgy találtuk: a jelzett szó önmagában is pontosan hordozza a kifejezésre szánt tartalmat; stilisztikailag pedig a kérdéses mondatok sokkal szerencsésebben alakulnak így: „Áron pedig és Izráél *vénei*”, illetőleg: „Így beszélt Mózes Áronhoz és fiaihoz, meg Izráél *fiaihoz*.”

Az egyik fentebbi példában előkerült *közülük*, amely a régebbi *közülök* helyébe lépett, már némiképpen utalt rá: bizonyos régies ragformáknak a ma szokásosakkal való felváltása a bibliai szövegeket összességükben közelíti mai nyelvünkhöz. Leggyakrabban a többes szám 2. személyű birtokos személyekkel ellátott főnevek esetében tapasztalhattuk ezt; a *felavatástok, összegyülekezéstek* stb. formáknak *felavatásotok, összegyülekezéseitek* stb.-re cserélése sokat elvett a régies összhatásból. — De ugyanígy említhetném az *ehetik, tarthatik* igeformák helyébe állított rövidebb és iktelen *ehet, tarthat*-félüket, amelyek ma az ikeseknél gyakoribbak. Vagy az *emlékezzél, parancsoljál* felszólító módú igék helyett tőlem javasolt rövidebb *emlékezz, parancsolj* formákat, amelyek határozottabbak, frappánsabbak, s ma — talán éppen ezért — járatosabbak is.

4. Noha az eddig ismertetett szóhasználati és grammatikai problémák egyúttal mind s t i l i s z t i k a i a k is, hiszen végső soron egytől egyig az új fordítás stílusát érintik, együttesen pedig azt meg is határozzák, mégis akadt néhány olyan kérdés, amelyet par excellence stilisztikaiként ítélnünk meg.

Hadd kezdjem egy kevésbé jelentőssel: az Ószövetség lektorálása közben feltűnt, hogy Mózes könyveire mennyire jellemző az egyenes beszéd. Erre pedig főként azért figyeltem fel, mert az új fordítás a bevezető idéző főmondatoknak mindössze két típusát alkalmazta: az *ezt mondta* és az *X így beszélt Y-hoz*, illetőleg *így beszélt X Y-hoz* formát, ami igen-igen egyhangúvá teszi a szöveget. Azt javasoltam a fordító bizottságnak, hogy ebben a tekintetben használjon ki minden lehetőséget, s a fenti két formát változatosan az *így szólt, így felelt, így folytatta, azt válaszolta*-féle kifejezésekkel, valamint olykor elégedjék meg egy, az idézetet bevezető kettősponttal, máskor a kiválasztott mondatformát gondolatjellel csatolja az idézet végére stb. Biztos voltam benne ugyanis, hogy az új fordítást stilisztikai szempontból rendkívül megemelné, ha az e téren megmutatkozó unalmas egyhangúságot sikerülne megtörni.

Bár grammatikai arculatú, mégpedig a mondatszerkesztés irányába mutató kérdés, mivel igen erősen hangulati, stilisztikai funkciója van, itt

ejtek néhány szót bizonyos mondatrészek megismétléséről, amely különösen az Ószövetség egyes könyveiben volt gyakori. A Krónikák második könyvében a 16. rész 7. versének második felét a revideált Károli-bibliában így olvassuk: „Mivel a Siriabeli királyban *volt bizodalmad*, és nem az Úrban, a te Istenedben *bízál*”, amely az új fordítás hozzám eljuttatott változatában így alakult: „Mivel Arám királyára *támaszkodtál*, és nem Istenedre, az Úrra *támaszkodtál*.” Érdekes megfigyelni, hogy ugyanaz a szóismétléses jelenség, amelyet a revideált Károli-biblia szövegében nemcsak hogy el tudunk fogadni, de még szépeink is tarthatunk, a mai fordítást nehézkessé tette, folyamatosságát megtörte, egyértelműen fölöslegesnek látszott. Persze ebben közrejátszhat az is, hogy Károlinál nem teljes mértékben azonos formában ismétlődnek meg a szóban forgó állítmányok, s a *volt bizodalmad* és *bízál* formák közötti különbség már eleve kizárta a monotonitást. Sokkal inkább úgy gondolom azonban, hogy ugyanaz a stilisztikum, amely szervesen illeszkedett bele a XVI. századi szövegbe, amely azután a revíziós kiadásokba is átkerült, nem alkalmazható azonos érvennyel és eredménnyel a XX. század végén. Örülök, hogy az új fordítás megjelent formájában ugyanez a rész már így található: „Mivel Arám királyára *támaszkodtál*, nem pedig Istenedre, az Úrra”, amiből arra következtetek, hogy a fordítók, ahol csak lehetett, megszüntették a bizony meglehetősen nagy számban előfordult fölösleges szóismétléseket.

Az ilyen és ilyenekhez hasonló súlyú stilisztikai problémáknál nehezebbekre számítottam a költői vagy legalábbis költői ihletésű szövegrészekkel kapcsolatban, amelyekben — mint köztudomású — különösen az Ószövetség bővelkedik, de amelyeknek azért az Újszövetség sincs híjával. Mert még az evangéliumok mondandóit, példázatait vagy a történeti részeket a nagy idő- és térbeli távolság ellenére is vissza lehet adni, lehet ábrázolni valahogyan mai nyelvünk kifejezőeszközeivel, de hogyan sikerülhet ez például a Zsoltárokban, az Énekek Énekében, Ézsaiás próféta könyvében vagy akár János csodálatos szépségű evangéliumában, ahol a költői vénát, mégpedig egyrészt az ókori alkotó, másrészt a Károli Gáspár költői vénáját sem lehet figyelmen kívül hagyni. Azon felül természetesen, hogy az egyéb részekben fennforgó szóhasználati és grammatikai problémákkal itt is meg kell küzdeni. Tudtam, és tudtuk mindannyian, akik ebben a nagy vállalkozásban együtt dolgoztunk, hogy ha a biblia újrafordításában általában, ezekben a részekben különösen is műfordításra lenne szükség; s még a gyakorlott műfordítóknak sem lenne könnyű dolga a Károli-féle előzménnyel a háta mögött, amelybe ráadásul a zoltárok esetében a protestáns liturgiába kitéphetetlen gyökeret vert Szcenci Molnár-féle színek is óhatatlanul belejátszanak.

De már az Újszövetségnek, majd Jób könyvének és az Énekek Énekének olvastán is, a Zsoltárok és Ézsaiás próféta könyvének lektorálása során pedig még inkább úgy tapasztaltam, hogy a fordító bizottságok — legalábbis véleményem szerint — ezt a valóban igen-igen nehéz feladatot sikerrel oldották meg. Úgy láttam, helyesen találták meg a mértéket: meddig mehetnek el a korábbi fordítás(ok) archaikus kifejezéseinek, fordulatainak a mai nyelvben használatosakkal való felcserélésében, s melyek azok a helyek, ahol nem szabad lényeges változtatásokat tenniük, mert a szokatlannak tűnő szavak, kifejezőmódok valójában a költői nyelv elemei, s mint ilyenek ma is megállhatnak. Ily módon ezekben a részekben sikerült olyan szöveget kialakítaniuk, amely úgy őrizte meg eredeti költőiségét, hogy az az érthetőséget a legkisebb mértékben sem zavarja.

Lektori jelentésemben külön is kiemeltém, hogy véleményem szerint egyes zsoltároknak, például a 42.-nek az újrafordítása különösen jól sikerült. Főnti állításaim igazolására hadd idézzem most ennek 8. és 9. versét. Előbb a revideált Károli-fordításból: *Örvény örvényt hív elő zuhatagjaid hangjára; minden vízarádásod és hullámod összecsap fölöttem! Nappal kiküldte kegyelmét az Úr, éjjel éneke volt velem, imádság az én életem Istenéhez.* Majd ugyanez az új fordításból: *Örvény örvénynek kiált zuhatagjaid hangjában, minden habod és hullámod átcsapott fölöttem. Nappal szeretetét rendeli mellém, éjjel éneket ad számba az Úr: imádságot életem Istenéhez.* De szerintem megtartották filozofikus szépségüket János nevezetes sorai is evangéliumának 1. részében, a 14. és 16. versben, amelyek Károlinál így hangzottak: *És az Ige testté lett és lakozék mi közöttünk (és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét), aki teljes vala kegyelemmel és igazsággal. (. . .) És az ő teljességéből vettünk mindnyájan kegyelmet is kegyelemért; az új fordításban pedig így olvassuk: *Az Ige testté lett, itt élt közöttünk, és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal. (. . .) Mi pedig valamennyien az ő teljességéből kaptunk kegyelmet kegyelemre.* Azt hiszem, ha van bennünk elég erő és józanság ahhoz, hogy irodalmi emlékeinktől és sokan még gyermekkori nosztalgiáinktól is függetlenítsük magunkat, be kell látnunk: azok a fordítók, akik az új fordítást kezünkbe adták, jelentős lépést tettek előre abban a tekintetben, hogy a biblia szövege a mai magyar beszélők számára érthető módon, világosan és szépen szólaljon meg. S ezért okvetlenül méltók az elismerésre.*

5. Méltók még akkor is, ha munkájukat nem mindig és nem feltétlenül kíséri osztatlan elismerés. Még akkor is, ha egyesek az új szövegben búvárkodva Károlit siratják, mások meg, éppen nyelvi lektoruk is, időnként azon sajnálkozik: miért nem szakadtak el jobban a nyomasztóan nagy elődtől. A kettő — s itt utalok vissza az előadásom elején már említett paradoxonra — végső soron szorosan összefügg, közös gyökérből ered.

Azok, akik úgy érzik, az új fordítás Károlit vette el tőlük, véleményem szerint több szempontot is figyelmen kívül hagynak. Elsősorban azt, hogy Károli Gáspár teljes bibliafordítása a magyar protestantizmusnak és a magyar irodalomnak olyan egyszeri és meg nem ismételtető alkotása, amelyet soha semmiféle új fordítás értékeink közül ki nem iktathat. Semmivel sem kell tehát jobban, de persze nem is kevésbé féltünk, mint a magyar nemzeti műveltség és művelődés sok más hasonló rangú termékét, amelyeket illő gondossággal az utódokra átörökíteni a most élő és ezután következő nemzedékeknek a feladata, vagy legalábbis: az kellene hogy legyen.

De ha Károli Gáspár munkája valóban olyan páratlan és egyedülálló, mint ahogyan azt ebben az országban igen sokan hisszük, mondjuk és tanítjuk, akkor szabad-e annak eredeti formáját megváltoztatni, a századok folyamán nyelvünkől kiavult szavait, fordulatait maiakkal felváltani, és így tovább. Az egyházak hosszú időn át rákényszerültek a revíziókra, mert mi más tetteket volna, ha új fordítás ilyen vagy olyan, de nyilván nagyon is sokféle okból nem állt rendelkezésükre, ugyanakkor viszont a biblia szövegét híveik számára több századon át is az érthetőség szintjén kellett tartaniuk. Így áll elő a furcsa helyzet, hogy azok többsége, akik az új fordítástól a Károli-fordítás pozícióját féltik, tudatukban nagy valószínűséggel feltehetően egy már nem eredeti, hanem revideált Károli emléket őrzik, hiszen közkézen

bizony már régen csak ilyenek forogtak. S a távolságot, amely bennünket az ősváltozattól elválaszt, csak akkor érzékelnék igazán, ha egyszer valóban azt olvashatnák. Bár csak olvashatnák és olvashatnánk mindannyian, mert okkal hangoztatjuk többten is: illusztris és szép feladata volna a magyar könyvkiadásnak a vizsolyi bibliát eredeti szövegével, hűséges, pontos és értő munkával megjelentetni. S egyik kiváló módja ama bizonyos föntebb emlegetett átörökítésnek.

Eggyel azonban tisztában kell lennünk. Amikor a magyarországi protestáns egyházak — különben tudvalevőleg sem hazai, sem nemzetközi viszonylatban nem egyedülállóan — a bibliának az eredeti szövegekhez visszanyúló újra lefordítására vállalkoztak, a revíziók korszaka lezárult. Az újra lefordítás, ha következetesen értelmezzük, a munkában csak két pólust ismerhet el: az eredeti szövegekben foglalt tartalmat egyfelől, és a XX. század végi magyar nyelvi kifejezőeszközöket másfelől. Minden egyéb, ami a kettő közé áll, legyen az egyébként bármily nagyrabecsült hagyomány, csak akadályozza a helyes célkitűzés megvalósítását. Ezért próbáltam én a magam lektori munkájában minél jobban óvni a fordítókat attól, hogy új fordítás helyett — nyelvi tekintetben legalábbis — egy újabb revízió készüljön. Biztos voltam benne ugyanis, hogy mennél maibb, mennél modernebb bibliát bocsátanak közre, mennél szabadabbak tudnak maradni a híres előzménytől, annál inkább önálló, napjainknak megfelelően önálló lesz a munkájuk, s még csak lehetőség sem lesz arra, hogy ezt bírálói és használói azzal vessék össze, amivel egyszerűen nem vethető össze.

Ugyanakkor azonban, amikor ezt a nézetemet a fordító bizottságok tagjai előtt mindig hangsúlyoztam, schasem mulasztottam el hozzátenni: az eredeti szövegek nyelvi adottságait és saját szakmájuk követelményeit ők ismerik, ezekben magam járatlan vagyok. Éppen ezért a szokásosnál is fokozottabban tartottam szem előtt a lektori tisztség alaptörvényét: javaslataimat mindig csupán megfontolásra és nem okvetlenül elfogadásra szántam.

S minden esetben megértéssel fogadtam és fogadom ma, a mű megjelenése után is, ha azt láttam vagy azt látom, hogy több benne a kompromisszumos nyelvi megoldás, mint azt saját nyelvérzésem kívánná. Megértettem és megérttem, mert nagyon is jól tudom: milyen hallatlanul nehéz egy jelentős hagyománnyal szakítani. Megtapasztaltam ezt magam is, amikor az ötvenes években egy munkaközösségen belül az akadémiai leíró nyelvtanon dolgoztam. Mi akkor ott a szinkrón nyelvi tények korszerű leírására törekedtünk, anélkül azonban, hogy a hagyományos grammatikai szemlélettől, amelyben felnőtünk, igazán függetlenül tudtunk volna. Az eredmény — mint azt már azóta sokan szemünkre vetették — csak hibrid lehetett; de olyan hibrid, s ezt már én teszem hozzá, amelynek létrejötte aligha lett volna elkerülhető a magyar grammatikai kutatások fejlődésében.

Az ilyenfajta művek esetében, s ez már az új protestáns bibliafordításra is vonatkozik, sohasem a hagyomány visszahúzó erejét kell számon tartani, de még kevésbé annak előnyösebb sajátságait rajtuk követelni, hanem az előrelépést megbecsülni, amellyel bennünket az igazán újnak egy tiszteletreméltó fokára máris eljuttattak, további eljövendő újak számára pedig lehetőséget teremtettek.

B. LŐRINCZY ÉVA

Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveihez

I. Két korábbi cikkben Balassi Bálint szövegeit szó- és szólástörténeti szempontból vizsgáltam (NytudÉrt. 83. sz. 378—85; MNy. LXXII, 308—20, 429—35). Ebben a tanulmányban filológiai és szövegkritikai megjegyzéseket is teszek, az utóbbiakból csak egyet-kettőt, mert a régi Balassi-kiadásokhoz jelenleg nem juthattam hozzá, aztán pedig a Balassi-textológiával már alaposan és többek közt olyan kutatók foglalkoztak, mint SZILÁDY ÁRON, DÉZSI LAJOS, WALDAPFEL JÓZSEF, ECKHARDT SÁNDOR, VARJAS BÉLA, KLANICZAY TIBOR és STOLL BÉLA. A cikkekre vonatkozó technikai tudnivalókra l. MNy. LXXII, 308, például a zárójelben álló puszta szám — egy-két speciális esetet kivéve, amelyre külön fölhívom a figyelmet — az ECKHARDT készítette kritikai kiadás (Bp., I. köt. 1951., II. köt. 1955.) megfelelő lapjára, eredeti helyesírású adatról pedig a „Szép magyar komédiá”-ra (a továbbiakban SzMK.), az IrtörtFüz. 25. számának illető lapjára utal. A kritikai kiadás második kötetéből vett adatról a kötetszámot szintén jelölöm.

„Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése” legutóbb STOLL szöveggondozásában jelent meg (Bp., 1974.; a szótár és az idegen nyelvű szövegek fordítása ECKHARDT munkája). Erre korábban (MNy. LXX, 308) már csak egy lábjegyzetben tudtam hivatkozni, s azt írtam, hogy STOLLnak a hasonló című 1968-as ECKHARDT-féle kiadás szövegén tett csekélyebb mértékű módosításai a cikkemben foglaltakat nem érintik. Ez valóban így van, ma azonban már inkább úgy mondanám, hogy ECKHARDT szövegén, az eredeti forrásokat is tanulmányozva, STOLL több helyütt változtatott. Természetesen mind ECKHARDT, mind STOLL mások eredményeit szintén felhasználta. A versekben tett módosításait STOLL külön is közölte (l. IrtörtKözl. LXXVIII, 454—60). Ezek szerintem helyes vagy lehetséges javítások, egy megjegyzést azonban fűznék hozzájuk. A 148. zsoltár átköltésében előforduló „Eső, hó, szél és vész” fél sort, Kassai András 1644-i nyomtatványa és a Balassi felhasználta Buchanan-féle zsoltárparafrázis alapján, STOLL „Kőeső, hó, szélvész”-re korrigálja. VARJASra hivatkozva írja, hogy a *kőeső* 'jégeső' értelemben a XVII. században már ritka lehetett, az NySz. adatai is ezt mutatják (i. m. 460). A *kőeső* 'jégeső' szerepeltetését el lehet fogadni, a költő másutt is használja (SzMK.: IrtörtFüz. 25. sz. 91), a *jégeső*-t pedig tudtommal nem. A *kőeső* 'jégeső' viszont a XVII. században még nem ritka, megvan például Rimaynál (Rimay János összes művei — a továbbiakban ÖM. —, összeáll. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. 73, 148), Zrínyinél (Szigeti Veszedelem 15/66) és Beniczky Péternél (Ritm. l., a „Bú és bánat. . .” c. vers). Az NySz. a *jégeső*-t három, a *kőeső*-t négy XVII. századi munkából idézi. Ezenkívül a XVI. és XVII. századi bibliafordításokban és kiadásokban (valamint több későbbiben is) az Egyiptomot érő hetedik csapás, a jégeső leírásakor (Mózes II. 9/18—34) mindig a *kőeső* szó szerepel. S megemlítem még, hogy a *kő*-nek a XVII. és XVIII. századból adathozhatóan ugyancsak van 'jégeső' jelentése (l. TESz.; A. MOLNÁR: Nyr. CII, 213).

STOLL néhol javított az SzMK. és a levelezés szövegén is. Az SzMK.-ban például, amikor Dienes a maga népi módján Júliát dicséri, ezt mondja: „szep símaczka am az köuerke pirosoczka io üzecke mint egy niül czimerecke” (67). Az *üzecke* olvasata ECKHARDT szerint *őszecske*, a jelentés pedig 'szőke' lehet (uo. 68. j.). Ilyen szóra azonban nincs adatunk, s mivel 'ízű' és 'ízűen' jelentésű szavak az SzMK.-ban később *űzű* (71), illetve *űzeűen* (74) alakban

szerepelnek, úgy tartom, helyesen javítja STOLL az olvasatot *űzöcské*-re, amelynek a jelentése nyilvánvalóan 'ízücske'. Az *iz űz* formája megvan az NySz.-ben, az MTsz. a székelységből számos, Zalából pedig egy adatot hoz rá.

Egy-két javítást magam is ajánlanék Balassi szövegeihez. Az SzMK.-ban olvassuk, hogy az elbújdosott Tyrsis, azaz Credulus már „oll ronczosodot oll zakadozot uala,” (51). ECKHARDT és STOLL a második szót *roncsosodott*-nak írják át (1968-as kiad. 150; 1974-es kiad. 169). A régiségben azonban nincs *roncsos* csak *roncsol*, ebből vonták el a nyelvújítók a *roncs*-ot. 1552-től adatolható azonban egy *roncos* szó, a következő jelentésekkel: 1. 1552: 'rongyos (öltözetű)'; 1591: 'mocskos, tisztátalan'; 3. 1602: 'hitvány, nyomorult'. Az 1554-ben följegyzett *roncoskodik* (*ronczoskodnunk*) értelme pedig 'rongyokban jár' (l. TESz.). Az SzMK.-ban a *cz c* vagy *cs* hangot jelöl. Így szavunk olvasata szerintem *roncsosodott*, értelme pedig 'lerongyolódt', esetleg még a 'nyomorult' jelentés is szóba jöhet.

A harmadik felvonás első jelenetében Credulus ekképp ostromolja Júliát: „Ha az Isten mint az Mennej s földj szépségeket epen s gyöczöfíges kipeen teremtötte, nem tudodé, hogj ollj lzinten az lzepsigh az kegyefigh nélkül, mint az io kütt az forras nélkül, s mint az řep fiatal, zeöld ágh gywmelcz-nelkül.” (82–3.) Tudtommal eddig nem figyeltek fel arra, hogy ebből az összetett mondatból a másoló kihagyott egy részt, a *ha* kezdetű mondat második tagmondata, az eredeti kézirat egy sora hiányzik. Világosan kitűnik ez, ha idézzük a „Julia-töredék” megfelelő helyét: „Ha az Isten mind az mennyői s mind az földi sok szépségeket hozzájok illendő természettel ékösítötte, *mi dolog hogy szüvedet az kegyességben részeltenné tötte?* Nem tudod-e, hogy oly szintén az szépség az kegyesség nélkül, mint az szép kút jó forrásvíz nélkül, s mint az szép, fiatal zöld ág gyümölcs nélkül.” (287.) A mondat értelme, a kétszer előforduló és egymásra utaló *kegyesség* szó, szintén mutatja a kihagyást. Az SzMK. illető helye tehát, jobb híján, ekképp egészítendő ki: „... terem-tötte, mi dolog, hogy szüvedet az kegyességben részeltenné tötte, nem tudodé ...”. A *szív szív* és a *tett tött* alakja az SzMK.-ban is megvan (pl. 49, 77), s a *szüwemben* Balassi egy saját kezű versszemelvényében is föltűnik (II, 125). Így kiegészítésünk a hangalak szempontjából sem kifogásolható. Az SzMK.-ban még egy helyütt előfordul kihagyás, ECKHARDT erre (!) jellel föl is hívja a figyelmet (1968-as kiad. 151), a „Julia-töredék”-ben azonban ez a rész nincs meg.

Megemlítem még a STOLL-féle szöveg két sajtóhibáját: a 63. lapon *véraszt* helyett *vérasztó*, a 154-en *rútul* helyett *rútúl* írandó. S kívánatos lenne még, hogy a nagy *Í*-nél a versekben is jelöljék a hosszúságot. A 244. lapon ECKHARDT-tól örökölt sajtóhiba, hogy a „Tájékoztató irat . . .”-ban a már említett 4500 rénusi forintot később 45 500 R. forint-nak írják. A „Tíz okok”-ban pedig (78) helyett (73) (II, 93), *írást* helyett *rást* (II, 95) áll.

Különben az SzMK. első felében megnéztem a *szív* szó előfordulásait, és a következően írt, illetve átírt alakokat találtam (STOLL e szavakban mindenütt elfogadta ECKHARDT olvasatát, ezért az átírt alak után álló lapszám az 1968-as ECKHARDT-féle kiadásra vonatkozik): *szöböl* (49) — *szűből* (149), *szüel* (54) — *szívvel* (155), *szü* (55) — *szű* (155), *szüek* (55) — *szűvek* (156), *szüemben* (59) — *szívemben* (158), *szüembeli* (60) — *szívembeli* (158), *řüiben* (61) — *szüviben* (160), *řüeth* (64) — *szívét* (163), *řüemet* (66) — *szüvemet* (164), *řüvedet* (66) — *szüvedet* (164), *řüved* (66) — *szüved* (164), *řüedeth* (66) — *szüvedet* (164), *řüfaias* (73) — *szüfájás* (173), *řüell* (74) — *szívvel* (174),

sziueből (75) — *szívéből* (174), *sziüeth* (77) — *szívét* (176), *szüeket* (77) — *szüveket* (176), *βiuedből* (78) — *szüvedből* (176), *sziüe* (78) — *szíve* (177). Az SzMK. helyesírását nem tanulmányoztam részletesen. Lehet, hogy ECKHARDT olvasatai közt is vannak hibásak. A korabeli helyesírás következetlensége, valamint az a tény, hogy a drámát két kéz másolta, szintén bonyolítja a képet. Ennek ellenére a fenti próba alapján az a véleményem, hogy az SzMK. átírása helyenként javításra szorul. A *szív* szóban az *iu*-t, *iü*-t például *iv*-vel vagy esetleg *iv*-vel írnám át. A *szü* *v* tövű toldalékolt alakjaiban pedig inkább következetesen megtartanám a szabályos rövid *ü*-t. Aztán például a Komédia Summájának elején háromszor is szereplő *neweo* (50) mindig *nevő*-nek, nem *nevü*-nek (és egyszer *nevő*-nek) írandó át (vö. 1974-es kiad. 169), az *-ü* képző *-ő* alakja gyakori az SzMK.-ban.

2. Az alábbiakban a Balassi-szövegek néhány sorához, kifejezéséhez fűznék kommentárokat, olyanokat, amelyeknek a korábbi vagy egy eljövendő kritikai kiadásban helye lehetett volna vagy lehetne.

A kritikai kiadás 4. és 8. versében olvashatók a következő sorok: „... Úristen . . . | Világosíts meg minket irgalmasságodból | Orcád világosságával, lelkek ajándékával,” (36), illetve: „Az Szentháromságnak első személye, | . . . | Terjeszd ki rám fényes orcád világát, | Szárazsd (1968-as, 1974-es kiad.: Szárazd) a val szemeim könyves voltát, | Mert csak te fényed siralmat szárazszthat,” (40). Az első idézetben levő kép, mint maga a költemény is, egy lengyel protestáns énekre megy vissza (162—3). A végső forrás azonban, amely a második példában közvetlen is lehet, a biblia. A legismertebb vonatkozó hely az úgynevezett ároni áldás: „Áldjon meg tégedet az Úr, és őrizzen meg tégedet. Világosítsa meg az Úr az ő orcáját te rajtad, és könnyörüljön te rajtad. Fordítsa az Úr az ő orcáját te reád, és adjon békességet néked.” (Mózes IV. 6/24—6; Károlyi-féle fordítás. Bp., 1956. Előző Balassi-cikkeimhez hasonlóan másutt is ezt a kiadást használom.) A Zsoltárokból szintén hozhatunk hasonló kifejezéseket: „Világosítsd meg orcádat a te szolgádon,” (31/17; 1. még pl. 44/4, 80/8). A 27. zsoltár Buchanan-féle parafrázisának fordításában pedig — az eredeti latin szöveg alapján (l. Gyarmathi Balassi Bálint költeményei. Szerk. SZILÁDY ÁRON. Bp., 1879. 308) — ez áll: „Ne hagyj az sötétben s ne rejts előlem szerelmes orcád fényét,” (130). Vesd össze még: „Ne rejtsd el orcádat előlem;” (Zsoltárok 27/9). „Az Úr ‚orcája’ vagy ‚színe’ a szó alapformájában antropomorfizmus. . . az ő kegyelmes odafordulásának egyik kifejezése. . . mint gondolati vagy szemléleti hasonlathoz egyaránt hozzátartozik az uralkodói kegy és a napnak a fénye.” A zsidó kultuszban az Úr orcájával és dicsőségével (dicsfényével) kapcsolatban „valami rendkívüli fényjelenségre, napnál vakítóbb mennyei fényességre gondoltak.” (L. Jubileumi kommentár a Szentírás magyarázatához. Szerk. BARTHA TIBOR vezetésével a Zsinati Bizottság. Bp., 1968—1974. 218., vö. még uo. 243 és Mózes II. 33/12—23.)

Balassinak az „Óh szent Isten, kit kedvedben . . .” kezdetű költeménye egy eddig még elő nem került protestáns óda alapján készült (165). Ebben a versében szerepel a következő két sor: „Isten lelke mert vezére, viseltetik teste angyalok kezében, | Ójják lábait mint szemek fényét, hogy valamint ne üsse az kőben.” (39.)

A végső forrás ez esetben is az ószövetség: „Mert az ő angyalainak parancsolt felőled, hogy őrizzenek téged minden útadban. Kézen hordoznak téged,

hogy meg ne üssed lábadat a kőben.” (Zsoltárok 91/11—2.) A *visel*-nek a régiségben ’hordoz’ és ’vezet’ értelme is volt (l. NySz., TESz.), az utóbbi Balassi egy versében szintén megvan, Júliáról mondja: „Mert mint jó barátját Vénusszony fiát kezen fogva *viseli*.” (99.) Kérdés, tárgyalt versünkben melyik jelentéssel kell számolnunk. Ezt annál is inkább jó megvizsgálni, mert az új protestáns bibliafordítás (Bp., 1975.) az illető helyet így hozza: „Mert megparancsolja angyalainak, | hogy vigyázzanak rád minden utadon, | kézen fogva vezetnek téged, | hogy meg ne üsd lábadat a kőben.” Az új katolikus átültetés (Bp., 1973.) megmarad a korábbi protestáns és katolikus kiadások (és pl. a Vulgata) értelmezése mellett: „A kezükön hordoznak majd téged, | nehogy kőbe botoljék a lábad.” Mivel az ószövetségben a *nāsā*’ ige ’al előljáróval és átvitt értelemben még kétszer fordul elő (Mózes II. 19/4, V. 32/11, vö. A Hebrew and English Lexikon of the Old Testament . . . by F. BROWN—S. R. DRIVER—C. A. BRIGGS. Oxford, 1962. 671), és ott az új protestáns fordítás szintén *hordoz*-nak magyarítja, szerintem helyesebb lett volna hasonlóan tenni a Zsoltárokban is. Az említett helyre az újszövetségben szintén hivatkoznak (Máté 4/6; Lukács 4/9—11), s ott már a ’vezet’ jelentés nem is igen illene a szövegbe: „Azután Jeruzsálemben vivé őt [a Sátán Jézust], és a templom ormára állítván monda néki: Ha Isten fia vagy, vesd alá magad innét; Mert meg van írva: Az ő angyalainak parancsol te felőled, hogy megőrizzenek téged; És: Kezökben hordoznak téged, hogy valamikép meg ne üssed lábadat a kőbe.” (Lukács: i. h.) Ugyanakkor a Zsoltárokból vett idézetünk második felében szerencsésebbnek érzem az új protestáns magyarítás használta *megüt*, mint a katolikusban olvasható *botlik* igét. Pesti az NTest.-ban a kifejezést *kezekben veznek*-kel (5b, 121b), Sylvester az UT.-ban *kezekbe visznek*-kel (6a), illetve *kezekbe fel visznek*-kel (85b) fordítja.

Balassinál tehát a *viseltetik* jelentése ’hordoztatik’. A *valamint*-é pedig ’valahogy, valamilyen módon’ (vö. pl. NySz., TESz., ÉKsz.; a 91. zsoltár szövege a Vulgatában; Lukács: i. h.).

Az idézetünkben levő *örzi, óvja mint a szeme fényét (világát)* szóláshasonlat ugyancsak bibliai eredetű (vö. pl. Mózes V. 32/9, 10; Zsoltárok 17/8 stb., l. még NySz.; BÉKÉS ISRVÁN, Napjaink szállóigéi. Bp., 1968.).

„Mire most barátom azon kérdezkedél,” a kezdősora annak a költeménynek, amelyben Balassi nagyszámú példát hoz a históriából és az irodalomból a szerelem mindenhatóságára. Ezek többek közt arra tanítanak, hogy „Mint hatalmasnál nincs személyválogatás, | Így szerelemnél is nincs semmi választás, | Kinek kinek az övé helyett nem kell más,” (52). A *hatalmas* itt ’Isten’ jelentésű, s vagy a bibliára megy vissza, vagy a gyakori *hatalmas Isten* jelzős szerkezetből (vö. NySz.) való alkalmi rövidülés. „Mária éneké”-ben — a katolikus biblia „Magnificat”-ja — szerepel a *Hatalmas* ’Isten’ szó: „Mert nagy dolgokat cselekedék velem a *Hatalmas*,” (Lukács 1/49); Sylvesternél: „nagyfajos dolgokat tûn velem az *hatalmas*” (i. m. 80b—81a). „Mária éneké”-re a Bock Mihály írta és Balassi fordította „Füves kertecské”-ben is hivatkoznak, s pár sorral lejjebb, de attól függetlenül említik Isten „nagy hatalmát”, „hatalmas” voltát (II, 37).

Különben az egész első sor bibliai eredetű, vesd össze: „Mert az Úr, a ti Istenetek, . . . nagy, hatalmas és rettenetes Isten, aki nem *személyválogató*,” (Mózes V. 10/17); „. . . mert az Úrnál, a mi Istenünkénél nincsen hamisság, sem *személyválogatás*, sem ajándékvétel.” (Kronika II, 19/7); „Mert nincsen Isten előtt *személyválogatás*.” (Pál Róm. 2/11, l. még Pál Efézus 6/9; ApCsel. 10/34;

Péter I. 1/17 stb.). A *személyválogatás*, a biblia nyomán is, használt szó a régiségben (vö. NySz.), például: „Mert nynchen *zemeleknek valogatassa az vryften-nel*” | „az thi es w vrok menyorfagba vagon, lem *zemely nezes, (valogatas)* nynchen w nala.” (Komj: SzPál. 50, 300.) Bornemiszánál szintén megvan: „Krisztus előtt semmi *személyválogatás* nincsen, akár zsidó, akár török, akár szegény, akár úr, akár nemes és akár paraszt könyörögjen öneki.” (BITSKEY ISTVÁN, *Hitviták tüzeiben*. Bp., 1978. 150, a forrás jelölése nélkül.)

Érdekes, hogy „Telamon históriájá”-ban ugyanezzel a mondással tiltakoznak a szerelmeseket szétválasztani akaró társadalom és személyek ellen. Ebben a széphistóriában Diomedes királyfi egy fürdős lányát — Balassi hivatkozik is rájuk versében —, egy másik, magyarul szintén kiadott változatban pedig egy varga lányát akarja feleségül venni, s Telamon királyhoz is gyakran szól az érv, amit ő már csak a szerelmesek halála után fogad el: „*Személyválogatást* nem néz az úristen,” (Magyar széphistóriák. Sajtó alá rend. STOLL BÉLA. Bp., 1955. 25, 35); „Ó te nagy úristen *személt nem válogatsz*,” (uo. 34, vö. még 22—7 passim). SZÉLL FARKAS ismertetése nyomán tudjuk, hogy a tanulságnak ez a megfogalmazása a Balassi említette változatban szintén szerepel: „*Szömély válogatást* nem néz az úristen.” (Századok XVIII, 667.) Mivel Balassi költeményének nyilvánvalóak, illetve lehetségesek a kapcsolatai külföldi regényekkel, széphistóriákkal és versekkel, esetleg szintén elképzelhető, hogy a vizsgált sor ezekből vagy ezek hatására (is) került be a költeménybe.

Feleségében való csalódása után Balassi újra udvarló verssel fordul Júliához. Mint a címben is jelzi: „. . . jutván annak az szerelmesének igazsága eszébe, akit ok nélkül bolondul elhagyott . . .” (81). Ugyanezt a gondolatot később megismétli: „Mert mint gyümölcsiért diófát ág közül, | Tülem úgy elverém jóváért ok nélkül.” (81.) ECKHARDT a jegyzetekben azt írja: „eluerim: érthetetlen célzás” (209). Az *elver* ige itt kettős értelmű, egyrészt a diónak a fáról való el-, leverésére, másrészt a szerelmes elűzésére vonatkozik. Az *elvernek* ugyanis az NySz. szerint 'dispello, zertsreuen' jelentése is van, például: „Mathias kiral eg hadaual a Frideric nepet *el verree*” (Szék: Krón. 217); „Mihelt fel-jó a nap, mindgyarást *el-veri* a sötétséget” (Mad: Evang. 130). A *jóváért* jelentése, az idézett címrészletet is figyelembe véve 'helyes cselekedetért, viselkedésért' (vö. TESz.). A költőnek jelenlegi állapotában „pokolnak tetszik ez világi élet” (81), s így fohászodik:

Könyörgök Istennek csak ez két dologért:
Szánjon meg immáron elsőben csak ezért,
Kit soká szolgáltam híven szerelmiért.

Nézzem vétkem mellett nagy szerelmemre is,
Mégis mint szolgáltam, tudja ő maga is,
Vétkemnek sok bűt mint viseljem most is.

Ezt ha megnyerhetem, bár meghaljak ottan,
Búmnak mint hatyúnak legyen vége vígan;
Más kívánságom ez: idvözüllek oztán. (81.)

ECKHARDT e szakaszokhoz a következő kommentárt fűzi: „Az utolsó szakasz célzásai nem egészen érthetők. Értelmezésem szerint arra kéri Istent, hogy

bocsássa meg azt a vétkét, hogy Annának erős esküvéssel fogadott hűségét (22, 40) megszegte. Tudja be enyhítő körülménynek, hogy mennyire szerette és milyen hosszú ideig szolgálta. De az »üdvözülés« erotikus értelemben is vehető, s akkor a »Szánjon meg« Losonczy Annára vonatkozik.” (210.) A magyarázatot hibásnak tartom. Szerintem Balassi két dolgot kér Istentől. Először, hogy az, akit soká szolgált, azaz Losonczi Anna, szánja meg őt. A nagy szerelmére, hajdani szolgálatára való hivatkozás, s az, hogy ezt „tudja ő maga is”, nyilván Annára vonatkozik. Ha Anna megszánja őt, a költő meghalni is kész. Ez amolyan közhely, amely számos udvarló versében előfordul. Általában az egész költeményre az őszinte érzés mellett a nemzetközi sablon szintén rányomja a bélyegét. Végül Balassi *más* 'második' (vö. TESz.) kívánságként a halál utáni üdvözülést kéri.

Azt, hogy az üdvözülés vallási értelemben értendő, az utolsó előtti sor magyarázata is megerősíti. E sor azon az ókori, középkori hiedelmen alapul, hogy a hattyú halálakor énekel. Ez az ének nemegyszer szomorú, de már az ókorban volt olyan változat — amely aztán a középkorban a kereszténység hatására különösen elterjedt —, mely szerint a hattyú örömmel dalol, mert tudja, hogy a földi élet után egy boldogabb lét várja. (Vö. 20; Platon: Phaedon XXXV; ECKHARDT, Balassi tanulmányok. Bp., 1972. 299; — PETZ, ÓkoriLex. és a TESz. *hattyúdál* al. csak a madár panaszos énekét említi.) A hattyú meséjének nálunk talán legismertebb világirodalmi megszólaltatása a „Derniers vers de Ronsard”, amely egyben a 'hattyúdál' szó etimológiájához is érdekes adalék. A költő „haldokló hattyúként, . . . szállván” dalol, búcsúzik: „éltem, énekeltem: nevem hírben ragyoghat; | tollam az égre száll, útján a csillagoknak, | . . . || Boldog ki félreáll. Még boldogabb, ki megtér | az ősi semmibe; de még boldogabb ennél, | ki angyalnak siet Krisztus körébe föl,” (Ronsard eredeti szövegét és Illyés Gyula fordítását l. pl. Száz vers. Összeáll. SZERB ANTAL. Bp., 1957. 94—5). Megjegyzem, hogy a magyar irodalomból a legkorábbi ide vonható példa Janus Pannonius „Dicsőítő ének a veronai Guarinóhoz” című verséből való. Guarinóról írja, hogy amikor az legkisebb fiának a katedrán és a szószéken elért sikereit látja, akkor:

Boldog sírás tör ki belőled a jámbor örömtől.
Mint amikor Caystros hullámán, otthoni tájon
haldokló öregétől már elleste az ifjú
hattyú, s ő maga is belekezd a dalba hasonló
szépen, s akkor a tollas nép bámulni köré gyűl,
ő meg fénylő szárnyaival fölleng a magasba,
Phoebust, égi urát tisztelni a fellegeken túl
száll, és hangja nyomán zengővé válik az éter.

(Ford. Csorba Győző; 846—53. sor., Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR. Bp., 1972. 450.)

Balassinál is tehát azért énekel vígan a hattyú, mert mint bújá után a költő, ő is üdvözülését várja.

Az 51. zsoltárt a költő Béza latin nyelvű parafrázisából magyarította (274). Itt ECKHARDTnak problémát okozott ennek a sornak az értelmezése: „Engem mert vétkével anyám éltetett el, méhében, hogy hordozott,” (140). Szerinte itt *megéttet* 'megmérgez'-nek kellene állni, nem pedig *eléttet* 'táplál'-nak. „Elképzeltető viszont egy l-lel túlképzett alak ugyanebben az értelemben.”

(L. 275.) A versbe azonban éppen az *élet* illik, amely a zsidó és keresztény vallási felfogás szerint azt fejezi ki, hogy az ember már eredendően hajlamos a bűnre és bűnös. Ugyanez a gondolat van meg Balassi egy korai költeményében: „Anyámnak méhében bűnben fogantattam, | Kiből noha tőled kimosogatattam, | De gyarlón maradtam | És annak utánna visszatántorodtam.” (37.) Az első két sor ugyancsak az 51. zsoltárra megy vissza, vesd össze: „Egészen moss ki engemet az én álnokságomból, és az én vétkeimből tisztíts ki engemet; . . . Ímé én vétekben fogantattam, és bűnben melengetett engem az anyám. . . . Tisztíts meg engem izsóppal, és tiszta leszek; moss meg engemet, és fehérebb leszek a hónál.” (5., 7., 9. vers.) Bornemisza „Énekek három rendbe. . .” című könyvében az 51. zsoltár három változatban szerepel, s az illető helyek ott is az eredeti, a Balassinál meglevő értelmezést mutatják, például: „En az bűnben fogantattam, bűnben Anyamtól Izarmaztam,” (CIIa); „Melly igen tífzta lennec Vr Iften ha meg mofogatnal,” (CIIIb); stb. Ezeket az ószövevségi passzusokat, utalással vagy anélkül, sokszor idézték. A „Füves kertescské”-ből is hozhatunk hasonló részt: „mert te bűnös vagy, bűnben fogantattál, és születted, természet szerint minden bűnre hajlandó vagy” (II, 15). Rimay szintén használja ezeket a képeket: „Én még akkor veszek, Ádám, hogy elesék az aranyas időben, | Anyám is sérelmét, sűrű бүdös szennyét, buritá rám méhében, | . . . || Ifjúságom vére, gonoszságom teje, én benem sok bünt nemzett,” (RÖM. 58). Ugyanó az 51. psalmust külön is magyarázza: „. . . . Bűn fészkeben penig | Meg akkor akadtam, | Mikor én Anyámnak | Méhében fogontam, | Első téjjel együtt | Az bünt szoptam nyaltam, | Onnan való magbul | Bűnre így ágaztam.” (RÖM. 94.) Kanizsai Pálfi János „Ne szállj perbe énelem . . .” kezdetű verse szintén mutatja az 51. zsoltár hatását: „Mert én anyám méhében | Fogantattam vétekben, | E világra lettem eredendő bűnben, | Kárhozatos esetben.” (Templomablak. Bp., [1973.] 21, a zsoltár hatása a későbbi versszakokban is jelentkezik.) S mint KLANICZAY (Zrínyi Miklós.² Bp., 1964. 94) rámutatott, Balassi nyomán a „Szigeti veszedelem”-ben (2/67) is szerepelnek ezek a kifejezések.

Balassi egy epigrammájában ekképp esedezik szerelmeséhez: „Ha zýnte erdemem nýnchýs arra nekem, hogy ő engem ßereffen | . . . | Legýek ferge rabýa, bator ne ßolgaýa, chak ßýnte el ne weffen,” (II, 125). E versszemelvényről nyelvi szempontból először PAIS DEZSÓ írt (MNy. XLVIII, 171–2, 1. még A. MOLNÁR: NytudÉrt. 83. sz. 378–9, MNy. LXXII, 309). Értelmezését megerősítendő és részleges párhuzamként közöljük a költő „Bebek Judit nevére” című versének két sorát: „Szeretem bizony, csak viszont ő is engemet szeressen: | Szolgálatomért szemei elől engem el ne vessen.” (33.) Balassi a „Bizony nyal esmérem . . .” kezdetű énekében szintén azt írja, hogy inkább kínlódik, szenved vagy meg is hal választottjáért, csak az ne utálja meg őt (58). Az SZMK.-ban is vannak hasonló sorok. Ezeket STOLL az epigrammával kapcsolatban a „Julia-töredék”-ből már idézte (MNy. XLVIII, 168). Különben a *ferge* szóval összefüggésben korábban (MNy. LXXII, 308) több más olyan helyet idéztem, ahol a költő a szerelem miatt esztét vesztett embernek mondja magát. Példáim közül néhány nem tartozik ide, bennük a *vesz, vész* ige ’meghal’ jelentésű.

A költő egy másik, „Fulviáról” című epigrammájában három nagy szerelmi élményét jellemzi:

Leth towab Julyath, f. leth Inkab Celyath ez Ideygh Berettem
 Attol keferwelffen, f. ettöl zerelmeffen, wýgan, mar buchuth vettem,
 Mosth Fulwýa Eegeth, ký er bennem wegeth, Mert twzen meg gerýettem
 (II, 125).

Balassi egy levélbeli említése alapján ECKHARDT már korábban föltételezte, hogy a költő írt verseket Fulviához, aki talán előkelő hölgy lehetett, mert Balassi Batthyány Ferenc közvetítésével küldött neki egy gyűrűt (397). Már a vers fölfedezője, STOLL BÉLA megjegyezte, hogy Fulvia bizonyára nem volt futó kaland, hiszen a költő Júliával és Coeliával helyezi egy sorba (MNY. XLVIII, 169). Az epigramma harmadik sorának *ki ér bennem véget* kifejezését PAIS magyarázta, s a szövegösszefüggésből és nyelvtörténeti adatokból a következő értelmet olvasta ki: 'aki célt ért velem; aki elérte velem a célját; aki elérte, amit akart velem; aki elbánt velem; aki elintézett engem (mert szerelemre gyúlldtam iránta)' (i. m. 173, MNY. LI, 250–1). PAIS interpretációját magam is lehetségesnek és elfogadhatónak tartom, *vég* szavunknak volt 'cél' jelentése (vö. TESz.), ilyesféleképp Balassi szintén használja egyszer — igaz a „Füves kertecské”-ben, a német szöveg (das ende ewers glaubens) szó szerinti fordításakor —: „és az ti hiteteknek *végét* avagy zsódját elveszitek az ti lelketeknek idvösségét.” (II, 39.)

PAIS okfejtése és az általa hozott példák nem oldják meg teljesen megnyugtatóan a kifejezés értelmezését, ezt a kikövetkeztetett, meglehetősen széles jelentésskála is mutatja. Ezért vetnék fel egy másik magyarázatot. Ez ugyan szintén vitatható és nem biztos, de szerintem az előbbivel egyenrangú lehetőség. A szószerkezet magyarázatához jó lenne többet tudnunk Fulviáról, társadalmi rangjáról stb. Mindenesetre, ECKHARDT és STOLL róla szóló megjegyzéseire is tekintve, emlékezzünk rá, hogy Balassi szerelmes verseiben — a kor divatjának megfelelően is — mindig a költő, a férfi az, aki célt óhajt érni, s ő az, akit a szerelmese kényszerít szenvedésre vet és halálba űz. Utólag csak röviden tudok itt hivatkozni TÓTH ISTVÁN később publikált kutatásaira. Pozsonyi levéltári adatok szerint Balassi és szolgái 1593 július elején fölgyűjtötták a nagyszombati apácakolostort, ahonnan öt apáca kiszökött. TÓTH szerint a megszöktetett apácák között lehetett Fulvia is, aki föltehetőleg Zrínyi Ilonával, a költő nagybátyjának, Balassi Istvánnak az özvegyével azonos (IrtörtKözl. LXXXI, 389–95). A költő szövegeiből a *vég* szót emlékezetből egyszer 'halál' (II, 40), háromszor meg 'befejezés' (71, 112, 397) értelemben kerestem ki, s a *véget ér*-t mindig 'meghal' vagy 'befejeződik' jelentéssel céduláztam: „Átkozott Cupido . . . | Hazámból kiűzél, ide is rám jüvél, *érd* bátor immár *végem*, | Csak tüzedet ne szíts, . . . (124); „Szerelme-sétűl vált nem csuda az halált hogyha fejére kéri, | Mert búában halál orvos-ságot talál, fájdalma *végét éri*,” (127); „Mert hazug tanúkkal, keserves szókkal káromlják életemet, | . . . | Ha velem nem volnál s nem batoritanál, | *Éltemben értek volna véget*.” (130); „sem az fzerelem sem hozzu idő oruosolhatia megh az en lölkem faidalmat, orvosolia az halal, ki minden nemő búban s niaualiaban hamar *úiget szokot ernj*.” (94); „bochafd az kest had *erie* niaulolamnak *ueget*” (96); „jo annak az halall az kj búnak *eri úeget* azzal” (101); „Isten ennek is [a tengeri háborúnak] *véget éri* még.” (II, 31.) Ezenkívül lásd még: „Csak az ő jó volta, úgymond, az oka, hogy teljességgel *véget* nem *tött* velünk,” (II, 15).

Balassi szóhasználatát tekintve úgy látom, hogy a *véget ér bennem* idézetünkben 'eléri, hogy meghaljak, halálra űz' vagy pedig — a vers összegző

jellegét szintén figyelembe véve — 'a végemig, halálomig velem lesz; az utolsó szerelmem lesz' jelentésű (is) lehet.

Az SzMK. első felvonásában *Credulus Dienes* juhásztól Júlia felől szeretne érdeklődni, de szerelmese nevét nem említi, csak közvetve kérdezzet róla. *Dienestől*, *Sylvanus* szolgájától azonban sorra kapja a kitérő válaszokat. *Credulus* egyre inkább türelmét veszti: „No ageb no; mond megh latadé az en kegiesemeth? . . . Las agebet az zöd agon, mond megh ha latadé az en úragomoth? . . . Dienes: neüesd [!] megh mellik az mert em propheta nem úagyok: . . . Nema Giermeknek annia lem erthi űaüat, en lem erthetem mondatlan, the mit akarz, ha nem tudom mikor rezet mutacz ream köszöned azkor.” (66.)

Az idézett részben egy-két kifejezés kommentálásra szorul. CSANDA SÁNDOR (Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus. Bratislava, 1973 [1974]. 104) úgy gondolja, hogy a *lás agebet az zöld ágon* föltehető jelentése 'vergődj zöld ágra (boldogulj) a vén kutyával'. Értelmezése azonban nemigen illik a szöveghez. A *zöld ág* itt az élő fa ágát, magát az élő fát jelentetheti. Az NySz.-ben és a népköltészetben (l. pl. ECKHARDT, Balassi-tanulmányok 303–7) a *zöld ág* — többnyire az *aszú ág*-gal szemben — gyakran jelöli az élő fa ágát. Balassinál is így fordul elő: „Ki miatt kedvem szintén oly nekem mint nap az esőben, | Vagy mint az *zöld ág*, ki hamar elagg téli rút időben.” (70); „ollj lzinten az lzepsigh az kegyefligh nélkül, mint az . . . űep fiattal, *zeöld ágh* gywmelcznelkül.” (82–3.) Régen, mint arról az *ágrólszakadt*, *akasztófáról szakadt*, *ágravaló*, *akasztófárravaló* kifejezéseink szintén tanúskodnak, gyakori volt, hogy a halálraitéltket az élő fák ágaira húzták föl (KERTÉSZ, Szok.; O. NAGY, Mi fán terem?; TESz. *ágrólszakadt* al.). Utalva még hajdani *ageb* szavunknak a régiségben közönséges és mint láttuk Balassi által is ismert 'vén lator, vén gazember' jelentésére (vö. NySz., SzT.) a szitkozódásszerű kifejezést a következőképp értelmezhetjük: 'lás vén latrot a fára fölakasztva!'. Mivel *Credulus* pár mondattal előbb *Dienest* nevezi *ageb*-nek, a szitkozódás talán azt is jelentheti, hogy a juhász maga kerüljön az akasztófára. GUNDA BÉLA hívta föl rá a figyelmemet, hogy hajdan kutyákat szintén szokás volt a fára fölakasztani, így tehát a mondat esetleg megöregedett kutyákra is vonatkozhat. Balassi írói eszközként nemegyszer fölhasználta egy-egy szó poliszémiáját (l. pl. fentebb az *elverém*-ről írtakat és A. MOLNÁR: MNy. LXXII, 434 *összekap guba göndörrel* al.). A magyarázatokat az általam ítélt valószínűségi sorrendben közöltem. Elgondoláson nem zárja ki, hogy az élő fa megfelelő ágát akasztáskor sokszor legallyazhatták, ezt ugyanis bizonyára nem tették meg mindig, aztán meg a *zöld ág* magának a fának az élő voltára szintén utalhatott, a *zöld ág*-at az MTsz. a Brassó megyei Hétfaluból 'örökzöld' jelentésben hozza. Fenti véleményemben egy utóbb talált Jókai-adat méginkább megerősít. Az először 1856-ban megjelent regény idézendő helyén egy falu újratelepítéséről van szó. „Eleinte nehezen megy, de akinek befektetni való pénze van, hogy az elsődleges áldozatokat győzi, s maga és emberei szorgalmasak, annak lehetetlen »zöld ágra nem jutni«. Ez a kifejezés magyarul nem hangzik olyan szépen, mint más idegen nyelven, mert nálunk olyan felakasztás-formát is jelent.” (Jókai Mór: A régi jó táblabírák: ÖM. Regények 10. krit. kiad. Sajtó alá rend. NACSÁDY JÓZSEF. Bp., 1963. 329.)

Az *én próféta nem vagyok, nem vagyok próféta*, bár esetenként önálló alakulás is lehet, nemzetközi szállóige, amely föltehetőleg az ószövetségre megy vissza: „És felele Ámós, és mondá Amáziásnak: *Nem vagyok próféta*,

sem prófétának fia; barom-pásztor vagyok és vad fügét szedek;" (Ámos 7/14, vö. még BÉKÉS i. m.).

Idézetünknek még az utolsó mondata kíván magyarázatot. A dráma szereplőinek helyzetéből, jelleméből és a Balassinak mintául szolgáló olasz szövegből ítélve, a *réz* itt 'rézpénz' jelentésű, s Dienes tulajdonképpen azt adja tudtára Credulusnak, hogy ha rézpénzt mutat, ad, ígér neki, akkor meg fogja köszönni a kapott felvilágosítást. A harmadik felvonás végén Galatea egy hímes inget ígér szolgálataért Dienesnek, aki meg is jegyzi: „csak paranczollj, megh alkofzunk, mj edes uirem:" (86). Abban az időben háromfajta rézpénz volt nálunk forgalomban, s az értékük viszonylag nagyobb volt. Egy poltura másfél krajcárt, egy krajcár két dénárt ért. Egy font hús ára két dénár volt (OROSZ ISTVÁN szóbeli közlése). Castelletti „Amarilli"-jében kifejezésünknek a következő mondat felelhet meg: „Io non intendo a cenni, se non quelli, Che m'invitano a bere.", magyarul: 'Nem értem az olyan jeleket, amelyek nem inni hívnak.' (L. IrtórtFüz. 25. sz. 110.) A Dienes kérte pénz tehát amolyan borravalóféle. A TESz. a *réz* 'rézpénz' jelentését 1820-tól tartja nyilván.

3. Párductejjzel nevelt. — A kritikai kiadás 23. verse ECKHARDT szerint alighanem egy Losonczi Annával való összezőrdülés után keletkezett. A költő így vádolja Annát: „Ó megrepedezett kősziklák közt legelt, kietlenben született, | Tigris nemen termett, *párductejjzel nevelt*, mire nem szánsz engemet? | Elveszt-hedd-é azt, ki tégedet mindholtig híven s igazán szeret?" (62). Az SzMK.-ban — az olasz eredeti alapján (vö. IrtórtKözl. 25. sz. 116) — Credulus hasonlóképp tesz szemrehányást Júliának: „Talam im ez repedezet keofjklaktúl fjöletel? úagy Cartago hatariban, Orofylan tejet ittall? Vagj az Armeney Pardúfzok czeöczeit fjoptat; Az minemeö kegetlen úagy!" (81). A Balassi-kiadások nem magyarázzák e helyeket, pedig első látásra gyanítható, hogy a költő itt egy toposzt használ föl. A régi magyar irodalomból, filológiai adalékként is, még számos olyan képet idézek, amelyben egy ember, többnyire egy szerelmes kegyetlenségét azzal jellemzik, hogy kietlen vidéken, kősziklaktól, vadállatoktól született, s azok szoptatták, nevelték: „Születésed micsoda állatról volt? | Vagy életed minémű vadak közt volt? | Oroszlánnál lelked lám kegyetlenb volt, | Ily virágon szüved, hogy nem esik volt?" (Gismunda és Gisquardus: RMKT. VIII, 251); „Siet Mercurius Carthagoba menni, | Hát Aenas kezdet igen epeíteni, | Parduz es Orozlan bőrében forgódni," (Husztii: Aen. [52]); „Oh kőszáltol szakadt, oh fatermészetű, vadok tején tartott, | Vassal kovács kővel — hogy ily fene vagy, az te szüved rakodott, | Talán egy csepp vér is, ki embertől volna, te beléd nem adatott." (Illyefalvi: Jephtha, II. pars: SZILÁDY i. m. 270); „Bizony mast elhitem Caucasus volt anyád, | Örmény oroszlány volt szoptató dajkad, | Mert nem gondolsz, érted hogy én szüvem lankad, | Nem gondolsz testemtől majd lelkem elszakad." (Zrínyi: Idillium [Violához], 23. versszak; Zrínyi műveit a NÉGYESY LÁSZLÓ-féle kritikai kiadásból, Bp., 1914. idézem.); „Ha oroszlány anyád is lett volna néked | Scitiai medve ha szoptatott téged, | Mégis nem kellene így kegyetlenködnöd, | Így kínban örülnöd s vérszopóvá lenned." (Zrínyi: Idillium [A vadász] 16. vsz.); „Kősziklától fajzott, sárkány tején hizott, el-fajúlt kemény szívem" (Ben: Ritm. 12: NySz.); „Tigris vólt az Anyád, attúl születettél, | méreg s-sárkány-tejet ömlő helyett ettél, | merő fene vadak között neveltettél, | az Emberi Vérben semmi részt nem vettél." (Gyöngyösi: Műfordítások Ovidius munkáiból. I. Páris Helénának: RMKT. IX, 13, az idézet a fordító eredeti alkotása, l. uo. 427); „De vad

Lybiában, tudom, nem születél, | Szived helyet(t) kemény aczélt sem neveltél, | Hanem Vri ágybul szelidséggel lettél.” (Gyöngyösi: Márssal társolkodó murányi Vénus: RMKT. IX, 161); „Talam Unicornis volt tenéked atyad, | Pusztában nevelt volt, mint Romulust, anyad, | Ragadozo farcas volt szoptato dajkad, | Jo akaratomat hogj mind hátra hagjád?” (RMKT. XVII. szd. 245/II., l. még 245/I., IV.); „Dido (Eneashoz). Már nem Vénus anyád, nem Dardanus fia | Vagy te, hamislelkű iszonyú Harpia, | Szülőd volt a tigris szülő Hircania | És szoptató dajkad Megera Fúria.” (Szászi János: Didónak Eneas miatt lett szomorú története: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Kiad. ALSZEGHY ZSOLT. Bp., 1914. 456); „A' hitvány jövevény! . . mi egyéb is ez a' ravasz Árpád! | Hányja magát, 's hazugúl Etelével mondja rokonnak. | Mondja, holott tán a latrok' barlangja nevelte, | S mérges oroszlán, vagy tigris szoptatta szilajjá:” (Vörösmarty: Zalán futása, 1/72–5: VÖM. IV. köt. Bp., 1963.).

Janus Pannonius két epigrammája szintén ide vonható (a már említett V. Kovács SÁNDOR-féle kiadásból idézve):

78. Ad Gryllum

Mordes, et patria pastum me dicis ab ursa
 Tam durus videor, tam tibi, Grylle, ferox.
 Pannonis ursa dedit lac nobis, Grylle, fatemur,
 At non ursa tibi, sed lupa, Grylle, dedit.

Gryllushoz

Megrágalmaztál, hogy medvetejen nevedtem
 Otthon, Gryllus, mert annyira vad vagyok én.
 Hát jó, nősténymedve a dajkám: néked azonban
 Gryllus, nem medve volt az anyád, de szuka.

(Végh György fordítása)

197. Ad Ornitum

Habin cerva, canis Cyrum, lupa nutriit illos,
 Quos gravida armifero Silvia Marte dedit.
 Par Dis cura tui fuit, Ornite; nam tibi parvo
 Admovit mammas sus lutulenta suas.

Ornitushoz

Cyrus eb-emplőt szítt, Habist meg szarvas etette,
 Silvia Marstól-lelt kölykeit ordas-anya.
 Mint ahogy ők, te is Ornitus, istenként nevelődtél:
 Sár-latyakos disznó dugta a szádba csecset.

(Csorba Győző fordítása)

Bár természetesen a magyar költők is hathattak egymásra, ezek a képek nemegyszer, közvetve pedig mindig, külföldi, többnyire klasszikus minták után kerültek be irodalmunkba. Ezekből mutatok be néhányat: [Patroklosz Achilleshez]: „Bósz vagy: apád sohasem lehetett Péleusz, a lovas hős, | édesanyád se Thetisz: kék tenger szült a világra | és meredek sziklák, mivel elméd ennyire ádáz:” (Iliász 16/33–5, Devecseri Gábor ford. Bp., 1965.); „Oroszlán szült-e libyai szirtek közt, | vagy tomporán ugatva jajgató Scylla | ilyen süket-szívű, ilyen sötét szörnynek, | hogy így lenézed azt, ki már a legvégső | szükség szavával esdekel, te vadszívű?” (a 60. vers, Catullus összes versei. Ford. Deve-

cséri Gábor. Bp., 1967.); [Dido Aeneasnak:] „Téged sem szült istennő! teneked, lator, őösöd | Dardanus, ó sose volt! meredek Kaukázuson ellett | vad Hyrcania tigrise, ott szoptattak a sziklán;” (Aeneis 4/365–7: Vergilius összes művei. Ford. Lakatos István. Bp., 1973.); „Hogyha te elhagysz, hálátlan, s kirekesztesz e földről, | nem lehetett Europa anyád, csak a vad-vizüi Syrtis | Armenián-ellett tigris, szélverte Charybdis.” (Ovidius: Átváltozások. Metamorphoses 8/119–21. Devecseri Gábor ford. Bp., 1964.) További párhuzamokat lásd még Euripidesz: Bakkhánsnők 988–91; Theokritosz 3/15–6; Catullus 64/155–8; Vergilius: Bucolica 8/43–5; Ovidius: Metamorphoses 7/32–3, Heroides 7/37–9, 10/131–2, Tristia I, 8/37–42; Tasso: Megszabadított Jeruzsálem 16/57; Szymon Zimorowic: Hippolytos (Lengyel költők antológiája. Szerk. BOJTÁR ENDRE. Bp., 1969., 56); stb.

KARDOS TIBOR szerint Janusnak — más versekben is jelentkező — állatszimbolikája valószínűleg Boethius „Philosophiae consolatio” című munkájára megy vissza (Janus Pannonius versei. Szerk. KARDOS TIBOR. Bp., 1972. 259). Láthatjuk azonban, hogy a költő képeinek régibb és szélesebb háttere van. Anélkül, hogy a fenti fordulatok bővebb magyarázatába, folklorisztikus és mitológiai kapcsolatainak taglalásába belemennék, megjegyzem, hogy bár többnyire irodalmi átvételek, végső soron nyilván egy mindennapi megfigyelésen alapulnak: az újszülöttet alakítja a környezete, s rendszerint örökli a szülők, az anya tulajdonságait. Mint Rimay írja: „Az jó erkölcs tanulódik, | Jó dolgokhoz hajol, szokik, | Jó tölgyből jó tejet szopik, | S jó erkölcsből ki nem kopik.” (ÖM. 123.) Hasonlót fejez ki például az *anyatejjel szivta magába* 'kora gyermekségétől kezdve megszokta, már szüleitől megtanulta' (O. NAGY, MSzK.) nemzetközi, Augustinustól Leninig gyakran használt kifejezés, az angol *sucked evil from the dug* 'emlőből szopta a gonosztságot' (Oxf-EngDict.) és ennek föltehető latin forrása, a *cum lacte nutricis* (l. ERASMUS, Adagiorum; MORRIS PALMER TILLEY, A Dictionary of the Proverbs in England in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ann Arbor, 1966.). Ebbe a körbe tartoznak ezek a népi vagy régies szólásaink is: *rókat szopott; sárkánytejet szopott; ki tehene alatt szoptál?; úgy beszél, mint anyatejével beszopta* (ERDÉLYI, Közm.; O. NAGY, MSzK.); *fától szakadt* (O. NAGY: MNy. XLVIII, 218–20; TESz. *ágrólszakadt* al.). Hajdan bizonyára konkrétan is gondoltak arra, hogy az anya vagy a dajka teje, annak anyaga különböző hajlamokat visz a gyermekbe.

Mellesleg említem, hogy a fentiek fényében az *ujjából szopta* 'csak kitalálta, koholta' szólás eredetéhez is közelebb juthatunk. Valószínűleg helyes BERNÁTH BÉLA véleménye (Nyr. XCIX, 78–9), miszerint ennek az idiómának az ujját szopó kisgyermek a szemléleti alapja. Amit az ember nem a környezetétől, a szüleitől örökölt, tanult, hallott, amit nem az édesanyja vagy a dajkája emlőjéből szivott magába, hanem csak a saját és szopásra alkalmatlan ujjából, az kevésbé valós, azt föltehetőleg csak maga találta ki.

Visszatérve Balassinak és másoknak az ember, rendszerint a szerelmes kegyetlenségét festő képeire, ezek nyilvánvalóan egy nemzetközi sablon példái. Balassinál és Gyöngyösinél főleg Ovidius, Vörösmartynál és az Aeneis-átdolgozásoknál pedig Vergilius hatására kell gondolnunk. S esetenként magyar költők egymásra tett hatásával is számolhatunk. A képek egyes elemei, a kegyetlen párdúc, az akkor ismert világ végének tekintett Kaukázus, Hyrcania stb. szintén az ókori és középkori irodalom sablon-kelléktárához tartoznak (vö. pl. PETZ, ÓkoriLex.; ECKHARDT, Balassi-tanulmányok 295 kk.; a magyar iroda-

lomban legkorábban Janus Pannonius versei). Kifejezésünk magyarázatához lásd még fentebb az *elélet* szóról mondottakat.

4. Az *erős szájú, szájára bocsát, szájon viseldegél* kifejezésekről. — A „Füves kertecské”-ben egyszer azt írja a költő, hogy ha „Az Ó Ádám az mi testünk vérünk igen *erős szájúvá* akarna lenni, úgyhogy nem akarna magát tőlünk megzaboláztatni,” (II, 23), akkor Isten — nehogy elbizzuk magunkat — megterhel minket. A német eredetiben idézetünknek a következő rész felel meg: „vnser alter Adam oder fleisch und Blut, zu geil wil werden, vnd wil sich von uns nicht zemen lassen,” (II, 23). Húsz év múlva az akkor már katolikus Balassi a „Tíz okok”-at fordítja. Ebben áll az alábbi mondat: „Merth az Canonoknak faniaru regulaioc . . . felette ighen nem teczik, ez gienge giomru es mindent szabadon *zaiára bochiáto* berzetnec,” (II, 92), azaz a protestánsoknak.

Szabolcsban és Szatmárban ma is ismerik az *erős szájú* kifejezést, az olyan lóra mondják, amelyet a kantárszár vagy a gyeplő segítségével a szájában levő zablával nem vagy nehezen lehet fékezni, illetve irányítani, képes például a száján elhúzni a szekeret (JAKAB LÁSZLÓ, illetve SEBESTYÉN ÁRPÁD szóbeli közlése). Az NySz.-ben az *erős szájú* jelentése ’umbändig, ungezähmt’.

Így ismeri Pázmány: „A ki *erős-szájú* lovon jár, sokszor nem ott jár, a hol akarna” (Préd. 161: NySz.) és Zrínyi is: „Mit örülök rajta, ha hegyről lement hó? | Ha bánat úgy hordoz, mint *erős szájú* ló,” (Idillium [A vadász] 10. vsz.). Balassi az *erős szájú* szó szerkezetet — noha még fölismerhető a konkrét, a ló tartásra vonatkozó jelentés — átvitt értelemben, az emberrel kapcsolatban használja, s körülbelül ’féktelen, buja, vad’ jelentésben. A *szájára bocsát (ereszt)* ’nem fékezi meg’ szólás igen gyakori a régiségben (vö. NySz.), s szintén a ló tartás köréből vonódott el. Eredetileg arra a lóra értették, amelynek odaengedték a kantárszárát, a gyeplőt, s hagyták, hogy úgy menjen, váglasson, ahogy akar. A kifejezés születését mutatják például a következő NySz.-beli előfordulások: „*Ótet szájára bocsátotta*, zabolán nem hordozta.” (Pázm: Préd. 19); „*Szájára eresztett* délczeg ló” (Megy: 3Jaj. II. 36); „*Szájára eresztett ifju*” (Megy: 6Jaj. II. 11). Az NySz.-ben felsorolt adatokat még szaporíthatjuk. Illésházy István 1604-ben egy levelében írja feleségének: „Uram tekénts reánk, mert tebenned biztunk; ne *bocsásd szájokra* az mi ellenségeinket,” (ECKHARDT, Balassi tanulmányok 413–4). Zrínyinél szintén megvan az idióma: „Az nagy mindenható az földre tekinte, | . . . | Látá az magyarnak állhatatlanságát, | Megvetvén az Istent hogy imádna bálvánt; | Csak az, *eresztené szájára* az zablát, | Csak az, engedné meg, tölthetné meg torkát;” (SzigVesz. 1/7, 8).

Az SZMK. második fölvonásának harmadik jelenetében Galatea szerelmi kudarcán gondolkodik: „az kýt ember merefznek fõrgalmatosnak üell az Berelemben arra igaz hogy ritkan köllj csak io fõmmelis tekinteni, . . . ha nem *szajan* [1974-es kiad.: *szájon*] kell *üifeldegelni* io reminfigell,” (75). Ha azonban az ember meggyõzõdik az udvarló hûségérõl, kedvesnek kell — kellett volna — lenni hozzá. A *szájon viseldegél* értelmét a szakirodalom nem magyarázza. A *visel*-nek — mint már fentebb láttuk — ’vezet’ és ’hordoz; visz’ jelentése is volt. Így a kifejezés ’szájánál fogva vezetget’-nek vagy ’hordozgat’-nak értendõ, s közvetlenül összekapcsolható a következõ régies kifejezésekkel: *Száján viszik (vezetik) a lovat* (ERDÉLYI, Köz. m.; O. NAGY, MSzK.); *Száján hordoz (tart) vkít, vmit* ’féken tartja, uralkodik rajta, nem engedi szabadjára’ (O. NAGY, MSzK.; vö. még NySz.). Szólásunk jelentése nyilvánvalóan ’féken tartogat,

irányítgat'. Ez a szószerkezet először arra vonatkozott, hogy a lovakat a szájukba akasztott zabla s az ahhoz csatlakozó kantárszár vagy gyeplő segítségével vezetik és fékezik. A kifejezés csak később kapott átvitt értelmet, esetünkben a szerelmes féken tartását, irányítását. Ugyanerre Zrinyi is használ egy teljesen hasonló kifejezést: „Az szerelem hozott, | Mert *gyöplőn hordozott*, | Nem kérdéses kedvéjért.” (Fantasia Poetica [Orpheus Plutónál].) Rimay két vallásos versében is vannak rokon képek: „Ne felejtse senki el keresztyénségét, | . . . | *Viselje zabláján* nyelvét és beszédét,” (RÖM. 121); „Tekintsd fékemet, | Lánccs zabolámot, | zabolázom azzal | Rossz kívánságomat,” (RÖM. 145).

A *szájon visel (degél)* a *szájára bocsát* ismert megfelelői még a *féken tart* (ezt eredetileg a ló fékjére értették), valamint a *pórázon tart* (rég: *vezet* vagy *hordoz*) *vkít* (vö. O. NAGY, MSzK.). A *szájára bocsát* pedig a *szájon visel* antonimájának tekinthető (L. még KERTÉSZ, Szok.).

5. A *tisztességben járó dolog* kifejezésről. — Az SZMK. végén, amikor Galatea és Sylvanus is kibékül, Júlia örömmel mondja: „azok az kik bizoniában s úaloban Izeretik egj mast, ha úalami *tiftesigben járo dologban* nem úeznek eöszue, lemmerth egieberth úgy megh nem haraghatnak hogj ismigh megh ne bekellienek.” (105.) Arról, hogy a költő itt mit nevez *tisztességben járó dolog*-nak, egy 1587-ben kelt levele igazít el. Ebben a Balassi Ferencsel együtt írt levélben a véglesi ügyben kiküldött döntőbíráknak adják okát, miért nem jelentek meg előttük: „Hisszük, hogy ti Nagyságtoknál és kegyelmeteknél nyilván vagyon, minemő nagy dolgunk mostan minékünk itt Egren vagyon, mely nemcsak jószágunkban, hanem egész familiánknak *tisztességében járó dolog*.” (361.) E kijelentésből, a költő I. számú emlékiratának egy megjegyzéséből és néhány más tényből ECKHARDT (214–5, 294), majd BÓNIS GYÖRGY (IrtörtKözl. LXXX, 673–4) egyértelműen arra következtet, hogy Balassit a felesége megcsalta, és őt a költő az egri püspöki szentszéken házasságtörés miatt perelte. ECKHARDT egy 1591-ben ugyanitt folyó infámiapert is említ, amelyről az egyik idézett azt írja, hogy „mind Magunknak es Nemzetlegonknek *tijzteffegebe iar*,” (215). Az SZMK.-beli kifejezés tehát nyilvánvalóan a nemi erkölcs terén elkövetett kihágásra, arra vonatkozik, hogy az egyik szerető megcsalta a másikat. A korabeli fölfogásnak megfelelően ezt általában a nőktől kérték számon. Az SZMK. előbbi helyének háttérében valószínűleg írójának keserű tapasztalata is áll.

6. A *számolyul vet* kifejezésről. — „*Sámolyul* [1974-es kiad.: *zsámolyul*] *vetettél*, rabjává ejtettél mert Juliának engem,” (107) — írja a költő a szerelemről az „Ó nagy kerek ég . . .” kezdetű versében. Rimay is használja ezt a fordulatot: „Krisztusom . . . *Vetem* életemet fejemet lábodnak *sámolyul*,” (ÖM. 102). Kifejezésünk a biblia nyelvéből kerülhetett Balassihoz és Rimayhoz, vesd össze: „Monda az Úr az én uramnak: Úlj az én jobbomon, a míg ellenségeidet *számolyul vetem* a te lábaid alá.” (Zsoltárok 110/1; ezt idézik még: Máté 22/24, Márk 12/36, Lukács 20/42, Ap. Cs. 2/34–5, Zsid. 1/13.) A *számolyul vet* már a bibliából való legkorábbi fordításainkban szerepel (l. pl. NySz.). A kifejezést egy régi közel-keleti szokás magyarázza, a teljes győzelem jeléül a győző a vesztes ellenségre helyezi a lábát. Az ószövevény is leír egy ilyen jelenetet: „Mikor pedig kihozták vala ezt az öt királyt Józsuéhoz, előhívatá Józsué Izráelnek minden férfiát, és monda a hadakozó nép vezéreinek, a kik

vele mentek vala: Jőjjetek elő, tegyétek lábaitokat e királyoknak nyakára. Eljövének [? Előjövének] azért és tevék lábaikat azoknak nyakára. És monda Józsué: Ne féljetek és meg ne rettenjetek, mert ekképen cselekszik az Úr minden ellenségetekkel, a kik ellen ti hadakoztok." (Józsué 10/24–5, vö. The Interpreter's Bible. IV. New York, 1955. 589.) Egyiptomi és babiloni emlékeken, például Narām Sin domborműves sírkövén (l. The Interpreter's Dictionary of the Bible. I. New York, 1962. 269) szintén láthatunk hasonló ábrázolásokat. Tutenkámennak (Tut-Anch-Amon) időszámítás előtt 1350 körül való sírjában is találtak egy, a trónszék előtt álló zsámolyt, amelyen cédrusfa intarziával Egyiptom kilenc hagyományos ellenségét ábrázolták (Biblich-Historisches Wörterbuch. III. Göttingen, 1966. 1978). Ehhez érdekes adalékot idézhetünk a Hegyi beszédből: „Én pedig azt mondom néktek: Teljességgel ne esküdjetek; se az égre, mert az az Istennek királyi széke; Se a földre, mert az az ő lábainak zsámolya;” (Máté 5/34–5).

A. MOLNÁR FERENC

Nyugati és keleti szláv eredetű átvételek Bercsényi Miklós leveleiben

1. 1976-ban ünnepelte az ország II. Rákóczi Ferenc születésének háromszázadik évfordulóját. Ebből az alkalomból számos előadás és publikáció taglalta a „felséges fejedelem” életét, korát, a vele kapcsolatos eseményeket stb. (vö. KÖPECZI BÉLA—R. VÁRKONYI ÁGNES, II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976.; itt a 437—62. lapon gazdag forrás- és irodalomjegyzék; a cikkbibliográfiára l. még a Látóhatár 1976 májusától megjelent számokat). A Rákóczi-szabadságharc kiemelkedő egyénisége volt Bercsényi Miklós, a kuruc csapatok főtábornoka, II. Rákóczi Ferenc bizalmas barátja, hűséges társa. (Életére vö. THALY KÁLMÁN, A székesi gróf Bercsényi család. 1525—1835. I—III. Budapest, 1885—1892.) Tevékenységéről tanúskodó levelezésének nagy részét THALY a Rákóczi Tár II. (Pest, 1868.) és az Archivum Rákócianum IV—VIII. (Budapest, 1875—1882.) kötetekben adta közre.

A jelentős évforduló okán is indokoltnak tartom, hogy legalább néhány szót szenteljünk Bercsényi Miklós több ezer lapot megtöltő leveleinek. Eltekintve most ezek rendkívül fontos és gazdag tartalmától, Bercsényi formai megoldásai önmagukban is megérdemlik a figyelmet. Rendszerint súlyos politikai és katonai eseményeket tárgyal, mégpedig általában egyszerűen, lényegretörő és szemléletes stílusban. Természetesen korának szellemében alkotva és gondolkodva közlései tele vannak latin jövevényszavakkal, illetőleg a latinból vett alkalmi kölcsönzésekkel, ennek dacára előadásmódja ma sem minősíthető nehézkesnek, elavultnak. A komoly mondanivalót gazdag szókinccsel megfogalmazott, időnként ízes fordulatokkal fűszerezett mondatok segítségével veti papírra.

2. Nem szándékozom stilisztikai elemzésbe bocsátkozni, de ízelítőül érdemesnek látszik néhány olyan eset bemutatása, amelyek lexikológiaiilag is feltétlenül figyelmet érdemelnek. Példának okáért országos gondokkal terhes közléseit egy-egy könnyedebbnak ható szólással, találó hasonlattal igyekszik

fölldani — talán nem is mindig tudatosan. II. Rákóczi Ferencnek például 1709-ben ezt írja: „... bizony, beleveszett volna pénzünk, *mint Bertóknak a csíkban*” (ArchRák. VI, 262). A hasonlatnak ezt a változatát a nyelvészeti irodalomban nem találom (vö.: NySz. I, 433; O. NAGY, SzólK. 81), számbavétele mindenképpen fontos. S ha már a *csík*-ot említettük, hadd idézzem Bercsényi egy másik érzékletes szóláshasonlatát, amely ugyancsak hiányzik O. NAGY, SzólK. gazdag anyagából: 1712: „... ha úgy keverednék is össze, *mint az csík az fazékban*” (ArchRák. VII, 135).

Károlyi Sándornak 1709-ben azt írja Bercsényi, hogy a hadak és vezetőik tudják: „— egymással lennének jók, külön pedig *sem vesling, sem túró*” (THALY, Rt. II, 294). Az 1571 óta adatolt magyar *vesling* 'túró' (Oklsz.) jövevényszó a német *Fäßlein* átvétele, bajor-osztrák közvetítéssel (LUMTZER—MELICH, DOLw. 161). Volt 'hordócska' jelentése is (l. uo.); vö.: Sáros, 1631: „Huß *vesling* Thuro” (Országos Levéltár U et C Fasc. 126 Nr. 2); Kistapolcsány, 1632: „Turo. . . *Veslink* N 43” (OL. U et C Fasc 107 Nr. 18.) A régi *sem vesling, sem túró* szólást ismereteim szerint a szakirodalom nem vette számba, a XVIII. század elején azonban még nyilván élő eleme volt a magyar nyelvnek. Értelme: 'sem egyik, sem másik'.

Bercsényi 1706-ban írja a fejedelemnek: „Az nyúlnak az *mufedli* is szelindeknek látszik, — az medvének az Rolan is *piszli* volna” (ArchRák. V, 308). A relativitásnak ez a példája lehet egyéni megfogalmazás eredménye, de alapulhat elterjedt szóképen is. Tudtommal azonban máshonnét nem került lejegyzésre. Ezen túlmenően a *mufedli* és *piszli* kifejezések önmagukban is figyelmet érdemelnek. Az előbbi minden bizonnyal az ún. *Muffel* 'lógó pofájú kutya; mopszli' (l. GRIMM, DtWb. VI, 2623) származéka, és etimológiailag kapcsolatban van a régi *mufely* 'tűzálló olvasztótégely' (1644—71: TESz. II, 971), *muff* 'szőrméből készült kézmelegítő, karmantyú' (1851: TESz. II, 971) és *mopszli* 'Mops' (1761: TESz. II, 953) jövevényszavak német forrásaival (erre vö. még: WEIGAND, DtWb.⁵ II, 225—6; KLUGE, EtWb.²⁰ 491). Sajnos olyan német alakot, amelyből a magyar *mufedli* 'kutyus; kis mopszli' közvetlenül származtatható lenne, nem tudok idézni. Az átvett szóalak azonban minden bizonnyal egy bajor-osztrák (bécsi): **mufferl* (ehhez vö. *Muffer* 'Muff; manica': GRIMM, DtWb. VI, 2625) diminutívum volt (a végződésre l. alább). Az idézetben szereplő *piszli*-nek pedig nyilván ugyanaz a forrása, mint a szerb-horvát eredetű *piszlicsár* (1780: TESz. III, 213) szavunk első összetevőjének: a délnémet *bissel* (Paul, DtWb.⁸ 97), osztrák *bisserl* 'ceskély, kevés' (ÖstWb.²² 28), bajor-osztrák *bissl* 'ua'. (TESz. III, 213) osztrák (bécsi) ejtése nyomán lett a magyar *piszli* 'kicsi, pici, jelentéktelen' (a *li* végződésre vö. *kifli, pracli, sámli* stb.). Eddigi legkorábbi előfordulását az 1844-ből származó *iszli-piszli* ikerszó második tagjában tartották nyilván (Nyr. LXXXVII, 132). Felhasználása alapján ZSOLDOS JENŐ helyesen tételezte föl, hogy a *piszli* a múlt század negyvenes éveiben gyakori kifejezés lehetett (uo.). A csaknem másfél évszázaddal korábban már szólásszerűen fölbukkanó *piszli* ezt mindenképpen igazolja.

Bercsényi Miklós észrevehetően szereti összecsengetni mondatainak egyes szavait, és szívesen él szójátékokkal is; vö. pl.: 1706: „Az Regula, re gula, eleget dula, majd megfula, s már elhulla” (THALY, Rt. II, 198); 1709: „Ott Ötvös kovácsolja, Nyúzó nyúzza, Károlyi nem károlja, s más sem panaszoja: sőt egyik másíknak az szekerit tolja. De Bottyán, Darvas, Nógrád, és az Medves-alja, — az czinegeszót is ordításnak hallja” (THALY, Rt. II, 272);

1704: „Köncz Márton nem tudom mint könczoz” (ArchRák. IV, 103). S amikor II. Rákóczi Ferenc csapatai 1704-ben Eger, Pusztaszeg és Szeged környékén táboroztak, Bercsényi így kéri a fejedelem segítségét: „Ha már Nagyságod az Eger-észést elvégezte: ne Szeg-eljen, sem Szeged-eljen Nagyságod; mert hitemre, elvész ez az ország, s én is” (ArchRák. IV, 11). Károlyi Sándornak meg ezt írja a főtábornok 1704-ben: „Kívánva kívánta Pekri: de már nem fér mellettetek, általcsaptad az Maroson, oda az hol maga is írja kegyelmed: megpuskázzák az oláhok magok is az máléírt; bezzeg ma le ott az kenyér!” (THALY, Rt. II, 216). Hiába, a málé még az inséges időkben sem volt azonos a jó kenyérrrel.

Ennek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a *papi* 'kenyér, étel' gyermekszó, amelyet a TESZ. (III, 91) 1792 óta adatol, *papa* alakban megtalálható már Bercsényinek II. Rákóczi Ferenchez írt leveleiben; 1.: 1705: „Az kenyér bizony mindenütt *papa* lesz” (ArchRák. IV, 460); 1706: „s mindenik csak *papát* kér, mint az síró gyermek. S elüttem feküdtek még egy faluban esső-bújni Nyúzóók is, s onnan kérnek kenyeret” (ArchRák. V, 258).

A példák szaporítása nélkül is teljesen nyilvánvaló, hogy Bercsényi Miklós levelei a szó- és jelenéstörténetnek nem elhanyagolható forrásai. Erre gondolva jegyeztem ki belőlük az alábbi néhány kifejezést, melyek közös tulajdonsága, hogy az északi szláv nyelvek valamelyikéből, mindenekelőtt a szlovákból és a lengyelből származnak.

3. A kiírt szóanyag bemutatása előtt azonban szükséges hangsúlyozni, hogy Bercsényi Miklós a magyaron kívül otthonos volt egyéb nyelvekben is, elsősorban természetesen a latinban, de ugyanígy a szlovákban és a lengyelben is. Tekintettel életútjára, ez teljesen érthető és nyilvánvaló. Nyelvismerete jól visszatükröződik leveleinek szóhasználatában, fordulataiban, de erre mutatnak egyebek közt az olyan megjegyzései is, mint pl.: 1709: „Nekem is írt tótúl az vén asszony maga kezével: bocsássam bé pre Boha!” (ArchRák. VI, 315); 1707: „non est malum in civitate quod non fecit Dominus, kit az lengyelek proverbiumja úgy szokott magyarázni: nincs oly rossz dolog, az ki jóra nem fordúl, nincs oly rossz veszett, kit olykor jónak ne sóhajtsunk” (THALY, Rt. II, 216). De I. egy Bercsényi saját kezű lengyel fogalmazványát 1710. január 31-ről (ArchRák. VIII, 161–2). A latinból vett számos alkalmi kölcsönzésen kívül esetenként jó néhány egyéb eredetű kifejezéssel tűzdeli meg mondatait. Ennek illusztrálására idézek néhány példát: a) Szlovák elemek: 1704: „Földvár elütt tábort szállítani írja Károlyi Uram; minek? *nacso, pocso?*” (ArchRák. IV, 121); 1706: „Valamely örömmel várták Nagyságodat s az hajdút: olyan örömmel készültök, de, hogy magok menjenek, — *nye turbujsza!*” (ArchRák. V, 290); 1705: „míg lóra kapdoztak katonáim, — *utyik!* s oda van” (ArchRák. IV, 280); 1706: „annyival is inkább *zacso, pocso?*” (ArchRák. V, 350); 1705: „olyan ármányosformában vadnak az faluk paraszt-hadnagyságokra s kapitányságokra osztva, már ők magoknak concursust csinálnak, — olyan *proszta-vármegeyának* hijják magokat: azok szoktak úgy összezendülni néha” (ArchRák. IV, 493); stb. Ez utóbbi idézetből azt is megtudjuk, hogy a magyarból átkerült *paraszt vármegeye* a szlovákban *proštá vármeđa* alakban élt. És valóban, a szlovák népnyelvből a *vármeď(a)* jövevényyszó 1624 óta adatolható (I. DOBOLA: StudSl. XVII, 102–3). — b) Lengyel elemek: 1704: „azt sem tudom: ha föl merjem-e küldenem Nagyságodhoz? Semmi, *nyicsego*, potrafimja!” (ArchRák. IV, 95);

1705: „... 4 sereg Újvárbán, Szalai ezere, és Sáros vármegye 1 zászló, a *topo wsitkim*” (ArchRák. IV, 387); 1704: „magam is *klanyam sie unizene*, akár minden harmadnap itt is, ott is, s amott is lehetek” (ArchRák. IV, 132); 1705: „hát, ha erre fordítja az ellenség ereit, quid tunc? *Toto jeszt, otjym-potjym!*” (ArchRák. IV, 470); stb. Bercsényi Miklós egyéb (pl. német, szerb-horvát) eredetű lexikális idézetekkel is él, sőt mindezek keverten is megtalálhatók nála (l. fönt is).

Természetesen joggal tételezzük föl, hogy az ilyen típusú alkalmi kölcsönzések, melyek főként a fejedelemhez írt levelekben gyakoriak, a címzetteknek sem okoztak különösebb nehézséget a helyes értelmezésben. Érthető hát, hogy Bercsényi Miklós — aki maga is kedvelte a szójátékot — láthatóan élvezte azt az esetet, amikor egy *Bohus* nevű szerzetes nevét (erre l. ArchRák. IV, 51) a páter jezsuiták haragjukban *Hubos*-ra (azaz 'Szájjas, Nagyszájú') változtatták. Erről 1704-ben így értesítette a fejedelmet: „Bohus nevéből anagrammát csináltak: *H u b o s*; meg kén neki üzenni valaki által, — mint morgana ellenek!” (ArchRák. IV, 118).

4. A Rákóczi-szabadságharc hadi eseményei során Bercsényi Miklós egyébként is elég gyakran került kapcsolatba a szlováksággal. A fejedelemnek küldött sorai arról tanúskodnak, hogy a főtábornok nemcsak értette, de meg is értette a szlovák népet, amely segítette, támogatta a II. Rákóczi Ferenc vezette ügyet; vö.: 1704: „Bezzeg, mikor mégis gyalogom volna jó, az ki mellé örömmel gyünne az tótság, kivél már madarat fogathatok. Ez penig, Nagyságos Uram, olyan bő ország mindenbül: nincs mássa Magyarországbán. Eddigis ha kétezeren egy faluban szállottunk, örülték: jai panacsku, nie daicze nam nyemtzom, sak mi wsetko dame vam radi; Nem kár vérrel is megtartanunk ezt az országot” (ArchRák. IV, 192–193); 1704: „hogy Leopoldot tegnap megvette Nagyságod, — az tót gyermek is örömmel beszílli ezen az országon” (i. m. 214).

Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy Bercsényi Miklós levelező és írogató kortársainál jóval gyakrabban él szlovák eredetű kifejezésekkel. Ezek egy része inkább csak stilisztikai értékű alkalmi felhasználás, más része azonban kétségtelenül olyan jövevényszó, amely szélesebb rétegekben is el volt terjedve. Ilyen például a nyelvjárási *valaska* 'fokosféle kis balta' (1709: ArchRák. VI, 222; nyilvántartva 1669 óta, l. TESz. I, 227: *balaska*) és a *pletka* (1705: ArchRák. IV, 579; egyébként ez az első adat *pletyka* szavunkra, l. TESz. III, 227), illetőleg annak ma már köznyelvi *pletyka* változata; vö. 1705: „Vagyon olyan *pletkahír* is” (ArchRák. IV, 702). Ilyen továbbá a nyelvünkől már kiveszett szlovák eredetű *novinka* jövevényszó, amelynek jelentése KNEIJSZA szerint 'pletyka' volt, és első előfordulását a NySz. alapján a XVII. század végére teszi (SzlJsz. 355). A NySz. egyetlen — II. Rákóczi Ferenctől idézett — adata azonban 1708-ból való (l. ArchRák. II, 157). Mindenesetre a *novinka* főnevet az egykori Magyarország szlováklakta vidékeivel szomszédos magyarság biztosan ismerte, hiszen II. Rákóczi Ferenc többször is ólt vele; vö.: 1707: „s bánom, hogy Kegyelmed tülem kér *novinkákat*” (ArchRák. II, 112); 1708: „Az odaváló *novinkákat* combinálván” (i.m. 164); és használta Bercsényi is: 1708: „mikor ezen s hasonló *novinkákat* hallanék” (ArchRák. V, 533). Az idézetek alapján úgy tűnik, hogy jelentése nem 'pletyka', hanem 'hír, újság' volt, ami teljesen azonos az eredeti szlovák jelentéssel (a szó keletkezését l. KNEIJSZA, SzlJsz. 355).

A fejedelem és Bercsényi levelezéséből idézhetjük *sapka* szavunknak *csapka* változatát. Bercsényi Miklós ugyanis 1704-ben ezzel az eredeti hasonlattal élt: „Úgy jár véle, mint az, ki az christírt megitta, s a hólyagját *csapka* helyett magának a feiben tette” (ArchRák. IV, 124). Ráday Pál, aki szintén tudott szlovákul (erre l. ArchRák. XIII, 287), 1705-ben a következőket jegyezte föl naplójában: „egy sidó *csapkához* lövöldözött” (ArchRák. XIII, 287). II. Rákóczi Ferenc pedig 1710-ben ezt írta: „granadéros-formára csináltatott *csapkával* is tehetnek szolgálatot” (ArchRák. III, 222). A *csapka* változat használata tehát mindenképpen azt igazolja, hogy ez a szóalak északi irányból került át a magyar nyelvbe (erre vö.: KNIEZSA, SzlJsz. 737; TESz. III, 487; a szláv szó eredetére is l. itt, továbbá SŁAWSKI, SłEt. I, 112).

Figyelmet érdemel a magyarban 1693 óta adatolt *hajde* ’nosza!, rajta!, gyerünk!’ (TESz. II, 23) vándorszó használata Bercsényinél. A kuruc csapatok főgenerálisa több alkalommal is leírta ezt a buzdító, lelkesítő felkiáltást; vö.: 1704 (II. Rákóczi Ferencnek): „de az az tótság igazán stuka naraz, azután *haide do domu!*” (ArchRák. IV, 44); 1704 (II. Rákóczi Ferencnek): „*hajda a Tiszáig!*” (ArchRák. IV, 255); 1706 (Károlyi Sándornak): „Csak az rácz van már elüttünk, kinek legnehezebb hírt csinálni, hogy rosszul van az német, *hajde domu!*” (THALY, RT. II, 135–6); stb. Az idézett adatok először is azt árulják el, hogy a *hajda* változat, amelyet eddig csak recens anyagból ismertünk (l. TESz. II, 23), már a XVIII. század legelején megvolt a magyar nyelvben. Másodsor pedig nem hagyható figyelmen kívül a szó felhasználási módja, a szöveggörnyezet. Úgy gondolom, az egyéb szláv eredetű kifejezések társasága alapján joggal állítható, hogy e szavunkat részben a szlovák segítségével ismertük meg (ennek lehetőségére a TESz. is rámutat; vö. még МАЧЕК, EtSlČ.² 156).

5. Hasonló módon vizsgálva Bercsényi leveleinek nyelvi anyagát, magyar szó- és jelentéstörténeti szempontból feltétlenül érdemes kiemelni a következő szláv eredetű kifejezéseket:

c e r k o m ’ház, kunyhó’: Ungvár, 1708: „csak tegnap érkezhetem, s itt is alig tudék felmászni az pinczetorkán, az új bótos *cserkómban!*” (ArchRák. VI, 177); — *c e r k ó z i k* ’templomoz’: 1710: „Másnap vasárnap is s ünnepjek is vala, *cserkóztak* délig” (ArchRák. VI, 643).

A magyar nyelvjárási *cerkó* szót a TESz. (I, 423) ’görögkeleti templom’ jelentésben 1795 óta, ’kunyhó, fészter’ jelentésben pedig 1873 óta adatozza, a *cerkom*, *cerkum* változatot, és a *cerkózik* származékot nem ismeri. A kárpát-ukrán eredetű magyar *cerkó* főnévre, sőt annak az EtSz. által kételkedve fogadott és a TESz. által meg sem említett *cerkum* változatára vö.: Homonnai járás (Zemplén megye), XVII. sz. eleje: „*Czerkotol* fizetnek annuatim fl. 6” (OL. U et C Fasc. 20 Nr. 27); „Papsagh. s- *Czerkó* nincsen” (uo.); „Más Esztendőben *Czerkótól* fl. 6” (uo.); Ungvár, 1641: „Felső Vereckén *cerkomot* csináltak” (TörtTár. 1887: 135); „a *cerkomból* az antimiszt elvitette” (uo.); Munkács, 1650: „az munkaczi orosz *czerkomhoz* mindenkor. . . megh attak az dezmat” (Úriszék 954); Homonnai járás, 1700: „itt két *Cerkum* lévén Battykotis ketőt tartnak” (OL. U et C Fasc. 19 Nr. 9). A Bercsényinél kétszer is előforduló *cs* végeredményben lehetne esetleges helyi változata a szónak. Úgy hiszem azonban, hogy a *cs* graféma itt nem *cs*, hanem *c* hangértékű. Bercsényi ugyanis más esetekben is használta a *cs*-t a *c* helyén; vö.: 1703-ban Rádayhoz írt levelében: *csélul* ’céul’ (ArchRák. XIII, 57); majd 1707-ben: *csár* ’cár’

(ArchRák. XIV, 262), *tetcset* azaz: *tetcet* (i. m. 263) stb. A *cserkó* szótóban is tehát valószínűleg nem *cs*, hanem *c* hangot jelöl a *cs*. A *cerkom* 'ház' jelentés, amint az Bercsényi szövege alapján kikövetkeztethető, illetőleg a 'kunyhó, fészék' jelentés valószínűleg a magyarban fejlődött ki (l. TESz. I, 423).

holya 'hegyi legelő': 1709: „az *holyákon* messzebb s nehezebb útja lészen” (ArchRák. VI, 241), 1709: „jó volna Andrási Pál Uramnak az *holyákról* szakasztani két vagy 300 hajdút Sztarahorára” (ArchRák. VI, 243).

Nyelvészetileg tudtommal senki sem vizsgálta meg ezt a tájszavunkat. A történész TAKÁTS SÁNDOR azonban rámutatott, hogy az egykori Magyarország északi hegyvidékein a ménések — s tegyük hozzá, hogy a marhacordák és a juhnyájak — részére „a *holya* az volt, a mi az alföldi ménéseknek a széles puszta, vagy a sík mező. A nem nagyon magasan fekvő, szép tisztás hegyi legelőket, amiket a ménésekkel is könnyen megszállhattak, nevezték *holyáknak*. A *holya* rendszeren a földesúré volt, de ha a jobbágyok megkövették, s a *holyára* levelet váltottak, bizonyos bérért egész éven át használhatták. Kétféle *holyát* különböztettek meg, az árpafőző *holyát* és a dézsmaadó juhos emberek *holyáit*” (TAKÁTS, Rajzok II, 352–3). A régi magyar *holya* (~ *hola*) előfordulására vö. még: Jolsva, 1605: „Az *Hollaktol*. . . tartoznak fizetnő, ha kik rea haítnak az hegiekre” (OL. U et C Fasc. 44 Nr 52: 9); Biccse, 1619: „Rete- ket, Zanto földeket, *Holíjakat*. . .” (OL. Esterházy lt. Rep. 31 Fasc. A Nr. 9: 48); Murány, 1652: „Arpa fizető *Holyák*, melyre az Szepeziek Lovaiikat szoktak hozni” (OL. U et C Fasc. 24 Nr. 80); „Ezen meghirt *Holyáknak* ilyen jövedelme vagy[o]n” (uo.); Murány, 1663: „Az Dezma adó Juhos emberek Morhay. Pascatiookra való *Holyak[na]k* neveő” (OL. U et C Fasc. 25 Nr. 5); Likava, 1666: „*holiakkal* es vetesekkel” (OL. Battyány lt. Illésházy család iratai, Lad. 25 Fasc. 28); Rajec, 1719: „Dizmabeli proventus — *Holaktul* valo proventus” (OL. Balassa család lt. Vágbesztercei urad. 4. cs.).

Tartalmi, alaki és szóföldrajzi szempontból egyaránt kétségtelen, hogy az egykori tájnyelvi *holya*~*hola* a szlovák *hola* 'plocha vysokých hôr nad hranicou stromovej vegetácie, krytá trávnym porastom; výšimový pasienok, horská lúka' (SISJ. I, 499) átvétele, mégpedig annak második jelentésében. A szlovák *hola* (nyelvjárási *hola*, l. BERNOLÁK, JANCS.) a *holj* 'csupasz, kopár; nackt, bloß, kahl' melléknév származéka (l. MACHEK, EtSlČ.² 137: *holj*). A szlovák *g > h* változás egyértelmű tanúsága alapján bizonyos, hogy az átvétel csak a XII. század után történhetett meg. A szlovák szó átkerült a lengyelbe, itt *hala*, nyelvjárási *chola* (~ *chala*, *chála*) és a lemkóba is, itt *hola* alakban található (l. ŚLAWSKI, SIEt. I, 393: *hala* 1.).

Ez a kifejezés a magyarországi latinságból idézhető a legkorábban; vö. 1565: „Walachus duo ovilia habet. . . ad radices Alpium, quas *Holas* nominant” (BARTAL 308), de nagyon valószínű, hogy az idézetben levő *hola* a hegyvidékek szlovák lakosságának szóhasználatán alapszik, és nem hozható közvetlenül kapcsolatba a magyar nyelvvel. Ugyanígy: Murány, 1573: „*Holae*. Sunt etiam ibi pascua, vulgo *holae*, quod gramen inde veniens peregrinis venditur aut pro censu ordinario conceditur” (Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerkesztette. . . MAKSAY FERENC. Bp., 1959. 326). Itt a *holae* kifejezés jelentése 'havasi legelő', s úgy tetszik, hogy a *vulgo* kitétel ez esetben is inkább a szlovákra vonatkozik, semmint a magyarra. A szlovák *hola* szó egykori használatára vö.: Hrádok, 1587: „zaplatili. . . od *Holov* czo konye pasaŷu” (OL. NRA Fasc. 156 Nr. 6: 3); Lietava, 1605: „gedne[h]o Barana od Šalassŷ, a *Holj*. . . dawati magu” (OL. Batthyány lt. Rsz. 68 Lad. 27 Fasc. 8/a);

Likava, 1621: „Tito na jednej *holi* panskej seno bez dovoleni pokosili” (J. ALBERTY—J. GINDL—A. KOČIŠOVÁ, Cesty za poznáním minulosti. Banská Bystrica, 1970. 72); Likava, 1626: „Na *holach* maji sena kositi, hrabati” (R. MARSINA—M. KUŠÍK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. II. Bratislava, 1959. 132); Lietava, 1626: „*Hole* držia dve. . .” (uo. 235); stb.

A nyelvtörténeti adatok alapján megállapítható, hogy a szlovák eredetű *holya*~*hola* főnevet az egykori Magyarország északi, északkeleti területeinek magyar nyelvű lakossága a XVII—XVIII. században ténylegesen használta, meghonosodási folyamata azonban biztosan korábban, talán valamikor a XIII—XIV. században elkezdődött, amikor ugyanis a magyarság közelebbi kapcsolatba került a hegyi pásztorkodással.

A *holya* — függetlenül tájnyelvi meghonosodásától — földrajzi névként is átkerült a magyar nyelvbe. A szlovák szót őrzi a Nógrád megyei *Hola*, *Holya* helynév (l. STANISLAV, SlovJuh. II, 217), valamint a *Golya*, *Galya* is, amely azonban már korábban, még a XII. század előtt honosodott meg nyelvünkben. Az előbbire vö. Gömör megye, 1664: „*Golya* tető” (ILA, Gömör megye. I—IV. Bp., 1944—1976.; II, 285), míg az utóbbi a *Galyatető* összetétel első tagjaként napjainkig megőrződött (erre l. KISS: Nyr. XCVII, 82).

klopcsi 'gyerek': 1708: „Majd úgy járnak velem az hadak, mint az lengyel püspök az *klopcsival*: megette az egyik madarat, — hol a másik? A to druga! Hol az egyik? A to jedna!” (ArchRák. V, 590).

A szövegkörnyezet alapján elsősorban lengyel eredetűnek tarthatnók (a lengyel *chłopiec*-re l. SŁAWSKI, SIET. I, 69), tekintettel azonban Bercsényi Miklósnak Magyarország északkeleti részeihez fűződő szoros kapcsolataira, én inkább a kelet-szlovák nyelvjárási *chlopec*, *chlopčik* (l.: KÁLAL 199; BUFFA 158), esetleg kárpátukrán *хлопец*, *хлопчик* 'fiú, gyerkőc, legény(ke)' (KATONA, Ukrán—magyar szótár. I, Budapest—Uzsgorod, 1963. 393) átvételére gondolok. Bercsényi szóhasználata különben sem látszik egyéninek, tehát nem lehetetlen, hogy a szlovák és kárpátukrán nyelvű lakossággal közvetlenül érintkező magyarság már abban az időben ismerte szavunkat. A *klopcsi* ily módon azonos forrású és etimológiájú szó a csupán 1858 óta számon tarott *klapec* főnévvel (TESZ. II, 501), illetve annak 1862 óta adatolt tolvajnyelvi *krapik* 'legény, suhanc' változatával (l. GREGOR: MNy. LXVIII, 162). A Bercsényi által másfél évszázaddal korábban említett *klopcsi* végződése megegyezik a Bajáról közölt *klapcsi* 'verébfióka' tájszóéval (l. KNIEZSA, SzlJsz. 270), jelentésében pedig pontosan megőrzi az átvett szó eredeti tartalmát. KNIEZSA (SzlJsz. 270) a *klapcsi*-t magyar képzésnek tartja. Ha ezt elfogadjuk, akkor is bizonyosnak látszik, hogy a képződmény kialakulása a gyakran hallott szlovák *chlapče* vokativus alakhoz kötődik. Én azonban megfontolandónak tartom a *chlapčik*~*chlopčik* diminutivumból való kiindulást is. Ez esetben a magyar nyelvérzék ugyanis a többes szám jelének vélt *k* végződést elhagyta (erre l. *csárda*, *poltura* stb.), s így keletkezett a *klopcsi*.

lipták 'Liptó megyei (ember)': 1703: „Nem tudom, Andrási Miklós urammal elment-é az ezere? Ha az is, Ocskai is elment, nem kevesebb csintalanság lesz ott, mint az *liptákok* követnek” (Thaly, RT. II, 24).

A szlovák *Lipták* 'Liptó megyei (lakos, születésű)' (SlSJ. II, 49) főnév átvétele. Személynévként vö. 1598: „*Liptak*, Martinko” (ILA i. m. II, 464). A szlovák kifejezés a *Liptov* 'Liptó' alapszónak *-ák* (< *-akъ*) főnévképzővel alkotott származéka. (A képzési modellre vö. J. HORECKÝ, Slovenská lexikológia. I. Tvorenie slov. Bratislava, 1971. 104; az *-ák*, *-iak* képző eredetére l.:

J. HOLUB—FR. KOPEČNÝ, Etimologický slovník jazyka českého. Praha, 1952. 450; Z. KLEMENSIEWICZ—T. LEHR-SPLAWIŃSKI—S. URBAŃCZYK, Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa, 1955. 202). A magyar tájnyelvi *lipták* szlovák előzménye tehát pontosan úgy keletkezett, mint a cseh eredetű *hanák* (TESz. I, 43: 1787-től), a szerb-horvát eredetű *bosnyák* (TESz. I, 351: 1693-tól, de vö.: 1620: „*bosnyákék*”: TörtTár. 1885: 473; 1636: „*bosnyákok*”: BEKE A., Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczi Györggyel. Bp., 1882. 43), a lengyel eredetű *polyák* (TESz. III, 247: 1595-től), a szlovák, esetleg ukrán eredetű *rusznyák* (TESz. III, 465: 1742-től), a szlovák eredetű *hornyák* (TESz. II, 147: 1714-től, de vö. 1621/XIX. sz.: „Lengyellel *Hornyakkal*”: RMKT. XVII. sz. VIII, 259) stb. Ezek mindegyikének alapszava a jelölt személy származási helyére, területére mutat rá. A *lipták* a XVIII. század elején minden bizonnyal ismert kifejezés volt a magyarok számára, hiszen Bercsényi Miklós magától értetődő természetességgel írta le, mégpedig Károlyi Sándornak, akinek a szlováksággal igazán kevés kapcsolata volt. A népnyelvben megtalálható ma is, vö. Borsodnádásd: *lipták* 'Liptó megyei toborzott bányász' (Nyr. LXXXIII, 108).

nyeboscik 'szegény, szerencsétlen, nyomorult (ember)': 1704: „ellenben az két regiment dánus rongyossan s *nyeboscik*-módra maradt el tőle, kik is haza akarnak menni” (ArchRák. IV, 85); 1707: „*Nyeboszcik* török lovam meghóta magát; bizony, jobban bánom mindgyárst ezer veres tallérnál” (ArchRák. V, 375); 1708: „Lévához az mely regimentek mennek, mind *nyeboscik*” (ArchRák. V, 643); 1709: „Szent-Péterit az egész *nyeboscikokkal* és az magam harkályival küldtem oszán s Ráhó felé” (ArchRák. VI, 300).

Az adatok alapján mind főnévként, mind melléknévként használt magyar tájnyelvi *nyeboscik* (~*nyeboscik*) minden bizonnyal a szlovák népnyelvi *nebožčík* (vö. *Nebožčík* 'Selige, Verstorbene; Istenben bódogult': BERNOLÁK; kelet-szlovák *neboščik*: Buffa 184), irodalmi és közép-szlovák *nebožtík* '(szegény) megboldogult' (SISJ.) főnév átvétele. A szlovák szó végső soron a *nebohý* (<*ne-bogŕ*) származéka (MACHEK, EtSlC². 393). Szavunk alakilag és tartalmilag egyaránt visszavezethető lenne a lengyel *nieboszczyk* 'Selige, Verstorbene' (LINDE III, 320) főnévre is, de a *nyeboscik* adat hosszú *í*-je, valamint II. Rákóczi Ferenc Bercsényihez írt levelének *nyebostyik* változatában levő *ty* a szlovák javára dönt; vö. 1706: „A *nyebostyik*-mediatoroknak levelére talám legjobb volna az válasz” (ArchRák. I, 590).

A 'megboldogult' → 'szegény, szerencsétlen, nyomorult' jelentésváltozás könnyen bekövetkezhett a magyarban is, de lehetséges, hogy a szó ebben az értelemben előfordul a szlovák népnyelvben is, csupán az eddigi számbavétele nem történt meg. S KIRÁLY PÉTER szóbeli közlése alapján ez utóbbi feltevés a helyes. A kelet-szlovák nyelvjárásban ugyanis a *neboščik* szó 'szegény, szerencsétlen, nyomorult' jelentésben is él. A jelentéshez egyébként vö. az azonos tőből képzett *neborák*, *neboroka* 'szegény, szerencsétlen, gyámoltalan (férfi, ill. nő)' (SISJ. II, 315) származékot. A magyarban a gyakori előfordulás és a szófaji kettősség egyaránt a *nyeboscik* meghonosodottságát igazolja.

nyist 'semmi': 1704: „Az 2000 aranyot megküldte tegnap igen jókor Helenbach Uram; valóban búmmal iparkodtam megszerzésében: de, bizony — *nyist*, ha nem érkezett volna az bányákról” (ArchRák. IV, 143); 1706 (Károlyi Sándornak): „és így megint méltóságos főgenerális uram *corpussa* — *nyist!*” (THALY, RT. II, 134); 1706: „Nógrádban s Ungban van még 50—50

lovás, az többi *nyist!*” (ArchRák. V, 281); 1706: „rácz lovas *nyist*, gyalog valamely” (ArchRák. V, 308).

A ma már feltehetően kiveszett tájnyelvi *nyist* a szlovák nyelvjárási *ništ* 'semmi' tagadószó pontos átvétele. Az általában használt *nič*-nek a változata a *ništ* (<*ni*+*čsto*, l. MACHEK, EtSlČ.² 398), s a morván kívül főleg a nyugat-szlovák és részben a közép-szlovák nyelvjárásban él, adatszerűen a XVI. század óta igazolható (l. STANISLAV, DejinySlJaz. II, 330). Bizonyos, hogy az északi területek magyar nyelvében a XVIII. század elején megszokott kifejezés volt, hiszen Bercsényinek nemcsak a fejedelemhez írt leveleiben fordul elő, hanem a Károlyi Sándornak küldöttben is. II. Rákóczi Ferenc szintén használta; vö.: 1706: „Az morvai operatiókról szólló Andrászki levélét valóban keresém, de *nist!* hihető, ott felejtette Kegyelmed” (ArchRák. I, 590); 1707: „egy-egy csoportoska vólt az mezei strázsa, hatvan lépésnyire az kapuktúl, fennálló hada *nyist!*” (ArchRák. II, 4).

r u d a 'érc': 1708: „80-nos ezüstes *rudát* is szedtek már” (ArchRák. V, 565); 1708: „hasznot nem hoz, a mely bányának kevés vagy szegény *rudája* gyün” (uo.).

Szavunkat Bercsényi Miklós Selmechányáról írt levelében használja, feltehetően olyan szakmai kifejezésként, amely elsősorban a bányavidékek lakosságának volt a sajátja. A bányászkodó szlováksággal közvetlenül érintkező magyar etnikum több szlovák eredetű vagy közvetítésű kifejezést elsajátított, ezek közé tartozik a *ruda* is. A szlovák *ruda* 'Erz' (eredetére l.: HOLUB—KOPEČNÝ, EtSlČ. 318; MACHEK, EtSlČ.² 522—3) főnév a magyar köznyelvben nem terjedt el, de számos bányatelepülés vagy az érccel összefüggő földrajzi alakulat nevében megőrződött (pl. *Rudnok*, *Rudabánya* stb.), és az egykori északi megyékből egészen az Árpádok korától igazolható (l. GREGOR: ALingu. XVIII, 347). A magyar bányászati terminológia kialakulásával foglalkozva a szlovák eredetű *ruda* 'érc' szót eddig csupán újabb keletű adatokban találtam meg (l. uo.), Bercsényi tanúsága szerint azonban bizonyos, hogy már évszázadokkal korábban behatolt a bányavidékek magyar szóhasználatába.

s l a h t a 'lengyel nemes': 1705: „egy muskatéros lengyel *slachtát* magát s fassióját is megküldtem Nagyságodnak” (ArchRák. IV, 638); 1710: „az többi csak olyan *Schlachták*. . .” (ArchRák. VIII, 228); 1711: „Úgy látom, az büszke *schlahta* is bolond az Forbahton, nemcsak az durmosz magyar!” (ArchRák. VII, 37).

Szavunk a XV. század óta kimutatható lengyel *szlachta* 'nemes; nemeség' (BRÜCKNER, SHet. 550; MACHEK, EtSlČ.² 616) főnévnek az átvétele. A jövevény *slahta* az ország északi, északkeleti részein élő nemesség nyelvében aligha lehetett szokatlan, értéke azonban kétségtelenül terminusi volt: mindig a lengyel nemesre vonatkozott. Hogy nem Bercsényi Miklós alkalmi kölcsönzéséről van szó, azt a *slahta* korábbi előfordulása is bizonyítja; vö.: 1652—1653: „befogadták az *slachtába* és két nemességről való leveleket csináltatott” (MonTME. V, 421); 1652—1653: „hogy az lengyeleknek atyafia legyen és királyoknak szolgálja és *slachticságot* kívánt töllek” (uo.). Ez esetben ugyan az *l* utáni *e* csehes ejtémódot tükröz, és a *slachticság* származék is cseh forrásra utal. Ettől függetlenül a XVII. századi előfordulás mindenképpen a nyugati szláv eredetű szónak nyelvünkbe történt behatolásáról tanúskodik. (A fordított irányú hatásra: magyar *nemes* > szlovák, ukrán *nemeš*, *nameš* stb. most nem térek ki).

sztarosza 'nagyobb közigazgatási egység vezetője'; — *potsztarosza* 'a sztarosza helyettese': 1707: „Pulyavánál akadunk egy *sztarosztára*” (ArchRák. V, 438); 1710: „az ravai *sztarosza* Grudzinski assecuratoria-levelét” (ArchRák. VIII, 181); — 1708: „az ziwecki *pottstarostáé*” (ArchRák. V, 512); 1712: „Az winogrodi *potarosta*[!] most hozá hírt” (ArchRák. VII, 122); stb.

Funkcióját és használatát tekintve ugyanolyan típusú átvétel a lengyelből, mint a *slahita*. A lengyel *starosta* a *stary* 'öreg, idős' melléknév származéka (BRÜCKNER, SHet. 514), de hasonló vagy közel álló jelentésben megvan a szó egyéb szláv nyelvekben, így a csehben, szlovákban, ukránban és oroszban is (l.: MACHEK, EtSlC². 574; VASMER, RussEtWb. III, 5). A lengyeleknél a sztarostaság intézménye a XIII–XIV. század folyamán a csehből honosított meg (l.: S. URBAŃCZYK, Z dawnych stosunków językowych polsko-czeskich. I. Kraków, 1946. 150–1; Z. KLEMENSIEWICZ, Historia języka polskiego. I. Warszawa, 1961. 142–2). A *starosta* már az ócsehben gyakran és több jelentésben is használt kifejezés volt (erre l. V. BRANDL, Glossarium illustrans bohemico-moravicae historiae fontes. Brünn, 1876. 322), ennek megfelelően a *starosta* a lengyeleknél a legrégebb időkben magas közigazgatási és jogi személy volt, később, a XV. századtól egyes területek királyi képviselője, majd kisebb közigazgatási méltóság viselője is (l.: GLOGER, EncyklStar. IV, 271–3; SłJP. VIII, 714). A magyarban mind a *sztarosza*, mind a *potsztarosza* (<lengyel *podstarosta*) már a XVI. század óta nyomon követhető — használták a *sztarostaság* származékot is —, de mindig csak lengyel vonatkozásban éltek vele; vö.: Munkács, 1546: „lowaj lengel | orzagba woltanak *stareztanal*” (LevKözl. IV, 102); Liptóújvár, 1588: „Királnak is irok penig, hogy protectionált adjon, az szánoki ispánra-é vagy *sztararosztára*, igazságunkban oltalmazzon” (Balassi: ÖM. I, 315); 1626: „Az tekintetes és ngs szandomeri *sztarosza*” (TörtTár. 1886: 666); 1632: „ment Csáki be az Lubomirski *starostához*” (TörtTár. 1889: 623); 1636: „az maga *sztarosztasági* alatt való elegy nemesség” (SZILÁGYI SÁNDOR, Levelek és okiratok I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. Bp., 1883. 303); — 1584: „yeött wala embere kراكaj *podztaroztája* urwnkhoz” (Mon0km. XLII, 158); 1708–1710: „recomendálnak egy lengyel *podstarosztának*” (Bethl.: Élet. I, 210); stb. Az adatok bősége egyértelműen arra mutat, hogy az egykori lengyel–magyar kapcsolatok következtében a *sztarosza* — éppúgy mint a *slahita* — beletartozott a magyar nemesség egy részének a szókincsébe.

Figyelmet érdemel, hogy szavunkat BERNOLÁK minden stilisztikai vagy hovatarozási megszorítás nélkül szótározta is. Speciális jelentését viszont az igazolja, hogy latin, német és magyar megfelelőseit egyaránt a szláv szó segítségével adja vissza: *Starosta* 'starosta [latin], *Starost* [német], *sztaroszt* [magyar]'. BERNOLÁK ismerhette a németből a *Starost* kifejezést, hiszen a német nyelvterület keleti részein a szláv *starosta* szó *Starost* alakban már a középkorban polgárjogot nyert (l. G. BELLMANN, Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteldeutschen. Berlin—New York, 1971. 234–6). Szembetűnő viszont a magyarban a szóvégi *a* hiánya. Talán a német hatására került így a szótárba (?).

t o v a r i s '(baj)társ': 1707: „Ma szóllottam egy reám ösmert *tovariszával* Szinyawszki Uramnak” (ArchRák. V, 436); 1710: „Ki Rittmester, ki *Tovaris*, ki micsoda, menjen haza az ki maradni nem akar” (ArchRák. VIII, 228); 1712: „Éppen most üzente Iliak, hogy 2 *towaris* gyütt, szemmel látott dolgot mond” (ArchRák. VII, 161) stb.

A XIV. század vége óta adatolt *társ* főnevünkkel etimológiailag szerves kapcsolatban levő orosz eredetű *tovaris* szavunkat 'orosz katona' jelentésben 1678-tól tartja nyilván a nyelvészeti irodalom (l. TESz. III, 857), de igazolható korábról is. Szentpáli István követ például a kozákoktól ezt írta 1636-ban: „maga is sebbe rabbá esék 27 főember *tovarisival*” (SZILÁGYI i. m. 311). A '(baj)társ' jelentésű *tovaris* lehetne külön átvétel a lengyelből, de valószínűbbnek tartom, hogy az oroszból már korábban megismert szónak csupán a jelentése bővült ki a lengyel alapján. Annál is inkább, mivel a Bercsényitől idézett egyik-másik adatban a 'katona' értelmezés is lehetséges. A XVIII. századot követően a *tovaris* a magyarban feltehetően teljesen feledésbe merült, mígnem a II. világháború után ismét eljutott hozzánk, most már az 'elvtárs' jelentéssel gazdagodva (l.: TESz. III, 858; BAKOS, IdSzKifSz. 857).

u k á z 'parancs, rendelkezés, rendelet': 1711: „mivel vette az czár *ukázzát*, hogy menjen maga Scheremet eleiben” (ArchRák. VII, 73).

A TESz. (III, 1030) szerint 1794 óta adatolt *ukáz* 'az orosz cártól kibocsátott rendelet' olyan nemzetközi szó, melynek a forrása a XI. század óta ismert orosz *ykáz* 'törvényerejű rendelet', a magyarba azonban minden bizonnyal német közvetítéssel került. Ez az eddigi adatok alapján valószínűnek is mondható, Bercsényi Miklós szóhasználata azonban kétségtelenül az orosz alapul. Nem látszik alkalmi kölcsönzésnek, és föltehető, hogy az oroszokkal való diplomáciai és katonai érintkezések révén a Rákóczi-szabadságharc idején az *ukáz* kifejezést módjában volt megismerni a magyar nemességnek vagy legalábbis egy részének. A német közvetítésű változatok későbbi átvételek, ezek nem a közvetlen érintkezések, hanem az írott betű segítségével jutottak el hozzánk.

z s e n a 'feleség': 1704: „Az *zsenám*, Nagyságos Uram... mind azt hányja, miért nem provideálok róla?” (ArchRák. IV, 117); 1705: „Oda van most, elmehet, ha tetszik, — idemarad az *zsenája*” (ArchRák. IV, 287).

Szavunk a szlovák *žena* 'asszony; feleség' (SlSJ. V, 796) átvétele. Végső forrása azonos a KNEZSA szerint Csokonai műveiből 1799 óta adatolható *zsana* 'zsémbes asszony' tájszavunkéval, amelynek közvetlen átadója (szerb, bolgár, ukrán?) bizonytalan (SzJsz. 574). Azóta SZILÁGYI FERENC kimutatta, hogy Csokonainak már 1797-ben Komáromban írt versében megtalálható a *zsana* 'feleség' főnév, mégpedig gúnyos értelemben használva (NytudÉrt. 82. sz. 202). A főleg Dunántúlra és Erdélyre mutató adatok alapján a déli szláv, illetőleg ukrán kiindulás feltételezése jogos volt, de az a tény, hogy a *zsana* első fölbukkanása Csokonai komáromi tartózkodásához kötődik, a szlovák származtatás lehetőségét is felveti. Persze, igazolni egyelőre ezt sem lehet. (Tekintettel a korabeli szerb kereskedők Duna menti és komáromi szerepére, KISS LAJOS annak a szóbeli véleményének adott hangot, hogy a szerb származtatás a valószínűbb.)

Annyi mindenestre bizonyos, hogy a Bercsényinél előforduló *zsena* változat az északi, északkeleti magyarság szóhasználatának élő eleme volt, hiszen Csokonai *zsana* tájszavát Kazinczy a XIX. század húszas éveiben *zsena* alakra változtatta, „bizonyára a maga szűkebb zempléni hazájának szlovák nyelvjárásából ismert *žena* 'feleség' szó alapján” (SZILÁGYI: i. h. 203). Úgy gondolom, hogy szavunkat Kazinczy az ottani magyar nyelvjárás alapján is ismerhette. A legvalószínűbb talán az, hogy a szomszédos szláv népektől körülvevett magyarság a *zsena*~*zsana* tájszót területileg egymástól függetlenül is átvehette, hiszen a szláv szomszédoknál lényegében azonosan hangzó kifejezés

mindennapos használata akarva-akaratlan a fülébe ivódhatott délen és északon egyaránt. Főleg akkor, ha bizonyos jelentésárnyalat is kötődött hozzá.

A szlovák eredetű *zsená* főnév *zsenyi* (<többes számú *ženy*) változata egyébként a magyar diáknyelvből 1917 óta szótározva van (l. GREGOR: MNY. LXVIII, 162). A *zsená* és változatai tehát nyelvünk stiláris lehetőségeit is gazdagítva hatoltak be a magyar szókészlet különböző rétegeibe.

6. A bemutatott esetek egyáltalán nem jelentik azt, hogy Bercsényi Miklós szókincsének minden nyugati és keleti szláv vonatkozású elemét föl-soroltam. Erre most semmilyen szempontból nem vállalkozhattam. Céлом elsősorban az volt, hogy rámutassak Bercsényi levelezésének eleddig kevés figyelemben részesült szóanyagára (néhány adatot közölt tőle KISBIRÓ MÁRTON: Nyr. XII, 264–6), pontosabban ennek bizonyos rétegére és vonásaira. De ilyen vagy olyan okoból tárgyalni lehetne (s kellene is) az olyan kifejezéseket, mint például a *copák*, *durmos*, *figlya*, *granica*, *král*, *setko*, *verscs* stb. A Bercsényi segítségével ránk maradt szólások, szóláshasonlatok is megérdemelnék az elemző számbavételt, a fentiekén kívül; vö. pl.: 1711: „Tudom, hogy nem hisznek nekem, mint a piros koldúsnak, hogy nincs pénzem” (ArchRák. VII, 48, tévesen: 84); 1711: „az ki az tavaszi sóskán hízni akar, — ki kell annak, ha csak szalmán is, telelni” (uo.); 1711: „Mikor mégis pínzt adna hozzá az király, mint az bécsi húsért járó pudlinak az kosárban” (ArchRák. VI, 74); 1712: „még grammaticában phaeruláztak azért, hogy megtanuljam; kinek bötöszerént való magyarázatja az, hogy egy az eb a taczival” (ArchRák. VII, 87); stb. És remélem, hogy előbb-utóbb nemcsak Bercsényi Miklós, de a nem íróként számontartott kortársai nyelvhasználatának sokoldalú lexikális elemzésére is sor kerül majd. Mind a kor, mind annak tollforgató képviselői megérdemlik a figyelmünket.

GREGOR FERENC

Az időtartam és a magyar magánhangzó-rendszer*

Már régóta foglalkoztatott a magyar magánhangzók időtartamának és hangszínének, más szóval kvantitásuk és kvalitásuk összefüggésének kérdése. Galeotto Martio már több évszázaddal ezelőtt felismerte: nem mindegy, hogy *halat* vagy *hálát*, *felet* vagy *félét ad*; manapság *örül* vagy *őrül* stb. Sok felfogás szerint a magyarban nincs vagy csak minimális a hangszínbeli különbség a magánhangzó rövid és hosszú párja között; olyannyira, hogy a fonetikus írásban nem is jelöljük külön betűtípussal a rövidet, mint azt az angol vagy német teszi. Ezért szükségesnek tartottam a kérdés beható vizsgálatát.

Jóllehet a gyakorlatban hangos beszéd kommunikációnk jól és megbízhatóan működik, a beszédfolyamat fiziológiája rendkívül komplikált, és még sok pontja tisztázatlan. A beszélőtől immár függetlenné vált akusztikum, azaz hangos beszéd észlelése a hangjelenségek érzékelésével kezdődik, majd a jelzések előzetes szegmentálásával, azonosításával folytatódik. Az információ felvétele és feldolgozása elsősorban kiválasztási folyamat, ennek során a hallgatóban egy megjelenő elemhez a másodperc tört része alatt egy sereg asszo-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1978. március 14-i ülésén.

ciáció ötlik fel, és az alapinformációval azonosítja a megfelelő mintát, közben a felvett információt kategorizálni és általánosítani kell. A beszédhangok észlelését és azonosítását az anyanyelv fonológiai rendszere határozza meg. Ennek alapján a hangjelenségeket típusokba, osztályokba soroljuk, majd megállapítjuk a típusok egymáshoz való viszonyát. Ezek szem előtt tartásával láttam hozzá vizsgálataimhoz.

Még 1971-ben alkalmam nyílt Hamburg, Köln és Bonn egyetemeinek fonetikai intézetében alapvető műszeres mérések és kísérletek végzésére. Egyik kísérletem a magyar magánhangzók szintetikus előállítására volt az OVE I/b-vel, illetve OVE II-vel. Később — már itthon — e szintetikus izolált magánhangzókat több, magyar anyanyelvű csoporttal lehallgattattam, és észleléseiket feldolgoztam. A kísérlet sok érdekes tényezőre hívta fel a figyelmet, így például az időtartam döntő jelentőségére. A folyó beszéd normál tempóját véve alapul (10 hang/sec alapján egy hangra relatíve kb. 100 millsecundum — a továbbiakban ms — jut) az derült ki, hogy a hallgatóság nem vagy csak nehezen (nagy szórással) tudta a szintetikus hangot azonosítani. Jobb volt a hangfelismerés eredménye, ha az izolált szintetikus hangot egy 15 dB-lel gyengébb fehér zaj követte soron, de az időtartam ez esetben is döntő jelentőségű volt. Ezért különböző időtartamú, de azonos hangminőségű és hangerőségű szintetikus hanggal végeztem el a vizsgálatot. E vizsgálatban az derült ki, hogy a rövidebb időtartamú szintetikus beszédhangot a hallgatók nagy többsége zártabbnak fogta föl, mint azonos minőségű hosszú változatát. E kísérlet részletes leírásától most eltekintek, mindössze egy példát hoznék: a 7. számú tesztangot (paraméterei: F_0 : 100 Hz, F_1 : 450 Hz, F_2 : 850 Hz, F_3 : 2500 Hz és F_4 : 3500 Hz). E komplex szintetikus hangot különböző hosszúságban (500 ms, 400 ms, 300 ms, 200 ms, 150 ms és 100 ms) vettük magnetofonszalagra (19,5 cm/sec sebességgel). A tesztvizsgálat során a meghatározott paraméterű izolált hangok értékelése időtartamuktól függően különböző volt. Az 500 ms időtartamú változatot majd mindenki (98%) *o*-nak fogta föl (2% egyébnek). Ugyanakkor az időtartam csökkenésével egyre inkább csökkent ez az „egyöntetűség”, a 150 ms-os változatnál már 80% *u* hangként értékelte, 15% egyébnek, és a hallgatóknak csak 5%-a tartotta *o* hangnak. A 100 ms vagy ennél rövidebb változatokat (a normál beszédtempóban általában előforduló időtartamokat) már nem tudták beszédhangként felfogni. — Ennek valószínű magyarázata az, hogy az izolált szintetikus hang határozott paraméterei ellenére kevés információt tartalmazott, és ez akadályozta az azonosítást. (Kevés volt a jel időtartama a tipizálásra, és nem volt mihez viszonyítani.)

Az újabb kísérletek során természetes beszédet (felolvasást) vettem alapul: olyan egy- és kéttagú szavakat, melyek hangsúlyos, hosszú magánhangzója nyíltabb és zártabb változatban egyaránt értelmes szót adott. Úgy véltük, hogy természetes hangkörnyezetben talán jobban vizsgálható, hogy mi határozza meg jobban a magánhangzó jellegét: a kvantitás vagy a kvalitás. Jóllehet a szintetikus hangokkal végzett kísérletekben is kitűnt, hogy az izolált magánhangzók minőségének megítélésében nemcsak meghatározott formánsaik, hanem időtartamuk is nagy szerepet játszott; úgy is mondhatjuk, hogy a magánhangzók tipizálási, osztályozási, összehasonlító rendszerében a paraméterek megítélésében az időtartam jelentős elem. Ide vonatkozó cseh és német kísérleti fonetikai vizsgálatok is ezt bizonyították (P. JANOTA, Auditory evaluation of synthetic speech sounds, thesis. Praha, 1965.; Űő., Personal Characteristics of Speech. Praha, 1967.; G. HEIKE, Suprasegmen-

I/a tábla: A hangsúlyos magánhangzók időtartama (ms-ban) az egyes rövidített hangú kísérletekben:

Példa	A példaszó összideje (ms-ban)	A rövidítés mértéke százalékban				
		100%	80%	60%	40%	20%
<i>bőg</i>	N 777	380	304	228	152	76
	F 658	340	272	204	136	68
<i>bér</i>	N 745	360	288	216	144	72
	F 832	460	368	276	184	92
<i>bór</i>	N 751	430	344	258	172	86
	F 909	545	436	327	218	109
<i>szőr</i>	N 756	410	328	246	164	82
	F 751	450	360	270	180	90
<i>szén</i>	N 784	370	296	222	148	74
	F 944	480	384	288	192	96
<i>szór</i>	N 758	400	320	240	160	80
	F 886	520	416	312	208	104
<i>tőr</i>	N 720	460	368	276	184	92
	F 680	490	392	294	196	98
<i>kés</i>	N 790	370	296	222	148	74
	F 787	430	344	258	172	86
<i>től</i>	N 674	370	296	222	148	74
	F 691	435	348	261	174	87
<i>főz</i>	N 658	450	360	270	180	90
	F 784	550	440	330	220	110
<i>vész</i>	N 780	380	304	228	152	76
	F 931	460	368	276	184	92
<i>kór</i>	N 686	380	304	228	152	76
	F 604	410	328	246	164	82
<i>Győr</i>	N 778	440	352	264	176	88
	F 865	530	424	318	212	106
<i>nyél</i>	N 698	340	272	204	136	68
	F 761	440	352	264	176	88
<i>szósz</i>	N 727	330	264	198	132	66
	F 898	425	340	255	170	85

N = női kísérleti alany mondásában.

F = férfi kísérleti alany mondásában.

tale Analyse. Marburg, 1969. 46 kk.; F. KLIX, Information und Verhalten. Berlin, 1971. 245 kk.; GERHART LINDNER, Urteilsveränderung bei Vokalverkürzung: ZPhon. XXIX, 407–14). HEIKE már 1967-ben bizonyította, hogy természetes beszédhangok esetében is időtartam-csökkentés nyomán megváltozik a hang minőségének megítélése (különösen szókezdő, hangsúlyos helyzetben).

Tulajdonképp jelen kísérletünk is azt a célt szolgálja, hogy megvizsgáljuk a magyar magánhangzókat, hogyan tűrik időtartamuk csökkentését, illetve miként észlelik és ítélik meg a hallgatók a hangsúlyos, hosszú, középső nyelvvállású magyar magánhangzókat időtartamuk következetes (80%, 60%, 40%, és 20%-os) csökkentése nyomán. E célból 15 egytagú és 15 kéttagú szót

I/b tábla: A hangsúlyos magánhangzók időtartama (ms-ban) az egyes (rövidített hangú) kísérletekben:

Példa	A példaszó összideje (ms-ban)	A rövidítés mértéke (százalékban)					A 2. szótag mgh- jának ideje (ms-ban)
		100%	80%	60%	40%	20%	
<i>főzet</i>	N 880	280	224	168	112	56	190
	F 842	315	252	189	126	63	140
<i>béka</i>	N 870	260	208	156	104	52	240
	F 810	275	220	165	110	55	180
<i>bólya</i>	N 788	260	208	156	104	52	236
	F 824	310	248	186	124	62	180
<i>tőzeg</i>	N 850	320	256	192	128	64	190
	F 878	305	244	183	122	61	175
<i>tészta</i>	N 850	260	208	156	104	52	230
	F 816	290	232	174	116	58	180
<i>gólya</i>	N 660	260	208	156	104	52	210
	F 835	305	244	183	122	61	195
<i>bőrök</i>	N 880	340	272	204	136	68	140
	F 927	350	280	210	140	70	175
<i>léha</i>	N 707	290	232	174	116	58	210
	F 788	330	264	198	132	66	195
<i>szórva</i>	N 880	280	224	168	112	56	240
	F 870	320	256	192	128	64	195
<i>hője</i>	N 905	325	260	195	130	65	250
	F 746	310	248	186	124	62	180
<i>Léka</i>	N 748	270	216	162	108	54	214
	F 780	320	256	192	128	64	210
<i>kóka</i>	N 765	250	200	150	100	50	230
	F 820	320	256	192	128	64	220
<i>tőrök</i>	N 780	275	220	165	110	55	150
	F 786	340	272	204	136	68	165
<i>mélán</i>	N 791	220	176	132	88	44	170
	F 911	330	264	198	132	66	240
<i>lóca</i>	N 630	210	168	126	84	42	150
	F 641	260	208	156	104	52	250

N = női kísérleti alany mondásában.

F = férfi kísérleti alany mondásában.

választottunk, melyet női és férfi kísérleti alany egymás után, folyamatosan olvasott föl. Erről a 2×30 szóról 76 cm/sec sebességgel magnetofonfelvételt készítettünk, majd erről több másolatot készítve e felvételről egyenkénti vágással 80%, 60%, 40% és 20%-ra csökkentettük a hangsúlyos magánhangzók eredeti (100%-os) idejét (l. az I/a és I/b táblát). A hangsúlyos, hosszú magánhangzók időtartama egytagú szavakban a női kísérleti alany ejtésében 460 ms és 330 ms között, a férfi kísérleti alany ejtésében 550 ms és 410 ms között változott. A kéttagú szavakban ez az időérték jelentősen csökkent, a hangsúlyos hosszú magánhangzók időtartama a női kísérleti alany ejtésében 340 ms és 210 ms között, a férfi kísérleti alany ejtésében 350 ms és 260 ms között változott. A kéttagú szavak hangsúlytalan rövid magánhangzója a női és férfi

kísérleti alany ejtésében egyaránt 250 ms és 140 ms között váltakozott. Átlagot számítva: a hosszú magánhangzók átlagideje a női kísérleti alany mondásában 273 ms, a férfi kísérleti alany mondásában 312 ms. A rövid magánhangzók átlagideje a női kísérleti alany mondásában 203 ms, a férfi kísérleti alany mondásában 192 ms. A hosszú és a rövid magánhangzók időtartamaránya a női kísérleti alanynál: 1 : 0,74; a férfi kísérleti alanynál: 1 : 0,61. — A nagy sebességű (76 cm/sec) felvételre azért volt szükségünk, hogy a vágást kellő pontossággal tudjuk elvégezni. Szegmentátor segítségével meghatároztuk a magánhangzónak, illetve hangátmenetének határát, majd ezt (kezdeti és befejező szakaszát) érintetlenül hagyva a magánhangzó tiszta fázisának időtartamát csökkentettük folyamatosan az eredeti 80, 60, 40, illetve 20%-ára. A vágások a kisebb (40% és 20%) méréstartományokban némi toleranciát ($\pm 5\%$) mutatnak. Az időtartammérést a vágott felvételtől készített szonogramokon végeztem. (A szonogramokat a MTA. Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának szonográfján készítettük, ez úton köszönöm segítségüket. A magnetofon szalag nagy pontosságot igénylő vágását Radványi Péter technikus végezte, ezért ez úton is köszönetet mondok neki.)

A tesztvizsgálatot először a legrövidebb változat (az eredeti hang időtartamának 20%-a) lehallgatásával kezdtük, majd folyamatosan, megváltoztatott sorrendben a 40%-os, majd 60%-os alakváltozatokkal folytattuk. A kísérlet során azt tapasztaltuk, hogy a legrövidebb (20%-os) alakváltozatokban a hallgatóknak minimum 80%-a, egyes esetekben 99%-a zártabb (felső nyelvállású) rövid magánhangzónak észlelte, illetve ítélte az eredetileg hosszú, középső nyelvállású magánhangzót. A 40%-os változatokban ez az arány csökkent, de egy-két kivételtől eltekintve a zártabb alakváltozatok voltak az általánosak. Ugyanakkor a 60%-os alakváltozatokban már az eredeti hangszín észlelése volt többségben. Az eredeti időtartam 80%-ában már ugyanúgy, mint a 100%-ban, teljesen egyöntetűen az eredeti középső nyelvállású, hosszú magánhangzót, illetve szót észlelte a száz kísérleti „lehallgató” alany. A kísérletet több csoportban végeztük, az ezekben résztvevő „lehallgatók” magyar anyanyelvű nyelvész kollégák, illetve nyelvszakos bölcsészhallgatók voltak. Az egyes szavakat 5 másodperces szünetek követték, ez idő alatt írták le a kísérleti alanyok az észlelt szavakat. Az e kísérlet során nyert adatokat a II/a és II/b tábla tartalmazza, az eredményeket pedig a III. táblán foglalom össze. A lehallgatás során több alakváltozatot véltek hallani a kísérleti alanyok, ezeket gyakoriságuk sorrendjében ugyancsak a II/a és II/b táblán tüntettem fel; a ritkább alakváltozatokat (ötnél kevesebb adat) zárójelben közlöm.

A fenti kísérlet azt bizonyítja, hogy a magyarban a magánhangzó időtartamának jóval nagyobb szerepe van, mint azt eddig hittük. Az általános vélemény és felfogás az volt, hogy a hosszú és rövid magánhangzó alakpárok hangszínben nem vagy alig térnek el egymástól, ezért számukra külön fonetikus jegyet nem szükséges használni. Ez a kérdés a jövőben megfontolandó! A kísérlet ugyanis azt mutatta, hogy a hosszú hang inkább zártabb hangszínezetű (ez az időtartam csökkentésével egyöntetűen bizonyítást nyert). Ennek ellenére nem szándékozom messzemenő következtetéseket levonni, mindössze néhány tényre hívom fel a figyelmet: 1. A magyarban a felsőbb nyelvállású magánhangzók abszolút időtartama rövidebb, mint az alsóbb nyelvállású magánhangzóké; ezt már GOMBOCZ is megállapította (NyK. XXXVIII, 202 és ÖM II/1 37—42; vö. MOLNÁR: MNy. LXXIII, 471 és kk.). 2. Utalok arra a tényre, hogy a nyelvtörténetben a szövegi alsóbb nyelvállású magánhangzók

II/a tábla: A magánhangzók észlelésének változása (százalékosan) időtartamuk függvényében:

Példa	Az észlelt hang	A magánhangzók időtartama					Főbb alakváltozatok
		100%	80%	60%	40%	20%	
1. <i>bög</i>	$\delta > \ddot{u}$	—	—	55	78	85	<i>büg; bük, búk; büg, ...</i>
	$\delta \sim \ddot{o}$	100	100	44	20	11	<i>bög</i>
	egyéb	—	—	1	2	4	
2. <i>bér</i>	$\acute{e} > \acute{i}(\sim \acute{i})$	—	—	21	67	85	<i>bír, bír; pír; bíl, ...</i>
	\acute{e}	100	100	77	33	14	<i>(bél)</i>
	egyéb	—	—	2	—	1	
3. <i>bór</i>	$\acute{o} > u(\sim \acute{u})$	—	—	33	64	80	<i>bur, búr; búl, ...</i>
	$\acute{o}(\sim o)$	100	100	67	35	19	<i>(bor; ból)</i>
	egyéb	—	—	—	1	1	
4. <i>szór</i>	$\delta > \ddot{u}(\sim \ddot{u})$	—	—	20	50	66	<i>szür, szúr; szül, ...</i>
	$\delta \sim \ddot{o}$	100	100	79	50	33	<i>szór</i>
	egyéb	—	—	1	—	1	
5. <i>szén</i>	$\acute{e} > \acute{i}(\sim \acute{i})$	—	—	20	35	43	<i>szín, szín; szül; szín, ...</i>
	\acute{e}	100	100	79	65	56	<i>(szél)</i>
	egyéb	—	—	1	—	1	
6. <i>szór</i>	$\acute{o} > u(\sim \acute{u})$	—	—	16	45	72	<i>szur, szúr; szul, ...</i>
	$\acute{o}(\sim o)$	100	100	83	55	27	<i>(szól)</i>
	egyéb	—	—	1	—	1	
7. <i>tör</i>	$\delta > \ddot{u}(\sim \ddot{u})$	—	—	17	55	71	<i>tür, tür; tül, ...</i>
	$\delta \sim \ddot{o}$	100	100	83	45	29	<i>tör, (töl)</i>
	egyéb	—	—	—	—	—	
8. <i>kés</i>	$\acute{e} > \acute{i}$	—	—	12	60	94	<i>kis, kiss, ...</i>
	\acute{e}	100	100	87	40	6	
	egyéb	—	—	1	—	—	
9. <i>tól</i>	$\acute{o} > u(\sim \acute{u})$	—	—	6	31	61	<i>tul, tül, ...</i>
	$\acute{o} \sim o$	100	100	94	69	39	<i>toll</i>
	egyéb	—	—	—	—	—	
10. <i>föz</i>	$\delta > \ddot{u}(\sim \ddot{u})$	—	—	9	39	62	<i>füz, füz, ...</i>
	$\delta(\sim \ddot{o})$	100	100	91	61	38	<i>(föz)</i>
	egyéb	—	—	—	—	—	
11. <i>vész</i>	$\acute{e} > \acute{i}(\sim \acute{i})$	—	—	32	91	99	<i>visz, vissz; víz, ...</i>
	\acute{e}	100	100	68	9	1	
	egyéb	—	—	—	—	—	
12. <i>kór</i>	$\acute{o} > u(\sim \acute{u})$	—	—	3	28	50	<i>kur, kúr, ...</i>
	$\acute{o} \sim o$	100	100	97	72	49	<i>kor</i>
	egyéb	—	—	—	—	1	
13. <i>Györ</i>	$\delta > \ddot{u}(\sim \ddot{u})$	—	—	24	53	65	<i>gyür, gyúr; gyül</i>
	$\delta(\sim \ddot{o})$	100	100	76	47	35	<i>(györ)</i>
	egyéb	—	—	—	—	—	
14. <i>nyél</i>	$\acute{e} > \acute{i}(\sim \acute{i})$	—	—	50	85	96	<i>nyíl, nyíl</i>
	\acute{e}	100	100	48	15	4	<i>(nyíél)</i>
	egyéb	—	—	2	—	—	
15. <i>szósz</i>	$\acute{o} > u(\sim \acute{u})$	—	—	28	68	91	<i>szusz, szussz</i>
	$\acute{o}(\sim o)$	100	100	69	32	9	<i>(szosz)</i>
	egyéb	—	—	3	—	—	<i>(szóysz)</i>

II/b tábla: A hangsúlyos magánhangzók észlelésének változása (%-ban) időtartamuk függvényében:

Példa	Az észlelt hang	A magánhangzók időtartama					Főbb alakváltozatok
		100%	80%	60%	40%	20%	
1. fűzet	$\delta > \ddot{u}$	—	—	36	87	98	fűzet
	δ	100	100	63	13	2	
	egyéb	—	—	1	—	—	
2. béka	$\acute{e} > i$	—	—	17	69	92	béka (biéka)
	\acute{e}	100	100	82	30	8	
	egyéb	—	—	1	1	—	
3. bója	$\acute{o} > u(\sim \ddot{u})$	—	—	31	73	94	bója, búja
	\acute{o}	100	100	66	27	5	
	egyéb	—	—	3	—	1	
4. tűzeg	$\delta > \ddot{u}$	—	—	22	69	94	tűzek ~ tűzeg; tűzed
	δ	100	100	77	31	5	
	egyéb	—	—	1	—	1	
5. tézta	$\acute{e} > i$	—	—	10	62	89	tézta (tészta)
	\acute{e}	100	100	89	38	11	
	egyéb	—	—	1	—	—	
6. gólya	$\acute{o} > u$	—	—	9	22	47	gulya
	\acute{o}	100	100	91	76	53	
	egyéb	—	—	—	2	—	
7. bőrök	$\delta > \ddot{u}$	—	—	26	66	79	bőrök, bürög (pörög)
	$\delta(\sim \delta)$	100	100	74	34	18	
	egyéb	—	—	—	—	3	
8. léha	$\acute{e} > i$	—	—	7	44	76	léha
	\acute{e}	100	100	91	56	24	
	egyéb	—	—	2	—	—	
9. szúrva	$\acute{o} > u(\sim \ddot{u})$	—	—	22	72	87	szúrva, szúrva
	\acute{o}	100	100	77	28	13	
	egyéb	—	—	1	—	—	
10. hűje	$\delta > \ddot{u}$	—	—	29	85	98	hűje
	δ	100	100	70	15	2	
	egyéb	—	—	1	—	—	
11. Léka	$\acute{e} > i$	—	—	15	69	99	léka
	\acute{e}	100	100	84	31	—	
	egyéb	—	—	1	—	1	
12. kóka	$\acute{o} > u$	—	—	13	65	96	kuka
	\acute{o}	100	100	87	35	4	
	egyéb	—	—	—	—	—	
13. török	$\delta > \ddot{u}(\sim \ddot{u})$	—	—	19	65	71	török ~ türök; tülök török
	$\delta \sim \delta$	100	100	81	35	29	
	egyéb	—	—	—	—	—	
14. mélán	$\acute{e} > i$	—	—	22	63	95	Mélán
	\acute{e}	100	100	77	37	5	
	egyéb	—	—	1	—	—	
15. lóca	$\acute{o} > u$	—	—	17	57	80	Luca (lóca)
	\acute{o}	100	100	81	42	19	
	egyéb	—	—	2	1	1	

III. tábla: A hangsúlyos *ő, é, ó* magánhangzók észlelésének változása százalékosan időtartamuk függvényében (A = egytagú szavakban, B = kéttagú szavakban):

Az észlelt hang	A magánhangzók időtartama				
	100%	80%	60%	40%	20%
<i>(ő >)u</i>	A —	—	17,2	47,2	70,8
	B —	—	18,4	57,8	80,8
<i>ő</i>	A 100	100	82	52,6	28,6
	B 100	100	80,4	41,6	18,8
egyéb ¹	A —	—	0,8	0,2	0,6
	B —	—	1,2	0,6	0,4
<i>(é >)i</i>	A —	—	27	67,6	83,4
	B —	—	14,2	61,4	90,2
<i>é</i>	A 100	100	71,8	32,4	16,2
	B 100	100	84,6	38,4	9,6
egyéb ¹	A —	—	1,2	—	0,4
	B —	—	1,2	0,2	0,2
<i>(ó >)ü</i>	A —	—	25	55	69,8
	B —	—	26,4	74,4	88
<i>ó</i>	A 100	100	74,6	44,6	29,2
	B 100	100	73	25,6	11,2
egyéb ¹	A —	—	0,4	0,4	1,0
	B —	—	1,2	0,6	0,4

¹ Az „egyéb” kategóriában a kísérleti alanyok vagy nem értették meg a szót, vagy diftongust halottak, ennek részletezését a II/a és II/b táblán közöljük.

sorvadásuk során zártabbá válnak; ez végeredményben kölcsönhatás, mert mint kísérletünkéből látható: a rövidülés eleve zártabb hangminőség, hangszín érzetét kelti; ugyanakkor a tulajdonképpeni zártabbá válás eleve rövidüléssel jár együtt. E kísérlet nyelvtörténeti alkalmazására még további vizsgálatokra van szükség.

Miben kereshető mégis az oka e hangváltásnak az időtartam függvényében? Ha megnézzük a magyar magánhangzók frekvencia-táblázatát (IV. tábla), azt tapasztaljuk, hogy a vizsgált hangok első és második formánsában minimális különbség van (alig több, mint ugyanazon magánhangzók rövid és hosszú párja között). Ha összevetjük magánhangzóink rövid és hosszú alakpárjainak frekvencia-eltérését az első két formánsban (F_1/F_2), azt tapasztaljuk, hogy az *a—á* és az *e—é* alakpárok kivételével e különbség nem nagy: *a* 200/350 és *e* 200/200; de: *i* 55/200, *ü* 30/150, *ő* 50/200, *o* 50/100 és *u* 50/75. Erre a jelenségre már MAGDICS KLÁRA is felhívta a figyelmet (H.-W. WODARZ és KLÁRA WODARZ-MAGDICS, Beiträge zu einer kontrastiven Phonetik des Deutschen und Ungarischen. I. Vokalquantität und Vokalqualität: Phonetica XXIV, 116—24), és ennek alapján két csoportra osztja a magyar magánhangzókat: I. csoport: *i—i, ü—ü, ő—ő, ú—u, ó—o*; — II. csoport: *é—e, á—a*.

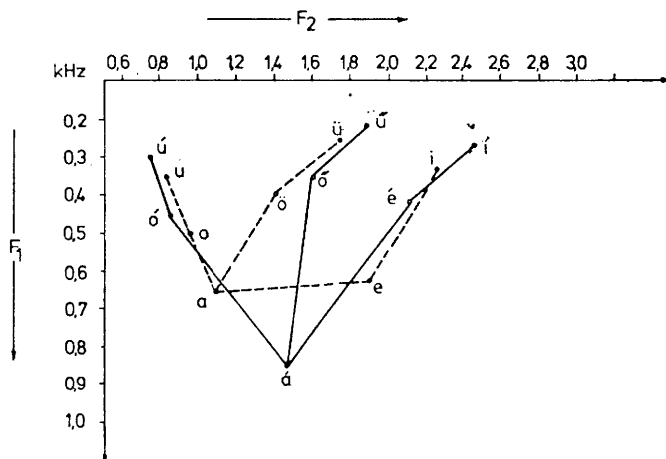
Az összehasonlítás kedvéért vessük össze a kísérletekben szereplő hangzók nyelvallásai közötti frekvencia-különbségeket: F_1/F_2 : *ő↔u* 100/25; *é↔i*

IV. tábla: A magyar magánhangzók formánsfrekvencia-középtértékei (F_1 és F_2):

	F_1	F_2		F_1	F_2
	Hz			Hz	
á	850	1450	ε	625	1900
a	650	1100	é	425	2100
o	500	950	í	330	2250
ó	450	850	ï	275	2450
u	350	825	ö	400	1400
ú	300	750	ő	350	1600
			ű	250	1750
			ű	220	1900

105/150; $\delta \rightarrow \ddot{u}$; 100/150. Azt látjuk, hogy ez a különbség ugyanúgy minimális de az első formánsban (F_1) valamivel nagyobb (100 Hz körüli), ebben térnek el ez esetben a rövid—hosszú alakpárok adataitól. Hogy mennyire minimálisak ezek az eltérések, mutatja V. táblánk, melyen szemléletesen, térben is láthatjuk a közelséget: $\delta \rightarrow u$, $\delta \rightarrow \ddot{u}$ és $\acute{e} \rightarrow \acute{i}$, de ugyanakkor a távolságot is az $\acute{a} \leftrightarrow a$ között.

V. tábla: A magyar magánhangzók formánsfrekvencia-grafikonja:

Kísérletünkéből az is kiderül, hogy a megrövidített magánhangzókat továbbra is (kb. 50%-os csonkításukig) hosszú magánhangzóknak tekintik, és csak erős redukálásukkal „válnak” rövid, zárt hangokká, illetve vélik rövid, felső nyelvállású magánhangzóknak hallani őket. Vizsgálatunkból az is kitűnik, hogy aránylag egyszerű kísérlettel szét lehetett választani a jel és az alapinformáció bonyolult kölcsönhatását, mely beszédhang-jelek észlelésében (percepciójában) általában szétválaszthatatlan egységben kötődik.

„A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak szerkesztési elveiről

Az USZSZK Kárpátontúli területének magyar nyelvjárásait még alig tanulmányozták. Mindössze néhány kisebb cikk foglalkozik e nyelvjárások egyes hangtani és alaktani sajátosságaival. Szókészletüket pedig egyáltalán nem vizsgálták. Négy kárpátontúli község felvétele „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ba csupán jó kezdetnek tekinthető.

A kárpátontúli magyar nyelvjárások sok archaikus vonást őriztek meg, igen gazdagok a szomszédos szláv és nem szláv nyelvekből átvett kölcsön-szókban, így értékes anyagot szolgáltatnak a nyelvtörténet, a nyelvi kontaktusok, a nép anyagi és szellemi kultúrája tanulmányozásához — ezért tűztük ki célul e nyelvjárások szókészletének alapos és sokoldalú vizsgálatát.

Az Uzshorodi Állami Egyetem magyar filológia tanszékén 1966-tól aktív szókincsgyűjtő munka folyik „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-nak összeállításához. Azóta számottevő szóanyagot gyűjtöttünk össze, és rendszereztünk több százezernyi cédulát.

A lexikai anyagot tanszékünk tanárai és a magyar szakos hallgatók gyűjtötték. A második évfolyamos diákok nyári terepgyakorlaton vesznek részt területünk különböző falvaiban, szövegfelvételeket készítenek, kikérdezik a kérdőívet, s az összegyűjtött, több alkalommal ellenőrzött anyag alapján szakdolgozatokat, illetve diplomamunkákat írnak, így jelentős segítséget nyújtanak a szótár munkálataiban. A lehetőségek szerint teljes egészében összegyűjtött anyagot a tanszék nyelvészei a kutatópontokon még egyszer ellenőrizték, bővítették, különböző korú és tősgyökeres adatközlők bevonásával. Több mint tíz évig folyt a lexikai anyag aktív gyűjtése. A tudomány és a jövő nemzedék számára nagy és értékes szóanyagot leltároztunk fel, hisz a tudomány és a kultúra gyors fejlődésével a szovjet Kárpátontúl lakossága is új, tökéletesebb eszközökkel, reáliákkal ismerkedik meg, s ez új szavak meghonosodását vonja maga után. Egyre erősebb az irodalmi nyelv hatása a tömegkommunikációs eszközök — a rádió, a televízió, az újság — gyors terjedése folytán. Ezzel is indokolható e nyelvjárások aktív tanulmányozása, lexikai anyagának összegyűjtése. Az anyaggyűjtést alapjában véve befejeztük, a szerzői munkaközösség hozzálátott a szócikkek kidolgozásához. Jelen írásunkban a készülő szótár főbb szerkesztési elveiről szólnunk abból a célból, hogy véleményt cseréljünk a szótár összeállítását illetően.

Elgondolásunk szerint a szótár értelmező jellegű regionális tájszótár lenne, tartalmazná a kárpátontúli magyar nyelvjárások teljes szókincs-anyagát, tehát nemcsak a tájszavakat, hanem a köznyelvivel egyező lexikai réteget is. A tulajdonképpeni tájszavakon kívül tehát bekerülnének a szótárba köznyelvi szavak (természetesen tájnyelvi alakjukban és tájnyelvi jelentéseikkel), a hagyományos népi szakmák és mesterségek (földművelés, állattartás, szövés-fonás, népi építkezés stb.) szókincse, az újabban közismertté váló ipar- és tudományágaknak a nem szakmabeliektől is ismert és használt szókincs-anyaga (pl.: *négyzet, háromszög, derékszög, merőleges, függőleges; áramkör, feszültség, kilowatt; vérnyomás, injekció, tüdőöltés, műtét* stb.), közismert és közhasználatú idegen szavak (*abriktol~abrichtol, büfé~büffé, aceton, aktív, búró, center, centrifuga, ceremónia* stb.) és új szovjet jövevényszók (*csájna, sztorozs, zajava, zakuszka, nácselnik* stb.) is, amelyek nélkül a mai nyelvjárási szókincsről alkotott összképünk nem lenne teljes.

Helyet kapnak a szótárban, természetesen, az összegyűjtött frazeológiai egységek is.

Ezzel szemben nem kerülnek szótározásra: A) A tulajdonnevek, még azok sem, amelyek a köznyelvtől eltérő alakban élnek a nyelvjárásokban (pl.: *Berekszász* 'Beregszász', *Borzsova* 'Borzsova', *Botfola* 'Botfalva', *Csetfala* 'Csetfalva', *Tekerdiny* 'Ketergény', *Iriny* 'Iren', *Ilony* 'Ilona', *Arany* 'Aranka' stb.) vagy közszók összetételi előtagjaként szerepelnek (pl.: *onkhíd* 'Ung-híd', *onkpart* 'Ung-part' stb.). — B) A helységnevek és egyéb földrajzi nevek *-i*, *-si* képzős származékai, még a nyelvjárási alakúak sem (pl.: *berekszászi* 'berek-szászi', *botfalasi* 'botfalvai', *csetfalasi* 'csetfalvai', *szürti* 'szürtei', *szalóki* 'szalókai' stb.). — C) A sorszámnevek és a törtszámnevek. — D) Az igenevek — a szó-fajváltó melléknévi igenevek és egyes határozói igenevek kivételével. — E) A ritkábban használt (a nyelvben jobbra csak potenciálisan élő) *-ás*, *-és* képzős, pusztán nomen actionis jelentésű és a köznyelvtől semmiben el nem térő deverbális főnevek (pl.: *éldegélés*, *ijedezés*, *bebarangolás*, *tartogatás* stb.); a *-t* képzős deverbális, csak személyragosan élő, rendszerint határozói szerepű főnevek közül is csak az adott ragos alakjukban megmerevedett és rendszerint szófajváltó származékokat közöljük (*futtában*, *sebtében*), esetleg olyanokat, amelyek a köznyelvben nem használatosak. — F) A pusztán deminutív jelentésként működő kicsinyítő képzős névszók (tehát kimarad az *ajtócska*, *asztalka*, *fácska*, *szobácska*, de helyet kap az *ecetke* 'lórom', *jánka* 'jóra való, rendes lány', *nagyobbacska* 'a szokottnál valamivel nagyobb', *kettőcske* 'csak kettő' stb.). G) A táji nyelvhasználat etikája szempontjából obszcénnek minősülő szavak és ilyeneket tartalmazó frazeológiai egységek (szótározotunk azonban olyan, a köznyelvben vulgárisnak tartott szavakat, amelyek a nyelvjárásban legfeljebb nem választékosak, de semmiképp sem durvák).

Az anyag szócikkekbe rendezéséhez „A magyar nyelv értelmező szótára” szerkesztési szabályzatát vettük kiindulási alapul, mellőzve azonban annak tájszótárra nem alkalmazható vonatkozásait és olyan finomabb megkülönböztető szabályait, amelyeknek megállapítására a gyűjtött anyag nem adott módot (pl. a stílusminősítés finomságai; olyan, a nyelvjárásokban esetleg élő ragos és jeles alakok, amelyekre a kérdőív összeállításakor nem terjedhetett ki a figyelmünk).

A szócikkek túlnyomórészt önálló szócikkek, amelyek a címszónak rendszerint több alakváltozatát is tartalmazzák. Azok az alakváltozatok, amelyek a címszó köznyelvi alakjától hang- vagy alaktani tekintetben lényegesen vagy a nyelvjárás törvényeihez képest rendhagyó módon eltérnek, hivatkozó szócikkek formájában is bekerülnek a szótárba (pl.: *disztó*, *elfásodik*, *babínás*; de nem kerülnek hivatkozó szócikkbe az egyalakú tövek szabályosan jelentkező zárt *i*-ző alakváltozatai: *rit*, *kik*, *kír*; sem az illabialis *á*-zó alakok: *ád*, *ákár*, *áblak*).

Az önálló szócikk a szótározott egységre vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazza a következő sorrendben: a) címszó; b) homonima-index (azonos alakú szavaknál); c) nyelvjárási alakváltozat(ok); d) nyelvtani jellemzés a főbb ragos és jeles adatok feltüntetésével; e) szófaji minősítés; f) a stílusérték jelölése (ha a szónak a mondaton kívül is van stílárius értéke); g) értelmezés; h) szemléltető mondat a földrajzi leíróhely megjelölésével; i) a szót mint vezérszót tartalmazó frazeológiai egységek).

Mellőztük a címszó összetételeinek és származékainak felsorolását a szócikk végén, mégpedig a következő megfontolással: egy-egy szó összes lehet-

séges származékait — kivált az elvontabb jelentésűeket — kérdőív alapján összegyűjteni szinte reménytelen és szótári munkaközösségünk számára kivitethetlen vállalkozás lenne; a lejegyzett származékokat pedig önálló szócikkekben adjuk.

Nem tartalmaz a szócikk a szóval kapcsolatos néprajzi, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásokat sem; mellőztük a munkafolyamatok, eszközök, szokások stb. leírását is (ezekre vonatkozólag néha a példamondatok tartalmazznak útmutatást).

Most pedig nézzük meg közelebbről a szócikkekben foglalt adatokat.

A címszó mindig köznyelvi helyesírású és rendszerint egyelemű. Bár az úgynevezett értelmezett szókapcsolatokat rendszeren az előtag szócikkébe foglaljuk (*füles korsó, avas szalonna, szárított tészta* stb.), mégis külön (két- vagy többelemű) címszóként adjuk azokat, amelyeknek egyik — rendszerint az első — tagja csak ebben a szókapcsolatban él, tehát önálló szócikként tárgyalni nem indokolt (pl.: *anyaszült pucéron* 'teljesen meztelenül', *borjúnnyúzó pénteken* 'soha', *árpával érő alma* 'korai almafajta', *asszonyszárú csizma* 'rövidszárú csizma' — ezek jelzői semmilyen más jelzett szóval nem társulnak, nyelvi létüket csak jelzett szavuk indokolja), meg azokat a jelzős szerkezeteket, amelyeknek jelzője valamely földrajzi név -i képzős származéka, s mint ilyen, nem kap helyet a szótárban (pl. *amerikai mogyoró* 'földimogyoró; *Arachis hypogaea*', *amerikai virág* 'pillangóvirág; *Cosmea*', *csinkvári tengeri* 'fehér szemű csemegekukorica' stb.). Kételemű címszóvá emeltünk ki olyan szókapcsolatokat is, amelyeknek egyik szava olyan ragos alak, amely egy-két lehetséges determinánsa nélkül nem él nyelvjárásainkban, tehát nem tekinthető szabad szóalaknak, így önálló címszóként nem szótározható (pl. *mi helyütt, sok helyütt, mi helyüvé, hány helyüvé, sok helyüvé* stb.). Kételemű címszóként szerepelnek természetesen az olyan visszaható igei értékű szókapcsolatok, amelyeknek a visszaható névmáson kívül nem lehet más tárgyuk (pl. *beleveszi magát, beleéli magát, kimulatja magát* stb.).

Az azonos alakú (homonim) címszókat index-számmal különböztetjük meg.

A címszót annak nyelvjárási alakváltozata vagy alakváltozatai követik a legegyszerűbb fonetikus átírásban, amely ingadozási sávjukra való tekintet nélkül jelöli a hangokat, megkülönböztetve azonban a nyelvjárások *á, ā, ē, ě, ě, ō, ǒ* hangjait és *ǎo, éǎ, óy, őǎ, ǎé* kettőshangzóit, tükrözteti a mássalhangzókapcsolatok ejtését, megtartja a hosszú mássalhangzók kettőzéssel (a *dz*-t is beleértve) és a palatalis mássalhangzók ipszilonos írásmódját, egységesen jelöli a *j* hangot. Illabialis *á*-zó alakokat azonban (mivel az *a : á* és *á : ǎo* szembenállás *á*-zó nyelvjárásainkban — nálunk mindössze két községben — általános érvényű törvényszerűség) csak akkor közlünk, ha a szóra más nyelvjárásokból nincs adat. Az alakváltozatok közé besoroljuk a megfelelő hivatkozó szócikk(ek)ben szereplő — az adott szócikkben tárgyalt szótól esetleg lényegesebb, nem szabályszerű, mert valamely hangjában több képzőmozzanatos eltérést mutató, de egy közös alakra visszavezethető — alakváltozatokat is (pl.: *disznó : disznóy, disztóy, gyesznóy, gyiszzóy*; *rőf : rőǎf, réǎf, rǎf*).

A szó nyelvtani viselkedésére csak a jellemző ragos és jeles alakok közlésével utalunk szögletes zárójelben. Ha a jellemző rag vagy jel a szó változatlan tövéhez járul, a szót a todalék előtt kötőjel helyettesíti, hasonlóképpen a tövégi időtartamot váltakoztató töveket is, a nyúlást azonban a kötőjel fölé tett ékezet jelöli: *kapa* [*ˈt, ˈk, ˈja*]. Változó *tő* esetén a todalékos alak

a tő változatlan részének utolsó betűjével kezdődik, s a hiányzó részre kötőjel utal: *engedelem* [-*lmet*, -*lme*], egytagú szavaknál azonban a teljes alakot kiírjuk: *ég* [*eget*, *egek*, *ege*]. Ha a szótó és a toldalék határán hangváltás van, a toldalékat hasonult vagy összeolvadásos alakjában írjuk: *abrakos*[-*t*, -*ok*, -*sa*], *akarát* [-*ot*, -*a*~*-tya*]. Ha a szóhoz a toldaléknak két változata is kapcsolódhat, közöljük tildét teszünk: *hálálkodik* [-*ok*, -*ol*~*-kocc*, -*ott*], *vas* [-*at*, -*ak*, -*a*~*-sa*].

Az ige jellemző ragos alakjaiként az alanyi ragozás kijelentő módú jelen idejű egyes számú 1. és 2. személyű, valamint a múlt idejű egyes 3. személyű alakot közöljük. Egyéb alakokat csak akkor adunk, ha azok a köznyelvtől eltérő módon képződnek. Pl.: *csámborog* [-*rgok*, -*rgol*~*-sz*, -*rgott*], *hall* [-*ok*, -*sz*~*-asz*~(rég.)-*acc*, -*ott*], *megy*, *megyen* [-*ek*~(ritk., tréf.) *menek*; *mégy*, *mígy*, *mész*, *mécc*, *mísz*, *mícc*, *mensz*, *menc*; *ment*. Felszólító alakokat csak akkor adunk, ha ikés és iktelen változatra is van adatunk: *ad* [-*ok*, -*ol*~*acc*, -*ott*, -*gyon*~*-gyéik*~*-gyík*]. A felsoroltakon kívül persze lehetnek az igének egyéb érdekes nyelvjárási alakjai is, de valamennyit összegyűjteni az összes kutatóponton kivihetetlen feladat.

A főnév jellemző ragos és jeles alakjai a tárgyragos, a többesjeles és az egyes számú 3. személyű birtokos személyragos alak: *bokor* [-*krot*, -*krok*, -*kra*~*-ja*]. Elvont, csak egyes számban használt főnevek többese elmarad: *akarát* [-*ot*, -*tya*~*-a*].

A melléknévnél a módhatározóragos és a középfokú alakot közöljük: *alapos* [-*an*~*-on*, -*abb*], *sürgős* [-*en*~*-ön*, -*ebb*]. Ha a melléknév mellől hiányzik a jelzett alakok valamelyike, ez azt jelenti, hogy az nyelvjárásainkban nem használatos.

A határozószóknak a középfokát közöljük; felsőfokot csak akkor, ha nincs középfoka vagy ha azt nem a középfokból képezzük. Pl.: *ide* [*idébb*], *fent* [*fentebb*, *legfelül*]. Ha a határozószó csak közép- és felsőfokú alakban használatos, címszóként a középfokú alak áll: *előbb* [*leg*-]. Mellőztük a *legesleg*-, *legisleg*- jeles túlzófokú alakok közlését, mivel ezek minden felsőfokból szabályosan megszerkeszthetők.

A rendszeresen megadott ragos és jeles alakon kívül más alakokat csak akkor adunk, ha azok elütnek a megadottakból kikövetkeztethető formáktól.

Ha az egy címszó alatt felsorolt változatok közül valamelyiknek a toldalékolása eltér a többiétől, annak ragos-jeles alakjait külön feltüntetjük.

A szótározott egység szófaji minősítésére a következő szófaji kategóriák rövidítését használjuk: I. ige, kiegészítve a „ts” vagy „tn” megjegyzéssel, mégpedig vagy közvetlenül a ragos-jeles alakok után (ha az igének csak tárgy-as vagy csak tárgyatlan jelentése(i) van(nak), vagy pedig a tárgy-as és tárgyatlan jelentést vagy jelentésárnyalatokat elkülönítő római szám után is: ige ts és tn I. ts 1. . . ; 2. . . ; II. tn 1. . . . Ha a tárgy-as ige tárgyatlanul vagy tárgy nélkül is használatos, erre a „(tn is)”, illetőleg „(tárgy nélkül)” megjegyzés utal. — 2. fn — főnév, kiegészítve esetleg a következő jelzésekkel: „(szragos)” = csak személyragos alakban él, pl.: *apraja-nagyja*, *sava-borsa*; „(csak tárgyragosan)” = csak a tárgyragos alakjában használatos, pl.: *hetet-havat*; „(szragos és hat-ragos)” = csak személyragosan és az adott határozóraggal, pl.: *jószántából*. — 3. mn — melléknév. — 4. szn — számnév. — 5. névm — névmás; alfajaira csak átcsapás esetén utalunk újabb rövidítéssel: von — vonatkozó, htlan — határozatlan. — 6. igenév — csak kiegészítésképpen: „(mn-i igenév is)”, melléknévi igenév is, „(h-i igenév is)” — határozói ige-

név is. — 7. hsz — határozószó. — 8. ik — igekötő. — 9. msz — módosítószó. — 10. ne — névelő. — 11. nu — névutó. — 12. ksz — kötőszó. — 13. isz — indulatszó.

A többszófajúságot a megfelelő rövidítések együttes és az értelmezés során római számok utáni külön felsorolásával jelöljük. Pl.: hsz, ik, nu I. hsz. . . ; II. ik. . . ; III. nu

Stílusminősítést csak abban az esetben adunk, ha a gyűjtött anyag alapján a szó stílusértéke is pontosan meghatározható. Erre általában rövidítéssel utalunk zárójelben vagy a szófaji minősítés után (ha a szónak minden jelentésére vonatkozik), vagy közvetlenül az előtt a jelentés előtt, amelyre tartozik. Szükség esetén egy-egy ragos vagy jeles alak előtt is utalunk annak stílárius értékére. Leggyakoribb stílusminősítéseink a következők: „(elav)” — elavult, a mindennapi nyelvhasználatból kikopott, csak az idősebb nemzedék számára érthető; „(rég)” — régies hangulatú, tudatos archaizáló szándékkal használt; „(új)” — újabban terjedő; „(biz)” — bizalmas; „(vál)” — választékos; „(ritka)” — ritkán használt; „(gúny)” — gúnyos; „(tréf)” — tréfás; „(gyerm)” — gyermeknyelvi; stb. A szaknyelvi szavaknál is rövidítéssel utalunk azok hovatarozására.

A szavak értelmezésében a lényeges jegyek minél rövidebb és egyértelműbb összefoglalására törekedtünk. Sőt, ahol lehetséges, szinoníma magyarázza a jelentést. A valódi és a jelentésbeli tájszavak esetében azonban alaposabb értelmezést adunk. Növény- és állatnevek értelmezésében azok tudományos (latin) elnevezését is közöljük, ha az teljes pontossággal megállapítható.

A szónak minden (lexikai és grammatikai) jelentése külön értelmezést kap. Az egyes lexikai jelentéseket arab számjegyek, a grammatikai (valamint az igéknél a tárgyias és a tárgyatlan) jelentéseket római számok különítik el egymástól.

Összevont értelmezést csak a „mn és fn”, illetve a „fn és mn” szófajú egyjelentésű szavaknál adunk, kerek zárójelbe téve a vagylagosan értendő szót. Nem vagy csak kevésbé értelmezhető formaszóknak csak a nyelvtani szerepére, beszédbeli használatára utalunk csúcsos zárójelben.

Minden értelmezést példamondattal szemléltetünk. Ez fonetikus feljegyzésű nyelvjárási szöveg, s tartalmazza a címszó valamely nyelvjárási alakváltozatát.

Az összes alakváltozat szemléltetésétől a helyvel való takarékoság miatt eltekinttünk; többjelentésű szavak esetében azonban törekedtünk arra, hogy az illusztráló mondatokban több alakváltozat is helyet kapjon.

A példamondat után zárójelben adjuk annak a helységnek a rövidített nevét, ahonnan az adatot tartalmazó példamondat származik. Szótárunkban ez az egyetlen utalás a szó földrajzára. Arról ugyanis, hogy minden szó vagy alakváltozat teljes földrajzi elterjedtségét „feltérképezzük”, eleve le kellett mondanunk; ez különben sem szótár, hanem nyelvatlasz dolga. (Tanszékünkön egyébként készül a kárpátontúli magyar nyelvjárások atlasza is.)

A szócikk végén □ jel után a szóval alakult állandó szókapcsolatokat (szójárás, szólás, szóláshasonlat, közmondás) soroljuk fel és értelmezzük, ha vannak ilyenek, anélkül azonban, hogy altípusaikat megkülönböztetnők. Vezérszavuknak az első főnévi elemüket tekintjük. Végül Vö: jelölés után különböző tartalmi, szinonimikai vagy egyéb tárgyi összefüggésekre hívjuk fel a figyelmet.

Mutatvány a készülő tájszótárból

b á¹ bá isz <bámulást gúnyoló szó>: *Bá, mid bámulsz?* (Or.)

b á² bá [-t] fn (biz) 'bácsi': *Miháj bá, oszt éjőjön a szüretre!* (Te.)

b a b báb [-ot, -ok, -ja] fn 1. 'pötty': *Piros anyag, a főggye piros, oszt apróu fejéjr babok vagynag benne* (Pp.); 2. 'anyajegy': *A jobb arcám van egy bab* (Bo.); 3. 'csira, fiatal hajtás a növényen': *Má szépek a babok a krumplin* (CsP.); 4. 'rügy': *Ne járjatok a kërbe, mer leveritek a fákrú a babot!* (J.) Vö: *p e t t y*.

b á b báb [-ot, ok, -ja] fn 1. 'játék-baba, bábú': *Ijen nagy jány, oszt még báp kël neki;* (Szt.); 2. 'ütőbáb a kuglijátékban': *Gyere, fogod adogatni a bábokat* (Tr.); 3. 'két végén bogra kötött szöszcsomó': *Hány bábót fonsz meg egy nap?* (Pt.); 4. 'hat matringból álló pamutköteg': *Még marat vagy öd báp pamut* (VB.); 5. 'begubózott rovar': *Szed le a kerítisrül azokat a bábokat, aval is kevesep hernyóu lessz* (P.); 6. (gyerm) 'sérülés miatt bekötött ujj, kar': *Igen deríg bábod van, élváktad a kezéd?* (Ti.)

b a b a baba [-t, -k, -ja] fn 1. 'játék-baba': *A kisjánnag babát vegyetek* (Vl.); 2. 'pólyás gyerek': *Síróus a baba?* (C.); 3. 'szerelmes, szerető': *Menny a babát-hoz, aszt fogdozsd!* (MH.); 4. (szragos) <kedveskedő megszólítás>: *Anyát hova mend, babám?* (Gl.)

b á b a¹ bába [-t, -k, -ja] fn 1. 'nagy-mama': *A családba legjobbam babát szeretem* (Szl.); 2. 'öregasszony': *A bábák szeretnek sokat beszélni, mindembe beleszóznak* (Te.)

b á b a² bába [-t, -k, -ja] fn 'szülésznő': *A bába sokféle beteksíkhez értett* (P.)
 □ *Sog bába köszt élvész a gyèrmek* 'ha sokan csinálnak valamit, elrontják'; *Akkor mozdot (látot vizet), mikor a bába mekfiresztette* 'piszkos, mosdatlan'; *Ha meg-eszed nálam nélkül, ki ne mennyem bába nélkül* <annak mondják, aki nem kínál másokat>.

b á b a a s s z o n y bábaasszony [-t, -ok, -nya] fn 'bába': *Sose busúj, meggyógyiitt a bábaasszon!* (Pe.)

b a b a g a l l é r babagallér, babagallr [-t, -ok, -ja] fn 'sarkain legömbölyített női gallér': *Babagallérrá varatom a ruhámot* (VP.)

b a b a g u z s a l y babaguzsáj [-t, -ok, -ja] fn 'zsurló; Equisetum': *A babaguzsáj tejának is jóu* (C.) Vö. *k a n n a m o s ó, z s u r l ó*.

b a b a j k a babájka 1. *b o b á j k a*.

b á b a k a k a s bábakakas [-t, -ok, -a~ -sa] fn 'petélésre képtelen kakas': *A szomszédjéig bábakakasa állandóuan kukorjéköl* (Gya.)

b á b a k a l á c s bábakalács [-ot, -ok, -csa] fn 'bürök; Conium': *A bábakalács a sancpartokon nyöü* (C.) Vö. *b o b ó r i s k a, b ü r ö k*.

b a b a k e l e n g y e babakelengye [-t, -je] fn (új) 'csecsemőruhák összesége': *Elébb a babakelengye, azut a stafirung!* (Gl.)

b á b a k é p z ő bábaképző, bábaképző [-t, -k, -je] fn (elav) 'szülésznőket képző intézet': *Ma mán tán nincs ics bábaképzőü* (Pk.)

b a b a k o c s i babakocsi [-t, -k, -ja] fn (új) 'gyermek-kocsi': *Esztendőüre babakocsit foktok tologatni* (Rv.)

b a b a k o m p í r babakompír 1. *b a b a k r u m p l i*.

b a b a k r u m p l i babakrumpli, babakompír, babakolompiér [-t, -ja] 'hosszúkás, rózsaszín héjú burgonya': *Legjobban szeretem a babakompírt* (Pk.)

b a b a p i s k ó t a babapiskóta [-t, -k, -ja] fn 'középen homorú ellipszis alakúra szagatott piskóta': *Madártéjhez babapiskóta dukál* (R.)

b a b a r é k l i babarekli [-t, -k, -je] fn (elav) 'hátral megkötős, alul a deréknál bő kis felsőruha': *Gyönyörű babareklit kaptam* (Ra.)

b a b a r o n g y babarongy, bábrongy [-ot, -ok, -a] fn 'a gyermekek készítette játékbaba ruhája, meg mindenféle rongymaradék': *Annyi babarongyod van már, hogy elég lesz az onokádnak is* (Pr.) □ *Ad vissza a babarongyot; 'nem érvényes a megállapodás'.*

b á b á s k o d í k bábáskodik [-ok -ol~-kocc, -ott] ige tn 'szülésznőként működik': *Sokáig bábáskodot, még a szülő othomba is* (Szt.)

b a b a s z a p p a n babaszappan [-t, -ok, -nya] fn 'enyhén lúgos mosdószappan': *Kézmosásra a babaszappan nem ír semmit* (Csl.)

b á b a s z a r k a bábászarka [-t, +k, +ja] fn 'örgébcis; Lanius exubitor L.': *Bábászarkát látok — szerencsét tanálok!* (R.)

b á b a s z i l v a bábászilva, bábóukaszilva [-t, +k, +ja] fn 'gombásodás miatt ízetlenné, ráncossá torzult zöld szilva': *Mikor kicsik vótunk, hogy ettük a bábóukaszilvát!* (Szt.)

b á b a v í r á g bábavirág [-ot, -ok, -ja] fn 'kamilla; Matricaria chamomilla': *Tennap típtem ety kötő bábavirágot* (Dv.)

b a b c s ó k bapcsók 1. **h a b c s ó k**.

b a b á z i k babázik [-ot, -ol, -ott] ige tn 1. (vál) 'szül': *Mikor babázik má az asszonka?* (Pt.); 2. 'babával játszik': *Égész nap csag babáztunk* (Pp.)

b a b é r l e v é l babéjlevelél, babillevel [-et, -ek, -e] fn 'a babérfa szárított, fűszerként használt levele': *A sült husnak a babillevel adi meg az ízt* (Si.)

b á b i b á b i bábi [-t, -k, -ja] fn 'öregasszony': *Kírjél a bábitúl susinkát* (Tr.)
Vö. **b á b a** 2.

b á b i k ó bábikó [-t, -k, -ja] fn (gyerm) 'kicsi láb, lábikó': *Fehuzzuk a cipőüt a bábikóra* (Pt.)

b a b i n á babina 1. **b a b o n a**.

b a b i n á s babinás 1. **b a b o n á s**.

b a b i r k á l babirkál, babéjrkál, babírkáll [-ok, -sz, -t] ige ts 'babrálgat': *Mid babírkárod mindig aszt a sebet?* (G.)

b á b ó bábó [-t, -k, -ja] fn 'kampóban végződő faragott sétabot': *Egy bábót már elhatyál* (Pk.)

b á b ó k a s z i l v a bábóukaszilva 1. **b á b a s z i l v a**.

b á b o l ó d í k bábólóúdik [-ok, -ol, -ott] ige tn 'bajlódik, bibelődik': *Ne bábólóúgy vele annyit!* (kl.)

b a b o n a babona, babina [-t, +k, +ja] fn 1. 'eszközöknek, cselekményeknek természetfölötti erőt tulajdonító tévhit': *Nem hiszek a babonágra* (Pp.); 2. 'ezen alapuló cselekmény, eljárás, szokás': *Tám babonáját tudod ennek a virágnak, hogy úgy virít?* (R.)

b a b o n á s babonás, babinás [-an~-on, -abb] mn 1. 'babonákban hívő': *Nem vagyog babinás* (Vs.); 2. 'amihez babona fűződik': *Karácsony vilijája izz babonás nap* (R.); 3. 'igéző': *Ojam babonász szemé van, hogy félni lehet tülle* (Szt.)

b a b o n a s á g babonaság, babinaság [-ot, -a] fn 'babonás hit': *A csag babonaság, ne higgyeteg benne* (Csl.)

b a b o s babos [-abb] mn 1. 'pöttyös': *Nálunk a menyasszont babos keszkenőbe főrgatik* (C.); 2. 'csírás': *Babos a krumpli, máhógnap vethessük* (Csp.)

b á b o s bábos [-t, -ok, -sa] fn (rég) 'mézeskalács-árus': *A búcsúm már korán reggel ot vótak a bábosok* (Tr.)

b á b o z i k bábozik [-ok, -ol, -ott] ige tn I. 'babával játszik': *Még bábozni kéne neki, oszt mán a fijúkot nézi* (Pk.); 2. 'bábállapotba jut': *Mám bábozik a sok lepke* (Pk.)

b a b r a babra [-t, -ja] fn 'pepecslés, aprólékos munka': *A naggyát mám mekcsináltam, csak babrája maratt, e fog élvenni sok időjít* (MH.)

b á b r a b l ó bábrabló [-t, -k, -ja] fn (mn-i igenév is) 'a bábokat pusztító, aranyoszöld bogár': *A bábrabló vaty három centi hosszú* (J.)

b a b r á l babrál, babráll [-ok, -sz, -t] ts és tn I. ts 'fogdos': *Ne babráld aszt a vārt, mēr hozzávet!* (R.); II. tn 'pepecsel, piszmog vmivel': *Annjíd babráltam vele, mik kivasaltam aszt a sok fodrot!* (R.)

b a b r a m u n k a babramunka [-t, -k, -ja] fn 'aprólékos, sok türelmet igénylő munka': *Nem szeretem az ijem babramunkát!* (V.)

b a b r á s babrás [-an~on, -abb] mn 'sok pepecsléssel járó': *Mindent ojam babráson csinál* (MH.)

b á b r o n g y bábrongy I. *b a b a r o n g y*.

b á b r u h a bábruha [-t, -k, -ja] fn 'a játékbaba öltözete': *Napokig bábruhákat var ez a jány* (Rz.)

b a b t i b a p t i [-t, -k, -ja] fn és mn 'gömbölyű szemű tarka| (bab)': *Nem szeretem a bapti paszújt* (V.)

b a b u s g a t babuzsgat [-ok, -ol~-gacc, -ott] ige ts 'dédelget': *Nem szabad a gyermeket annyira babuzsgatni* (Csl.)

A mutatványban szereplő helynevek rövidítésének jegyzéke. (A rövidítések feloldásában a helységek ma használt hivatalos neve után zárójelben a régi elnevezést közöljük.) Bo. = Borzsava | C. = Cehlivka (Téglás) | Csl. = Csaszlivci (Császlóc) | CsP. = Csornij Potyik (Feketepatak) | Dv. = Derevci (Bátfa) | G. = Gáty (Gát) | Gl. = Gálóc | Gya. = Gyakove (Nevetlenfalú) | J. = Julivci (Gyula) | Kl. = Klinove (Aklihegy) | MH. = Mali Hejivci (Kisgejőc) | Or. = Oroszijevo (Oroszi) | P. = Pavlovo (Palló) | Pe. = Perehresztya (Keresztúr) | Pk. = Palagykomarivci (Palágykomaróc) | Pp. = Popovo (Papi) | Pt. = Petrovo (Péterfalva) | R. = Ratovci (Kis- és Nagyrát) | Ra. = Rakosino (Beregrákos) | Rv. = Rivne (Szernye) | Rz. = Rozivka (Ketergény) | Si. = Sislivci (Sislóc) | Szl. = Szolotvino (Aknaszlatina) | Szt. = Sztrumkivka (Szürte) | Te. = Tekovo (Tekeháza) | Ti. = Tiszjanka (Tiszaágtelek) | Tr. = Tarnovci (Ungtarnóc) | V. = Vári | VB. = Velika Bihany (Nagybégány) | VI. = Vilok (Tiszaújlak) | VP. = Velika Polad (Nagypalád) | Vs. = Viskovo (Visk).

[LIZANEC PÉTER—KÓTYUK ISTVÁN

Mondatok szó értékben

I. Egynéhány éve folyóiratunkban megjelent egy írásom „Mondatértékű kifejezésekből lett szavak egy csoportjáról (a *nefelejcs*-félék)” címen (LXIX, 315–24). Ebben azt igyekeztem bizonyítani, hogy a ragozott igealakból lett főnevek, melléknevek, határozószók nem tartoznak a szófaji kettősségek közé, hanem egy sajátos szóalkotási módot képviselnek; létrejöttük fő forrása valamely mondat idézetszerű alkalmazása volt. Az idézetként vett mondat általában ragozott igealakot (is) tartalmaz, de nem szükségképpen. *Az istenhozzád, a mihaszna, a netovább* (Ez aztán már mindennek a *netovábbja!*) főneveket is mondatból kell eredeztetnünk. — Itt történetileg lezáródott folyamatról van szó, a tárgyalt nyelvi elemek grammatikailag, valamint intoná-

ciójukban, következképp helyesírásukban is szóként viselkednek, szóként jelennek meg. Amelyekben nem fejeződött be az intonáció egységesülése, ott az álikerszókhöz hasonlóan kötőjelezést alkalmazunk: *rontom-bontom, szánom-bánom*, illetőleg a laza szerkezetű mellérendelő szóösszetételek mintájára kötőjelezünk: *eszem-iszom, tessék-lássék*. Ezt az írásmódot az is támogatja, hogy két igealakot használt föl bennük a nyelv új szó létrehozására.

Azért térek vissza erre a kérdésre, mert mai nyelvhasználatunkban fel-tűnően gyakori jelenség az, hogy mondatot, sőt többszörösen összetett mondatot alkalmaznak — jobbra alkalmilag, egyéni kifejezőeszközként — szó gyanánt. Például: „... szoronganak a padban az ilyen élményszegény, *ők sem tudják, mit kezdjenek magukkal, minék örülnének gyerekek*” (Kisváradai Éva: Magyar Nemzet 1977. okt. 7. 8). A nyelvi megformálásnak ez a módja olyan népszerű, hogy nem sok erőfeszítés kellett a jelenséget reprezentáló anyag összegyűjtéséhez. Például az Élet és Irodalom egyetlen számából (1978. január 21.) tíz különböző ilyen adatot cédláztam ki.

2. Egynéhány adatom nem egyéni alkotás, hanem frazeológiai egység: szólások, közmondások, szállóigék, illetőleg hozzájuk hasonló alakulatok. Abban nincs semmi különös, ha egy alakilag szószerkezetnek, szószerkezet-szövedéknek ható, de szemantikailag szó értékű nyelvi elem egyetlen szó módjára viselkedik (vö.: O. NAGY GÁBOR: MNyTK. 87. sz. 4, 28; űő., Magyar szólások és közmondások 13; MMNyR. II, 10; MMNy. 496; JUHÁSZ JÓZSEF: NytudÉrt. 40. sz. 150—4; SZATHMÁRI ISTVÁN: MNy. LXII, 504—11). Példáim-ban azonban a szólásoknak a mondat szerkezetébe való beépülése, a beépülés módja sajátos, kivételes. Az igés szerkezetek szokásosan igéjük ragozása révén illeszkednek be a mondatba, példáimban viszont a frazeológiai egység igéjének ragozása irrelevánssá válik; az általában önálló mondatként használatos frazeológiai egységek pedig föladják önálló-ságukat, és egyetlen szóként jelennek meg.

A) Szólások. — „A »holnap is élünk«-féle aranymondások gyakran használt társa: *hiszem, ha látom*” (Lőcsei Gabriella: Magyar Nemzet 1977. ápr. 6. 4). Itt az *Akkor hiszem, ha látom* szólás megrövidült alakja az azonosító predikatív viszony állítmánya, tehát főnévi értékű. — „... a tömegek ellenőrző tevékenysége nem afféle »*törjünk borsot az orra alá*« okvetetlenkedés, hanem a haladás legfőbb záloga” (Tímár György: Élet és Irodalom 1978. jan. 28. 6). Itt az egész szólás minőségjelző, melléknévi értéke van. — „... nincs értelme »*ahogy esik, úgy puffan*« módra élni” (Kalocsai Ildikó: Ország Világ 1977. ápr. 20. 6). Máshol: „Ha egy színész egy bonyolultabb verset *ahogy esik, úgy puffan* alapon mond el...” (Váncsa István: Élet és Irodalom 1977. ápr. 16. 5). Mindkét adatban melléknév a szólás, az első esetben névutószerű kapcsolatban áll, a másodikban inkább minőségjelző, bár itt az *alapon* erősen emlékeztet a névutókra. — „Ki-ki saját magnóján forgassa le a »*könyökünkönkönyöki*«-számot” (Nádor Tamás: Rádió- és Televízióújság 1977. nov. 7. 7). Itt is melléknév a szólás, minőségjelző vagy minőségjelzős szóösszetétel előtagja.

A következő példáim voltaképpen nem szólások, de párhuzamos felépítésük, ritmikus formájuk, megmerevedett alakjuk rokonítja őket a párhuzamos felépítésű szólásokkal, de nem elliptikus szerkesztésűek. Jelentésstanilag viszont érvényes rájuk KÁROLY SÁNDORNak a frazeológiai egységekre vonatkozó meghatározása: „a frazémában a tagok jelentése nem egyszerűen összegeződik, hanem az egész egység jelentésében van valami többlet vagy másság

a tagokhoz képest” (Általános és magyar jelentéstan 391). Adataimban a jelentéstöbblet a kifejezés egészéhez kapcsolódik, az alkotó tagok külön-külön nem hordoznak elvont jelentést. Ez fontos megkülönböztető jegy, hiszen O. NAGY GÁBOR elhatárolja a szólásokat azoktól az állandó szókapcsolatoktól, amelyekben átvitt értelmű szavak kapcsolódnak össze, s más elemekkel is előfordulnak ugyanilyen átvitt értelemben (MNYTK. 87. sz. 6; Magyar szólások és közmondások 14). — A következő adatokat soroltam ide: „Tereskey üzletvezetőhelyettes úr . . . *küldki—hívdbé*-je volt az osztályirodán” (Veres Pétertől közli BENKÓ LÁSZLÓ: NytudÉrt. 35. sz. 70); jelentése: 'alacsonyrendű munkát végző személy'. — „Berendezkedésed a *szaladj ide, szaladj oda* kíséretű elfoglaltságra sehova sem visz” (Tolnai Erzsébet: Nők Lapja 1977. okt. 15. 24); jelentése: 'igénytelen, erőfeszítést nem igénylő munka'. — „A ruhákra gondolok . . . , csupa *vedd meg—dobj el*, holnapig jó holmi” (R. Székely Julianna: Új Tükör 1977. ápr. 24. 6); jelentése: 'hitvány'. Mindhárom példa emlékeztet a *teddide-teddoda* szavaslásra is.

B) A közmondások szerkezetileg önmagukban zárt, teljes mondatok, logikai ítéletet tartalmaznak, a szövegben idézetként vesszük őket (vö.: O. NAGY GÁBOR: MNYTK. 87. sz. 15; Uő., Magyar szólások és közmondások 12; MMNYR. II, 10—1; MMNY. 497). A következő példában egy közmondás alkalmi szavaslását figyelhetjük meg: „. . . terjed a befelé fordulás, . . . a *kaparj-kurta-neked-is-jut* önző szemlélete” (Nemes György: Magyar Nemzet 1977. ápr. 24. 5). A közmondás itt főnév, és birtokos jelzőként épül be a mondatba. — Minden bizonnyal ugyanennek a közmondásnak a variálódását kell látnunk a következő adatban: „A szülők néha buzgón készítik elő a *magunknak kaparunk*-elv kialakulását” (László Anna: Élet és Irodalom 1978. jan. 28. 5); melléknévi értékű minőségjelző vagy minőségjelzős szóösszetétel előtagja a vizsgált elem.

C) Szállóige-szerű kifejezések. — Az ide sorolt adatokra érvényesek a szállóigék ismérvei (vö.: O. NAGY GÁBOR: MNYTK. 87. sz. 22; Uő., Magyar szólások és közmondások 9; MMNYR. II, 11; MMNY. 497—8). Széles körben ismert irodalmi forrásokból meritették őket; használóik pontosan ismerik a forrást, tudatosan idéznek, de (még) nem gyökeresedtek meg olyan mértékben, mint a többi szállóige, és nem önálló mondatban állnak, hanem szóként épülnek be a szövegbe. — „. . . csak egy rendező-Krisztus Lázárt biztató *»kelj fel és járj«* szólamára várt” (Biblia; Molnár Gál Péter: Lukács Margit föltámadása: Új Tükör 1977. ápr. 24. 27). — „Ez a *»szeretném, ha szeretnének«* hangulat . . . nem válik előnyére az ügy méltóságának” (Ady; Görgey Gábor: Magyar Nemzet 1978. jan. 1. 5). — „Egyike ama keveseknek . . . , akik *»érte haragszom, nem ellene«* alapon segíteni is próbálnak e szakterület új, ifjú művelőinek”; majd néhány sorral lejjebb: „*»Érte haragszunk, nem ellene«* alapon a mű hiányosságának érezzük azt is, hogy . . .” (József Attila: Érted haragszom, nem ellened; Puskás L. Tamás: Magyar Nemzet 1978. jan. 24. 8). Ez utóbbi adatban figyelmet érdemel a személyragos határozószó és az ige ragozásának variálása. A József Attilától vett idézetet előszóban is igen gyakran hallottam már szállóigészerű használatban. — Mindegyik adatban melléknévi értékű, minőségjelzői szerepű a vizsgált nyelvi alakulat.

3. Nyelvi sztereotípiák, nyelvi közhelyek. — Olyan nyelvi megnyilatkozásokat soroltunk ebbe a csoportba, amelyek sokak beszédében egy-egy élethelyzetben mintegy automatikusan ismétlődnek; meghatározott szituáció-

ban tipikusan megjelenő nyelvi formulák; illetőleg üres, elcsépelte kifejezések. A szerzők jól ki is aknázzák az ebben rejlő lehetőséget az iróniára, melynek éle gyakran nemcsak az idézett személyek ellen fordul, hanem a szituáció ellen is. Az adatok: „Az öregségről s az öregedésről írjak . . . ? De minek? A fiatalokat a »*sosem halunk meg*« tétel alapján nem érdekli” (Déry Tibor: Népszabadság 1977. ápr. 3. 14). — „A »*holnap is élünk*«-féle aranymondások . . .” (Lőcsei Gabriella: Magyar Nemzet 1977. ápr. 6. 4). — „. . . igyekszem elkerülni a város erősen »*ide a pénzt, gyorsan*« balesetveszélyes részeit” (Kovács István: Népszabadság 1977. ápr. 24. 6). — „Vannak bezárt klub- és könyvtárjátók a munkásszálláson, a »*nekik az is elég, ami van*« előítéletes bürokratizmusa . . .” (Kékesi Katalin: Népszabadság 1978. jan. 26. 7). — „Folyt a kiszereálás, turkálás, guberálás, gyűltelek a »*valamire még jó lesz*« készletek” (-drás szignóval jelzett glossza: Élet és Irodalom 1978. jan. 21. 9). — „. . . ehhez képest szelídebbnek tűnt a »*na, ugye megmondtam*« okoskodásába csomagolt leszólás”; ugyanebben az írásban: „. . . arra kell gondolnom, hogy itt is működött a »*csak neki ne legyen jó*« elve”; majd: „. . . a társadalom pletykában pókerező hányada komoly tétben játszik: a »*csak neki ne legyen jó*« elve sokba kerül” (Almási Miklós: Élet és Irodalom 1978. jan. 21. 4). — „. . . nem rongyrazásnak, nem *lassa-a-világ*-nak építkezünk, hanem saját magunknak” (Fehér Klára: Magyar Nemzet 1977. szept. 3. 6). — „Néha . . . feszesen és ünnepélyesen társadalmi életet élünk, drága italokkal és csodálatos hidegtálakkal és *hajmitvegyekfel* gondokkal” (Beke Kata: Élet és Irodalom 1977. júl. 30. 3). — „Az iskolában tanultam meg, hogy a számonkérő »*hátmegeztsemtudod!*« helyett tanári magyarázatra, felháborodás helyett ismeretterjesztésre van szükség” (Simor András: Új Tükör 1977. jún. 5. 5). — „Az igazi dráma, az ígért konfliktus helyett, a *minden-mint-az-igazi* környezetben befészkel magát a mű-dráma” (Máriássy Judit: Magyar Nemzet 1977. nov. 22. 4). — „Húsz évig bátorította ez a *nemféltelekfiám*, most . . . a morzsányi gúny a légsövövébe szaladt”; majd: „De azért neki is kinyomott egy *istenhozottfiám*-ot” (Palotai Erzsi: Magyar Nemzet 1977. szept. 18. 12). — „. . . ha ezeket az igazságokat elmondja Somosnak, úgy . . . megmenti Somost a lelki körömrágástól, a *ki-a-hibás*« és a *hol-rontottuk-el*« című fejtörősdítől” (Bólya Péter: Népszabadság 1977. ápr. 17. 9). — „. . . nemzedékem prózaírói a közérzet-novelláktól . . . jutottak el a *hogyan élni?* kérdésköréig” (Simonffy András: Élet és Irodalom 1977. ápr. 16. 13). — „. . . nem méricskél a *mit lehet, mit nem lehet* kompromisszum-csapdái között” (Simonffy András: Élet és Irodalom 1978. jan. 21. 13). — „A »*várjunk és majd meglátjuk*« lehetőségének kizárása után két alternatíva maradt” (Zala Tamás: Magyar Nemzet 1978. jan. 18. 2). — „A dologban . . . az az aggasztó, hogy a . . . javaslatcsomagot ezen »*veszi-nem-veszi-nem-várok-tovább*« módon tették — mondanám: dobták — a moszkvai asztalra” (Avar János: Magyar Nemzet 1977. ápr. 3. 5). — „. . . egy gyár *nem-tudni-mire-jó* vashordóira ötszörös áron vevőt szerez” (Pünkösti Árpád: Új Tükör 1977. márc. 27. 2). — „. . . leszállították a százezredik *ki-tudja-micsodát*” (Cserje Zsuzsa: Új Tükör 1977. ápr. 3. 27). — A következő példa képzője révén érdemel különös figyelmet: a képző erősíti a szóértékűséget: „Van tehát a glosszairásban egy nagy adag *majdmegmutatoménság* . . .” (Bajomi Lázár Endre: Élet és Irodalom 1977. szept. 3. 2).

Az alkalmi szavasulás ebben a csoportban is melléknevet vagy főnevet eredményez. Valamennyi melléknév minőségjelző; a főnevek jobbára birtokos jelzők, de van köztük alany, tárgy, ragos vagy névutós határozó is.

4. Egyéni alkotások. — Azokat az adatokat soroltam ide, amelyeket jobbára tagolatlan mondatként használunk (vezényszó, indulatszó), vagy más okból nem illenek bele az előző csoportba. — „... terjed a befelé fordulás, a *hátraarc-magatartás*” (Nemes György: Magyar Nemzet 1977. ápr. 24. 5). — „Ez nem afféle *hoci-nesze* köztünk meg a gyár közt” (Kalocsai Ildikó: Ország Világ 1977. ápr. 20. 7). — „Az ember . . . nemcsak lereagálja ezt a meghökkenést a *jé*-effektussal — azaz nemcsak ámuldozik —, hanem védekezik is a csodálkoztatás manipulációja ellen”; majd: „... hogyan alakult ki bennünk valami önkéntelen védekező reakció a *»hű-ha«* jellegű kísérletekkel szemben” (Almási Miklós: Élet és Irodalom 1977. okt. 8. 5). — „... két szülő, munkásigazgató apa és *polgárosodhatnám* anya, attól félt, hogy kábítószerügybe keveredett az egyetemista fiú” (Bor Ambrus: Új Tükör 1977. márc. 27. 32). — „Minek a *metropolishatnám* tervezgetés, holott meglehetősen szegények vagyunk” (Bor Ambrus: Magyar Nemzet 1977. júl. 15. 1). E két utóbbi alakulat létrejöttében minden bizonnyal az *úrhatnám* analógiája hatott.

5. Külön csoportot alkotnak azok a rövidebb, többnyire tagadó szerkezetet tartalmazó kifejezések, amelyekben kezd elmosódni az alkalmi jelleg, megvan bennük a lehetőség a szavasulás meggyökeresedésére, elterjedésére. — „A megszólaltatottak . . . indulattól fűtött hangon szidják a *Nemtudomkít*, mert a terek—parkok piszkosak, szemetesek” (simon aláírással: Nők Lapja 1977. ápr. 9. 24). — „Az író valahonnan a mesék tájáról emelte színpadra *sohanemvolt, seholsincs* miniország korrupt udvartartását” (Havas Ervin: Népszabadság 1977. ápr. 17. 8). — „... *végenincs* otthoni robot . . .” (Tolnai Erzsébet: Nők Lapja 1977. okt. 29. 24). — „*Sosevoltak* hódolata” (Hegedűs Géza: Élet és Irodalom 1977. dec. 31. 14). — „*Nincstovább* falvak” (Körömdi Lajos: Élet és Irodalom 1978. jan. 21. 16). — „... ezt a *nevesincs* helyet szerette legjobban” (Rayman Katalin fordítása: Új Tükör 1978. jan. 1. 20). — Formailag eltér az előzőktől, mégis ide tartozónak érzem a következő adatot is: „Nem az a szerencsés . . ., aki elkerüli a bajokat, hanem az, akinek alkatában megvannak azok a vegyi és *mittudoménmilyen*-anyagok, amelyek a balszerencsét szerencsévé alakítják át” (Eörsi István: Élet és Irodalom 1977. ápr. 9. 4).

6. Igen változatos e sajátos alakulatok közlésmódja, ha úgy tetszik: helyesírása. A következő megoldásokat találjuk: a) a szóként vett mondat teljesen belesimul a szövegbe, az érvényes helyesírás szerint tagolják a szavakat, a megfelelő helyeken központosítást alkalmaznak; b) idézőjellel vagy c) kurzívával emelik ki őket a szövegből; d) kötőjellel kapcsolják össze a szavakat, nemegyszer alárendelt összetett mondatok elemeit; e) teljesen egybeírják a kritikusszöveget, nincsenek betűközök; f) gyakran kombinálódik az előbbi öt alapmegoldás, például együtt fordul elő az idézőjel és a kötőjelezés.

Talán nem tévedek, ha e sajátos helyesírásban a beszélt nyelv hatását (pontosabban: azt is) vélem felfedezni. Élőszóban ugyanis másképp viselkednek a szó értékű mondatok, mint ha mondatként funkcionálnak: mások az intonációs megoldások, kivált a szünetekkel való tagolás mosódik el (vagy tűnik el). De minden bizonnyal a figyelemkeltés, a meghökkenetés, az írásképp stíluselemként való felhasználásának szándéka is szót kap e szokatlan megoldásokban. A vizsgált jelenségre nézve érvényesnek tartom ZOLNAI BÉLA szavait: „... stílus-mérlegelés dolga, hogy az író mit érez egybetartozónak és mit akar

egybeírással összefoglalni egységbe" (A látható nyelv 38; a kiejtésnek az írásban, az írói nyelvben való tükröztetésére más megközelítésben vö. pl.: TOMPA JÓZSEF: Nyr. LXXIX, 69—80; uő.: III. Kongr. 240—1; VERES PÉTER: Nyr. LXXII, 14—8; LŐRINCZE LAJOS: Nyr. LXXXIII, 376—86).

7. A szóként vett mondatok szervesen illeszkednek be a mondat struktúrájába, melléknévi vagy főnévi jellegüknek megfelelő mondatrészt szerepét töltik be. A szóértékűség az adatokban mutatkozik meg legmarkánsabban, amelyekben a szavasulás eredménye halmozásban fordul elő, más, egyszerű szóalakkal együtt alkot mellérendelő szintagmát.

A tárgyalt nyelvi jelenségnek igen nagy az expresszív telítettsége. Csak elvétve fordul elő, hogy belső derű vagy tréfálkozó kedv kifejezésére szolgál. Többnyire erős indulati töltése van; a hangvétele: méltatlankodó, felháborodott, keserű, haragos, esetleg rezignált, de az enyhe iróniától a maró gúnyig minden árnyalat kifejezésére élnek vele. — Helyet kap a mindennapi életünk kisebb-nagyobb visszásságait pellengérré állító glosszákbán, riportokban, tárcákban, novellákban, esszéikben, írói önvallomásokban, irodalmi és színikritikákban, külpolitikai kommentárokbán stb. stb. E szövegezési sajátosság — megítélésem szerint — nem periférikus jelenség; számot tarthat a stilisztika, a grammatika és a szövegten érdeklődésére.

G. VARGA GYÖRGYI

A határozott főnévi csoport pronominalizációja

1. A határozott főnévi csoport pronominalizációjának pontos leírása már a múlt század közepén foglalkoztatta a magyar nyelvészeket (l. ARANY JÁNOS, Visszatekintés: ÖM. XI. 1968. 217—57; BRASSAI SÁMUEL, Mégis valami a fordításról: Szépirodalmi Figyelő I, 32: 497—501), s a legutóbbi időkben ismét az érdeklődés előterébe került (vö.: SZEPESY GYULA, Őket — azokat: Nyr. XCIX, 414—24; J. SOLTÉSZ KATALIN—BÁN ERVIN, Mikor *őket*, mikor *azokat*? : Nyr. C, 257—62; PLÉH CSABA—RADICS KATALIN, „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg: ÁltNyelvTan. XI, 261—77; ANTAL LÁSZLÓ, Gondolatok a magyar pronominalizációról: MNy. LXXII, 271—81).

A magyar határozott főnévi csoport pronominalizációját vizsgálva egy általánosabb érvényű és egy specifikusabb, csupán a magyarra vonatkozó kérdéskör merül fel: 1. mikor, milyen feltételek teljesülése esetén lehetséges pronominalizáció, illetve egy főnévi csoport és egy névmás korreferens értelmezése; és 2. a határozott főnévi csoport (nem deiktikus) pronominalizációjára mikor alkalmazunk személyes, mikor mutató és mikor zéró névmást. Az említett tanulmányok közül az ANTAL LÁSZLÓÉ az előbbi, a többieké az utóbbi problémával foglalkozik. E dolgozat, melynek célja a magyar határozott pronominalizáció szintaktikai szemszögből való leírása, szintén a második kérdéskörnek szentel több figyelmet, ugyanis a mutató, személyes és zéró névmások használatának megoszlása szintaktikai tényezők függvénye, viszont a pronominalizálhatóságnak és a korreferens értelmezésnek a szintaxison kívül eső, szemantikai és pragmatikai alapon megközelíthető feltételei is vannak.

2. A határozott főnévi csoport pronominalizálásának szintaktikai feltételeit RONALD W. LANGACKER vizsgálta (On pronominalization and the chain of

command: SANFORD A. SCHANE—DAVID A. REIBEL szerk., Modern Studies in English. Englewood Cliffs, N. J. 1969.). LANGACKER szabályát angol példákból vonta el, de az számos más nyelvre, többek között a magyarra is érvényes. (Ugyanakkor nem univerzális érvényű; a finnre például nem igaz.) LANGACKER megfigyelése:

- (1) Egy NP^a határozott főnévi csoport felhasználható a vele azonos NP^p pronominalizálására¹, kivéve, ha:
- (i) NP^p megelőzi NP^a-t, és
 - (ii) vagy a) NP^p NP^a-val azonos tagmondatban, vagy az NP^a-t tartalmazó tagmondatnak fölérendelt tagmondatban áll (l. (2) b), (3) b)) vagy b) NP^p és NP^a két kapcsolatos mellérendelő szerkezet elemei (l. (4) b)).

Tehát az alábbi példák közül a b) mondatok azok, amelyekben *Elemér* és a kitett vagy törölt személyes névmás nem vonatkozhat azonos személyre.

- (2) a) *Elemér_i is megy, ha őt_i is meghívják.*
 b) **Ő_i is megy, ha Elemért_i is meghívják.*
 c) *Ha Elemért_i is meghívják, ő_i is megy.*
 d) *Ha őt_i is meghívják, Elemér_i is megy.*
- (3) a) *Elemér_i otthon volt, amikor felhívtam ő_i.*
 b) **Ő_i otthon volt, amikor Elemért felhívtam.*
 c) *Amikor Elemért_i felhívtam, otthon volt ő_i.*
 d) *Amikor felhívtam ő_i, Elemér otthon volt.*
- (4) a) *Boriska nem hisz Rezsőnek_i, és nem bízik benne_i.*
 b) **Boriska nem hisz neki_i, és nem bízik Rezsőben_i.*

3. Hogy egy határozott főnévi csoport csak a LANGACKER megfogalmazta feltételek teljesülése esetén pronominalizálható, a magyarnak a nyelvek nagy csoportjával közös tulajdonsága. Az viszont már specifikusan magyar sajátosság, hogy az anaforikusan pronominalizált határozott főnévi csoport helyére olykor távolra mutató névmás, olykor személyes névmás, olykor pedig törölt, zéró névmás kerül. Ezek az esetek túlnyomó többségében nem cserélhetők fel egymással, tehát megoszlásukat, használatukat minden bizonnyal szabály irányítja; e szabály megfogalmazására azonban még nem került sor, az irodalomban csupán részleges általánosításokkal találkozunk.

A hagyományos leírások közül a BRASSAIÉ és a SOLTÉSZÉ tartalmazza a jelenségek viszonylag legnagyobb csoportjára érvényes megállapítást: „... azt, azokat, annak, attól ... valódi mutató szócskák, ennél fogva mindig hangnyomattal mondjuk ki ... Ebből világos az is, hogy a mondat utolsó részibe — pontosabban az ige után — nem helyeztetni őket.” (BRASSAI SÁMUEL, Mégis valami a fordításról: Szépirodalmi Figyelő I, 32: 497.) — „Szigorú nyelvhelyességi szabály helyett inkább csak egy egyszerű nyelvhelyességi tanácsot tudunk megfogalmazni, és ez így hangzik: Ha más megoldás nincs, kerüljük a hangsúlytalanul visszamutató az névmás ragos alakjait a mondatnak az állít-

¹ Az NP^p p jelzete arra kíván emlékeztetni, hogy a két azonos főnévi csoport közül ez pronominalizálódik.

mány utáni részében, főként pedig a mondat végén.” (SOLTÉSZ KATALIN, *Mikor őket, mikor azokat?*: Nyr. C, 260.)

PLÉH CSABA és RADICS KATALIN („Hiányos mondat,” pronominalizáció és a szöveg: *ÁltNyelvTan.* XI, 261–77) elsősorban olyan mondatokban vizsgálták a pronominalizációt, ahol a névmás szintaktikailag az előző (tag)mondat több elemével korreferens lehet. Ők a mondatok kiinduló szerkezetében a névmások helyén lexikális elemet feltételezve a névmásokat az alábbi szabálysorral hozzák létre:

$$\begin{aligned} & [s [s_{i-1} \dots NP \dots] [s_i \dots NP \dots]] \\ Tg^1 \Rightarrow & [s [s_{i-1} \dots NP \dots] [s_i \dots Pro \text{ Dem} \dots]] \\ K_1: & [s_{i-1} \dots [vP \dots NP \dots] \dots] = [s_i NP \dots] \end{aligned}$$

Azaz, ha a második tagmondat alanya az előző mondat nem-alanyával korreferens, a második tagmondat alanya (távolra mutató) mutató névmással pronominalizálандó. Ha e feltétel nem teljesül, a második tagmondatnak az első valamely elemével korreferens főnévi csoportja, ha rendelkezik az *emfatikus* és *élettelen* jegyekkel, mutató névmással, egyébként személyes névmással pronominalizálандó.

$$\begin{aligned} Tg^2 \Rightarrow & [s [s_{i-1} \dots NP \dots] = [s_i \dots Pro \dots]] \\ K_2: & [s_{i-1} \dots NP \dots] = [s_i \dots NP \dots] \\ T_1^2: & \begin{array}{cc} Pro & Pro \\ [+emf] & [+deix] \\ [-élő] & [-prox] \end{array} \Rightarrow \\ T_1^3: & \begin{array}{cc} Pro & Pro \\ [] & [+pers] \end{array} \Rightarrow \end{aligned}$$

A T_1^3 -mal bevezetett személyes névmás törlődik, ha nominativusban vagy egyes számú accusativusban áll, és hangsúlytalan:

$$\begin{aligned} & \begin{array}{c} Pro_{nom} \\ [-emf] \\ [-hgs] \end{array} \Rightarrow \emptyset \\ & \begin{array}{c} Pro_{acc} \\ [-emf] \\ [-hgs] \\ [-tsz] \\ [-élő] \end{array} \Rightarrow \emptyset \quad \begin{array}{c} Pro_{acc} \\ [-emf] \\ [-hgs] \\ [-tsz] \\ [+élő] \end{array} \Rightarrow \text{őt v. } \emptyset \end{aligned}$$

Tehát az egyes számú accusativusi hangsúlytalan névmás törlése csak élettelen referens esetén kötelező; élő referens esetén szabadon választható.

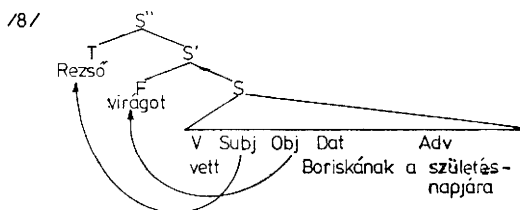
PLÉH CSABA és RADICS KATALIN generatív szabálya, bár a jelenségek széles körének leírására alkalmas, nem általános érvényű. Pl. az alábbi mondat-típusok közül csupán (5) c) és (6) c), d) hozhatók vele létre, (5) a), b) és (6) a), b) nem. (A K_1 feltétel jelentése ugyanis: „a második mondat alanyi NP-jének referenciális és értelmi azonossága az első mondat egyik nem alanyi NP-jével”: i. m. 273).

- (5) a) *Rezsőt meghívta Boriska ebédre. Ő el is ment.*
 b) *Rezsőt meghívta Boriska ebédre. El is ment.*
 c) *Rezsőt meghívta Boriska ebédre. Az el is ment.*
- (6) a) *A főnök már halálosan unta a fecsegő sofőrt, de azzal nem lehetett bírni.*
 b) *A főnök már halálosan unta a fecsegő sofőrt, de azt nem lehetett lelőni.*
 c) **A főnök már halálosan unta a fecsegő sofőrt, de vele nem lehetett bírni.*
 d) *?A főnök már halálosan unta a fecsegő sofőrt, de őt nem lehetett lelőni.*

A fenti szabály szerint (7) mondatpárjaiban a második mondatok alanya egyértelműen az első mondatok alanyával azonos; mégis, a megkérdezett informánsok (7) a) és b) esetében egyértelműen az első mondat tárgyával azonosították, és (7) c)-ben is két egyformán valószínű értelmezési lehetőséget éreztek.

- (7) a) *Pistát Mari készítette fel. Meg is bukott.*
 b) *A fiút már sürgette a lány. Rögtön megértette, miről van szó.*
 c) *A szemüveges férfit megszólította egy kisfiú. Odament hozzá.*

4. A magyar mondatok létrehozásának „A magyar mondatok egy szintaktikai modellje” című, a Nyelvtudományi Közleményekben megjelenés alatt álló tanulmányban javasolt transzformációs generatív szabálysora a határozott főnévi csoport pronominalizációjának az eddigieknél teljesebb, rendszerszerű leírását is lehetővé teszi. Ez a szintaktikai modell a magyar mondatokat egy V, Subj, Obj, Adv kiinduló szerkezetből vezeti le, egy fókuszkiemelő szabály kötelező, valamint egy topikalizáló szabály választható alkalmazásával. A fókuszkiemelő szabály az ige valamely argumentumát, ritkán magát az igét viszi a kiinduló szerkezet elé. Azt, hogy melyik mondatrész emelhető ki fókuszként, feltételek szabályozzák. Pl. ha a mondat elemei az alábbiak közül kerülnek ki: 1. alany; 2. ige; 3. igekötő/determinálatlan névszói bővítmény; 4. negatív értelmű határozószó; 5. tagadott mondatrész; 6. kérdőszó, az az elem fókusz-állandó, amely e sorban a legmagasabb számot viseli. A topikalizáló szabály az ige egy vagy több argumentumát emeli ki a fókusz elé. Az ige mögött maradó elemek szórendje szabad, azaz egy választható „cserebere” (‘scrambling’) szabály alkalmazható rajtuk. E három transzformáció ciklikus, tehát érvényes a beágyazott mondatokra is. Sorrendjük meghatározott: 1. Fókuszkiemelés. 2. Topikalizáció. 3. Cserebere. Pl. a *Rezső virágot vett Boriskának a születésnapjára* mondat levezetése a következő:

A magyar mondatok szintaktikai szerkezetének tehát a fókusz és a topic a jelölt elemei, tartóoszlopai:

- (9) [_S ([_T X]) [_F Y] W]

E mondat szerkezet elemei legkönnyebben az intonáció alapján azonosíthatók. A fókusz viseli a mondathangsúlyt (ez nominális és adverbális fókusz esetén erősebb, verbális fókusz esetén gyengébb), és meredeken eső intonációval ejtődik. A topic hangsúlytalan, közepes hangmagasságú. Egy topicot is tartalmazó mondat lejtése:

$$/10/ \quad [S \{T \ X\} \ \underbrace{[F \ Y] \ W}]$$

Egy topic nélküli mondat intonációja:

$$/11/ \quad [S \ \underbrace{[F \ X] \ W} \ Z]$$

Felhasználható a szerkezet felismerésére az ige, illetőleg névszói állítmány helye is: az ige, illetőleg névszói állítmány vagy közvetlenül a fókusz utáni helyet foglalja el, vagy magának a fókusznak a helyét.

A fókusz és topic prominens szintaktikai szerepének megfelelően a fókusz és topic funkció játszik szerepet a határozott főnévi szerepű személyes és mutató névmások használatának megoszlásában is.

A személyes és mutató névmási osztályok közül az előbbi a jelöletlen, általánosabban használt. [+humán] jegyű főnévi csoport pronominalizálása esetén mind topic, mind fókusz, mind post-verbális helyzetben ezt alkalmazzuk. Topicként és fókuszként a személyes névmás teljes alakja (*őneki, őnekik, őbenne, ővele* stb.) és rövidebb változata (*neki, nekik, benne, vele*) egyaránt használható; post-verbálisan viszont csak az utóbbi fordul elő.

- (12) a) $[T N \ e \ k \ i]$ $[F \text{ötös találata}]$ *volt a lottón.*
 b) $[T \text{Ö} \ n \ e \ k \ i]$ $[F \text{ötös találata}]$ *volt a lottón.*
- (13) a) $[T \text{ötös találata}]$ $[F \ n \ e \ k \ i]$ *volt a lottón.*
 b) $[T \text{ötös találata}]$ $[F \ \text{ö} \ n \ e \ k \ i]$ *volt a lottón.*
- (14) a) $[T A \ \text{lottón}]$ $[F \text{ötös találata}]$ *volt n e k i.*
 b) $*[T A \ \text{lottón}]$ $[F \text{ötös találata}]$ *volt ö n e k i.*

A fókuszként kiemelt vagy topikalizált [–humán] jegyű határozott főnévi csoport mutató névmással, a fókuszként vagy topicként ki nem emelt, azaz az ige után álló [–humán] főnévi csoport pedig személyes névmással pronominalizálódik.¹

- (15) a) *János elhalasztotta a fonetika vizsgát.* $[T A \ t \ t \ ó \ l]$
 $[F \text{jobban}]$ *fél, mint bármi mástól.*
 b) *János elhalasztotta a fonetika vizsgát.* $[F A \ t \ t \ ó \ l]$ *fél a legjobban./*
 $[T A \ \text{legjobban}]$ $[F a \ t \ t \ ó \ l]$ *fél.*
 c) *János elhalasztotta a fonetika vizsgát.* $[F \text{Nagyon}]$ *fél t ő l e.*

A névmások törlését, tehát a zéró névmás megjelenését is a mondatok fenti szintaktikai szerkezete szabályozza.

¹ Ez a szabály csupán az ige valamely argumentumának szerepét főtagnként betöltő főnévi csoportok pronominalizálására vonatkozik. Az alárendelt szerepű [–humán] jegyű névmások használatában sokkal bizonytalanabb a nyelvérzék. Egyes accusativusban mindig mutató névmást találunk, s mutató névmás áll birtokos jelzőként is, még [+humán] referens esetében is. A többi esetben talán a személyes névmás a gyakoribb, bár nem elfogadhatatlan a mutató névmás sem; vö. *a film és az a z t méltató kritikák; a film és a n n a k szereplői; a film és a v e l e foglalkozó írások; a filmek és az ő k e t / a z o k a t tárgyaló cikkek; stb.*

A névmások közül az egyes és többes számú nominatívusi, valamint az egyes számú accusatívusi alakok hordoznak szemantikailag redundáns, az ige személyragjaiból is kikövetkeztethető információt. Ezek a névmások szintaktikai szempontból is redundánsak, ha se nem fókusz, se nem topic helyzetben, post-verbálisan fordulnak elő. E cikk szerzőjének nyelvérzéke szerint ilyenkor mindig töröljük őket (16), kivéve, ha ellentétbe vannak állítva (17). PLÉH—RADICS a törlést csak [–élő] jegyű antecedens esetén tartja kötelezőnek, (+élő) antecedens esetén csupán választhatónak.

- (16) a) *Hol lehet János? Már egy fél órája várom. Ø*
 b) *Hol lehet az a kulcs? Már egy fél órája keresem. Ø*
 (17) *Rezső szereti Boriskát, de Boriska nem szereti őt.*

A fókusz helyzetű névmás semmiképp sem törölhető.

A topic nem lévén kötelező mondatszerkezeti elem, a topicalizált névmás — ha nominatívusban vagy egyes számú accusatívusban áll — olykor törlődhet. Törlődik a topic, ha antecedense is topic szerepet töltött be az előző (tag)mondatban. Pl.:

- (18) [_TA stoppost₁] [_Fminden autós] végigmérte, de Ø₁
 [_Fegyik sem] vette fel.
 (19) [_TA kocsi₁] [_Fa város határában] találták meg. Ø₁ [_FÖssze] volt törve.

Akkor is törlődik a topic, ha az előző mondat alanyával korreferens:

- (20) *A jutalmat Kovács kartárs kapta. Ø₁ Megdolgozott érte.*

Nem törlődhet viszont a topic a fenti két esetben sem, ha kimondott (21), vagy csak sugalmazott (22) ellentétbe van állítva:

- (21) [_TRezsőnek₁] [_Fszerelmi bánata] van. [_TØ₁] [_FBoriskát] szereti, Boriska meg Dánielt.
 (22) *Kovács kartárs₁ is jutalmat kapott. [_TØ₁] [_Fmeg]érdemelte.*

Ha az előző tagmondatban mind a topic, mind az alany lehetséges antecedense a soron következő mondat zéró topicjának, többnyire szemantikai és pragmatikai fogódzók alapján döntünk egyik vagy másik értelmezés mellett, mint pl. a (23)-ként újraírt (7) a)-ban és a PLÉH—RADICS idézte (24)-ben is:

- (23) [_TPistát₁] [_FMari] készítette fel. Ø₁ [_FMeg] is bukott.
 (24) [_TA szemüveges bácsit] [_Fmeg]pillantotta a kisfiú.
 Ø₁ [_FEl]kérte tőle a labdát.

Itt a bácsi s a megpillantotta egyaránt azt sugallják, hogy a kisfiú a jelenet központi alakja és aktív szereplője, azaz a második mondat topicja és alanya.

Úgy látszik, a topic helyzetű zéró névmások két lehetséges korreferense: az előző (tag)mondat topicja és alanya közül az előbbi az elsődleges, ugyanis az olyan esetekben, ahol nincs szemantikai vagy pragmatikai fogódzó, pl. a (25)-ben és a (26)-ként újra leírt (7) b)-ben, a megkérdezett informánsok a második mondat zéró topicját az első mondat topicjával, nem pedig alanyával azonosították.

- (25) [_TPistát₁] [_FMari] készítette fel. Ø₁ [_FKudarcot is] vallott.
 (26) [_TA fiút₁] [_Fmár sürgette] a lány. Ø₁ [_FRögtön] tudta, miről van szó.

Ha egy névmásnak több lehetséges antecedense van az előző tagmondatban, s különösen, ha két névmás értelmezése is bizonytalan egy tagmondaton belül, a korreferencia egyértelműsítésére az a névmás, amelyik az előző mondat valamely nem alanyi mondatrészevel korreferens, topic helyzetben (+ humán] jegy esetén is mutató névmásként jelenik meg (27). Az előző mondat alanyával korreferens topicalizált névmás személyes névmási alakban szerepel (28). Fókusz helyzetben és post-verbálisan (+humán] jegy esetén mindenképpen személyes névmás áll, bármilyen szintaktikai szerepet is játszik a névmás antecedense az előző mondatban.

(27) *Rezső_i szereti Boriskát_j, de az_i nem szereti őt_i.*

(28) *Dániel_i jobban szereti Boriskát_j, mint Rezső, és őnek_i nagyobb sikerei is vannak nála_i.*

Két lehetséges antecedens esetén sem kötelező (bár lehetséges) az előző mondat nem-alanyával korreferens elem mutató névmássá alakítása, ha a szemantikai és pragmatikai tényezők egyértelművé teszik a korreferenciát:

(29) *Rezső szereti Boriskát, de {ő } mást szeret.*
 {az }

5. A határozott főnévi csoport pronominalizációja a magyarban egyszerűbben egy post-ciklikus transzformációs szabállyal leírható, mégpedig úgy, hogy a mondatok kiinduló szerkezetében a névmások helyén lexikális elemeket tételeznénk fel, melyeket a ciklikus fókuszkiemelő és topicalizáló transzformációk végbemenetele után személyes, mutató, vagy zéró névmásokká alakítanánk át. Számos érv szól azonban amellett, hogy legalábbis bizonyos esetekben névmás található már a mondatok kiinduló szerkezetében is (vö.: EMMON BACH, *Pronominalization: Linguistic Inquiry I*, 121–2; JOAN BRESNAN, *An argument against pronominalization: Linguistic Inquiry I*, 122–3; R. KAYNE, *A pronominalization paradox in French: Linguistic Inquiry II*, 237–41).

Olyan megoldás is elképzelhető volna, hogy a mondatok kiinduló szerkezetében csupán kijelölnénk a Pro-elemeket, s csak a felszínen helyettesíténénk be őket a személyes vagy mutató névmási paradigma megfelelő alakjával, illetőleg zéróval, a [+/-humán], [+/-fókusz] és [+/-topic] jegyek figyelembevételével. A transzformációs generatív nyelvelmélet jelenlegi nyelvmodelljében azonban már nem találhatók ilyen jellegű, jegyváltoztató ('feature changing') szabályok (vö. N. CHOMSKY, *Reflections on Language*. New York, 1975.; N. CHOMSKY, *On wh-movement*. Sokszorosított kézirat, 1976.); a transzformációknak csak sorrendváltoztató és törlő vagy szélsőségesebb vélemények szerint (pl. T. WASOW, *Anaphoric pronouns and bound variables: Language LI/2: 236–83*) csupán sorrendváltoztató szerepük van.

A magyar határozott főnévi csoport szerepű személyes, mutató és zéró névmások megoszlása a transzformációs generatív nyelvelmélet jelenlegi modelljének keretében, szemantikai értelmező szabályok segítségével is leírható. Az értelmező szabályok nagyjából a következő formát öltенék:

(30) NP^a korreferens NP^p -vel, ha
 [+pro]
 [+pers]

(i) LANGACKER (1) alatt idézett feltétele teljesül, és

(ii) a) NP^a

[+humán], vagy

b) NP^a

$$\left[\begin{array}{l} -\text{humán} \\ -\text{topic} \\ -\text{fókusz} \\ -\text{nominativus/egyes accusativus} \end{array} \right]$$

A korreferencia-szabályokkal nem értelmezhető mondatok helyteleneknek minősülnének. Tehát például [–humán] referens esetén a mondat kiinduló szerkezetébe a lexikális transzformációk során mind mutató, mind személyes névmást beilleszthetnénk, s ha az előbbi a mondat felszíni szerkezetében az ige után kerülne, vagy ha az utóbbi topicalizálna vagy fókusként kiemelődne, a mondatot egy úgynevezett felszíni szűrő kiszűrné a lehetséges magyar mondatok halmazából.

Bár mind a három fenti módszerrel ugyanazt a helyes mondathalmazt hoznánk létre, az első két módszerrel ehhez jóval rövidebb úton, helytelen mondatok generálása, majd kiszűrése nélkül jutnánk el. A magyar határozott főnévi csoport szerepű névmások rendszere tehát talán érvül szolgálhatna a pronominalizáció teljességgel csak interpretáló szabályokkal való leírása ellen. Mindenesetre, mivel a lehetőségek közötti választás nem alapulhat csupán egyetlen nyelv adatain, nem foglalunk állást egyik leírási mód mellett sem, s a pronominalizációs szabályok formális megadása helyett csak az e szabályok megalkotásához szükséges általánosításokat foglaljuk össze:

Határozott főnévi csoport funkcióiban, anaforikusan

I. zéró névmás jelenik meg a felszínen, ha a névmás

$$\left[\begin{array}{l} +\text{nominativus}/+\text{egyes számú accusativus} \\ -\text{ellentétezett} \\ -\text{fókusz} \end{array} \right] \quad \text{és}$$

vagy (i) [–topic]

vagy (ii) [+topic], és az előző (tag)mondat topicjával vagy alanyával egyértelműen korreferens.

II. Távolra mutató mutató névmás jelenik meg a felszínen, ha a névmás

$$(i) \quad \left[\begin{array}{l} -\text{humán} \\ +\text{topic}/+\text{fókusz}, \end{array} \right] \quad \text{vagy}$$

(ii) több szintaktikailag lehetséges antecedense van, s az előző (tag)mondat nem-alanyával korreferens.

III. Személyes névmás jelenik meg a felszínen minden egyéb esetben.

Ezzel az 'algoritmussal' a PLÉH CSABA—RADICS KATALIN szabálysorával nem generálható (5) a), b), (6) a), b) és (7) a), b) c) mondatok is létrehozhatók, mégpedig (5) a), b) és (7) a), b), c) az I (ii) pont, (6) a), b) pedig a II (ii) pont alapján.

É. KISS KATALIN

Gyakorító és mozzanatos képzők a mai magyar nyelvben

1. A dolgozat első fejezete a gyakorító és mozzanatos képzőket, illetőleg a gyakorítás és a mozzanatoság mibenlétét együttesen érintő, általánosabb jellegű kérdéseket tárgyalja. A vizsgálat kiindulópontja a MMNyR. megfelelő részeinek bírálata. Az itt felmerülő problémákra, hiányokra a dolgozat a szakirodalomban keres választ. Mivel a mozzanatoság és a gyakorítás fogalmainak kiemelését semmi sem indokolja, a következő lépés a régi nyelvtanok rövid áttekintése: ki és miért vezette be ezeket a kategóriákat. A régi és a mai nyelvtanok is azt bizonyítják, hogy nem a tényekhez kerestek és keresnek elnevezéseket, hanem fordítva. — Ezért a gyakorítónak és mozzanatosnak tartott képzőket célszerűbb úgy vizsgálni, mint ismeretlen elemeket, amelyekről még semmit sem tudunk. Egy ilyen jellegű vizsgálatot próbál megvalósítani a második fejezet. Az utolsó, legrövidebb rész a mozzanatosnak nevezett képzőkkel foglalkozik. A dolgozat végén található a vizsgálatból levont következtetések.

2. „Gyakorító és mozzanatos képzők”, helyük a nyelvi rendszerben. — A „gyakorító és mozzanatos képzők” kifejezést idézőjelbe tettem, mert bár a képzők egy-egy csoportját így nevezi a szakirodalom, ezeknek a képzőknek a megléte a mai magyar nyelvben semmivel sem bizonyított. Annnyit tudunk vagy feltételezünk, hogy léteznek egyfelől egy gyakorító, illetőleg mozzanatos funkció, másfelől pedig léteznek *-dogál*, *-degél*, *-gat*, *-get* stb. illetőleg *-an*, *-en*, *-int* stb. képzők. Összepakosítható-e ez a két nyelvi tény? Ha igen, hogyan?

A szakirodalom a gyakorító-mozzanatos képzőket mindig egy nagyobb, de változó elnevezésű és eléggé homályos keretben tárgyalja. Ez a keret — mint az elszórt és implikált megjegyzésekből kiderül — az aspektus és/vagy az akcióminőség. A logikailag a gyakorító és mozzanatos képzők fölé, alá vagy mellé rendelt fogalmak között a következőkkel találkozhatunk: folyamatoság, befejezettség, egyszerűség, többszoriság, történésminőség stb. Először ezeket a fogalmakat és egymáshoz való viszonyukat kell tisztázni; elválasztani tőlük a gyakorító és mozzanatos képzőket, ha semmi közük hozzájuk, vagy pontosan besorolni őket valamelyik kategória alá, ha a nyelv tényei ezt követelik.

A gyakorító és mozzanatos képzőkre vonatkozó szakirodalom viszonylag kevés és egyoldalú. Ennek oka valószínűleg az, hogy ezekben a képzőkben a nyelvészek nem látnak problémát, a velük kapcsolatos kérdéskört véglegesen lezártak, megoldottnak tekintik. — Nézzük meg, hogyan kezeli a problémát a hagyományos nyelvészet legteljesebb kézikönyve: a MMNyR! A könyv négy különböző helyen említi a kérdést (I, 345—54, 202, 208, 497—8). Ezeknek a részeknek az elemzése során a következő főbb hibák k a l t a l á l k o z h a t u n k:

A) Nem derül ki a gyakorítás és a mozzanatoság mibenléte. Sem közvetlen, sem közvetett, más kategóriák segítségével történő meghatározásuk nem világos. Különösen a gyakorítás fogalma zavaros. Kezdetről fogva probléma, hogy a könyv szerint vannak gyakorító, illetőleg mozzanatos képzők és gyakorító, illetőleg mozzanatos képzett igék, de a kettő közt nincs egyértelmű megfelelés, mert például a gyakorító képző nemcsak ún. „valódi” gyakorító igéket hoz létre, hanem tartós—huzamos igéket is. Ebben a megfogalmazás-

ban az alárendelt kategória nemcsak a fölérendelt kategória egészét tartalmazza, hanem még egy egészen más kategóriát is (!) Még a gyakoritás és a tartósság (folyamatosság) egymáshoz viszonyított helyzete sem egyértelmű. Hol a gyakorító ige fejezhet ki: a) elaprózottságot és ismétlődést; b) tartósságot — huzamosságot; hol pedig a tartós—huzamos ige fejezhet ki: a) tartósságot, folyamatosságot; b) többszöriséget, elaprózottságot.

B) Nem világos a gyakoritás és a mozzanatosság nyelvi rendszerbeli helye, a kettő közös fölérendelt kategóriája. A MMNyR. a következő „keretekben” tárgyalja a kérdést (ezek az explicit módon megnevezett fölérendelt kategóriák): a) milyen jelentésű igéket képeznek a gyakorító és a mozzanatos igék képzői; b) mit fejezhet ki a cselekvő ige; c) a cselekvés, történés lefolyásának módja (=a könyv szerint: akciómínőség).

C) A megnevezett fölérendelt kategóriák mellett a könyv egy másik, meg nem nevezett kategóriát is sugall, az aspektust, mert: állandóan keverednek az aspektus (igeszemplé) és az akciómínőség fogalmai. A könyv nem definiálja őket pontosan, és nem derül ki egyértelműen, hogy melyik van a magyarban. Többnyire akciómínőségről beszél, de a cselekvés lefolyásának módja szerinti csoportosításnál a „folyamatos igék” csoportja a „tartós — huzamos igék” egyik alosztálya. Ez az általánosan elfogadott terminológia szerint azt jelenti, hogy egy, az aspektushoz tartozó kategória (a folyamatosság) alosztálya egy cselekvésmód-kategóriának (tartósság). Az aspektus meglétét sugallja az orosszal való összevetés is. Máshol a cselekvésmínőséget a cselekvés lefolyásának módjával azonosítja. Megint máshol szinoním fogalmakként kezeli a tartósságot és a folyamatosságot.

D) Nem derülnek ki sem a gyakoritás és a mozzanatosság alkategóriái, sem az alkategóriák egymás közti és a gyakoritáshoz — mozzanatossághoz való egyértelmű viszonya. Minden esetben ugyanazok az alcsoportok szerepelnek, csak más-más elrendezésben, egymáshoz képest más-más viszonyban. Ezek a következők: elaprózottság, többszöriség (ismétlődés), egyszerűség, tartósság, pillanatnyiség, kezdés. — Vajon egyenrangúak-e ezek, vagy viszonyuk alá-fölérendeltségi, vagy esetleg ok-okozati?

E) Nem tudjuk meg azt sem, melyik nyelvi szinthez tartoznak a fenti kategóriák. Az ige szemantikai komponenseinek egyike-e például a gyakoritás vagy az ige a mondatban nyeri el azt? Vagy esetleg a képző „jelentése”? Stb.

F) Végül a könyv nem veti fel a legalapvetőbb kérdéseket: Van-e a magyarban egyáltalán aspektus vagy akciómínőség? Ha igen, mi köze vagy mi közük a gyakorító és mozzanatos képzőkhöz? Vannak-e egyáltalán gyakorító és mozzanatos képzők?

Ezekre a problémákra lényegében a szakirodalomban sem kapunk választ (pl.: KÁROLY SÁNDOR: NytudÉrt. 10. sz. 18 — 21; Uő.: ÁltNyelvTan. V, 189 — 90; RÁCZ — TAKÁCS, Kis magyar nyelvtan, 177 — 9; SZABÓ ZOLTÁN, Az igeképzők jelentése és az igék történéstartama: Nyr. LXXXIV, 79 — 80). Viszont néhány cikk érdekes összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amelyek jelzik a megoldási lehetőségek keresésének irányát. WACHA BALÁZS például utal arra, hogy egyrészt az egészre irányulás — befejezettség — tárgyasság — mozzanatosság — múlt idejűség, másrészt a részre, illetőleg az egész egy részére irányulás — folyamatosság — tárgyatlanság — ismétlődés — jelen idejűség összetartozó fogalmak (Az igeaspektusról: MNy. LXXIII, 59 — 69).

A két-két fogalomsor kategóriáinak összefüggését erősíti meg néhány más nyelvi tény is. Így pl. az a közismert nyelvtörténeti folyamat, hogyan,

miért válhatott az *-sz* gyakorító képző jelen idő jellé a *tesz, vesz* típusú igékben. Hasonló összefüggésekre mutat rá HAJDÚ PÉTER a szamojéd nyelvek példájával (UrNyt. 72–3).

Az egészre irányulás és a befejezettség, illetőleg az egész egy részére irányulás és a folyamatosság kapcsolatára a finn nyelv egyes tényei adnak bizonyítékot. A finnből meglévő kétféle tárgy, a genitivusi teljes és a partitivusi részleges tárgy használatát az szabja meg, hogy a cselekvés a tárgy egészére vagy annak csak egy részére irányul-e, illetőleg befejezett-e, vagy sem. Az összefüggések vázlatosan a következők:

mozzanatosság → egy pillanat → befejezettség → múlt idő
egy intenzív mozzanat, határozott célra irányulás → tárgyasság
↳ az egészre irányulás;

tartósság → be nem fejezettség, lezáratlanság → jelen idő
elmosódott, határozatlan cselekvés → tárgyatlanság
↳ nem az egészre irányulás.

Látható, hogy az egész összefüggésrendszer kiindulópontja az alapige tartós vagy mozzanatos jellege. Ebből adódóan a kulcskérdés az, hogyan határozható ez meg. — Erre a kérdésre egyedül VÖRÖS JÓZSEF próbál meg választ adni (Az igekötő és az igeszemlélet kapcsolata a mai magyar nyelvben: Folia Practico-linguistica: BME Nyelvi Intézet, 1971/1). Közvetett megoldása azt mutatja, hogy az alapige jellegének milyensége mindig csak kontextusban dönthető el. VÖRÖS végig az aspektus keretén belül tárgyalja a kérdést. — Más szerzők viszont a gyakorítást és a mozzanatosságot inkább az akció-minőséggel hozzák kapcsolatba. A kérdés most már az, összefügg-e aspektus és akcióminőség. A két kategória legjobb megkülönböztetését — egymásra vonatkoztatását BIHARI–TYIHONOV „Az orosz igeszemlélet” című könyvében találjuk. A szerzők alaposan bizonyítják, hogy az oroszban a két kategória kölcsönösen összefügg.

A magyarban viszont nincs az orosz nyelvben meglévőhöz hasonló aspektus. Amit a magyar szerzők így neveznek, az egészen más, mint az oroszban található hasonló nevű szemléletkategória. Az orosz akcióminőség objektív vizsgálatát az aspektussal való kapcsolata teszi lehetővé. (Ott ui. az aspektus grammatikai kategória, amelynek grammatikai következményei vannak.) A magyarban viszont nincs aspektus, ezért a vele kapcsolatba hozott akcióminőség, illetőleg az akcióminőség kategóriáinak tekintett gyakorítás és mozzanatosság megállapítása is önkényes és szubjektív. Egy-egy konkrét ige akcióminőség szempontjából való megítélése szerzőnként változik.

Ha az akcióminőség meglétét semmi sem igazolja, a hozzá kapcsolódó gyakorítás és mozzanatosság sem határozható meg egyértelműen. Nincs semmi olyan objektív kritérium, amelynek alapján eldönthető lenne, hogy az alapige tartós vagy pillanatnyi-e! Ebből adódik a kérdés: milyen alapon vezeték be nyelvintézőink ezeket a kategóriákat? A régi nyelvintézők rövid és vázlatos áttekintése (A régi nyelvintézők forrása a CorpGr.; ezen kívül I. A magyar nyelv rendszere; SIMONYI, Magyar Nyelvtan) a következőket mutatja:

Az akcióminőséggel kapcsolatos kategóriák sehol sem alkotnak egymással összefüggő rendszert. A csoportok felállítását, illetőleg az egyes képzők és képzett igék besorolását esetleges, önkényes és szerzőnként más és más. Az elnevezések világosan jelzik, hogy a képzők mibenlétét nem a magyar nyelv

tényei alapján állapították meg, az egyes ige típusok minősítését sem ennek alapján végezték el, hanem a latin nyelvre kidolgozott és ott bizonyára megfelelő, a tényekkel is összhangban levő elnevezéseket vitték át a magyarra. Nem a nyelvi tényekhez kerestek és keresnek tehát elnevezéseket, hanem az elnevezésekhez tényeket. — Az objektív vizsgálat érdekében azért a nyelvi tényekből kell kiindulni.

3. Gyakorító képzők. — A fentiek értelmében felejtjük el, hogy az ide sorolt képzőknek a neve „gyakorító”. Felejtjük el azt is, hogy egységesnek tekintett képzőcsoportról van szó. Láthattuk ugyanis, hogy a gyakorító elnevezés több, egészen különböző dolog gyűjtőneve. Tekintsük most ezeket a képzőket nyelvi elemek olyan halmazának, amelyről semmit sem tudunk: nem tudjuk, egységesen viselkednek-e a halmaz elemei, nem ismerjük funkciójukat stb. Ezeknek az ismeretlen funkciójú képzőknek a szerepét legegyszerűbben úgy lehet megállapítani, ha megnézzük, milyen jelentéstöbbletet adnak az alapszóhoz. A vizsgálat abban az esetben lehet objektív, ha ennek a jelentéstöbbletnek az alapját abban a szerkezetben keressük, amely a képzett szó levezetéséhez közvetlen kiindulópontként szolgált. Úgy tűnik ugyanis, hogy a „gyakorító” képzők egy része transzformációval levezethető (l. pl. BERRÁR, Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában: RÁCZ—SZATMÁRI szerk. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtajana és alakajtana köréből 99—124).

A transzformációs levezetési lehetőségek alapján a gyakorítónak nevezett képzőcsoport elemei a következők szerint csoportosíthatók. A csoportosítás célja nem az ún. „gyakorító” képzők különböző „jelentésárnyalatainak” „finomítása, pontosabbá tétele”, hanem annak bemutatása, hogy mennyire gyökeresen különböző elemeket tartalmaz ez az egységesnek tartott kategória, hogy milyen nehéz egyáltalán csoportokat felállítani, mert több a kivétel, mint a szabályos eset. Egy-egy „gyakorító” képzővel ellátott szónak több különböző, szövegkörnyezettől függő jelentése lehet, tehát több különböző csoportba is beletartozhat. Ezen kívül egy-egy szó jelentésének megítélése meglehetősen szubjektív, sokszor egyénenként más és más (l. később). Problémát okoz az is, hogy az igeeknek sokszor csak egyik (speciális) jelentéséből képződik a képzett szó. Vagy fordítva: egy alapszó több képzett szó levezetéséhez is alapul szolgálhat. Ezért az én példáim közt is lehetnek olyanok, amelyeknek a besorolása vitatható, de ez a tény éppen azt a nézetemet támasztja alá, hogy a gyakorítás nem grammatikai kategória. A *mosat* szó jelentésén például nem lehet vitatkozni. Az szövegkörnyezettől, a nyelvhasználók megítélésétől függetlenül csak egyet jelenthet. — A példák besorolásánál az ÉrtSz.-ra és saját nyelvérzékekre támaszkodom.

A) 'Többször'-csoport. — Az ide tartozó igeik iteratív igeik. Alapszavuk¹ pillanatnyi cselekvést jelöl. Ez biztosan eldönthető, mert egyrészt többségük ige kötős², másrészt odaérthető melléjük az *egyed, egyszer* kiegészítés. — Néhány példa: *ölelget* 'többször megölel'; *rángat, tapogat, húzígál, csipked, lökdös, csapkod, szölongat, szökdél, döfköd, nyomkod, nyitogat* stb.

B) 'Szokott'-csoport. — Kevés ige tartozik ide. Ezek szokásra utalnak. Ezért a *rendszeresen* + ige, vagy a *szokott* + infinitívus szerkezetekkel írhatók

¹ Az alapszó terminust végig szinkron értelemben használom.

² VÖRÖS és WACHA cikke is egyértelműen bizonyítja, hogy az ige kötő + ige sorrend a perfektivitás jelölője.

körül, illetőleg ezekből a szerkezetekből vezethetők le. Látszólag hasonlítanak az A) csoporthoz, mégis szükséges megkülönböztetnünk őket egymástól, mert az A) csoport tagjainál a levezetés kiindulópontjaként szolgáló szerkezetben nem állhat a *szokott*. Pl. *nyitogat* 'ki szokta nyitni, kinyitni szokott'. Példák: *cserélget, emleget, járogat, mondogat, kísérget, üzenget, váltogat* stb.

C) 'Próbál'-csoport. — Néhány ige a következő alapszerkezetből vezethető le: főnévi igenév + *próbál*: *feszeget* 'fölfeszíteni próbál'; *ébresztget, élesztget, kelteget, fojtogat, illesztget, csütítgat, javítgat, találgat, bujtogat, kerülget, váltogat, bizonygat* stb.

D) 'Ide—oda; föl—le'-csoport. — Az ide tartozó igék alapszava egyirányú mozgást jelent, a képzett szó pedig többirányút. A képző tehát a mozgás irányát változtatja meg, az *ide—oda; föl—le* helyett áll. Pl.: *nyargal: nyargalászik, repül: repdes, repked; szalad: szaladgál; rohan: rohangál; fut: futkos; jár: járkál*.

E) Kicsinyítő-kedveskedő csoport. — Egyes igék mellett egyes képzők funkciója hasonlít a főnévi kicsinyítő képzőkéhez. Ennek analógiájára nevezhetjük őket kicsinyítő képzőknek. Ezeknek inkább használati értékük van, vagy pragmatikai jelentésük, nem szemantikai jelentésük. — A gondolat, hogy igei kicsinyítő képzők vannak, nem új. Legutóbb TÖRÖK GÁBOR vetette fel, régi nyelvtanainkra hivatkozva (József Attila-kommentárok 96—7). Én nem egészen ilyen értelemben használom a „kicsinyítő” terminust. Régi nyelvtanaink az elaprózottság szinonimájaként, illetőleg helyett használják, TÖRÖK pedig hangulati tényezőnek tartja. — Pedig vannak olyan képzett igék, ahol a képzőnek semmi más „funkciója”, „tartalma”, „jelentése” nincs, mint a kicsinyítés, kedveskedés. Világosan láthatjuk ezt, ha szembeállítjuk őket alapszavaikkal. Pl. *játszik: játszadozik*. Mindkét ige „folyamatos”, tehát nem mondható például az, hogy a képző „duratív” igét képez. A *játszadozik* ige sem helyettesíthető sem azzal, hogy *gyakran játszik*, sem azzal, hogy *folyamatosan játszik*. Egyéb példák: *ugrik: ugrándozik, szundít: szundikál, sántít: sántikál, (el)szunnyad: szunnyadozik, szunyókál, mér: méricskél, tapsol: tapsikol, kacag: kacarászik, ficánkol: fickándozik*. — A kedveskedő-kicsinyítő igék nem transzformálhatók. Nem egy szintagma áll mögöttük, mint az előző csoportoknál, hanem bizonyos pragmatikai előfeltevések ismerete szükséges ahhoz, hogy helyesen használjuk őket.

F) Intranszitiv, visszaható képzők. — A leíró nyelvtanok egyértelműen a gyakorító képzők közé sorolják az *-ong, -eng, -öng* képzőt is. A MMNy. például: „Jelölhet ismétlődő cselekvést: *hajl-ong, dül-öng*; tartósat is: *tol-ong, zsi-b-ong, fész-eng, lapp-ang, ker-ing*.” (121.) A *lehajol*-hoz képest a *hajlong* valóban jelölhet többek között ismétlődő cselekvést is. A *dől* és a *dülöngél* közti kapcsolat nem ilyen egyszerű. A *dülöng* igét a mai magyar beszélt köznyelvben nemigen használjuk. Amennyiben mégis, jelentése kb. ugyanaz, mint a *dülöngél*-é. Ezt még az ÉrtSz. is elismeri róla. A szó jelentése ugyanis az ÉrtSz. szerint: 'jobbra-balra, ide-oda dől, | dülöngél.' A *dől*: *dülöngél* között viszont olyan nagymértékűek a szemantikai szelekciós különbségek, hogy nem tekinthetők összetartozóknak. Mondhatom például, hogy *részegen dülöngél*, de nem mondhatom, hogy *részegen dől*. Hasonlóan: a *hanyatt dől, falnak dől, javára dől el a per, a ház romba dől* kifejezések igéje sem helyettesíthető a *dülöngél* szóval. Ezzel szemben az összetartozó ige párok tagjai helyettesíthetők egymással: *Ette a kenyeret — Eszegette a kenyeret*. — A *zsi-bong, fészeng, lappang, kering* egyáltalán nem tekinthető képzett igének, mivel nem szegmentálhatók. Sok más

-ong végű ige sem szegmentálható: *lézeng, cselleng, rajong, fetreng, töpreng, hőzöng*. Sok -ong végű ige és a vele szembenálló ige közti legfőbb különbség az, hogy az egyik intranszitiv, a másik tranzitiv: *lázong : lázít, őrzöng : őrzül, borzong : borzaszt*.

G) Intenzitáscsökkentő csoport. — Ez a terminus összefoglaló jellegű. Az ide sorolható igéknek számos alcsoportja van: a) 'Lassan, ráérősen, kényelmesen'-csoport: *eszik : eddegél, iszik : iddogál, áll : álldogál, ül : üldögél, megy : mendegél, él : éldegél, terel : terelget, borozik : borozgat, sétál : sétálgat, hever : heverészik, bámul : báméskodik, lép : lépeget*, stb. — b) 'Kevésbé erősen'-csoport: *fáj : fujdogál, fáj : fájdogál, hull : hulldogál, folyik : folydogál*. — c) 'Céltalanul, határozatlanul'-csoport: *kapar : kaparászik, kotor : kotorászik, nevet : nevetgél, keres : keresgél, dob : dobál, harap : harapdál, markol : markolászik* stb. — d) 'Lassan, apránként'-csoport: Az ide tartozó igepárok egyik tagja gyors, másik tagja lassú állapotváltozást jelöl: *elcsügged : csüggedezik, besüpped : süppedezik, felébred : ébredezik, szétszéled : széledezik, zsibbad : zsibbadozik* stb.

H) 'Kis intenzitással, immel-ámmal, nem szívesen'-csoport: Ezt a csoportot csak jobb híján neveztem el így, mert valójában az ide sorolható képzett szavak jelentését nem lehet egy-két szóval megadni, legfeljebb több szóval körülírni. A transzformáció alapjául szolgáló szerkezetben szerepelhetnek még a fentiek mellett a következők: *kedvetlenül, keveset, kicsit, rendszertelenül, kevésbé eredményesen, céltalanul*. A képző tehát több, színönim szó helyett állhat. Például: *készülget* 'lassan készül vmi, nem szívesen, immel-ámmal készülni vki; *tanulgat* 'kis intenzitással, keveset, kevésbé eredményesen tanul'; *eszegat* 'lassan, keveset eszik'; *tudogat* 'valamit, egy keveset, nem sokat tud'; *olvasgat* 'ritkán, néha olvas'; stb. — Azt, hogy a gyakoritónak nevezett képzőknek ilyen jelentése is van, már a hagyományos nyelvészet is észrevette. De ettől még nyugodtan a gyakoritók közé sorolta az ilyen jelentésű képzőket is, mondván, hogy ez a jelentés csak hangulati, ami az alapvetően és elsősorban gyakorító képző „mellékjelentése”. Pedig nem ugyanaz, hogy valaki „többször” csinál-e valamit (gyakorító), vagy éppen ritkán, nem szívesen. (Ezt inkább „ritkító” képzőnek kellene nevezni.) Így egyik sem tekinthető a másik mellékjelentésének. — Emellett a tények azt bizonyítják, hogy a -get képző egyetlen élő jelentése ma ez utóbbi. (Erre később még visszatérek.)

I) Specializációk: Külön csoportba soroltam a szemantikai specializációkat, vagyis a generatív értékű transzformációval nem levezethető, egyedi jelentésű származékokat. Ezek vannak a legtöbben! Itt nem adható transzformáció és lista, mint az előző csoportoknál. Szinte minden egyes alak külön elemzést igényel. — Bizonyos külsődleges hasonlóságok ennek a csoportnak az elemei között is felfedezhetők. Ennek alapján valahogy ezek is rendszerezhetők. A rendszerezés még igényében sem tudományos, pusztán gyakorlati célzatú, az áttekinthetőséget szolgálja. a) -get végződésű igék, ahol a végződés véletlen. Ezeket nem is a képzett igék között kellene tárgyalni. Említésüket csak az indokolja, hogy a hagyományos nyelvészet ide sorolja őket. Pl. *noszogat, nógat, ugat, cirógat, babusgat, dédelget, nyaggat, üget*. — b) A képző csak nyomatékosít: *old : oldoz, köt : kötöz, hord : hordoz*. Mindegyik ige továbbképezhető a -get-tel, de akkor már a cselekvés intenzitása csökken. — c) Az alapszó konkrét, a képzett szó elvont: (*ki*)*váj* (üreget, mélyedést): *vájkál* 'illetéktelenül foglalkozik mások kellemetlen magánügyeivel'; *boncol* (hullát); 'tüzetesen elemez vmit': *boncolgat* (kérdést, problémát); *mar* (állat a fogával, marógép, sav, füst a szemet)

: *mardos* (a lelkiismeret); *fúr* (lukat, kutat; fogat; vkit) : *furdal* (a lelkiismeret). — d) Bizonyos (kis) mértékben még érződik az alapszó és a képzett szó kapcsolata. Pl. az alapszó és a képzett szó mellett is állhat ugyanaz a főnév, de a képzett szó megkívánja, hogy ez a főnév többes számban álljon. Ám a képzett szó az alapszóhoz képest jelentésszűkülést mutat, és más használati körű. Pl. a *halogat* több annál, hogy „többször elhalaszt”. Az is benne van, hogy vki nem szívesen végzi el azt, amit meg kellene tennie. *Fogdos*: nem egyszerűen ’többször megfog’, hanem ’vmi(ke)t ismételtén vagy egymás után nem kívánatos módon többször megfog’. Főleg: nőt. (Terveket) *szövöget* ’több tervet sző’; *meredezik* ’több (építmény) emelkedik, mered a magasba’; *osztogat* ’vmiből egymás után több embernek ad’. —

e) Egészen más a két szó (a *-get* végződésű, és az, amivel párba szokták állítani): *kerget*: az *üz* szinonimája; *fenyegget* ’büntetés, megtorlás, ártalom kilátásba helyezésével ijeszt(get) vkit’; jelentése alapján nem tekinthető a *fenyít* (fegyelmező céllal büntet) gyakorítójának; *igazgat*: az *irányít*, *vezet* szinonimája, nem az *igazit* gyakorítója; *csalogat* ’csábít, hiteget’ : *csal* ’félrevezet, ámit; csalást követ el’; *kéregget* ’alamizsnát kér, koldul’ : *kér* (bármit); *látogat* 1. ’felkeres’. 2. ’rendszeresen eljár valahová’ : *lát* ’szemével érzékelvmit’; *hallgat* 1. ’szándékosan figyel vmire, hogy annak szavait, hangjait megértse’, 2. ’előadásra jár’, 3. ’megfogadja vki tanácsát, hallgat rá’, 4. ’nem árul el vmit’, 5. ’csendben van, szótlan’ : *hall* 1. ’vki vmit szándékától függetlenül fülével érzékel’, 2. ’megtud vmit, értesül vmiről’; *hajtogat* ’az unalomig ismétli ugyanazt’ : *hajt* ’behajlít, elfordít’; *kapkod* ’tervszerűtlenül, meggondolatlanul, összevissza cselekszik’ : *kap* ’vmihez; hirtelen vhová nyúl’; *édesget* ’kedveskedéssel, hízlegéssel magához szoktat, csalogat’ : *édesít* (pl. süteményt); *mentegget* 1. ’tisztázni igyekszik vkit’, 2. ’kimagyarázni próbál vmit’ : *ment* 1. ’veszélyből kiszabadít’, 2. ’veszélytől óv’; *szaglászik* ’szimatol, kutat, kémlel vki után’ : *szagol* ’vminek a szagát érzékeli’; stb. Ezekkel az igepárokkal vagy legalábbis közülük néhányval kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy ki állítja őket egymás mellé. Lehetséges, hogy még senki sem írta le, hogy pl. az *igazgat* és az *igazgat* összetartoznak, de ha a *-get* az általánosan elfogadott vélemény szerint képző, akkor a szónak, amely a *-get*-et tartalmazza, szegmentálhatónak kell lennie. Ekkor a következő esetek lehetségesek: 1. a *tő* az *igaz* melléknév, a képzés iránya tehát: melléknév→ige; 2. a *tő* az *igaz*- kötött morféma, amelyhez kétféle különböző kötött morféma járulhat: a *-gat* és az *-ít*. Ilyen módon az *igazit* és az *igazgat* állíthatók párba. Lehetséges egy harmadik eset is: a *-gat* végződés véletlen. — f) A képző a szelekciós jegyeket befolyásolja. Az ide tartozó igék érdekes sajátossága, hogy az alapszó és a képzett szó közti legfőbb különbség a szemantikai szelekció erősségében van. Az alapige szemantikai szelekciós kikötései sokkal lazábbak: bármilyen vagy legalábbis nagyon sokféle főnévvel együtt előfordulhatnak. A képzett ige szelekciós kikötései viszont nagyon szigorúak: az ige csak egy-két meghatározott főnevet tűr meg maga mellett. Pl.: *töröl* : *törölget*. *Törölni* gyakorlatilag bármit bármivel lehet. Lehet törölni: kézzel, szivaccsal, ruhafélével stb. A törlés tárgya is változhat: lehet törölni testrészt, könnyeket, vkinék a nevét egy listáról, lehet vkit képen törölni stb. *De törölgetni* csak: 1. konyharuhával lehet az elmosott edényeket, vagy 2. porrongyál a port. Hasonlóan: *mosni* lehet testrészt, ruhafélét, bútort, kocsit, padlót, ablakot stb.; de *mosogatni* csak a használt edényeket lehet. Egyéb példák: *terít* : *tereget* (kimosott ruhát); *borít* : *borogat* (sebet, fájó testrészt); *tör* : *tördel* (kezet). Ezeknek az igéknek a számára talál-

ható egyedi transzformációs lehetőség. A transzformáció kiindulópontja egy-egy tárgyias szerkezet lehet, ahol a tárgy kategóriájába tartozó főnév szigorúan meghatározott. Ez a szó esik ki a transzformáció során, és ennek a helyére lép a képző: *eltörli az edényt* → *törölget*; *letörli a port* → *törölget*; *elmossa az edényt* → *mosogat*; stb.

Az eddigi példákból kiderülhetett, hogy az egységesnek tekintett gyakorító kategória egészen különböző természetű elemeket tartalmaz. Ezt a kategóriát legalább hét különböző csoportra lehet felosztani. Ezek közül csak az A), 'többször'-csoport igéit tekinthetjük gyakorítóknak. Az összes többi csoport nem gyakorító igéket tartalmaz! Nagyon sok ezen kívül a kivétel, az egyedi jelentésű specializáció. Ezek kerültek az I) csoportba. A gyakorító kategória nem egységes voltát bizonyítja az a tény is, hogy ugyanahhoz az alapszóhoz sokszor többféle, gyakorítónak nevezett képző is hozzátehető, de az így létrejött származékok nem szinonímek, a képzők tehát nem cserélhetők fel egymással. Ha mindegyik képző, illetőleg képzett ige "gyakorító" lenne, felcserélhetnénk őket egymással.

Néhány példa: *csap*: *csapkod* 'ismételten megcsap (becsap) bevág': *csapong* (specializáció, pl. *csapognak a gondolatai*): *csapdos*, nem köznyelvi. — *nyal*: *nyaldos* (egy-két meghatározott főnévhez társult, pl. tenger a partot; kutya a gazdája kezét): *nyalogat* (kicsinyító-kedveskedő, pl.: gyerek a fagyit): *nyalakodik* (az evést jelentő igék csoportjába lépett át). — *csavar*: *csavargat* 'többször csavar vmin, céltalanul, kisebb intenzitással': *csavarog* 'csatangol, kószál' (specializáció). — *megy*: *mendegél* 'lassan, ráérősen, kényelmesen megy': *megyeget* 'sikertelenül, rosszul megy'.

Eddig a transzformációs levezetési lehetőségek alapján felállított képzőcsoportok felől próbáltam megközelíteni a gyakorítónak tartott képzőket és a gyakorítás problémáját. A csoportosítási kísérlet legfőbb tanulsága számomra, hogy a képzett szavakat rendkívül nehéz csoportokba sorolni. Nagyon nehéz eldönteni, hogy hova tartozzon egy-egy ige, mert többfelét jelenthet egyszerre, vagy mert jelentését, „alapszavától” való különbözősését sokszor nehéz meghatározni. Egy-egy csoportba viszonylag kevés ige illik bele. Mindez azt mutatja, hogy a legtöbb ige bizonyos jelentésben, bizonyos használati körben állandósult, bizonyos meghatározott főnevekkel társult. Azaz specializációvá vált.

Próbáljuk most megközelíteni a kérdéskört az egyes képzők felől! Van-e az egyes képzőknek valamilyen speciális jelentése, pontosan körülírható használati köre? Vannak-e olyan képzők, amelyek egységesen viselkednek?

-g at, *-g et*. A vizsgált anyag (főleg a már meglevő, kialakult, megszilárdult példák) alapján úgy látszik, hogy ennek a képzőnek nem tulajdonítható semmilyen egységes, állandó jelentés. A vele alkotott származékokból szinte mindegyik transzformációs csoportba jut néhány. Csak néhány példa a *-get* különböző jelentéseire: mindegyik esetben más-más szó helyett áll a *-get*: *ütöget*: *többször megüt*; *váltogat*: *gyakran vált*; *ébresztget*: *felébreszteni próbál*; *hengerget*: *ide-oda hengerít*; *sétálgat*: *lassan, ráérősen sétál*; *fogyogat*: *apránként fogy*; *eszeget*: *keveset eszik*. Rengeteg a vele alkotott szemantikai specializáció is: *rebesget*, *veszteget*, *támogat*, *feszeget*, *csalogat* stb.

Néha egyetlen *-get* képzős ige jelentése is sokféle, nehezen meghatározható. Pl. *festget*. Jelentheti azt, hogy: 1. 'vki kedvtelésből, szórakozásból fest' (*Szabadidőmben gyakran festeketek.*); 2. 'eredménytelenül, sikertelenül

fest' (*Fiatal koromban én is sokat festegettem, de mivel nem ment, áttértem az írásra.*); 3. 'néha, ritkán fest' (*Ha van időm, festegetek néha.*) Ez az oka annak, hogy néha egy-egy *-get* képzős ige pontos jelentését mondatkörnyezet nélkül alig lehet meghatározni. Ezért a bizonytalanság, és egy-egy szó sokszor ellentmondásos megítélése. Pl. a *beszélget* a MMNy. szerint tartós cselekvést jelöl, a RÁCZ-TAKÁCS-féle „Kis magyar nyelvtan” szerint azt jelenti, hogy a cselekvés hosszabb ideig tart, vagy többször megismétlődik. SZABÓ ZOLTÁN a specializációk közé sorolja. Az ÉrtSz. szerint pedig két fő jelentése van: 1. 'vkivel huzamosabb ideig beszél, társalog'; 2. '(egy kicsit) már tud beszélni'. — Hasonló eredményre jutunk a többi ún. „gyakorító” képző, ill. a „velük alkotott származékok” vizsgálata során is. Ezeket a terjedelem korlátozott volta miatt most nem elemzem.

K ö v e t k e z t e t é s e k. — 1. Az eddigi vizsgálatok bizonyítják, hogy a „gyakorító” címke alá besorolt képzők nagyon sokfélék. Nemcsak a transzformációs csoportokba sorolásuk volt nehéz, hanem az egyes képzőknek sincs semmilyen egységes jelentése. A szabályos az lenne — eredetileg talán az is volt —, hogy mozzanatos (pillanatnyi) alapige és gyakorító képző iteratív igét eredményez (1. pl. D. BARTHA, Szóképz. 14, 20), folyamatos alapszó és gyakorító képző pedig elaprózott, lelassított cselekvést kifejező igét. A folyamatoságot ugyanis nem lehet gyakorítássá alakítani. Csak a pillanatnyiságot lehet pillanatok sorozatává alakítani. Ez a feltételezés magyarázza a „gyakorítás” — „folyamatosság” terminusok körüli problémákat. Ugyanaz a (gyakorítónak nevezett) képző létrehozhatott gyakorító és folyamatos igéket is. Ez kizárólag az alapszó jellegétől függött. Mindez persze csak a nyelvnek egy olyan állapotában volt lehetséges, amikor a nyelvérvék még biztosan és minden esetben meg tudta különböztetni a tartós alapigét a pillanatnyitól. (Ha volt egyáltalán ilyen korszak.) — Ma mindenesetre ez a különbség nincs meg. Ennek a feltételezésnek a bizonyítása a nyelvtörténeti adatok alapos vizsgálatát teszi szükségessé. Tehát jelzi a további kutatás egyik lehetséges irányát.

2. A *-get* kivételével egyetlen képző sem produktív, új szavakat már nem alkotunk velük. Ezek a már nem produktív képzők megmaradtak, megszilárdultak néhány szó végén. Ezekben a szavakban alapszó és képző már csak formailag különböztethető meg, jelentéstanilag már összeforrta a kettő. Meglehető, kész (és nem adott esetben létrejövő) lexikai egységek ezek. Nem létrejönnek úgy, hogy a beszélő ismeri az alapelemeket (alapszó, képző) és a rájuk vonatkozó összekapcsolási szabályt. Az ilyesfajta aktuális létrehozásuk több okból is lehetetlen lenne: 1. egyik képzőnek sincs állandó, minden alapszó mellett azonos jelentése; 2. nincsenek az összekapcsolódásra vonatkozó általános szabályok. Nem a beszélő alkotja meg mondjuk a *kotorászik* alakot a *kotor* és az *-ászik* elemek összekapcsolásával, haem a *kotorászik* lexikai egységet használja, ha a cselekvés céltalanul, határozatlanul végzett voltát akarja kifejezni. Tehát az alak már eleve készen van, mert meg t a n u l t a, mint alapvető szókészleti egységet.

3. A rengeteg szabálytalanság, specializáció, kivétel azt bizonyítja, hogy az ezekkel a képzőkkel ellátott igéket ritkán használták. Ritkán volt szükség az ige „gyakorítására”. Ez nem meglepő, mert a gyakorítás a magyarban nem grammatikai és nem kötelező kategória, szemben például a műveltetéssel. A műveltetés tényét adott szituációban kötelező kifejezni, és kifejezésére csak

egyféle, de pontos, egyértelmű (semmilyen más zavaró vagy félreértésre okot adó mellékjelentéssel nem rendelkező) lehetőség van. Azt, hogy például *Csináltattam egy ruhát*, nem mondhatom másképp, nem írhatom körül. A gyakoriság kifejezése, mivel az nem grammatikai kategória, nem kötelező, hanem a beszélő szándékától függ. A beszélő szándékától függ az is, hogy a gyakoriság kifejezésére használható sokféle lehetőség közül melyiket választja. Adva van tehát egy nem grammatikai, ritkán használt kategória, sok kifejezési lehetőséggel. — Természetes, hogy a ritkán használt és sokféle gyakorító képzős ige különféle speciális használatokra foglaldott le, különféle egyedi szövegtörzsekbe vagy idiómákba épült be, meghatározott főnevekkel társult. Azaz önállósult, elszakadt valamikori alapszavától.

4. Az egyetlen produktív képző a *-get*. De ennek is csak egyetlen jelentése produktív, és az sem a gyakoriság. A *-get* végű igék közt is van jó néhány, ami már az alapszó és a képző egységként megszilárdult származék. (Pl. éppen a gyakorító jelentésű képzett igék ilyenek. Gyakorító jelentésű származék ma már *-get* képzővel nem jön létre.) A *-get* ma is sok igehez hozzátehető, de az így létrejött képzett alak minden esetben a cselekvés csökkent értékűségét, nem szívesen végzett voltát, eredménytelenségét fejezi ki. Néhány példa, ahol a *-get* újabb igékhez járul: *bütyköl* : *bütykölget*, *vacakol* : *vacakolgat*, *lecikiz* : *cikizget*, *csajozik* : *csajozgat*, *matekozik* : *matekozgat*, *fotózik* : *fotózzgat* stb. Ennek hatására már a régebbi, *-get*-tel létrejött igék nagy részének a jelentése is átértékelődött. — Ilyen értelemben szerepel maga az igésült *-get* Tandori Dezső Horror című versében: „akkor inkább | el | gat-getek | Rémületemben”. A versben a *-get* önálló szóvá vált. Akár azt jelenti, hogy 'valahogy megvagyok, eltengődöm, elvegetálok, lézengek', akár azt, hogy 'elmegyek, elkotródok, eloldalgok' (az *el*- igekötő mindkét interpretációt megengedi), a lírai hős magatartása mindenképpen céltalan, határozatlan, bizonytalan, tanácstalan. Nem a félelemérzet alapján elvárható módon reagál, nem a vártak megfelelő intenzitással cselekszik. A *-get* azért válhatott önálló szóvá és ilyen értelemben, mert a képzőnek ma csak ez a jelentése élő és általános. Mindnyájan megértjük az igésült *-get* jelentését, mert mögötte áll az a sok, ilyen értelemben használt *-get* képzős ige, amelyből Tandori elvonta.

Van példa a *-get* főnevesülésére is. A *gatás* főnév Esterházy Péternél szerepel hasonló értelemben. Spionnovella című novellája három részből áll. A három rész címe sorrendben a következő: *Hallgatás*, *Kihallgatás*, *Gatás*. A *gatás* főnév az előző kettőhöz képest feltétlenül értékcsökkenést jelöl.

A képzőnek ez a jelentésváltozása érdekes példája nyelv és társadalom egymásra hatásának. Egy igeképző funkciója értékelődött át részben talán annak hatására is, hogy a mindennapi élet minden területén általánossá vált egy bizonyos magatartásforma, szemléletmód, egy meghatározott viszonyulás a dolgokhoz. Ez pedig: a valódi vagy pózból történő lezserség, a célratörő cselekvés lebecsülése, ironikus kezelése. Talán nem vulgarizálás, ha ezt kapcsolatba hozom azzal, hogy a *-get* jelentése éppen ilyen irányban módosult. Természetesen ehhez a változáshoz nyelvi feltételek is kellek: az, hogy a *-get* gyakorító funkciója mindig csak másod- vagy harmadlagos volt, hogy a gyakoriság kifejezésére mindig rendelkezésre állt egy, a *-get*-nél sokkal egyértelműbb lehetőség (*gyakran* + ige), és hogy a gyakoriság nyelvünkben sohasem volt releváns, grammatikai következményekkel járó kategória.

Azt hiszem, az eddigi érvek és konkrét példák meggyőzően bizonyítják, hogy kifejezetten gyakorító képzők nincsenek. Egyes

képzőknek bizonyos alapszavak mellett lehet ilyen jelentésárnyalata is. — A gyakorítás tényét ma sohasem képzővel fejezzük ki, hanem körülírással. Pl.: ha az *olvasok* igét akarom „gyakorítani”, nem valószínű, hogy az *olvasgatók* alakot használom, ami azt jelenti, hogy ’ritkán, néha, keveset olvasok’, hanem inkább a *gyakran olvasok* szerkezetet.

4. **Mozzanatos képzők.** — A gyakorító elnevezésű képzőcsoportról hosszan kellett bizonyítani, hogy nem egységes, és sok példával kellett igazolni azt is, hogy nincs olyan képző vagy képzőcsoport, amelynek egyedüli és kizárólagos funkciója a cselekvés gyakorítása lenne. A mozzanatos képzőkkel más a helyzet. Ezekről a képzőkről sokkal könnyebb bizonyítani, hogy nincsenek, mégpedig a következők miatt:

1. A gyakorító képzők között található legalább egy olyan, amelyik élő: a *-get*. Igaz, ez sem gyakorít, hanem inkább „ritkít”. De van, produktív (egy bizonyos funkciójában), és ezért képző léte nem vonható kétségbe. A mozzanatos képzők között viszont nincs egyetlen produktív sem. A MMNyR. is ezt alapítja meg róluk egyenként (I, 352–4); „Új származékok képzésére ma már csak ritkán, alkalmilag használatos” (*-an, -en*); „nem nagyon gyakori” (*-int*); „új származékok képzésére legfőképpen kivételesen használjuk” (*-ant, -ent*); „már nem termékeny” (*-ít*); „nem temékeny” (*-amlík, -emlík*); „új szó képzésére alig használatos” (*-ad, -ed*); „nemigen termékeny” (*-odik, -edik, -ödik*); „esetleg még alakulhat vele a költői nyelvben egy-egy újabb származék” (*-dul, -dül*); „új szavak képzésére ma már nemigen használjuk” (*-dít*).

2. Abszolút értelemben nagyon kevés mozzanatos képző, illetve mozzanatos képzővel ellátott származék van.

3. A mozzanatosnak nevezett képzett igék közül egyedül az *-an, -en* végűek fejeznek ki valóban pillanatnyi ideig tartó cselekvést. Ezeknek viszont képzett volta kérdéses, mert ezek az alakok szinkrón szempontból nehezen elemezhetők. Nem különíthető el bennük alapszó és képző. Jelentéstani szempontból ugyanúgy egy lexikai egységnek tekinthetők, mint a nem produktív „gyakorító” képzőkkel (pontosabban: a „gyakorító” képzők ma már nem produktív jelentéseivel) valamikor létrejött szavak. Alaktani szempontból pedig az a baj, hogy ezeknek a „képzett igéknek” az alapszava kötött morféma. Kötött morféma a képző is. Ezért az *-an, -en* fonémasor semmiképpen sem tekinthető azonos kategóriának például a *-get*-tel. — Ennek a morfémának a pontos minősítése további vizsgálatot igényel.

4. Az összes többi mozzanatosnak nevezett képzővel ellátott igealak nem mozzanatos, nem fejez ki pillanatnyiságot. Nem mozzanatosak az *-amlík* végű igék: *gyülemlík* ’apránként, lassan összegyűlik’; *háramlík* ’vkinék osztályrészüln jut vmi’; *csillámlík* ’időnként felcsillan, meg-megvillan’; *csillog, ragyog*; *villámlík*; *csuszamlík*. Nem mozzanatosak az *-ad, -ed* végűek: *fullad, lázad, ébred, gerjed, hamvad, lyukad, széled, apad, olvad* stb.; és az *-odik, -edik, -ödik* végűek sem: *ráfanyalodik, odakuporodik, felháborodik, gyarapodik, letelepedik* stb.

5. Néhány ide sorolt ige egyáltalán nem használatos. A mai magyar nyelvben nincs: *emelint, tekerint, megszóamlík, kaparít, csippen, rikkan*. Néhány ige még használt, de nem a beszélt köznyelvben, hanem az írott nyelv különböző speciális változataiban. Pl. *fuwall, szökell*. Majdnem mindegyik mozzanatos ige mellett a „rég, választékos, irodalmi, ritka” minősítéseket találjuk.

6. A *-dul* és a *-dít* szabad variánsok, szembenállásukban a visszahatás—műveltetés a releváns jegy.

7. Az *-an*, *-en* az *-ant*, *-ent*-tel áll szemben. Szembenállásukban szintén a visszahatás—műveltetés a releváns jegy.

8. Úgy tűnik, hogy a mozzanatos képzők sohasem voltak nagyon produktívak, és eredeti funkciójuk sem az ige mozzanatossá tétele volt, hanem egyszerűen a szóalkotás. A meglévő példák azt mutatják, hogy ez a képző csak nagyon kevés és meghatározott jellegű alapszótípushoz járulhatott (hangutánzó—hangulatfestő tövekhez). A mozzanatosság mindenkori kis jelentőségét bizonyítja, hogy a legtöbb igéből nem lehetett mozzanatos igét képezni.

9. A fentiekből következik, hogy a mozzanatosság kifejezésének egyedüli eszköze ma a körülírás (ige + *egyét* ~ *egyszer*), vagy az igeikötő.

5. Ö s s z e g z é s. — 1. A gyakorítás—mozzanatosság a magyarban nem grammatikai kategória, nem alkot rendszert és nem általános, hanem néhány esetben az ige jelentésének egyik összetevője lehet. Ezért kiemelése és rendszerező elvvé tétele indokolatlan.

2. A gyakorító elnevezés több, egészen különböző jelentésű ige neve. Ezeknek az igéknek csak nagyon kis töredéke fejez ki valóban ismétlődő cselekvést. Ezek az igék nehezen rendszerezhetők, mert alapszó és képző együttese többnyire egyedi jelentésűvé vált, a szó speciális, egyedi környezetekbe lépett be, sajátos használatúvá vált.

3. Nincs egyetlen olyan képző sem a „gyakorítók” között, amelynek ma az lenne a funkciója, hogy gyakorító igét képez. Az egyetlen produktív képző köztük a *-get*, ennek egyetlen produktív funkciója a cselekvés nem szívesen, a kelleténél kisebb intenzitással végzett voltának a kifejezése.

4. Mozzanatos képzők nincsenek. Amiket mozzanatos képzőknek szokás nevezni, azoknak vagy képző volta probléma (*-an*, *-en*), vagy nem mozzanatosak (*-amlík*), vagy nem is képzők és nem is mozzanatosak (a többség).

5. A „gyakorító-mozzanatos” képzők problémájának végleges megoldásához az összes képzőnek szigorúan csak a nyelvi tények alapján történő felülvizsgálása szükséges. Csak akkor tudjuk őket pontosan elhelyezni a nyelvi rendszerben, ha megvizsgáltuk, helyes-e a képzők jelenlegi rendszerezése, helyesek-e a rendszerezés jelenlegi szempontjai. Ehhez először a legalapvetőbb kérdéseket kell tisztázni: pl. mi az, hogy képző; hol a határ képző és marker között; melyek azok a morfémák, amelyek „csak” szófajilag sorolnak be egy szót? — Szerintem a legtöbb képző kezd átalakulni markerré.

FABÓ KINGA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szabó Lőrinc címadása a Tücsökzenében

Szabó Lőrinc költői gyakorlatában jelentős szerepet kapott a címadás. Mint minden művében, a Tücsökzenében is igen nagy gonddal válogatta meg a versek címét. Hogy ezt mennyire fontosnak tartotta, mutatja az is, hogy a lírai önéletrajzban, amelyben számoztta a verseket, mind a 370 darabnak külön címet adott, s ezt a szándékát még a versbokrok tartalmi összefüggése sem változtatta meg.

A művet hét fejezetre tagolta. Ezek híven tükrözik a költő életének egy-egy szakaszát, legfontosabb állomásait. A fejezeteket számmal és kettős címmel látta el. A főcímeik egy több tételből álló zeneműre emlékeztetnek, Szabó Lőrinc sorsszimfóniájára.

I. NYITÁNY

A férfi összegez
1945

III. BALASSAGYARMAT

Idillek az Ipoly körül
1905—1908

V. BUDAPEST

Ember és világ
1918—1947

II. MISKOLC

A gyermekkor bővületében
1900—1905

IV. DEBRECEN

Érlelő diákévek
1908—1919

VI. KÖZJÁTÉK

Az elképzelt halál
1947

VII. UTÓJÁTÉK

Helyzetek és pillanatok
1957

Az alcímek már többet elárulnak, mintegy magyarázatul szolgálnak, az egyes részek tartalmi és hangulati lényegét közvetítik. Elengedhetetlenek a mű megértéséhez. Nélkülük nem teljes a költői üzenet. Szabó Lőrinc első, hozzánk intézett szavai ezek. Sokat megéreztetnek velünk a műből, bevezetnek bennünket a Tücsökzene világába.

Az első alcím a Tücsökzene genezisére utal, a megelevenített múltat, a számvetésre kényszerült költőt idézi elénk. A II. és a III. „tétel” címe a gyermekkor derűs szépségéről, meghitt biztonságáról és felbecsülhetetlen értékéről vall. Nyelvi megformálásuk is hasonló: tömör, zárt szintagmák. A szavak választékosak, hangulatot, asszociációkat keltenek. Az *Érlelő diákévek* jelzője nyelvi telitalálat. Megsejteti velünk azokat az élményeket, hatásokat, amelyek emberré, költővé formálták az ifjút.

A felnőttkort idéző címek — *Ember és világ; Helyzetek és pillanatok* — egyszerűbbek, dísztelenekek, mellőznek minden hangulati hatást. Nyelvi megszerkesztésük is azonos: és kötőszóval kapcsolt egybe ellentétes fogalmakat a költő. Tágabb értelemben vett antonímák ezek: az egyedi áll szemben az általánossal (*Ember és világ*), majd a tér az idő fogalmával (*Helyzetek és pillanatok*). Az élet lényeges mozzanatai beléjük képzelhetők.

Az V. és a VII. „tétel” között egy röpké futam csupán a VI. Megdőböntő a két cím összekapcsolása: *Közjáték, Az elképzelt halál*. Olyan, mint egy fájó figyelmeztetés. Hihetlenségét a jelző hangsúlyozza. Esztétikai szempontból is helytálló ez az elrendezés. Szabó Lőrinc a címadás során ügyelt az arányokra. A két intellektuális cím közé helyezte az érzelmi töltésű, megrázó harmadikat. Egyértelműsége való törekvését mutatja az évszámok szerepeltetése. Így érzi teljesnek a címek sorát, így jelképezik a címek számmunkra is a teljes művet.

„... a cím rendeltetése az, hogy vele az író egyénítse művét, összetéveszthetetlenül elkülönítse minden más irodalmi alkotástól. De legalább ilyen fontos az a szerepe is, hogy előre jellemezze a művet, felidézze a légkörét, hangulatát, mintegy dióhéjba sűrítve adja az egészet.” (KOVALOVSKY MIKLÓS, A cím stilsztikája: *NytudÉrt.* 83. sz. 326.) Ez a stilsztikai követelmény maradéktalanul megvalósul a Tücsökzenében. A 370 vers-cím rendkívül változatos tartalmi és nyelvi szempontból egyaránt. A téma megjelölése mellett számos személyes vonatkozást, érzelmi vonást, gazdag asszociációs lehetőséget sűrítnek magukba, s szinte valamennyi jelképes értelemmel bír, így stilsztikai szerepük mellett egy-egy versért is helytállnak. Az intellektuális jellegűeket is többnyire érzelmi-hangulati telítettség jellemzi. Olyan szorosan kapcsolódnak a versek mondanivalójához, hogy önmagukban is sokat elárulnak a költői életrajzból.

Az sem lehet véletlen, hogy Szabó Lőrinc életének legfontosabb színhelyeit szívesen alkalmazza címként. Érdemes végigtekinteni a helyneveken. A kötetben a következők sorrendben fordulnak elő: 17. *Miskolc*. 30. *Balassagyarmat*. 31. *Templom utca* 10. 45.

A befagyott Ipolyon. 55. *Az Ipolyon túl.* 75. *Debrecenben.* 82. *Késes utca.* 109. *Fiume.* 115. *Szatmár, Tiszabecs.* 146. *Tiszaujlak.* 261. *Budapest.* 242. *Reviczky utca.* 253. *Tihany.* 259. *Adria.* 261. *Vissza, Gyarmatra.* 273. *Dalmácia.* 302. *A Földközi-tengeren.* 303. *Egyiptom felé.* 365. *Szívtrombózis, Tihany.* 369. *A miskolci „deszkateplom”-ban.*

A férfivá érett költő tömör életrajza ez a címsor. A kiemelt földrajzi nevek Szabó Lőrinc életútjának határköveit, sorsának fordulatait jelzik. Mindaz, ami meghatározó és fontos volt számára az eltelt fél évszázad alatt, élénk tárul a címekben. Maradandó, nagy élmények elevenednek meg itt: a gyermekkor tündérvilága, a diákévek értelmet, érzelmet bontogató eseményei, a fővárosnak és Babitsnak a szerepe költővé válásában, majd nagy szerelmének és utazásainak emlékei újulnak föl a helynevekben. Végül két szívszorító élményre utal: a halál első közelítésére s édesanyja fájdalmas elvesztésére.

Gyakran szerepeltet személyneveket a címekben. Kedves költői, személyes és olvasmányélményei, gazdag magyar és világirodalmi ismerete inspirálják erre: *Ady, Szofoklész, Babúts; Verlaine a szemináriumban, Timon, Temürkul Umetoli; Gilgames és barbárai, Enkidu üzenete* stb. Helyet kapnak a címekben ismerősei, rokonai, testvérei is: *Kató, Rippl-Rónai; Etelka néni, Mihály bácsi; Zoltán bátyám, Rózsika, Hajnalka* stb. Különösen szembetűnő a mitológiai nevek varázsa. Ezek mindig legbensőbb érzelmeit szimbolizálják. A nő és a szerelem szétválaszthatatlanul együtt jelentkezik a címként is szereplő nevekben. Beljük sűrítette a nő leglényegesebb vonásait, ugyanakkor megvillantják előttünk a költő szerelemfelfogását, s árnyaltan mutatják a szerelem sokszínűségét: *Afrodite, Kalypszó, Évák és Kigyók, Cressida* stb.

Egész életében szenvedélyesen érdekelte az ember. Ismeretséget és barátságot mindig szívesen kötött. Kapcsolataiban kimeríthetetlen demokrata volt. Állandó és alkalmi barátai, a hűségesek és a hűtlenek, egyaránt szereplői lettek a Tücsökzene sok-sok darabjának. Verseimeit is utalnak erre: *Első emberek, Emberek, A tanító úr, A jövő lidércei, Nemzedékek, Lányok, Sokféle nép, Sorsok és nézők, Társaság* stb.

Szabó Lőrinc a valóság lelkes csodálója, nagyszerű ismerője és remek megfigyelője volt. Elképesztő az a természettudományos ismeret, amelyet a Tücsökzene versei közvetítenek. A költő természetszeretete verscímeiben is tükröződik. A környezetében élő egy-egy növény vagy állat szívéhez nő, szinte személyes ismerősévé válik. A legemlékeztetesebbeket a versből a címbe emeli: *Nefelejcs, Báránnyfű, Galagonya, Bodzafa, Sárga lilium; Cila, Fűrj, Hőscincér, Halálfejes lepke* stb.

Érdemes felidézni néhány elvont fogalmat tartalmazó címet is. Sokat elárulnak a költő személyes érzéseiről, az önmagával folytatott harcairól. Itt is aprólékos érdeklődéssel hajlik saját élete fölé. Pontos és őszinte. Belső fejlődését, érzékenységét, változó lelkiállapotát úgy figyeli, mint egy bíró. Találó önjellemzés s egyben pszichológiai adattár a következő címsor, amelyben bonyolult lelkének s gondolatainak vívódásait, válságait nevezi meg árnyaltan, sokszínűen: *Csúnyaság, Elárulás, Érzékenység, Gyöngeesség, Kíváncsiság, Őnzés, Rémlmok, Réműlet, Szégyen, Szorongás, Végső nyomorúság, Zökkenők, Zuhanás* stb.

Ellentmondásos egyénisége a szerelemről szóló verseinek címadásában is megmutatkozik. Egyszer túlfinomult, légius érzéseiről, a tiszta eszményiségről ad számot, máskor a rajta eluralkodott erotika hatalmáról: *Elmulasztott ébredés, A legédesebb, A legfőbb boldogság, Szerelem, Ragyogás, A törvénytelen Szép; A Kerítő csatái, Az ördög imái, A kicsúfolt bűn, Az érthetetlen bűn, Az új bűvölet, A tükök mocskai* stb.

Szabó Lőrinc címeinek tartalmi oldalát vizsgálva meggyőződhattünk arról, hogy azok olyan sokszínűek és érdekesek, mint az élet. A költő a különböző témakörökből vett köznapiságoktól a legegységesebb kifejezésekig szókészletének olyan széles skáláját vonultatja fel s építi bele verscímeibe, hogy valamennyit kategorizálni lehetetlen vállalkozás lenne.

Érdeemes megvizsgálunk a Tücsökgene címeinek terjedelmét. Az egy és a két szóból álló címek túlsúlya a költő tömörségre való törekvését szemlélteti.

Egy szó	Két szó (névelővel)	Két szó	Három szó (névelővel)	Három szó	Több szó
120	14	106	83	39	8
36%		28,7%	22,5%	10,6%	2,2%

A táblázat azt mutatja, hogy Szabó Lőrinc kedvelte és szívesen alkalmazta a rövid címeket. A Tücsökgene 370 darabja közül 120 — kb. egyharmada — egy szóból áll. Szófaji szempontból pedig csaknem mind főnév, az egyéb szófajok száma elhanyagolható (3 ige, 3 főnévi igenév, 2 számnév, 1 melléknév).

Rövid, tömör címek, összegzésszerű kiemelések ezek. Sokszor elhagyja a másodlagos közlő értékű szót a címből, hogy a fölösleges szerkezeti elemek mellőzésével a figyelmet a leglényegesebbre irányítsa. Többnyire toldalék nélküliek: *Zene, Vigasz, Nyár, Mézpergetés, Tűzvész, Légiriadó* stb. Ragos vagy jellel ellátott alakokkal ritkán találkozunk: *Tutajon, Sivatagban, Műtőben; Pletykák, Nemzedékek, Lányok*. Figyelemre méltóak az *-ás, -és, -ság, -ség* végű cselekvés- és tulajdonságnevek. Általánosító jellegük miatt rendkívül hatásosak, hiszen a legkülönbözőbb asszociációkra adnak alkalmat: *Elárulás, Menekülés, Ragyogás, Ébredés; Gyöngesség, Érzékenység, Csúnyaság* stb.

A több szóból álló címek grammatikai felépítését a következő táblázat szemlélteti.

Egy szóból áll	Jelzős szerkezet			Határozós szerkezet	Zárt szintagma	Szimmetrikus cím	Idegen szó
	minőség	menyiség	birtokos				
134	93	4	37	40	31	29	2
36%	36%			10,7%	8,4%	7,8%	0,5%

A táblázatból kitűnik, hogy a költő az egyszavas címek mellett leggyakrabban a jelzős szerkezeteket alkalmazza. Különösen nagy szerepet szán a minőségjelzőknek. Legtöbbjük képes jelentést hordoz, a látvány mögötti értelemre hívja fel figyelnünket. Még a konkrét jelentésűnek tűnő címekben is metafora rejlik: *Földi arcát, Széthullott világ, Kettős hazánk, Közös sors*.

Több jelentésűek a mögöttes tartalmat rejtő elvont melléknévek vagy főnevek a címekben. Szabó Lőrinc remekül variálja ezeket. Néha a jelző, máskor a jelzett szó, illetve a szerkezet mindkét tagja jelöli az elvont fogalmat: *Tükös párbeszéd, Idélen parancsok; Elmulasztott ébredés, Az új bűvölet, Utólért csoda; Az érthetetlen bán, Rossz gyanúk, Készséges halhatatlanok* stb. De találunk konkrét élményre utaló, rendkívül világos, egyértelmű címeket is: *Utcai árvíz, Új lakás, Az első vers, Mérsékelt égöv* stb.

Leggyenyibbek természetesen azok, amelyek szóképként is megállják helyüket. Különösen kedveli a megszemélyesítést és a szimbólumféléket a címekben, ezzel is növeli szemléletességüket, hangulati töltésüket. Megszemélyesítéseinak nemcsak a hangulat-teremtésben, a megelevenítésben és az átélkeztetésben van szerepük, a költő a szóképek szuggesztív erejét a lényeg kiemelésére is szánja. Grammatikailag többnyire birtokos jelzős szó szerkezeteket használ, amelyekben az alaptag hordozza az emberre jellemző vonásokat, a megszemélyesített dolog, jelenség vagy fogalom pedig meghatározó tagként

szerepel. A cselekvésmozzanat vagy a tulajdonság kiemelése erősíti a perszónifikáció szándékát: *Az utca tanítása, A tél rajzai, Virágok üzenete, Halál Torka, Sebek hűsége* stb. A minőségjelzős szerkezetben a jelző hordozza az élőlényre jellemző tulajdonságokat: *A merénylő víz, Fényszárnyú szó, A visszatért Túlvilág, Készséges halhatatlannak* stb.

Igen sokszor a nagybetűs szókezdést megszemélyesítéssel kombinálja, máskor önállóan használja: *Az Egy arcai, A Kerülő csatái, Az Árnny keze, A Könyv párbaíai; Semmi és Soha, Az Anyák, Évák és Kígyók, A magas Müllió* stb. Nem adys szimbólumok ezek. A nagybetűs írásforma a fogalmakat felnagyítja, sőt monumentálissá fokozza, jelentésüket rejtélyesen elmosza, illetve fölgazdagítja. „Ezek a fogalmak nem annyira szimbolizálódnak, mint inkább a költői áhítat szférájába emelkednek, bizonyos fokig mitologizálódnak s ezen a folyamaton belül perszónifikálódnak.” (KARDOS LÁSZLÓ, Tóth Árpád. Bp., 1965. 313—4.) Ily módon emeli magasba azokat az érzéseket, eszméket, fogalmakat, amelyeknek lírai felnagyítása a versekben és a címekben egyaránt megtalálható.

A határozós szerkezetekből álló címekben is sokszor fellelhető a képes jelentés. A legtöbb ilyen címnek azonban körülményjelölő funkciója az elsődleges. Rendszerint a költő életének egy-egy fontos eseményét rögzítik. Leggyakrabban konkrét élményhez fűződnek, ritkábban a lelki élet változásaihoz kötődnek. Nyelvi megszerkesztésük alapján — néhány kivételtől eltekintve — két típusba sorolhatók: névutós névszók, illetve határozóragos névszók: *A híd alatt, Háztető felett, Hűregék helyett, Mi felé?, Kandalló előtt, A szerkesztő elé; Piroskával nagyanyóhoz, Verlaine a szemináriumban, Meccs a folyosón, Ima a gyémántért, Apám a gépen* stb.

A Tücsökgzene címei akusztikailag is figyelemreméltóak. Különösen szépek, hatásosak a szimmetrikus címek. Zeneiségüket arányos felépítésüknek is köszönhetik. A költő és kötőszóval kapcsol össze két ellentétes fogalmat jelölő szót. Az antonimák remek kontrasztot alkotnak. Máskor pedig szinonimákat helyez egymás mellé: *Fenn és lenn, Napfény és vihar, Nem is Igen, Mesék és veszélyek; Sorsok és nézők, Utak és művek, Gúlgames és barbárai* stb. Kötőszó nélkül is szerkeszt hasonló módon címeket. Az arány és a jó hangzás ilyenkor is megmarad, csupán a kötőszó helyett alkalmas vesszőt: *Férgék, istenek, Hősök, örültek?, Sípval, hegedűvel; Rózsika, Hajnalka, Hűrik, heterák, Szatmár, Tiszabecs*. Ezeknek a címeknek nemcsak zeneisége, hanem tömörsége, sűrítettsége, lényegget láttató szerepe is szembetűnő.

Mondatalakú címei csak látszólag zárt szintagmák, valójában befejezetlenek, kiegészítésre szorulnak. A gondolatot, az eseményt megkezdik ugyan, de érezzük, a versben folytatódnak tovább, ott teljesednek ki: *Nincs értelme?, Mit szóltam volna?, Nem igaz! Csak ami Volt, De szép vagy, lány* stb.

Szabó Lőrinc mértékkel, de merészen él az interpunkcióval. Címeiben gyakran használ különféle írásjeleket. Erős átéléseiről, magas hőfokú érzelmeiről felkiáltó- és kérdőjelei is tanúskodnak. A pillanatnyi benyomások érzékeltetésére, az emlékképek rögzítésére, a versek drámai hangulatának előkészítésére többféle írásjelet alkalmaz. Néha együttesen használja őket. Idézőjeleivel régi énjét idézi fel, és másokat is megidéz. Három pontjának váratlan megjelenése rendkívüli feszültséget teremt. Kettőspontjainak összegző-felhívó szerepe egyéni megoldásra vall. Íme néhány cím a bő választékból: *Hát még ő?; Nem igaz!; Kérdezhetek?; Emlékszel? Mire?; „Mi vagyok én?”; „Őt dicsérni!”; „Akkor hát szerdán . . .”; . . . mi van Nyugaton; . . . kilátón . . .; Közjáték: A tücskökhöz; Töredék: A tücskökhöz; Nyár újra, nyár; stb.*

Végezetül látnunk kell azt a szoros kapcsolatot, amely Szabó Lőrinc versépfűtkezése és címadása között van. Ennek illusztrálására szolgál az alábbi táblázat, amelyből jól látható, hogy a Tücsökgzene 370 darabja közül 278-ban, a verssorokban valahol vissza-
tér a cím.

Kezdő sorban	Záró sorban	Kezdő és záró sorban	Középen	Különleges elhelyezésű	Nem ismétlődik
128	87	21	35	7	92
34,7%	23,5%	6%	9%	1,7%	25%

A sok példa közül csupán egyet-egyet emelek ki: *Timon* — „*Timon* vagyok, az embergyűlölő.” (az első sorban); *Örök változás* — „Mi vagy? Ne szégyeld: örök változás!” (az utolsó sorban); *Miskolc* — „*Miskolcon* többször laktunk.” | „*Miskolc* határa . . . Szülővárosom, | sose lesz szemed kóbor fiadon.” (a kezdő és záró sorokban); *A szép borzadály* — „a titok, a *szép borzadály* közeledett,” (középen).

Érdeemes megfigyelni néhány különös elhelyezésű címet is: *Nem és Igen*. A *Nem* a tagadás a vers első szerkezeti részében, az *Igen*, az állítás az utolsóban szerepel. Erre az ellentétre épül a vers. Hasonló megoldású *A Kerítő csatái* is. A *Játszani* cím a 334. vers valamennyi sorának a végén megismétlődik, a *Cűríp* pedig a 342. darab minden második sorának az elején.

A kötetben a megismételt címeknek jelentős szerepük van. Egyrészt arra utalnak, hogy a címek szerves részei a verskompozícióknak, másrészt megerősítik azt a véleményt, hogy a mondanivaló lényegét sűrítik magukba. A verssoronként is visszatérő címek által fokozódik a Tücsökzene értelmi és érzelmi tartalma. A címek beékelése a versekbe a költői gondolat teljesebb közvetítésére, a hozzá társuló hangulat megerősítésére szolgál, s elvezet bennünket a lírai önéletrajz mélyebb megismeréséhez.

D. BERENCSI MARGIT

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Balra hagyja bicskét és megfordítja a szekercét. Hogy milyen félreértést okozhat egy pontatlan szövegközlés, arra kitűnő példa a *bicske* szó. A NySz. és nyomán a TESz. a *bicska* legrégebbi előfordulásaként közli a következő kiragadott szövegrészben levő *bicske* szót: 1569: „*Biczket* es a szekerczet is meg forditam” (ComBal. 32), gondolván, hogy a szekercével párban említett *biczke* nem lehet más, mint tőr, azaz azonos a *bicsak* 'tőr' szóval, ami azután némi nehézséget okozott a *bicska* szó alak- és jelentésfejlődésében (TESz. *bicska* a.). Hogy miért kellett a két szerszámot megfordítani, arról nem esik szó.

A Balassi Menyhárt árultatásáról szóló komédiában az idézett hely teljes egészében így hangzik: „[a király] sokszor hivata be Erdelben hozzaia Szakmarbol, de eszembe vöm dolgomat, nem merec mennem, hanem *balra* *hagiam* *biczket*, es a *szekerczetis* meg *fordítam*, gyorsan a Malomba allec . . . Ersec: Mind *biczkedes* malmoddal özue el vezt az isten” (RMDrE. I, 626). A szekerce megfordításának szinonimája a kasza megfordítása: „latam hogy nem mehet veghez [gyilkossági tervről van szó] gyorsan meg *fordítam* az *kazat*, el arulam tarsaimat . . .” (uo. 625). Ugyanígy Pázmánynál: „Ha mi meg bizonyittjuk, . . . *fordíttjátok* a *kaszát* és elégtelennek kiáltjátok” (ÖM. V, 80). Mindkét esetben a kasza megfordítása köpenyefordítást, hirtelen véleményváltoztatást jelent. Nyilván ugyanezt jelenti a szekerce megfordítása is. A szekerce és a parasztfelkelések idején a kasza is harci fegyver volt, s annak megfordítása, azaz az ellenség helyett a szövetséges társakra fordítása az ellenséges táborba való átállást, tehát köpenyefordítást vagy éppen árulást jelentett, mint Balassi Menyhárt esetében.

Más tárgyak megfordítása is gyakori régi nyelvünkben, mindannyiszor teljes, száznylevan fokos irányváltoztatás értelmében, bár többnyire rosszállás kifejezése nélkül: 1619: „Bizony nyakunk szakad . . . ha nem fordítjuk az foliumot” (Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig 224); 1674: „Nem kétlem bizony, hogy Naláczí uram megfordítaná a zsákot, de már késő” (Teleki Mihály Lev. VI, 558); XVII. sz. vége: „Látván azt mi, hogy üres tarisznyával zab nélkül nem ujjít a ló, fordítám én is a kelepécét és egy alajtón bekerülék Ibrahim tihájához” (MonIr. VIII, 501).

A köpönyegforgató főúr a bicske balra hagyása és a szekerce megfordítása után gyorsan a malomba állt. Mivel a malomba állás értelme eddig ismeretlen volt, amire abból következtek, hogy a RMDrE.-ben e helynek magyarázója úgy vélte, hogy gyorsan a malomba állni annyit tesz, mint gyorsan a dologhoz látni, rá kell mutatnom, hogy a XVI. században a malom azilum volt. 1548/1569: „Az vétkes embert istennek székes-egyházából, *malombul*, mészárszékből senki ki nem foghatja” (Századok 1870: 265, Máramarossziget). Balassinak éppen az elárult társainak bosszúja elől kellett gyorsan a malomba állni.

A *balra hagyás* a régi nyelvben 'elhagyás, cserben hagyás, faképnél hagyás' jelentésű volt: 1676: „bizonytal tudom sem tűzbe sem uizbe nem ugrom enis, ha lehet *balra sem hagyom* a jo rendet s hazam törvinjet” (ErdSzótörtTár. *balra hagy* a.); 1680–90: „mikor Plebanos Uraim minden vanumot <földi hiúságot> *balra hadnak*” (HorTure. 173). Többször előfordul a *balra hagyni Gencset* bővebb változat is: 1662: „Nem kétlem, azok közül is sokan *balra ne hagyják Gencset*, ha késik a pénzek” 'cserbe ne hagyják az ügyet, meg ne lépjenek' (Teleki Mihály Lev. II, 358); 1670: „Még ide bizony jó terminusban volnának az emberek Erdélynek urához, lakosihoz, noha sokan *balra hatták Gencet*” (uo. V, 156); 1712: „Jobb azért *Gencset hátra hagyni*, gazdaságon [így!] fenthagyni, az életét — conservalni, ha idegen országra nem mehet is, földvár elég tágul” (Takáts Sándor: Szalai Barkóczy Krisztina 178).

Valószínű, hogy a *balra hagyni Bicskét* éppen olyan toponimikus szólás, mint a *balra hagyni Gencset*. Nem gondolhatunk arra, hogy az itt említett s különben is kis kezdőbetűvel frott bicske Balassi Menyhárt egyik birtoka lett volna; különben is Szatmárból Erdélybe vagy bárhová menet egy Bicske nevű helységet nem hagyhatott balra, még ha az érsek megjegyzése ennek ellentmondani is látszik („biczked es malmoddal özve el vezt az isten”). Toponimikus szólás esetében viszont felmerül a kérdés, miféle rejtett, előttünk már ismeretlen vonatkozása van ezeknek a földrajzi neveknek, miért kerültek éppen ezek a szólásba. Bicskéről mint helynévről semmi ide illő vonatkozást nem ismerek, esetleg gondolhatnánk a *bicske*, *bicke* 'csipkebokor, csipkebogyó' szavakra és a csipkebokor népköltési szimbolikájára. Gencs viszont más szólásban is szerepel. *Sovány, mint a gencsi nyúl* (Sirisaka: Magyar közmondások könyve); *megdagadt, mint a gencsi jurt* (Nyr. XLIII, 236, Vas m.). Ez utóbbi szólásnak a történetét is ismerjük. A leány egy font húst kér a mészárosától. Mikor terhes lett, azt mondta, hogy megdagadt benne a font hús. A régi nyelv jól ismerte az egy font hús tréfás jelentését: „Bábi bárányhúsra vágyik, | Jancsinak a nem hibázik. | Tapintsd, Bábi, be kövér, | *Egy font húsnál többet ér*” (XVII. sz.: ItK. 1917: 344).

BERNÁTH BÉLA

Etimológiai észrevételek. Az alábbiakban néhány „ősi örökségű” magyar szó eredetéhez kívánok kiegészítő megjegyzéseket fűzni, az egyes magyar szók rokonságának körét bővíttem egy-egy uráli nyelvi adattal. Ezen adataim egy részét eddig kevésbé vagy egyáltalán nem ismert forrásokból vettem: I. XVIII. századi kéziratos vogul szójegyzékek, amelyek anyagát GULYA JÁNOS volt szíves rendelkezésemre bocsátani (ezekről I. GULYA

alábbi munkáit: Egy 1736-ból származó manyisi nyelvemlék: NyK. LX, 41—5; XVIII. századi kéziratos vogul szójegyzékek. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1960.); — 2. ПЛОТЪ РОПОВНАК, a obdorszki misszionárius iskola vezetőjének kéziratos osztják—jurák—orosz szótára (keletkezési ideje a XIX. század harmadik negyede) és I. РОСЗЛЖАКОВ—V. БАРТЕНЬЕВ (ugyancsak obdorszki illetőségű oroszok) kéziratos orosz—osztják szótára (keletkezési ideje a XIX. század utolsó negyede); ezekről, az északi osztják nyelvjárások ismerete szempontjából egyáltalán nem érdektelen szótárakról részletesebben az „Osztják—jurák lexikális kölcsönzések” című írásomban számolok be (megjelenik a Nyelvtudományi Közleményekben).

A l s z i k 'schlafen'. — GULYA XVIII. századi kéziratos vogul adatai közt találat a következőket¹: Vtur. ололанты 'дремлю' Kg. алалахъ 'спать'. Ezek -ол, -ал töve a m. *alszik* 'schlafen' pontos megfelelője (az -ол, -ал és az -анты igeképzők, az -ахъ a főnévi igenév képzője; a Vtur. alak valószínűleg téves, helyesen *ололантымъ volna).

F á z i k 'frieren'. — Az MSzFgrE. szerint a m. *fázik* 'frieren' megfelelői közt az északi vogul *put* 'jégburok fölötti víz', Szo. *put* 'Eisrinde' (STEINITZ, WogVok. 32) csak kérdőjellel említhető, a Ju. *пум* 'ледяная корка, наледь' (BAL.—ВАНР.) szónak pedig még a meglétét is kétségbe vonja *y* (= *u*) hangja miatt a várható *ø* (= *o*) helyett. Azt hiszem, pusztán e hangjelölésbeli következetlenség miatt nem kételkedhetünk ezen alak létezésében, mivel az északi vogul *u* Ju. megfelelőiként az idézett BALANGYIN—ВАНРУСЕВА-féle szótárban *y* (= *u*) ~ *ø* (= *o*)-t találunk *n* (= *p*) utáni helyzetben, pl. *пун* ~ *пөн* 'ушко (иголки)', (90) *пурц* ~ *перц* 'свинья' (uo.), *пус* ~ *пес* 'целый; здоровый' (uo.). Úgy vélem tehát, hogy a Ju. *пум* nem a szótárírók tévedése, hanem egy *put* hangalakú szó ortográfiai variánsa. Az osztjából való átvételt pedig a déli osztják *o* miatt — vö. DN *pot* 'Schneerinde' (KT. 760) — nem látom valószínűnek. Summa summarum: a vog. *put*, *пум* a *fázik* biztos megfelelőjének látszik.

F e j t 'auftrennen, zertrennen'. — Etimológiai szótáraink tanúsága szerint e szavunk ugor kori, és csak a vog. *pāj*-, *pāj*- stb. 'Fische zerschneiden' tartozik a rokonságába. A múlt századi kéziratos osztják szójegyzékek tartalmaznak a m. *fejт*-hez kapcsolható adatokat: РОПОВ: *пáйтта*: *самъ п.* 'обивать чешую', *хуль самъ п á ŷ ð а* 'очисти рыбу', *емцъ хадъ пулянь лóйлэнь, мíллэнь ногъ п á ŷ ð а* 'ты стоншь прямо церкви, сними долой шапку'; — РОСЗЛЖАКОВ—БАРТЕНЬЕВ: *пáйтлэмъ* 'снимаю, отдеваю, отпрягаю, роняю, сваливаю', *пáйдымáтъ* 'отпряженный'. Az osztják szó *t*-je (*m* ~ *ð*) kauzatív képző (vö. GANSCHOW, Verbbild. 41), akárcsak a m. *fejт* -*t*-je. A képzett alak azonban nem szükségszerűen ugor kori, lévén e -*t* mindkét nyelvben produktív képző. — A РОПОВ: *сэмна пáйтта* 'рождать' kifejezés nem világos; vö. Kaz. *sema pítii* 'geschehen, sich ereignen; geboren werden' (KT. 855).

H a n y 'Moosumpf; Sumpf'. — A m. *hany* 'Moosumpf, Sumpf' szóba jöhető megfelelői között csak a szelkup N. *konné*, Та. *konne* 'hinauf' képviseli a szamojéd nyelvcsoportot (I. MSzFgrE., TESz.). E szócsaládhoz tartozik szerintem a jurák-szamojéd O. *χiə* 'neben (wohin?)', *χina* 'neben (wo?)', Nj. *kinaj*: *k. mena néšā* 'ein in meiner Nähe wohnender Mensch' (ЛЕНТ., JurWb. 186). A szamojéd nyelvekben eredetileg talán 'in die Nähe, zu' jelentéssel számolhatunk, és a szó névutóvá vált még e nyelvcsoport felbomlása előtt. Az első szótagi magánhangzó a szamojéd nyelvi megfelelések alapján **a* vagy **o* lehetett (vö. COLLINDER, CompGr. 154—5, 158—9), a tundrai jurák szókezdő *χ* ~ erdei jurák *k* egyértelműen **k* mellett szól, a *ə* ~ *n* pedig **n*-re megy vissza.

¹ Az adatokért ez úton is köszönetet mondok GULYA JÁNOSNAK.

Haszon 'Nutzen, Vorteil, Gewinn, Ertrag'. — E szavunknak két eredeztetésével: egy finnugorral és egy urálival számolnak etimológiai szótáraink (1. MSzFgrE., TESz.). Az uráli szócsaládot kívánom bővíteni egy jenyiszeji-szamojéd taggal: *kasu* 'плата шаману' (HELMISZKI: NyK. LXXIX, 42).

Hosszú 'lang'. — РОРОВ északi osztják anyagában szerepel a következő mondat: *хысуцаъ пѣтлѣнь* 'больше будешь', amelynek *хысуцаъ* 'больше' szava a m. *hosszú* 'lang' szóval kapcsolható össze. Ennek *-шаъ* eleme a zürjén eredetű *-čak melléknév- és adverbiumképzővel (vö. SAUER, Nombild. 180) azonos, a visszamaradó (alapfokú) *хысу* jelentése pedig 'nagy (? hosszú)' lehet. РОРОВ lejegyzésmódja alapján nem dönthető el, vajon *s* vagy *š* van-e e szóban. Sajnos a *хысу*-t más forrásból nem ismerjük, és idézett adatumunk az északi nyelvjáróterületet képviseli, márpedig így vogul — vö. Szó. *χosa* 'lang' (WV 80) — vagy zürjén — vö. *kuš* ua. (WUO.) — jövevényszóként is magyarázható (mindkettő a m. *hosszú* megfelelője).

Két 'zwei'. — E számnevünk népes rokonságát (1. MSzFgrE., TESz.) a szamojéd nyelvek déli csoportjához tartozó, kihalt kojbál nyelvből való adattal egészítem ki: *Сыда* [= *šyda*] '2' (Сибирский Вестник, издаваемый Григорием Спасским. Санктпетербург, в Морской типографии. 1819. Том 3, часть 5. 68. 1.).

Szopik 'saugen'. — A TESz. szerint *szopik* 'saugen' igénk hangutánzó eredetű. E magyarázat egyidejű elfogadásával és egy osztják szó hozzákapcsolásával ugor kori hangutánzó eredetűvé minősíthető. A már idéztem osztják kéziratok szótárakból származnak a következő adatok: ROSZLJAKOV—BARTYENYEV: *сѣплѣмъ* (tő: *сѣн-*) 'сосу, щелкаю'; — РОРОВ: *сѣбетма* (tő: *сѣбет-*) 'облизывать, обсасывать'. Az egyeztetés akkor valószínű, ha az osztják adatok szibilánса szókezdő *s*, nem pedig *š*. Ez sajnos nem dönthető el, mert a múlt századi gyűjtők a mássalhangzók palatalizáltságának jelölésében nem megbízhatók; vö. pl. ROSZLJAKOV—BARTYENYEV: *сѣъъ*; — РОРОВ: *сѣъъ* 'угол' ~ Kaz. *sūŋ*, O *suŋ* (KT. 847); РОРОВ: *сѣнжъ* 'блоха' ~ Kaz. *šūš*, O *sus* (KT. 951). Ha tehát az osztjékban *s*-szel számolhatunk, a *szopik* egy ugor **supps-* 'saugen' folytatója.

HONTI LÁSZLÓ

Jajgat, kiabál, ri... (A siratás népi terminológiájához II.) — Előző közleményünkben (MNY. LXXII/3) olyan terminusokat láttunk, amelyek a szokás elsősorban a szertartásos cselekmény, illetve a siratóénekek tartalmának oldaláról közelítik meg. A most sorra kerülő kifejezések (szócsaládok) kivált a sirató személy lelkiállapotára, magatartásformájára utalnak, jóllehet a terminusok funkciója ugyanaz.

1. a) (*hangosan, jajszóval*) *jajgat*; b) *kiajgat*, *jajgatva mond(ja)*; c) *ajvékol*, *sivakodik*; d) *jajgatás volt/van*, *jajgatást csinál*; e) *jajt (se) mond*. — E kifejezések szokás-megjelölő használata a siratás közben gyakori felkiáltásra vezethető vissza. A siratóénekek nagy részében fontos szerkezetalkító, tagoló szerepe van a szakaszok (kisebb-nagyobb szerkezeti egységek) elején — ritkábban végén — újra felhangzó indulatszavaknak. (Nemzetközi párhuzamaihoz az újabb irodalomból vö.: DE MARTINO, ERNESTO, Morte e pianto rituale nel mondo antico. Torino, 1958. Különösen 124 kk.) Némely régebbi kutató egyenesen a fájdalomkiáltásból származtatta a siratóéneket (pl. O. BÖCKEL). Ha ezt a vélekedést nem is tarthatjuk tudományosan megalapozottnak, annyit mindenképp megállapíthatunk, hogy a felkiáltások, indulatszavak jelentős lélektani, poétikai és kommunikációs szerepet játszanak ebben a

„műfaj”-ban. — Nyelvi vonatkozásban meg kell említenünk, hogy a *jaj* „korai főnévi használata és viszonylag nagy számú származéka arra mutat, hogy érzelmekifejező indulatszavaink igen ősi rétegébe tartozik.” A szócsalád a XV. század elejétől fordul elő írásos forrásokban. (TESz.) A *jajgat* megfelelője az általunk vizsgált funkcióban is használatos (középkori) latin *ululare* kifejezés.

M i k ó f a l v a: a) [Azelőtt, míg nem volt ravatalozó,] a háznál. . . igaz-e, *jobbajajgattak*; de mos má osztán, mikó má leviszik a temetőbe, hogy má nem tunnak-e úgy, vagy hogy, csak mosmá nem [jajgatnak]. — Előkerül mostanába is, hogy az udvaron *jajgatnak*. Még mostánba is. — Ha valakinek így fijatalabbnak meghalt a férje, vagy valahogy, osztán, úgye azok [jajgattak]. . . Aztán ráborút a koporsóra, oszt még máguqba mondott valamit. . . Azt osz má lassabban (‘csendesén’) mondta. . . *jajgatott* ú, meg a keze is új járt [a levegőben, a koporsón]. . . Osztán akkór, igaz-e, nem tudjuk, hogy mit mondott, mē má asz csak lassan mondta, csendesebben. . . — . . . Ijjen fijatalabb korba; ez akkor történt meg csak. . . hát, ojjan ötven-hatvanig. [Idősebbnél:] Akkór, igaz-e, *nem jajgattak úgy* má. . . [A házban:] Akkór meg, mikor a koporsó tetejét ráteszik, [akkor jajgattak legjobban]. . . [Az udvaron:] Akkor, mikor búcsúztatták. . . , úgy hogy föl köllött a kántornak addig izényi, nek kellett állanyi; mer nem hallaccott tőle sēmmi. . . — Akik a házba *jajgattak*, az udvaron is. — A kántor anyósa *tudna szépen jajgatni!* Emlegették is mindég, hogy mijen *szépen jajgatott*, szépen *kijajgatta* [anyját, apját].

b) Jaj, mikor meghalt az ura, két vagy három éve se, [nem] tudom, egy asszonnak, am még: „Jaj kedves Bálintkám! hogy ijjen jó vótál, azt ijjen hamar ithattál!”; de *ezt nagyon jajgatva mondja*; nagyon *kijabáva*.

c) Egyik *sivakodik*, másik így, úgy. . . , van most is.

d) [A papok betiltották, hogy a temetőn jajgassanak,] hogy a temetést nem tudják ők végezni. Me nem hallani a zimát. . . Mer ojjan *jajgatás van* némejjiknek, igaz-e, hogy nem bírják végezni a szertartást. . . — [Hogyan jajgatták,] azt nem tudom. . . Mer úgy nem is érdekelt, hogy a *jajgatás vót*. — De mikor tészik rá, a koporsó tetejét, akkor vót a *naj jajgatás*. — Vót aki aszmonta, hogy: „Jaj csak a földet földszántottad vóna még . . .” Mindēn furma vót, igaz-e, akkor. De úgy különösebben nem jut eszébe az embérnek, csak ijjen, ijjen *nagy jajgatás vót*. Ó, borzasztó, hogy mijen *jajgatás vót* odabe a házba! | — Mos má nem [jajgatnak]. [Régen], akkó mi vót, [vót] aki kimondta a nevét is az urának. . . vagy *jaj így, jaj úgy; ajjaj vót*, mind *jaj-jajj vót*. . .

T a r d o n a: a) *Jajgassák* bion [a halottat], amikó má nem szól többet az a halott! — Mikó meghal, akkó kezdik. Addig is *jajgatnak*, de nem mernek a halott előtt. — Bion *szoktak jajgatni, sirassa* mindenki a maga *fájdalmát!* Meg mondja aki szava vót, beszédje, [annak] aki mehhāt. — Különösen ha fijatā vót, akkó *jajgatnak*. — Még most is *jajgatnak*, . . . a nem számít, aká református, aká katólikus. (Az adatközlő református.)

H a n g o n y: a) Régen. . . , hogyha *nem jajgattak*, akkór aszonták, hogy nem sajnálja. . . (Vö. *sirat!* Előző közl.) Azt nem tudom úgy, hogy *hogy jajgattak*. — Asz má, úgye, nem illik nekem mondanyi. . . ; mindenki maga tudja, hogy *mit akā jajgatni*, meg hogy. — Édesanyám mos hāt meg. . . hatvankilencbe, má akkó se *nem jajgattam*. . . Meg a vóm is mos halt meg, de ott se *jajgatták*. — Av vót eszembe [az ura temetésekor], hogy a Jóisten neki most adja ezt üdvösségire, hāt akkó *mē jajgassak én érte?* — Hāt úgye, nem egyformán van. . . mēh ha mingyá nem is nagyon *jajgat*, de keservesen *tud rinyi* most is!

d) [Volt, aki] ojjan szívbő fakadó *jajgatást csinát*. Meg mindent elmondott, hogy mijjen vótál (sic!), meg hogy vót, meg mint vót az életyi sora. . . Különösen fijatalokná. . .

D é d e s: a) Az asszonyok [siratnak, jajgatnak], férfiak nem. Még a jánya is, mondjuk ojjan tizennégy-tizenöt éves körű, az má ojjan *hangosan, jajszóval jajgatott*

a koporsónál. — Zsiga Miska a kórházba kerít a szívével, hogy ott *jajgatott* [a felesége temetésén]. . . Mos má csak csendesesen mondja, magába. (Vö. az előző adattal!)

c) Csak asszonyok [siratták] inkább, má csak azok is csak lassan; *mi ajvékoljanak?* (Az adatközlő nő.) — Ki hogyan *ajvékolt*, minden módon vót.

e) (Rosszallóan:) Van aki még egy *jajt se mond*.

D o m a h á z a: a) Van ojjan, aki asz se tudja, hogy mit mond, igaz-e? . . . me *nagyon is jajgatnak*. — Hogy mondjam má, bizony *jajgattak nagyon*: „Jaj Istenem, Istenem! . . .”

M á l y i n k a: a) Ojan is vót, akit *nagyon sirattak*, míg halálozott, azt nem tudott meghalni. . . amíg *jajgattak feléte*. — Mikó má gondóták, hogy meghā, akkó is *siratták*; *jajgattak*, igaz-e?

2. (*Oda, ki-, rá-, el-, össze-vissza*) *kijabál*; *ordít*. — Két fő jelentésben használatos: 1. 'halottat elsirat, siratót mond'; 2. 'túlzottan, esúnyán sirat'. E kifejezés kizárólagos használatát a gyűjtés területén nem tapasztaltam. Míg tehát az előző három kifejezés (és származékaik) valamelyike jellemző — ha nem is kizárólagos — a helyi nyelvhasználatban, addig ez a jellemző terminus mellett használatos, mégpedig inkább a második, pejoratív jelentéssel. Jelentés-megkülönböztető szerepe ilyenkor nyilvánvaló. Első jelentésében megfelel a középkori latin *clamare* terminusnak.

D é d e s: [A házban,] hát ott is, ott is *kijabának*, de az udvaron legjobban. — . . . Ez is íjen féle *sirató vót*. . . , ez aszt *kijabát mindént rá*. . . — Nohát ez is osztán *kijabáta* hogy: „Jaj, ki viseli gondját má a zén tehenemnők; . . .” Hát ugye, az íjjenek oszt mind félforognak ('emlegetik'). — Má azt fölöslegős *oda kijabáni*, hogy „Kinék vettém azt a nad disznót?! . . .” (Vö. *sirat*, *beszél*.) — A reformátusok, hát ők *kikijabának mindént*. . . ; a papjok is, hogy te jómódú vótál, téveléd ringott a búcsúbe a jómód. . . (Az adatközlő katolikus.) — *Nem kijabátam*, csak sírtam, csak zokogtam [az ura temetésén]. — Most is *sirassák* [a halottat], van aki *rakijabál*, hogy: jaj így, jaj úgy. . . Én *nem tudok siratni*; sírok, sírok, de *nem tudok kijabáni*. — Nem szép as se, aki *össze-vissza kijabál*. — De má most úgy ('annyira') *nem kijabának*. — Aszmongyák, máma csak a cigányok *kijabának*.

M á l y i n k a: Háború előtt még összehordtak Tolnyát-Baranyát; *kijabátak össze-vissza*, csapdosta ak kezét [aki siratott]. (Vö. *beszél*. Előző közl.) — Ojan is vót, aki messzóta érte, hogy *össze-vissza kijabának* mindent. — Mikó a Szilvási-fíjú meghāt, aszt *kijabát mindent* [az anyja testvére], verte a koporsót. . . ; még az apja [a fiúé] is messzólította ('rászólt'), hogy *ne kijabájjon* úgy. — [Aki túlzásba vitte a siratást, arra azt mondták:] *Nagyon kijabát*. — Oan is vót, aki *ordít[ott]*, hogy: így kedvesem, úgy kedvesem. . . , aszt csapdossa [a koporsót].

T a r d o n a: Ha előző nap meg akarta is őni, akkor is *kijabál*. — Nem szeretem az íjet, aszt nem sajnálatnak veszem, aki *kijabá*. — Vannak oanok, hogy az ember nem is szereti halgatni, *annyira kijabál*. (Az utóbbi két adat férfitől való.) — Akinek fáj, an *nem tud kijabáni*.

D o m a h á z a: Mer én nem szoktam úgy. . . , hogy na, valamit hangosan, vagy *kijabálok*. . . A temetésén is csak esz mondtam, hogy: „Jaj Istenem, mé vitted ő? Hālā, mé vitted ő?” [A férje temetésén.] — [A hozzátartozó] zokog a koporsó fölött, de hogy *nagyon ordítanának*, úgye ez [már nincs]. . . Régebben úgye, vótak ojjanok, akik még ojan elmaradottak vótak. . . (!)

M i k ó f a l v a: „Hogy mé köllött neked még elmennyi?! . . .” Oszt ezt úgy, *nagy jajgatva, kijabáva*, úgy mondták. — Hát úgy van. . . némejik *elkijabájja az életit* is! . . . hogy hogy van, mint van, hogy vót. Ez még most is előkerül, úgye. . . az udvaron, mikor az udvarra kitették a koporsót. . . Mos má nem, mer mos má a temetőbe van. . . ravatalozó.

3. *Rí; rí v á s.* — Ez a terminus egyértelműen jelentésmegkülönböztető szerepű. Az előző szócsaládokkal (különösen a *sirat* első jelentésével) szemben nem ezekkel, beszéddel, fennszóval, hanem pusztán könnyekkel, sírva történő végbúcsút jelöl. Ez tehát a *siratás* legredukáltabb formája, „legenyhébb” mértéke, kizárólagossá válva pedig történetileg utolsó állomása. — Mivel az előzőekben több példát is találhatunk rá, csak néhány adatot közlök, kiegészítésképp. A korábbiakból az is látható, hogy a *rí* terminuson kívül mások is előfordulnak ebben a jelentésben. Ezekkel külön nem foglalkozunk, mivel használatuk alkalomszerű és szórványos.

D é d e s: Addig is *rítottak*, míg mentek ki [a temetőre], könnyeztek. — Zsiga Miska kigyótt *nagy ríva* [a házból, és mondta:] „Kedves feleségem, itt hattál!..” (Vö. *jajgat.*) — Van olyan kőszívű, hogy *nem rí!* — Mikor valami baleset éri, *elkezdí a rívást* [a feleség, az anya], de abbahagyja aztán. (L. még *beszél-nél.*)

T a r d o n a: Mindenki *rí*, akinek meghal, ügye, mindenki sajnálja. — Bizon *rítottak!* *Rítottak* [a halottat]!.. Most is *rínak*, akik nem bírnak a nevükkel (!). . . ; *jajgatva.*

H a n g o n y: Azelőtt *nem rítt*, csak *jajgatott*. (L. még: *jajgat-nál.*)

M á l y i n k a: Odaki [a temetőn] má *nemigen kijabának*, csak magukba *rínak*. (L. még: *beszél, sirat-nál.*)

D o m a h á z a: Ha jó vót, rossz is vót [a halott]: „Jaj anyám, jaj apám!”, monták, dehát nem mongyák esz mos má.. Zokognak, *rínak* ugye..

Összefoglalásképp elmondhatjuk, hogy a halottsiratást az általunk vizsgált területen is többféle terminussal illetik. E kifejezések részben azonos jelentésűek, részben jelentésmegkülönböztető szerepűek. Egy faluban többnyire nem mindegyiket használják, így vannak többé-kevésbé jellemző megjelölések, mégpedig:

sirat (és származékai): Dédes, Mályinka; (Domaháza)

beszél (és származékai): Dédes; (Domaháza, Mályinka)

jajgat (és származékai): Mikófalva, Tardona, Hangony

kiabál: nagyjából egyformán, kivétel Hangony.

Gyűjtéseim alapján indokolatlan lenne az adatok statisztikai értékelése, a vázolt kép azonban nagyjából jellemzi a helyi nyelvhasználatot.

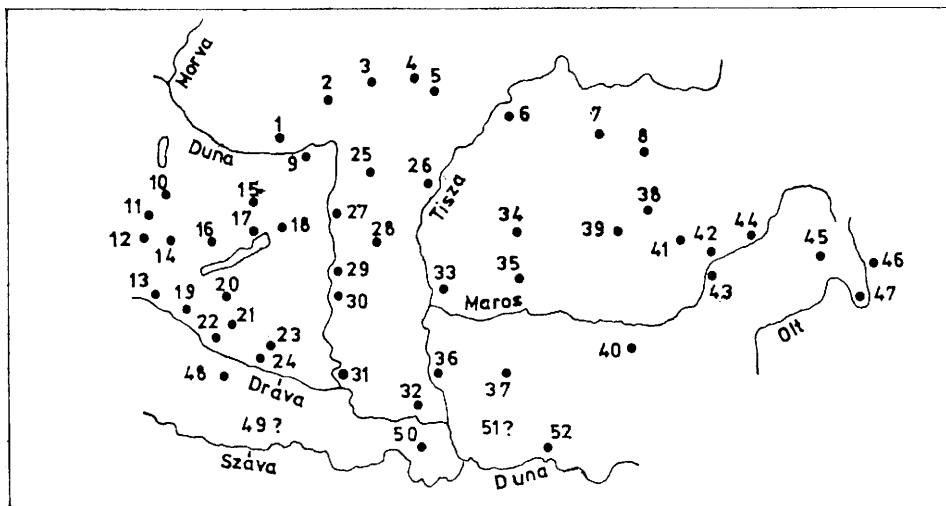
Kimerítőbb tanulmányozást igényelne a közösség és az egyének, a társadalmi rétegek nyelvhasználatának, továbbá a nyelvtörténeti, jelentéstani stb. vonatkozásoknak a vizsgálata. Ugyancsak külön tanulmány lehetne az adatokból kiolvasható néprajzi tanulságok elemző áttekintése. Reméljük, más alkalommal erre is sor kerülhet.

KÁROLY S. LÁSZLÓ

Szentkirály. 1. A nyelvészeti szakirodalom joggal tette szavá, hogy a vallási kultusszal összefüggő nevek típusa „korszerű feldolgozásban eddig még nem részesült”, hogy „kevés szó esett névtudományunkban e helynévcsoporthoz kultusz-, művelődés- és más -történeti szempontú felhasználhatóságáról” (MIKESY SÁNDOR: MNy. LXIII, 475), illetve hogy a patrocíniumból alakult helynevek típusa „hazai példáinak teljességre törekvő feldolgozása még elvégzendő feladat” (KÁZMÉR MIKLÓS, A „falu” a magyar helynevekben [XIII—XIX. század]. 1970. 115. A patrocínium helynévi alkalmazásának irodalmát l. uo.). Igaz, az utóbbi pár évben megjelent néhány dolgozat (MESTERHÁZY KÁROLY: A Debreceni Déri Múzeum 1968. évi Évkönyve. 1970. 145—84; MAGYAR KÁLMÁN, Somogy megye múltjából: Levéltári Évkönyv 2. 1971. 3—40) jelezheti a patrocínium-kutatás fontosságának (erre l.: SCHWARTZ ELEMÉR: Száz. LXVII, 185—7; FEKETE NAGY ANTAL: Száz. LXXI, 421—6) felismerését, de a fentebb idézett vélekedések érvényét nem korlátozza. Alábbi írásunk arra tesz kísérletet, hogy patrocíniumból (a templom védőszentjé-

nek elnevezéséből) keletkezett egyik helynevünk — a *Szentkirály* helynevek — vizsgálata alapján vonjon le következtetéseket nemcsak a védőszent kultuszára, hanem a névtípus kialakulására vonatkozóan is.

2. Teljességre törekvő, de azt bizonyítással korántsem elérő anyaggyűjtésünk eredménye szerint az egykori Magyarország területén 52 *Szentkirály* helynév foglalható adattárba.

Alábbi listánk sorszámait a mellékelt térkép számaira utalnak. 1. XIX. század vége: *Szentkirálykúti dűlő* (MVV. Komárom 95). 2. 1882: *Szent-Király puszta* (Hnt. 322). 3. 1451: *Zenthkirály castellum* (CSÁNKI [a továbbiakban Cs.] I, 91). 4. 1282: *de S. Rege*, 1443: *Zenthkyral* (Cs. I, 147; ILA, Gömör megye IV. 1969. 81). 5. 1882: *Szentkirály szántó* (Nyr. XI, 383). 6. 1427: *Zenthkyral alio nomine Budzenthkyral* (ÓMOlv. 288). 7. 1475: *Zenthkyral* (Cs. I, 564). 8. 1478: *Zenthkyral* (Cs. I, 564). 9. 1271: *Sz. Király* (CD. XI/1, 382). 10. 1528: *Szentkirály praedium* (STESSEL: Száz. XXXIV, 20; l. még Nyr. II, 94). 11. 1808: *Szent-Király* (LIPSZKY, Rep. I, 636). 12. 1342: *Scentkeral* (Cs. II, 797). 13. 1381: *Zenthkyral* (Cs. III, 106). 14. 1450: *Zenthkyral*, 1461: *Zenth Kyralfelde* (Cs. II, 798). 15. 1392: *Zenthkyral* (Cs. III, 252). 16. 1458: *Zenthkirálkezy* (Cs. III, 71). 17. 1902: *Szentkirály parragja* (JANKÓ, A Balaton-melléki lakosság néprajza 49). 18. 1249—1373: *Zenthkyralfelde* (Cs. III, 348). 19. 1567—1568: *Szent-Király* (VELICS—KAMMERER, Magyarországi török kincstári defterek I. 1886. 188). 20. 1371: *Zenthkyral* (Cs. II, 644). 21. 1421: *Zenthkeral* (Cs. II, 644). 22. 1451: *Zenthkyral* (Cs. II, 644). 23. 1326: *sac. de S. Rege* (GYÖRFFY, TörtFöldr. [a továbbiakban: Gy.] I, 388); 1353: *Zenthkyral* (Cs. II, 526). 24. 1905: *Szentkirály irtás* (Nyr. XXXIV, 51). 25. 1438: *Zenthkyral* (Cs. I, 34). 26. 1928: *Szentkirály* (Nyr. LVII, 45; l. még Ethn. XXXVII, 186). 27. 1422: *Sentkyral* (Cs. III, 348). 28. 1354: *Zenthkirál* (GYÁRFÁS, A jász-kunok története III. 1883. 489; l. még Nyr. I, 427, IX, 383). 29. 1406: *Zenthkeral* (Cs. III, 348). 30. 1580—1582: *Szen-Király* (IVÁNYI, Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára V. 1907. 117; l. még Nyr. III, 47). 31. 1401: *Zenthkirál*, *Zenthkeral* (Cs. II, 162). 32. 1477: *Zenthkyral* (Cs. II, 162, 138). 33. 1332—1337: (*sac.*) *de S. Rege* (Gy. I, 870); 1344: *Zenthkyral* (BOROVSKY, Csanád vármegye története 1715-ig II. 1897). 557. 34. 1808: *Szent-Király praedium* (LIPSZKY, Rep. I, 636). 35. 1202—1203

körül: *villa ecclesie, que dicitur Sencural* (Reg. Arp. 202. sz.); 1387: *Zenchkeral* (Cs. I, 736). 36. 1440: *Zenthkyral* (Cs. II, 128). 37. 1332—1337: *Scentkural, (sac.) de S. Rege* (Cs. II, 64). 38. 1345: *Senkyral* (Cs. V, 407). 39. 1332—1337: *Senkral* (GY. I, 669). 40. 1358: *Scenkyral* (Cs. V, 137). 41. 1310: *Scentkyraly* (Cs. V, 736). 42. 1282: *villa S. regis*, 1339: *Zenthkyral* (Cs. V, 736). 43. 1290: *Zenthkyral* (ICZKOVITS, Az erdélyi Fehér megye a középkorban. 1939. 62). 44. 1332—1337: *sac. de S. Rege* (VMO. I/1, 96); 1350: *Sz. Király, vulgo Székelyháza* (CD. IX/7, 106). 45. 1598: *Zenthkiraly* (BARABÁS, Székely Okl. VIII, 338). 46. 1332—1337: *sac. de S. Rege* (VMO. I/1, 116). 47. 1332—1337: *sac. de S. Rege* (VMO. I/1, 133). 48. 1416: *Szent-Király*, 1501: *pleb. S. Regis* (CSÁNKI, Körösmegye a XV-ik században. 1893. 87). 49. 1332—1337: *sac. S. Regis* (VMO. I/1, 242). 50. 1339: *Zenkyral* (Cs. II, 253). 51. 1516: *Zenthkyrali allodium* (PESTY, Krassó vármegye története II/2, 1884. 207; MILLEKER, Délmagyarország középkori földrajza. 1915. 199). 52. 1458: *Zenthkyral* (Cs. II, 99); lokalizálására I. GYÖRFFY: Száz. XCII, 597; vö. PAIS: MNY. XXVI, 350). E helyütt köszönöm meg barátaim, MAK FERENC és SZEGFŰ LÁSZLÓ lekötelező szívességét, amellyel lehetővé tették, hogy gazdag helynévi gyűjtésük vonatkozó részét használhasam.

3. Adattárunkból kitűnik (I. 35. szám), hogy a legkorábról ismert *Szentkirály* helynév a XIII. század első éveiből való. Ennek ellentmondani látszik, hogy a 35. sz. alatt hivatkozott oklevelet az újabb kutatás 1177-re keltezi (BORSA IVÁN: LK. XXXIII, 214). Tekintettel azonban arra, hogy ugyanez az 1177-ből származtatott privilégium Szent László határát említi (*ad metas sancti Ladislai*: LK. XXXIII, 214), ez kétséget ébreszt a datálás hitele iránt, mivel Lászlót csak 1192-ben kanonizálták. Ha tehát a 35. sz.-nál közzölt *Szentkirály* helynevet — éppen Szent László nevének előfordulása miatt — a XIII. század első éveiből eredeztetjük, ez olyannyira összhangban van azzal a koncepcióval, amely szerint a patrocíniumból keletkezett helységnevek típusa Magyarországon a XIII. század legelején jelenik meg (KNEZSA: Magyarok és románok I, 131; BÁRCZI, Szók.² 154—5; KNEZSA: NévtVizsg. 20; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. 1967. 387), hogy e tétel igazát általában első helyen éppen eme — általunk a 35. sz. alatt közzölt — helynévi adat dokumentálta. Ismeretes, hogy Magyarországnak két szent királya volt, az 1083-ban kanonizált István és az 1192-ben szentté avatott László. Első kérdésünk tehát csak az lehet: melyik szent királyunkat jelölik a *Szentkirály* helynevek? Kétségtelenül döntő mozzanat, hogy a *Szentkirály* nevű helységek ismert patrocíniuma Szent Istvánhoz kapcsolódott (STESSEL JÓZSEF: Száz. XXXIV, 20; SCHWARTZ ELEMÉR: EPhK. XLVIII, 20, 4. jegyz.), és nem mond ennek ellent a logikai szempont sem, hogy ti. István és László közül István a korábban kanonizált uralkodó. Sőt, ez utóbbi mozzanat önmagában olyan ötletet sugallhat, hogy *Szentkirály* helyneveink a forrásokban szegény XII. században (pontosabban az 1083—1192 közötti időben) keletkezettek, akkor, amikor e helynév még betölthette egyéniesítő funkcióját azáltal, hogy félreérthetetlenül utalt névadójára; László szentté avatása pedig helynévadásunk gyakorlatában bifurkációt eredményezett: *Szentistván* és *Szentlászló* helyneveink kialakulását. Ahhoz, hogy az ötlet a feltevés szintjére emelkedhessék, két feltételnek kell eleget tenni.

4. Az első feltétel annak bizonyítása (vagy legalábbis valószínűsítése) lenne, hogy a patrocíniumból alakult helynevek keletkezettek Magyarországon a XIII. századot megelőző időben is. Elméletileg ennek nincs akadálya: „A patrocínium után elnevezett helységeink, főleg ha árpád-házi szent királyaink nevéből képzett *Szentkirály*, *Szentistván*, *Szentimre* és *Szentlászló* helyneveinkre gondolunk, minden esetben csak az illető szentek kanonizációja után keletkezettek, de kialakulásuk legtöbbször még az illető szentek tiszteletének virágkorára esik.” (FEKETE NAGY: Száz. LXXI, 425.) De igenis gyakorlati akadályt jelent az a fentebb idézett koncepció, mely szerint az „első adatok e típusra a XIII.

század elejéről valók, míg a korábbi oklevelekben semmi biztos nyoma nincs” (KNEZSA: Magyarok és románok I, 131). GYÖRFFY (NévtVizsg. 33.) — miközben elfogadta, hogy a „falu templomának védőszentjéről való helységnévezés a XII—XIII. század fordulóján terjed el nálunk” — azt jegyezte meg: a „védőszent neve ritka esetben más körülmények között is vált helységnévvé. XI—XII. századi okleveleinkben gyakran olvassuk, hogy az egyházi adományok a védőszent részére történtek s a birtokos a védőszent . . . E korban a védőszent neve birtokosnévként válhatott helységnévvé”. GYÖRFFY példái (1057: *dedi Sancto Benedicto*; 1131 körül: *beato Mauricio . . . dedit*; 1193: *ad siluam sancti Benedictj, que uocatur Culpen*) nem mutatnak minőségi különbségre azokkal a példákkal szemben (1202—1203 körül: *ad metas sancti Ladislai*; 1211: *eccl. S. Crucis*), amelyekkel a patrociniumból alakult helynevek legkorábban XIII. század eleji eredetét igyekeztek bizonyítani (KNEZSA: Magyarok és románok I, 131, 4. jegyz.). Újabban felbukkant adatok nem hagynak kétséget az iránt, hogy ilyen helynevek már a XII. század végén is léteztek (1192: *villam, terras S. Gregorii*; 1192: *terram in Scentpaul*; 1192: *villa S. Martini*: Gy. I, 233, 234, 729). Tudjuk, hogy különbséget kell tennünk a földrajzi név, azaz a földrajzi tárgy egyedi neve (BÁRCZI, Szók.² 145) és a földrajzi tárgy alkalmi — köznévi vagy birtokviszonyra utaló — megnevezése, minősítése között. Ha a GYÖRFFY — fentebb idézett — példáiban említett védőszent-elnevezések nem kövültek (személyek adományozása esetén nem is kövülhettek) helynévvé, mindenesetre a helynévvé válás lehetséges útját jelzik. Az 1192. évi adatok *Scentpaul*-ja már megállapodott helynév, s a *villam, terras S. Gregorii* és a *villa S. Martini* is annak tekinthető, vagy az ahhoz vezető út utolsó állomásának (1230: *terram, silvam S. Gregorii*; 1342: *possessio Scentmartun*: Gy. I, 233, 729). Különleges helyet foglal el a patrociniumból alakult helynevek sorában a somogyvári monostor 1091. évi oklevelében előforduló *villa Sancti Georgy* (Száz. XL, 405), amelyről „még az is feltételezhető, hogy a közvetlenül Somogyvárhoz tartozó Szentgyörgy helység első említése” (MAGYAR i. m. 7); azaz már 1091-ben megállapodott helységnévű település lehetett. Ismeretesek a somogyvári alapítás dél-francia szárai (BAUMGARTEN FERENC: Száz. XL, 391—400), ismeretes továbbá, hogy a patrociniumból alakult helynevek egész Délnyugat-Európában (így Dél-Franciaországban is) nagyon gyakoriak (KNEZSA: Magyarok és románok I, 130; NévtVizsg. 20), mégsem mernénk a *villa Sancti Georgy*-ben dél-francia hatást közvetlenül feltételezni. S ha tudjuk, hogy az 1061. évi zselicszentjakabi oklevél Szent Márton faluját (*villa sancti Martini*: TBpM. XVI, 53), a XI. század első évtizedeiből való görög nyelvű veszprémvölgyi oklevél pedig Szentháromság szigetét említi (*τοῦ ἁγίου τῆς Ἀγίας Τριάδα*: CZEBE GYULA: Ért. a tört. tud. köréből XXIV/3. 1916. 16), nem tűnik lehetetlenségnek az a feltételezés, hogy a templomok védőszentjének nevéből származó helynevek már a XI—XII. században is keletkezhetek (KRISTÓ GYULA: Acta Univ. Szeged. Acta Hist. LV, 44—9).

5. A másik feltétel annak bizonyítása lenne, hogy László 1192. évi kanonizációját már közvetlenül követően e szent kultusza olyannyira elterjedt Magyarországon, hogy az újabb szent király létének pusztá ténye is elvitatta volna a *Szentkirály*-nak Istvánra vonatkoztatását, amely így elvesztette volna egyéniesítő funkcióját. Tudjuk, hogy a XII. század közepén, második felében a magyar történetírásban László király megítélésében Lászlóra nézve kedvezőtlen felfogás érvényesült, s ez a tradíció „még olyan emlékeket és forrásokat is befolyásol, amelyeknek per excellentiam az volt a rendeltetésük, hogy az immár szentté avatott László király tiszteletét és dicsőségét elterjesszék és öregbítsék. Így a László-legendának is szembe kellett néznie ezzel a hagyománnyal.” (GERICS JÓZSEF, Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. 1961. 104.) Az is közismert, hogy a *sanctus* jelző korhatározó értéke szerfelett problematikus. „1200-ban Imre király az akkor már nyolc éve szentté avatott Lászlót egyszerűen »gloriosissimus progenitor

noster rex Ladizlaus«-nak nevezi.” (GERICS JÓZSEF: ItK. LXXI, 591, 47. jegyz.) Ugyanakkor egy 1202—1203 körüli oklevélben egy földhatár „vadit ad metas sancti Ladislai” (Reg. Arp. 202. sz.), egy 1215. évi diplomában II. András király magáról mondja: „Sanctorum regum, praedecessorum nostrorum vestigiis inhaerentes” (CD. III/1, 167), Anonymus is *sancti reges*-t említ a turul-mondában (SRH. I, 38). Szent László kultusza tehát vitathatatlanul terjedt, hódított a XIII. század elején. Kérdés: felért-e a László-kultusz István kultuszának magasságáig? Szent István tiszteletének évszázados időelőnye volt Lászlóval szemben. István kanonizációját követően hamarosan püspökséget (M. KOSTREŇČIĆ, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije I.* 1967. 202—3), rendházat (MNY. XIII, 119), falusi templomokat emeltek a szent király tiszteletére (GYÖRFFY: *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára.* 1971. 66). 1092-ben becikkelyezték Szent István király napját az egyházi ünnepek közé (ZÁVODSZKY LEVENTE, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* 1904. 164). Istvánnak azonban nemcsak időelőnye, hanem behozhatatlan pozíciós előnye is van Lászlóval szemben: az utókor szemében István a keresztény egyház, a szabadság, általában a feudális Magyarország foglalata. Az 1222. és 1231. évi Aranybullák Istvánra utalnak, amikor szent királyról szólnak, s bár az 1267. évi Aranybulla kiteszi az *a sancto Rege* mellé a *St(ephano)*-t, mindhárom bulla *in festo s(ancti) Regis (Nostri)* dátuma már megint Istvánra vonatkozik (MARCZALI HENRIK, *Enchiridion.* 1902. 134—5, 140, 168, 169). A szent király a XIV. században is Szent Istvánt jelentette. Egy Veszprémhez közeli falu neve a XIV. század végéig *Szabadí* volt, 1380-ban fordul elő először *Zentkerzalzabady*, 1401-ben pedig mai *Szentkirályszabadja* (*Zentkyralzabadya*) néven (CS. III, 253; LUKÁCS KÁROLY: MNY. XLVII, 257; ILA BÁLINT—KOVACSICS JÓZSEF, *Veszprém megye helytörténeti lexikona.* 1964. 361—2). 1864-es adat szerint Szentkirályszabadja község egyik része — Szentkirály széke — István király vadászó- és nyugalóhelye volt (PESTY Helységnévtára. Orsz. Széch. Kvt. kéziratár. Fol. Hung. 1114. LX, 433). Emez — és még további, itt nem idézett — adatok egyértelműen igazolják: a középkor tudta, hogy a közelebbi megjelölés nélküli *szent király* Istvánt jelenti (SCHWARTZ: EPhK. XLVIII, 20), a *Szentkirály* helynév pedig István templomára utal. (1864-re ez már felesleges merült. A Heves megyei — adattárunkban 26. számmal szereplő — *Szentkirály* helynévről ezért vélekedhetett úgy PESTY FRIGYES adatközlője: *valamelyik* szent király épített itt kápolnát: PESTY Helységnévtára XIX, 224.) Mindez pedig induló ötletünk „halálát” jelenti. Nincs kényszerítő körülmény arra, hogy a *Szentkirály* helyneveket a XII. századból eredeztessük, a XIII. században is megtartotta (betöltötte) a név egyéniesítő funkcióját: félreérthetetlenül utalt névadójára, az István-patrocíniumra.

6. Egyetlen esetben — az adattárunkban 9. számmal jelölt helynév esetében — módunkban áll nyomon követni a *Szentkirály* földrajzi név kialakulásának folyamatát. Esztergomnak a párkányi (ma: štúrovói) parttal szembeni részét, ahol a XII. század második felében alapított kereszties rendház állt (RUPP JAKAB, *Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre I.* 1870. 18), a század végén Abonynak (quae dicitur *Obon*) nevezték (PAULER GYULA, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.* 2 1899. 519, 576. jegyz.; HÓMAN: MNY. XIII, 119). Az esztergomi keresztiesek házáat Szent István király tiszteletére emelték. A patrocíniumtól a helynévhez vezető út közbülső stádiumáról egy 1215. évi oklevél tájékoztat: „De transitu autem inter terram, domini archiepiscopi Scepi. dictam, et *villam S. Stephani regis domus hospitalis existentem*” (CD. III/1, 167—8). A végeredményt 1271-ben a már fentebb idézett (9. számú) helynévi adat mutatja: *Sz. Király*. Évszázadokra ez a név állandósult (1570: *Szen Király pusztá*: FEKETE LAJOS, *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása.* 1943. 74), mutatva a hely templomának Szent István-patrocíniumát. Hasonlóan képzelhetjük el a többi helység *Szentkirály* nevé-

nek kialakulását. Nem zárhatjuk ki ugyan elvileg a *Szentkirály* nevű helységek XII. századi meglétét (hiszen már a XII. században számos egyháznak lehetett Szent István király a névadója és védőszentje), de ezt igazolni nem tudjuk. Fentebbi fejtegetésünk s az *Abony-Szentkirály* hely nevének alakulása kellően mutatja: Szent István kultusza eléggé eleven volt a XIII. században is ahhoz (SCHWARTZ: EPhK. XLVIII, 13: a védőszent megválasztását különösebb egyházi előírás nem szabályozta), hogy létrehozza a félreérthetetlenül Istvánra valló *Szentkirály* helyneveket, amelyekre László frissen nyert szentségének legfeljebb annyi hatása lehetett, hogy konkurenciát támasztott, új alternatívát adott a patrocínium-választásban, s így az (új) helynév elnyerésében is. Ami pedig ötletünk ama részét illeti, hogy László kanonizációja bifurkációt eredményezett: *Szentistván* és *Szentilászló* helyneveink kialakulását, további vizsgálatot igényel, annak megvizsgálását, hogy *Szentistván* helyneveink közül melyek utalnak István protomartir (Gy. I, 688) és melyek István király patrocíniumára.

KRISTÓ GYULA

Köpcös. REGULY csuvas példamondataiban (NyK. II, 244) a következőket olvashatjuk: *küpcemeren por* 'van neki kövérsége' (tkp. 'kövérségből: kövér ember'). Ha most már a kérdéses szóról leválasztjuk a *-ren* ablativust, megkapjuk a *küpcem* 'puchlij' ~ *küpceme* 'tolstij' melléknévet, ami a *küpcē* 'razbuchat, naduvatsja, tolstet' ige melléknévi származéka (vö. AŠM. VII, 76–80). — A csuvas *küp* < *köp* pedig nomenverbum értékű tő, amit már CLAUSON is mint ilyent említ a nyelvelmélekből: *köp* originally 'abundant, luxuriant ~ *köp* 'to swell, foam, boil over' (Etym Diet. 687). A mai török nyelvjárások ugyanezt az állapotot tükrözik (vö. RADL. II, 1309–10). PAASONEN Csuvas Szójegyzéke csak az ige reflexivumát hozza: *küBən* 'földagad (az ember v. az állat)' és az ige következő származékait említi: *küpne* 'földagadt' és *küpšek* 'duzzadt, gömbölyű'. — A szóbanforgó *köp* ~ *köp*-nomenverbumnak nyelvjárások szerte igen sok nominális és verbális származéka ismeretes, amelyek közül itt a számunkra jelentéstani szempontból sokat mondó következő származékokat emelném ki: csuv. *küpmen* 'obžora' és a *küpter* 'davat žrat' (AŠM. VII, 77–8), továbbá a kirgiz példamondatot: *eti köbö baštağan* 'on načal nagulivat telo'. — Metaforikus használatban pedig annyit jelent mint: 'stat napiščennim (dölyfös, fölfuvalkodott)' (JUDACHIN 426).

A TESZ-ben ismeretlen eredetűnek mondott *köpcös* melléknévünk alaktani szempontból arra enged következtetni, hogy egy átvett *köpcē* 'hízik, fölfuvalkodik' jelentésű török, illetve csuvas ige nék *-s* deverbális melléknévképzővel alakult származéka, mint pl. a régi *iszos* 'aki szeret inni' ~ *köpcös* 'aki szeret hízni'. — Hangtani vonatkozásban meg arra gondolhatnánk, hogy az eredeti *köpcös* > *köpcös* a *rancos, morcos, kócos*-féle elnarasztaló jelzők analógiás hatására jött létre.

K. PALLÓ MARGIT

NYELVMŰVELÉS

A kis és a nagy kezdőbetűk használatának időszerű kérdései*

Ha A magyar helyesírás szabályainak 1954. évi, 10. kiadását elemezzük azért, hogy következtetéseket vonjunk le belőle egy későbbi, 11. kiadás számára, „A kis és a nagy kezdőbetűk” fejezetének vizsgálatánál is rögtön felmerül a kérdés: milyen mély-

* Az MTA Helyesírási Bizottságának 1974. június 21-i ülésén megvitatott tervtanulmány.

ségig és kiknek szabályozzunk. Elég-e a jelenlegi 21 pont, vagy növelni kell a számukat, s ha igen, milyen határig?

Az anyag feldolgozása során számos probléma vetődött fel. Az első nehézség abból adódott (amire a szabályzat 120. pontja is utal), hogy a tulajdonnevekkel kapcsolatos szabálypontok elég sok helyen fedik a tárgyalt fejezet anyagát, hiszen ott is elsősorban az a főkérdés: milyen kezdőbetűket alkalmazunk! Sokan olyan kis és nagy kezdőbetűs kérdést tettek fel, amelyre választ csak a tulajdonneveknél lehet adni. Pyenek például: a cégtáblák feliratai; az intézmények, vállalatok osztályainak, csoportjainak megnevezései; a kitüntetések írásmódja; egyes földrajzi nevek gyanánt is felfogható alakulatok (*kinai nagyfal, a felkelő nap országa*); a rádió—Rádió, televízió—Televízió (*tv—TV*) típusú vitás esetek; stb. Éppen ezért azt javaslom, hogy — ha a tervezett új szabályzat a jelenlegi szerkesztési elveknek megfelelően készül is majd el — „A kis és a nagy kezdőbetűk” fejezetét ne tegyük messzire „A tulajdonnevek írása” címűtől. Így jár el — helyesen — a DEME—FÁBIÁN—BENCÉDY-féle „A magyar helyesírás rendszere” című kiadvány is (NytudÉrt. 54. sz.).

A következőkben a tárgyalt fejezet szabályzatbeli pontjainak sorrendjében vázolo- lom a problémákat.

A szabályzat 121. pontjával kapcsolatban csak a legteljesebb egyetértésemet fejezhetem ki azzal, amit HEXENDORF EDIT ír: „Először is határozottan meg kellett fogalmazni, hogy a közsavakat kisbetűvel írjuk (121. pont). Erre főleg azért volt szükség, hogy helyet kapjon a nyomatékos figyelmeztetés: »még a legmagasztosabb jelentősűeket is«. Ezt az alapszabályt az eddigi szabályzatok nem mondták ki világosan.” (HLK. 57.) — A 121. pont nem vesztette el időszerűségét; javaslom megtartását az eljövendő kiadásban is.

A 122. pont, amely a hónapok és a napok nevének kisbetűs írását rögzíti, még talán nem vált időszerűtlenné, bár helyesírási hibákat e vonatkozásban nemigen találhatunk napjainkban. Ezért gondolkodni lehetne azon, hogy ne szűnjék-e meg a 122. pont, úgy azonban, hogy példái ott legyenek a köznevekre általában vonatkozó (jelenlegi 121.) pontban.

A 123. pont az ünnepek nevének kisbetűs írását mondja ki. E pont beiktatása a szabályzatba igen hasznos volt: számos ingadozást szüntetett meg, sok kétséget oszlalt el. Ennek ellenére a Helyesírási Bizottság helyesléssel fogadta azt a javaslatomat, hogy a 123. pont beolvasztandó a 124.-be, amelyben végső soron azonos a tematika: az ünnep is nevezetes nap!

A 124. pont álláspontja még nem ment át maradéktalanul a közgyakorlatba: az *anyák napja, nemzetközi nőnap* stb. típusú alakulatok írásmódja ingadozó, és inkább a nagy kezdőbetűs írásmód felé hajlik. Pontosabban: szövegben a kis kezdőbetűs írásmód a gyakoribb, de üdvözlő feliratokon, kisebb nyomtatványokon szinte egyeduralgó a nagybetű! Pl.: *Szeretettel köszöntjük nő dolgozóinkat a Nemzetközi Nőnap alkalmából!* — Ennek ellenére a kisbetűs írásmódot javaslom, függetlenül a jelenleg még tapasztalható ingadozásoktól. — A bizottság ezzel az álláspontommal egyetértett.

A történelmi események kisbetűs írását szabályozó 125. pont kivételei sokaknak indokolatlannak tűntek, és az idő múlása sem változtatott e véleményeken. Ez a két kivétel a *Nagy Honvéd Háború* és a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom*, melyekről HEXENDORF EDIT a következőket írta: „A *Nagy Októberi Szocialista Forradalom* és a *Nagy Honvéd Háború* írásmód az orosz helyesírás alapján jött létre, bár nem változtatlan másolata annak. Az oroszban a két nevet a következőképpen írják: Великая Октябрьская социалистическая революция és Великая Отечественная война. Az írásmód megokolása: Csak azt írják nagybetűvel, ami a dolog egyediségét, egyetlenségét jelzi. Például forradalom több volt, sőt szocialista forradalmak is voltak, de Nagy Októberi csak egy volt.

(Az or. ny. tankönyve 52.) — E nevek első magyarra fordítói bizonyára nem gondolkodtak azon, hogy a történelmi események nevének tulajdonnévként kezelése megegyezik-e eddig kialakult szokásainkkal. Az átvett nevek írását a magyar tulajdonnevek csupa nagy kezdőbetűs írásához igazították. A két név írása így terjedt el. Hogy a magyar helyesírás szempontjából kifogásolható ez az írásmód, arra főleg akkor figyeltünk föl, amikor ezeknek a mintájára más történelmi események nevét is kezdték egyesek nagybetűvel írni”. — Úgy vélem, erre a két esetre is áll az, amit HEXENDORF másra vonatkoztatva írt: „Nem kell sokat magyaráznunk, hogy [a kisbetűs írást kívánó állásfoglalásunknak] nem a tiszteletteljes érzések hiánya az alapja, nem is valami tekintélyromboló szándék, hanem annak belátása, hogy a tiszteletadásnak a helyesírási kivételeket teremtő külsőségei semmit sem érnek. Ami valóban eszményi, annak nincs szüksége ilyen formális eszményítésre.” (HIK. 57—8.) — A bizottság a két kivétel megszüntetését indokoltan ítélte, de szükségesnek tartotta, hogy a végső döntés előtt még tájékozódás történjék illetékes politikai szerveknél.

Az AkH. 126. pontjának állásfoglalása (a népnevek kisbetűs írása) helyesnek bizonyult: teljesen kiszorította a német hatás alapján alkalmazott nagy kezdőbetűket. Ennek ellenére egy későbbi kiadásban is szükségesnek tartom a 126. pont jelenlegi tartalmának külön pontban történő rögzítését, mert egyrészt az iskolai dolgozatok hibái bizonyíthatóan szükségességét, másrészt szabályzatunkat a határainkon túl élő magyarok is használják, akiknek írására hatnak más népek szokásai. Nem véletlenül hívták fel pl. Szlovákiában erre a pontra külön is a figyelmet: „a nemzetek nevét kis kezdőbetűvel kell írni. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a szlovák ilyenkor nagy kezdőbetűt ír: *Turice (püñkösöd), Maďar (magyar), Slovák (szlovák)*”. — A bizottság helyesléssel nyugtázta a javaslatot.

A „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című kötetben a 60. lapon HEXENDORF EDIT a következőket írta a 127. szabályzati pontról: „A mondatkezdő nagybetűről szóló szabályból elmaradt, hogy a nem mondatzáró pont után kisbetűvel folytatjuk a szöveget. Részemről nem találnám fölöslegesnek ennek említését, úgyszintén azt sem, ha a nem mondatzáró kérdőjel és felkiáltójel utáni kisbetűs folytatásról is szó esnék.” — Valóban: a jelenlegi szabályozás szűk, melyet célszerű lenne bővíteni, pl. ehhez hasonló szöveggel a példák felsorolása után: „Természetesen kis kezdőbetűvel kell írunk a mondat belsejében levő pont (pl. a rövidítés pontja) után következő szavakat.” Ennek példái után a pont a következő, 1969-ben elfogadott szabállyal záródjék: „A kérdőjel és a felkiáltójel nem feltétlenül mondatzáró írásjel. Érzelem kifejezésére a mondat közben is előfordulhatnak (főleg régies vagy szépirodalmi jellegű szövegekben). Utánuk a mondat természetesen kisbetűvel kezdett szóval folytatódik: „*Meghaltál-e? vagy a kezdet görcs bántja, imádott / Jankóm. . .?*” „*Most vettem észre, hahó! mind, amú mondtam, hazugság, / Csúnya hazugság volt.*” Stb. (L. Helyesírási és tipográfiai tanácsadó, 2. kiadás, Helyesírási szabályok, 23. pont; 53. lap.)

A fenti javaslat nem talált egyhangú helyeslésre. DEME LÁSZLÓ — a bizottság több tagjától támogatva — arra figyelmeztetett, hogy a mondaton belüli kérdő- és felkiáltójelek példáit nem valószínű, hogy tudjuk a XX. századból idézni, ezért csak tájékoztatóként kellene közölni ezt: olykor, főleg régi szövegekben előfordul a mondat belsejében is kérdő- vagy felkiáltójel. Ilyenkor természetesen kisbetűvel folytatjuk a mondatot. A mai, ritka előfordulás azonban nem teszi indokolttá azt, hogy erre ilyen teljes súlyú szabályt hozzunk.

A 128. pontot — mely a verssorok első szavának kezdésmódját szabályozza. — TOMPA JÓZSEF napjainkban már időszzerűtlennek minősítette, és a következő kiadásból (a bizottság egyetértésével) kihagyásra javasolta.

A 129. ponthoz FARLE JÁNOS a következő megjegyzést fűzte: „Az utóbbi időben

elterjedt az a szokás, hogy kettőspont után nemcsak az idézőjelek közé foglalt idézet első szavát, hanem a nem idézett mondat kezdő szavát is nagy kezdőbetűvel írják. Különösen többszörösen összetett mondatok, valamint a kettősponttal indított olyan gondolatok esetében, amely egy bekezdésen belül több önálló (nagy kezdőbetűvel induló) mondatot tartalmaz, meg kellene engedni a kettőspontot követően a mondatkezdő szó nagy kezdőbetűs írását." Például: „A kaszálás előtt elengedhetetlen művelet a kasza beállítása. Ez többféle módon történhet: A kaszanyelet úgy tesz le a földre, hogy a nagymankó elérje a földet. A nagymankót leszorítva körbeforgatják a kaszát. Ha . . . Ekkor . . . Másik egyszerűbb módja: a kaszás maga elé veszi a kaszát . . . Most jobb kezét kinyújtja . . . Jó beállítás esetén az ujjak a penge hegyét. . .” — Mivel az ilyen esetek különösen rendeletekben, vállalati levelezésben, ügyrendekben stb. gyakran fordulnak elő, javasolom FARLE véleményének megfontolását, és külön szabályzati pontként való megfogalmazását. FARLE javaslatának első felét FERENCZY GÉZA nézete is támogatja (vö. Nyr. LXXXVII, 154). Ilyen esetekre gondol: „. . . Valamely hivatalos irat elején a *Tárgy* szó, pontosabban ennek kettőspontja után kis vagy nagy kezdőbetűs legyen-e az irat tartalmát megadó kifejezés, szókapcsolat? . . . A *Tárgy* szó itt címféle, a cím után pedig nagybetűvel kezdjük a voltaképpeni szöveget. Az nemigen változtat a dolog lényegén, hogy a címféle *Tárgy* után szintén címjellegű kifejezés következik, az irat tartalmának egy szóba vagy egy-két szavas kapcsolatba foglalt tömörítése. Mégis meg kell jegyeznünk, hogy ha csak egy vagy egy-két szóból áll ez a szöveg, akkor nemigen lehetne hibázatni a kis kezdőbetűs írásmódot sem: *Tárgy: munkaverseny* stb. Minthogy azonban kétség támadhat a szöveg rövidegének vagy hosszúságának megítélésében, véleményünk szerint legjobb egységesen a nagy kezdőbetűs írásmódot választani (így kívánja különben a gépirás hivatalos tankönyve is): *Tárgy: Munkaverseny; Tárgy: A legutóbbi munkaverseny értékelése;* stb.” — A bizottság egyetértett azzal, hogy célszerű fogalmazásban FARLE JÁNOS javaslata kerüljön be a szabályzatba.

HEXENDORF EDIT szabályzatunk 130. és 131. pontjával kapcsolatban ezeket írta a HIK.-ben: „Apróságokat nem tekintve azt mondhatjuk, hogy a kétféle kezdőbetűs dolgában évtizedek óta voltaképpen két kérdés körül forog a vita: 1. Alkalmazhatunk-e és milyen mértékben nagy kezdőbetűket nyomatékositás, tiszteletadás, eszményítés céljából? 2. Alkalmazunk-e címeknek szövegközi elkülönítésére csupa nagy kezdőbetűs írást? — Bizonyos korlátok között a nagybetűnek mindkét ilyen alkalmazása helyeselhető. Azonban ezek a korlátok nehezen vonhatók meg; a gyakorlatban szertelenül elszaporodtak az olyan nagybetűs kezdések, amelyek ellen a józan ész és a jó ízlés tiltakozik. Ilyen körülmények között a fejlődés mesterséges irányításának célja már jó ideje a nagybetűk visszaszorítása. . . Az új szabályzat értelmében ozentúl az eszményítésnek, tiszteletadásnak írásbeli eszközeit ritkább esetben alkalmazzuk, a szövegkörnyezettől való elkülönítésnek pedig más módját választjuk, nem a csupa nagy kezdőbetűs írást.” (I. m. 62.) A megszólításokra vonatkozó szabályzati rendelkezéseket a kritika helyesléssel fogadta (vö.: SZEMERE GYULA: MNy. LI, 104; F. G.: Nyr. XC, 106—7; továbbá levelek), mégsem alakult ki egységes és következetes gyakorlat.

Kérdésként tettem fel a bizottságnak: nem volna-e helyes visszatérni — következetesebben! — a századforduló táján folytatott kisbetűs gyakorlathoz, azaz: levelekben stb. csak a megszólítás első szava kezdődjék nagybetűvel, a szövegben a megszólított személyre vonatkoztatott személyes névmásokat is írjuk kis kezdőbetűvel! Ez a javaslat megfelelné a kis kezdőbetűs írásra való törekvés szellemének, és társadalmi hatása sem lenne lebecsülendő, hiszen a nagybetűkből gyakran „érdekből nyilvánított tisztelet, a hízelgés jele” érződik, ahogyan ezt a régiek is látták. — A bizottság annak ellenére, hogy nem óhajtja a felesleges nagybetűket szaporítani, nem tartotta szükségesnek a jelenlegi szabályzati pont állásfoglalásának megszorítását.

A 132. pont az útbaigazító feliratok kezdőbetűjét szabályozza. Egyet lehet érteni HEXENDORF EDITTEL, aki erről a pontról a következőket írta (HIK. 61): „A szabályzat új kiadása rendelkezik először az útbaigazító feliratok nagybetűs kezdéséről. Ennek a szabálynak a szükségét a gyakorlatban kevésbé érezzük, mivel az ilyen jellegű feliratok többnyire csupa nyomtatott nagybetűs formában ismeretesek, ritkán kerül sor kézirásos megjelenítésükre. (Vö. mégis TOMPA: I. OK. III, 208.) Fontosabb a sorszámnévvel kezdődő feliratokra vonatkozó kiegészítés.” — Ezt a szabályt is meg kell tartani a következő, 11. kiadású szabályzatban, különös tekintettel „a sorszámnévvel kezdődő feliratokra vonatkozó kiegészítés” miatt.

A 132. pontban szabályozott esetekhez hasonlóak pl. az oklevelek alján, az aláírásra szánt nyomtatott vonal alatt levő *elnök, tükár* stb. szavak is. De ilyet és ehhez hasonlókat szinte minden kitöltésre váró nyomtatványon lehet találni (pl. a személyi igazolványban a fényképes oldallal szemben levő oldalon az *aláírás* szó). Ezekre és hasonlókra gondolt HEXENDORF, amikor kérdésért felvette: „Vannak esetek, amelyekben a leírt szó vagy szavak mondat volta kérdéses, s a kezdőbetű milyensége vitatható . . . Ha a hivatalos iratokban egy-egy szóval érdeklődnek például állampolgárságunk, szakképzettségünk, foglalkozásunk iránt, legtöbbször kisbetűvel kezdjük a választ. Hosszabb kérdőmondatokra adott, rendszerint több szóból álló felelet esetében már ingadozás van, esetleg még ugyanazon egyén írásában is. Hivatalos személyleírások adatainak írásában nagy a tarkaság . . . Kérdés: meg kell-e kívánni ilyen esetekben az egyöntetűséget, kell-e szabályozni az ilyesmit is.” (HIK. 62.) — Tulajdonképpen helyes lenne, és a kis kezdőbetűs írás lenne a szebb és a célszerűbb.

A „Helyesírásunk időszerű kérdései” című kiadványban HEXENDORF EDIT a következőket írta a 133. szabályzati pontról a 61. lapon: „A különféle szaktudományok nagybetűs műszavairól szóló, 133. pontban több régi szabály anyaga van összetömörítve. Kevesebb példát tartalmaz az új szabály, de általánosabb érvényű. Az egyes szaktudományokban a gyakorlat korántsem egységes. Ingadozás van például a szakmunkákban a növény- és állatfajták nevének írásában, a földtani korszakok nevének írásában stb. Több tudomány szakemberei tervbe vették, hogy a közeljövőben kidolgozzák a szak kifejezések írására vonatkozó szabályokat. Ilyen körülmények között egy általános helyesírási szabályzatban meg kell elégednünk egy rövid mondattal, amely a szakmunkák szerzőinek megengedi, olvasóinak megmagyarázza az általános szabályoktól való eltéréseket.” — TEMESI MIHÁLY e kérdésről írva vitába szállt a fentebbiekkel: „Az AkH. 1950. 106. pontja a föld geológiai korszakainak nevét nagy kezdőbetűvel írta: *Kréta, Jura, Miocén, Diluvium* stb.; ugyanakkor azonban a történelmi korszakok nevét kisbetűvel kezdte: *kőkorszak, bronzkor, vaskor* stb. E kettősség kiküszöbölését vártuk, s ezzel szemben az AkH. 1954. 133. pontja kimondja, hogy a tudományos műszavak nagy kezdőbetűs írásmódját az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg. E felemás megoldás helyett nyilván helyesebb lett volna BENKŐ eredeti javaslatának szabályba foglalása (MNy. XLVII, 93), s eszerint a geológiai korszakok nevében is kis kezdőbetűt használnánk.”

Az általános írásgyakorlatban (pl. az újságírásban) nap mint nap gondot okoz ez a szabálypont — és talán éppen a szükségszerűsége miatt. Például egy olyan közlésben, hogy „az úrhajó visszatért a *földre*” vagy „leszállt a *holdra*”, biztosra vehető: az esetek 50%-ában nagy kezdőbetűvel írják a *Föld, Hold* szót. Elgondolkodtató, hogy — bár egyetlen nyelvművelő tanulmány sem helyeselte köznyelvi szövegben a nagybetűs írásmódot, ellenkezőleg: valamennyi ezt ostorozta — ez mégis terjedt és terjed (vö.: RUSZICZKY ÉVA: Nyr. LXXXV, 179; a Nyr. postája LXXIX, 242; SZILÁGYI FERENC: Anylsk. I, 187; FÁBIÁN PÁL: Nyr. LXXXIV, 445; F. G.: Nyr. XC, 105—6; továbbá több levél a bizottság irattárában). Mit hoz (vagy hozhat) a jövő? Talán DEME LÁSZLÓ sejtése

válik valóra! A „Nyelvművelő levelek” című könyvben a 370. levelet DEME írta, mely a *Nap*—*nap* kérdésével foglalkozik. Itt olvasható: „Amikor a *Föld* azt jelenti: a mi naprendszerünk egyik bolygója, akkor tulajdonnév, s nagy kezdőbetűvel írlandó. Így a *Nap* és a *Hold* is; de csak akkor. . . Persze védhető volna az ilyen írásmód is: *süt a Nap*, *világít a Hold*. Csakhogy töméredek nehézséget okozna ez! Hiszen akkor így kellene írunk: *Nap-sütés*, *Hold-világ*. . . Újabban, az ürrepülések korának megkezdődése óta, ez a szemlélet átalakulóban van. Védhető volna ma már egy ilyen írásmód is: »Gagarin volt az első, aki saját szemével látta a *Föld* görbületét, . . . aki gömbölyűnek látta a *Földet*», hiszen itt a szónak égitest a jelentése. — Mégis jobb várni az ilyenekkel, s — legalább egyelőre — kisbetűvel írni még ezeket is. Attól, hogy akkor az emberek a talaj görbületére gondolnának, én bizony nem félnék. De ha arra is: mit változtat ez a tényeken?»

A nem könnyen eldönthető kérdésben a bizottság elé terjesztett javaslatom a következő volt: Határozottan fogalmazzuk meg, hogy az általános írásgyakorlatban (újságokban, folyóiratokban, felvilágosító, népszerű-tudományos kiadványokban stb.) csak kisbetűs írásmód engedhető meg ilyen esetekben: *Leszállt a földre a holdrakéta legénysege* . . . *Az űrkabinból világosan látható volt a föld* . . . *Az űrszonda éppen a holdat célozta meg*. . . stb. Ez után következnek a tudományos szakmunkákra vonatkozó utalás: azokat az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg. Ezeket az eseteket is kellő számú példával kellene megvilágítani. — Álláspontommal szemben a bizottság több tagja (DEME LÁSZLÓ, TOMPA JÓZSEF) azt hangsúlyozta, hogy semmi esetre se tiltsuk meg a nagybetűs írásmód lehetőségét. Felfogásuk szerint a *föld*, *nap*, *hold* szót, ha égitest egyedi neveként emlegetjük, akkor nagy kezdőbetűvel kell írni. — A bizottság ezt az álláspontot tette magáévá.

Természetesen nemcsak a *nap*, *föld* stb. kis vagy nagy kezdőbetűje problematikus, hanem az *egyenlítő* szóé is (vö. FERENCZY GÉZA: Egyenlítő — egyenlítő: Nyr. XC, 105—6) és a szőlőfajták nevéé is (vö. FERENCZY GÉZA, Kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e a szőlőfajták nevét?: Nyr. LXXXII, 257). Ezekben az esetekben FERENCZY — igen bölcsen — ezt tanácsolja: köznyelvi szövegben ne erőltessük a nagybetűs írásmódot, járjunk el úgy, ahogyan a „Helyesírási tanácsadó szótár” is teszi: azaz kezdjük az *egyenlítő*-t, a *kecskeméti rízling*-et kisbetűvel. Szakszövegben azonban FERENCZY is lehetségesnek tartja a nagy kezdőbetűs írásmódot is. Erről a szabályzat is említést tehetne megfelelő példákkal. Ugyanez vonatkozik az akadémiai szinten szabályozott állatnevekre is (vö. A magyar állatnevek helyesírási szabályai: Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. 2. kiadás, 93. lap), amelyekről — megfelelő hivatkozással — szintén meg kellene emlékezni.

Az AkH. a 134. ponttól a fejezet végéig, a 140. pontig a könyvek, a folyóiratok stb. címrésének problémájával foglalkozik: mikor kis, mikor nagy kezdőbetűsek a címek, illetőleg a ragokat hogyan kapcsoljuk hozzájuk. Tanácsos lenne a 11. kiadásban ezt a csoportot két alcím alatt tárgyalni, annak a felfogásnak megfelelően, ahogyan a címeket DEME LÁSZLÓ tárgyalja „Helyesírási rendszerünk logikája” című művében (MNyTK. 110. sz. 28. lap): „A címek csak félig-meddig, mintegy átmeneti csoportként sorolódnak a tulajdonnevek közé. Két fő csoportjuk van: az egyiket állandónak, a másikat alkalmi-nak lehet venni. Állandó cím az újságoké, hetilapoké, folyóiratoké. Ezeket közösen jellemzi az, hogy több vagy éppen sok szám címként használatosak, szerkesztőségük van, mintegy intézmény áll mögöttük. Alkalmi cím a könyveké, verseké, cikkeké stb., melyekben a címadó éppen kerüli az ismétlődést, egyediségre és egyszerűsége törekszik.” Jó lenne az új szabályzat megfogalmazásakor is ebből a felosztásból kiindulni, mint ahogy ezt „A magyar helyesírási rendszere” című kiadvány is tette. — A bizottság a javaslatot elfogadta, s a címekről úgy döntött, hogy írásproblémáikat a 11. kiadásban a tulajdonnevek fejezetében kell tárgyalni.

Ami az állandó címek írásmódjának részletproblémáit illeti, a magam részéről helyesnek tartanám a jelenlegi 134. és 137. pont összevonását úgy, ahogy ezt DEME tette idézett művében: „Az állandó címeket az intézménynevek mintájára írjuk, azaz minden önálló értékű elemüket nagy kezdőbetűvel: *Új Írás, Magyar Nyelvőr; Élet és Tudomány, Somogy megyei Néplap.* — Ragos alakjaik is az intézménynevekéhez hasonlóak: *a Népszabadságban, a Magyar Nemzetnek, az Élet és Irodalomtól.* Képzős alakjaik nemigen használatosak, főleg csak a *-beli* képzőszerű utótagot függeszthetjük hozzájuk, s mindegyikükhöz kötőjellel: *a Népszava-beli* cikk, *a Társadalmi Szemle-beli* közlemény.” (I. m. 29.) — Hasonlóképpen jár el „A magyar helyesírás rendszere” című kiadvány is (vö. 42—3).

A DEMÉTŐL idézett szabály a két akadémiai pontnál rövidebb, hozzájuk képest mégis több, mert a ragok kapcsolásmódján kívül a *-beli* képző kezelésére nézve is tartalmazza azt a szabályt, amelyet a Helyesírási Bizottság 1960. dec. 15-én fogadott el. E szerint: „*b*) Újság- és folyóiratcímekhez a *-beli* képzőt kötőjellel kapcsoljuk — akár egy-, akár több tagú a név —, ugyanúgy, mint a képzőszerű utótagokat: *Valóság-beli, Magyar Nemzet-beli*” (I. OK. XIX, 285). A „Helyesírási tanácsadó szótár” már ehhez a szabályhoz tartotta magát, s helyesléssel ismertette ezt a gyakorlatot PÁSZTOR EMIL is (vö. Nyr. XCI, 378—9).

A bizottság a vázolt javaslatnak megfelelően a 134. és 137. pont összevonása mellett foglalt állást, és a *-beli* képző kapcsolási módjára nézve megerősítette már idézett korábbi állásfoglalását azon tagjaival szemben, akik más megoldási lehetőséget (*népszabadságbeli; de: Magyar Nemzet-beli*) ajánlottak.

Az állandó címekkel foglalkozó szabályok sorába — bár a probléma inkább nyelvhelyességi — célszerű lenne beilleszteni egy olyan pontot, amely az újságok stb. címében szereplő magyar és idegen névelők kezelésére nézve adna útbaigazítást.

Nem sokkal a 10. kiadás után, 1956-ban FÁBIÁN PÁL már válaszolt a nyomdászoknak egy ilyen természetű kérdésére a Betű című lapban (vö. még FÁBIÁN: Nyr. LXXXIV, 447). A kérdés így hangzott: „Hogyan mondjuk, hogyan írjuk: *a L'Humanité, a l'Humanité* vagy *az Humanité?*” FÁBIÁN szerint: „Az idegen címeknek a névelő éppen úgy szerves része, mint ahogy a magyar névelő is hozzátartozik a címhez például ezekben az esetekben: *Az Est, A Dunánál* stb. Az idegen névelőt a magyar beszélők még inkább a cím tartozékának érezhetik, mint az átadó idegen nyelvet beszélő nyelvközösség tagjai, mert a magyar nyelvi tudat számára az idegen névelő nem jelent semmit. Éppen ezért a *L'Unité, Der Abend* stb. alakulatok egy tömbként illeszkednek bele beszédünk folyamatába. Természetes tehát az — mivel a címeket névelővel használjuk —, hogy a magyar határozott névelőt akkor is kiteszük az idegen cím elé, ha az névelővel kezdődik: *a Le Drapeau Rouge* szerint stb. . . . Hasonlóan kell eljárni az arabból átvitt nevek esetén: *az Al-Ahram* c. napilap stb.” — FERENCZY GÉZA továbbmegy e gondolatsoron (Nyelvművelő levelek 283. levél), és a következőket írja: „De mi történik, ha a magyar napilap- vagy folyóirat-címnek is van névelője? Ilyen például az 1919-ben megjelent egyik folyóirat címe: *A Munka*, vagy a régi hírlapoké: *Az Est, A Nap, Az Újság.* Ezeket a címeket sem szabad megcsonkítanunk, de az sem helyes, ha megismételjük a névelőt, ahogy gyakran olvashattuk: *Megírta az Az Est, az A Nap. . . ; helyesen: Megírta Az Est, A Nap. . .*” — A FÁBIÁNTÓL, illetve FERENCZYTÓL megfogalmazott gondolatokat a szabályzat révén általánosítani kellene.

A 136. szabályzati pont kissé merevnek tűnik, ezért tanácsos lenne egy „általában” szóval feloldani; ugyanis általános szokás — elsősorban tudományos könyvekben, azokban, amelyekben tárgymutató is található —, hogy (többek között) az újságok és folyóiratok címét szedéstechnikával kiemelik a szövegből a könnyebb tájékozódás végett.

Megfontolandó továbbá, hogy a szabályzatban szerepeljen-e (és én ezt javasoltam) a Helyesírási Bizottság következő határozata: „Régi újságok, folyóiratok és egyéb kiadványok, valamint szervezetek és intézmények címében, illetőleg nevében meg lehet tartani az eredeti írásmódnak a mai helyesírástól eltérő formáit: *Vörös Újság, Képzőművészek Új Társasága* stb. Alapkövetelmény, hogy egy kiadványon belül egységes írásmód érvényesüljön.” (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. 2. kiadás, 47. l.)

A DEME LÁSZLÓTÓL alkalmi helyzetű címeknek nevezett alakulatokkal az AkH. 1954.-nek négy pontja foglalkozik: a 135., a 138., a 139. és a 140. Ezekkel a pontokkal kapcsolatban bíráló megjegyzések hangzottak el.

A) A 139. és a 140. pont megengedi ragra végződő címekhez újabb rag kapcsolását: *...Szülőföldemen-ben; ...Szeptember végén-ben;* (a 137. pontban hasonlóan: *...Világeseemények Dióhéjban-ra.* „Nagyon hibás szerkezetű! Így nem beszél a magyar!” — írta egy levélíró, és helyesírási előadások utáni viták alkalmával is sokan vélekedtek hasonlóképpen.

B) A 135. pont utolsó mondata kivételt enged meg: *Magyar Szófejtő Szótár, Halotti Beszéd.* E. Kovács írja a bizottsághoz intézett levelében: „...Elkerülhető kettőséget okoz az a rendelkezés, hogy bár a művek címében csak az első szót kezdjük nagybetűvel, néhány címben — kialakult hagyományt megtartva — minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írhatunk: *Magyar Szófejtő Szótár, Halotti Beszéd, A Königsbergi Törödék és Szalagjai, Buda Halála.* A hagyomány elve itt győzedelmeskedik az egyszerűség fölött, ami bonyolultabbá teszi helyesírásunkat.” Ilyen újkeletű „hagyományt” bírál levelében SIPOS LAJOS tanár is, aki felteszi a kérdést: miért mindhárom szavában nagybetűs a Helyesírási Tanácsadó Szótár? (Lásd az előszavát.) Ez a kérdés is mutatja: ideje lenne megszüntetni ezeket a kivételeket, mert minden valódi hagyomány újabb „hagyományt” szül, és ez egyre bonyolultabbá teszi helyesírásunkat.

Előterjesztésemben a fentiekre nézve a következőket javasoltam: Az A) pontban kifogásolt példákat, mint lehetőségeket, a 11. kiadásból hagyjuk el. Ha a szabályzatban megfogalmazottaktól valaki el kíván térni, tegye, ahogyan jónak tartja, de ne adjunk nyelvértéket sértő tanácsokat. Javasoltam ezt annak ellenére, hogy HEXENDORF EDITNEK már többször idézett tanulmányában erről a kérdéstről a következőket olvashatjuk: „Többen javasolták, hogy a ragozott szóval végződő címek ragozását (vö. 137. és 139. pont) tiltsa meg a szabályzat. Ebben az esetben azonban szigorú tilalom kimondásában a helyesírási szabályzat nem illetékes. Ezzel a kérdéssel, valamint a címekkel kapcsolatos egyéb fogalmazási módosításokkal is a nyelvművelésnek kell foglalkoznia, amint erre szép kezdeményezést találunk is. A helyesírási szabályzatnak viszont a kevésbé igényes fogalmazású szövegek leírását is szabályoznia kell.” (HIK. 61—2.) DEME LÁSZLÓ „Helyesírási rendszerünk logikája” című munkájában (29. l.) is megengedhetőnek tartja a kettős raghasználatot: „Ha a cím ragos szóval végződik a további ragot kap a szövegben, a körülírás mindenképpen ajánlatosabb. [Kiemelés tőlem: T. Gy.] Nehézkes, bár nem szabálytalan ilyenkor a toldalék kötőjeles kapcsolása: Kazinczy írja az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél-ben;* de természetesebb így: *...nemzeteknél című cikkében.*” — Én még ezt a megfogalmazást sem véltem ajánlhatónak!

A bizottsági vitában TOMPA JÓZSEF és FÁBIÁN PÁL a javaslattal szemben hangsúlyozták: nem helyesírási, hanem fogalmazási kérdéstről van szó, megtiltani a kettős raghasználatot nem lehet, a jelenleginél szigorúbb fogalmazást nem tartanának helyesnek. DEME szerint a kérdést „A magyar helyesírás rendszere” oldotta meg igen szerencsésen, amikor ezt tanácsolja: „A valamilyen írásjellel lezárt meg a ragra végződő címekhez a ragokat kötőjellel kapcsoljuk” (43). — A bizottság ezt az álláspontot tette magáévá.

A B) pontban említett kivételeket az új kiadásból tanácsos lenne kihagyni. Sőt: csak első betűjüket nagy kezdőbetűvel írva kellene őket közölni, mintegy nyomatékul,

hogy ti. a kivételeket a Helyesírási Bizottság tudatosan megszüntette: *Magyar szófejtő szótár, Halotti beszéd, A Königsbergi töredék és szalagjai, Buda haldála* stb. — Az ilyen hagyományosan nagybetűs címek ügyében a bizottság nem tudott határozottan állást foglalni. Kiemelt helyzetű címekkel kapcsolatban névhatár-megállapítási problémák nemigen merülnek fel. Szövegben a több szóból álló címeket (főleg az alkalmiakat) idézőjellel szoktuk körülhatárolni, s akkor a toldalékot kötőjellel kapcsoljuk hozzájuk: „a »Különös házasság«-ban olvastam”; „a »Nemzeti dal«-t szavalta”. A 138. pontban kodifikált eme kérdéssel a Helyesírási Bizottság 1969—70-ben foglalkozott, és a következő határozatot hozta, melyet a 11. kiadásban is szerepeltetni kellene: „A könyvek, költői művek, értekezések, cikkek, műalkotások stb. címének idézésekor, ha a címhez toldalék kapcsolódik, a következő megoldások az elfogadottak (de egy művön belül ügyeljünk a következetes alkalmazására!): Különös házasságot | Különös házasságot | Különös házasság-ot | »Különös házasság«-ot.”

A fenti lehetőségek közül az első forma látszik a legcélszerűbbnek.

Az olyan címeknél, amelynek utolsó eleme tőváltozást szenvedne (*Rögös út — Rögös utat, Nádas tó — Nádas tavat, Édes teher — Édes terhet* stb.), körülírással kerüljük el a toldalékkapcsolást.” (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. 2. kiadás, 47. lap.)

Az AkH. 1954.-nek 227. pontja a megszemélyesített fogalmak nevének kezdőbetűjéről intézkedik. HEXENDORF EDIT már a HIK.-ben felvetette, hogy „a közszavak kisbetűs kezdését előíró pontot a jövőben még jobban ki kell majd dolgozni, legalább is utalásokkal. Hivatkozni lehet majd a megszemélyesített fogalmak nevének nagybetűs írására. A mostani szabályzat a tulajdonnevek keretében foglalkozik ezzel (227. pont). A megszemélyesítés, eszményítés, nagybetűs írással való nyomatékosítás egymással rokon műveletek . . . Célszerűbb lesz a jövőben csupán a költői megszemélyesítéseket említeni, sőt azt is belefoglalni a szabályzat szövegébe, hogy lehetőleg kerüljük az ilyen megszemélyesítést, amely csupán a nagybetűs írásból áll” (i. m. 58.). TEMESI MIHÁLY vitaindító előadásában így reagált HEXENDORF nézetére: „A közszavak kisbetűs kezdését előíró pontban hivatkozni lehet a megszemélyesített fogalmak nevének nagybetűs írására, de egyben arra is, hogy kerüljük az olyan megszemélyesítést, amely csupán a nagybetűs kezdésekből áll. E megszemélyesített fogalmak neveit a mostani szabályzat a tulajdonnevek között tárgyalja (227. pont).” (HIK-vita.)

Az elmúlt 20 év írásgyakorlata azt mutatja, hogy a megszemélyesítés lehetőségével nem éltek vissza, a szokás illő keretek között elsősorban a költői művek területén maradt. Ennek ellenére — vagy éppen ezért — érdemes lenne HEXENDORF javaslatát az új kiadás előkészítésekor alaposan megvizsgálni, és gondolatát beleépíteni a szabályzatba. Célszerű lenne továbbá a megszemélyesítésről szóló szabályzati pontot „A tulajdonnevek írása” fejezetéből áthelyezni „A kis és a nagy kezdőbetűk” fejezetébe. A leendő pontban csak a költői megszemélyesítésről legyen említés, felhíva a figyelmet arra, hogy a költői művek kivételével kerüljük a nagybetűs megszemélyesítéseket.

A 227. ponthoz hasonlóan javasoltam annak megvizsgálását is, hogy nem lenne-e helyes az ugyancsak a tulajdonnevek írásával foglalkozó részben levő 224. pontot is ide, a kis és a nagy kezdőbetűs írással foglalkozó fejezetbe áthelyezni. — DEME LÁSZLÓ szerint azonban a *dr., id., ifj., özv.* rövidítések tulajdonképpen névtartozékok, amelyeket FÁBIÁN PÁL így ágyazott be — igen helyesen — a tulajdonnevekhez „A magyar helyesírás rendszeré”-ben: A tulajdonnevek előtt és után kiegészítésül gyakran használunk különféle elő- és utójelzőket. Ezeket kisbetűvel kezdjük, kivéve, ha az előjelző mondatkezdő vagy felirati helyzetbe kerül. Éppen ezért DEME — s vele együtt a bizottság — a tulajdonnevek között való tárgyalásukat tartja helyesnek.

A Helyesírási Bizottság a már említetteken kívül még két olyan szabályt alkotott 1954 után, amely természetesen hiányzik az AkH. 10. kiadásából. Ezek a következők:

A) „A márkanévként használt gyártmány-, termék- és készítménynevezésekben minden lényeges és önálló tagot nagy kezdőbetűvel írunk; a márkanévként nem használt, többnyire származási helyre utaló terméknevekben viszont a tagokat kis kezdőbetűvel írjuk. Pl.: *Victoria* (televízió), *Camea* (kölni), *Ultra* (mosópor), *Fecske* (cigaretta), *Porter* (sőr); *Fekete Macska* (kozmetikai cikk), *Wartburg de Luxe* (gépkocsi) stb. — *narancsital*, *kékkúti ásványvíz*, *badacsonyi kéknyelű*, *kecskeméti barack*, *tokaji aszú*, *kőbányai világos* stb. — Ha azonban az ilyen, kisbetűvel kezdett megjelölés feliratként (pl. címkén) szerepel, az első tag kezdőbetűje természetesen nagy: *Kékkúti ásványvíz*, *Kőbányai világos* stb.

A gyógyszernevek írásmódjánál különbséget kell tenni vegyületek (gyógyszer-alapanyagok) és gyógyszerkészítmények között. Az előbbieket mint vegyületneveket kis, az utóbbiakat mint márkanéveket nagy kezdőbetűvel írjuk. Alapanyag pl. *koffein*, *papverin* stb.; készítmény pl. *Andaxin*, *Karil* stb.” (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. 2. kiadás, 46–7. lap).

B) „A műalkotásoknak (képeknek, szobroknak, zeneműveknek) alkotóik vagy a művészet- és zenetörténészek cím jellegű nevet szoktak adni. Ezeket az elnevezéseket a könyvek és egyéb írásművek címeinek mintájára kell írni: *Majális*, *Síralomház*, *Gondolkodó*, *Tűzmadár*; *Köpiülő asszony*, *Ásító inas*, *A Sipka-szorosban minden csendes*, *Táncoló hajdú*, *Milói Vénusz*, *Kis éji zene*, *Küencedük szimfónia* vagy *IX. szimfónia* stb.” (Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. 2. kiadás, 47. lap.)

A műalkotások címével kapcsolatban Ruzsiczky Éva ettől kissé eltérően vélekedett: „tanácsoltuk azt, hogy ... a *milói Vénusz*, *belvederei Apolló* elnevezésekben a *milói*-t, *belvederei*-t — minthogy nem tekintendő okvetlenül a név elemének, inkább csak arra utal, hogy a megnevezett műemlék hol található (vö. a prágai Szt. György-szobor) — írják kis kezdőbetűvel.” (Egy év a telefon mellett: Nyr. LXXXV, 179). — A Helyesírási Bizottságban ismét az a vélemény alakult ki, hogy a *Milói Vénusz* típusú elemeket szerencsésebb nagy kezdőbetűvel írni.

TIMKÓ GYÖRGY

Az is kötőszó megengedő mellékmondatbeli használatáról

A megengedő mellékmondatokban az állítmányhoz kapcsolódó *is* „A mai magyar nyelv” szerint az állítmány, ha van, az igei állítmány után áll. (A MMNyR. nem foglalkozik a kérdéssel.) Az egyetemi tankönyv érvényesnek tartja ezt a szabályt a választékos nyelvben, s példát is hoz a helyes alkalmazásra: „Ha könnyelmű és haszontalan voltam *is*, tisztességtelen dolgot sohasem követtem el ...” (Heltai: A 111-es 6); „Elmegyek, ha agyonütnek *is*” (BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. 1971. 420). Valóban, irodalmunkban sok példát találhatunk az *is* kötőszó megengedő mellékmondatbeli szabályos használatára: „Te, leányka, az én csillagom vagy, | S tőlem senki nem tilthatja meg: | Ha keblemre nem tűzhetlek *is*, hogy | Szemeimmel ne kísérjelek.” (Petőfi Sándor összes művei. 1951. I, 293); „És ha nem láttam volna *is*; szívem súgta, hogy te szeretsz” (uo. 1952. IV, 18–9); „A magántulajdonról például ... a pusztá egészen más véleményt formál, ha vallani nem vall *is*, mint aminőt a ma fennálló törvény követel.” (Illyés Gyula: Puszták népe. 1962. 36). Még például Móricz Zsigmondnál és Tamási Áronnál is, akiknek a nyelvére pedig nagy hatással volt a népies beszédmód, tehát a nem „választékos” nyelv, találunk ilyenféle helyes mondatokat: „Még ha elszaladt *is*, úgy hajtotta utána a bunkót, mint a pástort a tehén után ...” (Móricz Zsigmond: Árvácska. 1962. 201); „De akármilyen fukarul szolgál *is*, a kutyanak lehet köszönni.” (Tamási Áron összegyűjtött novellái. 1967. II, 442). Pedig az utóbbi

mondatban a *ha* kötőszó helyett általános névmás áll, s az ehhez hasonló esetekben gyakran van ingadozás a választékos nyelvben is: „Nem békülök meg, bármit *is* beszéltek.” (Kosztolányi: Ami itt maradt; id. A mai magyar nyelv. 1971. 419). S még közmondásokban, tehát a népi nyelvben is szokásos — legalábbis a régiségben — a szabályos szórend: „Nem vagyok én se kolontos, se neszes, | ha szeretőt olyan messze tartok *es*” (Thaly Kálmán: Székely-kürt. 1861. 143: NSz.); „[eszik] Ha mindjárt meg fakad *is* bele” (Kresznerics Ferenc: Magyar közmondások. 1808. 300: NSz.). Bizonyítékul az *is* szabályos használatára álljon itt néhány adat Petőfitől. A Petőfi-szótár szerint megengedő mellékmondatban, az állítmányhoz kapcsolódva 293-szor fordul elő nála az *is* kötőszó. Ebből 288 esetben a szabályos szórenddel találkozhatunk. A fennmaradó öt esetből három műfordításban van, egy variánsként szerepel, s később ki is hagyja a költő, egy pedig ritmuskényszer hatására került a nem megfelelő helyre.

Napjainkban azonban egyre kevesebb alkalommal találkozunk a helyes változattal és egyre többször a pongyolább szórenddel, mégpedig nem is csak a népies vagy hétköznapi nyelvben, hanem a választékosnak szántban is. Az újságnyelvben meglehetősen gyakori, hogy az *is* nem kerül a megfelelő helyre, pl.: „Bármennyire *is* szerette volna mindenki — rendezők, nézők, játékosok — az időjárás eléggé megzavarta a szovjet—magyar világ bajnoki selejtező mérkőzést”. (Népszabadság 1977. máj. 19. 16). Itt a mondat másik súlyos nyelvhelyességi vétségére (ti. hiányzik, hogy *mit* szeretett volna mindenki) nem térhetünk ki, de az *is* helye is elgondolkodtató. A rádióban, televízióban mindennaposak az efféle mondatok. De még az újabb szépirodalomban is (bár igaz, hogy az idézett mű nyelvét erősen befolyásolja a kelet-magyarországi tájnyelv); pl. „Az apja bárkitől barátsággal vált el, ha csak egy negyedórát *is* utazott vele.” (Végh Antal: A leltár. 1977. 118).

Különösen elterjedt ez a használat, ha a megengedő mondat állítmánya igekötős ige, vagy ha a *nem* tagadószó kapcsolódik az állítmányhoz. A választékos nyelvben az *is* hatására nem válik szét az igekötő és az ige: „... mindez ... olyan vastagon népies, hogy ha akkor nyelvem rájárt *is*, tollam az első parancsra ma még nehezebben veszi a hegyére.” (Illyés Gyula: Puszták népe. 1962. 40); „Ha csináltad, fizess *is* ki, | Ha a nyelved öltöd *is* ki | ... | Ha meggebedsz *is* beléje” (Petőfi Sándor összes művei. 1951. III, 63). A köznyelvben azonban már megszokottá kezdenek válni az ilyen helytelen mondatok: „Ha el *is* megyek hozzád, nem ma”; „Ha meg *is* veszem a könyvet, nem ebben a hónapban”, sőt igényesebb szövegben is, például egy film magyar szikrónszövegében: „... ha ő meg *is* bocsát, én nem bocsáthatok meg magamnak soha” (A bolondok hajója).

Természetesen nem változik a hagyományos szórend a választékos nyelvben akkor sem, ha az állítmányhoz a *nem* tagadószó kapcsolódik. Petőfi költészete sok példát kínál ennek a szemléltetésére is: „Idő, hű gyámolóm! | ... | Ha senki nem lesz *is*, leszesz te majd velem” (Petőfi Sándor összes művei. 1951. I, 292); „Ha úri mód nem élhetünk *is*, | Van még *is* kenyerünk” (uo. III, 267); „Ha magad nem mondd *is*, kezdem hinni (uo. IV, 14). Manapság azonban már sokszor halljuk ezt a változatot: „Tudom, ha nem *is* mondd”. Ez sem ritka a szépirodalomban sem: „Az időt rendszerint kocsmákban töltötte, ha nem *is* kívánta az italt” (Végh Antal: A leltár. 1977. 123).

Mindezek alapján mostmár az a kérdés, hogy valóban általánosan elterjedtnek tekinthetjük-e ezt az újabb használati módot, s ha igen, helytelen-e, üldözendő nyelvhelyességi vétségnek vegyük-e, vagy ne?

A használat gyakoriságát nagyon nehéz megítélni. Az bizonyos, hogy az igazán választékosan beszélők nyelvében ma is a régi szórend a szokásos. A szépirodalom nyelvhasználatában is ez a gyakoribb, különösen az esszészerű művekben, amelyekben a szereplők nyelvszokása nem befolyásolja a stílust. A köznyelvi elterjedtség megállapítására pedig szűrőpróbaszerű felmérést készítettem. Mindössze húsz embert kérdeztem meg, de

különböző műveltségűeket, különböző érdeklődésűeket. A felmérésre szolgáló teszt öt mondatpárt tartalmazott, az egyik megoldás jó, a másik rossz volt mindegyik párban. Az alanyoknak meg kellett jelölniük a szerintük helyes változatot. A hús megkérdézett között senki sem volt, aki négy vagy öt alkalommal jelölte volna meg a valóban helyeset. Hárman választottak az ötből három jó megoldást, hatan kettőt, hárman egyet, s nyolcan mind az öt esetben a rossz mondatot jelölték meg helyesként. Ha csak óvatosan következtetünk is az eredményből, nyilvánvaló, hogy a mindennapi nyelvhasználatban bizony az újabb változat az elterjedtebb, a közkeletűbb. Azt azonban már nehezebb eldönteni, hogy baj-e ez a térhódítás. Nyelvművelőink vagy nem foglalkoznak vele, vagy úgy foglalkoznak állást, mint BENCÉDY JÓZSEF egy korábbi írásában, hogy: „A megengedő *is*-nek ezt a szórendjét nem szabad hibáztatnunk.” (Nyelvművelő tanácsok. 1968. 133).

Az elterjedtség alapján talán joggal lehetnénk ilyen elnézőek, de ha egy kicsit közelebbről megvizsgáljuk a kétféle használat közötti különbséget, rájövünk, hogy a művelt nyelvben mindenképpen ragaszkodnunk kell a régi szórendhez. (Ezt támogatja a „Nyelvművelő tanácsok” új kiadásában BENCÉDY némileg módosított véleménye is: „A megengedő *is*-nek ezt a szórendjét nem szabad hibáztatnunk, de ha lehet, tartsuk meg a régít.” (176.)

Valóban nem értelmetlenek vagy eleve félreérthetők a „Dolgozik, ha meg *is* szakad bele” vagy a „Tudom, ha nem *is* mondod” és az ezekhez hasonló mondatok. De csakugyan azonos értékben használható-e a „Tudom, ha nem *is* mondod” és a „Tudom, ha nem mondod *is*”? Az első forma — legalábbis egy pillanatra — megzavarja a hallgatót, az olvasót a mondat megértésének folyamatában. A megengedő *ha, bármennyire, bármít* stb. kötőszók előre sugallják ugyan a mondat jelentéstartalmát, az állítmány elé helyezett *is* azonban megszakítja, megtöri a mondat dallamát, és egy rövid időre bizonytalanná teszi a folytatást. Feszültséget teremt, mert az *is* kötőszónak egy másik jelentése, az összefoglaló-kapcsolatos kerül előtérbe. Elképzelhető vagy várható egy olyan változat, mint: „Ha nem *is* mondod, meg nem *is* teszed . . .”. S bár a mondat a befejezés után megint egyértelmű lesz, a gondolat sor már nem zökkenőmentes. Jogos tehát, hogy a művelt köznyelvben, az írott nyelvben ragaszkodjunk a régi, a helyes szórendhez, s elítéljük — különösen magyar szakos tanár nyelvművelő cikkében — az újabban egyre nagyobb tért hódító változatot: „Még ha nem *is* tanítja a magyart [helyesen: Még ha nem tanítja *is* a magyart . . .], a nyelvet, elvárható tőle, hogy beszédében, előadásában, a kérdéseiben föltétlenül mutasson jó példát a helyes és pontos nyelvhasználatban.” (Nyr. CI, 74).

P. EÖRY VILMA

S Z E M L E

Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van

I. Budapest, 1977. 430 l. Budapest Oriental Reprints. Series A 1.

A magyar turkológiának mindenkor központi témája volt — ma is az — a magyar nyelv régi török jövevényszavainak kutatása. Ezek a jövevényszavak történelmi múltunknak és nyelvünknek egy olyan szakaszához adnak ismereteket, amit más eszközökkel még alig-alig tudunk megközelíteni. Problematikájuk sajátosan magyar jellegű, mégis rendkívül fontos tanulságokat nyújtanak a turkológiának is. Jövevényszavaink ugyanis olyan nyugati török nyelvekből és nyelvjárásokból származnak, amelyeknek ebből a korból semmilyen más emlékeik nincsenek. Érthető tehát, hogy a magyar nyelvtudomány mel-

lett a turkológia, sőt az altajisztika is különös figyelmet tanúsít a magyar szókészlet korai török elemei iránt.

GOMBOCZ ZOLTÁN 1912-ben megjelent munkája (Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache) a maga korában kiemelkedő szinten mutatta be régi török jövevényszavainkat. Az elmúlt évtizedek alatt hatalmas mértékben meggyarapodott a turkológiai és altajisztikai ismeretanyag, számos idetartozó nyelvtörténeti kérdés tisztázódott. Jóllehet a GOMBOCZÉHOZ hasonló korszerű szintézis még nem született meg, kiváló magyar nyelvészek és turkológusok karöltve fáradoztak azon, hogy a magyar nyelvtudomány és a turkológia eredményeit értékesítsék török jövevényszavaink vitás kérdéseinek tisztázásában. Ebben a munkában kiemelkedő eredményeket ért el LIGETI LAJOS, aki elsősorban a turkológus-mongolista szemszögéből nézve, ezen tudományok eszközeivel közelítette meg jövevényszavainkat.

Tudományos munkásságának már legelső szakaszában, a harmincas években foglalkozik jövevényszavainkkal. A Magyar Nyelv XXIX—XXXIII. kötetekben közölt cikksorozatában egy-egy korábbi etimológiát erősít meg újabb török és mongol adatokkal, újabb megfejtési lehetőségeket ajánl, vagy éppen kimutatja a korábbi etimológia tarthatatlanságát. Már ezekben a cikkekben feltűnik néhány olyan elvi szempont — pl. a mongol adatok jelentősége, az adott török szó etimológiájának, a török nyelveken belüli elterjedtségének vagy más nyelvekbe való behatolásának kérdése —, amelyek későbbi munkásságának egy-egy sarkalatos pontjává lesznek. Élénken foglalkoztatja az akkori turkológia nagy felfedezése — ennek maga is részese —, az eredeti török magánhangzóhosszúság, valamint a jövevényszavaink egy részében mutatkozó „mongolos” sajátosság.

A felszabadulás után írott cikkeire egyre inkább jellemző ezeknek az elvi szempontoknak az előtérbe kerülése, s a nyelvi anyagnak ezen szempontok alapján történő rendezése. Így pl. a török szavak etimológiájából kiindulva tárja fel *gyűrű* és *szérű*, *gyűszű* és *szűcs* szavunk kapcsolatát, az *ocsú* eredetét, a török szókészlet rétegeit vizsgálva mutatja be a török nyelvekben is idegen (kínai) eredetű *gyöngy* szó vándorútját, a török hangtörténet kronológiája alapján értékeli *nyár* szavunkat. Lényegre tapintó lektori megjegyzéseit magukon viselik a TESz. turkológiai szócikkei. Talán ezek a megjegyzések is elősegítették egy-egy új szempont megszületését és kidolgozását, mint pl. a szláv közvetítés lehetőségének megvizsgálását *bélyeg*, *bér*, *bülncs* stb. szavunknál, a jelentések pontos és aprólékos feltárásának szükségességét pl. *gyopár*, *harang* és *orsó* szavunknál.

Az előttünk fekvő kötet, amely Ligeti Lajosnak régi török jövevényszavainkkal s a témához szorosan kapcsolódó turkológiai és altajisztikai kérdésekkel foglalkozó magyar nyelvű cikkeit tartalmazza, találoan kapta ezt a címet: „A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van”. A cikkekben, az egyes szavak etimológiáin túl, rendkívüli gazdagságban tárul fel mindaz, ami török jövevényszavaink körül van. Kezdve török érintkezéseink történeti hátterén, az átadó nyelvek, illetőleg nyelvjárások miben- és milyenlétén, az átvétel nyelvi és művelődéstörténeti mozzanatain keresztül egészen a magyar nyelvbe való beilleszkedésig, illetőleg továbbélésig. De feltárul a távolabbi háttér is: az átadó török nyelvek altaji, sőt uráli, adott esetben kínai, iráni, kaukázusi, szláv kapcsolatai. E tág horizontú kutatás nemegyszer fontos módszertani kérdéseket is érint.

Íme Ligeti Lajos cikkeiből kiolvasható néhány tétel a régi török jövevényszavaink köré csoportosuló gazdag problémakörből:

Az uráli és altaji nyelvek ősi kapcsolata jelenleg nem bizonyított. Az uráli nyelvek összefüggése kétségtelen, de nem igazolható az altaji nyelvek összefüggése. Részleteiben még nem tisztázott, hosszan tartó és sok irányú kapcsolatban lehettek egymással a török és mongol nyelvek, s aligha fér kétség az uráli és török nyelvek kapcsolatához. Mindezt fegyelembe véve nem beszélhetünk a magyarban „altaji” jövevényszavakról, de a „mongolos” kifejezés is csak meghatározott értelemben használható, abban tudniillik, hogy

léteznek olyan csuvasos típusú jövevényszavaink, amelyeknek mongol kapcsolataik vannak. Szókezdő *ny* hangja alapján korai, uráli őshaza-korabelinek tartott jövevényszavaink közül a *nyak* — súlyos hangtani és jelentéstani nehézségek miatt — törlendő, a *nyár* etimológiája azonban minden valószínűség szerint helytálló.

Jövevényszavainkkal kapcsolatban a „régii török jövevényszavak” kifejezés használata a helyes, mivel a későbbi besenyő és úz, majd kun hatást nem tudjuk elválasztani a honfoglalás előttitől. Ezekben a jövevényszavakban magyar régiségjegyek mutatkoznak. Jövevényszavaink jó része ócsuvas jellegzetességeket mutat, de a köztörök sajátosságok is megfigyelhetők, s némely hangtani jelenség (pl. a szóvégi magyar hosszú *ó*, *ö*, *ú* *ű*) köztörök, nevezetesen kipszak alapon is magyarázható. Az átadó ócsuvas nyelvet általában bolgár-töröknek szokás tartani, valószínű azonban, hogy ugyanolyan vagy még nagyobb szerepe volt a kazár nyelvnek. Az átadó csuvasos típusú nyelvnek két nyelvjárása tapintható ki jövevényszavainkban. A törökön kívül iráni nyelvű népekkel is érintkeztünk, ezen kapcsolat kutatása török jövevényszavaink szempontjából is hozhat új eredményeket.

Jövevényszavaink közvetlen hátterét a török szókészlet adja. A török előzmény helyzetét a lehetőséghez képest minden szempontból tisztázni kell a török szókészleten belül. Tehát fel kell göngyölni egész szócsaládját mind hangtani és alaktani, mind jelentéstani szempontból. Ha nem fordul elő az egész törökségben, fontos tényező lehet az, hogy földrajzilag milyen területen használatos. Különösen körültekintően kell feltárni a magyaron kívül számos más nyelvbe is behatolt műveltségyszavak vándorlásának bonyolult útját, s ezekből művelődéstörténeti következtetéseket csak óvatosan szabad levonni. A török szókészlet mindhárom rétegéből — úgymint eredeti elemek, belső fejlődés útján keletkezett szavak, más nyelvekből átvett kölcsönzések — kerültek jövevényszavak a magyarba. Ami átvételeink szófaji kategóriáit illeti, elsősorban főneveket, kisebb mértékben mellékeveket és igéket vettünk át. Időfogalmat kifejező főneveink a magyarban alakultak határozószóvá, illetőleg egy esetben raggá (*-kor*).

A világosan török eredetű szavak mellett egyelőre még elég jelentős számban vannak feltehetőleg török eredetűek. A vitás esetek egy részében a javasolt török szóval való összefüggés kétségtelen, kielégítő magyarázatot azonban mégsem tudunk adni. Más esetekben csak a mongolból mutatható ki a magyar szó megfelelője. Ilyenkor figyelembe kell venni, hogy az átadó török nyelveket (nyelvjárásokat) csak közvetett módon ismerjük, s a már ismert hangfejlődési tendenciák mellett lehetnek ma még kevésbé ismert mellék-tendenciák is. A török hangtörténet ismerete alapvető jelentőségű. A török források további feltárása során bizonyító adatok kerülhetnek elő.

E röviden, a teljesség igénye nélkül felsorakoztatott elvek érvényesülnek a szerző szövejtéseiben, amelyekre a legapróbb részleteket is figyelembe vevő, aprólékos filológiai munka s a nagy összefüggések megteremtése egyaránt jellemző.

A régi török jövevényszavainktól jól elválasztható újabb, azaz oszmán-török átvételek Ligeti Lajos kutatásának peremterületén foglalnak helyet. Jelen gyűjteményben az oszmán-török eredetű *kajazi* szavunkról s a hódoltság korában meghonosodott török eredetű *nyelvet fogni* tükörkifejezésről tesz néhány megjegyzést. Részletesen elemzi továbbá a XVII. századi nagy török utazó, Evlija Cselebi útikönyvében található magyar szójegyzéket.

Helyet foglal még a gyűjteményben egy érdekes tudománytörténeti ritkaság. Ismeretes, hogy Gombocz után nem maradt kéziratot hagyaték, vázlatos jegyzeteit ő maga megsemmisítette. Ligeti bemutatja Gombocznak egy három lapos jegyzetét, amit Gombocz a török nomenverbumokról feltehetőleg egyetemi előadásához készített.

A Kőrösi Csoma Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára — személy szerint elsősorban SCHÜTZ ÖDÖN és APOR ÉVA, mint a kiadvány szerkesztői — igen

nagy szolgálatot tesz a magyar tudománynak a Budapest Oriental Reprints sorozat megindításával. S miként BENKŐ LORÁND előszavában írja, aligha lehetett volna méltóbb kezdő kötetet választani, mint Ligeti Lajos török jövevényszavainkról szóló tanulmányainak gyűjteményét. Reméljük, hogy rövidesen kézbe vehetjük a következő kötetet is, amely LIGETI LAJOSnak a magyar őstörténetre s a keletkutatás egyéb területeire irányuló cikkeit fogja tartalmazni.

KAKUK ZSUZSA

Hans Hörmann, *Meinen und Verstehen. Grundzüge einer psychologischen Semantik*

Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main, 1976. 553 lap

Noha a bírálat rendszerint az ismertetések végére kerül, e sorok szerzőjéből itt az elején kikíváncsozik az elismerés. Annyi nehézkes, nyögvenyelős, nyakatekert német nyelven írt pszicholingvisztikai eszmefuttatás után — mikor is az eszme sokszor nem annyira fut, inkább csak cammog — végre egy kitűnő felkészültséggel és judíciummal megírt könyv. Aki követte az elmúlt másfél-két évtized nyelvészeti fejlődését, az ezt a munkát csakugyan nem tudja letenni, mert mindvégig izgalmasnak, gondolatébresztőnek találja, s aki nincs beleszédülve a generatív grammatika kritikátlán bővületébe, az a szerző megállapításainak egy nagy részét egyetértéssel, egy másik részét legalább is megértéssel fogadja. S ha a könyv vége felé — mind majd látni fogjuk — a nyelvész olvasó érdeklődése és elragadtatása valamelyest meg is csappan, illetve a várakozása bizonyos tekintetben kielégítetlen marad, mégis azzal a határozott meggyőződéssel teszi le a könyvet, hogy érdemes volt átolvasnia a több mint félezer lapos művet. Egyébként csak helyeselni lehet a bevezetés elején található bekezdést: „A tudományban a viharos fejlődés bizonyos szakaszainak a végén az a szkeptikus megállapítás vetődik fel, hogy — bár gyorsan haladtunk előre — nem tudjuk pontosan, hova jutottunk, és hogy az elért azonos-e azzal, ahová eredetileg akartunk jutni. Egy sor okból kifolyólag a nyelvtudományban, valamint az annak sorsával szorosan összekapcsolódó pszicholingvisztikában ma bizonyos kényelmetlenség honol. Dühös ifjú emberek írni kezdték első gúnyirataikat a még új uralkodó rend ellen.” (8).

S ezután, a nyelvi jel taglalásával már belekerültünk HÖRMANN lendületes okfejtésébe. A jellel kapcsolatban mondanivalójának az a lényege, hogy a modern nyelvészet SAUSSURE nyomán nem a parole-ban meglevő dinamikus jelölésre, hanem a langue-ban szereplő statikus jelre mint merev elemre helyezte a fő hangsúlyt, és ennek súlyos következményei lettek. Pedig a jelek különbsége is, amit a modern lingvisztika annyira hangoztatott, csak a jelek alkalmazásán keresztül tárul fel. „Nincsenek önmagukban való különbségek, csak meghatározott helyzetekben, meghatározott beszélők és hallgatók számára, meghatározott célok szempontjából való különbségek. A strukturalista tétel (az ti., hogy az anyanyelvi beszélő két megnyilatkozás esetében el tudja dönteni, hogy a kettő azonos-e vagy sem), hogy úgy mondjuk, nulla-helyzetből indul ki, abban a semmi által nem bizonyított feltevésben, miszerint a nyelv különböző funkciói és helyzetei nullává összegződnek. A strukturalista álláspont úgy gondolja, az anyanyelvi beszélő a nyelvet az alkalmazás aktusából elvont rendszerként is ismeri.” (27.)

A különféle jeldefiníciókat taglalva felveti a kérdést, igaz-e az a klasszikus tétel, hogy „a jel valami helyett áll, valamit helyettesít”. Mármost mondhatjuk-e, hogy az *alma* szó a valóságos almát helyettesíti? Ha éhes vagyok. — mondja Hörmann — akkor egy körte bizony jobban helyettesít egy almát, mint az *alma* szó.

A második fejezet rövid, de kitűnő visszapillantás a pszicholingvisztika múltjára. Segít megérteni, hogy az ötvenes évek második felében miért fogadták a pszichológusok CHOMSKY-t talán még nagyobb ovációval, mint a nyelvészek. S a harmadik fejezetben már el is jutottunk korunk nyelvészetének két kardinális fogalmához, a kompetenciához és a performanciához.

A kompetenciával kapcsolatban Hörmann megfogalmaz néhány súlyos ellenvetést. ezek egyikére-másikára természetesen más szerzők is utaltak már: az ideális beszélő kompetenciája kétszeres elvonatkoztatás a konkrét nyelvi történetéstől, ezen kívül a kompetencia CHOMSKYNÁL voltaképpen csak nyelvtani kompetencia, a nyelvtan viszont ugyan-csak CHOMSKY szerint a nyelv elmélete. Még furcsábban alakul kompetencia és performancia viszonya. A generatív grammatika hívei jó előre biztosították magukat, kijelentve, hogy a kompetencia elméletét nem teheti kérdésessé, ha egy nyelv beszélői az ezen elv alapján generált mondatokat nem tekintik helyesnek, vagy ha helyesnek tekintenek olyan mondatokat, amelyeket ez az elmélet nem generál. Hisz a kompetenciaelmélet nem egy valóságos, hanem egy ideális beszélőre vonatkozik. Azáltal — mondja Hörmann — hogy a generatív nyelvészek a performanciát, vagyis a nyelv alkalmazását minden bizonyító erőttől megfosztják, a kompetenciaelméletet „mentesítik a nyelvi valósággal való minden érintkezés potenciális veszélyétől”. S a szerző szerint párhuzam van a között, ahogyan a SAUSSURE-i langue szellemében a modern lingvisztika eltekintett a jel alkalmazásától, valamint a generatív grammatika kompetenciafogalma között, amely szintén eltekint az alkalmazástól.

A negyedik fejezet sokatmondó címe így hangzik: „Nyelvtan: Szintaxis meg egy szegény rokon.” A szegény rokon a jelentés tan. A tudománytörténeti előzmények felvázolása után a fejezet nagyobbik részét a KATZ—FODOR-féle szemantikai modell ismertetése és bírálata foglalja el. Hörmann helyesen hangsúlyozza, hogy ez a modell teljes egészében a nyelvtani modell mintájára jött létre, s ez is a merev vagy statikus jelkonceptión alap-szik (ami például állandó szemantikai mutatók felvételében nyilvánul meg).

Az ötödik fejezet voltaképpen folytatása ugyanennek a problémának és a KATZ—FODOR-teória bírálatának. Nincs módszer arra, hogy egy szó szemantikai mutatóit egy-értelműen meghatározzuk. Ha viszont a mutatók száma pontosan nem állapítható meg, akkor hogyan várható el, hogy a szó jelentését — amikor az egy mondatban nyer alkalmazást — mutatók összégének lehessen felfogni? Aki a bálnát meg akarja határozni, annak több mutatóra van szüksége, mint annak, aki csak arra a kérdésre akar felelni, hogy a bálna állat-e. Részletesen foglalkozik BIERWISCHnek azzal az ötletével, miszerint a szemantikai mutatók „az emberi szervezet és az észlelő apparátus mélyen begyökerezett örökölt tulajdonságai”, következésképpen a szemantikai komponensek a világ minden nyelvében azonosak, csak másképp kombinálódnak konkrét jelekké. Hörmann helyesen hangsúlyozza, a világ sokkal bonyolultabb, hogysem kevés számú velünk született szemantikai mutató változó kombinációjának kivetítéseként meg lehetne érteni. Ezután hosszan foglalkozik OSGOOD szemantikai dimenzióival, rövidebben a német mező-elmélet képviselőivel. Majd tömören így hasonlítja össze a jelentések felbontására irányuló törekvéseket: „Hogy az eszkimóknak 18 különböző jelentésük van a hófajtákra, arra TRIER azt mondaná, az eszkimó nyelv a nyelven kívüli valóság egy önmagában nem »strukturált« területét 18 különböző fogalomra bontja fel. CHOMSKY—KATZ—FODOR feltehetőleg azt mondaná, a kérdéses jelentésdimenziók mátrixa az eszkimóban sűrűbben van lexikai egységekkel megrakva (azaz kevesebb lexikai hiátust mutat fel), mint az európai nyelvekben, míg BIERWISCH, ha nem akar mélypszichológiai különbségeket elismerni az európaiak és az eszkimók között, arra utalna, hogy az eszkimó fogalmak elvileg az európaiak számára is elérhetők. OSGOOD pedig az eszkimó kifejezések differenciált voltát az eszkimók hóval kapcsolatos magatartásának a differenciáltságára vezetné vissza.” (109.) Persze ez a si-

került összefoglalás azt is jól mutatja, hogy milyen ingatag talajon áll a szemantikai jegyek egész témaköre.

Hörmann szerint sikertelenségre van ítélve minden olyan szemantikai elmélet, amely: a) állandó számú mutatóval dolgozik (az egyes szavak esetében); és b) a mutatóknak mindig egyforma jelentőséget tulajdonít. Mindez persze már előre vetíti, hogy a szerző egy dinamikus, tehát nem állandó számú és nem mindig azonos fontosságú szemantikai jegyeket alkalmazó felfogást dolgozott ki. De menjünk sorjában. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a szókincs belső struktúrája nem azonos a logikai struktúrával. Egy sor pszichológiai kísérlet bebizonyította, hogy pl. nem minden állat egyformán állat. A KATZ—FODOR modell, amely az osztályozás tekintetében logikai modell, 'állat' mutatóval lát el (azaz az 'állat' kategóriához sorol) minden állatot, holott pszichikailag a beszélő számára nem minden állat egyformán állat. Így van ez minden téren: az alma tipikusabban, pregnánsabban gyümölcs, mint a füge vagy az olajbogyó, a labdarúgás tipikusabban sport, mint a súlyemelés, és a gyilkosság az „igazi”, a „klasszikus” bűntény — nem a megvesztegetés vagy az orgazdaság.

Ezután rátér a szemantikai anomália tárgyalására. Helyesen hangsúlyozza, miszerint azt, hogy a beszélő, illetve a hallgató valamit anomáliának érez-e, azt egy sor tényező befolyásolja. Az anomália nem annyira az állítólag összeegyeztethetetlen szemantikai komponensek eredménye, hanem inkább tapasztalatunk vagy fantáziánk korlátozott voltának. Hörmann szerint a mondat megértésének alapvető irányító elve az, amelyet *Sinnkonstanz*-nak (magyarul talán itt „állandó jelentésség”-nek) nevezhetünk. Mászóval van egy tendencia, amely a hallgatót a kapott mondat elemzésekor az értelmes, az értelmezhető felfogás felé ösztönzi. Sokszor előfordul, hogy valamit az első síkon értelmetlennek (szemantikailag anomálisnak) találunk, egy magasabb síkon viszont értelmesnek — nevezetesen metaforának.

Egy szerkezet lehet értelmes anélkül, hogy azt mindenki megértene. Értelmesség (*Sinnvoll-sein*) és megértettség (*Verstandenhaben*) két pólus, amely között az elmosódó átmenetek egész sora lehetséges. Az igazi megértés mindig együttjár a . . . — de itt bajba jutunk a német terminológia magyar visszaadásával. Hörmann könyvének is az a főcíme, hogy *Meinen und Verstehen*. Nos a *Meinen* nem egyszerűen 'jelentés'. (Ha az lenne, akkor Hörmann a *Bedeutend*-t használhatta volna.) A *Meinen* itt Hörmannál 'a beszélő által a hallgatóban kiváltani szándékolt jelentés'. A *Meinen*-ben tehát a beszélő intenciója, szándéka is benne van. Így fordulhat elő, hogy a beszélő szándékától függetlenül a hallgató esetleg mégsem úgy érti meg, ahogy a beszélő megértetni szándékozott. Nos, ott tartottunk tehát, hogy az igazi megértés mindig együtt jár a szándékolt jelentés megértésével, pontosabban az igazi megértés a beszélői szándéknak a megértése.

Ezt követően Hörmann külön fejezetet szentel a generatív szemantikának, méltányolva képviselőinek azt a törekvését, hogy a szintaxis CHOMSKY által meghonosított egyeduralmát megtöri. Végül azonban mégsem egy generatív szemantikust talál kövételre leginkább méltónak, hanem CHAFE elméletét, mivel CHAFE elméletében megvan a kívánatos „irányultság”, azaz egyirányúság a jelentéstől a hang felé. Hosszan taglalja ezután a preszuppozíciók kérdését, hangsúlyozva, hogy a preszuppozíciók éppen a *Sinnkonstanz* megőrzésére szolgálnak. Ismételjük azonban: A *Sinnkonstanz* Hörmannál nem azt jelenti, hogy egy nyelvi alakulatnak mindig állandó a jelentése (ez homlokegyenest ellenkezne a szerző felfogásával), hanem azt, hogy a hallgatóban állandó törekvés van a jelentésre, azaz a jelentéses értelmezésre.

Láttuk már fentebb, hogy Hörmann a szavak, mondatok jelentésében az alkalmi szituációból és a beszélő szubjektív közlési szándékából előálló mozzanatokat hangsúlyozza. Ez odaig megy, hogy HARTMANNTól, aki helyesen említi meg, „a szavak nemcsak a szövegben kapnak jelentést, hanem hoznak is egyet magukkal, mert ha nem hoznának,

akkor a szöveg nem is jönne létre”, nos ezzel a kifogástalan megállapítással szemben HARTMANNTól azt kérdezi: „De milyen jelentést hoz magával az *állat* szó?” S ez az a pont, ahol az olvasó kezdeti lelkesedése valamelyest csökken, a nyelvész pedig egy bizonyos határon túl nem tudja követni a szerzőt. Egyébként egy további fejezet az analitikus filozófia nagyjaival (Hörmann „beszédaktus-filozófusok”-nak nevezi őket), mindenekelőtt WITTGENSTEINNEL, AUSTINNAL és SEARLÉVEL foglalkozik, megerősítést keresve náluk a beszédaktus fontosságát hangoztató felfogáshoz, majd egy másik fejezetben a szovjet nyelvpszichológia eredményeit tekinti át, igen jó anyagismeretről téve tanúságot.

A tizenegyedik fejezet címe ez: „Az a nem verbális helyzet, amelyben a beszéd végbemeget”. Rengeteg érdekes — és bizony a legtöbb nyelvész számára ismeretlen — anyagot sorol itt fel Hörmann arról, hogy a nyelvi kommunikáció mennyire összefügg a nem nyelvi kommunikációval. Például még a beszédpartnerek szemmozgása, illetve úgynevezett pillantásváltása is törvényszerű alakulatokat mutat a társalgás szerkezetétől függően; másként nézek beszédpartnámra, ha szünetet tartok, másként, ha befejeztem a mondanivalómat és választ várok, s megint másként, ha nem várok választ.

A következő fejezet már a nyelvi kezdetekkel foglalkozik. Érdekes vizsgálati eredményeket sorol fel; ezek megállapították, hogy pl. az anya másként beszél a csecsemőjével, mint környezete más tagjaival (kevesebb szenvedő szerkezetet és mellékmondatot alkalmaz stb.). Tehát nagyon kérdéses a generatív grammatikának az az állítása, miszerint a kisgyermek egy véletlen nyelvi korpusznak van kitéve. Ellenkezőleg: a szülő és a felnőtt környezet tudatosan tanítja a gyereket beszélni, figyelni, kiigazítja. S mivel a gyerek már a „nyelv előtti” időből tudja, hogy a felnőtt mit akar (vagyis, hogy mit *meint*), a nyelvi megnyilatkozás éppen ezáltal nyer jelentést a számára. Az pedig, hogy mit tud a gyerek a nyelvből, mielőtt beszélni kezdene, alighanem örökre eldönthetetlen kérdés.

Az utolsó előtti fejezet felveti azt az érdekes és lényeges kérdést: „Mi történik a mondatban?” Hörmann válaszában több eleme nem új, s az egész válasz-komplexum, amit ad, nem tekinthető teljesen kielégítőnek. Mindenekelőtt hangsúlyozza a predikációnak, mint a mondat alapjának fontosságát. A generatív szemantikusokhoz hasonlóan szerzőnk is a szemantikai réteg prioritása mellett foglal állást, s hivatkozik arra, hogy a mondatok tartalmát azok szintaktikai és egyéb nyelvi adottságaiból kivonva, azoktól elvonatkoztatva, igen absztrakt módon tároljuk, s amikor visszaemlékszünk egy mondatra, akkor tulajdonképpen nem visszaemlékszünk annak eredeti megformáltságára, hanem az absztrakt szemantikai információt mi magunk szerkesztjük újra mondatná.

Az utolsó fejezet „A megértés síkjai és vektorai” címet viseli. A szerző itt olyan kísérletekből indul ki, amelyek szerint a nyelvi anyag kódolása nem egységes módon történik, — a konkrét jelentésű szavaké, illetve mondatoké képszerű, az absztrakt jelentésűeké inkább verbális. A kétféle tárolás Hörmann szerint nem egyeztethető össze az egységes lexikon koncepciójával, a képszerű tárolás pedig (mikoris sokszor egy egész mondat lesz egy kép) nem egyeztethető össze az egyes szók szemantikai jegyeinek elképzelésével.

Hörmann felfogásának a lényege kb. ez: A megértés korántsem csak nyelvi jelenség, hanem nyelvi és nyelven kívüli információ összeötvöződése. (Közbevetőleg jegyzem meg: csaknem tizenöt éve javasoltam, hogy a mondatok esetében vezessük be a kettős megértés fogalmát, lévén az első nyelvi, a második tartalmi megértés. Vö. Content, Meaning, and Understanding.) A megértés Hörmann szerint aktív folyamat, nevezetesen a kérdéses szövegben ábrázolt szituáció szemantikai leírásának a megkonstruálása.

Mint már az elején említettem, vannak Hörmann könyvének figyelemre méltó erényei, így imponáló szakirodalmi tájékozottsága, gazdag bibliográfiája, értelmes és élvezetes kritikai okfejtései. Ugyanakkor a saját hozzájárulása mind újdonság, mind meggyőző erő tekintetében alatta marad a várakozásainknak. Ennek persze az is az oka, hogy a könyv kitűnően indul, és a szerző nagyon felcsigázza a várakozásunkat. De oka az is,

hogy HÖRMANN elsősorban pszichológus, nem „igazi” nyelvész, s így nézőpontja sok tekintetben eleve más. Ettől függetlenül könyve okos, hasznos írás, amelyet a nyelvésznek is nyugodt lélekkel ajánlhatunk — ha megfogadásra minden tekintetben nem is, okulásra feltétlenül.

ANTAL LÁSZLÓ

A magyar és a szlovák történeti kartográfia forráskiadványairól

Jó ideje tudjuk, hogy a régi térképek számos névadatát lehet hasznosítani nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti s főleg helynévtörténeti vizsgálatokban, mégis e lehetőséggel — körülnézve a publikációkban tapasztalhatjuk — alig-alig éltünk. A szintézisekben, monográfiákban csak elvétve találunk példát térképek felhasználására, legfeljebb LIPSKY adataira (inkább a Repertoriumára s nem a térképére) történik gyakrabban hivatkozás. Olyan tanulmány pedig, amely kizárólag térképek adatait használja fel egy nyelvi vizsgálatban, jószérivel csak kettő jelent meg. TÖRÖK GÁBOR a labialis *ā*-zás történetéhez mutat be adalékokat LÁZÁR DEÁK és néhány későbbi térkép helyneveinek elemzésével (Régi térképeink nyelvjárástörténeti tanulságaiból: MNy. LXIII, 14). NYIRKOS ISTVÁN „Térképeink névtani tanulságairól” tartott előadást a II. Névtudományi Konferencián (NytudÉrt. 70. sz. 89).¹

Mi az oka annak, hogy ezt az értékes forrástípust ennyire elhanyagoltuk? Alighanem az, hogy a régi térképek — kéziratok és nyomtatottak egyaránt — nehezen hozzáférhetőek, a viszonylag újaktól (kataszteri felvételek, katonai térképek) pedig mennyiségük ijeszti el a kutatót. Az előbbi akadályt egy kis részben elhárították a faksimile kiadások, ezeket érdemes tehát számontartani. Az alábbiakban három magyar és két szlovák publikációt ismertetek. Ez utóbbiak bemutatását az indokolja, hogy — az ismert történeti okoknál fogva — azokat a térképeket teszük közzé, amelyek a régi Felső-Magyarországot (vagy azt is) ábrázolják, s így nyilvánvaló, hogy a magyar tudományban is hasznosíthatók.

1. Cartographia Hungarica I. Magyarország térképei a XVI. és a XVII. századból faksimile kiadásban. Összeállította NEMES KLÁRA. Magyar Helikon/Cartographia 1972. — A kiadvány tíz faksimilét tartalmaz, a három nyelvű (magyar, német, angol) kísérő szöveg bemutatja a szerzőket, s értékeli — természetesen kartográfiai szempontból — a térképeket. A szerzők neve s a térkép megjelenésének ideje a következő: LÁZÁR DEÁK 1528., MATTHES ZÜNDT 1567., WOLFGANG LAZIUS 1570., ZSÁMBOKY JÁNOS 1579., GERARD MERCATOR 1585 körül (o: 1595.), JOHN SPEEDE 1526., WILLEM JANSZON BLAEU—JOHANNES BLAEU 1647 körül (a szövegben: 1647—1655.), JACOB VON SANDRART 1664., NICOLAS SANSON 1689 körül, HUBERT JAILLOT 1696. A kiadvány erénye, hogy a faksimilék kivitele igen jó, a nyelvtudományi szempontból oly fontos névadatok könnyen és általában egyértelműen olvashatók. A kísérő szövegek világos megfogalmazású, tömör összefoglalások, célszerű lett volna ezeket a fontosabb szakirodalommal kiegészíteni. Sajnálatos, hogy az 1972-ben publikált és sorozatnak induló kiadványból újabb máig nem jelent meg.

2. BENEFY LÁSZLÓ, Mikoviny Sámuel megyei térképei különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Mikoviny-térképeire. Budapest, 1976. I, 360 l.; II, 12 l. + 24 térkép. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 71. sz.) — MIKOVINY SÁMUEL a magyarországi kartográfia legnagyobb XVIII. századi alakja.

¹ MOLNÁR JÓZSEF tanulmánya (A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége: MNy. LXXIV, 175) kéziratom beadása után jelent meg.

„Hungarus” volt, nem meglepő tehát, hogy ma több nép is magáénak vallja: a magyar; a szlovák (mint a szlovák kartográfia megalapítójának Pozsonyban szobrot is emeltek); sőt német származását is megkísérelték bizonyítani. Egy nagy alkotó személye és életműve szempontjából természetesen mindig hasznosabb, ha több nemzet is ápolja emlékét, mintha megfeledkeznek róla. A hazai kartográfia — családi kapcsolatai, műveltsége, munkaterülete miatt — magyarnak tekinti. Az kétségtelen — magyar nyelvű levelei, térképeinek névadatai bizonyítják — magyarul a n y a n y e l v i s z i n t e n tudott.

BENDEFFY monográfiája MIKOVINY kartográfiai működését és eredményeit vizsgálja meg, bár röviden beszámol származásáról és egész életútjáról: matematikusi, földmérői, hadmérnöki és bányamérnöki (megalapítója volt a selmeci bányászati akadémiának!) munkásságáról (7—22. l.). Ezt követően számba veszi a bécsi, a magyarországi és cseh-szlovákiai levéltárakban fellelhető MIKOVINY-térképeket (a MIKOVINY-műhelyből kikerülteket is), elvégzi tüzetes kartográfiai leírásukat, s kritikailag is értékeli őket.

A magyar nyelvtörténet és nyelvjárástörténet a II. kötetben mellékelt 23 fakszimilét, illetőleg (az I. kötetből) a néhány szövegek közötti részlettérképet tudja hasznosítani. Különleges értékük, hogy BENDEFFY elsősorban a publikálatlan kéziratok megyei térképekből (tus- és ceruzarajzokból) válogatott, s csak sajnálhatjuk, hogy a MIKOVINY-életműnek csak egy kis része vált hozzáférhetővé. Csupán egy-két térképen tallózva olyan fontos adatokra bukkanunk, mint Balatonfüzfő nevének *Fiszjé* változata (I, 276), amely azt igazolja, hogy a *fúz* archaikus *i*-zö változatának észak-dunántúli területe a XVIII. század első felében valamelyest nagyobb volt a mainál (vö. a MNyA. I, 117.); ugyanez az adat nem kevésbé fontos a *fő é*-zö alakjára, valamint a *zf < szf* hasonulás jelölésére. A 19. és 20. számú fakszimile az *á* utáni *o*-zásra nyújt időben és térben pontosan lokalizálható adatokat: *Apatza Szakalos*, *Balvan Szakalos*, *Turi Szakalos*. Semmiképpen sem „hibás” adat (a MIKOVINY korabeli hangjelölési vagy nyelvjárási változatokat minősíti olykor helytelennek a szerző) az I. kötet 187. lapján közölt Somogy megyei *Vargyas-Kér*, amely éppen a helyi, *gy*-zö változatot rögzíti.

A monográfia értékelő zárószavait a nyelvész is csak helyeselteti (I, 289): „A térképeken rögzített kartográfiai adatok összessége csodálatos gazdagságú kincs: nélkülözhetetlen forrás a töröktől éppen felszabadult ország hely- és helynévtörténeti [a kiemelés tőlem, K. M.], régészeti, vízrajzi, közigazgatási, bányászattörténeti vonatkozásait illető kutatások folytatásához.”

3. A magyar térképészet kezdetei. Szerkesztette DR. STEGENA LAJOS. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 98 l. + 5 térkép. — A kéziratként publikált tanulmánygyűjtemény Magyarország legrégebb ábrázolásának, LÁZÁR DEÁK térképének alapos, sokoldalú és igényes monografikus feldolgozása. A mellékelt öt kitűnő fakszimilével eredeti nagyságban válik hozzáférhetővé LÁZÁR DEÁK térképének 1528-i (TANNSTETTER), 1553-i (VAVAS-SORE), 1559-i (TRAMEZINI), 1559-i (LIGORIO) és 1566-i (ZSÁMBORY JÁNOS) kiadása.¹ A kötet tanulmányai térképtörténeti szempontból vizsgálják meg és értékelik LÁZÁR DEÁK művét, a legerjedelmesebbet közülük azonban, HRENKÓ PÁL, HALMAI RÓBERT és MÉLYKÚTI MIHÁLY „A LÁZÁR-térképek névanyaga” című közös munkáját (22—70 l.) a nyelvtörténet közvetlenül is hasznosítani tudja. A szerzők nemcsak lajstromba veszik az öt LÁZÁR-térkép teljes névanyagát, hanem elvégzik a történeti földrajzi nevek vizsgálatának egyik legfontosabb munkaszakaszát: a mai nevekké váló azonosítást, illetőleg a kihalt nevek lokalizálását. Mentessítik a nyelvtörténészt egy olyan feladat elvégzésétől, amelyet koráb-

¹Egy kongresszusi előadás mellékleteként már 1971-ben megjelentek a felsorolt térképek: *Maps of Hungary by Lazarus secretarius*. Budapest, 1971. A kiadvány — kis példányszáma miatt — ma már nem hozzáférhető.

ban mindig magának kellett elvégeznie, holott megoldásában elsősorban nem ő, hanem a kartográfus az illetékes. Az összeállított névlajstromnak nagy érdeme az is, hogy a nevek átírása betűhív, és — úgy látom — igen pontos is. Egyébként az első kiadás neveit OKOLICSÁNYINÉ HARMOS ELEONÓRA már 1931-ben azonosította (Térképészeti Közöny I, 165), egy részüket azonban tévesen (I. TÖRÖK GÁBOR idézett tanulmányát).

A kötet nyelvészeti vonatkozású tanulmányai közül kevésbé használható — a nyelvtörténeti fogalmak bizonytalansága miatt — HRENKÓ PÁL „Településföldrajz és helynevek a LÁZÁR-térképeken” és TAKÁCS JÓZSEF „Lázár térképei” című tanulmánya, bár általános megjegyzéseik jó része helytálló. HRENKÓ PÁL például joggal hangsúlyozza, hogy „A névírás értékes vonatkozása az az eredetiség, amellyel a tájanként különböző nyelvjárási és kiejtési sajátosságot tükrözi” (72. l.). Azt már persze csak egy tüzetes vizsgálat dönthetné el — ha egyáltalán eldönthetné —, hogy a leírt adatok mikor rögzítik a helyi kiejtést, és mikor LÁZÁR DEÁK nyelvjárását. Csupán tallózva a publikált névanyagban azonnal feltűnik például, hogy a térképek nyelvállapota igen erősen illabialis (kivéve a szórványos labialis *ā*-zást, melyet TÖRÖK GÁBOR említett tanulmánya igazolt). Ezt akkor is meg lehet állapítani, ha tudjuk, hogy az adatokban — a többszörös másolás és a nyomdai műveletek miatt — meglehetősen sok a betűhiba. A nagy számú illabialis adatot aligha tekinthetjük véletlennek: *Figed, Fired, Kekel [!]* (= Tököl), *Kerthweled, Kertwiles, Temerkin* (= Tömörkény), *Kebelkut, Keleser* (= Kölesér), *Filekwar, Kyrth, Piskeley [!]* (= Püspöki), *tewis* stb. (Az 1528-i LÁZÁR-térkép adatait idéztem, a későbbi kiadásokban ezektől minimális az eltérés.) Diftongusból eredő *é-ző* alak is akad jónéhány: *Tzokanaerde* (= Csokonyerdő), *Tzokanamese* (= Csokonyamező), *Felsebania* (= Felsőbánya), *Kehalon [!]* (= Kőhalom), *Aswante* (= Ásványtő), *Tarke* (= Tarkó), *Zitwate* (= Zsitvató), *Czokake* (= Csókakő). Az *e-ző* és *é-ző* adatokat azért sem tekinthetjük hibának, mert az *ő-t* és az *ó-t* *eu*-vel, illetőleg *ew*-vel jelölik a térképek: *Feulduar, Zewrek* (= Szőreg), *Zagktzew* (= Szecső), *Tertzew [!]* (= Técső) stb.

STEGENÁÉK tanulmánykötete arra biztat, hogy LÁZÁR DEÁK nagy művének, mint becses nyelvemléknek nyelvtörténeti feldolgozását is elvégezzük.

4. PHDR. JÁN PURGINA, Samuel Mikovíni (1700—1750). Bratislava, 1958. 263 l. + 46 térkép. (Monumenta Slovaciae Cartographica I.) — A szlovák térképtörténeti emlékeket feltáró sorozat első köteteként látott napvilágot PURGINA nagy monográfiája, olyan reprezentatív kiállításban, amely mindenképpen méltó a sokoldalú MIKOVINY¹ életművéhez. (BENDEFY és STEGENÁÉK munkáját is érdemes lett volna kevésbé szerény köntösben megjelentetni.) PURGINA műve három fő részből áll. Az első maga a MIKOVINY-monográfia igen alapos családtörténeti fejezettel, illetőleg a nagy kartográfus életrajzával, térképezési módszerének bemutatásával s térképeinek katalógusával. Bemutatja MIKOVINY grafikus munkásságát (számos, valóban művészi metszetet — köztük Pest-Budáét is — mellékelve), megyei mérnöki és hadmérnöki tevékenységét, és szól bánya-mérnöki és professzori működéséről a selmecbányai bányászati akadémián. PURGINA könyvének második részében MIKOVINY latin és német nyelvű leveleit, hivatali jelentéseit közli általában faksimilében, valamint híres — módszertani alapelveit kifejítő — Epistoláját (Epistola de Methodo Concinnandarum Mapparum Hungariae, Topographicarum . . . Posonii [1732.]) szlovák fordításban. Itt mutatja be Nürnbergről és Altdorfról készített metszeteit is. Nyelvészeti szempontból természetesen monográfiájának harmadik része a legfontosabb: a térképmellékletek. Ezek közül is azok, amelyek helyneveket nagyobb

¹ A magyar kiadványok így írják a nevét, a szlovák kutatók *Mikovíni* formában. A korabeli nyomtatványokban ez utóbbi szerepel, a kéziratokban — I. PURGINA és BENDEFY munkájának mellékleteit — *Mikoviny* aláírást találunk.

számban tartalmaznak. Ilyenek a megyei térképek, amelyek BÉL MÁTYÁS Notitiájában ugyan már megjelentek, mégis publikálásuk — különösen ilyen jó technikai kivitelben — nagyonis hasznos, feltétlenül segítenek abban, hogy MIKOVINY annyira megbízható névadatait gyakrabban felhasználhassuk.

5. PHDR. JÁN PURGINA, *Tvorcovia slovenskej kartografie do pol. 18. storočia* (A szlovák kartográfia művelői a XVIII. század derekéig). Bratislava, 1972. 104 l. + 38 térkép. (Monumenta Slovaciae Cartographica II.) — PURGINA újabb, ugyancsak díszes kiállítású kötetében azokat a térképtörténeti emlékeket ismerteti — a XVIII. század közepéig —, amelyek a régi Felső-Magyarország, tehát a mai Szlovákia területére lokalizálhatók. Bemutatja LÁZÁR DEÁK, LAZIUS, ZSÁMBOKY JÁNOS, STIER MÁRTON, JOHANN CHRISTOPH MÜLLER munkásságát, szól az 1689-i Parvus Atlas Hungariae-ról. Ez utóbbi alkotója — tudjuk — vitatott, PURGINA nem HEVENESIT, hanem ANTONINO FABIVS DE COLLEREDÓT tekinti szerzőjének. Külön fejezet foglalkozik MIKOVINY SÁMUELLEL, jórészt a főntebb ismertett MIKOVINY-monográfia eredményeit foglalja össze. A befejező részben TOMKA-SZÁSZKY JÁNOS (JÁN TOMKA-SÁSKY) kartográfus működéséről olvashatunk. Nyelvtörténeti szempontból e munkában is a térképmelléletek a legfontosabbak. Ezek nagyobb része, sajnos, kevésbé használható, mint PURGINA korábbi művének faksimiléi. LÁZÁR DEÁK, LAZIUS és MÜLLER oly fontos térképein például — az erős kicsinyítés miatt — a névadatok jórészt olvashatatlanok, kifogástalan viszont TOMKA-SZÁSZKY, illetőleg ZELLER Sopron megyei térképe 1753-ból.

PURGINA mindkét művét a filológiai gondosság jellemzi. Ismeri és felhasználja a magyar történeti kartográfia teljes irodalmát, ugyanakkor a korábbi megállapításokat számos új — csehszlovákiai levéltárakban feltárt — adattal gazdagítja.

KÁZMÉR MIKLÓS

Bertók Imre, A szlovák és a magyar esetrendszer kontrasztív vizsgálata

Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Bratislava, 1977. 237 lap

A mű szerzője egy olyan érdekes témát dolgozott fel, amelynek hézagpótló jellege mellett gyakorlati jelentősége is van. A szlovák és a magyar esetrendszer kontrasztív vizsgálatát a szinkrón elemzés módszere alapján végzi, miközben külön kiemeli mindkét nyelv határozós szerkezeteit. Az irodalmi művekből vett példaanyagon vizsgálja a szerkezetiileg diametrálisan eltérő flektáló szlovák és agglutináló magyar nyelvben előforduló alaktani és mondatnyi eltéréseket és azonosságokat. A feldolgozás módszerét és a példák többségét a szerző helyesen választotta meg. A mű célkitűzései világosak, azonban gyakorlati megvalósításuk — márpedig a szerzőnek ez a szándéka — a kisebb-nagyob problémák egésszórát fogja felvetni. Itt elsősorban a szemléleti és a didaktikai-módszertani tényezőkre gondolok.

Elismerés illeti a szerzőt azért, hogy kitűzött feladatainak megoldása végett száznál is több magyar és külföldi szakember e kérdést érintő munkáját tanulmányozta át.

A könyv hét részből áll: I. A szlovák nyelv oktatása a nemzetiségi iskolában. II. A szlovák és a magyar nyelv tipológiai helye. III. A szlovák és a magyar nyelv kontrasztív jelenségei. IV. A főnevek esetrendszerének vizsgálata a szlovák és a magyar nyelvben. V. A határozós esetek a szlovákban és a magyarban a célnyelv aspektusából. VI. A kontrasztív nyelvi jelenségek gyakorlati alkalmazása különös tekintettel az alaktanra. VII. Rezümék.

A fenti részművek azt mutatják, hogy a munka a nyelvészeti és a módszertani kérdések vizsgálata mellett bizonyos mértékben oktatásügyi problémák elemzésével is foglalkozik. (Ezenkívül vannak a munkának politikai és társadalmi vonatkozású részei is (5–33; 199–230), amelyeknek elemzését e cikk kis terjedelme nem teszi lehetővé.)

BERTÓK IMRE munkája figyelemre méltó abban a tekintetben is, hogy feladatai megvalósításának érdekében eredményesen használta fel a nyelvészet és a módszertan együttes alkalmazásából következő előnyöket, miután abból az ismert alapelvből indult ki, hogy a kontrasztív nyelvi elemzés tulajdonképpen nyelvészeti-módszertani fogalom, és nyilvánvaló, hogy az ilyen elemzés eredményei csak akkor válhatnak a társadalom hasznos eszközévé, ha azokat az oktatás területére alkotó módon visszük át.

A könyvben a szerző jó áttekintést ad a szlovák nyelv oktatásának céljairól és feladatairól. A koncepciójában világosan és szerkezetében jól felépített munka nemcsak elemez és bírál, hanem konkrét javaslatokat is tesz eredményeinek az oktatásban való alkalmazására. Kísérleti alkalmazásuk választ adhat ezeknek az eredményeknek pozitív avagy negatív mivoltával kapcsolatos kérdésére. Rendkívüli alaposággal elemzi V. SKALIČKA elméletét, és figyelmé még egy olyan fontos kérdésre is kiterjed, mint pl. SAUVAGEOT-nak és ALO RAUNNAK a magyar paradigmarendszer felújításával kapcsolatos javaslatai. Ehhez kapcsolódva elemzi mind a szlovák, mind a magyar nyelv kontrasztív jelenségeit és tipológiai vonatkozásait.

A munka érdemi részét a III., a IV. és az V. fejezet képezi; nyelvészeti kutatásának fontosabb kérdéseit a szerző e fejezetekben tárgyalja. Természetesen, érdekesek a szerzőnek „A szlovák nyelv oktatása a nemzetiségi iskolában”, „A szlovák és a magyar nyelv tipológiai helye” című fejezetekben kifejtett véleménye, valamint a kontrasztív nyelvi jelenségek gyakorlati alkalmazásával kapcsolatban tett javaslatai is (VI. fejezet).

Érdekes megállapítást tartalmaz — többek között — a könyvnek a szószerkezetek vizsgálatával foglalkozó része: „A felsorolt példák járulékos és specifikus jelentést hordozó szókapcsolatokat és szószerkezeteket képviselnek, s éppen ezek a legérdemlelesebb eltérések [kiemelés tőlem: T. B.], amelyek, sajnos, a tankönyveinkben elvéve szerepelnek. A tankönyvek alapján véve a konvencionális jelentéseket tüntetik fel, noha a célnyelvi oktatásban éppen a jellegzetes jelenségeknek kell megkülönböztetett figyelmet szentelni”. Példaként a szlovák *z*-prepozíciós genitívusnak a magyar inessívusszal, a szemantikus-comitativusszal, a *z*-prepozíciós genitívusnak a magyar elatívusszal, delatívusszal, instrumentális-comitativusszal, modális-essívusszal, ablatívusszal, inessívusszal, sublatívusszal történő összevetését mutatja be. A szószerkezetek osztályozása és jellemző típusaikra való bontása alapján véve világosan áttekinthető. (87–8.)

A fent említett pozitívumokon kívül említést érdemel a lexikai kontrasztivitással foglalkozó elemzés is, — minden bizonnyal annak nagyobb mértékű felderítetlensége miatt. A szerző ezt a kérdést is igyekezett a lehető legjobban megoldani, s ez részben sikerült is. Megközelítése és alkalmazott módszere helyesnek bizonyul a kívánt eredmények elérésében, noha a szószerkezetek és a szókapcsolatok közötti szemantikai különbség megtétele bizonyos fokú következtetésesség tapasztalható. Nem tesz különbséget a szószerkezetek és a szókapcsolatok között: az azonos szerkezetű és szemantikailag nem differenciálódott szóösszetételeket három külön csoportba sorolja, jóllehet semmiképpen sem lehet állandósult szókapcsolatoknak tekinteni az olyan szabad szószerkezeteket, mint pl. *prestupný listok*, *módna prehládka*, *detské topánky*, amelyekre a frazeologizáltság egyáltalán nem jellemző. (Vö.: MMNyR. II, 65–79; KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan, 391–4; TATÁR BÉLA, A frazeológiai egységek szemantikai és grammatikai elemzése. Kandidátusi értekezés kézirat. Budapest, 1975. 1–38,

60—135.) Valószínűleg ennek az a magyarázata, hogy a lexikai kontrasztivitások elemzése — tudomásom szerint is — eddig nem állt a kontrasztív kutatások középpontjában: „Amíg a fonológiai és a grammatikai jelenségek kontrasztív elemzése előkelő helyet vívott ki magának, addig a kontrasztív lexikai kutatások szórványosak” (91).

Ugyancsak értelemzavaró a következő megállapítás: „A gyakorlat szempontjából nélkülözhetetlen az állandósult vagy gyakori [kiemelés tőlem: T. B.] jelzős szerkezetek helyes fogalmának tisztázása, amely sok esetben tükrörfordításban lát napvilágot és mosolyt vált ki. Mind az iskolai oktatásban, mind a műfordításban szükséges a megismerésük.” (92.) Kétségtelen, hogy mind a fogalom tisztázásával, mind pedig a megismertetésük szükségességét hangsúlyozó kijelentéssel egyet kell érteni, ellenben azt a meghatározást, hogy a szó szerkezetek használatuk állandósága avagy gyakorisága alapján különböztetnek meg, aligha lehet elfogadni.

Bizonyos mértékben zavaró a terminológiában tapasztalható következetlenség: a szerző hol a *személyjel*, hol a *személyrag* elnevezést használja, jóllehet ő maga is bírálja a magyar nyelvészeti szakirodalomban tapasztalható következetlenséget (68, 71, 82, 209 stb.). Hasonló jelenséggel találkozunk az *előjárószo*, *prepozíció* és a *viszonyzó* alkalmazásának esetében (52, 83, 86, 88 stb.), valamint a *kongruált*, *inkongruált*, *egyeztetett*, *nem egyeztetett jelző*; a *közvetett*, *közvetlen tárgy*, a *kiegészítő* műszavak használata terén (146, 148, 154, 166 stb.) is, jóllehet a terminológiai rendszerek egységesítésének kérdésével külön is foglalkozik (207—12). E téren talán nem is lehet elmarasztalni a szerzőt, mert a nyelvészeti (és egyéb szaktárgyi) terminológia semmiképpen sem nevezhető egységesnek. Az persze korántsem vígasztaló tény, hogy hasonló jelenséget találunk a műszaki és egyéb tudományok területén.

Nem tűnik világosnak a *közvetett tárgy*, a *közvetlen tárgy* és a *kiegészítő* fogalma (62). Ugyancsak nehezen érthető a *jelölt* és a *jelöletlen tárgy* fogalma (69, 46, 58), valamint a *kongruált* és az *inkongruált kiegészítő*, az *egyező* és a *nem egyező kiegészítő*, továbbá a *kongruált* és az *inkongruált jelző*, valamint a *kongruált* és az *inkongruált birtokos* (69, 71), továbbá a *kongruált jelzős szerkezet*, az *inkongruált jelzős szerkezet* és a *jelzős szerkezet* (82, 91, 92, 148, 154 stb.), a *nem egyeztetett jelző* (146.), a *nem egyező jelző*, az *inkongruált jelző* (118), az *egyező jelző* (119) fogalma is.

Főlöszlegesen látszik az attributív jellegű előjárósavas szerkezetek (a *szülőök iránti szeretet* — *laska k rodičom*, *szünet utáni idő* — *čas po prestávke*), az előjárósavas jelzős szerkezetek (a *szó szerinti borzasztó helyzet* — *do slova hroznej situácie*), az előjárósavas szókapcsolatok (*kor szerinti* — *podľa veku*), valamint a relációs szubmorfémás szerkezetek (*kötél általi halálra ítélték* — *bol odsúdený na smri povrazom*) külön csoportba való sorolása, ugyanis ezek valamennyien jelzős szerkezetek (85), nevezetesen nem egyeztetett jelzős szerkezetek.

Pontatlannak látszik a szerzőnek ez a megfogalmazása: „A gyakorlat szempontjából nélkülözhetetlen az állandósult vagy gyakori [kiemelés tőlem: T. B.] jelzős szerkezetek helyes fogalmának tisztázása, amely sok esetben tükrörfordításban lát napvilágot és mosolyt vált ki” (92). A jelzős szerkezeteknek ilyen típusokra való felosztása sem a magyar, sem a külföldi nyelvészeti szakirodalomban — tudomásom szerint — nem létezik. A mondat tartalmát képező megállapítás viszont helytálló.

A könyv szerkezetével kapcsolatos megjegyzésem: célszerű lett volna részletesebb tartalomjegyzéket és betűrendes névmutatót készíteni; ezek áttekinthetőbbé tették volna a művet.

Korántsem áll szándékomban e nagy és érdekes munka értékének a kisebbítése, azonban meg kell jegyezni, hogy Bertók Imrének a magyar esetrendszerrel kapcsolatos megállapításai erősen vitathatók: „Eddigi hiányaink ugyanis az anyanyelvi oktatás hagyományos szemléletéből erednek, amely az alaktanból kizárta a főnévi dekli-

nációt, s vele együtt az esetkategória fogalmát. Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy sem az általános iskolák, sem a gimnáziumok számára kiadott nyelvtankönyvek, de még A mai magyar nyelv rendszere I. kötete sem, melyet a Magyar Tudományos Akadémia adott ki, sem tesznek említést az esetről. Ez utóbbi a főnév ragos alakjait sorolja föl, és az 586—87. lapokon A névszói viszonyragos táblázatos áttekintése c. alatt feltünteti a viszonyragozás alakjait (nem eseteit!) latin nyelven. Ennél a ténynél is meglepőbb, hogy a csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolák számára szerkesztett magyar nyelvtankönyvekben sem találkozunk az esetkategória fogalmával, holott ennek a bevezetése az anyanyelvben bizonyos fogódzót biztosíthatna mind a szlovák, mind az orosz nyelv tanulásában, ahol a tanulóknak mint ismeretlen nyelvi jelenségnek a fogalmával kell vele megismerkedniük. A magyar nyelvtan tanulásakor az a téves nézet alakul ki a tanulóknál, hogy a magyar nyelvben nincsen eset.” (99.)

Nehezen lehet megérteni a szerzőnek azt a felfogását, hogy egy idegen nyelv elsajátítását a magyar esetkategória fogalmának a bevezetése nagy mértékben megkönnyítené. Aligha lehet egyetérteni a szerzőnek azzal az elképzelésével, hogy az indoeurópai nyelvekhez hasonlóan a magyar nyelvben is legyen esetrendszer, deklináció, és ezt be kell vezetni a magyar nyelvtankönyvekbe. Ezt a kérdést tartom a legproblematisabbnak; erre utaltam cikkem első bekezdésének a végén. (Közismert tény, hogy az esetek fogalma és elnevezése formálisan mind az angolban, mind pedig a magyarban egyaránt létezik; ezek ismerete könnyebbé teheti más nyelvek esetrendszerének a megértését. Azonban ebből korántsem következik az esetkategória olyan nyelvi rendszerben való meghonosításának szükségessége, amely azzal nem rendelkezik. Az orosz nyelvben pl. létezik a névelő (artikli) és a névutó (poslelog) fogalma, jóllehet nyelvi rendszerére ezek egyáltalán nem jellemzőek. Hisz a magyar névutók úgyszintén nehéz feladat elé állíthatják a magyarul tanuló külföldit éppúgy, mint a tárgyragozás.)

Semmiképpen sem szabad megfeledkezni arról, hogy „A világ különböző nyelveinek nyelvtani felépítésében sok az eltérés; ezek lényegében annak következményei, hogy ugyanazt a kifejezési feladatot különböző módon lehet megoldani. A nyelvtani szerkezet eltéréseinek értékelésénél a nyelv egységes felépítéséből kell kiindulni.” (KARL HORÁLEK, Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Bp., 1967. 27.).

Ugyancsak fontos emlékeztetni arra, hogy „A finnugor nyelvek sajátossága a birtokos személyragozás, amely azonban csak első látásra hasonlít az igei személyragozáshoz. Tulajdonképpen a főnevekhez járuló jelek egy sora; a főnév mondatbeli szerepének kijelöléséhez nincs közük . . . A birtokos személyragok eredetileg önálló szók: személynévmások voltak . . ., mégpedig a főnév olyan birtokos jelzői, amelyek a birtokszó után helyezkedtek el . . .” (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört.¹ 400—1.)

Ellentmondást tartalmaz a szerző következő két kijelentése: „A magyar esetek számát nehéz megállapítani, mert egyes névutók most válnak esetragokká, néhány rag kihálóban van, és egyesek bizonyos névszókhoz járulnak, így nehéz az esetek számát pontosan meghatározni” (129), valamint: „Én, a magam részéről, fontosnak és nélkülözhetetlennek tartom legalábbis a csehszlovákiai nemzetiségi iskolák leíró magyar nyelvtankönyveibe az esetkategória bevezetését, mert segítséget nyújt a célnyelvi oktatásban, ugyanis két esetrendszeri típus van képviselve” (200).

Nem lehet egyetérteni a szerzőnek azzal a kijelentésével, hogy „A magyar leíró nyelvtanok nagy általánosságban megemlékeznek a névszóragozásról, illetve viszonyragozásról. Ilyen módon a főnevek, a mellénevek, a számnevek és a névmások ragozását egy füst alatt intézik el” (219), mert ilyen alapon bíráltnak vehetjük alá például az angol névszóragozást, sőt az igeragozást is, amelyben az esetragok, illetve a személyragok csupán egyes esetekben maradtak meg. (Az óangolban négy eset: nominativus, genitivus, dativus, accusativus létezett; s az esetragoknak nagyobb szerepük volt. A mai

angol nyelvben nincs esetrendszerű névszói ragozás. (Vö. CHARLES BARBER, *Linguistic Change in Present-day English*. Edinburgh—London, 1964. 129—45.)

Az eset problémája mellett felvetődik a nem kérdéses is, hiszen a célnyelv elsajátításában az utóbbi ugyanolyan nehézséget jelent. Nyilvánvaló, hogy a nem kategória hasonló értelmű bevezetése éppúgy megvalósíthatatlan, mint az esetkategóriáé.

Munkájának VI. fejezetében Bertók négy pontban összefoglalt javaslatot terjeszt elő „fogódzók biztosítására a célnyelvi tanulás érdekében” (224—6), amelyeket elsősorban ELEKFI LÁSZLÓ, LOTZ JÁNOS, VLADIMIR SKALIČKA és SZVORÉNYI JÓZSEF elmélete alapján dolgozott ki. E javaslatok lényege a következő: a) a magyar főnevek paradigma-típusokba sorolása, a szlovák nyelv főnévragozásának mintájára történő esetrendszer létrehozása; b) a létrehozott magyar esetrendszer és paradigmátika tudatosítása és meghonosítása a csehszlovákiai magyar leíró nyelvtanokban; c) a főnévragozás a csehszlovákiai magyar leíró nyelvtanok „Morfológia” című részében kapna helyet; d) az esetek számát „a névszók alapmintáinak ragokkal való társulása kapcsán” lehetne megállapítani; az esetek elnevezése a görög és latin műszavak segítségével történne.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: végzett-e a szerző előzetes kísérleteket javaslatai hatékonyságának megállapítása végett? Tekintettel arra, hogy a szerző könyve nem ad elég felvilágosítást az előzetesen elvégzett kísérletekről, így aligha lehet megállapítani javaslatai hatékonyságát.

Befejezésként szeretném ismételtlen hangsúlyozni, hogy fenti bíráló hangú megjegyzéseimet korántsem elmarasztaló szándékkal tettem, hanem csupán a szakemberek figyelmét óhajtom felkelteni a fentebb vázolt javaslatokkal kapcsolatban.

BERTÓK IMRE javaslatai valóban figyelemre méltóak, és könyve nemcsak élvezetes olvasmányt jelent a kontrasztív vizsgálatokkal foglalkozók számára, hanem munkájukhoz értékes segítséget is nyújthat.

TATÁR BÉLA

K Ü L Ö N F É L É K

P. Hidvégi Andrea

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Karának, a Kar Nyelvtudományi Tanszékcsoportjának, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, valamint Akadémiánk Nyelvtudományi Intézetének nevében mély megilletődéssel veszek végső búcsút Hidvégi Andreától, szeretve tisztelt s körünkből oly korán eltávozott kollegánktól és pályatársunktól, a magyar nyelvtudomány hivatott és eredményes művelőjétől, a kiváló oktatótól, a tiszta emberség, a rendíthetetlen helytállás és kötelességteljesítés mintaképtől.

A nemzetünk sorsának és műveltségének alakításában olyan fontos Debrecennek neveltje volt ő, s egyetemi tanulmányainak kezdete egybeesett a második világháború befejezte után ott legelőször megindult lendületes anyagi és szellemi újjáépítéssel. Nyelvtudományunk nagy egyéniségének, Bárczi Gézának szűkebb tanítványi köréhez tartozott, s amikor 1950-ben egyetemi tanulmányait kitűnő eredménnyel befejezte, már mint kiválóan képzett magyar nyelvész, a történeti nyelvtudomány, a nyelvjárástörténet és nyelvjáráskutatás módszereinek alapos ismerője kapcsolódott bele a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének mintaszerűen szervezett és irányított kutatói és oktatói munkájába. Elmélyült és eredményes kutatásainak középpontjában a XII. századi magyar nyelvjárások tanulmányozása állott. A magyar nyelvtudománynak időtálló értékei azok a mintaszerű tanulmányai, amelyekben Anonymus nyelv-

járására vonatkozó kutatásairól adott számot (MNyj. I, 95—117; MNy. LI, 17—23, 156—163). Még Debrecenben kezdettől fogva részt vett az Új Magyar Tájszótár munkálatainak megindításában, s amikor a Bárczi-tanszék kitűnő és lelkes oktatói gárdája 1952-ben a nagynevű mesterrel együtt fővárosunkba költözött, karunkon, mint egy külön egyetemi munkacsoport vezetőjének igen fontos szerepe volt a nyelvjárási szótári anyag összegyűjtésének irányításában.

De a megpróbáltatások nehéz évei is voltak ezek, a küzdelmekéi, amelyek azonban hitét, lelkesedését és munkakedvét nem törték meg, hanem mint az igazán nemes lelkekét, megedzették. Azok közé tartozott, akik nagy példaképeinket követve a tudományt erkölc nélkül elképzelhetetlennek tartották, és egész életükkel bizonyították, hogy a hűség a legfőbb emberi erények egyike: mindenekfölött való hűség a legkisebb emberi közösséghez, a támaszt váró családhoz, a munkatársakhoz, a feladatokhoz, a vállalt tudományos és oktatói munkához.

Megindító és bátorító példa volt az ő élete, a mindig helytálló, sohasem csüggedő, szeretetében és hűségében soha nem fogyatkozó anyáé és feleségé, a tanítványaitól rajongva tisztelt oktatóé, s a nagy kollektív munkákban is teljes odaadással résztvevő kutatóé. Mert miután egy ideig magára hagyatva nevelte gyermekeit, majd pedig karunkon a külföldiek évek során át, míg csak hanyatló ereje engedte, lankadatlan szorgalommal oktatta anyanyelvünkre, 1961-től, a történeti-etimológiai szótár munkálatainak megindulásától kezdve egészen ezek sikeres befejeztéig, mintegy másfél évtizedig, mint egyik munkatárs, illetőleg számos szócikk kidolgozója derekasan kivette részét nyelvtudományunk e korszakalkotó művének megalkotásában is. Akadémiánk kitüntető jutalmát, amelyben e munkásságáért részesült, már nem vehette át.

Csak a beavatottak tudhatják, mekkora önzetlenség kívántatik az ilyen közösségi munkákhoz, és hogy milyen tiszteletet érdemelnek azok, akik, mint ő is, egyéni tudományos érvényesülésükről lemondva vállalnak olyan feladatokat, amelyeknek elvégzését talán csak későbbi korok méltányolják igazán. Az etimológia tudományába is mestere, Bárczi Géza, a legnagyobbak egyike vezette be, s mint szófejtő értekezése (MNy. LII, 210—13) is tanúsítja, e téren is maradandót tudott, és ha a körülményei engedik, még többet is tudott volna alkotni. Nyelvjárási tanulmányaink eredményeit is mindvégig figyelemmel kísérte, s ezekről alapos beszámolót készített (MNy. LV, 434—51).

S mennyi mindent alkothatott volna még, ha a sors irgalmasabb hozzá! De élete így is teljes volt, mert a mi nemzedékünk számára kijelölt nehéz évtizedekben mindvégig helytállva, családi és társadalmi, tudományos és oktatói feladatait tökéletesen ellátva értékeset, maradandót, megbecsülésre és tiszteletre méltót hagyott ránk örökül. Élni fog szeretteinek és barátainak szívében, munkatársainak és tanítványainak, a magyar nyelvtudomány minden művelőjének és oktatójának emlékezetében.

BALÁZS JÁNOS

Danczi József Villebald

Megint megfogyatkoztak soraink. Győrött, 1977. december 21-én, 67 éves korában elhunyt Danczi József Villebald. Személyében igaz embert, a magyar kultúra lelkes munkását veszítettük el.

Danczi József Villebald a szlovákiai Kürtön született 1910. október 16-án. Tanulmányainak útját Prága, Pozsony, Budapest neve jelzi, tanári működésének színhelyei Pannonhorma és Győr voltak. Az előbbiben volt főiskolai (szlavisztika) és gimnáziumi (magyar—latin) tanár, Győrben 11 évig tanította általános iskolákban az orosz nyelvet, ugyanitt 10 évig volt a Czuczor Gergely gimnázium igazgatója és a beneés rendház főnöke. Néhány nyugdíjas éve alatt is tovább tanított.

A tanítás mellett a tudományos munkának is elkötelezte magát. Elsősorban a magyar nyelvészet érdekelte, ezen belül is a népnyelv. Első nagyobb munkája, „A kürti nyelvjárás hangtana” 1939-ben jelent meg (MNYTK. 48. sz.). Részt vett kollektív munkákban is, így a GYÖRFFY ISTVÁN vezetésével folyó népnyelvi gyűjtésben: e munka eredménye volt többek között „A kiskunhalasi nyelvjárás hangtanához” című írása (MNY. XXXVI, 56–61, XXXVII, 143–4). A Magyarságtudományi Intézet keretében megindult nyelvtanulmányi munkálatokban való részvétele a „Népi növénynevek Kütről” című dolgozatban realizálódott (MNY. XXXIX, 157–61, 251–5). Kürt nyelvből szövegmutatványokat is közölt (MNY. LII, 101–2, LV, 143–4). Bekapcsolódott a Győr–Sopron megyei földrajzi nevek 1964-ben elkezdett gyűjtésébe is. A magyar nyelvészetben kívül szláv filológiai kérdések is érdekelték. Ilyen témájú cikkei a negyvenes évektől a Pannonhalmi Szemlében, Magyar Könyvszemlében, az Irodalomtörténeti Közleményekben és másutt jelentek meg. Lomonoszov Retorikájának magyarországi kéziratossági példányáról írt értekezését a *Studia Slavica* (VIII, 141–7) közölte. Felfigyelt a magyar és szláv vonatkozásokra is (vö. Magyar növénynevek Matthiolus–Hájek–Kamerarius Herbáriumában: MNY. LVIII, 193–8; A magyar nyelv szláv jövevényszavai Josef Dobrovský feldolgozásában: uo. LXV, 113–22). Hogy állandóan lépést tartott a nyelvészeti irodalommal, kisebb közleményei is tanúsítják, amelyekkel másoktól felvetett kérdésekhez szólt hozzá. Érdekeltek nagynevű rendi elődei; JEDLIK ÁNYOS egyik kéziratossági munkáját „Jedlik Ányos mint nyelvűvel” címen vette bonckés alá (Jövendő [Győr], 1956. 1. sz.). Élete utolsó éveiben SZEDER FÁBIÁN és CZUCZOR GERGELY munkássága kötötte le figyelmét. A szívéhez legközelebb álló téma mégis Kürt nyelve és néprajza maradt. Rezignációval érezte, hogy amit ebből feldolgozhatott, csak az „első kis lépéske” volt; a teljes feldolgozásra egyéb akadályozó tényezők mellett közlési auspiciumai sem ösztönöztek. A nyelvészet szeretete közel hozta annak igen sok, kisebb-nagyobb rangú művelőjéhez is, közülük nem egyet mondhatott jó barátjának. A „nagyok” eltávovása — mint mondta — egyre nagyobb hiányérzetet okozott belső világában.

Amellett, hogy összeforrt a benediktinus életformával (ez egyébként az ő fogalmazása Sámson Edgár jellemzésére), életszemléletben mintha az az Ady-gondolat vezérelte volna, hogy „haj annak, aki kihull a Mából”. És csakugyan, az élet változó körülményei között is mindig tudta, hol a helye, hogyan kell helyesen cselekednie. A németektől megszállt Pannonhalmán nemcsak az ott működő Nemzetközi Vöröskereszt tevékenységét segítette, de megtanult oroszul is, így a felszabadulásakor már a Vár orosz tolmácsa lehetett. Általános iskolák számára készült orosz nyelvkönyve 1947-ben jelent meg.

Mint jó katona állt mindig azon a poszton, ahova az élet parancsolta, még ha nem is mindig szíve szerint való volt a kijelölt munkaterület, és miatta többször is VALET kellett mondania a jobban kedvelt tudományos munkának. De áldozatos szeretetből is képes volt lemondani a maga ambícióiról, hogy beteg kollégáiról levegye a tanítás terhet. Pedig ő maga is beteg volt; a betegség szűken mérte számára az élet legszükségesebb kényelmét, az oxigént. Közel harminc évig viselte nagy önuralommal a szenvedést, miközben az egyre gyakoribbá váló kórházi tartózkodások már-már évekre sűrűsödő hetei, hónapjai sok munkalehetőségtől rabolták meg. Amint azonban talpra tudott állni, az optimista ember hitével és bizakodásával látott megint hozzá az abbahagyni kényszerült munkához. A betegségnek nem egykönnyen adta meg magát; még halála előtt pár héttel is készült fáradtságos utazásokkal járó szakfelügyeleti munkáját ellátni. A betegség sajnos erősebbnek bizonyult a lobogó akarathoz.

Életének alapállásához illően Dante sorait választhatta volna mottójául: „... folyton gyors kerékként forogtatott | vágyat és célt bennem a Szeretet, mely | mozgat napot és minden csillagot”.

Temetése a győri bencés templomban volt 1978. január 3-án. A búcsúzó testvérek, rokonok, pályatársak és tanítványok koszorújában ott volt a kürtiek népes csoportja is, élén a 92 éves édesapával; elhozták a szűkebb szülőföld, a nagyon szeretett szülőfalu utolsó üdvözlését.

Legyen e néhány sor Társaságunk búcsúja Danczi József Villebaldtól, akinek jó emlékét szeretettel megőrizzük.

ÚRHEGYI EMILIA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adatok

- A címszó után az eddig nyilvántartott első előfordulást adjuk. Vö.: TESz.; MNy. LXIV, 347–53, LXIX, 359–67.
- abesszin* 1936. — 1573: „Magokat *Abissinussoknak* neuezic” (Valkai András, kiad. Heltai Gáspár: *Cancionale*. Kolozsvár, 1574. K3b); „*Abissinusoc*” (uo. K4b); „*abissenus*” (uo. L4a).
- abszolút* 1599. — 1598/1878: „attól *absolutusok* és immunisok akarunk teljességgel lenni” (Erdélyi országgyűlési emlékek. IV. köt. Bp., 1878. 157).
- akceptál* 1625. — 1598/1878: „ő felségét ... előbbi fejedelemségének méltóságára *acceptaltuk*” (EOE IV, 189).
- ambíció* 1790. — 1577–98/1866: „az *ambitio* eszét vesztvén” (Forgách Simon jegyzete Forgách Ferenc Magyar historiájához. Kiad. MAJER FIDÉL. Pest, 1866. 361).
- arab* 1577 k. — 1571: „Soc pénzért meg fogada *Arabokat* ... Numidiai *Araboknal*” (Valkai A2b).
- argumentum* 1575. — 1570: „nem czac *Argumentamockal*” (Heltai Gáspár: Háló. Kolozsvár, 1570. 70).
- automata* 1822. — 1693: „edgy *Authomatomos* Szeker mellyet ha Ember fel teker mehet vele” (Bethlen Mihály útinaplója, 1691–1694. Kézirat, OSzK. 84a).
- bibliotéka* 1581. — 1580/1937: „Az kis szobaba *Biblotecaban* ... *Biblotecaban* vram w Nagysága keonywey sok” (Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. Bp., 1937. 76).
- botanikus* 1787. — 1694: „Lattyuk a’ *Botanic*’ Kertetis” (Bethlen Mihály 106b). — „Nezzük a’ *Bctanicus* Kertetis” (uo. 133b).
- burgundi* 1604. — 1578: „*Burgundus* Carolus ideyében” (Prognosticon. Kolozsvár, 1578. B3b).
- cirill* 1855. — Vö. 1757: „Orosz, *Cyrylliánus*, vagy Dalmátziai ’s-Hieronymianus betökre osztatik” (Bertalanffi Pál: Világnak két rendbeli rövid ismérte. Nagyszombat, 1757. 767).
- cseremisz* 1783. — 1757: „a’ *Czeremissi* névü Tatároknak tartománya” (Bertalanffi 654). — „*Ceremissi*” (uo. 821).
- csitt* 1708. — 1693/1889: „*Tsütt!* most ne beszéllyetek!” (Felvinczi György: *Comico tragoedia*. H. n., 1693. Kny. az EPhK I. pótkötetéből. Bp., 1889.).
- datál* 1703. — 1689/1868: „Hajsler Karanebeserül *datált* levelét hozván” (Thököly Imre naplója. Kiad. THALY KÁLMÁN. Pest, 1868. 11).
- datolya* 1823. — 1757: „a’ sok jó pálma-fa diótól, vagy *Dactylustól*” (Bertalanffi 945).
- dekrétum* 1559. — 1552: „Né tudgya, ha vagyone *Decretum*, avagy ninch” (Heltai Gáspár: *Dialogus*. Kolozsvár, 1552. 11b).
- destrukció* 1851. — 1619/1972: „az palánkoknak *destrukciójáról* ír” (Borsos Tamás: Vársárhelytől a Fényes Portáig. Sajtó alá rend. KOCZIÁNY LÁSZLÓ. Bukarest, 1972. 294).

- dévánkozik* 1694. — 1689/1868: „sokat vélek *dévánkoztam*” (Thököly 7).
- diarium* 1721. — 1663—73: „*diarium*” (Rozsnyai Dávid magyar nyelvű kéziratának címe; Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár ms. 652).
- direkte* 1641. — 1597/1878: „nem az vármegyére, hanem *directe* az gyűlésre euocáltasának” (EOE. IV, 119).
- diskurál* 1620. — 1619/1972: „mi így *discurráltunk* Mehmet pasa urammal” (Borsos 292).
- diskurzus* 1631. — 1619/1972: „így kezdé el az *discursust*” (Borsos 297).
- divány* 1628. — 1577—98/1866: „minden *divánba* be szoktak menni, és mig az *diván* tart, az udvarban renddel talpon állnak” (Forgách 104).
- dokumentum* 1673. — 1597/1878: „*documentumot* hozzanak rúla” (EOE. IV, 117).
- dóm* 1857. — 1693: „jartuk a' *Düm* vagy *Cathedrale Templomot*” (Bethlen 63a); 1694: „a' *Dum* Templomat” (uo. 135b).
- ellenvetés* 1585. — 1579: „*ellenuetesekkel* es azoknak meg feitésiuel” (RMNy. 430, címlap).
- emigrál* 1793. — 1774/1971: „tartozunk is *emigrálni* Lekenzéről” (Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Vál. Kovács Géza. Bukarest, 1971. 44).
- fabrikál* 1741. — 1577—98/1866: „az levelet ... *fabricálta*” (Forgách 419).
- fehérorosz* 1620. — 1573: „A *feier Oroszoc*” (Practica ... 1573. az Iacobeus Sztaniszló Mestertől. Crackoban. A3a).
- fiskális* 1642. — 1570: „a' kobzonac *procatora*, kit öc *Fiscalisnac* neuezneec” (Heltai: Háló 134).
- garral* 1699. — 1693/1889: „így lön nagy *garral* vége beszédének” (Felvinczi 32); „Hogy nagyobb *garral* ihassák a' duskát” (uo. 35).
- generális* 1605. — 1570: „a' baratoknak *generalisi* és *gardiani*” (Heltai: Háló 216).
- gestus* 1698. — 1620: „abrazattyával, szauával, *gestusaval*” (Szepesi Csombor Márton: Europica varietas. Kassa, 1620. 184).
- hárfa* 1626. — 1599/1879: „*Hárfák Hár fája*” (RMK. I, 307, címlap).
- harmónia* 1700. — 1628: „Samaraeus János: Magyar *harmonia*, az az, Augustana es az Helvetica confessio articulussinac egygezö értelme ...” (Pápa, 1628., címlap).
- helvét* 1757. — 1578: „az *Heluetusoktól* meg öletéc” (Prognosticon B3b).
- herbárium* 1806. — 1578: „*Herbarium* az fagnac fvveknec nevekről” (RMNy. 413, címlap); 1694: „a' *Herbariumot* hol sok szep aszszu füvok vagon” (Bethlen 107b).
- hervatag* 1813. — 1578: „*híruadagh* homályos színü” (Prognosticon B4b).
- horizont* 1620. — 1583: „ez Cassai *Horizontban*” (Judicium. Bártfa, 1583., címlap).
- imitáció* 1789. — 1620: „az Cretábeli Labyrinthusnak *imitatioiára* oly kertezeket czináltak” (Szepesi Csombor: Europica varietas 92).
- imitál* 1765. — 1577—98/1866: „keze írását *imitálván*” (Forgách 419).
- ind* 1638. — 1573: „*Indussoknac* keresztyénné létekről” (Valkai K3a); „*Indusoc*” (uo. K4b).
- inkvizíció* 1790. — 1570: „deakul neuezic *Inquisitionac*, az az mesterséges ki keresésnec” (Heltai: Háló 62).
- inkvizítor* 1620. — 1570: „az *Inquisitoroc*, az az a papa ördegnec vadaszoi” (Heltai: Háló 79).
- ja* 1805. — 1620: „csak ezt mondtam, Vuy, mely annýt teszen Németöl mint *Ia*, magyarul mint az Vgy” (Szepesi Csombor: Europica varietas 307); 1619/1972: „Monda arra: *Jah*, hogy lehetne hát az különben” (Borsos 290).
- jovialis* 1793. — 1573: „az *Iouialisoc*, az az, Az egyházi méltóságbeli férfiac” (Practica A3b).
- kabinet* 1752—3. — 1692: „vagon ez mellet ket *Kabenit* [!]” (Bethlen 31b); 1694: „draga kö *Kabinetekert*” (uo. 128b).

- kakadu* 1800. — 1694: „A' Madarak közöt vala edgy jeles szep bubotas Indiai feier Madar *Kaketu* nevi” (Bethlen 119a).
- kánikula* 1575. — 1540–50: „*canicula* Ebeczke” (Székely István: *Calendarium*. RMNy. 63. A7a).
- katakomba* 1803. — 1694: „a' Sz. Agnes Templomanal nezzük a' *Catecumbakat* a' ho' regen a' szegeny Martýrokat temettek el” (Bethlen 131b).
- katékizmus* 1585. — 1583: „röuid *Catechismus*” (RMNy. 525., címlap).
- katolikus* 1632. — 1570: „Ez *Catholicus* és iámbor keresztyén” (Heltai: Háló 88); „iambor *catholicus*” (uo. 91); 1598/1878 „*catholicus*, vagy *evangelicus*” (EOE IV, 196).
- kelta* 1757. — 1623: „Fen lészen az nappal az *Celtaknakis* ez dologhban való íó hirek, nevek” (Szepsi Csombor: Udvari schola 120).
- klerikus* 1756. — 1562/1973: „*Clericus* papoknak” (Studia et acta ecclesiastica. III, Bp., 1973. 340).
- kollokvium* 1865. — 1577–98/1866: „Az tractatiót vagy *colloquiumot*” (Forgách 235).
- kolónia* 1787. — 1692: „a' Római *Colóniaknak*” (Lisznyai 29).
- kolosszus* 1807. — 1757: „ama hires *Colossus*, vagy a' napnak 70. ölnyi magos réz álló-képe” (Bertalanffi 835).
- kommandó* 1704. — 1689/1868: „az *o commendója* alatt valók” (Thököly 12).
- konferencia* 1708. — 1689/1868: „*Conferentiát* tartván tiszteimmal” (Thököly 57).
- kreál* 1791. — 1597/1878: „darabonttá senkit közzülök ne *creálhasson*” (EOE. IV, 122).
- króm* 1880. — 1858: „festeny (*chrom*)” (Budapesti Szemle III, 219).
- kultusz* 1809. — 1693: „a' Portugalliai Sidoknak az *o* Templomokban leven *Cultusokat* lattuk” (Bethlen 44a).
- kurzus* 1752. — 1693: „a' Planetaknakis *cursumat*” (Bethlen 90b).
- laikus* 1786. — 1562/1973: „Mi czac egy személy alat *Comunikaltattyue* a *laikossokat* a *sekulatorokat*” (Studia et acta III 340).
- lapp* 1757. — 1693: „*Lapponoknak* az *o* ördögös Dobjok” (Bethlen 71b).
- lutheránus* 1743. — 1562/1973: „sokan a *Luteranossokis*” (Studia et acta III, 321).
- macedón* 1646. — 1619: „Nagy Sandornak *macedonok* királyanak” (Háportoni Forró Pál: Quintus Curtiusnak az Nagy Sandornak . . . historiaia. Debrecen, 1619., címlap).
- mágikus* 1835. — 1692: „Cinai es *Magis* rut Könyvek” (Bethlen 29a).
- magisztrátus* 1575. — 1570: „a' *Magistratus* kezében adtác. A *Magistratus* mindiárast kész volt . . .” (Heltai: Háló 82).
- margó* 1708–10. — 1619: „az *margokon* imitamot valo nem haszontalan annotatioes-kakkal” (Háportoni Forró (o) 3b); „kit az *margon* is meg jegyzettem” (uo. (o) 4a).
- másállapot* 1808. — 1693/1889: „De most nem olly drágás, mint az előtt, mert *más-Állapotban* van sorsa” (Felvinczi 17).
- medikus* 1792. — 1693: „latogattuk megh Bartolin Caspar Uramot hires *Medicust*” (Bethlen 90b).
- melankólia* 1626. — 1579: „*melancholia*” (Kalendarium. Nagyszombat, 1579. A1b).
- mikroszkóp* 1854. — 1693: „*Mikroscopiumokat*” (Bethlen 77a); 1694: „nezzünk holmi *Mycroscopiumokon*” (uo. 100a); „mutogatya magatol csinalt *microscopiumotis* es azon a' legynek a' szarnyat nezzük es fejetis” (uo. 114a).
- molekula* 1865. — 1858: „apró tömecek (*mollecule*)” (Budapesti Szemle III, 190).
- monarcha* 1651. — 1578: „Királyoknak, fő *Monarchának*” (Prognosticon A4a).
- mór* 1575. — 1570: „az *Maurusoknak*” (Heltai: Háló 197); 1573: „indula a' . . . *Maurus* királyra” (Valkai M2b).
- morális* 1752. — 1620: „az *moralis* Philosophianak . . . tabláiát” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 273).

- moszka* 1581. — 1578: „*Moszka Czaszár*” (Prognosticon D1a).
- muzulmán* 1650 k. — 1619/1972: „az muzulmán nemzetnek jó módja s igazsága vagy on ebben” (Borsos 289).
- nikkel* 1873. — 1858: „álaný (*nickel*)” (Budapesti Szemle III, 219).
- normann* 1760. — 1757: „Normannia ... az közel lako *Normannusoktól* származott a' neve” (Bertalanffi 291); „*Nortmanusoknak*” (uo. 626).
- norvég* 1795. — 1757: „lakják vala a' *Norvegusok*” (Bertalanffi 628).
- óda* 1785. — 1602: „Horatiusbol vöt *odát*” (Keresztyeni enekék. Debrecen, 1602., előszó). Vö. 1623: „Horatius írja az ö *Odeában*, az az, Enekes könyvében” (Szepsi Csombor Márton: Udvari schola. Bártfa, 1623. 27a).
- opera* 1708–10. — 1693: „Hamburgumban jartuk meg a' Tanacs Hazat es a' Börsat, ismet az *Operakat*” (Bethlen 54a).
- operáció* 1706. — 1689/1868: „segítsen éléssel az *operációban* bennünket” (Thököly 6).
- operál* 1706. — 1626/1897: „szóval is *operáljon*” (Történelmi Tár 1897: 108).
- opponál* 1771. — 1620: „ellene tizenket Baccalaureusok *opponáltak*” (Szepsi Csombor: Europica varietas 274).
- opponens* 1883. — 1620: „Ez disputatióban *opponens* volt az Fr. Martinus Meuriseis” (Szepsi Csombor: Europica varietas 276).
- ottomán* 1651. — 1571: „*Otmā* Czaszáróc ... *Otman*” (Valkai C2a).
- passzus* 1704. — 1620: „nem élnek milliáreval hanem *passussal* avagy lapidibus, ha valaki kérdi hány mélyföld, ö enny vagy amanny *passusnak* mondgya lenni” (Szepsi Csombor: Europica varietas 195).
- perváta* 1568. — 1562/1973: „gyomraba mennen es onnat a *peruatara*” (Studia et acta III, 340).
- piktúra* 1803. — 1620: „igen szép *picturáual*” (Szepsi Csombor: Europica varietas 163).
- pisztoly* 1627. — 1620: „az ö Királyoktol veretet aranyat *pistolnak* nevezik” (Szepsi Csombor: Europica varietas 256).
- porció* 1599. — 1588/1900: „az Vaynagj. udvarhazath, *portioyual* egietemben” (MIRÁLYI JÁNOS, Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget, 1900. 634).
- praktikus* 1689. — 1577–98/1866: „élne tanácsával, mert igen jó *practicus* volna” (Forgách 419).
- prizma* 1784. — 1693: „Tükrök, *Prismak*” (Bethlen 62b).
- professzor* 1658. — 1620: „az *professorok* házát” (Szepsi Csombor: Europica varietas 81); „Fő *Professorok*” (uo. 82).
- provincia* 1796. — 1692: „a' meg mondott *Provinciáit* a' Görögöknek” (Lisznyai K. Pál: Magyarok eronicaja. Debrecen, 1692. 259).
- publikál* 1645. — 1598/1878: „az ispánok minden vármegyéken *publicáltatván*” (EOE. IV, 191).
- publikum* 1787. — 1619/1972: „Azmi azért az *publicumot* nézi” (Borsos 291).
- pun* 1797. — 1757: „Hajdan Affricát tsak a' *Poenusok*, és szerecsenek lakták” (Bertalanffi 931).
- punctum* 1641. — 1620: „még csak az leg kisseb *punctyais* mestersegesen ki metzue rayta” (Szepsi Csombor: Europica varietas 267).
- puritán* 1760. — 1757: „hol *Puritánusok*, hol Conformisták” (Bertalanffi 458).
- radioaktív* 1911. — 1904: „*Radioaktív* anyagok” (A Pallas nagy lexikona. XVII, 335 és uo. XVIII, 503).
- rádió* 1906. — 1904: „A fiatal házaspár együtt ... fedezte fel a *rádiómot*” (Pallas lex. XVII, 335).

- református* 1674. — 1620: „Az *reformatusok* viszontagh két részre osztatnak” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 12).
- regiment* 1644. — 1577—98/1866: „12 ezer német gyalogval, azaz két *regimenttel*” (Forgách 309).
- rektor* 1761. — 1620: „az *Magnif. Rectoris*” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 275).
- repräsentál* 1700. — 1668/1962: „*repraesentallattya*” (Izsépy Edit, Végvári levelek. Bp., 1962. 51).
- republika* 1656. — 1620: „az Nemes *Republicaknak* latasáért” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 2b); „ez Nemes, Kiraly és szabad *Republicaban*” (uo. 3b); 1623: „az *Ecclesiáknac* és *Republicaknac* hasznos szolgálattyára igyekezni” (uő.: *Udvari schola* 196).
- retyke* 1644. — 1499: „*Carpo retthke*” (Gyulafehérvár, Batthyány-Könyvtár ms. 428, első tábla).
- rezidencia* 1786. — 1620: „Püspöki *residentia* benne” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 279 és 386).
- rutén* 1760. — 1757: „a’ *Ruthenusok*, vagy az oroszok származtak” (Bertalanffi 676).
- spiritusz* 1577 k. — 1562/1973: „az eltetű *spiritusnac*, vérből lőtt meleg szelletne” (Studia et acta III, 325).
- stáció* 1753. — 1620: „az haioknak czendes *statioia* benne” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 164).
- sakramentum* 1649. — 1621: „az *Vy Testamentomnak* két *Sacramentomának*” (RMK. I, 515, címlap); 1643 „*Sacramentumok*” (RMK. I, 752, címlap).
- saracén* 1604. — 1578: „*Tripolist à Saracenusok* el rablác” (Prognosticon B3a).
- szerb* 1783. — 1757: „*Servia* . . . a’ *Serbus* névű lakóitól vette nevét” (Bertalanffi 757).
- teátrum* 1651. — 1623: „az *Theatruban* mindeneknek szöme láttára az Oroszlányoktól szaggattatnék el” (Szepsi Csombor: *Udvari schola* 33).
- teológia* 1757. — 1620: „az *Theologianak* Professorava rendeltetet” (Szepsi Csombor: *Europica varietas* 271); „*Theologiat* olvas vala” (uo. 273); 1692: „a’ szent írásból és az igaz *Theológiából* meg áll ez az *igasság*” (Lisznyai 40).
- terminus* 1592. — 1570: „*terminusokkal* és *regulackal*” (Heltai: Hálo 18).
- trakta* 1788—9. — 1623: „egymást közöt való *tractára* házához ööne” (Szepsi Csombor: *Udvari schola* 134).
- trickli* 1891. — 1883: „*tricycles*-jét, — *velocipéde*-jét — bemutatta” (Telegráf (folyóirat) 1883: 127).
- tropikus* 1865. — 1757: „a’ két *Tropicusok*, vagy nap fordító állatok” (Bertalanffi 119).
- tubus* 1752. — 1693: „edgy hoszszu *Tubust*” (Bethlen 69b).
- zóna* 1787. — 1757: „öt *Zonákat*, vagy *Pola* kerületeket” (Bertalanffi 28—9); „*Két Zona* megint mértékletes . . . Egy *Zona* végezetre *Torrída*, vagy forró *Pola* kerület” (uo. 29).

KULCSÁR PÉTER

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VI. 15. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

78.8002 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájviszolyójtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelven. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hoggy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerdí József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondanata. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wacha Imre. 1976. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1976. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16.— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16.— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20.— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10.— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31., 32. 34., 35., 36. és 37. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. Mészárosné Varga Mária: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. Bözsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. Székér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette Nagy Ferenc. 1976. 169 l.
19. Szalai Ágnes—Viant Katalin: Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rákok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette I. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.
22. A. Molnár Ildikó: Weörös Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.
23. Bíró Ágnes: Az értelmező szerepe Tóth Árpád költészetében. 1977. 59 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén +2 Ft postóköltséget számítottunk fel.